

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΙΙ
ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ

Εξάρχεια 1974 – 2004:
Σχεδιάσματα μιας Ντελεζιανής γεωγραφίας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Συγγραφέας:
Δημήτρης Ιωάννου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:
Μαρία Μαντουβάλου

Αθήνα, Ιανουάριος 2016

Επταμελής εξεταστική επιτροπή:

Αθανασίου Αθηνά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Βαΐου Κωνσταντίνα, Καθηγήτρια ΕΜΠ

Καυταντζόγλου Ιωάννα, τ. Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ (Μέλος Συμβουλευτικής Επιτροπής)

Κουτρολίκου Παναγιώτα (Πέννυ), Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΜΠ

Μαντουβάλου Μαρία, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΜΠ (Μέλος Συμβουλευτικής Επιτροπής)

Μαυρίδου Μαρία, τ. Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΜΠ (Μέλος Συμβουλευτικής Επιτροπής)

Σταυρίδης Σταύρος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΜΠ

Η έγκριση της παρούσας διδακτορικής διατριβής από την επταμελή εξεταστική επιτροπή και τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν προϋποθέτει και την αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 202, παράγραφος 2 του Ν.5343/1932.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	1
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ > DELEUZE: ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΣΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ.....	9
2. Ντελεζιανή οντολογία.....	9
3. Foucault via Deleuze.....	21
3.1 Ο λόγος ως διαφορική πολλαπλότητα.....	21
3.2 Επιτήρηση και Τιμωρία: η μικροφυσική της εξουσίας.....	26
3.3 Αλλοπλαστική διαστρωμάτωση.....	32
3.4 Πτυχώσεις του εαυτού: Υποκειμενοποίηση.....	37
4. Εξουσία και χώρος στους Deleuze και Guattari.....	47
4.1 Εξουσία (και χώρος;).....	47
4.2 Χώρος (και εξουσία;).....	55
5. Σύγχρονες προσεγγίσεις.....	65
5.1 Κοινωνιολογία και χωρική εξουσία.....	65
5.2 Η εμμενής χωρικότητα της εξουσίας.....	70
5.3 Η αποκατάσταση μιας εμμενούς χωρικότητας.....	75
5.4 Συναρμολογήματα και Δίκτυα Δρώντων.....	79
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ > ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ.....	87
6. Εξάρχεια: Εμπειρικά ερωτήματα, πρώτα σχεδιάσματα.....	87
6.1 Προσέγγιση του πεδίου I: τα Εξάρχεια ως φουκωκική σύνθεση.....	87
6.2 Προσέγγιση του πεδίου II: τα Εξάρχεια ως συναρμολόγημα.....	91
6.3 Προσέγγιση του πεδίου III: τα Εξάρχεια ως αντικείμενο (εντός και εκτός) λόγου.....	99
7. Προσέγγιση του αρχαιακού υλικού.....	103
7.1 Ανάλυση λόγου.....	103
7.2 Μια μεθοδολογία προσέγγισης του λόγου του τύπου.....	108
7.3 Γιατί (και πώς) η Ελευθεροτυπία.....	118
ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ > ΠΡΩΙΜΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: Η ΑΝΑΔΥΣΗ.....	123
8. Αρχαιολογία: η ιδρυτική εξέγερση.....	123
8.1 Το «Πολυτεχνείο» ως συμβάν.....	124
8.2 Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα ως συναρμολόγημα.....	134
8.3 Η μεταπολιτευτική επικωδίκωση.....	142
9. Αστικοί συμβολισμοί και σχέδια συγκρούσεων.....	149
9.1 Αστικές τελετές, σωματικές εγγραφές και συμβολικές επενδύσεις.....	149
9.1.1 Σύνταγμα και Πολυτεχνείο.....	152
9.1.2 Πορείες: χωρικά διακυβεύματα και επαναληπτικές εγγραφές.....	159
9.2 Πλάνα πολέμου.....	172

9.2.1 Κλυδωνισμοί μιας εύθραυστης δημοκρατίας;	174
9.2.2 Οι «άγριες απεργίες» ως αστική καταστροφή	180
10. Οι μεταμορφώσεις του εσωτερικού εχθρού.....	187
10.1 Ορολογικές διακρίσεις και λογοθετική εναλλαξιμότητα	187
10.2 Οι πρώτες εμφανίσεις στο πεδίο της πόλης/του λόγου	202
10.2.1 Οι εξτρεμιστές του Νοέμβρη 1974	202
10.2.2 Οι «προβοκάτορες» του Απριλίου και του Ιουλίου 1975	207
10.3 «Αναρχικοί»: σταδιακή συγκρότηση, σταδιακός εντοπισμός.....	219
10.3.1 Πρωτομαγιά 1977: Η βίαιη κατάληψη της σκηνής.....	221
10.3.2 Οκτώβριος 1977: Ένα διεθνές πρόβλημα ως (όχι) δικό μας πρόβλημα	227
10.4 «Πολυτεχνείο» 1977: Τέταρτη επέτειος, πρώτα επεισόδια	232
Παρέκβαση: «Ένα γέλιο θα σας θάψει!»	244
11. 1978-1979: Τα Εξάρχεια ως γκέτο αναρχικών	249
11.1 Ένα σημαντικό κείμενο για ένα έλασσον συμβάν.....	249
Παρέκβαση: Ήταν τα Εξάρχεια γκέτο;	255
11.2 Ένα, δύο, τρία, πολλά Πολυτεχνεία: 1978-1980	261
11.2.1 Πολυτεχνείο 1979	266
11.2.2 Πολυτεχνείο 1980	278
ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ > ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1980: Η ΠΑΓΙΩΣΗ	293
12. Η ετεροτοπία της «σύντομης» δεκαετίας του '80.....	293
12.1 Το μειονοτικό-γίνεσθαι της πλατείας.....	296
12.1.1 Τα Εξάρχεια ως ετεροτοπία	296
12.1.2 Η ανάδυση του μειονοτικού συναρμολογήματος	302
12.2 Το κίνημα των καταλήψεων	312
12.2.1 Οι καταλήψεις της «Αλλαγής»	312
12.2.2 Απομίμηση των «σκουάτερς»;.....	320
12.2.3 Το «δεύτερο κύμα» καταλήψεων	327
13. 1984: Punks not dead (στα Εξάρχεια)	331
13.1 Η προσωρινή εκχειρία	331
13.2 Οι «πανκ» ως εξαφανιζόμενος μεσολαβητής	334
13.2.1 Η πρώτη «επιχείρηση Αρετή»	334
13.2.2 Η «ροκ» διάσταση της «κοινωνικής κρίσης»	338
13.2.3 Η πολιτική επικωδίκωση	344
13.3 Τα Εξάρχεια σε κλοιό.....	349
13.3.1 Δράση και λόγος: Πανκς μαινόμενοι	349
13.3.2 Η συναινετική περικύκλωση	358
13.4 Η Ανεξάρτητη Ροκ Σκηνή και τα Εξάρχεια	366
13.4.1 Rock in Athens.....	366
13.4.2 Η Ανεξάρτητη Ροκ Σκηνή.....	371
14. Τα Εξάρχεια ως πεδίο πολέμου.....	379

14.1 ΜΕΑ και «αγανακτισμένοι πολίτες»	379
14.1.1 Δεκέμβριος 1984: Λεπέν	380
14.1.2 Μάιος 1985: Χημείο	384
14.2 Πολυτεχνείο 1985: Το συμβάν-Καλτεζάς	390
14.2.1 Το πλαίσιο και η πορεία	390
14.2.2 Αντιδράσεις και ερμηνείες.....	396
14.3 Μάιος 1986: Τσερνόμπιλ και άλλες προληπτικές επεμβάσεις	402
15. Πολεοδομική καταστολή.....	411
15.1 Χώρος και βιοπολιτική	413
15.1.1 Μικρή ιστορία της πολεοδομίας	413
15.1.2 Το μεταπολεμικό σύστημα γης-οικοδομής ως κοινωνική ρύθμιση	418
15.2 Εξάρχεια και ναρκωτικά	423
15.2.1 Προϊστορία.....	423
15.2.2 Το πρόβλημα και ο χωρικός του εντοπισμός.....	428
15.4 Το σχέδιο ανάπτυξης των Εξαρχείων	433
15.4.1 Πλαίσιο και προθέσεις.....	433
15.4.2 Το σχέδιο και οι αντιδράσεις.....	438
ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΡΟΣ > ΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ ΩΣ ΣΤΡΩΜΑ	445
16. 1987 – 1994: Νέες εδαφικότητες.....	445
16.1 1987-1989: Σταθεροποίηση και τελετουργική επανάληψη.....	445
16.1.1 Νοέμβριος 1987: Ένα νέο 1979;	445
16.1.2 Νοέμβριος 1988: Πορεία φθοράς στη σκιά Κοσκωτά	447
16.1.3 Νοέμβριος 1989: Τοπικοί ριπιδισμοί κοσμοϊστορικών μεταβολών	450
16.2 Απεδαφικοποιήσεις σε μια φάση μετάβασης	453
16.2.1 Ο «θερμός χειμώνας» των καταλήψεων	453
16.2.2 Ταξικός «πόλεμος» και αντιτρομοκρατία	456
16.2.3 Ιανουάριος 1991: Η διαφοροποιημένη επιστροφή των γνωστών-αγνώστων	460
16.3 Η αναδιάταξη του πεδίου	464
16.3.1 Οκτώβριος-Νοέμβριος 1991: «Αγανακτισμένοι πολίτες» και αναζωπύρωση του εθνικισμού	464
16.3.2 Νοέμβριος 1992: Η αποδόμηση του άκρου που επιμένει	468
16.3.3 Νοέμβριος 1993 –1994: Απέναντι στους «αναρχοχούλιγκαν»	470
16.3.4 Πολυτεχνείο 1995: Σε απευθείας μετάδοση	474
17. 1995 – 2004 : Νεοφιλελευθερισμός και χωρικές πρακτικές εξαίρεσης	483
17.1 Θεωρητικές επισημάνσεις.....	483
17.1.1 Νεοφιλελεύθερη κυβερνοτροπία	483
17.1.2 Η ελληνική περίπτωση	487
17.2 Η Αθήνα ως πόλη της εξαίρεσης	490
17.2.1 Νοέμβριος 1996 – 1998: Εδραίωση και νομιμοποίηση της προληπτικής καταστολής ..	490
17.2.2 Νοέμβριος 1999: Η κανονικοποίηση των θυλάκων εξαίρεσης	497
17.2.3 Πολυτεχνεία 2001-2003: Η σταθεροποίηση του νέου υποδείγματος.....	502

17.2.4 Εξάρχεια / Εξαίρεση 2004.....	508
18. Αντί επιλόγου	513
Βιβλιογραφία	521
Παράρτημα: Τα δημοσιεύματα που εξετάστηκαν	533

1. Εισαγωγή

Το θέμα της διατριβής αυτής είναι τα Εξάρχεια. Η προηγούμενη φράση, που έχω χρησιμοποιήσει πολλές φορές ως απάντηση στην ερώτηση «Ποιο είναι το θέμα της διατριβής σου;» τα αρκετά χρόνια που ασχολούμαι με τη συγγραφή της (άλλοτε πιο εντατικά, άλλοτε αμελώντας την, αλλά αδυνατώντας να τη βγάλω απ' το μυαλό), πάντοτε αντιμετωπιζόταν με ενδιαφέρον –ένα ενδιαφέρον, θα έλεγε κανείς, σχεδόν αυτονόητο. Ελάχιστοι από τους συνομιλητές μου υποδέχθηκαν την απάντησή μου με απορία ή δυσπιστία, παρότι μια τέτοια αντίδραση ήταν απολύτως δικαιολογημένη, μια και η απάντησή μου ήταν ένα κλάσμα αυτής που θα όφειλα να δώσω. Αυτή η εισαγωγή είναι, πρωτίστως, η προσπάθειά μου για μια πιο ολοκληρωμένη απάντηση.

Στη διαμόρφωση αυτής της απάντησης, θα βοηθήσει καταρχάς η έκθεση των κινήτρων που με ώθησαν να ασχοληθώ με το κοπιαστικό αυτό έργο. Πρόκειται για δύο βασικά κίνητρα, στη βάση τους ετερογενή. Κατά πρώτον, η επιθυμία να εμβαθύνω στη διερεύνηση κάποιων θεμάτων και γραμμών σκέψης που με απασχολούσαν ήδη από τις μεταπτυχιακές μου σπουδές, κυρίως αναφορικά με τη σχέση εξουσίας και χώρου. Κατά δεύτερον, η επιθυμία να ικανοποιήσω την περιέργειά μου σε σχέση με τα αίτια και τους μηχανισμούς που εμπλέκονταν στην κατασκευή της εικόνας των Εξαρχείων ως επικίνδυνης, ανομικής περιοχής και στη σχέση αυτής της εικόνας με την προσωπική εμπειρία που είχα ως θαμώνας της.

Ξεκινώ από το δεύτερο κίνητρο. Η ευρέως διαδεδομένη, στα όρια του κοινότοπου, εικόνα των Εξαρχείων από τις αρχές τουλάχιστον της δεκαετίας του 1990 που μπορώ να την ανακαλέσω προσωπικά, είχε δύο κύρια πεδία αναφοράς: το πολιτικό («αναρχικοί») και το κοινωνικό («αλητεία», «ναρκωτικά», κ.λπ.)· τα περιεχόμενά τους, ωστόσο, από ηθικονομική άποψη, συνέπιπταν σε έναν φανταστικό τοπολογικό χώρο που μπορεί να αποκληθεί «άκρο» ή «περιθώριο» (οι χώροι αυτοί δεν συμπίπτουν ακριβώς, ούτε τα πεδία αναφοράς τους, αλλά συχνά χρησιμοποιούνται εναλλακτικά). Απ' την άλλη πλευρά, η δική μου εμπειρία προερχόταν κυρίως από τις πολιτιστικές υποδομές της περιοχής: τα δισκοπωλεία που επισκεπτόμουν πρωινά Σαββάτου με τα μάτια ανοιχτά για δίσκους με το αυτοκόλλητο «Δίσκος εισαγωγής» (που σήμαινε: όχι αρκετά εμπορικοί ώστε να κινήσουν το ενδιαφέρον των εγχώριων παραρτημάτων των πολυεθνικών δισκογραφικών εταιρειών και να κυκλοφορήσουν υπό την αιγίδα τους), και τα μπαρ και τους συναυλιακούς χώρους που, τα Σαββατόβραδα, χορεύαμε με μουσική που δεν παιζόταν πουθενά αλλού στην Αθήνα. Οι μουσικές αυτές προτιμήσεις δεν είχαν βέβαια τίποτε το εγγενώς «περιθωριακό», με την έννοια του παρακμιακού, του βίαιου ή του αντικοινωνικού· ήταν όμως, σαφώς, εκτός του κύριου πολιτιστικού ρεύματος, τουλάχιστον στην Ελλάδα, ενώ συνδέονταν και με υποπολιτισμικά στιλ από ασυνήθη ως προκλητικά: να λοιπόν ένα πρώτο σημείο σύνδεσης, έστω και έμμεσο και ασταθές, με την κυρίαρχη εικόνα. Ένα δεύτερο σημείο ήταν, τουλάχιστον για τη δική μου βιωματική εμπειρία, η κατάληψη του συγκροτήματος του Ε.Μ.Π. τον Ιανουάριο του 1990, που την επισκέφθηκα λίγους μήνες πριν περάσω τις πύλες του ως φοιτητής. Η εντύπωση που αποκόμισα ήταν αντιφατική: απ' τη μια, μια αίσθηση ασφάλειας και ελευθερίας κινήσεων και έκφρασης, ακόμα και για όσους φανερά δεν είχαν καμία σχέση με

την κατάληψη, που συγκρουόταν με τα στερεότυπα των δελτίων ειδήσεων· απ' την άλλη, αναίτιοι βανδαλισμοί και υλικές καταστροφές ή και κλοπές εξοπλισμού, που τα επιβεβαίωναν.

Η προφανής θεωρητική διαδρομή για τη εμπάθυνση και διερεύνηση των παραπάνω εντυπώσεων και εμπειριών θα ήταν φυσικά οι πολιτισμικές σπουδές, και ιδίως οι μελέτες των νεανικών υποπολιτισμών, της νεανικής παραβατικότητας και των πολιτικών/κοινωνικών κινημάτων. Όμως εδώ υπεισήλθε το πρώτο από τα προσωπικά μου κίνητρα: τα συγκεκριμένα θεωρητικά και φιλοσοφικά μου ενδιαφέροντα. Η επαφή μου με τη σκέψη του Foucault έγινε μέσω της, δημοφιλούς στις αρχιτεκτονικές σχολές, μελέτης του για τη γέννηση της φυλακής, αλλά η σταδιακή εμπάθυνση σε αυτήν μου έδειξε ότι το εύρος των ερευνητικών του ενδιαφερόντων κάλυπτε μεγάλο μέρος των αναγκών που, επίσης σταδιακά, ανέκυπταν κατά τη συγκρότηση του θέματος της διατριβής και κατά τη μεθοδολογική προσέγγιση του αντικειμένου της. Κατά πρώτο, το (πρωταρχικό για τη διατριβή) ζήτημα της εξουσίας και της σχέσης της με το χώρο: αρχικά μέσω της πειθαρχικής συνάρθρωσης, που αφορά όμως κυρίως την αρχιτεκτονική κλίμακα, κι έπειτα με το άνοιγμα στο πεδίο της διακυβέρνησης των πληθυσμών και της βιοεξουσίας που αναφέρεται στις πολεοδομικές και χωροτακτικές κλίμακες (αν και με ολοένα και πιο αβέβαιες χωρικές αναφορές). Στη συνέχεια, η ανάγκη διερεύνησης του «γιατί», του «πώς» και του «πότε» ταυτίστηκαν (στον δημόσιο λόγο και στο συλλογικό φαντασιακό) τα Εξάρχεια με συγκεκριμένες «παρεκκλίσεις», αντιστοιχεί στο φουκωικό θέμα της σχέσης εξουσίας/γνώσης και των λόγων ως συστημάτων αποφάνσεων που δεν εξηγούν τα αντικείμενά τους τόσο, όσο τα συγκροτούν και τα (συν)διαμορφώνουν. Τέλος, το βασικό ζήτημα της υποπολιτισμικής ένταξης και της πολιτικής (ή αντι-πολιτικής) στράτευσης, αντιστοιχεί στις ώριμες και ημιτελείς επεξεργασίες του Foucault για το σύνθετο πρόβλημα του υποκειμένου ως προϊόντος του συστήματος εξουσίας/γνώσης και ταυτόχρονα της αντίστασης σε αυτό.

Ο κύριος λόγος που η βασική θεωρητική αναφορά της διατριβής είναι, όπως φαίνεται από τον υπότιτλο ήδη, ο Deleuze, είναι πως το δικό του φιλοσοφικό σχέδιο ήταν ευρύτερο από του Foucault και, παρά τα φαινόμενα, ακόμα πιο πεισματικά υλιστικό: ο Deleuze δεν έκανε ιστορική έρευνα, αλλά μεταφυσική. Έτσι, ικανοποιούσε και τη (ματαιόδοξη ίσως) περιέργειά μου για το πώς εντάσσονται τα ευρήματα του Foucault στο «μεγάλο σχέδιο των πραγμάτων», αλλά και την πιο νόμιμη απορία για το αν αυτά τα ευρήματα και οι υποθέσεις που γεννούσαν μπορούσαν να έχουν οικουμενική ισχύ ή περιορίζονταν αυστηρά σε συγκεκριμένα ιστορικά και γεωγραφικά πλαίσια –ή αλλιώς, πώς και σε ποιο επίπεδο μπορούσαν να έχουν οικουμενική ισχύ τα πράγματα χωρίς να χάνουν την ιστορικότητα, δηλαδή την ενδεχομενικότητα και την υλικότητά τους. Ένας δεύτερος, παρεμπιμπτων, λόγος είναι πως, παρά το γεγονός ότι ο Foucault ήταν πολύ πιο ενεργός πολιτικά από τον Deleuze, με πολύ πιο σημαντική παρουσία στα νεότευκτα μετά το εμβληματικό 1968 κοινωνικά κινήματα, ήταν κυρίως τα βιβλία που συνέγραψε ο δεύτερος με τον Guattari που θεωρούνται η πιο χαρακτηριστική θεωρητική αποτύπωση των προταγμάτων του «Μάη» και γι' αυτό αποδείχθηκαν ίσως και πιο επιδραστικά στη θεωρητική συγκρότηση των ανταγωνιστικών κινημάτων μετά από αυτόν. Αυτή όμως η σύνδεση είχε ένα κόστος για την υστεροφημία και την πρόσληψη του Deleuze, ακόμα και στους ακαδημαϊκούς κύκλους που ποτέ δεν τον αποδέχθηκαν πλήρως όσο ήταν εν ζωή, ως ενός φιλοσόφου της «επιθυμίας» που έγραφε ακατάληπτα για να προκαλέσει, να εντυπωσιάσει ή να καλύψει τις επιστημονικές του ανεπάρκειες.

Προκειμένου να αποκατασταθούν ή να προληφθούν τέτοιου είδους ενστάσεις, το Πρώτο Μέρος της διατριβής, που οργανώνεται με άξονα τη σκέψη του Deleuze, ξεκινά με τις αρχές της οντολογίας του και τις φιλοσοφικές τους συνέπειες (Κεφ. 2). Στη συνέχεια παρουσιάζονται εκτενώς οι βασικές αρχές της σκέψης του Foucault, με οδηγό τη μονογραφία που του αφιέρωσε ο Deleuze: παρότι ένας τέτοιος ελιγμός ενέχει κινδύνους, επιλέχθηκε για λόγους ομοιογένειας, αλλά και για να αναδειχθεί η «ευρυχωρία» της ντελεζιανής σκέψης, που επιδίωκε τις συνθέσεις οπουδήποτε έβρισκε κοινό φιλοσοφικό έδαφος (Κεφ. 3). Στο *Κεφάλαιο 4*, επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση στο πώς εννοιολογείται η εξουσία, ο χώρος και οι μεταξύ τους σχέσεις στο πιο πολιτικό κομμάτι της εργογραφίας του Deleuze, το δίτομο έργο *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια* που έγραψε από κοινού με τον Guattari. Στο τελευταίο κεφάλαιο (5) του πρώτου μέρους, επιχειρείται μια αναγκαστικά ελλιπής, αλλά ελπίζω αντιπροσωπευτική, παράθεση κάποιων πιο πρόσφατων επεξεργασιών για τη σχέση χώρου και εξουσίας από το πεδίο της γεωγραφίας που έχουν επηρεαστεί, λιγότερο ή περισσότερο, ρητά ή υπόρρητα, άμεσα ή έμμεσα, από τη σκέψη του Deleuze.

Στο κομμάτι αυτό της θεωρητικής τεκμηρίωσης, ίσως να ξενίσει η μειοψηφική παρουσία πολύ πρόσφατων βιβλιογραφικών αναφορών, για την οποία σε κάθε περίπτωση οφείλω μίαν εξήγηση. Η επιθυμία κατανόησης των δυσπρόσιτων κειμένων του Deleuze, εμβάθυνσης στην οντολογία του και παρακολούθησης των (πιστών ή αμφίθυμων) μελετητών και επιγόνων του, προσέκρουσε σε κάποιους αντικειμενικούς περιορισμούς, τόσο εσωτερικούς όσο και εξωτερικούς της διατριβής. Οι εσωτερικοί: προφανώς, το θέμα της εργασίας δεν ήταν η φιλοσοφία του Deleuze και, ακόμη και αν ήταν, θα ήταν αδύνατον να καταφέρει κανείς όλα τα παραπάνω στο πλαίσιο μίας μόνο διατριβής. Επίσης, η τρέχουσα συζήτηση για (και μετά) τον Deleuze είναι δυναμική και ανοιχτή, συνθέσεις και αντιθέσεις με άλλες επεξεργασίες, εγγύτερες ή πιο μακρινές, συνεχώς ανακύπτουν, εντείνονται ή υποχωρούν και αυτή η πυρετώδης δραστηριότητα, σε συνδυασμό με τα νέα μέσα παραγωγής και κυκλοφορίας ακόμα και του στενά ακαδημαϊκού λόγου (πόσω μάλλον του ευρύτερα θεωρητικού), κάνει την ολοκληρωμένη παρακολούθησή της πρακτικά αδύνατη. Τρίτο και σημαντικότερο: ο όγκος του αρχαιακού υλικού που αφορούσε άμεσα το κύριο αντικείμενο της διατριβής (τη συγκρότηση και εξέλιξη των «Εξαρχείων»), όπως και η απαιτητική μεθοδολογία προσέγγισής του άρχισε εκ των πραγμάτων να περιορίζει το έργο της θεωρητικής εμβάθυνσης, σε ό,τι αφορούσε τόσο τον χρόνο ενασχόλησης με αυτό όσο και την έκταση και την έμφαση που ήταν σκόπιμο αυτό να λάβει. Οι εξωτερικοί της διατριβής περιορισμοί δεν ήταν άλλοι από τις οικογενειακές και επαγγελματικές υποχρεώσεις, που μου άφηναν ολοένα και λιγότερο χρόνο για την έρευνα και τη μελέτη της νέας θεωρητικής παραγωγής. Ελπίζω ότι η σχετική αυτή έλλειψη αντισταθμίζεται από το γεγονός ότι οι περιλαμβανόμενες επεξεργασίες διατηρούν ακόμα την επικαιρότητα και το κύρος τους.

Το Δεύτερο Μέρος της διατριβής είναι, παρά τη μικρή του έκταση, κομβικό, καθώς στο πρώτο του κεφάλαιο επιχειρούνται κάποιες πρώτες συνδέσεις ανάμεσα σε ορισμένες από τις θεωρητικές έννοιες που αναφέρθηκαν στο πρώτο μέρος και στο κατεξοχήν «πεδίο» της έρευνας, δηλαδή τα *Εξάρχεια* (Κεφ. 6). Αυτές οι συνδέσεις, που παρουσιάζονται ως μικρά αυτοτελή θεωρητικά/μεθοδολογικά σχεδιάσματα, ιχνηλατούν το πέρασμα από τη θεωρία στο πεδίο, δείχνοντας παράλληλα ότι το πεδίο *συγκροτείται μαζί* με τα ερωτήματα που του θέτει κανείς, με τα θεωρητικά εργαλεία που διαλέγει για να το προσεγγίσει, αλλά και με το υλικό που αυτό

προσφέρει για παρατήρηση/διερεύνηση. Για λόγους που εξηγούνται αναλυτικά στο σχετικό κεφάλαιο, επιλέγεται προνομιακά η εννοιολόγηση των Εξαρχείων ως *συναρμολογήματος*. Η έννοια αυτή των Deleuze και Guattari επιτρέπει τη θεώρηση του όποιου σύνθετου, ετερογενούς αντικειμένου στην υλική και εκφραστική του πολυπλοκότητα, αναγνωρίζει τη σχετική αυτοτέλεια των συνιστωσών του καθώς αυτές αλληλοπλέκονται με σχέσεις εξωτερικότητας και επίσης εστιάζει στις δυναμικές μεταβολές του (τις συσπειρώσεις και αποσυσπειρώσεις του, τις αναδιατάξεις και επήρειές του, κ.λπ.). Καθώς η πρωταρχική, γενεσιουργός απορία μου για τη διατριβή δεν ήταν τόσο τι ήταν «πραγματικά» τα Εξάρχεια αλλά πώς κατασκευάστηκαν ως χώρος παρέκκλισης (ερώτημα που δεν αποκλείει την προσέγγιση και του πρώτου, αλλά υπαγορεύει μια ορισμένη προσέγγιση), από όλες τις πιθανές μεθοδολογικές επιλογές που ανοίγουν προς πολλές πιθανές κατευθύνσεις για την εξέταση του «συναρμολογήματος» στη διαχρονική του εξέλιξη, επιλέχθηκε ως βασική η αναδίφηση στο αρχείο του ημερήσιου Τύπου. Ο λόγος ήταν ότι αυτή πρόσφερε τη δυνατότητα αφενός της παρακολούθησης της εκτύλιξης μιας ευρύτερης ιστορικής αφήγησης αδιαμεσολάβητης από το «υποκείμενο που υποτίθεται πως ξέρει» (τον ακαδημαϊκό λόγο π.χ. της ιστορίας ή της πολιτικής επιστήμης), και αφετέρου της παρατήρησης της ανάδυσης και εξέλιξης των «Εξαρχείων» ως αντικειμένου λόγου (αρχικά) και ως συναρμολογήματος (με συνδυασμό υποθέσεων) σχεδόν εκ του μηδενός, κατά τα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση. Τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της επιλογής αυτής, όπως και άλλων ειδικότερων που σχετίζονται με αυτή, εκτίθενται στο *Κεφάλαιο 7*, μαζί με τις βασικές θεωρητικές αρχές και πρακτικές κατευθύνσεις της ανάλυσης λόγου ως μεθόδου έρευνας.

Παρότι το Δεύτερο Μέρος λειτουργεί εκ των πραγμάτων ως ο συνδεδετικός κρίκος ανάμεσα στη θεωρητική αναζήτηση που «προηγήθηκε» και την έρευνα πεδίου που «έπεται», είναι καλύτερα να το σκεφτεί κανείς ως μια αρκετά χαλαρή άρθρωση που αφήνει πολλούς βαθμούς ελευθερίας κινήσεων στο ερευνητικό σκέλος, το οποίο αναπτύσσεται σχεδόν αυτοτελώς. Με αυτό δεν υπαινίσσομαι ότι τα τρία επόμενα Μέρη της διατριβής (που συναποτελούν το ερευνητικό σκέλος της) «αδιαφορούν» για τη θεωρία στην οποία «βασίζονται» –κάθε άλλο. Όμως, δεν πρόκειται να βρει κανείς ευθείες αντιστοιχίσεις ανάμεσα στις έννοιες ή τα εργαλεία που προτείνονται στο Πρώτο Μέρος και τις επεξεργασίες που ακολουθούν. Επίσης, δεν πρόκειται να βρει «συμπεράσματα», παρά μόνο υποθέσεις διατυπωμένες με διάφορους βαθμούς βεβαιότητας. Αυτό που το Δεύτερο (μεθοδολογικό) Μέρος πασχίζει να κάνει φανερό είναι ότι το Πρώτο (θεωρητικό) Μέρος έχει διαμορφώσει μάλλον ένα γενικό πλαίσιο ανάλυσης, ένα ορισμένο «ζευγάρι γυαλιά», μέσα από το οποίο διαβάζονται (και μεταφορικά, αλλά κυρίως στην κυριολεξία) τα φύλλα του ημερήσιου Τύπου που οδηγούν την αφήγηση του ερευνητικού σκέλους, παρά ένα ασφυκτικό πλαίσιο αναφοράς στο οποίο κάθε επόμενη κίνηση πρέπει να δίνει λόγο. Τέτοιες αντιστοιχίσεις θα επιχειρηθούν μόνο στο τέλος της διατριβής, οπότε θα έχει συμπληρωθεί μια μεγάλη εικόνα, αν και εφόσον προκύπτουν και στο βαθμό που η συνθετότητα της εικόνας αυτής το επιτρέπει. Αντίθετα, αυτό που θα βρει κανείς στο ερευνητικό σκέλος είναι διάσπαρτες θεωρητικές αναφορές που συμπληρώνουν το γενικό πλαίσιο, όπως και βιβλιογραφικές παρεκβάσεις που σχολιάζουν ή εμβαθύνουν σε κάποιο θέμα που προκύπτει κατά την ανάλυση του αρχειακού υλικού –κι εδώ θα επιμείνω λίγο: τα θέματα και οι κατευθύνσεις των παρεκβάσεων δεν καθορίζονται από κάποια προϋπάρχουσα (ακόμα και εμπειρική) γνώση για το πεδίο, αλλά η αφορμή δίνεται πάντα από το αρχείο και την αφήγηση που αυτό συγκροτεί. Ένας

πρόσθετος λόγος γι' αυτή την επιλογή είναι ότι η χρονική συγκυρία που το όποιο φαινόμενο αναδεικνύεται στον δημόσιο λόγο έχει τη σημασία της για την ανάλυση, πολύ περισσότερο εάν, σύμφωνα με τη βιβλιογραφική ή την εμπειρική γνώση, αυτό είχε υλική παρουσία πολύ πριν αποκτήσει και λογοθετική.

Το καθαυτό ερευνητικό σκέλος της διατριβής χωρίζεται λοιπόν σε τρία Μέρη. Στο πρώτο από αυτά (και Τρίτο της διατριβής συνολικά), εξετάζεται η ανάδυση των Εξαρχείων ως λογοθετικού αντικειμένου, αλλά και ως κοινωνικού χώρου με συγκεκριμένα *πολιτικά* χαρακτηριστικά. Όπως υπαινίσσεται το *Κεφάλαιο 8*, που μελετά την υπόθεση ότι η εξέγερση του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο 1973 αποτέλεσε «ιδρυτικό συμβάν» των μεταπολιτευτικών Εξαρχείων, η πολιτισμική συνιστώσα ήταν εξαιρετικά σημαντική για το φοιτητικό αντιδικτατορικό κίνημα (όπως και για τα νεολαιίστικα κινήματα της προηγούμενης δεκαετίας), αλλά η υπερ-πολιτικοποίηση του πεδίου του λόγου τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, τόσο από την πλευρά του κυρίαρχου συνασπισμού εξουσίας, όσο και από αυτή των ανταγωνιστικών κινήματων και της ευρύτερης αριστεράς, δεν της επέτρεψε να αναδειχθεί –αντίθετα, διαμόρφωσε ένα «πεδίο κανονικότητας» που ενσωμάτωσε συμβολικά και την ίδια την εξέγερση. Στο *Κεφάλαιο 9* διερευνώνται κάποια από τα χωρικά χαρακτηριστικά του αναδύμενου συσχετισμού δυνάμεων που επέδειξαν αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα: οι πρώτες συγκεντρώσεις και πορείες της μεταπολίτευσης ανέδειξαν ένα πολύ σημαντικό χωρικό/συμβολικό δίπολο (Βουλή/Πολυτεχνείο) με συμπληρωματικά και ανταγωνιστικά χαρακτηριστικά (αστικός κοινοβουλευτισμός/λαϊκή αγωνιστικότητα), ενώ οι πρώτες σοβαρές συγκρούσεις της περιόδου ανάμεσα σε διαδηλωτές και αστυνομία επιβεβαίωσαν την καθοριστική σημασία των βασικών χαράξεων του αθηναϊκού κέντρου και της διασποράς των χώρων πολιτικής και συμβολικής ισχύος σε αυτό μέσα από την ανάδυση επαναλαμβανόμενων μοτίβων (κινήσεων και αναμονών, ελιγμών, περικυκλώσεων, υποχωρήσεων) των αντιμαχόμενων πλευρών. Το *Κεφάλαιο 10* ασχολείται με μια άλλη σημαντική διάσταση αυτών των πρώτων συγκρούσεων, τη λογοθετική διασπορά των όρων που επιστρατεύθηκαν για να κατονομάσουν τα ανταγωνιστικά υποκείμενα που αναδείχθηκαν μέσα από αυτές («εξτρεμιστές», «προβοκάτορες», αλλά και «αριστεριστές», «κουκουλοφόροι» και, φυσικά, «αναρχικοί») και διατυπώνει υποθέσεις για την υλική τους αντιστοιχία και την ιδεολογική τους λειτουργία. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται φυσικά στους «αναρχικούς», των οποίων η λογοθετική καθιέρωση πιθανότατα αντιστοιχεί και στην υλική (και εκφραστική) τους εδαφικοποίηση. Τέλος, στο *Κεφάλαιο 11* ταυτοποιείται η στιγμή της συνάρθρωσης μεταξύ των «αναρχικών» και των Εξαρχείων μέσω της απομόνωσης των «αναρχικών των Εξαρχείων» ως διακριτού υποσυνόλου, ανταγωνιστικού προς το «αυθεντικό» αντιεξουσιαστικό κίνημα και αυτο-διαχωρισμένου στο «γκέτο» τους, και εντοπίζονται οι κρίσιμες στιγμές εμφάνισης του «αυτόνομου» (φοιτητικού και εξωφοιτητικού) κινήματος στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και της πολύπλευρης καταστολής του.

Το Τέταρτο Μέρος αφορά περίπου το διάστημα 1981-1986, το οποίο χαρακτηρίζεται γενικά ως περίοδος «παγίωσης» του συναρμολογήματος των Εξαρχείων (παρότι φυσικά υπάρχουν δυναμικές διαφοροποιήσεις πολύ πιο λεπτοφυείς). Με αφορμή τις καταλήψεις στέγης που ξεκινούν λίγο μετά τις νικηφόρες για το ΠΑΣΟΚ βουλευτικές εκλογές του 1981, το *Κεφάλαιο 12* εξετάζει τα Εξάρχεια ως την «ετεροτοπία» ενός «μειονοτικού» συναρμολογήματος που, ιδίως μετά την παροξυσμική καταστολή των πολιτικών του συνιστωσών τον Νοέμβριο του 1980, στρέφεται προς (και ενισχύει) τις προϋπάρχουσες υποπολιτισμικές του συνάψεις, υπό τη σχετική

ανοχή της νέας κυβέρνησης και μιας κοινωνίας σε μετάβαση προς πιο ατομικιστικές μορφές έκφρασης. Το *Κεφάλαιο 13* εστιάζει στις αστυνομικές «Επιχειρήσεις Αρετή» που εξαπολύθηκαν στην πλατεία Εξαρχείων στα τέλη του 1984, εγκαινιάζοντας μια διετία έντασης και βίαιων συγκρούσεων. Παρότι αυτές πήραν πολύ γρήγορα έκδηλο πολιτικό περιεχόμενο, ξεκίνησαν από την πλευρά του κράτους ως απόπειρα εκκαθάρισης ενός κοινωνικού προβλήματος που συμπυκνώθηκε συμβολικά στην αποτρόπαια φιγούρα του «πάνκη των Εξαρχείων». Με αφορμή λοιπόν αυτή την κάπως παράδοξη συμπύκνωση, στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται και μια συνοπτική παρουσίαση του «ανεξάρτητου» rock/post-punk υποπολιτισμικού συναρμολογήματος των Εξαρχείων, το οποίο ήταν εν μέρει συνέχεια και εν μέρει ανταγωνιστική μετεξέλιξη του «μειονοτικού» αντίστοιχου της προηγούμενης δεκαετίας. Στο *Κεφάλαιο 14* επιστρέφουν στο προσκήνιο οι βίαιες συγκρούσεις και, καθώς αυτή τη φορά είναι εντοπισμένες και περιορισμένες εν πολλοίς στα Εξάρχεια ή περιλαμβάνουν αναμφίβολα το εκεί εντοπισμένο αναρχικό/αντιεξουσιαστικό συναρμολόγημα, η ανάλυση εστιάζει κυρίως στους μηχανισμούς πυροδότησης των συγκρούσεων (Χημείο/Καλτεζάς), στα καινοφανή στοιχεία που αποκτούν μια απροσδόκητη κανονικότητα (οι τακτικές εμφανίσεις των ακροδεξιών στοιχείων μετά την επίσκεψη Λεπέν, οι ομοιότητές τους με τις κρατικές ΜΕΑ), και στην ευρύτερη πολιτικο-οικονομική συγκυρία (τη στροφή του ΠΑΣΟΚ στη νεοφιλελεύθερη διαχείριση με το «Πρόγραμμα Σταθερότητας»). Τέλος, το *Κεφάλαιο 15* εξετάζει το ζήτημα της ανάπλασης των Εξαρχείων που αναγγέλθηκε και εκπονήθηκε από το ΥΧΟΠ αλλά τελικά εφαρμόστηκε σε ένα πολύ μικρό μέρος του. Το θέμα αυτό δεν συζητήθηκε παρά ελάχιστα στον ημερήσιο Τύπο, ωστόσο προετοιμάστηκε σε μεγάλο βαθμό από αυτόν, όχι μόνο μέσω των τρομοκρατικών τίτλων που συνόδευαν κάθε κατασταλτική επιχείρηση και σύγκρουση στους δρόμους, αλλά και μέσω των ολοένα και πιο πυκνών δημοσιευμάτων για το πρόβλημα των ναρκωτικών, το οποίο επίσης εντοπίστηκε προνομιακά στην πλατεία και τα εγκαταλελειμμένα νεοκλασικά των Εξαρχείων.

Η εικόνα της περιοχής ως ανομικής, παρακμιακής και επικίνδυνης είχε λίγο-πολύ συμπληρωθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Αυτός είναι ο βασικός λόγος που το Πέμπτο Μέρος αποδίδει στα Εξάρχεια τον χαρακτηρισμό «στρώμα», που στην ορολογία των Deleuze και Guattari σημαίνει το παγιωμένο, υπολειμματικό σχεδόν αποτέλεσμα μιας δυναμικής διαδικασίας μορφογένεσης ή συναρμολόγησης. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα Εξάρχεια έπαψαν να εξελίσσονται ως κοινωνικός χώρος (εξάλλου, η ντελεζιανή οντολογία δεν γίνεται ποτέ τελεσίδικη ούτε άκαμπτη, παρά εξετάζει πάντα τα ενδιάμεσα στάδια δυναμικών διαδικασιών)· ωστόσο, κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1990, παρατηρείται μια προϊούσα απεδαφικοποίηση και του ανταγωνιστικού και του υποπολιτισμικού συναρμολογήματος, η οποία ξεκινά με τη διασπορά των καταλήψεων στέγης και την έκρηξη των φοιτητικών και μαθητικών κινητοποιήσεων, συνεχίζεται με τη διάσπαση και την εμπορευματική αιχμαλώτιση της «ανεξάρτητης» μουσικής σκηνής και κορυφώνεται με την κατάληψη του Πολυτεχνείου στην επέτειο του 1995 και τη μαζική σύλληψη εκατοντάδων καταληψιών. Με αυτές τις εξελίξεις ασχολείται το *Κεφάλαιο 16*, ενώ το *Κεφάλαιο 17* στρέφεται στη συνοπτική εξέταση κάποιων από τα χαρακτηριστικά του νεοφιλελευθερισμού ως κοινωνικής μηχανής και υποδείγματος παραγωγής υποκειμενικότητας, και στις ειδικές μορφές χωρικής διαχείρισης των καταστάσεων «έκτακτης ανάγκης» κατά τα χρόνια του «ελληνικού εκσυγχρονισμού» μέχρι τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα.

Η απόφαση για χρονικό περιορισμό της έρευνας λήφθηκε σε πολύ αρχικό στάδιο, προκειμένου το δυνάμει υλικό να μην είναι συνεχώς υπό διαμόρφωση ανάλογα με την τρέχουσα επικαιρότητα –δηλαδή βασικά για λόγους πρακτικότητας. Το 2004 επιλέχθηκε να «κλείσει» τον κύκλο της έρευνας, όχι γιατί αποτελεί κάποιο ιδιαίτερο χρονικό ορόσημο για τα Εξάρχεια (οι αντιδράσεις που πυροδότησε η ανάπτυξη της πλατείας εν όψει των Αγώνων δεν θα αποτελούσαν επαρκή δικαιολόγηση), αλλά διότι αφενός έκλεινε μια «βολική» τριακονταετία από τη μεταπολίτευση, και αφετέρου είχε μια μεγάλη συμβολική σημασία για το «εκσυγχρονιστικό» εγχείρημα: οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας αποτέλεσαν την κορωνίδα της «ισχυρής Ελλάδας» και το κατάλληλο μεγα-συμβάν για την ανεμπόδιστη δρομολόγηση και εμπέδωση χαρακτηριστικά νεοφιλελεύθερων πρακτικών παραγωγής και επιτήρησης του χώρου. Η ιστορία βέβαια δεν σταμάτησε το 2004 και, για να αναφέρουμε μόνο τα σημαντικότερα μεταγενέστερα συμβάντα, ο Δεκέμβριος του 2008 (δόλοφονία Γρηγορόπουλου και επακόλουθη εξέγερση) και ο Απρίλιος του 2010 («διάσωση» του χρεοκοπημένου ελληνικού κράτους από την «τρόικα» των διεθνών πιστωτών) μοιάζουν πιο κατάλληλα ορόσημα για να κλείσει οποιαδήποτε έρευνα ασχολείται με τον «κύκλο της μεταπολίτευσης», εν τούτοις η ασύλληπτη κλίμακα των λόγων που αυτά τα συμβάντα πυροδότησαν και η πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα των συνδέσεων και των συνεπειών τους τα θέτουν, αναγκαστικά, εκτός της παρούσας εργασίας.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ > DELEUZE: ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΣΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

2. Ντελεζιανή οντολογία

Ο Gilles Deleuze (1925-1995) δεν έτυχε της ακαδημαϊκής αναγνώρισης που επιζητούσε να λάβει, εν ζωή φυσικά, στη χώρα του, αλλά τελικά έγινε ένας από τους πιο επιδραστικούς φιλοσόφους στο τέλος του 20ου αιώνα και μέχρι σήμερα, κυρίως στον αγγλοσαξωνικό ακαδημαϊκό χώρο των ανθρωπιστικών σπουδών, αλλά και ευρύτερα. Οχήματα αυτής της δημοφιλίας ήταν –και είναι ακόμη– κυρίως δύο από τα βιβλία που συνέγραψε με τον ψυχίατρο Félix Guattari, υπό τον γενικό τίτλο «Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια»: τον Αντι-Οιδίποδα (1972) και το Mille Plateaux (1980). Σταδιακά όμως άρχισαν να διαβάζονται και να σχολιάζονται ευρέως και τα υπόλοιπα έργα του: το θεμελιώδες Διαφορά και Επανάληψη (1968), το Λογική του Νοήματος (1969), τα δύο βιβλία του για τον κινηματογράφο (1983 και 1985), το τελευταίο κοινό πόνημα με τον Guattari (Τι Είναι η Φιλοσοφία, 1991) και τα υπόλοιπα, μικρότερης «εμβέλειας» βιβλία του, που μοιάζουν εκ πρώτης όψεως ως μονογραφίες αφιερωμένες σε μεγάλες μορφές της ιστορίας της φιλοσοφίας (Hume, Nietzsche, Kant, Spinoza, Bergson, Leibniz) και της τέχνης (Proust, Sacher-Masoch, Kafka, Bacon), αλλά εν τέλει αποτελούν ψηφίδες συγκρότησης (για τον ίδιο, και δη τα πρώιμα) και πυξίδες πλοήγησης και κατανόησης (για τους αναγνώστες) του δικού του, ιδιότυπου φιλοσοφικού σχεδίου.

Ένας από τους λόγους που η αναγνώριση άργησε τόσο για τον Deleuze είναι, οπωσδήποτε, η πολύ δυσνόητη πρόζα του –η οποία φτάνει κάποιες φορές στα όρια του σαδιστικού παιχνιδιού– που εξέθετε και μαζί υπέκρυπτε μια σκέψη εξαιρετικά σύνθετη. Είναι ενδεικτικό πως στον Deleuze εξακολουθούν και αφιερώνονται δεκάδες βιβλία που φιλοδοξούν να βοηθήσουν τον αμύητο αναγνώστη στην προσέγγιση, όχι μόνο της σκέψης του εν συνόλω, αλλά και συγκεκριμένων του βιβλίων ξεχωριστά. Η δυσκολία έγκειται στα εξής στοιχεία:

- Ο Deleuze συνηθίζει να θεωρεί δεδομένες εκ μέρους του αναγνώστη πολλές από τις θεμελιώδεις παραδοχές του, κυρίως δε αυτές που προέρχονται από τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες, που αποτελούν και τη βάση της οντολογίας του.
- Επίσης, χρησιμοποιεί συχνά νεολογισμούς, οι οποίοι παραλλάσσονται απροειδοποίητα από βιβλίο σε βιβλίο (ή και από κεφάλαιο σε κεφάλαιο!) και μάλιστα χωρίς να ορίζονται πάντοτε με σαφήνεια το νόημά τους «συμπληρώνεται» πολλές φορές σταδιακά από επιμέρους παρατηρήσεις και συσχετισμούς με άλλες έννοιες, οι οποίες επίσης ορίζονται με αντίστοιχο τρόπο.
- Η δομή των βιβλίων του είναι αντίστοιχα πολύπλοκη και μη-γραμμική –με εξέχοντα παραδείγματα το Λογική του Νοήματος και το Mille Plateaux, για τα οποία ο Deleuze (στη δεύτερη περίπτωση, μαζί με τον Guattari) γράφει ξεκάθαρα πως ο αναγνώστης μπορεί να ξεκινήσει από όποιο κεφάλαιο θέλει και να συνεχίσει με όποιο τρόπο νομίζει.

- Συχνά αναφέρεται, στο ίδιο βιβλίο, σε άσχετες μεταξύ τους σφαίρες του επιστητού ή σε ακραία διαφορετικές κλίμακες ανάλυσης, όχι μόνο συσχετίζοντάς τις ρητά, αλλά και επιμένοντας ότι αυτή η συσχέτιση δεν είναι μεταφορική αλλά κυριολεκτική.

Εξ αιτίας όλων των παραπάνω (και παρά τις ρητές αντιδράσεις του ίδιου), για πολλά χρόνια ο Deleuze αντιμετωπιζόταν ως άλλος ένας «μεταμοντέρνος» φιλόσοφος, όπως πολλοί συμπατριώτες σύγχρονοί του που μοιράζονταν ένα αρκετά συγγενικό «αδιαφανές» στυλ γραφής. Ωστόσο, όπως έχει γίνει ξεκάθαρο από ολοένα και περισσότερες μελέτες τα τελευταία δέκα χρόνια, ο Deleuze ήταν ριζοσπαστικά ρεαλιστής: σε πλήρη αντίθεση με τους περισσότερους εκπροσώπους της μεταμοντέρνας φιλοσοφίας, οι οποίοι ανήκουν στη μεγάλη ετερόκλητη παράδοση που δεν αποδίδει στην πραγματικότητα οντολογικό στάτους ξέχωρο από το ανθρώπινο μυαλό που την προσλαμβάνει (θεωρώντας, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τον κόσμο και τις οντότητες που τον ενοικούν καθοριστικά διαμεσολαβημένες από τη γλώσσα ή τις κοινωνικές συμβάσεις), εκείνος ανήκει στους φιλοσόφους που «αποδίδουν στην πραγματικότητα απόλυτη αυτονομία από το ανθρώπινο μυαλό, αδιαφορώντας τόσο για τις διαφορές ανάμεσα στο επιστητό και το μη-επιστητό, όσο και για τον ανθρωποκεντρισμό που αυτές συνεπάγονται». Σε αντίθεση όμως με πολλούς άλλες ρεαλιστές φιλοσόφους, ο Deleuze ήταν επίσης φανατικός αντι-ουσιοκράτης, με άλλα λόγια απέρριπτε την ιδέα ότι τα αντικείμενα καθορίζονται από μια υπερβατική υπόσταση και αντίθετα υποστήριζε πως η ταυτότητα των αντικειμένων διαμορφώνεται και διατηρείται από ενύπαρκτες, εμμενείς δυναμικές διαδικασίες.

Για να γίνουν τα παραπάνω σαφή, αλλά και για να κάνουμε μια εισαγωγή στο Ντελεζιανό έργο που να μην αφήνει περιθώρια για θεμελιώδεις παρερμηνείες, θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια κάποια βασικά στοιχεία της οντολογίας του.

Κύριες πηγές στην προσπάθεια παρουσίασης των βασικών οντολογικών θέσεων του Deleuze είναι το βιβλίο του Manuel DeLanda, *Intensive Science and Virtual Philosophy* (London: Continuum, 2002) και η συνεργασία του γεωγράφου Mark Bonta με τον φιλόσοφο John Protevi, στο *Deleuze and Geophilosophy: A Guide and Glossary* (Edinburgh University Press, 2004).¹ Αποφεύγω την εκτεταμένη απ' ευθείας αναφορά στα βιβλία του Deleuze γιατί η δουλειά που έχει γίνει, κυρίως από τον DeLanda (στον οποίο άλλωστε βασίζονται και μεγάλο μέρος της παρουσιάσής τους οι B&P) είναι σημαντική και πρωτότυπη, και γιατί το έργο του Deleuze, εκτός από δαιδαλώδες και πολυδιάστατο,² προϋποθέτει από τον αναγνώστη του προχωρημένη επαφή, όχι μόνο με τη φιλοσοφία, αλλά και με τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες, προκειμένου να γίνει στο ελάχιστο κατανοητό. Πιο συγκεκριμένα, για να μορφοποιήσει την ιδιαίτερη μεταφυσική

---

¹ Ο DeLanda αντλεί το πρωτογενές ντελεζιανό υλικό του κυρίως από τα *Difference et Repetition* και *La Logique du Sens*, τα πρώτα, πυκνότερα και αυστηρότερα φιλοσοφικά έργα του Deleuze, ενώ οι Bonta και Protevi κυρίως από το μεταγενέστερο *Mille Plateaux* (που συνέγραψε με τον F. Guattari), όπου οι γεωγραφικές μεταφορές και προεκτάσεις είναι προφανέστερες.

² Είναι χαρακτηριστικό ότι τα τελευταία χρόνια υπάρχει ενδιαφέρον για το έργο του Deleuze σε πεδία τόσο διαφορετικά όπως των πολιτικών επιστημών, της κοινωνιολογίας, της μουσικολογίας, της θεωρίας και κριτικής του κινηματογράφου, της γεωγραφίας, του αστικού σχεδιασμού και της αρχιτεκτονικής, της ιστορίας, της ψυχολογίας, και άλλων.

του, συνδέει έννοιες και προβληματικές που έχουν ως κύριες φιλοσοφικές πηγές τους Spinoza, Marx, Nietzsche, Whitehead και Bergson, με τις έρευνες που βασίζονται στη λεγόμενη ‘θεωρία της πολυπλοκότητας’ –τη μελέτη των ικανοτήτων που παρουσιάζουν ‘ανοιχτά’ συστήματα, δηλαδή συστήματα (ανόργανα, οργανικά και κοινωνικά) μέσα από τα οποία ρέουν ποσότητες ύλης και ενέργειας, για αυτο-οργάνωση, δηλαδή για αύξηση της εσωτερικής τους πολυπλοκότητας και συστηματική συμπεριφορά χωρίς εξάρτηση από εξωτερικούς οργανωτικούς παράγοντες.

Οι τρεις σημαντικότερες έννοιες για την κατανόηση της ντελεζιανής οντολογίας είναι, κατά τον DeLanda (και με αντίστροφη φορά από τη μορφογενετική) το *υπαρκτό* (actual), το *εντατικό* (intensive) και το *δυνητικό* (virtual).

- Το *υπαρκτό* αφορά τον ‘πραγματοποιημένο’ κόσμο που χαρακτηρίζεται από εκτατικές (extensive –εγγενώς διαιρετές) ιδιότητες, όπως το μήκος, ο όγκος, η ποσότητα ενέργειας’ πρόκειται για ‘διαστρωματωμένα συστήματα’, σταθερά και σε κατάσταση ισορροπίας. Δεν αναφέρεται μόνο στο γεωλογικό πεδίο, αλλά και στο βιολογικό, το γλωσσολογικό και το κοινωνικό, γιατί αποδεικνύεται πως η ίδια «αφηρημένη μηχανή» (που σχηματικά επιτελεί δύο διαδοχικές λειτουργίες, ταξινόμηση και στερεοποίηση) παράγει τις διαστρωματώσεις σε όλα αυτά τα πεδία.³
- Το *εντατικό* αναφέρεται στις μορφογενετικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα εκτός ισορροπίας και παράγουν σταθερά συστήματα (δηλ. το *υπαρκτό*). Μια διαδικασία παρουσιάζει εντατικές ιδιότητες:⁴ (α) όταν κάποιες παράμετροι ελέγχου δεν μπορούν να αλλάξουν πέρα από ένα κρίσιμο κατώφλι (τη ‘γραμμή φυγής’) χωρίς να επέλθει κάποιου τύπου ειδολογική αλλαγή (ένα ‘γίγνεσθαι’) στο σύστημα και (β) όταν μπορεί να δικτυωθεί σε ‘συνεκτικότητες’ (consistencies)⁵ δηλαδή συνομαδώσεις στοιχείων που, διατηρώντας την ετερογένειά τους, επιτρέπουν την ανάδυση συστηματικής συμπεριφοράς.
- Το *δυνητικό* αναφέρεται στις δομές αυτών των εντατικών διαδικασιών. Ο Deleuze τις συλλαμβάνει ως ‘πολλαπλότητες’ (multiplicities) οι οποίες σχηματίζουν συλλογικά μια ‘περιοχή’, το ‘πεδίο συνεκτικότητας’ (plane of consistency).⁶ Ειδικά αυτό το τρίτο σημείο χρειάζεται να φωτιστεί από κάποιες βασικές έννοιες.

³ Βλ. DeLanda, M (1997) *A Thousand Years of Non-Linear History*. New York: Zone Books.

⁴ Οι εντατικές ιδιότητες, όπως η πυκνότητα ή η θερμοκρασία, είναι οι ιδιότητες που, σε αντίθεση με τις εκτατικές, δεν είναι δυνατό να διαιρεθούν. Για παράδειγμα, αν μοιράσω σε δύο ίδια μπουκάλια μια ποσότητα νερού, οι όγκοι των δύο προστιθέμενοι θα μου δώσουν τον αρχικό· όμως, αν το νερό ήταν σε θερμοκρασία λ.χ. 90°, η θερμοκρασία και των δύο ποσοτήτων που θα προκύψουν θα παραμείνει 90°, δεν θα «μοιραστεί» -εκτός εάν υπάρξει εξωτερική επέμβαση που θα μεταβάλλει τη χωρική συμμετρία του υλικού, δηλαδή θα το «πετάξει» εκτός ισορροπίας. Βλ. DeLanda (2002), όπ.π. σ. 25.

⁵ Στο *Mille Plateaux* αναφέρονται και ως ‘ρίζωματα’ (rhizomes), ‘συναρμολογήματα’ (assemblages), ‘πολεμικές μηχανές’ (war machines). Όπως συνήθως στον Deleuze, δεν πρόκειται ακριβώς για συνώνυμες-ταυτόσημες έννοιες, αλλά για προσεγγίσεις της ίδιας έννοιας από διαφορετικές αφητηρίες ή για διαφορετικές εκφάνσεις της σε διαφορετικά πεδία.

⁶ Η ‘συνεκτικότητα’ δεν σχετίζεται με τη λογική συνεκτικότητα, ως «απουσία αντίφασης... [αλλά] ορίζεται ως η σύνθεση ετερογενειών ως τέτοιων» (όπ.π.: 78). Ο Deleuze αναφέρεται σε αυτή την έννοια χρησιμοποιώντας

Το κύριο εργαλείο του Deleuze για την εκθρόνιση της *υπόστασης* από τον μεταφυσικό θρόνο της είναι η *πολλαπλότητα*. Στην ουσιοκρατική θεώρηση του κόσμου, οι υποστάσεις παίζουν τον ρόλο αρχέτυπων, στην πιστή (ή λιγότερο πιστή) αντιγραφή των οποίων βασίζονται οι μορφές που ενοικούν τον κόσμο. Στόχος ενός ουσιοκρατικού κόσμου είναι η αναπαραγωγή του ίδιου και η απόλυτη διάκριση μεταξύ των διαφορετικών οντοτήτων ως (λιγότερο ή περισσότερο τέλειων) αντιγράφων κάποιων διακριτών υπερβατικών αρχετύπων.

Το πρώτο χαρακτηριστικό των πολλαπλοτήτων που διαφοροποιείται ριζικά είναι ο εγγενής τους χαρακτήρας. Ο ακριβής ορισμός τους περιλαμβάνει στοιχεία από διάφορους κλάδους των μαθηματικών: τη διαφορική γεωμετρία, τη θεωρία ομάδων, τη θεωρία δυναμικών συστημάτων. Η ιστορία τους ξεκινά με τη μέθοδο Gauss για τον υπολογισμό (δισδιάστατων) επιφανειών με τη χρήση διαφορικού λογισμού χωρίς ανάγκη αναφοράς σε τρεις άξονες συντεταγμένων. Ο Riemann προχώρησε την ιδέα σε χώρους N διαστάσεων, ορισμένων αποκλειστικά από τις εγγενείς, τοπικές τους ιδιότητες, χωρίς ανάγκη αναγωγής σε έναν 'άνωτερο' χώρο $N+1$ διαστάσεων που να τις περιέχει: αυτοί οι χώροι ονομάστηκαν «(διαφορικές) πολλαπλότητες» (manifolds).

Στη θεωρία δυναμικών συστημάτων, οι πολλαπλότητες (manifolds) χρησιμεύουν ως προσομοιώσεις: οι διαστάσεις μιας πολλαπλότητας απεικονίζουν τις ιδιότητες ενός φυσικού συστήματος, με την ίδια την πολλαπλότητα να αποτελεί τον χώρο των πιθανών καταστάσεών του. Η διαδικασία έχει ως εξής: α) αρχικά, ξεχωρίζουν οι σημαντικοί για τον παρατηρητή τρόποι μεταβολής του συστήματος –οι βαθμοί ελευθερίας· β) 'κατασκευάζεται' ένας χώρος (μια πολλαπλότητα) με διαστάσεις όσες και οι βαθμοί ελευθερίας, που λέγεται χώρος καταστάσεων (state space)· γ) κάθε κατάσταση του συστήματος απεικονίζεται σε ένα σημείο (με συντεταγμένες όσες οι διαστάσεις του χώρου)· δ) η αλλαγή στην κατάσταση του συστήματος απεικονίζεται με μια 'τροχιά'-καμπύλη που ενώνει τα διαφορετικά σημεία, με το χρόνο ως τρέχουσα μεταβλητή· ε) λύνονται οι διαφορικές εξισώσεις της τροχιάς για να προβλεφθεί η δυναμική συμπεριφορά του συστήματος.

Κατά τη διερεύνηση περιοδικών ή τυπικών συμπεριφορών που είναι κοινές σε πολλά διαφορετικά μοντέλα, ο Γάλλος μαθηματικός H. Poincaré ανακάλυψε και ταξινόμησε κάποιες δισδιάστατες πολλαπλότητες που ονόμασε «ενικότητες» ή «ανωμαλίες» (singularities), οι οποίες επηρεάζουν τη συμπεριφορά των καμπυλών (και άρα των συστημάτων) δρώντας ως ελκυστές (attractors), δηλαδή ως καταστάσεις προς τις οποίες το σύστημα τείνει εγγενώς. Το σημαντικό γνώρισμα των ελκυστών είναι πως «αποτελούν επαναλαμβανόμενα *τοπολογικά* χαρακτηριστικά, που σημαίνει πως διαφορετικά σύνολα εξισώσεων, που αντιπροσωπεύουν εντελώς διαφορετικά φυσικά συστήματα, μπορεί να παρουσιάζουν παρόμοια κατανομή των ελκυστών τους και άρα,

---

διαφορετικό όρο σε κάθε βιβλίο: 'εντατικός χώρος' (intensive spatium), 'Σώμα δίχως Όργανα' (Body without Organs), 'επίπεδο εμμένειας' (plane of immanence), 'μηχανικό φύλο' (machinic phylum), 'μεταφυσική επιφάνεια' (metaphysical surface), 'ιδεώδης επιφάνεια' (ideal surface) ή, πολύ απλά, 'η Γη' (the Earth). Σε κάθε περίπτωση αναφέρεται στο δυνητικό συνεχές (virtual continuum) που σχηματίζεται από πολλαπλότητες. (όπ.π.: 203)

παρόμοια μακροπρόθεσμα συμπεριφορά».⁷ Αυτό το γνώρισμα δεν είναι ουσιοκρατικό, γιατί «οι ανωμαλίες που ορίζουν μια πολλαπλότητα ανήκουν σε σύνολα, αλλά αυτά τα σύνολα δεν δίνονται με τη μία: είναι δομημένα έτσι ώστε να προσδιορίζουν τη φύση της πολλαπλότητας σταδιακά, καθώς εκδιπλώνονται με επαναλαμβανόμενες ακολουθίες».⁸

Εξίσου κρίσιμη για την κατανόηση των πολλαπλοτήτων και τη διαφορά τους με τις υποστάσεις είναι η έννοια του *προοδευτικού διαφορισμού* (progressive differentiation), που σχετίζεται με τη θεωρία ομάδων: «ομάδα» αποκαλείται ένα σύνολο οντοτήτων με ορισμένες ιδιότητες και ένας κανόνας συνδυασμού τους· η σημαντικότερη από τις ιδιότητες είναι η ‘κλειστότητα’, το να αποτελεί οποιοδήποτε προϊόν συνδυασμού μέρος του συνόλου. Αν θεωρήσουμε μια ομάδα αποτελούμενη από μετασχηματισμούς (αντί για αντικείμενα), ας πούμε από περιστροφές των 45° (δύο διαδοχικές περιστροφές παράγουν μια τρίτη που ανήκει επίσης στο σύνολο), τότε μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε για την ταξινόμηση γεωμετρικών στερεών: με βάση αυτή την ομάδα μετασχηματισμών, θα λέγαμε ότι η σφαίρα έχει το μεγαλύτερο βαθμό συμμετρίας σε σχέση με τα άλλα στερεά (γιατί μένει αμετάβλητη μετά από την εφαρμογή ενός μετασχηματισμού που ανήκει στην ομάδα, ενώ ο κύβος ή ο κύλινδρος όχι).⁹ Αυτός ο τύπος ταξινόμησης είναι διπλά ριζοσπαστικός σε σχέση με τον ουσιοκρατικό: (α) τα αντικείμενα ταξινομούνται όχι με βάση μια ιδιότητά τους, αλλά σε σχέση με «την αντίδρασή τους σε εξωτερικά συμβάντα που απαντούν» (όπ.π.: 17)· (β) εισάγει δυναμικές σχέσεις μεταξύ των αντικειμένων: ένα αντικείμενο μπορεί να μετατραπεί σε ένα άλλο «χάνοντας ή κερδίζοντας» συμμετρία –στο προηγούμενο παράδειγμα, μια σφαίρα μπορεί να γίνει κύβος «χάνοντας αμεταβλητότητα σε κάποιους μετασχηματισμούς» ή αλλιώς υποβαλλόμενη σε μια μετάβαση ρήξης συμμετρίας (symmetry-breaking transition). Στη φυσική, ρήξη συμμετρίας έχουμε σε αλλαγές φάσης, όπου σε κρίσιμες τιμές μιας μεταβλητής (π.χ. της θερμοκρασίας) ένα φυσικό σύστημα περνά από μια κατάσταση σε μια άλλη (π.χ. το νερό γίνεται πάγος). Στην ορολογία των μαθηματικών πολλαπλοτήτων (manifolds), «μια ανωμαλία (ή ένα σύνολο ανωμαλιών) μπορεί να υποστεί μια μετάβαση ρήξης συμμετρίας και να μετατραπεί σε μια άλλη. Αυτές οι αλλαγές λέγονται διχαλοδρομήσεις (bifurcations)» (όπ.π.: 18) και λαμβάνουν χώρα σε κρίσιμες τιμές των παραμέτρων ελέγχου του χώρου καταστάσεων (και του φυσικού συστήματος που αυτός απεικονίζει).

⁷ Ο DeLanda δίνει το παράδειγμα της δημιουργίας της σαπουνόφουσκας και του κρυστάλλου άλατος για να δείξει πώς οι ανωμαλίες προσφέρουν έναν τελείως διαφορετικό (από τον ουσιοκρατικό) τρόπο σύλληψης της γένεσης της φυσικής μορφής. Σύμφωνα με μια ουσιοκρατική αντίληψη, η μορφή της σαπουνόφουσκας θα εξηγούνταν από τις εγγενείς ιδιότητες της σφαίρας ως ιδεώδους σχήματος, και άρα θα διακρινόταν με έμφαση από την κυβική κρυσταλλική μορφή. Οι αντίστοιχες μορφογενετικές διαδικασίες όμως, μπορούν να μοντελοποιηθούν σε χώρους που δομούνται από έναν ελκυστή που αντιπροσωπεύει το σημείο ελάχιστης ενέργειας του συστήματος. Πράγματι, η σαπουνόφουσκα παίρνει σφαιρική μορφή γιατί έτσι ελαχιστοποιείται η επιφανειακή τάση, και ο κρύσταλλος κυβική γιατί έτσι ελαχιστοποιείται η ενέργεια χημικού δεσμού. Έτσι, «μια *τοπολογική μορφή* (ένα μονό σημείο σε μια πολλαπλότητα) καθοδηγεί μια διαδικασία που έχει ως αποτέλεσμα πολλές διαφορετικές φυσικές μορφές, [...] η καθεμιά με διαφορετικές *γεωμετρικές ιδιότητες*». (όπ.π., σ. 15)

⁸ Όπ.π., σ. 16.

⁹ Αν η ομάδα μετασχηματισμών περιελάμβανε περιστροφές των 90°, ο κύβος θα ήταν το ίδιο συμμετρικός με τη σφαίρα. Στις 180°, τον ίδιο βαθμό συμμετρίας θα αποκτούσε και ο κύλινδρος· για να θεωρηθεί συμμετρική η πυραμίδα, θα έπρεπε να ασκήσουμε περιστροφές των 360°.

Η σημασία του προοδευτικού διαφορισμού είναι ότι επιτρέπει στις πολλαπλότητες (όπως ορίστηκαν μόλις πριν) να γίνουν αντιληπτές ως αλληλοσυμπλεκόμενες σε ένα συνεχές –σε αντίθεση και πάλι με τις υποστάσεις που ως αφηρημένες οντότητες συνυπάρχουν αυστηρά διακριτές και οριοθετημένες η μία δίπλα στην άλλη. Ο ίδιος ο Deleuze γράφει πως οι πολλαπλότητες «γίνονται και ξεγίνονται αντικειμενικά σύμφωνα με τις συνθήκες που καθορίζουν τη ρέουσα σύνθεσή τους [γιατί] συνδυάζουν τη μέγιστη ισχύ διαφορισμού (differentiation) με μια αδυναμία διαχωρισμού (differentiation)» (αναφ. όπ.π.) Η αντίθεση εδώ είναι μεταξύ της προοδευτικής εκδίπλωσης μιας πολλαπλότητας μέσω ρήξεων συμμετρίας (διαφορισμός) και του σταδιακού περάσματος του συνεχούς χώρου που σχηματίζουν οι πολλαπλότητες στις ασυνεχείς χωρικές που αποτελούν τον «υπαρκτό» κόσμο (διαχωρισμός). Έτσι, αντί του αγεφύρωτου χάσματος μεταξύ ενός υπερβατικού ουρανού καθαρών υποστάσεων και ενός ατελούς κόσμου επιφανομένων, ο Deleuze προτείνει ένα προοδευτικό, αδιάκοπο και ποτέ οριστικό, πέρασμα από το συνεχές των πολλαπλοτήτων στον τρισδιάστατο χώρο με τις ασυνέχειες και τα όρια μεταξύ των αντικειμένων που τον ενοικούν. Αναδιατυπώνοντας, θα λέγαμε ότι «ένας αδιαφοροποίητος εντατικός χώρος (δηλαδή, ένας χώρος που ορίζεται από συνεχείς εντατικές ιδιότητες) διαφορίζεται προοδευτικά, ώστε τελικά να παραγάγει εκτατικές δομές (ασυνεχείς δομές με καθορισμένες μετρικές ιδιότητες)».¹⁰

Το δίπολο μετρικό/μη-μετρικό είναι επίσης θεμελιώδους σημασίας και αντιστοιχεί χαλαρά στο δίπολο εκτατικό/εντατικό.¹¹ Προϋποτίθεται η επισήμανση ότι ένας χώρος δεν είναι μόνο ένα σύνολο σημείων, αλλά και ένας τρόπος σύνδεσης των σημείων μεταξύ τους, σε σχέσεις εγγύτητας, γειτνίασης, απόστασης, κ.λπ. Θα μπορούσαμε εν συντομία να πούμε πως οι μετρικοί χώροι περιγράφονται από την Ευκλείδεια γεωμετρία, ενώ οι μη-Ευκλείδειες γεωμετρίες περιγράφουν ή αναπαριστούν μη-μετρικούς χώρους με διαφορετικούς βαθμούς διαφορισμού. Αυτό σημαίνει ότι οι διαφορετικές γεωμετρίες σχετίζονται μεταξύ τους με σχέσεις διαρρηγμένης συμμετρίας, με λιγότερο συμμετρική και περισσότερο διαφορισμένη την Ευκλείδεια (γιατί οι μετασχηματισμοί που αφήνουν αναλλοίωτα τα αντικείμενα που περιλαμβάνει είναι λιγότεροι και άρα αφήνουν περιθώριο για περισσότερες διακριτές τάξεις αντικειμένων) και περισσότερο συμμετρική και λιγότερο διαφορισμένη την τοπολογική, με τις υπόλοιπες γεωμετρίες στο ενδιάμεσο. Η σειρά των γεωμετριών που προκύπτει έτσι (τοπολογική-διαφορική-προβολική-αφινική-Ευκλείδεια) στέκει ως μεταφορά για τη γένεση του 'πραγματικού' χώρου.¹²

---

¹⁰ Όπ.π., σ. 25. Επίσης: «Σε αντίθεση με έναν υπερβατικό ουρανό που υπάρχει ως ξεχωριστή διάσταση από την πραγματικότητα, ο Deleuze μας ζητά να φανταστούμε ένα συνεχές πολλαπλοτήτων το οποίο, διαφοροποιούμενο, σχηματοποιεί τον εαυτό του στον τρισδιάστατο χώρο και τα χωρικά δομημένα περιεχόμενά του», όπ.π., σ. 22.

¹¹ Οι εντατικές ιδιότητες (όπως η πυκνότητα, η θερμοκρασία, κ.λπ.), σε αντίθεση με τις εκτατικές (μήκος, όγκος, κ.λπ.), α) δεν μπορούν να χωριστούν (αν μοιράσουμε 3 λίτρα νερού θερμοκρασίας 30°C σε δύο ίσα μέρη, θα πάρουμε από 1,5 lt νερού θερμοκρασίας 30°C) και β) μπορούν να χωριστούν μόνο αν επέλθει ποιοτική διαφορά (προκειμένου να «χωριστεί» ως προς τη θερμοκρασία, το νερό μπορεί να θερμανθεί από τη μία πλευρά του δοχείου –τότε όμως θα «βγει» εκτός ισορροπίας). Για μια εκτεταμένη παρουσίαση των σχέσεων μεταξύ του μη-μετρικού και του εντατικού, βλ. όπ.π.: 62-7, με βάση το παράδειγμα της εμβρυογενετικής διαδικασίας.

¹² Μεταφέροντας αυτό το μοντέλο στη φυσική (προσθέτοντας δηλαδή συστήματα και διαδικασίες με εντατικές και εκτατικές ιδιότητες που συνδέονται μεταξύ τους με διαδοχικές ρήξεις συμμετρίας), όχι μόνο δεν παραδινόμαστε στη μεταφορά, αλλά αντίθετα πλησιάζουμε τον πιο σκληρό πυρήνα του Πραγματικού, καθώς σε αυτή την κατεύθυνση

Φτάνουμε έτσι στην έννοια της *δυναμικότητας* (virtuality) στον Deleuze.¹³ Η δυναμικότητα προκύπτει από το οντολογικό καθεστώς των ελκυστών (attractors) στη μαθηματική πολλαπλότητα, από το γεγονός δηλαδή ότι αποτελούν ασυμπτωτικά όρια για τις τροχιές που προκύπτουν στο φυσικό σύστημα, οι ελκυστές καθορίζουν την μακροπρόθεσμη τάση του συστήματος, αλλά δεν 'πραγματοποιούνται' ποτέ. Ο Deleuze δίνει έτσι μια πολύ ενδιαφέρουσα διάσταση στο δυναμικό, όσον αφορά το τροπικό καθεστώς του (modal status):¹⁴ το δυναμικό δεν είναι *ούτε πιθανό* (γιατί οι ανωμαλίες-ελκυστές δομούν, υπό μίαν έννοια, την πολλαπλότητα, και δεν αποτελούν πιθανές καταστάσεις της), *ούτε αναγκαίο* (όπως μπορεί κανείς να νομίσει μελετώντας συστήματα με έναν μόνο ελκυστή που αντιπροσωπεύει ένα σημείο ισορροπίας). Η ύπαρξη πολλαπλών ελκυστών σπάει τον δεσμό μεταξύ αναγκαιότητας και ντετερμινισμού: η εξέλιξη του συστήματος εξαρτάται από ενδεχομενικούς παράγοντες που μπορεί να ενεργοποιήσουν αυτή ή την άλλη 'πορεία' για το σύστημα –και μάλιστα με μη-γραμμικό, αλλά και μη οριστικό τρόπο. Η κυριαρχία της τροπικής λογικής του ντετερμινισμού συνδέεται με μια κεντρική θέση του Deleuze για τη σχέση των τριών διαστάσεων της οντολογίας του (του δυναμικού, του εντατικού, του υπαρκτού): ότι το δυναμικό καλύπτεται ή υποκρύπτεται από το υπαρκτό, όπως οι εντατικές μορφογενετικές διαδικασίες υποκρύπτονται από τις εκτατικές ιδιότητες και τις ποιότητες.¹⁵ Με άλλα λόγια, ότι ένα αντικείμενο παρατήρησης (μια πέτρα, ένα βουνό, ένας ζωντανός οργανισμός, ένα τεχνούργημα, μια κοινωνική ομάδα, ένας πολιτικός

αναζητούν οι σύγχρονοι φυσικοί την ενοποίηση των τεσσάρων βασικών φυσικών δυνάμεων (βαρυτικής, ηλεκτρομαγνητικής, ασθενούς και ισχυρής πυρηνικής).

¹³ «Αυτός ο όρος δεν αναφέρεται φυσικά στη δυναμική πραγματικότητα (virtual reality) που οι ψηφιακές προσομοιώσεις έχουν κάνει τόσο οικεία, αλλά σε μια *αληθινή δυναμικότητα* (real virtuality) που σχηματίζει ένα ζωτικό συστατικό του αντικειμενικού κόσμου» (ό.π., 30). Ο ίδιος ο Deleuze γράφει: «Το δυναμικό δεν αντιτίθεται στο πραγματικό (real) αλλά στο υπαρκτό (actual). Το δυναμικό είναι εντελώς πραγματικό στο βαθμό που είναι δυναμικό... Πράγματι, το δυναμικό πρέπει να οριστεί αυστηρά ως μέρος του αληθινού αντικειμένου –ως εάν το αντικείμενο να είχε ένα μέρος του εαυτού του στο δυναμικό μέσα στο οποίο βυθίστηκε σα να πρόκειται για μια αντικειμενική διάσταση... Η πραγματικότητα του δυναμικού είναι η δομή». (αναφ. ό.π., 30-1)

¹⁴ Τροπική λογική (modal logic) είναι ο κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τις σχέσεις μεταξύ του πιθανού και του υπαρκτού. Για τον Deleuze, η κατηγορία του «πιθανού» είναι εντελώς ουσιοκρατική γιατί *προϋποθέτει* την εναλλαγή ολοκληρωμένων ατομικτήτων, χωρίς αναφορά στις *διαδικασίες* υλοποίησής τους ή στις *αλληλεπιδράσεις* τους.

¹⁵ Επειδή ο Deleuze θέλει να αντιτάξει τις εντατικότητες, εκτός από τις εκτατικές, και τις *ποιότητες* (παρά τη συνήθη διχοτόμηση), τις ορίζει και έτσι: εντατικές είναι οι ιδιότητες δύο σωμάτων που, όταν αυτά αναμιχθούν ή ενωθούν, αυτές δεν προστίθενται, αλλά δίνουν ένα μέσο όρο των προηγούμενων τιμών τους. Αυτός ο ορισμός αποκαλύπτει μια *δυναμική* έποψη των εντατικότητων που δεν μοιράζονται οι ποιότητες: «*διαφορές στην εντατικότητα*, όχι όμως στην ποιότητα, μπορούν να *οδηγήσουν* ροές ύλης και ενέργειας». (ό.π.: 70) Και *άλι*, αυτή η λεπτή παρατήρηση έχει σοβαρές συνέπειες στην εκθρόνιση της ουσιοκρατίας: ενώ οι εξωτερικές 'ποιοτικές' διαφορές μεταξύ διαφορετικών αντικειμένων γίνονται αντιληπτές ως *έλλειψη ομοιότητας*, παίρνουν δηλαδή μια αρνητική χροιά, οι εντατικές διαφορές θεωρούνται *θετικές και παραγωγικές*, γινόμενες η βάση για απλές μορφογενετικές διαδικασίες (με τα λόγια του Deleuze, «η διαφορά δεν είναι ποικιλία. Η ποικιλία είναι δεδομένη, αλλά η διαφορά είναι αυτή μέσω της οποίας το δεδομένο δίνεται... καθετί που συμβαίνει και καθετί που εμφανίζεται σχετίζεται με τάξεις διαφορών», αναφ. ό.π.: 70).

θεσμός, οτιδήποτε) υποκρύπτει, στην απτή και παρατηρήσιμη πραγματικότητά του, τις διαδικασίες που το παρήγαγαν, και άρα το δυνητικό από το οποίο αναδύθηκε.¹⁶

Στην πραγματικότητα, «ο Deleuze έδινε πάντοτε έναν διφυή ορισμό του δυνητικού (και του εντατικού), χρησιμοποιώντας τόσο τις ενικότητες ή ανωμαλίες (απραγματοποίητες τάσεις) όσο και αυτό που αποκαλεί επήρειες (απραγματοποίητες ικανότητες για ενεργητικό και παθητικό επηρεασμό)».¹⁷ Οι επήρειες ανήκουν στο δυνητικό γιατί, ενώ εξαρτώνται εν μέρει από τις αναδύμενες ιδιότητες και ποιότητες ενός ατόμου ή αντικειμένου, δεν είναι παρ' όλα αυτά αναγώγιμες στις τελευταίες, γιατί η γνώση αυτών (οσοδήποτε λεπτομερής) δεν αρκεί για την πρόβλεψη των ικανοτήτων του για αλληλεπίδραση, οι οποίες είναι στη βάση της ικανότητάς του για σχηματισμό καινοφανών συναρμολογημάτων. Οι διαδικασίες συναρμολόγησης χαρακτηρίζονται με τη σειρά τους από εντατικές ιδιότητες όταν συναρθρώνουν ετερογενή στοιχεία ως τέτοια. Να πώς το αντι-ουσιοκρατικό εγχείρημα του Deleuze βασίζεται στην οντολογική προτεραιότητα της διαφοράς: οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ οργανισμών, αλλά και αυτών με τον ανόργανο κόσμο, και των στοιχείων του τελευταίου μεταξύ τους, είναι τυπικά εντατικές, γιατί συσχετίζουν διαφορές με διαφορές (τα συσχετιζόμενα στοιχεία είναι πάντοτε και αναγκαστικά ετερογενή). Ο DeLanda αναφέρει την εργασία του βιολόγου James Gibson, ο οποίος διακρίνει μεταξύ των εγγενών ιδιοτήτων ενός πράγματος και των ικανοτήτων που αποκαλεί *διαθεσιμότητες* (affordances). Ένα τμήμα εδάφους, για παράδειγμα, έχει κάποιες ιδιότητες (σύσταση, κλίση, κ.λπ.) –με ντελεζιανούς όρους, αυτές ανήκουν στο εκτατικό /υπαρκτό– οι διαθεσιμότητές του όμως, για παράδειγμα το αν κάποιος ζώο μπορεί να περπατήσει πάνω σε αυτό, αναφέρονται αυστηρά στη σφαίρα του κατά Deleuze δυνητικού: μπορεί να μην υπάρχει κανένα ζώο εκεί γύρω με τις αντίστοιχες ικανότητες· σε κάθε δε περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με την αλληλεπίδραση δύο απολύτως ετερογενών οντοτήτων, που στην καλύτερη περίπτωση, θα συσχετίσουν τις διαφορές τους –δηλαδή, με μια εντατική διαδικασία.

---

¹⁶ Αυτό το γεγονός συνιστά την αντικειμενική ψευδαίσθηση (objective illusion), η υπέρβαση της οποίας είναι, για τον Deleuze, το ύψιστο καθήκον της φιλοσοφίας: «[...] αντίθετα από τη γραμμική και 'εντός ισορροπίας' προσέγγιση της επιστήμης, που εστιάζει στο τελικό προϊόν, ή στην καλύτερη περίπτωση στη διαδικασία της υλοποίησης (actualization) αλλά πάντοτε στην κατεύθυνση του τελικού προϊόντος, η φιλοσοφία πρέπει να κινείται στην αντίθετη κατεύθυνση: από τις ποιότητες και τις εκτατικότητες, προς τις εντατικές διαδικασίες που τις παράγουν, και από εκεί στο δυνητικό». (όπ.π.: 76) Αυτό δεν σημαίνει πως η επιστήμη αντιμετωπίζεται ως υποδεέστερη· αντίθετα, στο *What Is Philosophy?*, που ο Deleuze συνέγραψε με τον Guattari, εμφανίζεται η συμπληρωματική φύση των δύο (μεταξύ τους αλλά και ως προς την τρίτη μορφή δημιουργικής σκέψης, που είναι η τέχνη). Αλλά υπάρχει σαφής διάκριση: η φιλοσοφία, ως η δημιουργία εννοιών σε ένα πεδίο εμμένειας, χαρτογραφεί τις δυνάμεις που συνθέτουν τις δυνατότητες του συστήματος, ενώ η επιστήμη, ως η δημιουργία λειτουργιών σε ένα πεδίο αναφοράς, καθορίζει τις συνθήκες υπό τις οποίες τα συστήματα συμπεριφέρονται με τον τρόπο που το κάνουν. Η πρώτη υποχρεούται να εκθέσει τους διαφορετικούς δρόμους που προσφέρονται από το δυνητικό, τις περιεκτικές διαζεύξεις, τους διαφορισμούς· η δεύτερη να παρουσιάσει τον δρόμο που τελικά επιλέχθηκε, τις αποκλειστικές διαζεύξεις, τους διαχωρισμούς. Η φιλοσοφία παρουσιάζει αυτό που είναι εφικτό, εξερευνώντας, στο πεδίο εμμένειας, «τους αστερισμούς των συστατικών δυνάμεων» που το συνθέτουν, αφηρημένες από συγκεκριμένα σώματα και καταστάσεις, και χαρτογραφώντας «το φάσμα διασυνδέσεων για τις οποίες κάτι είναι ικανό, τα γίνεσθαι (becomings) και τις επήρειες του (affects)». Αντίθετα, η επιστήμη «εξερευνά την υλοποίηση αυτών των δυνάμεων σε σώματα και καταστάσεις, ιχνηλατώντας τη συμπεριφορά των πραγμάτων σε σχέση με ήδη κατεστημένα πράγματα σε μια οριοθετημένη χωροχρονική περιοχή (το 'πεδίο αναφοράς')». Bonta, M., Protevi, J. (2004) *Deleuze and Geophilosophy: A Guide and Glossary*, Edinburgh: Edinburgh University Press, σ. 31.

¹⁷ Όπ.π., σσ. 71-72.

Με αυτό το παράτολμο φιλοσοφικό σχέδιο, το οποίο αρχίζει να γίνεται αντιληπτό στο βάθος και την έκτασή του μόλις τα τελευταία χρόνια, ο Deleuze απαντά στο πρόβλημα της *ανάδυσης* –και μαζί, στο παλιό δίλημμα των κοινωνικών επιστημών που εκφράζεται με το δίπολο *δομή / δράση*. Σύμφωνα με τους Bonta και Protevi, η ‘δομή’ έχει αντιμετωπιστεί πολύ σχηματικά σε δύο εκδοχές: την λειτουργιστική/φυσιοκρατική (Parsons, Luhmann) και την στρουκτουραλιστική (Lévi-Strauss) με τις μεταμοντέρνες εκφάνσεις της. Ενώ η προσέγγιση του Deleuze είναι λειτουργιστική και φυσιοκρατική, σύμφωνα με αυτήν «οι λειτουργικές δομές δεν περιορίζονται στην ομοιοστατική αυτο-ρύθμιση,¹⁸ όπως για τους περισσότερους στοχαστές, αλλά επεκτείνονται στη συστηματικότητα ‘ελεύθερων’ και ‘ανοιχτών’ δικτύων (σ.σ. των ‘συνεκτικότητων’ ή ‘ριζωμάτων’) [τα οποία] χαρακτηρίζονται από τη δημιουργική αυτο-μεταβολή».¹⁹ Για τον Deleuze, η ομοιοστασία είναι χαρακτηριστική μόνο των συστημάτων που αποκαλεί «διαστρωματώσεις» (strata) –που δεν είναι παρά εσωτερικά ιεραρχημένες, ‘παγωμένες’ σε μια κατάσταση, συνεκτικότητες (αλλιώς, το υπαρκτό με τις εκτατικές ιδιότητες που αναδύεται από τον εντατικό διαφορισμό του δυνητικού). Όσον αφορά τον στρουκτουραλισμό, ο Deleuze ριζοσπαστικοποιεί την έννοια του σημείου με τον εξής τρόπο: οι μελετητές της πολυπλοκότητας έχουν δείξει πως

σε κρίσιμα ‘κατώφλια’, κάποια φυσικά και βιολογικά συστήματα ‘αισθάνονται’ τις διαφορές στο περιβάλλον τους και ενεργοποιούν αυτο-οργανωτικές διαδικασίες. Με αυτόν τον τρόπο, τα σημεία –ως κατώφλια αισθητά από συστήματα-, όχι μόνο γίνονται μια έννοια που ανήκει σε μια περιοχή ευρύτερη από του ανθρώπου ή ακόμα και του οργανικού κόσμου, αλλά και γίνονται αντιληπτά ως ερεθίσματα που ενεργοποιούν φυσικές διαδικασίες. (...) Έτσι, το ‘νόημα’ ενός σημείου είναι ένα μέτρο της πιθανότητας να ενεργοποιήσει μια συγκεκριμένη υλική διεργασία.²⁰

Το σημείο με αυτή την έννοια είναι ο *οιονεί-αιτιώδης τελεστής*, στον οποίο θα αναφερθούμε εκτενέστερα αμέσως μετά. Πώς ορίζεται όμως μια αναδύομενη δομή; Είναι μια δομή «που επιτρέπει εστιασμένη συστηματική συμπεριφορά μέσω του εξαναγκασμού των συστατικών της μερών σε δράση».²¹ Αυτός ο ορισμός περιλαμβάνει τη λεγόμενη ‘αμοιβαία αιτιότητα’, δηλαδή τον ταυτόχρονο και αμοιβαίο προσδιορισμό της ‘ανοδικής’ (ανάδυση συστηματικής συμπεριφοράς στο επίπεδο της δομής) και της ‘καθοδικής’ αιτιότητας (προσδιορισμός της αλληλεπίδρασης των συστατικών στοιχείων). Επειδή πρέπει να αποφύγουμε να δώσουμε οντολογική προτεραιότητα είτε στα ‘μέρη’ είτε στη ‘δομή’, τονίζω την απόλυτη αμοιβαιότητα της συγκρότησής τους. Όπως σημειώνουν οι Bonta και Protevi,

...η αναδύομενη δομή μορφοποιεί ένα νέο δυνητικό πεδίο για τον πληθυσμό των συστατικών στοιχείων. Αλλά τέτοιες δομές δεν είναι τίποτα χωρίς τα συστατικά στοιχεία. Ένας καθορισμός που δεν έχει δραστηριότητες χαμηλότερου επιπέδου να καθορίσει θα ήταν κενός, όπως

¹⁸ Ομοιοστασία ονομάζεται η γενική αρχή ρύθμισης σύμφωνα με την οποία ο οργανισμός τείνει να διατηρήσει σταθερές ορισμένες βιολογικές παραμέτρους του, σε αντιστάθμισμα των μεταβολών του εξωτερικού περιβάλλοντος.

¹⁹ Όπ.π., σ. 4.

²⁰ Όπ.π.

²¹ Όπ.π., σ. 32.

ακριβώς, για να παραφράσουμε τον Kant, οι δραστηριότητες του χαμηλότερου επιπέδου χωρίς τον καθορισμό μιας αναδυόμενης δομής θα ήταν τυφλές. Η διαφορά από ένα υλομορφικό σχήμα είναι ότι, παρότι οι αναδυόμενες δομές είναι πραγματικές και έχουν πραγματικά αποτελέσματα, δεν είναι δρώντες παράγοντες ήδη μορφοποιημένοι, καθ' εαυτοί παρόντες και υπερβατικοί, που εφορμούν για να διασώσουν ένα χαοτικό σύστημα από τον εαυτό του (το 'χάος' εδώ χρησιμοποιείται στην αρχαία, κοσμογονική του έννοια). Αντίθετα, αυτές οι ίδιες παράγονται όταν εντατικές ροές ... (οι ίδιες προϊόντα άλλων διαδικασιών) φτάνουν σε συγκεκριμένα κατώφλια που ενεργοποιούν αυτο-οργανωτικά σχέδια, ενδογενή στις υλικές αλληλεπιδράσεις των συστατικών στοιχείων.²²

Όσον αφορά το ζήτημα της *εμπρόθετης δράσης* (agency), η συμβολή του Deleuze αποδεικνύεται εξίσου πρωτοποριακή, γιατί διαχωρίζεται τόσο από την θετικιστική άποψη ότι οι κοινωνικές διαδικασίες πρέπει να εξηγούνται με τις μεθόδους της κλασικής μηχανικής και την προσήλωση σε οικουμενικούς νόμους, όσο και με την αντι-νατουραλιστική, ερμηνευτική ή υπαρξιακή ανθρωπιστική άποψη, που αρνείται οποιαδήποτε ανάδυση πάνω από το επίπεδο του υποκειμένου και ερμηνεύει τα κοινωνικά φαινόμενα ως αθροίσματα ατομικών δράσεων. Για τον Deleuze, το υποκείμενο είναι μια λειτουργική δομή αναδυόμενη από συστατικά χαμηλότερου οντολογικά επιπέδου (τις «επιθυμητικές μηχανές» στον *Αντι-Οιδίποδα*) ενώ και πάνω από το επίπεδο του υποκειμένου, και με αντίστοιχους πολύπλοκους μηχανισμούς αυτο-ρύθμισης, αναδύονται κοινωνικές μηχανές ή συναρμολογήματα.

Ένα παράδειγμα που θα βοηθήσει στην κατανόηση του ατόμου-ως-ενδιάμεσης-δομής (ή συναρμολογήματος) προέρχεται από τις 'θεωρίες του πληθυσμού' στη βιολογία. Σύμφωνα με αυτές, το γένος ή είδος δεν είναι οντολογικά ανώτερη κατηγορία από το άτομο (δηλαδή το άτομο δεν αποτελεί απλώς ατελές παράδειγμα της αφηρημένης γενικής οντότητας του είδους), αλλά αποτελεί και αυτό ένα άτομο, που απλώς αναφέρεται σε μια μεγαλύτερη χωροχρονική κλίμακα και συγκροτείται αιτιακά από τις αλληλεπιδράσεις των ατόμων που το συνιστούν (τα άτομα στην κλίμακα 1 σχηματίζουν συναρμολογήματα στην κλίμακα 2, τα οποία μπορούν στην κλίμακά τους να θεωρηθούν άτομα που αλληλεπιδρούν για να σχηματίσουν συναρμολογήματα στην κλίμακα 3, κ.ο.κ). Η οντολογική ιεραρχία έτσι καταργείται και αντικαθίσταται από μια 'επίπεδη οντολογία', στην οποία 'φυσιολογικοποιείται' η ετερογένεια και η διαφορά, ενώ η ομοιογένεια και η ομοιότητα χάνουν τη θέση του υπερβατικού Δέοντος ή Αρχετύπου και προκύπτουν μόνο ενδεχομενικά υπό εξαιρετικές και σπάνιες συνθήκες.²³ Συνεπώς, αυτού του τύπου η θεώρηση δεν αρκείται σε έναν απλοϊκό δυϊσμό, αλλά επιτρέπει την ανάδυση δομών-ως-άτομα και σε όλες τις ενδιάμεσες χωροχρονικές κλίμακες.

---

²² Οπ.π., σσ. 35-36.

²³ Η ομοιότητα και η ταυτότητα για τον Deleuze είναι προκύπτουσες και όχι θεμελιώδεις έννοιες: ο βαθμός στον οποίο ένας πληθυσμός θα έχει μια ξεκάθαρη ταυτότητα (και άρα ο βαθμός ομοιότητας ανάμεσα στα μέλη του) εξαρτάται από τον βαθμό απομόνωσής του ως αναπαραγωγικής κοινότητας (δηλαδή από το εάν οι πιέσεις επιλογής είναι ομοιογενείς στον χώρο και διαρκείς στον χρόνο). Ο DeLanda γράφει πως, για να αναζητηθεί το δυναμικό στοιχείο του βιολογικού είδους, πρέπει κανείς να κοιτάξει στο επίπεδο της συνομοταξίας, γιατί εκεί μπορούν να αναζητηθούν «σωματικά σχέδια» με τον αναγκαίο βαθμό αφαίρεσης (βλ. το σωματικό άκρο που, μέσα από τις διχασμοδρομήσεις των μεταλλάξεων, έχει δώσει από τα φτερά των πτηνών μέχρι το ανθρώπινο χέρι).

Ανακεφαλαιώνουμε με την «οντολογική λίστα» που ο DeLanda αναπλάθει από το *Διαφορά και Επανάληψη* και με την αντιστοιχία τους με τις οιονεί συνώνυμες έννοιες των επόμενων βιβλίων. Υπενθυμίζουμε ότι οι μορφογενετικές διαδικασίες μπορούν να περιγραφούν σε τέτοιο επίπεδο αφαίρεσης ώστε να νοηθούν ως *οι ίδιες* και στα τρία «μείζονα στρώματα [της πραγματικότητας]: το φυσικοχημικό, το οργανικό και το ανθρωπομορφικό (ή 'αλλοπλαστικό')».²⁴ Έχουμε λοιπόν:

- Τον *εντατικό χώρο* διασποράς και οργάνωσης των μορφογενετικών –εντατικών– διαδικασιών. Δεν πρόκειται για κάποιον υπερβατικό χώρο, αλλά για το δυνητικό συνεχές που σχηματίζουν οι πολλαπλότητες. Σνήθη συνώνυμα: Σώμα δίχως Όργανα, πεδίο εμμένειας, πεδίο συνεκτικότητας.
- Τις *αποκλίνουσες σειρές* που προκύπτουν από τη διαφόριση των ενικοτήτων/ανωμαλιών που δομούν τις πολλαπλότητες και διαμορφώνουν «πεδία εξατομίκευσης». Οιονεί συνώνυμα (ανάλογα με το αντικείμενο μελέτης): μερικά αντικείμενα, φιλοσοφικές έννοιες, ιδεώδη συμβάντα, αόριστες υποστάσεις, γίνεσθαι (στον πληθυντικό).
- Τον «σκοτεινό πρόδρομο» που ενεργοποιεί την επικοινωνία μεταξύ των σειρών – συνήθως αναφέρεται ως οιονεί-αίτιο, γραμμή φυγής, αφηρημένη ή επιθυμητική μηχανή.
- Τις συνδέσεις, τους συντονισμούς (θετική ανάδραση) και τις «εξαναγκασμένες κινήσεις» που ο «σκοτεινός πρόδρομος» προκαλεί στις σειρές διασφαλίζοντας την επικοινωνία τους και τις συγκλίσεις των ετερογενειών τους.
- Τις «χωροχρονικές δυναμικές» (τα φαινόμενα αυτο-οργάνωσης που ενεργοποιούνται σε συστήματα εκτός ισορροπίας) και τους «παθητικούς εαυτούς» (ή «εμβρυακά υποκείμενα»), τις προ-ατομικές οντότητες που εγκαθιστούν κάποιου είδους επικοινωνία με το περιβάλλον τους και τον χρόνο ως «διαδοχή βιωμένων παρόντων».
- Τις εκτατικότητες και τις ποιότητες που χαρακτηρίζουν τον υπαρκτό κόσμο: οι πρώτες αναφέρονται στη χωρική υλικότητα των αντικειμένων και οι δεύτερες στις λειτουργικές τους ιδιότητες. Προφανώς, «δεν είναι διακριτές μεταξύ τους: πρόκειται για τα αφηρημένα συστατικά όλων των συναρθρώσεων».²⁵ Μαζί, επικαλύπτουν και αποκρύπτουν τις εντατικές διαδικασίες που τις παρήγαγαν.
- Τα «κέντρα ενθυλάκωσης» που εσωτερικεύουν τις εξατομικεύουσες εντατικές διαφορές στα πολύπλοκα συστήματα.

Παρότι, ως όψεις μιας και μοναδικής διαδικασίας, τα παραπάνω παρουσιάζουν αλληλοεπικαλύψεις, μπορεί κανείς να πει πως τα 1-3 αντιστοιχούν περίπου στο δυνητικό, τα 4-5 στο εντατικό και τα 6-7 στο υπαρκτό.²⁶

²⁴ Deleuze, G., Guattari, F. (1987), *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. London & New York: Continuum, σ. 502.

²⁵ Όπ.π.

²⁶ Βλ. DeLanda (2003), όπ.π., σ. 203-9.

Επαναλαμβάνω πως η σημασία του φιλοσοφικού εγχειρήματος του Deleuze στη δική μας μελέτη των χωρικών διαστάσεων της εξουσίας είναι πως η κατασκευή που αυτό προτείνει αφορά ευθέως, χωρίς μεταφορές και αναλογίες, όλα τα πεδία του επιστητού: το φυσικοχημικό, το οργανικό και το «αλλοπλαστικό» (που περιλαμβάνει το ανθρωπογενές-πολιτισμικό). Το βιβλίο που ασχολείται ρητά με όλα αυτά τα πεδία ρητά και ταυτόχρονα είναι το *Mille Plateaux*. Επειδή η Ντελεζιανή ορολογία που χρησιμοποιείται στη συνέχεια της διατριβής (και κατά πλειοψηφία στη σχετική βιβλιογραφία) προέρχεται κυρίως από αυτό το βιβλίο, αξίζει να επισημανθούν κάποιες αντιστοιχίες.

Αντί του όρου «υλοποίηση» (actualization) οι Deleuze και Guattari γράφουν για «διαστρωμάτωση» (stratification), οπότε τα «στρώματα» (strata) αποτελούν τις υλοποιημένες / σταθερές δομές και στα τρία παραπάνω πεδία. Οι εντατικές διαδικασίες που τα υλοποιούν ονομάζονται «εδαφικοποίηση» και «κωδίκωση»: η πρώτη αναφέρεται στη χωρική διαφοροποίηση καθαυτή, δηλαδή στην απόδοση *εδαφικότητας* ή *υπόστασης* (εκτατικότητας), και η δεύτερη στη λειτουργική διαφοροποίηση, δηλαδή στην απόκτηση *κόδικα* ή *μορφής* (ποιότητων). Η ώθηση κάποιου συστήματος εκτός ισορροπίας ονομάζεται αντίστοιχα *απεδαφικοποίηση* και *αποκωδίκωση* (σχετική ή απόλυτη, αναλόγως αν αναφέρεται σε μια «αποδιοργάνωση» προς το εντατικό ή το δυνητικό). Στο *Mille Plateaux* ωστόσο, δεν μεταγράφεται απλώς η οντολογία του *Διαφορά και Επανάληψη* σε άλλα πεδία και με άλλους όρους, αλλά τυγχάνει και περαιτέρω επεξεργασίας, με την εισαγωγή εννοιών όπως το *μοριακό* και το *γραμμομοριακό* (που αποτελούν τις δύο διαδοχικές κλίμακες οργάνωσης κάθε στρώματος, οπότε παραμένουν σχετικοί όροι, δηλαδή το γραμμομοριακό στη μία κλίμακα αναφοράς είναι το μοριακό στην επόμενη) και τα *παραστρώματα* και *επιστρώματα* (που αντιστοιχούν περίπου στις «επήμερες», ως δυνατότητες εξωτερικής διάδρασης, και τις «ανωμαλίες», ως κατώφλια εσωτερικής εξέλιξης, των υλοποιημένων οντοτήτων), αλλά και με την περιγραφή της βασικής διαδικασίας στρωματοποίησης που ονομάζουν *διπλή συνάρθρωση* (το συνδυασμό ή την τακτοποίηση υποστάσεων και μορφών από το μοριακό στο γραμμομοριακό) και τον μυστηριώδη παράγοντα που την υλοποιεί ως υλικό οιονεί-αίτιο: το *μηχανικό συναρμολόγημα*.

Σε όλες αυτές τις έννοιες θα επανέλθουμε στις επόμενες ενότητες, από την ιδιαίτερη σκοπιά της σχέσης της εξουσίας με τον χώρο. Προκειμένου να εμπεδωθούν οι έννοιες που παρουσιάστηκαν στην ενότητα αυτή και για να επιμείνουμε σε ένα ενιαίο λεξιλόγιο, επιλέξαμε να παρουσιάσουμε το έργο ενός άλλου μεγάλου φιλοσόφου της πολλαπλότητας, και ίσως του μεγαλύτερου σύγχρονου ανατόμου της εξουσίας, του Michel Foucault, μέσα από τη μονογραφία που αφιέρωσε σε αυτόν, λίγο μετά τον θάνατό του, ο φίλος του Deleuze. Παρότι οι μέθοδοι και οι ερευνητικές επιδιώξεις του Foucault ήταν ριζικά διαφορετικές, οι κοινές φιλοσοφικές και επιστημολογικές τους αναφορές και το κοινό κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο στο οποίο ανταποκρίθηκαν, τους οδήγησε όχι μόνο σε μια μακρόχρονη φιλία και αλληλεπίδραση, αλλά και σε μια θαυμαστή συμπληρωματικότητα. Ελπίζουμε αυτή να αναδειχθεί στην επόμενη ενότητα.

3. Foucault via Deleuze

Σύμφωνα με την ανάγνωση του Deleuze, τα σημαντικότερα βιβλία του Foucault όσον αφορά τη συγκρότηση της ιδιαίτερης φιλοσοφικής του συμβολής είναι, ίσως αναμενόμενα, η *Αρχαιολογία της Γνώσης* (1969) και το *Επιτήρηση και Τιμωρία: η Γένεση της Φυλακής* (1975). Το πρώτο, ξεκάθαρα το πιο «φιλοσοφικό» και λιγότερο «ιστορικό» έργο του, τον καθιστά για τον Deleuze έναν «φιλόσοφο της πολλαπλότητας». Το δεύτερο, αν και στη δομή μοιάζει αρκετά με τις πρώτες επεξεργασίες του (την *Ιστορία της Τρέλας στην Κλασική Εποχή* και τη *Γένεση της Κλινικής*), έρχεται στην ουσία να απαντήσει σε ερωτήματα κεντρικής σημασίας που η *Αρχαιολογία* έθετε για πρώτη φορά (και άφηνε μετέωρα), συμπληρώνοντας έτσι τα απαραίτητα στοιχεία για τη συγκρότηση της φουκωϊκής ιστορικής αφήγησης· είναι επίσης το πρώτο και ίσως μοναδικό βιβλίο του Foucault όπου το θέμα είναι πρόδηλα η εξουσία. Η ανάγνωση των δύο αυτών βιβλίων αποτελεί το πρώτο μέρος της μονογραφίας που ο Deleuze αφιέρωσε στον φίλο του.

Στο δεύτερο μέρος, που ονόμασε «Τοπολογία», το σχέδιο του Deleuze ήταν να δείξει πως οι διάφορες επεξεργασίες του Foucault είχαν συνεκτικότητα και συστηματικότητα (πολύ μεγαλύτερη από ό,τι και ο ίδιος είχε αφήσει να φανεί με τις αντιφάσεις και τις ανασκευές που σημάδεψαν όλη του την διανοητική και συγγραφική πορεία), παρουσιάζοντας μια συνολική θεώρησή τους πολύ συγγενική με τη δική του οντολογία της πολλαπλότητας, και ασύμβατη με την ουσιοκρατική και την υπερβατική φιλοσοφική παράδοση. Τα τρία κεφάλαιά του αντιστοιχούν στους τρεις τομείς ενδιαφέροντος του Foucault (τη γνώση, την εξουσία και το υποκείμενο) αναδεικνύοντας ότι, τελικά, συναποτελούσαν ένα και μόνο εγχείρημα: τη διερεύνηση των ιστορικών καταβολών, και των τρόπων και μεθόδων συγκρότησης, του σύγχρονου υποκειμένου.

3.1 Ο λόγος ως διαφορική πολλαπλότητα

Ο Deleuze τιτλοφορεί το κεφάλαιο που αφορά τις πρώτες επεξεργασίες του Foucault για τις επιστήμες και τον λόγο και κορυφώνεται στην *Αρχαιολογία της Γνώσης*, «Νέος αρχαιοθής». Αυτό που τον ενδιαφέρει δεν είναι καθόλου η μεγάλη θεωρητική-μεθοδολογική και πολιτική κληρονομιά της περιόδου αυτής, που είναι η ανάλυση λόγου. Αντίθετα, όπως σε όλα τα φιλοσοφικά πορτρέτα του, ο Deleuze βρίσκει στον Foucault-αρχαιοθής έναν απόστολο της εμμενούς πολλαπλότητας. Πρώτο λοιπόν καθήκον: η κατάδειξη ότι οι ομάδες των αποφάνσεων, και ακόμα και ηκάθε απόφανση μόνη της, μπορεί να οριστεί ως *πολλαπλότητα*.

Σύμφωνα με την ανάγνωση του Deleuze, το μεγαλύτερο μέρος της *Αρχαιολογίας της Γνώσης* καταλαμβάνεται από την προσπάθεια προσδιορισμού της *απόφανσης* (ή του εκφερόμενου – *énoncé*) ως στοιχειώδους, μη-αναγώγιμης μονάδας του λόγου. Τον Foucault τον απασχολεί η απόφανση ως το *αληθινό συμβάν* που εισβάλλει στην τάξη του λόγου, ώστε να απαλλάξει την ιστορία από τις έννοιες που συνδέονται με το θέμα της συνέχειας (όπως η «παράδοση», η «επίδραση», η «ανάπτυξη», η «εξέλιξη»), όπου το παρόν εκτείνεται άπειρα προς το παρελθόν που το έχει παραγάγει και το μέλλον που απαραίτητως εγκυμονεί και όπου το υπερβατικό υποκείμενο λειτουργεί ως «εγγύηση και υπόσχεση ενότητας». Πώς ορίζεται όμως η απόφανση;

Κατ' αρχάς, οι αποφάνσεις είναι κατά βάση *σπάνιες*, σε αντίθεση με τις προτάσεις και τις φράσεις. Επίσης, κείνται από δω κι από κει, όπως-όπως, χωρίς «[κ]αμία έννοια πιθανότητας ή δυνατότητας (potentiality) [...]». Τα πάντα εντός τους είναι πραγματικά και όλη τους η πραγματικότητα είναι εκδήλως παρούσα.²⁷ Η κρίσιμη διαφορά των αποφάνσεων από τις συνήθεις γλωσσολογικές κατηγορίες είναι όχι μόνο ότι λίγα πράγματα έχουν ειπωθεί (ή προφερθεί *-énoncés*), αλλά ότι «συνολικά λίγα πράγματα *μπορούν* να ειπωθούν».²⁸ Από την άλλη, και παρά τη σπανιότητά της, αυτό που μετρά για την απόφανση δεν είναι η πρωτοτυπία της, αλλά η *κανονικότητά* της: αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι το «πνεύμα της εποχής» στην οποία πρωτοεμφανίστηκε (στο οποίο εξάλλου δεν ανάγεται), αλλά «ολόκληρη η στατιστική καμπύλη» των εμφανίσεών της.

Πιστός στη μεταφορά εννοιών και μεθόδων από τα μαθηματικά και προκειμένου να αποσαφηνίσει τον όρο «κανονικότητα», ο Deleuze ανακαλύπτει στην *Αρχαιολογία* τρία διαφορετικά είδη χώρου που περικυκλώνουν κάθε απόφανση. Αρχικά, υπάρχει ο *παράπλευρος* χώρος²⁹, που σχηματίζεται από (και ταυτόχρονα σχηματίζει) άλλες αποφάνσεις που ανήκουν στην ίδια ομάδα, δηλαδή στον ίδιο σχηματισμό του λόγου. Οι κανόνες σχηματισμού των αποφάνσεων είναι *συμφυείς* (στις αποφάνσεις) *μεταβλητές*, ανήκουν στο ίδιο επίπεδο με αυτές και με το χώρο στον οποίο τις διασπείρουν.

Όχι μόνο κάθε απόφανση είναι αδιαχώριστη από μια πολλαπλότητα που είναι μαζί 'σπάνια' και κανονική, αλλά και κάθε απόφανση είναι η ίδια μια πολλαπλότητα, όχι μια δομή ή ένα σύστημα. (...) Πιστεύουμε πως μια απόφανση, μια οικογένεια αποφάνσεων ή ένας σχηματισμός του λόγου ορίζεται πριν απ' όλα για τον Foucault από ορισμένες ενδογενείς γραμμές μεταβολής ή από ένα πεδίο ανυσμάτων που διατέμνουν τον [παράπλευρο] χώρο: η απόφανση επομένως υπάρχει ως μια *πρωταρχική λειτουργία* ή ως το πρώτο νόημα του όρου 'κανονικότητα'.³⁰

Δεύτερο είδος χώρου που περιβάλλει την απόφανση: ο *συσχετισμένος* χώρος, εκεί όπου η απόφανση συνδέεται με τα αντικείμενα, τις υποκειμενικές θέσεις και τις έννοιες με τις οποίες συναρτάται. Τίποτε από αυτά δεν προϋποτίθεται, τίποτε δεν είναι σταθερό όσον αφορά τις αποφάνσεις –σε αντίθεση με τις άλλες γλωσσολογικές κατηγορίες. Η απόφανση δεν έχει σύστοιχο (ή αναφερόμενο *-referent*) όπως η πρόταση (στην οποία η λειτουργία της παραπομπής σε σύστοιχο είναι ενδογενής και σταθερή), το οποίο να προέρχεται από κάποια (εξωγενή και μεταβλητή) κατάσταση πραγμάτων' αντίθετα, το αντικείμενο της απόφανσης είναι μια ενδογενής μεταβλητή της απόφανσης, που ορίζεται από τους κανόνες σχηματισμού της. Όμοια, στην

---

²⁷ Deleuze, G. (1988) *Foucault*. London & New York: Continuum, σ. 3.

²⁸ Foucault, M. (1987) *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 184 (η έμφαση προστέθηκε)

²⁹ «[Η αποφαντική λειτουργία] δεν μπορεί να ασκηθεί χωρίς την ύπαρξη ενός *συναφούς τομέα*. [...] Μια απόφανση έχει πάντα περιθώρια που βρίθουν από άλλες αποφάνσεις. Αυτά τα περιθώρια διακρίνονται από εκείνο που συνήθως εννοούμε με τη λέξη «συμφραζόμενα» [...] δεν υπάρχει απόφανση εν γένει, ελεύθερη, ουδέτερη και ανεξάρτητη' πάντα αποτελεί μέρος μιας σειράς ή ενός συνόλου, και παίζει ένα ρόλο ανάμεσα στις άλλες, βασιζόμενη σε, και διαστελλόμενη από αυτές». (ό.π., σ. 148, 151, 153)

³⁰ Deleuze (1988), ό.π., σ. 4.

απόφαση δεν υπάρχει υποκείμενο (ως ενδογενής σταθερά) που, μιλώντας, παράγει μια νοηματική μορφή (μια εξωγενή μεταβλητή)· η απόφαση αναφέρεται σε ορισμένες ενδογενείς υποκειμενικές θέσεις, που είναι όμως εξαιρετικά ευμετάβλητες, και αποτελούν μέρος της απόφασης. Τέλος, μια έννοια έχει τη θέση του σημαινομένου (δηλαδή μιας εξωγενούς μεταβλητής), με το οποίο συνδέεται μέσω ενός σημαίνοντος (μιας ενδογενούς σταθεράς)· αντίθετα, στην απόφαση οι έννοιες είναι, και πάλι, εσωτερικές σε αυτήν και μεταβλητές. *Αντικείμενο, υποκείμενο και έννοια είναι παράγωγα της πρωταρχικής λειτουργίας.* Αυτός είναι ο δεύτερος τρόπος με τον οποίο πρέπει να εννοήσουμε την ‘κανονικότητα’: ως τα σημεία που αντιπροσωπεύουν τις συγκεκριμένες θέσεις που καταλαμβάνουν τα αντικείμενα, τα υποκείμενα και οι έννοιες στην τάξη του λόγου που είναι ο συσχετισμένος χώρος.

[Η σύνθεση εκ μέρους του Deleuze, από τις συστηματικές αλλά διάσπαρτες παρατηρήσεις του Foucault, του «συσχετισμένου χώρου», είναι ίσως το πιο κρίσιμο βήμα στην ταύτιση αποφάνσεων και πολλαπλοτήτων. Ας θυμηθούμε εδώ ότι οι τελευταίες ορίζονται ακριβώς ως εμμενείς χώροι ν-διαστάσεων που δεν μπορούν να ενοποιηθούν από μια ανώτερη ή επιπλέον διάσταση. Έχει επίσης ενδιαφέρον ότι, ορίζοντας έτσι την απόφαση, ο Deleuze διαχωρίζει μια και καλή την επεξεργασία του Foucault για τον λόγο από τη δική του φιλοσοφική προσέγγιση της γλώσσας και του νοήματος στο *Logique du Sens*: εκεί, ο Deleuze προσθέτει στις τρεις διαστάσεις της πρότασης –την ονομασία ή κατάδειξη (denotation) για τη σχέση της με την εξωτερική κατάσταση (πεδίο της αναφοράς), την εκδήλωση (manifestation) για τη σχέση της με την εσωτερικότητα του εκφέροντος (πεδίο της ηθικής) και τη σημασιοδότηση (signification) για τη σχέση της με άλλες προτάσεις (πεδίο της λογικής)- το *νόημα-συμβάν*, «το εκπεφρασμένο της πρότασης, την ύλη, πολύπλοκη και μη αναγώγιμη οντότητα που βρίσκεται στην επιφάνεια των πραγμάτων» που ανακάλυψαν πρώτοι οι Στωικοί φιλόσοφοι.]³¹

Το τρίτο είδος χώρου γύρω από την απόφαση είναι ο *συμπληρωματικός* χώρος: αυτός των σχηματισμών εκτός-λόγου, που περιλαμβάνουν «θεσμούς, πολιτικά γεγονότα, πρακτικές και οικονομικές διαδικασίες».³² Κάθε θεσμός συνυποθέτει την ύπαρξη αποφάνσεων (συμβολαίων, συνταγμάτων, καταστατικών, κ.λπ.), αλλά και κάθε απόφαση αναφέρεται σε ένα θεσμικό χώρο που είναι απαραίτητος για το σχηματισμό των αντικειμένων και των υποκειμενικών θέσεων.³³ Ο Foucault όμως προειδοποιεί πως πρέπει να απαλλαγούμε από τον πειρασμό να εγκαθιδρύσουμε

³¹ Deleuze, G. (1990) *The Logic of Sense*, London & New York: Continuum, σσ. 16-26.

³² Foucault (1987), ό.π., σ. 244.

³³ Το αντικείμενο, λέει ο Foucault, δεν προϋπάρχει του εαυτού του· υπάρχει μέσα στις θετικές προϋποθέσεις ενός περίπλοκου δικτύου σχέσεων. Αυτές οι σχέσεις (ανάμεσα σε θεσμούς, οικονομικές και κοινωνικές διαδικασίες, κ.λπ.) δεν είναι παρούσες μέσα στο αντικείμενο· δεν καθορίζουν την εσωτερική του σύσταση, αλλά αυτό που του επιτρέπει να εμφανιστεί. (ό.π., σσ. 70-1) Απ' την άλλη, όσον αφορά το υποκείμενο, οι κρίσιμες ερωτήσεις είναι τρεις (και εδώ ο Foucault παίρνει το παράδειγμα του κλινικού ιατρικού λόγου του 19^{ου} αιώνα): α) *Ποιος μιλάει;* Η ύπαρξη του ιατρικού λόγου δεν μπορεί να διαχωριστεί από το καταστατικώς καθορισμένο πρόσωπο που έχει δικαίωμα να τον αρθρώσει (καταστατικό του ‘ιατρικού επαγγέλματος’, που άλλαξε δραματικά στο κατώφλι του 19^{ου} αιώνα)· β) *Ποιες είναι οι θεσμικές εγκαταστάσεις* από όπου ο γιατρός αντλεί το λόγο του; (Νοσοκομείο, ιδιωτική πρακτική, εργαστήριο, βιβλιοθήκη –επίσης τροποποιήθηκαν βαθιά το 19^ο αιώνα)· γ) *Ποιες οι θέσεις* που είναι εφικτό να καταλάβει το υποκείμενο σε σχέση με διάφορους χώρους ή ομάδες αντικειμένων; (επίσης άλλαξαν το 19^ο αιώνα με την οργάνωση ενός νέου αντιληπτικού πεδίου και με την τοποθέτηση νέων συστημάτων καταγραφής, ταξινόμησης, κ.λπ. και τη θεσμοποίηση νέων σχέσεων με άλλους θεωρητικούς χώρους και άλλους θεσμούς). (ό.π., σσ. 78-83)

μεταξύ των σχηματισμών λόγου και αυτών εκτός-λόγου μια σχέση είτε αμοιβαίας αντανάκλασης (αποτέλεσμα μιας συμβολικής ανάλυσης), είτε αιτίου-αιτιατού (αποτέλεσμα μιας ιστορικής ανάλυσης),³⁴ και υποστηρίζει μια τρίτη δυνατότητα: την *αρχαιολογική* ανάλυση, που βλέπει το εκτός-λόγου ως καταστατικό όριο του λόγου, ως ορίζοντα δυνατότητάς του, «χωρίς τον οποίο τα αντικείμενα του λόγου ούτε θα εμφανίζονταν, ούτε θα έπαιρναν θέση στην απόφανση».³⁵

Εδώ εντοπίζει ο Deleuze τη ριζική καινοτομία της αρχαιολογικής μεθόδου: στο ότι αντιτίθεται στις δύο παραδοσιακές μεθόδους ‘αρχαιοθέτησης’, τόσο στην *τυποποίηση* (την απομόνωση μιας λογικής πρότασης σε μια φράση, η οποία ανάγεται στο πρόδηλο περιεχόμενό της), όσο και στην *ερμηνεία* (την αναζήτηση και τη συμπλήρωση των κενών και των χασμάτων ανάμεσα στις λογικές προτάσεις μιας φράσης, που δίνουν το λανθάνον περιεχόμενό της)³⁶ και τις αντικαθιστά με την περιγραφή *αυτού που έχει όντως ειπωθεί στη θετικότητά του*.

Ο Foucault επισημαίνει πως η θετικότητα ενός λόγου χαρακτηρίζει την ενότητά του στο χρόνο, παίζει το ρόλο αυτού που ονομάζει *ιστορικό a priori*, για το οποίο διευκρινίζει ότι δεν είναι μια άχρονη δομή, αλλά ένα σύστημα χρονικής διασποράς και ένα μετασχηματιστικό σύνολο· μια καθαρά *εμπειρική* μορφή.³⁷ Το ιστορικό a priori συνδέεται με τις *πρακτικές* του λόγου, τα σύνολα εκείνα (ανώνυμων, ιστορικών) κανόνων «που έχουν προσδιορίσει σε μια δεδομένη εποχή, και για μια δεδομένη κοινωνική, οικονομική, γεωγραφική ή γλωσσολογική ατμόσφαιρα τις συνθήκες άσκησης της αποφαντικής λειτουργίας»³⁸ μέσα από τις οποίες αναδύεται το σύστημα αποφάνσεων που ο Foucault ονομάζει *αρχείο* –είναι ο νόμος αυτού που μπορεί να ειπωθεί και το σύστημα λειτουργίας του (που, με τη σειρά του, επηρεάζει τους νόμους εμφάνισης)· είναι το γενικό σύστημα σχηματισμού και μετασχηματισμού των αποφάνσεων.³⁹ Όπως είναι προφανές,

---

³⁴ Στην πρώτη περίπτωση, και για να μείνουμε στο παράδειγμα της προηγούμενης υποσημείωσης, οι αλλαγές στον κλινικό ιατρικό λόγο θα κατόπτριζαν τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές, που θα ήταν έτσι σύστοιχες με τις πρώτες –και το αντίστροφο: στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, θα παρατηρούσαμε την ταυτόχρονη ανάδυση νέων μορφών και μεταλλαγές προς την ίδια κατεύθυνση σε όλα τα πεδία του λόγου και στους εκτός-λόγου σχηματισμούς. Στη δεύτερη περίπτωση, «οι πολιτικές μεταβολές και οι οικονομικές διαδικασίες θα καθόριζαν τη συνείδηση των ανθρώπων της επιστήμης –τον ορίζοντα και την κατεύθυνση του ενδιαφέροντός τους, το σύστημα αξιών τους, τον τρόπο να βλέπουν τα πράγματα, το ύφος της ορθολογικότητάς τους.» (όπ.π., σ. 245)

³⁵ Deleuze (1988), όπ.π., σ. 10.

³⁶ Εκτός από την πλατωνική καταγωγή ουσιοκρατική *ερμηνεία*, το φιλοσοφικό εγχείρημα του Deleuze επίσης προσπαθεί να αποφύγει και την αριστοτελική *τυπολογική* σκέψη, δηλαδή «τον τύπο σκέψης στον οποίο η εξατομίκευση (individuation) επιτυγχάνεται μέσω της δημιουργίας ταξινομήσεων και αυστηρών κριτηρίων που τα μέλη αυτών των ταξινομήσεων πρέπει να ικανοποιούν», που παρότι δεν είναι ουσιοκρατική αλλά εμμενής, είναι εξολοκλήρου τυπολογική, δηλαδή «ασχολείται με τον ορισμό των κριτηρίων που ομαδοποιούν τα άτομα σε είδη, και τα είδη σε γένη» (DeLanda 2002, 38). Για την ταξινόμηση και τη σημασία της για την εξέλιξη της δυτικής νεωτερικής επιστημονικής σκέψης, βλ. Φουκώ, Μ. (1986) *Οι Λέξεις και τα Πράγματα: Μια Αρχαιολογία των Επιστημών του Ανθρώπου*. Αθήνα: Γνώση, ιδίως σσ. 117-24.

³⁷ Foucault (1988), όπ.π., σσ. 194-97.

³⁸ Όπ.π., σ. 180.

³⁹ Ο Foucault αποκλείει τη δυνατότητα λεπτομερούς περιγραφής οποιουδήποτε αρχείου, αλλά κυρίως τη δυνατότητα αναφοράς στο «δικό μας» αρχείο, «επειδή μιλάμε στο εσωτερικό των κανόνων του, επειδή αυτό είναι που δίνει σε ό,τι μπορούμε να πούμε (...) τους τρόπους εμφάνισης του, τις μορφές ύπαρξης και συνύπαρξης, [κ.λπ.]» (όπ.π., σ. 200). Όσο πιο απομακρυσμένο στο χρόνο είναι το υπό εξέταση αρχείο, τόσο πιο καθαρά δίνεται στην ελοπτεία. Όμως, τον Foucault τον ενδιαφέρει αυτή η ανάλυση για να δώσει αφορμές και κατευθυντήριες γραμμές για *πράξη* στο ιστορικό

αυτό το σύστημα είναι εξ ορισμού ασταθές και υπό μετασχηματισμό, απολύτως ιστορικό και εμμενές (immanent)· δεν είναι ένα στατικό σύνολο υπερβατικών νόμων, αλλά ένα πολύπλοκο παιχνίδι σχέσεων και κανόνων μετασχηματισμού, χωρίς κατ' ανάγκη αλλοίωση όλων των στοιχείων· εξ ου και φαινόμενα συνέχειας, επιστροφής, επανάληψης μεταξύ των σχηματισμών λόγου.⁴⁰

Οι σχηματισμοί λόγου υπόκεινται σε συνεχείς μετασχηματισμούς· επίσης, οι σχηματισμοί αυτοί διαφορίζονται εσωτερικά από ορισμένα κατώφλια, «πολλές ξεχωριστές αναδύσεις», των οποίων η διασπορά δεν είναι γραμμικά εξελικτική, αλλά η ιδιόρρυθμη τάξη τους αποτελεί χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου σχηματισμού του λόγου.⁴¹ Τα κατώφλια αυτά μπορούν να νοηθούν ως διαδοχικά «σημεία πήξεως» του λόγου προς την επιστημονική τυποποίηση, αλλά «ποτέ μια επιστήμη δεν απορροφά ολόκληρη την οικογένεια [αποφάνσεων] που την καθόρισε»⁴² [...] Το πολύ-πολύ μια επιστήμη να επηρεάσει το σχηματισμό [λόγου], συστηματοποιώντας ή τυποποιώντας κάποιες περιοχές του και λαμβάνοντας με τη σειρά της μια ιδεολογική λειτουργία».⁴³ (Ο Foucault εξαιρεί από αυτές τις παρατηρήσεις τα μαθηματικά, τη μόνη πρακτική λόγου που διάβηκε μεμιάς όλα τα κατώφλια με τη σύστασή της· όπως είδαμε, ο Deleuze θεμελιώνει σε αυτά τη δική του οντολογία του πολλαπλότητας.)

Έτσι ο Foucault φτάνει στον ορισμό της γνώσης εν γένει (savoir) ως το σύνολο των στοιχείων που έχουν διαμορφωθεί κανονικά από μια λογοθετική πρακτική και είναι απαραίτητα στη συγκρότηση μιας επιστήμης, μολονότι δεν προορίζονται απαραίτητα να τη δημιουργήσουν· είναι εκείνο για το οποίο μπορούμε να μιλήσουμε μέσα σε μια πρακτική λόγου που με αυτόν τον τρόπο εξειδικεύεται. Η γνώση δεν επενδύεται μόνο σε (επιστημονικές) αποδείξεις, αλλά και «σε πλασματικές ιδέες, σε στοχασμούς, σε αφηγήσεις, σε θεσμικούς διακανονισμούς, σε πολιτικές αποφάσεις».⁴⁴ Γι' αυτό, είναι δυνατές και άλλες αρχαιολογίες εκτός από την επιστημολογική: προς την κατεύθυνση της ηθικής (και εδώ προδιαγράφεται η *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*), της αισθητικής, της πολιτικής γνώσης.⁴⁵ Σε αυτή την τελευταία στρέφεται κατά μια έννοια ο Foucault, έξι χρόνια μετά.

παρόν του. Έτσι, βρίσκει την εξής λύση: η προνομιακή περιοχή της αρχαιολογικής ανάλυσης είναι «η παρυφή του χρόνου που περιβάλλει το παρόν μας, το κάνει να κλίνει και το υποδεικνύει στην ετερότητά του· είναι αυτό που, έξω από μας, μας οριοθετεί» (όπ.π., σ. 201). Ιδού ο λόγος και η θεωρητική δικαιολόγηση της ενασχόλησης του Foucault-ιστορικού με αυτό που θα αποκαλούσαμε «πέραςμα στη Νεωτερικότητα».

⁴⁰ Αντίστοιχα η *ρήξη*, ή η ιστορική τομή, «δεν είναι ένα είδος μεγάλης γενικής έκκλησης στην οποία θα υποτάσσονταν ταυτόχρονα όλοι οι σχηματισμοί του λόγου [...] δεν είναι το στιγμιαίο lapsus που θα χώριζε δύο εποχές, [μια ρωγμή ανάμεσα] σε δύο ετερογενείς χρόνους [...]. Η συγχρονία πολλών μετασχηματισμών δεν σημαίνει την ακριβή χρονολογική τους σύμπτωση». (όπ.π., σσ. 263-65)

⁴¹ Όπ.π., σσ. 281-85.

⁴² Ας πάρουμε για παράδειγμα την ψυχιατρική ως επιστήμη: δεν είναι δυνατό να απορροφήσει τις αστυνομικές και δικαστικές εντολές, τους φιλοσοφικούς στοχασμούς, τις λαϊκές δοξασίες, και όλα τα άλλα στοιχεία που αποτέλεσαν το σχηματισμό λόγου από τον οποίο αναδύθηκε.

⁴³ Deleuze (1988), όπ.π., σ. 19.

⁴⁴ Foucault (1987), όπ.π., σ. 277.

⁴⁵ Όπ.π., σσ. 291-95.

3.2 Επιτήρηση και Τιμωρία: η μικροφυσική της εξουσίας

Η *Αρχαιολογία της Γνώσης* φιλοξενεί προς το τέλος μια επίθεση του συγγραφέα στην έννοια της 'ιδεολογίας' όπως αυτή μορφοποιήθηκε και χρησιμοποιήθηκε από τον «επίσημο» μαρξισμό στο μεγαλύτερο τμήμα του 20ου αιώνα. Εκεί υποστηρίζει ότι η ιδεολογία γεννιέται στη διατομή της επιστήμης με τη γνώση (*savoir*), και άρα:

(α) η ιδεολογία δεν αποκλείει την επιστημονικότητα, άρα δεν μπορούμε να μιλάμε για την ιδεολογία με όρους πλάνης, αντίφασης, απουσίας αντικειμενικότητας'

(β) η ανάλυση της ιδεολογικής λειτουργίας πρέπει να γίνει στο επίπεδο της θετικότητάς της και όχι στις αντιφάσεις, τα χάσματα, τις θεωρητικές ελλείψεις'

(γ) ο ρόλος της ιδεολογίας δεν μειώνεται στο βαθμό που αυξάνεται η επιστημονική αυστηρότητα' και

(δ) πρέπει να στραφούμε ενάντια στο *σύστημα διαμόρφωσης* των αντικειμένων, των τύπων απόφανσης, κ.λπ. μιας επιστήμης, και όχι στις τυπικές αντιφάσεις των προτάσεών της.⁴⁶

Παρά τη μικρή του έκταση, το χωρίο είναι σημαντικό, γιατί είναι από τα λίγα κομμάτια της *Αρχαιολογίας* που συνδέονται πρόδηλα με την πολιτική πράξη που, παρά το ότι η θεωρητική πυκνότητα και ο φορμαλισμός του βιβλίου το αποκρύπτουν, παραμένει ο ορίζοντας της όλης επεξεργασίας. Για τους ίδιους λόγους, το *Επιτήρηση και Τιμωρία* (και ακόμα πιο συστηματικά, το *Δίψα για Γνώση*) επιτίθεται στην κυρίαρχη –και στην Αριστερά– εικόνα της «εξουσίας», προτείνοντας την εγκατάλειψη κάποιων δεδομένων αξιωματικών θέσεων που τη συνθέτουν. Ακολουθώ την απαρίθμηση του Deleuze:

- *Αξίωμα της ιδιοκτησίας*: η εξουσία δεν είναι η διεκδικήσιμη ιδιοκτησία της κυρίαρχης τάξης, «αλλά το συνολικό αποτέλεσμα των στρατηγικών της θέσεων... Η εξουσία δεν είναι ομοιογενής, αλλά μπορεί να οριστεί μόνο από τα συγκεκριμένα σημεία από τα οποία περνάει».⁴⁷ Εδώ έχουμε την εισαγωγή ενός νέου είδους συνέχειας χωρίς κεντρικότητα.
- *Αξίωμα του εντοπισμού*: η εξουσία δεν εντοπίζεται στο μηχανισμό του Κράτους και (δεν) είναι, στις άλλες της εκφάνσεις, παραλλαγές της εξουσίας του Κράτους. Αντίθετα, το Κράτος είναι το αποτέλεσμα δομών και διαδικασιών που εντοπίζονται διεσπαρμένες σε άλλα επίπεδα και συνιστούν μια *μικροφυσική της εξουσίας*. Το παράδειγμα της «πειθαρχικής τεχνολογίας» (η ανάλυση της οποίας καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του βιβλίου) που συνδέει, παράγει και συγκροτείται από μια σειρά διάσπαρτων θεσμών και μηχανισμών, είναι ενδεικτικό μιας ριζικά νέας σύλληψης του κοινωνικού χώρου ως χώρου τοπολογικού, όπου η εξουσία δεν μπορεί να εντοπιστεί, γιατί διαχέεται.
- *Αξίωμα της υπαγωγής*: η εξουσία που (δεν) ενσωματώνει το Κράτος δεν υπάγεται σε έναν τρόπο παραγωγής, ούτε σε μια υποδομή. Αναμφίβολα υπάρχουν αντιστοιχίες (οι πειθαρχικοί μηχανισμοί σχετίζονται οπωσδήποτε με τη δημογραφική έκρηξη του 18ου

⁴⁶ Όπ.π., σσ. 278-81.

⁴⁷ Deleuze (1988), όπ.π., σ. 25.

αιώνα και την αυξανόμενη πολυπλοκότητα του παραγωγικού μηχανισμού), αλλά αυτό που απορρίπτεται είναι ο καθορισμός «σε τελευταία ανάλυση» από την οικονομία και η τοποθέτηση της εξουσίας στην υπερδομή. Στην εξουσία αποδίδεται απ' ευθείας παραγωγικός ρόλος σε ένα πεδίο εμμένειας: η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο δεν προϋπάρχει των πειθαρχικών διαδικασιών, σαν αφηρημένη ιδέα ή σαν δομική αναγκαιότητα, γιατί αυτές είναι που την κάνουν πραγματική.

- *Αξίωμα της υπόστασης ή της ιδιότητας*: η εξουσία δεν έχει υπόσταση· είναι επιχειρησιακή. Η εξουσία δεν είναι ιδιότητα· είναι σχέση: έτσι, δεν προσδιορίζει αυτούς που (υποτίθεται) 'την κατέχουν', σε αντίθεση με αυτούς που 'την υφίστανται'. «Η σχέση εξουσίας, καθόλου δεν λειτουργεί σε μια γενική ή ιδιάζουσα [σε αυτήν] σφαίρα, αλλά εγκαθίσταται οπουδήποτε μπορούν να βρεθούν ατομικά χαρακτηριστικά, οσοδήποτε μικρά»:⁴⁸ στην οικογένεια, στη γειτονιά, στο σχολείο, στην εργασία...
- *Αξίωμα της τροπικότητας*: η εξουσία δεν δρα, ούτε με την καταστολή (ακόμα και όταν ασκείται στο σώμα), ούτε με την ιδεολογία (ακόμα και όταν αφορά την 'ψυχή'). Η λογικά και γενετικά πρότερη λειτουργία της είναι η παραγωγή της πραγματικότητας (πριν την καταπίεση) και η παραγωγή της αλήθειας (πριν την ιδεολογική απόκρυψη ή αφαίρεση). Η βία εκφράζει μεν την άσκηση δύναμης πάνω σε κάτι, αλλά η εξουσία είναι σχέση μεταξύ δυνάμεων, μια δράση πάνω στη δράση ή η δόμηση του ενδεχόμενου πεδίου δράσης των άλλων.
- *Αξίωμα της νομιμότητας*: ο νόμος, ως (υποτιθέμενη) έκφραση της εξουσίας της Κράτους, δεν αντιτίθεται σε μια ανομία, μιαν απουσία νόμου· υπάρχει ένας συσχετισμός πολύ πιο λεπτοφώνης: αυτός μεταξύ των νόμων και των παρανομιών. Εν ολίγοις, «ο νόμος διαχειρίζεται παρανομίες: κάποιες τις επιτρέπει, τις καθιστά εφικτές ή τις επινοεί ως προνόμιο των κυρίαρχων τάξεων· άλλες τις ανέχεται ως αντιστάθμισμα για τις κυριαρχούμενες τάξεις (...)· άλλες πάλι τις απαγορεύει, τις απομονώνει και τις παίρνει ως το αντικείμενό του και το μέσο κυριαρχίας του».⁴⁹ Η κρίσιμη θέση που συνάγεται εδώ είναι πως ο Νόμος ανυψώθηκε και από τις δημοκρατίες στη Δύση στη θέση της υποτιθέμενης αρχής της κυριαρχίας (αυτό που ο Foucault αποκαλούσε το «κεφάλι του βασιλιά», που η πολιτική ανάλυση πρέπει να παραμερίσει) ώστε αυτές να επενδυθούν με μια ομοιογενή εικόνα δικαιοδοσίας: ο Νόμος παρουσιάζεται ως η ιδρυτική χειρονομία της ειρήνης απέναντι στην ανομία του πολέμου, ενώ στην ουσία πρόκειται για «τον ίδιο τον πόλεμο, και για τη στρατηγική αυτού του πολέμου εν δράσει».⁵⁰

Όπως είδαμε, στην *Αρχαιολογία της Γνώσης* διαχωρίζονταν δύο είδη πρακτικών σχηματισμών: αυτοί του λόγου και αυτοί εκτός-λόγου, των αποφάνσεων και του περιβάλλοντος, οι οποίοι, παρά τη σύμπλοκη σχέση τους, παρέμειναν ριζικά ετερογενείς και επίσης, οι εκτός-λόγου σχηματισμοί ορίζονταν αρνητικά από τους πρώτους. Στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*, το εκτός-λόγου

⁴⁸ Όπ.π., σ. 28.

⁴⁹ Όπ.π., σ. 29. Βλ. Φουκώ, Μ. (1989) *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*. Αθήνα: Ράππα, σσ. 110-5, για το πώς εξελίχθηκε το νομικό καθεστώς γύρω από τα αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας στο τέλος του 18^{ου} αιώνα.

⁵⁰ Deleuze (1988), όπ.π., σ. 30.

αντιμετωπίζεται στην αυτονομία και τη θετικότητα του, και η προσοχή μοιράζεται στη συνάρθρωση μεταξύ των δύο. Τα κύρια παραδείγματα για τα δύο γένη σχηματισμών ή «μορφές» είναι:

- το ποινικό δίκαιο ως ομάδα αποφάνσεων που μορφοποιεί ως «έκφραση» την *εγκληματικότητα* και
- η φυλακή ως υλικός/χωρικός σχηματισμός που μορφοποιεί ως «περιεχόμενό» του τους *κρατούμενους*.

Το πρώτο ασχολείται με την ψυχή ή το πνεύμα, το δεύτερο με το σώμα· το πρώτο με ό,τι αρθρώνεται και γράφεται, το δεύτερο με ό,τι είναι ορατό.⁵¹ Οι δύο μορφές προϋποτίθενται αμοιβαία, αλληλοτροφοδοτούνται και αλληλοστηρίζονται, αλλά δεν υπάρχει μεταξύ τους καμία αναλογία, καμία συμφωνία, καμία αντιστοιχισή: παραμένουν ριζικά ετερογενείς αλλά αμοιβαία αναγκαίες. Ο Foucault το δείχνει αυτό με μια αριστοτεχνική ιστορική ανάλυση: από τη μία, η μορφή της φυλακής (οι σκοποί, οι κανόνες, οι μέθοδοι, οι τρόποι λειτουργίας) που αναδύθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα, δεν ακολουθούσε σε τίποτε τις προτάσεις από τους τότε μεταρρυθμιστές του ποινικού δικαίου, αλλά έχει μια τελείως διαφορετική γενεαλογία·⁵² από την άλλη, αντί να απορριφθεί από το ποινικό και το δικαστικό σύστημα, του οποίου δεν αποτελούσε εγγενές στοιχείο και σε σχέση με το οποίο προέβαινε σε μια σειρά υπερβάσεις,⁵³ η φυλακή «κατασκευάζοντας την εγκληματικότητα, πρόσφερε στην ποινική δικαιοσύνη ένα ενιαίο πεδίο από αντικείμενα, επικυρωμένο από τις ‘επιστήμες’, και με αυτό τον τρόπο της επέτρεψε να λειτουργεί σε μια γενικότερη σφαίρα ‘αλήθειας’».⁵⁴

Έτσι, η «μορφή» έχει δύο έννοιες: μορφοποιεί την ύλη και σχηματοποιεί λειτουργίες· η φυλακή, το σχολείο, το στρατόπεδο, το νοσοκομείο είναι μορφοποιημένη ύλη (όχι μόνο τοίχοι και αρχιτεκτονικό σχέδιο, αλλά και κρατούμενοι, μαθητές, στρατιώτες, ασθενείς), ενώ η τιμωρία, η μάθηση, η εκπαίδευση, η περίθαλψη είναι σχηματοποιημένη λειτουργία. Αυτό που τις συνδέει είναι το *διάγραμμα*. Ο Foucault περιγράφει το Πανοπτικόν ως μια οπτική μηχανή απ’ τη μια, κι ως μια κοινωνική μηχανή απ’ την άλλη: ο ρόλος της πρώτης είναι η σχηματοποίηση της ύλης, της δεύτερης η άρθρωση μιας λειτουργίας, «που δεν είναι πια ‘να βλέπεις χωρίς να σε βλέπουν’, αλλά να επιβάλεις μια συγκεκριμένη διαγωγή σε μια συγκεκριμένη ανθρώπινη πολλαπλότητα»⁵⁵ –φτάνει η τελευταία να είναι περιορισμένη σε ένα κλειστό χώρο, ώστε να μπορεί, διασπασμένη

---

⁵¹ Το ότι η φυλακή είναι πριν απ’ όλα ένα σύστημα ορατότητας αποδεικνύεται από το ιδανικό μοντέλο της, το Πανοπτικόν, «ένα οπτικό συναρμολόγημα και ένα φωτεινό περιβάλλον» (όπ.π., σ. 32). Το σχήμα του είναι γνωστό: ένας κεντρικός πύργος περιβάλλεται από έναν δακτύλιο από διαμπερή στο φως κελιά, προκειμένου αυτά να είναι διαφανή στον δυνητικό παρατηρητή που είναι εγκατεστημένος στον πύργο. Η ασύμμετρη ορατότητα (το γεγονός ότι δεν ξέρουν πότε και αν τους παρατηρούν από τον πύργο) έχει ως αποτέλεσμα μια συνθήκη αυτο-επιτήρησης στους ενοίκους των κελιών.

⁵² Για τις προτάσεις των μεταρρυθμιστών, βλ. Φουκώ (1989), όπ.π., σσ. 124-33. Για τα πρότυπα κολαστικής φυλάκισης που διαμόρφωσαν τη γενική μορφή που επικράτησε, σσ. 160-67. Για τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ τους, σσ. 168-73.

⁵³ Όπ.π., σσ. 303-23.

⁵⁴ Όπ.π., σ. 333.

⁵⁵ Deleuze (1988), όπ.π., σ. 34.

σε ατομικά σώματα, να κατανεμηθεί στο χώρο, να προγραμματιστεί στο χρόνο και να συντεθεί πάλι ως ρυθμισμένη πολλαπλότητα στο χωροχρόνο. Αυτά απαιτεί και έτσι λειτουργεί το συγκεκριμένο διάγραμμα, ένα «καθαρά αρχιτεκτονικό και οπτικό σύστημα [που], στην πραγματικότητα, είναι ένας τύπος πολιτικής τεχνολογίας»⁵⁶ μια τεχνολογία που ο Foucault θα ονομάσει «πειθαρχική» και, αργότερα, «ανατομο-πολιτική του σώματος».⁵⁷

Κάθε κοινωνικό πεδίο έχει ένα διάγραμμα, αλλά και «κάθε διάγραμμα είναι δια-κοινωνικό και αενάως εξελισσόμενο».⁵⁸ Στο παράδειγμα του πειθαρχικού διαγράμματος, συνδέεται η ανθρώπινη πολλαπλότητα ως άμορφη ύλη με την επιβολή μιας επιθυμητής συμπεριφοράς· όσο όμως 'ρυθμίζεται' αυτή η πολλαπλότητα, η 'άμορφη ύλη' μορφοποιείται σταδιακά, συνεπώς μεταβάλλεται και η λειτουργία που της επιβάλλεται. Το διάγραμμα δρα σαν ένας εμμενής, ενδογενής σκοπός: γιατί είναι ένας σκοπός που «πραγματοποιείται, συγκροτείται και διακρίνεται μέσα στο αποτέλεσμά του».⁵⁹ Και η μελέτη των σχέσεων εξουσίας, των σχέσεων μεταξύ δυνάμεων, μπορεί να επιτελεστεί μόνο στο μικρο-επίπεδο: γιατί εκεί βρίσκεται το χειροπιαστό αποτέλεσμά τους, και γιατί από εκεί εκκινώντας συντίθεται η όποια μακροσκοπική 'ολότητα'. Με άλλα λόγια, δεν προϋπάρχει το Κράτος ως ολότητα που καθορίζει τους επιμέρους μηχανισμούς του, οι οποίοι το αντανακλούν ή το εκφράζουν με κάποιες παραλλαγές· αντίθετα, υπάρχουν οι αφηρημένες μηχανές (τα διαγράμματα) και οι συγκεκριμένες μηχανές (τα συναρμολογήματα-*agencements* του Deleuze, οι μηχανισμοί-*appareils* του Foucault), αλληλοσχετιζόμενες και προϋποτιθέμενες αμοιβαία, οι οποίες ενσωματώνονται από το Κράτος, στην προσπάθειά του να συγκροτηθεί ως γενική-καθολική πραγματικότητα, ως υπερβατικό υποκείμενο. Να γιατί το διάγραμμα, η έκφραση της αφηρημένης μηχανής, δρα ως ενδογενής σκοπός που συμπίπτει με το σύνολο του κοινωνικού πεδίου: η αφηρημένη μηχανή είναι η αιτία των μηχανισμών ή συναρμολογημάτων που υλοποιούν τις δυναμικές σχέσεις που αυτή εκφράζει, και αυτές οι σχέσεις –σχέσεις μεταξύ δυνάμεων- «λαμβάνουν χώρα, όχι 'πάνω από', αλλά μέσα στον ίδιο τον ιστό των συναρμολογημάτων που παράγουν».⁶⁰ Η υλοποίηση αυτή γίνεται μέσω της «διπλής συνάρθρωσης»

...μιας μορφής έκφρασης και μιας μορφής περιεχομένου, μιας μορφής λόγου και μιας μορφής εκτός-λόγου, της μορφής του συναρθρώσιμου και της μορφής του ορατού. Ακριβώς επειδή η εμμενής αιτία [σ.σ.: το διάγραμμα ή η αφηρημένη μηχανή], τόσο στην ύλη όσο και στις λειτουργίες της, αδιαφορεί για τη μορφή [σ.σ. γιατί ανήκει στο δυναμικό, και έτσι συνδέει όπως είδαμε «άμορφες ύλες και λειτουργίες»], πραγματοποιείται στη βάση ενός κεντρικού

⁵⁶ Φουκώ (1989), ό.π., σ. 271.

⁵⁷ Για να την αντιδιαστείλει με την «βιο-πολιτική του πληθυσμού», την τεχνολογία δηλαδή της εξουσίας για τη ρύθμιση της μη-εγκλεισμένης πολλαπλότητας· πρόκειται για το «βιο-πολιτικό» ή «κυβερνητικό» διάγραμμα. Βλ. Φουκώ, Μ. (1982) *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 1: Η Δίψα της Γνώσης*. Αθήνα: Ράππα, σ. 170.

⁵⁸ Deleuze (1987), ό.π., σ. 35.

⁵⁹ Ό.π., σ. 37.

⁶⁰ Ό.π.

διαφορισμού ο οποίος, απ' τη μια μεριά, θα μορφοποιήσει ορατή ύλη, κι απ' την άλλη θα σχηματοποιήσει συναρθρώσιμες λειτουργίες.⁶¹

Στην ορολογία του Foucault, τα παραπάνω είναι η σχέση εξουσίας/γνώσης. Ανακεφαλαιώνω και απλοποιώ στον ακόλουθο πίνακα:

ΔΥΝΗΤΙΚΟ	ΥΠΑΡΚΤΟ
ΠΕΔΙΟ ΕΜΜΕΝΕΙΑΣ	ΠΕΔΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ
ΑΦΗΡΗΜΕΝΗ ΜΗΧΑΝΗ	ΜΗΧΑΝΙΚΟ ΣΥΝΑΡΜΟΛΟΓΗΜΑ
ΑΜΟΡΦΗ ΥΛΗ	ΜΟΡΦΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΥΛΗ > ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ > ΤΟ ΟΡΑΤΟ
ΑΤΕΛΕΙΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ	ΤΕΛΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ > ΕΚΦΡΑΣΗ > ΤΟ ΑΠΟΦΑΝΣΙΜΟ
ΕΞΟΥΣΙΑ	ΓΝΩΣΗ

Η γνώση συνίσταται ακριβώς στην ιδιαίτερη συνάρθρωση του ορατού και του αποφάνσιμου, τα οποία όμως αναδύονται και συγκροτούνται από οιονεί-αιτιώδεις σχέσεις σε ένα πεδίο δυνάμεων. Έτσι η εξουσία (ως σχέση δυνάμεων) προϋποτίθεται της γνώσης και είναι η αιτία της· αλλά, απ' την άλλη μεριά, η εξουσία δεν θα είχε ποτέ υλικά-πραγματικά αποτελέσματα χωρίς τη γνώση και τη συστατική διαφοροποίηση που την κάνει εφικτή. Άρα, κάθε υλικό συναρμολόγημα (κάθε κοινωνικός μηχανισμός ή θεσμός) ενσωματώνει και (ανα-)παράγει τη γνώση της εποχής του, συγκροτείται από και οργανώνει συγκεκριμένες ομάδες αποφάνσεων και διακριτά συστήματα ορατότητας, αλλά σε πρωταρχικό επίπεδο, όλη αυτή η οργάνωση υλοποιεί σχέσεις μεταξύ δυνάμεων, χωρίς τις οποίες, κατά κάποιον τρόπο, «δεν θα κινιόταν τίποτα»,⁶² οι οποίες όμως εκδηλώνονται μόνο στα συγκεκριμένα συναρμολογήματα, και μέσω της υλικότητας των τελευταίων.

Αυτό το σχήμα επιτρέπει την κατανόηση της εγγενούς ιστορικότητας των κοινωνικών θεσμών σε όλα τα επίπεδα, του γεγονότος ότι δεν ανταποκρίνονται σε ούτε αντανακλούν κάποιο 'πνεύμα της εποχής', ούτε ανάγονται στην οικονομική δομή η οποία τάχα προηγείται. Επίσης, εξηγεί γιατί οι διάφοροι μηχανισμοί, λ.χ. στο τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, αφενός είναι αυστηρά διακριτοί μεταξύ τους και στεγανοί στα όριά τους, αφετέρου διέπονται από παρόμοια

⁶¹ Όπ.π., σ. 38. Γενικά, η *μορφή (forme)* στον Deleuze είναι «ένας ζουρλομανδύας για την ύλη, που περιορίζει τις επήρειες (affects) ενός σώματος σε ένα σαφές σύνολο δημιουργώντας αποκλειστικές διαζεύξεις σε μια σειρά μοναδικότητων» (Bonta & Protevi, όπ.π., σ. 89). Το *περιεχόμενο (contenu)* είναι «αυτό που 'μπαίνει στη δουλειά' σε ένα στρώμα ή συναρμολόγημα». Προσοχή, δεν αντιστοιχεί στην *υπόσταση (substance)*, αφού έχει και μορφή και υπόσταση: η 'υπόσταση του περιεχομένου' είναι «ομογενοποιημένη ύλη επιλεγμένη από μια ετερογενή πηγή ή ένα εξωτερικό περιβάλλον», ενώ η 'μορφή του περιεχομένου' είναι «η ταξίθευση αυτών των επιλεγμένων στοιχείων από έναν κώδικα» (όπ.π.: 71). Αντίστοιχα, η *έκφραση (expression)* είναι «η κατάληψη του περιεχομένου, η απόδοση σε αυτό μιας εργασίας σε μια 'λειτουργική δομή'» (όπ.π.: 83). Η 'μορφή της έκφρασης' επικαθορίζει τον κώδικα που ταξιθετεί την 'ουσία του περιεχομένου' και η 'υπόσταση της έκφρασης' είναι η αναδύομενη από αυτή τη διαδικασία λειτουργική δομή. Γίνεται κατανοητό ότι ο Deleuze δεν χρησιμοποιεί τους όρους 'περιεχόμενο' και 'έκφραση' σε αντιστοιχία με το 'σημαινόμενο' και το 'σημαίνον'.

⁶² Θυμόμαστε εδώ την κατά Deleuze οντολογική προτεραιότητα του διανυσματικού πεδίου, στο οποίο διαγράφονται δυνάμει οι εγγενείς τάσεις του συστήματος ως ιδεώδη συμβάντα.

χαρακτηριστικά και κανόνες λειτουργίας. Είναι διακριτοί, γιατί το περιεχόμενό τους κάθε φορά είναι στην ουσία του διαφορετικό και του αρθρώνεται διαφορετική λειτουργία: άλλο το σχολείο (μαθητές-εκπαίδευση), άλλο το νοσοκομείο (ασθενείς-θεραπεία), άλλο η φυλακή (κατάδικοι-σωφρονισμός), κ.ο.κ. είναι παρόμοιοι, σαν παραλλαγές 'στην ίδια λειτουργία', γιατί η αφηρημένη μηχανή που ενεργοποιούν είναι η ίδια: ο Foucault αναφέρει μια σειρά 'ενδιάμεσων' ιδρυμάτων, όπως τα «αναμορφωτήρια για άπορα παιδιά [...] τα άσυλα, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα για 'αμαρτωλές' κοπέλες, [...] ποινικές αποικίες [...] τα ορφανοτροφεία [...] τα ιδρύματα για μαθητευόμενους [...] τα εργοστάσια-μοναστήρια [...] συλλόγους προστασίας, ηθικοπλαστικά σωματεία, γραφεία που προσφέρουν βοήθεια και εξασφαλίζουν την επιτήρηση, εργατικά συγκροτήματα και οικισμούς».⁶³ Όσο μεγαλύτερη η ποικιλία των μηχανισμών που υλοποιούν το διάγραμμα και όσο περισσότεροι οι συντελεστές που χρησιμοποιούνται σε αυτή την υλοποίηση σε κάθε μηχανισμό, τόσο περισσότερο μοιάζουν οι μηχανισμοί μεταξύ τους, και τόσο περισσότερο πυκνώνουν, τείνοντας να καλύψουν ολόκληρο το κοινωνικό πεδίο.⁶⁴

Απ' την άλλη μεριά, κάθε συναρμολόγημα ή μηχανισμός έχει την ιστορία του: εξελίσσεται παράλληλα και ταυτόχρονα με το διάγραμμα στο οποίο αντιστοιχεί, σε μια αδιάκοπη αλληλοτροφοδότηση με τον κοινωνικό σχηματισμό του οποίου αποτελεί τμήμα: για παράδειγμα, η φυλακή έχει περιφερειακή μόνο σημασία στις κοινωνίες της κυριαρχίας (γιατί το 'κυριαρχικό' διάγραμμα υλοποιείται μέσω άλλων διαδικασιών και μηχανισμών),⁶⁵ αποκτά κεντρική θέση στις πειθαρχικές κοινωνίες (γιατί «ικανοποιεί στο μεγαλύτερο βαθμό τις απαιτήσεις του διαγράμματος της πειθαρχίας»)⁶⁶, την οποία όμως χάνει μετά τα μέσα του 20ου αιώνα, καθώς η ανάδυση ενός νέου διαγράμματος (αυτό που ο Deleuze αποκαλούσε «κοινωνίες του ελέγχου») αρχίζει να διακρίνεται.⁶⁷

⁶³ Φουκώ (1989), όπ.π., σσ. 396-97.

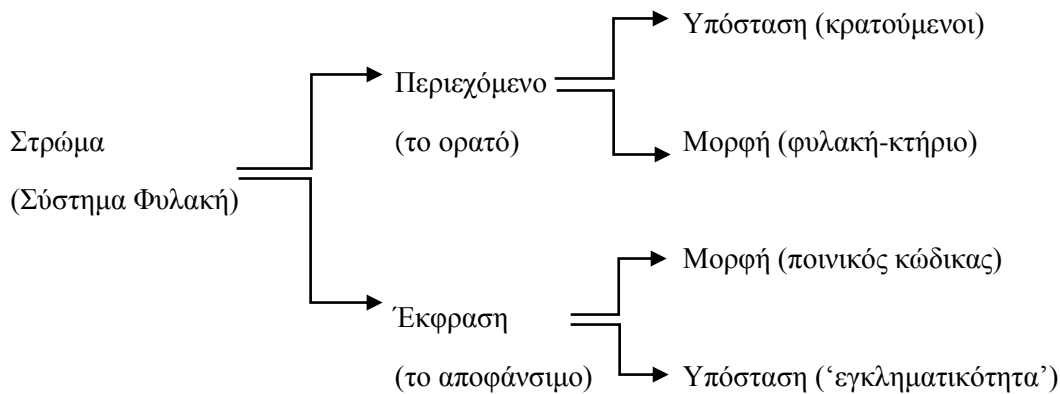
⁶⁴ Ο Deleuze ξεχωρίζει το παράδειγμα του ναυτικού νοσοκομείου στην πόλη Rochefort, όπου «[η] ιατρική επιτήρηση των ασθενειών και των λοιμώξεων συνδέεται με μια σειρά άλλων ελέγχων: στρατιωτικό έλεγχο στους λιποτάκτες, εφοριακό στα εμπορεύματα, διοικητικό στα φάρμακα, στο σιτηρέσιο, στις εξαφανίσεις, στις ιώσεις, στους θανάτους, στις προσποιήσεις... Λίγο-λίγο ένας πολιτικός και διοικητικός χώρος διαμορφώνεται σε θεραπευτικό χώρο: προορισμός του είναι να εξατομικεύει τα σώματα, τις ασθένειες, τα συμπτώματα, τις ζωές και τους θανάτους». (όπ.π., σσ. 191-92)

⁶⁵ Το πειθαρχικό διάγραμμα παρουσιάζει τις εξής συνοπτικές διαφορές από το κυριαρχικό: εξαρτάται περισσότερο από τα σώματα παρά από τη γη· αποσπά από αυτά χρόνο και εργασία και όχι προϊόντα και πλούτο· ασκείται σταθερά μέσω της επιτήρησης και όχι μέσω ασυνεχούς διανομής συμπληρωματικών υποχρεώσεων και προνομίων· προϋποθέτει ένα πλέγμα φυσικών καταναγκασμών και όχι την ύπαρξη ενός Ανώτατου Άρχοντα· εξαρτάται από τη συνεχή αύξηση των υποταγμένων δυνάμεων που με τη σειρά τους βελτιώνουν τη δύναμη εκείνου που τις υποτάσσει, και όχι από μια απόλυτη εξουσία μέγιστης δαπάνης· προτιμά την επιβολή 'ποσοτικοποιημένης' ποινής 'επ'ανένταξης' για όσους έμπρακτα αμφισβητούν την ατομική ιδιοκτησία, και όχι την παραδειγματική θεατρικότητα των βασανιστηρίων για όσους αμφισβητούν, κυρίως συμβολικά, την απόλυτη εξουσία του μονάρχη· εγκλείει και δεν εξορίζει (το μοντέλο της 'έκτακτης ανάγκης' είναι αυτό της πανώλης και όχι αυτό της λέπρας).

⁶⁶ Deleuze (1988), όπ.π., σ. 41.

⁶⁷ Για την κρίση της φυλακής, όπ.π., σσ. 406-7. Για το νέο αναδύμενο διάγραμμα, βλ. το κείμενό του Deleuze, G. (2002) «Postscript on Control Societies», στο Levin, T.Y., Frohne, U., Weibel, P. (eds.) *Ctrl [Space]: Rhetorics of Surveillance from Bentham to Big Brother*, Karlsruhe: ZKM, σσ. 316-321.

3.3 Αλλοπλαστική διαστρωμάτωση

Διπλή συνάρθρωση:

α) η πρώτη συνάρθρωση είναι η ιζηματοποίηση, και αφορά το *περιεχόμενο* –δηλαδή τη μορφοποιημένη ύλη⁶⁸ στην υπόσταση και τη μορφή του:

i. υπόσταση του περιεχομένου: η ‘επιλογή’ ομοιογενών υλικών από μια υποκείμενη μοριακή ροή (εδαφικοποίηση) –κατά το σχηματισμό ιζηματογενών πετρωμάτων, πρόκειται για τη μεταφορά υλικών από ορεινούς όγκους μέσω των ποτάμιων συστημάτων που τα διαβρώνουνˆ κατά το σχηματισμό του συστήματος-φυλακή, πρόκειται για την διάκριση και απόσπαση από το άμορφο και αδιαφορίστο ανθρώπινο πλήθος, του τμήματος εκείνου που πρέπει να αποκλειστεί βάσει κάποιων κριτηρίων.

ii. μορφή του περιεχομένου: η απόθεση των υλικών αυτών σε στρώσεις, με μια συγκεκριμένη τάξη (κωδίκωση) –στο γεωλογικό παράδειγμα, τα κομμάτια χώματος και βράχου ‘ταξινομούνται’ από τα ποτάμια ρεύματα, ανάλογα με το βάρος και την πυκνότητά τους, σε στρώματαˆ στο πειθαρχικό, τα σώματα ταξινομούνται στο χώρο σύμφωνα με αρχιτεκτονικά διαγράμματα.

β) η δεύτερη συνάρθρωση είναι η στερεοποίηση⁶⁹, η οποία μετασχηματίζει τα ταξινομημένα υλικά σε μια οντότητα μεγαλύτερης κλίμακας με αναδυόμενες ιδιότητεςˆ αυτή η αναδυόμενη λειτουργική δομή ονομάζεται *έκφραση*⁷⁰ και έχει επίσης μορφή και υπόσταση:

i. μορφή της έκφρασης: από τη δημιουργία νέων διασυνδέσεων ανάμεσα στα υλικά προκύπτει μια νέα σταθερή δομή (υπερκωδίκωση) –στο γεωλογικό μοντέλο, κάποιες ουσίες διαλυμένες στο νερό διεισδύουν ανάμεσα στους πόρους που αφήνουν τα χαλίκια μεταξύ τους και, καθώς αυτές κρυσταλλώνονται, ‘στερεοποιούν’ την προσωρινή εναπόθεση σε πιο μόνιμους σχηματισμούςˆ στο μοντέλο-φυλακή, ο ποινικός κώδικας ...

⁶⁸ Deleuze & Guattari (1987), ό.π., σ. 41.

⁶⁹ Οι Deleuze και Guattari αναφέρουν την πτύχωση (folding) ως δεύτερη συνάρθρωση (ό.π., σ. 41). Ο DeLanda (1997, 290n82) διορθώνει διευκρινίζοντας πως η πτύχωση λαμβάνει χώρα σε μεγαλύτερη χωρική κλίμακα, και οι Deleuze & Guattari συμπύσσουν δύο διπλές συναρθρώσεις σε μία. Παρ’ όλα αυτά, σημειώνει πως «αυτή η διόρθωση δεν επηρεάζει το επιχείρημα, απεναντίας το ενδυναμώνει (αφού δείχνει πως η ίδια διαδικασία μπορεί να προκύψει σε δύο διαφορετικές κλίμακες)».

⁷⁰ Deleuze & Guattari (1987), ό.π., σ. 43.

ii. υπόσταση της έκφρασης: η κατασκευή ενός γραμμομοριακού συνόλου εντός του οποίου υλοποιείται η νέα δομή –το ιζηματογενές πέτρωμα– η εγκληματικότητα ως κοινωνική και ανθρωπολογική κατηγορία και ο εγκληματίας ως ανθρωπολογικός τύπος.

Το περιεχόμενο των κοινωνικών («αλλοπλαστικών») στρωμάτων αφορά λοιπόν τα «πράγματα» και η έκφρασή τους τις «λέξεις» (η αναφορά που προέκυψε στο γνωστό βιβλίο του Foucault δεν είναι ασφαλώς τυχαία).⁷¹ Τα πράγματα όμως δεν υπάρχουν χωρίς συστήματα ορατότητας και οι λέξεις δεν έχουν νόημα χωρίς συστήματα αποφάνσεων. Και αποστολή της φουκωϊκής αρχαιολογίας είναι ακριβώς το «άνοιγμα» των πραγμάτων και των λέξεων, για να αποκαλυφθούν στην ιστορικότητά τους τα συστήματα που Χρέος της φιλοσοφίας είναι η υπέρβαση της αντικειμενικής ψευδαίσθησης της υπαρκτής, εκτατικής πραγματικότητας και η αποκάλυψη των εντατικών διαδικασιών που τη διαμόρφωσαν.

Πρέπει να ανοίξουν οι λέξεις και οι φράσεις, γιατί «έστω κι αν η απόφαση δεν κρύβεται, αυτό δεν σημαίνει πως είναι ορατή»⁷². Παράδειγμα: ο λόγος για το σεξ κατά τη βικτωριανή εποχή ήταν ένας αρνητικός, απαγορευτικός, καταπιεστικός λόγος. Ο Foucault όμως έδειξε (στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας*) πως η σημασία αυτού του λόγου ήταν, όχι η απόκρυψη ή η καταπίεση του σεξ, αλλά αντίθετα η τοποθέτησή του στο κέντρο του ενδιαφέροντος, ο έλεγχος και η άρθρωσή του με άλλες πρακτικές και λόγους, η απόδοση σε αυτό κεντρικής σημασίας, μέσα στο πλαίσιο ανάδυσης της βιοπολιτικής διαχείρισης των πληθυσμών. Αυτή η λειτουργία δεν είναι ούτε συνειδητή: τα υποκείμενα αυτού του λόγου (όπως και τα αντικείμενά του, οι τρόποι του, οι στρατηγικές του) συγκροτούνται μαζί του, ταυτόχρονα και αμφίδρομα.⁷³ Η γενική συνθήκη ύπαρξης των αποφάνσεων είναι η ύπαρξη-εν-ιστορία της γλώσσας, το *ιστορικό a priori* ή η *αυτότητα* (haecceity) της γλώσσας: «το μεγάλο μουρμουρητό, ... το 'είναι-εκεί' της γλώσσας, [που] ποικίλει σε κάθε ιστορικό σχηματισμό και, παρότι είναι ανώνυμο, είναι και μοναδικό».⁷⁴ Αυτό το «είναι-εκεί» της γλώσσας, αυτό το «έτσι λένε»⁷⁵ συστήνει μια *εξωτερικότητα* όπου διασπείρονται, κατανέμονται οι αποφάνσεις.

Πρέπει να ανοίξουν οι ποιότητες και τα πράγματα, γιατί, κατ' αντιστοιχία, οι ορατότητες δεν είναι ποτέ κρυφές, αλλά δεν είναι και άμεσα ορατές: αυτός είναι ο λόγος που «ακόμη και αυτονόητα φαινόμενα δεν μπορούν να γίνουν καν αντιληπτά από μίαν άλλη εποχή».⁷⁶ Επίσης, όπως οι

⁷¹ Υπάρχει μια τρίτη μείζον ομάδα στρωμάτων, που δεν ορίζεται τόσο από μια ανθρώπινη ουσία όσο, και πάλι, από μια νέα κατανομή περιεχομένου και έκφρασης. Η μορφή του περιεχομένου γίνεται «αλλοπλαστική» αντί για «ομοπλαστική» με άλλα λόγια, επιφέρει τροποποιήσεις στον έξω κόσμο. Η μορφή της έκφρασης γίνεται γλωσσολογική αντί για γενετική με άλλα λόγια, λειτουργεί με σύμβολα που είναι κατανοητά, μεταδόσιμα και τροποποιήσιμα από έξω. Αυτά που κάποιοι αποκαλούν ιδιότητες των ανθρώπινων όντων –τεχνολογία και γλώσσα, εργαλείο και σύμβολο, ελεύθερο χέρι και εύκαμπτος λάρυγγας, «χειρονομία και ομιλία»- είναι στην πραγματικότητα ιδιότητες αυτής της νέας κατανομής. (ό.π., σ. 60)

⁷² Foucault (1988), ό.π., σ. 170.

⁷³ «...αυτός ο αποφαντικός τομέας δεν αναφέρεται σε ένα ατομικό υποκείμενο, ούτε σε κάτι τις όπως μια συλλογική συνείδηση, ούτε σε μια υπερβατική υποκειμενικότητα' αλλά [σε] ένα ανώνυμο πεδίο του οποίου η διαμόρφωση καθορίζει την πιθανή θέση των ομιλούντων υποκειμένων». (ό.π., σ. 187)

⁷⁴ Deleuze (1988), ό.π., σ. 56.

⁷⁵ Foucault (1988), ό.π., σ. 188.

⁷⁶ Deleuze (1988), ό.π., σ. 57.

αποφάνσεις, οι ορατότητες δεν έχουν τη συνθήκη δυνατότητάς τους στα υποκείμενα, γιατί και αυτά είναι θέσεις εντός των ορατοτήτων, και συγκροτούνται από αυτές.⁷⁷ Και όπως οι αποφάνσεις, οι ορατότητες εξαρτώνται από ένα *a priori* «ιστορικό και επιστημολογικό, και όχι φαινομενολογικό», ένα ‘είναι-εκεί’ του φωτός (*fiat lux!*), που προηγείται και από το οποίο εξαρτώνται οι άλλες αισθήσεις, «ένα ‘απόλυτο βλέμμα’, μια ‘δυνητική ορατότητα’, μια ‘ορατότητα έξω απ’ το βλέμμα’».⁷⁸

Ωστόσο, τα δύο στοιχεία (περιεχόμενο – έκφραση, πράγματα – λέξεις) είναι ανισόμορφα, η σχέση μεταξύ τους πάντοτε προβληματική, είναι μάλλον μια ‘μη-σχέση’ (παραδείγματα από τον Foucault έχουμε ήδη αναφέρει: τη διαφορετική γενεαλογία μεταξύ της φυλακής ως μορφής περιεχομένου και του ποινικού κώδικα ως μορφής έκφρασης)⁷⁹ ο Deleuze (που έχει ασχοληθεί εκτενώς με αυτή την ετερογένεια στη *Λογική του Νοήματος*) φέρνει ως παράδειγμα της διάζευξης μεταξύ του ‘βλέμματος’ και της ‘ομιλίας’ την τέχνη του κινηματογράφου, όπου οι εικόνες και οι ήχοι εγγράφονται σε δύο διαφορετικά φιλμ, οπότε η αντιστοίχιση μεταξύ τους είναι, κατά μια έννοια, ενδεχομενική. Στο σινεμά αποκαλύπτεται ότι δεν υπάρχει κανένας αναγκαίος δεσμός ανάμεσα στο ορατό και στο ρητό, και ότι αυτά χωρίζονται από μια κεντρική ρωγμή, ένα καταστατικό χάσμα.

---

⁷⁷ Από το *Las Meninas* στο Πανοπτικόν: Στην αρχή του *Οι Λέξεις και τα Πράγματα* (όπ.π., σσ. 27-44) ο Foucault αναλύει τον πίνακα του Velásquez *Las Meninas* ως ενδεικτικό το περάσματος από την κλασική αναπαράσταση στην αναλυτική της περατότητας. Πρόκειται για ένα πορτρέτο του βασιλικού ζεύγους της Ισπανίας ‘από την ανάποδη’: στον πίνακα βλέπουμε όσους στέκονται απέναντι από το ζεύγος (συμπεριλαμβανομένου του ζωγράφου σε εργασία), το οποίο αχνοφαίνεται σε έναν καθρέφτη στο βάθος, και το οποίο έτσι γίνεται από αντικείμενο της αναπαράστασης, υποκείμενο της αναπαριστώμενης αναπαράστασης. Ο Κ. Δοξιάδης σημειώνει πως το γεγονός ότι ο βασιλιάς φαίνεται στον καθρέφτη, έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί «υπενθυμίζει ότι στην κλασική περίοδο [...] η εξουσία παύει βαθμηδόν να λειτουργεί μόνο ως θέαμα, και αρχίζει να επιτηρεί». Βλ. Δοξιάδης, Κ. (1992) *Υποκειμενικότητα και Εξουσία: Για τη Θεωρία της Ιδεολογίας*. Αθήνα: Πλέθρον, σ. 156. Πρόκειται για το ενδιάμεσο διάγραμμα («στο σημείο συμβολής της μοναρχικής και τελετουργικής άσκησης της κυριαρχίας και της ιεραρχικής και διαρκούς άσκησης της απεριόριστης πειθαρχίας»), πριν εξαφανιστεί από τον καθρέφτη ο βασιλιάς και πάρει τη θέση του ο οποιοσδήποτε θεατής. Το Πανοπτικόν προσφέρει δύο πιθανά είδη θέσης: είτε στον κεντρικό πύργο (του βλέποντος υποκειμένου) είτε στον περιμετρικό δακτύλιο των κελιών (του θεώμενου αντικειμένου) το ριζικά καινοτομικό στοιχείο είναι πως οι δύο θέσεις είναι εξίσου διαθέσιμες στον οποιονδήποτε –είναι κενές και πληρώσιμες στον ίδιο βαθμό. Το σχεδιάγραμμα του Πανοπτικού είναι έτσι «η οπτική αναπαράσταση της αναλυτικής της περατότητας» (όπ.π., σ. 161), αφού με αυτό μόνο «ο άνθρωπος εμφανίζεται με την αμφίλογη θέση του ως αντικείμενο που πρέπει να γνωριστεί και ως υποκείμενο που γνωρίζει» (Φουκώ 1986, όπ.π., σ. 429). Πράγματι, τα ‘αντικείμενα’ της θέασης (στη θέση *κελιά*), όχι μόνο είναι προσιτά «μόνο με βάση την ορατή εμπειρικότητά τους», αλλά λόγω της διαρκούς αβεβαιότητας περί το αν και πότε παρακολουθούνται, «τείνουν να εσωτερικεύσουν αυτό το βλέμμα, μετατρεπόμενοι έτσι σε επιτηρητές –δηλαδή ‘υποκείμενα’- του εαυτού τους’ απ’ την άλλη, τα ‘υποκείμενα’ (στη θέση *πύργος*) παρακολουθεί ομοίους του (όχι μόνο βιολογικά, αλλά και –λόγω της δημοκρατικότητας του συστήματος- δυνητικά τουλάχιστον, και κοινωνικά), «επομένως, οτιδήποτε γνωρίζει γι’ αυτούς προσδιορίζει ταυτόχρονα και τον ίδιο», καθιστάμενος έτσι «και ο ίδιος, ‘αντικείμενο’» (Δοξιάδης, όπ.π., σσ. 162-63).

⁷⁸ Deleuze (1988), όπ.π., σ. 59.

⁷⁹ Δεν είναι φυσικά το μόνο. Ο Deleuze αναφέρει πως, στην *Ιστορία της Τρέλας* δείχνεται πως το πεδίο ορατότητας (η μορφή περιεχομένου) της ‘τρέλας’, το γενικό νοσοκομείο, δεν καταγόταν από την ιατρική αλλά από την αστυνομία, τη στιγμή που η ιατρική αναπτύχθηκε ως λόγος (ως μορφή έκφρασης) εκτός νοσοκομείου. Ακόμη, ο Foucault δηλώνει ρητά σε πληθώρα ευκαιριών τη ‘μη-σχέση’ ανάμεσα σε λόγο και εικόνα –για παράδειγμα, βλ. το ακόλουθο χωρίο από τις *Λέξεις και τα Πράγματα* (όπ.π., σ. 35): «Το ένα δεν ανάγεται στο άλλο [σ.σ. η λαλιά και το ορατό]: όταν λέμε αυτό που βλέπουμε ματαιοπονούμε, αυτό που βλέπουμε δεν νοικεί ποτέ σε αυτό που λέμε».

Αυτή η μη-σχέση παραμένει, παρ' όλα αυτά, μια σχέση, αφού οι αποφάνσεις και οι ορατότητες συγκρατούνται σε μια απόσταση από ένα πεδίο δυνάμεων *εξωτερικό* ως προς αυτές. Αυτή η απόσταση, που επιτρέπει διασταυρώσεις, περάσματα και συρραφές ανάμεσα στις δύο συστατικές μορφές του στρώματος είναι για τον Foucault *το πεδίο άσκησης της εξουσίας*. Η δεκτικότητα των ορατοτήτων αντιστοιχεί έτσι σε μια καθαρή ικανότητα παθητικού επηρεασμού (του υλικού που 'μπαίνει στη δουλειά' σε ένα στρώμα)· αντίστοιχα, ο αυθορμητισμός των αποφάνσεων αντιστοιχεί σε μια καθαρή ικανότητα ενεργητικής επιρροής (της απόδοσης μιας λειτουργίας στο περιεχόμενο του συγκεκριμένου στρώματος).

Οι «τελεστές ολοκλήρωσης» αυτής της συρραφής είναι, ακριβώς, οι θεσμοί –«μηχανισμοί» ή «συναρμολογήματα». Ο Foucault εν τούτοις επέμενε ήδη από το *Επιτήρηση και Τιμωρία* πως «η 'πειθαρχία' δεν μπορεί να ταυτίζεται ούτε με ένα θεσμό ούτε με ένα μηχανισμό»⁸⁰ και πως οι πειθαρχικοί μηχανισμοί κρατικοποιήθηκαν εκ των υστέρων για εργαλειακούς λόγους, και πάλι χωρίς να απορροφηθούν εντελώς από το Κράτος (βλ. πιο πάνω το «αξίωμα του εντοπισμού»)· ενώ στο σημαντικότερο ύστερο δοκίμιό του⁸¹ σημείωνε πως «είναι απόλυτα θεμιτό να αναλύσουμε τις σχέσεις εξουσίας μέσα σε καλώς καθορισμένους θεσμούς [γιατί] αυτοί αποτελούν προνομιούχο παρατηρητήριο για να τις συλλάβουμε διαφοροποιημένες, συγκεντρωμένες, βαλμένες σε τάξη», αλλά προειδοποιούσε ότι δεν μπορούμε «να αναζητήσουμε σε αυτούς την εξήγηση και την προέλευση των σχέσεων αυτών» και κατέληγε πως «πρέπει μάλλον να αναλύουμε τους θεσμούς ξεκινώντας από τις σχέσεις εξουσίας, και όχι το αντίστροφο».

Αυτό το σημείο φωτίζεται από την Ντελεζιανή οντολογία των πολλαπλοτήτων (και τη Νιτσεική θεώρηση της εξουσίας μέσω της «θέλησης για δύναμη»). Προκειμένου να κατασκευαστεί ένας χώρος καταστάσεων (state space), πρέπει να εφαρμοστούν στην πολλαπλότητα που αναπαριστά το υπό μελέτη σύστημα, δύο τελεστές: η *διαφόριση* (ή παραγωγή), που δίνει τη στιγμιαία τιμή του ρυθμού μεταβολής των βαθμών ελευθερίας του συστήματος, και η *ολοκλήρωση*, που, από τις στιγμιαίες τιμές, κατασκευάζει την πλήρη τροχιά, δηλαδή τη σειρά καταστάσεων του συστήματος. Ο Deleuze επιμένει στην απόλυτη οντολογική διάκριση μεταξύ του πεδίου δυνάμεων που προκύπτει από τη διαφόριση απ' τη μια, και της τροχιάς (ή 'πορτρέτου φάσεων') που προκύπτει από την ολοκλήρωση απ' την άλλη: το πρώτο, η διασπορά των ενικοτήτων-ανωμαλιών (δηλαδή των ελκυστών του συστήματος, των εγγενών του τάσεων) δίνεται ήδη από τη διατύπωση της διαφορικής εξίσωσης· η οριστική μορφή της τροχιάς δίνεται μόνον από τη λύση της εξίσωσης.⁸² Άρα: ένας συγκεκριμένος σχηματισμός (μια ανθρώπινη πολλαπλότητα) χαρακτηρίζεται από κάποιες εγγενείς τάσεις, κάποιες δυναμικές καταστάσεις στις οποίες τείνει να ισορροπήσει. Η συγκεκριμένη όμως ιστορική εξέλιξη αυτού του σχηματισμού είναι ενδεχομενική και εξαρτάται, κατά κύριο λόγο, από τους θεσμούς που η ίδια η πολλαπλότητα θα 'οργανώσει'

⁸⁰ Φουκώ (1989), όπ.π., σ. 183.

⁸¹ «Δύο δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία» του 1982, στα ελληνικά στον τόμο Φουκώ, Μ. (1991) *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, Αθήνα: Ύψιλον, σσ. 95.

⁸² DeLanda (2002), όπ.π., σσ. 28-9.

για να αυτο-οργανωθεί.⁸³ Αλλιώς: ένα υλικό σύστημα γίνεται τέτοιο μόνο εάν η ύλη αναλάβει κάποιες λειτουργίες (*fonctions* = λειτουργίες ή συναρτήσεις) η προκύπτουσα τροχιά δεν είναι παρά η μετεξέλιξη του υλικού υποβάθρου του συστήματος σύμφωνα με τις λειτουργίες που επιτελεί, αλλά παραμένει καταγωγικά και ριζικά εξωτερικό των αποφάνσεων που το βάζουν σε λειτουργία. Αυτό το *έξω* δεν είναι το πεδίο του ορατού: αντίθετα, τα συστήματα ορατότητας μορφοποιούν αντίστοιχα το υλικό περιεχόμενο, οργανώνοντας «σκηνές περιγραφής».

Αυτό το σχήμα μοιάζει να μη αφήνει περιθώρια για αμφισβήτηση της εξουσίας ή αντίσταση σε αυτήν, δεδομένου ότι προτείνει μια οικουμενική συνάρθρωση των σχέσεων εξουσίας και των σχέσεων γνώσης τέτοια, που παράγει την αλήθεια και την πραγματικότητα όπως την αναγνωρίζει και βάσει της οποίας λειτουργεί και εξελίσσεται ο κάθε κοινωνικός-ιστορικός σχηματισμός. Ο Foucault έγραψε δύο μόλις σχετικές σελίδες στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας*, όπου υποστήριζε πως τα σημεία αντίστασης σχηματίζουν κι αυτά μια πολλαπλότητα σε εμμενή σχέση με τις σχέσεις εξουσίας: «εκεί όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει αντίσταση [...], μέσα στις σχέσεις εξουσίας, [τα σημεία αντίστασης] παίζουν το ρόλο του αντιπάλου, του στόχου, του στηρίγματος, της εξοχής για μια λαβή».⁸⁴ Μάλιστα, τα περιγράφει ακριβώς ως ενικά σημεία ή ανωμαλίες: τα αποκαλεί κόμβους και εστίες αντίστασης που «η διασπορά [τους] διασχίζει τις κοινωνικές στρωματώσεις και τις ατομικές μονάδες» με τον ίδιο τρόπο που το δίκτυο των σχέσεων εξουσίας «διασχίζει τους μηχανισμούς και τους θεσμούς χωρίς να εντοπίζεται με ακρίβεια πάνω τους».⁸⁵ Όπως γίνεται σαφές από τα αποσπάσματα, ο Foucault δεν ορίζει την αντίσταση με αρνητικό τρόπο, σαν αντίδραση στη δράση της εξουσίας απεναντίας, της δίνει πρωταρχικό ρόλο, αφού αποτελεί το στόχο και το στήριγμα της εξουσίας. Όπως γράφει ο Deleuze, «οι σχέσεις εξουσίας λειτουργούν εξ ολοκλήρου εντός του διαγράμματος, ενώ οι αντιστάσεις απαραίτητως λειτουργούν σε άμεση σχέση με το *έξω* από το οποίο τα διαγράμματα αναδύονται».⁸⁶ Πράγματι: ο Foucault γράφει πως τα σημεία αντίστασης είναι «κινητά και

---

⁸³ Το τελευταίο σημείο μοιάζει με ταυτολογία, αλλά δεν είναι. Οι τάσεις του συστήματος δίνονται ήδη από το πεδίο δυνάμεων, δηλαδή στο δυναμικό εκεί, το μόνο που 'υπάρχει' είναι σχέσεις δυνάμεων, διαφορές δυναμικού, ικανότητα-να-επηρεαστεί και ικανότητα-να-επηρεάσει, 'δεκτικότητα' και 'αυθορμητισμός', άμορφη ύλη και ατελής λειτουργία. Κατά την υλοποίηση του σχηματισμού, μορφοποιείται ύλη που τελειοποιεί λειτουργίες που μορφοποιούν την ύλη, άρα απαιτούνται και εξελίσσονται πεδία ορατότητας για την 'αιχμαλώτιση' της ύλης και συστήματα αποφάνσεων για την συνάρθρωση λειτουργιών σε αυτήν. Δεν υπάρχει λοιπόν καμία σύγκριση μεταξύ των παθηματικών (affective) κατηγοριών της εξουσίας (των ειδών 'υποκίνηση' και 'πρόκληση') και των τυπικών (formal) κατηγοριών της γνώσης (όπως η 'εκπαίδευση', η 'φροντίδα', η 'τιμωρία', κ.λπ.), με τις τελευταίες να περνούν μέσω του βλέμματος και της ομιλίας προκειμένου να υλοποιήσουν τις πρώτες. Αλλά είναι ακριβώς γι' αυτόν το λόγο, χάρη σε αυτή τη μετατόπιση που αποκλείει τη σύμπτωση, που ο θεσμός έχει την ικανότητα να ενσωματώνει σχέσεις εξουσίας, εγκαθιδρύοντας διάφορες μορφές γνώσης που υλοποιούν, μετατρέπουν και *αναδιανέμουν* αυτές τις σχέσεις. Βλ. Deleuze (1988), όπ.π., σ. 77.

⁸⁴ Φουκώ (1982), όπ.π., σ. 119.

⁸⁵ Όπ.π., σ. 120.

⁸⁶ Deleuze (1988), όπ.π., σ. 89. Στο *Foucault*, το *έξω* ή το μη-διαστρωματωμένο παρουσιάζεται ως ο 'μη-τόπος' όπου λαμβάνει χώρα η 'μη-σχέση' μεταξύ του ορατού και του αποφάνσιμου ως ο χώρος του ιστορικού *a priori*, ο χώρος του διαγράμματος και των μετασχηματισμών του εκεί που οι δυνάμεις βρίσκονται σε συνεχή εξέλιξη και μεταβολή – και αυτή είναι η διαφορά στρώματος και διαγράμματος ή αρχείου και διαγράμματος: τα πρώτα υλοποιούν το δεύτερο, έχουν μια σταθερότητα που αυτό δεν αποκτά ποτέ. Το διάγραμμα επικοινωνεί, απ' τη μια με το διαστρωματωμένο σχηματισμό, απ' την άλλη με άλλα διαγράμματα, προηγούμενα και επόμενα, με τα οποία δεν τα δένει κανένας

μεταβατικά [...] σπάζουν τις ενότητες και προκαλούν ανασυντάξεις, αυλακώνουν τα ίδια τα άτομα, τα διαμελίζουν και τα ξαναπλάθουν».⁸⁷ Στην ύστερη ορολογία του Deleuze, πρόκειται για μοριακές ροές, κινήσεις απεδαφικοποίησης, γραμμές φυγής· οι ιδιότητές τους είναι εντατικές, είναι η ταχύτητα ή η θερμότητα. Συνεπώς, είναι πρωταρχικές σε σχέση με την εξουσία, που συνίσταται σε κινήσεις εδαφικοποίησης, αιχμαλώτισης, κωδίκωσης, προκειμένου να κατασκευάσει στρώματα, να μορφοποιήσει την ύλη, να καλύψει τις εντατικότητες κάτω από εκτατικές δομές, να ιχνογραφήσει εδαφικότητες. «Οι εδαφικότητες (territorialities), επομένως, είναι διάστικτες με γραμμές φυγής που μαρτυρούν την παρουσία εντός τους κινήσεων απεδαφικοποίησης και επανεδαφικοποίησης. Έτσι, υπό μίαν έννοια, είναι δευτερεύουσες».⁸⁸

3.4 Πτωχώσεις του εαυτού: Υποκειμενοποίηση

Μετά τον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* (1976), ο Foucault ‘σιωπά’ για αρκετά χρόνια. Στη συγγραφική του δραστηριότητα παρατηρείται κενό αντίστοιχο με αυτό ανάμεσα στην *Αρχαιολογία* και την *Επιτήρηση* –οι δύο επόμενοι τόμοι της *Ιστορίας* εκδόθηκαν στη Γαλλία μαζί το 1984, χρονιά του θανάτου του. Και, όπως ήταν και στην πρώτη περίπτωση το κενό απαραίτητο για τη χάραξη μιας νέας κατεύθυνσης έρευνας εκεί που φαινόταν ότι είχε συναντήσει αδιέξοδο, έτσι και στη δεύτερη σηματοδότησε μια φαινομενικά ριζική αλλαγή πλεύσης. Στη *Χρήση των Απολαύσεων*, στρέφει κάπως απροσδόκητα το ενδιαφέρον του στην ηθική και τις πρακτικές της κλασικής Αρχαιότητας γύρω από τη συγκρότηση του εαυτού και τις σχέσεις του με το σώμα του και τις απολαύσεις. Τι μπορούμε να σκεφτούμε γι’ αυτή τη στροφή –και για τη διακοπή που προηγήθηκε;

Το τελευταίο μέρος του πρώτου τόμου (‘Το δικαίωμα του θανάτου και η εξουσία πάνω στη ζωή’) ο Foucault το θεωρούσε το σημαντικότερο και πιο αγνοημένο (τότε) του βιβλίου.⁸⁹ Εκεί, ο Foucault διερευνά αυτό που αποκαλεί *βιοεξουσία*: την ενασχόληση της εξουσίας με τη συνολική ρύθμιση της ζωής. Η βιοεξουσία δεν αποτελεί μια καινούργια τροπικότητα της εξουσίας, αλλά μάλλον το γενικό πλαίσιο όπου εγγράφονται όλες οι προηγούμενες διερευνήσεις του Foucault: η ‘πειθαρχία’ ή ανατομο-πολιτική του σώματος, συνδυασμός μηχανισμών καθυπόταξης του ανθρώπινου σώματος και απόσπασης γνώσης από και για αυτό, τον απασχολούσε από την *Ιστορία της Τρέλας* ήδη, παρότι έλαβε μια πληρέστερη θεωρητική επεξεργασία στο *Επιτήρηση*

ντετερμινισμός, αλλά ούτε και η απόλυτη τυχαιότητα: «είναι πάντα μια μείξη του τυχαίου με το εξαρτημένο, όπως μια αλυσίδα Μάρκοφ (σ.σ.: όρος της στατιστικής που αναφέρεται στη σχέση μεταξύ των γεγονότων σε μία σειρά κατά την οποία η πιθανότητα εμφάνισης του καθενός εξαρτάται αποκλειστικά από το γεγονός που αμέσως προηγείται)» (όπ.π., σ. 86). Οι μετασχηματισμοί, οι αναδύσεις, οι μεταλλάξεις λαμβάνουν χώρα έξω –«το έξω είναι πάντοτε ένα άνοιγμα προς ένα μέλλον» (όπ.π., σ. 88), «ένα έξω που είναι πολύ πιο μακριά από οποιονδήποτε εξωτερικό κόσμο και από οποιαδήποτε μορφή εξωτερικότητας, το οποίο από εδώ και στο εξής έρχεται απείρως πιο κοντά» (όπ.π., σ. 86). Είναι φανερό ότι αναφέρεται στο δυνητικό· η μείξη του «τυχαίου με το εξαρτημένο» περιγράφει μια οιονεί-αιτιώδη σχέση που δίνει στο δυνητικό ένα μίνιμουμ πραγματικότητας.

⁸⁷ Φουκώ (1982), όπ.π., σ. 120.

⁸⁸ Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 55.

⁸⁹ Foucault (1991), όπ.π., σ. 164.

και *Τιμωρία* με τη βιοεξουσία, έχουμε την ολοκλήρωση ενός συμπληρωματικού θεωρητικού σχήματος, του οποίου σημαντική στιγμή υπήρξε η ‘αναλυτική της περατότητας’, όπως παρουσιάστηκε στο *Οι Λέξεις και τα Πράγματα*. Και όπως η τελευταία ξεπέρασε την παράσταση και τους πινακοειδείς ταξινομικούς χώρους όπου αυτή εκδιπλωνόταν κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, εμβαθύνοντάς τους στον ιστορικό χρόνο και αναζητώντας την καταγωγή και το τέλος των περιεχομένων τους, τοποθετώντας τον περατό άνθρωπο στην αμφίλογη θέση του αντικειμένου και του υποκειμένου της γνώσης, έτσι και η βιοεξουσία ξεπέρασε την πειθαρχία και τους κλειστούς ταξινομικούς χώρους των ιδρυμάτων για να εξαπλωθεί στον ανοιχτό χώρο της επικράτειας και το βιολογικό χρόνο του συνόλου του πληθυσμού. Παράσταση και πειθαρχία πραγμάτωσαν το ίδιο διάγραμμα, το οποίο μετεξελίχθηκε σε αυτό που υλοποιούν η αναλυτική της περατότητας και η βιοεξουσία, που εφαρμόζεται σε μεγαλύτερες χωροχρονικές κλίμακες και γι’ αυτό δεν ήταν ασύμβατο με το πρώτο, αλλά εξακολούθησε να το ενσωματώνει. Από τον έλεγχο των μοριακών ροών (στο νοσοκομείο, στο σχολείο, στο στρατόπεδο, στη φυλακή) στην οργάνωση των μεγάλων γραμμομοριακών συνόλων: από την εξέταση των σωμάτων και τον έλεγχο της συμπεριφοράς, στον προγραμματισμό των γεννήσεων και της θνησιμότητας, του βιοτικού επιπέδου, του προσδόκιμου ζωής.

Ο Foucault όμως δεν θριαμβολογεί για την ολοκλήρωση κανενός σχεδίου, δεν κάνει καν αναφορά στο προηγούμενο έργο του· κάτι άλλο τον απασχολεί: ότι για την αδιάκοπη, παράλληλη εκδίπλωση της εξουσίας πάνω στη ζωή στις δύο κλίμακες, του σώματος και του πληθυσμού, υπήρξε αναγκαία η συγκρότηση του συστήματος της σεξουαλικότητας. Στο σεξουαλικό σώμα διασταυρώθηκαν επιστημονικοί λόγοι και κοινωνικοπολιτικές πρακτικές: αντιλήψεις όπως αυτές για τις ‘έμφυτες’ τάσεις των παιδιών για τον αυνανισμό, των γυναικών για την υστερία και των αντρών για την πολυγαμία κατά το 19ο αιώνα συμπλέχτηκαν με το διαχωρισμό του δημόσιου από τον ιδιωτικό χώρο και της εργασίας από την κατοικία, την επικράτηση της πυρηνικής έναντι της διευρυμένης οικογένειας-παραγωγικής μονάδας, την απόδοση οικογενειακών και κοινωνικών ρόλων σύμφωνα με το φύλο και την ηλικία. Επίσης, το σεξουαλικό σώμα ήταν ο προνομιακός τόπος ταυτόχρονου ελέγχου των μοριακών επιθυμιών στο επίπεδο του σώματος και οργάνωσης των γραμμομοριακών κινήσεων στο επίπεδο του είδους: από τον περιορισμό της επιθυμίας στο συζυγικό κρεβάτι στον προγραμματισμό της γεννητικότητας.

Το δεύτερο σημείο που απασχολεί τον Foucault είναι η σχέση της βιοεξουσίας με το ρατσισμό, το φασισμό και την παροξυσμική μορφή του Ναζισμού. Το κυριαρχικό διάγραμμα βασιζόταν σε μια ‘συμβολική του αίματος’: «σε μια κοινωνία όπου δεσπόζουν τα συστήματα της συγγένειας, η πολιτική μορφή του άρχοντα, η διαφοροποίηση σε τάξεις και σε κάστες, η αξία της καταγωγής, σε μια κοινωνία όπου η πείνα, οι επιδημίες, οι βιαιότητες κάνουν άμεση την απειλή του θανάτου, το αίμα αποτελεί αξία θεμελιακή».⁹⁰ Το πειθαρχικό/βιοεξουσιαστικό διάγραμμα βασίστηκε αντίθετα, όπως είδαμε, σε μια ‘αναλυτική της σεξουαλικότητας’, όπου ο γνώμονας υπερισχύει του νόμου, η παραγωγική ρύθμιση αντικαθιστά την κυριαρχική παρακράτηση, η ζωή παραγκωνίζει το θάνατο. Η μετάβαση όμως δεν ήταν (και δεν είναι ποτέ) απόλυτη, χωρίς υπολείμματα ή απόηχους, και έτσι, από τα μέσα του 19ου αιώνα, η θεματική του αίματος

---

⁹⁰ Φουκώ (1982), όπ.π., σ. 180.

επανασηματολογήθηκε μέσα στο σύστημα της σεξουαλικότητας και τη βιοεξουσία, παράγοντας ένα καθαρά νεωτερικό μόρφωμα: τον ρατσισμό.⁹¹ Το γιατί ενεργοποιείται, σε αυτό το νέο διάγραμμα, η συμβολική του αίματος (όπως άλλωστε και η ισχύς του νόμου, που αποτελεί και αυτός χαρακτηριστικό της κυριαρχίας), ο Foucault δεν το εξετάζει στο βιβλίο. Φαίνεται όμως ότι αυτό το ερώτημα ξεδιπλώνει το νήμα των επόμενων ερευνών του, που διατυπώνει τα εξής κομβικά ερωτήματα:

- Πώς και γιατί σχετίστηκε το νεωτερικό κράτος με τη συνολική ρύθμιση της ζωής απ' τη μια, και με τη μαζική εξολόθρευση και τις γενοκτονίες απ' την άλλη;
- Σε τι συνίσταται η διακυβέρνηση ως νεωτερική μορφή εξουσίας και ποια η γενεαλογία της;
- Πώς μπορεί να οριστεί και να ερευνηθεί η αμφίδρομη σχέση μεταξύ εξουσίας και κυβερνώμενου υποκειμένου;

Τα ερωτήματα ερευνώνται διαδοχικά σε μια σειρά διαλέξεων και άρθρων στην περίοδο 1976-1982,⁹² με αυξανόμενη ένταση και σπουδή από το πρώτο προς το τρίτο, έως το *Η Χρήση των*

⁹¹ Σύμφωνα με την ανάλυση στο *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, ο ρατσισμός επιτελεί μια διπλή λειτουργία συμβατή με τη λογική της βιοεξουσίας: πρώτον, εισαγάγει, στο πεδίο της ζωής ή το βιολογικό συνεχές που είναι πια η περιοχή αρμοδιότητας της εξουσίας, μια *τομή* ανάμεσα στα στοιχεία που πρέπει να ζήσουν και σε εκείνα που περισσεύουν και πρέπει ή μπορούν να πεθάνουν· δεύτερον, μεταγράφει τον πόλεμο από ένα πλαίσιο πολιτικό-ιστορικό σε ένα πλαίσιο βιολογικό όπου ο αντίπαλος δεν αρκεί πια να υποταχθεί, αλλά πρέπει να εξοντωθεί ολοκληρωτικά γιατί η φυσική του παρουσία απειλεί την βιολογική 'μας' καθαρότητα. Βλ. Foucault (2002), ό.π., σσ. 313-15.

⁹² Αυτή η πορεία είναι έκδηλη σε όλα τα κείμενα της περιόδου –βλ. π.χ. τα θέματα των διαλέξεων του Foucault στο Collège de France μετά τη *Δίψα για Γνώση*: 1976-77: *Il faut défendre la société*, 1977-78: *Securité, territoire, population*, 1978-79: *Naissance de la biopolitique*, 1981-82: *L'hermeneutique du sujet*. Για μια σύντομη επισκόπηση των ολοκληρωτισμών του 20^{ου} αιώνα μέσα από το πρίσμα της βιοεξουσίας, βλ. ό.π., σσ. 315-24. Για μια προσέγγιση της γενεαλογίας της μοντέρνας διακυβέρνησης, βλ. Foucault 1979, όπου διατυπώνεται η έννοια της 'ποιμαντικής εξουσίας' και εξετάζονται οι αρχές της 'λογικής του Κράτους' (reason of state) και του δόγματος της αστυνομίας (police) ως συστατικές του σύγχρονου κράτους και της λογικής της διακυβέρνησης. Για μια εισαγωγή στην προβληματική της ηθικής του υποκειμένου σε σχέση με την εξουσία, βλ. το, αδημοσίευτο έως το θάνατο του Foucault, *Was Ist Aufklärung?* (ελλ. έκδοση *Τι Είναι Διαφωτισμός?*, Αθήνα: Έρασμος, 1988), όπου σχολιάζει το ομότιτλο άρθρο του Kant (του 1784) ως μια προσπάθεια στοχασμού «της σχέσης του ανθρώπου με το παρόν, του ιστορικού τρόπου ύπαρξης του ανθρώπου, και της θεσμοθέτησης του εγώ ως αυτόνομου υποκειμένου» και εντοπίζει ως «το νήμα που πιθανόν να μας συνδέει με το Διαφωτισμό» τη διαρκή επανενεργοποίηση «ενός φιλοσοφικού ήθους το οποίο θα μπορούσε να περιγραφεί ως διαρκής κριτική της ιστορικής μας εποχής» (*Τι Είναι Διαφωτισμός*, 20). Το πρώτο κείμενο όπου οι προβληματικές αυτές συνυπάρχουν είναι ίσως η εισαγωγή για την αμερικανική έκδοση του *Αντι-Οιδίποδα*, που έγραψε ο Foucault το 1977. Παρότι ο *Αντι-Οιδίπους* έχει μια θεματική αφετηρία πολύ κοντινή με αυτή της *Δίψας για Γνώση* (και τα δύο επιχειρούν μια σφοδρή κριτική στην ψυχανάλυση, επί τη βάση της αποτυχίας της να συνδέσει τη σεξουαλικότητα και την επιθυμία με ευρύτερα κοινωνικά-πολιτικά φαινόμενα, αλλά και της ένταξής της σε αυτά), το κείμενο του Foucault προσπερνά τις όποιες αναλογίες και εντοπίζει τη σημασία του βιβλίου στο ότι αποτελεί μια 'Εισαγωγή στη Μη-Φασιστική Ζωή', γιατί «ο μεγάλος εχθρός, ο στρατηγικός αντίπαλος [του *Αντι-Οιδίποδα* είναι] ο φασισμός. Όχι μόνο ο ιστορικός φασισμός του Χίτλερ και του Μουσολίνι, [...] αλλά και ο φασισμός που υπάρχει μέσα μας, που ενοικεί στο πνεύμα και την καθημερινή μας διαγωγή, ο φασισμός που μας κάνει να αγαπούμε την εξουσία, να επιθυμούμε ακριβώς αυτό που μας καταπιέζει και μας εκμεταλλεύεται». Ο *Αντι-Οιδίπους* είναι, για τον Foucault, «ένα βιβλίο ηθικής», γιατί διδάσκει «ύφος (style) ζωής, τρόπο σκέψης και ζωής» και γιατί οι βασικές του θέσεις μπορούν να ξαναγραφτούν σαν «ένα εγχειρίδιο ή ένας οδηγός της καθημερινής ζωής» (Foucault 1977). Το σημαντικότερο πάντως κείμενο της περιόδου είναι αναμφίβολα τα 'Δύο δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία' του 1982 (στα ελληνικά στο Foucault 1991, σσ. 75-118), που αποτελεί ίσως και την περιεκτικότερη ανασκόπηση συνολικά του φουκωϊκού εγχειρήματος.

Απολαύσεων, που αποτελεί το δεύτερο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* ο οποίος εγκαταλείπει την ‘κλασική εποχή’ του μπαρόκ, των δυτικοευρωπαϊκών μοναρχιών και της ανάδυσης του σύγχρονου κόσμου, βυθίζεται στην κλασική αρχαιότητα των Ελλήνων φιλοσόφων. Οπωσδήποτε, η στροφή του Foucault στη μελέτη των τρόπων συγκρότησης του υποκειμένου ως ηθικού δρώντος οφείλεται, όχι μόνο στο ότι αυτή η κατεύθυνση ήταν μια από τις ‘γραμμές φυγής’ του πρώτου τόμου, αλλά και στην εμπειρία του ‘Μάη του 68’ και την ανάδυση των ‘νέων κοινωνικών κινήματων’, τα αιτήματα και οι μορφές αγώνα των οποίων συνυφαίνονταν με νέες μορφές υποκειμενικότητας.⁹³

Πράγματι, ο Foucault έφτασε στα κλασικά κείμενα προσπαθώντας να ανασυστήσει μια γενεαλογία των εννοιών της επιθυμίας και του επιθυμητικού υποκειμένου, για την οποία πέρασε (αναγκαστικά, όπως σημειώνει ο ίδιος)⁹⁴ από τον 18ο αιώνα στη χριστιανική παράδοση και από κει, όλο και πιο πίσω μέχρι τους κλασικούς Έλληνες, αφού «αυτοί επινόησαν το υποκείμενο, αλλά μόνο ως αποτέλεσμα ή προϊόν μιας ‘υποκειμενοποίησης’». ⁹⁵ Η μεγάλη, ριζοσπαστική καινοτομία των Ελλήνων δεν ήταν απλώς ότι «αυτοκυριαρχία και κυριαρχία πάνω στους άλλους [θεωρούνταν] ότι έχουν την ίδια μορφή» και επομένως ότι η «εξασφάλιση της αυτοκυριαρχίας μας, η διαχείριση του σπιτιού μας, η συμμετοχή στη διακυβέρνηση της πόλης [ήταν] τρεις πρακτικές του ίδιου τύπου»,⁹⁶ συνεχείς και ισόμορφες, αλλά ότι η άσκηση, η απαραίτητη πρακτική εκγύμναση για τη συγκρότηση του ατόμου ως ηθικού υποκειμένου, σταδιακά απέκτησε «μια μερική και σχετική αυτονομία» με δύο τρόπους: «απαγκίστρωση ... από την εκμάθηση εκείνου που είναι απαραίτητο για να διακυβερνήσουμε τους άλλους’ κι ακόμα, απαγκίστρωση των ασκήσεων στην ιδιαίτερή τους μορφή από την αρετή, τη μετριοπάθεια, τη σωφροσύνη». ⁹⁷ Ο Deleuze βλέπει εδώ ένα διπλό διαφορισμό της διαδικασίας υποκειμενοποίησης: απ’ τη μια, από την εξουσία ως σχέση μεταξύ δυνάμεων’ απ’ την άλλη, από τη γνώση στη μορφή του κώδικα αρετής.

Πρόκειται για μian αναδίπλωση που οδηγεί στη δημιουργία μιας *πτύχωσης*: ο σκοπός –το τέλος– της ασκητικής δραστηριότητας είναι η διακυβέρνηση των άλλων, άρα αναφέρεται στο πεδίο της εξουσίας, το μη-διαστρωματωμένο έξω των σχέσεων μεταξύ δυνάμεων’ κι όμως, η άσκηση του εαυτού έχει ως αντικείμενο το *μέσα* του ίδιου του υποκειμένου, και μάλιστα αυτονομείται ως διαδικασία σε σχέση και με τη γνώση (το διαστρωματωμένο στοιχείο), αφού δεν αναφέρεται καθόλου σε αυτήν. Αντίθετα, αυτό το μέσα δομείται γύρω από μία μόνο διάσταση που βρίσκεται σε άμεση σχέση με το πεδίο των δυνάμεων, αποτελεί η ίδια μια αναδιπλωμένη δύναμη. Η διάσταση αυτή είναι η *εγκράτεια*, «μια ενεργητική μορφή αυτοκυριαρχίας, που επιτρέπει να αντιστέκεται κανείς ή να αγωνίζεται, και να εξασφαλίζει την κυριαρχία του στον τομέα των

---

⁹³ Βλ. Φουκώ (1991), *όπ.π.*, σσ. 79-80.

⁹⁴ Βλ. Φουκώ, Μ. (1989) *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 2: Η Χρήση των Απολαύσεων*. Αθήνα: Ράππα, «Εισαγωγή» και ειδικότερα σσ. 13-14.

⁹⁵ *Οπ.π.*, σ. 101.

⁹⁶ *Οπ.π.*, σ. 89.

⁹⁷ *Οπ.π.*, σ. 90-1.

επιθυμιών και των απολαύσεων».⁹⁸ Για να κυβερνήσει κανείς τους άλλους, πρέπει πρώτα να κατακτήσει την ελευθερία από τα πάθη (στο ντελεζιανό λεξιλόγιο, affects)· πρέπει να εκτεθεί απ' ευθείας στις δυνάμεις του έξω και να μάθει να τις χειραγωγεί.⁹⁹ Η εγκράτεια είναι η θετική μορφή της ελευθερίας: «μια εξουσία που ασκούμε πάνω στον εαυτό μας μέσα στα πλαίσια της εξουσίας που ασκούμε πάνω στους άλλους». Έτσι, ο πιο γενικός τύπος της σχέσης με τον εαυτό είναι αυτός της αναδιπλωμένης ή πτυχωμένης δύναμης.¹⁰⁰

Αυτή η 'δομή της υποκειμενοποίησης', που ο Foucault χρειάστηκε να γυρίσει στους αρχαίους Έλληνες για να ανακαλύψει, δεν περιορίστηκε φυσικά σε αυτούς, ούτε μένει κλεισμένη στον εσωτερικό εαυτό, μακριά από κάθε θεσμικό και κοινωνικό σύστημα. Η σχέση με τον εαυτό γίνεται κατανοητή μέσα σε σχέσεις εξουσίας και γνώσης –και το υποκείμενο υπόκειται σε αυτές, «επομένως η πτυχή ξεδιπλώνεται, και η υποκειμενοποίηση (subjectivation) του ελεύθερου ανθρώπου μεταμορφώνεται σε υποτέλεια (subjection)».¹⁰¹ Κι αυτό με δυο τρόπους: (α) την απ' ευθείας υπαγωγή σε κάποιον άλλο μέσα από σχέσεις ελέγχου και εξάρτησης, (β) την προσκόλληση σε μια άκαμπτη ταυτότητα.¹⁰² Θα έλεγα ότι σύμφωνα με την ανάλυση του *Αντι-Οιδίποδα* (319-24), και οι δύο τρόποι υποταγής αντιστοιχούν στον «παρανοϊκό-φασιστοειδή πόλο», στην πρώτη περίπτωση στο επίπεδο της «κοινωνικής επένδυσης» και στη δεύτερη στο επίπεδο του «παραληρήματος», που σχηματίζει μια γραμμομοριακή υποκειμενικότητα «που αντιστοιχεί στους μεγάλους αριθμούς και στα μαζικά φαινόμενα». Η απάντηση σε αυτή την προοπτική καθυπόταξης είναι, σύμφωνα με τα κείμενα και των δύο φιλοσόφων εκείνης της

⁹⁸ Όπ.π., σ. 77.

⁹⁹ Αυτή η διαδικασία δεν εξαντλεί τη σχέση της με τη 'σεξουαλικότητα' στον έλεγχο του ερωτικού πόθου. Οι Έλληνες συνδέουν απ' ευθείας τον *αυθορμητισμό* ως καθαρή ικανότητα ενεργητικής επιρροής με το αρσενικό φύλο και τη *δεκτικότητα* ως καθαρή ικανότητα παθητικού επηρεασμού με το θηλυκό, όχι μόνο με τη 'χυδαία' σεξουαλική έννοια (όπ.π., σσ. 58-60), αλλά και μέσω της ηθικής κατηγορίας της *εγκράτειας*: ο έλεγχος του εαυτού κατά την έκθεσή του στις δυνάμεις του έξω είναι μια αντρική ηθική ποιότητα (και γι' αυτό οι άντρες κυβερνούν το σπίτι τους και συμμετέχουν στα κοινά), ενώ η ανικανότητα *χαλιναγώγησης* των παθών συνδέεται με τη θηλυκότητα (γι' αυτό οι γυναίκες που ήταν εγκρατείς και σώφρονες λεγόταν πως είχαν 'ανδρική διάνοια', ενώ, απ' την άλλη, 'θηλυπρεπείς' άντρες δεν θεωρούνταν όσοι προτιμούσαν τους «ομοφυλοφιλικούς έρωτες», αλλά όσοι δεν *χαλιναγούσαν τα πάθη* τους, ανεξαρτήτως ερωτικού αντικειμένου). Η σχέση άντρα-γυναίκας ήταν συνεπώς μια σχέση πολιτική: αυτή μεταξύ κυβερνώντος-κυβερνώμενου (όπ.π., σσ. 96-100).

¹⁰⁰ Όπ.π., σ. 94. Υπάρχουν τέσσερις πτυχώσεις, τέσσερις διαφορετικοί τρόποι ηθικής υποκειμενοποίησης (βλ. όπ.π., σσ. 35-7): (α) η πτύχωση του εαυτού: αφορά «τις μορφές της 'επεξεργασίας', της 'ηθικής άσκησης' που επιτελούνε στον εαυτό μας», τις 'τεχνικές του εαυτού' (β) η πτύχωση της εξουσίας: αφορά τον «τρόπο καθυπόταξης», δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αισθάνεται δεσμευμένο από κάποιον ηθικό κανόνα και θεμελιώνει τη σχέση του ως υποκειμένου μαζί του (γ) η πτύχωση της γνώσης: αφορά τον «προσδιορισμό της ηθικής ουσίας» του υποκειμένου και συνεπώς τη σχέση του με την αλήθεια (δ) η πτύχωση του έξω: «η απώτατη πτύχωση» που αφορά την «'τελεολογία' του ηθικού υποκειμένου», σε ποιο γίνεσθαι αποσκοπεί το υποκείμενο με την ηθική του συγκρότηση.

¹⁰¹ Deleuze (1988), όπ.π., σ. 103.

¹⁰² O Deleuze συγκεντρώνει τις εξής πληροφορίες από διαφορετικά κείμενα του Foucault (όπ.π., 147n24): «(α) η ηθική έχει δύο πόλους, τον κώδικα και τον τρόπο υποκειμενοποίησης, οι οποίοι βρίσκονται σε αντιστρόφως ανάλογη σχέση, και η εντατικοποίηση του ενός συνεπάγεται την ελάττωση του άλλου (β) η υποκειμενοποίηση τείνει να καταλήξει σε κώδικα, και γίνεται κενή ή άκαμπτη προς όφελος του κώδικα (αυτό είναι το γενικό θέμα της *Φροντίδας του Εαυτού*) (γ) εμφανίζεται ένας νέος τύπος εξουσίας, που αναλαμβάνει την αποστολή να εξατομικεύει και να εισχωρεί στο εσωτερικό: είναι πρώτα απ' όλα η ποιμαντική εξουσία της Εκκλησίας, που κατόπιν καταλαμβάνεται από την εξουσία του Κράτους. Βλ. επίσης Φουκό (1991), όπ.π., σσ. 83-4: αυτό το κείμενο του Foucault συνδέεται με την ανάλυση του *Επιτήρηση και Τιμωρία* για την «εξατομικεύουσα και ολοποιητική εξουσία».

περιόδου, το δικαίωμα στη διαφορά, την ποικιλομορφία και τη μεταμόρφωση. Έτσι, ο αγώνας για την προσωπική διαφορά (για μια «σχιζοφρενική», επαναστατική, μοριακή υποκειμενικότητα), οδηγεί στην «απόρριψη όλων των αφαιρέσεων [και] της βίας που ασκείται από το οικονομικό και ιδεολογικό κράτος, [...] κι επίσης μια απόρριψη της επιστημονικής ή διοικητικής επισταμένης έρευνας που καθορίζει την ταυτότητά μας».¹⁰³ Προφανώς, αυτά τα κείμενα, γραμμένα στη σκιά των γεγονότων του «Μάη του 68», αποτελούν μια πρώτη προσπάθεια εκτίμησης και θεωρητικής στήριξης των νεόκοπων κοινωνικών κινημάτων της περιόδου, τα οποία όμως ο 'ύστερος', 'μεταφορντικός', 'απορυθμισμένος' καπιταλισμός δεν δυσκολεύτηκε καθόλου να ενσωματώσει: έτσι, είναι εύκολο κανείς να θεωρήσει την πίστη στη διαφορά που επιδεικνύεται στο έργο και των δύο φιλοσόφων αφελή ή άστοχη αισιοδοξία –αν και τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα από αυτό.¹⁰⁴

Το σημαντικό στοιχείο των ύστερων ερευνών του Foucault, είναι πως η διάσταση της υποκειμενικότητας αποκτά μια μη-αναγώγιμη, δομική θέση στην ιστορική οντολογία του, μαζί με τη γνώση και την εξουσία. Δεν πρόκειται για το υποκείμενο που έχει ήδη οριστεί ως μια απλή θέση εντός του σχηματισμού λόγου, ή το απλό αποτέλεσμα των σχέσεων εξουσίας:¹⁰⁵ καλύτερα, δεν μιλάμε καν για 'υποκειμενικότητα', αλλά για σχέση με τον εαυτό στην καθαρή της μορφή, ως «ένα υποπροϊόν του έξω, σχηματισμένο από την πτύχωση», τη διάσταση «της επήρειας του εαυτού στον εαυτό» στην οποία ο Deleuze αναγνωρίζει τη δική του έννοια της *επιθυμίας*.¹⁰⁶

Για τον Deleuze, το φουκωϊκό έργο στρέφεται εναγωνίως γύρω από έναν προβληματισμό, και η γνώση, η εξουσία και ο εαυτός δεν είναι παρά η τριπλή ρίζα του. Ο προβληματισμός αφορά την τοπολογία της σκέψης. Ο Foucault δεν γράφει μια ιστορία των νοοτροπιών αλλά των συνθηκών που κυβερνούν *οτιδήποτε* έχει μια νοητική ύπαρξη, δηλαδή των αποφάνσεων και του συστήματος της γλώσσας. Δεν γράφει μια ιστορία των συμπεριφορών, αλλά των συνθηκών που κυβερνούν *οτιδήποτε* έχει μια ορατή ύπαρξη, δηλαδή του συστήματος του φωτός. Δεν γράφει μια ιστορία των θεσμών, αλλά των συνθηκών που κυβερνούν την ολοκλήρωση διαφορικών σχέσεων μεταξύ

---

¹⁰³ Όπ.π., σσ. 80-81.

¹⁰⁴ Βλ. για παράδειγμα τις σημειώσεις του Deleuze, G. (1997) «Desire and Pleasure», <http://www.artdes.monash.edu.au/globe/delfou.html>: «Συμμερίζομαι τη φρίκη του Michel (σ.σ. Foucault) για όσους αυτοαποκαλούνται 'περιθωριακοί': ο ρομαντισμός της τρέλας, της παραβατικότητας, της διαστροφής, των ναρκωτικών, μου είναι όλο και λιγότερο ανεκτός. Αλλά οι γραμμές φυγής, δηλαδή τα συναρμολογήματα της επιθυμίας, δεν δημιουργούνται, για μένα, από περιθωριακά στοιχεία. Είναι αντίθετα πάνω στις αντικειμενικές γραμμές που διατρέχουν μια κοινωνία που τα περιθωριακά στοιχεία εγκαθίστανται εδώ κι εκεί, για να συμπληρώσουν έναν κύκλο, μια παρτίδα, μια επανακωδίκωση».

¹⁰⁵ Ούτε βέβαια για το «υπερβατικο-εμπειρικό δίδυμο που λέγεται 'άνθρωπος'», την «όψιμη επινόηση» που είναι έτοιμη να σβήσει «όπως στο ακροθαλάσσι ένα πρόσωπο από άμμο» (Φουκώ 1986, όπ.π., σ. 528). Για το σχόλιο του Deleuze, βλ. (1988), όπ.π., σσ. 88-9 και το «Appendix: On the Death of Man and Superman», όπ.π., 124-32.

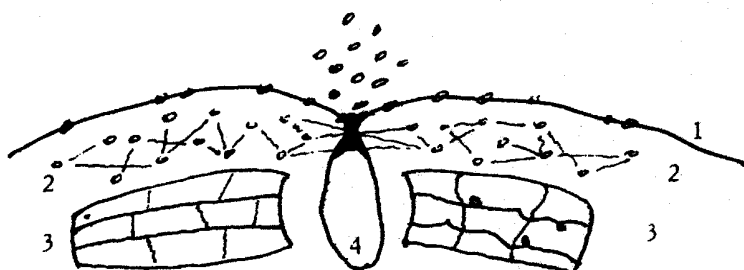
¹⁰⁶ Όπ.π., σ. 106. Εδώ ο Deleuze αρχίζει την ολοκλήρωση της σύνθεσής του πάνω στη φουκωϊκή σκέψη ή της αναδίπλωσης αυτής της σκέψης πάνω στη δική του: οι ύστερες έρευνες και παρατηρήσεις του Foucault απαντούν, υπό μιαν έννοια, στις απορίες και τα ερωτήματα του φίλου του όπως είχαν διατυπωθεί το 1977 στις σημειώσεις που δημοσιεύθηκαν το 1994 υπό τον τίτλο «Désir & Plaisir» (όπ.π.). Εκεί, ο Deleuze διευκρινίζει: «Για μένα, η *επιθυμία* δεν περιλαμβάνει καμία έλλειψη: ούτε είναι και φυσικό δεδομένο: ταυτίζεται με ένα συναρμολόγημα ετερογενών στοιχείων που βρίσκονται σε λειτουργία: είναι *διαδικασία*, σε αντίθεση με μια δομή ή μια γένεση: είναι *επήρεια*, σε αντίθεση με ένα συναίσθημα: είναι *αυτότητα* (ατομικότητα μιας μέρας, μιας εποχής, μιας ζωής), σε αντίθεση με μια υποκειμενικότητα: είναι *συμβάν*, σε αντίθεση με ένα πράγμα ή ένα πρόσωπο». (η έμφαση προστέθηκε)

δυνάμεων, στα όρια του κοινωνικού πεδίου. Δεν γράφει μια ιστορία της ιδιωτικής ζωής, αλλά των συνθηκών που κυβερνούν τον τρόπο με τον οποίο η σχέση με τον εαυτό *συνιστά* την ιδιωτική ζωή. Δεν γράφει μια ιστορία των υποκειμένων, αλλά των διαδικασιών υποκειμενοποίησης, που κυβερνώνται από τις πτυχώσεις τόσο στο οντολογικό όσο και στο κοινωνικό πεδίο.

Στο πεδίο της γνώσης (το διαστρωματωμένο στοιχείο), η σκέψη λαμβάνει χώρα «στη σχισμή ή στη διάζευξη μεταξύ του βλέμματος και της ομιλίας»· στο πεδίο της εξουσίας, η σκέψη είναι αυτό που ανήκει έξω, στο δυναμικό, το μη-διαστρωματωμένο διανυσματικό πεδίο «που είναι μακρύτερα απ' όλους τους εξωτερικούς, και εγγύτερα απ' όλους απ' όλους τους εσωτερικούς, κόσμους», απ' όπου έρχεται «συνδέοντας τυχαία συμβάντα σ' ένα μείγμα τυχαιότητας και εξάρτησης»· στην εσωτερική πτυχή του εαυτού, η σκέψη «επιρεάζει τον εαυτό της, αποκαλύπτοντας το έξω ως το ίδιο της το άσκεπτο (unthought) στοιχείο».¹⁰⁷

Έτσι η φουκω-ντελεζιανή τοπολογία ολοκληρώνεται στο σχήμα που ακολουθεί.¹⁰⁸

1. Γραμμή του έξω
2. Ζώνη στρατηγικών
3. Στρώματα
4. Πτύχωση (ζώνη υποκειμενοποίησης)

Η διαστρωματωμένη ζώνη του σχήματος (3) δεν είναι παρά ο κόσμος όπως τον ξέρουμε, η ενεργεία πραγματικότητα με όλο της το αρχαιακό υλικό, το *υπαρκτό* με τη συσσωρευμένη του γνώση. Αλλά στο κέντρο της, η πραγματικότητα διατρέχεται και μαζί συγκροτείται από ένα κεντρικό-καταστατικό χάσμα (4), μια ρωγμή ανάμεσα στις σκηνές-περιγραφής απ' τη μια μεριά, και τις αποφαντικές λειτουργίες από την άλλη, ανάμεσα στα ορατά πράγματα και ό,τι τα κάνει ορατά απ' τη μια, και στις ρητές σημασίες και ό,τι τις κάνει αρθρώσιμες απ' την άλλη, ανάμεσα στο Είναι-Φως και το Είναι-Γλώσσα (ανάμεσα στο Φαντασιακό και το Συμβολικό, θα έλεγε ο Lacan), ανάμεσα στις δύο μη-αναγώγιμες και αλληλοπροϋποτιθέμενες μορφές γνώσης. Αυτό που τις κάνει να επικοινωνούν και να συγκροτούν μια 'πραγματικότητα' έρχεται «απ' έξω», από την

¹⁰⁷ Όπ.π., σσ. 116-18.

¹⁰⁸ Όπ.π., σ. 120.

«τυρβώδη, θυελλώδη ζώνη», όπου οι άμορφες και απαθείς δυναμικές πολλαπλότητες αρχίζουν να αποκτούν ένα ελάχιστο πραγματοποίησης μέσω της οιονεί-αιτιώδους συσχέτισης μεταξύ των ιδεωδών συμβάντων που αποτελούν κάποια μοναδικά σημεία ή ανωμαλίες εντός τους (οι πολλαπλότητες, για να είναι τέτοιες, πρέπει να είναι διαφορίσιμες, δηλαδή ομαλές)· κοντολογίς, αυτό που κάνει τις δύο μορφές γνώσης να επικοινωνούν, κλείνοντας ή συρράπτοντας προσωρινά τη ρωγμή, είναι οι σχέσεις εξουσίας υπό τη μορφή στρατηγικών διαγραμμάτων. Αυτή η προσωρινή ‘συρραφή’ (που θυμίζει την λακανική *suture*) λαμβάνει χώρα σε ένα απειροστό παρόν, σε ένα απειροελάχιστο και μόνιμα διαφεύγον ‘τώρα!’, στη ζώνη των στρατηγικών (2) ή, σύμφωνα με την ορολογία του *Mille Plateaux*, στην ‘επιφάνεια διαστρωμάτωσης’:

Η επιφάνεια διαστρωμάτωσης είναι ένα μηχανικό (machinic) συναρμολόγημα διακριτό από τα στρώματα (strata). Το συναρμολόγημα βρίσκεται μεταξύ δύο στρώσεων (layers), μεταξύ δύο στρωμάτων· απ’ τη μια πλευρά ‘βλέπει’ τα στρώματα (...), αλλά απ’ την άλλη ‘βλέπει’ κάτι άλλο, το σώμα δίχως όργανα ή πεδίο συνεκτικότητας (...). Ουσιαστικά, το σώμα δίχως όργανα είναι το ίδιο το πεδίο συνεκτικότητας, καθώς συντίθεται ή συμπυκνώνεται στο επίπεδο των στρωμάτων.¹⁰⁹

Αντίθετα η γραμμή (1), που ο Deleuze αποκαλεί «τρομακτική» (αντιστοιχώντας πιθανά στο λακανικό Πραγματικό;), δεν μπορεί να ελεγχθεί από τις σχέσεις εξουσίας, είναι η «γραμμή της ζωής» που, καθώς πτυχώνεται στη θέση της ρωγμής, σχηματίζει «το κέντρο του κυκλώνα, όπου [...] η Ζωή υπάρχει κατ’ εξοχήν», λες και οι τυρβώδεις εντατικότητες «που δεν κρατούν παρά ελάχιστα, συνέθεσαν ‘ένα αργό Όν’ μέσα σε μια μεγαλύτερη χρονική περίοδο».¹¹⁰ Αυτή η πτύχωση είναι η ζώνη υποκειμενοποίησης (4).

Αυτό το σχήμα είναι η απάντηση του Deleuze (ή η απάντηση του Foucault όπως τη διαβάζει ο Deleuze) σε ένα από τα πλέον δυσεπίλυτα προβλήματα της κριτικής θεωρίας, από τότε που, λιγότερο ή περισσότερο επιδέξια, προσπαθούσε να συνθέσει τον μαρξισμό με την ψυχανάλυση¹¹¹ έως, όπως είδαμε, τον *Αντι-Οιδίποδα*, προκειμένου να απαντήσει στο θεμελιώδες ερώτημα: τι είναι αυτό που κάνει το υποκείμενο να επιθυμεί την ίδια του την καθυπόταξη; Ή, ακόμα πιο πρωταρχικά: πού υποτάσσεται το υποκείμενο και πώς είναι δυνατόν να συγκροτείται ως υποκείμενο, δηλαδή ως ανεξάρτητος δρών, τη στιγμή που υποτάσσεται;¹¹² Είναι ένα ερώτημα που, με αυτούς τους όρους, ανάγεται στον Nietzsche (με τη *Γενεαλογία της Ηθικής*) ή ακόμα και στον Hegel (με τη διαλεκτική του κυρίου και του δούλου), φυσικά στον Freud, τον Lacan, τον Althusser και, τέλος, στον Foucault.

---

¹⁰⁹ Deleuze & Guattari (1987), ό.π., σ. 40.

¹¹⁰ Deleuze (1988), ό.π., σ. 122.

¹¹¹ Για μια επισκόπηση της διαμάχης του παραδοσιακού μαρξισμού και της κλασικής ψυχανάλυσης, αλλά και για μια προσπάθεια επαναπροσέγγισής τους χωρίς τη «μεσολάβηση» του Lacan, βλ. Σνάιντερ, Μ. (1982) *Νεύρωση και Πάλη των Τάξεων*. Αθήνα: Ράππα.

¹¹² Παρότι η ετυμολογική συγγένεια διατηρείται και στα ελληνικά, αυτό που χάνεται είναι η συνέχεια των όρων subject, subjection, subjectification (υποκείμενο, καθυπόταξη, υποκειμενοποίηση) που δείχνει και την εννοιολογική τους συνάφεια.

Συνεπώς, το σχήμα της πτύχωσης ή αναδίπλωσης που προτείνει ο Deleuze δεν είναι καθαυτό πρωτότυπο. Όπως γράφει η Judith Butler στη σχετική με το παραπάνω ερώτημα μελέτη της (στην οποία ανατρέχει σε όλους τους προαναφερόμενους),

Η μορφή που παίρνει αυτή η εξουσία σφραγίζεται αμείλικτα από ένα σχήμα στροφής, στροφής προς τον εαυτό, ή ακόμα στροφής *εναντίον* του εαυτού. [...] [Αυτή] η στροφή φαίνεται να λειτουργεί ως μια τροπική έναρξη του υποκειμένου, ως μια ιδρυτική στιγμή, της οποίας το οντολογικό καθεστώς μένει μονίμως αβέβαιο.¹¹³

Ο λόγος αυτής της αβεβαιότητας είναι αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «παράδοξο του υποκειμένου»: «Προϋπόθεση για να αναδυθεί το 'εγώ' είναι να αρνηθεί τη διαμόρφωσή του σε συνθήκες εξάρτησης, οι οποίες είναι οι συνθήκες της ίδιας του της δυνατότητας».¹¹⁴ Στο *Mille Plateaux*, αυτή η αναδίπλωση λαμβάνει χώρα μεταξύ του ενεργητικού υποκειμένου της εκφοράς (*sujet d'énonciation*), το οποίο κατονομάζει τα πράγματα ή εκδίδει διαταγές και άρα κατασκευάζει μια νοητική πραγματικότητα, και του παθητικού υποκειμένου της απόφανσης (*sujet d'énoncé*), το οποίο κατονομάζεται ή δέχεται τις διαταγές και άρα δεσμεύεται από την κυρίαρχη νοητική πραγματικότητα του πρώτου. Με αυτή την έννοια, το υποκείμενο αισθάνεται πιο ελεύθερο στο βαθμό που υπακούει στον ηθικό νόμο που επιβάλλει στον εαυτό του, και άρα δεν χρειάζεται πια κάποιο υπερβατικό κέντρο εξουσίας: η υποκειμενοποίηση είναι η επιβολή της εξουσίας στον εαυτό.¹¹⁵ Ακόμα πιο εκτενώς ασχολείται με το ζήτημα της υποκειμενοποίησης (και της σχέσης της με την κοινωνική εξουσία) το προηγούμενο κοινό πόνημα του Deleuze με τον Guattari, ο *Αντι-Οιδίποδας*.

Σε αυτά τα δύο βιβλία, που άλλωστε σχηματίζουν μια ενότητα με τον γενικό τίτλο *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, θα στραφούμε αμέσως μετά, με στόχο τη συνοπτική παρουσίαση των πιο σχετικών με την εξουσία και τον χώρο θεμάτων και εννοιών που αναπτύσσονται σε αυτά.

¹¹³ Butler, J. (2009 [1997]) *Η Ψυχική Ζωή της Εξουσίας*, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 12.

¹¹⁴ Όπ.π., σ. 20.

¹¹⁵ Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σσ. 129-30.

4. Εξουσία και χώρος στους Deleuze και Guattari

Ο Deleuze πολύ δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί πολιτικός φιλόσοφος με τη στενή έννοια, δεν έχει ασχοληθεί με τους κλασικούς όπως ο Machiavelli, ο Hobbes ή ο Rousseau, ακόμα και τα πιο έκδηλα πολιτικά του κείμενα, αυτά που συνέγραψε με τον Guattari, απέχουν πολύ από τα σχετικά πρότυπα. Ως εκ τούτου, δεν έχει πουθενά αναπτύξει κάποια «θεωρία της εξουσίας», ούτε –πολύ περισσότερο– κάποια συνεκτική χωρική/γεωγραφική ανάλυσή της. Ωστόσο, όπως σημειώθηκε προηγουμένως, το ενδιαφέρον του για τις διαδικασίες που επιτρέπουν την ανάδυση των μορφών ασχέτως πεδίου και κλίμακας αναφοράς, καθώς και η ενασχόλησή του (από κοινού με τον Guattari) με την ιστορία και τη γεωγραφία, έστω και μακροσκοπικά, μας επιτρέπουν να επισημάνουμε αρκετά πράγματα και να συναγάγουμε ακόμα περισσότερα που μπορούν να συναποτελέσουν μια ουσιώδη συμβολή στη σχετική συζήτηση.

4.1 Εξουσία (και χώρος:)

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι το βιβλίο του Deleuze με τις περισσότερες αναφορές στο θέμα της εξουσίας είναι η φερόνυμη μονογραφία του για τον Foucault (1986), αν και η σκέψη του δεύτερου για την εξουσία όφειλε πολλά, όποιος ο ίδιος παραδεχόταν, στο «υπέροχο βιβλίο [του Deleuze] για τον Nietzsche»,¹¹⁶ το *Νίτσε και η Φιλοσοφία* (1962). Για τον Deleuze, η σημαντικότερη ίσως νέα έννοια από αυτές που εισαγάγει ο Nietzsche είναι η «θέληση για ισχύ», όχι ως «μια ιδιαίτερη ψυχολογική ορμή, όπως η αγάπη για ισχύ που κινητοποιεί διάφορους πολιτικούς δρώντες», αλλά ως «η εμμενής αρχή με τους όρους της οποίας πρέπει κανείς να κατανοεί όλα τα ανθρώπινα ορμέμφυτα».¹¹⁷ Ακόμη γενικότερα, η θέληση για ισχύ γίνεται η εξηγητική αρχή όλης της υλικής πραγματικότητας που συλλαμβάνεται ως αποτελούμενη από κέντρα δύναμης (force) και όχι από στοιχειώδη σωματίδια. Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ δυνάμεων συνιστούν το φυσικό σύμπαν, και η εσωτερική, διαφορική και γενετική αρχή αυτών των αλληλεπιδράσεων είναι η θέληση για ισχύ.

Για την κοινωνικοπολιτική ανάλυση, αυτή η σύλληψη του πεδίου δυνάμεων (που εμπλουτίστηκε, όπως είδαμε, από το διαφορικό λογισμό) έχει ως αποτέλεσμα «μια πρωτο-αποδομητική έννοια της εξουσίας, σύμφωνα με την οποία η ισχύς του κάθε σώματος δεν εξαρτάται από το ίδιο, αλλά από τις σχέσεις με άλλα σώματα».¹¹⁸ Αν ένα σώμα επιδιώκει την αύξηση της ισχύος του, αυτό μπορεί να το επιτύχει με πολλούς τρόπους: απαλλοτριώντας την ισχύ κάποιου άλλου σώματος, συμμαχώντας μαζί του, θέτοντας περιορισμούς στη δράση του, κ.λπ. (Όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτή η παρατήρηση μας οδηγεί στον εμπλουτισμό της έννοιας της εξουσίας με την ανάλυση των διαφορετικών ποιοτήτων και τροπισμών της: κυριαρχία, αυθεντία, αποπλάνηση, διαπραγμάτευση, κ.λπ.).

¹¹⁶ Αναφέρεται στο Patton, P. (2000) *Deleuze and the Political*. London & New York: Routledge, σ. 49.

¹¹⁷ Όπ.π., σ. 51.

¹¹⁸ Όπ.π., σ. 53.

Στο Νιτσεικό έργο ο Deleuze βρίσκει και μια κανονιστική αρχή για την ηθική αξιολόγηση της εξουσίας. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, πυρήνα της Φουκω-Ντελεζιανής αντίληψης της εξουσίας αποτελεί η θεώρησή της ως θετικής και παραγωγικής, σε αντίθεση με πιο παραδοσιακές μαρξίζουσες αντιλήψεις της ως περιοριστικής και καταπιεστικής. Απ' την άλλη, όπως έδειξε και με τις ακτιβιστικές του δραστηριότητες ο Foucault, αυτή η αντίληψη δεν δικαιολογεί την παθητική στάση απέναντι στις στρατηγικές της εξουσίας –αντίθετα, παρακινεί στην αντίσταση. Πώς λοιπόν μπορεί κανείς, στην πράξη, να κρίνει μεταξύ «καλού» και «κακού» στην άσκηση της εξουσίας; Φυσικά, ο Nietzsche δεν «παίζει» με αυτούς τους απλοϊκούς όρους, γιατί δεν αποδέχεται το αξιακό σύστημα, αλλά επιδιώκει αντίθετα την κριτική του αξιολόγηση. Κάνει όμως (στην Πρώτη Πραγματεία της *Γενεαλογίας της Ηθικής* που τιτλοφορείται ακριβώς «Καλός και κακός, καλός και Κακός»¹¹⁹) μια σαφή ποιοτική διάκριση μεταξύ της ηθικής του κυρίου και της μνησικακίας –της ηθικής του σκλάβου:

Για να υπάρξει η ηθική των σκλάβων χρειάζεται, πάντοτε και πριν απ' όλα, έναν εχθρικό εξωτερικό κόσμο· για να δράσει γενικά, χρειάζεται, για να μιλήσουμε με όρους φυσιολογίας, εξωτερικά ερεθίσματα –η δράση της είναι βασικά αντίδραση. Το αντίθετο συμβαίνει με τον τρόπο αξιολόγησης των ευγενών: σ' αυτήν την περίπτωση η αξιολόγηση δρα και αναπτύσσεται αυθόρμητα [...].¹²⁰

Ο Deleuze, ανάγοντας τον πιο πάνω διαχωρισμό στο πρωταρχικό πεδίο δυνάμεων, διαχωρίζει τις δυνάμεις στις οποίες αντιστοιχούν αυτές οι ηθικές ή οι τρόποι αξιολόγησης σε δύο είδη: τις δραστικές απ' τη μια μεριά, και τις αντιδραστικές απ' την άλλη. Οι πρώτες επιβάλλουν σε άλλες κάποιες μορφές δραστηριότητας, είναι κυρίαρχες και μετασχηματίζουσες· οι δεύτερες περιορίζονται από τις πρώτες, είναι δυνάμεις προσαρμογής ή διατήρησης. Εκτός λοιπόν από την ποσοτική διαφορά (ισχυρότερη/ ασθενέστερη δύναμη), ο διαχωρισμός σε δραστικές και αντιδραστικές δυνάμεις προϋποθέτει και μια ποιοτική διαφορά (κυρίαρχη/κυριαρχούμενη, ενεργητική/παθητική) που, αφού οι δυνάμεις νοούνται μονάχα σε σχέσεις μεταξύ τους, προκύπτει ταυτόχρονα με την ποσοτική.

Αν όμως είναι έτσι τα πράγματα, πώς άραγε εξηγείται η συχνή στην Ιστορία, υπερίσχυση αντιδραστικών δυνάμεων; Χρειάζεται και μια ακόμη διάκριση, και ο Deleuze την επιχειρεί στο επίπεδο της θέλησης για ισχύ. Από τη στιγμή που η τελευταία είναι η εσώτερη αρχή της διπλής γένεσης που προκύπτει κατά το συσχετισμό δύο δυνάμεων, μπορεί και αυτή να χαρακτηρίζεται ποιοτικά, είτε ως καταφατική, είτε ως αρνητική. Το ενδιαφέρον στοιχείο εδώ, κριτικής σημασίας για τη Νιτσεική και κατ' επέκταση και για τη Φουκωική γενεαλογία, όπως και για τη σχιζοανάλυση, είναι η ανεξαρτησία μεταξύ κατάφασης ή άρνησης, στο επίπεδο της θέλησης για ισχύ, και δράσης ή αντίδρασης, στο επίπεδο της δύναμης: ανώτερες, δραστικές δυνάμεις μπορεί να «κυβερνώνται» από αρνητική θέληση, και να γίνουν έτσι δυνάμεις εκμηδένισης (προφανές παράδειγμα: η ναζιστική μηχανή) ή αντίθετα, κατώτερες, αντιδραστικές δυνάμεις μπορεί να

---

¹¹⁹ Gut und Böse, Gut und Schlecht. Όπως σημειώνει η Λίλα Τρουλινού, το πρώτο ζεύγος αναφέρεται στο καλό και το κακό ως ηθικές έννοιες και το δεύτερο στον αγαθό ή εσθλό και τον άσημο ή χυδαίο, με την έννοια της ευγενούς και ταπεινής καταγωγής αντιστοιχα.

¹²⁰ Νίτσε, Φ. (χ.χ.) *Η Γενεαλογία της Ηθικής*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτική Θεσσαλονίκης, σ. 80.

διέπονται από θέληση κατάφασης, δηλαδή τάση μεγιστοποίησης της ισχύος τους, με αποτέλεσμα την παραγωγή σημαντικού πνευματικού ή άλλου έργου (γνωστό Νιτσεικό παράδειγμα: ο Χριστιανισμός). Η σχετικοποίηση των ηθικών κρίσεων που εισαγάγει αυτό το σχήμα στην ερμηνεία των ιστορικών εξελίξεων και, εν τέλει, στην κατανόηση του παρόντος, είναι πιθανά άβολη για τη διεξαγωγή πολεμικών, αλλά είναι, εκτός από αναπόφευκτη, και συνεπής με την οπτική που προσπαθώ να εφαρμόσω στην παρούσα έρευνα.

Ο παρατηρητικός αναγνώστης θα έχει ήδη διατυπώσει μια ένσταση: μέχρι τώρα έχουμε κάνει λόγο για την *ισχύ* (*puissance*) και όχι για την *εξουσία* (*puvoir*). Για τη διάκριση αυτή θα γίνει λόγος και στη συνέχεια, αλλά εδώ οφείλουμε να σημειώσουμε ότι, για τον Deleuze (και τον Guattari), η πρώτη αναφέρεται σε ένα φάσμα δυνατοτήτων, την «ικανότητα για ύπαρξη» ή την «ικανότητα κάποιου να επηρεάσει ή να επηρεαστεί» και, άρα, στο *δυναμικό* (το πεδίο συνεκτικότητας), ενώ η δεύτερη σε «μία θεσμοποιημένη και αναπαράξιμη σχέση δυνάμεων, μια επιλεκτική στερεοποίηση δυνατοτήτων» και, άρα, στο *εν ενεργεία πραγματικό* (το πεδίο οργάνωσης).¹²¹ Εξ αυτών προκύπτει πως η ισχύς ανήκει στα υλικά σώματα και είναι (παρά τη σχετικότητά της και την εξάρτησή της από το ευρύτερο πεδίο δυνάμεων) εσωτερική-ατομική,¹²² ενώ η εξουσία δεν μπορεί να ανήκει σε κανένα σώμα (παρότι μπορεί να είναι το αποτέλεσμα σχέσεων ισχύος), αλλά, ερχόμενη «απ' έξω», τα διαπερνά όλα –επηρεάζοντας, με τη σειρά της, τη σχετική ισχύ τους.

Εξ αυτών καταλαβαίνει κανείς πως το θέμα της δύναμης, της ισχύος και της εξουσίας είναι για τον Deleuze σύμφυτο με την οντολογία του. Ακόμα όμως και περιορισμένο στο υποσύνολο του αλλοπλαστικού στρώματος¹²³ που αφορά το κοινωνικό με την ευρεία έννοια, το θέμα της εξουσίας διαπερνά, αν και σπανίως αναφέρεται ρητά, το σύνολο των δύο τόμων *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια* που ο Deleuze συνέγραψε με τον Guattari. Αυτό είναι κάτι που ο Foucault επισήμαινε στην εισαγωγή του για την αμερικανική έκδοση του *Αντι-Οιδίποδα*, όταν έγραφε πως ο «στρατηγικός αντίπαλος [του βιβλίου] είναι ο φασισμός [...] που μας κάνει να αγαπάμε την εξουσία, να ποθούμε αυτό ακριβώς που μας καταστέλλει και μας εκμεταλλεύεται».¹²⁴ Σε έναν πολύ ενδιαφέροντα διάλογο μεταξύ του Foucault και του Deleuze από το 1972 (πριν την έκδοση τόσο του *Επιτήρηση και Τιμωρία* όσο και του *Αντι-Οιδίποδα*), που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *L'Arc*, όταν ο πρώτος θέτει το ζήτημα του «αινιγματικού εκείνου πράγματος που λέμε εξουσία», ο δεύτερος απαντά πως «η προώθηση του ζητήματος από τον μαρξισμό με όρους συμφέροντος»

¹²¹ Βλ. το σημείωμα του Brian Massumi στο Deleuze, G. & Guattari, F. (1987), σ. xvii.

¹²² Δεν αποκλείει αυτή η απόφαση την ύπαρξη κοινωνικών μορφών συλλογικής ισχύος, όπως αυτές που μελέτησε η Hannah Arendt –βλ. παρακάτω. Εδώ απλώς τονίζεται η ιδιότητα της ισχύος ως πόρου και η αντίθεσή της με την εξουσία που αποτελεί σχέση.

¹²³ Το αλλοπλαστικό στρώμα δεν αφορά αποκλειστικά τους ανθρώπους, αλλά όλα τα έμβια όντα που παραλλάσσουν το περιβάλλον τους.

¹²⁴ Foucault, M. (1977) «Preface to 'Anti-Oedipus'», βλ. για παράδειγμα, στο <http://goo.gl/mRIUCV>. Οι Deleuze και Guattari γράφουν: «...το βασικό πρόβλημα της πολιτικής φιλοσοφίας παραμένει πάντα εκείνο που έθεσε ο Spinoza (και που ο Reich ξαναέφερε στην επικαιρότητα): 'Γιατί οι άνθρωποι μάχονται για τη σκλαβιά τους, σαν να πρόκειται για τη σωτηρία τους;», Ντελέζ, Ζ., Γκουαταρί, Φ. (1977 [1973]) *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια: ο Αντι-Οιδίποδος*, Αθήνα: Ράππας, σ. 37.

δεν μπορεί να είναι μια «τελική απάντηση, γιατί υπάρχουν επενδύσεις της επιθυμίας, που πάνε πολύ βαθύτερα και διαχέονται πολύ ευρύτερα από όσο υπαγορεύουν τα συμφέροντά μας».¹²⁵

Πράγματι, ο *Αντι-Οιδίπους*, που γράφτηκε με επαναστατικό ενθουσιασμό μετά την έκρηξη του Μάη του '68, είναι μια πολεμική κραυγή «κατά του φασισμού και της εξουσίας», όχι μόνο «του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος και του Κράτους», αλλά στο «ηθικό, πολιτιστικό, οικογενειακό, προσωπικό και λιβιδικό πεδίο, εκτός φυσικά από το οικονομικό και το πολιτικό».¹²⁶ Η κεντρική έννοια του βιβλίου που επιτρέπει αυτό το εύρος είναι η «επιθυμητική παραγωγή», μια «οικουμενική πρωταρχική διαδικασία» χωρίς υποκείμενο, απόλυτα θετική, αυτόνομη και δημιουργική δύναμη, που αφορά το σύνολο του υλικού κόσμου – η *natura naturans* του Spinoza ή η θέληση για δύναμη του Nietzsche. Πρόκειται φυσικά για τη μορφογενετική διαδικασία υλοποίησης του δυνητικού, προσανατολισμένη όμως σε δύο από τους κύριους στόχους του βιβλίου, που είναι η αντιδραστική, κατά τους συγγραφείς, πολιτική και ιδεολογική λειτουργία της ψυχανάλυσης απ' τη μια, και η ο παρανοϊκός και άγονος αναγωγισμός του επίσημου μαρξισμού απ' την άλλη. Για την προοδευτική ανασυγκρότησή τους, οι συγγραφείς προτείνουν μια νέα σύνθεση του Marx και του Freud (μπολιασμένη βέβαια από όλη το φιλοσοφικό οπλοστάσιο που έχει με τα χρόνια συναρμολογήσει ο Deleuze), ένα είδος υλιστικής ψυχανάλυσης που ονομάζουν *Σχιζοανάλυση*.¹²⁷

Τα δύο πεδία με τα οποία ασχολούνται οι Deleuze – Guattari στον *Αντι-Οιδίποδα* είναι το φυσικό ή «μεταφυσικό» και το κοινωνικό ή «ιστορικό». Και στα δύο πεδία («Στην πραγματικότητα, η κοινωνική παραγωγή είναι μονάχα η ίδια η επιθυμητική παραγωγή σε καθορισμένες συνθήκες [...] Δεν υπάρχει τίποτε άλλο παρά η επιθυμία και το κοινωνικό πεδίο»)¹²⁸, η επιθυμητική παραγωγή αποτελείται από τρεις εμμενείς «συνθέσεις»: τη συνδετική σύνθεση της παραγωγής, τη διαζευκτική σύνθεση της καταγραφής και τη συζευκτική σύνθεση της κατανάλωσης/εκπλήρωσης. Οι «συνθέσεις» μπορούν να ιδωθούν ως μια μεταγραφή/διερμηνεία του μαρξικού κύκλου της οικονομίας (παραγωγή – διανομή – κατανάλωση) ή/και του λακανικού σχήματος της ψυχικής συγκρότησης (πραγματικό – συμβολικό – φαντασιακό), αλλά ταυτόχρονα, και κυρίως, αποτελούν μια τριμερή απεικόνιση του φυσικού και του κοινωνικού: η πρώτη σύνθεση αντιστοιχεί στο οργανικό/βιολογικό υπόστρωμα, η δεύτερη στη σημειωτική επικωδίκωση και η τρίτη στην ψυχολογική/υποκειμενική ανάδυση/σταθεροποίηση.

Παρότι η πρωταρχική λογικά, χρονικά και οντολογικά σύνθεση είναι η πρώτη, η κρίσιμη για όσα συζητούμε εδώ είναι η δεύτερη, που οργανώνεται γύρω από το *Σώμα δίχως Όργανα*, το πεδίο της

---

¹²⁵ Foucault, M., Deleuze, G. (1972) «Intellectuals and Power: A conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze», στο <https://goo.gl/pnVbza>.

¹²⁶ Holland, E. (1999) *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: An Introduction to Schizoanalysis*, London: Routledge, σ. x.

¹²⁷ Η κριτική τους στην ψυχανάλυση οργανώνεται γύρω από πέντε «παραλογισμούς» ή «υπερβατολογικές ψευδαισθήσεις», οι οποίες «αποδίδουν τα χαρακτηριστικά των εκτατικών ιδιοτήτων των εν ενεργεία προϊόντων στην εντατική διαδικασία που τα παρήγαγε ή [...] όλοι οι παραλογισμοί υποτάσσουν τις διαφορικές διαδικασίες σε ταυτότητες που συνάγονται από τα προϊόντα τους». Βλ. Smith, D., Protevi, J. (2012) *Gilles Deleuze*, Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/deleuze/>.

¹²⁸ Ντελέζ και Γκουαταρί, όπ.π., σ. 37.

πρωταρχικής απόθησης στην επιθυμητική παραγωγή ή/και το κοινωνικό σώμα (*socius*), το πεδίο της καταπίεσης στην κοινωνική παραγωγή. Πρόκειται για μια επιφάνεια της οποίας η κύρια λειτουργία της είναι αντι-παραγωγική, γιατί «το πρόβλημά [της] υπήρξε πάντα τούτο: να κωδικοποιεί τις ροές της επιθυμίας, να τις εγγράφει, να τις καταγραφεί, να μπορεί όλες να τις φράζει, να τις διοχετεύει, να τις ρυθμίζει»,¹²⁹ αλλά ταυτόχρονα εμφανίζεται ως το οιονεί-αίτιο της παραγωγής, σαν η γενεσιουργός αιτία της: «Ο Μαρξ λέει γι αυτό [το κοινωνικό σώμα, πώς] δεν είναι προϊόν της εργασίας, αλλά εμφανίζεται σαν η φυσική ή η θεική της προϋπόθεση».¹³⁰ Σε αυτόν το «θεικό» χαρακτήρα του ΣΔΟ οι Deleuze και Guattari επανέρχονται πολλές φορές, συσχετίζοντάς τον, ακριβώς, με τη διάζευξη «είτε αυτό... είτε εκείνο... είτε το άλλο» και την αναγκαία επιλογή ανάμεσα στις αδιάκοπες και αδιαφοροποίητες ροές ώστε κάτι τελικά να αναδυθεί και να υπάρξει. Η αναφορά εδώ είναι ο Leibniz και οι «ασυνδύνατοι» κόσμοι του, οι αποτελούμενοι από αποκλίνουσες σειρές συμβάντων που δεν είναι δυνατόν να συνυπάρχουν, από τους οποίους ο Θεός έχει, εν τη σοφία του, επιλέξει τον συνολικά καλύτερο (ο οποίος, όμως, δεν αποκλείει το μερικό κακό). Η άλλη όψη του θεικού χαρακτήρα του ΣΔΟ είναι αυτή του «Αντίχριστου» του Klossowski, που επιτρέπει την ταυτόχρονη ύπαρξη όλων των δυνατοτήτων (διαζευκτική μεν, σύνθεση δε), με αποτέλεσμα όχι έναν κόσμο, αλλά έναν χάοςμο. Όπως συνήθως στους Deleuze και Guattari, οι δύο πόλοι της αντίθεσης δεν αποτελούν τις δύο εναλλακτικές δυνατότητες, αλλά τα αδύνατα άκρα ενός συνεχούς: με αυτή την έννοια, το ΣΔΟ απαντά στο καθαρά Ντελεζιανό πρόβλημα του πώς μπορεί να συλλάβει κανείς έναν κόσμο διαφοράς και πολλαπλότητας, και άρα δυνατοτήτων για ανάδυση και αλλαγή, ο οποίος όμως ταυτόχρονα λειτουργεί με κάποιες σταθερές και δεν καταρρέει στο χάος.¹³¹

Η σύνδεση με την εξουσία γίνεται προφανέστερη όταν δούμε το κοινωνικό αντίστοιχο του ΣΔΟ, το κοινωνικό σώμα ή «*socius*». Στο 3ο κεφάλαιο του *Αντι-Οιδίποδα*, οι Deleuze και Guattari συνθέτουν, γύρω από αυτή την έννοια, την «οικουμενική ιστορία» τους, η οποία όμως, παρά τις επιφανειακές ομοιότητες με την αντίστοιχη Εγγελιανή, επιμένουν ότι είναι αυστηρά ενδεχομενική,¹³² και επίσης δεν πρέπει να διαβαστεί μόνο ως ιστορία των κοινωνικών σχηματισμών, αλλά κυρίως ως γενεαλογία τους –ως εργαλείο κριτικής ερμηνείας του παρόντος: «Η Ιστορία δεν είναι ιστορία περικλειστων και ξεκάθαρα ορισμένων ενοτήτων που διαδέχονται η μία την άλλη χωρίς κατάλοιπα, προσδοκίες ή υπολείμματα, αλλά μια πολύ πιο θεμελιωδώς 'αναχρονιστική' διαδικασία στην οποία το παρόν περιέχει στοιχεία του παρελθόντος και του

¹²⁹ Όπ.π., σ. 41.

¹³⁰ Όπ.π., σ. 18.

¹³¹ Βλ. σχετικά Deleuze, G. (2006) *Η Πτώση: Ο Λάμπινις και το Μπαρόκ*, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 128-78 και Shaviro, S. (χ.χ.) «God, or the Body without Organs», στο <http://www.shaviro.com/Othertexts/God.pdf>.

¹³² «Θα έπρεπε λοιπόν να ερμηνεύσουμε αναδρομικά όλη την ιστορία στο φως του καπιταλισμού, υπό τον όρο να ακολουθήσουμε με ακρίβεια τους κανόνες που διατύπωσε ο Μαρξ: [...] η παγκόσμια ιστορία είναι η ιστορία των συμπτώσεων και όχι της αναγκαιότητας των τομών και των ορίων και όχι της συνέχειας». Ντελέζ-Γκουαταρί, όπ.π., σ. 161. Για την ερμηνεία αυτής της κάπως ανιγματικής σύνδεσης της ενδεχομενικότητας με τον Marx, κυρίως μέσω της σχέσης της Ντελεζογκουαταριανής «οικουμενικής ιστορίας» με τον Althusser, βλ. Read, J. (2003) «A Universal History of Contingency: Deleuze and Guattari on the History of Capitalism», *Borderlands e-journal* 2(3), στο http://www.borderlands.net.au/vol2no3_2003/read_contingency.htm.

μέλλοντος».¹³³ Σύμφωνα λοιπόν με τους Deleuze και Guattari, μέχρι τώρα έχουν υπάρξει (περισσότερο σε διάφορες μείξεις παρά σε καθαρή μορφή) τρεις κοινωνικές μηχανές, η πρωτόγονη εδαφική μηχανή (*socius* η γη), η βάρβαρη τυραννική μηχανή (*socius* το σώμα του τυράννου) και η πολιτισμένη καπιταλιστική μηχανή (*socius* το κεφάλαιο). Δεν πρόκειται για τρόπους παραγωγής, γιατί για τους συγγραφείς δεν είναι η οικονομία καθοριστική σε τελευταία (ή σε οποιαδήποτε) ανάλυση για την ακρίβεια, οικονομία με την αυστηρή έννοια υπάρχει μόνο στον καπιταλισμό. Αυτά που είναι καθοριστικά είναι, αντίθετα, μορφές αντι-παραγωγής και κοινωνικής ρύθμισης/καταπίεσης με κορυφαία το χρέος, και η συγκεκριμένη κάθε φορά μορφή με την οποία κωδικώνεται η επιθυμία (δηλαδή επενδύεται με νόημα, ενσωματώνεται συμβολικά) και, κατά συνέπεια, οργανώνονται οι παραγόμενες και διακινούμενες ροές ύλης και ενέργειας.

Η πρωτόγονη εδαφική μηχανή αφορά κοινωνίες χωρίς εξουσία και χωρίς οικονομία, στις οποίες όλες οι υλικές ροές (σωμάτων, προϊόντων, κ.λπ.) σημαδεύονται και «εδαφικοποιούνται», δηλαδή εγγράφονται στο σώμα της γης ως μητέρας και πηγής των πάντων. Η υπερσυσώρευση προϊόντων απωθείται συστηματικά (έτσι εξηγούνται τελετουργικά άσκοπης φαινομενικά καταστροφής των αποθεμάτων όπως το *πότλατς*), όπως και η συγκέντρωση εξουσίας σε κάποιο πρόσωπο, φατρία ή φυλή –αντίθετα, οι ισορροπίες μεταξύ των φατριών, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις της μιας έναντι της άλλης καθορίζονται από ένα πολύπλοκο σύστημα οφειλών (δηλαδή χρέους, υποχρεώσεων και όχι ανταλλαγής)¹³⁴ που σχετίζεται με την εξ αίματος συγγένεια –τις μυθικές, εντατικές και αρχέγονες γενεαλογικές γραμμές– και τις σχέσεις αγχιστείας, που είναι εκτατικές και οικονομο-πολιτικές. Το σύνολο των σχέσεων αυτό ονομάζουν, ακολουθώντας τον Nietzsche, «σύστημα της σκληρότητας», ακριβώς γιατί η βασική του σημειωτική (η αναπαραστατική λειτουργία που γεννά την προφορική μνήμη και τον λόγο) ήταν το σημάδεμα, η αυλάκωση/γράμμωση των σωμάτων μέσα από τελετές μνήσης.

Η βάρβαρη τυραννική μηχανή «απεδαφικοποιεί» τις υλικές ροές, τις αποσπά δηλαδή από τη γη όπου ήταν απ' ευθείας εγγεγραμμένες, και τις «επανεδαφικοποιεί» στο σώμα του τυράννου, ο οποίος πλέον πιστώνεται όλη την κοινωνική παραγωγή. Επίσης, ως εξ αίματος απόγονος του Θεού και εκπρόσωπός του επί της γης, ο τύραννος αποσυνθέτει τα εκτεταμένα, πολύπλοκα και ισόρροπα δίκτυα αγχιστείας/χρέους και στρέφει όλες τις ροές προς τον ίδιο, καθιστώντας την οφειλή των υπηκόων ατέρμονη. Αυτή η συνολική επικωδίκωση απεδαφικοποιεί και τον γραφισμό της σκληρότητας μετατρέποντάς τον σε γραφή *υποταγμένη στη φωνή* («[v]ομοθεσία, γραφειοκρατία, λογιστική, είσπραξη φόρων, κρατικό μονοπώλιο, αυτοκρατορική δικαιοσύνη, δράση των δημοσίων υπαλλήλων, ιστοριογραφία»)¹³⁵ Αυτή η υποταγή, η παράλληλη εκτύλιξη και αντιστοίχιση δύο ανεξάρτητων αλυσίδων (προφορικής και γραπτής) δημιουργεί το σημαίνον

---

¹³³ Read, ό.π.

¹³⁴ Βλ. σχετικά Buchanan, I. (2008), «Power, Theory and Praxis», Buchanan, I., Thorburn, N. (eds.) *Deleuze and Politics*, Edinburgh: Edinburgh University Press, σσ. 13-34.

¹³⁵ «[Ο]ι πρωτόγονες κοινωνίες είναι προφορικές, όχι γιατί τους λείπει ένα σύστημα γραφής, αλλά αντίθετα επειδή το σύστημα αυτό είναι ανεξάρτητο από τη φωνή, και χαράζει πάνω στα σώματα σημεία που [...] δεν ευθυγραμμίζονται με αυτήν· αντίθετα, οι βάρβαροι πολιτισμοί είναι γραφτοί, όχι γιατί έχασαν τη φωνή, αλλά γιατί το σύστημα γραφής [...] υποτάχτηκε στη φωνή. [...] Με το να υποτάσσεται τόσο στη φωνή, η γραφή τελικά την υποσκελίζει.» Ντελέζ και Γκουαταρί, ό.π., σ. 235.

και, σε συνδυασμό με το ατέρμονο χρέος, τον νόμο. Όχι, όμως, μόνο: για να λειτουργήσει το σώμα του τυράννου ως κοινωνικό σώμα (*socius*) χρειάζεται τη μεγαμηχανή του Κράτους, στην οποία ο καθένας έχει την αυστηρά καθορισμένη «οργανική» θέση του.¹³⁶ Ωστόσο, για τους Deleuze και Guattari, το κράτος είναι μια δυνητική οντότητα, μια αφαίρεση, μια «ρυθμιστική ιδέα»: «το κράτος δεν διαμορφώνεται προοδευτικά, αλλά ξεπροβάλλει πάνοπλο, τέλειο από την πρώτη κιόλας στιγμή, αρχέγονο *Urstaat*, αιώνιο πρότυπο εκείνου που το κάθε κράτος εννοεί και επιθυμεί να είναι. [...] Είναι ο θεμελιακός σχηματισμός και ο ορίζοντας ολόκληρης της Ιστορίας».¹³⁷

Με αυτή την έννοια, η βάρβαρη τυραννική μηχανή μπορεί να θεωρηθεί ένας «εξαφανιζόμενος μεσολαβητής» ανάμεσα στην πρωτόγονη εδαφική και την πολιτισμένη καπιταλιστική μηχανή – όχι ως μεταβατικός σχηματισμός, αλλά ως εσωτερικό όριο. Η τελευταία προχωρά σε μια γενικευμένη απεδαφικοποίηση και αποκωδίκωση των υλικών ροών («το κάθε τι στέρεο διαλύεται στον αέρα»), εκ των οποίων επιλέγονται οι (καταρχήν μη συμβατές) ροές χρηματικού πλούτου («κεφαλαίου») και ανθρώπινης ενέργειας («εργασίας»)¹³⁸ που σχετίζονται διαφορικά από ένα μαθηματικό σχήμα, μιαν «αξιοματική»¹³⁹ που αντικαθιστά όλους τους υφιστάμενους κώδικες ως υπέρτατη αρχή ρύθμισης της κοινωνικής λειτουργίας – που σημαίνει ότι δεν τους εξαφανίζει, αλλά ότι τους *υποτάσσει*. Οι «προηγούμενες» κοινωνικές μηχανές χρειάζονται τους κώδικες για να εγκαταστήσουν σχέσεις «κατανάγκη έμμεσες» ανάμεσα σε ροές ετερογενείς και «δίχως κοινό μέτρο», και οι κώδικες αυτοί είναι αναγκαστικά εξω-οικονομικοί, εκπληρώνουν μία πολιτική-νομική ρύθμιση (ή καταναγκασμό), μια «οργάνωση αντι-παραγωγής που στρέφεται στην οικονομία και την οικειοποιείται».¹⁴⁰ Η αξιοματική, αντίθετα, είναι αφηρημένη και απ' ευθείας οικονομική: η χαρακτηρισμένη φύση των ορών της είναι εξ ορισμού αδιάφορη, αφού όλες αντιστοιχούνται στο οικουμενικό ισοδύναμο του χρήματος· είναι επιχειρησιακή, ευέλικτη και

¹³⁶ Βλ. σχετικά την απεικόνιση του «πολιτικού σώματος» κατά τον John of Salisbury από ένα χειρόγραφο του 13ου αιώνα, στο Sennett, R. (1994), *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*, London and New York: WW Norton, σ. 167.

¹³⁷ Ντελέζ και Γκουαταρί, *όπ.π.*, σ. 252 – παραλλαγμένη μετάφραση. Και αλλού: «[Τ]ο πρωταρχικό κράτος μοιάζει με αφαίρεση που ανήκει σε μιαν άλλη διάσταση, αφαίρεση πάντα παράμερη και λανθάνουσα, που όμως ξαναφανερόνεται και ξανάρχεται ακόμα δριμύτερη στις κατοπινές μορφές που της δίνουν συγκεκριμένη υπόσταση. Κράτος ευμετάβλητο – αλλά δεν υπήρξε ποτέ παρά ένα και μόνο κράτος», *όπ.π.*, σ. 255 – η έμφαση δική μας.

¹³⁸ «[Τ]ο καθένα από τούτα τα στοιχεία βάζει σε κίνηση πολλές διεργασίες αποκωδίκωσης και απεδαφικοποίησης, ολότελα διαφορετικής προέλευσης: για τον ελεύθερο εργάτη, απεδαφικοποίηση της γης με την ιδιωτικοποίηση (σ.σ.: μέσω, π.χ., του *enclosure act*)· αποκωδίκωση των μέσων παραγωγής με την ιδιοποίηση· στέρηση των μέσων κατανάλωσης με τη διάλυση της οικογένειας και της συντεχνίας· και τέλος αποκωδίκωση του εργάτη προς όφελος της ίδιας της εργασίας ή της μηχανής – και, για το κεφάλαιο, απεδαφικοποίηση του πλούτου με τη νομισματική αφαίρεση· αποκωδίκωση των ροών της παραγωγής με το εμπορευματικό κεφάλαιο· αποκωδίκωση των κρατών με το νομισματοπιστωτικό κεφάλαιο και το δημόσιο χρέος· αποκωδίκωση των μέσων παραγωγής με τον σχηματισμό του βιομηχανικού κεφαλαίου κτλ.», *όπ.π.*, σ. 261.

¹³⁹ Οι Deleuze και Guattari χρησιμοποιούν τον όρο «αξιοματική» με τρεις διαφορετικές (αλλά προφανώς αλληλοσχετιζόμενες) έννοιες: αυτή που συζητάμε εδώ και αφορά την πολιτική οικονομία (αντίθετο: η *[επι]κωδίκωση*), την επιστημολογική αξιοματική σύμφωνα με την οποία αναπτύσσεται και λειτουργεί η Μείζον ή Βασιλική Επιστήμη (αντίθετο: η *προβληματική* ως τρόπος έκφρασης της ελάχιστονος ή νομαδικής επιστήμης), και την οντολογική αξιοματική σύμφωνα με το οποίο σχηματίζονται τα στρώματα (αντίθετο: η *διαγραμματική*, σύμφωνα με την οποία λειτουργεί μια αφηρημένη μηχανή σε ένα συναρμολόγημα). Βλ. Bonta & Protevi, *όπ.π.*, σσ. 57-9.

¹⁴⁰ Ντελέζ και Γκουαταρί, *όπ.π.*, σ. 287.

πολλαπλώς υλοποιήσιμη από άποψη κοινωνικο-πολιτικών ρυθμίσεων που τη συνοδεύουν: σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο, ολοκληρωτικός αναρχο-καπιταλισμός, νεοφιλελευθερισμός, κ.λπ., με όλες τις παραλλαγές, τις διαβαθμίσεις και τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις τους, το καπιταλιστικό σύστημα δεν αφήνεται ποτέ να λειτουργήσει μόνο του, ακόμα και στις πιο φιλελεύθερες μορφές του, γιατί η εγγενής τάση αποκωδίκωσης και απεδαφικοποίησης όλων των ροών θα οδηγούσε σύντομα στην αυτοκαταστροφή του. Γι' αυτό και ο ρόλος του Κράτους στον καπιταλισμό αναδεικνύεται σε κομβικής σημασίας, γιατί «[με την] αστυνομία του και [τον] στρατό του, σχηματίζουν μια τεράστια επιχείρηση αντι-παραγωγής, αλλά μέσα στην ίδια την παραγωγή, και τη ρυθμίζουν». Η καπιταλιστική αντι-παραγωγή, αφενός «εισάγει την έλλειψη εκεί που υπάρχει πάντα αφθονία, με την απορρόφηση των υπεράφθονων πόρων» και αφετέρου «συνοδεύει το κεφάλαιο και τη ροή της γνώσης μ' ένα ισοδύναμο κεφάλαιο και μια ισοδύναμη ροή από *ηλιθιότητα* [...] που εξασφαλίζουν την ενσωμάτωση των ομάδων και των ατόμων στο σύστημα».¹⁴¹ Έτσι, οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από μια εγγενή αντίφαση ή, με Ντελεζογκαταριανούς όρους, από μια συνεχή ταλάντωση ανάμεσα σε δύο πόλους:

Γεννημένες από την αποκωδίκωση και την απεδαφικοποίηση, πάνω στα ερείπια της τυραννικής μηχανής, οι κοινωνίες αυτές είναι παγιδευμένες ανάμεσα στο Urstaa, που θα ήθελαν να το αναστήσουν σαν ενότητα επικωδικωτική και επανεδαφικοποιητική, και τις ασυγκράτητες ροές που τις παρασέρνουν προς ένα απόλυτο όριο. [...] Είναι παγιδευμένες ανάμεσα σε δύο κατευθύνσεις: τον αρχαϊσμό και τον φουτουρισμό, τον νεο-αρχαϊσμό και τον τέως-φουτουρισμό, την παράνοια και τη σχιζοφρένεια.¹⁴²

Ενδεικτικό αυτής της ταλάντωσης είναι και η ιδιωτικοποίηση και «εξοιδιπόδιση» της οικογένειας. Απ' τη μια, η απόσυρση της οικογένειας από το κοινωνικό και η ριζική εξατομίκευση των μελών της καθίσταται δυνατή (ή υποχρεωτική) και από ένα βασικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής μηχανής: την απεδαφικοποίηση των σχέσεων συγγένειας στο επίπεδο του χρήματος, όπου οι εξ αίματος σχέσεις (εντατικές και ιεραρχικές) εγγράφονται στις (αφηρημένες) χρηματοπιστωτικές ροές και οι σχέσεις αγχιστείας (εκτατικές και οριζόντιες) στις (απτές) ροές πληρωμής.¹⁴³ Απ' την άλλη όμως, δεν επιτρέπεται στην εξατομίκευση αυτή να γίνει αχαλίνωτη ή «σχιζοφρενική»· έτσι, επανεδαφικοποιείται στο οιδιπόδειο τρίγωνο και σε όλες τις παρανοϊκές προσκολλήσεις που σχετίζονται με αυτό (ειδικά μετά την επανερμηνεία του Freud από τον Lacan), κυρίως σε ό,τι αφορά την υποταγή του υποκειμένου στο σημαίνον και το Νόμο.

Με βάση τα παραπάνω, είναι ενδεικτικό ότι στον δεύτερο τόμο του *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, το *Mille Plateaux* (ένα έργο που, παρότι αποτελεί κατά κάποιο τρόπο τη συνέχεια του *Αντι-Οιδίποδα*, είναι εντούτοις πολύ διαφορετικό από άποψη δομής και εν μέρει

---

¹⁴¹ Όπ.π., σ. 273.

¹⁴² Όπ.π., σ. 301.

¹⁴³ Για τη θαυμάσια ανάλυση των δύο μορφών χρήματος που έγινε ιδιαίτερα επίκαιρη μετά τη χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε το 2008, βλ. όπ.π., σσ. 265-70.

θεματολογία), οι ρητές εμφανίσεις της έννοιας «εξουσία» συγκεντρώνονται στο «γλωσσολογικό» κεφάλαιο (20 Νοεμβρίου 1923: *Γλωσσολογικές Υποθέσεις Εργασίας*), στο «μικροπολιτικό» (1933: *Μικροπολιτική και Τμηματικότητα*) και, κυρίως, στο «κρατικό» (7000 π.Χ.: *Μηχανισμός Αιχμαλώτισης*). Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος όρος εμφανίζεται σχετικά σπάνια και αραιά, όλο το βιβλίο διαπερνάται από το θέμα της εξουσίας ως δύναμης διαστρωμάτωσης· πρόκειται για το νήμα που συνδέει, π.χ., το «γεωλογικό» πλατώ (10.000 π.Χ.: *Η Γεωλογία της Ηθικής* –και μόνο από τον τίτλο-λογοπαίγνιο στον Nietzsche καταλαβαίνει κανείς ότι το περιεχόμενο υπερβαίνει κατά πολύ τον σχηματισμό των πετρωμάτων) με το «χριστολογικό» πλατώ (*Έτος Μηδέν: Προσωπότητα*). Και είναι το άρρητο θέμα πίσω αποφάνσεις όπως αυτή που λέει πως «τα τρία στρώματα που μας αφορούν, με άλλα λόγια, αυτά που μας προσδένουν πιο άμεσα [είναι] ο οργανισμός, η σημασιοδότηση και η υποκειμενοποίηση».¹⁴⁴ Μια απευθείας σύνδεση με το κύριο θέμα του *Αντι-Οιδίποδα*.

Παρόλα αυτά τα πρόσφορα σημεία εισόδου, εμείς, μένοντας πιστοί στις οδηγίες χρήσης του βιβλίου,¹⁴⁵ δεν θα ασχοληθούμε με κανένα από αυτά τα πλατώ ευθέως. Αντίθετα, θα ξεκινήσουμε από το τελευταίο, και θα ξετυλίξουμε το κουβάρι από εκεί. Πόσω μάλλον που πρόκειται για ένα κεφάλαιο που –ο! της συμπτώσεως- ασχολείται με τον *χώρο*.

4.2 Χώρος (και εξουσία;)

Για έναν κατ' ουσίαν μεταφυσικό φιλόσοφο, όπως ο Deleuze, το θέμα του Χώρου ως οντολογικής έννοιας θα ήταν αναμενόμενο να είναι θεμελιώδες. Εν τούτοις, θα δυσκολευτεί κανείς να βρει στο Ντελεζιανό έργο το αναλυτικό βάθος και την έκταση της ενασχόλησης που απολαμβάνει το άλλο μέρος του διπόλου, ο Χρόνος. Η πιο γνωστή άμεση (σχετική) αναφορά είναι μέσω των εννοιών του «λείου» και του «γραμμωτού» χώρου, και είναι επίσης η μόνη, τουλάχιστον στο *Mille Plateaux*. Ωστόσο, όπως σημειώνουν οι Bonta και Protevi, «μπορούμε να πούμε ότι δεν υπάρχει Χώρος με κεφαλαίο Χ ως κάτι που προηγείται των σωμάτων και τα αναμένει την άφιξή τους ως δοχείο. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει: το εκάστοτε σώμα ή συναρμολόγημα συν-συγκροτείται μαζί με τον χώρο που καταλαμβάνει».¹⁴⁶ Και αυτός ο εμμενής χώρος μπορεί να είναι λείος ή γραμμωτός, αλλά «αυτοί οι δύο χώροι υπάρχουν στην πραγματικότητα μόνο αναμειγμένοι: ο λείος χώρος συνεχώς μεταφράζεται, μεταγράφεται σε γραμμωτό· ο γραμμωτός χώρος συνεχώς αναστρέφεται, επιστρέφει σε λείο [...] και τα δύο μπορούν να συμβαίνουν ταυτόχρονα».¹⁴⁷ Η διάκριση αυτή και οι μετατροπές ανάμεσα στους δύο

¹⁴⁴ Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 159.

¹⁴⁵ «Αποκαλούμε 'πλατώ' οποιαδήποτε πολλαπλότητα συνδεδεμένη με άλλες πολλαπλότητες μέσω επιφανειακών υπόγειων ριζών με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζεται ή να επεκτείνεται ένα ρίζωμα. Γράφουμε αυτό το βιβλίο σαν ένα ρίζωμα. Αποτελείται από πλατώ. Του δώσαμε κυκλική μορφή, αλλά μόνο για να σπάσουμε πλάκα. [...] Το κάθε πλατώ μπορεί να διαβαστεί ξεκινώντας από οποιοδήποτε σημείο και μπορεί να συνδεθεί με οποιοδήποτε πλατώ». Όπ.π., σ. 22.

¹⁴⁶ Bonta & Protevi, όπ.π., σ. 146.

¹⁴⁷ Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 474-5.

αφηρημένους πόλους της εξετάζονται από τους Deleuze και Guattari σε μια σειρά μοντέλων: το *τεχνολογικό*, που αφορά στην περίπτωση αυτή την κλωστοϋφαντουργία ως την κατεξοχήν τεχνική γράμμωσης, το *μουσικό*, μια και ο όρος «λείος χώρος» είναι δανεισμένος από τον Γάλλο συνθέτη Pierre Boulez, το *ναυτικό*, γιατί «ήταν στη θάλασσα που ο λείος χώρος υποτάχθηκε πρώτος», το *μαθηματικό*, όπου συζητούν, μεταξύ άλλων, τις Ριμάνειες πολλαπλότητες και τα φράκταλ ως υποδείγματα αφηρημένου λείου χώρου, το *φυσικό*, στο οποίο υποστηρίζεται πως η φυσική έχει προωθήσει ιστορικά διαδικασίες γράμμωσης, και το *αισθητικό*, όπου η νομαδική απτική τέχνη τοποθετείται απέναντι στην αυτοκρατορική οπτική τέχνη. Όπως γίνεται κατανοητό, η συζήτηση όλων των επόμενων του εννοιακού αυτού διπόλου είναι μια τεράστια εργασία, αλλά ούτως ή άλλως εδώ θα αρκεστούμε στις πλευρές που έχουν ενδιαφέρον για το ζήτημα της εξουσίας (όσο κι αν είναι δύσκολο αυτές να διαχωριστούν).

Ο τρόπος που οι Deleuze και Guattari ορίζουν τον λείο και τον γραμμωτό χώρο ακολουθεί τη μεγάλη διαχωριστική γραμμή που διατρέχει όλο το βιβλίο: πολεμική μηχανή/κρατικός μηχανισμός, νομαδικοί/εδραίοι πληθυσμοί, ελάσσω/βασιλική γλώσσα ή επιστήμη, ρίζωμα/δέντρο, Σώμα δίχως Όργανα/οργανισμός, απεδαφικοποίηση/εδαφικοποίηση κ.ο.κ. Ανηγμένη στο Ντελεξιανό οντολογικό υπόδειγμα, αυτή η διάκριση αντιστοιχεί στο δίπολο εντατικό/εκτατικό: λείος είναι ο χώρος των εντατικών διαδικασιών και γραμμωτός αυτός των διαστρωματωμένων, σταθερών συστημάτων. Στον γεωμετρικό χώρο, η διάκριση γίνεται βάσει τριών παραμέτρων: α) από την «αντίστροφη σχέση μεταξύ του σημείου και της γραμμής»: στον λείο χώρο, το σημείο ορίζεται ως η τομή δύο γραμμών ενώ στον γραμμωτό η γραμμή ορίζεται ως η απόσταση μεταξύ δύο σημείων· β) από τη «φύση της ίδιας της γραμμής» (λείος: κατευθυντήρια, γραμμωτός: διαστασιοποιημένη), και γ) από την προσέγγιση της επιφάνειας: στον λείο χώρο, «κανείς 'διαμοιράζει' τον εαυτό του σε έναν ανοιχτό χώρο, ακολουθώντας συχνότητες και την πορεία των συναπαντημάτων του» ενώ στον γραμμωτό «κανείς περιχαράσσει μια επιφάνεια και την 'επιμερίζει' ακολουθώντας καθορισμένα μεσοδιαστήματα και εκχωρημένες διακοπές».¹⁴⁸ Οι συγγραφείς, με ένα εμπνευσμένο αρχαιοελληνικό λογοπαίγνιο, αντιστοιχούν το πρώτο είδος χώρου στο *νομό* και το δεύτερο στο *νόμο* (ή στον *λόγο*, και σε κάθε περίπτωση στο σημαίνον του τυράννου ή του κράτους). Όπως σημειώνουν, οι αρχαίοι Έλληνες αντιπαρέθεταν το *νομό* –τον ανοιχτό, μη-οριοθετημένο και αδιαίρετο χώρο της εξοχής, της βουνοπλαγιάς, του οροπεδίου, κυριολεκτικά τον βοσκότοπο- όχι στις καλλιεργημένες εκτάσεις, αλλά στην *πόλιν*, τον «γραμμωτό χώρο κατεξοχήν».

Ωστόσο, παρότι ο γραμμωτός χώρος ορίζεται ως αυτός που «θεσμοθετείται από τον κρατικό μηχανισμό», πόλη και κράτος δεν ταυτίζονται: η πρώτη προκαλεί «την πόλωση της ύλης, αδρανούς, ζωντανής και ανθρώπινης [...] κατά μήκος οριζόντιων γραμμών» κι έτσι «είναι φαινόμενο *διασυνεκτικότητας, δικτύου* γιατί βρίσκεται θεμελιωδώς σε επαφή με άλλες πόλεις». Με αυτή την έννοια, «αντιπροσωπεύει ένα κατώφλι απεδαφικοποίησης» για το υλικό που εισχωρεί στο εμπορικό (ή το πνευματικό) δίκτυο του οποίου η πόλη αποτελεί μέρος. Το Κράτος, αντίθετα, είναι «φαινόμενο *ενδοσυνεκτικότητας* [γιατί] κάνει τα σημεία να *συντονίζονται* μεταξύ τους, σημεία που δεν είναι απαραίτητα πόλεις-πόλοι, αλλά ποικίλα σημεία γεωγραφικών,

---

¹⁴⁸ Όπ.π., σ. 481.

εθνοτικών, γλωσσικών, ηθικών, οικονομικών, τεχνολογικών ιδιαιτεροτήτων». Το Κράτος «λειτουργεί μέσω διαστρωμάτωσης, [...] σχηματίζει ένα κάθετο, ιεραρχημένο σύνολο [...] με το κέντρο του στην κορυφή».¹⁴⁹ Η λειτουργία πόλης και Κράτους στη διαδικασία γράμμωσης του χώρου δεν είναι ανταγωνιστική, αλλά αφορά δύο διαφορετικά επίπεδα, κι έτσι μπορεί να νοηθεί ως συμπληρωματική ή και ως αμοιβαία προϋποθέτουσα –και αυτό, ανεξάρτητα από το εάν οι πόλεις, σε διάφορες ιστορικές φάσεις, ήταν υποταγμένες στο Κράτος ή αντιμάχονταν την επικυριαρχία του.¹⁵⁰ ενώ, με αυτή την έννοια, αδιάφορη είναι και η εξελικτική τους πορεία και η ιστορική τους σχέση· αυτό που έχει σημασία, είναι ότι πρόκειται για μηχανές επικωδίκωσης και απεδαφικοποίησης των πρωτόγονων εδαφικών ροών. Αυτή τη διαδικασία, τον ενοποιητικό συνθετικό παράγοντα όλων των υλοποιήσεων του Κράτους, με όλες τις οργανωτικές και εξελικτικές διαφορές τους, οι Deleuze και Guattari ονομάζουν «αιχμαλώτιση».

Η αιχμαλώτιση έχει τρεις «στιγμές», ταυτόχρονες και αλληλοεξαρτώμενες, οι οποίες σχετίζονται όλες με τη συσσώρευση αποθέματος (το οποίο, όπως είδαμε, οι πρωτόγονες κοινωνίες απωθούσαν ενεργητικά) υπό τρεις διακριτές αν και συσχετιζόμενες μορφές:

- Υπό τη μορφή *γαιοπροσόδου*, η οποία προϋπέθετε τη σύγκριση των αποδόσεων διαδοχικών ή διαφορετικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, η οποία με τη σειρά της προϋπέθετε την απεδαφικοποίηση και ομογενοποίηση της γης «μέσω της γεωμετρίας, της συμμετρίας και της σύγκρισης» ποσοτικοποιημένων ποιοτήτων: οι ποιοτικά διαφορετικές, ετερογενείς περιοχές (που ανήκαν στον λείο χώρο του *νομού*) αιχμαλωτίζονται από «ένα εξωτερικό κέντρο σύγκλισης» (το μονοπώλιο του γαιοκτήμονα, της πόλης, του Κράτους) και, έτσι γραμμωμένες, τίθενται σε σύγκριση μέσω των ποσοτικά διαφορετικών, ομογενών αποδόσεών τους.¹⁵¹
- Υπό τη μορφή *υπερεργασίας*, η οποία προϋπέθετε την επικωδίκωση και ποσοτική σύγκριση των ετερογενών, κωδικομένων πρωτόγονων δραστηριοτήτων, τη μετατροπή τους δηλαδή σε εργασία και, κατόπιν, τη μονοπωλιακή εκμετάλλευση της εργασίας αυτής για την εξαγωγή επιχειρηματικού κέρδους –οι επιστήμες που έπαιζαν καθοριστικό ρόλο εδώ ήταν η Φυσική, η οποία με την έννοια του *έργου* πρόσφερε μια «μηχανική ισοτιμία» της εργασίας και η Κοινωνιολογία, που πρόσφερε ένα αφηρημένο αντίστοιχο της.
- Υπό τη μορφή *φόρων*, δια των οποίων έγινε η εισαγωγή του χρήματος ως γενικού ισοδύναμου στην οικονομία από τον Κρατικό Μηχανισμό, προκειμένου να εγκαθιδρυθεί η ομολογία και συγκρισιμότητα μεταξύ αγαθών και υπηρεσιών αλλά και να ελεγχθεί μονοπωλιακά το εξωτερικό εμπόριο. Κυρίαρχη επιστημονική έκφραση των χρηματοπιστωτικών καινοτομιών υπήρξε φυσικά αυτό που οι Deleuze και Guattari αποκαλούν «αξιωματική» παράδοση των μαθηματικών.

¹⁴⁹ Όπ.π., σ. 432-33.

¹⁵⁰ Οι Deleuze και Guattari δεν αναπτύσσουν ιδιαίτερα τον ισχυρισμό τους, αλλά ένα βιβλίο που μοιάζει να εκκινεί από εδώ για να προτείνει μια νέα αφήγηση της ιστορίας της Δύσης από το 1000 μ.Χ μέχρι σήμερα είναι το DeLanda, M. (1997) όπ.π..

¹⁵¹ Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 441.

Παρότι το παραπάνω σχήμα προέρχεται φυσικά από τον Marx, και προδιαγράφει στο σύνολό του τον καπιταλισμό, στο *Mille Plateaux* η εικόνα είναι αρκετά πιο περίπλοκη. Καταρχήν, σύμφωνα με τα παραπάνω σημεία, ο μηχανισμός αιχμαλώτισης που είναι το Κράτος, συνίσταται σε «έναν γενικό χώρο σύγκρισης και ένα κινητό κέντρο ιδιοποίησης», που οι Deleuze και Guattari παραλληλίζουν με το «σύστημα λευκού τείχους/μαύρης τρύπας» ή υποκειμενοποίησης/σημασιοδότησης που αποκαλούν «προσωπότητα» (*visagéité, faciality*). Η προσωπότητα είναι μια αφηρημένη μηχανή «οικονομίας και οργάνωσης της εξουσίας» που ενεργοποιείται στους τυραννικούς/απολυταρχικούς (και άρα στους «αδεοτυπικά» κρατικούς) σχηματισμούς και «επιτελεί την προσωποποίηση ολόκληρου του σώματος» (μέσω του οποίου λειτουργούσε η «πολυδιάστατη και πολύφωνη σημειωτική» της εδαφικής πρωτόγονης μηχανής), καθώς και τη «μετατροπή όλων των κόσμων και περιβαλλόντων σε τοπία» (η γράμμωση και πάλι).¹⁵² Σύμφωνα με την οικουμενική ιστορία που παρουσιάστηκε στον *Αντι-Οιδίποδα*, η ανάδυση της καπιταλιστικής αξιωματικής θα έπρεπε να έχει αφανίσει την ιστορική μορφή του κράτους και τις μορφές έκφρασής της, την υποκειμενοποίηση και τη σημασιοδότηση (υπόσταση των οποίων είναι το πρόσωπο). Κι όμως, αυτό όχι μόνο δεν συνέβη, αλλά αυτές οι διαδικασίες –και ειδικά η υποκειμενοποίηση- εντάθηκαν, σε ορισμένες τουλάχιστον φάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ο λόγος που η κρατική μηχανή επέμεινε και επιμένει είναι ότι «τα Κράτη, στον καπιταλισμό, δεν ακυρώνονται αλλά αλλάζουν μορφή και αναλαμβάνουν νέο νόημα: γίνονται πρότυπα πραγματοποίησης μιας παγκόσμιας αξιωματικής που τα υπερβαίνει».¹⁵³ Και αυτή η αξιωματική, από την άποψη της συνάρθρωσης εξουσίας-χώρου που εξετάζουμε, παίρνει τη μορφή μιας γενικευμένης «μηχανικής υποδούλωσης» και ενός παγκόσμιου, νέου τύπου, τεχνητά λείου χώρου.

Με τον όρο «μηχανική υποδούλωση» οι Deleuze και Guattari περιγράφουν τη συνθήκη κατά την οποία οι άνθρωποι αποτελούν συστατικά μέρη μιας μηχανής η οποία ελέγχεται από μια ανώτερη οντότητα, και την αντιδιαστέλλουν με την «κοινωνική καθυπόταξη», τη συνθήκη κατά την οποία ο άνθρωπος ελέγχει, χρησιμοποιεί, δουλεύει τη μηχανή και δεν αποτελεί εξάρτημά της. Το πρώτο καθεστώς αποτελούσε, ως «γενικευμένη δουλεία», χαρακτηριστικό των αρχαϊκών αυτοκρατορικών σχηματισμών. Το δεύτερο αποτέλεσε για αιώνες το κυρίαρχο παράδειγμα, συνοδεύοντας όλη την εξέλιξη των τεχνικών μηχανών και των κοινωνικών σχηματισμών – εξελιγμένων αυτοκρατοριών, αυτόνομων πόλεων-κρατών, φεουδαρχικών συστημάτων, μοναρχιών- μέχρι και τον «καθαρό» βιομηχανικό καπιταλισμό, οπότε καθυπόταξη (στο μισθολογικό καθεστώς) και υποκειμενοποίηση (στο κοινωνικό σώμα του κεφαλαίου) φτάνουν στο απώτατο σημείο τους. Με την έλευση ωστόσο των τεχνικών μηχανών τρίτης γενιάς (πληροφορική) και την αυξανόμενη αυτοματοποίηση των μηχανών της προηγούμενης γενιάς που μεγαλώνει το ποσοστό του σταθερού κεφαλαίου στην οργανική του σύνθεση, «βλέπουμε ένα νέο είδος υποδούλωσης: την ίδια στιγμή που αλλάζει το εργασιακό καθεστώς, η υπεραξία γίνεται μηχανική, και το χωρικό πλαίσιο [που ήταν η επιχείρηση ή το εργοστάσιο] επεκτείνεται σε όλη

---

¹⁵² Οπ.π., σ. 181.

¹⁵³ Οπ.π., σ. 454.

την κοινωνία».¹⁵⁴ Πράγματι, ο καπιταλισμός στο σύνολό του «λειτουργεί όλο και λιγότερο μέσω της γράμμωσης του χωροχρόνου που αντιστοιχεί στο φυσικο-κοινωνικό μοντέλο της εργασίας», αφού «κανείς μπορεί να παράγει υπεραξία χωρίς καν να δουλεύει (παιδιά, συνταξιούχοι, άνεργοι, τηλεθεατές κ.λπ.)» μέσω μιας «περίπλοκης ποιοτικής διαδικασίας που εμπλέκει μέσα μεταφοράς, πρότυπα αστικής ανάπτυξης, μέσα ενημέρωσης, τη βιομηχανία του θεάματος, τρόπους αντίληψης και συναίσθησης –όλα τα σημειωτικά συστήματα». Ακριβώς όπως η ακραία καθυπόταξη επανέφερε την υποδούλωση, έτσι και η εκτεταμένη και σε βάθος γράμμωση όλων των πεδίων της ανθρώπινης δραστηριότητας (στο επίπεδο οργάνωσης του κεφαλαίου από τον κρατικό μηχανισμό) παρήγαγε, «στο συμπληρωματικό και κυρίαρχο επίπεδο του *ενοποιημένου (ή μάλλον ενοποιητικού) παγκόσμιου καπιταλισμού, έναν καινούριο λείο χώρο στον οποίο το κεφάλαιο φτάνει την 'απόλυτη' ταχύτητά του, βασιζόμενος σε μηχανικά συστατικά και όχι στο ανθρώπινο συστατικό της εργασίας».*¹⁵⁵

Ο γραμμωτός χώρος σχετίζεται επίσης με την τμηματικότητα (*segmentarité*), μια άλλη έννοια που χρησιμοποιείται στο *Mille Plateaux* για να περιγραφεί η κρατική εξουσία. Όμως, γράμμωση και τμηματικότητα δεν ταυτίζονται, αν και είναι και οι δύο εγγενή χαρακτηριστικά όλων των στρωμάτων. Οι Deleuze και Guattari δανείζονται τον δεύτερο όρο από την ανθρωπολογία, όπου χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει την οργάνωση πρωτόγονων κοινωνιών σε φατρίες, διαδοχικά οργανωμένες με βάση την καταγωγή τους και σχετιζόμενες μεταξύ τους με βάση σχέσεις συγγένειας ή αγχιστείας, χωρίς την ανάγκη κάποιας υπέρτατης αρχής, και ισχυρίζονται ότι δεν χαρακτηρίζει μόνο τους εδαφικούς πρωτόγονους σχηματισμούς, αλλά και τις σύγχρονες κοινωνίες με κράτος (απορρίπτοντας τη διάκριση τμηματικές/κεντρικά οργανωμένες κοινωνίες), και μάλιστα σε αυστηρότερη μορφή: έτσι, αποκαλούν την πρωτόγονη τμηματικότητα *εύκαμπτη* και τη σύγχρονη *άκαμπτη*. Τα χαρακτηριστικά της τελευταίας:

- Είναι *δυναδική*: διαχωρίζει σε δίπολα, όπως π.χ. άνδρας/γυναίκα, παιδί/ενήλικας, επιχειρηματίας/εργάτης, κ.λπ., γιατί η κρατική σημειωτική εγκαθιστά ταυτόχρονες αμφιμονοσήμαντες σχέσεις και διαδοχικές δυναδικές επιλογές.
- Είναι επίσης *κυκλική*: διαχωρίζει σε ομόκεντρους κύκλους, όπως π.χ. οικογένεια-γειτονιά-πόλη-έθνος, κ.λπ., γιατί τα Κράτη είναι μηχανές συνήχησης-συντονισμού (επικωδίκωσης).
- Είναι, τέλος, *γραμμική*: διαχωρίζει σε διαδοχικά τμήματα, όπως π.χ. το σχολείο, το πανεπιστήμιο, ο στρατός, η δουλειά, κ.λπ., γιατί η κρατική μηχανή αιχμαλώτισε

¹⁵⁴ Όπ.π., σ. 458. «... η σύγχρονη εξουσία δεν ανάγεται πια καθόλου στο κλασικό δίπολο 'καταστολή ή ιδεολογία' αλλά περιλαμβάνει διαδικασίες κανονικοποίησης, συγχρονισμού, μοντελοποίησης, και πληροφορίας που εξαρτώνται από τη γλώσσα, την αντίληψη, την επιθυμία, την κίνηση, κ.λπ. και εξελίσσονται με τη βοήθεια μικρο-συναρμολογημάτων. Αυτή η συνάρθρωση απαιτεί τόσο την καθυπόταξη όσο και την υποδούλωση στις ακραίες τους μορφές, ως δύο ταυτόχρονα μέρη που αδιάλειπτα ενισχύουν και θρέφουν το ένα το άλλο. Για παράδειγμα, κανείς είναι υποταγμένος στην τηλεόραση από τη στιγμή που τη χρησιμοποιεί και την καταναλώνει [...] αλλά είναι επίσης υποδουλωμένος στην τηλεόραση ως μια ανθρώπινη μηχανή από τη στιγμή που οι τηλεθεατές [...] [είναι] εγγενή συστατικά μέρη της, 'input' και 'output'».

¹⁵⁵ Όπ.π., σ. 492 (η έμφαση στο πρωτότυπο). Σχετικά με τον προβληματισμό που αναπτύσσεται συνοπτικά σε αυτό το χωρίο, βλ. και Deleuze (2002), όπ.π.

γραμμώνει τον χώρο ομογενοποιώντας τον και τακτοποιεί τις δραστηριότητες σε διακριτά χωροχρονικά πλαίσια.¹⁵⁶

Όπως πάντα, τα δύο είδη τμηματικότητας μπορεί να περιγράψουν σε αδρές γραμμές μια ιστορική εξέλιξη, αλλά επίσης αντιστοιχούν σε δύο ιδεατούς πόλους *ανάμεσα στους οποίους* ταλαντεύεται κάθε κοινωνία και κάθε άτομο: τον *μοριακό* (*moléculaire*) και τον *γραμμομοριακό* (*molaire*). Οι διαφορές μεταξύ των δύο πόλων μπορεί να είναι διαφορές κλίμακας (μικρο-, μακρο-), αλλά μόνο σε ό,τι αφορά το επίπεδο λειτουργίας τους, και όχι την έκτασή τους (μοριακές κινήσεις μπορούν κάλλιστα να εκτείνεται σε όλο το κοινωνικό πεδίο)· κυρίως πρόκειται για διαφορές επιπέδου οργάνωσης ή οντολογικής κατάστασης: απ' τη μια, τοπικές εντατικές ροές που χαρακτηρίζουν σχηματισμούς σε κρίση ή μετάβαση· απ' την άλλη, κανονική, ομογενοποιημένη, προβλέψιμη και σταθμίσιμη συμπεριφορά που χαρακτηρίζει διαστρωματωμένα, ισόρροπα συστήματα. Η πρωτόγονη τμηματικότητα είναι μοριακή, γιατί είναι το αποτέλεσμα κωδίκωσης στο τοπικό επίπεδο, σώμα-σώμα και όργανο-όργανο, απειλητικών επιθυμητικών ροών δημιουργικής μετάλλαξης. Αυτές τις τελευταίες, γραμμές φυγής ή απεδαφικοποίησης/αποκωδίκωσης, διάλυσης ή ριζικής ανατροπής της κοινωνικής οργάνωσης, προσπαθούν να περιορίσουν οι τμηματικότητες που επιβάλλονται από κέντρα εξουσίας, που λειτουργούν ταυτόχρονα και στα δύο επίπεδα, γραμμομοριακό και μοριακό.¹⁵⁷ Μάλιστα, οι γραμμές φυγής αποτελούν το όριο των κέντρων εξουσίας, γιατί δεν προσπαθούν απλώς να τις αποκρούσουν, αλλά να τις ενσωματώσουν, να τις επανεδαφικοποιήσουν. Οι μηχανές που λειτουργούν στις γραμμές αυτές αποκαλούνται επίσης *πολεμικές* και αποτελούν τον αρχέγονο εχθρό του Κράτους.

Οι Deleuze και Guattari αναπτύσσουν αυτή την έννοια στο 12ο πλατώ (*1227: Πραγματεία για τη Νομαδολογία – Η Πολεμική Μηχανή*). Πρώτο τους μέλημα είναι να αποδείξουν πως η πολεμική μηχανή είναι εξωτερική του Κράτους, ακόμα και όταν είναι ενσωματωμένη ως στρατιωτικός του βραχίονας, και γι' αυτό το σκοπό αντλούν στοιχεία από τη μυθολογία, τα έπη και τα παιχνίδια, την εθνολογία του Pierre Clastres, την επιστημολογία του Michel Serres και τη νοολογία. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο διερευνάται η απόφαση ότι η πολεμική μηχανή είναι εφεύρεση των νομάδων και, «ως τέτοια, έχει τρεις επόψεις, μία χωρογεωγραφική, μία αριθμητική ή αλγεβρική και μία παθηματική».

Τη χωρογεωγραφική συνιστώσα τη συναντήσαμε ήδη: πρόκειται για τον λείο χώρο, ο οποίος ορίζεται από τις τροχιές και όχι από τα σημεία, και παραμένει ανοιχτό πεδίο διασποράς με ακαθόριστα ή μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά. Η ανάπτυξη των νομάδων εντός του χαρακτηρίζεται από το εντατικό μέγεθος της ταχύτητας και όχι το εκτατικό της κίνησης: ο νομάς, αντίθετα με την κυρίαρχη αναπαράσταση που τον συνοδεύει, είναι *αυτός που δεν κινείται*, δεν εγκαταλείπει ποτέ τον λείο χώρο (οι Deleuze και Guattari τον αντιπαραβάλλουν έτσι, όχι μόνο με

---

¹⁵⁶ Deleuze & Guattari (1987), ό.π., σσ. 210-12.

¹⁵⁷ Με φουκωικούς όρους, θα λέγαμε στο επίπεδο διακυβέρνησης των πληθυσμών (βιοεξουσία, με τις στατιστικές και επιστημονικές σταθμίσεις της) και στο επίπεδο της «μικροφυσικής της εξουσίας» (πειθαρχικοί μηχανισμοί με τις λεπτοφυείς τους τεχνικές διόρθωσης της συμπεριφοράς). Οι Deleuze και Guattari γράφουν: «Κάθε κέντρο [εξουσίας] έχει αυτή τη μικροϋφή. Οι μικροϋφές –και όχι ο μαζοχισμός– εξηγούν ως οι καταπιεσμένοι αναλαμβάνουν ενεργητικό ρόλο στην καταπίεση: οι εργάτες των πλούσιων κρατών συμμετέχουν ενεργά στην εκμετάλλευση του Τρίτου Κόσμου, στον εξοπλισμό δικτατοριών, στη μόλυνση της ατμόσφαιρας». Ό.π., σ. 225.

τον μόνιμο-εδραίο κάτοικο, αλλά και με τον μετανάστη-πρόσφυγα). Γι' αυτό ακριβώς, ο νομάς είναι το «Απεδαφικοποιημένο στοιχείο κατεξοχήν», γιατί «είναι η απεδαφικοποίηση που καθορίζει τη σχέση του με τη γη», «είναι η ίδια η γη που απεδαφικοποιείται αυτή που παρέχει στον νομάδα ένα έδαφος», «η γη που παύει να είναι γη και τείνει να γίνει απλό χωμάτινο στήριγμα».¹⁵⁸ Δεν είναι τυχαίο που τα υποδείγματα λείου χώρου είναι όντως περιβάλλοντα νομαδικών πληθυσμών: η στέππα, η έρημος, οι παγωμένες εκτάσεις του αρκτικού κύκλου είναι, από όλες τις απόψεις, μη κωδικοσιμες επιφάνειες, αδιαίρετες και απεριόριστες. Αντίθετα, ένα από τα βασικά καθήκοντα του Κράτους είναι ο έλεγχος των ροών (πληθυσμών και προϊόντων), και η κύρια μέθοδος αυτού του ελέγχου είναι η αστυνόμευση –νόμος του άστεως (πόλις/ police)-αλλιώς, ο έλεγχος και η διαχείριση των δημόσιων οδών: όπως γράφει ο Paul Virilio, «οι πύλες της πόλης, οι δασμοί και οι φόροι της, είναι φράγματα, φίλτρα κατά της ρευστότητας των μαζών, κατά της διεισδυτικής δύναμης της μεταναστευτικής αγέλης».¹⁵⁹ Αντίστοιχα, σε περιόδους εξέγερσης, ανταρτοπολέμου ή επανάστασης, η πολεμική μηχανή που ενεργοποιείται επιδιώκει να εκδιπλωθεί στο χώρο ως εάν αυτός να ήταν λείος –και πάλι ο Virilio μας θυμίζει τη σημασία που έχει για το πλήθος να «κρατήσει το δρόμο».

Το θέμα αυτό μας φέρνει στη δεύτερη διάσταση της πολεμικής μηχανής: την αριθμητική της οργάνωση, που αντιδιαστέλλεται τόσο στην πρωτόγονη γραμμική τμηματικότητα, όσο (και κυρίως) στο *more geometrico* της Κρατικής επικωδικομένης εδαφικότητας. Πρόκειται για μια αριθμητική *αριθμούσα*, εμμενή· μπορεί κανείς να την κατανοήσει αν τη συσχετίσει, ακριβώς, με τον στρατό και την οργάνωσή του (πάντα σε αριθμημένες μονάδες), την ανάπτυξή του στο χώρο ή με την κατάληψη μιας αστικής λεωφόρου από μια διαδήλωση: «ο αριθμός γίνεται αρχή όταν καταλαμβάνει έναν λείο χώρο, και εκτυλίσσεται σε αυτόν ως υποκείμενο, αντί να μετρά ένα γραμμωτό χώρο. Ο αριθμός ως ο ευκίνητος καταληψίας, το *κινητό* του λείου χώρου, που αντιτίθεται στη γεωμετρία του *ακίνητου* στον γραμμωτό».¹⁶⁰

Τέλος, σε ό,τι αφορά τις επήρειες της νομαδικής ύπαρξης, αυτές είναι τα *όπλα* της πολεμικής μηχανής (που αντιπαρατίθενται στα εργαλεία της εργασίας, η οποία είναι χαρακτηριστικό των εδραίων σχηματισμών). Κατά τη σχετική συζήτηση, οι Deleuze και Guattari εισάγουν ένα τρίτο είδος χώρου, τον *διάτρητο χώρο* (*espace troué*) της μηχανικής συνομοταξίας (της ροής της ύλης), ο οποίος κατοικείται από τους πλανόδιους μεταλλουργούς, κατασκευαστές τόσο των όπλων όσο και των εργαλείων, και άρα απαραίτητων τόσο στους νομαδικούς όσο και στους εδραίους πληθυσμούς. Αντίστοιχα, ο διάτρητος χώρος είναι πάντα συνδεδεμένος με τον λείο και συζευγμένος με (=μπλοκαρισμένος από) τον γραμμωτό: από τη μια, σχηματίζει ένα ρίζωμα «χασμάτων, παρακάμψεων, υπόγειων περασμάτων, ριζών, ανοιγμάτων, στιγμάτων, τρυπών»· από την άλλη, οι τρύπες του συντονίζονται, οι γραμμές φυγής του φράζονται, οι υπόγειες διαδρομές δενδροποιούνται (υποτάσσονται σε κεντρικότητες, καταγράφονται, γραμμώνονται).¹⁶¹

¹⁵⁸ Όπ.π., σ. 380-81.

¹⁵⁹ Αναφ. όπ.π., σ. 386.

¹⁶⁰ Όπ.π., σ. 389.

¹⁶¹ Όπ.π., σ. 415.

Ωστόσο, όπως σημειώνουν οι Bonta και Protevi,

Η πάλαι ποτέ θετική σχέση μεταξύ λείου και διάτρητου χώρου έχει ανατραπεί από τη στιγμή που τα Κράτη είναι πλέον ικανά να παράγουν έναν λείο χώρο επιτήρησης και παγκόσμιων στρατιωτικών επεμβάσεων. Οι διάτρητοι χώροι ανθίζουν, γιατί ο μόνος τρόπος να ξεφύγει κανείς από την κατασκοπεία των Κρατικών μυστικών υπηρεσιών είναι να καταφύγει στα υπόγεια.¹⁶²

Πράγματι, αξίζει κανείς να θυμηθεί εδώ, όχι μόνο τους αμέτρητους αστικούς μύθους που αφορούν τα δίκτυα των υπονόμων, των υπόγειων σιδηροδρόμων, κ.λπ.» και τα «παρανοϊκά καταφύγια που σκάβονταν στους πίσω κήπους των [αμερικανικών] προαστίων κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου», αλλά κυρίως τον πιο πρόσφατο (και συνεχιζόμενο, αν και με μικρότερη δημοσιότητα) «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας» που κήρυξε ο G.W. Bush κατά «του λεγόμενου δικτύου της 'Al Qaeda', που υποτίθεται ότι κατέχει αμέτρητα υπόγεια κρησφύγετα», αλλά και την (υπό αμερικανική ηγεμονία και πάλι) υστερία της λεγόμενης «διεθνούς κοινότητας» κατά των «κρατών-παριών» που κατηγορούνται, δικαιολογημένα ή όχι, ότι «έχουν μεταφέρει την κατασκευή όπλων σε υπόγειες εγκαταστάσεις, προκειμένου να μην εντοπίζονται από δορυφόρους και κατασκοπευτικά αεροσκάφη».¹⁶³

Αυτές οι εξελίξεις προδιαγράφονταν προφητικά στο *Mille Plateaux*, όπου οι Deleuze και Guattari ανέθεταν στην πολεμική μηχανή (που, ας μην ξεχνάμε, είναι όπως όλες *αφηρημένη*, ένα λειτουργικό δυναμικό διάγραμμα) δύο πόλους:

- Όταν αντικείμενό της είναι «η σχεδίαση μιας δημιουργικής γραμμής φυγής, η σύνθεση ενός λείου χώρου και η κίνηση των ανθρώπων στο χώρο αυτό». Σε αυτή της τη λειτουργία, που εκφράζει την ουσία της, η πολεμική μηχανή μπορεί μεν να καταφύγει στον πόλεμο, αλλά μόνο συμπληρωματικά στον αγώνα της κατά του Κράτους και των επικωδικώσεων και των γραμμώσεων που αυτό επιχειρεί, ή κατά της παγκόσμιας αξιωματικής που το Κράτος υπηρετεί στην ύστερη καπιταλιστική φάση που διανύουμε.
- Όταν αντικείμενό της είναι απευθείας ο πόλεμος, οπότε «σχηματίζει μια γραμμή ολοκληρωτικής καταστροφής». Δεν πρόκειται για την ουσιαστική λειτουργία της, αλλά γι' αυτήν που αναλαμβάνει, είτε όταν υποτάσσεται και ενσωματώνεται στο Κράτος, είτε όταν ενσωματώνει και αναλαμβάνει να υλοποιήσει την παγκόσμια αξιωματική καθιστώντας τα Κράτη απλούς φορείς και όργανά της.¹⁶⁴

Η διττότητα της γραμμής φυγής, ως δημιουργική γραμμή μετάλλαξης απ' τη μια, και ως καταστροφική γραμμή αφανισμού απ' την άλλη, αναλύεται και στο πλατώ της μικροπολιτικής και της τμηματικότητας. Εκεί,¹⁶⁵ ο φασισμός σχετίζεται ακριβώς με τη στιγμή που η πολεμική

---

¹⁶² Bonta & Protevi, *όπ.π.*, σ. 95. Η τελευταία φράση στα αγγλικά είναι «go underground», που σημαίνει ταυτόχρονα «να καταφύγει στα υπόγεια» και «να βγει στην παρανομία», κάτι αντίστοιχο με την ελληνική φράση «να πάρει τα βουνά».

¹⁶³ *Όπ.π.*, σ. 96.

¹⁶⁴ *Όπ.π.*, σ. 422.

¹⁶⁵ *Όπ.π.*, σ. 230-31.

μηχανή, από όργανο του Κράτους, αποκτά τον έλεγχο του. Αντίστοιχα, η παγκόσμια πολεμική μηχανή έχει «δύο διαδοχικές μορφές: μια φασιστική [...] και μια μετα-φασιστική, στην οποία η πολεμική μηχανή αναλαμβάνει ως αντικείμενό της απευθείας την ειρήνη, ως ειρήνη του Τρόμου ή της Επιβίωσης».

Η πολεμική μηχανή αναμορφώνει έναν λείο χώρο που τώρα διεκδικεί να ελέγχει, να περικυκλώνει ολόκληρη τη γη. Ο ολοκληρωτικός πόλεμος καθαυτός έχει πια ξεπεραστεί, προς μια μορφή ειρήνης που είναι ακόμη πιο τρομακτική. Η πολεμική μηχανή πήρε τον έλεγχο του σκοπού, που είναι η παγκόσμια τάξη, και τα Κράτη δεν είναι πλέον παρά αντικείμενα ή μέσα προσαρμοσμένα στη μηχανή αυτή. Αυτό είναι το σημείο που ο τύπος του Clausewitz έχει αποτελεσματικά αντιστραφεί.¹⁶⁶

Συμπερασματικά, στους δύο τόμους του *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, οι Deleuze και Guattari, μπορεί να μην προσφέρουν κάποιο πρότυπο χωρικής ή πολιτικής ανάλυσης έτοιμο προς χρήση από τον ερευνητή, αλλά σίγουρα αφήνουν παρακαταθήκη ένα πλούσιο εννοιολογικό οπλοστάσιο το οποίο, συνδυασμένο με την πολλές φορές εντυπωσιακή διορατικότητά τους, παραμένει εξαιρετικά επίκαιρο και, μέχρι σχετικά πρόσφατα, μάλλον ανεκμετάλλευτο. Εκτός όμως από τις έννοιες που μας κληροδότησαν, και το εξαιρετικά ενδιαφέρον διάγραμμα της παγκόσμιας ιστορίας που καταφέρνει να είναι ταυτόχρονα σχεδόν απλοϊκό στη σχηματικότητά του και ασύλληπτα σύνθετο στις λεπτομέρειές του (που προφανώς δεν αποδόθηκαν καθόλου στην παρουσίαση που προηγήθηκε), είναι η ιδιαίτερη Ντελεζιανή οπτική της εμμένειας που έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα επιδραστική στο πώς εννοιολογείται ο χώρος και οι διαδικασίες παραγωγής και μεταλλαγής του από τα σύγχρονα ρεύματα σκέψης στη γεωγραφία.

---

¹⁶⁶ Οπ.π., σ. 421.

5. Σύγχρονες προσεγγίσεις

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν συνοπτικά κάποιες πιο πρόσφατες θεωρητικές προσεγγίσεις του χώρου οι οποίες μοιράζονται το χαρακτηριστικό ότι έχουν επηρεαστεί από την Ντελεζιανή οντολογία και την Ντελεζογκαταριανή σχιζοανάλυση –σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ρητά ή υπόρητα. Βασικά θα μας απασχολήσουν οι προσεγγίσεις των γεωγράφων John Allen και Doreen Massey απ' τη μια, και τα ευρύτερα φιλοσοφικά-ερευνητικά ρεύματα που συνήθως ομαδοποιούνται υπό τους τίτλους «Συναρμολογηματική Θεωρία» και «Θεωρία Δρώντων-Δικτύων» απ' την άλλη. Από την άτυπη «ομάδα» των γεωγράφων, ο Allen έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με το ζήτημα της σχέσης εξουσίας και χώρου και η βασική συμβολή του, το *Lost Geographies of Power* (2003), εξακολουθεί να επηρεάζει τη σχετική συζήτηση. Το ίδιο επιδραστική και ανθεκτική έχει αποδειχθεί και η κυριότερη θεωρητική εργασία της Massey, το *For Space* (2005), που έχει ως κύριο στόχο να αναδείξει το χώρο ως προνομιακό πεδίο για μια ριζοσπαστική πολιτική σκέψη. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο βιβλίων είναι ότι περιλαμβάνουν εκτενείς κριτικές παρουσιάσεις κρίσιμων, για το θέμα και την επιχειρηματολογία τους, προηγούμενων προσεγγίσεων, που δίνουν και σε εμάς την ευκαιρία να τις παρουσιάσουμε (ακόμα πιο) συνοπτικά. Δεύτερο κοινό σημείο, η εμφανής επιρροή του Deleuze –υπόρητη αλλά πιο διάχυτη στην περίπτωση της Massey, ρητή (και μοιρασμένη με τον Foucault) στην περίπτωση του Allen. Οι δύο θεωρίες που κλείνουν το κεφάλαιο είναι ευρύτερης στόχευσης, αλλά έχουν βρει πεδίο δόξης λαμπρό στη γεωγραφία: η Συναρμολογηματική Θεωρία είναι πιο πρόσφατα διατυπωμένη και αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, μια προσπάθεια εφαρμοσμένης σχιζοανάλυσης, ενώ η Θεωρία Δρώντων-Δικτύων, σαφώς επηρεασμένη από τον μεταστρουκτουραλισμό αλλά με σημαντικές διαφορές από τον Deleuze, παράγει ερευνητικό έργο εδώ και πάνω από μια εικοσαετία, κι εδώ θα αρκεστούμε σε μια αδρή παρουσίαση των βασικών της θέσεων.

5.1 Κοινωνιολογία και χωρική εξουσία

Στην ενότητα αυτή θα επιχειρηθεί μια συνοπτική παρουσίαση κάποιων θεωρητικών προσεγγίσεων της εξουσίας που έχουν λάβει υπόψη τους και ενσωματώσει τη χωρική διάσταση, με στόχο την αποκάλυψη μιας ορισμένης αδυναμίας ή αστοχίας την οποία μοιράζονται σχεδόν όλες: τη σύλληψη της εξουσίας ως μιας εκτατικής (δηλαδή αντικειμενικής, πεπερασμένης και μετρήσιμης) ιδιότητας ή μεγέθους, που μπορεί συνεπώς να κατέχεται, να συγκεντρώνεται, να διαχέεται και να μεταδίδεται. Οι λόγοι της θεωρητικής αυτής ανεπάρκειας μπορεί να είναι σύνθετοι και διαφορετικοί για κάθε περίπτωση (όπως και οι διαβαθμίσεις της), υπάρχει όμως μια κοινή παράμετρος που διαπερνά όλες αυτές τις προσεγγίσεις, αλλά και τις κύριες επιρροές τους: η γλώσσα.

Ο Έλληνας αναγνώστης σχετικών με την εξουσία κειμένων, γραμμένων στα αγγλικά, έρχεται αντιμέτωπος με μια πηγή συγχύσεων: την αμφισημία της αγγλικής λέξης *power*, που μπορεί να σημαίνει είτε την εξουσία, είτε την ισχύ (επίσης τη δύναμη, αλλά για τους σκοπούς του σημειώματος ως θεωρήσουμε τις δύο τελευταίες λέξεις συνώνυμες). Αυτή η αμφισημία απαντά και στα γερμανικά, όπου ο μοναδικός όρος είναι *Macht*, αλλά όχι στα γαλλικά, όπου οι

αντίστοιχες λέξεις είναι *pouvoir* και *puissance*. Είναι προφανές πως αυτή η ένα-προς-δύο σχέση μπορεί πολύ εύκολα να δημιουργήσει παρανοήσεις που ξεπερνούν τον (σοβαρό, πάντως) κίνδυνο μιας άστοχης μετάφρασης (εξάλλου, το αντίστροφο κατά κάποιο τρόπο πρόβλημα βιώνει ο Έλληνας αναγνώστης εξ αιτίας της λέξης *λόγος*, που καλείται να αντικαταστήσει, μεταξύ άλλων, τις λέξεις *reason*, *ratio*, *discourse* αλλά και *logos*) το κύριο πρόβλημα είναι η αναπόφευκτη σύγχυση εντός των πρωτότυπων κειμένων, στην εννοιολογική τους συγκρότηση: πότε εννοεί ισχύς και πότε εξουσία ο Weber (που χρησιμοποιεί φυσικά το *Macht*) στο θεμελιώδες έργο του για την εξουσία; Και οι αναρίθμητοι αγγλόφωνοι συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με ό,τι αποκαλούν *power* αναφέρονται άραγε όλοι στην ίδια έννοια; Ή αλλιώς, είναι βέβαιοι ότι γνωρίζουν καν *τι* εννοούν ή ο γλωσσικός περιορισμός επηρεάζει ανεπίστρεπτα τη διαφάνεια του περιεχομένου της σκέψης και των γραπτών τους;

Η γαλλική λοιπόν διαθέτει δύο λέξεις για τη μετάφραση του *'Macht'* ή του *'power'*: *'pouvoir'* και *'puissance'*. Αμφότερες έχουν την ίδια προέλευση: το λατινικό ρήμα *'posse'* ('το να είσαι ικανός, το να έχεις τη δύναμη να'). Το *'pouvoir'* είναι το απαρέμφατο του ρήματος και, σύμφωνα με τον ορισμό του Littré, 'απλώς δηλοί την πράξη', ενώ το *'puissance'* (η μετοχή) προσδιορίζει 'κάτι διαρκές και μόνιμο'. Έχει κανείς την *puissance* να κάνει κάτι, και εξασκεί την *pouvoir* να το κάνει. Γι' αυτό το λόγο, μπορούμε να μιλήσουμε για την *puissance* ενός κινητήρα, αλλά όχι για την *pouvoir* του.¹⁶⁷

Αντίστοιχα, μια ετυμολογική διερεύνηση των ελληνικών λέξεων, αποκαλύπτει ότι η 'εξουσία' προέρχεται από το απρόσωπο ρήμα 'έξεστι' (= 'επιτρέπεται, είναι δυνατό'), ενώ η 'ισχύς' πιθανότατα έχει τη ρίζα της στο 'σχέιν' του ρήματος 'έχω'. Έτσι, η 'εξουσία' αναφέρεται στη δυνατότητα μιας πράξης, ενώ η 'ισχύς' συνδέεται με μια νοητική εικόνα κατοχής, μια μάλλον διαμορφωμένη κατάσταση. Ιδού λοιπόν γιατί η πιο πάνω παρατήρηση του Raymond Aron μεταφέρεται αυτούσια στα ελληνικά: κανείς δε μιλά για την *εξουσία* ενός κινητήρα, αλλά για την *ισχύ* του.

Κι όμως, μιλάμε με μεγάλη ευκολία για την εξουσία που έχουν ή που μοιράζονται η Κυβέρνηση, ο στρατός, οι πολυεθνικές, οι τράπεζες, ο τύπος, κ.ο.κ.' τέτοιες διατυπώσεις που, σύμφωνα με τα προηγούμενα, είναι καταφανώς λανθασμένες, είναι άραγε χωρίς συνέπειες ή, αντίθετα, συσκοτίζουν τους τρόπους λειτουργίας της εξουσίας και άρα δυσχεραίνουν τις προσπάθειες αντίδρασης στις δυνάμεις που κινητοποιεί;

Σύμφωνα με τον John Allen, πολλές από τις προσεγγίσεις που έχουν ως ρητό αντικείμενό τους τις χωρικές εκφάνσεις της εξουσίας (ή τις εξουσιαστικές επόψεις του χώρου), αλλά εν τούτοις αποτυγχάνουν να συλλάβουν τη σχέση εξουσίας-χώρου σε όλες της τις διαστάσεις λόγω τόσο μιας ορισμένης σύγχυσης της εξουσίας με την ισχύ, όσο και μιας πραγματοποίησης ακόμα και της ισχύος, μπορούν να χωριστούν σε δύο ομάδες: η πρώτη περιλαμβάνει εκείνες που, ακολουθώντας –έστω και άρρητα και παρά τις διαφορές τους- μια βεμπεριανή παράδοση, αποδίδουν στην εξουσία ένα οντολογικό καθεστώς αντικειμένου, ιδιότητας ή *ικανότητας* (*capacity*) η δεύτερη, εκείνες που, 'ακολουθώντας' τον Parsons, δίνουν ιδιαίτερο βάρος στην παραγωγή, επαύξηση και

---

¹⁶⁷ Allen, J. (2003) *Lost Geographies of Power*. Oxford: Blackwell, σ. 107.

διάχυση της εξουσίας, που συλλαμβάνεται εδώ ως ένα ρευστό μέσο (medium), μέσω δικτύων κοινωνικής αλληλόδρασης. Στόχος της σύντομης παρουσίασης που θα επιχειρηθεί εδώ δεν θα είναι να απορριφθούν συλλήβδην αυτές οι επεξεργασίες, αλλά να φανεί η περιορισμένη χρησιμότητά τους όσον αφορά το κεντρικό ζητούμενο της εγγενούς χωρικότητας της εξουσίας: η πρώτη σύλληψη οδηγεί σε εικονογραφίες οιονεί παντοδύναμων και ανταγωνιστικών κέντρων με ενδιάμεσα χωρίς καμία σημασία, η δεύτερη σε απλοϊκά μοντέλα 'δικτύων' δια των οποίων μια ομοιογενής «εξ-ουσία» ρέει ανεμπόδιστα σαν ηλεκτρικό ρεύμα.

Η εννοιολόγηση λοιπόν της εξουσίας ως ισχύος, και μάλιστα με τη μορφή «αντικειμένου» (ή ιδιότητας) που μπορεί να αποκτηθεί ή να διατηρηθεί, προϋποθέτει ή ενέχει τις δύο ακόλουθες θεωρητικές υποθέσεις:

- την τοποθέτηση της εξουσίας σε μια κεντρική θέση απ' όπου εκπορεύεται ή ακτινοβολεί (ακόμα και όταν δεν έχουν μια έκδηλη χωρική οπτική, αυτές οι εννοιολογήσεις εμπεριέχουν άρρητα ένα χωρικό λεξιλόγιο: η εξουσία συλλαμβάνεται ως κάτι που ακτινοβολεί από κάποιον εντοπίσιμο πόλο),
- και τη θεώρησή της ως ενός παιχνιδιού μηδενικού αθροίσματος, δηλαδή ποσοτικής ή ποιοτικής υπεροχής της μιας πλευράς (αυτής που «κατέχει» την εξουσία) έναντι της άλλης, και μάλιστα σε βαθμό ανάλογο με την ασυμμετρία των εξουσιαστικών πόρων που η κάθε πλευρά διαθέτει.

Ως συνέπεια των παραπάνω, η εξουσία/ισχύς παρουσιάζεται ως κάτι που μπορεί να διατηρείται χωρίς να ασκείται, και άρα να ανασύρεται και να χρησιμοποιείται –από έναν πολιτικό θεσμό, μία γραφειοκρατική δομή, μια κοινωνική τάξη- κατά το δοκούν, αν και εφόσον χρειαστεί, για την επιβολή έναντι κάποιου αντιπάλου. Ο Allen καταφεύγει στην κριτική του Barry Hindess σε αυτή τη θεώρηση, σύμφωνα με την οποία αυτή είναι ποσοτική (αντί ποιοτική), μηχανιστική και ντετερμινιστική (μια και φτάνει να βρούμε ποιος «έχει» την εξουσία, και άρα τη δυνατότητα να επιβάλει τη θέλησή του ή να διασφαλίσει τα συμφέροντά του, για να εξηγήσουμε τις κοινωνικές διαδικασίες), αλλά επιπλέον και εργαλειική, μια και ανάγει την εξουσία σε ένα εργαλείο κυριαρχίας του α επί του β. Παραδόξως, αν και ο «ελέφαντας στο δωμάτιο» στη συγκεκριμένη κριτική είναι κατά κύριο λόγο ο μαρξισμός, ή έστω μία «επίσημη» εκδοχή του, που είναι και η πιο επιδραστική κοινωνικά και πολιτικά (άλλωστε ένας από τους στόχους της κριτικής του Hindess ήταν το *Power and Marxist Theory: A Realist View* του Jeffrey Isaac)¹⁶⁸, ο Allen εντοπίζει το κύριο πρόβλημα στον Weber. Συγκεκριμένα, θεωρεί προβληματική την επιρροή που είχε η βαμπεριανή επεξεργασία της εξουσίας ως κατ' ουσίαν ταυτόσημης με την κυριαρχία (domination)¹⁶⁹ η οποία συνέτεινε στο να περιοριστεί η ανάλυση της εξουσίας σε μορφές

¹⁶⁸ Σύμφωνα με τον Allen, η κριτική του Hindess στον Isaac είναι εν μέρει άδικη, καθώς ο τελευταίος έβλεπε μεν την ισχύ ως κάτι που μπορεί να «αποκτηθεί», αλλά ταυτόχρονα σημείωνε πως αυτή είναι πάντα αποτέλεσμα της διαρκούς (enduring) φύσης των κοινωνικά δομημένων σχέσεων, και πως αποτελεί «προδιάθεση» της οποίας η εκδήλωση ή το αποτέλεσμα εξαρτάται από τη διάδραση με άλλους παίκτες και από τις συγκεκριμένες στην κάθε συγκυρία συνθήκες και προϋποθέσεις. Παρόλο τον αναλυτικό πλούτο της ωστόσο, η προσπάθεια του Isaac να εμπλουτίσει και να σχετικοποιήσει τον εργαλειικό θεωρητικό μαρξισμό δεν ξεφεύγει ούτε από μία «πραγματοποίηση» της ισχύος/εξουσίας, ούτε από την ταύτισή της με την κυριαρχία ως σχέση.

¹⁶⁹ Στις εισαγωγικές σειρές του τρίτου μέρους του Βεμπεριανού έργου *Οικονομία και Κοινωνία*, ο Weber γράφει: «'Εξουσία' [...] θα ονομάζεται η πιθανότητα συγκεκριμένων (ή όλων των) διαταγών να υπακουσθούν από μία

κάθετων, εγγενώς άνισων σχέσεων επιβολής και περιορισμού, οι οποίες συνήθως προϋπέθεταν την εκπόρευσή της από κάποιο κέντρο και την ομοιόμορφη εκτατική κατανομή της μέσω (συνήθως γραφειοκρατικών) ιεραρχικών μηχανισμών που τη μεταφέρουν απαράλλακτη, χωρίς να την επηρεάζουν.

Στη δεύτερη ομάδα προσεγγίσεων, ο Allen αφιερώνει πολύ περισσότερο χώρο: πρόκειται για εκείνες που αντιμετωπίζουν την εξουσία/ισχύ ως αποτέλεσμα παραγόμενο από τη συλλογική δράση, το οποίο δεν μπορεί να αποκτηθεί ή να κρατηθεί σε απόθεμα, αλλά μόνο να κινητοποιηθεί υπό τη μορφή πόρων, υλικών ή συμβολικών. Ενώ λοιπόν εδώ η εξουσία είναι κάτι πολύ πιο αόριστο και διαφεύγον, εν τούτοις έχει και εδώ υλική/χωρική έκφραση ή βάση, υπό τη μορφή δικτύων κοινωνικής δράσης, οπότε μπορεί και να επεκτείνεται ή να συρρικνώνεται με αυτά. Ο Allen ξεχωρίζει ως κύριους εκφραστές αυτής της προσέγγισης τον Anthony Giddens και τον Michael Mann, ως βασική επιρροή κάποιες επεξεργασίες του Talcott Parsons και ως εκπρόσωπο από τις χωρικές επιστήμες τον Manuel Castells (αν και με αρκετά διαφορετικό αντικείμενο, στόχους και χαρακτηριστικά).

Ο Parsons διατύπωσε μια εννοιολόγηση της εξουσίας κατ' αναλογία με το χρήμα, σύμφωνα με την οποία αυτή θεσμοθετείται ως κοινωνικό σύμβολο και έχει τη δυνατότητα να κινητοποιεί βάσει της ευρείας της νομιμοποίησης και της συμβολικής της ισχύος, χωρίς ανάγκη για καταφυγή στη βία ή τον καταναγκασμό. Αυτή η εννοιολόγηση προϋποθέτει και την «κυκλοφορία», τη ροή της εξουσίας εντός της κοινωνίας και αποκλείει τη θεώρηση «μηδενικού αθροίσματος», αφού η εξουσία συλλαμβάνεται ως συλλογικό «κεφάλαιο» που επιτρέπει να επιτευχθούν συλλογικοί στόχοι κ.λπ. Παρότι η αναλογία με το χρήμα και τους μηχανισμούς πίστωσης και κυκλοφορίας έχει τα όριά της, ο Giddens αναγνώρισε δύο σημαντικά πλεονεκτήματα σε αυτή την προσέγγιση (την αναγνώριση της εξουσίας ως ενός ρευστού μέσου, που δεν εξαρτάται από τη συσσώρευση υλικών πόρων αλλά είναι μεταβλητή και εξαρτώμενη από το συγκεκριμένο κάθε φορά πλαίσιο, και την παραδοχή ότι η εξουσία μπορεί υπό τις κατάλληλες προϋποθέσεις να αποτελεί μια συναινετική δύναμη αλλαγής) και τα ενσωμάτωσε στη δική του επεξεργασία (κυρίως στο *The Constitution of Society*, του 1984), σύμφωνα με την οποία η εξουσία διακρίνεται στην ικανότητα ελέγχου των «καταναμητικών» (allocative) και «επιτακτικών» (authoritative) πόρων μιας κοινωνίας, με τους πρώτους (ιδιοκτησία, τεχνολογία, πρόσβαση σε χρηματοδότηση κ.λπ.) να αναφέρονται στην ικανότητα ελέγχου του «κόσμου των αντικειμένων», και τους δεύτερους στην ικανότητα ελέγχου της οργάνωσης της κοινωνίας. Κι ενώ οι πρώτοι σχετίζονται άμεσα με την υλική ισχύ, οι δεύτεροι αναφέρονται σε κάτι που πλησιάζει περισσότερο τη φουκωική θεώρηση, ή επεξεργασίες όπως του Bourdieu: για να είναι επιτυχής η ενεργοποίηση των πόρων αυτών, δηλαδή για να επηρεάζουν επαρκώς τη δράση των άλλων, πρέπει να αναπαράγονται μέσω συνηθισμένων, καθημερινών κοινωνικών πρακτικών και άρα η συσσώρευσή τους (αναγκαία για τη σταθεροποίηση των κοινωνικών σχέσεων) είναι ευθέως ανάλογη της δυνατότητας επέκτασής τους στο χώρο και το χρόνο.

Η ικανότητα ελέγχου κοινωνικών σχηματισμών διαμέσου μεγάλων χωροχρονικών εκτάσεων είναι και το αντικείμενο του magnum opus του Michael Mann, του τρίτομου *Οι Πηγές της*

υποτιθέμενη ανθρώπινη ομάδα. Ο ορισμός δεν εκτείνεται λοιπόν σε κάθε πιθανότητα άσκησης 'δύναμης' ή 'επιρροής' επί άλλων ανθρώπων» (η έμφαση δική μου). Βλ. Weber, M. (2001) *Οι Τύποι της Εξουσίας*, Αθήνα: Κένταυρος, σ. 15.

Κοινωνικής Εξουσίας που διατρέχει όλη την ανθρώπινη ιστορία (και προφανώς είναι πολύ περισσότερο πλούσιο και περίπλοκο απ' όσο αφήνει ο Allen να φανεί, και ακόμα περισσότερο απ' όσο αυτές οι γραμμές θα υπαινιχθούν). Ο Mann ασχολείται με την οργάνωση των υποδομών (πηγών) εξουσίας για τον έλεγχο εκτεταμένων γεωγραφικών περιοχών και των πληθυσμών τους και υποστηρίζει ότι αυτή εγκαθιδρύεται ιστορικά μέσω δικτύων εκτατικής και εντατικής κοινωνικής διάδρασης που διακρίνονται σε τέσσερις βασικούς τύπους: οικονομικό, ιδεολογικό, πολιτικό και στρατιωτικό. Εξ αυτών, οι δύο πρώτοι χαρακτηρίζονται από μορφές «διάχυτης» εξουσίας, δηλαδή αυθόρμητης, ασυνείδητης και χωρίς κέντρο, και οι δύο επόμενοι από μορφές επιτακτικής εξουσίας, που αποτελείται από την ασύμμετρη σχέση σχεδιασμένων εντολών και ενσυνείδητης υπακοής. Τα δίκτυα αυτά μπορούν να συνδέουν ανθρώπους και τόπους ακόμα και σε μακρινές αποστάσεις και, κυρίως, αλληλεπιτίθενται και επηρεάζονται μεταξύ τους, ενώ οι πιο ισχυροί θεσμοί είναι αυτοί που συνδυάζουν και τις τέσσερις μορφές κοινωνικής εξουσίας, και άρα τόσο από εκτατικά και όσο και από εντατικά δίκτυα, και τόσο από επιτακτικές όσο και από διάχυτες μορφές οργάνωσης. Παρότι ο Mann δίνει ιδιαίτερη σημασία στη γεωγραφία των δικτύων αυτών, δηλαδή στη χωρική τους μορφή, έκταση και επιρροή,¹⁷⁰ και μάλιστα με τρόπο που ο Allen χαρακτηρίζει «εντυπωσιακό» και «αξιοθαύμαστο», εν τούτοις ο Άγγλος γεωγράφος διατυπώνει μια πολύ παρόμοια ένσταση με αυτή που επιφυλλάσσει στον Giddens. Γι' αυτόν, ο Allen γράφει πως «η εξουσία που παράγεται σε ένα μέρος του εκτεταμένου δικτύου μεταδίδεται ανέπαφη σε όλη του την έκταση» κι έτσι «διαβάζει κανείς αυτά τα δίκτυα ως απλά *κυκλώματα* για τη μετάδοση όλων των ειδών οργανωτικών και θεσμικών δυνατοτήτων» αφού, την ίδια στιγμή, «απροσδόκητα, [...] μοιάζουν να επηρεάζονται ελάχιστα σε ό,τι αφορά τη μετατόπιση ή τον μετασχηματισμό τους».¹⁷¹ Σε ό,τι αφορά τον Mann, «οι δικτυωμένες κοινωνικές σχέσεις δρουν απλώς ως *μεταφορές* εξουσίας λόγω της ικανότητάς τους να διευκολύνουν την κυκλοφορία των οργανωτικών πόρων» τη στιγμή μάλιστα που τα δίκτυα αυτά φαίνονται να λειτουργούν με βάση όχι «τη χωρικότητα της εξουσίας», αλλά «*προκαθορισμένες* διαφορές ανάμεσα στις πηγές (πόρους) της εξουσίας».¹⁷²

Για τον Castells, και τα πονήματά του που αφορούν την παγκόσμια «κοινωνία της πληροφορικής» (ο Allen αναφέρεται κυρίως στο *The Rise of the Network Society*), η συμπερίληψη και ο αποκλεισμός από τα πληροφοριακά/επικοινωνιακά δίκτυα, και οι δυναμικές μεταξύ τους, είναι οι κρίσιμες μεταβλητές που σηματοδοτούν την απαρχή της πληροφορικής εποχής από εξουσιαστική άποψη. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, τα δίκτυα είναι ανοιχτές, διασυνδεδεμένες δομές που μπορούν να επεκτείνονται χωρίς περιορισμούς για τη διακίνηση πόρων. Τα σημαντικότερα σημεία τους μπορεί να είναι κέντρα (hubs, που συντονίζουν την ομαλή διάδραση των σημείων του δικτύου) ή κόμβοι (nodes, που φιλοξενούν στρατηγικές

¹⁷⁰ Για το θεωρητικό πλαίσιο που συγκροτεί και χρησιμοποιεί ο Mann, βλ. Mann, M. (2008) *Οι Πηγές της Κοινωνικής Εξουσίας: Μια Ιστορία της Εξουσίας από τις Αρχές ως το 1760 μ.Χ.*, Αθήνα: Πόλις, Κεφάλαιο Πρώτο. Εκεί κάνει ιδιαίτερη αναφορά στην αποφυγή εκ μέρους του της θεώρησης των κοινωνιών ως «συστημάτων» που χαρακτηρίζονται από «επίπεδα» ή «διαστάσεις» και στην επιμονή του να κινείται «σε ένα πιο συγκεκριμένο, *κοινωνιο-χωρικό* και *οργανωτικό* επίπεδο ανάλυσης» στο οποίο τα κεντρικά προβλήματα «αφορούν την *οργάνωση*, τον *έλεγχο*, τη *διοικητική* και *υλικο-τεχνική υποδομή* [και] την *επικοινωνία*». (σ. 15, οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο)

¹⁷¹ Allen, όπ.π., σ. 47, η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹⁷² Όπ.π., σ. 51, η έμφαση στο πρωτότυπο.

λειτουργίες και δραστηριότητες), που είναι ιεραρχικά οργανωμένα ανάλογα με τη βαρύτητά τους εντός του δικτύου, ενώ παράλληλα εδράζονται σε συγκεκριμένους τόπους με τα δικά τους κοινωνικά, πολιτισμικά, φυσικά κ.λπ. χαρακτηριστικά. Μέχρι εδώ όλα μοιάζουν εύλογα και αρκούτως προσεκτικά από γεωγραφική άποψη η προβληματική για τον Allen παραδοχή του Castells είναι πως «η δύναμη (εξουσία) των ροών είναι υπέρτερη των ροών της εξουσίας»¹⁷³, εκ της οποίας προκύπτει η υπόθεση πως τα δίκτυα έχουν τη δική τους «ζωή» και λογική ανάπτυξης, η οποία περιλαμβάνει τη δυνατότητα να συστήνουν νέους χώρους, ενώ οι ελίτ που τα ελέγχουν ενισχύουν αναλόγως την εξουσία τους, εξαρτώμενες ολοένα και περισσότερο από τη δικτυακή/τοπολογική διάδρασή τους και ολοένα και λιγότερο από το γεωγραφικό/χωρικό πλαίσιο στο οποίο εδράζονται. Για τον Allen, μια τέτοια επεξεργασία μπορεί να είναι πολλαπλώς χρήσιμη, αλλά δεν παύει να είναι ανεπαρκής ως προς την προβληματοποίηση της φύσης της εξουσίας/ισχύος που «κυκλοφορεί» στα δίκτυα αυτά, καθώς και της κυκλοφορίας καθαυτής, δίνοντας την εντύπωση πως συλλαμβάνεται σε αναλογία με εντελώς ακατάλληλα φυσικά μοντέλα, όπως π.χ. του ηλεκτρομαγνητισμού.

Αυτό που λείπει από όλες αυτές τις προσεγγίσεις της εξουσίας, δηλαδή μια εμμενή στο κοινωνικό γίγνεσθαι αντίληψή της, ο Allen το βρίσκει στη φουκωική επεξεργασία και την Ντελεζιανή οντολογία, στις οποίες όμως καταλογίζει ότι είναι ελλιπώς επεξεργασμένες από χωρική άποψη. Πιο αναλυτικά, σε σχέση με τον Foucault, ενώ αναγνωρίζει τη σημασία και πρωτοτυπία των αναλύσεών του για τη «μικροφυσική» της εξουσίας και για τις χωροχρονικές τεχνικές κατασκευής/πειθάρχησης του πρωτονεωτερικού υποκειμένου, επισημαίνει την απουσία μιας αντίστοιχα διεισδυτικής και χωρικά «ευαίσθητης» επεξεργασίας κατά την ύστερη ανάλυση της διακυβέρνησης των διάσπαρτων σε εκτεταμένες επικράτειες πληθυσμών. Αντίστοιχα, για τον Deleuze, ξεχωρίζει την ευρηματικότητα και χρησιμότητα της εισαγωγής μιας διαγραμματικής/τοπολογικής λογικής στην ανάλυση της εξουσίας –ειδικά υπό το φως των τεχνολογικών εξελίξεων των τελευταίων δεκαετιών, που δοκιμάζουν και σχετικοποιούν ποικιλοτρόπως μακραιώνες χωροχρονικές ανθρωπολογικές σταθερές- αλλά ταυτόχρονα θεωρεί πως αυτή αποσπά την προσοχή από την αναγκαία κάθε φορά χωρική/γεωγραφική ανάλυση.¹⁷⁴

5.2 Η εμμενής χωρικότητα της εξουσίας

Ο Allen φιλοδοξεί να συμπληρώσει τα χωρικά κενά που διαπιστώνει στους Foucault και Deleuze, διατηρώντας τη γενική οπτική της εμμενούς φύσης της εξουσίας, αλλά απορρίπτοντας την ιδέα ότι «η εξουσία είναι παντού», γιατί τότε δεν είναι πουθενά συγκεκριμένα. Έτσι, διατυπώνει το κεντρικό επιχείρημα πως η εξουσία είναι πάντοτε ήδη χωρική, δηλαδή πως, αφ ης στιγμής η εξουσία νοείται μόνο εν τη ασκήσει της, ασκείται πάντοτε κάπου και πως «η χωρικότητα είναι

¹⁷³ Αναφέρεται από τον Allen, όπ.π., σ. 61.

¹⁷⁴ Για τον Allen, αυτά τα πλεονεκτήματα και αυτές οι αδυναμίες αναπαράγονται και αντανακλώνται και στην πολύ επιδραστική *Αυτοκρατορία* των Michael Hardt και Antonio Negri, της οποίας βέβαια οι Foucault και Deleuze-Guattari αποτελούν βασικότερες φιλοσοφικές αναφορές. Βλ. Hardt, M., Negri, A. (2000) *Empire*, Cambridge, MA. & London: Harvard University Press, ιδίως σσ. 160-82 και 325-50.

καταστατική των σχέσεων εξουσίας όχι μόνο εν γένει, αλλά και στους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους υλοποιούνται οι διαφορετικές τροπικότητες της εξουσίας» (102). Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται κυρίως η ενδιαφέρουσα συμβολή του Allen: αφού ξεκαθαρίζει τι *δεν* είναι η εξουσία και πώς *δεν* λειτουργεί, επιμένει στην ανάγκη κανείς να διακρίνει τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους η εξουσία, ως καθοδήγηση της συμπεριφοράς των άλλων, *ασκείται* στο συγκεκριμένο κάθε φορά πεδίο, προκειμένου να προσεγγίσει τη χωρική της έποψη –και τονίζει πως, και αντίστροφα, η μελέτη των χωρικών σχέσεων μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων (σε όποια κλίμακα) υποδεικνύει τις πιθανές σχέσεις εξουσίας μεταξύ τους. Με αυτή την έννοια, υποστηρίζει πως «δεν υπάρχει ένα μόνο χωρικό περίγραμμα της εξουσίας» (ούτε κεντρικό, ούτε δικτυακό, ούτε διάχυτο) και προτείνει «να σκεφτούμε για τα αποτελέσματα της εξουσίας χωρικά, παρά να ασχολούμαστε απλώς με το να καταγράψουμε τις χωρικές επόψεις της εξουσίας» (104). Απαραίτητο βήμα και εργαλείο σε αυτή τη μέθοδο, αποτελεί η αναγνώριση:

- των διαφορετικών *τροπικότητων* της εξουσίας με τις διακριτές χωρικές τους προϋποθέσεις και συνέπειες, και
- της σημασίας που έχουν γι' αυτές χωρικές μεταβλητές όπως η εγγύτητα, η απόσταση, η έκταση, κ.λπ.

Ο Allen ξεχωρίζει οκτώ τουλάχιστον διαφορετικές τροπικότητες, την κυριαρχία, την αυθεντία, την παρακίνηση, τον καταναγκασμό, τη χειραγώγηση και την αποπλάνηση, οι οποίες αποτελούν τροπικότητες της εργαλειακής εξουσίας, καθώς και τη διαπραγμάτευση και την πειθό, τροπικότητες της συνεργατικής ή συλλογικής εξουσίας ή ισχύος.

Η πρωταρχική ίσως εξουσιαστική τροπικότητα (με την οποία συγγέεται συχνά η εξουσία γενικώς, αλλά και άλλες ειδικές της τροπικότητες) είναι η *κυριαρχία* (domination –να μην συγγέεται με την κυριαρχία-sovereignty που είναι τύπος πολιτικής τεχνολογίας), δηλαδή η επιβολή της θέλησης του κυρίαρχου σε ένα υποκείμενο μέσω του περιορισμού των δυνατοτήτων και επιλογών του. Παρά τη συνάφεια ή τη συμπληρωματικότητά της με την αυθεντία, πρέπει να διακριθεί από αυτήν γιατί η κυριαρχία δεν προϋποθέτει άνευ όρων αναγνώριση εκ μέρους του υποκειμένου, αλλά αντίθετα τον «οδηγεί» σε μια επιλογή δια του αποκλεισμού των υπολοίπων κι έτσι συνεπάγεται έναν περιορισμό της ελευθερίας του. Στη στενή της μορφή περιλαμβάνει κάποιας μορφής επιβολή και απαιτεί την υπακοή, οπότε η εφαρμογή της συνεπικουρείται από μηχανισμούς πειθάρχησης ή/και ελέγχου, άρα δύσκολα επιβάλλεται εκτός κλειστών/επιτηρούμενων χώρων κ.λπ. Έτσι, αν είναι να διατηρηθεί επί μακρόν και σε μεγάλη έκταση, πρέπει υποχρεωτικά να συνοδεύεται από ισχυρή νομιμοποίηση, και γι' αυτό «χρειάζεται» να συνδυαστεί με μορφές αυθεντίας.

Η *αυθεντία* (authority) χρησιμοποιεί την αναγνώρισή της εκ μέρους του υποκειμένου προκειμένου να επιτύχει την αυτόβουλη συμμόρφωσή του. Για τον Weber, οι σχέσεις αυθεντίας είναι εκείνες που διατηρούν και αναπαράγουν τα σύγχρονα γραφειοκρατικά συστήματα. Κλειδί αποτελεί η, κατά Arendt, *ανεκδοίαση αναγνώρισής* της: η προδιάθεση του υποκειμένου να *πιστέψει* στην αυθεντία, η αποδοχή της ισχύος της («ο μεγαλύτερος εχθρός της είναι η περιφρόνηση, και ο πιο σίγουρος τρόπος να την υπονομεύσεις είναι το γέλιο»)¹⁷⁵. Το ιδιαίτερο

¹⁷⁵ Αναφέρεται από τον Allen, ό.π., σ. 29.

αυτό χαρακτηριστικό της αυθεντίας τής αφήνει ένα σχετικά περιορισμένο χωρικό «ρεπερτόριο»: όσο πιο άμεση και συνεχής είναι η παρουσία του δρώντος που την ασκεί, τόσο εντονότερη είναι η επίδρασή της. Κατά συνέπεια, η εγγύτητα και η παρουσία παίζουν σημαντικό ρόλο· όσο πιο έντονα διαμεσολαβημένη και έμμεση η μορφή επικοινωνίας, τόσο ασθενέστερο το αποτέλεσμα της εξουσίας που ασκείται δια μέσου αυτής.

Ο *καταναγκασμός* (coercion) είναι μια ειδική μορφή της κυριαρχίας και συνίσταται στην ικανότητα επιρροής της συμπεριφοράς δια της απειλής άσκησης βίας ή επιβολής κυρώσεων. Η *παρακίνηση* (inducement) μπορεί να θεωρηθεί ως η θετική, συμπληρωματική όψη του, κατά την οποία το υποκείμενο συμμορφώνεται πειθώμενο για τα οφέλη ή την αναγκαιότητα της προτεινόμενης συμπεριφοράς. Οι σχέσεις χωρικής εγγύτητας ή συνεχούς παρουσίας είναι η σχεδόν αποκλειστική χωρική δυνατότητα, προκειμένου η απειλή ή η υπόσχεση να γίνουν πιστευτές ή αισθητές.

Η *χειραγώγηση* (manipulation) αποτελεί μία τροπικότητα που δεν προϋποθέτει την εσωτερίκευση γνωμόνων συμπεριφοράς από μέρους του υποκειμένου προκειμένου να είναι αποτελεσματική. Τα ειδοποια χαρακτηριστικά της, που είναι η επιδίωξη της συμμόρφωσης μέσω της *απόκρυψης* του σκοπού και η απουσία αναγκαιότητας άμεσης αλληλεπίδρασης μεταξύ των εμπλεκόμενων υποκειμένων, καθιστούν τη χειραγώγηση δυνάμει πολύ αποτελεσματική εξ αποστάσεως. Όπως άλλωστε και η *αποπλάνηση* (seduction), η οποία αποτελεί μία (συναφή της χειραγώγησης) εργαλειακή τροπικότητα που λειτουργεί επιτρέποντας στο υποκείμενο τη δυνατότητα επιλογής και δεν προϋποθέτει εσωτερίκευση εξωτερικά επιβληθέντων γνωμόνων από μέρους του αλλά βασίζεται στις προϋπαρχουσες προτιμήσεις και επιθυμίες του. Ασαφής και ακαθόριστη όσον αφορά τα αποτελέσματά της, η αποπλάνηση μπορεί να έχει αξιοσημείωτη έκταση –μάλιστα λειτουργεί *καλύτερα* εξ αποστάσεως παρά εκ του σύνεγγυς¹⁷⁶- αλλά περιορισμένη ένταση. Πρόκειται για την κατεξοχήν τροπικότητα που χρησιμοποιεί η διαφημιστική βιομηχανία.

Η *διαπραγμάτευση* (negotiation) είναι η πρώτη από τις «εγκάρσιες» τροπικότητες, δηλαδή αυτές που διασχίζουν τις κάθετα ιεραρχημένες σχέσεις εξουσίας, και διαμορφώνουν μια συνεργατική στρατηγική αύξησης της ισχύος όλων των εμπλεκόμενων μερών. «Ως ένα επικοινωνιακό μοντέλο αλληλεπίδρασης, λίγο πολύ στην κατεύθυνση της σκέψης του Jürgen Habermas, οι διαπραγματεύσεις στοχεύουν στην επίτευξη συμφωνίας επί κοινών στόχων, και όχι στην επιβολή των απόψεων μιας ομάδας επί μιας άλλης».¹⁷⁷

Όπως η διαπραγμάτευση, έτσι και η *πειθώ* (persuasion) είναι αποτελεσματική μόνο σε ένα πλαίσιο αμοιβαιότητας και χαρακτηρίζεται από συμμετρία σχέσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων, σε αντίθεση με «συγγενείς» τροπισμούς, όπως η χειραγώγηση και η αποπλάνηση. Ακόμη, σύμφωνα με τον ορισμό της Arendt, η πειθώ προϋποθέτει *ισότητα* μεταξύ των μερών (που δεν είναι αναγκαία στη διαπραγμάτευση και αποκλείεται εξ ορισμού από τις σχέσεις αυθεντίας) και λειτουργεί δια της ανταλλαγής επιχειρημάτων. Τόσο η πειθώ όσο και η διαπραγμάτευση ως «εγκάρσιοι» τροπισμοί, έτυχαν προσοχής και επεξεργασίας ιδιαίτερα από την Hannah Arendt, την οποία γενικά απασχόλησαν συνεργατικές μορφές αύξησης της ισχύος, η μορφή εξουσίας

¹⁷⁶ Βλ. όπ.π., σ. 130.

¹⁷⁷ Όπ.π., σ. 124-25.

που, σε αντιδιαστολή με τις ασύμμετρες μορφές που χαρακτηρίζονται γενικά ως μορφές *εργαλειακής* εξουσίας (ή εξουσίας ασκούμενης *επί-*), αναφέρεται ως *συνεργατική* (ή εξουσία ασκούμενη *μαζί με-*). Είναι αμφίβολο το κατά πόσο μπορεί κανείς να εντάξει αυτή τη λογική σε μια μελέτη της εξουσίας (ας μην ξεχνάμε πως η Arendt σκεφτόταν και έγραψε σε μια γλώσσα που δεν ξεχωρίζει «ισχύ» και «εξουσία») αν αποδέχεται τον ορισμό της κατά Foucault ως «καθοδήγηση της συμπεριφοράς», και ο Allen το αναγνωρίζει.¹⁷⁸ Παρ' όλες ωστόσο τις επιφυλάξεις, αναφέρω αυτές τις τροπικότητες γιατί δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς τον ιδιαίτερο ρόλο τους στο κοινωνικό πεδίο και στους συσχετισμούς δύναμης που το διατρέχουν και το διαμορφώνουν.

Εδώ θα ήταν χρήσιμο να γίνουν δύο διευκρινίσεις. Πρώτον, σε κάθε περίπτωση, «αυτό που είναι κοντά και αυτό που είναι μακριά», η εγγύτητα και η έκταση (*proximity and reach*), δεν ορίζονται από «τη γεωμετρική απόσταση μεταξύ δύο σταθερών σημείων», αλλά προκύπτουν από συνδυασμούς «διασύνδεσης και ταυτοχρονίας καθώς διαφορετικές ομάδες και θεσμοί κάνουν την παρουσία τους αισθητή δια της αλληλεπίδρασης». Ο Allen προτείνει, συμπεριλαμβάνοντας φυσικά στην επεξεργασία του τη σημασία των τηλεπικοινωνιών πραγματικού χρόνου, μια *τοπολογική* θεώρηση της γεωγραφίας, που «εφιστά την προσοχή στη σχεσιακή διευθέτηση» της οποίας αποτελούν μέρος οι διάφοροι κοινωνικοί δρώντες, και όχι «στη γεωγραφική κλίμακα στην οποία υποτίθεται ότι αυτοί λειτουργούν».¹⁷⁹ Δεύτερον, οι τροπικότητες αυτές δεν λειτουργούν ποτέ 'κατά μόνας', σε καθαρή μορφή, παρά μόνο σε μεταβαλλόμενους συνδυασμούς μεταξύ τους –μια κυβερνητική στρατηγική, για παράδειγμα, βασίζεται σε και χρησιμοποιεί μια μείξη ακόμα και όλων των τροπικότητων που απαριθμήσαμε: ποτέ δεν επικαλείται μόνη την αυθεντία των στελεχών της, ποτέ δεν βασίζεται αποκλειστικά στις δυνάμεις καταστολής, ποτέ δεν αρκείται στη χειραγώγηση της «κοινής γνώμης» μέσω των ΜΜΕ, (πολύ δε περισσότερο) ποτέ δεν επαφίεται μονάχα στην όποια διαπραγμάτευση, αλλά μετέρχεται όλους αυτούς τους πόρους συνδυαστικά. Το κρίσιμο σημείο εδώ είναι πως ο συγκεκριμένος κάθε φορά συνδυασμός ή διαδοχή των τροπικότητων που επιστρατεύονται υπαγορεύεται, σε μεγάλο βαθμό, από τις *χωρικές παραμέτρους* του εξουσιαστικού εγχειρήματος.

Για την εξέταση των εκφάνσεων και των μορφών που μπορεί να λάβει η κυριαρχία επί του χώρου, και των τρόπων που αυτή μπορεί να συνδυάζεται με τις άλλες εξουσιαστικές τροπικότητες, ο Allen χρησιμοποιεί κυρίως το παράδειγμα του *City*, του εμπορικού και χρηματοπιστωτικού κέντρου του Λονδίνου, το οποίο προσεγγίζει με την (οιονεί-)μέθοδο και τα (οιονεί-)εργαλεία του Henri Lefebvre, από το διάσημο *Production de l' Espace*.

Ο κεντρικός στόχος του magnum opus του Γάλλου φιλοσόφου είναι φυσικά η διερεύνηση των τρόπων που η κάθε κοινωνία παράγει τον δικό της (κοινωνικό) χώρο «ο οποίος χρησιμεύει ως εργαλείο σκέψης και πράξης και, εκτός από το να αποτελεί ένα μέσο παραγωγής, είναι επίσης και ένα μέσο ελέγχου, και άρα κυριαρχίας, εξουσίας»,¹⁸⁰ αλλά και η συγκεκριμένη διαδικασία υπό τον καπιταλισμό, η οποία έχει τρεις κύριες όψεις:

¹⁷⁸ Όπ.π., σ. 58.

¹⁷⁹ Όπ.π., σ. 192.

¹⁸⁰ Lefebvre, H. (1991), *The Production of Space*, Oxford: Blackwell, σ. 26.

- *Χωρικές πρακτικές*, που αναφέρονται στις υλικές ροές και διαδράσεις που λαμβάνουν χώρα στον φυσικό και χτισμένο χώρο (αλλά και στα δίκτυα επικοινωνιών κ.λπ.) προκειμένου να διασφαλίσουν, όχι μόνο την οικονομική παραγωγή, αλλά και την κοινωνική αναπαραγωγή. Συγκροτούν τη *βιωμένη εμπειρία* των υποκειμένων και ο έλεγχός τους διασφαλίζεται από τις σχέσεις ιδιοκτησίας και τις νομικές, διοικητικές και σχεδιαστικές αποφάσεις και λειτουργίες του κράτους, αλλά και από πρακτικές επιτήρησης και αστυνόμευσης.
- *Αναπαραστάσεις του χώρου*, που αποτελούνται από όλα τα γλωσσικά και σημειωτικά συστήματα που αναφέρονται στις παραπάνω πρακτικές, συμπεριλαμβανομένων των επιστημονικών αφηγήσεων για το χώρο και των εργαλείων σχεδιασμού και κωδίκωσής του. Συγκροτούν εν πολλοίς την *αντίληψη* των υποκειμένων για το χώρο και περιλαμβάνουν πεποιθήσεις, προκαταλήψεις και ιδεολογικο-πολιτικές αναπαραστάσεις (από τον εθνικισμό έως τους νοητικούς χάρτες της πόλης με τις «καλές», τις «φτωχές» ή τις «επικίνδυνες» περιοχές της).
- *Χώροι αναπαράστασης* είναι όλες τα κοινωνικά επινοήματα (κώδικες και σημεία, αλλά και χώροι συμβολικής παραγωγής, από τα μουσεία μέχρι τις επιφάνειες των γκραφίτι), που παράγουν νέες δυνατότητες κοινωνικών/χωρικών πρακτικών. Αντιστοιχούν στο κοινωνικό *φαντασιακό* και ο έλεγχός του περνά από τη διεκδίκηση του συμβολικού φορτίου του τάδε ή του δείνα δημόσιου χώρου, με τη διοργάνωση διαδηλώσεων, αστικών τελετουργιών ή θεαμάτων, το tagging κ.λπ.¹⁸¹

Είναι κρίσιμο εδώ να τονίσουμε πως οι τρεις παραπάνω κατηγορίες μπορεί να έχουν «χαρακτηριστικούς» χώρους αναφοράς, διαφορετικούς μεταξύ τους, αλλά η χρησιμότητά τους ως αναλυτικών εργαλείων είναι όταν αντιμετωπίζονται ως διαστάσεις του *ίδιου* χώρου –και αυτό κάνει ο Allen στην ανάλυση του Λονδρέζικου City. Απ' τη μια, προσπαθώντας να το διαβάσει ως ένα πεδίο χωρικών εμπειριών πολλών κοινωνικών ομάδων (των τραπεζιτών/χρηματιστών όλων των βαθμίδων, αλλά και των εργαζομένων στην εστίαση ή την καθαριότητα που εξυπηρετούν τους πρώτους), των οποίων οι κώδικες και οι αναπαραστάσεις ανταγωνίζονται, φανερά ή κρυφά, για την κυριαρχία στο χώρο χρησιμοποιώντας, συνειδητά ή μη, τις χωρικές υποδομές με το προϋπάρχον συμβολικό τους φορτίο και επιβεβαιώνοντας ή επανερμηνεύοντάς το. Απ' την άλλη, εξετάζοντας τη θέση αυθεντίας που κατέχει το City, τόσο ως πραγματικός χώρος συναλλαγών και παραγωγής γνώσης όσο και ως «ονομασία προέλευσης», στην παγκόσμια χρηματοπιστωτική αγορά με την εσωτερική και τις εξωτερικές της ιεραρχίες.

Σε ό,τι αφορά το δεύτερο σημείο, ο Allen απαριθμεί τους τρόπους που το City ασκεί διεθνή επιρροή, αλλά επιμένει πως αυτή απαιτεί τη χρήση τροπικότητων πιο αποτελεσματικών εξ αποστάσεως, όπως η αποπλάνηση και η πειθώ –και σε αυτές, θα προσέθετα, εμπίπτει και η χρήση της «κορυφογραμμής» των πρόσφατα ανεγερθέντων ουρανοξυστών με τις διάσημες υπογραφές, ως οιονεί διαφημιστικού συμβόλου της πόλης. Αντίθετα, η πραγματική αυθεντία απαιτεί την κατ' ιδίαν επαφή, την εκ του σύνεγγυς τριβή στους διαδρόμους και τις αίθουσες των

---

¹⁸¹ Βλ. σχετικά ό.π., σ. 33 και Harvey, D. (1989) *The Urban Experience*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, σσ. 261-2.

σύγχρονων κτηρίων, τα συνέδρια, τις συναντήσεις, το πέρασμα από τη βουή του δρόμου στη σιωπή των μινιμαλιστικών και *high-tech* φουαγιέ. Σε αυτού του τύπου τη σχέση, το χωρικό περιβάλλον με όλο του το ιστορικό και συμβολικό φορτίο παίζει σημαντικό ρόλο –και όχι μόνο ως απλό κέλυφος. Εδώ υπεισέρχεται η πολύ κρίσιμη παράμετρος της κυριαρχίας επί του χώρου με την έννοια της κωδίκωσής του με τέτοιο τρόπο, ώστε κάποιες παρουσίες, χρήσεις ή συμπεριφορές να προβάλλονται ως κυρίαρχες και καθοριστικές (στο παράδειγμα, τα στελέχη του χρηματοπιστωτικού κλάδου με τα ρούχα υψηλής ραπτικής και τα αντικείμενα υψηλής τεχνολογίας, τις επαγγελματικές τους διαλέκτους και την αεικινησία τους) και κάποιες άλλες να αποκλείονται, είτε δια της απαγόρευσης είτε, συχνότερα, δια της απονομιμοποίησης της παρουσίας ή/και των μοτίβων συμπεριφοράς τους (το τεχνικό προσωπικό, λόγου χάρη, πρέπει να σημαίνεται από συγκεκριμένη αμφίεση και να κινείται σε συγκεκριμένους χώρους ή με συγκεκριμένο τρόπο).¹⁸² Και πάλι όμως, η κυριαρχία δεν αρκεί: έτσι, συνδυάζεται με τη χειραγώγηση (αν οι κυρίαρχες ομάδες καταφέρνουν «να απαλείφουν τα ίχνη των άλλων, ίσως είναι γιατί έμμεσα έχουν επιβάλει κώδικες συμπεριφοράς που μοιάζουν να μην αποκλείουν κανέναν»), την αποπλάνηση («η ικανότητα να αναπαριστούν την ταχύτητα και την εμβέλεια των χρηματικών ροών ως κάτι συναρπαστικό και ελκυστικό», δείγμα ενός υπερ-σύγχρονου, κινητικού, «ελεύθερου» στιλ ζωής γεμάτου ευκαιρίες), κ.ο.κ.¹⁸³

Η πολύ αξιόλογη δουλειά του Allen θεωρείται ακόμα βασική στον κλάδο της πολιτικής γεωγραφίας, καθώς φωτίζει το πολύπλευρο ζήτημα των σχέσεων εξουσίας και την ανάγκη του εν-τοπισμού τους και της χωρικής τους ερμηνείας χωρίς να τα ανάγει σε γενικά, απλουστευτικά σχήματα. Εκεί όμως που είναι η δύναμη της συμβολής του, βρίσκεται και η αδυναμία της. Γι' αυτό, θα κάνουμε ένα βήμα προς τη θεωρητικοποίηση της μη αναγώγιμης εμμένειας του χώρου (και των πολιτικών συνεπειών της) με τη βοήθεια της Doreen Massey.

5.3 Η αποκατάσταση μιας εμμενούς χωρικότητας

Ο κύριος στόχος της ερευνητικής και θεωρητικής εργασίας της γεωγράφου Massey είναι, επί πολλά χρόνια, η αποκατάσταση του χώρου ως έννοιας χρήζουσας πιο επίπονης φιλοσοφικής διερεύνησης, προκειμένου κυρίως να αναδειχθεί η πολιτική κρισιμότητα και χρησιμότητά της. Θα μπορούσε κανείς να πει πως, αν και οι διακηρυγμένοι στόχοι της δεν το περιλαμβάνουν με τέτοιο ρητό τρόπο, η εργασία της –και ιδίως το σημαντικότερο βιβλίο της, το *For Space* του 2005- δεν έχει πολύ διαφορετικό αντικείμενο από αυτή του, συνεργάτη της άλλωστε, John Allen: την ανάδειξη της ειδικής, κομβικής και αναπόφευκτης σημασίας του χώρου στην πολιτική σκέψη και πράξη –αν και ενδιαφέρεται περισσότερο γι' αυτήν ως προς τη δυνατότητα άσκησης μιας ριζοσπαστικής πολιτικής, και λιγότερο ως προς την ανάδειξη των χωρικών εκφάνσεων της εξουσίας ως ασυμμετρίας δύναμης. Έτσι, η προσέγγισή της στο αντικείμενο είναι κατά κάποιο τρόπο αντίστροφη: αντί για την ανάδειξη των χωρικών ανεπαρκειών των κοινωνιολογικών και

¹⁸² Βλ. Allen, όπ.π., σσ. 163-6.

¹⁸³ Όπ.π., σ. 170.

ιστορικών αναλύσεων της έννοιας της εξουσίας, η Massey, πριν προχωρήσει στη συμβολή της, προσπαθεί να εντοπίσει και να αναδείξει τις, πολλές φορές εγγενώς προβληματικές, ρητές και άρρητες υποθέσεις για τον χώρο εν γένει που διατρέχουν σημαντικά ρεύματα της νεωτερικής και μετα-νεωτερικής σκέψης.

Καταρχάς, ξεκινά από τη διαδεδομένη ιδέα ότι υπάρχει συσχετισμός ανάμεσα στον χώρο και την αναπαράσταση, κυρίως ως παγίωση και άρα εξουδετέρωση αυτού που είναι φύσει δυναμικό –της διάρκειας, του χρόνου. Αυτή η θέση, που μεταξύ άλλων ανέδειξε τον χρόνο ως προνομιακή διάσταση στην προοδευτική σκέψη, ανάγεται από τη Massey στον Henri Bergson, ο οποίος μεταξύ άλλων ήταν ένας από τους φιλοσόφους «αναφοράς» του Deleuze, στην ευγενή μάχη του υπέρ της αναγνώρισης της συνέχειας έναντι της διάκρισης, των τάσεων έναντι των αποτελεσμάτων, των διαδικασιών έναντι των πραγμάτων. Ο Bergson υπεράσπιζε την προτεραιότητα ενός εντατικού, ετερογενούς χρόνου της διάρκειας και των διαφορών έναντι ενός εκτατικού, ποσοτικού χρόνου μετρήσεων που αποτελείται από διακριτές στιγμές και τμήματα. Το πρόβλημα εδώ ήταν ότι το δεύτερο, αξιολογικά «αρνητικό» είδος χρόνου, συλλαμβανόταν ως *χώρος*, ως η τέταρτη διάσταση μιας στατικής εκτατικότητας. Ταυτιζόμενος έτσι με την αναπαράσταση, με τη διαδικασία που απεκδύει τη δυναμική από τις διαρκείς διαδικασίες της εντατικής χρονικότητας, ο χώρος αναπαράσταθη με τη σειρά του ως η διάσταση της ποσοτικής διαχωρισιμότητας, ως στιγμιαίος (χωρίς διάρκεια) και στατικός –και, θα πρόσθετα εδώ, και αβαθής, επίπεδος, σαν μια αρχιτεκτονική τομή ή μια φωτογραφία (είναι ενδεικτικό ότι η αγαπημένη αναφορά του Bergson ήταν το παράδοξο του Ζήνωνα για τον Αχιλλέα και τη χελώνα, στο οποίο η απατηλή αναγωγή της κίνησης των αντιπάλων «δρομέων» στις απειροστά διαιρετές αποστάσεις που διανύουν οδηγεί στο προφανώς λανθασμένο συμπέρασμα ότι ο Αχιλλέας δεν θα φτάσει ποτέ την προπορευόμενη χελώνα). Παρά τη σημαντική στροφή του ύστερου Bergson στη *Δημιουργική Εξέλιξη* (όπου αναγνωρίζει τη διάρκεια ως ιδιότητα των πραγμάτων, και άρα την αλληλοδιείσδυση του χώρου και του χρόνου), αυτή η ταύτιση του χώρου με τη στατικότητα της αναπαράστασης αποδείχθηκε πολύ ανθεκτική, όπως φαίνεται από δύο πιο πρόσφατα παραδείγματα που αναφέρει η Massey: του Ernesto Laclau και του Michel de Certeau.

Στον πρώτο, ο χώρος ισοδυναμεί με την αναπαράσταση ως ιδεολογική έγκλειση. «Για τον Laclau η χωροποίηση ισοδυναμεί με την ηγεμόνευση: την παραγωγή μιας [...] εικόνας του κόσμου που είναι ουσιαδώς εξαρθρωμένος ως οιονεί συνεκτικού».¹⁸⁴ Η Massey εντοπίζει ωστόσο, πέρα από κάποιες σοβαρές αντιφάσεις (ορισμένα είδη χρόνου, όπως ο επαναληπτικός, χαρακτηρίζονται «χωρικά», ενώ απ' την άλλη «το πραγματικό –συμπεριλαμβανομένου και του φυσικού χώρου– είναι, σε τελική ανάλυση, χρονικό»,¹⁸⁵ τη στιγμή που ο χώρος ορίζεται ως η απουσία χρονικότητας), μία ανεκμετάλλευτη δυνατότητα στον πυρήνα του επιχειρήματος του Laclau: την ίδια στιγμή που ο χώρος εμφανίζεται ως αντινομικός όρος της πολιτικής, ο φυσικός και ο κοινωνικός χώρος ελάχιστα συζητούνται, και το ίδιο ανεξερεύνητη παραδόξως μένει και η εξάρθρωση η οποία, ανεξήγητα, δεν εμπλουτίζεται με την μάλλον αναγκαία χωρικότητα.¹⁸⁶ Στον

---

¹⁸⁴ Massey, D. (2005) *For Space*, London: Sage, σ. 25.

¹⁸⁵ Laclau, E. (1997) *Για την Επανάσταση της Εποχής μας*, Αθήνα: Νήσος, σ. 111.

¹⁸⁶ Για τα αποσπάσματα στα οποία βασίζει την κριτική της η Massey, βλ. Laclau, όπ.π., κυρίως σσ. 109-15 και 148-56.

δεύτερο, ο χώρος είναι η επιφάνεια στην οποία αναπαριστά/μεταγράφει η επιστήμη, αναπόφευκτα απλουστεύοντας και απομειώνοντάς την, τη μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα της ζωής. Εκτός όμως από αυτό, η Massey βρίσκει (ακόμα πιο) προβληματική και την κεντρική στον de Certeau διάκριση ανάμεσα στις *στρατηγικές* και τις *τακτικές*: οι πρώτες συνδέονται με την εξουσία, την ιεραρχία και την τάξη και εδράζονται, υποτίθεται παγιωμένες, στον χώρο· οι δεύτερες, ως πρακτικές αντίστασης, χρησιμοποιούν τον χρόνο για να σχετικοποιήσουν και να υπονομεύσουν την ακαμψία και τη στασιμότητα των πρώτων. Παρά τις διαφορετικές του προθέσεις (και παρά τη φαινομενική συγγένεια της κατασκευής του με κάποια Ντελεζογκαταριανά «δίπολα»), ο de Certeau τελικά παγιδεύεται σε ένα σχήμα που, εκτός από φιλοσοφικά και πολιτικά απλουστευτικό, στερεί και από τον χώρο την (εγγενή) δυναμική του.¹⁸⁷

Μέρος τουλάχιστον της ευθύνης για το κακό «όνομα» που αποκτά ο χώρος σε μεταστρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις όπως οι παραπάνω έχει, σύμφωνα με την Massey, ο ίδιος ο στρουκτουραλισμός και η προτεραιότητα που έδωσε στη μελέτη της *συγχρονίας*. Παρότι η κίνηση αυτή έγινε με την καλή πρόθεση να καταρριφθεί το, ιμπεριαλιστικό εν τέλει, αφήγημα της γραμμικής ιστορικής προόδου, οδήγησε αφενός σε έναν αρνητικό ορισμό του χώρου (ως αυτό-που-δεν-είναι-χρόνος) και αφετέρου σε μια εικόνα της δομής που ήταν όντως, *εξ ορισμού και εκ προθέσεως*, στατική και (όχι τόσο συν-χρονική όσο) α-χρονική. Το μεταστρουκτουραλιστικό ρεύμα που επέφερε, για τη Massey, το απαραίτητο ριζοσπαστικό άνοιγμα της έννοιας της Ιστορίας, με την «τελεολογία [της], τη συνέχεια και την υπόθεση μιας εσωτερικευμένης συσώρευσης νοήματος»,¹⁸⁸ ήταν η αποδόμηση, μέσω της έννοιας της *χωρικής κατανομής (espacement)* –συστατικής μεταξύ άλλων και της θεμελιώδους έννοιας της *διαφοράς (différance)*.¹⁸⁹ Παρότι όμως στην αποδόμηση, χάρη στην έννοια αυτή, ο χώρος επανενώνεται με τον χρόνο, επιφορτίζεται ταυτόχρονα με μια συγκροτητική αρνητικότητα, που είναι προβληματική για την ανάλυση του κοινωνικού χώρου. Αυτή οφείλεται κυρίως στο ότι η σύλληψη της χωρικής κατανομής ως αναγκαίας για τη συγκρότηση της ταυτότητας γίνεται με τρόπο που τονίζει μια *εσωτερική* διαδικασία¹⁹⁰ αποβολής, ρήξης, εξάρθρωσης, κατακερματισμού,

¹⁸⁷ Για τα αποσπάσματα στα οποία βασίζει την κριτική της η Massey, βλ. De Certeau, M. (1988) *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press, κυρίως σσ. xviii-xx, 34-42, 91-110.

¹⁸⁸ Massey, όπ.π., σ. 49.

¹⁸⁹ «Ο όρος [*espacement*] σηματοδοτεί, πρώτον, ένα μεσοδιάστημα ή ένα 'ανάμεσα' που είναι ο δείκτης μιας μη αναγώγιμης εξωτερικότητας [...] αλλά επίσης νοείται ως ο δείκτης μιας 'παραγωγικής', 'γενετικής' κίνησης που καταδεικνύει μια μη αναγώγιμη ετερότητα». Επίσης, η χωρική κατανομή μπορεί να νοηθεί ως «ένας παράγοντας που περιπλέκει τόσο τη γραμμική αντίληψη του χρόνου ως μιας ομοιογενούς διαδοχής στιγμών παρόντος [...] όσο και μιας φαινομενολογικής αντίληψης ενός εν ζώη παρόντος», βλ. Burchill, L. (2011) "In between 'Spacing' and the 'Chôra' in Derrida: A pre-originary medium?", Oosterling, H. & Plonowska Ziarek, E. (Eds.), *Intermedialities, Philosophy, Art, Politics*, New York: Lexington Books, σ. 39-40 και στο <http://goo.gl/CRphAr>. Για τη βασική έννοια της διαφοράς, βλ. <https://goo.gl/IO8W7N>.

¹⁹⁰ Η εσωτερικευση του χώρου είναι μια φιλοσοφική χειρονομία που, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Henri Lefebvre, θα μπορούσε να αποδοθεί στον Kant. Γράφει ο Γάλλος φιλόσοφος στην εισαγωγή της *Παραγωγής του Χώρου* πως «ο Descartes έθεσε ένα τέλος στην Αριστοτελική παράδοση που ήθελε το χώρο και το χρόνο να ανήκουν στις *κατηγορίες* εκείνες που διευκόλυναν την ονοματοδοσία και την ταξινόμηση των στοιχείων που συλλέγουν οι αισθήσεις. [...] Με την επικράτηση της Καρτεσιανής λογικής, ο χώρος εισήλθε στην επικράτεια του απόλυτου. Ως Αντικείμενο που αντιτίθεται στο Υποκείμενο, ως *res extensa* που αντιτίθεται και είναι παρόν στο *res cogitans*, ο χώρος κυριάρχησε επί όλων των αισθήσεων και όλων των σωμάτων, αφού τα περιείχε. [...] Ο Καντιανός χώρος, παρότι σχετικός, και παρότι εργαλείο γνώσης και μέσο ταξινόμησης των φαινομένων, ήταν ωστόσο καθαρά διαχωρισμένος (όπως και ο χρόνος)

αντί να προσπαθεί να συστήσει μια καταφατική πολλαπλότητα δια της εξωτερικής ταυτόχρονης συνύπαρξης που προκρίνει «η γραμμή Spinoza-Bergson-Deleuze, με πολύ πιο παραγωγικό τρόπο για μια κριτική επανεξέταση του χώρου».¹⁹¹

Πράγματι, η Massey βρίσκει σε αυτή την τριάδα τη φιλοσοφική βάση του κεντρικού επιχειρηματός της, πως «ο χώρος και ο χρόνος δεν ανάγονται ο ένας στον άλλο, είναι διακριτοί. Εντούτοις, αλληλοδιαπλέκονται. Στην πλευρά του χώρου, υπάρχει η αναπόσπαστη χρονικότητα μιας δυναμικής ταυτοχρονίας. Στην πλευρά του χρόνου, υπάρχει η αναγκαία παραγωγή αλλαγών μέσω πρακτικών αλληλοσυσχέτισης [σ.σ.: που είναι αναγκαία χωρικές]».¹⁹² Και αυτό, ενάντια και σε μια επίσης ανθεκτική, ρητή ή υποβόσκουσα, διχοτομία η οποία, παρότι αναγνωρίζει τη σημασία του χώρου, την ανάγει σε μια αναγκαστική εξωτερικότητα αντιδιαστέλλοντάς τη στη χρονική εσωτερικότητα του εαυτού.¹⁹³

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η φιλοσοφική αναθεώρηση του χώρου από τη Massey είχε μια έκδηλα πολιτική σκοπιμότητα –την κατάρριψη κάποιων άρρητων παραδοχών που πολλές φορές λειτουργούν ως ιδεολογικοί κοινοί τόποι:

- την αναπαράσταση του χώρου ως μιας επιφάνειας επί της οποίας τα πάντα (τόποι, λαοί, πολιτισμοί...) έχουν την αβαθή, ανιστορική και σταθερή θέση τους και τις δεδομένες, προϋπάρχουσες, περικλειστές ταυτότητές τους
- τη μετατροπή του χώρου σε χρόνο και της γεωγραφίας σε ιστορία, μέσω του γνωστού νεωτερικού αφηγήματος της Προόδου, σύμφωνα με το οποίο οι «υποανάπτυκτες» χώρες βρίσκονται χρονικά πίσω ή καθυστερούν σε σχέση με τις «ανεπτυγμένες»
- τον διαχωρισμό και την αξιολογική ιεράρχηση υπέρ ενός υποτιθέμενου οικείου «τόπου» (ως έχοντος νόημα, ζωή και καθημερινότητα) και κατά του ανοίκειου «χώρου» (ως μιας αφηρημένης και α-νόητης εξωτερικότητας)

Η φιλοδοξία της γεωγράφου είναι η αντικατάσταση των παραπάνω από:

από την εμπειρική σφαίρα: ανήκε στην *a priori* επικράτεια της συνείδησης (δηλ. του 'υποκειμένου'), και μοιραζόταν την εσωτερική, ιδεατή –και άρα υπερβατική και ουσιαδώς ακατάληπτη- δομή της επικράτειας αυτής». Léfèbvre, όπ.π., σσ. 1-2.

¹⁹¹ Massey, όπ.π., σ. 52.

¹⁹² Όπ.π., σ. 55.

¹⁹³ Ο Deleuze γράφει για τον ύστερο Bergson: «Η διάρκεια του φαινόταν όλο και λιγότερο αναγόμενη στην ψυχολογική εμπειρία και μετατράπηκε στην ευμετάβλητη υπόσταση των πραγμάτων, ως το κεντρικό θέμα μιας πολύπλοκης οντολογίας. Αλλά επίσης, ταυτόχρονα, ο χώρος του φαινόταν όλο και λιγότερο αναγόμενος σε μια φανταστική επινόηση που μας διαχωρίζει από αυτή την ψυχολογική πραγματικότητα, αντίθετα, ήταν και αυτός ριζωμένος στο είναι.» Ή αλλού: «Η κίνηση δεν είναι πια μόνο έξω από μένα, αλλά και μέσα μου' και ο ίδιος ο Εαυτός, με τη σειρά του, είναι μόνο μια περίπτωση εντός της διάρκειας ανάμεσα στις άλλες.» (αναφ. στη Massey, σ. 58) Αυτό το σχήμα ταιριάζει απολύτως με την Σπινοζική οντολογική κατασκευή, αυτό που ο Deleuze αποκαλεί (δανειζόμενος τον όρο από τον Leibniz) *παράλληλία* του σώματος και του πνεύματος στον Spinoza, με άλλα λόγια την ισοδυναμία εκτατικότητας-εξωτερικότητας και σκέψης-εσωτερικότητας –βλ. Ντελέζ, Ζ. (1993) *Σπινόζα: Πρακτική Φιλοσοφία*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 32-7 και 141-8. Απλοποιώντας ακραία, η ζωή στον Spinoza είναι συνώνυμη με την ικανότητα ετεροπάθειας, και άρα με τη δυνατότητα ανοίγματος στον κόσμο, στην επαφή με τα άλλα σώματα και τα παθήματα που αυτά προκαλούν.

- την αναγνώριση του χώρου ως του εμμενούς προϊόντος συσχετισμών και διαδράσεων, (που σημαίνει επίσης:)
- την κατανόησή του ως της σφαίρας που καθιστά δυνατή την ύπαρξη της *πολλαπλότητας* υπό την έννοια της ταυτόχρονης πληθυντικότητας ή της «συνυπάρχουσας ετερογένειας», (η οποία τελικά συνεπάγεται:)
- την αναγνώριση του χώρου ως πάντοτε ανοιχτού και υπό κατασκευή, ως του προϊόντος «σχέσεων-ανάμεσα» που είναι συνεχώς τρέχουσες.

Είναι φανερό από τα παραπάνω η πολιτική στόχευση της Massey,¹⁹⁴ αλλά η προσέγγισή της στο χώρο είναι ακόμα πιο ριζικά πολιτική. Όπως εύστοχα γράφει ο Ben Anderson, «το *For Space* μπορεί να διαβαστεί ως μια προσπάθεια να σκεφτούμε το χώρο σαν ρήμα—μια κίνηση που προσδένει το χώρο σε μια σειρά προβληματικών που μέχρι τώρα θεωρούνταν η επικράτεια του χρόνου. [...] Ο χώρος, έτσι, γίνεται το έδαφος του ίδιου του πολιτικού διότι το να σκέφτεσαι χωρικά σημαίνει να εμπλέκεσαι με την ύπαρξη πολλαπλών διαδικασιών συνύπαρξης».¹⁹⁵ Η πολιτική έκφραση μιας τέτοιας εννοιολόγησης του χώρου θα είχε με τη σειρά της τρεις πλευρές:

- θα ήταν ριζικά δεκτική, επινοητική και ανοιχτή στη διαπραγμάτευση και τον αυτοσχεδιασμό, βασιζόμενη αποκλειστικά στη μοναδικότητα του συγκεκριμένου κάθε φορά τόπου και της συγκυρίας,
- δεν θα ακολουθούσε «οικουμενικές» χωρικές αρχές από τις οποίες συνάγονται κανόνες και a priori αξιολογημένες πολιτικές θέσεις,
- θα λάμβανε υπόψη τις σχέσεις, συνδέσεις και συνέπειες με ευρύτερες χωρικές κλίμακες.

Η προσέγγιση της Massey, έτσι, μπορεί να ερμηνευθεί ως μέρος της λεγόμενης «σχεσιακής στροφής» στη γεωγραφία που χαρακτήρισε την περασμένη δεκαετία κι εξακολουθεί να θεωρείται επικρατούσα τάση και στην τρέχουσα. Ωστόσο, οι δύο σημαντικότερες ίσως συνιστώσες αυτού του ρεύματος είναι η θεωρία των συναρμολογήσεων (*assemblage theory*) και η θεωρία των δικτύων δρώντων (*Actor Network Theory*).

5.4 Συναρμολογήματα και Δίκτυα Δρώντων

Τα συναρμολογήματα και τα δίκτυα δρώντων είναι ίσως η εμπροσθοφυλακή της προσπάθειας που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στις ανθρωπιστικές σπουδές γενικά, αλλά και στη γεωγραφία ειδικότερα, να σημειωθεί μια φιλοσοφική και επιστημολογική στροφή από το

¹⁹⁴ Επίσης δηλώνεται: το πρώτο σημείο σχετίζεται με (και επιδιώκει να εμπλουτίσει χωρικά) τις αντι-ουσιακρατικές πολιτικές θεωρήσεις, όπως π.χ. η σχεσιακή κατασκευή των πολιτικών υποκειμενικοτήτων της Chantal Mouffe· το δεύτερο συνάδει με την ενδυνάμωση των κινημάτων υπεράσπισης των δικαιωμάτων μειονοτήτων κ.λπ· το τρίτο, θα μπορούσε να συμβάλει στη συγκρότηση ενός λόγου απαραίτητου για την υπεράσπιση της ανοιχτότητας του μέλλοντος κατά των αφηγήσεων TINA (There Is No Alternative) της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

¹⁹⁵ Anderson, B. (2008) "For space (2005): Doreen Massey" στο Hubbard, P., Kitchin, R. & Valentine, G. (Eds.), *Key Texts in Human Geography*, London: Sage, σ. 232. Βλ. http://www.sagepub.in/upm-data/18967_26_Hubbard_Ch_26.pdf

πολιτισμικό-υποκειμενικό (γλώσσα, λόγος-discourse, αναπαράσταση) στο υλιστικό-αντικειμενικό πεδίο. Η στροφή αυτή βασίζεται σε «επίπεδες» οντολογικές θεωρήσεις που δεν αποδέχεται ιεραρχήσεις μεταξύ σύνθετου και απλού, οργανικού και ανόργανου, ολικού και μερικού, κ.ο.κ.,¹⁹⁶ και έτσι, στο αντικείμενο που μας ενδιαφέρει εδώ, μελετά τον χώρο και την πολιτική δράση ως προϊόντα ασταθών, ενδεχομενικών συνδέσεων μεταξύ ανθρώπων και αντικειμένων.

Το *συναρμολόγημα* είναι μια έννοια που επινοούν οι Deleuze και Guattari στο *Mille Plateaux* και φαίνεται να αντικαθιστά την «επιθυμητική μηχανή» του *Αντι-Οιδίποδα*.¹⁹⁷ Συνδυάζοντας τους ορισμούς και τις αναφορές που βρίσκονται διάσπαρτες στο βιβλίο, με κάποιες μεταγενέστερες συνεντεύξεις του Deleuze,¹⁹⁸ προκύπτουν τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά:

- Τα συναρμολογήματα είναι *παραγωγικά*: στην Ντελεζιανή οντολογία, παίζουν το ρόλο του οιονεί-αιτιώδους τελεστή, του παράγοντα που μεσολαβεί ανάμεσα στο πεδίο συνεκτικότητας και τα στρώματα. Στο αλλοπλαστικό στρώμα, όπως δείχνει το περίφημο παράδειγμα άνθρωπος-άλογο-τόξο, «παράγουν νέους εδαφικούς σχηματισμούς, νέες συμπεριφορές, νέες εκφράσεις, νέους δρώντες και νέες πραγματικότητες».¹⁹⁹
- Τα συναρμολογήματα είναι *ετερογενή*: όχι μόνο συνδέουν ετερόκλητα σώματα μεταξύ τους (το άλλο διάσημο παράδειγμα είναι η-σφήκα-και-η-ορχιδέα), αλλά περιλαμβάνουν υποχρεωτικά και μια εκφραστική συνιστώσα (η ορχιδέα προσελκύει τη σφήκα με το σχήμα και το χρώμα της), εκτελώντας μια διπλή συνάρθρωση υλικού περιεχομένου-εκφραστικής λειτουργίας.
- Τα συναρμολογήματα είναι *σχεσιακά*: τα ετερογενή στοιχεία που τα συναποτελούν συνδέονται με σχέσεις εξωτερικότητας, δηλαδή, απ' τη μια διατηρούν ένα βαθμό

---

¹⁹⁶ «...Ενώ μια οντολογία που βασίζεται σε σχέσεις μεταξύ γενικών τύπων και ειδικών στιγμών είναι *ιεραρχική*, με το κάθε επίπεδο να αντιπροσωπεύει μια διαφορετική οντολογική κατηγορία (οργανισμός, είδος, γένος), μια προσέγγιση με όρους αλληλεπιδρώντων μερών και αναδυόμενων συνόλων οδηγεί σε μία *επίπεδη οντολογία*, που αποτελείται αποκλειστικά από μοναδικά, ενικά άτομα, που διαφέρουν σε χωρο-χρονική κλίμακα αλλά όχι σε οντολογικό καθεστώς.» DeLanda (2002), όπ.π., σ. 58. (οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο)

¹⁹⁷ Ο γαλλικός όρος είναι *agencement*, που θα μπορούσε να αποδοθεί ως «διάταξη» ή «διαρρυθμισμό». Η μετάφραση εδώ γίνεται από την αγγλική *assemblage* με την οποία απέδωσε την έννοια ο Brian Massumi στην αγγλόφωνη έκδοση του *Mille Plateaux*. Ωστόσο, στη μεταφραστική αυτή επιλογή έχει ασκηθεί κριτική, πρώτον γιατί η λέξη *assemblage* στα γαλλικά χρησιμοποιείται σε πιο ειδικές τεχνικές ορολογίες και, δεύτερο και κυριότερο, γιατί η πρωτότυπη λέξη αποτελεί πιθανότατα ένα εσκεμμένο λογοπαίγνιο μεταξύ του *agencer* (=τακτοποιώ, διατάσσω, ταιριάζω) και του *agence* (=δράση). Παρότι και στα ελληνικά η απόδοση του όρου έχει αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων (έχουν προταθεί τα συναρμογή, συμπίλημα, διάταξη, κ.λπ.), επιλέγω το «συναρμολόγημα» ελπίζοντας ότι με αυτόν τον όρο αποδίδονται οι κρίσιμες διαστάσεις της έννοιας, δηλ. ότι αφορά σύνολα αποτελούμενα από ετερογενή στοιχεία (που πρέπει να συναρμολογηθούν σε κάτι ενιαίο και λειτουργικό) και ότι αυτά τα σύνολα χαρακτηρίζονται από σχετική αυτονομία δράσης, κάποιας μορφής «υποκειμενικότητα» (κάτι που δεν προκύπτει από επιλογές τύπου συναρμολόγηση, συναρμογή κ.λπ., που είναι μάλλον παθητικές).

¹⁹⁸ Βλ. κυρίως Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 40, 71, 88 και Deleuze, G., Parnet, C. (1987) *Dialogues II*, London and New York: Continuum, σ. 69 και Deleuze, G. (2007) *Two Regimes of Madness*, New York: Semiotext(e), σσ. 176-9.

¹⁹⁹ Müller, M. (2015) «Assemblages and Actor-networks: Rethinking Socio-material Power, Politics and Space», *Geography Compass* 9/1 (2015), σσ. 29.

αυτονομίας μέσα στο και ανεξάρτητα από το συναρμολόγημα (όπως η σφήκα και η ορχιδέα) και, απ' την άλλη, οι ατομικές τους ιδιότητες δεν εξηγούν ούτε συνεπάγονται τη φύση του συναρμολογήματος, που εξαρτάται αντίθετα από τις σχέσεις που αναπτύσσουν, τον τρόπο που διαντιδρούν εντός του.

- Τα συναρμολογήματα είναι *δυναμικά*: η ανάδυσή τους συνοδεύεται από κινήσεις εδαφικοποίησης (όχι μόνο οργάνωσης μιας εδαφικότητας, αλλά και λειτουργικής σταθεροποίησης), αλλά εσωγενείς ή εξωγενείς δυνάμεις απεδαφικοποίησης μπορεί να τα μεταλλάξουν, να τα μετασχηματίσουν ή να τα αποσυνθέσουν.

Η αυτόνομη του συναρμολογήματος ως θεωρητικής/αναλυτικής έννοιας έγινε στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας από τον Manuel DeLanda,²⁰⁰ ο οποίος βρήκε σε αυτή την έννοια το ιδανικό εργαλείο για να συγκροτήσει μια θεωρία που φιλοδοξεί να αποφύγει τις παγίδες τόσο των Εγγελιανών οργανικών ολότητων και της ουσιοκρατίας, όσο και του ψευδοδιλήμματος μεταξύ δομής και εμπρόθετης δράσης, που ο DeLanda αποκαλεί μακρο- και μικρο-αναγωγισμούς αντίστοιχα.²⁰¹ Ωστόσο, ο στόχος του βιβλίου είναι μεγαλεπίβολος: η συγκρότηση μιας κοινωνικής οντολογίας, μιας γενικής θεωρίας που να εξηγεί τη γένεση των κοινωνικών μορφών. Η δομή του: μια διαδοχική εξέταση των βασικών (σύγχρονων, δυτικών) κοινωνικών μορφών σε αύξουσα χωρο-χρονική κλίμακα –από τα άτομα (και τα υπο-ατομικά τους συστατικά στοιχεία) στα κοινωνικά δίκτυα και τις κοινότητες, από εκεί στις κοινωνικές τάξεις και τους θεσμοποιημένους οργανισμούς, από εκεί στις διοικητικές δομές και την τοπική κυβέρνηση, και τέλος στις πόλεις και τα κράτη. Οι βασικές θέσεις του, εν συντομία (θα επανέλθουμε σε επόμενο κεφάλαιο):²⁰²

- Η ατομική οντότητα της κάθε κλίμακας αποτελείται από οντότητες της αμέσως προηγούμενης, οπότε οι σχέσεις μεταξύ των κλιμάκων είναι σχέσεις μέρους προς το όλο.
- Οι οντότητες της κλίμακας n προκύπτουν ως το στατιστικό αποτέλεσμα των διαδράσεων των οντοτήτων της κλίμακας $n-1$ (διαδράσεις και σχέσεις που αναδεικνύονται σε «ενδεχομενικά υποχρεωτικές», αλλά δεν είναι ποτέ «λογικά αναγκαίες»);²⁰³
- Οι οντότητες της κλίμακας n , με την ανάδυσή τους, επηρεάζουν αυτές της $n-1$ από τις οποίες προέκυψαν, περιορίζοντας ή διευκολύνοντας τη μία ή την άλλη δράση τους.
- Στην ανώτατη κλίμακα δεν υπάρχει κάποια γενική κατηγορία όπως «η κοινωνία», αλλά υποχρεωτικά κάποια συγκεκριμένη οντότητα που μπορεί να αναλυθεί με τον πιο πάνω τρόπο.

²⁰⁰ DeLanda, M. (2006a) *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*. London and New York: Continuum.

²⁰¹ Για μια σύντομη σύζηση αυτού του προβλήματος, βλ. DeLanda, M. (2006b) «Deleuzian Social Ontology and Assemblage Theory», στο Fuglsang, M., Sørensen, B. M., (eds.) *Deleuze and the Social*, Edinburgh: Edinburgh University Press, σσ. 250-1 και Bonta & Protevi, όπ.π., σσ. 3-7.

²⁰² Από το DeLanda (2006b), όπ.π., σ. 251-2.

²⁰³ Βλ. DeLanda (2006a), όπ.π., σσ. 11-12.

Η θεωρία δρώντων-δικτύων (Actor-network theory, ή ANT), παρότι προηγείται χρονικά της συναρμολογηματικής, θα μπορούσε να ιδωθεί σαν μια πιο πρακτικά προσανατολισμένη εκδοχή της. Συναρθρώθηκε σταδιακά από τον Bruno Latour, τον Michel Callon και τον John Law και η προέλευσή της δεν είναι από τη φιλοσοφία, ούτε καν από την κοινωνιολογία, αλλά από τις επιστημονικές-τεχνολογικές σπουδές. Παρότι η Ντελεζιανή επιρροή είναι προφανής στην ANT, αυτή οφείλεται πιθανότατα περισσότερο στις κοινές αναφορές (όπως ο Bergson, ο κοινωνιολόγος Gabriel Tarde και ο φιλόσοφος Gilbert Simondon) παρά σε κάποια εφαρμογή της φιλοσοφίας του Deleuze. Μετά το 1990, η ANT συγκέντρωσε μεγάλο ενδιαφέρον και από διάφορους κλάδους της γεωγραφίας –δεν είναι τυχαίο ότι και ο John Allen αφιερώνει μεγάλο μέρος του β' μέρους του βιβλίου του για τις «γεωγραφίες της εξουσίας» σε αυτήν, προσπαθώντας να καλύψει το κενό που αφήνει ο Foucault με την «κυβερνοτροπία» του σε σχέση με τη διακυβέρνηση μεγάλων πληθυσμών από απόσταση.²⁰⁴

Προφανώς, η κεντρική έννοια της ANT είναι το δίκτυο δρώντων. Παρότι ο όρος «δίκτυο» έχει δεχθεί κριτική από τον ίδιο τον Latour (που επισημαίνει πως ο όρος υπαινίσσεται ότι είναι εφικτή η «μεταφορά χωρίς παραμόρφωση», κάτι που δεν ισχύει –θυμίζοντας έτσι την κριτική που κάνει και ο Allen στις «δικτυακές» θεωρήσεις της εξουσίας), απ' την άλλη παρουσιάζει πλεονεκτήματα: «δεν προϋποθέτει κάποια α priori τάξη ή ιεράρχηση, δεν συνδέεται με τον αξιολογικό μύθο μιας κορυφής και μιας βάσης της κοινωνίας, δεν θέτει καμία προϋπόθεση για το εάν ένας τόπος είναι μακρο- ή μικρο- και δεν απαιτεί αλλαγές των εργαλείων μελέτης του στοιχείου 'α' ή του στοιχείου 'β'». ²⁰⁵ Όπως τα συναρμολογήματα, έτσι και τα δίκτυα δρώντων είναι υλικά-σημειωτικά αντικείμενα που εντάσσονται σε μια επίπεδη οντολογία (αφού περιλαμβάνουν, όχι μόνο ανθρώπινους και μη-ανθρώπινους δρώντες, αλλά οι τελευταίοι μπορεί να περιλαμβάνουν και «άψυχα» αντικείμενα) η οποία δεν προϋποθέτει καμία κοινωνική τάξη ή ιεράρχηση, αλλά αντίθετα αυτή προκύπτει από τις σχέσεις μεταξύ των διάφορων οντοτήτων, καθώς αυτές εκτυλίσσονται: η ισχύς ή και η ύπαρξη των δικτύων επαφίεται στην επιτελεστικότητα τους και στις σχέσεις που αναπτύσσουν με άλλα δίκτυα.

Εδώ όμως βρίσκεται η πρώτη σημαντική διαφορά της ANT με τη συναρμολογηματική θεωρία. Για την πρώτη, η δράση εξαρτάται αποκλειστικά από τη σχεσιακή δικτύωση (βλ. το παράδειγμα του αυτοκινήτου που, όταν χαλάσει, γίνεται ένα άχρηστο συνονθύλευμα από ανταλλακτικά), ενώ οι σχέσεις εξωτερικότητας στις οποίες επιμένει η δεύτερη επιτρέπει στις οντότητες μικρότερης κλίμακας (που μπορεί κάλλιστα να νοηθούν και αυτές ως συναρμολογήματα) να διατηρούν τις ιδιότητες και ικανότητές τους νοούμενες και εκτός συναρμολόγησης. Μια δεύτερη διαφορά είναι ότι η ANT προσφέρει πολύ περισσότερα και πιο στέρεα εργαλεία για την εμπειρική έρευνα των σχέσεων μεταξύ των δικτύων δρώντων (όπως τα «κέντρα υπολογισμού», τα «ολιγοπτικά», το «μαύρο κουτί», η «μετάφραση» κ.ά.) –βέβαια, η συναρμολογηματική θεωρία άρχισε να «παράγει» ερευνητικό έργο είκοσι σχεδόν χρόνια αργότερα. Πιθανότατα για τον ίδιο λόγο, κι αυτή είναι η τρίτη διαφορά, οι ερευνητές της ANT έχουν αναπτύξει μια πιο ολοκληρωμένη

---

²⁰⁴ Βλ. Allen, όπ.π., κυρίως σσ. 129-34.

²⁰⁵ Latour, B. (1996) «On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications», σ. 5, στο <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/P-67%20ACTOR-NETWORK.pdf>.

προσέγγιση για την πολιτική και την εξουσία: ο Andrew Barry,²⁰⁶ για παράδειγμα, διακρίνει μεταξύ της πολιτικής και του πολιτικού και της διαφορετικής σχέσης που έχουν με τις υλικές πρακτικές, την τεχνολογία και τα τεχνουργήματα: η πρώτη κωδικοποιεί μια σειρά κοινοβουλευτικών και τεχνικών πρακτικών με στόχο την ειρήνευση των διαφωνιών και το «κλείσιμο» του πολιτικού (τη «συρραφή του καταστατικού ανταγωνισμού» θα έλεγε ο Laclau), το δεύτερο επανέρχεται ακριβώς μέσω των θεμάτων που «ανοίγει» η κάθε νέα τεχνολογία και οι πρακτικές που αναπτύσσονται γύρω από αυτήν.²⁰⁷

Πέρα όμως από την εμπειρική-ερευνητική πρόοδο, και οι δύο θεωρίες (που άλλωστε δεν αποτελούν στεγανά, αλλά εργαλεία προς χρήση από τους ενδιαφερόμενους ερευνητές) έχουν ενδιαφέρουσες οπτικές να προσφέρουν τόσο ως προς τη μελέτη της χωρικότητας της εξουσίας, όσο και ως προς μια τοπολογική θέωση του χώρου. Σε ό,τι αφορά το πρώτο σημείο, αποκαλύπτοντας την ενδεχομενική και ετερογενή σύσταση των ηγεμονικών σχηματισμών, είτε στο επίπεδο του κράτους είτε σε υψηλότερα (π.χ. υπερεθνικών σχηματισμών όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση) ή χαμηλότερα επίπεδα ανάλυσης (π.χ. μιας ανεξάρτητης αρχής), επιτρέπουν την κριτική τους αποδόμηση και ανοίγουν πεδία για την επινόηση νέων συναρμολογήσεων και την πολιτική δράση. Επίσης, και αυτό είναι πολύ κρίσιμο, με την ανάδειξη της σημασίας των ενεργών σχέσεων μεταξύ των δρώντων μερών (και άρα της εδαφικοποίησής τους, δηλαδή της σταθεροποίησης των συνδέσεών τους που έχει αναπόφευκτα μια χωρική διάσταση), αλλά και της «μετάφρασης» των προθέσεων και των συμφερόντων τους σε μια όσο το δυνατόν ενιαία γλώσσα (της επικωδίκωσης δηλαδή των διάσπαρτων εκφραστικών συνιστωσών), οι νέοι αυτοί τρόποι εννοιολόγησης του κοινωνικού είναι εγγενώς χωρικά προσανατολισμένοι, και μάλιστα με μια αυτονόητη έμφαση στην εμμένεια της κάθε περίπτωσης, όπως με θέρμη υποστήριξε η Massey: ακόμα και όταν το θέμα είναι τόσο γενικό και «παγκόσμιο» όσο η συγκρότηση των διεθνών δικτύων διακυβέρνησης υπό την αιγίδα υπερ-εθνικών ή διεθνών οργανισμών, είναι απαραίτητη η έμφαση στους τρόπους που οι πολιτικές και οι γνώσεις μεταδίδονται και μετακινούνται, πού και πώς οι «ειδικοί» εγκαθίστανται και επικοινωνούν τόσο με τα τοπικά δίκτυα όσο και με τους οργανισμούς εποπτείας ή προέλευσής τους, ποια στοιχεία ανταλλάσσονται και με ποιους, κ.ο.κ.

Και αυτό είναι κάτι που μας φέρνει στην τοπολογική οπτική του χώρου, η επιμονή στην οποία είναι ένα σημαντικό πλεονέκτημα της ANT, αλλά ταυτόχρονα και η αχίλλειος πτέρνα της. Γράφει ο Latour, με έντονο ύφος πολεμικής πώς, με τη θεωρία δρώντων δικτύων, «ξεφορτωνόμαστε την τυραννία της απόστασης ή της εγγύτητας», «αντικαθιστούμε τη μεταφορά της [χωρικής] κλίμακας» και «αφήνουμε πίσω μας [την ιδέα] πώς μια επιφάνεια έχει ένα μέσα κι ένα έξω που χωρίζονται από ένα σύνορο»: με άλλα λόγια, «απαλασσόμαστε από την τυραννία των γεωγράφων».²⁰⁸ Προφανώς είναι σωστό πώς τα σύγχρονα επικοινωνιακά δίκτυα αλλά και εξελίξεις σε άλλα πεδία καθιστούν τις γεωγραφικές αποστάσεις σε πολλές περιπτώσεις αδιάφορες ή μικρής σημασίας –δεν είναι τυχαίο άλλωστε πώς υπεράνω πάσης υποψίας γεωγράφοι όπως ο Allen και η Massey υπερασπίζονται την τοπολογική χωρική σκέψη ως απαραίτητη. Επίσης, η πολεμική στις «κλίμακες» γίνεται στο όνομα της υπεράσπισης της

²⁰⁶ Barry, A. (2001) *Political machines: governing a technological society*. London: Continuum.

²⁰⁷ Βλ. Müller, ό.π., σσ. 30-1.

²⁰⁸ Latour (1996), ό.π., σσ. 4-6.

εμμενούς συγκρότησής τους και της σημασίας του τοπικού ακόμα και στα πιο εκτεταμένα, «παγκόσμια» δίκτυα –και άρα είναι χρήσιμη αναλυτικά και πολιτικά, ακριβώς για να καταπολεμηθεί η ιδεολογική αναπαράσταση της παγκοσμιοποίησης ως ανεξέλεγκτης υπερβατικής δύναμης που έρχεται «από παντού και πουθενά» σαν αναπόφευκτη θεομηνία. Εν τούτοις, αυτή η τοπολογική εμμονή συνδέεται με μια άρνηση να ληφθεί υπόψη πώς επηρεάζουν τη δυνατότητα σύναυξης επαφών και συγκρότησης δικτύων οι *προϋπάρχοντες* συσχετισμοί ισχύος που σχετίζονται με ταξικά, φυλετικά, έμφυλα ή γεωγραφικά χαρακτηριστικά, ή άλλοι ιστορικοί ή πολιτισμικοί παράγοντες που δεν αποτελούν με κάποια έννοια ενεργό μέρος του δικτύου. Με αυτή την έννοια, η συναρμολογηματική θεωρία θα υιοθετούσε ενδεχομένως πλευρές των παραπάνω παραδοχών, αλλά οπωσδήποτε όχι το σύνολό τους: για παράδειγμα, θα δεχόταν ότι η εκάστοτε χωροχρονική κλίμακα δεν μπορεί να είναι a priori νοητική κατηγορία, αλλά θα απέρριπτε, όπως είδαμε, και μάλιστα εξ ορισμού, την ιδέα ότι *δεν υπάρχουν* οντότητες διαφορετικών κλιμάκων ενσωματωμένες η μία στην άλλη και των οποίων οι συνολικές σχέσεις ή οι αναδυόμενες ιδιότητες επηρεάζουν η μία την άλλη· επίσης, θα δεχόταν ότι τα δίκτυα (ή τα συναρμολογήματα) είναι ριζικά θετικές, εμμενείς έννοιες (και «δεν έχουν σκιά», όπως γράφει ο Latour), αλλά θα απέρριπτε τη θέση πως «η επιφάνεια 'ανάμεσα' στα δίκτυα είτε ανήκει σε αυτά είτε δεν υπάρχει» αφού, και πάλι εξ ορισμού, τα συστατικά στοιχεία των συναρμολογημάτων χαρακτηρίζονται από σχέσεις *εξωτερικότητας*, δηλαδή μπορούν να αποτελούν μέρη ακόμα και ανεξάρτητων μεταξύ τους συναρμολογημάτων, ταυτόχρονα. Γι' αυτούς τους λόγους, η συναρμολογηματική θεωρία είναι μάλλον προνομιακή (σε σχέση με την ANT) για τη μελέτη φαινομένων όπως τα κοινωνικά κινήματα, σύμφωνα με τον γεωγράφο Colin McFarlane:

Αντίθετα από τα δίκτυα, τα συναρμολογήματα εστιάζουν πολύ πέρα από τις σχέσεις μεταξύ τοποθεσιών, γιατί λαμβάνουν υπόψη την ιστορία, την εργασία, την υλικότητα, την επιτελεστικότητα. Τα συναρμολογήματα μας κατευθύνουν στην ανασύσταση και την αποσύνθεση, στη διασπορά και τον μετασχηματισμό, σε διαδικασίες δηλαδή που συχνά αγνοούνται από τη θεωρία των δικτύων.²⁰⁹

Αυτό που μένει ανοιχτό στην περίπτωση των συναρμολογημάτων είναι η μέθοδος επιλογής του ερευνητικού πεδίου και των κρίσιμων στοιχείων. Όπως γράφει ο John Allen, «Αν υποκύψουμε πολύ πρόθυμα στην οντολογική βεβαιότητα ότι ο κόσμος είναι ετερογενής, πολλαπλός και ενδεχομενικός, είναι πολύ εύκολο να ακολουθήσουμε τις αισθήσεις μας και να συνθέσουμε κάτι που ο καλύτερος τρόπος να περιγραφεί θα είναι ένα νομιναλιστικό μπάχαλο».²¹⁰

Στη δική μας περίπτωση, η επιλογή του συναρμολογήματος ως κεντρικού αναλυτικού εργαλείου για την προσέγγιση της ανάδυσης των Εξαρχείων και των μεταλλαγών τους στη μεταπολιτευτική ιστορία έγινε λίγο μετά από τη θεωρητικοποίηση του από τον DeLanda και πριν από τη διερεύνηση και τον εμπλουτισμό της έννοιας με την πολύπλευρη γεωγραφική προβληματική που ακολούθησε. Έτσι, στην επόμενη ενότητα παρουσιάζονται οι μεθοδολογικές διερευνήσεις όπως συνέβησαν κατά τη διάρκεια της έρευνας και πριν, φυσικά, από τη συγκέντρωση του εμπειρικού προς ανάλυση υλικού. Ξεκινούν από λίγο πιο πίσω από το σημείο που βρισκόμαστε, με μια

²⁰⁹ Αναφέρεται στον Müller, όπ.π., σ. 35.

²¹⁰ Allen, J. (2011) «Powerful assemblages?», *Area* 43(2), σσ. 154-7.

επιστροφή στον Foucault, και επανέρχονται στο Ντελεζογκαταριανό συναρμολόγημα, επιμένοντας όμως σε αυτό που εδώ ονομάσαμε «Φουκοντελεζιανή σύνθεση». Η συζήτηση αυτή, παραδόξως (;), είναι ακαδημαϊκά απολύτως επίκαιρη και τρέχουσα,²¹¹ και επαναφέρει τη συζήτηση στον Foucault της πρώτης περιόδου, της διερεύνησης δηλαδή του λόγου (discourse) και των επιστημών (epistemes), γιατί η στροφή στην αντικειμενική υλικότητα, στην ανάγκη της να διαφοροποιηθεί από τις πολιτισμικές σπουδές, άφησε πίσω της αυτή την πολύ σημαντική διάσταση που, τόσο ο Foucault, όσο κι ο Deleuze με τον Guattari, την αντιμετώπιζαν ως αξεδιάλυτα ισοβαρή με την υλική, εκτός-λόγου διάσταση.

---

²¹¹ Βλ. ενδεικτικά Legg, S. (2011) «Assemblage/apparatus: using Deleuze and Foucault», *Area* 43(2), σσ. 128–33 και Lemke, T. (2014) «New materialisms: Foucault and the ‘government of things’», *Theory, Culture & Society*, e-pub ahead of print και στο https://www.academia.edu/6635562/New_materialisms_Foucault_and_the_government_of_things (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ > ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

6. Εξάρχεια: Εμπειρικά ερωτήματα, πρώτα σχεδιάσματα

Παρουσιάζονται στη συνέχεια κάποιες βασικές υποθέσεις που προδιέγραψαν τις αρχικές τουλάχιστον κατευθύνσεις της έρευνας κι έτσι, παρότι εμπλουτίστηκαν ή και αναθεωρήθηκαν στην πορεία της, ενυπάρχουν στις αναζητήσεις ή ακόμη και στα συμπεράσματά της. Οι υποθέσεις αυτές, που διατυπώθηκαν από διαφορετικές αφετηρίες και ερεθίσματα, σχηματίζουν κατά κάποιο τρόπο (μαζί, υποθέτω, με υποσυνείδητες πεποιθήσεις και φευγαλέες προϋποθέσεις) το δυναμικό πεδίο δυνάμεων βάσει του οποίου διατυπώθηκαν τα ερωτήματά της έρευνας, εκτυλίχθηκε η ανάλυση του υλικού, κ.ο.κ. Γι' αυτό και δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι τα σχεδιάσματα αυτά συγκροτούν μια γραμμική αφήγηση, αλλά μάλλον μια διασπορά ελκυστών, κόμβων και σημείων λαβής για όσα επακολούθησαν, τα οποία πολλές φορές δεν απάντησαν καν ευθέως, ούτε συνέχισαν ρητά τους προβληματισμούς που τέθηκαν εδώ, αλλά παρέμειναν ωστόσο δυναμικές συνιστώσες τους.

6.1 Προσέγγιση του πεδίου I: τα Εξάρχεια ως φουκωϊκή σύνθεση

Η μελέτη πεδίου που σκοπεύω να πραγματοποιήσω στην πορεία της διατριβής αφορά τις συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας που επηρέασαν και διαμόρφωσαν, στη ιστορικότητά του, τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό μετά τη Μεταπολίτευση, όπως αυτές εκδηλώθηκαν γύρω από έναν άξονα που εδράζεται σε μια συγκεκριμένη περιοχή της Αθήνας: τα Εξάρχεια. Προφανώς, το τοπολογικό σχήμα με το οποίο έκλεισε η ενότητα για τη Φουκω-Ντελεζιανή σύνθεση δεν μπορεί να προσφέρει καμία μεθοδολογία για τη μελέτη του χώρου με τη στενή έννοια: (ακόμα και) η τοπολογία δεν είναι γεωγραφία. Μπορεί όμως να προσφέρει μια μεθοδολογία για την οργάνωση, σε έναν καμβά, των γεγονότων που έλαβαν χώρα και των υποκειμένων που έδρασαν σε συγκεκριμένους χώρους· μπορεί να βοηθήσει στο να κατασκευαστούν τα *γυαλιά* που χρειάζονται για να συγκροτηθούν και να διαβαστούν τα αρχεία μέσα από τα οποία θα μπορούσε να ανασυσταθεί μια *γενεαλογία* των «Εξαρχείων».

Η γενεαλογία (μια έννοια που προέρχεται από τον Nietzsche αλλά η σύγχρονη χρήση της οφείλεται κυρίως στον Foucault)²¹² προσεγγίζει την *ιστορικότητα* της κοινωνικής συμπεριφοράς δια του δικού της ιδιαίτερου συνόλου ηθικών και πολιτικών ενδιαφερόντων ή διαστάσεων, όπως αυτά εμφανίζονται και βασίζονται στον *παρόντα χρόνο*, στην πορεία συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτικών ανταγωνισμών. Θεμελιώδης για την κατανόησή της είναι η έννοια της 'γενικής

---

²¹² «Ένας τρόπος ιστορικής διερεύνησης που προσπαθεί να ιχνηλατήσει την ανάδυση και παρακμή όρων και κατηγοριών και τις σχέσεις μεταξύ καθεστώτων εξουσίας και γνώσης κατά την εκδίπλωσή τους. [...] Ο Foucault ενδιαφερόταν να δείξει πώς φαινόμενα που δεχόμαστε ως αυτονόητα έχουν στην πραγματικότητα πολύπλοκες και συχνά ξεχασμένες ιστορικές διαδρομές». "Genealogy", στο Gregory, D., Johnston, R. Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (eds.) (2009) *The Dictionary of Human Geography, 5th Edition*. Oxford: Wiley-Blackwell, σ. 270.

ιστορίας' που ο Foucault αντέτεινε στην 'ολική ιστορία' της νεωτερικής ιστοριογραφίας (με καταγωγή το Διαφωτισμό). Η τελευταία προϋποθέτει έναν κεντρικό πυρήνα του κοινωνικού σχηματισμού κάθε ιστορικής εποχής, από τον οποίο (υποτίθεται ότι) εξαπλώνεται ένα ομοιογενές σύστημα σχέσεων που διαπερνά όλα τα στοιχεία του κοινωνικού. Ο Foucault αντιτέθηκε στη *συνέχεια* που, κατά τους 'παραδοσιακούς' ιστορικούς, αφενός προσδένει ετερογενή φαινόμενα και γεγονότα σε κυρίαρχες ιστορικές-γεωγραφικές ολότητες, αφετέρου τα συνδέει σε μια χωροχρονική ενότητα με τα ιστορικά προηγούμενα και επόμενά τους, για να σχηματίσουν μια οιοονεί φυσική και ανεμπόδιστη ροή. Αυτό δεν σημαίνει πως ο ιστορικός δεν δικαιούται να αναζητά κάποιου είδους σχέση ανάμεσα στα διάσπαρτα γεγονότα –κάθε άλλο' απλά, νομιμοποιείται να το κάνει με διαφορετικό τρόπο. Έτσι, η 'γενική ιστορία' αντιπαραθέτει στην ενιαία αφήγηση της 'ολικής ιστορίας', έναν *χώρο διασποράς*. Η γενεαλογία λοιπόν –ως η μέθοδος της 'γενικής ιστορίας'– ξεκινά από τα γεγονότα και τα φαινόμενα και προσπαθεί να τα συσχετίσει, καταλήγοντας –εάν αυτό είναι εφικτό– σε ευρύτερα θεωρητικά συμπεράσματα, αντί να τα προϋποθέτει. Οι θεωρητικές παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι σπεύδουν να ορίσουν ένα «γενικό» ιστορικό πλαίσιο (παρότι, ως ένα βαθμό, αυτό κάνουν), αλλά να προσφέρουν μεθοδολογικά εργαλεία.

Κατ' αρχάς, προκύπτει ένα θεμελιακό ερώτημα: νομιμοποιούμαι, και με ποιες προϋποθέσεις, να απομονώνω προς μελέτη το στρώμα «Εξάρχεια», ένα κομμάτι αστικού χώρου που ορίζεται, στο κάτω κάτω, αυθαίρετα; Υπάρχουν τουλάχιστον δύο επίπεδα από τα οποία μπορεί κανείς να απαντήσει. Το επίπεδο της ύλης ή του χώρου και το επίπεδο της λειτουργίας ή του λόγου. Στο πρώτο, η ίδια η αντι-ουσιοκρατική φιλοσοφική θεώρηση που τούτη η διατριβή προσπαθεί να εφαρμόσει επιτρέπει την αναλυτική κατάτμηση της «πραγματικότητας» σε πολλαπλές κλίμακες, πέρα από και ανάμεσα στα διάφορα «δεδομένα» υποκείμενα' στο δεύτερο, η απομόνωση του στρώματος «Εξάρχεια» επιτρέπεται, αν δεν επιβάλλεται, από το γεγονός ότι *έπεται* της αυτονόμησης του σημαίνοντος «Εξάρχεια» στο πεδίο του λόγου και της εγκαθίδρυσής του στο συλλογικό φαντασιακό, συνεπώς της απόδοσης μιας λειτουργίας στο αντίστοιχο υλικό κομμάτι αστικού χώρου, της ανάδυσης επομένως του στρώματος αυτού στην έμπρακτη, εν ενεργεία πραγματικότητα.

Όσον αφορά τη *μεθοδολογία προσέγγισης* του ερευνητικού αντικειμένου, αυτή ακολουθεί το «τοπολογικό» σχήμα που συγκεφαλαιώνει την Ντελεζιανή ανάγνωση του Foucault, εμπλουτίζοντάς το με την κρίσιμη (όχι μόνο για την παρούσα έρευνα, αλλά γενικά) χωρική οπτική. Θυμίζω το σχήμα: η εν ενεργεία πραγματικότητα αποτελείται από στρώματα ύλης-σε-λειτουργία που συγκροτούνται εν γένει από αφηρημένες μηχανές «διπλής συνάρθρωσης» που, ακριβώς, συλλέγουν και ταξινομούν την ύλη αποδίδοντάς της κάποιες λειτουργίες. Οι μηχανές αυτές υλοποιούν πάντα ένα «διάγραμμα» που προκύπτει απ' ευθείας από «έξω», από το δυναμικό, από το συσχετισμό καθαρών δυνάμεων μεταξύ τους. Στην κοινωνική πραγματικότητα, η διπλή συνάρθρωση λειτουργεί με (αλλά και παράγει) συστήματα ορατότητας και σχηματισμούς λόγων, που είναι μη αναγώγιμα το ένα στο άλλο, αλλά απολύτως σύμπλοκα και αλληλοπροϋποτιθέμενα: έτσι, η ίδια η πραγματικότητα υφάινεται γύρω από ένα καταστατικό χάσμα που βρίσκεται σε επαφή με το δυναμικό και τις θυελλώδεις του δυνάμεις. Σε αυτό το χάσμα, στο κενό που αδιάλειπτα συρράπτει η μηχανή παραγωγής της πραγματικότητας αλλά που

το ίδιο παραμένει μια πτυχή του έξω, σχηματίζεται το υποκείμενο: απ' τη μια προϊόν της πραγματικότητας της εποχής του, απ' την άλλη κόμβος και φορέας των πιο απρόβλεπτων γραμμών φυγής.

Αν, όπως είναι το (κατά Deleuze και Guattari) χρέος της επιστήμης, θελήσουμε σε τούτη της έρευνα να κάνουμε ένα βήμα από το υπαρκτό προς το δυναμικό, πρέπει να «συγκεκριμενοποιήσουμε» αυτό το τοπολογικό σχήμα με «λίγη γεωγραφία». Τα Εξάρχεια ή, ευρύτερα, η Νεάπολη (πολλές φορές άλλωστε, και στην «καθομιλουμένη», οι δυο όροι χρησιμοποιούνται εναλλακτικά –αν και με όχι αυτονόητο ή «αθώο» τρόπο), είναι, για όλη την περίοδο που εξετάζει η έρευνα, μια γειτονιά του κέντρου της Αθήνας, με συγκεκριμένες, διαμορφωμένες και λίγο-πολύ σταθερές χωρικές ποιότητες, γειτνιάσεις, εγγύτητες. Με άλλα λόγια, δύο αεροφωτογραφίες των Εξαρχείων και των γειτονικών περιοχών που θα παίρνονταν στα δύο χρονικά όρια της έρευνας, δεν θα έδειχναν και πολλά διαφορετικά πράγματα. Παρ' όλα αυτά, τα Εξάρχεια άλλαξαν αυτά τα τριάντα χρόνια –σε πολλά, μη αναγώγιμα μεταξύ τους, αλλά αλληλοδιαπλεκόμενα επίπεδα. Ιδού μια μεθοδολογία προσέγγισης αυτών των εξελίξεων, ή μια μεθοδολογία συγκρότησης μιας *γενεαλογίας των Εξαρχείων*:

- Στο επίπεδο του λόγου: η μελέτη κυρίως εφημερίδων (και, ίσως, σχετικών συζητήσεων στη Βουλή) θα βοηθούσε στην ανασύσταση των σημαντικών *στιγμών*²¹³ του λόγου-για-τα-«Εξάρχεια» όπως συγκροτήθηκε και εξελίχθηκε στη δημόσια σφαίρα. Αφού οι λόγοι συνιστούν «συναρτησιακές (λειτουργικές) καμπύλες» (function curves), οι λόγοι για τα Εξάρχεια απέδωσαν στο κομμάτι αυτό του χώρου μια λειτουργία μέσα στην πόλη, και στις ομάδες που (υποτίθεται πως) το ενοικούν,²¹⁴ μια λειτουργία πολιτική. Οι λόγοι αυτοί βέβαια, δεν στήθηκαν στον αέρα· επηρεάστηκαν από και επηρέασαν μια συγκεκριμένη και δυναμική υλική πραγματικότητα. Κατονόμασαν, περιχάραξαν, χαρτογράφησαν, ιδιοποιήθηκαν, συσχέτισαν. Από τα άρθρα των εφημερίδων παρέλασαν δρόμοι, διευθύνσεις, δημόσια κτήρια, διαμερίσματα, περιγράφηκαν κινήσεις, έφοδοι, συμπλοκές, περικυκλώσεις, καταστροφές. Ασφαλώς, δεν υπήρξαν μόνο λόγοι για τα Εξάρχεια, αλλά και λόγοι από τα Εξάρχεια, που συνέβαλαν στη διαμόρφωση αποφάνσεων, στη συστηματοποίησή τους και στην παραγωγή των υποκειμένων-φορέων τους (πολιτικών και κοινωνικών οργανώσεων, τοπικών συλλόγων, κ.ά.). Έτσι, εκτός από το περιεχόμενο αυτών των λόγων, και η ίδια η διαδικασία παραγωγής τους και η λειτουργία τους είχαν ήδη-πάντα και μια χωρική συνιστώσα: οι όροι παραγωγής αποφάνσεων σε μια εφημερίδα που απευθύνεται σε ένα μαζικό κοινό, που έχει μικρή επαφή με τα Εξάρχεια, είναι πολύ διαφορετικοί από τους αντίστοιχους σε μια επιτροπή γειτονιάς ή σε μια αφίσα.

---

²¹³ Οι Laclau και Mouffe γράφουν: «...θα αποκαλούμε *συνάρθρωση* κάθε πρακτική που εγκαθιδρύει μια τέτοια σχέση ανάμεσα σε στοιχεία, ώστε η ταυτότητά τους να μεταβάλλεται ως αποτέλεσμα της συναρθρωτικής πρακτικής. Τη δομημένη ολότητα που προκύπτει από τη συναρθρωτική πρακτική, θα αποκαλούμε *λόγο*. Τις διαφορετικές θέσεις, εφόσον εμφανίζονται συναρθρωμένες σε ένα λόγο, θα τις αποκαλούμε *στιγμές*» Βλ. Laclau, E., Mouffe, C. (1985), *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso, σ. 105.

²¹⁴ Με τη διατύπωση αυτή δεν υπονοούμε πως δεν υπάρχουν ή δεν δραστηριοποιούνται στα Εξάρχεια οι ομάδες που συνήθως προβάλλεται ότι ταυτίζονται με αυτά, αλλά ότι δεν είναι, προφανώς, μόνες τους –και επίσης ότι το ποια ομάδα κατοίκων ή χρηστών προβάλλεται λογοθετικά κάθε φορά ως ταυτιζόμενη με τα Εξάρχεια ή ως νομιμοποιούμενη να τα εκπροσωπεί είναι επίσης ενδεικτικό της συγκυρίας και του πεδίου δυνάμεων όπως συνδιαμορφώνεται από τον λόγο αυτόν.

- Στο επίπεδο των ορατοτήτων: πέρα από τους λόγους, και μάλιστα πριν από αυτούς, χρειάζεται ένα συγκεκριμένο βλέμμα στην «πραγματικότητα», που ως ένα βαθμό την ανακατασκευάζει, για να ανασυσταθεί στην πορεία και το ίδιο. Στην περίπτωση των Εξαρχειών, υπήρξε αναμφίβολα μια ανάδυση κάποιου τινός για παρατήρηση που έγινε αντιληπτό μέσω μιας σειράς σημμάτων, στη συμπεριφορά, στον τρόπο ζωής, στο «στυλ», στις πολιτισμικές προτιμήσεις και εντάξεις. Στη μελέτη των συστημάτων ορατότητας που ενεργοποιήθηκαν γύρω από –ή με αφορμή– τα Εξάρχεια, μας ενδιαφέρουν οι «σκηνές περιγραφής» (description scenes) που έπαιξαν ένα συγκροτητικό ρόλο για αυτά τα βλέμματα: αυτές μπορεί να αναζητηθούν, τόσο στον ημερήσιο τύπο, αφού χάρη στην αμεσότητα της καταγραφής των γεγονότων, τουλάχιστον στα ρεπορτάζ, αποτυπώνεται και κατασκευάζεται οπωσδήποτε ένα βλέμμα –έστω και διαμεσολαβημένο από το λόγο (άλλωστε βλέμμα και λόγος, περιεχόμενο και έκφραση, υλικό και λειτουργία, συναρθρώνονται αξεδιάλυτα στην εν ενεργεία πραγματικότητα και μόνο για μεθοδολογικούς λόγους ξεχωρίζουν στην ανάλυσή της)– όσο (και κυρίως) στην τηλεοπτική εικόνα, όπως και σε αυτή του εμπορικού κινηματογράφου, που όμως την περίοδο που μας ενδιαφέρει έχει παρακμάσει σημαντικά. Πέρα όμως από τις διαμεσολαβημένες ορατότητες που στήθηκαν από μακριά, οι οποίες υπήρξαν εξαιρετικά αποτελεσματικές στη διάδοση στερεοτύπων, υπήρξαν και τα εκ του σύνεγγυς βλέμματα. Οι χωρικές ποιότητες έπαιξαν λοιπόν πρωτεύοντα ρόλο στη συγκρότηση αυτού του βλέμματος: η συνύπαρξη ή η γειτνίαση ομάδων, με πολιτική ατζέντα απ’ τη μια, και κοινά υποπολιτισμικά χαρακτηριστικά απ’ την άλλη, συνέβαλε στην (ηθελημένη ή/ και αθέλητη) σύγκυση, αφενός των δεύτερων μεταξύ τους, αφετέρου των πρώτων με τους δεύτερους. Εξάλλου, υπάρχουν και οι σχέσεις αυτών των ομάδων με τους «κανονικούς» Εξαρχειώτες –παλιούς κατοίκους, εργαζόμενους, καταστηματάρχες, κ.λπ.– οι οποίες, ακριβώς λόγω της εγγύτητας, δύσκολα διαμεσολαβούνταν από το σύστημα ορατότητας που διαμορφώθηκε στη σφαίρα της δημοσιότητας και υπαγόταν οπωσδήποτε σε άλλου τύπου επήρειες.
- Στο ευρύτερο πεδίο δυνάμεων: η προσέγγισή του θα γίνει μέσω της μελέτης του γενικότερου πολιτικού πλαισίου και των μεταλλαγών του με τη βοήθεια της σχετικής βιβλιογραφίας. Και εδώ ο ημερήσιος τύπος θα μπορούσε να αποτελεί προνομιακή πηγή, αλλά η κλίμακα και οι κίνδυνοι του εγχειρήματος ξεπερνούν ολοφάνερα τις προθέσεις τούτης της μελέτης, που υποχρεούται έτσι να χρησιμοποιήσει κάποιες έτοιμες επεξεργασίες, αφήνοντας τον τύπο σε ρόλο, στην καλύτερη περίπτωση, επικουρικό. Η προσέγγιση αυτή δεν είναι, φυσικά, χωρίς παγίδες: μπορεί απ’ τη μια, τέτοιου είδους συγγράμματα (που προσπαθούν να παρουσιάσουν ή να ερμηνεύσουν ένα τόσο πρόσφατο κομμάτι ιστορίας) να προσφέρουν πληροφορίες σε μεγάλη πυκνότητα, απ’ την άλλη όμως, πολύ συχνά (και παρ’ όλες τις διαβεβαιώσεις επιστημονικότητας) εξ αντικειμένου εντάσσονται σε μια ιδεολογική-πολιτική συμμαχία, πρόσκαιρη ή πιο σταθερή. Δεν μπορεί να κάνει κανείς πολλά παρά να επιλέξει επεξεργασίες με συγγενική επιστημονική ματιά στα πράγματα –δηλαδή, όσο είναι δυνατόν «ουδέτερες» ή τουλάχιστον με αναγνωρισμένη επίγνωση των ορίων της «επιστημονικότητάς» τους– και να χαρτογραφήσει, βάσει αυτών και αναγκαστικά σε αδρές γραμμές, τις ενεργές δυνάμεις

της περιόδου, με τους αναδιατασόμενους συσχετισμούς και τις μεταλλαγές τους. (Περίττο να αναφέρω πως οι δυνάμεις αυτές, πολύ περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη περίοδο της ιστορίας, φτάνουν στην πλανητική κλίμακα.) Εισάγοντας τη χωρική διάσταση, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει τις ευρύτερες ανακατατάξεις και μεταβολές στα θέματα οργάνωσης του χώρου κατά τη διάρκεια των εξεταζόμενων τριάντα ετών (που έχουν σε γενικές γραμμές αναφερθεί σε προηγούμενα σημειώματα), εστιάζοντας στον τρόπο που αυτές επηρέασαν και επηρεάζουν το κέντρο της πόλης, αλλά και τα Εξάρχεια ειδικότερα: οι μεταβαλλόμενοι συσχετισμοί και οι πληθυσμιακές και λειτουργικές μετατοπίσεις μεταξύ κέντρου και αστικής περιφέρειας, για παράδειγμα, υπήρξαν κεντρικό ζήτημα για όλη την τριακονταετία· επίσης, μεταβλήθηκε σημαντικά (ιδίως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990) και η παραγωγική, καταναλωτική και συμβολική γεωγραφία του κέντρου –άλλες γειτονιές υποδέχθηκαν περισσότερους οικονομικούς μετανάστες, άλλες «εξευγενίστηκαν» με υποδομές ή αλλαγές χρήσεων, κ.λπ.

- Στο πεδίο υποκειμενοποίησης: σχετίζεται, όπως έδειξε ο Deleuze στο τοπολογικό του σχήμα, τόσο με τους σχηματισμούς αποφάνσεων και τα συστήματα ορατότητας, όσο και απ' ευθείας με την αφηρημένη μηχανή της διαστρωμάτωσης που έρχεται «απ' έξω», από το δυνητικό πεδίο. Στην περίπτωση μας, τα «Εξάρχεια» συγκροτούνται από και συγκροτούν κάποια υποκείμενα· ποια είναι αυτά; Ποιες σύνθετες διαδικασίες υποκειμενοποίησης «παρήγαγαν» τους «αναρχικούς», τους «προβοκάτορες», τους «πανκ», κ.λπ.; Η αντίσταση στη χούντα ως διαδικασία και ως πράξη έχει παίξει αναμφίβολα ρόλο, όπως και η εξωκοινοβουλευτική αριστερά, το φοιτητικό κίνημα, τα ριζοσπαστικά κινήματα της δεκαετίας του 1960· οι διασυνδέσεις όλων αυτών με τα αντίστοιχα φαινόμενα στη Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ, την «πολιτισμική επανάσταση», το ροκ κι αργότερα το πανκ, τα «ναρκωτικά», το κίνημα των καταλήψεων· οι προσδοκίες, οι ματαιώσεις, οι συγχύσεις (η λέξη χρησιμοποιείται χωρίς αξιολογική χροιά)· το πώς λόγοι και βλέμματα αλληλεπέδρασαν με τις διαδικασίες υποκειμενοποίησης για να παραχθούν ιδιαίτερες τοπικές συνθέσεις. Πρόκειται για ένα πολύ πλούσιο πεδίο, που θα μπορούσε να προσεγγιστεί με βιβλιογραφική και αρχειακή έρευνα, αλλά και συνεντεύξεις. Δυστυχώς, αποδείχθηκε ότι ξεπερνούσε τις δυνατότητες και τις «χωρητικότητες» της παρούσας διατριβής, κι έτσι αυτή η διάσταση έμεινε σχετικά ανεξερεύνητη, εν τούτοις υπονοείται και ενυπάρχει, τουλάχιστον ως δυνητικός ελκυστής, σε αρκετά σημεία από την επεξεργασία που θα ακολουθήσει.

6.2 Προσέγγιση του πεδίου II: τα Εξάρχεια ως συναρμολόγημα

Στην πορεία της έρευνας, τα σημαντικότερα ζητήματα που φάνηκαν να ανακύπτουν για τα Εξάρχεια μετά τη μεταπολίτευση (τα οποία θα μπορούσαν να διαβαστούν και ως ξεδιάλεγμα και αναδιατύπωση σημαντικού μέρους των περιεχομένων στους παραπάνω άξονες) είναι τα εξής:

- Η ανάδειξη των Εξαρχείων ως προνομιακού τόπου μελέτης των σχέσεων εξουσίας-αστικού χώρου ή εξουσίας-χώρου γενικότερα, εάν «εξουσία» και «χώρος» εννοηθούν κατά μία Ντελεζογκαταριανή οπτική, δηλαδή ως εμμενείς, ταυτόχρονα αλληλοσυγκροτούμενες έννοιες. Αναδιατυπωμένο: τι είδους συναρμολόγημα είναι τα Εξάρχεια, ποιες λειτουργίες επιτέλεσε, πώς λειτουργεί σήμερα, πώς σχετίζεται με το χωρικό-αστικό και πώς με το πολιτικό;
- Σε ποιο βαθμό το συναρμολόγημα-Εξάρχεια αναδύθηκε «από τα κάτω», ως «παράγωγο» ή αντίληψη του συμβάντος-Πολυτεχνείο (ή του συμβάντος-Μάης) –αλλιώς: ως μια χωρικά προσδιορισμένη κοιτίδα κάποιου «πολιτιστικού» ή άλλου αριστερισμού-, σε ποιο βαθμό κατασκευάστηκε «από πάνω» (κυβερνήσεις, κόμματα), ικανοποιώντας ίσως την ανάγκη για μια ελεγχόμενη, εν-τοπισμένη παρέκκλιση, και σε ποιο βαθμό συντέθηκε «απ' έξω» (π.χ. από τον δημοσιογραφικό ή «διανοούμενο» λόγο);
- Σε αυτό το πλαίσιο, ποιες συνέχειες και ποιες ασυνέχειες αναδεικνύονται; Σε ποια χρονικά σημεία μπορούν να προσδιοριστούν «τομές», καμπές ή αλλαγές στη λειτουργία του συναρμολογήματος-Εξάρχεια;

Η έννοια του *συναρμολογήματος* μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα πολύτιμη στην προσπάθεια προσέγγισης του σύνθετου πρώτου ερωτήματος και, λειτουργώντας σαν «εισέξοδος» για το ρίζωμα των εννοιών που διασπείρει το *Mille Plateaux*, να οδηγήσει σε υποθέσεις και για τα επόμενα.

Στο αλλοπλαστικό στρώμα (στο οποίο ανήκουν οι κοινωνικοί σχηματισμοί), τα συναρμολογήματα είναι πάντοτε *εδαφικά* (*territoriaux*) και συνδέουν *μηχανικά συναρμολογήματα σωμάτων* και *συλλογικά συναρμολογήματα εκφοράς* (*énonciation*) ως περιεχόμενο (το υλικό που μπαίνει σε λειτουργία) και έκφραση (αυτό που ρυθμίζει τους όρους της λειτουργίας) αντίστοιχα. Τα πρώτα είναι συνεκτικές διατάξεις («μορφή του περιεχομένου») ετερογενών σωμάτων (ανθρώπινων ή και ζωικών-φυτικών πληθυσμών, ανόργανης ύλης σε διάφορα επίπεδα επεξεργασίας –όλα συναρμολογήματα μικρότερων κλιμάκων- ως οι διάφορες «υποστάσεις του περιεχομένου») και τα δεύτερα αποτελούν ένα κοινωνικό δίκτυο έξεων και θεσμών (οι διάφορες «υποστάσεις της έκφρασης») μέσα στο οποίο κυκλοφορούν και λειτουργούν «καθεστώτα σημείων» (ως «μορφές της έκφρασης») εντός των οποίων «συνθηματικές λέξεις» (*mots d'ordre*, δηλαδή και με την έννοια της λέξης-κλειδί ή της εντολής όπως στις γλώσσες προγραμματισμού) επιτελούν άυλους μετασηματισμούς στα σώματα (δηλαδή αλλαγές στην κατάσταση τους ή μετατοπίσεις τους εντός ή εκτός του συναρμολογήματος).²¹⁵

---

²¹⁵ Παράδειγμα: η λέξη «ένοχος», επηρεάζει την κατάσταση του σώματος στο οποίο απευθύνεται, *υπό την προϋπόθεση* ότι εκφέρεται από την υποκειμενική θέση του δικαστή και εντάσσεται στο νομολογικό-οικονομικό καθεστώς σημείων, βάσει του οποίου λειτουργεί το εδαφικό συναρμολόγημα (ΕΣ) «δικαστικό σώμα» εντός του ευρύτερου ΕΣ «σωφρονιστικό σύστημα». Υπό αυτές τις συνθήκες, η λέξη αλλάζει την κατάσταση του «άλλου» σώματος από «κατηγορούμενο» σε «κατάδικο» και το μετατοπίζει από το συναρμολόγημα-δικαστήριο στο συναρμολόγημα-φυλακή. Από αυτήν την άποψη, η έννοια είναι συγγενική με τις «ομιλητικές πράξεις» –*speech acts*- του J.L. Austin. Απ' την άλλη μεριά, για τους DG η «συνθηματική λέξη» είναι η στοιχειώδης μονάδα της γλώσσας –και μ' αυτή την έννοια είναι αντίστοιχη της φουκωικής «απόφανσης» (*énoncé* –δεν πρέπει συνεπώς να συγχέεται με το σημαίνον) και το «καθεστώς σημείων» αντιστοιχεί στον «σηματισμό λόγου». Έτσι λοιπόν (όπως και στον Bourdieu), η γλώσσα έχει

Σε ένα δεύτερο άξονα υποδεικνύονται οι τύποι σχέσεων στις οποίες εμπλέκονται περιεχόμενο και έκφραση, οι «καθαρές μορφές» των οποίων είναι τα «εδάφη» απ' τη μια, που είναι το αποτέλεσμα διαδικασιών (επαν)εδαφικοποίησης, δηλαδή «της δημιουργίας πεδίων υλικής παραγωγής στα οποία [μηχανικά συναρμολογήματα σωμάτων] και [συλλογικά συναρμολογήματα εκφοράς] λειτουργούν μαζί λίγο-πολύ ομαλά, παράγοντας επαναλαμβανόμενα πρότυπα συμπεριφοράς»²¹⁶ και οι «αποεδαφικοποιήσεις» απ' την άλλη, η απελευθέρωση του περιεχομένου (ή τμήματός του) από τις λειτουργικές σχέσεις στις οποίες εμπλέκεται και η μετάλλαξή του (μαζί με νέες εκφραστικές συνθέσεις) σε κάτι νέο.

Σε σχέση με αυτό, πρέπει να γίνει μια διευκρίνιση: το συναρμολόγημα διαχωρίζεται από το στρώμα (stratum), παρότι και το δεύτερο χαρακτηρίζεται από τη «διπλή συνάρθρωση» περιεχομένου και έκφρασης, και η διαφορά τους είναι ακριβώς οι κόψεις αποεδαφικοποίησης που διαπερνούν το συναρμολόγημα. Τα στρώματα, αντίθετα, είναι «εμπράγματα συστήματα με ομογενοποιημένα συστατικά που λειτουργούν σε ή κοντά σε ισορροπία/ σταθερή κατάσταση (...) δεν είναι πρωταρχικές συνιστώσες του κόσμου, είναι 'υπολείμματα'». ²¹⁷ Το συναρμολόγημα κάνει, το στρώμα είναι.

Έτσι λοιπόν, το συναρμολόγημα-Εξάρχεια δεν περιλαμβάνει το δομημένο περιβάλλον, τις χαράξεις των δρόμων, τον αστικό εξοπλισμό, την πλατεία, τα κτηριακά κελύφη: αυτά αποτελούν το στρώμα-Εξάρχεια που είναι το υπόλειμμα διαδικασιών παραγωγής αστικού χώρου σε διάφορες φάσεις, τις οποίες καθόρισαν διάφορα εδαφικά συναρμολογήματα –αρχικά, η «πολεμική μηχανή» των κυκλαδίων οικοδόμων που, για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες υλοποίησης του πολεοδομικού σχεδίου των Αθηνών για λογαριασμό του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους, εδαφικοποιήθηκαν στο βορειοανατολικό όριο του «ιστορικού τριγώνου»· έπειτα, το εργολαβικό συναρμολόγημα που λειτούργησε υπό το καθεστώς σημείων «αντιπαροχή-οικοδομικός κανονισμός».

Πριν συνεχίσω στη διατύπωση υποθέσεων για τα Εξάρχεια, μια απαραίτητη ακόμα θεωρητική παρεμβολή σχετική με τα καθεστώτα σημείων. Οι Deleuze και Guattari διακρίνουν στο *Mille Plateaux* τέσσερεις ιδεατούς διαφορετικούς τύπους καθεστώτων σημείων (οι οποίοι, σπεύδουν να διευκρινίσουν, απαντούν πάντοτε αναμειγμένοι μεταξύ τους μέσα στα συναρμολογήματα):

(α) ο *προ-σημειωτικός*: χαρακτηριστικός κυρίως των «πρωτόγονων» ή εδαφικών κοινωνιών, συνδέει απευθείας τα σώματα με τη γη «τους» (με τη φατρία, τη φυλή, ζώα ή φυτά, ιερούς τόπους) σημαδεύοντάς ή και παραμορφώνοντάς τα (με τατουάζ, μάσκες, ζωγραφική, κοσμήματα) ή κάνοντάς τα να «μιλούν» (χορός, τελετουργίες)· η γλώσσα (το σημαίνον) παίζει μικρή ή σχετική σημασία στην επικοινωνία και την επικωδίκωση του κοινωνικού.

(β) ο *σημειωτικός*: χαρακτηριστικός των κοινωνιών που στον *Αντι-Οιδίποδα* αποκαλούνται «δεσποτικές», των απολυταρχικών-παρανοϊκών μορφών του Κράτους που επιδιώκει την

απευθείας υλικές συνέπειες: δεν αναπαριστά, κάνει· η πρωταρχική λειτουργία της δεν είναι αναπαραστατική, αλλά παραγωγική-πειραματική.

²¹⁶ Bonta & Protevi, *όπ.π.*, σ. 54.

²¹⁷ *Όπ.π.*, σ. 150.

επικωδίκωση όλων των σωμάτων και των ροών που εμπίπτουν στην επικράτειά του υπό το καθεστώς του νοήματος ή του σημείου.

(γ) ο *μετα-σημειωτικός*: χαρακτηριστικός της υποκειμενοποίησης (*subjectivation*), της αναπαράστασης και του γραμμικού εξελικτικού χρόνου: σε σχέση με τον σημειωτικό τύπο, είναι η «κόψη αποεδαφικοποίησης», η γραμμή φυγής του το πεδίο διαμόρφωσης του υπερβατικο-εμπειρικού υποκειμένου (Foucault) που είναι ταυτόχρονα «αντικείμενο που πρέπει να γνωριστεί και υποκείμενο που πρέπει να γνωρίζει»²¹⁸ μαζί, ο προηγούμενος και τούτος ο τύπος σχηματίζουν τις κύριες μορφές έκφρασης του σύγχρονου Κράτους (γιατί σ' αυτό επιβιώνουν και αναπαράγονται στοιχεία και των άλλων τύπων).

(δ) ο *αντι-σημειωτικός*: χαρακτηριστικός των νομαδικών «πολεμικών μηχανών», δηλαδή των μηχανικών συναρμολογημάτων «που πραγματώνουν στον κόσμο την αφηρημένη μηχανή της δημιουργικότητας διαμορφώνοντας έναν ομαλό χώρο που διατηρεί τους κοινωνικούς σχηματισμούς σε κατάσταση εκτός ισορροπίας ή 'εντατικής κρίσης'».²¹⁹ Δεν χρησιμοποιεί τη γλώσσα, αλλά την (εντατική-σχετική και όχι εκτατική-απόλυτη) απαρίθμηση.

Ποιες είναι λοιπόν οι συνιστώσες του *εδαφικού συναρμολογήματος*-Εξάρχεια;

Από υλική άποψη, σε επίπεδο υπόστασης του περιεχομένου, υπάρχουν καταρχάς τα νεαρά άτομα που αποεδαφικοποιούνται από άλλα υποστρώματα (τις οικογένειές τους, άλλες πόλεις ή περιοχές της Αθήνας, άλλα δηλαδή χωρικά-κοινωνικά περιβάλλοντα), συχνά λόγω της ένταξής τους στα συναρμολογήματα Πανεπιστήμιο/ Πολυτεχνείο. Τα τελευταία «επιγράφουν» σε αυτή την πολλαπλότητα των σωμάτων κάποιες χωροχρονικές συντεταγμένες (πρόγραμμα παρακολούθησης, γειτνιάσεις) που, σε συνδυασμό με τις προσαρμογές που έχουν προκαλέσει στο στρώμα-αστικό περιβάλλον (λειτουργώντας σαν «μαγνήτες» δραστηριοτήτων ψυχαγωγίας απ' τη μια –καφενεία, ταβέρνες, μπαρ κ.λπ.- και σχετικών με την εκπαιδευτική διαδικασία απ' την άλλη –βιβλιοπωλεία, τυπογραφεία κ.λπ.) ταξινομούν αυτά τα σώματα και διευθετούν τις ροές τους (μορφή του περιεχομένου).

Σε επίπεδο χωροθετημένων αστικών χρήσεων, που είναι συναρμολογήματα (ή τμήματα συναρμολογημάτων) οι ίδιες, αποτελούν όμως υλικές συνιστώσες του ευρύτερου ΕΣ-Εξάρχεια, έγινε ήδη αναφορά στα εκπαιδευτικά ιδρύματα και τις σχετικές με αυτά χρήσεις. Δεν πρέπει όμως να παρασυρθεί κανείς στην εντύπωση πως η ανάδυση των δεύτερων εξαρτάται αποκλειστικά από τα πρώτα, ανεξάρτητα από τον υφιστάμενο χώρο: υπάρχουν ήδη διαμορφωμένες, στρωματοποιημένες (που έχουν όμως επίσης προκύψει συναρμολογηματικά) χωρικές σχέσεις *κεντρικότητας* που επηρεάζουν τη ριζωματική-δικτυακή ανάπτυξη χρήσεων –που αλλού συγκεντρώνονται τείνοντας στη μονολειτουργικότητα, άλλες διασπείρονται- σε πολύπλοκες, δυναμικές σχέσεις μεταξύ τους. Στην περίπτωση μας, το εκδοτικό συναρμολόγημα συνδέεται με και επωφελείται από το εκπαιδευτικό, αλλά δεν *εξαρτάται* από αυτό –αντίθετα,

---

²¹⁸ Φουκώ, Μ. (1986), *όπ.π.*, σ. 429. Σε Ντελεζο-Γκαταριανούς όρους, αυτό που είναι ταυτόχρονα «υποκείμενο απόφρασης» (*sujet d' énoncé*) και «υποκείμενο εκφοράς» (*sujet d' énonciation*).

²¹⁹ Bonta & Protevi, σ. 165.

συναρτάται με αυτό, όπως και με άλλα, τα περισσότερα εκ των οποίων δραστηριοποιούνται στο κέντρο της Αθήνας, ακριβώς λόγω της συνύπαρξής ή των γειτνιάσεών τους.

Ωστόσο, είναι η παρουσία ενός άλλου συναρμολογήματος (η οποία συνδέεται με τα προηγούμενα) που είναι καθοριστικής σημασίας για τις ιδιότητες του ΕΣ-Εξάρχεια: πρόκειται για τις πολιτικές οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, των οποίων η διασπορά στον αστικό χώρο των Εξαρχείων έχει ασφαλώς σχέση με την παρουσία των νεαρών φοιτητών και τους ακαδημαϊκούς και μη χώρους συνεύρεσής τους, αλλά και με το *συμβάν*-Πολυτεχνείο και τις ισχυρές αντηχήσεις του. Δεν θα συμπεριλάβω εδώ τους αναρχικούς, γιατί πρόκειται για ένα συναρμολόγημα ιδιαίτερο –όσον αφορά τόσο τις υλικές σχέσεις που εγκαθιδρύει με το (αστικό) περιβάλλον του, όσο και το καθεστώς σημείων υπό το οποίο λειτουργεί.

Άρα, συμμαζεύοντας: το υλικό περιεχόμενο του ΕΣ-Εξάρχεια είναι ο προερχόμενος από άλλα (ετερόκλητα ενδεχομένως) χωρικά-κοινωνικά στρώματα, πληθυσμός ατόμων νεαρής-μετεφηβικής ηλικίας που αρχίζει και ταξινομείται-διασπείρεται σε χώρους που είτε βρίσκονται υπό τον έλεγχο ήδη εγκατεστημένων συναρμολογημάτων (εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, επιχειρήσεων ψυχαγωγίας και διασκέδασης, βιβλιοπωλείων, πολιτικών οργανώσεων) είτε είναι «ανοιχτοί» ή διαθέσιμοι (πλατεία, λόφος Στρέφη, σπίτια φίλων, ακατοίκητοι χώροι ή κτήρια). Απ' την άλλη μεριά, αυτήν των εκφραστικών διαστάσεων του συναρμολογήματος, η ποικιλία των καθεστώτων σημείων του και οι διαφορετικές τους μείξεις σε κάθε χώρο ή περίπτωση είναι μια ένδειξη της πολυπλοκότητάς του.

(α) Στα Εξάρχεια, λογιζόμενα ως ένα εδαφικό συναρμολόγημα, υπάρχει μια ισχυρή προ-σημειωτική (pre-signifying) συνιστώσα που είναι κυρίαρχη στην περίπτωση του υπο-συναρμολογήματος (σε σχέση με την κλίμακα που μας ενδιαφέρει) των «πανκ» και όλων των υπόλοιπων πληθυσμών που είχαν ως πρωταρχικό ενδιαφέρον στο περιβάλλον των Εξαρχείων την ενασχόληση με υπο-πολιτισμικά μουσικά ρεύματα (post-punk, new wave, metal, alternative, grunge κ.λπ.), συχνάζοντας είτε σε μπαρ και συναυλιακούς χώρους, είτε σε σχετικά ειδικευμένα δισκοπωλεία: η σημασία της γλωσσικής επικοινωνίας σε αυτούς τους χώρους είναι σαφώς μικρότερη από αυτή της εξω-γλωσσικής, που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων το αντίστοιχο υπο-πολιτισμικό στυλ (εκτός από τα ρούχα και το κούρεμα, βλ. τυπωμένα μηνύματα σε μπλουζάκια, ραφτά σήματα, κονκάρδες κ.λπ.), τον χορό, την ανταλλαγή δίσκων, την «πειρατική» ηχογράφηση. Η υπο-πολιτισμική ένταξη γίνεται συχνά μέσω διαύλων «ταγμένων» σε συγκεκριμένα μουσικά υπο-είδη και μπορεί να αποκτήσει ισχυρή υπαρξιακή ένταση· οι βίαιες κατά καιρούς συγκρούσεις μεταξύ υποτιθέμενα ανταγωνιστικών ομάδων, για την πρόκληση των οποίων συχνά αρκούσε η απλή συνεύρεση, αφού άμα τη εμφανίσει γίνονταν αυτομάτως εκατέρωθεν γνωστές οι ταυτότητές τους (mods και skinheads, «καρεκλάδες» και «ροκάδες», κ.ο.κ), αποτελούν μια ένδειξη της σημασίας αυτού του τύπου της ένταξης. Βέβαια, πρόκειται ταυτόχρονα και για μια διαδικασία υποκειμενοποίησης –μόνο, όμως, στο τέλος της· η πίστη στην ομάδα-φατρία, με τη σωματοποίηση των συμβόλων της και την πρόσδεση στους «ιερούς» τόπους της (καφέ, κλαμπ, δισκοπωλεία) έχει κυρίαρχα προ-σημειωτικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται επίσης για μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα στον *ήδη γραμμωτό* (δηλαδή κατατεταγμένο σε χρήσεις, ρυθμισμένο και ελεγχόμενο) χώρο της πόλης, αυτό όμως δεν εμποδίζει την εμφάνιση θυλάκων που καταλαμβάνονται και λειτουργούν εσωτερικά υπό διαφορετικούς όρους από αυτούς που επιβάλλονται από το Κράτος.

Αυτή η προ-σημειωτική διάσταση έχει ισχυρή παρουσία και στην περίπτωση των πολιτικοποιημένων υπο-συναρμολογημάτων (ή, σωστότερα, των *περισσότερο* ή πιο συνειδητά πολιτικοποιημένων, γιατί συχνά η ροκ μουσική έχει άμεσες ή έμμεσες πολιτικές/ιδεολογικές συνδηλώσεις): ο «αριστεριστής», που ιδίως μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1960 συχνά «οφείλει» να ακολουθεί και έναν εναλλακτικό τρόπο ζωής, αλλά και ο «αναρχικός», που θέσει περιφρονεί τις γενικά αποδεκτές νόρμες, θέτουν συνειδητά εαυτούς εκτός του «κύριου ρεύματος». Αυτή η πιο «ελεύθερη» επιλογή στυλ που, θεωρητικά τουλάχιστον, μένει πιστή στην αρνητικότητά της, χωρίς κανένα θετικό περιεχόμενο, οδηγεί σε μια ατελεύτητη διαδικασία, μιας και το συναρμολόγημα της βιομηχανίας της μόδας συνεχώς ενσωματώνει/επικωδικώνει στυλ που μπορεί να έχουν προκύψει «μοριακά» σε διάφορους υπο-πολιτισμικούς ή πολιτικούς χώρους, αλλά τελικά μένουν «εκτός» μόνο πρόσκαιρα.

(β) Στις περιπτώσεις που τα υπο-συναρμολογήματα αυτά εμπλέκονται σε πολιτικές λειτουργίες, το κυρίαρχο καθεστώς σημείων τους γίνεται σημειωτικού (signifying) τύπου. Είναι προφανές: τα παραγόμενα κείμενα (προκηρύξεις, ανακοινώσεις, κ.λπ.) υποχρεωτικά ανήκουν σε κατεστημένους σχηματισμούς λόγου ή στην καλύτερη περίπτωση διαλέγονται με τέτοιους· με την κατάλληλη ανάλυση θα φανέρωναν τις θεμελιώδεις τους αποφάνσεις ή με λακανικούς όρους τις «σταυροβελονιές» (*points de capiton*) ή τα κύρια σημαίνοντα από τις οποίες αγκιστρώνεται-συρράπτεται ο λόγος τους. Βρισκόμαστε πια, σύμφωνα με την οπτική των Deleuze και Guattari, σε ένα προνομιακό για το Κράτος πεδίο, αυτό των σημείων –με τους άξονες, τις ακολουθίες τους, τις δενδροειδείς σχέσεις τους. (Και εδώ κανείς θυμάται τον Althusser και τους «Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους» που περιλαμβάνουν και τα κόμματα ή τις οργανώσεις που προγραμματικά του αντιτίθενται). Σε αντίθεση με το προ-σημειωτικό καθεστώς, βάσει του οποίου λειτουργούν συναρμολογήματα με βασική μέριμνα την «αποφυγή της απ' έξω γράμμωσης (*striation*), παρότι εσωτερικά είναι σε μεγάλο βαθμό κατατετημημένα και γραμμωτά»²²⁰, τα σημειωτικά καθεστώτα χαρακτηρίζονται από την κυκλική αναφορά σημαίνοντων σε άλλα σημαίνοντα για την αδιάκοπη παραγωγή νοήματος, διαδικασία που οι Deleuze & Guattari αποκαλούν «σημαίνωση» (*signifiance*) και την οποία θεωρούν μια από τις δύο κύριες λειτουργίες του Κράτους για τη άλωση/διαγράμμιση νέων εδαφών/ομαλού χώρου.

(γ) Η δεύτερη είναι η «υποκειμενοποίηση» (*subjectivation*), λειτουργία υπό το μετα-σημειωτικό (post-signifying) καθεστώς. Για τους Deleuze & Guattari, αντίθετα από τον Lacan ή τον Althusser, αυτή η διαδικασία δεν ορίζεται/ρυθμίζεται αποκλειστικά (ή έστω κυρίως) από τη γλώσσα, παρά τον βαρύνοντα ρόλο της· γι' αυτό, ονομάζουν το καθεστώς σημείων που παράγει αυτόνομα, ελεύθερα υποκείμενα «μετα-σημειωτικό» ή «του πάθους» (*passionnel*). Πρόκειται για το πεδίο ή την πτυχή που σχηματίζεται ανάμεσα στα στρώματα (την «κλειδωμένη», σταθερή, ισόρροπη υλική και γλωσσική πραγματικότητα του κοινωνικού) και παρόλα αυτά διατρέχεται από γραμμές φυγής που επιτρέπουν την εμφάνιση του καινούργιου.

Αν δούμε το ίδιο το υποκείμενο ως συναρμολόγημα, τότε αυτό ορίζεται από το βιολογικό του υπόβαθρο (κινητικό, αισθητηριακό, νοητικό) και εξω-γλωσσικές και γλωσσικές συνιστώσες έκφρασης (νευρικά ερεθίσματα, αισθητηριακές εντυπώσεις, αποφάνσεις, πεποιθήσεις) στον ένα

---

²²⁰ Bonta & Protevi, σ. 131.

άξονα, ενώ στον άλλο τη συγκρότηση «εδαφών» απ' τη μια (την αίσθηση της συνέχειας του εαυτού, τη δόμηση μιας κοσμοθεώρησης) και τις τάσεις αποεδαφικοποίησης από την άλλη, που μπορεί να είναι σχετική (ακολουθούμενη δηλαδή από επανεδαφικοποίηση, όπως κατά την αλλαγή κοσμοθεώρησης ή ιδεολογίας) ή απόλυτη (αναισθησία, ψύχωση). Το υποκείμενο, προκειμένου να μπορεί να λειτουργήσει, οφείλει να επικωδικώνει τα εν πολλοίς ενδεχομενικά, συμβαντικής φύσης ερεθίσματα και ορμέμφυτα, όπως και να οργανώνει τα κληροδοτήματα (εμπειρίες, αναμνήσεις και τα άλλα ίχνη των συμβάντων) του άμεσου παρελθόντος βάσει ενός γραμμικού/εξελικτικού χρόνου και μιας αιτιακής αλύσωσης· με δυο λόγια, το υποκείμενο, προκειμένου να είναι τέτοιο, οφείλει να αυτοσυγκροτείται ενεργά και διαρκώς.

Για τη διερεύνηση των *ειδικών* υποκειμενοποιητικών διαδικασιών που χαρακτήρισαν το συναρμολόγημα-Εξάρχεια, θα έπρεπε κανείς (εκτός από το να συγκεκριμενοποιήσει το ερώτημα χρονικά και ειδολογικά) να καταφύγει σε μεθόδους που είναι εκτός του μεθοδολογικού οπλοστασίου της διατριβής, όπως οι δομημένες συνεντεύξεις, τα ερωτηματολόγια, κ.λπ. Γιατί εδώ δεν ενδιαφέρουν μόνο τα συμβάντα-ορόσημα για το κοινωνικό συναρμολόγημα στο σύνολό του (που είναι πιο εύκολα εντοπίσιμα), αλλά τα «χαμένα» καθημερινά τελετουργικά, οι μικρές χειρονομίες και οι φευγαλέες αισθητηριακές εντυπώσεις. Ωστόσο, κάποιες διάσπαρτες υποθέσεις θα διατυπωθούν στην ανάλυση που θα ακολουθήσει.

(δ) Τέλος, από το καθεστώς σημείων των Εξαρχείων δεν λείπουν αντι-σημειωτικές (counter-signifying) συνιστώσες: όταν αυτό μετατρέπεται σε πολεμική μηχανή. Καταλαμβάνοντας τον αστικό χώρο ως πλήθος, το συναρμολόγημα προσμετράται ως *αριθμητική* δύναμη (αριθμούν αριθμός: «200 άτομα κατέλαβαν το δρόμο» –όπως *προκύπτει*), σε αντίθεση με την *αριθμημένη* δύναμη της αστυνομίας (που είναι ενσωματωμένη στο Κράτος πολεμική μηχανή και υπάγεται στη σημειωτική του: «η διμοιρία χ να αναπτυχθεί στο τάδε τετράγωνο» –όπως είναι *προδιαγεγραμμένο*). Κάθε διαδήλωση έχει χαρακτηριστικά λείου χώρου/πολεμικής μηχανής, τα οποία ενισχύονται όσο πιο αυθόρμητα (ή «μοριακά») έχει αυτή προκύψει· η πιθανότητα της εκτροπής σε βίαιη σύγκρουση ενισχύει τα χαρακτηριστικά αυτά (αν και δεν είναι προϋπόθεσή τους), γιατί τονίζει ή εκφράζει την κατάσταση ανισορροπίας ή ανταγωνισμού στην οποία ανταποκρίνονται. Με αυτή την έννοια, συγκεντρώσεις επετειακού χαρακτήρα, π.χ. για την Πρωτομαγιά ή το Πολυτεχνείο, οργανωμένες και περιφρουρούμενες από θεσμικά και ιεραρχημένα συναρμολογήματα, δεν έχουν «μηχανοπολεμικά», αντι-σημειωτικά χαρακτηριστικά, γίνονται υπό αυστηρή επικωδίκωση και σε πλήρως γραμμωτό χώρο (βλ. τις συζητήσεις για το «πού», το «μέχρι πού» και το «από ποιον δρόμο» των συγκεντρώσεων και των πορειών στις πιο πάνω ετήσιες επετείους), κατά συνέπεια, υπό αυτή την οπτική, δεν είναι παρά σχετικά ακίνδυνες για το Κράτος (ανα)παραστάσεις –ακριβώς γιατί δεν αμφισβητούν το καθεστώς σημείων του, αλλά υποτάσσονται σ' αυτό.

Το ερώτημα που προκύπτει βέβαια είναι το κατά πόσο τα «επεισόδια» των «αναρχικών», των «κουκουλοφόρων» κ.λπ. είναι αυθόρμητες ενέργειες που αποσκοπούν στην «ομαλοποίηση» του χώρου –που, στην περίπτωση της πόλης είναι σχετική, μιας και ακόμη και ο χαρακτηρισμός του χώρου ως δημόσιου προκύπτει από τη διαγράμμισή του- ή, αντίθετα, αν είναι (άμεσα ή έμμεσα) χειραγωγούμενες πρακτικές που στοχεύουν ή εν πάσει περιπτώσει καταλήγουν στην ακόμη αυστηρότερη διαγράμμισή του –δηλαδή, στην κατάτμησή/ στρωματοποίησή του, στο οριστικό του «κλείσιμο». Η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι πολυσύνθετη, όχι μόνο γιατί εξαρτάται

από τη συγκεκριμένη συγκυρία με τη δική της μοναδική σύνθεση δυνάμεων, τις δικές της ενδεχομενικότητες κ.λπ., αλλά γιατί πάντοτε στην πράξη οι δυνάμεις ομαλοποίησης και διαγράμμισης εμφανίζονται αναμειγμένες και σε δυναμικές μεταβολές, από όπου κι αν προέρχονται· εξάλλου, το Κράτος υιοθετεί/ ενσωματώνει την πολεμική μηχανή ως αφηρημένο διάγραμμα στα στρατιωτικά και αστυνομικά του συναρμολογήματα. Όντως, μια πρώτη απάντηση μπορεί να είναι αυτή η φαινομενικά αντιφατική διατύπωση: «ο πόλεμος είναι η πτώση ή η αστοχία της πολεμικής μηχανής, το μόνο αντικείμενο που της έχει μείνει όταν έχει χάσει τη δύναμή της να αλλάξει».²²¹ Η παρατήρηση δεν ισχύει μόνο για το Κράτος (οι Deleuze & Guattari την έγραφαν για το ναζιστικό καθεστώς), αλλά και για οποιοδήποτε συναρμολόγημα «κλειδώνει» σε ένα βρόχο ανάδρασης που απλώς αναπαράγει τη σύγκρουση.

Από την προηγούμενη ανάλυση, που επαληθεύει τη θέση των Deleuze & Guattari ότι σε κάθε συναρμολόγημα απαντούν όλοι οι βασικοί τύποι καθεστώτων σημείων σε διάφορους μεταβαλλόμενους συσχετισμούς,²²² προκύπτει ότι τα Εξάρχεια δεν μπορούν να χαρακτηριστούν μονοσήμαντα ή οριστικά ούτε ως χώρος «αντιεξουσίας» ή συγκρούσεων, ούτε ως «γκέτο» (ο Foucault θα έλεγε «ετεροτοπία»), ούτε ως «επικίνδυνα» ή «βολικά» για την «εξουσία» ή το Κράτος, ούτε ως θύλακας παρακμής ή επανάστασης. *Δυνητικά*, είναι όλα αυτά (κι ακόμα περισσότερα) και *πρακτικά* έχουν υπάρξει όλα αυτά, σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό, διαδοχικά ή ταυτόχρονα.

Για την πιο συστηματική μελέτη αυτού του πεδίου, πέρα από την πρόχειρη, αρκετά εμπειρική πιο πάνω περιγραφή, οι Deleuze & Guattari προτείνουν την Πραγματολογία (*Pragmatique, Pragmatics*) ή σχιζοανάλυση (*schizoanalysis*). Η πραγματολογία βέβαια είναι προϋπάρχων –και με μακρά παράδοση– κλάδος της γλωσσολογίας, που συνήθως αντιπαραβάλλεται με ή συμπληρώνει τη σημασιολογία (*semantics*): «[...] η σημασιολογία μελετά τις προτάσεις (propositions) [ενώ η] πραγματολογία είναι η μελέτη των γλωσσικών πράξεων και των συγκεκριμένων μέσα στα οποία αυτές επιτελούνται»· «η πραγματολογία έχει ως πεδίο τις επικοινωνιακές προθέσεις των ομιλητών, τις χρήσεις της γλώσσας που απαιτούν τέτοιες προθέσεις, και τις στρατηγικές που επιστρατεύουν οι ακροατές για να καθορίσουν ποιες είναι αυτές οι προθέσεις και οι πράξεις, ώστε να καταλάβουν τι προτίθεται να ‘επικοινωνήσει’ ο ομιλητής»· «ενώ η σημασιολογική πληροφορία είναι κωδικοποιημένη σε αυτό που εκφέρεται, η πραγματολογική πληροφορία παράγεται, ή τουλάχιστον γίνεται κατανοητή, από την ίδια την πράξη της εκφοράς της».²²³ Οι Deleuze & Guattari επιστρατεύουν την πραγματολογία ακριβώς γιατί θεωρούν τη γλώσσα πρωταρχικά ως σύνθεση συνθηματικών λέξεων ή εντολών (*mots d'ordre*) που προκαλούν απευθείας παραγωγικές υλικές μεταβολές.

---

²²¹ Deleuze & Guattari (1987), ό.π., σ. 230.

²²² Αυτό σημαίνει πως και κάθε υπο-συναρμολόγημα που αναφέρθηκε πιο πάνω (οι διάφορες υπο-πολιτισμικές «φυλές», οι «αριστεριστές», οι «αναρχικοί», όπως και οι φοιτητές, οι «ναρκομανείς» κ.λπ.) λειτουργεί υπό καθεστώς σημείων που επίσης περιέχει στοιχεία και από τους τέσσερεις βασικούς τύπους, κάτι που ελπίζω φάνηκε από τα παραδείγματα.

²²³ Οι ορισμοί βρίσκονται στη διεύθυνση: <http://plato.stanford.edu/entries/pragmatics>. (η έμφαση προστέθηκε)

Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι την «παίρνουν ως έχει» κατά την πάγια τακτική του Deleuze, η προσαρμογή της όποιας δάνειας παράδοσης στο φιλοσοφικό του σχέδιο έχει ως στόχο να προσαρμοστεί όσο χρειάζεται για να το υπηρετήσει, και όχι να γίνει σεβαστή όπως είναι επιβάλλοντάς του θεωρητικούς περιορισμούς. Έτσι, η πραγματολογία μπορεί να μελετά (α) τη δομή ενός δεδομένου καθεστώτος σημείων (παραγωγική), (β) τους μετασχηματισμούς και τις επιμειξίες μεταξύ καθεστώτων (μετασχηματιστική), (γ) τα χαρακτηριστικά της αφηρημένης μηχανής που δυνητικά τα περιλαμβάνει (διαγραμματική), (δ) τα μηχανικά συναρμολογήματα που τα καθεστώτα «στρώνουν στη δουλειά» (μηχανική). Θα έλεγα ότι, αν μεταγράψουμε αυτές τις διαφορετικές μορφές ή υποκατηγορίες της πραγματολογίας στο φουκωικό λεξιλόγιο, οι δύο πρώτες μορφές αντιστοιχούν στην ανάλυση των σχηματισμών λόγου και οι δύο επόμενες στην ανάλυση των μηχανισμών εκτός-λόγου.²²⁴

Για την ανάλυση λόγου, το σχετικό υλικό έχει συγκεντρωθεί μέσα από δημοσιεύματα του ημερήσιου τύπου –κυρίως από την «Ελευθεροτυπία», για λόγους θα εκτεθούν στη συνέχεια. Μπορεί δε να κατηγοριοποιηθεί σε ρεπορτάζ και άρθρα άποψης, εκ των οποίων τα πρώτα φιλοξενούν, αφενός περιγραφές των σχετικών με το συναρμολόγημα-Εξάρχεια συμβάντων από τους δημοσιογράφους-ρεπόρτερ, αφετέρου λόγους που διατυπώθηκαν με αφορμή τα συμβάντα αυτά από διάφορα υποκείμενα –εκπροσώπους ή όχι άλλων συναρμολογημάτων (κυβέρνηση, αστυνομία, κόμματα και οργανώσεις)- και τα δεύτερα πιο σύνθετες ή επεξεργασμένες αποφάνσεις που διατυπώνονται από πρόσωπα που θεωρούνται έγκυρα ή ειδικά στο εκάστοτε θέμα. Τα εργαλεία κριτικής προσέγγισης αυτού του υλικού (η διαδικασία επιλογής του οποίου επίσης δεν είναι αυτονόητη, αλλά ας το αφήσουμε αυτό προς το παρόν) δίνονται από τη λεγόμενη κριτική γλωσσολογία, και θα αποτελέσουν το αντικείμενο επόμενης ενότητας.

Για την ανάλυση των εκτός-λόγου σχηματισμών, η κατάσταση είναι πιο σύνθετη μεθοδολογικά και πιο δυσπρόσιτη εμπειρικά. Θα επιχειρήσουμε μερικές σχετικές σημειώσεις αμέσως μετά, αλλά και στην επόμενη ενότητα για την «κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση» της ανάλυσης λόγου.

6.3 Προσέγγιση του πεδίου III: τα Εξάρχεια ως αντικείμενο (εντός και εκτός) λόγου

«Τα Εξάρχεια» μετά τη μεταπολίτευση αναδύονται κατά κάποιο τρόπο σε δύο διαφορετικά επίπεδα, *αλληλοσχετιζόμενα* και *αλληλοτροφοδοτούμενα*, αλλά ως ένα βαθμό ανεξάρτητα μεταξύ τους: το ένα επίπεδο είναι αυτό του λόγου («τα Εξάρχεια» συμμετέχουν ως αντικείμενο λόγου σε διάφορους συμπλεκόμενους σχηματισμούς που είναι όλοι τους χαρακτηριστικοί του καθεστώτος σημείων της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας και της αναπτυσσόμενης εντός αυτής δημόσιας σφαίρας) και το άλλο κείται *εκτός-λόγου* και περιλαμβάνει ένα σύνθετο και εξελισσόμενο

---

²²⁴ Η καταρχήν σωστή αντίρρηση ότι η πραγματολογία αναφέρεται κυρίως σε «ομιλητικές πράξεις», ενώ η ανάλυση λόγου σε κείμενα, αντικρούεται από τους ίδιους τους Deleuze & Guattari στο *Mille Plateaux*, όπου υποστηρίζουν πως η διάκριση μεταξύ γλώσσας και ομιλίας δεν είναι υπερασπίσιμη, στοχεύοντας στην αντίκρουση τόσο του διαχωρισμού μεταξύ *langue* και *parole* (Saussure) όσο και αυτού μεταξύ «επιφανειακής» και «βαθιάς δομής» (Chomsky).

σύμπλεγμα ατόμων, ομάδων, οργανώσεων, κρατικών μηχανισμών, θεσμών, χώρων ή «αστικών συντελεστών», αντικειμένων, κ.λπ.

Το παράδοξο που προκύπτει από τη διπλή, ας πούμε, φύση του πεδίου και από τη μέθοδο προσέγγισής του που βασίζεται κυρίως στη μελέτη δημοσιευμάτων του ημερήσιου τύπου είναι ακριβώς ότι η τελευταία μπορεί εκ φύσεως να προσεγγίσει μόνο τη μία από τις δύο γενεαλογίες ανάδυσης των «Εξαρχείων», την εντός-λόγου. Θα μπορούσε κανείς, κόντρα σ' αυτή τη διαπίστωση, να υποστηρίξει πως η εφημερίδα ως μέσο χαρακτηρίζεται από αμεσότητα που θεωρητικά εγγυάται μια «ιδεολογική διαφάνεια», όσον αφορά τουλάχιστον την αναφορά των έκτακτων συμβάντων που συνήθως αποκαλούμε «ειδήσεις», οπότε ιδεατά εξασφαλίζεται μια άμεση (ή τέλος πάντων ελάχιστα διαμεσολαβημένη) σύνδεση με το ιστορικό γεγονός που επιτρέπει την προσέγγιση και των εκτός-λόγου σχηματισμών.

Ο ισχυρισμός αυτός όμως δεν αντέχει, δυστυχώς, ούτε το λογικό έλεγχο (το εκτός-λόγου παύει να είναι «εκτός» όταν εντάσσεται στο λόγο) ούτε το θεωρητικό: ακόμη και το πιο «αυθόρμητο» κείμενο, που μπορεί να αναφέρεται ακόμη και στην πλέον πεζή και αυτονόητη όψη της εμπειρικής πραγματικότητας, δομείται και διατρέχεται από τους κανόνες σχηματισμού του λόγου εκείνου, στον οποίο *αναγκαστικά* ανήκει προκειμένου να γίνεται δεκτό από τον δέκτη-αναγνώστη ως νόμιμο –ή και καταληπτό ακόμη. Για να μην αναφερθούμε στη διαδικασία επιλογής των συμβάντων που θα κερδίσουν το status της άξιας-να-δημοσιευτεί «είδησης», που δεν είναι καθόλου φυσική και αυτονόητη.

Βέβαια, πρόκειται για ένα παράδοξο ανυπέρβλητο, εγγενές σε κάθε ιστορική έρευνα που αναγκάζεται να βασιστεί σε κάποιου είδους αρχείο. Η μόνη θεωρητικά συνεπής και αξιόπιστη λύση είναι η εγκατάλειψη της φιλοδοξίας της αξιόπιστης διερεύνησης της εκτός-λόγου «πραγματικότητας» και ο περιορισμός στις υποθέσεις και τα ζητούμενα που μπορούν να υποστηριχθούν από την ανάλυση λόγου. Παρ' όλα αυτά, η πύκνωση του αρχείου που κανείς έχει στη διάθεσή του και μελετά, θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει στην ανασύσταση αυτού που ο Foucault αποκαλούσε *ιστορικό a priori* (ως προϋπόθεση πραγματικότητας για τις αποφάνσεις που συνδέεται με τις *πρακτικές* του λόγου, τα σύνολα εκείνα των ανώνυμων, ιστορικών κανόνων «που έχουν προσδιορίσει σε μια δεδομένη εποχή, και για μια δεδομένη κοινωνική, οικονομική, γεωγραφική ή γλωσσολογική ατμόσφαιρα τις συνθήκες άσκησης της αποφαντικής λειτουργίας») το οποίο αντιλαμβάνομαι σαν ένα είδος συστήματος ηχοεντοπισμού που θα επέτρεπε την ιχνογράφηση των εκτός-λόγου αντικειμένων, τη φευγαλέα έστω αλλά συγκεκριμένη απεικόνισή τους.

Παρόλα αυτά, εκτός του ότι η πρωτοτυπία μιας τέτοιας προσέγγισης θα ήταν περιορισμένη, και η αποτελεσματικότητά της θα ήταν αμφίβολη. Έτσι, η συμβολή της παρούσας προσέγγισης, που φιλοδοξεί να είναι ένα πολλαπλό και διεισδυτικό βλέμμα στην πρόσφατη ιστορία ενός κομματιού του αστικού χώρου της Αθήνας, οφείλει να είναι ακριβώς η ανάδειξη της σημασίας της *χωρικής διάστασης*.

Η προσέγγιση του πεδίου μέσα από το πρίσμα των ειδικών *χωρικών* του χαρακτηριστικών και ποιοτήτων έχει το πλεονέκτημα της μεγάλης *αδράνειας* του χώρου (ιδίως αν μιλάμε για τόσο περιορισμένα ιστορικά βάθη), της διάρκειάς του, της επιμονής του, της σχετικής σταθερότητάς

του. Ο χώρος φυσικά δεν κείται εξ ολοκλήρου εκτός του λόγου –μάλιστα η επικωδίκωση του, η οικειοποίηση ή η αναδιάρθρωσή του με συμβολικά μέσα είναι ανοιχτές διαδικασίες, που χαρακτηρίζονται συχνά από οξείς ανταγωνισμούς (και είναι σίγουρα πολύ σχετικές με την αστική περιοχή των Εξαρχείων)· σίγουρα πάντως, ο χώρος δεν είναι εξ ολοκλήρου αναγώγιμος στο λόγο. Παραμένει, στη μη-αναγώγιμη υλικότητά του, *εκεί έξω*. Όπως άλλωστε και οι εγκατεστημένες και εξελισσόμενες υλικές σχέσεις του, επίσης μη-αναγώγιμες και εγγενείς.

Έτσι, τα Εξάρχεια, στο λεξιλόγιο της έρευνας αυτής, δεν είναι απλώς το ομώνυμο κομμάτι του αστικού χώρου –σαν μια μακέτα σε κλίμακα 1:1, με τη γεωμορφολογία του, το συγκεκριμένο του σχέδιο, τους δρόμους, τους κτηριακούς όγκους, τις όψεις, το «skyline»: αυτό (το υπάρχον, ήδη διαμορφωμένο και, για τη χρονική κλίμακα σύμφωνα με την οποία κινείται το ανθρώπινο υποκείμενο, σχετικά αδρανές και σταθερό χωρικό περιβάλλον) θα το ονομάζαμε *στρώμα-Εξάρχεια*.

Στρώματα: εμπράγματα συστήματα με ομογενοποιημένα συστατικά που λειτουργούν σε ή κοντά σε ισορροπία ή σταθερή κατάσταση· το αποτέλεσμα της διαδικασίας της στρωματοποίησης. Τα στρώματα διαμορφώνονται σε μια διαδικασία «διπλής συνάρθρωσης», που αποσπά ύλη από διάφορα περιβάλλοντα και την οργανώνει ώστε να παραχθούν σταθερές δομές (40-1). Τα στρώματα δεν είναι πρωταρχικές συνιστώσες του κόσμου, είναι «υπολείμματα» (...).

Με αυτήν την έννοια, το δομημένο περιβάλλον-Εξάρχεια είναι στρώμα που μας δίνεται λίγο πολύ έτοιμο, καθώς έχει ήδη παραχθεί στο παρελθόν και μεταβάλλεται πια με τόσο αργούς ρυθμούς ή/και τόσο σημειακά που μπορεί να θεωρηθεί, για την ατομική χωροχρονική κλίμακα αντίληψης, σχετικά σταθερό. Η διαστρωμάτωση αυτή έλαβε χώρα σε διάφορα επίπεδα τα οποία, παρότι μπορεί να ανήκαν σε εντελώς διαφορετικές χωροχρονικές κλίμακες, αλληλοεπηρεάστηκαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό: το *γεωλογικό* στρώμα, για παράδειγμα, με τους λόφους, τα πρανή, τα κοιλάματα, τα ρέματα κ.λπ. επηρέασε εν μέρει το *πολεοδομικό* –τις χαράξεις των δρόμων, τις στροφές του κανάβου, τη χωροθέτηση της δόμησης και των χρήσεων– το οποίο με τη σειρά του επηρέασε το *οικοδομικό*, κ.ο.κ. Αυτή τη διαδικασία *αλληπάλληλων* διαστρωματώσεων δεν πρέπει να την εκλάβουμε με καμία έννοια ως *τελεολογική* ή *αναπόδραστη*: κάθε διαδοχικό στάδιο ήταν μια *συναρμολόγηση* πολύ ετερόκλητων συνιστωσών, και τα προϋπάρχοντα υλικά υποστρώματα δεν ήταν παρά μονάχα μία εξ αυτών· πολλές φορές επίσης οι διαδικασίες ήταν ανοιχτές στο τυχαίο και ταυτόχρονα, και σε κάθε περίπτωση, σε ευρύτερες δυνάμεις: τα Εξάρχεια άρχισαν να οικοδομούνται στις παρυφές του πρώτου πολεοδομικού σχεδίου της Αθήνας από τους κυκλαδίτες εργάτες που απασχολούνταν στην υλοποίησή του, ως «αυθαίρετος» οικισμός για την αυτοστέγασή τους, και μέρος των δαιδαλωδών οδικών χαράξεων που αποτέλεσαν τρόπο έκφρασης αυτής της πρωταρχικής συναρμολόγησης διατηρείται μέχρι σήμερα. Άλλες εκφραστικές παράμετροι δεν ήταν τόσο «αυθόρμητες» ή ανεπίσημες: οι αρχιτεκτονικές τυπολογίες (νεοκλασικισμός, μεσοπολεμικός μοντερνισμός, αθηναϊκή πολυκατοικία), οι αποφάσεις και νόμοι που καθόρισαν το πλαίσιο της μεταπολεμικής αστικοποίησης και οι πολεοδομικοί κανονισμοί που το συγκεκριμενοποίησαν ήταν οι κυριότερες από αυτές.

Ωστόσο, τα Εξάρχεια χαρακτήρισαν και διαδικασίες διαστρωμάτωσης σε άλλα επίπεδα εκτός του αλλοπλαστικού. Η ανάδυση και η παγίωση των «Εξαρχειών» ως αντικειμένου λόγου υπήρξε μάλλον αργή και σταδιακή διαδικασία και δεν έλαβε χώρα σε κάποιο απομονωμένο πεδίο νοήματος ή συμβόλων, τελείως ανεξάρτητα από τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις. Εντάχθηκε σε έναν *σχηματισμό λόγου*, που σημαίνει ότι αποτέλεσε ενεργό κι ευαίσθητο στοιχείο σε μια δυναμική διαδικασία εκτύλιξης στρατηγικών, αναδιπλώσεων, συγκρούσεων, διαμαχών πρωτίστως στο πολιτικό πεδίο, που σημαίνει ότι εκπορεύθηκε από ή μπλέχτηκε με υλικούς, εκτός-λόγου σχηματισμούς σε διαρκώς αναδιατασσόμενους, μεταβαλλόμενους συσχετισμούς – τόσο ως προς την εσωτερική τους οργάνωση όσο και ως προς τις εξωτερικές μεταξύ τους σχέσεις. (Με άλλους όρους, οι αντίστοιχοι εκτός και εντός λόγου σχηματισμοί μπορεί να θεωρηθούν ως σύμπλοκες ενότητες, που οι Deleuze και Guattari αποκαλούν συναρμολογήματα.)

Θυμίζω πως η ανάλυση του Foucault στην *Αρχαιολογία της Γνώσης* όριζε τρία είδη χώρου στα οποία ανήκουν ταυτόχρονα οι αποφάνσεις (τα στοιχειώδη συμβάντα του σχηματισμού λόγου): τον *παράπλευρο* χώρο, που σχηματίζεται από (και σχηματίζει) τις άλλες, τις «γειτονικές» της αποφάνσεις· τον *συσχετισμένο* χώρο, εκεί όπου η απόφαση συνδέεται με τα αντικείμενα, τις υποκειμενικές θέσεις και τις έννοιες με τις οποίες συναρτάται· και τον *συμπληρωματικό* χώρο των εκτός-λόγου σχηματισμών (θεσμών, πολιτικών γεγονότων, πρακτικών και οικονομικών διαδικασιών). Τα «Εξάρχεια» αποτελούν λοιπόν ένα από τα αντικείμενα του λόγου, συνδεδεμένο με συγκεκριμένες αποφάνσεις που δεν αρκούν για να περιγράψουν το σχηματισμό αλλά αποτελούν μέρος του και όλα αυτά σε συνάρτηση με διαφορετικούς –και πολλές φορές «αντίπαλους»– εκτός-λόγου σχηματισμούς. Και για να αποφευχθεί η παρεξήγηση που θα ήθελε τα «Εξάρχεια» ένα σταθερό αντικείμενο αναφοράς (έστω και η λειτουργία της αναφοράς παραπέμπει σε μια εξωγενή και μεταβλητή κατάσταση πραγμάτων, η σύνδεση αυτή θα ήταν ενδογενής στην απόφαση και σταθερή), ο Foucault λέει πως, όπως και οι υποκειμενικές θέσεις και οι έννοιες, έτσι και τα αντικείμενα είναι *ενδογενείς μεταβλητές* της απόφασης –με άλλα λόγια, καθορίζονται από την απόφαση ως στοιχείο του λόγου (και όχι από μια εξωτερική πραγματικότητα) και μετασχηματίζονται μαζί της.

Ας αρχίσουμε λοιπόν από αυτό: αναζητώντας τις προτάσεις που περιέχουν το σημαίνον «Εξάρχεια» ως ενδογενή σταθερά και προσπαθώντας να προσεγγίσουμε, όχι το σημαίνόμενο ως μεταβλητή εξωγενή, αλλά το αντικείμενο λόγου ως μεταβλητή ενδογενή της απόφασης. Θυμίζω ότι το σώμα κειμένων στο οποίο αναφερόμαστε είναι μια συλλογή δημοσιευμάτων της εφημερίδας «Ελευθεροτυπίας» από όλη την περίοδο αναφοράς, 1974-2004 –και σημειώνω: πρώτον, η περίοδος αναφοράς της έρευνας προκύπτει (κυρίως όσον αφορά την αρχή της) από τις αλλαγές στον συμπληρωματικό χώρο (κυρίως τον θεσμικό-πολιτικό) που είναι τόσο καθοριστικές ώστε μεταβάλλουν εν μία νυκτί το κυρίαρχο καθεστώς σημείων της δημόσιας σφαίρας στην Ελλάδα· δεύτερον, η υποχρεωτική (και αναπόφευκτα αυθαίρετη, ως ένα βαθμό) επιλογή των δημοσιευμάτων από την «Ε» περιλαμβάνει, εκτός από αυτά που αφορούν άμεσα το αντικείμενο «Εξάρχεια» με τον συσχετισμένο χώρο του, και αυτά που αφορούν τον παράπλευρο χώρο του, με αποφάνσεις όχι άμεσα σχετικές αλλά γειτονικές, χωρίς τις οποίες δεν μπορεί να γίνει συνολικά προσεγγίσιμος ο λόγος που μας ενδιαφέρει.

7. Προσέγγιση του αρχειακού υλικού

Στόχος αυτής της ενότητας είναι να «κλείσει», προσωρινά, έναν κύκλο της έρευνας που εστιάζει στα Εξάρχεια, ο οποίος συγκεκριμένα συνίστατο στην αναζήτηση σχετικού υλικού από εφημερίδες της περιόδου 1974-2004. Πριν από την παράθεση και το σχολιασμό του πραγματολογικού υλικού, προέχουν κάποιες μεθοδολογικές παρατηρήσεις, εξηγήσεις και παραδοχές.

7.1 Ανάλυση λόγου

Η ανάλυση λόγου ως μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών έχει πλέον σχετικά μακρά και εδραιωμένη ιστορία, αλλά έχει τις εσωτερικές αποχρώσεις της, που πολλές φορές είναι σημαντικές. Ο λόγος είναι ο εξής: μπορεί η ανάλυση λόγου ως πρακτική να βασίζεται, με την ευρεία έννοια, στο φιλοσοφικό ρεύμα που αποκαλείται συνήθως μεταστρουκτουραλισμός, όμως α) αυτό δεν είναι τόσο ομοιογενές όσο αφήνει να εννοηθεί η χρήση ενός όρου-ομπρέλας για την ταυτοποίησή του, και β) οι περισσότεροι από τους διανοητές στην εργασία των οποίων βασίζονται τα εννοιολογικά εργαλεία της ανάλυσης λόγου δεν ασχολήθηκαν με τη συγκρότηση μιας μεθοδολογίας έρευνας, οπότε αυτό το καθήκον έπεσε στους ώμους των μεταγενέστερων.

Η σημαντικότερη δουλειά σε αυτό το πεδίο έγινε από το Πανεπιστήμιο του Essex ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, υπό την επιρροή κυρίως του ιδρυτή του σχετικού τμήματος, Ernesto Laclau. Ο Laclau είχε επηρεαστεί από μια πολλαπλότητα θεωρητικών πηγών (τη μετα-Χαϊντεγκεριανή φαινομενολογία, τα «γλωσσικά παίγνια» του Wittgenstein, και φυσικά τον μεταστρουκτουραλισμό –ιδίως τον Foucault, τον Lacan, τον Derrida και τον Barthes) και, μαζί με τη Chantal Mouffe, έφτασαν, ανασυνθέτοντας διάφορες μετα-μαρξιστικές προσεγγίσεις όπως του Gramsci και του Althusser, στη συγκρότηση μιας θεωρίας της ηγεμονίας ως κύριου πλαισίου πολιτικής ανάλυσης, αναδεικνύοντας ως απαραίτητη για τη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων τη γλωσσική/λογοθετική προσέγγιση. Τα ζητήματα ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, η παραγωγή νέων ιδεολογιών, η λογική των κοινωνικών κινημάτων και η δόμηση των κοινωνιών από μια πολλαπλότητα κοινωνικών φαντασιακών αποτελούν τα κεντρικά αντικείμενα διερεύνησης αυτής της «σχολής».²²⁵

Οι βασικές παραδοχές της αναλυτικής αυτής προσέγγισης είναι:

- όλα τα αντικείμενα και οι πράξεις έχουν νόημα που παράγεται με ιστορικά καθορισμένους κανόνες
- οι λόγοι (discourses) είναι οι κοινωνικο-πολιτικές κατασκευές που εγκαθιστούν συστήματα σχέσεων ανάμεσα σε διαφορετικά αντικείμενα και πρακτικές, παρέχοντας

---

²²⁵ Για τη συνοπτική παρουσίαση που ακολουθεί, βασιστήκαμε στο Howarth, D., Stavrakakis, Y. (2000) «Introducing Discourse Theory and Analysis», στο Howarth, D., Norval, A.J., Stavrakakis, Y. (eds.) (2000) *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester: Manchester University Press, σσ. 1-21.

ταυτόχρονα υποκειμενικές θέσεις με τις οποίες οι κοινωνικοί δρώντες μπορούν να ταυτιστούν

- τα πολιτικά εγχειρήματα συνθέτουν ή επινοούν διαφορετικούς λόγους με στόχο την οργάνωση ενός πεδίου νοήματος που να σταθεροποιεί τις ταυτότητες ορισμένων υποκειμένων και πρακτικών με συγκεκριμένο τρόπο.

Η θεωρία λόγου διερευνά τον τρόπο που παράγεται το κοινωνικό νόημα και αμφισβητεί τους λόγους που συνιστούν την κοινωνική πραγματικότητα. Αυτή η αμφισβήτηση είναι εφικτή επειδή όλα τα νοηματικά συστήματα είναι ενδεχομενικά και ασυνεχή και σκοπεύει εν μέρει στην κατάδειξη της ενδεχομενικότητας και της ασυνέχειάς τους, δηλαδή της κοινωνικά κατασκευασμένης φύσης της *λογοθετικότητας* ως του ορίζοντα εντός του οποίου συνίσταται το είναι των αντικειμένων. Αυτή η θέση δεν αρνείται την ύπαρξη της αντικειμενικής πραγματικότητας, αλλά τη δυνατότητα εννοιολόγησής της από ένα εξω-λογοθετικό σημείο: όλα τα αντικείμενα είναι αντικείμενα λόγου.

Λόγοι λοιπόν είναι τα συστήματα νοηματικών πρακτικών που καθορίζουν τις ταυτότητες αντικειμένων και υποκειμένων. Ο σχηματισμός τους είναι θεμελιώδης πολιτική πράξη, εμπεριέχει την κατασκευή ανταγωνισμών (πολιτικών και ιδεολογικών οριοθετήσεων) και περιλαμβάνει την άσκηση εξουσίας. Η *ανάλυση λόγου* περιλαμβάνει την εξέταση ενός ευρέως φάσματος λογοθετικών και εξω-λογοθετικών δεδομένων –όχι μόνο κείμενα, αλλά και ιστορικά γεγονότα, πολιτικές, ακόμα και οργανισμούς- ως 'κειμένων'. Αποφεύγει την εφαρμογή προϋπαρχόντων θεωρητικών σχημάτων αλλά επιδιώκει τη συνάρθρωση των θεωρητικών εννοιών και εργαλείων παράλληλα με την ανάλυση της κάθε περίπτωσης. Σε αυτό το πλαίσιο, απορρίπτει:

- τον ταξικό αναγωγισμό και τον οικονομικό ντετερμινισμό του κλασικού μαρξισμού
- τον διαχωρισμό μεταξύ κοινωνικών νοημάτων και ερμηνείων απ' τη μια και πολιτικής συμπεριφοράς και πρακτικής απ' την άλλη
- ορθολογιστικές προσεγγίσεις της πολιτικής ανάλυσης που βασίζονται στα «συμφέροντα» των κοινωνικών δρώντων ή στην «ορθολογική» ή μη λειτουργία κοινωνικών συστημάτων
- θετικιστικές και νατουραλιστικές προσεγγίσεις της γνώσης και της μεθόδου.

Παρότι κρίναμε αναγκαία την παρουσίαση των βασικών παραδοχών της «σχολής Laclau» (αν μπορούμε να την αποκαλέσουμε έτσι), λόγω της επιδραστικότητας και της σημασίας της, επιλέγουμε ωστόσο να εστιάσουμε σε μια μεθοδολογία η οποία, παρότι παρουσιάστηκε αρκετά πρόσφατα ώστε να λαμβάνει υπόψη την τρέχουσα συζήτηση στο σχετικό πεδίο, βασίζεται κυρίως στον Foucault, ασκώντας παράλληλα κριτική στις φιλοσοφικές/οντολογικές παραδοχές τόσο των Laclau και Mouffe, όσο και του Derrida. Πρόκειται για την εργασία του Κύρκου Δοξιάδη, *Ανάλυση Λόγου: Κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*, η οποία, όπως προκύπτει και απ' τον τίτλο, δεν αρκείται στην παρουσίαση μιας μεθοδολογίας, αλλά τη συνδυάζει με την εξαντλητική παρουσίαση των φιλοσοφικών (και δευτερευόντως των κοινωνικών) προϋποθέσεων στις οποίες βασίζεται, καθώς και αυτών στις οποίες δεν βασίζεται (αποδόμηση) και αυτών με τις οποίες

συνδιαλέγεται επιλεκτικά (ψυχανάλυση). Αυτή η προσέγγιση ταιριάζει με τη δική μας, όχι μόνο γιατί είναι εκλεκτική, αλλά κυρίως γιατί, σε συνέπεια με τη Φουκωϊκή επεξεργασία, παραμένει πεισματικά υλιστική, χωρίς όμως προφανώς να υποβαθμίζει τη σημασία της γλώσσας και του λόγου. Όπως γράφει ο Δοξιάδης,

Η ανάλυση λόγου δεν φιλοδοξεί να αποτελεί από μόνη της μέθοδο ανάλυσης των εκτός λόγου πρακτικών. Στην καλύτερη περίπτωση, καταδεικνύει πώς ο λόγος μπορεί να επηρεάζει και να διαμορφώνει εκτός λόγου πραγματικότητες και πρακτικές, και πώς με τη σειρά του συγκροτείται μέσα σε αυτές.²²⁶

Για να θεμελιώσει αυτή τη θέση, ο Δοξιάδης αφιερώνει το πρώτο μέρος του βιβλίου του στην «κατάδειξη των αδιεξόδων που προκύπτουν από τις ποικίλες μορφές της κατάργησης της διάκρισης μεταξύ υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας»,²²⁷ με κύριους εκφραστές τη μετα-αλτουσεριανή προβληματική του Laclau (με την οποία συσχετίζει και τον «μετα-εγελιανό λακανισμό» του Žižek) αφενός, και τη λεγόμενη μετα-στρουκτουραλιστική, όπως εκφράστηκε κυρίως στην αποδόμηση, αφετέρου. Το δεύτερο και τρίτο μέρος του βιβλίου αφιερώνονται στην υπεράσπιση της παραπάνω διάκρισης μεταξύ υποκειμενικής/εννοιακής και αντικειμενικής/υλικής διάστασης της γλώσσας (και του λόγου), οι οποίες εν τούτοις συνυπάρχουν στενά ως σκοπός ύπαρξης και ως συνθήκες δυνατότητας της γλώσσας, αντίστοιχα, ή έχουσες, η πρώτη την *ηθική* και η δεύτερη την *οντολογική* προτεραιότητα.²²⁸

Δεν θα υπεισέλθουμε εδώ στη θεωρητική θεμελίωση των παραπάνω και της μεθοδολογίας που προτείνει ο Δοξιάδης, παρότι θα είχε ενδιαφέρον γιατί συσχετίζει τον Foucault με φιλοσοφικές παραδόσεις και ρεύματα σκέψης με τα οποία δεν έχουμε ασχοληθεί ιδιαίτερα στο παρόν πόνημα. Θα προχωρήσουμε, αντίθετα, απευθείας στη μεθοδολογία του. Η τελευταία αντιστοιχεί χαλαρά (δηλαδή με κάποιες απαραίτητες διασαφηνίσεις και προσαρμογές) στη μεθοδολογία που προτείνει ο ίδιος ο Foucault στην *Αρχαιολογία της Γνώσης*²²⁹ και βασίζεται στις τέσσερις «θεμελιώδεις ιδιότητες του κάθε λόγου», ήτοι:

- την *αναφορικότητά* του –η πρακτική λόγου, για να είναι τέτοια, πρέπει να αναφέρεται σε κάτι εκτός του εαυτού της, αλλά και εκτός γλώσσας γενικά, εν ολίγοις στον κόσμο των αντικειμένων, τα οποία μπορεί να είναι είτε υλικά, απτά αντικείμενα (οπότε ανήκουν στο πεδίο της μη αναγώγιμης υλικότητας που ο Δοξιάδης ονομάζει «καθαυτό αντικειμενικότητα»), είτε μυθοπλαστικά και επιστημονικά αντικείμενα (οπότε ανήκουν στο πεδίο της «καθαυτό αναφορικότητας») (το «είτε» εδώ χρησιμοποιείται καταχρηστικά, αφού δεν πρόκειται απαραίτητα για δύο στεγανά σύνολα –για παράδειγμα, στον επιστημονικό-τεχνολογικό λόγο, τα «καθαυτό αντικείμενα», όπως οι

²²⁶ Δοξιάδης, Κ. (2008) *Ανάλυση Λόγου: Κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*. Αθήνα: Πλέθρον, σ. 133. Ο Δοξιάδης επιμένει (σ. 144), και ορθά, πως ο Foucault δεν κάνει ταξινομητικού τύπου διάκριση ανάμεσα στις πρακτικές λόγου και στις πρακτικές εκτός λόγου –όπερ σημαίνει πως οι κοινωνικές πρακτικές είναι πάντοτε μικτές, συναποτελούμενες από υλικές και εννοιακές συνιστώσες.

²²⁷ Οπ.π., σ. 137.

²²⁸ Βλ. όπ.π., σ. 117 κ.ε. Για μια σύντομη έκθεση του σκεπτικού, σ. 223-24.

²²⁹ Foucault (1987), όπ.π., σσ. 63-110.

μηχανές, συγκροτούνται πολλές φορές μετά από τα «αναφορικά» και καθ' ομοίωσίν τους)

- την *υποκειμενικότητα* που συγκροτεί (και εκφράζει) –η οποία δεν εκδηλώνεται βάσει των *εσωτερικών* μονάχα συνθηκών εκφοράς του λόγου (της ψυχολογικής ή νοητικής συγκρότησης του υποκειμένου εκφοράς, των πεποιθήσεών του, των στόχων του κ.λπ.) αλλά και *εξωτερικών* συνθηκών, που αφορούν το ευρύτερο πολιτιστικό ή επαγγελματικό πλαίσιο στο οποίο αναδύεται ο λόγος αυτός, τις υποδομές της συγγραφικής λειτουργίας, αυτές της απεύθυνσης και της κριτικής πρόσληψής του, κ.λπ.
- τη *γνώση* που φέρει –τις εννοιολογικές προϋποθέσεις που χαρακτηρίζουν *κάθε* λόγο, και όχι μόνο τον επιστημονικό ή τον φιλοσοφικό από τους οποίους προέρχονται και, τέλος,
- την *ιδεολογία* που κινητοποιεί και αναπαράγει –όχι απαραίτητα με την έννοια της συνολικής κανονιστικής αναπαράστασης των κοινωνικών σχέσεων, αλλά κυρίως με τα εγγενή στον εκάστοτε λόγο εξουσιαστικά ή/και ανταγωνιστικά διακυβεύματα.²³⁰

Βάσει των παραπάνω χαρακτηριστικών, προτείνονται και τέσσερις αντίστοιχοι άξονες ανάλυσης κάθε λόγου:

- ο άξονας των αντικειμένων, που αφορά τη διερεύνηση των σχέσεων του λόγου με εκτός λόγου αντικείμενα και πρακτικές
- ο άξονας των υποκειμένων, που αφορά τη διερεύνηση των σχέσεων του λόγου με τον εαυτό του
- ο άξονας των εννοιών, που αφορά τη διερεύνηση των σχέσεων του λόγου με άλλους λογούς, και
- ο άξονας των θεματικών, που αφορά τη διερεύνηση των σχέσεων του λόγου με την εξουσία.

Αυτός ο τελευταίος μπορεί να μοιάζει ο σημαντικότερος άξονας, με την έννοια ότι η ανάλυση λόγου αποσκοπεί, ακριβώς, στην αποκάλυψη της ιδεολογικής λειτουργίας του λόγου –και μάλιστα, είναι τόσο περισσότερο χρήσιμη ως μέθοδος όσο πιο επιστημονικό χαρακτήρα έχει ο λόγος αυτός. Ωστόσο, όπως είναι προφανές, όλοι οι άξονες μπορούν να αποκαλύπτουν μια ιδεολογική λειτουργία (ο Δοξιάδης θεωρεί επίσης ιδιαίτερα προνομιακό τον υπο-άξονα των εξωτερικών συνθηκών εκφοράς), κυρίως με την έννοια της *ταξινόμιας* που κάθε φορά επιβάλλουν ή υπονοούν –η οποία έχει πάντοτε αξιολογικό και άρα ηθικό-κανονιστικό χαρακτήρα: διαχωρισμός των αντικειμένων του λόγου σε «καλά» και «κακά», ανάληψη της υποκειμενικής θέσης του παντογνώστη ή δεδομένα καλοπροαίρετου αφηγητή, κινητοποίηση δήθεν ουδέτερων και οικουμενικών εννοιών όπως ο «ορθολογισμός», κ.λπ. Έτσι λοιπόν, ο λόγος μπορεί να είναι ιδεολογικός ακόμα και χωρίς να αποκαλύπτει ή να υποκρύπτει στρατηγικές (όπως είναι η ορολογία του Foucault), αρκεί που ενεργοποιεί *αναπαραστατικές και υποστασιοποιητικές λειτουργίες*, που ο Δοξιάδης αναφέρει ως «τους δύο βασικούς τρόπους που

---

²³⁰ Για μια πιο λεπτομερή έκθεση των ιδιοτήτων αυτών με τη χρήση του παραδείγματος του ιστορικού μυθιστορήματος, βλ. Δοξιάδης (2008), ό.π., σσ. 172-78.

ασκείται η ιδεολογική εξουσία».²³¹ Αντίθετα, η ανάλυση λόγου πρέπει πάση θυσία, όχι μόνο να αποκαλύπτει, αλλά και να αποφεύγει η ίδια και την αναπαράσταση και την υποστασιοποίηση. Ο Δοξιάδης επισημαίνει ότι η ορθή χρήση της μεθόδου προφυλλάσσει από αυτό τον κίνδυνο, φτάνει κανείς να αποδεχτεί τα όριά της που δίνονται ακριβώς την ίδια της την υλικότητα, δηλαδή την περατότητα, την εγγενή ασυνέχεια. Με άλλα λόγια, η χρήση της ανάλυσης λόγου με την επιθυμία της αποκατάστασης κάποιας αρραγούς συνέχειας στο λόγο, τις προθέσεις, τις πεποιθήσεις, τις παραδοχές κ.λπ. του άλλου, είναι η ίδια ιδεολογική. Πρέπει κανείς να αποδεχτεί ότι «στο εσωτερικό της εννοιολογίας της και της εφαρμογής της», η ίδια η ανάλυση λόγου ως μέθοδος και εργαλείο είναι ατελής, *ασυνεχής*:

[ο] λόγος της ανάλυσης λόγου αποφεύγει όσο είναι δυνατόν να είναι ο ίδιος ταξινομικός, δηλαδή λόγος που εγκαθιδρύει συνέχεια, και για να μπορεί να είναι πιο αποτελεσματικός στην αμφισβήτηση της συνέχειας που αποσκοπεί στο να εγκαθιδρύει ο ταξινομικός λόγος στον οποίο ασκεί κριτική –δηλαδή η αναπαράσταση, είτε με την άμεσα ιδεολογική της μορφή, ως αναπαράσταση των κοινωνικών σχέσεων, είτε ως όχι άμεσα ιδεολογικός ταξινομικός λόγος, που *μπορεί* να συνδέεται με την ιδεολογική ταξινόμηση ενισχύοντάς την *αλλά που μπορεί και όχι*. Μακράν του στόχου της κατάδειξης [...] της παντοδυναμίας των ιδεολογιών και των κυρίαρχων [...] αναπαραστάσεων [...], η ανάλυση λόγου ως κριτική πρακτική στοχεύει απεναντίας στην ανίχνευση των ορίων και ασυνεχειών τους, τόσο στις μεταξύ τους σχέσεις όσο και στο εσωτερικό της καθεμιάς.²³²

Αυτός είναι ένας από τους λόγους που, στις ενότητες που θα ακολουθήσουν, σπανίως θα αναφερθούμε ρητά στους παραπάνω άξονες, παρότι αυτοί θα διατρέχουν το υπόστρωμα της ανάλυσης διαρκώς. Πρόκειται για γραμμές φυγής που θα μας βοηθούν στην αποκάλυψη των ασυνεχειών του λόγου, και όχι για κατηγορίες που πρέπει, σαν «κενά κουτιά», οπωσδήποτε να συμπληρωθούν.

Αν όμως οι παραπάνω περιορισμοί προέρχονται από την οντολογική προτεραιότητα της υλικής/ αντικειμενικής συνιστώσας του λόγου, ο Δοξιάδης εντοπίζει και «τέσσερις βασικές μεθοδολογικές αρχές της ανάλυσης λόγου» που προκύπτουν από αυτό που αποκαλεί «ηθική προτεραιότητα της εννοιακής συνιστώσας» (το γεγονός δηλαδή ότι ο λόγος υπάρχει για να προσανατολίζει/καθοδηγεί το βούλεσθαι και το πράττειν):

- καχυποψία απέναντι στην εξουσία
- έμφαση στη σχέση με τα αναφερόμενα
- έμφαση στις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες
- έμφαση στην πολλαπλή και ασύμμετρη συγκρότηση της υποκειμενικότητας.²³³

Τα παραπάνω δεν προκύπτουν αυτονόητα από την ηθική διάσταση της εννοιακής διάστασης της γλώσσας, αλλά χρειάζεται να συνδυαστούν με το ειδικό Φουκωικό ηθικό πρόταγμα που

---

²³¹ Οπ.π., σ. 181.

²³² Οπ.π., σ. 186-87.

²³³ Οπ.π., σ. 259.

βρίσκεται πίσω από την ανάλυση λόγου –ήτοι, την ελευθερία της κριτικής. Η τελευταία έχει, για τον Δοξιάδη, ως τελικό στόχο, την κριτική της υποστασιοποίησης –της αποδοχής δηλαδή κάποιων ιδεών ως αντικειμενικά υπαρχουσών και άρα αδιαμφισβήτητων και μη αναστρέψιμων. Παρότι ο Foucault δεν κάνει ρητή αναφορά σε αυτόν το στόχο, είναι ακριβώς η ανάλυση και η αποκάλυψη των ταξινομικών μηχανισμών αναπαράστασης (στις οποίες αφιέρωσε μεγάλο μέρος του έργου του), οι οποίες τελικά λειτουργούν ως το μέσο για να πληγεί η υποστασιοποίηση.

Θα στραφούμε τώρα σε μια πιο «πρακτική» μεθοδολογική προσέγγιση, η οποία εστιάζει ειδικά στην ανάλυση του δημοσιογραφικού λόγου του καθημερινού τύπου.

7.2 Μια μεθοδολογία προσέγγισης του λόγου του τύπου

Το παρόν σημείωμα στηρίζεται εν πολλοίς στο βιβλίο του γλωσσολόγου Roger Fowler, *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*,²³⁴ γιατί, όπως φαίνεται από τον τίτλο του, προσφέρει απλά μεθοδολογικά εργαλεία για οποιονδήποτε ενδιαφέρεται για μια κριτική ανάλυση του έντυπου λόγου των εφημερίδων βασιζόμενο σε θεωρητικές παραδοχές συμβατές με τη φουκωϊκή ανάλυση λόγου. Η προσέγγιση του βιβλίου επιτρέπει και ευρύτερες εφαρμογές, αλλά η εξειδίκευση στο πεδίο του καθημερινού τύπου προσφέρει μια πολύπλευρη ματιά στις ιδιαιτερότητες, ακριβώς, του συγκεκριμένου μέσου ενημέρωσης. Ας δούμε εν συντομία κάποια από τα σημεία που φαίνονται ιδιαίτερα χρήσιμα για την προσέγγιση του υπό ανάλυση υλικού για τη διατριβή.

Καταρχάς, κάποιες παρατηρήσεις που αφορούν την επιλογή της εφημερίδας ή των εφημερίδων στις οποίες θα αναζητηθεί το προς ανάλυση υλικό. Μια και, για διάφορους λόγους που θα εκτεθούν στην επόμενη ενότητα, αποφασίστηκε σχετικά νωρίς η κύρια πηγή του υλικού να είναι η «Ελευθεροτυπία, ανέκλυψε το ερώτημα μήπως η συγκεκριμένη εφημερίδα, ως η πιο «ανεκτική» και «αριστερή» από τις κορυφαίες σε κυκλοφορία ελληνικές εφημερίδες για την υπό εξέταση περίοδο, ήταν τελικά λιγότερο προνομιακή για τη μελέτη της συγκρότησης του λόγου για τα Εξάρχεια, σε σχέση με άλλες, πιο συντηρητικές ή «λαϊκιστικές». Σ' αυτό το ερώτημα (που επίσης θα εξεταστεί πιο αναλυτικά στην επόμενη ενότητα), λανθάνει μια απαράδεκτη για τον Fowler πεποίθηση: ότι υπάρχει η δυνατότητα «απροκατάληπτου» λόγου που μπορεί να αρθρωθεί, εάν το μέσο που τον φιλοξενεί είναι «αντικειμενικό» ή «ανεξάρτητο».

Οτιδήποτε μπορεί να λεχθεί ή να γραφτεί για τον κόσμο συναρθρώνεται από μια συγκεκριμένη ιδεολογική θέση: η γλώσσα δεν είναι ένα καθαρό τζάμι αλλά ένα διαθλαστικό, δομούν μέσο. Αν αναγνωρίσουμε σ' αυτή τη θέση μια θετική, παραγωγική αρχή, μπορούμε να δείξουμε μέσω της ανάλυσης πώς αυτή λειτουργεί στα κείμενα.²³⁵

Κι αυτό, γιατί ακόμα και όταν υπάρχουν οι καλύτερες προθέσεις,

---

²³⁴ Fowler, R. (1991), *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London & New York: Routledge.

²³⁵ Οπ.π., σ. 10.

[...] η γλωσσικά δομημένη αναπαράσταση δεν είναι με κανέναν τρόπο μια σκόπιμη διαδικασία, εξ ολοκλήρου υπό τον έλεγχο της εφημερίδας. [...] [T]ο κρίσιμο σημείο είναι ότι *οι αξίες βρίσκονται ήδη στη γλώσσα*, ανεξάρτητες από το δημοσιογράφο και τον αναγνώστη. Η ιδεολογία βρίσκεται ήδη εντυπωμένη στο διαθέσιμο λόγο (σε κάθε λόγο). [...] Η θεμελιώδης αρχή είναι ότι *ο συγγραφέας συγκροτείται από τον λόγο*. Λόγος, στο παρόν, είναι η κοινωνικά και θεσμικά προσανατολιστική ιδεολογία, κωδικοποιημένη σε γλώσσα.²³⁶

Συνεπώς, η επιλογή της «Ελευθεροτυπίας» έχει νόημα, όχι παρότι, αλλά επειδή η προσέγγισή της στην εξωκοινοβουλευτική αριστερά, τα κινήματα και τους «περιθωριακούς» ήταν συνήθως πιο ανεκτική από αυτήν του «Ριζοσπάστη», του «Έθνους» ή της «Απογευματινής». Και ελπίζω ότι θα χρησιμεύσει στην κατάδειξη της λειτουργίας του λόγου ως πάντοτε-ήδη φέροντος ιδεολογία ανεξάρτητα από τις προθέσεις και τις προκαταλήψεις του συγγραφέα ή του μέσου, με έναν τρόπο πιο ενδιαφέροντα και πιο παραγωγικό από ό,τι στην περίπτωση ανάλυσης έκδηλα αρνητικών για τα «Εξάρχεια» κειμένων (που πιθανώς να κατέληγαν σε «υπερτονισμό του προφανούς»).

Ένα δεύτερο αξιοπρόσεκτο σημείο είναι η διάκριση ρεπορτάζ και άρθρων γνώμης, τα ειδικά χαρακτηριστικά των οποίων αναλύει σε αρκετή έκταση ο Fowler, ξεκινώντας από την ίδια τη σαφή διάκρισή τους μέσα στις εφημερίδες: «[Τα άρθρα γνώμης] έχουν μία σημαντική συμβολική λειτουργία, καθώς φαινομενικά απομονώνουν τη διαχωρισμένη συνιστώσα «άποψης» της εφημερίδας, υπονοώντας άρρητα ότι όλα τα υπόλοιπα είναι, αντιθέτως, καθαρά «γεγονότα» ή «αναφορές»,²³⁷ ενώ βέβαια δεν είναι, μια και «το ποια συμβάντα αναφέρονται [στην εφημερίδα] δεν είναι μια αντανάκλαση της εγγενούς σημασίας αυτών των συμβάντων, αλλά αποκαλύπτει τη λειτουργία ενός πολύπλοκου και τεχνητού συνόλου κριτηρίων επιλογής».²³⁸

Τα κριτήρια αυτά σχηματοποιήθηκαν από τον κοινωνιολόγο J. Galtung και την πολιτική επιστήμονα M.H. Ruge ως εξής:²³⁹

- *Συχνότητα*: ένα συμβάν έχει περισσότερες πιθανότητες να αναφερθεί αν η χρονική του διάρκεια ή η συχνότητά του πλησιάζει περισσότερο αυτή της έκδοσης της εφημερίδας (π.χ. ένα συγκεκριμένο βίαιο συμβάν σε διαδήλωση αντί του φαινομένου της πολιτικής βίας στη γενικότητά του).

²³⁶ Όπ.π., σ. 41-2 (η πρώτη έμφαση προστέθηκε). Ως παράδειγμα ο Fowler αναφέρει ένα ρεπορτάζ των *Sunday Times* (της 5/2/1978) που αφορούσε τις καθυστερήσεις που αντιμετώπιζαν πολυάριθμοι ασθενείς προκειμένου να χειρουργηθούν σε δημόσια βρετανικά νοσοκομεία. Η ανάλυση δείχνει πως, παρότι ο δημοσιογράφος στο κείμενο υιοθετεί πολύ κριτική στάση απέναντι στην κυβέρνηση, εκφράζεται απερίφραστα υπέρ των ασθενών που ταλαιπωρούνταν, αποκαλύπτει τις δυσλειτουργίες του συστήματος υγείας και αποδομεί τις καλλωπιστικές δηλώσεις του αρμόδιου υπουργού, το άρθρο εντάσσεται σε έναν σχηματισμό λόγου που αναπαράγει τη «διαφορά ισχύος» ανάμεσα στους ασθενείς απ' τη μια μεριά, και το επιστημονικό και πολιτικό προσωπικό απ' την άλλη, «σαν να ήταν αυτή μια φυσική πραγματικότητα» (σ. 125), υπονομεύοντας έτσι το έκδηλο περιεχόμενό του.

²³⁷ Όπ.π., σ. 208.

²³⁸ Όπ.π., σ. 2.

²³⁹ Όπ.π., σ. 13-17. Η «λίστα» των Galtung και Ruge προέρχεται από ένα άρθρο τους από το 1965 και αποτελεί έκτοτε σταθερή αναφορά στις σπουδές των ΜΜΕ. Βλ. Galtung, J., Ruge, M.H. (1965) «The Structure of Foreign News: The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers». *Journal of Peace Research*, March 1965, vol. 2 no. 1, 64-90.

- *Κατώφλι*: αφορά το «μέγεθος» του συμβάντος, που είναι ευθέως ανάλογο με το ενδιαφέρον που μπορεί να κινήσει, αλλά αναφέρεται και στο ποσοτικό ή ποιοτικό όριο πάνω από το οποίο το συμβάν κρίνεται άξιο δημοσιοποίησης.
- *Σαφήνεια*: όσο πιο ξεκάθαρο και χωρίς αμφισημίες είναι το συμβάν, τόσο το καλύτερο – εκτός εάν κάποιο «μυστηριώδες» συμβάν μπορεί να συνδεθεί με κάποιο πολιτιστικό στερεότυπο (βλ. την απροσδιόριστων κινήτρων δράση των «κουκουλοφόρων»).
- *Σημαντικότητα* (meaningfulness) με την έννοια της πολιτισμικής (θα προσέθετα και γεωγραφικής) εγγύτητας ή/και της συνάφειας (relevance): βλ. τον «εμφύλιο» πόλεμο στη πρώην Γιουγκοσλαβία (σε σχέση π.χ. με τις φυλετικές συγκρούσεις στην Αφρική), την πτώση των δικτατοριών σε Πορτογαλία και Ισπανία στη δεκαετία του 1970, τον πολύνεκρο σεισμό στην Τουρκία το 1998.
- *Συνήχηση* –είτε λόγω της προβλεψιμότητας του συμβάντος, είτε λόγω της ζήτησης/δημοφιλίας τους: μετά το 1984, ακόμα και «μικροεπεισόδια» νεαρών με αστυνομικούς στο κέντρο της Αθήνας προσελκύουν αρκετή –ίσως δυσανάλογη με τη σημασία τους– προσοχή, εν μέρει γιατί είναι αναμενόμενα και αναγνωρίσιμα ως είδηση· το δεύτερο υπο-κριτήριο ικανοποιούν, για παράδειγμα, γάμοι διασημοτήτων του θεάματος.
- *Απροσδοκητότητα* (unexpectedness) –είτε λόγω μη-προβλεψιμότητας, είτε λόγω σπανιότητας του συμβάντος: ένας (αναίμακτος) εκτροχιασμός τραίνου ή μια αναγκαστική (αν και ασφαλής) προσγείωση αεροσκάφους «γίνονται είδηση» σχεδόν αυτόματα.
- *Συνέχεια*: «εάν [ένα συμβάν] ‘χτυπήσει’ πρωτοσέλιδο και χαρακτηριστεί ‘είδηση’, τότε θα συνεχίσει να χαρακτηρίζεται είδηση για αρκετό καιρό, ακόμη και αν η ισχύς του έχει μειωθεί δραματικά».²⁴⁰
- *Σύνθεση*: οι πιθανότητες ενός συμβάντος να αποτελέσει «είδηση» αυξάνονται ή μειώνονται ανάλογα με τις υπόλοιπες «ειδήσεις» της ημέρας: πολλά παρόμοια περιστατικά ή συμβάντα που συνδέονται μεταξύ τους διά των υπόλοιπων κριτηρίων απαιτούν μια συνθετική προσέγγιση προκειμένου να «σταθούν» μαζί σε μια εφημερίδα ή σε ένα δελτίο ειδήσεων –και η σύνθεση, πολλές φορές, είναι σημαίνουσα από μόνη της (π.χ. κατά τις αντιπυρηνικές διαδηλώσεις που ακολούθησαν το ατύχημα του Τσερνόμπιλ, υπήρχαν συχνά, στις ίδιες σελίδες, ρεπορτάζ για τις συγκρούσεις διαδηλωτών-αστυνομικών και για τις μετρήσεις του «Δημόκριτου» για τα επίπεδα ραδιενέργειας στα τρόφιμα και το νερό!).
- *Αναφορά σε επίλεκτα έθνη*: αυτονόητο, αλλά ας σημειωθεί ότι η επιλεκτική αυτή αναφορά ενδυναμώνει την πολιτιστική επιρροή και τη συμβολική ισχύ τέτοιων κρατών, προσθέτοντας στην «αντικειμενική» πολιτική και οικονομική τους ισχύ.
- *Αναφορά σε επίλεκτα πρόσωπα*: το ίδιο ισχύει και σ’ αυτή την περίπτωση.

---

²⁴⁰ Όπ.π.

- *Προσωποποίηση* (personalization): «Πιθανότατα, οι λειτουργίες της έχουν να κάνουν με την άμεση πρόκληση συναισθημάτων ταύτισης, συμπάθειας ή αποδοκιμασίας με την ενεργοποίηση μιας μετωνυμικής απλοποίησης πολύπλοκων ιστορικών και θεσμικών διαδικασιών [...] Η εμμονή με τα πρόσωπα και η συμβολική χρήση τους από τα ΜΜΕ, αποτρέπει τη σοβαρή συζήτηση και επεξήγηση των κοινωνικών και οικονομικών αιτιακών παραγόντων».²⁴¹
- *Αναφορά σε κάτι αρνητικό*: για λόγους που δεν είναι του παρόντος να συζητηθούν, είναι εμπειρικά προφανές ότι οι «αρνητικές» ειδήσεις προβάλλονται κατά κανόνα ευκολότερα από τις «θετικές».

Τα περισσότερα από τα παραπάνω καταδεικνύουν την πολιτιστική/κατασκευασμένη φύση των «ειδήσεων» –και ισχύουν και για τη διαχρονική αφήγηση που υφαίνεται γύρω από τα Εξάρχεια. Όπως ισχύουν και οι παρατηρήσεις του Fowler για μια κεντρική λειτουργία του Τύπου: τη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της *συναίνεσης*.

Η συναίνεση προϋποθέτει πως, για μια δεδομένη ομάδα ατόμων, είναι κοινή παραδοχή ότι τα συμφέροντά τους είναι αδιαχώριστα και κοινά για όλους και ότι το σύνολο του πληθυσμού αναγνωρίζει αυτό το «γεγονός» μοιραζόμενο ένα συγκεκριμένο σύνολο πεποιθήσεων: όλοι συμφωνούν πως *α* και πως *β* και πως *γ*.²⁴²

Το πιο απλό ρηματικό μέσο που υπονοεί τη συναίνεση είναι η χρήση του *α' πληθυντικού* από τα ΜΜΕ ή στους λόγους των πολιτικών. Αυτή η «συναινετική εικόνα» βλέπεται με «μεταβαλλόμενο φακό» κι έτσι μπορεί να περιλαμβάνει το σύνολο του «έθνους» έως μια δεδομένη (για το λόγο, δηλαδή κατασκευασμένη «άρρητα» από αυτόν) κοινωνική ομάδα (βλ. τη «σιωπηρή πλειοψηφία» στο λόγο του «διμέτρωπου αγώνα» κατά τη δεκαετία του 1970). Γι' αυτό το λόγο η επίτευξη της συναίνεσης προϋποθέτει την κατασκευή και αναπαραγωγή *στερεοτύπων* και συνδέεται με το κριτήριο (4) και την εθνοκεντρική –ή ομοκεντρική, κατά τον Fowler- αντίληψη που το διέπει: η αποτελεσματική χρήση του περιεκτικού «εμείς» απαιτεί την ύπαρξη πολλών αποκλειστικών «αυτού» που *δεν μπορεί παρά να είναι στερεοτυπικά*, δηλ. να έχουν προκύψει από την αυθαίρετη ταξινόμηση συμβάντων και ατόμων σε ευδιάκριτες, *σχηματικές* κατηγορίες.

Μια κεντρικής σημασίας τακτική του συναινετικού λόγου είναι ο, προσαρμοσμένος στο κοινό της εφημερίδας, τρόπος απεύθυνσής του –το «δημόσιο ιδίωμα» της εφημερίδας:

Η χρησιμοποιούμενη γλώσσα θα είναι λοιπόν *η εκδοχή της εφημερίδας για τη γλώσσα του κοινού στο οποίο αυτή καταρχήν απευθύνεται*: μια εκδοχή των ρητορικών σχημάτων, του εικονοστασίου και του υποκείμενου αποθέματος γνώσης που [η εφημερίδα] υποθέτει ότι μοιράζεται το κοινό της, η οποία θα αποτελέσει τη βάση της αμοιβαιότητας παραγωγού/αναγνώστη [του κειμένου].²⁴³

---

²⁴¹ Fowler, όπ.π., σσ. 15-6.

²⁴² Όπ.π., σ. 49.

²⁴³ Αναφέρεται όπ.π., σ. 48.

Η –απαραίτητη σε κάθε περίπτωση– υιοθέτηση ενός δημόσιου ιδιώματος έχει, θέλοντας και μη, μια συγκεκριμένη ιδεολογική λειτουργία: «μιμούμενη» τη γλώσσα των αναγνωστών της, η εφημερίδα γίνεται «συνομιλήτης» τους και, σε μια συζήτηση, για τα συνδιαλεγόμενα μέρη εξορισμού προϋποτίθεται ισονομία, συμμετρία ισχύος, κοινή βάση αναφοράς –και στον λαϊκό Τύπο, έως και φιλική ή συντροφική σχέση. Αυτή η ψευδαίσθηση (που συνεπάγεται μια αυτονόητα κοινή κοσμοθεώρηση κι έναν κοινό αξιακό προσανατολισμό) επιτρέπει την *υποστασιοποίηση*, δηλαδή τη διατύπωση οσοδήποτε ανοίκειων αποφάνσεων ως αυτονόητων, κοινότοπων αληθειών που προέρχονται απ’ την καθημερινή εμπειρία.²⁴⁴

Το ανεπίσημο, συζητητικό, «προφορικό» στιλ επιτυγχάνεται με μια σειρά τεχνικών τις οποίες ο Fowler ταξινομεί σε:²⁴⁵

- τυπογραφικές-ορθογραφικές –με την προσαρμογή του μεγέθους των στοιχείων ή τη χρήση αδόκιμων ορθογραφικών επιλογών προκειμένου το γραπτό να μιμηθεί την προφορική εκφορά·
- συντακτικές-μορφολογικές –κι εδώ, με την έγγραφη αναπαράσταση χαρακτηριστικών κυρίως του προφορικού λόγου (όπως οι συντμήσεις) ή κοφτών και ημιτελών φράσεων·
- βασισμένες στο λεξιλόγιο και την ονοματολογία –με τη χρήση λέξεων από την αργκό και παροιμιών, προσωνυμίων και μικρών ονομάτων για δημόσια πρόσωπα·
- βασισμένες στη δείξη –με τη χρήση προσωπικών αντωνυμιών και κυρίως του α’ πληθυντικού, χωρικών και χρονικών δεικτών ενισχυτικών του «ομοκεντρισμού»·
- βασισμένες στις διάφορες εγκλίσεις/ τροπικότητες (modalities) –δια της διατύπωσης κρίσεων για την αλήθεια (‘σωστά’, ‘πράγματι’) ή την πιθανότητα ενός συμβάντος (‘οπωσδήποτε’, ‘ίσως’), το κατά πόσο είναι αυτό επιθυμητό (‘ευτυχώς’, ‘δυστυχώς’), όπως και δια της επισήμανσης μιας υποχρέωσης (‘πρέπει να’, ‘οφείλουμε να’) ή της παραχώρησης άδειας (‘επιτρέπεται να’, ‘μπορούμε να’)·
- τέλος, βασισμένες σε ομιλητικές πρακτικές (speech acts) –κυρίως με τη διατύπωση ερωτήσεων και προστακτικών φράσεων.

---

²⁴⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, και ανάλογα με την ιστορική συγκυρία, ο Τύπος συνεισφέρει στη διαμόρφωση ενός (συνεχώς μεταβαλλόμενου, βέβαια) συνόλου υποτιθέμενα συναινετικών αξιών. Ο Fowler αναφέρει μια μελέτη του βρετανικού Τύπου το 1977, στην οποία τα κυρίαρχα δίπολα θετικών/ αρνητικών αξιών βρέθηκε ότι ήταν: νομιμότητα/ παρανομία, μετριοπάθεια/ εξτρεμισμός, συμβιβασμός/ δογματισμός, συνεργασία/ σύγκρουση, τάξη/ χάος, ειρήνη/ βία, ανεκτικότητα/ μισαλλοδοξία, τιμιότητα/ διαφθορά, ρεαλισμός/ ιδεολογία, υπευθυνότητα/ ανευθυνότητα, αμεροληψία/ προκατάληψη, εργατικότητα/ τεμπελιά, δικαιοσύνη/ αδικία, αποφασιστικότητα/ αδυναμία, κ.ά. (όπ.π., σ. 52). Με δεδομένο το πολιτικό κλίμα εκείνης της εποχής στη Βρετανία, και με το πρόσφατο ελληνικό παράδειγμα της συζήτησης για το «ασφαλιστικό» (όπου διαπιστώνει κανείς με έκπληξη ότι η παραπάνω λίστα ισχύει σχεδόν αυτούσια, τριάντα-και χρόνια μετά!), μπαίνει κανείς στον πειρασμό να συμπεράνει πως η (για να θυμηθούμε τους Laclau και Mouffe) ηγεμονική νοηματοδότηση του πεδίου των σημαίνοντων σε περιόδους αναδιάταξης των συσχετισμών ισχύος εις βάρος των ασθενών τάξεων (όπως συμβαίνει κατά την απορρύθμιση των μηχανισμών αναδιανομής του κράτους πρόνοιας) παίρνει πάντα συγκλίνουσες μορφές: παραδοσιακές, «λαϊκές» αξίες επιστρατεύονται για να χαρακτηρίσουν τις κυβερνητικές αποφάσεις και πρακτικές, ενώ τα αρνητικά τους εκτοξεύονται κατά των λαϊκών στρωμάτων που, οργανωμένα ή όχι, αντιδρούν στην κατάργηση των μηχανισμών ασφαλείας που είχαν στηθεί για λογαριασμό τους.

²⁴⁵ Όπ.π., σσ. 62-5.

Ο Fowler σε αυτό το σημείο αναφέρει τη λειτουργιστική προσέγγιση του γλωσσολόγου M.A.K. Halliday, από τον οποίο (παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώνει), αναπαράγει το σχήμα των τριών λειτουργιών της γλώσσας: *αναπαραστατικής, διαπροσωπικής* (ή επικοινωνιακής) και *κειμενικής*. Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει είναι ο κεντρικός για την αναπαραστατική λειτουργία ρόλος της *μεταβατικότητας (transitivity)*.

Βλέποντας κάτι, λέει ο Halliday, «το φαινόμενο [μοιάζει] συνεχές και αδιάσπαστο» όταν όμως μιλήσουμε γι' αυτό, πρέπει να «το αναλύσουμε σε μια σημασιολογική διάταξη» –δηλαδή, πρέπει να το αναπαραστήσουμε ως μια συγκεκριμένη νοηματική δομή. Από τη στιγμή που η μεταβατικότητα μας προσφέρει διάφορες επιλογές, αυτή που θα κάνουμε τελικά –ή, καλύτερα, αυτή που θα κάνει ο λόγος για μας- καταδεικνύει τη δική μας άποψη, είναι δηλαδή ιδεολογικά σημαίνουσα.²⁴⁶

(Φαίνεται εδώ μία ασυνέχεια σε σχέση με όσα εκτέθηκαν στην προηγούμενη ενότητα; Κατά τη γνώμη μου, όχι: αν τα εξωτερικά φαινόμενα *μοιάζουν* συνεχή και αδιάσπαστα, είναι διότι εσωτερικεύονται *ήδη* γλωσσικά επεξεργασμένα, ακόμα και πριν «τα βάλει κανείς σε λέξεις» με σκοπό να αναπαραστήσει αυτή την *πάντοτε-ήδη* υπάρχουσα γλωσσική συνέχεια –και το αν η μετάβαση αυτή είναι επιτυχημένη ή όχι, εξαρτάται επίσης από την υλικότητα/περατότητα του λόγου. Εδώ μου φαίνονται πολύ σχετικές, τόσο η Ντελεξιανή έννοια του συμβάντος-νοήματος, η «τέταρτη διάσταση της πρότασης» ή η επιφάνεια που χωρίζει και ταυτόχρονα ενώνει τις λέξεις και τα πράγματα, όσο και –από μία άλλη πλευρά- το Λακανικό «στάδιο του καθρέπτη», το στάδιο δηλαδή της γλωσσικής και ψυχικής ανάπτυξης κατά το οποίο το υποκείμενο συγκροτεί μια φαντασιακή εικόνα του εαυτού του ως ενιαίου –και αντίστοιχα και των γύρω του.²⁴⁷ Προφανώς, δεν υπάρχει εδώ το περιθώριο να συζητηθεί το θέμα αυτό.)²⁴⁸

Η μεταβατικότητα, για την κριτική γλωσσολογία, αφορά πολύ περισσότερα από την απλή γραμματική της λειτουργία ως ιδιότητα του ρήματος: σε πρώτο επίπεδο, η πρόταση αποτελείται από το σημασιολογικό πυρήνα της, το *κατηγόρημα (predicate)*, το οποίο καθορίζει το συμβάν ή την κατάσταση που περιγράφει η πρόταση¹ το κατηγόρημα συνοδεύεται από ουσιαστικά ή φράσεις που έχουν το ρόλο του *συμμετέχοντος (participant)* ή της *περίστασης (circumstance)*.

‘Η αστυνομία συνέλαβε 3 άτομα χτες βράδυ στα Εξάρχεια’
 συμμετέχων κατηγόρημα συμμετέχων περίσταση (χρόνος – χώρος)

²⁴⁶ Όπ.π., σ. 71.

²⁴⁷ Βλ. σχετικά Lacan, J. (1994) «The Mirror-phase as Formative of the Function of the I», στο Žižek, S.(ed.) *Mapping Ideology*. London & New York: Verso, σσ. 93-9. Σε σχέση με τη συζήτηση του προηγούμενου κεφαλαίου, βλ. Δοξιάδης (2008), όπ.π., σσ. 228-49.

²⁴⁸ Το γεγονός ότι αυτές οι διαφορετικές προσεγγίσεις μπορεί να συνδέονται σε ένα θεμελιώδες επίπεδο, φαίνεται κι από το παρακάτω απόσπασμα του Halliday: «Εάν πούμε ότι η γλωσσική δομή 'αντανακλά' την κοινωνική, αποδίδουμε στη γλώσσα έναν ρόλο πολύ παθητικό... Θα έπρεπε μάλλον να λέμε πως η γλωσσική δομή αποτελεί την υλοποίηση/πραγμάτωση της κοινωνικής δομής, συμβολοποιώντας την ενεργητικά σε μια διαδικασία αμοιβαίας δημιουργικότητας. Επειδή αποτελεί μια μεταφορά της κοινωνίας, η γλώσσα έχει την ιδιότητα όχι μόνο να δια/μεταδίδει την κοινωνική τάξη αλλά επίσης να τη διατηρεί και δυναμικά να την αλλάζει». Αναφ. στο σχετικό λήμμα της Wikipedia, βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_Halliday.

Το κατηγορήμα μπορεί να υποδηλώνει *πράξη* (μεταβατική –«συνέλαβε» στο παράδειγμα- ή αμετάβλητη –εάν π.χ. απλά «περιπολούσε»), οπότε είναι υπό τον έλεγχο ενός *ποιητικού αιτίου* (*agent*) (η «αστυνομία» του πιο πάνω παραδείγματος). Εάν το τελευταίο απουσιάζει, το κατηγορήμα περιγράφει μια *διαδικασία* (*process*):

‘Εξαπλώνεται το κύμα καταλήψεων’

Πράξεις και διαδικασίες περιγράφουν κάπου τύπου μεταβολή· όταν δεν υπάρχει καμία μεταβολή, τη θέση του κατηγορήματος έχει μια *κατάσταση* (*state*):

‘Ηρεμη η χτεσινή νύχτα στο κέντρο της Αθήνας’

Πράξεις, διαδικασίες και καταστάσεις μπορούν να είναι *υλικές* (βλ. πιο πάνω), *νοητικές* (‘αποφάσισε’, ‘ονειρεύομαι’, ‘ακούραστος’) ή *λεκτικές* (‘απήγγειλαν κατηγορία’, ‘διαπραγματεύονται’).

Όσον αφορά τις πράξεις, εκτός του ποιητικού αιτίου, υπάρχουν και οι *επηρεαζόμενοι συμμετέχοντες* (*affected participants*) που έχουν συνήθως –αλλά όχι πάντα- τη συντακτική θέση του αντικειμένου· στην περίπτωση που οι επηρεαζόμενοι συμμετέχοντες είναι έμψυχοι, ονομάζονται *ασθενείς* (*patients*). Όταν ένας επηρεαζόμενος συμμετέχων δεν μεταβάλλεται από μια πράξη ή μια διαδικασία, αλλά προκύπτει από αυτήν, χαρακτηρίζεται *αποτέλεσμα* (*result*).

Η «ανάλυση μεταβατικότητας» δεν λαμβάνει υπόψη τη *σειρά* που συντάσσονται τα διάφορα στοιχεία της πρότασης, γιατί η μεταβατική λειτουργία δεν επηρεάζεται από τη σχετική θέση του ποιητικού αιτίου ή του ασθενούς –το σημασιολογικό περιεχόμενο της πρότασης μένει σε κάθε παραλλαγή το ίδιο. Αυτό παρόλα αυτά δεν σημαίνει ότι η σειρά σύνταξης δεν είναι σημαίνουσα σε ένα άλλο επίπεδο. Για την αναλυτική προσέγγιση αυτού του επιπέδου, η κριτική γλωσσολογία προσφέρει την έννοια του μετασχηματισμού, οι δύο συχνότερες μορφές του οποίου στον Τύπο είναι ο *παθητικός* (*passive*) και ο *ονομαστικός* (*nominal*).

Ο παθητικός μετασχηματισμός αφορά τη μετατροπή του συντακτικού αντικειμένου σε συντακτικό υποκείμενο –αντί να γραφτεί:

‘Η αστυνομία συνέλαβε 3 άτομα χτες βράδυ στα Εξάρχεια’

γράφεται:

‘3 άτομα συνελήφθησαν από την αστυνομία χτες βράδυ στα Εξάρχεια’

ή:

‘3 άτομα συνελήφθησαν χτες βράδυ στα Εξάρχεια από την αστυνομία’

ή και (μια και η παθητική σύνταξη προτρέπει πολλές φορές σε απάλειψη του ποιητικού αιτίου):

‘3 άτομα συνελήφθησαν χτες βράδυ στα Εξάρχεια’

Η διαφορά ανάμεσα στην πρώτη και την τέταρτη φράση είναι προφανής (και με διαβαθμίσεις στις ενδιάμεσες): η πρώτη εστιάζει στον ενεργό ρόλο της ‘αστυνομίας’, αυτή έλαβε την πρωτοβουλία ή ενδεχομένως και να αυθαιρέτησε –πάντως, περιμένει κανείς να διαβάσει περισσότερα γι’ αυτήν· στην τελευταία παραλλαγή, η ‘αστυνομία’ δεν υπάρχει καν στη φράση, αλλά εννοείται, αφήνοντας τον κεντρικό ρόλο στα ‘3 άτομα’ –περιμένει κανείς το κείμενο να

δομείται γύρω τους: ήταν ομάδα ή όχι, τι έκαναν για να συλληφθούν, αν είναι γνωστά ή σημαντικά για κάποιο λόγο, κ.λπ. εν τη απουσία της, η ‘αστυνομία’ και η πράξη της μοιάζουν φυσικές, αυτονόητες.

Ακόμη, ο παθητικός μετασχηματισμός χρησιμοποιείται στις περιπτώσεις που το ποιητικό αίτιο είναι ένα σύνθετο ή πολύπλοκο υποκείμενο:

‘Εγκαταλείπονται τα σχέδια για ιδιωτικοποιήσεις’

Και σ’ αυτή την περίπτωση, μπορεί το ποιητικό αίτιο να θεωρείται συχνά αυτονόητο (στο παράδειγμα, ‘η κυβέρνηση’). Η παράλειψή του όμως δεν παύει να λειτουργεί προκαλεί σύγχυση: υπονοεί συνήθως μια δομή που είναι πολύ σύνθετη ή γραφειοκρατική για να «χωρέσει» σε ένα μοναδικό σημαίνον. Ακόμα, στο παράδειγμα, ο ενεργός ρόλος της κυβέρνησης τόσο στην κατάσταση των ‘σχεδίων’ όσο και στην εγκατάλειψή τους αποκρύπτεται: τα ‘σχέδια για ιδιωτικοποιήσεις’ παρουσιάζονται ως αυθύπαρτα αντικείμενα, η ύπαρξή τους φυσική (και άρα είναι αναμενόμενο να επανεμφανιστούν στο μέλλον, ως οιονεί βουλόμενα όντα)· επιπλέον, η εναλλακτική διατύπωση «η κυβέρνηση εγκαταλείπει τα σχέδιά της...» θα εμφάνιζε την κυβέρνηση απευθείας είτε ως ηττημένη είτε ως διστακτική και ανασφαλής και ταυτόχρονα θα «αποφυσικοποιούσε» τα σχέδια ως παραχθέντα από κάποιον φορέα.

Ο δεύτερος τύπος μετασχηματισμού, ο ονομαστικός, αναφέρεται στην αντικατάσταση του κατηγορήματος (ρήματος ή επιθετικού προσδιορισμού) από ένα ουσιαστικό, «έχει εκτεταμένες δομικές συνέπειες και προσφέρει ευκαιρίες για ουσιώδεις ιδεολογικές συνδηλώσεις». Πρώτα απ’ όλα, δια της αποσιώπησης πληροφοριών:

Συγκρίνετε, για παράδειγμα, το [όνομα] ‘ισχυρισμοί’ με την πλήρως ανεπτυγμένη πρόταση: ‘ο Χ ισχυρίστηκε πως ο Ψ έκανε το Α και είπε το Β (κ.λπ.)’. Στην ονομαστική μορφή, παραλείπονται οι συμμετέχοντες (ποιος έκανε τι και σε ποιον;), κάθε ένδειξη χρόνου –γιατί δεν υπάρχει ρήμα για να εκφραστεί σε χρόνο- και κάθε ένδειξη τροπικότητας –οι απόψεις του συγγραφέα για την αλήθεια της πρότασης ή το κατά πόσο είναι επιθυμητή.²⁴⁹

Εκτός από τη *μυστικοποίηση* (*mystification*), η άλλη δυνατότητα ιδεολογικής χρήσης του ονομαστικού μετασχηματισμού είναι η *πραγμοποίηση* (*reification*), κατά την οποία σύνθετες διαδικασίες και μεταβαλλόμενες ιδιότητες ανάγονται στο επίπεδο του αντικειμένου: «απρόσωπες, άψυχες, συσσωρεύσιμες και μετρήσιμες σαν κεφάλαιο, επιδείξιμες σαν ιδιοκτησία».

Στο επίπεδο της λεξιλογικής δομής, ο Fowler επισημαίνει τη θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα στο *νόημα* (*sense*) και την *αναφορά* (*reference*) μιας λέξης. Ενώ η δεύτερη αφορά τη σχέση των λέξεων με το εξω-γλωσσικό το οποίο κωδικοποιούν, το πρώτο αφορά τη σχέση των λέξεων μεταξύ τους εντός της γλώσσας ως κλειστού συστήματος (ο Deleuze εδώ θα χρησιμοποιούσε τον όρο *σημείωση-signification*). Η επισήμανση αυτή, που οφείλεται καταρχάς στον de Saussure, απέμπλεξε τη σύγχρονη σημειωτική θεωρία από άγονες αναζητήσεις των πεδίων αναφοράς και την προσανατόλισε στην πολύ πιο παραγωγική διερεύνηση των τύπων των νοηματικών σχέσεων (*sense-relations*):

²⁴⁹ Fowler, ό.π., σ. 80.

Οι συστηματικές νοηματικές σχέσεις εξηγούν γιατί το λεξιλόγιο μιας γλώσσας είναι ένα δομημένο σύστημα και όχι μια αυθαίρετη λίστα, όπως εμφανίζεται στα λεξικά. [...] Αυτές οι σχέσεις εξασφαλίζουν τη δομή ενός 'χάρτη'. [...] Ο χάρτης είναι η συμβολική αναπαράσταση μιας περιοχής. [...] Η σημασία και η δομή του χάρτη δεν δίνονται από τα φυσικά χαρακτηριστικά του τοπίου, αλλά από τις δομικές συμβάσεις που είναι κατάλληλες για τη σχηματική απόδοση της περιοχής για συγκεκριμένο κοινωνικό σκοπό.²⁵⁰

Έτσι, το λεξιλόγιο μιας γλώσσας είναι η αναπαράσταση του κόσμου για έναν συγκεκριμένο πολιτισμό: τα χύδην, ασυνεχή δεδομένα που ο «κόσμος» προσφέρει στην εμπειρία συγκεντρώνονται, διαχωρίζονται, ταξινομούνται, αντιστοιχίζονται, αποκρυσταλλώνονται, κανονικοποιούνται. (Με την ουσία του επιχειρήματος οι Deleuze και Guattari δεν θα είχαν κανένα πρόβλημα, αντίθετα, συνιστά τον πυρήνα της έννοιας του «καθεστώτος σημείων» που χρησιμοποιούν στο *Mille Plateaux*, καθώς και την αιτία που θεωρούν τη γλώσσα ως τέτοια προνομιακό πεδίο άσκησης της εξουσίας και αγώνων μεταξύ του Κράτους και των γραμμομοριακών επικωδικώσεων του από τη μια και μοριακών, ριζωματικών μειονοτήτων από την άλλη.)

Το απτό αποτέλεσμα για την κριτική ανάλυση είναι πως κάθε λόγος οργανώνεται γύρω από συγκεκριμένα μητρώα (*registers*), λεξιλογικά σύνολα που προδίδουν τις περιοχές της κοινωνικής εμπειρίας στις οποίες αναφέρονται, αλλά και τον τρόπο (δια τυπικών σχέσεων όπως η αντίθεση, η συμπληρωματικότητα, η συμπερίληψη, η ισοδυναμία) που ο λόγος τις ενσωματώνει στο συμβολικό και κατά συνέπεια τις αναδιοργανώνει. Το απτό κέρδος για τον αναλυτή είναι πως, μια πρώτη ανάγνωση του κειμένου σε λεξιλογικό επίπεδο (και των ασυνεχειών που μπορεί αυτή να αποκαλύψει) μπορεί να οδηγήσει σε κάποια πρώτα συμπεράσματα για την ιδεολογική σκοπιά του, πριν από τον εντοπισμό και την ανάλυση των αποφάνσεων.

Η εργασία αυτή ονομάζεται *λεξιλογική κατηγοριοποίηση* και συνδέεται με δύο ενδιαφέρουσες διαδικασίες: την *επανα-λεξικοποίηση* (*re-lexicalization*), με την οποία εισάγεται ένας νέος όρος για μια υφιστάμενη έννοια με στόχο την εμφάνισή της ως εάν να ήταν καινοφανής, και την *υπερ-λεξικοποίηση* (*over-lexicalization*), η οποία αναφέρεται στην υπερπαραγωγή συνωνύμων (ή σχεδόν) όρων για μία μόνο έννοια – μια διαδικασία που χρησιμεύει στη συνάρθρωση μεροληπτικού λόγου.

Η δύναμη που έχει ο λόγος όσον αφορά τη διευκόλυνση και τη διατήρηση των διακρίσεων εις βάρος «μελών» διαφόρων «ομάδων» είναι τρομερή. Η γλώσσα παρέχει ονόματα για τις διάφορες κατηγορίες, κι έτσι βοηθά να οριστούν τα όρια και οι σχέσεις τους: και ο λόγος επιτρέπει σ' αυτά τα ονόματα να αναφέρονται και να γράφονται συχνά, συμβάλλοντας έτσι στη φαινομενική πραγματικότητα και ισχύ των κατηγοριών.²⁵¹

Τα βασικά γλωσσικά εργαλεία της κατηγοριοποίησης και της διάκρισης είναι λεξιλογικά (παρότι και πολλές «έτοιμες» συντακτικές δομές – λ.χ. οι παροιμίες- επίσης συμβάλλουν). Για παράδειγμα, ο σεξιστικός λόγος χρησιμοποιεί εργαλεία όπως η σημείωση πολλών επαγγελματιών

²⁵⁰ Όπ.π., σ. 82.

²⁵¹ Όπ.π., σ. 94.

(κυρίως όσων περιβάλλονται με κύρος ή συνδέονται με πνευματική εργασία) μόνο στο αρσενικό, οι διαφορετικές μορφές προσφώνησης των γυναικών ανάλογα με την οικογενειακή τους κατάσταση, η υπερ-λεξικοποίηση των γυναικών (που τις εμφανίζει ως έχουσες παρεκκλίνουσα υπόσταση), κ.ά. Επίσης, γενικότερα, άτομα με κοινωνική ισχύ ή συμβολική αυθεντία καταλαμβάνουν συνήθως τη θέση του ποιητικού αιτίου ή και κατονομάζονται, αφήνοντας τη θέση του ασθενούς ή του ευεργετούμενου σε άτομα πιο «αδύναμα», τα οποία επίσης μένουν ανώνυμα ή/και ομαδοποιούνται. Προφανώς, το διαφορετικό επίπεδο δύναμης των συμμετεχόντων ανακλάται και στα κατηγορήματα (ρήματα, επίθετα) με τα οποία συνδέονται.

[Η] συνάρθρωση της ιδεολογίας στην ειδησεογραφική γλώσσα εκπληρώνει, αθροιστικά και δια της καθημερινής επανάληψης, ένα λειτουργικό φόντο αναπαραγωγής των γενικότερων πεποιθήσεων και παραδειγμάτων της κοινότητας: αυτό που [πολλοί μελετητές] αποκαλούν μια «συναινετική» άποψη της κοινωνίας. [...] Οι σχέσεις εξουσίας είναι πολύ στέρεα κωδικοποιημένες στο συνήθη λόγο της θεσμισμένης πρακτικής, ο οποίος προσφέρει [στον συντάκτη] μια γλώσσα έτοιμη προς χρήση για το θέμα· η «κοινή λογική» του θεσμισμένου καθεστώτος είναι βαθιά ριζωμένη στο λόγο, και θα ήταν πολύ δύσκολο για την εφημερίδα να αποφύγει τη μετάδοση της αίσθησης του φυσικού και αναπόφευκτου [των σχέσεων εξουσίας] χωρίς να κατασκευάσει η ίδια ένα νέο είδος λόγου. Το πρόβλημα με αυτή τη στρατηγική θα ήταν ότι η γλώσσα δεν θα έμοιαζε πια «κατάλληλη για το θέμα»· οι [...] αναγνώστες πιθανότατα δεν θα δέχονταν έναν τέτοιο βαθμό ανοικείωσης, και θα απέρριπταν τη γλώσσα ως ακατάλληλη και τα επιχειρήματα ως ασύνετα.²⁵²

Ένα παραδειγματικό πεδίο εκδίπλωσης αυτών των τεχνικών είναι τα «άρθρα άποψης» των εφημερίδων –όχι μόνο τα «editorials», αλλά όλα τα κείμενα που εμφανίζονται σε σταθερή σελίδα κάθε μέρα (έστω κι αν προέρχονται από διαφορετικούς συγγραφείς) και διαχωρίζονται από την ειδησεογραφία. Πολύ συχνά, στα άρθρα άποψης αναπτύσσεται ένας λόγος με τα εξής χαρακτηριστικά: το λεξιλόγιο είναι συγκινησιακά φορτισμένο και συχνά ηθικολογικό/ κανονιστικό· με τη χρήση κατάλληλων εγκλίσεων, ο συγγραφέας καταλαμβάνει θέση αυθεντίας· διατυπώνονται περιληπτικές αποφάνσεις που έχουν το χαρακτήρα θέσφατου ή γνωμικού· συχνά υπονοείται διάλογος με τον αναγνώστη –με τη διατύπωση ρητορικών ερωτήσεων ή την κατάρριψη υποθετικών αντιρρήσεων· το ύφος είναι συνήθως ανεπίσημο και δημιουργεί μια ατμόσφαιρα σύμπνοιας ή κατανόησης. Συμπερασματικά, «αυτά τα κείμενα απεικονίζουν ένα λόγο θεσμικής ισχύος με την έννοια ότι αυτός εκπηγάζει από την επικαλούμενη αυθεντία της εφημερίδας –στης οποίας την οικοδόμηση με τη σειρά του συμβάλλει».²⁵³

Από την εποχή που έγραφε ο Fowler, πάρα πολλά έχουν αλλάξει στο τοπίο των ΜΜΕ. Η κυριαρχία της τηλεόρασης και, τα τελευταία χρόνια, η ολοένα και μεγαλύτερη διείσδυση του διαδικτύου στον τομέα της ενημέρωσης, αναγκάζει μεν τα αναλυτικά μοντέλα όπως αυτό που παρουσιάσαμε σε προσαρμογές, αλλά λιγότερο δραστικές απ' όσο θα περίμενε κανείς. Λόγου χάρη, η επιδραστική λίστα των Galtung και Ruge από το 1965 κατά καιρούς επικαιροποιείται,

²⁵² Όπ.π., σσ. 124-26.

²⁵³ Όπ.π., σ. 221.

αλλά οι βασικές προκείμενες διατηρούνται: για παράδειγμα, από τους Harcup και O'Neill²⁵⁴ προστίθενται (το 2001) μόνο κάποιοι παράγοντες, όπως το κατά πόσο το προς παρουσίαση θέμα προσφέρεται για απεικονίσεις (με φωτογραφίες ή/και διαγράμματα) ή για ψυχαγωγία/διασκέδαση των αναγνωστών. Επίσης, τονίζουν την ανάγκη να ληφθούν υπόψη τα συμφέροντα του ίδιου του μιντιακού ομίλου ως επιχείρησης, καθώς και οι πολιτικές του προτιμήσεις (διάσταση που, όπως είδαμε, δεν είχε διαφύγει του Fowler). Κατά τη γνώμη μου, η σημαντικότερη μεταβολή που επέφεραν τα ηλεκτρονικά μέσα είναι ο ριζικά διαφορετικός παραγωγικός κύκλος: από το 24ωρο της εφημερίδας που, όπως είδαμε, ήταν ήδη αρκετά συμπυκνωμένο για να αφήσει χώρο στην ανάδειξη μακρόχρονων ή πολύπλοκων διαδικασιών, έχουμε περάσει, υπό την πίεση ανεξάρτητων ή ανεπίσημων ιστότοπων ενημέρωσης αλλά και των κοινωνικών δικτύων, στο στιγμιαίο –την ενημέρωση πραγματικού χρόνου, που έχει επιφέρει το άγχος της ενημέρωσης (με την έννοια της επαναφόρτωσης δεδομένων) ασχέτως του αν υπάρχει θέμα να μεταδοθεί ή όχι. Πρόκειται όμως για έναν προβληματισμό που δεν σχετίζεται άμεσα με το θέμα και τη μεθοδολογία μας, γι' αυτό και δεν θα επιμείνουμε στη σχετική συζήτηση.

7.3 Γιατί (και πώς) η Ελευθεροτυπία

Όπως ήδη σημειώθηκε, η αρχειακή έρευνα αποφασίστηκε αρκετά νωρίς να βασιστεί στην «Ελευθεροτυπία». Αυτή είναι ασφαλώς μια επιλογή που πρέπει να εξηγηθεί. Μια πρώτη παρατήρηση σχετική με την καταλληλότητα του ιδεολογικού προφίλ της εφημερίδας έγινε ήδη στην προηγούμενη ενότητα, αλλά δύο βασικά και αρχικά ερωτήματα παραμένουν: α) αρκεί ένας μόνο τίτλος; β) και γιατί αυτός να είναι συγκεκριμένα η «Ελευθεροτυπία»;

Καταρχάς, η εστίαση σε έναν τίτλο κρίθηκε σκόπιμη για δύο αλληλοσχετιζόμενους λόγους. Ο πρώτος λόγος ήταν καθαρά πρακτικός: λόγω του βάθους της έρευνας, η επιλογή του να παρακολουθηθεί ολόκληρη η διασπορά των αποφάνσεων από το σύνολο του καθημερινού τύπου καθώς αυτή εκτυλίσσεται για τριάντα χρόνια ήταν απλώς αδύνατη. Αναφέρω δε αυτή την ακραία επιλογή ως μόνη εναλλακτική, γιατί θεωρώ πως η επιλογή π.χ. δύο τίτλων αντί ενός θα ήταν παρομοίως αυθαίρετη. Δεύτερος λόγος: η επικέντρωση σε έναν τίτλο βοηθά ώστε να γίνουν πιο ευκρινείς οι αλλαγές θεματολογίας, ύφους, χρωματισμών, εν τέλει *στρατηγικών* των λόγων που υφαίνονται, αναδύονται, αντικατοπτρίζονται στις σελίδες της εφημερίδας, τόσο σε βάθος χρόνου (όπως, για παράδειγμα, η σταδιακή άμβλυνση του «υπερπολιτικού» λόγου των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων), όσο και ανάμεσα στα διάφορα άρθρα του ίδιου φύλλου (είναι προφανής άλλωστε η διαφορά ύφους, αλλά και θέσεων, ανάμεσα στα κομμάτια του ρεπορτάζ και τα άρθρα «γνώμης», που αποτελεί συχνά συνειδητή επιλογή των εκδοτών και των διευθυντών σύνταξης). Κατά συνέπεια, βοηθά στο να έχει καλύτερη εποπτεία της εξέλιξης των αξόνων ανάλυσης από τη σκοπιά της συγκεκριμένης εφημερίδας –των αντικειμένων λόγου, των υποκειμενικών θέσεων με τις εσωτερικές και εξωτερικές διαστάσεις τους, των σχέσεων με τη

---

²⁵⁴ Harcup, T., O'Neill, D. (2001) «What Is News? Galtung and Ruge revisited», *Journalism Studies*, 2 (2).

γνώση και την εξουσία- και άρα της συναρμολογηματικής φύσης του μέσου –των υλικών και εκφραστικών του παραμέτρων, των τάσεων του για εδαφικοποίηση και απεδαφικοποίηση.

Δεύτερο σημείο: ο τίτλος που επιλέχθηκε ήταν η *Ελευθεροτυπία* (επίσης «Ε»), για μια σειρά λόγων. Κατ' αρχάς, είναι η εφημερίδα που διαβάσα σταθερά σχεδόν μέχρι να αναστείλει την έκδοσή της και συνεπώς τη γνωρίζω όσο καμία άλλη. Θεωρώ ότι η εξοικείωση με το «στυλ» μιας εφημερίδας προσφέρει περισσότερα πλεονεκτήματα από τις παγίδες που κρύβει, με την κυριότερη εκ των τελευταίων να είναι, θα έλεγε κάποιος, η «φυσιολογικοποίηση» ενός «ιδεολογικά» χρωματισμένου ύφους. Επιτρέψτε μου να παρατηρήσω πως αυτός ο κίνδυνος είναι εντονότερος όταν έρχεται κανείς σε επαφή με ένα άγνωστο σε αυτόν «στυλ» γραφής, όπου υπάρχει πιθανότητα να παρασυρθεί σε λάθος συμπεράσματα από τα λάθος στοιχεία: ένας κραυγαλέος λαϊκισμός και μια σοβαροφανής ψυχραιμία που κρίνονται για παράδειγμα από τη χρήση της γλώσσας, μπορούν κάλλιστα να διακινούν, και οι δύο, ένα λόγο με κοινές στοχεύσεις ή καταβολές στη σχέση τους με την εξουσία –παρότι αφήνουν μάλλον διαμετρικά αντίθετες εντυπώσεις λόγω των διαφορετικών υποκειμενικών τους διαστάσεων ή εκφραστικών μέσων (και παρότι και αυτά έχουν φυσικά τη σημασία τους). Επίσης, χρειάζεται να γνωρίζει κανείς αρκετά καλά ένα έντυπο ώστε να μπορεί να διακρίνει, σε μια αρχειακή αναδρομή, ποια χαρακτηριστικά του είναι διαρκή και ποια ευκαιριακά, ποια παλαιά και ποια πιο πρόσφατα, με αφορμή ποιες συγκυρίες και σε ποια κομβικά σημεία έγιναν αυτές οι αλλαγές ή οι αντικαταστάσεις, και ποια είναι η βαρύτητα ή η αξία τους.

Απ' την άλλη μεριά, η «Ε» συγκεντρώνει και κάποια γενικότερα χαρακτηριστικά που της δίνουν μια προνομιακή θέση από τη σκοπιά των πεδίων ενδιαφέροντος αυτής της έρευνας: α) από τον Ιούλιο του 1975 (όταν πρωτο-κυκλοφόρησε) έως το 2004 (που είναι το καταληκτικό όριο της έρευνας) έχει διαρκή παρουσία, αδιατάρακτο ιδιοκτησιακό καθεστώς, συνεπή (με μια έννοια, θα δούμε περισσότερα πιο κάτω) ιδεολογικο-πολιτική τοποθέτηση και υψηλή κυκλοφορία, άρα επιρροή· β) παρότι συγκαταλέγεται σαφώς μεταξύ των εφημερίδων που ήταν φιλικές ή ανοιχτά υποστηρικτικές για μεγάλες περιόδους στο ΠΑΣΟΚ (ιδίως κατά τη διάρκεια προεκλογικών περιόδων), ήταν ταυτόχρονα και η πιο κριτική (από τις γενικά «φιλικές») προς αυτό, και σχεδόν πάντα «από τα αριστερά»· γ) κατόρθωσε να καλλιεργήσει και να διατηρεί την εικόνα μιας εφημερίδας (της μόνης με τόσο υψηλό τираζ) που εξέφραζε ως ένα βαθμό στην εξωκοινοβουλευτική Αριστερά και τα κοινωνικά κινήματα²⁵⁵ δ) μάλλον λόγω του προηγούμενου σημείου, ήταν η εφημερίδα που «προτιμούσαν», καθ' όλη τη διάρκεια της δράσης τους, οργανώσεις όπως η «17 Νοέμβρη» και ο «ΕΛΑ» για τη δημοσιοποίηση των θέσεων τους· ε) είτε για ιδεολογικούς, είτε για εμπορικούς λόγους (διατήρησης του προηγούμενου προνομίου), η «Ε» τήρησε την πιο «ουδέτερη» στάση (ανάμεσα στα μέσα του «κυρίου ρεύματος») απέναντι ακόμα και στους φορείς της ένοπλης αντιβίας –μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επιλογή, πολύ πιο πλούσια και περίπλοκη στην ύφανσή της και στις ισορροπίες της από την κυρίαρχη ρητορική. Γιατί

²⁵⁵ Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Δ. Κουκουλά, στο βιβλίο του για τις μεταπολιτευτικές εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις, πως «στην ενημέρωσή είχαμε την *Ελευθεροτυπία*, την πρώτη πολυφωνική εφημερίδα [όπου] μπορούσες να διαβάσεις στην ίδια σελίδα δύο διαμετρικά αντίθετες απόψεις, [ό]πως και στο 15ήμερο περιοδικό 'Αντί' [...]». Ακόμη χαρακτηριστικότερο ότι στο ίδιο απόσπασμα αναφέρονται «Ο Πολίτης» του Άγγελου Ελεφάντη και «Τα Τετράδια» του Λουκά Αξελού. Βλ. Κουκουλάς, Δ. (2015) *Οι Αριστεριστές: Ένα γλυκόπικρο χρονικό της μεταπολιτευτικής ουτοπίας μας*. Αθήνα: Εύμαρος, σ. 80

λοιπόν την «Ε»; Διότι, εκτός της συμπτωματικής (αλλά σημαντικής) σχέσης με τον ερευνητή, η «Ε» έχει και μια ιδιαίτερη σχέση με το ιδεολογικο-πολιτικό πεδίο εντός του οποίου κινείται (ανασυγκροτώντας το) αυτή η έρευνα. Και γιατί όχι μια εφημερίδα με πιο ξεκάθαρη θέση απέναντι στα «μπλοκ εξουσίας», όπως η *Καθημερινή* ή *Το Βήμα*; Διότι, όπως το έθεσε ο Foucault,

[δ]εν υπάρχει ο Λόγος της εξουσίας από τη μια μεριά και απέναντι ένας άλλος Λόγος που του αντιτίθεται. Οι Λόγοι αποτελούν στοιχεία ή συνασπισμούς τακτικής στο πεδίο των σχέσεων δύναμης· μπορεί να υπάρχουν διαφορετικοί ή ακόμα και αντιφατικοί Λόγοι στο εσωτερικό της ίδιας «στρατηγικής»· ή μπορούν αντίθετα, να κυκλοφορούν χωρίς να αλλάζουν μορφή ανάμεσα σε αντιτιθέμενες στρατηγικές.²⁵⁶

Η επαλήθευση ή διάγνωση αυτής της θέσης δεν μπορεί να γίνει σε καμία περίπτωση εύκολα, και πάντως σίγουρα δεν μπορεί να γίνει έχοντας ως «πρώτη ύλη» λόγους πρόδηλα στρατευμένους.

Η προηγούμενη συζήτηση μας φέρνει σε ένα τρίτο σημείο: πώς έγινε η επιλογή του υλικού. Είναι προφανές πως δεν ήταν εφικτό το «ξεφύλλισμα» όλων των φύλλων της «Ε», ώστε να αλιευτούν όλα τα σχετικά με τα «Εξάρχεια» αποσπάσματα, έτσι επιλέχθηκε η εξής προσέγγιση: αναζήτηση σχετικών κειμένων και ειδήσεων στα φύλλα του Νοεμβρίου κάθε έτους (οπότε από μνήμης εντοπίζονταν πολλά «επεισόδια» περί την επέτειο του Πολυτεχνείου) και από κει, μέσω αναφορών και παραπομπών σε προηγούμενα γεγονότα, αναζήτηση των σχετικών ειδήσεων στους αντίστοιχους μήνες. Εξαίρεση: από το πρώτο φύλλο (21/7/1975) έως και τον Ιούνιο του 1980, η αναζήτηση στοιχείων ενδιαφέροντος έγινε σε όλα τα φύλλα της (καθημερινής) «Ε», αφενός για να αποκτήσω μια καλύτερη και πληρέστερη εικόνα της τότε επικαιρότητας και των μεθόδων παραγωγής της (γιατί λόγω ηλικίας και απόστασης δεν είχα ούτε καν μια αόριστη ιδέα για το ζήτημα), αφετέρου για να εντοπίσω τη χρονική στιγμή ανάδυσης του σημαίνοντος «Εξάρχεια» ως περιέχοντος ένα πλεόνασμα νοήματος επιπλέον του χωρικού προσδιορισμού. Θυμίζω εδώ ότι, από τις 24/7/1974 έως τις 21/7/1975, για σχεδόν ένα χρόνο δηλαδή, η «Ε» δεν έχει ακόμη εκδοθεί. Η περίοδος είναι σημαντική για όλους τους προφανείς λόγους, αλλά και γιατί περιλαμβάνει τρία –τουλάχιστον– σημαντικά για την οπτική της έρευνας γεγονότα: τη λαϊκή διαδήλωση που ξέσπασε τη νύχτα της μεταπολίτευσης, την πρώτη αντι-ιμπεριαλιστική διαδήλωση στην Αθήνα στις 1/10/1974, και τον εορτασμό της πρώτης επετείου του Πολυτεχνείου, στις 24/11/1974 (λόγω του ότι στις 17 έγιναν οι πρώτες μεταπολιτευτικές εκλογές). Για τη διερεύνηση και τον σχολιασμό τους, καταφύγαμε στα *Νέα*, ως μια λύση αρκετά κοντινή στην «Ε» στη γενική πολιτική γραμμή και στην απεύθυνση, αν και με σημαντικές διαφορές λόγω ιστορίας και πιο συντηρητικής προσκόλλησης σε κεντρικές θέσεις.

Φτάνουμε αισίως στο τέταρτο σημείο: ποια αποσπάσματα, ποια άρθρα, θεωρούνται σχετικά ή γόνιμα, ώστε να περάσουν στο ιδιότυπο και υστερόβουλο αρχείο μας; Εδώ φοβάμαι πως δεν μπορώ να επικαλεστώ καμία επιστημονικότητα στη μέθοδο· σημείωνα και φωτογράφιζα οτιδήποτε μου έκανε εντύπωση, με τη συγκυρία και τη χρονική απόσταση να παίζουν οπωσδήποτε ρόλο. Επίσης, ένα εκτεταμένο αφιέρωμα στη μαοϊκή Κίνα ή στην γερμανική

---

²⁵⁶ Foucault (1987), ό.π., σ. 126.

οργάνωση «ΡΑΦ» (που καταλάμβανε χώρο μισής ή μίας σελίδας από τις συνολικά δεκαέξι, και αυτό επί πολλά φύλλα) στα τέλη της δεκαετίας του 1970, αφενός εντυπωσιάζει τον σημερινό αναγνώστη που δεν είναι συνηθισμένος σε έναν τέτοιο προσανατολισμό των ΜΜΕ (και βέβαια το γιατί και το πότε της –σταδιακής σε κάποιο βαθμό- μετατόπισης προς πιο αγοραία θέματα έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον), αφετέρου έχει οπωσδήποτε σχέση με το θέμα των «Εξαρχείων», παρότι εκ πρώτης όψεως μοιάζει να μην έχει καμία άμεση συμβαντική σύνδεση. Έτσι, η συλλογή και επεξεργασία των στοιχείων ενέχει προφανώς ένα βαθμό αυθαιρεσίας από τη μεριά του μελετητή, όπως βέβαια σε πρώτο χρόνο και η (ανα)παραγωγή, παρουσίαση, ιεράρχηση «γεγονότων» ή θραυσμάτων «πραγματικότητας» από την εφημερίδα ενέχει ένα βαθμό αυθαιρεσίας από τους συντελεστές της, αλλά και από τις πηγές τους –δηλαδή τους διάφορους κοινωνικούς δρώντες. Συνεπώς, κατά μία έννοια, η εφημερίδα «κατασκευάζει» ένα τμήμα της πραγματικότητας, δεν το αντανακλά απλώς, ούτε καν το παραμορφώνει.

Οδηγούμαστε έτσι σε ένα πέμπτο σημείο, που σχετίζεται με έναν πρόγονο, σε μεγαλύτερη κλίμακα, της μερικής προσπάθειας που συγκεφαλαιώνεται σε αυτό το σημείωμα. Η Ρόζα Τσαγκαρουσιάνου, σε μια έρευνά της «σχετικά με το ρόλο του Τύπου στην αναπαραγωγή αυταρχικών στοιχείων της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας»,²⁵⁷ μελέτησε την παρουσίαση τεσσάρων γεγονότων που σχετίζονται με τον «περιθωριακό» χώρο σε επτά δημοφιλείς, και φίλα προσκείμενες στα δύο μεγάλα κόμματα του μεγαλύτερου μέρους της μεταπολίτευσης, εφημερίδες. Στόχος της έρευνας η ανάδειξη της σημασίας της «πολιτικής της σημειοδότησης (politics of signification)» για την αναπαραγωγή του ηγεμονικού λόγου και την απόθεση «του λόγου των μειονοτήτων από το πεδίο του πολιτικού λόγου». Το βασικό της συμπέρασμα ήταν πως

ο αθηναϊκός Τύπος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δημιουργία και σύγκλιση μιας σειράς ηθικών πανικών, φέρνοντας στο φως της δημοσιότητας γεγονότα τα οποία ήταν περιορισμένα από άποψη χώρου, χρόνου και σημασίας, αναπαριστώντας περιθωριακές ομάδες με στερεοτυπικό τρόπο και ορίζοντάς τες ως απειλή προς την κοινωνία, την ηθική και τη δημοκρατική σταθερότητα.²⁵⁸

Κατά τη συγκρότηση αυτών των αφηγήσεων, οι ορισμοί του «πολιτικού» και του «μη πολιτικού», της «δημοκρατικής συμμετοχής», της «κοινωνικής απόκλισης» κ.λπ., δίνονταν πάντα από τα κόμματα, δια των ηγετών ή των εκπροσώπων τους, δηλαδή από δρώντες κάθε άλλο παρά ουδέτερους ή αδιάφορους ως προς το αποτέλεσμα της εκάστοτε «σύγκρουσης», ενώ παράλληλα οι «περιθωριακοί» παρουσιάζονταν, με τη βοήθεια ποικίλων ρηματικών πρακτικών, ως παράσιτα με ξενόφερτους και επικίνδυνους τρόπους ζωής, που κατέφευγαν σε πράξεις ανορθολογικές και χωρίς καμία ιστορική ή ιδεολογική θεμελίωση. Οι «περιθωριακοί» κατέλαβαν έτσι τη θέση του πρωτεύοντος «εσωτερικού εχθρού», ύστατης και ακατανόητης απειλής για την κοινωνική τάξη.

²⁵⁷ Τσαγκαρουσιάνου, Ρ. (1994) «Πολιτική κουλτούρα και μαζική επικοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Ο αθηναϊκός Τύπος και οι πολιτικές μειονότητες», στο Δεμερτζής, Ν. (επιμ.) *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 329.

²⁵⁸ Οπ.π., σ. 339-42.

Υπάρχει μία βασική διαφορά στην προσέγγιση του εμπειρικού υλικού: ενώ η Τσαγκαρουσιάνου έχει προεπιλέξει τα γεγονότα που την ενδιαφέρουν και εστιάζει την προσοχή της στον τρόπο που αυτά παρουσιάζονται στον ημερήσιο Τύπο, η παρούσα προσπάθεια έχει διπλό χαρακτήρα, και μάλιστα φαινομενικά αντιφατικό: η αναδρομή μας στο αρχείο επιδιώκει αφενός να ανασυγκροτήσει έναν καμβά γεγονότων, να συνθέσει μια ιστορική αφήγηση, και αφετέρου να μελετήσει και να σχολιάσει τον τρόπο παραγωγής αυτής της αφήγησης. Η αντίρρηση που μπορεί κάποιος να εγείρει είναι η εξής: αφού δεν υπάρχει κάποιο εξωτερικό μέτρο για τα γεγονότα, παρά μόνο η «μαρτυρία» της εφημερίδας, πώς μπορείς να είναι κανείς ταυτόχρονα κριτικός απέναντι σε αυτήν τη μαρτυρία ως τέτοια; Δηλαδή, αφού ο μάρτυρας θεωρείται εκ προοιμίου αναξιόπιστος ή υστερόβουλος (μια και, όπως επισημαίνει η Τσαγκαρουσιάνου, καταλήγει στην απώθηση του λόγου των μειονοτήτων από τη δημόσια σφαίρα, δια της αναπαραγωγής στερεοτύπων και της δημιουργίας ηθικού πανικού), πώς μπορεί κανείς να επαφίεται σε αυτόν για τη συγκρότηση της ιστορικής αναδρομής που τον ενδιαφέρει; Η θέση μας είναι πως η διερεύνηση της σταδιακής συγκρότησης και των μεταλλαγών των «Εξαρχειών» δεν μπορεί να είναι αστυνομική έρευνα για την αναζήτηση μιας κάποιας γυμνής αλήθειας *έξω από τον λόγο*: αντίθετα, οφείλει να ασχοληθεί κυρίως με τους κατοπτρισμούς και τις αναπαραστάσεις, τους αντιμαχόμενους και ελισσόμενους λόγους για τα «Εξάρχεια», όχι μόνο γιατί μέσω αυτών ήταν που αυτά κατέληξαν να *σημαίνουν* κάτι περισσότερο από τη γειτονιά γύρω από την ομώνυμη πλατεία του κέντρου της Αθήνας, αλλά και γιατί και μέσω αυτών άλλαξαν και μεταλλάχθηκαν ως συναρμολόγημα, ήκμασαν και παρήκμασαν, συσπειρώθηκαν και διαιρέθηκαν, ηρέμησαν και αναστατώθηκαν, σίγησαν και κραύγασαν, θριαμβευτικά, από απελπισία ή από πόνο.

Ας αρχίσουμε λοιπόν να αφουγκραζόμαστε αυτούς τους λόγους που προσπάθησαν να περιγράψουν, να αναπαραστήσουν, να χαλιναγωγήσουν, να αποκρύψουν ή να αποκαλύψουν, να συκοφαντήσουν ή να υπερασπίσουν και, κάνοντας αυτό που ξεκίνησαν να κάνουν ή καταλήγοντας να κάνουν κάτι εντελώς διαφορετικό, κατάφεραν τελικά, όχι μόνο να καταγράψουν και να συνδιαμορφώσουν ένα σημαντικό κομμάτι της αθηναϊκής αστικής ιστορίας, αλλά και να αποτελέσουν ένα πολύτιμο μνημείο, απαραίτητο στοιχείο μελέτης της πρόσφατης ελληνικής πολιτικής ιστορίας.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ > ΠΡΩΙΜΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: Η ΑΝΑΔΥΣΗ

8. Αρχαιολογία: η ιδρυτική εξέγερση

Στην παρούσα έρευνα είχε τεθεί από τα πρώτα της βήματα ένας συγκεκριμένος χωροχρονικός ορίζοντας: τα Εξάρχεια μετά τη μεταπολίτευση. Και ιδού, ήδη προέκυψε το πρώτο ερώτημα: μπορεί κανείς να πει πως τα Εξάρχεια δεν υπάρχουν πριν από τη μεταπολίτευση; Ισχυρίζομαι πως, με μια έννοια, μπορεί. Και αυτό γιατί το (χωροκοινωνικό) συναρμολόγημα-Εξάρχεια αλλά και το (λογοθετικό) αντικείμενο-Εξάρχεια αναδύεται σαφώς μετά την μεταπολίτευση, είναι προϊόν της απολύτως συγκεκριμένης και ιστορικά προσδιορισμένης μεταπολιτευτικής συνθήκης. Αυτό δεν σημαίνει πως ήταν ένα προϊόν *αναγκαίο* της συνθήκης αυτής, ούτε φυσικά και ότι δεν υπάρχει μια (πολύπλοκη μεν, ανιχνεύσιμη δε) *γενεαλογία* των Εξαρχείων, που εκτείνεται μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, περίοδο κατά την οποία προκύπτουν οι βασικές χαράξεις του αστικού ιστού ΒΑ του ορίου του περίφημου τριγώνου στο πρώτο πολεοδομικό σχέδιο της Αθήνας, χαράξεις που θα ονομαστούν «Νεάπολη».²⁵⁹ Είναι σίγουρο πάντως πως, με τη χωροθέτηση των δύο σημαντικότερων ακαδημαϊκών ιδρυμάτων της χώρας στα όριά της, η περιοχή της Νεάπολης χαρακτηριζόταν «πάντα» από την έντονη παρουσία φοιτητικού πληθυσμού, με ό,τι αυτή

²⁵⁹ Η πρώτη εγκατάσταση κατοίκων στην περιοχή γίνεται περί το 1840, οπότε νησιώτες μάστορες (Τηνιακοί και Ανδριώτες μαρμαράδες, Ναξιώτες λατόμοι, Καρπαθιώτες και Σκοπελίτες χτίστες) που συμμετείχαν στην ανοικοδόμηση της νέας πρωτεύουσας άρχισαν να χτίζουν εκεί (αυθαίρετα, εκτός δηλαδή του εφαρμοζόμενου σχεδίου πόλεως) τις κατοικίες τους («εξήντα περίπου μικρόσπιτα περιβαλλόμενα από αυλήν και κάποιο αμπελάκι»). Τα Πιθαράδικα (ή Προάστιον ή Νεάπολις), όπως ονομαζόταν το νέο προάστιο, εντάχθηκε στο σχέδιο το 1865. Τα βασικά χωρικά χαρακτηριστικά της περιοχής παραμένουν μέχρι και σήμερα, όπως είχαν διαμορφωθεί στις δύο φάσεις, εκτός και εντός σχεδίου: ορισμός από τους κεντρικούς άξονες Ακαδημίας – Πατησίων (και αργότερα την λ. Αλεξάνδρας, η οποία διανοίχθηκε το 1876-8), φυσική οριοθέτηση από το λόφο του Στρέφη, στενά «ακανόνιστα» δρομάκια (πολλά από τα οποία διατηρούνται) βορειοανατολικά της πλατείας Ομονοίας και συρραφή δύο, διαφορετικών διευθύνσεων, υποδάμιων καννάβων (οδός Θεμιστοκλέους, πλατεία Εξαρχείων). Βλ. σχετικά και Μπίρης, Κ. (1966) *Αι Αθήναι 1830-1966*. Αθήνα: Μέλισσα, σ. 80. Το 1859 σημειώνονται οι πρώτες σοβαρές ταραχές στην περιοχή, τα περίφημα «Σκιαδικά», όταν φοιτητές ξεσηκώθηκαν μη αποδεχόμενοι τον ξένο βασιλιά και την εμπλοκή ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά του νεοσύστατου κράτους. Τότε σημειώθηκε η πρώτη κατάληψη πανεπιστημιακού χώρου από φοιτητές. Το 1896 το Πανεπιστήμιο καταλαμβάνεται και πάλι, ως ένδειξη διαμαρτυρίας για τη συνεργασία καθηγητών και Αστυνομίας. Το 1901 ξεσπούν και πάλι συγκρούσεις μεταξύ φοιτητών και Αστυνομίας («Ευαγγελικά»). Κατά τον Μεσοπόλεμο, η περιοχή χαρακτηρίζεται από την εγκατάσταση, εκτός των φοιτητών, διανοούμενων, συγγραφέων, ηθοποιών και καλλιτεχνών. Κατά τα Δεκεμβριανά του 1944, η περιοχή έχει στρατηγική σημασία: ο λόφος Στρέφη χρησιμεύει ως καταφύγιο του ΕΛΑΣ, ενώ κυβερνητικοί είναι εγκατεστημένοι στο Χημείο και στο Κολωνάκι. (Μακρυγιάννη, Β., Τσαρδάρη, Χ. (2010) *Αθήνα Ανοχύρωτη Πόλη: Χωρική ανάλυση της εξέγερσης του Δεκέμβρη 2008*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις για τους Χωρικούς Ανταγωνισμούς, σ. 11-12, προσβάσιμη στο http://urbananarchy.gr/athina_anoxiroti_polh.pdf). Αντίστοιχα, ο συγγραφέας και εκδότης (εμβληματική μορφή του ελληνικού underground τύπου από τη δεκαετία του 1950) Λεωνίδα Χρηστάκης ξεχωρίζει «το 'Φαρμακείο Οικονομίδης' [που βρισκόταν] στη γωνία Σολωμού και Πλατείας [...] κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής» και ήταν ο «πρώτος χώρος συνάντησης *extra-avant-garde* καλλιτεχνών αρεσκομένων στα κωδεϊνούχα». Επίσης αναφέρει: «Στα παλαιά σπίτια της περιοχής της Νεάπολης, αξιοπρεπέστατες κυρίες, σήμερα γράιες, ακόμη και οι κόρες τους, νοικιάζουν τα από χρόνια μετασκευασμένα δωμάτιά τους σε κατοικίες για φοιτητόκοσμο». Για την πλατεία: «...έως το 1959 ακόμα η πλατεία Εξαρχείων δεν υπήρχε και στη θέση της, στη συμβολή των δρόμων Σολωμού, Ανδρέου Μεταξά, Σπυρίδωνος Τρικούπη, Στουρνάρη & Θεμιστοκλέους, ήταν τρία τέσσερα σπίτια και παράγκες. [...] Η Καραμανλική οικιστική αναμόρφωση της Αθήνας απ.ό το 1955-59 κατεδάφισε αρκετά από τα θαυμάσια οικήματα, αλλά και τις γραφικές παράγκες που υπήρχαν στο χώρο της πλατείας και διαμόρφωσε μια νέα πλατεία Εξαρχείων με παγκάκια». Χρηστάκης, Λ. (2008) *Τα Εξάρχεια δεν υπάρχουν στην ιστορία, στο χάρτη, στη ζωή*. Αθήνα: Τυφλόμυγα, σσ. 23-4.

συνεπάγεται για το εδαφικό/ κοινωνικό συναρμολόγημα στο οποίο αναπτύσσεται.²⁶⁰ Παρ' όλα αυτά, θα διατυπώσουμε την υπόθεση πως είναι το συμβάν της εξέγερσης του Νοεμβρίου 1973 και η αντήχησή του κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο που αποτελεί το γενεσιουργό, το ιδρυτικό γεγονός του συναρμολογήματος-Εξάρχεια.

Η παραπάνω αρχική υπόθεση παράγει καταρχήν δύο συγκεκριμένα ερωτήματα:

- Τι ήταν το «Πολυτεχνείο»; Και δικαιούται πράγματι κανείς να το χρησιμοποιεί ως αφητηρία; Δεν έχει το ίδιο μια προϊστορία, μια γενεαλογία τέτοια, που να μεταθέτει το αρχικό-τελικό σημείο της έρευνας βαθύτερα στο παρελθόν;²⁶¹
- Με ποιους τρόπους σχετίζονται τα «Εξάρχεια» με το «Πολυτεχνείο», πέρα από τα (ενδεικτικά μονάχα) συμβάντα που τα εντοπίζουν κατά τη διάρκεια των επετειακών εορτασμών του;

8.1 Το «Πολυτεχνείο» ως συμβάν

Για να προσεγγίσουμε το πρώτο παραπάνω ερώτημα, θα χρησιμοποιήσουμε την έννοια του συμβάντος (event, événement) στις δύο, αρκετά διαφορετικές αλλά ως ένα βαθμό συμπληρωματικές, προσεγγίσεις της από τον Alain Badiou και από τον Deleuze. Στην ουσία, μπορούμε να κάνουμε λόγο για δύο διαφορετικές έννοιες: το συμβάν-κατά-Μπαντιού και το συμβάν-κατά-Ντελέζ. Αν αναρωτιέται κανείς γιατί μια εργασία η οποία βασίζεται εν πολλοίς σε ντελεζιανά εργαλεία να κάνει μια τέτοιου είδους παραχώρηση σε έναν φιλοσοφικό αντίπαλο,²⁶² η απάντηση είναι διπλή: πρώτον, όπως μόλις σημειώθηκε, οι δύο φιλόσοφοι ονομάζουν «συμβάν» δύο αρκετά διαφορετικά πράγματα –ή τουλάχιστον, δύο αρκετά διαφορετικά είδη συμβάντος-

---

²⁶⁰ «Η ίδρυση των πρώτων πανεπιστημιακών και πολυτεχνειακών σχολών στην Αθήνα στα μέσα του 19ου με αρχές του 20ου αιώνα έγινε στα όρια του τότε αστικού ιστού. Πρόκειται για μικρά campus (Προπόλαια, Πάντειο, Πολυτεχνείο) τα οποία έχουν διαχειρίσιμες διαστάσεις, μεγάλη πυκνότητα φοιτητών ως προς την έκτασή τους [και] δημιουργούν έντονα την αίσθηση κοινότητας». (Μακρυγιάννη & Τσαρδάρου, ό.π., σ. 12)

²⁶¹ Για τον ρόλο του φοιτητικού κινήματος στην αντίσταση κατά τη γερμανική κατοχή, βλ. Τσέκερης, Φ. (2008) *Εδώ Πολυτεχνείο στα Χρόνια της Κατοχής: Από τους Αγώνες με τη Σπουδάζουσα*, Αθήνα: Εντός.

²⁶² Σημαντικοί σταθμοί της «διαμάχης»: το 1988 ο Badiou εκδίδει *Το Είναι και το Συμβάν*, όπου αναπτύσσει μια «οντολογία της πολλαπλότητας»· λίγο αργότερα, συνειδητοποιεί ότι ο κύριος φιλοσοφικός του αντίπαλος σε αυτό το πεδίο είναι ο Deleuze· ο τελευταίος, στο κύκνειο άσμα του με τον Guattari, *Τι Είναι η Φιλοσοφία*;, που εκδίδεται το 1991, εμπεριέχει μια κριτική στη Μπαντιουϊκή θεώρηση· ακολουθεί μια ανταλλαγή επιστολών μεταξύ των δύο φιλοσόφων μεταξύ 1992 και 1994· το 1997, δυο χρόνια μετά το θάνατο του Deleuze, ο Badiou εκδίδει το *Deleuze: The Clamor of Being*, που αποτελεί μια εκτενή κριτική στο έργο του συνομιλητή του (η οποία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό και στις επιστολές, παρότι ο ίδιος ο Deleuze δεν επιθυμούσε τη δημοσίευσή τους καθώς ήταν ήδη καταβεβλημένος και θεωρούσε ότι τον αδικούσαν)· έκτοτε, πολλά βιβλία και άρθρα έχουν αφιερωθεί σε αυτό το «διάλογο», συχνά διαλέγοντας πλευρά. Από τα πλέον πρόσφατα και γνωστά, είναι τα Zizek, S. (2003) *Organs Without Bodies: Deleuze and Consequences*, Oxford: Routledge και Hallward, P. (2006) *Out of This World: Deleuze and the Philosophy of Creation*, London: Verso (υπέρ του Badiou) και το Crockett, C. (2013) *Deleuze Beyond Badiou: Ontology, Multiplicity, and Event*, New York: Columbia University Press (υπέρ του Deleuze). Για μια συνοπτική επισκόπηση, βλ. Robinson, A. (2015) «On Badiou versus Deleuze», στο <https://ceasefiremagazine.co.uk/alain-badiou-badiou-deleuze/>.

ώστε να μη δημιουργεί η ταυτόχρονη ή συμπληρωματική χρήση τους καμία απαγορευτική αντίφαση· δεύτερον, το συμβάν-κατά-Μπαντιού είναι ένα πολιτικά πρόσφορο θεωρητικό σχήμα και επιπλέον, όπως θα δούμε, προσφέρει μια ενδιαφέρουσα οπτική γωνία για την ανάγνωση της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, οπότε θα ήταν κρίμα να μείνει ανεκμετάλλευτο.²⁶³

Συνοπτικά:

- Το συμβάν-κατά-Μπαντιού συνιστά μια τόσο απρόβλεπτη και θεμελιώδη ρήξη της «κατάστασης των πραγμάτων», ώστε έχει τη θεσπίζουσα δύναμη επαναθεμελίωσης της ίδιας της αίσθησης της πραγματικότητας, μια και η προϋπάρχουσα δεν μπορεί να το ενσωματώσει, καθώς και τη δύναμη διαμόρφωσης υποκειμένων. Η χρονικότητά του είναι στιγμιαία, αλλά το «μετά» που εγκαθιδρύει είναι πανίσχυρο: το συμβάν Κολόμβος-1492, το συμβάν Γαλλική Επανάσταση-1789, το συμβάν Χιροσίμα-1945, κ.ο.κ. Το συμβάν-κατά-Μπαντιού μπορεί να αφορά και τα πεδία της επιστήμης και της τέχνης, καθώς και – σε προσωπικό επίπεδο– τον έρωτα, αλλά πάντοτε διατηρεί τη σπανιότητά του και τη σαρωτική, επαναστατική του δύναμη.
- Το συμβάν-κατά-Ντελέζ αναφέρεται αντίθετα σε κάτι πολύ πιο συνηθισμένο (όπως σημειώνει ο Steven Shaviro, ο Deleuze συμφωνούσε με τον A.N. Whitehead ότι «το κάθε-τι είναι ένα συμβάν»)²⁶⁴ αλλά ταυτόχρονα και πολύ δυσκολότερο εννοιολογικά. Όπως σημειώνει ο John Mullarkey, «τα συμβάντα του Badiou είναι σπάνια και ανήκουν στην ιστορία· εκείνα του Deleuze είναι κοινά και ανήκουν στη φύση (προκύπτουν τόσο στην ανθρώπινη όσο και στη μη ανθρώπινη σφαίρα). Τα συμβάντα του Badiou

²⁶³ Η διαφορά των δύο συμβάντων δεν είναι αμελητέα από φιλοσοφική άποψη, καθώς εντάσσεται στις ριζικά διαφορετικές οντολογικές θεωρήσεις των δύο φιλοσόφων. Ο Daniel W. Smith, σε ένα πολύ διαφωτιστικό άρθρο του σχετικά με τα μαθηματικά στα οποία αυτές βασίζονται, σημειώνει πως η ασυμβατότητά τους οφείλεται στο ότι κατάγονται από δύο ασύμπτωτες και ανταγωνιστικές, αν και συνδεδεμένες ιστορικά, γενεαλογικές σειρές στην εξέλιξη των μαθηματικών: μια «νομαδική» ή «ελάσσονα» που βασίζεται στην *προβληματική* προσέγγιση (την επίλυση προβλημάτων-«ατυχημάτων» με την ad hoc επινόηση μεθόδων και εργαλείων), και μια «βασιλική» ή «μείζονα» που βασίζεται στην *αξιοματική* προσέγγιση (την επαγωγή θεωρημάτων και προτάσεων από κάποιες «αιώνιες» αρχές). [Βλ. επίσης και de Freitas, E. (2013) «The Mathematical Event: Mapping the Axiomatic and the Problematic in School Mathematics», *Studies in Philosophy and Education*, 32 (1).] «Για τον Deleuze, τα μαθηματικά βρίθουν από συμβάντα, στα οποία παραχωρεί πλήρη οντολογική θέση, ακόμη κι αν αυτή είναι αβάσιμη και προβληματική· οι πολλαπλότητες με την Ντελεζιανή έννοια είναι οι ίδιες συγκροτημένες από συμβάντα. Αντίθετα, η αξιοματική, από την ίδια τη φύση της, αναγκαστικά αποεπιλέγει και εξαλείφει τα συμβάντα (σ.σ.: ως 'ανομαλίες') σε μια προσπάθεια να εισαγάγει 'αυστηρότητα' στα μαθηματικά προκειμένου να θεσπίσει τα θεμέλιά τους». [Smith, D.W. (2003) «Mathematics and the Theory of Multiplicities: Badiou and Deleuze Revisited», *Southern Journal of Philosophy* 41 (2003): 411-449]. (Δεν είναι τυχαίο ότι τον ορισμό του συμβάντος ο Deleuze τον δίνει πρώτη φορά στη *Λογική του Νοήματος* στο κεφάλαιο «Ένατη σειρά της προβληματικής».) Όπως σημειώνει ο Smith, «Η αξιοματικοποίηση μιας επιστήμης σημαίνει τη διαμόρφωση βασικών αρχών που επιτρέπουν την επαγωγή θεωρημάτων. Η προβληματική, αντίθετα, είναι η διάνοιξη ενός επιστημονικού πεδίου που προηγείται της διαμόρφωσής του σε μια αξιοματική». Το γεγονός ότι, από τη σκοπιά της αξιοματικής, η προβληματική δεν είναι αρκετά συστηματοποιημένη ή αφηρημένη ώστε να θεωρείται επιστήμη, είναι απολύτως ανάλογο του βασικού προβλήματος του Badiou με τη σκέψη του Deleuze, την οποία θεωρούσε πολύ προσδεμένη στον εμπειρισμό (ή στον βιταλισμό) για να είναι πραγματικά αφηρημένη –και άρα αρκετά «μαθηματική». Για τον Deleuze (και τον Guattari), η σχέση των δύο μαθηματικών, και ευρύτερα επιστημολογικών, παραδόσεων είναι πριν απ' όλα σχέση εξουσίας και γι' αυτό χαρτογραφεί μια «πολιτική ιστορία της επιστήμης». [Βλ. επίσης Bonta & Protevi, όπ.π., σ. 58.]

²⁶⁴ Shaviro, S. (2007) «Deleuze's Encounter With Whitehead», στο <http://www.shaviro.com/Othertexts/DeleuzeWhitehead.pdf>, σ.1

απευθύνονται στη σκέψη· εκείνα του Deleuze απευθύνονται στην αίσθηση». ²⁶⁵ Τα Ντελεζιανά συμβάντα, που είναι τέτοια αφ' ης στιγμής επηρεάζουν με κάποιον τρόπο το περιβάλλον τους, είναι ταυτόχρονα άχρονα ή αιώνια, γιατί ανήκουν, από πάντα και για πάντα, στο Δυνητικό: το άνοιγμα ενός άνθους, η μάχη του Αούστερλιτς και η Μεγάλη Πυραμίδα είναι όλα εξίσου συμβάντα-κατά-Ντελέζ. ²⁶⁶

Το κάθε ιστορικό συμβάν μπορεί να αναγνωστεί και με τις δύο θεωρήσεις του συμβάντος ως «οδηγούς», συμπληρωματικά ή αντιθετικά. Μία από τις διακρίσεις που υπαγορεύουν τα παραπάνω σε σχέση με το Πολυτεχνείο είναι το κατά πόσον η εξέγερση ήταν μια έκρηξη ενδεχομενικότητας «από το πουθενά» (Badiou) ή η κορύφωση και η αντήχηση μιας μακράς αλυσίδας συμβάντων και διακλαδώσεων (Deleuze) υπήρξε, και ίσως είναι ακόμα, ένα ανοιχτό πολιτικό ερώτημα που αντιστοιχεί στο ποιο ήταν το υποκείμενο της εξέγερσης. Απ' τη μια, η 'παραδοσιακή' αριστερά εν πολλοίς υποστήριξε ότι

---

²⁶⁵ Στο http://www.academia.edu/212618/Badiou_and_Deleuze, σ. 173.

²⁶⁶ Εκεί που η βασική επιρροή του Μπαντιουϊκού συμβάντος είναι αναμφίβολα ο Lacan (με λακανικούς όρους, το συμβάν-κατά-Μπαντιού θα μπορούσε να διατυπωθεί ως η βίαιη και αναπάντεχη διάρρηξη της πραγματικότητας από το Πραγματικό, η οποία αναδιατάσσει τη Συμβολική Τάξη και θεμελιώνει ένα νέο Φαντασιακό με βάση το οποίο αυτοκατασκευάζονται τα υποκείμενα), ο Deleuze βασίζει ρητά το δικό του σε μια παράξενη φιλοσοφική σειρά: στους Στωικούς, στον Leibniz και στον Whitehead. Στην οντολογία του Αμερικανού, δεν υπάρχει παρά μια ιεράρχηση μεταξύ συμβάντων και των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ τους: η ελάχιστη μονάδα είναι το υπαρκτικό περιστατικό (actual occasion), στιγμιαίο και μη αναγώγιμο, αιτία του εαυτού του, που εξαφανίζεται άμα τη εμφανίσει· πίσω του δεν αφήνει παρά ένα δεδομένο (datum), στο οποίο θα ανταποκριθεί ένα επόμενο περιστατικό, αλλά με νέο και ανεπανάληπτο τρόπο, κ.ο.κ. Το πέραςμα απ' το ένα περιστατικό στο άλλο (το κενό μεταξύ τους), η χρονολογική τους σειρά, το μαθηματικό τους σύνολο, είναι ένα συμβάν (event). Όταν οι ελάχιστες αυτές οντότητες συνδέονται με ένα κοινό ορίζον χαρακτηριστικό ή έχουν προκύψει από την ίδια γενεσιουργό διαδικασία (κάτι δηλαδή πέρα από την απλή σχέση γειτνίασης) σχηματίζουν μια κοινωνία (society) ή ένα διαρκές αντικείμενο (enduring object). Το πληκτρολόγιο που χρησιμοποιώ αυτή τη στιγμή, η οθόνη που κοιτώ, η καρέκλα στην οποία κάθομαι, και εγώ ο ίδιος, είμαστε διαρκή αντικείμενα. Το μόνο που συνέχει το κάθε τι από μας είναι το ότι αποτελούμαστε από άλλα διαρκή αντικείμενα (κι αυτά από άλλα, κ.ο.κ.) τα οποία στην κυριολεξία συμβαίνουν διαρκώς. Το μόνο που μας συνδέει μεταξύ μας είναι τα ρήματα στην παραπάνω φράση: χρησιμοποιώ, κοιτώ, κάθομαι –*κάτι πάντα συμβαίνει*, κάθε δευτερόλεπτο και κάθε χιλιοστό του δευτερολέπτου· πρόκειται για αυτό που ο Whitehead αποκαλεί *περιλήψεις* (prehensions) και ο Deleuze –που πριν από όλα θα αυτοπροσδιορίζονταν ως Σπινοζιστής- *επήρειες* (affects): «την πράξη δια της οποίας κάθε υπαρκτικό περιστατικό 'περιλαμβάνει' ένα άλλο και ανταποκρίνεται σ' αυτό». Αυτή η επίπεδη οντολογία (στην οποία «οντότητες σε διαφορετικές κλίμακες και διαφορετικών επιπέδων αναστοχαστικότητας και πολυπλοκότητας, αντιμετωπίζονται όλες με τον ίδιο τρόπο») καταργεί τη διάκριση φυσικών αντικειμένων-νοητικών διεργασιών και άρα τη διάκριση υποκειμένου-αντικειμένου: αυτό που με συνιστά ως υποκείμενο τη στιγμή που σκέφτομαι πώς θα συνεχίσω αυτό το κείμενο είναι ακριβώς το συμβάν αυτού του στοχασμού· και αυτό που με διαφοροποιεί από το πληκτρολόγιο είναι η αυξημένη πολυπλοκότητά μου ως διαρκούς αντικειμένου, που μου επιτρέπει να αναπτύσσω μια αίσθηση ταυτότητας, δηλαδή σχέσης με τον εαυτό μου, περίληψης του παρελθόντος εαυτού μου (το πληκτρολόγιο λαμβάνει απλώς τα δάχτυλά μου, το ηλεκτρικό ρεύμα και την κεντρική υπολογιστική μονάδα που μετατρέπει το ηλεκτρικό σήμα σε δυαδικά κωδικοποιημένη πληροφορία): «Μένω ο 'ίδιος', και ικανός να 'διατηρώ ένα χαρακτήρα', μόνο στο βαθμό που συνεχώς, και ενεργητικά, αναλαμβάνω αυτή την κληρονομιά από το άμεσο παρελθόν. Η ταυτότητά μου, ο τρόπος με τον οποίο σχετίζομαι με τον εαυτό μου, είναι η έκφραση αυτής της κληρονομιάς: η διαδικασία με την οποία τη λαμβάνω, τη στοχάζομαι, και τη μεταμορφώνω, ξανά και ξανά». Αυτή ακριβώς είναι η διαδικασία που απασχολούσε τον Foucault στην τελευταία περίοδο της ζωής του, όταν ασχολούνταν με τη «φροντίδα του εαυτού», τις διαδικασίες υποκειμενοποίησης που είναι πολύ διαφορετικές από την κλασική θεώρηση του κυρίαρχου «εμπειρικο-υπερβατικού» υποκειμένου του Διαφωτισμού. (η υποσημείωση βασίζεται στο Shaviro, όπ.π., από όπου και όλα τα παραθέματα)

[α]σφαλώς σε όλες τις μεγάλες συγκρούσεις οι αγωνιστές νιώθουν την ανάγκη να συνδεθούν, να αντλήσουν έμπνευση, ηθική υπεροχή από τις καθαγιασμένες ρίζες τους, από την επαναστατική τους παράδοση. Το ΕΑΜ από το '21, από τον Μακρυγιάννη, το Πολυτεχνείο από το ΕΑΜ και το '21, οι σημερινοί μας αγώνες από το ΕΑΜ και το Πολυτεχνείο.²⁶⁷

Απ' την άλλη, συμμετέχοντες στην εξέγερση που είτε δεν ανήκαν από τότε είτε αποστασιοποιήθηκαν αργότερα από την κοινοβουλευτική αριστερά, υποστήριξαν, σε διάφορες παραλλαγές, περίπου ότι

[τ]ο κίνημα της διετίας 1972-1973 ήταν ποιοτικά διάφορο και πολιτικά πολύ ευρύτερο από τα φοιτητικά κινήματα που έλαβαν χώρα πριν απ' αυτό. [...] Η ιδιοτυπία του αυτή, ο βαθιά πολιτικός και παλλαϊκός χαρακτήρας της πάλης του, αποστασιοποιημένος από κάθε τοπικό, συντεχνιακό ή ταξικό στοιχείο, αποστασιοποιημένος ακόμη από τα φαντάσματα του Εμφυλίου πολέμου, [...] το διαφοροποιούσε από τα κλασικά μαζικά κινήματα.²⁶⁸

Για λόγους που έχουν να κάνουν με την πρακτική χρησιμότητα της έννοιας ως εργαλείου, επιλέγω καταρχάς την προσέγγιση του συμβάντος του Πολυτεχνείου με την μαντιουϊκή έννοια. Ένας από τους λόγους εντοπίζεται στο βάρος που αποδίδει ο Badiou στην ηθική συγκρότηση του υποκειμένου απέναντι στο συμβάν-ως-φορέα-αλήθειας, ως ρήγματος που αποκαλύπτει το καταστατικό κενό πίσω από κάθε διαμορφωμένη 'κατάσταση των πραγμάτων', που ο Badiou αποκαλεί περίσταση (situation).²⁶⁹

Σε ποια 'απόφαση', λοιπόν, ριζώνει η διαδικασία μιας αλήθειας; Στην απόφαση να σχετιστεί κανείς από δω και μπρος με την περίσταση από την προοπτική του συμβαντικού της (evental, événementiel) πλεονάσματος. Ας το αποκαλέσουμε αυτό πιστότητα (fidelity). Το να είναι κανείς πιστός σ' ένα συμβάν σημαίνει να κινείται εντός της περιστασης που το συμβάν συμπλήρωσε, σκεπτόμενος (παρότι η σκέψη είναι πάντα πρακτική, ένα θέτει σε δοκιμασία) την περίσταση 'σύμφωνα με' το συμβάν.²⁷⁰

Συνεπώς, σύμφωνα με τον Badiou, υπάρχουν τρεις βασικές διαστάσεις στη διαδικασία αλήθειας:

- Το συμβάν, του οποίου «το θεμελιώδες οντολογικό χαρακτηριστικό [...] είναι η εγγραφή, η κατονομασία, του εγκατεστημένου κενού» της περιστασης στην οποία εμφανίστηκε.

---

²⁶⁷ Μ. Ανδρουλάκης στον *Ριζοσπάστη* της 15/11/1980. Από το Αγγελής, Β. Δαφέρμος, Ο. (επιμ.) (2003) *Όνειρο Ήταν: Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και το Πολυτεχνείο με το βλέμμα των πρωτεργατών*. Αθήνα: Γαβριηλίδης, σ. 42 – οι υπογραμμίσεις δικές μου.

²⁶⁸ Σ. Λυγερός στην *Ελευθεροτυπία* της 19/11/1982. *Όπ.π.*, σ.4 – οι υπογραμμίσεις δικές μου.

²⁶⁹ Βλ. για παράδειγμα, τη συνέντευξη του Deleuze στην Parnet (<http://www.youtube.com/watch?v=Ms3dVt17C0U>), όπου, στην ερώτηση για τον Μάη του '68, ο φιλόσοφος απαντά (μετά το 18.40): «Το 68 είναι η εισβολή του γίνεσθαι. Πολλοί θέλησαν να το δουν σαν την κυριαρχία του Φαντασιακού, μα δεν πρόκειται καθόλου γι' αυτό. Είναι μια ριπή Πραγματικού στην πιο αγνή του μορφή. Είναι το Πραγματικό που συμβαίνει, και οι άνθρωποι δεν το καταλαβαίνουν, λένε 'τι είναι αυτό;'. Και οι πραγματικοί άνθρωποι, οι άνθρωποι στην πραγματικότητά τους, πώς αντιδρούν; Είναι ένα γίνεσθαι. [...] Το 68 ήταν ένα γίνεσθαι-επαναστατικό χωρίς μέλλον για την επανάσταση [...], [κατά το οποίο] οι άνθρωποι καταλαμβάνονταν από φαινόμενα αγνού γίνεσθαι».

²⁷⁰ Badiou, A. (2002) *Ethics: An essay on the understanding of Evil*. London & New York: Verso, σ. 41 – η έμφαση στο πρωτότυπο.

- Η πιστότητα, για την οποία το ουσιώδες είναι πως «δεν είναι ποτέ αναπόφευκτη ή αναγκαία» από την πλευρά της επιβίωσης του υποκειμένου –εξ ου και η διάνοιξη του χώρου για μια ηθική- το οποίο όπως είπαμε δεν προϋπάρχει του συμβάντος, αλλά ορίζεται από τη στάση του απέναντι στο συμβάν.²⁷¹
- Η αλήθεια, που πάντα «ανοίγει μια ‘τρύπα’ στις γνώσεις, είναι ετερογενής ως προς αυτές, αλλά είναι επίσης και η μόνη δυνατή πηγή τους. Θα λέγαμε ότι η αλήθεια αναγκάζει σε γνώσεις [...] Αν και η αλήθεια δεν είναι ποτέ κοινωνήσιμη ως τέτοια, παρ’ όλα αυτά συνεπάγεται, σε απόσταση από την ίδια, ισχυρούς ανασχηματισμούς των μορφών και των αναφορών της επικοινωνίας».²⁷²

Η στρέβλωση κάποιων ή όλων των παραπάνω διαστάσεων αποτελεί για τον Badiou την πηγή του Κακού:²⁷³

- Η ιδέα ότι το συμβάν δεν εγκαλεί το κενό μιας περίπτωσης, αλλά την πληρότητά της, καταλήγει στην «προσομοίωση» ή στον «τρόμο».
- Η αδυναμία πιστότητας στην αντιμετώπιση της περίπτωσης υπό την οπτική του συμβάντος καταλήγει στην «προδοσία».
- Η ταυτοποίηση της αλήθειας με την απόλυτη ισχύ καταλήγει στην «καταστροφή».

Ο Badiou φέρνει πολλά παραδείγματα, τόσο για τη διαδικασία αλήθειας, όσο και για τη στρέβλωσή της. Εδώ θα στραφώ στο Πολυτεχνείο, πριν όμως, δίκην άσκησης, θα εκθέσω εν συντομία μια συμβαντική ανάγνωση ενός προδικτατορικού συμβάντος, που το Πολυτεχνείο οπωσδήποτε «περιλαμβάνει» (με την έννοια της *prehension* που σημειώθηκε νωρίτερα).

Τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 μπορούν να νοηθούν ως ένα κατ’ εξοχήν συμβάν με σημαντικές επιπτώσεις μεγάλης διάρκειας. Η πρωτοφανής, για τα δεδομένα της μετεμφυλιακής συνθήκης, λαϊκή έκρηξη, που προφανώς εξέθετε το κενό εκπροσώπησης του «λαϊκού-εαμογενούς μπλοκ»²⁷⁴ και τον ουσιαστικό αποκλεισμό του από τη δημόσια σφαίρα, ερμηνεύεται από τη χούντα (τη στιγμή κορύφωσης της αντίδρασης των «νικητών του εμφυλίου») ως πληρότητα: «η Ελλάς είναι ασθενής και πρέπει να χειρουργηθεί», δηλαδή πρέπει από το μολυσμένο σώμα της να απομακρυνθεί ο ικός παράγοντας ή το καρκίνωμα του κομμουνισμού (ακριβώς κατ’ ανάλογο τρόπο με τη ναζιστική τελική λύση, όπου τα προβλήματα της Γερμανίας

---

²⁷¹ Πρβλ. εδώ την αλτουσεριανή έννοια της ιδεολογικής έγκλησης (*interpellation*) στο Αλτουσέρ, Λ. (1977) «Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους», στο *Θέσεις (1964-1975)*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 69-121.

²⁷² Όλα τα αποσπάσματα που προηγήθηκαν, όπ.π., σ. 68-70.

²⁷³ Το εγχείρημα του Badiou έχει φυσικά αφετηρία και στόχευση πολιτική και αρθρώνεται με συγκεκριμένο τρόπο στην τωρινή συγκυρία. Βλ. επίσης Σωτήρης, Π. (2004) «Ο Αλαίν Μπαντιού και το ερώτημα της ηθικής πέραν του Κακού», *Θέσεις*, τ. 88, σ. 125 κ.ε. Επίσης, στο <http://www.theseis.com/76-/theseis/t88/t88f/sotiris.htm>.

²⁷⁴ Βλ. Βερναρδάκης, Χ., Μαυρής, Γ. (1991) *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.

ανάγονταν εξ ολοκλήρου στη δράση, ή και στην ύπαρξη ακόμη, μιας μερίδας του πληθυσμού).²⁷⁵ Και επήλθε η *προσομοίωση* (ένα κακέκτυπο «ομαλής» διακυβέρνησης) και ο *τρόμος*: οι φυλακίσεις, οι εξορίες, οι βασανισμοί.

Η *προδοσία* ήρθε φυσικά από αλλού· από κει που θα περίμενε κανείς πιστότητα στο συμβάν. Η 'επίσημη' Αριστερά –ΚΚΕ, ΕΔΑ και Ένωση Κέντρου, για διαφορετικούς βέβαια λόγους-στάθηκαν με αμηχανία, αδυναμία ταύτισης ή και φόβο μπροστά στην αυθόρμητη «από τα κάτω» κινητοποίηση κι έτσι το άφησαν να «ξεθυμάνει» ανεκμετάλλευτο. Φυσικά, το συμβάν παρήγαγε και υποκείμενα πιστά σ' αυτό, που συνέστησαν και μέρος του αντιστασιακού πυρήνα στα χρόνια της δικτατορίας (αλλά και του αντιεξουσιαστικού «χώρου» μετά από αυτήν).²⁷⁶

Όσον αφορά την *αλήθεια* του εν λόγω συμβάντος, πράγματι προκάλεσε ισχυρούς κλυδωνισμούς στο πολιτικό σύστημα· τόσο η περίοδος μέχρι τη δικτατορία, όσο κι αυτή μετά τη μεταπολίτευση, επηρεάστηκαν καθοριστικά από τα «Ιουλιανά» -ακόμη και το ίδιο το πραξικόπημα τα «περιλαμβάνει», τουλάχιστον ως καταλύτη.²⁷⁷ Υπήρξε όμως άραγε κάποια καταστροφική συνέπεια από την ταύτιση της αλήθειας του συμβάντος με την «απόλυτη ισχύ»; Θεωρώ πως υπήρξε, τουλάχιστον για κάποια από τα υποκείμενα που διατήρησαν την πίστη τους σε αυτό. Ο Βαδίου επιμένει πως η «καλή», η αληθής ερμηνεία του συμβάντος εστιάζει στην ερμηνεία της συγκεκριμένης περίπτωσης μέσα από την οπτική του κενού, του χάσματος που το συμβάν αποκαλύπτει. Με αυτή την έννοια, τα υποκείμενα εκείνα που έμειναν πιστά στο συμβάν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (συμμετέχοντας σε αντιδικτατορικές ομάδες κ.λπ.) μπορεί κανείς να πει πως «δεν έσφαλαν», μιας και, όχι μόνο το κενό που το συμβάν αποκάλυψε δεν εξέλιπε, αλλά το καθεστώς έκτακτης ανάγκης το έκανε κραυγαλέο και την αντίδραση σ' αυτό πιο επιτακτική. Αν δεχτούμε όμως ότι η «κατάσταση των πραγμάτων» άλλαξε δραστικά με τη μεταπολίτευση, τότε η συνεχιζόμενη πίστη στο συμβάν ταυτίζεται με αξίωση απόλυτης ισχύος για μια ενδεχομενική μόνο αλήθεια, άρα εμπίπτει στην επικράτεια του «Κακού». Αυτή η προσέγγιση εξηγεί και την ανάγκη νομιμοποίησης που εκφράζουν, λόγου χάρη, οι προκηρύξεις των ομάδων ένοπλης δράσης ή οι αφίσες των ακτιβιστών κάθε είδους. Όσο πιο σχετική είναι η αιτιολόγηση της δράσης τους με την ενεργή περίπτωση, τόσο πιο νομιμοποιημένη κατορθώνει να εμφανίζεται.

Παρ' όλη την απρόσμενη, ενδεχομενική και ακαριαία, δηλαδή συμβαντική, φύση των Ιουλιανών (ειδικά από την οπτική γωνία της «φυσιολογικής περίπτωσης»), τα γεγονότα αυτά παραμένουν ισχυρά συνδεδεμένα με τον εμφύλιο.²⁷⁸ Στην περίπτωση ωστόσο του «Πολυτεχνείου», του οποίου οι πρωταγωνιστές κατά τα Ιουλιανά πρέπει να ήταν στην ηλικία των 10-14 χρόνων, ο απόηχος της εμφύλιας σύρραξης και της ήττας του ΕΑΜ ήταν αναμφίβολα πιο αδύναμος.²⁷⁹

²⁷⁵ Και μάλιστα, όπως η ναζιστική ιδεολογία ταύτιζε το Κακό με όλους τους Εβραίους, ανεξαρτήτως ενασχόλησης και οικονομικής επιφάνειας, έτσι και το απριλιανό καθεστώς επέκτεινε τον όρο «κομμουνιστής» πολύ πέρα από τα αστηρά του όρια.

²⁷⁶ Βλ. Κατσαρός, Μ. (1999) *Εγώ ο Προβοκάτορας, ο Τρομοκράτης: Η Γοητεία της Βίας*. Αθήνα: Μαύρη Λίστα.

²⁷⁷ Βλ. Βερναρδάκης & Μαυρή, ό.π..

²⁷⁸ Όπως βέβαια και με σειρά άλλων συμβάντων τα οποία 'περιλαμβάνονται' στα Ιουλιανά.

²⁷⁹ Με τα λόγια της Τ. Μοροπούλου: «Οι σχέσεις μας ήταν ανθρώπινες γιατί όλα κρίνονταν όχι με βάση τις πάγιες και παραδοσιακές πολιτικές και λειτουργίες και αρχές –τόσο της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς- αλλά με βάση τις αρχές

Πού λοιπόν πρέπει να αναζητηθούν οι καθοριστικές «περιλήψεις» του συμβάντος της εξέγερσης του Νοεμβρίου 1973; Πολλοί υποστήριζαν μια ερμηνεία που έδινε βάρος στην «πολιτιστική επανάσταση» της δεκαετίας του '60 και στην κορύφωσή της με το εμβληματικό 1968:

Ο Γαλλικός Μάης ή αργότερα το θερμό ιταλικό φθινόπωρο, η δημιουργία του φοιτητικού, νεολαιίστικου και ριζοσπαστικού κινήματος στη Δυτική Γερμανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν για μας πηγές εμπειριών [...] Άλλες συνθήκες εδώ, άλλοι περιορισμοί, δεν θα επιτρέψουν στα μηνύματα του Μάη να απλωθούν, παρά μερικά χρόνια αργότερα. [...] Είναι η περίοδος έντονων ζυμώσεων, που στις χώρες που λειτουργούν δημοκρατικά θα δώσουν ώθηση για νέες πνευματικές και καλλιτεχνικές δημιουργίες. Με κάποια καθυστέρηση ο απόηχός τους έρχεται στην Ελλάδα.²⁸⁰

Μια άλλη, συγγενική, άποψη, τόνιζε τη σημασία των σύγχρονων διεθνών εξελίξεων («Κάτι πολύ χαρακτηριστικό [...] ήταν [το] πολύ πρόσφατο παράδειγμα της Ταϊλάνδης που είχε γίνει ένας ξεσηκωμός των φοιτητών και είχε γίνει μια πολύ αιμοσταγής καταστολή. Ήταν πολύ πρόσφατη αυτή η εμπειρία για το πού μπορεί να φτάσει ένα Φοιτητικό Κίνημα»)²⁸¹, ενώ άλλοι διαφώνησαν εντελώς, προτάσσοντας τη σημασία της πολιτισμικής παράδοσης της ελληνικής Αριστεράς:

Το Πολυτεχνείο δεν είναι μόνο φοιτητική υπόθεση, ούτε καθυστερημένη μεταφορά του Μάη του '68 στην Ελλάδα. [...] Κάτι που ίσως φανεί όχι πολύ σοβαρό επιχείρημα είναι ότι σε όλο τον αντιδικτατορικό αγώνα πολεμούσαμε και τραγουδούσαμε τα κλέφτικα, τα ριζίτικα, τα αντάρτικα και τα νέα τραγούδια του αγώνα και της Ρωμοσύνης.²⁸²

Για την οπτική που υιοθετώ στην έρευνα αυτή, τα δύο επιχειρήματα έχουν συμπληρωματικότητα. Θεωρώ ότι μια απ' τις σημαντικότερες «περιλήψεις» του «Μάη του '68», χωρίς την οποία οποιαδήποτε προσέγγιση ή αναπαράσταση του κλίματος της εποχής θα έμενε λειψή, ήταν η ανεπανάληπτη έκρηξη πρωτοτυπίας και δημιουργικότητας στο πεδίο της ροκ μουσικής, όχι μόνο διεθνώς,²⁸³ αλλά και στην Ελλάδα.²⁸⁴ Με αυτή την έννοια, ακόμη κι αν δεχτούμε πως η κυρίαρχη

της άμεσης δημοκρατίας και της γνησιότητάς μας. [...] Όχι από ηρωισμό. Αλλά επειδή εμείς δεν γαλουχηθήκαμε στη Βάρκιζα (όταν παραδόθηκαν τα όπλα). Δεν παίζαμε τους στρατηγούς που καταθέταν τις εκτιμήσεις τους, την αγάπη μας για τη ζωή καταθέταμε». (Αγγελής & Δαφέρμος, όπ.π., σ. 43-4)

²⁸⁰ Ν. Βουλέλης, περ. *Θούριος*, τ. 180, 11/83, όπ.π., σ. 79-81.

²⁸¹ Γ. Παπαβασιλόπουλος, οπτικοακουστικό αρχείο ΕΔΙΑ, όπ.π., σ. 82.

²⁸² Μ. Ανδρουλάκης, *Ριζοσπάστης*, 15/11/81, όπ.π., σ.83.

²⁸³ Κατά την αποκαλούμενη «Χρυσή Εποχή» του ροκ, μόνο στην πενταετία 1966-70 κυκλοφόρησαν ίσως τα πιο ριζοσπαστικά και επιδραστικά άλμπουμ στην ιστορία του είδους: το *Blonde on Blonde* του Bob Dylan, το *Freak Out* και το *Uncle Meat* του Frank Zappa, το *Are You Experienced?* του Jimi Hendrix, το *Trout Mask Replica* του Captain Beefheart, τα φερόνυμα ντεμπούτα των Velvet Underground, των Doors και των Stooges, το *Astral Weeks* του Van Morrison, το *Kick Out The Jams* των MC5, το *Piper At The Gates Of Dawn* των Pink Floyd, το *Lorca* του Tim Buckley και το 3rd των Soft Machine –πολλά εκ των οποίων, σύμφωνα με τον κριτικό και ιστορικό του ροκ Pierro Scaruffi, αποτέλεσαν «πειστήρια πως το rock 'n' roll μπορεί να φτάσει το επίπεδο μιας μείζονος, σοβαρής τέχνης», ενώ τα υπόλοιπα άρκεσαν σχεδόν μόνα τους για να αλλάξει η λαϊκή μουσική των (λευκών) δυτικών πληθυσμών για το υπόλοιπο του 20^{ου} αιώνα. (<http://www.scaruffi.com>)

²⁸⁴ Σύμφωνα με το Γ. Τουρκοβασίλη, η «χρονιά της μεγάλης ακμής του Ροκ στην Ελλάδα» ήταν το 1971. Βλ. Τουρκοβασίλης, Γ. (1984) *Τα Ροκ Ημερολόγια: Ελληνική νεολαία και Ροκ εν Ρολ*. Αθήνα: Οδυσσεύς, σ. 7. Εκείνη την εποχή σχηματίζονται ή κυκλοφορούν σημαντικούς δίσκους (εκτός του Διονύση Σαββόπουλου) οι Afrodite's Child, οι

μουσική υπόκρουση του αντιδικτατορικού αγώνα ήταν τα ριζίτικα και ο Θεοδωράκης (αν και προφανώς μεγάλο κομμάτι των νέων που αποτέλεσαν τη «μαγιά» της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, είχε οπωσδήποτε επαφή με τα νέα ρεύματα της ροκ μουσικής),²⁸⁵ φυσικά δεν αρκεί από μόνο του ως επιχείρημα για να αποκλείσει τη συγγένεια του «Πολυτεχνείου» με τον «γαλλικό Μάη».

Και αυτό γιατί, απ' τη μια πλευρά, οι «ορθόδοξες» μαρξιστικές προσεγγίσεις είναι φανερά ανεπαρκείς στην ερμηνεία της εξέγερσης του Νοεμβρίου του 1973. Όπως σημειώνει ο Κατσαρός,

[...] το ξέσπασμα αυτό δεν υπήρξε το αποκορύφωμα κάποιου απεργιακού κινήματος, δεν ακολούθησε κάποια γενική απεργία, όπως θα περίμεναν οι πούροι μαρξιστές. Η εξεγερσιακή διαδικασία ακολούθησε υπόγειες διαδρομές και μοριακές εξελίξεις, που δε γίνονταν αντιληπτές στους παρατηρητές που είχαν συνηθίσει να μετρούν τις διαθέσεις των μαζών με συνδικαλιστικές, πολιτικές ή κάποιου άλλου είδους κινητοποιήσεις.²⁸⁶

Απ' την άλλη πλευρά, αν παρατηρήσουμε τις εκπληκτικές ομοιότητες ανάμεσα σε δύο φαινομενικά άσχετα κείμενα. Το πρώτο ανήκει στον Deleuze, και απαριθμεί τις 'περιλήψεις' του Μάη και το δεύτερο προέρχεται από κείμενο του Ν. Βουλέλη για τις διεθνείς εξελίξεις που επηρέασαν το φοιτητικό κίνημα και οδήγησαν στο Πολυτεχνείο. Στο πρώτο, ο Deleuze ξεχωρίζει, στο επίπεδο των παγκόσμιων γεγονότων, το «πείραμα της αυτοδιαχείρισης στη Γιουγκοσλαβία, την Τσεχική Άνοιξη και την καταστολή που την ακολούθησε, τους πολέμους στο Βιετνάμ και την Αλγερία», καθώς και «την ανάδυση των ενώσεων των αγροτών και των φοιτητών, τα αποκαλούμενα θεσμικά ψυχιατρικά και εκπαιδευτικά κέντρα», κ.ά. Στο επίπεδο των ρευμάτων σκέψης, τα ερωτήματα που έθετε ο Lukàsz σχετικά με μια νέα υποκειμενικότητα, τη Σχολή της Φρανκφούρτης, «τον Ιταλικό Μαρξισμό και τα πρώτα σημάδια της 'αυτονομίας'», τη συζήτηση που προκάλεσε ο Sartre για τη «νέα εργατική τάξη», την ομάδα του «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα», τους Καταστασιακούς και την αντι-ψυχιατρική του Guattari.²⁸⁷

Ο Βουλέλης, στο δικό του κείμενο ξεχωρίζει, στο επίπεδο των παγκόσμιων γεγονότων, τον εμφύλιο στη Νιγηρία, το θάνατο του «Τσε», την «Άνοιξη της Πράγας» και την εισβολή των Σοβιετικών, τον «Μάη του '68» και τα νεολαιίστικα κινήματα άλλων προηγμένων χωρών, τον πόλεμο του Βιετνάμ, τη νίκη και την ανατροπή του Αλιέντε στη Χιλή, κ.ά. Επισημαίνοντας δε τη μεγάλη σημασία της χαλάρωσης των λογοκριτικών μηχανισμών μετά το 1972 που επέτρεψαν την εισροή και κυκλοφορία περισσότερων πληροφοριών καθώς και την εμφάνιση «περιοδικών και βιβλίων που ξέφευγαν ή γίνονταν ανεκτά από τις αρχές», γράφει:

Socrates Drank the Conium, οι Poll, οι Νοστράδαμος, τα Μπουρμπούλια, οι Εξαδάκτυλος, οι Πελόμα Μποκιού, κ.ά. – συγκροτήματα με αναφορές τόσο στην ακμάζουσα τότε διεθνώς ψυχεδέλεια όσο και σε –περισσότερο ή λιγότερο- παραδοσιακές ελληνικές ή βαλκανικές μορφές έκφρασης, τα οποία σηματοδότησαν οπωσδήποτε μια τομή στη δυτικότερη σύγχρονη ελληνική μουσική, καθώς ελάχιστη σχέση είχαν με τα εμπορικά ποπ/ ροκ συγκροτήματα της προηγούμενης περιόδου (τύπου Αρίωνες, Charms, Olympians, κ.λπ.).

²⁸⁵ Δεν ήταν τυχαίο πως η πολύ πρόσκαιρη άνθηση του ροκ στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1970 έσβησε «απότομα», κατά τον Τουρκοβασίλη, «το 73 με τα γεγονότα του Πολυτεχνείου». Όπ.π., σ. 7.

²⁸⁶ Κατσαρός, όπ.π., σ. 215 –η έμφαση προστέθηκε.

²⁸⁷ Deleuze (1988) όπ.π., σ. 150-1.

Είτε πρόκειται για την αντιψυχιατρική, είτε για νέες αναζητήσεις στο θέατρο και τον κινηματογράφο, είτε για τη σημειολογία, τις νέες αισθητικές προσεγγίσεις, τις θεωρίες των πληροφοριών ή τις σύγχρονες μαρξιστικές αναλύσεις για την κοινωνία, το κράτος, τους θεσμούς, όλοι μας καταλαβαίναμε ότι δεν πρέπει με κανέναν τρόπο να χαθεί ο καιρός γιατί το μέλλον θα είναι πιο απαιτητικό. Γίνεται μια προσπάθεια να παρακολουθήσουμε τα νέα ρεύματα, να τα συλλάβουμε, να συμμετάσχουμε σ' αυτά, όχι απλώς να τα ακολουθούμε.²⁸⁸

Και στα δυο κείμενα, επισημαίνονται δύο γενεαλογικές σειρές συμβάντων, που και για τις δύο περιπτώσεις είναι σχεδόν ταυτόσημες: απ' τη μια, διεθνείς εξελίξεις (και οι τοπικές επιπτώσεις τους) που καθιστούν de facto τις ορθόδοξες μαρξιστικές αναλύσεις ξεπερασμένες ή, στη χειρότερη περίπτωση, αποκαλύπτουν την –με τη μαρξιστική έννοια– ιδεολογική τους φύση· απ' την άλλη, ρεύματα σκέψης που διαμορφώνονται στους κόλπους της Αριστεράς αλλά, και πάλι, εκτός του παραδοσιακού και κομματικά αποδεκτού πλαισίου. Έτσι λοιπόν, με μια έννοια το «Πολυτεχνείο» έχει μεγαλύτερη σχέση με τον «Μάη» από όση η επίσημη Αριστερά θα ήταν έτοιμη να παραδεχθεί.

Παρ' όλα αυτά, ο Ανδρουλάκης έχει δίκιο ως προς ένα πράγμα: ο «Ελληνικός Νοέμβρης» δεν είναι απλή μεταφορά στα καθ' ημάς του «Γαλλικού Μάη». Πρόκειται για γεγονότα τρόπον τινά ομόλογα, με πολλά κοινά χαρακτηριστικά, αλλά άλλο τόσο ριζωμένα στα δικά τους ιδιαίτερα περιβάλλοντα και επηρεασμένα από τις δικές τους ιδιαίτερες συνθήκες. Προκειμένου αυτές οι διαστάσεις να γίνουν πιο σαφείς, θα επιχειρηθεί μια σχιζοαναλυτική προσέγγιση του συμβάντος-Πολυτεχνείο. Με τα λόγια του Χ. Λάζου:

Νομίζω ότι αυτή η θεσμοποιημένη σχέση ηγεσίας-βάσης, αυτό το κύτταρο άμεσης δημοκρατίας, που λειτούργησε κατά τη διάρκεια του τριημέρου δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει τη βασική αρχή θέσπισης μιας κοινωνίας, δεν μπορεί ν' αποτελέσει τη βασική αρχή λειτουργίας του πολιτικού οργανισμού. Βέβαια μπορεί να είναι η βασική παράμετρος με την οποία η καμπύλη δραστηριότητας της πολιτικής οργάνωσης θα τείνει να ταυτιστεί [...] αλλά πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτό το ιδανικό είναι υπερβατικό. Μπορεί να έλκει και να εμπνέει, αλλά δεν μπορεί να πραγματωθεί γιατί υπερβαίνει την καθημερινότητα της πολιτικής δράσης. [...] Παράλληλα όμως η ίδια η φύση του ξεσηκωμού, παρότι εγγράφεται σ' ένα ουτοπικό πεδίο, δεν παύει να απορρέει από αναγκαιότητες και αντιθέσεις υπαρχτές, που συσπείρωσαν κι εκφράσανε ένα 'μάγμα' αγωνιστών διαφορετικών πολιτικοϊδεολογικών αναφορών. Το Πολυτεχνείο δεν μπορούμε να το δούμε μέσα στη ροή του πολιτικού χρόνου, όπως κάθε [άλλο] πολιτικό γεγονός. [...] Με δυο λόγια: Τέτοιοι ξεσηκωμοί πάντα υπάρχουν στην ιστορία. Είναι αναπόσπαστα στοιχεία της. Όμως εγγράφονται κάθετα στη χρονικότητά της, την υπερβαίνουν και τη φωτίζουν, ως κόμβοι, μ' ένα σύνολο στοιχείων που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τις πολιτικές και κοινωνικές οργανώσεις των μαζών. Αυτή είναι η διάσταση που εξηγεί από τη μια τη σχετική αμηχανία των πολιτικών οργανισμών μπροστά σε τέτοια γεγονότα, και από την άλλη τους μηχανισμούς οικειοποίησης που θέτουν σε λειτουργία κατόπιν.²⁸⁹

---

²⁸⁸ Βουλέλης, όπ.π., σ. 78-81.

²⁸⁹ Χ. Λάζος, περ. *Αγωνιστής*, 12/11/82, Αγγελής & Δαφέρμος, όπ.π., σ. 182-4–οι υπογραμμίσεις δικές μου.

Πρόκειται για μια ακριβή, πυκνή κι εναργή σχιζοαναλυτική ερμηνεία του «Πολυτεχνείου». Το «υπερβατικό ιδανικό» στο οποίο αναφέρεται είναι αυτό που ο Deleuze αποκαλούσε «οιονεί-αίτιο»²⁹⁰:

Δίπλα στην εν ενεργεία, υλική «σύνδεση» των φυσικών αιτίων μεταξύ τους, υπάρχει και μια δυναμική σχέση, ή «δεσμός», που συνδέει τα «αποτελέσματα» ή τα «άυλα συμβάντα» μεταξύ τους. Το δυναμικό είναι η σφαίρα των αποτελεσμάτων διαχωρισμένων από τα αίτιά τους. [...] Τα αποτελέσματα ακολουθούν τα αίτια, προφανώς, αλλά μόνο στον φυσικό κόσμο των σωμάτων. Με υπερβατικό τρόπο, αυτά τα άυλα αποτελέσματα κατέχουν μια παράξενη προτεραιότητα. Θεωρούμενα ξέχωρα από τα φυσικά τους αίτια, και ανεξάρτητα απ' οποιαδήποτε ενσώματη υλοποίηση, είναι κατά κάποιον τρόπο οι γενεσιουργοί συνθήκες [...] των ίδιων των διαδικασιών που επιτρέπουν τη φυσική τους ανάδυση.²⁹¹

Όπως σημειώθηκε νωρίτερα, «τα πάντα είναι συμβάντα» για τον Deleuze, κάτι που σε πρώτη ανάγνωση καθιστά τη θεωρία του για το συμβάν πρακτικά άχρηστη για την πολιτική ή ιστορική ανάλυση. Ωστόσο, τα πράγματα γίνονται πιο ενδιαφέροντα αν εμπλέξουμε στη συζήτηση την έννοια του «ιδεατού» ή «καθαρού» συμβάντος, που ανήκει στο δυναμικό. Όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας, τα «καθαρά συμβάντα» είναι οι ενικότητες-ανωμαλίες που παράγουν τα συγκεκριμένα, ιστορικά συμβάντα –τις «αυτότητες» (*haeccities*).²⁹² «Τα καθαρά συμβάντα είναι συνεπώς άυλες αφαιρέσεις, μη αναγώγιμες στις υλοποιημένες μορφές τους σε διαφορετικά κοινωνικά και ιστορικά πλαίσια, αλλά ταυτόχρονα εμμενείς σε αυτά τα πραγματικά συμβάντα».²⁹³ Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο πως η θεωρία των συμβάντων αναπτύσσεται στο βιβλίο του Deleuze για τη γλώσσα, τη *Λογική του Νοήματος*, που απαντά στο κεντρικό ερώτημα «πώς εξάγεται επικοινωνήσιμο νόημα από τις αλληλεπιδράσεις των υλικών σωμάτων;» αναπτύσσοντας και ενσωματώνοντας στο οντολογικό του σχέδιο την «ανακάλυψη» των Στωικών για το ιδιότυπο οντολογικό καθεστώς του «λεκτού», του νοήματος που εκφράζεται σε μια πρόταση και υπάρχει σε σχέση με –αλλά παραμένοντας μη αναγώγιμο σε– όποια «μείξη σωμάτων» αυτό προσδίδεται. Ένα παράδειγμα του συμβάντος («άυλου αποτελέσματος των υλικών αιτίων») είναι αυτό της «μάχης»: τα σώματα που παλεύουν ή πέφτουν λαβωμένα, οι κλαγγές των όπλων, ο κουρνιαχτός, συνθέτουν και μαζί καθορίζονται από ένα συμβάν που (αφενός) είναι μαζί αιώνιο και μοναδικό, και που (αφετέρου), ενώ έχει μια συγκεκριμένη, απτή υλικότητα, δεν υπάρχει ως τέτοιο παρά μόνο ως «νόημα», δηλαδή στη γλώσσα. Αλλιώς: τι κοινό έχουν η μάχη του Μαραθώνα και η μάχη του Βατερλό ώστε να ονομάζονται και τα δύο «μάχες», καίτοι πρόκειται για δύο εντελώς

²⁹⁰ Μεταφρασμένο σε άλλα λεξιλόγια και βέβαια με μικρές σημασιολογικές μετατοπίσεις (τέτοιες άλλωστε υπάρχουν και μεταξύ των διαφορετικών όρων που επιστρατεύει ο Deleuze σε διαφορετικές φάσεις του έργου του), θα πρέπει κανείς να κοιτάξει το 'αντικείμενο μικρό α' (*objet petit a*) στον Lacan και, στον Whitehead, τα 'αιώνια αντικείμενα' (*eternal objects*) ή τα 'καθαρά ενδεχόμενα' (*pure potentials*). Για τη σχέση 'οιονεί-αιτίου' και 'αντικειμένου μικρού α', βλ. Žižek, S. (2003) «The Becoming-Oedipal of Gilles Deleuze», στο *Organs Without Bodies: Deleuze and Consequences*. Oxford: Routledge. Για το πώς η έννοια του 'οιονεί-αιτιώδους τελεστή' μπορεί να συσχετιστεί με την ύστερη έννοια της 'γραμμής φυγής', βλ. DeLanda, M. (2002), ό.π.. Για τη σχέση 'οιονεί-αιτίου' και 'αιώνιων αντικειμένων', βλ. Shaviro, ό.π..

²⁹¹ Shaviro, ό.π., σ. 17.

²⁹² Deleuze & Guattari (1987), ό.π., σ. 261.

²⁹³ Patton, ό.π., σ. 27.

διαφορετικά ιστορικά συμβάντα, με διαφορετικά υλικά περιεχόμενα, διαφορετική εξέλιξη, κ.ο.κ.; Όπως ακριβώς η μαθηματική οντότητα που ονομάζεται «ανωμαλία» «δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα τυχαίο χαρακτηριστικό του ανυσματικού πεδίου, του οποίου η ατομικότητα αποτελείται απλώς από την αμεταβλητότητά του ανεξάρτητα των μετασχηματισμών που επηρεάζουν το υπόλοιπο πεδίο»,²⁹⁴ έτσι και το ιδεατό συμβάν «μάχη» είναι το χαρακτηριστικό που δεν αλλάζει άσχετα από τις ενδεχομενικές, ιστορικές του ενσαρκώσεις, το έσχατο, οριακό κοινό τους νόημα.

Στα «γλωσσολογικά» κεφάλαια του *Mille Plateaux*, η έμφαση μετατοπίζεται στην (αντίστροφη, κατά κάποιον τρόπο) πρωταρχικότητα των «λέξεων-εντολών» και στην πραγματολογική λειτουργία της γλώσσας με την έννοια της ενεργοποίησης συμβάντων ή «άυλων μετασχηματισμών», δηλαδή στην ικανότητα της γλώσσας να υλοποιεί, παρότι άυλη, μετασχηματισμούς στον υλικό κόσμο. Η ανάλυση αυτή περιλαμβάνει τις γνωστές «ομιλητικές πράξεις» του Austin, αλλά τις ξεπερνά κιόλας: για τον Deleuze (και τον Guattari) η γλώσσα είναι, πριν και πάνω απ' όλα, επιτελεστική –ακόμα και στην πιο «αθώα» περιγραφική της λειτουργία. Η προβληματική δεν είναι τόσο μακριά από αυτή της *Λογικής του Νοήματος*, αλλά είναι πιο έκδηλα πολιτική. Όπως αναφέρει ο Patton, «Οι γλωσσικές αποδόσεις ενός συμβάντος, δεν περιγράφουν ή αναφέρουν απλώς κάποιο προϋπάρχον γεγονός, αλλά βοηθούν στην υλοποίηση συγκεκριμένων συμβάντων στο κοινωνικό πεδίο. Ο τρόπος με τον οποίο περιγράφεται μια ορισμένη κατάσταση, την καθορίζει ως ένα συγκεκριμένο είδος συμβάντος».²⁹⁵ Κι εδώ βρισκόμαστε πολύ κοντά στην έννοια της «κωδίκωσης», της συμβολικής ενσωμάτωσης ενός (υπαρκτού) συμβάντος σε μια αφήγηση που έχει ένα λειτουργικό-οργανωτικό αποτέλεσμα – έννοια στην οποία θα επανέλθουμε, μια και η μεταπολιτευτική κωδίκωση του «Πολυτεχνείου» (ή καλύτερα, οι διάφορες ανταγωνιστικές κωδικοώσεις του) επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό και την εξέλιξη των Εξαρχείων.

8.2 Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα ως συναρμολόγημα

Περνώ αισίως στον δεύτερο όρο, που θα μου επιτρέψει να επαναφέρω στη συζήτηση την έννοια του συναρμολογήματος [γαλλ. *agencement* (κυρ.: συγύρισμα, συμμάζεμα, τακτοποίηση, διευθέτηση, διάταξη) που στις αγγλικές μεταφράσεις επικράτησε ως *assemblage* (κυρ. συλλογή, συναρμολόγηση)]. Στην ορολογία του Whitehead που εκθέσαμε νωρίτερα, το συναρμολόγημα συγγενεύει με το «διαρκές αντικείμενο», αλλιώς «κοινωνία»: μια αντικειμενόμενη διαδικασία εν εξελίξει, μια δυναμική/ρευστή, συμβαντική σύνθεση φυσικών αντικειμένων μικρότερης κλίμακας που με τη σειρά της συμμετέχει σε αντίστοιχες συνθέσεις μεγαλύτερης κλίμακας. Οι Deleuze & Guattari περιγράφουν το συναρμολόγημα ως εξής:

Μπορούμε να αντλήσουμε κάποια συμπεράσματα για τη φύση των Συναρμολογημάτων από αυτό. Σ' έναν πρώτο, οριζόντιο άξονα, ένα συναρμολόγημα αποτελείται από δύο τμήματα, το

---

²⁹⁴ DeLanda (2002), όπ.π., σ. 97.

²⁹⁵ Όπ.π., σ. 28.

ένα περιεχομένου, το άλλο έκφρασης. Στη μια μεριά είναι ένα μηχανικό συναρμολόγημα σωμάτων, δράσεων και παθών (actions and passions), και σύμμειξης σωμάτων που διαντιδρούν το ένα στο άλλο· στην άλλη μεριά, είναι ένα συλλογικό συναρμολόγημα προφοράς (enunciation), πράξεων και αποφάνσεων (acts and statements), άυλων (incorporeal) μετασχηματισμών αποδιδόμενων στα σώματα. Έπειτα, σ' έναν κάθετο άξονα, το συναρμολόγημα έχει και τις δυο εδαφικές πλευρές, ή επανεδαφικοποιημένες πλευρές, που το σταθεροποιούν, και διαπεραστικές ακμές αποεδαφικοποίησης, που το μεταφέρουν μακριά.²⁹⁶

Επιστρέφοντας στην αφήγηση του Χ. Λάζου, η φράση «[η φύση του ξεσηκωμού] δεν παύει να απορρέει από αναγκαιότητες και αντιθέσεις υπαρχτές, που συσπείρωσαν κι εκφράσανε ένα 'μάγμα' αγωνιστών διαφορετικών πολιτικοϊδεολογικών αναφορών» συμπυκνώνει με ακρίβεια μια 'συναρμολογηματική' θεώρηση του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος. Θα προσπαθήσω να γίνω πιο αναλυτικός, χρησιμοποιώντας τα εργαλεία που προτείνει ο Manuel DeLanda, στην «κοινωνική συναρμολογηματική θεωρία» του:²⁹⁷

- εντοπισμός των οντοτήτων από τη μικρότερη στη μεγαλύτερη κλίμακα (π.χ. υποκείμενο, πρωτογενής κοινωνική επαφή, κοινωνικό δίκτυο, οργανισμός, πόλη, κράτος)
- «συναρμολογηματική» ανάλυσή τους:
  - (1) σε συνιστώσες ή γνωρίσματα
    - (α) υλικού
    - (β) έκφρασης ή λειτουργίας
  - (2) διαδικασίες
    - (α) εδαφικοποίησης
    - (β) αποεδαφικοποίησης.²⁹⁸

Το 'μάγμα' του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος μπορεί να αναλυθεί ως εξής:

Στο επίπεδο του *υποκειμένου*, πέρα από την υλική συνιστώσα (που περιλαμβάνει εν πολλοίς το βιολογικό –αισθητηριακό και νοητικό- υπόβαθρο), η εκφραστική συνιστώσα φαίνεται να έχει ως κυρίαρχες διαστάσεις: στο εξω-γλωσσικό επίπεδο (τις λιγότερο ή περισσότερο έντονες αισθητηριακές εντυπώσεις), ένα μείγμα θρησκευτικού-πατριωτικού-αρχαιολατρικού kitsch στις δημόσιες τελετές και τα θεάματα, και *grotesque* τρόμου για όσους είχαν επαφή με τους

---

²⁹⁶ Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ.88 –η έμφαση στο πρωτότυπο.

²⁹⁷ Βλ. DeLanda (2006a), *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*. London & New York: Continuum. Για μια συνοπτική παρουσίαση των κύριων θέσεων του βιβλίου, βλ. DeLanda, M. (2006b) «Deleuzian Social Ontology and Assemblage Theory», στο Fuglsang, M., Sorensen, M. (eds.) *Deleuze and the Social*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

²⁹⁸ Και στον Whitehead, κάθε «κοινωνία» περιλαμβάνει υλικές και μη-υλικές συνιστώσες. «[Ο Whitehead] υποστηρίζει πως κατηγορίες όπως η θέληση, η επιθυμία, και η δημιουργία ισχύουν, όχι μόνο για μας, αλλά και για μη-ανθρώπινες (ακόμη και ανόργανες) οντότητες. [...] Το κάθε συμβάν, η κάθε οντότητα έχει, όπως τους αποκαλεί, και 'νοητικούς' και 'φυσικούς' πόλους, όπως και μια 'ιδιωτική' και μια 'δημόσια' διάσταση». (Shaviro, όπ.π., σ. 9) Ο «νοητικός πόλος» αντιστοιχεί στη συναρτησιακή/ λειτουργική συνιστώσα, ο «φυσικός» στην υλική, η «ιδιωτική διάσταση» στη διαδικασία (επαν)εδαφικοποίησης και η «δημόσια» στην αποεδαφικοποίηση.

κατασταλτικούς μηχανισμούς²⁹⁹ στο γλωσσικό επίπεδο (αποφάνσεις, πεποιθήσεις), απ' τη μια τον, πολλές φορές ασυνάρτητο, «επίσημο» λόγο, κι απ' την άλλη την απ' ευθείας επαφή με την επαναστατική και κριτική θεωρία, και μάλιστα συνήθως χωρίς κομματική διαμεσολάβηση.

Αυτή η κατηγορία των αγωνιστών [...] συνειδητοποιείται [...] χωρίς στενή σύνδεση με τις παραδοσιακές οργανώσεις του επαναστατικού κινήματος [...] χωρίς να στηρίζονται στα παραδοσιακά ιδεολογικά και πολιτικά σχήματα της Αριστεράς, έχοντας περισσότερη εμπιστοσύνη στη δική τους πείρα και διαίσθηση. [...] Η πρόσβασή τους στην επαναστατική θεωρία του επιστημονικού σοσιαλισμού και τις πιο σύγχρονες αναζητήσεις της είναι άμεση και οργανική· δεν διαμεσολαβείται από τα 'κομματικά φροντιστήρια'.³⁰⁰

Το δίπολο εδαφικοποίηση/αποεδαφικοποίηση στο θεμελιώδες επίπεδο της υποκειμενικής συγκρότησης αφορά όρους συνοχής/ αποδόμησης εκείνου του πυρήνα που στην κλασική ψυχανάλυση αποκαλείται 'εγώ': απ' τη μια, η φαντασιακή αίσθηση του οριοθετημένου κι ελέγξιμου σώματος και η αίσθηση της χωροχρονικής συνέχειας και της αιτιακής αλύσωσης των πράξεων· απ' την άλλη, η διαδικασία που οι Deleuze και Guattari περιέγραψαν ως «μετατροπή του εαυτού σε Σώμα δίχως Όργανα»:

Δεν φτάνεις ποτέ το Σώμα δίχως Όργανα, δεν μπορείς να το φτάσεις, μονάχα το πλησιάζεις αέναα. Είναι ένα όριο. [...] Το ΣδΟ είναι αυτό που απομένει όταν αφαιρέσεις τα πάντα. Κι

---

²⁹⁹ Η γελοία διάσταση της χουντικής καταστολής αναδεικνύεται στο κομμάτι εκείνο από το Δαρβέρης, Τ. (2002) *Μια Ιστορία της Νύχτας 1967-74*. Αθήνα: Βιβλιοπέλαγος, σ. 214-37, όπου εξιστορείται η δίκη του συγγραφέα και των συντρόφων του για σχεδιασμό και απόπειρα βομβιστικών επιθέσεων κατά τη διάρκεια της ΔΕΘ του 1969. Χαρακτηριστικό απόσπασμα:

«Για σήκω πάνω», είπε ο πρόεδρος στον Λάμπρο. «Μετανόησες;»

«Μάλιστα».

«Γιατί;» κάγχασε ο πρόεδρος. «Σου ρίξαν ξύλο στην Ασφάλεια; Χα, χα!»

«Λοιπόν, κύριε πρόεδρε» συνέχισε ο ανθυπασιπιστής, «έτσι η Οργάνωσις έγινε από τροτσκιστική κινεζοτροτσκιστική».

«Μια ερώτηση, κύριε μάρτυς», πετάχτηκε ο βασιλικός επίτροπος με τη βλάχικη προφορά του, «λόγω του ότι είμαι ξένος προς τα ενδοκομμουνιστικά, τι είναι οι τροτσκισταί;»

«Οι τροτσκισταί, κύριε επίτροπε, ακολουθούν τη διδασκαλία του Τρότσκι, ήτοι την 'Διαρκή Επανάστασιν'· θέλουν δηλαδή να κάνουν επαναστάσεις διαρκώς, δεν τους φτάνει μόνο μία, όπως τους ορθοδόξους κομμουνιστάς».

«Αα! Και οι κινεζόφιλοι;»

«Κι αυτοί δεν πάνε πίσω. Αυτοί βρίζουν τη Ρωσία, γιατί δεν ρίχνει την ατομική βόμβα στην Αμερική».

«Μάλιστα. Εντυπωσιακή, κύριε μάρτυς, η εμπειρισταωμένη γνώσις σας περί τα πολιτικά».

«Διαβάζω πολύ, κύριε επίτροπε». [...]

Για τη γελοιότητα ως αναπόσπαστο στοιχείο του ολοκληρωτισμού, βλ. Žižek, S, (2002) *Μίλησε Κανείς για Ολοκληρωτισμό; Πέντε Παρεμβάσεις σχετικά με την Κατάχρηση μιας Ιδέας*. Αθήνα: Scripta, σ. 152, όπου μεταξύ άλλων περιγράφεται μια παρόμοια σκηνή από τη σταλινική δίκη του Μπουχάριν. Επίσης, για το γκροτέσκο ως σημαντική διάσταση της εξουσίας στη Δύση, βλ. Foucault, M. (2003) *Abnormal: Lectures at the College de France 1974-1975*. London & New York: Verso, σ. 11-15.

³⁰⁰ Χ. Λαζαρίδης στο Αγγελής & Δαφέρμος, ό.π., σ. 51 –η έμφαση προστέθηκε.

αυτό που αφαιρείς είναι ακριβώς η φαντασίωση, οι σημειώσεις (signifiances) και οι υποκειμενικοποιήσεις στο σύνολό τους.³⁰¹

Πιο κάτω, οι Deleuze και Guattari περιγράφουν τα «τρία μεγάλα στρώματα [...] που μας δεσμεύουν» που είναι «η επιφάνεια του οργανισμού, η γωνία της σημείωσης ή της ερμηνείας και το σημείο της υποκειμενικοποίησης (subjectification) ή της υποταγής (subjection)». Προϋπόθεση της επανάστασης είναι η υποκειμενική αποεδαφικοποίηση, η επιδίωξη του ΣΔΟ, αλλά «με προσοχή»: «Μιμήσου τα στρώματα. Δεν φτάνεις το ΣΔΟ και το πεδίο συνάφειάς του, αποστρωματοποιούμενος μανιασμένα».³⁰² Με τίμημα μιας απρόσεκτης μετάβασης την τρέλα ή το θάνατο, υπήρξε όντως, για πολλούς συμμετέχοντες στο αντιδικτατορικό συναρμολόγημα και παρά τη θέλησή τους, μια εμπειρία οριακή, αποεδαφικοποιητική του εαυτού: τα βασανιστήρια.

Το ρεύμα διέρχεται τον ανθρώπινο οργανισμό σε συνεχή κύματα. Νομίζεις πως τα κόκαλά σου, η σάρκα σου, τα νεύρα σου, είναι λαστιχένια και κυματίζουν όπως ένα χαλί που το τινάζεις από το μπαλκόνι. Το στόμα σου, η γλώσσα σου, γίνεται σαν χαλκός και είναι λιγάκι αλμυρό, το στομάχι σου, τα άντερά σου και τα γεννητικά όργανα γίνονται μια ενότητα συμπαγής σιδερένια, που σε τσιμπάει σα νάχει καρφίτσες. [...] Το στόμα μου γέμιζε μολυβένιους αφρούς και τα μάτια μου καίγανε σα νάχανε μέσα χαλίκια. Ένας ανεγκυστήρας με σήκωνε ψηλά. Ένας αετός είχε γραπώσει μια χελώνα και τη σήκωνε. Συνεχείς δονήσεις. Έχω στο στόμα μου ένα αγκίστρι. Μια καθετή με τραβάει έξω προς τη στεριά, τα τινάγματα γίνονται πιο κοφτά, τα λουριά με κόβουν. [...] Μ' αφίσανε, χάνομαι αμέσως, μ' απορροφάει ο πέτσινος καναπές. Μια μούμια που έμεινε χιλιάδες χρόνια στο σκοτάδι και με την πρώτη επαφή με το φως θρυμματίζεται.³⁰³

Όπως συμβαίνει και με το παραλήρημα που οφείλεται στα ισχυρά παραισθησιογόνα, από την εμπειρία αυτή μπορεί κανείς και να μην επιστρέψει· αν όμως τα καταφέρει, γυρνά κάποιος άλλος: η επανεδαφικοποίηση λαμβάνει χώρα σε διαφορετικές «συντεταγμένες» από την προηγούμενη διευθέτηση.

Αλλά ας επιστρέψουμε στη συναρμολογηματική μας ανάλυση. Για την ανάδυση ενός συναρμολογήματος κοινωνικού, απαιτείται πρώτα απ' όλα η συνάντηση, και μάλιστα η ρηματική ανταλλαγή μεταξύ ατόμων, που αποτελεί από μόνη της ένα συναρμολόγημα με διακριτά χαρακτηριστικά. Η υλική συνιστώσα περιλαμβάνει φυσικά τη χωροχρονική εγγύτητα –την ταυτόχρονη παρουσία των σωμάτων σε έναν συγκεκριμένο χώρο- ή την τεχνολογική υποδομή που να επιτρέπει τη συνεννόηση από απόσταση, ενώ οι εκφραστικές συνιστώσες του συναρμολογήματος είναι φυσικά «η ίδια η ροή των λέξεων» (γλωσσική) αλλά και «κάθε έκφραση του προσώπου, ντύσιμο, επιλογή θέματος συζήτησης, η τήρηση (ή η αποτυχία τήρησης) μιας αξιοπρεπούς ή ευγενικής στάσης κ.λπ.»³⁰⁴ (εξω-γλωσσική). Στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ, τα χωροχρονικά χαρακτηριστικά της λεγόμενης «φοιτητικής ζωής» –και μάλιστα

³⁰¹ Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 150-1.

³⁰² Όπ.π., σ. 159.

³⁰³ Κοροβέσης, Π. (1983) *Ανθρωποφύλακες*. Αθήνα: Κάλβος, σ. 60-1.

³⁰⁴ DeLanda, όπ.π., σ. 255.

σε περίοδο καταπίεσης άλλων δραστηριοτήτων- είναι ιδιαίτερα ευνοϊκά (ηλικιακή ομοιογένεια, απομάκρυνση από την οικογενειακή επιρροή, καθημερινή παρουσία στον δημόσιο αλλά και προστατευμένο πανεπιστημιακό χώρο, κ.λπ.) για τη συναρμολόγηση ενός σχηματισμού σε ανώτερη κλίμακα, αυτήν του κοινωνικού δικτύου –για το οποίο η σημαντικότερη εκφραστική συνιστώσα είναι «η ποικιλία των εκφράσεων αλληλεγγύης και εμπιστοσύνης που αναδύονται από, κι έπειτα μορφοποιούν, την αλληλεπίδραση».³⁰⁵ Αντίστοιχα, οι διαδικασίες εδαφικοποίησης αφορούν το σεβασμό στις συμβάσεις που διέπουν τη συμπεριφορά της εκάστοτε ομάδας, τη φυσική εγγύτητα, την πυκνότητα³⁰⁶ αλλά και τον (φαντασιακό) αυτοπροσδιορισμό σε κοινότητα –η οποία οπωσδήποτε περιλαμβάνει την κατασκευή μιας εχθρικής εξωτερικότητας. Στην περίπτωση του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, ο «εχθρός» είναι φυσικά υλικός, υπαρκτός (το κατασταλτικό συναρμολόγημα του κράτους) και έχει χτυπήσει με συλλήψεις, ανακρίσεις, φυλακίσεις, βασανιστήρια, στρατεύσεις, προσπαθώντας να αποεδαφικοποιήσει τα αντιστασιακά συναρμολογήματα· στο βαθμό που αυτά κατάγονταν από τις προ-δικτατορικές αριστερές οργανώσεις και ακολουθούσαν τις μεθόδους τους και τη σχεδόν δενδροειδή-ιεραρχική δομή τους, η εξάρθρωσή τους ήταν σχετικά εύκολη. Το φοιτητικό κίνημα, αντίθετα, αναδύθηκε ως πολεμική μηχανή:

Ο φοιτητικός χώρος μοιάζει με ένα ιδιόμορφο 'θερμοκήπιο', όπου το νέο γεννιέται χωρίς άμεσες επιδράσεις από τον παλιό πολιτικό κόσμο [...] Ταυτόχρονα με τις οργανώσεις δραστηριοποιούνται έντονα και αριστεροί ανένταχοι φοιτητές, που καθορίζουν το κίνημα, ως τις στρατεύσεις, περισσότερο από κάθε άλλη συνιστώσα του. [...] Καμιά οργάνωση δεν μπόρεσε να υποκαταστήσει αυτή την οργανωτική δομή, ούτε μπόρεσε να την αφομοιώσει.³⁰⁷

Η «πολεμική μηχανή» ορίζεται, από τους Deleuze και Guattari, ως το εννοιολογικό αντίπαλον δέος του «μηχανισμού αιχμαλώτισης» που το Κράτος πάντοτε υλοποιεί· συνιστά μια μορφή εξωτερικότητας ή λείου χώρου σε σχέση με τον ενσωματωμένο, γραμμωτό, εσωτερικό χώρο που ελέγχει κεντρικά το Κράτος· κινείται ή οργανώνεται σύμφωνα με μια «ριζωματική» μορφή σκέψης που αντιτίθεται στη δενδροειδή, ιεραρχική Κρατική Επιστήμη· δρα ακολουθώντας εγκάρσιες στο γραμμικό χρόνο της ιστορίας «γραμμές φυγής». Στην περίπτωσή μας, μια κομματική οργανωτική δομή, ακόμα και του πιο «επαναστατικού» αριστερού σχηματισμού, είναι ένα συναρμολόγημα που ανήκει «ψυχή τε και σώματι» στον γραμμωτό χώρο που δημιουργήθηκε και εποπτεύεται από το Κράτος εξ' ορισμού –γι' αυτό και η επιβίωση ή η εξάρθρωσή του ανήκει στη διακριτική ευχέρεια των κρατικών μηχανισμών. Αντίθετα, ένα κίνημα –όπως το φοιτητικό- που αποτελείται από αυτόνομους, ανεξάρτητους και ισότιμους πυρήνες, εσωτερικά ευέλικτους

---

³⁰⁵ Όπ.π., σ. 256.

³⁰⁶ Η πυκνότητα αποτελεί «μέτρο του βαθμού συνδεσιμότητας ανάμεσα στους έμμεσους δεσμούς [του δικτύου]. Χοντρικά, εάν οι φίλοι των φίλων μου (δηλαδή, οι έμμεσοι δεσμοί μου) γνωρίζουν τους φίλους των δικών σου φίλων, το δίκτυο λέγεται ότι έχει υψηλή πυκνότητα». (όπ.π., σ. 256)

³⁰⁷ Ολ. Δαφέρμος, περ. *Αντί*, τ.333, 11/86, στο Αγγελής & Δαφέρμος, όπ.π., σ.47 –οι υπογραμμίσεις δικές μου. Ο Δ. Καλουδιώτης σημείωνε σχετικά: «Όταν μιλάμε για τα κόμματα εκείνης της περιόδου, μιλάμε για μικρές οργανώσεις-παρέες που μετείχαν στο ΦΚ με τρόπο ισοδύναμο και ισότιμο με άλλες οργανώσεις που έχουν ξεχαστεί πια στη Μεταπολίτευση ή που διαλύθηκαν στη συνέχειά της». (όπ.π., σ. 71)

και με πυκνή διασύνδεση μεταξύ τους, οι οποίοι επιπλέον «χάνονται» μέσα σε μια αδιαφοροποίητη μάζα, είναι πολύ δυσκολότερο να αντιμετωπιστεί.

Μια πολεμική μηχανή δρα εξ ορισμού ενδεχομενικά κι απρόβλεπτα· δεν υπακούει ούτε σε θεωρητικά σχήματα, ούτε σε εξελικτικούς νόμους· δεν μελετά τη συγκυρία και δεν καταστρώνει στρατηγική:

[...] Ξεκομμένες φράσεις που αναφέρονταν στην εξέγερση, από τον Τρότσκι, τον Μπακούνιν, τον Μάο Τσε-τουνγκ, φράσεις που δεν είχαν κάποια λογική συνοχή. Προσπάθησα να τους πω ότι ήταν αναγκαία μια έστω και υποτυπώδης θεωρητική γνώση της εξέγερσης, και αυτό όχι από ακαδημαϊκή άποψη αλλά σε σχέση με τα πρακτικά καθήκοντα. Χάλασαν τον κόσμο. Για πρώτη φορά τους είδα ενωμένους στην αντίρρηση που έδειχναν για κάθε συστηματική δουλειά.³⁰⁸

Από την πλευρά του Κράτους, η δράση της πολεμικής μηχανής φαίνεται 'παράλογη' γιατί ανθίσταται στην ενσωμάτωσή της στο συμβολικό του σύστημα (το μόνο διαθέσιμο)· θα έλεγε κανείς ότι η πολεμική μηχανή συμπίπτει με τη δράση της, η εμφάνισή της ισούται με το συμβάν:

[H] ύστατη στιγμή της επαναστατικής δράσης των μαζών, η συνολική αναμέτρηση με τις κατασταλτικές δυνάμεις του κράτους, δεν είναι κάποια παιδαριώδης ονειροπόληση, δεν είναι κάποιο ιδεολογικό ζήτημα θεωρητικά αμφιλεγόμενο, είναι το καθοριστικό στοιχείο της ιστορικής της συγκρότησης. [...] Κι εδώ ακριβώς προκύπτουν τα προβλήματα για την παραδοσιακή Αριστερά: είναι υποχρεωμένη να ενσωματώσει αυτό το αγωνιστικό δυναμικό. Ταυτόχρονα όμως είναι αναγκασμένη να μεταπλάσει την πολιτική του συνείδηση. Να την αναμορφώσει «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσίν» της.³⁰⁹

Η «παραδοσιακή Αριστερά» του αποσπάσματος ανήκει βέβαια στο Κράτος, είναι η ίδια ένας μηχανισμός άλωσης. Αυτή η οπτική συγγενεύει με την κατασκευή του Althusser για τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους (IMK), σύμφωνα με την οποία στους IMK ανήκουν ακόμη και τα κόμματα και οι οργανώσεις που προγραμματικά τού αντιτίθενται.³¹⁰ Όταν ο Χ. Λάζος περιγράφει την εξέγερση του Πολυτεχνείου επακριβώς με όρους συμβάντος («Τέτοιοι ξεσηκωμοί πάντα υπάρχουν στην ιστορία. Είναι αναπόσπαστα στοιχεία της. Όμως εγγράφονται κάθετα στη χρονικότητά της, την υπερβαίνουν και τη φωτίζουν, ως κόμβοι, μ' ένα σύνολο στοιχείων που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τις πολιτικές και κοινωνικές οργανώσεις των μαζών») τονίζει πολύ εύστοχα την αδυναμία των IMK να ερμηνεύσουν ή να ενσωματώσουν το συμβάν σε πρώτο χρόνο, και την κινητοποίηση των μηχανισμών άλωσης σε δεύτερο («Αυτή είναι η διάσταση που εξηγεί από τη μια τη σχετική αμηχανία των πολιτικών οργανισμών μπροστά σε τέτοια γεγονότα, και από την άλλη τους μηχανισμούς οικειοποίησης που θέτουν σε λειτουργία κατόπιν»)³¹¹ Έτσι άλλωστε εξηγείται και η (αμφιλεγόμενη πάντως ως προς την αυθεντικότητά της) πρώτη αντίδραση της «παραδοσιακής Αριστεράς» στην κατάληψη του

³⁰⁸ Κατσαρός, όπ.π., σ. 221.

³⁰⁹ Χ. Λαζαρίδης, στο Αγγελής & Δαφέρμος, όπ.π., σ. 53.

³¹⁰ Βλ. Αλτουσέρ, όπ.π..

³¹¹ Χ. Λάζος, όπ.π. –οι υπογραμμίσεις δικές μου.

Πολυτεχνείου, που εξέφραζε τη βεβαιότητα ότι επρόκειτο για προβοκάτσια με υποτιθέμενο στόχο να αναστραφεί η δυναμική της «φιλελευθεροποίησης» του καθεστώτος και να ανασταλούν οι προγραμματισμένες εκλογές.³¹²

Εδώ δεν έχω ως στόχο να περιγράψω με λεπτομέρειες το χρονικό της κατάληψης-που εξελίχθηκε-σε-εξέγερση, αφού ούτως ή άλλως οι σχετικές μαρτυρίες καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις ιδεολογικοπολιτικές εντάξεις των αφηγητών. Ένα πάντως από τα αναντίρρητα στοιχεία ήταν η έντονη σωματικότητα της εξέγερσης, η οργανική διέγερση, η ερωτική σχεδόν έξαψη που προκαλεί η μαζικότητα, η εγγύτητα και η εγρήγορση, μια σωματικότητα η οποία έχει, πράγματι, πολύ λίγη σχέση με την «ιδεολογία».

[...] Ο φόβος, η ρουτίνα, η πλήξη που τόσα χρόνια τύλιγαν σαν σκόνη το πλήθος είχαν εξαφανιστεί. Τη θέση τους πήραν ο αυθορμητισμός, το ενδιαφέρον για τα κοινά και η μαζική δημιουργική πρωτοβουλία. [...] Αν λαϊκή γιορτή σημαίνει ότι οι μάζες δεν είναι θεατές, αλλά δρώντα πρόσωπα που διαμορφώνουν οι ίδιες τα δρώμενα, τότε μπορούμε να πούμε ότι κάθε εξέγερση είναι γιορτή, με την πιο πιστή και πρωτογενή σημασία της λέξης.

[Οι σχέσεις των δύο φύλων] [γίνονται σχέσεις εμπιστοσύνης στη γιορτή, και ήταν μια γιορτή, ο καθένας βάζει τα καλά του, άσχετα αν τα καλά είναι ένα τζιν παντελόνι, γιατί θέλει να αρέσει. Αυτό το ερωτικό στοιχείο, που διαπότιζε όχι μόνο τους διαλόγους, αλλά μερικές φορές και τα συνθήματα στα μεγάφωνα και τα τραγούδια, δεν έχει βέβαια σχέση με τις φασιστικές χυδαιότητες [...] περί οργίων στο Πολυτεχνείο. [...] Η ίδια ερωτική αίσθηση έμεινε μέσα μου και μετά, όταν μπήκε το τανκ.³¹³

Αυτή κυρίως η διάσταση είναι που φέρνει το «Πολυτεχνείο» τόσο κοντά στη σχιζοανάλυση (δεν είναι τυχαίο ότι το πρώτο βιβλίο που συνέγραψαν οι Deleuze και Guattari, *Ο Αντι-Οιδίπους*, αναδύθηκε ως συναρμολόγημα εν μέρει ως φιλοσοφική αντίδραση στα γεγονότα του 1968) και στη βασική της παραδοχή πως η επιθυμία είναι άμεσα κοινωνική και πως συντίθεται και συγκροτείται «μηχανικά τω τρόπω», δηλαδή σωματικά: η «ερωτική αίσθηση» που περιγράφουν πολλοί συμμετέχοντες δεν οφείλεται προφανώς μόνο στη συγκέντρωση των νέων ανθρώπων στον ίδιο χώρο, αλλά και (αν όχι κυρίως) στην πολιτική και κοινωνική λειτουργία του συναρμολογήματος (της επιθυμητικής μηχανής) που αποτέλεσαν τις τέσσερις μέρες του ενθουσιώδους αυτοεγκλεισμού τους, στη σύνδεσή τους με το «έξω», στις αλληλεπιδράσεις τους με τα άλλα συναρμολογήματα (εντός και εκτός), στις γραμμές φυγής που επέλεξαν ή δεν επέλεξαν να ακολουθήσουν, στη ριζωματική τους εξάπλωση.

Πρέπει λοιπόν να τονιστεί πως το «Πολυτεχνείο» ήταν μια πολύπλοκη δυναμική κατάσταση, ένα αδιάλειπτο γίνεσθαι, με τις αποεδαφικοποιήσεις και τις επανεδαφικοποιήσεις του, τις μοριακές του κινήσεις και τις γραμμομοριακές του κωδικοποιήσεις, τις βίαιες στροφές του προς το Σώμα

³¹² Βλ. τη διαβόητη «Ανακοίνωση-απάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα του Πολυτεχνείου», που δημοσιεύτηκε στο 8^ο φύλλο της «Πανσπουδαστικής», όπου γινόταν λόγος για «προσχεδιασμένη εισβολή στο χώρο του Πολυτεχνείου την Τετάρτη, 14 του Νοέμβρη, 350 οργανωμένων πραχτόρων της ΚΥΠ», στο Αγγελής & Δαφέρμος, *όπ.π.*, σ. 357-60. Παρότι έκτοτε το διαβόητο αυτό κείμενο έχει εξηγηθεί, αποκρηχθεί και αμφισβητηθεί, δεν παύει να αντανακλά υπαρκτές ανησυχίες σε μια εξαιρετικά ασταθή κατάσταση.

³¹³ Π. Ρηγοπούλου, *περ. Αγωνιστής*, τ. 158, 11/82, *όπ.π.*, σ. 88.

δίχως Όργανα και τις επανεντάξεις του στα στρώματα. Η απόφαση ας πούμε της λογοκρισίας των συνθημάτων των αναρχικών και άλλων ανένταχτων ομάδων «αριστεριστών» (οι οποίοι είχαν συμβάλλει καθοριστικά στην κατάληψη) εκ μέρους της συντονιστικής επιτροπής –και η ίδια η σύστασή της, εξάλλου– ήταν σαφώς κινήσεις συγκράτησης, οργάνωσης, αναχαίτισης· αυτό δεν σημαίνει όμως ότι έπαιξαν αντιδραστικό ρόλο, και θα δούμε αμέσως μετά γιατί. Η παράλληλη απόφαση υιοθέτησης συνθημάτων κατά του «ιμπεριαλισμού», υπέρ της «εθνικής ανεξαρτησίας» κ.λπ., ήταν μια γραμμομοριακή επικωδίκωση, αφού σήμαινε μια πρόσδεση με το λόγο της παραδοσιακής Αριστεράς, αλλά ταυτόχρονα ήταν μια κίνηση αποεδαφικοποίησης, αφού διέρρηξε τα στενά πλαίσια των φοιτητικών αιτημάτων (χάρη στα οποία έγιναν οι πρώτες συνελεύσεις που οδήγησαν στην κατάληψη), και επέτρεψε την «ικκή», όπως θα έλεγε ο Bourdieu, εξάπλωση της αντιδικτατορικής αντίληψης στο ευρύτερο κοινωνικό σώμα, που μέχρι τότε συνέχιζε με μικροαστική μακαριότητα την καθημερινότητά του.

Βέβαια, το πιο μεγάλο παράδοξο ήταν ότι η ίδια η εδαφική συγκέντρωση του ριζωματικού συναρμολογήματος του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος στον περιορισμένο χώρο του Πολυτεχνείου, δηλαδή η εδαφικοποίηση/ συγκέντρωσή του επέτρεψε την επιτυχή αποεδαφικοποίηση/ διασπορά του «μηνύματός» του. Αν το «Πολυτεχνείο» δεν λάμβανε χώρα στον περικλειστο χώρο του Πολυτεχνείου, αν δεν «αγκυρωνόταν» στο κέντρο της Αθήνας, πιθανότατα δεν θα προσέλκυε το πλήθος που από την πρώτη μέρα, έξω απ' τα κάγκελα και στους γύρω δρόμους, ενίσχυε ηθικά και υλικά τους καταληψίες, και σίγουρα δεν θα αποκτούσε τη συμβολική ισχύ που, μετά τη μεταπολίτευση, το καθιστά κατά κάποιον τρόπο συμμετρικό και αντίστροφο πόλο του Κοινοβουλίου στη φαντασιακή πολιτική γεωγραφία της Αθήνας, ως σύμβολο της «από τα κάτω» διάστασης της δημοκρατίας –εξ ου και η σύνδεση-και-αντίστιξη τους δια των διαδηλώσεων κατά καιρούς.³¹⁴

Υπάρχει όμως και μια άλλη διάσταση του Πολυτεχνείου ως συμβάντος, η οποία αναδεικνύεται στο άρθρο του «Ιού της Κυριακής» με τίτλο «**Οι 12 μήνες που δεν άλλαξαν τον κόσμο**».³¹⁵ Εκεί η δημοσιογραφική ομάδα επιχειρεί μια ενδιαφέρουσα αναδρομή στο «σχετικά αγνοημένο χρονικό διάστημα» των 12 μηνών που ακολούθησαν την εξέγερση, σημειώνοντας πως «όσα διαδραματίστηκαν τους δώδεκα μήνες μετά την εξέγερση αποτελούν τον πιο σίγουρο οδηγό για την κατανόηση της πολιτικής σημασίας της πέρα από τις υπερβολές και τις μυθοποιήσεις». Στο πρώτο από τα δύο τμήματα στα οποία φυσιολογικά χωρίζεται το διάστημα αυτό, από το Νοέμβριο 1973 έως τη μεταπολίτευση του Ιουλίου 1974 αναζητούνται «απαντήσεις για το χαρακτήρα της εξέγερσης, για το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και τις οργανώσεις που δρούσαν εκείνη την περίοδο».

Η θέση του άρθρου είναι εν πολλοίς πως το συμβάν ή, καλύτερα, η ομάδα συμβάντων που αποκαλούμε «εξέγερση του Πολυτεχνείου» ή απλώς «Πολυτεχνείο» είχε ως άμεσο, χρονικά,

---

³¹⁴ Πρόκειται πάντως για ένα παράδοξο (το συναρμολόγημα που αποεδαφικοποιείται δια της κυριολεκτικής εδαφικοποίησής του) που φαίνεται να επανέρχεται και σε όσα αφορούν τα Εξάρχεια μετά τη μεταπολίτευση και σχετίζεται με αυτό που ο Foucault ονόμαζε «ετεροτοπίες». Βλ. Foucault, M (1967) «Of Other Spaces», στο <http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html>.

³¹⁵ Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2007) «Νοέμβρης 1973 – Νοέμβρης 1974: «Οι 12 μήνες που δεν άλλαξαν τον κόσμο», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 18/11/2007, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20071118.htm>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

αποτέλεσμα την αποσταθεροποίηση και αποδιάρθρωση του φοιτητικού κινήματος. Η γραμμή φυγής του Πολυτεχνείου αποδείχθηκε (τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα) γραμμή αυτοκαταστροφική, «αφανισμού και θανάτου»: πέρα από την αιματηρή κατάπνιξη της εξέγερσης αυτής καθ' εαυτή, αμέσως μετά «εξαπολύθηκε κύμα συλλήψεων με στόχο τους πρωταγωνιστές [της]» οι οποίοι, εν τη απουσία αξιόλογων συνωμοτικών μηχανισμών και πρακτικών (που είχαν αδρανοποιηθεί ή εγκαταλειφθεί μετά την απόπειρα σταδιακής φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος μετά το 1972), έμειναν με την επιλογή είτε να εκτεθούν στον κίνδυνο βέβαιης σύλληψης είτε να κρυφτούν απομονωμένοι και ανήμποροι. Συνέπεια αυτού του κατασταλτικού κύματος που συνοδεύτηκε από μαζική αποτρεπτική παρουσία της αστυνομίας στους δρόμους, αλλά και την εξάρθρωση αριστερών ομάδων³¹⁶ ήταν η ανυπαρξία οποιασδήποτε μαζικής ή έστω σημαίνουσας πρωτοβουλίας αντίστασης, τόσο στον πανεπιστημιακό, όσο και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο.

Αν σε αυτά προστεθεί και ο συμβολικός εξοστρακισμός του συμβάντος από τη δημόσια σφαίρα,³¹⁷ τείνει κανείς να συμφωνήσει με τη διατύπωση του ιστορικού Βασίλη Παναγιωτόπουλου, που αναφέρεται στο άρθρο, πως «όσο είναι παρανόηση να αποδίδουμε τη δεύτερη φάση και τη διαιώνιση της δικτατορίας σε έμμεση αρνητική επίπτωση της εξέγερσης, άλλο τόσο δεν ισχύει και ότι η πτώση της δικτατορίας μπορεί να αποδοθεί έμμεσα ή άμεσα στο Πολυτεχνείο». Το Πολυτεχνείο δεν κλόνησε το δικτατορικό καθεστώς· αντίθετα, φαίνεται πως το συσπείρωσε και το παρακίνησε να σκληρύνει τη στάση του. Δεν ήταν όμως και ένα συμβάν χωρίς σημασία ή επιπτώσεις. Απλώς, αυτές θα πρέπει να αναζητηθούν στην περίοδο μετά τη μεταπολίτευση.

8.3 Η μεταπολιτευτική επικωδίκωση

Δεν αποτελεί πρωτοτυπία ο ισχυρισμός πως το συμβάν της φοιτητικής εξέγερσης του Νοεμβρίου 1973 αποτέλεσε ένα προνομιακό σημείο θεμελίωσης διαφορών, συγγενικών ή ανταγωνιστικών, στρατηγικών λόγου από διάφορους πολιτικούς δρώντες μετά τη μεταπολίτευση. Παράλληλα, πρόκειται και για ένα συμβάν το οποίο, με τους τρόπους που αναπαραστάθηκε και φορτίστηκε μεταπολιτευτικά, αποτέλεσε ένα εργαλείο συγκινησιακής –και άρα άμεσα σωματικής- επίρειας ή και χειραγώγησης ενός ευρέως κοινού. Όμως, αυτή η τελευταία *περίληψη* του συμβάντος δεν μπορεί να εξετασθεί χωρίς αναφορά στις επιτελεστικές διαστάσεις (και τις χωρικές μορφές) με τις οποίες συνδέθηκε, και γι' αυτό θα αποτελέσει το αντικείμενο επόμενης ενότητας. Προς το

---

³¹⁶ «Στις 19.2.74 η Αστυνομία ανακοίνωσε την εξάρθρωση του μηχανισμού του ΚΚΕ με 32 συλλήψεις, το Μάρτιο είχε σειρά το ΕΚΚΕ (34 συλλήψεις), η ΕΔΕ (15 συλλήψεις) και διάσπαρτα μέλη άλλων ομάδων». Όπ.π. Για ακόμα πιο λεπτομερή καταγραφή, βλ. Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών (1983), *Νοέμβρης '73: Αυτοί οι Αγώνες Συνεχίζονται, Δεν Εξαγοράζονται, Δεν Δικαιώθηκαν: 10 Χρόνια Ντοκουμέντα*. Αθήνα: Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών, σ. 62-4.

³¹⁷ «Σε όλο αυτό το οκτάμηνο διάστημα κάθε δημόσια συζήτηση περί Πολυτεχνείου είναι φυσικά απαγορευμένη. Οι μόνες εικόνες που εντυπώνονται σε όσους δεν το έζησαν είναι η σκηνοθετημένη παρουσίαση των καταστροφών από τον υπουργό προπαγάνδας του Μαρκεζίνη, τον Σπύρο Ζουρνατζή (18.11.73), και η άθλια τηλεοπτική ανάκριση κρατούμενων φοιτητών από τον Μαστοράκη, μέσα στο ΚΕΒΟΠ (24.11.73)». Όπ.π.

παρόν, θα επικεντρωθούμε στο πώς αρθρώθηκε η κυρίαρχη αφήγηση για το Πολυτεχνείο μεταπολιτευτικά, καθώς και στο πώς αυτή συναρθρώθηκε με την ευρύτερη πολιτική συνθήκη της περιόδου.

Μέχρι την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος, κάθε δημόσια αναφορά στο «Πολυτεχνείο» ήταν φυσικά απαγορευμένη. Ωστόσο, «από τις πρώτες μέρες της μεταπολίτευσης άρχισε να γίνεται αναφορά στη ‘θυσιά’ του Πολυτεχνείου και τον ‘ηρωισμό’ των παιδιών. Λες και μια ολόκληρη κοινωνία ανακάλυπτε ξαφνικά ένα κοινό μυστικό». Στις 3/8/1974 καταγράφεται και το πρώτο δημοσίευμα (στη «Χριστιανική»), παρότι δεν είχαν ακόμα κυκλοφορήσει εφημερίδες της Αριστεράς, ενώ «οι πρώτοι που έσπευσαν να εκλαϊκεύσουν όπως εκείνοι νόμιζαν το ‘μήνυμα’ του Πολυτεχνείου δεν ήταν άλλοι από τους επιθεωρησιογράφους», ξεσηκώνοντας μάλιστα «έντονες αντιδράσεις κριτικών και κοινού για την ασύστολη εκμετάλλευση του θέματος».³¹⁸ Απ’ τη μια πλευρά, και λαμβάνοντας υπόψη τη δημοφιλία της επιθεώρησης ως είδους ψυχαγωγίας εκείνη την περίοδο καθώς και το ρόλο της ως τρόπου έκφρασης μιας (ως ένα βαθμό κατασκευασμένης, φυσικά, και μέσω της επιθεώρησης) λαϊκότητας αλλά και επαφής αυτής της λαϊκότητας με ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες, η τάχιστα συμπερίληψη στα επιθεωρησιακά νούμερα ενός, από κάθε άποψη σοβαρού, πολιτικού συμβάντος είναι αποκαλυπτική των τρόπων με τους οποίους η επήρεια που είχε η εξέγερση στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα επιχειρήθηκε αρχικά να «ρυθμιστεί» αλλά και, κυρίως (μια και είναι απίθανο οι συντελεστές των παραστάσεων να επέμεναν στο θέμα αν ήταν αντιδημοφιλές), του ότι η επήρεια αυτή, πριν από την (ηγεμονική) ρύθμισή της (που ακολούθησε), δεν ήταν καθόλου αυτονόητη και καθόλου μονοσήμαντη. Απ’ την άλλη πλευρά, εξίσου ενδεικτική είναι και η οργισμένη αντίδραση των φοιτητών του ΕΜΠ («Στιγματίζουμε την εκμετάλλευση της ιερότερης στιγμής του επτάχρονου αγώνα του λαού μας που είναι και μια από τις μεγαλύτερες στιγμές της νεότερης ιστορίας μας»), ήδη από τις 7 Αυγούστου, αφενός διότι παρουσιάζεται ως αυτονόητη παρότι προφανώς δεν ήταν *ακόμη*, αφετέρου διότι θέτει δύο από τις βασικές παραμέτρους της μελλοντικά ηγεμονικής ερμηνευτικής προσέγγισης ή μυθολογικής κατασκευής της εξέγερσης: την ιερότητα του χαρακτήρα της και την απόδοσή της στο σύνολο του «λαού».

Με δυο λόγια: το «Πολυτεχνείο» αποτελούσε ένα, κυριολεκτικά, κενό σημαίνον που χρειαζόταν να πληρωθεί με νόημα αναδρομικά, ακόμα και για τις πιο αναντίρρητες επόψεις του. Χαρακτηριστικό είναι πως, όπως αναφέρει και πάλι ο «Ιός», «δεν ήταν καθόλου αυτονόητο ότι η ανασφαλής ακόμα μεταπολιτευτική κυβέρνηση είχε διάθεση να ασχοληθεί με τη σφαγή [αφού] στις 28/8/1974 το υπουργείο Δημόσιας Τάξης έσπευσε να διαψεύσει ότι διενεργείται έρευνα για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου!» Το γεγονός ότι «[δ]εν πέρασε ούτε μια βδομάδα και η κυβέρνηση υποχρεώθηκε να αναδιπλωθεί [καθώς] στις 5 Σεπτεμβρίου ανατέθηκε στον εισαγγελέα Δημήτριο Τσεβά η προανάκριση για την υπόθεση», πιθανότατα δεν οφειλόταν μόνο σε αυξημένη ευαισθησία, αλλά κυρίως στη συνειδητοποίηση –δεδομένου του κοινού αισθήματος, όπως άρχιζε να διαμορφώνεται ή να εκδηλώνεται- μιας ευκαιρίας.

Μόλις δύο μήνες μετά, ο μύθος του «Πολυτεχνείου» είχε αρχίσει να παγιώνεται. Ο Γ. Βότσης παρέθετε, ήδη στον πρόλογο του άρθρου του με τίτλο «**Φοιτητικός αγώνας ή λαϊκή εξέγερση ο**

---

³¹⁸ Όπ.π.

Νοέμβρης του 1973;», στη σ. 4 της *Ελευθεροτυπίας* της 18/11/1975 την πιο χαρακτηριστική μεταπολιτευτική ερμηνεία της εξέγερσης:

Η «Καθημερινή» βγήκε προχτές με πομπώδη οκτάστηλο τίτλο: «Οι Έλληνες προχωρούν στη θεμελίωση της Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας ΕΙΣ ΕΚΤΕΛΕΣΙΝ ΤΗΣ ΕΝΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ» –κι από κάτω στο κείμενο ο ετήσιος απολογισμός της κυβερνητικής δραστηριότητας από τον κ. Γ. Ράλλη, που δεν λέει λέξη για το Πολυτεχνείο (όπως δεν είπε λέξη εκείνες τις κρίσιμες μέρες και ο, Παρισινός τότε, σημερινός πρωθυπουργός κ. Κ. Καραμανλής).³¹⁹

Σε πολλά από τα ερωτήματα που ο ίδιος ο Βότσης διατυπώνει στη συνέχεια, ο παραπάνω τίτλος της «Καθημερινής» συμυκνώνει την «ορθή» πολιτική απάντηση του ηγεμονικού σχηματισμού της μεταπολίτευσης: στο εάν «προχώρησε ή έφραξε ‘το δρόμο που χάραξε ο Νοέμβρης’ η μεταπολίτευση», απαντά προφανώς ότι τον προχώρησε· στο εάν «κυριάρχησαν οι ‘αναρχικοί’ και οι ‘εξτρεμιστές’ [...] ή οι αγωνιζόμενοι κατά της χούντας για την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας», απαντά emphaticά με το δεύτερο σκέλος της διάζευξης· στο εάν «το ‘Πολυτεχνείο’ έγινε με την συμπαράσταση του αντιχουντικού αστικού πολιτικού κόσμου ή ενάντια και σε αυτόν», υπονοεί φυσικά το πρώτο.

Τα παραπάνω εμπλέκονται με άλλα, ακόμα πιο δύσκολα και αμφίσημα ερωτήματα: «Υπήρξαν πολιτικές δυνάμεις που οργάνωσαν και έλεγχαν το ‘Πολυτεχνείο’ ή ήταν αυθόρμητο λαϊκό ξέσπασμα;»· «[ήταν] μια φοιτητική αναταραχή [...] ή έφθασε στα όρια της λαϊκής εξέγερσης;»· «υπήρξαν [τελικά] συνειδητοί μαχητές [...] ή μόνον αφελή θύματα εκστρατείας ‘προβοκατόρων’ στα πλαίσια μιας ‘συνομοσίας’ για την αντικατάσταση της παπαδοπουλικής από την ιωαννινδική δικτατορία;». Ο Βότσης, συνεκτιμώντας μαρτυρίες και οπτικοακουστικά ντοκουμέντα, επιχειρεί μια προσέγγιση που τονίζει τον ενδεχομενικό, δυναμικό και πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα της εξέγερσης και αποκλείει τις μονοσήμαντες αναγωγές και τις εύκολες κατατάξεις: η εξέγερση ξεκίνησε ως φοιτητική και *εξελίχθηκε* σε κάτι ευρύτερο και μη κατηγοριοποιήσιμο, δεν ελέγχθηκε από καμία πολιτική δύναμη αλλά η επιρροή τέτοιων δεν έλειπε, η ίδια η δυναμική της εξέγερσης μετέτρεψε τις ιδεολογικές και υλικές συντεταγμένες και επήρειες σε κάτι που υπερέβη τα συστατικά και τις αφετηρίες τους. Με δυο λόγια, ο Βότσης επισημαίνει τον συμβαντικό και ανοιχτό χαρακτήρα της εξέγερσης, καθώς και το ότι ήταν αυτός κυρίως που δημιούργησε ποικίλες ανησυχίες:

Η έκταση, οι οργανωτικές μορφές «αυτόνομης» πάλης και η ριζοσπαστικότητα των συνθημάτων αυτής της εξέγερσης, δεν τρώμαζαν μόνο τη χούντα [...]. Αιφνιδίασε και ανησύχησε και τον αντιχουντικό πολιτικό κόσμο, που εκείνη την περίοδο ουσιαστικά είχε ξεκινήσει τον διάλογο με τον Μαρκεζίνη για τη σταδιακή πολιτικοποίηση του στρατοκρατικού καθεστώτος. Οι πολιτικοί ηγέτες στην Αθήνα συμπίπτουν: α) στην προσπάθεια να περιορισθεί η εξέγερση στα πλαίσια μιας φοιτητικής γενικά αντιχουντικής αναταραχής, με δίκαια

³¹⁹ Από το σημείο αυτό και στο εξής, τα προς ανάλυση παραθέματα των εφημερίδων της εκάστοτε εποχής θα επισημαίνονται με μια πλαϊνή απλή διαγράμμιση, και οι τίτλοι με διπλή: γκρίζα οι τίτλοι των άρθρων ή ρεπορτάζ, και μαύρη οι κύριοι τίτλοι (πρωτοσέλιδα) των φύλλων.

αιτήματα, στα οποία και συμπαρίστανται. Και β) στην καταγγελία των «εξτρεμιστών», «προβοκατόρων», «υπόπτων» και «ανεύθυνων στοιχείων».

Ο Βότσης εντοπίζει και στηλιτεύει ένα σχήμα λόγου που θα δούμε να επαναλαμβάνεται πολλές φορές στις προσεχείς ενότητες («οι [αβγ] κάνουν ένα δίκαιο αγώνα και τους υποστηρίζουμε, αλλά ο αγώνας τους υπονομεύεται από ενδογενή στους [αβγ] ανεύθυνα και ύποπτα στοιχεία τα οποία πρέπει να απομονωθούν/παταχθούν»), αλλά πέφτει και σε μια παγίδα. Παίρνει υπερβολικά τους μετρητοίς τις δηλώσεις του Ανδρέα Παπανδρέου (από το εξωτερικό) εκείνης της περιόδου, περί «ανένδοτου, αδιάλλακτου απελευθερωτικού κινήματος για την ανατροπή της τυραννίας [...] [και] την εδραίωση της χωρίς όρους λαϊκής κυριαρχίας στα πλαίσια της εθνικής ανεξαρτησίας» που υποτίθεται διαδόθηκε «σε κάθε γωνιά της ελληνικής γης» από «αγρότες, εργάτες και μισθωτούς που ενώνουν σήμερα τις δυνάμεις τους» με τη φοιτητική νεολαία, θέλοντας να τονίσει την πιο ριζοσπαστική ερμηνεία της εξέγερσης που και ο ίδιος υποστηρίζει, παραβλέπει όμως ότι είναι ακριβώς μια τέτοιου τύπου ανάγνωση –έστω και στο μετριοπαθέστερο και συντηρητικότερο που δικαιολογεί πρωτοσέλιδα σαν αυτό της «Καθημερινής» που ειρωνεύεται στην αρχή του άρθρου του. Η σοσιαλρεαλιστική εικόνα σύσσωμου του λαού που, απ' άκρη σ' άκρη της επικράτειας, ξεσηκώθηκε για τη λαϊκή κυριαρχία και εθνική ανεξαρτησία εύκολα διερμηνεύεται ως παλλαϊκή απαίτηση για θεσμικά κατοχυρωμένη, ομαλή δημοκρατική λειτουργία. (Σε ένα άλλο επίπεδο, η διερμηνεία αυτή αντιστοιχεί ως ένα βαθμό και με τη σταδιακή μετάλλαξη του ΠΑΣΟΚ από ριζοσπαστικό κίνημα –τουλάχιστον όσον αφορά την αρχική του σύνθεση και τον πολιτικό λόγο του, με όλες τις λαϊκιστικές και εθνικιστικές παραμέτρους που έχουν επισημανθεί³²⁰– σε κόμμα εξουσίας, αλλά γι' αυτή τη διάσταση θα χρειαστεί να επανέλθουμε). Και αυτό ακριβώς έγινε: το «Πολυτεχνείο» μυθοποιήθηκε ως το θυσιαστήριο που εγκαινίασε συμβολικά τον μεταπολιτευτικό κοινοβουλευτισμό.

Αυτή η διάσταση ωστόσο, δεν μπορεί να αναδειχθεί επαρκώς παρά μόνο σε συνάρτηση με τις χωρικές διαστάσεις του εορτασμού όπως καθιερώθηκε κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, με τις οποίες θα ασχοληθούμε στην επόμενη ενότητα.

Ένα διαφορετικό, αν και αναπόφευκτα σχετιζόμενο, ρεύμα αποφάνσεων για το «Πολυτεχνείο» εμφανίστηκε με ένταση στη δημόσια σφαίρα το Νοέμβριο του 1975, κατά τη διάρκεια της δίκης των υπεύθυνων για την καταστολή της εξέγερσης. Σταχυολογούμε σχετικούς τίτλους από την Ελευθεροτυπία:

- **«Θα σκοτώσουμε 10 χιλ. φοιτητές»** / ...για την ησυχία του λαού (1/11, σ. 2)
- **ΟΜΑΔΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ** / νεκρών της σφαγής (όπ.π., σ. 6)
- **ΚΤΥΠΑΤΕ μπορούμε να σκοτώνουμε** / έλεγε ο Ντερτιλής και πυροβολούσε
- **«ΜΕ ΕΘΑΨΑΝ ως το λαιμό!»** / Τρελάθηκε φοιτητής από φάλαγγα (3/11, σ. 11 –στα πλαίσια αφιερώματος στο Πολυτεχνείο με τίτλο «Τριήμερο Ελευθερίας» που διαρκεί ως τις 18/11/1975)

³²⁰ Βλ. Σπουρδαλάκης, Μ. (1988) ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας. Αθήνα: Εξάντας, Πανταζόπουλος, Α. (2001) Για το Λαό και το Έθνος: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989. Αθήνα: Πόλις

- **Ο Ντερτιλής μοίραζε όπλα και διέταζε: Σκοτώστε!** / *Και μαρτύριο της σταγόνας* (4/11, σ. 11)
- **«Ένα παιδάκι 9 χρονώ σκοτώθηκε στην αγκαλιά μου»** / *Ο Θεοφιλογιαννάκος τον έστησε στα 6 μέτρα* (5/11, σ. 12)
- **Εντολή στρατού προς αεροπορία: Βομβαρδίστε το Πολυτεχνείο!** (6/11)³²¹
- **Πυροβολείο δολοφόνων η ταράτσα του ΟΤΕ**
- **Του χάραζαν την κοιλιά με ξιφολόγχη** (7/11, σ. 11)
- **Βασάνιζε λέγοντας ανέκδοτα** (8/11, σ. 3)
- **ΑΝΑΣΚΟΛΟΠΙΖΑΝ** / *και έδερναν αλύπητα και με «επιστήμη»*
- **Η Ασφάλεια ξεπέρασε την ΕΣΑ σε σκανδαλώδη φαντασία** (13/11)
- **Τους έλειωναν δεμένους επάνω σε πάγκο** (όπ.π., σ. 7)
- **ΘΕΡΙΣΑΝ** / *ομάδα μαθητών στην Κυψέλη* (όπ.π., σ. 11)
- **Διεστραμμένοι, βιαστές και σάτυροι στο άντρο της Ασφάλειας** (14/11, σ. 7)
- **ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΣ ΕΚΤΕΛΕΙ** / *φοιτήτρια εξ επαφής* (15/11, σ. 6)
- **ΒΙΑΣΜΟΙ με ρόπαλα / ΞΕΠΕΡΑΣΑΝ ΚΑΙ ΤΟΝ ΧΙΤΛΕΡ** / *οι σκυλάνθρωποι της Ασφάλειας* (όπ.π., σ. 9)

Η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος χαρακτηρίζεται αρχικά από μια πραγματική έκρηξη του λόγου που ο Foucault, σε μια σειρά διαλέξεων που έδωσε στο Collège de France το 1976, και εκδόθηκαν το 1997 υπό τον τίτλο *Il Faut Défendre la Société*, αποκαλούσε «πολιτικο-ιστορικό». Ο λόγος αυτός, για τον Foucault, αντιλαμβάνεται το φαινόμενο της εξουσίας ως μεταβαλλόμενη σχέση επιβολής, κι έτσι διακρίνεται από έναν φιλοσοφικο-νομικό λόγο θεμελίωσης της κυριαρχίας του κράτους. Ο «πολιτικο-ιστορικός» λόγος συνδέεται με περιόδους εξεγέρσεων και αναταραχών, κατά τις οποίες επιστρατεύεται ώστε να κινητοποιήσει τις καταπιεσμένες μάζες και να νομιμοποιήσει τους αγώνες τους. Είναι ένας λόγος φύσει πολωτικός: ο Foucault τον ονομάζει λόγο του «εθνικού δυϊσμού». Πρωτοεμφανίστηκε με έναν τρόπο που να συνδέεται με τις νεωτερικές μορφές εξουσίας κατά τον 17ο αιώνα, και τελειοποιήθηκε κατά την προετοιμασία της Γαλλικής Επανάστασης, χωρίς να σταματήσει να εξελίσσεται.

Η αφετηρία του προβληματισμού αυτού είναι ο γνωστός αφορισμός του θεωρητικού του πολέμου Clausewitz, «ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα». Ο Foucault θεωρεί πως αυτή η ρήση αποτελεί την αντιστροφή ακριβώς της βασικής παραδοχής ενός λόγου που έχει ήδη αναπτυχθεί από τον 17ο αιώνα, ενός ιστορικο-πολιτικού λόγου που διακηρύσσει (με όρους Clausewitz) ότι *η πολιτική είναι η συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα*.³²² Ο λόγος αυτός, από τη

---

³²¹ Προσοχή στα πεζά αρχικά γράμματα των λέξεων «στρατού» και «αεροπορία», δηλωτικά ίσως της απαξίωσης και της ανυποληψίας των Ενόπλων Δυνάμεων την εποχή εκείνη.

³²² Ο Π. Κονδύλης διαφωνεί με τη ισχύ μιας τέτοιας «αντίστροφης» διατύπωσης, προτάσσοντας την αυστηρότητα της έννοιας του πολέμου στον Clausewitz και τις ειδικές υπαρξιακές του προϋποθέσεις. Παρ' όλα αυτά, σημειώνει πως «[ο] Clausewitz δεν θα είχε αντιρρήσεις αν κάποιος υπήγαγε από κοινού την πολιτική επικοινωνία και τον πόλεμο υπό

φύση του αμφίσημος και ευέλικτος, χρησιμοποιήθηκε από πολλούς κοινωνικούς δρώντες σε διάφορες συγκυρίες· το κοινό χαρακτηριστικό όλων των περιπτώσεων ήταν η εισαγωγή της ιστορίας (του πολέμου ή των συγκρούσεων) στο πεδίο του πολιτικού λόγου.

Μια κοινωνική ομάδα που διεκδικεί μια καλύτερη θέση στο πεδίο συσχετισμών δύναμης αυτοπαρουσιάζεται ως ένα ιστορικό υποκείμενο, με συγκεκριμένη καταγωγή και ρόλο, στα οποία η σημερινή της θέση δεν αρμόζει, καθώς είναι το αποτέλεσμα ηττών, καταπίεσης, αδικίας, κ.λπ. Πρόκειται για ένα λόγο έντονης πολεμικής, ένα λόγο βίαιο, επιθετικό και ακραία διχαστικό: το χάσμα που χωρίζει τις αντίπαλες ομάδες (έθνη, κοινότητες, φυλές, τάξεις, κ.λπ.) είναι απόλυτο, και έχει ιστορία –μια ιστορία κατάκτησης, σφαγών, μαρτυριών, σκλαβιάς, επιβολής. Βέβαια, όσο ο λόγος αυτός ενσωματώνεται στη νεωτερική πολιτική παράδοση, τα χαρακτηριστικά του «εκλεπτόνονται» –και φανερώνονται σε όλη την αγριότητά τους μόνο σε «έκτακτες» καταστάσεις. Ο Foucault διακρίνει αυτά τα χαρακτηριστικά, που διαμορφώνονται στον αγώνα της αστικής τάξης κατά της αριστοκρατίας, και έκτοτε μπορεί να εντοπιστεί «τόσο στη δεξιά, όσο και στην αριστερά»: «πρώτον, το ερωτικό σχεδόν πάθος για την ιστορική γνώση· δεύτερον, η συστηματική διαστροφή μιας ερμηνευτικής κατανόησης των πραγμάτων· τρίτον, η μανία της καταγγελίας· τέλος, τέταρτον, η διάρθρωση της ιστορίας με άξονα μια συνωμοσία».³²³

Αν θελήσει κανείς να εμβαθύνει λίγο στη σχέση αυτού του λόγου, στη συγκεκριμένη συγκυρία της Μεταπολίτευσης, με τους εκτός-λόγου σχηματισμούς με τους οποίους αρθρώθηκε και με τις σχέσεις εξουσίας που τον ενεργοποίησαν, πρέπει οπωσδήποτε να περιλάβει στην ανάλυσή του μια διερεύνηση του μετεμφυλιακού κράτους. Δεν είναι νομίζω τυχαίο, ότι ο πολιτικο-ιστορικός λόγος της Μεταπολίτευσης αποτελεί κατά κάποιο τρόπο το κατοπτρικό είδωλο του αντικομμουνιστικού λόγου που κυριάρχησε μετά τον Εμφύλιο ως τις παροξυσμικές, σχεδόν κωμικές, χουντικές εκδοχές του. Το τέλος του μετεμφυλιακού τρόπου κυριαρχίας που ήρθε με την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος (για μια σειρά λόγους που δεν θα εξετάσουμε εδώ), επέτρεψε σε αυτό τον ταραχώδη και μάλλον βραχύβιο λόγο να αναδυθεί, όπως ένα καράβι που βουλιάζει αφήνει στο σημείο βύθισης αναταράξεις και περιδινήσεις που δεν κρατούν πολύ. Ένας τρόπος ερμηνείας αυτού του λόγου θα μπορούσε να λέει ότι γεγονότα που έλαβαν χώρα σε περιορισμένους χώρους και χρόνους, και περιλάμβαναν ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού που ενεπλάκη στην αντίσταση κατά της δικτατορίας, μεγεθύνονται, υπερτονίζονται και φορτίζονται ώστε να συμπεριλάβουν το σύνολο του «λαού», των «δημοκρατικών πολιτών» και να δημιουργήσουν ένα κλίμα γενικευμένου πολέμου και διάχυτης βίας που εκπορευόταν από μια

την υπερκείμενη έννοια της σύγκρουσης για να συμπεράνει απ' αυτό ότι οι πολεμικές και οι μη πολεμικές συγκρούσεις συνεχίζουν ή καθορίζουν οι μιν τις δε». Βλ. Κονδύλης, Π. (1999) *Θεωρία του Πολέμου*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 47.

³²³ Foucault (2002) ό.π., σ. 170. Στον αντίποδα, και πριν από τον ιστορικο-πολιτικό λόγο, ο φιλοσοφικο-νομικός λόγος της κυριαρχίας περιστρεφόταν γύρω από ένα κέντρο: την απόλυτη εξουσία του μονάρχη· σκοπός του, η οικοδόμηση ενός νομικού συστήματος που να πιστοποιεί και να στηρίζει τη βασιλική εξουσία, το μονάρχη ως ενσάρκωση της κυριαρχίας, σε ένα θεμελιώδες, άχρονο, υπερϊστορικό δίκαιο. Δευτερεύων αλλά σημαντικός στόχος του λόγου αυτού ήταν η απόκρυψη της ιστορικότητας της κυριαρχίας, του γεγονότος δηλαδή ότι θεμελιώνεται σε σχέσεις ισχύος με συγκεκριμένη καταγωγή και δυναμική. Ας σημειωθεί εδώ πως οι νεωτερικές μορφές εξουσίας, όπως η πειθαρχία, αποτελούν μία ιδιαίτερη συνάρθρωση στοιχείων και των δύο παραδόσεων· καθόλου δεν υπονοείται ένα απλοϊκό σχήμα διαδοχής. Η θεωρία της κυριαρχίας δεν εξαφανίστηκε από το ιστορικό προσκήνιο με την είσοδο των μαζών σε αυτό, αντιθέτως συνέβαλε «στην επικάλυψη των πειθαρχικών μηχανισμών από ένα σύστημα δικαίου που κάλυπτε τις πειθαρχικές διαδικασίες, απάλειψε όλα τα στοιχεία της επιβολής [...] και διασφάλιζε σε όλους την άσκηση των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων, διαμέσου της κυριαρχίας του κράτους». (Foucault 2002, ό.π., σ. 56)

μικρή ομάδα συνωμοτών εναντίον του συνόλου του πληθυσμού, έτσι ώστε, αντίστροφα, να επιδώσει στον πληθυσμό αρνητικά μια φαντασιακή ενότητα.

Μια άλλη προσέγγιση, όχι απαραίτητα ασύμβατη με την πρώτη, θα τόνιζε ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτού του λόγου, την επίκληση μιας ορισμένης σωματικότητας: ο πολιτικο-ιστορικός λόγος επικαλείται το βασανισμένο ή εξεγερμένο σώμα (το κορμί που ματώνει και καταρρέει, εκείνο που ορθώνεται μπροστά στο τεθωρακισμένο, κ.λπ.) για να σημειώσει μια εξουσία βίαιη και κατασταλτική. Το πρόβλημα δεν είναι η ιστορική ακρίβεια αυτής της επίκλησης: κατά την περίοδο της δικτατορίας, οι κυρίαρχες τροπικότητες της εξουσίας ήταν όντως η καταπίεση, ο εξαναγκασμός, η απ' ευθείας σωματική βία –οι όποιες προσπάθειες για περισσότερο λεπτοφυείς τροπικότητες, «ιδεολογικής» χειραγώγησης, αντιμετωπίζονταν μάλλον ως γελοίες από το μεγαλύτερο κομμάτι, ακόμα και του πιο ανενεργού πολιτικά, πληθυσμού· το θέμα είναι πως αυτή η παροξυσμική και ακραία μορφή άσκησης εξουσίας πήρε (στο λόγο) τη θέση της «εξουσίας» εν γένει, με την έννοια του εμποδίου ή του ορίου που τίθεται στη λαϊκή κυριαρχία, αφήνοντας έτσι τη «δημοκρατία» σε μια αμφίσημη θέση κενού σημαίνοντος, διεκδικούμενη και μετέωρη ανάμεσα στην πλήρωσή της «από τα πάνω» και στη συμβαντική συνάρθρωσή της «από τα κάτω». Η πρώτη έγινε κυρίως μέσω της «πολιτικής» και η δεύτερη κυρίως μέσω της σύγκρουσης/του «πολέμου» (αν και ο διαχωρισμός των δύο τροπικοτήτων δεν είναι ποτέ ξεκάθαρος).³²⁴

Όπως και να έχει πάντως, τόσο στη μία περίπτωση όσο και στην άλλη, κομβικό ρόλο έπαιξε η ένταξη του «Πολυτεχνείου» στον κυρίαρχο μεταδικτατορικό πολιτικό σχηματισμό και στους δυναμικά μεταβαλλόμενους συσχετισμούς ισχύος της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, η οποία δεν μπορεί να ερμηνευθεί ξεκομμένη από τη θέση που κατέλαβε το ίδιο το κτηριακό συγκρότημα του Ε.Μ.Π. στην πολιτική γεωγραφία του κέντρου της Αθήνας και στις φαντασιακές αναπαραστάσεις της, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μέσα από μια σειρά τελετουργικών ή έκτακτων συμβάντων με ιδιαίτερα χωρικά χαρακτηριστικά.

---

³²⁴ «Αν θέλουμε ακόμη να διατηρούμε έναν διαχωρισμό ανάμεσα στον πόλεμο και την πολιτική, ίσως θα έπρεπε να απαιτήσουμε αυτή η πολλαπλότητα των σχέσεων δύναμης (force relations) να κωδικοποιηθεί –εν μέρει και ποτέ εξ ολοκλήρου- είτε με τη μορφή του 'πολέμου' είτε με τη μορφή της 'πολιτικής'· αυτό θα συνεπαγόταν δυο διαφορετικές στρατηγικές (με τη μία πάντοτε έτοιμη να μετατραπεί στην άλλη) για την ενσωμάτωση αυτών των ασταθών, ετερογενών, ευμετάβλητων και τεταμένων σχέσεων δύναμης». Φουκώ (1982), ό.π., σ. 117 (τροποποιημένη μετάφραση)

9. Αστικοί συμβολισμοί και σχέδια συγκρούσεων

Η ενότητα θα εστιάσει σε επιλεγμένες πολιτικές συγκεντρώσεις, πορείες και διαδηλώσεις της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου στο κέντρο της Αθήνας, λιγότερο ή περισσότερο συγκρουσιακές, άμεσα, έμμεσα ή καθόλου σχετιζόμενες με τα Εξάρχεια. Στις πρώτες (όσες δηλαδή «σημαδεύτηκαν» από συγκρούσεις με την αστυνομία) αναζητείται ένα *χωρικό μοτίβο* (ή η διαπίστωση της απουσίας του) στις κινήσεις των εμπλεκόμενων μερών που θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη τακτικών επιλογών που λαμβάνουν υπόψη τον αστικό χώρο και τον αναδομούν συμβολικά ή υλικά. Και οι μη-επεισοδιακές όμως συγκεντρώσεις, διαδηλώσεις κ.λπ. χρησιμεύουν στην ανάλυση με παρόμοιο τρόπο: νοηματοδοτώντας τον αστικό χώρο ή/και νοηματοδοτούμενες από αυτόν, σε κάθε περίπτωση καθιστούν τα στοιχεία που τον συναποτελούν (τις πλατείες, τις οδούς, τη γεωμετρία των χαράξεων, τα κτήρια κ.λπ.) στοιχεία μιας *συμβολικής οικονομίας* (ή πολλών) και ενός *συλλογικού φαντασιακού* (ή πολλών). Τα Εξάρχεια «συμμετέχουν» σε αυτό το παιχνίδι «θέλοντας και μη», εγκολπώνοντας ή απωθώντας πλήθη και διοχετεύοντας τις ροές τους ή συνορεύοντας με αυτές· εξ ου και η σημασία και των μαζικών πολιτικών εκδηλώσεων της εποχής που δεν έλαβαν χώρα στα Εξάρχεια, αλλά στις παρυφές τους ή και μακρύτερα.

9.1 Αστικές τελετές, σωματικές εγγραφές και συμβολικές επενδύσεις

Η σημασία των τελετουργικών πρακτικών για τη συνεκτικότητα των ανθρώπινων κοινοτήτων έχει επισημανθεί κατ' εξοχήν από κοινωνικούς ανθρωπολόγους που μελετούσαν προβιομηχανικούς πολιτισμούς: ο φορμαλισμός και η επαναληψιμότητα των τελετουργιών βοηθούσαν στην καθιέρωση του κοινωνικού χρόνου (που, όσο κι αν σχετιζόταν με τον «φυσικό», ηλιακό, σεληνιακό ή εποχιακό, δεν συνέπιπτε απαραίτητα ή/ και απόλυτα με αυτόν), στην εμπέδωση της κυκλικότητας και συνεπώς της οιονεί στασιμότητάς του, στον καθαγιασμό της παράδοσης, στη σταθεροποίηση της «κοινωνικής» και «προσωπικής» ταυτότητας, στη νομιμοποίηση των κανόνων της κοινότητας και άρα της όποιας ιεραρχικής/ εξουσιαστικής δομής της.

Και στις βιομηχανικές κοινωνίες όμως, οι τελετουργικές πρακτικές εξακολούθησαν να παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο, από το μικρο-επίπεδο των διαφορών συνομαδώσεων οποιουδήποτε χαρακτήρα, ως το μακρο-επίπεδο των εθνικών ταυτοτήτων, με αναλλοίωτη –αν όχι αναβαθμισμένη, λόγω ιλιγγιώδους άυξης της κλίμακας- τη σημασία των *συμβόλων*. Η σχέση συμβόλων και τελετουργίας είναι φυσικά αμφίδρομη: κινήσεις του σώματος, αντικείμενα ή χώροι αποκτούν συμβολική σημασία μέσω της επαναληπτικής τελετουργικής τους χρήσης και οι τελετουργίες αντλούν την ισχύ και την απήχησή τους μέσω της χρήσης αναγνωρίσιμων συμβόλων. Σε αυτή την οικονομία, τα χωρικής φύσης σύμβολα έχουν προνομιακή θέση διότι, προφανώς, όλες οι τελετές *κάπου* λαμβάνουν χώρα και άρα αυτό το «κάπου» αποκτά συμβολική δύναμη μέσω της τελετουργίας ή/και προσδίδει συμβολική δύναμη στην τελετουργία μέσω της μορφής ή της ιστορίας του. Άλλωστε, μία από τις σημαντικότερες διαδικασίες διαφορισμού του

χώρου σε τόπους (ή, με Ντελεζογκαταριανούς όρους, γράμμωσης του λείου χώρου) είναι, ακριβώς, η συμβολοποίησή του (η επικωδίκωσή του): η μετατροπή της υλικότητάς του σε νόημα.

Έτσι, γίνεται σαφές ότι, στα πλαίσια της παρούσας ενότητας, με τον όρο «αστική τελετουργία» δεν αναφερόμαστε στις τυποποιημένες, επαναλαμβανόμενες πρακτικές που συνθέτουν την αστική καθημερινότητα σε διάφορα επίπεδα ανάλυσης (και που αποτελούν ένα εξαιρετικό εργαλείο ανάλυσης μεταξύ άλλων και για τα Εξάρχεια), αλλά σε πιο σπάνιες, μοναδικές ή κυκλικά επαναλαμβανόμενες, συλλογικές δράσεις ή (ανα)παραστάσεις, που επιτελούνται από συγκεκριμένους φορείς στο δημόσιο χώρο. *Με άλλα λόγια, αναφερόμαστε σε συμβάντα που διακόπτουν ή αναστέλλουν την καθημερινή λειτουργία της πόλης, και όχι σε αυτά που την συνθέτουν.* Είναι σαφές πως τα συμβάντα αυτά, λόγω της τελετουργικής τους φύσης, συνθέτουν ή συνέχουν κάτι άλλο σε επίπεδο, όχι χωρικών, αλλά πολιτικών-ιδεολογικών ταυτοτήτων και κοινωνικών σχέσεων. Με όρους του Léfèbvre, δεν αναφερόμαστε στις *χωρικές πρακτικές*, αλλά στα *συμβάντα που συνθέτουν τον χώρο της αναπαράστασης*,

τον χώρο τον οποίο σφετερίζονται ομάδες δια αναγνωρίσιμων, επαναλαμβανόμενων συμβολικών πράξεων. Σε αυτό το πλαίσιο, η προσοχή μας δεν εστιάζεται στις ιερές τελετές που συνοδεύουν διαφορετικές εκκλησιαστικές λειτουργίες (liturgies) των οποίων ο τόπος είναι ο ναός, το τέμενος ή η συναγωγή. Ο όρος «τελετή» (rite) χρησιμοποιείται εδώ με την ίδια έννοια που έχει στην ινδοευρωπαϊκή ρίζα *rita* από την οποία προέρχεται (σ.σ.: όπως και η ελληνική «εορτή»), που σημαίνει την «αλήθεια» ή το «δίκαιο» ή το «δικαίωμα». [Αντικείμενό μας] είναι ο αστικός χώρος που διεκδικείται από την κοινότητα, οι συγκεκριμένες περιοχές στις οποίες, με τη ροή του χρόνου, κοινωνικές δυνάμεις σταδιακά εγκαθιδρύουν ένα δικαίωμα χρήσης. Και είναι δια αυτής της χρήσης, που αφορά τόσο λειτουργίες (functions) όσο και πράξεις (actions), που αυτές οι περιοχές ή οι αστικοί χώροι κατατούν μια ταυτότητα.³²⁵

Μια τέτοια τελετουργία είναι, φυσικά, η πορεία της επετείου του Πολυτεχνείου. Γίνεται κάθε χρόνο για να τιμήσει και να *υπενθυμίσει* και να τιμήσει ένα συγκεκριμένο συμβάν: τη φοιτητική εξέγερση της 17 Νοεμβρίου 1973 και την αιματηρή καταστολή της από τη χούντα· ξεκινά από έναν συγκεκριμένο τόπο (το κτήριο του Ε.Μ.Π στην Πατησίων) και καταλήγει σε έναν άλλο (την Αμερικανική Πρεσβεία) ακολουθώντας μια συγκεκριμένη διαδρομή (Πατησίων – Σταδίου – Πλατεία Συντάγματος – Βασιλίσσης Σοφίας)· συμμετέχουν λίγο πολύ συγκεκριμένα συναρμολογήματα (φοιτητικοί σύλλογοι, σχολεία, νεολαίες κομμάτων, κ.λπ.)· ακολουθούνται συγκεκριμένα εκφραστικά μοτίβα – ρεφραίν που εκφέρονται με συγκεκριμένες υλικές υποδομές και τεχνικές (πανώ και πλακάτ, τηλεβόες, ρυθμική επανάληψη συνθημάτων) και φέρουν συγκεκριμένο περιεχόμενο (π.χ. επαναλαμβάνονται οι θεματικές του αντιαμερικανισμού και του αντικαπιταλισμού, παραλλασσόμενες ή εμπλουτιζόμενες ανάλογα με τη συγκυρία)· ακόμα και οι διάσπαρτες συγκρούσεις, μικρές ή μεγάλες, ομάδων που εντάσσονται ή όχι στην πορεία, με την αστυνομία, μπορούν να ερμηνευθούν ως η τελετουργική επανάληψη μιας συμβολικής αναπαράστασης της βίας.

---

³²⁵ De Mare, H., Vos, A. (eds.) (1993), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands*. Assen: van Gorcum, σ. 1.

Όλα τα παραπάνω έχουν τη σημασία τους και την ιδιαίτερη συμβολική τους λειτουργία, γιατί προσαρτώνται στο προεξάρχον στοιχείο που είναι η ίδια η *διαδρομή* –όχι ως ίχνος στον χάρτη, αλλά ως βιωμένη εμπειρία. Ο πιο διάσημος μελετητής (και εισηγητής της έννοιας) της συλλογικής μνήμης, ο Γάλλος κοινωνιολόγος Maurice Halbwachs, υποστήριξε ότι αυτή μπορεί να είναι μόνο *επεισοδιακή*, δηλαδή «ανήκει σε συγκεκριμένες ομάδες, έχει ως αντικείμενό της τη βιωμένη εμπειρία, αποτελεί μέρος της ομαδικής ταυτότητας, και δεν μπορεί να μεταφερθεί από τη μία ομάδα στην άλλη». ³²⁶ Αυτή η οπτική για τη μνήμη, βαθιά επηρεασμένη από τον Bergson του οποίου ο Halbwachs υπήρξε μαθητής, ήρθε σε ρήξη με το «αρχαίο, μεσαιωνικό και πρωτονεωτερικό ενδιαφέρον για τη *σημασιολογική* μνήμη», δηλαδή τη μετάδοση και ανάκληση αφηρημένων «αντικειμενικών» πληροφοριών. Οι πιο πρόσφατες θεωρήσεις τείνουν να επανεκτιμήσουν τη σημασία της αφηρημένης ιστορικής γνώσης στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης (π.χ. μέσω των σχολικών εγχειριδίων), αλλά διατηρώντας την έμφαση σε στοιχεία όπως η ταυτότητα και η συνέχεια, για τις οποίες είναι αναγκαίες οι υποκειμενικές βιωματικές αναφορές –όσο δε πιο μακρινό είναι το συμβάν που πρέπει να ανακληθεί, και άρα όσο πιο αμφιλεγόμενη η αλήθεια του, τόσο πιο σημαντική γίνεται η «υπέρβαση των αμφισημιών από την οικοδόμηση μιας ισχυρής κεντρικής αφήγησης που συνεχώς θα επαναλαμβάνεται σε πρακτικές τελετουργικής κατανόησης». ³²⁷ Για τον Halbwachs, η μνήμη εκδιπλώνεται απαραίτητα σε ένα ένα χωρικό πλαίσιο, το οποίο λειτουργεί ταυτόχρονα τόσο ως υπόβαθρο ή φόντο των αναμνήσεων όσο και ως έναυσμα για την ανάκλησή τους. Επίσης, παίζει πολύ σημαντικό ρόλο σε ό,τι αποκαλούσε «φυσιογνωμία», «ένα κοινό σύστημα χειρονομιών, κοινωνικών πρακτικών, τεχνουργημάτων, εδαφικών τοποθεσιών κ.λπ. [...] το οποίο, αφού σταθεροποιηθεί, γίνεται τόσο οικείο που μοιάζει να εκπέμπεται από το ίδιο το περιβάλλον». ³²⁸ Στην ουσία, πρόκειται για την επικωδίκωση του χώρου από την κυρίαρχη ομάδα, η οποία έτσι επιβάλλει το δικό της καθεστώς σημείων ως φυσική, υποστασιοποιημένη πραγματικότητα, παράγοντας και την αντίστοιχη συλλογική μνήμη.

Αυτή η προσέγγιση μπορεί να φωτίσει την ιδιαίτερη και ενδιαφέρουσα περίπτωση και του *χώρου* του Πολυτεχνείου, ο οποίος γραμμώνεται από πολλές τμηματικότητες ταυτόχρονα και επίσης διεκδικείται συμβολικά και υλικά από πολλές κοινωνικές ομάδες ταυτόχρονα. Σε σχέση με το θέμα της παρούσας ενότητας πάντως, το κτηριακό συγκρότημα του Ε.Μ.Π. είναι αφετηρία, βάση, τόπος προέλευσης, σημείο εκδίπλωσης του κινούμενου πλήθους. Είναι επίσης και τόπος μνήμης και πένθους, τουλάχιστον κατά το τριήμερο που προηγείται της επετείου της εξέγερσης κάθε χρόνο. Έτσι, το πώς «καθαγιάσθηκε» το παραδοσιακό συγκρότημα του Πολυτεχνείου αποκτώντας ένα στάτους οιονεί τοτεμικό στον κυρίαρχο λόγο για τη μεταπολιτευτική δημοκρατία (αλλά, με διαφορετικούς ίσως τρόπους, και για συγκεκριμένους πολιτικούς χώρους) είναι ένα από τα θέματα που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, αλλά το κυριότερο είναι οι *επετειακές πορείες* του «Πολυτεχνείου», αλλά και άλλες που, όπως θα δούμε, ξεκινούσαν ή κατέληγαν σε αυτό –προγραμματισμένα ή μη- χωρίς να έχουν σχέση με την επέτειο.

³²⁶ Russell, N. (2006) «Collective Memory before and after Halbwachs», *The French Review*, Vol. 79, No. 4, σσ. 792-804.

³²⁷ Middleton, D., Brown, S.D. (2011) «Memory and Space in the work of Maurice Halbwachs», Meusburger P., Heffernan M., Wunder E. (eds.) *Cultural Memories: The Geographical Point of View*, New York: Springer, σσ. 29-49.

³²⁸ Όπ.π.

Επίσης, πρέπει να σημειωθεί πως το Πολυτεχνείο είναι ο ένας μόνος από τους δύο πόλους που κυριαρχούν στις συλλογικές αναπαραστάσεις του χωρικο-πολιτικού φαντασιακού αυτή την περίοδο. Ο άλλος είναι η πλατεία Συντάγματος –δηλαδή, στην ουσία, ο δημόσιος χώρος μπροστά από το κοινοβούλιο. Και από αυτόν θα ξεκινήσουμε την ανάλυσή μας.

9.1.1 Σύνταγμα και Πολυτεχνείο

Η ανάλυση του πρώτου πόλου θα πάρει αφορμές από δύο σύντομες και αυθόρμητες λαϊκές εκδηλώσεις που συνόδευσαν τις σημαίνουσες πολιτειακές μεταβολές του ελληνικού κράτους την περίοδο αυτή: τη μεταπολίτευση και την κατάργηση της βασιλείας μέσα από τα σχετικά ρεπορτάζ των «Νέων».

Στις 23/7/1974, η έκτακτη έκδοση των «Νέων» ανακηρύσσει την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος και την «αποκατάσταση» της δημοκρατίας, που έγινε σχεδόν εν μία νυκτί μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο στις 20 του μήνα.³²⁹

Η εξουσία επέστρεψε στο Λαό

ΑΠΟ ΣΗΜΕΡΑ ΤΟ ΒΡΑΔΥ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Οι Ένοπλες Δυνάμεις της ανέθεσαν την διακυβέρνηση

ΕΠΑΝΕΡΧΕΤΑΙ Ο ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ

Η ορκωμοσία αργά απόψε

Το τι ακολουθεί στους δρόμους της Αθήνας, περιγράφεται εν μέρει στο ρεπορτάζ των «Νέων» της 24/7/1974, με τίτλο

ΟΙ ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΓΙΟΡΤΑΖΟΥΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ

Και ο «Γέρος» παρών στο χθεσινό πανηγύρι

και την εξής εισαγωγή:

Στο ξέφρενο πανηγύρι της χαράς που ξέσπασε χθες το απόγευμα στην Αθήνα το πιο συγκινητικό, ασφαλώς, στιγμιότυπο ήταν αυτό που έγινε στη λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας. Μια ομάδα Αθηναίων πανηγύριζε για τα ευχάριστα γεγονότα. Ανάμεσά τους ήταν ένας νέος που κρατούσε μια μεγάλη φωτογραφία του Γεωργίου Παπανδρέου. Ο νέος φώναζε πιο πολύ απ' όλους, ήταν συγκινημένος πιο πολύ απ' όλους και κάθε τόσο έλεγε δυνατά: «Ήλθε και ο

³²⁹ Η στρατιωτική επέμβαση της Τουρκίας στην Κύπρο στις 20/7/1974, γνωστή και ως «Αττίλας Ι», λειτούργησε περισσότερο ως καταλύτης για την αντικατάσταση του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης που ήδη παρουσίαζε σημάδια αποσύνθεσης, ιδίως μετά το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου στην Κύπρο. Για ένα σύντομο χρονικό της μετάβασης, που έγινε ακαριαία και «βελούδινα», βλ. για παράδειγμα, <http://www.sansimera.gr/articles/801>. Για τους βαθύτερους λόγους και μηχανισμούς της, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην παρόμοια περίπτωση της Πορτογαλίας και της Ισπανίας (που είχε περισσότερες διαφορές), αξεπέραστο παραμένει το Πουλιαντζάς, Ν. (2006) *Η Πτώση των Δικτατοριών: Πορτογαλία – Ελλάδα – Ισπανία*. Αθήνα: Θεμέλιο, και ιδίως το κεφάλαιο «Οι Κρατικοί Μηχανισμοί», σσ. 81-113.

‘γέρος’ στο πανηγύρι. Δεν μπορούσε να λείψει. Αγωνίστηκε πιο πολύ απ’ όλους μας για τη σημερινή νίκη». Όλοι χειροκροτούσαν και όλοι θυμόντουσαν τους αγώνες του ακούραστου αγωνιστή και ηγέτη για τη Δημοκρατία.

Είτε είναι το παραπάνω περιστατικό αληθινό είτε φανταστικό, ο τρόπος αφήγησής του, η πρόταξή του στην εισαγωγή του άρθρου και η αναφορά του στον τίτλο έχουν μία σαφή ιδεολογική πρόθεση: αφενός, την απάλειψη της αριστεράς από το κάδρο της γιορτής, από τα επινίκια, άρα και από τη συγκρουσιακή διαδικασία που αυτή η γιορτή σφραγίζει¹ αφετέρου, και ταυτόχρονα, την «γραμμομοριοποίηση» της αντίστασης, την κωδίκωσή της από το συμβάν της κηδείας του Γ. Παπανδρέου στις 2 Νοεμβρίου 1968, που εξελίχθηκε σε διαδήλωση 500 χιλιάδων περίπου κόσμου και χαρακτηρίστηκε η «πρώτη πράξη αντίστασης κατά της χούντας». Ο «Γέρος» που ήρθε στο πανηγύρι συμβόλιζε, στο δρόμο, την αντοχή των παραδοσιακών πολιτικών «οικογενειών», το ότι, για την πλειονότητα ίσως του «λαού», η μεταπολίτευση ήταν ή θα έπρεπε να είναι η επαναφορά μιας κάποιας πολιτικής ομαλότητας, η επανεύρεση ενός νήματος μετά την ανωμαλία της δικτατορίας (ή έστω και της «αποστασίας»), και όχι μια ριζική τομή στα πολιτικά πράγματα. Ο τονισμός όμως (ή η επινόηση) του θέματος από την εφημερίδα αποκαλύπτει και την πρόθεση του κραταιού εκδοτικού συναρμολογήματος στο οποίο αυτή ανήκε, να διασφαλιστεί αυτού του τύπου η συνέχεια του πολιτικού συστήματος, επί το ομαλότερο μεν, πάντως οπωσδήποτε αμόλυντη και ανεπηρέαστη από τις μοριακές, ανένταχτες τακτικές του αντιδικτατορικού κινήματος. Ο «νέος» άλλωστε, το «φώναζε πιο πολύ απ’ όλους», «συγκινημένος πιο πολύ απ’ όλους»: ο «Γέρος», έλεγε, «αγωνίστηκε πιο πολύ απ’ όλους μας για τη σημερινή νίκη» (παρότι ήταν νεκρός;). Άρα, με μια έννοια, του ανήκει (ή στους επιγόνους του) οι υπόλοιποι εξωθούνται από το πρώτο στιγμιότυπο στη σιωπή και την αφάνεια.

Το υπόλοιπο ρεπορτάζ δίνει ενδιαφέρουσες εικόνες μιας αυθόρμητης αστικής γιορτής που μοιάζει όντως να αναδιατάσσει –πρόσκαιρα, έστω– τη συμβολική γεωγραφία της πόλης και να επανοικειώνει τον αστικό χώρο στον αστικό πληθυσμό ο οποίος, σε «κανονικές» συνθήκες, τον βιώνει μόνο αποσπασματικά. Όπως αποσπασματική, αναγκαστικά, είναι και η περιγραφή της γιορτής στο δημοσίευμα των «Νέων», χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει πως δεν μπορούν να αναγνωσθούν και ως συμμετέχοντα σε μια ευρύτερη διαλεκτική ρήξη/συνέχειας, γύρω από την οποία κινήθηκε σε μεγάλο βαθμό η δημόσια συζήτηση για την αδιαμφισβήτητη ομαλή μετάβαση από το δικτατορικό στο δημοκρατικό καθεστώς. Τα ενσταντανέ λοιπόν είναι:

- Η θορυβώδης ροή των αυτοκινήτων: «Το πρώτο χρώμα στο πανηγύρι» το έδωσαν, σύμφωνα με το δημοσίευμα, οι «οδηγοί των αυτοκινήτων» που, «από το απόγευμα αναστάτωσαν το κέντρο της Αθήνας [...] [με τα] ρυθμικά τους κορναρίσματα», επαναλαμβάνοντας κυκλικά το δρομολόγιο Σύνταγμα – Πανεπιστημίου – Ομόνοια – Σταδίου – Σύνταγμα. Και η σχετική παράγραφος καταλήγει πως «[ό]λοι οι δρόμοι χθες οδηγούσαν στο Σύνταγμα. Κυριολεκτικά!». Εδώ παρατηρούμε δύο στοιχεία: αφενός, μια επιβεβαίωση της, αυτονόητης σχεδόν, κεντρικότητας της πλατείας Συντάγματος στην πολιτική συμβολική γεωγραφία της Αθήνας, που επανανοηματοδοτείται ως πόλος έκφρασης του λαϊκού αυθορμητισμού και της δημοκρατικής θέλησης² αφετέρου, μια μεσολάβηση αυτού του αυθορμητισμού από το δυτικό-νεωτερικό (και καταναλωτικό)

σύμβολο του αυτοκινήτου –πριν συρρεύσει ο λαός στο Σύνταγμα, τον προλαβαίνουν οι «οδηγοί των αυτοκινήτων».

- Οι ανθοδέσμες που άλλαζαν χέρια: «Δημοκρατία και λουλούδια [...] Με λουλούδια και κλαδιά ελιάς στα χέρια, πολλές γυναίκες έδωσαν το παρών τους χθες στο Σύνταγμα». Παρατηρεί κανείς την κυκλικότητα της αλυσίδας των σημαινόντων (δημοκρατία > λουλούδια > κλαδιά ελιάς [> ειρήνη] > γυναίκες > Σύνταγμα [> δημοκρατία]), αλλά και την έμφυλα φορτισμένη εικονογραφία –ειδικά σε αντιδιαστολή με το προηγούμενο στιγμιότυπο με τους (άντρες) οδηγούς: οι γυναίκες φέρουν το φυσικό στοιχείο (και επίσης «δίνουν το παρών», σαν να ανταποκρίθηκαν σε πρόσκληση), οι άνδρες ελέγχουν το τεχνολογικό (και μάλιστα έδρασαν αυθορμήτως και πρωτόβουλα).
- Στο ίδιο πλαίσιο και η παρουσία οικογενειών: «Με μια μεγάλη γαλανόλευκη στο ένα χέρι και το γιο του στο άλλο, ο νεαρός πατέρας ανηφόριζε από τη λεωφόρο Συγγρού για το Σύνταγμα. [...] Μανάδες με παιδιά στην αγκαλιά ανηφόριζαν από τις γειτονιές για την πλατεία του Συντάγματος». Όπως η προηγούμενη εικόνα, και ασχέτως της «πιστότητάς» της, η εικονογραφία αυτή, απ' τη μια αποπολιτικοποιεί το συμβάν, απ' την άλλη υπογραμμίζει μεν μιαν αυθόρμητη λαϊκότητα, η οποία όμως δεν ξεφεύγει από το συντηρητικό πλαίσιο της οικογένειας.
- Οι ελληνικές σημαίες: «Μια ελληνική σημαία κρεμόταν όλη τη νύχτα από το λαιμό του αλόγου του 'Γέρου του Μωρηά'». Στο προφανές εθνικό-μυθολογικό περιεχόμενο της εικόνας (και μάλιστα σε διπλή υπογράμμιση: σημαία και εθνικός ήρωας), το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η διεκδίκηση και η επανοικειοποίηση αυτού του περιεχομένου από το πλήθος που γιορτάζει τη δημοκρατία, μετά από επτά χρόνια εθνοπατριωτικών θεαμάτων τύπου «η πολεμική αρετή των Ελλήνων».
- Οι νεαροί που χτυπούσαν σκαρφαλωμένοι «χαρμόσυνα» τις εκκλησιαστικές καμπάνες, δίνοντας μια «αναστάσιμη ατμόσφαιρα στην Αθήνα»: και πάλι, υπάρχει εδώ μια διπλή ανάγνωση πέρα από τον προφανή θρησκευτικό υπαινιγμό –απ' τη μια, αυτή είναι η δεύτερη πληροφορία του δημοσιεύματος (μετά τις κόρνες των αυτοκινήτων) για μια ηχητική χαρτογράφηση της γιορτής: απ' την άλλη, συμπληρώνεται η δημοκρατική μεθερμηνεία του τρίπτυχου «Πατρίς – Θρησκεία – Οικογένεια» που ξεκίνησε με τα προηγούμενα και παραμένει αινιγματικά αμφίσημη: στόχος είναι άραγε να επανοικειοποιηθεί τους παραδοσιακούς αυτούς θεσμούς από τη δεξιά και να μετασχηματίσει το περιεχόμενό τους ή επιδιώκει να καθησυχάσει το συντηρητικό κοινό ότι οποιαδήποτε ανησυχία για επαναστατική ρήξη είναι απολύτως αβάσιμη;
- Οι «επιθεωρησιογράφοι» που «χωρίς την αγωνία και το άγχος της λογοκρισίας» ξεκίνησαν πάλι να γράφουν (!). Προκαλεί κατάπληξη τούτη η άσχετη αναφορά (καθώς δύσκολα φαντάζεται κανείς τους «επιθεωρησιογράφους» να γράφουν στον δρόμο, ανάμεσα στα εορτάζοντα πλήθη), αλλά μάλλον προδίδει το άγχος του γράφοντα να σηματοδοτήσει την επαναφορά σε μια κανονικότητα «κανονικότερη του κανονικού», που η μόνη διαφορά της από αυτήν της δικτατορίας θα είναι το «απελευθερωμένο»

περιεχόμενο των αστείων των επιθεωρήσεων (αν και διατηρείται και εδώ μια αμφισημία, λόγω της δυνάμει υπονομευτικής λειτουργίας του χιούμορ).

Κατόπιν αυτών, είναι απολύτως αναμενόμενο το ότι αποσιωπάται εντελώς από τα «Νέα» η ανταγωνιστική ρηγμάτωση της γιορτής, που συνοδεύτηκε από ένα συγκρουσιακό συμβάν. Στον τόμο *Νοέμβρης '73: Αυτοί οι Αγώνες Συνεχίζονται...*³³⁰ η περιγραφή της γιορτής δεν είναι τόσο ειδυλλιακή:

Νωρίτερα, τεράστια πλήθη κόσμου κατακλύζουν το κέντρο της Αθήνας με πανηγυρισμούς υπέρ της Δημοκρατίας. Σε πολλές συνοικίες χτυπούσαν οι καμπάνες των εκκλησιών. Πλήθη κόσμου συρρέουν στο Σύνταγμα και στους υπόλοιπους δρόμους. Συγκροτούνται διαδηλώσεις. Η αστυνομία αργότερα το βράδυ επεμβαίνει και κτυπά τους διαδηλωτές. Πρώτη γεύση της δημοκρατίας... Οι διαδηλώσεις συνεχίζονται. Φωνάζονται συνθήματα όπως Η ΧΟΥΝΤΑ ΣΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ κ.λπ. Οι αστυνομικοί καταδιώκουν τους διαδηλωτές. Οι ξυλοδαρμοί διαδηλωτών συνεχίζονται ως αργά το βράδυ. Οι διαδηλώσεις επεκτείνονται στην Πατησίων, την Αλεξάνδρας, το Μουσείο... Νέοι ξυλοδαρμοί και κνηνητό διαδηλωτών από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις που έχουν εγκατασταθεί στο Πολυτεχνείο.

Η αφήγηση των «Νέων» δεν σημαδεύεται από τέτοιες δυσάρεστες εκτροπές (που είναι ενδεικτικό πως, στο αμέσως προηγούμενο απόσπασμα, καταλαμβάνουν μεγαλύτερο αφηγηματικό χώρο από τις ειρηνικές εκδηλώσεις χαράς)· αντίθετα, στο ρεπορτάζ υποδοχής του Κ. Καραμανλή με τίτλο «**Παραλήρημα στο αεροδρόμιο**», διαβάζει κανείς για στιγμιότυπα όπως «αστυνομικοί και λαός άκουγαν μαζί σε μικρούς πυκνούς ομίλους τις ειδήσεις για τις πολιτικές εξελίξεις από μικρό φορητό ραδιόφωνο». Ο λόγος είναι προφανής: η μετάβαση όφειλε να παρουσιαστεί ως μία ξεκάθαρη αλλαγή εξουσιαστικού «παραδείγματος». Όσο ομαλή, αναίμακτη και μη-συμβαντική κι αν ήταν αυτή η μετάβαση, μια και η χούντα μοιάζει απλώς, μετά την εσωτερική της κατάρρευση, να παραχώρησε τη διακυβέρνηση με μια απλή ανακοίνωση/ομιλητική πράξη, έπρεπε να παρουσιαστεί ως μία βαθιά και *ακαριαία* τομή, απότομη και αναπόδραστη. Με αυτό το αίτημα κατά νου, η εφαρμογή των παλιών γνωστών κατασταλακτικών πρακτικών εκ μέρους της αστυνομίας θα οδηγούσε σε μία ανεπιθύμητη σιωπηλή παραδοχή πως η μετάβαση στη δημοκρατία θα χαρακτηριζόταν και από πολλές όψεις συνέχειας των κρατικών μηχανισμών, και πως, εν πάση περιπτώσει, ακόμα και οι τομές δεν θα μπορούσαν να είναι υπόθεση μερικών ωρών. Από την άλλη, και η επιθετική προδιάθεση που έδειχνε η συγκρότηση των διαδηλώσεων και η πείσμων συμπεριφορά των διαδηλωτών, θα υπενθύμιζε εξ ίσου πως, αν υπήρχαν ανταγωνιστικές δυνητικότητες που μπορούσαν να εκφραστούν ακόμα και κατά τη διάρκεια της πιο σημαντικής και –υποτίθεται– ομόψυχης λαϊκής γιορτής, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να μην εκδηλωθούν ξανά με την εμπέδωση της –οποιασδήποτε– κανονικότητας. Όλα τα παραπάνω είναι πολύ λογικά και αναμενόμενα, αλλά γι' αυτό ακριβώς δεν είχαν θέση στο υπό κατασκευή μυθολογικό – ιδεολογικό πλέγμα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

³³⁰ *Νοέμβρης '73...*, ό.π., σ. 64.

Το δημοψήφισμα της 8/12/1974 για το πολιτειακό, του οποίου τα αποτελέσματα ήταν 69,2% υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας έναντι 30,8% υπέρ της βασιλευόμενης, ακολούθησε άλλη μία βραδιά αυθόρμητων πανηγυρισμών από μεγάλο πλήθος στο κέντρο της Αθήνας. Τα «Νέα» στις 9/12/1974, κάτω από τον κύριο τίτλο («ΕΠΙΤΕΛΟΥΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ»), αφιερώνουν ειδικό χώρο για τη γιορτή αυτή (το ρεπορτάζ συνεχίζεται στη σ. 7):

Η Αθήνα γιορτάζει τη νίκη

«Απόψε – πεθαίνει – ο Γερ-μα-νός»! / [...] Η κραυγή ακούστηκε για πρώτη φορά, εκεί κατά τις 8 το βράδυ, στην πλατεία Συντάγματος, όπου είχαν αρχίσει να συρρέουν, αμέσως μετά την ανακοίνωση των πρώτων αποτελεσμάτων, χιλιάδες Δημοκράτες, με αναμμένα κεριά, νεκρώσιμα, που κήδευαν τη βασιλεία, ροκάνες, σφυρίχτρες, σημαίες και καρδιές –κυρίως- που χτυπούσαν στο ρυθμό της Δημοκρατίας. / [...] / «Φόλα – στο σκύλο – της Φρει-δε-ρίκης!». / Από τη Βασιλίσσης Σοφίας. Από την Αμαλίας. Από την Καραγεώργη Σερβίας. Από την Ερμού. Από τη Σταδίου. Από παντού. Από παντού, χιλιάδες άνθρωποι [...].

Και πάλι, η γνώριμη εικόνα της ακτινικής συρροής του πλήθους προς ένα σημείο έλξης –την πλατεία Συντάγματος. Αλλά, αυτή τη φορά, αντί για τα εκκλησιαστικά σήμαντρα και τις κόρνες των αυτοκινήτων, ακούγονται σκωπτικά συνθήματα, «ροκάνες και σφυρίχτρες» η αυθόρμητη σκηνοθεσία της γιορτής επέβαλε την αλλαγή του τόνου από το δράμα στην κωμωδία, από το λυτρωτικό ξέσπασμα της Ανάστασης σε μια παρωδία του Επιταφίου (είναι χαρακτηριστικό πως οι μορφές έκφρασης της λαϊκής μαζικότητας, ακόμα και αυτές τις στιγμές της πολιτικής της εκδήλωσης, αντλούνται από την εκκλησιαστική παράδοση). Πιστεύουμε επίσης πως το σκηνικό της γιορτής της κατάργησης της βασιλείας, που, όπως παρουσιάζεται από τα «Νέα» μοιάζει τελείως απολιτική (οι συμμετέχοντες προσδιορίζονται ως «άνθρωποι» και «Δημοκράτες») και φέρνει τη σκωπτική/ διονυσιακή ατμόσφαιρα του καρναβαλιού, διατρέχεται κι από έναν λαϊκό / λαϊκιστικό εθνικισμό και σχετίζεται άμεσα με το γεγονός πως η ελληνική βασιλική οικογένεια ήταν βορειοευρωπαϊκής καταγωγής «ξένοι» –εξάλλου, το κυρίαρχο σύνθημα, με το οποίο ξεκινά η παραπάνω αφήγηση, είναι «απόψε πεθαίνει ο Γερμανός».

Όσον αφορά τον δεύτερο πόλο, το ιστορικό συγκρότημα του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, θίξαμε και σε προηγούμενη ενότητα πως «η εικόνα που έχουμε για το Πολυτεχνείο όλα αυτά τα χρόνια, είναι σε μεγάλο βαθμό κατασκευή της μεταπολίτευσης». ³³¹ Ένα σημαντικό μέρος της εικόνας αυτής, πέρα από όσα αναπτύξαμε για την επικωδίκωση του συμβάντος της εξέγερσης, έχει να κάνει και με τις αλλαγές που υπέστη το ίδιο το συγκρότημα –αλλαγές χωρικές/ λειτουργικές, αλλά και συμβολικές/ αναπαράστασης που αλληλοτροφοδοτούνταν- οι βάσεις για τις οποίες τέθηκαν ακριβώς στο χρονικό διάστημα που εξετάζουμε εδώ. Ένα πρώτο παράδειγμα μας δίνει το παρακάτω δημοσίευμα στη σ. 5 των *Νέων* στις 18/11/1974:

Αυτοί που άνοιξαν το δρόμο προς τις κάλπες

³³¹ Κωστόπουλος, Τρίμης, κ.ά. (2007), ό.π.

Ένα τείχος από λουλούδια σκέπασε μέχρι ψηλά επάνω τα κάγκελα της προσόψεως του Πολυτεχνείου, κρύβοντας τα κτίρια. / Χιλιάδες κόσμου, από πάρα πολύ νωρίς το πρωί άρχισε να προσέρχεται για προσκύνημα στο χώρο του Πολυτεχνείου όπου έγινε ένα πραγματικά λαϊκό και αυθόρμητο μνημόσυνο. / Οι ανθοδέσμες στα κάγκελα είχαν επάνω πρόχειρα καρφίτσωμένα σημειώματα με αφιερώματα και στίχους. Δεκάδες ήταν τα ποιήματα των ανωνύμων καθώς και σχέδια και πίνακες με θέματα αφιερωμένα στη μνήμη των παιδιών του Πολυτεχνείου. Μέσα στην αυλή, η παλιά πύλη, αυτή που έριξε το τανκ, στραβωμένη και σκουριασμένη έχει σκεπαστεί με στεφάνια, λουλούδια και τη σημαία. / Μικρές ομάδες κόσμου, διάσπαρτες στην αυλή, συζητούν, ενώ οι φοιτητές με μαύρα περιβραχιόνια κρατούν την τάξη. Τάξη επικρατεί παντού, μια τάξη γεμάτη σεβασμό και συγκίνηση, μια συμφιλίωση του λαού με το θάνατο. / [...] Όσοι έβγαιναν από το χώρο του Πολυτεχνείου είχαν μάτια που γυάλιζαν από δάκρυα και ένα μορφασμό στα πρόσωπά τους για να σκεπάσουν τη συγκίνηση. / «Λαέ θυμήσου σκοτώσαν το παιδί σου». / «Απόψε τιμούμε τους νεκρούς μας». / «Εδώ σκοτώσαν τ' αδέρφια μας». / Μέχρι αργά το βράδυ έμειναν οι φοιτητές στα προαύλιο του Πολυτεχνείου σε μια πρωτοφανή συμφιλίωση του λαού με το θάνατο, τραγουδώντας το θάνατο. / [...]

Καταρχάς, δυο λόγια για τον τίτλο. Έχουμε κάνει ήδη λόγο για την κυρίαρχη διερμηνεία της εξέγερσης μέσα από τον φακό του κοινοβουλευτισμού, ότι δηλαδή δήθεν η κεντρική επιδίωξη του εξεγερσιακού συμβάντος ήταν η αποκατάσταση μιας πολιτειακής και θεσμικής ομαλότητας εντός κοινοβουλευτικών πλαισίων. Όπως είδαμε, όχι μόνο η πρόθεση των εξεργεθέντων δεν ήταν αυτονόητη, αλλά επίσης αμφισβητήσιμο είναι το κατά πόσο η εξέγερση *εν τοις πράγμασι* «άνοιξε το δρόμο προς τις κάλπες». Εδώ, στον τίτλο ενός κειμένου που δεν έχει αυτό το ζήτημα ως θέμα του, η εμφάνιση μιας τέτοιας απόφασης ενισχύει τη θέση της στο σχηματισμό λόγου ως κεντρικής και αδιαμφισβήτητης σταθεράς. Και όχι από μόνη της: μία μέρα νωρίτερα, στις 17 Νοεμβρίου 1974, ακριβώς στην πρώτη επέτειο της εξέγερσης, είχαν γίνει οι πρώτες μεταπολιτευτικές βουλευτικές εκλογές. Η επιλογή της ημερομηνίας αυτής δεν ήταν χωρίς σημασία, φυσικά, και ενώ με μία έννοια τιμούσε την εξέγερση, με μία άλλη την ερμήνευε ηγεμονικά με τον τρόπο που εντοπίσαμε και πιο πάνω. Αυτή η ημερολογιακή και νοηματική μετατόπιση δεν έμεινε χωρίς αντιδράσεις, με τις οποίες θα ασχοληθούμε σε επόμενη ενότητα. Εδώ θα περιοριστούμε στην αντιπαραβολή του πιο πάνω αποσπάσματος με ένα απόσπασμα από το *Νοέμβρης '73...*, το οποίο αναφέρεται στην πορεία που έγινε προς το σκοπευτήριο της Καισαριανής στις 15/11/1974, η οποία είχε οργανωθεί από εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις, παρά την αναβολή του επίσημου εορτασμού της επετείου για μετά τις εκλογές. Στην εν λόγω πορεία (για την οποία *Τα Νέα* δεν φιλοξένησαν ούτε μία αναφορά) συμμετείχαν περίπου 50.000 κόσμου.

Τα συνθήματα που κυριαρχούν είναι ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΖΕΙ, ΟΙ ΦΑΣΙΣΤΕΣ ΣΤΟ ΓΟΥΔΙ, ΕΑΜ ΕΛΑΣ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ, ΕΜΠΡΟΣ ΓΙ' ΑΓΩΝΕΣ ΛΑΪΚΟΥΣ ΕΜΠΡΟΣ ΓΙ' ΑΓΩΝΕΣ ΤΑΞΙΚΟΥΣ, Μ' ΑΓΩΝΕΣ ΤΙΜΑΜΕ ΤΟΥΣ ΝΕΚΡΟΥΣ ΜΑΣ, ΨΩΜΙ ΔΟΥΛΕΙΑ ΚΑΙ ΛΕΥΤΕΡΙΑ, ΚΑΤΩ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ, Ο ΛΑΟΣ ΔΕΝ ΞΕΧΝΑ ΟΡΓΑΝΩΝΕΤΑΙ ΝΙΚΑ, ΕΡΓΑΤΕΣ ΑΓΡΟΤΕΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ, ΕΞΩ ΟΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ, ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΟ ΦΑΣΙΣΜΟ, ΛΑΕ ΘΥΜΗΣΟΥ ΤΟ ΝΟΕΜΒΡΗ. [...] Όταν η πορεία φτάνει στο Σκοπευτήριο γίνεται

προσκλητήριο νεκρών και τραγουδιέται το «πέσατε θύματα...». Κυρίαρχο σύνθημα το ΕΑΜ ΕΛΑΣ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ.

Στο πρώτο απόσπασμα περιγράφεται μια επιμνημόσυνη τελετή, στατική (το Πολυτεχνείο ως κέντρο έλξης του πλήθους που «προσέρχεται»), εύτακτη και βουβή (καρφίτσωμένα σημειώματα, «τάξη γεμάτη σεβασμό και συγκίνηση»), με κυρίαρχο θέμα –που επαναλαμβάνεται σαν *leitmotif*- τον θάνατο και το πένθος. Στο δεύτερο, περιγράφεται μια τελετή δυναμική-κινητική, στην οποία οι αναφορές στο θάνατο, χωρίς να λείπουν, εντάσσονται σε ένα αγωνιστικό πλαίσιο το οποίο εκφράζεται τόσο με τον (κατά Foucault) «ιστορικο-πολιτικό», διχαστικό-συγκρουσιακό λόγο, όσο και με έναν θετικό-διεκδικητικό λόγο. Παρότι ακόμα και η πρώτη εκδοχή δεν στερείται δυναμικά αγωνιστικών-επαναστατικών γραμμών φυγής (ακριβώς μέσω μεθερμηνειών του θανάτου και της θυσίας δια του σχήματος του πολιτικο-ιστορικού λόγου), σαφώς προβάλλει μια εικόνα παθητικότητας και το Πολυτεχνείο ως έναν χώρο σιωπηλού διαλογισμού και πένθους, μνημειακό όχι με τη μουσειακή, αλλά με μια οιονεί θρησκευτική έννοια.

Η μετατροπή του κτηριακού συγκροτήματος του ΕΜΠ σε μνημειακό χώρο προβλήθηκε ιδιαίτερα από *Τα Νέα* και τις επόμενες ημέρες, αυτή τη φορά με αναφορές στα δομικά και λειτουργικά του στοιχεία. Βλ. για παράδειγμα το δημοσίευμα:

ΛΑΪΚΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Θα μείνη για πάντα κλειστή η Πύλη του Πολυτεχνείου

Η κεντρική πύλη του Ε.Μ. Πολυτεχνείου θα παραμείνη για πάντα κλειστή, για να θυμίζει τον αγώνα και τη θυσία των σπουδαστών και του λαού της Αθήνας γενικότερα, καθώς και το απαραβίαστο του πανεπιστημιακού ασύλου [...] Για την είσοδο των φοιτητών του Μετσοβείου (sic) θα δημιουργηθούν άλλες εισοδοί.³³²

Ή αυτό, λίγες μέρες αργότερα:

Η παλιά πύλη του Πολυτεχνείου θα γίνει μνημείο των πεσόντων;

Η παλιά καγκελόπορτα, που «έπεσε» κάτω από τις ερπύστριες του τανκ και η οποία από την περασμένη εβδομάδα εκτίθεται σε δημόσιο προσκύνημα, να «στηθή» και πάλι σε κάποιο σημείο της αυλής του ιδρύματος, μαζί με μια αναμνηστική πλάκα, στην οποία θα αναγράφονται τα ονόματα των θυμάτων του περυσινού Νοέμβρη.³³³

Στο κλασικό έργο της *The City of Collective Memory*, η Ch. Boyer αναφέρει τον Αυστριακό κριτικό τέχνης Aloïs Riegl, που είχε κινήσει το ενδιαφέρον του Walter Benjamin λόγω της επιμονής του στην ανάδειξη της «ελάσσονος τέχνης» της κάθε εποχής. Σε ένα δοκίμιό του, ο Riegl ξεχώριζε στα μνημεία τριών ειδών αξίες: τη μνημονική, που χαρακτήριζε τα αρχαία και μεσαιωνικά χρόνια και αφορούσε τα «εκούσια» μνημεία, αυτά δηλαδή που ανεγείρονταν ως τέτοια (π.χ. οι αψίδες της ρωμαϊκής περιόδου), την ιστορική, που χαρακτήρισε τη δυτική σκέψη μετά την Αναγέννηση και αφορούσε κτήρια άλλων χρήσεων που επανεκτιμήθηκαν ως μνημεία

³³² *Τα Νέα*, 20/11/1974, σ. 7.

³³³ *Τα Νέα*, 22/11/1974, σ. 4.

της εποχής τους (π.χ. οι αρχαιοελληνικοί ναοί), και, τέλος, τη χρονική –μια ρομαντική/μοντέρνα εκτίμηση του παλιού ως τέτοιου, ακόμα και για «ασήμαντα» απομεινάρια περασμένων εποχών.³³⁴ Σε κάθε περίπτωση, διαπιστώνει κανείς πως κανένα μνημείο δεν έγινε τέτοιο «από μόνο του»: ήταν αναγκαία πάντα μια διαδικασία κωδίκωσης, είτε εξ ορισμού και εκ κατασκευής, είτε εκ των υστέρων ως βλέμμα και ως ερμηνεία. Έτσι και το Πολυτεχνείο «χρειάστηκε» τις παραπάνω διοικητικές αποφάσεις και χωρικές επεμβάσεις για να τονιστεί η ιστορική του σημασία και να ενισχυθούν οι μηχανισμοί της συλλογικής μνήμης γύρω από την εξέγερση του «Νοέμβρη».

Συνεπώς, ανακεφαλαιώνοντας, η πλατεία Συντάγματος δείχνει να καταλαμβάνει μια θέση «χωρικής μετωνυμίας» του κοινοβουλευτισμού ως βουλευτικής ταύτισης του «λαού» ή του «έθνους» (του συνόλου) με τη Βουλή (του υποσυνόλου ως συμβολικού-θεσμικού υποκαταστάτου του), ενώ το συγκρότημα του Πολυτεχνείου μετατρέπεται σε έναν ιερό / τοτεμικό χώρο, μνημείο πεσόντων και σύμβολο μιας ιστορικής, θεμελιακής για τη δημοκρατία, αγωνιστικότητας. Για να επιτευχθούν αυτά, στο παράδειγμα της πλατείας Συντάγματος προβάλλεται μια αναπαράσταση αποπολιτικοποιημένης «αυθόρμητης» λαϊκής γιορτής και αποσιωπούνται οι συγκρούσεις που σημειώθηκαν στο περιθώριό της μεταξύ Αστυνομίας και διαδηλωτών (όπως και το αντικείμενο της διαδήλωσης), και στο παράδειγμα του Πολυτεχνείου προβάλλεται η παθητική θρηνητική τελετή και αποσιωπάται η δυναμική πορεία-διαδήλωση. Και στις δύο περιπτώσεις, ο στόχος είναι να προωθηθούν συγκεκριμένες συμβολοποιήσεις των δύο αυτών χωρικών πόλων, καθώς και μία συγκεκριμένη συμβολική σχέση μεταξύ τους. Το Πολυτεχνείο αναπαρίσταται ως το θυσιαστήριο που στάθηκε αναγκαίο για να μπορέσει η δημοκρατία (το Σύνταγμα) να λειτουργήσει. Του οφείλονται όλες οι τιμές, αλλά είναι πλέον Ιστορία, παρελθόν. Ζώσα πραγματικότητα είναι μόνο η πραγματωμένη δημοκρατία.

Αυτή η συμβολοποίηση αμφισβητήθηκε έμπρακτα από τη σπουδαιότερη τελετή που συνδέθηκε με τις επετείους του «Πολυτεχνείου»: τις πορείες προς την πρεσβεία των ΗΠΑ.

9.1.2 Πορείες: χωρικά διακυβεύματα και επαναληπτικές εγγραφές

Η πρώτη πορεία για το «Πολυτεχνείο» θεωρείται, και πιθανότατα *όντως* ήταν –αν αναλογιστεί κανείς τον ακωδίκωτο και μοριακό, αν και μαζικό, ενθουσιασμό που επικρατούσε εκείνη την περίοδο- η πιο εντυπωσιακή, πολυπληθής και δυναμική που έγινε ποτέ. Παρ' όλα αυτά, σηματοδεύτηκε από μία ανακολουθία, μία άνωθεν επιβληθείσα βίαιη κωδίκωση: η συγκέντρωση, οι σχετικές εκδηλώσεις, και η πορεία προς την αμερικανική πρεσβεία πραγματοποιήθηκαν μία εβδομάδα μετά την ημερολογιακή επέτειο, στις 24/11/1974. Όπως είδαμε, αυτό έγινε γιατί ανήμερα στην πρώτη επέτειο, στις 17/11/1974, επιλέχθηκε να γίνουν οι πρώτες μεταπολιτευτικές βουλευτικές εκλογές. Κάναμε ήδη λόγο για την πορεία προς το σκοπευτήριο της Καισαριανής (στην οποία θα επανέλθουμε). Τώρα θα εστιάσουμε στα χωρικά δεδομένα της «επίσημης»

---

³³⁴ Boyer, M.C. (1996) *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. Cambridge Ma. & London: MIT Press, σσ. 143-44.

πορείας, ξεκινώντας από μία ιδιαιτερότητα στην οργάνωσή της: την προσπάθεια εύτακτης χωροθέτησης του πλήθους και οργανωμένης προσέγγισης του χώρου των εκδηλώσεων, ανάλογα με τη χωρική προέλευση των συμμετεχόντων.

Σε σχετικό δημοσίευμα των «Νέων» στις 22/11/1974 διαβάζουμε πως «η επιτροπή καθόρισε [...] τα σημεία όπου θα συγκεντρωθούν οι κάτοικοι των συνοικιών στις 2 μ.μ. για να κατευθυνθούν εν συνεχεία στο Πολυτεχνείο» (στην πλατεία Αμερικής οι κάτοικοι της Φιλαδέλφειας, των Πατησίων, του Γαλατσίου κ.λπ., στους Στύλους Ολυμπίου Διός αυτοί της Ηλιούπολης, της Ν. Σμύρνης, κ.λπ., στην πλατεία Ρηγίλλης εκείνοι του Ζωγράφου, του Βύρωνα, κ.ο.κ). Είναι μια ενδιαφέρουσα (και, νομίζω, μοναδική στη μεταπολιτευτική ιστορία) προσπάθεια διευθέτησης-οργάνωσης του πληθυσμού του ευρύτερου πολεοδομικού συγκροτήματος στην περίμετρο του κέντρου της πόλης σε συνθήκη μαζικής συγκέντρωσης. Μάλιστα, το δημοσίευμα δεν είχε μόνο γενικά ενημερωτικό-περιγραφικό χαρακτήρα, αλλά *στοχευμένα* ενημερωτικό-κανονιστικό, απευθυνόταν δηλαδή πρωτίστως στο πλήθος που έπρεπε να διοχετευθεί με ελεγχόμενο τρόπο προς το Πολυτεχνείο. Γι' αυτό το λόγο τα παραπάνω επαναλήφθηκαν και τις επόμενες μέρες σε ρεπορτάζ για την «οργάνωση της πορείας».

Για την κατάληξη αυτού του εγχειρήματος, προσφεύγουμε στο σχετικό (δίστηλο) ρεπορτάζ της επομένης της πορείας (*Τα Νέα*, 25/11/1974) με τίτλο:

ΣΕ ΠΡΟΚΑΘΟΡΙΣΜΕΝΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ

Συγκεντρώσεις σε επτά σημεία

Από τη 1 το μεσημέρι, στις συνοικίες και τις γειτονιές της Αθήνας, άρχισαν να συγκεντρώνονται πλήθη κόσμου σε σημεία που είχαν προκαθορισθή. Από κει ξεκινούσαν για τα σημεία συγκέντρωσης, που είχε ορίσει η Οργανωτική Επιτροπή, στο κέντρο της πόλεως.

* Στην πλατεία Κουμουνδούρου συγκεντρώθηκαν από τις περιοχές του Πειραιά –Κοκκινιάς, Νίκαιας, Κορυδαλλού, Αιγάλεω και Χαϊδαρίου: Μαθητές και μαθήτριες με λουλούδια στο χέρι, στεφάνια και πλακάτ, έχουν καταλάβει όλο το χώρο της πλατείας και υποδέχονται με χειροκροτήματα τους νέους του Αιγάλεω, που φθάνουν κρατώντας τη φωτογραφία του Αιγαλεώτη Μάρκου Καραμανή που σκοτώθηκε στο Πολυτεχνείο. Ξεχωρίζουν τα πλακάτ με τα συνθήματα: «Ο λαός απαιτεί... όμως η Χούντα ζη!», «Λευτεριάς λίπασμα οι πρώτοι νεκροί» [...]

* Στις στήλες του Ολυμπίου Διός συγκεντρώθηκαν από τις περιοχές Ηλιούπολεως, Δάφνης, Κουκακίου, Καλλιθέας, Αγίου Σώστη, Ν. Κόσμου, Ν. Σμύρνης κ.λπ. Κυριαρχούν οι μαθητές, αγόρια και κορίτσια, με πλακάτ και μεγάλα στεφάνια με το έμβλημα της Ειρήνης. Διακρίνονται τα συνθήματα: «Τα τανκς σκουριάζουν, οι καρδιές αντρίωνονται», «Όπως κι εσείς, για Λευτεριά και για Ειρήνη», «Αδέλφια μας ζείτε, μας οδηγήτε» [...]

* Στην πλατεία Ρηγίλλης συγκεντρώθηκαν από τις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας – Καισαριανή, παγκράτι, Βύρωνα, Υμηττό, Ζωγράφου. Εδώ είναι έκδηλη η συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου. Μαζί με τους νέους, εργάτες, νοικοκυρές με τα παιδιά τους, και άτομα κάθε

ηλικίας. Τα συνθήματα: «Έξω για πάντα από το ΝΑΤΟ», «ΝΑΤΟ-ΣΙΑ-Προδοσία», «Πολυτεχνείο σάλπισμα λευτεριάς», «Τα νεκρά μας αδέρφια, οδηγοί στους αγώνες».

* Στα «Παναθήναια», στη λεωφόρο Αλεξάνδρας, συγκεντρώθηκαν από τις περιοχές Γκύζη, Αμπελοκήπων, Χαλανδρίου, Χολαργού, Ψυχικού κλπ.

* Στην πλατεία Κάνιγγος συγκεντρώθηκαν οι μαθητές των Γυμνασίων, με στεφάνια και πανώ με τα συνθήματα: «Ψωμί Παιδεία Ελευθερία», «Μ' αγώνες τιμάμε τους νεκρούς μας» κλπ. Το κάθε σχολείο με τις σημαίες και τα πλακάτ, όπου αναγράφεται το Γυμνάσιο στο οποίο ανήκουν οι μαθητές, καταλαμβάνει τον προκαθορισμένο χώρο στην πλατεία. Μετά την προσέλευση όλων των αντιπροσωπειών, κατευθύνθηκαν συγκροτημένοι στο χώρο του Πολυτεχνείου.

* Στην πλατεία Αμερικής συγκεντρώθηκαν από τις περιοχές Κυψέλης, Νέας Ιωνίας, Νέας Φιλαδέλφειας, Πατησίων, Γαλατσίου κλπ. Κι εδώ μαθητές που κατεβαίνουν την Πατησίων τραγουδώντας «Πότε θα κάνει ξαστεριά» [...].

* Στην πλατεία Μεταξουργείου, συγκεντρώθηκαν από το Μεταξουργείο, τον Κολωνό, Σεπόλια, Περιστερί, κλπ.

* Ιδιαίτερες συγκεντρώσεις πραγματοποίησαν πολλά εργατοϋπαλληλικά σωματεία της Αθήνας, του Πειραιά, της Ελευσίνας, της Κορίνθου και άλλων πόλεων και στη συνέχεια κατευθύνθηκαν οργανωμένα στο Πολυτεχνείο.

Κάποιες παρατηρήσεις:

α) Τα «πλήθη κόσμου» ή οι «κάτοικοι των συνοικιών» του προηγούμενου αποσπάσματος αποδεικνύονται σχεδόν αποκλειστικά μαθητές, με εξαίρεση τη συγκέντρωση των «ανατολικών συνοικιών» που χαρακτηρίζεται από έντονη «παρουσία του λαϊκού στοιχείου» (σε μια σύντομη μεν, αλλά περιεκτική περιγραφή σοσιαλιστικού ρεαλισμού). Επειδή η οργανωμένη παρουσία των μαθητών σε τέτοια κλίμακα αποκλείεται να ήταν αυθόρμητη, μπορεί κανείς βάσιμα να υποθέσει ότι υπήρχε μια προσπάθεια ελέγχου του εορτασμού από το κράτος, πολλά χρόνια πριν από την επίσημη καθιέρωσή του.

β) Σε αυτό το πνεύμα, να σημειώσουμε πως ο συντάκτης περιγράφει με άνισο τρόπο τις συγκεντρώσεις στις διάφορες πλατείες. Υποθέτει κανείς ότι είτε δεν πρόλαβε να περάσει από όλες είτε δεν παρουσίαζαν όλες τον ίδιο αξιοπρόσεκτο ενθουσιασμό ή συμμετοχή ή βαθμό οργάνωσης.

γ) Τα σωματεία οργάνωσαν ξεχωριστές συγκεντρώσεις, και η επιθυμία της διακριτής παρουσίας τους στον αστικό χώρο είναι ενδεικτική, αφενός, της δυναμικής της εισόδου τους στη δημόσια σφαίρα (τόσο σύντομα μάλιστα μετά τη μεταπολίτευση) αλλά και, αφετέρου, ενός εμμένοντος κατακερματισμού του κοινωνικού σε μικρο-ομάδες που είναι ακόμα ατελώς ιεραρχημένες και οιονεί ριζωματικές, λίγο πριν επικωδικευθούν και συντονιστούν σε γραμμομοριακά σύνολα από την υπό κατασκευή επίσημη αφήγηση για το Πολυτεχνείο και από τους φορείς της, τα κοινοβουλευτικά κόμματα.

δ) Στην κατεύθυνση αυτή (της υποταγής σε γραμμομοριακές συνηχήσεις), υπογραμμίζεται σε δύο περιπτώσεις η οργάνωση του πλήθους σύμφωνα με πειθαρχικές τροπικότητες: οι μαθητές

κατελάμβαναν προκαθορισμένους χώρους στην πλατεία σύμφωνα με το σχολείο στο οποίο ανήκαν (ταξινομούμενοι έτσι χωρικά) και, μόλις συγκεντρώθηκαν όλοι, ξεκίνησαν «συγκροτημένοι» προς το Πολυτεχνείο (υποτάσσοντας έτσι την κίνησή τους σε μια χρονική περικύκλωση και σε μια ρυθμικότητα, όπως και τα σωματεία). Βέβαια, το συνολικό πλαίσιο αυτών των συγκεντρώσεων είχε μια πειθαρχική διάσταση αφού συνιστούσε: i) μια προσπάθεια οργάνωσης και κατανομής του πλήθους στον αστικό χώρο από μια κεντρική αρχή –την «Οργανωτική Επιτροπή»– σύμφωνα με κάποιους ορθολογικούς στόχους και κριτήρια και ii) μια προσπάθεια ελέγχου των μορφών έκφρασης του πλήθους αυτού, αφού (σύμφωνα με το προηγούμενο απόσπασμα), «[τ]α συνθήματα που [θα] αναγράφοντα[ν] στα πανώ –[όπως διευκρίνιζε] η επιτροπή- [έπρεπε] να είναι μέσα στα πλαίσια της διακηρύξεώς της». Υπό αυτό το πρίσμα, η απουσία του «λαού της Αθήνας» μπορεί να ερμηνευθεί ως ένδειξη της ριζωματικής φύσης του³³⁵ και ο μαθητικός πληθυσμός, σχεδόν μόνος του παρόν στα προκαθορισμένα σημεία, ίσως, εντασσόμενος καθώς ήταν σε έναν κατ' εξοχήν πειθαρχικό μηχανισμό (το σχολείο), να μην είχε και άλλη επιλογή.

Εν κατακλείδι, τόσο οι προσυγκεντρώσεις αυτές καθ' εαυτές (και η οργάνωσή τους και μέσω του αστικού τύπου), όσο και η συμμετοχή σε αυτές κυρίως σχολείων, και μάλιστα με τον πειθαρχημένο τρόπο που επισημάνθηκε, δείχνουν πως, οπωσδήποτε, υπήρξε μια προσπάθεια ελέγχου της πορείας εκ μέρους του κράτους μέσω ενός, τουλάχιστον, ιδεολογικού μηχανισμού που συνδεόταν με αυτό άμεσα (του σχολείου) και ενός που συνδεόταν με αυτό έμμεσα (του τύπου).

Σε αυτό το σημείο δεν πρέπει να παραβλεφθεί και η δραστηριότητα της Αστυνομίας ή και παρακρατικών μηχανισμών που, είτε φοβούμενοι τη δυναμική των εκδηλώσεων του «Πολυτεχνείου», είτε βρίσκοντας μια ευκαιρία εμπλουτισμού των αρχείων τους, φαίνεται πως κινήθηκαν ποικιλοτρόπως τις ημέρες πριν από την πορεία. Αυτό τουλάχιστον διαφαίνεται από δημοσιεύματα όπως το ακόλουθο από *Τα Νέα* στις 23/11/1974:

Συλλήψεις φοιτητών – Κινήσεις υπόπτων

Η Οργανωτική Επιτροπή των εκδηλώσεων του Πολυτεχνείου [...] εξέδωσε χθες την ακόλουθη ανακοίνωση-καταγγελία: / 1. Στον Κολωνό συνελήφθη ομάδα φοιτητών που κολλούσε αφίσσες για την εκδήλωση του Πολυτεχνείου. Τους ζητήθηκαν στοιχεία και τους απείλησαν ότι θα τους στείλουν στο κρατητήριο. Τους ασκήθηκε έντονη ψυχολογική πίεση. / 2. «Άγνωστοι» έπαιρναν φωτογραφίες επισκεπτών και όχι εκθεμάτων. Μετά από σχετική παρατήρηση εξαφανίσθηκαν. / 3. Άγνωστοι έγραψαν συνθήματα σε τοίχο του Πολυτεχνείου και πήραν φωτογραφίες των συνθημάτων αυτών που ήταν έξω από το πλαίσιο που είχε καθορίσει η Οργανωτική Επιτροπή. / 4. Παρατηρήθηκαν κινήσεις υπόπτων στοιχείων έξω από το Πολυτεχνείο και εκφοβισμός του κόσμου με φράσεις όπως «γιατί τραγουδάτε», «τι κάνετε εδώ», κ.λπ.

³³⁵ Δεν αγνοούμε και τον αρκετά διαδεδομένο φόβο, και παρά τις θεσμικές και πολιτειακές αλλαγές και την ομαλή διεξαγωγή των εκλογών μόλις μια εβδομάδα πριν, ότι το νέο πολίτευμα ήταν ακόμα «εύθραυστο»· αυτός ο φόβος οπωσδήποτε απέτρεψε μέρος του πληθυσμού από τη συμμετοχή στις εκδηλώσεις της επετείου.

Ωστόσο, η πορεία καθαυτή, όπως περιγράφηκε από *Τα Νέα*, δείχνει να επιβεβαιώνει την εικόνα μιας εκδήλωσης λαϊκής, αυθόρμητης, αδιαμεσολάβητης, οργανωμένης από «τα κάτω», κοντολογίς *μοριακής*, που ξεπερνούσε φανερά οποιαδήποτε προσπάθεια ελέγχου ή εκφοβισμού. Στο πρωτοσέλιδο της 25ης Νοεμβρίου 1974, η εφημερίδα έγραφε τα εξής:

Η ΠΙΟ ΜΕΓΑΛΗ ΔΙΑΔΗΛΩΣΗ ΠΟΥ ΕΓΙΝΕ

Τιμή στη μνήμη αυτών που καταξίωσαν την ύπαρξη ενός ολόκληρου Λαού

ΗΤΑΝ ΜΙΑ ΠΟΡΕΙΑ ΣΥΓΚΛΟΝΙΣΤΙΚΗ

Πειθαρχημένη Πολιτισμένη Αντιμοναρχική

Ήταν μια πορεία συγκλονιστική... Η μεγαλύτερη διαδήλωση που έγινε ποτέ στην Ελλάδα. Και η πιο ωραία... Είχε την ομορφιά της ηλικίας αυτών που απετέλεσαν την συντριπτική της πλειοψηφία. Ήταν οι νέοι και οι νέες της Αθήνας που τίμησαν τους νεκρούς τους.

[...] Όλοι οι δρόμοι οδηγούσαν, χθες, στο Πολυτεχνείο. Σ' ένα εκατομμύριο ψυχές, υπολογίστηκε το πλήθος. «Διαδήλωση-μαμούθ» την ε χαρακτήρισαν τα ξένα πρακτορεία. Μα πριν απ' όλα, ήταν μια διαδήλωση πειθαρχημένη, πολιτισμένη, χωρίς ακρότητες κι ασχήμιες.

[...] ΤΟ ΑΜΕΤΡΗΤΟ πλήθος, που είχε καταλάβει ασφυκτικά όλους του χώρους και τους δρόμους στην περιοχή του Πολυτεχνείου, μετά τις διαδηλώσεις που έγιναν, συγκρότησε μια συγκλονιστική πορεία προς την ΕΣΑ –όπου βασανίστηκαν χιλιάδες αντιφασίστες πατριώτες- και την αμερικανική πρεσβεία.

Ήταν τόσο μεγάλο το πλήθος, που η πορεία χρειάστηκε 3 ½ ώρες για να φθάση στο τέρμα της.
[...]

Έχει ενδιαφέρον πως, παρά την αναφορά και πάλι στους νεκρούς κ.λπ., ο πολιτικός χαρακτήρας της πορείας υπερίσχυε φανερά, τόσο με την επαναλαμβανόμενη χρήση του όρου «διαδήλωση», όσο και με την αναφορά στους προορισμούς της –όχι μόνο την ΕΣΑ, όπως επέμεναν τα δημοσιεύματα των προηγούμενων ημερών,³³⁶ αλλά και τη γειτονική πρεσβεία των ΗΠΑ.

Στο ρεπορτάζ των σελ. 12-13, με τίτλο

ΕΝΑΣ ΛΑΟΣ ΤΙΜΑ ΑΥΤΟΥΣ ΠΟΥ ΚΕΡΔΙΣΑΝ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

έγραφε, ανάμεσα στα άλλα, τα εξής:

Από τις 2.30 συγκλίνουν στο χώρο του Πολυτεχνείου χιλιάδες άτομα που καταφθάνουν από κάθε σημείο. Ήδη, όλη η Πατησίων, από τη λεωφόρο Αλεξάνδρας ως την Ομόνοια, έχει κατακλυσθή. Γεμάτοι είναι και όλοι οι γύρω δρόμοι, καθώς και ο χώρος μπροστά στο Μουσείο.

Στα μπαλκόνια και στις ταρατσες συνωστίζονται εκατοντάδες άτομα, που ενώνουν κι αυτά το χειροκρότημά τους για τις αντιπροσωπείες που προσέρχονται.

³³⁶ Την παραμονή της πορείας, ο σχετικός τίτλος των *Νέων* ήταν «*Λαϊκή πορεία αύριο προς το ΕΑΤ/ΕΣΑ –Για την επέτειο της σφαγής*».

[...] Τα μεγάφωνα μεταδίδουν συνεχώς συνθήματα, ανακοινώσεις και τραγούδια. Με ιδιαίτερες εκδηλώσεις γίνεται δεκτή από το πλήθος η ανακοίνωση της Οργανωτικής Επιτροπής ότι δεν επέτρεψε το Σάββατο το βράδυ να κατατεθεί στεφάνι στο Πολυτεχνείο από αντιπροσωπεία της «Βασιλικής Παρατάξεως».

[...] Συναυλία με ορχήστρα και επίσημη εμφάνιση τραγουδιστών δεν δόθηκε. Οι τραγουδιστές Μαρία Φαραντούρη, Γιώργος Καλογιάννης, Νίκος Ξυλούρης, [...], συγκεντρώθηκαν στον εξώστη του κτιρίου της Αρχιτεκτονικής, απ' όπου και τραγούδησαν στα ενδιάμεσα των συνθημάτων, τραγούδια της αντιστάσεως και του αγώνα: «Πότε θα κάνει ξαστεριά», «Όταν σφίγγουν το χέρι», [...] και άλλα.

Ακολουθεί η απομαγνητοφώνηση των ομιλιών του Πρύτανη και εκπροσώπων της Οργανωτικής Επιτροπής και κατόπιν η περιγραφή της πορείας.

Είναι η ώρα 5, όταν όλο αυτό το πλήθος αρχίζει να ξεδιπλώνεται εντυπωσιακά με κατεύθυνση την ΕΣΑ και την αμερικανική πρεσβεία. Με πολύ κόπο, αυτοκίνητα της Οργανωτικής Επιτροπής προσπαθούν να ανοίξουν δρόμο για να περάσει η πορεία.

Όλη η Σταδίου, το Σύνταγμα, η Βασιλίσσης Σοφίας και ο χώρος μπροστά από την αμερικανική πρεσβεία και την πλατεία Μαβίλη, έχει κατακλυσθή από νωρίς από πλήθη και περιμένουν. Οι φοιτητές καλούν με μεγάφωνα τον κόσμο να συγκεντρωθεί στα πεζοδρόμια.

ΤΟ ΘΕΑΜΑ της πορείας, καθώς στρίβει την Σταδίου και ανεβαίνει την Βασιλίσσης Σοφίας, είναι συγκλονιστικό. Όλο το κατάστρωμα του δρόμου έχει καλυφθεί από πυκνό πλήθος – αγόρια και κορίτσια, γυναίκες, άντρες και παιδιά- πιασμένοι χέρι-χέρι, τραγουδούν, φωνάζουν συνθήματα, σείουν πανώ και πλακάτ.

Στις άκρες της πορείας, στα δύο πεζοδρόμια του δρόμου, φοιτητές με περιβραχιόνια, σχηματίζουν αλυσίδα, ενώ άλλοι μέσα στην πορεία, με φορητά μεγάφωνα, δίνουν τα συνθήματα που έχουν εγκριθεί από την Επιτροπή.

ΕΙΝΑΙ 7 παρά 10 –δυο ώρες σχεδόν μετά την εκκίνηση από το Πολυτεχνείο –και η κεφαλή της πορείας μόλις φθάνει στο ύψος του κτιρίου της ΕΣΑ.

ΔΑΣΟΣ τα χέρια που υψώνονται προς το αθέατο κτίριο όπου βασανίστηκαν απάνθρωπα στη διάρκεια της δικτατορίας οι αντίπαλοι του καθεστώτος:

-«Εδώ σκοτώσαν τ' αδελφιά μας» –είναι η κραυγή που συγκλονίζει. Κι αμέσως, άλλα συνθήματα-κραυγές:

-«ΕΣΑ – Ες-Ες Βασανιστές».

-«Ο λαός απαιτεί –Οι φασίστες στο Γουδί».

-«Μ αγώνες τιμάμε τους νεκρούς μας».

-«Αδέρφια ζείτε –Εσείς μας οδηγείτε».

ΜΠΡΟΣΤΑ ακριβώς στην πορεία, ένα ικρίωμα από το οποίο κρεμιέται το ομοίωμα του Παπαδόπουλου, κάνει ακόμη πιο σαφή την κραυγή του πλήθους: «Δώστε τη χούντα στο λαό».

Καθώς η πορεία περνάει μπροστά από την αμερικάνικη πρεσβεία –που είναι κυκλωμένη από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις, όπως και ο χώρος του ΕΑΤ/ΕΣΑ- τα χέρια υψώνονται γροθιές.

-«Έξω οι Αμερικάνοι».

-«ΝΑΤΟ – ΣΙΑ – Προδοσία».

-«Δεν σας θέλει ο λαός – την πρεσβεία σας και μπρος».

-«Παλάτι και πρεσβεία, να γίνουμε σχολεία».

-«Έξω οι βάσεις απ' την Ελλάδα».

-«Έξω για πάντα απ' το ΝΑΤΟ».

-«Δολοφόνε Κίσινγκερ».

ΣΕ ΟΛΗ τη διάρκεια των εκδηλώσεων και της πορείας ο λαός της Αθήνας διαδήλωσε έντονα την αντίθεσή του στη μοναρχία. Δεκάδες πλακάτ είχαν για στόχο τους το παλάτι, ενώ σ' ολόκληρη την πορεία κυριάρχησαν τα συνθήματα:

-«Χούντα και στέμμα, μας έπνιξαν στο αίμα».

-«Ρίχτε το στέμμα στα σκουπίδια».

-«Όχι ξανά στη Μοναρχία».

-«Να γίνει σχολείο το παλάτι».

-«Λαέ πολέμα, σου φέρνουνε το στέμμα».

ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΙ της συγκλονιστικής πορείας περνούν έξω από την ΕΣΑ και την πρεσβεία στις 8.30 επαναλαμβάνοντας τα ίδια συνθήματα-απαίτηση για τιμωρία των ενόχων της 7ετίας, για την λαϊκή κυριαρχία, εθνική ανεξαρτησία και Δημοκρατία.

Δύο χιλιάδες φοιτητές και στη συνέχεια άλλοι τόσοι εργάτες, επιστήμονες, υπάλληλοι κλπ. απετέλεσαν τις ομάδες τάξεως. Ανάμεσά τους και οι γονείς του 17χρονου μαθητού Διομήδη Κομνηνού, που σκοτώθηκε πέρυσι το Νοέμβρη στο Πολυτεχνείο.

Ο ενθουσιασμός, ο αυθορμητισμός και η πληθυντική συμμετοχή έμελλε, αναπόφευκτα ίσως, να μην επαναληφθούν ποτέ σε τέτοιο βαθμό μετά την πρώτη πορεία, αυτή έθεσε ωστόσο το περίγραμμα όλων σχεδόν των πορειών που την ακολούθησαν. Γι' αυτό τον λόγο παρέθεσα τόσο εκτεταμένα αποσπάσματα, και γι' αυτό τον λόγο αξίζει να τα σχολιάσουμε λίγο.

- Καταρχάς, εντύπωση προκαλούν οι επαναλαμβανόμενες νύξεις της μοριακότητας της συγκέντρωσης, ειδικά σε σύγκριση με τις απόπειρες οργάνωσης του πλήθους που σχολιάσαμε πιο πάνω (και παρά την παρουσία της αναγκαίας περιφρούρησης): η μαζική, ανοργάνωτη προσέλευση του κόσμου «κατά χιλιάδες», ο συνωστισμός στις ταράτσες και τα μπαλκόνια, ο κατακλυσμός δρόμων και πεζοδρομίων από πυκνό πλήθος, η αυθόρμητη συμμετοχή των τραγουδιστών, κ.ο.κ. Όπως θα δούμε, το χαρακτηριστικό αυτό θα βαίνει ολόένα και πιο αμβλυμένο τα επόμενα χρόνια.
- Έπειτα, το καθαρά τελετουργικό κομμάτι: όπως η περιφορά του Επιταφίου και άλλες αστικές τελετές θρησκευτικού χαρακτήρα έχουν ως στόχο, διασχίζοντας το χωρικό ενδιαίτημα, να μεταφέρουν στο σύνολο της κοινότητας το μήνυμα της θρησκευτικής εκδήλωσης ενοποιώντας ταυτόχρονα την κοινότητα συμβολικά υπό το μήνυμα αυτό, έτσι και η πρώτη αυτή πορεία του «Πολυτεχνείου» διασχίζει το κέντρο της Αθήνας, ξεκινώντας από τον «ιερό» χώρο του ιδρύματος, περνώντας μπροστά από τη Βουλή (σε μια αμφίδρομη συμβολική ισχυροποίηση λαϊκής και νομοθετικής εξουσίας) και καταλήγοντας στην αμερικανική πρεσβεία, ακριβώς για να διαδηλώσει την ομόφωνη απάρεσκεια/αντίθεση του συγκεντρωμένου πλήθους (εκπροσώπου του ενωμένου λαού) στη μακρόχρονη επέμβαση των ΗΠΑ στο εσωτερικό της χώρας, η οποία κορυφώθηκε με τη δικτατορία. Παρατηρεί κανείς πως, ανάλογα με το σημείο στο οποίο βρίσκονται οι διαδηλωτές, προσαρμόζονται τα συνθήματά τους, και αυτή η διαθετική ανταπόκριση του πλήθους στο ιστορικό-συμβολικό φορτίο του χώρου συνεισφέρει στην ενδυνάμωση της συλλογικής μνήμης σε ό,τι αφορά, τόσο την ιστορικότητα και την πολιτική σημασία των διάφορων επιμέρους στοιχείων του αστικού συνόλου, όσο και στη νομιμοποίηση και μονιμοποίηση της πορείας καθεαυτής. Η ενοποίηση του διπόλου «Πολυτεχνείο-Βουλή» δια της αντίθεσής του στον πόλο «Πρεσβεία» δεν θα πρέπει ωστόσο να μας ξεγελά ως προς τις ενδογενείς εντάσεις και αντιφάσεις του. Όπως θα δούμε, η υποβόσκουσα δομική ανταγωνιστικότητα μεταξύ των δύο, κατά περίπτωση ενοποιημένων, πόλων, θα επανέρχεται και θα υποχωρεί με διάφορες αφορμές και με διάφορους τρόπους.
- Τέλος, ο έκδηλα ιστορικο-πολιτικός χαρακτήρας του «λόγου» της πορείας, ειδικά (και πάλι) συγκρινόμενος με τα πιο ήπια συνθήματα των συγκεντρώσεων των σχολείων: ιδίως τα βίαια αντιμοναρχικά συνθήματα εν όψει του δημοψηφίσματος για την κατάργηση της βασιλείας, καθώς και αυτά που ακούστηκαν στο ύψος της ΕΑΤ/ΕΣΑ (όπως και το ικρίωμα με το ομοίωμα του Παπαδόπουλου) συνιστούν παραδειγματικές περιπτώσεις.

Και την επόμενη χρονιά, στον εορτασμό του Νοεμβρίου 1975, τα δημοσιεύματα πριν και μετά είναι διθυραμβικά:

- **Λαϊκό προσκύνημα αύριο στο Πολυτεχνείο** (13/11, σ. 3),
- **Ξαναζεί το τριήμερο ελευθερίας** (15/11, σ. 3),
- **Ημέρα δόξας / Έκτακτα μέτρα κατά των προβοκατόρων** (17/11),

- **Πανστρατιά / 1.000.000 λαού στην πιο εντυπωσιακή και πειθαρχημένη πολιτική εκδήλωση / Ορόσημο στις μελλοντικές πολιτικές εξελίξεις του τόπου** (18/11),
- **Ο Νοέμβρης ενώνει τους Έλληνες** (όπ.π., σ. 2-3), κ.ο.κ.

Στο *Νοέμβρης '73...*, επισημαίνεται πως στην πορεία, που έχει παρόμοιο μέγεθος με αυτή του 1974, «κυριαρχούν τα δημοκρατικά – ‘αντιφασιστικά’ – ‘αντι-ιμπεριαλιστικά’ συνθήματα των κομμάτων, αλλά ο ενθουσιασμός του κόσμου είναι κατώτερος του περσινού», ενώ τονίζεται επίσης πως «από την αντιπολίτευση προβάλλεται καθαρά η [απαίτηση για] καθιέρωση του Πολυτεχνείου σαν Εθνική Γιορτή [και] όλα τα πολιτικά κόμματα ‘κάνουν δηλώσεις’ για να τιμήσουν την επέτειο». Με δυο λόγια, το «Πολυτεχνείο 1975» σηματοδοτεί μια προϊούσα κομματικοποίηση και γραμμομοριοποίηση της επετείου.

Πράγματι, στην επέτειο του 1975 συμπυκνώνεται και η πρώτη μεταπολιτευτική φάση του φοιτητικού κινήματος, η οποία χαρακτηρίζεται αφενός από ένα κλείσιμο του στον πανεπιστημιακό χώρο (με κυρίαρχο το αίτημα της «αποχουντοποίησής» του) και αφετέρου από την «υπερπολιτικοποίησή» του, με την έννοια του επικαθορισμού του από (και του προσανατολισμού του προς) την κεντρική πολιτική σκηνή. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά του φ.κ., που οφείλονταν τόσο στην ηγεμόνευσή του από την ΚΝΕ και την ΠΑΣΠ, οι οποίες πρόκριναν αμφότερες την κομματική γραμμή και οργάνωση επί των κινηματικών διαδικασιών, όσο και στην παρουσία της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, με τη δυσνόητη επιμονή της στον ιμπεριαλισμό και στην Παγκόσμια Ιστορία, είχαν ως συνέπειες:

- τη γραφειοκρατικοποίηση των διαδικασιών του φοιτητικού κινήματος και την παθητικοποίηση των μελών του,
- την υπαγωγή της λειτουργίας του στην αστική-κοινοβουλευτική αντίληψη περί δημοκρατίας και
- την απομάκρυνση της πολιτικής προβληματικής του από τις ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες της συγκυρίας.

Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρή,³³⁷ η ουσιαστική αυτή *αποπολιτικοποίηση* του φ.κ. επιφέρει φυσιολογικά την παρακμή του, η οποία συμπίπτει με την «εκσυγχρονιστική επίθεση της αστικής πολιτικής» και την ταυτόχρονη «κάμψη των κοινωνικών αγώνων και [την] κάμψη του εργοστασιακού συνδικαλισμού» μετά το 1976. Μία από τις ενδείξεις της αδυναμίας του φ.κ. ήταν η χωρικού περιεχομένου διένεξη που ξέσπασε στην τρίτη επέτειο του «Πολυτεχνείου» και σχετιζόταν με την πραγματοποίηση της καθιερωμένης πλέον πορείας:

Κυβερνητική σύσταση να ματαιωθεί η πορεία προς την Πρεσβεία

Ανένδοτη η ΕΦΕΕ

επιδεικνύει ως δεύτερο θέμα το πρωτοσέλιδο της «Ε» στις 11/11/1976. Τις επόμενες ημέρες, το θέμα εμφανίζεται με μικρότερη ένταση, ενώ ΕΦΕΕ και κομματικές νεολαίες είναι ανυποχώρητες. Στις 15/11/1976, το ζήτημα δίνει κύριο τίτλο.

³³⁷ Μαυρής, Γ. (2013) «Το φοιτητικό κίνημα στην πρώιμη μεταπολίτευση, 1974-1981», στο *Εκτός Γραμμής*, τ. 35, Νοέμβριος 2013, και στο <http://goo.gl/HiXXsm> (τελευταία πρόσβαση: 11/12/2015)

Νέα απόφαση των φοιτητών:

ΠΟΡΕΙΑ ΩΣ ΤΟ ΑΓΑΛΜΑ BENIZELΟΥ

ώσπου τελικά στις 17/11/1976 διαβάζουμε, επίσης στον κύριο τίτλο:

Στο Σύνταγμα η μεγάλη πορεία

ΣΥΜΦΩΝΗΣΕ ΚΑΙ Η ΕΦΕΕ

Αυτή τη φορά, η πορεία θα συνδέσει νοητά το Πολυτεχνείο και τη Βουλή (επανεμφανίζεται έτσι το δίπολο που σχολιάσαμε πιο πάνω), με στόχο το συμβολικό τονισμό της ενότητας και της συνέχειας μεταξύ των λαϊκών αγώνων και της λειτουργίας του πολιτεύματος, χωρίς δηλαδή τον «ανταγωνιστικό» πόλο της αμερικανικής πρεσβείας. Η πορεία του 1976, με αυτή την απόφαση, μετατράπηκε από αγωνιστική πορεία διαμαρτυρίας (όπως θα ήταν εάν κατέληγε στην αμερικανική πρεσβεία) σε πορεία «ενότητας», και άρα αποδυνάμωσης (=αστικής διερμηνείας), του ιδιαίτερου χαρακτήρα του εορτασμού. Νομίζω πως, πέρα από τις συγκυρίες από το πεδίο της εξωτερικής πολιτικής που οπωσδήποτε την επηρέασαν,³³⁸ αυτή είναι μια διάσταση που πρέπει να συνυπολογίσουμε για την ερμηνεία τόσο της κυβερνητικής πρότασης, όσο και της αποδοχής της εκ μέρους του φοιτητικού κινήματος, που ισοδυναμεί βέβαια με υποχώρηση. Αυτή η θεώρηση ενισχύεται από πολλά δημοσιεύματα των ημερών, όπως το «**Ο λαός έπαιξε πρώτο ρόλο στο Πολυτεχνείο**» (16/11/1976) και το άρθρο του Β. Φίλια «**Υπόθεση όλου του λαού το Πολυτεχνείο –Κανείς δεν έχει δικαίωμα να αλλοιώσει τη σημασία του**» (17/11/1976, σ. 4). Η ρητορική των δημοσιευμάτων αυτών, παρότι σε ένα πρώτο επίπεδο ασκεί κριτική στην κρατική (απαγορευτική) παρέμβαση στον εορτασμό, ταυτόχρονα συμβάλλει στην κατασκευή της «αγωνιστικής λαϊκότητας» ως υπερβατολογικού στοιχείου εκπροσώπησης και νομιμοποίησης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας αστικού τύπου.

Θα κλείσουμε αυτή την ενότητα με μια σχετικά εκτεταμένη αναφορά σε μια συγκέντρωση που έλαβε χώρα στο κέντρο της Αθήνας, στις 3/5/1976, με μικρότερη μεν κοινωνική απήχηση αλλά όχι μικρότερη συμβολική σημασία και φόρτιση. Η ιστορία ξεκίνησε με μια ακόμη απαγόρευση πορείας, λίγους μήνες νωρίτερα από την παραπάνω. Αφορούσε τον εορτασμό της εργατικής πρωτομαγιάς του 1976. Στο άρθρο του Γιώργου Βότση «**Γιατί θέλουν πανηγύρι την Πρωτομαγιά**» (30/4/1976, σ. 4) διαβάζουμε πως «[με] βασικό επιχείρημα ότι αναρχικά και άλλα εξωκοινοβουλευτικά στοιχεία θα δημιουργήσουν έκτροπα», αποφασίστηκε «να απαγορευθεί η εργατική συγκέντρωση στην πλατεία Δημαρχείου και η πορεία». Ήταν η πρώτη φορά που συνέβαινε κάτι τέτοιο μεταπολιτευτικά, αν και ο Βότσης αναφέρει ότι και την προηγούμενη χρονιά η πρωτομαγιά είχε εορτασθεί στις 9 Μαΐου, λόγω του ότι η 1η του μήνα έπεφτε στη

---

³³⁸ Είχε προηγηθεί, το καλοκαίρι του 1976, σοβαρή ελληνοτουρκική κρίση με αφορμή τις έρευνες του τουρκικού οκεανογραφικού σκάφους *Χόρα* στα ελληνικά χωρικά ύδατα, οι οποίες αμφισβητούσαν έμπρακτα την ελληνική υφαλοκρηπίδα. Το επεισόδιο έφερε τις δύο χώρες στα πρόθυρα της πολεμικής σύρραξης, με την Ελλάδα να βρίσκεται από τον Αύγουστο του 1974 εκτός του ΝΑΤΟ.

Μεγάλη Εβδομάδα (!).³³⁹ Ο τότε υπουργός Δημ. Τάξης μάλιστα ανακοίνωσε στους συνδικαλιστές: «Εφεξής όλες οι συγκεντρώσεις σας ... θα γίνονται στο Πεδίο του Άρεως, όπως ακριβώς και στο Χάυντ Παρκ!» (όπ.π.). Κατά τον Βότση, ο στόχος της χωρικής αυτής διευθέτησης είναι «να τονωθεί ο πανηγυριώτικος χαρακτήρας (με λουλούδια, παράτες και κενούς πανηγυρικούς)» και «να εξαφανιστούν και τα τελευταία σημάδια που θυμίζουν τι ήταν στο ξεκίνημά της η Εργατική Πρωτομαγιά». Πράγματι, με τη χωροθέτηση αυτή, η συγκεκριμένη πολιτική εκδήλωση:

- αποσπάται από το αστικό περιβάλλον, και έτσι, αφενός αποκόπτεται από τις λειτουργίες και την καθημερινή ζωή της πόλης και γίνεται «αθέατη» και μικρής επιρροής, αφετέρου υφίσταται μια αποστέρωση συμβολικών αναφορών αφού, ιστορικά, οι εργατικοί αγώνες είναι συνδεδεμένοι ποικιλότροπα με τον αστικό χώρο·
- απομακρύνεται από το κέντρο της πραγματικής και συμβολικής ισχύος (που στην προκειμένη περίπτωση, «συμπυκνώνεται» στο κτήριο του Δημαρχείου), στερώντας τους συγκεντρωμένους από άμεσα προσλήψιμα σημεία αναφοράς·
- χωροθετείται σε ένα πάρκο, δηλαδή σε ένα σχεδιασμένο, αστικοποιημένο και ελεγχόμενο «κομμάτι» φυσικού περιβάλλοντος· έτσι τονίζεται η παραδοσιακή -φυσιολατρική διάσταση της πρωτομαγιάς, εις βάρος της πολιτικής-αγωνιστικής, με το επιπλέον πλεονέκτημα, για τις δυνάμεις καταστολής που θα κληθούν σε τυχόν έκτροπα, του περιορισμού του πλήθους σε έναν σαφώς περιγεγραμμένο, και αποκομμένο από τον κοινωνικό έλεγχο, χώρο.

Η χωρική διάσταση της αντιπαράθεσης για τον εορτασμό συνδέεται με την καθαρά πολιτική: την πρόθεση της κυβέρνησης «[να] δοκιμαστεί η ετοιμότητα και αποφασιστικότητα των συνδικαλιστικών οργανώσεων (και των πολιτικών δυνάμεων που τις ελέγχουν) αλλά και οι διαθέσεις των «ανοργάνωτων» εργαζομένων για σύγκρουση με τη συστηματική κυβερνητική πολιτική ευνουχισμού των πολιτικών κινητοποιήσεων». Πράγματι, αυτή η διάσταση επιβεβαιώνεται από τη διεκυστίνδα που είχε προηγηθεί μεταξύ κυβέρνησης απ' τη μια και αντιπολίτευσης-οργανώσεων απ' την άλλη σχετικά με το χώρο της εκδήλωσης. Οι σχετικοί τίτλοι γράφουν: στις 28/4, «**ΠΡΩΤΟΜΑΓΙΑ ΜΕ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ** –Στο Δημαρχείο παρά την απαγόρευση»· στις 29/4, «**ΥΠΟΧΩΡΕΙ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ** –Στο Δημαρχείο η συγκέντρωση»· και τελικά, στις 30/4, «**Στο Πεδίο του Άρεως τελικά η συγκέντρωση** –Η κινδυνολογία της κυβερνήσεως απέδωσε...».

Η αντιπαράθεση για τη χωροθέτηση της συγκέντρωσης, με όλο της το συμβολικό φορτίο, είχε μια υλική επιπλοκή που με τη σειρά της περιλήφθηκε σε μια νέα συμβολική εγγραφή στον αστικό χώρο (και στη συλλογική μνήμη της αριστεράς, αν μη τι άλλο). Πιο συγκεκριμένα, στις 30 Απριλίου 1976, ο 17χρονος μαθητής Σιδέρης Ισιδωρόπουλος, μέλος της Κ.Ο «Μαχητής» κολλούσε, μαζί με έναν σύντροφό του, αφίσες της οργάνωσης που καλούσαν σε πρωτομαγιάτικη

---

³³⁹ Σε μια «μικρογραφία» της πρώτης ανεπίσημης πορείας για την εξέγερση του Πολυτεχνείου προς το Σκοπευτήριο της Καισαριανής, την επέτειο αποφάσισαν να τιμήσουν στην ώρα τους, σύμφωνα με τον Βότση, «πενήντα περίπου αναρχικοί» που «ξεκίνησαν από το Πολυτεχνείο μια διαδήλωση προς το κέντρο της Αθήνας», αλλά «πριν φτάσουν στα Χαυτεία, κυκλώθηκαν από τις 'αύρες'» και σε μία «αγρια, αλλά άنيση» συμπλοκή κατέληξαν οι μισοί στο νοσοκομείο και οι άλλοι μισοί στα κρατητήρια.

συγκέντρωση στην πλατεία Κοτζιά. Καθώς η συγκέντρωση είχε απαγορευθεί, κι ενώ οι δύο αφισκολλητές βρίσκονταν στην οδό Πειραιώς, εντοπίστηκαν από δύο αστυφύλακες, οι οποίοι τους καταδίωξαν για να τους συλλάβουν. Σύμφωνα με συνέντευξη του συντρόφου του Ισιδωρόπουλου στην *Ελευθεροτυπία*, «προσπαθήσαμε να το σκάσουμε διασχίζοντας κάθετα την Πειραιώς και ο συναγωνιστής Σιδέρης, έπεσε μπροστά σ' ένα αυτοκίνητο που κατέβαινε από την Ομόνοια. Τον πέταξε 2-3 μέτρα ψηλά και όταν έπεσε, τον ξαναχτύπησε».³⁴⁰ Ο Ισιδωρόπουλος υπέκυψε στα τραύματά του την επομένη.

Ενδεικτική του αντικτύπου που είχε ο θάνατος αυτός είναι η παρουσίαση της είδησης που, αντί να εστιάζει στην οικογενειακή τραγωδία (τα μόνα σχετικά σχόλια: «ήταν το μοναχοπαίδι τους», «ο τραγικός πατέρας») τόνιζε εξ αρχής την πολιτική διάσταση του θέματος: «Ο πατέρας του μόλις του το είπαν αντί να βάλει τα κλάμματα, άρχισε να φωνάζει, ξεσηκώνοντας όλο το Ρυθμιστικό 'Ζήτω η κόκκινη Εργατική Πρωτομαγιά – Ζήτω ο Ισιδωρος Ισιδωρόπουλος – Ο γιος μου θυσιά στον αγώνα του λαού'». Η συμβολική δύναμη του συμβάντος ενισχύθηκε από το γεγονός ότι την επομένη, πρωτομαγιά του 1976, σκοτώθηκε σε αυτοκινητικό δυστύχημα (του οποίου η «τυχαιότητα» τέθηκε ευθύς εξ αρχής εν αμφιβόλω) και ο Αλέξανδρος Παναγούλης, σύμβολο του αντιδικτατορικού αγώνα. Στην κηδεία του Ισιδωρόπουλου «το πλήθος (σ.σ. κατά το δημοσίευμα, πάνω από 10.000 άτομα) φώναζε τα συνθήματα: - Μ' αγώνα τιμάμε τους νεκρούς μας. - Ένας στο χώμα, χιλιάδες στον αγώνα. [...] - Το αίμα μιλάει, εκδίκηση ζητάει. - Κάτω η νέα τρομοκρατία. - Έπεσε για την Κοτζιά, την Πρωτομαγιά. - Έξω οι Αμερικάνοι», ενώ χαιρετισμό απηύθυναν πάνω από 20 οργανώσεις, περιλαμβανομένου και του ΠΑΣΟΚ. Στο ρεπορτάζ αναγγέλονταν και συγκέντρωση στο Πολυτεχνείο και πορεία προς τη Βουλή για τις 4/5, στις 7 μ.μ. «σε ένδειξη διαμαρτυρίας».

Στο ρεπορτάζ που αφορούσε την πορεία αυτή στις 5/5 («**Οι αύρες υποχώρησαν και επεισόδια δεν ...έγιναν**») διαβάζουμε πως η πορεία πραγματοποιήθηκε χωρίς έκτροπα, παρότι: α) η συγκέντρωση είχε απαγορευθεί «για λόγους δημοσίας τάξεως», β) υπήρξε προσπάθεια προβοκάτσιας [«Προβοκάτορες που είχαν εισχωρήσει [...] προσπάθησαν να δημιουργήσουν επεισόδια, χάρις στην έγκαιρη επέμβαση όμως των δημοσιογράφων συνελήφθη ένας απ' αυτούς [...] [του οποίου] ο επικεφαλής των αστυνομικών αρνήθηκε να πάρει τα στοιχεία (σ.σ.:!)»] και γ) «με εντυπωσιακή παρουσία η αστυνομία προσπαθούσε να εκφοβίσει τους συγκεντρωμένους απειλώντας τους με τα δακρυγόνα όπλα». Από το δημοσίευμα προκύπτει ότι ήταν η αποφασιστικότητα και η επιτυχής περιφρούρηση της πορείας από τους συμμετέχοντες που επέτρεψαν την ολοκλήρωσή της, παρά τα διαδοχικά μπλόκα από «κρανοφόρους και αύρες» στη γωνία Χαλκοκονδύλη και Πατησίων και στην πλ. Κλαυθμώνος. [Παραδόξως (;) δεν υπάρχει αναφορά στον όγκο της πορείας που, σύμφωνα με άλλες πηγές, ξεπερνούσε τα 50.000 άτομα (με μια «συμπαγή μάζα» να εκτείνεται «από τη Χαλκοκονδύλη μέχρι την ΑΣΟΕΕ» ενώ «μέχρι να φτάσει στη Βουλή, το πλήθος πρέπει να είχε διπλασιαστεί»), ούτε στο ότι η εν λόγω πορεία ένωσε για «μοναδική ίσως φορά» την εξωκοινοβουλευτική Αριστερά].³⁴¹

³⁴⁰ «Έτρεχε να αποφύγει τη σύλληψη και βρήκε το θάνατο», *Ελευθεροτυπία*, 3/5/1976.

³⁴¹ Κουκουλάς, ό.π., σ. 16.

Όταν οι διαδηλωτές έφθασαν στο χώρο μπροστά στη Βουλή ο πατέρας του νεκρού μαθητή Σιδέρη Ισιδωρόπουλου ζήτησε από τους επικεφαλής αστυνομικούς να του επιτραπεί να καταθέσει μια σημαία της οργανώσεως «Μαχητής» και μια φωτογραφία του γιου του στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτου. Μετά από αλλεπάλληλες διαπραγματεύσεις της οργανωτικής επιτροπής, των αστυνομικών και του εισαγγελέως κ. Γρυπαράκη, δεν επιτράπη τελικά να πραγματοποιηθεί η επιθυμία του πατέρα του νεκρού νεαρού. Μετά από αυτό ο πατέρας [...] υποσχέθηκε πως [...] θα καταθέσει στο Πολυτεχνείο τη σημαία και τη φωτογραφία του αγωνιστή γιου του.

Παρέθεσα αυτό το απόσπασμα γιατί καταδεικνύει πολύ εύγλωττα τη συμβολική-πολιτική γεωγραφία που εγγράφεται στο αθηναϊκό κέντρο κατά τα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση και περιλαμβάνει το δίπολο Πολυτεχνείου-Βουλής σε μια αμφιταλαντευόμενη σχέση ένωσης-ανταγωνισμού. Το πιο πάνω περιστατικό είχε μια χαρακτηριστικά συμβιβαστική έκβαση: τα βήματα εκδημοκρατισμού που έχουν γίνει (με το νέο Σύνταγμα, τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ κ.λπ.) επιτρέπουν τις διαπραγματεύσεις για ένα, μέχρι μόλις ένα χρόνο πριν, ανήκουστο αίτημα, αλλά μέχρις εκεί το κράτος δεν μπορεί να δεχτεί μια κόκκινη σημαία στο σημείο συμβολικής συμπύκνωσης και επιβεβαίωσης της ίδιας του της υπόστασης ως εθνικού οργανισμού, με όλα της τα ιδεολογικά συμπαρομαρτούντα. Το Πολυτεχνείο αντίθετα, με την πρόσφατη ιστορία του και το άσυλο που προσφέρει, γίνεται μεν, με τη δύσθυμη ανοχή του κράτους, ένα σημείο άρσης του Νόμου ή ένας *λείος χώρος*, πρέπει ωστόσο να παρατηρήσει κανείς ότι παραμένει εγγεγραμμένος στον ευρύτερο γραμμωτό χώρο της πόλης και άρα χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα όρια: είτε όμως κατακτημένος είτε παραχωρημένος, ο χώρος του συγκροτήματος του ΕΜΠ στην Πατησίων έχει μικρότερη σημασία ως εσωτερικός τέτοιος (ως καταφύγιο ή εργαστήριο) και μεγαλύτερη ως *ανωμαλία* ή *ελκυστής* σε έναν χώρο καταστάσεων: ως σημείο από το οποίο μπορούν να αρθρώνονται και να εκδιπλώνονται *λειάνσεις*, οσοδήποτε μικρές σε έκταση, πρόσκαιρες ή αναστρέψιμες. Όπως είδαμε, η διατήρηση της δυνατότητας αυτής συνδεόταν με τη συνέχιση της λειτουργίας του Πολυτεχνείου ως ανοιχτού εκπαιδευτικού χώρου στον οποίο ισχύει το άσυλο, και ταυτόχρονα με την ενεργοποίηση μνημονικών μηχανισμών –είτε ευκαιριακά, δια της κυκλικής επανάληψης τελετουργικών επιτελέσεων, είτε μόνιμα, δια της επιμέρους θέσμισης και χωροθέτησης μνημειακών στοιχείων.

Η σημασία της λείανσης του χώρου ως δυναμικής και ανταγωνιστικής διαδικασίας, που με κάθε ευκαιρία το κράτος κατέστειλε ή απαγόρευε, φάνηκε μερικούς μήνες μετά, όταν στην πορεία για το «Πολυτεχνείο 1976» απαγορεύτηκε (όπως είδαμε) η συνέχιση μετά την πλατεία Συντάγματος. Επρόκειτο για μια αυταρχική γράμμωση (και κυριολεκτική, με υλικά φράγματα) η οποία εφαρμόστηκε για πρώτη, αλλά όχι και για τελευταία φορά: αντίθετα, οι σχετικές απαγορεύσεις, αν και εμφανίζονταν ως έκτακτες αποφάσεις υπαγορευόμενες κάθε φορά από τη συγκυρία, απέκτησαν κανονικό χαρακτήρα. Και, όπως θα δούμε, αυτές στάθηκαν και η βασική αφορμή που οι επέτειοι της εξέγερσης του Πολυτεχνείου συνοδεύονταν, κάθε χρονιά από το 1977 έως και το 1980, από βίαιες εκτροπές και συγκρούσεις, περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένες.

Μέχρι τότε, οι αστικές συγκρούσεις των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων δεν συνδέονταν με την επέτειο του «Πολυτεχνείου», αλλά με άλλες συμβολικές ημερομηνίες. Και οι δύο

σημαντικότερες εξ αυτών έλαβαν χώρα πολύ νωρίς και σε πολύ χρονικό σύντομο διάστημα μεταξύ τους.

9.2 Πλάνα πολέμου

Δύο από τις σημαντικότερες, από άποψη εντασης και έκτασης, αστικές ταραχές της περιόδου σημειώθηκαν στις 23/7/1975, πρώτη επέτειο της «αποκατάστασης της δημοκρατίας», και στις 25/5/1976, με αφορμή τις απεργίες που οργανώθηκαν για τη συζήτηση στη Βουλή και ψήφιση του νόμου 330/1976 («Περί επαγγελματικών σωματείων και ενώσεων και διασφάλισης της συνδικαλιστικής ελευθερίας»), αποκαλούμενου τότε και «αντεργατικού». Τα δύο αυτά συμβάντα, όπως παρουσιάστηκαν από την *Ελευθεροτυπία*, είναι το αντικείμενο της παρούσας ενότητας και θα αναλυθούν στη συνέχεια από την άποψη της χωροχρονικής τους εκτύλιξης.

Πρέπει να σημειωθεί πως, οι συγκρούσεις που είχαν προηγηθεί των παραπάνω και είχαν ξεσπάσει ανάμεσα σε διαδηλωτές και την αστυνομία κατά την πρώτη μεταπολιτευτική επέτειο (1975) του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου 1967, θα αναλυθούν λεπτομερώς στο επόμενο κεφάλαιο, γιατί έχουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον ως προς τις στρατηγικές λόγου που πυροδότησαν παρά ως προς τις χωρικές τους διαστάσεις. Εδώ θα αρκεστούμε να σημειώσουμε, πολύ συνοπτικά, κάποια περιορισμένα στοιχεία. Τα επεισόδια στις 21/4/1975, όπως περιγράφονται στο *Νοέμβρης '73...*³⁴² ξέσπασαν στην Αμερικανική Πρεσβεία όπου κατέληξε πορεία που είχε ξεκινήσει από το Πολυτεχνείο, όταν το μπλοκ του ΕΚΚΕ έσπασε τον αστυνομικό κλοιό και έριξαν στο κτήριο αυγά, πέτρες και κόκκινη μπογιά. Οι αστυνομικοί απάντησαν με ρίψη δακρυγόνων σε όλο το μήκος της πορείας, από τους Αμπελόκηπους έως την πλ. Συντάγματος και οι διαδηλωτές αντέδρασαν με στήσιμο οδοφραγμάτων και φωτιές. Αργά το απόγευμα το θέρετρο των συγκρούσεων εντοπίζεται γύρω από το κτήριο της Βουλής (αναφέρονται οδοφράγματα στη Σταδίου, την Όθωνος, τη Βουκουρεστίου, την Ακαδημίας, την Ερμού) που προστατεύεται από αύρες και εκτεταμένη χρήση δακρυγόνων, πριν οι διαδηλωτές υποχωρήσουν έως το Πολυτεχνείο, όπου και οχυρώθηκαν έως ότου εκτονώθηκε η κατάσταση. Οι τραυματίες, όπως και οι συλληφθέντες, ήταν δεκάδες. Στο σχετικό ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας*, όπως θα δούμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο, οι τόνοι της αφήγησης είναι τόσο διαφορετικοί, που αλλάζει αρκετά το νόημά της. Ένα από τα μελήματα του δημοσιογράφου-αφηγητή είναι να υποτονιστούν οι συγκρούσεις γύρω από τη Βουλή. Για παράδειγμα, αναφέρεται πως, ανάμεσα στις 10 και στις 12 το βράδυ, «[φ]οιτητές και άλλοι νέοι συγκεντρώνονται στην πλατεία Συντάγματος με μικρές ομάδες και με πλακάτ και καθίσματα στήνουν 'οδοφράγματα', αλλά οι αστυνομικοί τους αφήνουν ανενόχλητους να... διακόπτουν την συγκοινωνία». Όπως θα δούμε και πιο αναλυτικά στη συνέχεια, αυτή η εικόνα που συνδυάζει τη νεανική απεισκευσία και ανεμελιά με την αστυνομική αμέλεια ή ανοχή (η οποία είναι σε τελική ανάλυση υπεύθυνη για τις όποιες αστικές δυσλειτουργίες και τη δυσαρέσκεια του «γενικού κοινού») αναιρείται από άλλα ρεπορτάζ της ίδιας της εφημερίδας («**Συζήτηση στη Βουλή**»), όπου αποκαλύπτεται πως, όντως, γύρω από τη

³⁴² Οπ.π., σ. 81.

Βουλή μαίνονταν συγκρούσεις («...στην πλατεία Συντάγματος και στους γύρω δρόμους κυριαρχούσαν τα καπνογόνα [...] τίποτα δεν αποκλείει να έχουμε καμία εκτροπή απόψε»).

Από τα επεισόδια στις 21/4/1975 ξεχωρίζουμε δύο στοιχεία: α) την εκδίπλωση του βρόγχου Πολυτεχνείο – Αμερικανική Πρεσβεία – Βουλή (πλ. Συντάγματος) – Πολυτεχνείο ως χωρικό πλαίσιο των διαδοχικών συμβάντων: συγκέντρωση διαδηλωτών και εκκίνηση πορείας – κατάληξη πορείας, έναρξη σύγκρουσης αστυνομικών-διαδηλωτών – επέκταση και εστιασμός σύγκρουσης – υποχώρηση-αυτοεγκλεισμός διαδηλωτών και λήξη σύγκρουσης, και β) τον σαφή υποτονισμό της σοβαρότητας των συγκρούσεων γύρω από τη Βουλή από την «Ε». Όσον αφορά το (α), περιλαμβάνει τα τρία σημεία αναφοράς όλων σχεδόν των μεταπολιτευτικών διαδηλώσεων: στο συμβολικό χωρικό δίπολο που αναφέραμε νωρίτερα, προστίθεται οριστικά η Αμερικανική Πρεσβεία ως αρνητικός πόλος, εστία και στόχος διαμαρτυρίας (όπως είδαμε, κατά την πρώτη πορεία του «Πολυτεχνείου», ο τύπος πρόβαλε ως καταληκτικό τόπο-στόχο της πορείας τα γειτονικά στην Πρεσβεία κτήρια του ΕΑΤ/ΕΣΑ). Όσον αφορά το (β), η αποσιώπηση του ότι το Κοινοβούλιο αποτέλεσε στόχο των διαδηλωτών ταιριάζει οπωσδήποτε και με την «ιδεολογικώς ορθή» ανάγνωση του διπόλου Πολυτεχνείο – Βουλή η οποία θεμελιώνει φαντασιακά την Γ' Ελληνική Δημοκρατία (από τη θέληση στην αντιπροσώπευση, από το μερικό στο γενικό, από το στιγμιαίο ιδρυτικό συμβάν στη διαρκή πραγμάτωση, κ.λπ.). Όπως θα φανεί στη συνέχεια, η προσπάθεια επίλυσης της έντασης ανάμεσα στη Βουλή ως τόπο συναίνεσης και στη Βουλή ως τόπο σύγκρουσης θα είναι συνεχής και παράλληλη με την αποκοπή της Πρεσβείας των ΗΠΑ από τον βρόγχο. Η (δια κατασταλτικών και απαγορευτικών μέτρων) αντικατάσταση της τελευταίας από την πλατεία Συντάγματος, ως καταληκτικού πόλου στις πορείες του «Πολυτεχνείου», αποτελούσε ένα στοιχείο για την κυβέρνηση, αφού διακινδύνευε την τοποθέτηση της Βουλής στον αρνητικό πόλο-στόχο της πορείας: αντί δηλαδή του άνυσματος Πολυτεχνείο [+] > Αμερικανική Πρεσβεία [-], διακινδύνευε το άνυσμα Πολυτεχνείο [+] > Βουλή [-]. Η ορατή αυτή παγίδα ξεπεράστηκε (ή επιχειρήθηκε να ξεπεραστεί) με διάφορους τρόπους, ο κυριότερος εκ των οποίων ήταν η επιμήκυνση της αρχικής αλυσίδας σε Πολυτεχνείο [+] > Βουλή [+] > Αμερικανική Πρεσβεία [-] και η διατήρηση του τρίτου, αρνητικού πόλου σε επίπεδο εκφραστικού περιεχομένου της πορείας (συνθημάτων, κ.λπ.), δηλαδή ενός ρητορικού αντιαμερικανισμού, που ως κύρια έκφραση του αντιιμπεριαλισμού συνέχιζε ούτως ή άλλως το πλαίσιο αναφοράς όλων των αριστερών δυνάμεων στην Ελλάδα μεταπολεμικά, πόσω μάλλον μετά τη δικτατορία και τη διχοτόμηση της Κύπρου.

Στις αναταραχές που θα αναλύσουμε ακολούθως, δεν υπάρχει καμία επιβεβαίωση των παραπάνω, παρά μόνο ίσως δια της απουσίας τους –άλλωστε, πώς αλλιώς ερμηνεύεται η σπουδή που επανειλημμένα δείχνουν οι αστυνομικές δυνάμεις να ανακόπτουν οποιαδήποτε διαδήλωση στα Χαντεία, στην αρχή δηλ. της Σταδίου, του πιο «ευρωπαϊκού» δρόμου της Αθήνας, με τα κεντρικά κτήρια των μεγάλων τραπεζών και τη Βουλή στην κατάληξή της; Από την άλλη πλευρά, το Πολυτεχνείο διατηρεί τη στρατηγική σημασία του για τους διαδηλωτές, και αυτή πιθανότατα, σε συνδυασμό με τη μορφολογία του ιστού, αναδεικνύει σταδιακά τα Εξάρχεια ως θέρετρο «αντάρτικων» τακτικών σύγκρουσης με την Αστυνομία.

9.2.1 Κλυδωνισμοί μιας εύθραυστης δημοκρατίας:

Η πρώτη επέτειος αποκατάστασης της δημοκρατίας, σε αντίθεση, τόσο με τις επετείους του «Πολυτεχνείου», όσο και με την αυθόρμητη αστική γιορτή που είχε χαρακτηρίσει το αυθεντικό συμβάν, άφησε ένα αποτύπωμα απροσδόκητα υποτονικό στον ημερήσιο τύπο. Στο φύλλο της «Ε» στις 23/07/1975, αφιερώνονται ελάχιστες αράδες για τη «γιορτή της επετείου», μοιρασμένες ανάμεσα στη σ. 1 και στη σ. 10 και επικεντρωμένες στις σχετικές ομιλίες ή ανακοινώσεις των πολιτικών αρχηγών. Σημειώνεται επίσης πως

Οι πολιτικές οργανώσεις νεολαίας, τόσο των κομμάτων της αντιπολιτεύσεως, όσο και της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, αρνούνται να μετάσχουν στις επίσημες εκδηλώσεις και θα γιορτάσουν την πρώτη επέτειο από την κατάρρευση της χούντας με δικές τους συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις. Συγκεκριμένα: - ΑΠΟΨΕ (στις 8.30 μ.μ.) στο Πολυτεχνείο οργανώνει συγκέντρωση η νεολαία ΠΑΣΟΚ που καλεί να μετάσχουν και οι άλλες νεολαίες της αντιπολιτεύσεως [...] – ΑΥΡΙΟ (7.30 μ.μ.) οργανώνει στο Πεδίο του Άρεως συγκέντρωση το ΕΚΚΕ. [...]

Στις 24/7/1975, ωστόσο, η «Ε» φέρει τον κύριο τίτλο

Εκτεταμένη προβοκάτσια πρακτόρων και χουντικών

Οι σκοτεινές δυνάμεις προσπαθούν με αναρχικές εκδηλώσεις να ματαιώσουν τις δίκες και να ανατρέψουν τον Καραμανλή

ΕΥΡΥ ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΝΕΑ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

Η Αθήνα κόλαση – 8 τραυματίες από σφαίρες

Το πρωτοσέλιδο κείμενο, που λειτουργεί ως εισαγωγή ή περίληψη για τη διήγηση/αναπαράσταση των γεγονότων της προηγούμενης μέρας που ακολουθεί στις επόμενες σελίδες, δίνει μία μάλλον συγκεχυμένη εικόνα γι' αυτά, αναμειγμένη με –εξίσου αμφιλεγόμενες– αξιολογικές κρίσεις για τους υπαίτιους τους και τις προθέσεις τους. Οι αναφορές στους «προβοκάτορες» που «σχεδίασαν» τα επεισόδια θα αναλυθούν σε επόμενη ενότητα, κι έτσι εδώ θα προσπαθήσουμε να απομονώσουμε τις πληροφορίες που αναφέρονται σε γεγονότα (προφανώς αυτό δεν είναι πάντα εφικτό) και να εστιάσουμε σε αυτές.

Ο τρόμος, η βία και το αίμα έπνιξαν χθες την Αθήνα σε μία τρομακτική, εξοντωτική, πολύωρη μάχη μεταξύ Αστυνομίας και διαδηλωτών οικοδόμων (σε πρώτη φάση).

Η ραγδαία εξέλιξη των γεγονότων, οι επιθέσεις διαδηλωτών σε αυτοκίνητα και καταστήματα, ο καταγισμός των δακρυγόνων από την πλευρά της Αστυνομίας, τα οδοφράγματα, οι σοβαρά τραυματισμένοι, όλα τα στοιχεία των χθεσινών δραματικών γεγονότων δίνουν την εικόνα μιας καλά οργανωμένης ενέργειας προβοκατόρων σε πλατειά κλίμακα. [...] / Οι συγκρούσεις και οι οδομαχίες άρχισαν χθες στις 10.30 το πρωί όταν οι οικοδόμοι επιχείρησαν πορεία προς το υπουργείο Εργασίας από το θέατρο «Περοκέ» όπου είχαν συγκεντρωθεί. / Και μέσα σε λίγα λεπτά το κέντρο της Αθήνας μετατράπηκε σε κόλαση από τις εκατοντάδες των δακρυγόνων

που έριχναν τα τεθωρακισμένα της Αστυνομίας αδιακρίτως προς κάθε κατεύθυνση. Οι οικοδόμοι –και άλλα διάφορα ύποπτα στοιχεία που τους πλαισίωναν- αντεπιτέθηκαν με πέτρες, μπουκάλια, καθίσματα από καφενεία. Σχηματίστηκαν οδοφράγματα με λεωφορεία, τρόλλεϋ, ξύλα και σίδερα. Μερικοί έτρεξαν και κλείστηκαν στο Πολυτεχνείο. [...] / (σ. 3) [...] Το απόγευμα η Αθήνα έμοιαζε με νεκρή, βομβαρδισμένη πόλη. Ελάχιστοι οι άνθρωποι και τα αυτοκίνητα. Οι «αύρες» της Αστυνομίας ωστόσο συνέχισαν να ρίχνουν δακρυγόνα στους άδειους δρόμους. / Το βράδυ η μάχη «φούντωσε» γύρω από το Πολυτεχνείο. Ύποπτοι νεαροί με κουρεμένα μαλλιά προσπάθησαν να βάλουν φωτιά στο «MINION» και σε σταματημένα λεωφορεία. Σε πολλές περιπτώσεις άλλοι διαδηλωτές επενέβησαν για να συγκρατήσουν μερικούς έξαλλους τύπους που ήθελαν να κάψουν ολόκληρη την Πατησίων. / Τα προβοκατόρικα αυτά στοιχεία με φωνές προσπαθούσαν να παρασύρουν στα σχέδιά τους και τους άλλους διαδηλωτές. / Οι ζημιές σε καταστήματα, περίπτερα, σπίτια, αυτοκίνητα κ.λπ από τα χθεσινά έκτροπα ανέρχονται σε δεκάδες εκατομμύρια (σ.σ.: αναφέρονται ζημιές σε καταστήματα στις οδούς Σταδίου, Πειραιώς, Αγίου Κωνσταντίνου και Αθηνάς, ζημιές στο οδόστρωμα στις οδούς Πατησίων, Σταδίου και Πανεπιστημίου, ενώ «στην οδό Αβέρωφ ξηλώθηκαν όλα τα παγκάκια στα πεζοδρόμια»). / Οι συγκρούσεις αστυνομικών και 500 περίπου διαδηλωτών συνεχιζόντουσαν ολόκληρη σχεδόν τη νύχτα γύρω από το Πολυτεχνείο.

Είναι σαφής η τάση του κειμένου για εντυπωσιασμό, ήδη από την εισαγωγική φράση στην οποία ποιητικά αίτια είναι «ο τρόμος, η βία και το αίμα», που «έπνιξαν» (τετελεσμένο βίαιο γεγονός, με συνδηλώσεις βασανισμού και θανάτου) την «Αθήνα» (αλλά και πιο κάτω, το κέντρο της Αθήνας «μετατράπηκε σε κόλαση», ενώ «το απόγευμα η Αθήνα έμοιαζε με νεκρή, βομβαρδισμένη πόλη»). Εδώ ας σταθούμε: η Αθήνα, αντίθετα με αυτό που θα περίμενε ίσως κανείς για ένα όνομα πόλης, δεν λαμβάνει τη θέση του χωρικού προσδιορισμού αλλά του ασθενούς· η επιλογή αυτή εντείνει την αίσθηση μιας εκτεταμένης καταστροφής, καθώς

- «παθητικοποιεί» τον χώρο, μετατρέποντάς τον από ουδέτερο σκηνικό (όπως θα ήταν αν γινόταν λόγος για «θέατρο συγκρούσεων») σε σώμα που υποφέρει·
- γενικεύει, καθώς συμπεριλαμβάνει/ συμπτύσσει μια σειρά από διακριτά υλικά υποστρώματα: η Αθήνα είναι το έδαφός της, οι υποδομές και τα δίκτυά της, τα κτήρια, ο αστικός εξοπλισμός, οι αστικές λειτουργίες, κ.λπ.·
- απεδαφικοποιεί, καθώς η Αθήνα «είναι» οι κάτοικοί της (και οι αναγνώστες, ακόμα και αν κατοικούν σε περιοχές που δεν επηρεάστηκαν στο ελάχιστο από τα γεγονότα), αλλά και, μετωνυμικά, η έδρα της κυβέρνησης ή ο ομφαλός του κράτους.

Επιπρόσθετα, οι πρώτες σειρές του κυρίως κειμένου λειτουργούν σαν υποκατάστατο τηλεοπτικού ή κινηματογραφικού μοντάζ, όπου εντυπωσιακές εικόνες-στιγμιότυπα των επεισοδίων παρατίθενται χωρίς νοηματική ή αιτιακή σύνδεση μεταξύ τους, σχηματίζοντας μια σειρά σημαινόντων που είναι η ίδια σημαίνουσα μιας χαοτικής, διάχυτης και παράλογης βίας, αναδιπλασιάζοντας παράλληλα σε επίπεδο δομής της φράσης τη «ραγδαία εξέλιξη των γεγονότων» (στην οποία πλεονάζει και ο «καταιγισμός»). Ακολουθεί η περιγραφή αυτών των γεγονότων, που μπορούν να ανασυνταχθούν ως εξής:

- Συγκέντρωση των οικοδόμων στο θέατρο Περοκέ στην πλ. Καραϊσκάκη.

- Εκκίνηση της πορείας προς το υπ. Εργασίας (Πειραιώς 40) στις 10.30 (μέσω Δεληγιώργη;).
- Ανάσχεση της πορείας από την αστυνομία.
- Συγκρούσεις: τεθωρακισμένα ρίχνουν δακρυγόνα, οι διαδηλωτές αντεπιτίθενται με ό,τι βρίσκουν πρόχειρο («πέτρες, μπουκάλια, καθίσματα από καφενεία»).
- Σχηματίζονται οδοφράγματα με «λεωφορεία, τρόλλεϊ, ξύλα και σίδερα».
- Κάποιοι διαδηλωτές καταφεύγουν στο Πολυτεχνείο. Από την αναφορά των ζημιών, υποθέτει κανείς ότι οι οδομαχίες και η φυγή των διαδηλωτών δεν έγινε μέσω Μάρνη-Στουρνάρη (όπως θα ήταν λογικό από το σημείο που βρίσκονταν αρχικά) αλλά διαχύθηκαν σε μεγάλο μέρος του κέντρου, προφανώς μέσα από τα στενά κυκλικά γύρω από την πλ. Ομόνοιας (Δεληγιώργη, Μενάνδρου, Σωκράτους, Σοφοκλέους, Λυκούργου, κ.λπ.) και ακτινικά προς αυτήν μέσω Αγίου Κωνσταντίνου, Πειραιώς, Αθηνάς και Σταδίου. Η τελική φυγή προς το Πολυτεχνείο έγινε προς βορρά, ακολουθώντας την Πατησίων.
- «Το απόγευμα», το κέντρο είναι έρημο αλλά παρ' όλα αυτά, αστυνομικές αύρες εξακολουθούν να ρίχνουν δακρυγόνα «στους άδειους δρόμους».
- «Το βράδυ», ξαναρχίζουν συγκρούσεις (μεταξύ αστυνομικών και «500 περίπου διαδηλωτών») γύρω από το Πολυτεχνείο, μάλλον με κύριο άξονα την οδό Πατησίων.

Το γιατί τα επεισόδια ξεκίνησαν από συγκέντρωση οικοδόμων και εάν είχε σχέση αυτή με την επέτειο του πραξικοπήματος, μένουν μετέωρα ως ερωτήματα. Από το *Νοέμβρης '73...* αντλούμε την πληροφορία πως επρόκειτο για πανελλαδική απεργία των οικοδόμων, προγραμματισμένη ένα μήνα νωρίτερα και πραγματοποιηθείσα παρά την υπαναχώρηση της ομοσπονδίας των οικοδόμων την προπαραμονή. Η πληροφορία δεν υπάρχει πουθενά στην εφημερίδα, παράλειψη που, σε συνδυασμό με τη συμβολική ημερομηνία, ενισχύει την εντύπωση ότι οι συγκρούσεις προκλήθηκαν από προβοκάτορες «νοσταλγούς» της επταετίας.

Η ίδια σύγχυση επικρατεί και μετά την ανάγνωση των σ. 8-9, όπου υπάρχει εκτενές ρεπορτάζ από τα επεισόδια με γενικό (δισέλιδο) τίτλο

ΟΔΟΦΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Από μερικούς νοσταλγούς και εσατζήδες

Το ρεπορτάζ δίνει μια αναλυτική αφήγηση των επεισοδίων, παρότι (και εδώ) αρχικά προβάλλονται οι εκτιμήσεις περί προβοκάτσιας (οι εισαγωγικές αράδες: «Πολύ ύποπτα άναψε η σπίθα γύρω στις 10.30 χθες το πρωί [...] [κ]αι η ραγδαία εξέλιξη των αιματηρών γεγονότων έδειξε γρήγορα ότι υπήρχε καλοστημένο σχέδιο δημιουργίας αναρχίας στο κέντρο της Αθήνας»). Η αναλυτική περιγραφή επιβεβαιώνει το σχέδιασμα που προκύπτει από την εισαγωγή της πρώτης σελίδας, προσθέτοντας σε πλούτο λεπτομερειών. Διαβάζουμε πως οι συγκεντρωθέντες στο «Περοκέ» οικοδόμοι ήταν περί τις 3.000 άτομα, ξεκίνησαν συντεταγμένοι προς την οδό Πειραιώς για να επιδώσουν ψήφισμα, και περιφρουρούσαν την πορεία τους προς αποφυγή επεισοδίων. Όμως, στην «αρχή της οδού Αγίου Κωνσταντίνου προς την πλατεία Καραϊσκάκη» βρέθηκαν

παραταγμένες «ειδικές αστυνομικές δυνάμεις για την διάλυση διαδηλωτών, με κράνη [γκλομπς] και πλαστικές ασπίδες» συνοδευόμενοι από «τρεις 'αύρες' –τεθωρακισμένα εκτοξεύσεως δακρυγόνων βομβών». Μετά από σύντομες διαπραγματεύσεις, που διακόπτονταν από ατομικές μικροσυμπλοκές, επικρατεί για λίγο σύγχυση και μετά «[μ]ε όλη την «πολεμική» τους εξάρτηση οι αστυνομικοί επιτίθενται κατά των διαδηλωτών με τη συνοδεία καταιγίδας από δακρυγόνες βόμβες. Οι οικοδόμοι διαλύονται σε τρία κομμάτια».

Παρενθετικά αναφέρουμε πως πρόκειται ίσως για την πρώτη αναφορά στην εμφάνιση και δράση των ΜΑΤ εναντίον διαδήλωσης. Σε σχετικό αφιέρωμα της δημοσιογραφικής ομάδας «Ιός», που δημοσιεύτηκε στην *Κυρ. Ελευθεροτυπία* την 1/8/2004,³⁴³ αναφέρεται πως, πράγματι, η μεγάλη τομή στην υλική υποδομή και τις τεχνικές για την καταστολή διαδηλώσεων σημειώθηκε αμέσως μετά τη μεταπολίτευση, με εντολή του Καραμανλή, από μια ομάδα αξιωματικών χωρίς τη χρήση κάποιου προτύπου:

«Το βασικό, τους έλεγα εγώ [σ.σ.: ο απόστρατος υπαρχηγός της Αστυνομίας Πόλεων, Ηλίας Ψυχογιός], είναι να φτιάξουμε μια δύναμη που θα απασχολείται αποκλειστικά (ή σχεδόν αποκλειστικά) με το θέμα αυτό. Να υπάρχουν 100 άνδρες και, όταν χρειάζεται να αντιμετωπίσουμε κάποια συνάθροιση, να καλούμε αυτούς κι όχι άλλους. [...] Πήραμε διάφορα όργανα: ασπίδες, δακρυγόνα κλπ. Πήραμε προσφορές για θωρακισμένα από διάφορα κράτη και τελικά επιλέξαμε να αγοράσουμε 'αύρες' από το Βέλγιο». [...] Συγκροτήθηκαν έτσι τα ΜΑΤ (Μονάδες Αποκαταστάσεως Τάξεως). Η ιδέα της ονομασίας τους ανήκε στον μετέπειτα υπουργό [σ.σ.: από τον Νοέμβριο του 1977 έως τον Μάιο του 1980] Αναστάσιο Μπάλκο. Για τη συγκρότηση των μονάδων δεν χρειάστηκε να ψηφιστεί ειδικός νόμος. Αρκούσε μια απλή υπουργική απόφαση. Η δύναμή τους ήταν 150 αστυνομικοί στην Αθήνα.³⁴⁴

Επιστρέφοντας στο ρεπορτάζ του 1975, αυτό προσφέρει αρκετό υλικό για τις τακτικές εκδίπλωσης των αστυνομικών δυνάμεων στο κέντρο της Αθήνας. Στις 10.35 το πρωί, σύμφωνα με το δημοσίευμα, 12 τεθωρακισμένα οχήματα «κατεβαίνουν την Πανεπιστημίου προς την πλατεία Ομονοίας» «σφυρίζοντας μανιασμένα» και «πιάνουν επίκαιρες θέσεις για την αντιμετώπιση των διαδηλωτών». Την ίδια στιγμή, ομάδες 100 αστυνομικών η κάθε μία παρατάσσονται «στα Χαυτεία, σε δύο σημεία της πλατείας Ομονοίας, στη γωνία Σωκράτους και Αγ. Κωνσταντίνου και κοντά στο Πολυτεχνείο». Αυτό το τελευταίο σημείο προξενεί εντύπωση: όλες οι άλλες «ενέδρες» είναι αναμενόμενες με βάση τον τόπο της συγκέντρωσης και τις πιθανές οδούς διαφυγής – εκτόνωσής της. Το Πολυτεχνείο βρίσκεται μεν στην απόληξη του άξονα πλατεία Καραϊσκάκη – Μάρνη – Στουρνάρη, όμως αυτός βρίσκεται στον αντίποδα του νοητού άξονα που ενώνει την πλ. Καραϊσκάκη με το υπουργείο Εργασίας. Φαίνεται πως η επιλογή του Πολυτεχνείου έγινε πιθανά για να αποτρέψει πιθανή καταφυγή διαδηλωτών σε αυτό, όχι όμως

³⁴³ Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2004) «Η αστυνομική Μεταπολίτευση: πώς έφτιαξα τα ΜΑΤ», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 1/8/2004, <http://www.iospress.gr/ios2004/ios20040801a.htm>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

³⁴⁴ Για τον «εκσυγχρονισμό» των σωμάτων ασφαλείας κατά την πρώιμη μεταπολίτευση, βλ. ενδεικτικά: «'Κομμάντος' απέκτησαν τα Σώματα Ασφαλείας», *Ελευθεροτυπία*, 3/1/1976 που αφορά την οργάνωση των «Ειδικών Μονάδων Ασφαλείας» για την αντιμετώπιση τρομοκρατών, απελευθέρωση ομήρων κ.λπ. Βλ. ακόμα Μπελαντής, Δ. (2004) *Αναζητώντας τον «Εσωτερικό Εχθρό»: Διαστάσεις της Αντιτρομοκρατικής Πολιτικής*. Αθήνα: Προσκήνιο, σσ. 158-61.

μέσω «φυσιολογικής» εκτόνωσης της διαδήλωσης με βάση τα χωρικά χαρακτηριστικά της, αλλά λόγω της συμβολικής του σημασίας και του ασύλου που προσφέρει.

Η πρώτη συμπλοκή στην ευρύτερη περιοχή ξεκινά στις 10.40, όταν εμφανίζονται 100 περίπου διαδηλωτές στη συμβολή Αθηνάς και πλατείας Ομονοίας φωνάζοντας συνθήματα. Αστυνομικοί και τέσσερις «αύρες» τους απωθούν με δακρυγόνα. Οι διαδηλωτές απαντούν με πέτρες και μπουκάλια –εν τω μεταξύ, οι συγκρούσεις έξω από το «Περοκέ» συνεχίζονται. Δέκα λεπτά μετά, μια «μεγάλη διαδήλωση κατεβαίνει από την Πατησίων» (πιθανά κομμάτι της συγκέντρωσης των οικοδόμων που εκτονώθηκε προς την Πατησίων μέσω Μάρνη) και καταφέρνει να απωθήσει διαδοχικά «μια δύναμη περίπου 50 αστυνομικών» στη διασταύρωση Πατησίων και Πανεπιστημίου, και άλλους 100 αστυνομικούς που περιμένουν στα Χαυτεία, πετώντας τους «καρέκλες από καφενεία, καφάσια, κιβώτια, μπουκάλια και ποτήρια». Οι αστυνομικοί τρέπονται σε φυγή προς την πλατεία Δημαρχείου, από όπου έρχεται άλλο κύμα διαδηλωτών. Τους περικυκλωμένους αστυνομικούς «σώζουν» οι «αύρες» που «αρχίζουν να ρίχνουν βροχή τα δακρυγόνα μέσα στον κόσμο».³⁴⁵

Μετά τις 11, οι πόρτες του Πολυτεχνείου κλείνουν από φοιτητές, «γιατί οι διαδηλωτές δείχνουν διαθέσεις να μπουν μέσα και να το καταλάβουν». Μέσα έχουν μείνει περίπου 150 άτομα, μεταξύ των οποίων ξένοι δημοσιογράφοι που κάλυπταν τη «δίκη της χούντας», καθώς και «ξένοι τουρίστες» (!). Οι διαδηλωτές που έχουν μείνει απ' έξω, «με σκισμένα πουκάμισα, αναμαλλιασμένοι, κραδαίνοντας μεγάλα ξύλα», ακινητοποιούν λεωφορεία και τρόλεϊ, κατεβάζουν τους επιβάτες και τα βάζουν κάθετα στην Πατησίων, την Γ' Σεπτεμβρίου και την Αριστοτέλους, ενώ «λεωφορεία της Αστυνομίας κατεβάζουν συνεχώς [...] αστυνομικούς που φοράνε λευκά κράνη, αντιασφυξιογόνες μάσκες, κρατάνε πλαστικές ασπίδες και ρόπαλα» (ενδεικτική εδώ η περιφραστική αναφορά στα ΜΑΤ σε ένα κοινό που δεν είναι ακόμα εξοικειωμένο). Στο *Νοέμβρης '73...* (σ. 91) αναφέρεται πως τις πύλες του Πολυτεχνείου έκλεισαν «μέλη της ΠΣΚ και της ΚΝΕ για να μην μπουν μέσα οι 'προβοκάτορες' εργάτες».

Από τις 12.00 το μεσημέρι και μετά, οι συγκρούσεις γενικεύονται («από τη συμβολή Πατησίων και Αλεξάνδρας, μέχρι Σύνταγμα και μέχρι Μοναστηράκι»), με εναλλασσόμενες εστίες. Μικροομάδες διαδηλωτών σπάζουν βιτρίνες και ακινητοποιούν οχήματα, στήνοντας οδοφράγματα. Σημειώνονται συγκρούσεις διαδηλωτών με αστυνομικές δυνάμεις. Οι κυριότερες εστίες, διαδοχικά, είναι η πλατεία Ομονοίας, το υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, η γωνία Μάρνη και Γ' Σεπτεμβρίου, η Πατησίων από το Πολυτεχνείο έως τη συμβολή της με την Αλεξάνδρας (στην Τοσίτσα αναφέρεται χρήση βομβών μολότοφ). Περίπου 50 διαδηλωτές πηδούν τα κάγκελα του περιβόλου του ΕΜΠ και ενώνονται (;) με τους φοιτητές που είναι μέσα. Μετά τις 14.30 η κατάσταση αποκλιμακώνεται –μόνο όμως προσωρινά, αφού στις 18.30, «[μ]ια μεγάλη [ομάδα:] στην πλατεία Εξαρχείων, κινήθηκε ξανά προς την οδό Πατησίων». Αναφέρεται πως «πολλοί

³⁴⁵ Σημειώνεται πως όλα αυτά λαμβάνουν χώρα χωρίς να έχει ληφθεί καμία μέριμνα για την απομάκρυνση από την περιοχή πεζών και αυτοκινήτων που κυκλοφορούσαν μέχρι εκείνη την ώρα κανονικά. Από την πλευρά τους, είναι ως εάν η καθημερινή τους κανονικότητα να έχει ξαφνικά διαρραγεί για να εισρεύσει βίαια ένα παράλογο Πραγματικό: «οδηγοί και επιβάτες αυτοκινήτων ΙΧ κοντεύουν να πνιγούν σαν τα ποντίκια [...], μια έγκυος γυναίκα πέφτει έξω από του Μπακάκου [...], παντού [...] ακούγεται ο χαρακτηριστικός θόρυβος από τζάμια βιτρινών που σπάζουν [...], το κέντρο της Αθήνας καλύπτεται από ένα γκρι σύννεφο δακρυγόνων [...], στη γωνία Στουρνάρα και Πατησίων 10 αστυνομικοί περίπου έχουν πετάξει στο δρόμο ένα ζευγάρι νεαρών και το ξυλοκοπούν».

κρατούσαν στα χέρια τους πλάκες που ξήλωσαν από τα πεζοδρόμια της οδού Αβέρωφ και της οδού Μπουμπουλίνας». Οι αστυνομικοί τους απώθησαν «με δακρυγόνα» και, μία ώρα μετά, «άρχισαν να γίνονται συλλήψεις».

Η κατάσταση έδειχνε να ελέγχεται και πάλι από την αστυνομία, οι δυνάμεις της όμως παρέμεναν σε ετοιμότητα σε διάφορα σημεία του κέντρου (υπουργείο Δημοσίας Τάξεως, Ακαδημίας και Ζ. Πηγής, πλ. Ομονοίας, Πανεπιστήμιο). Στις 21.10 περίπου, ξέσπασε πυρκαγιά στο Μινιόν και κάποιοι από τους «διαδηλωτές που είχαν μπει μέσα στο χώρο του Πολυτεχνείου πήδησαν τα κιγκλιδώματα και άρχισαν να βάζουν φωτιές στα ξύλινα οδοφράγματα που είχαν στηθεί στην οδό Αβέρωφ και Τοσίτσα, στην Πατησίων στο ύψος της Χαλκοκονδύλη και της οδού Μάρνη, στη Σολωμού και στο Μουσείο». Οι αστυνομικοί τηρούν γενικά στάση αναμονής (αύρες είναι παρατεταγμένες στην Πατησίων –στις συμβολές με Χαλκοκονδύλη και Αλεξάνδρας, μπροστά από το κτήριο του ΟΤΕ-, στην Γ' Σεπτεμβρίου και στην Αριστοτέλους) και, όταν προκύπτουν μικρο-συμπλοκές, απωθούν ομάδες διαδηλωτών «προς την πλατεία Βικτωρίας, αποκόπτοντας τους δρόμους σε μεγάλη ακτίνα γύρω από το Πολυτεχνείο». Στις 23.15 διαδηλωτές «τρέπονται σε φυγή προς την πλατεία Βάθης» και, μετά τις 23.30, οι συγκρούσεις παύουν ενώ «στο χώρο των ταραχών έχουν παραμείνει 500 περίπου διαδηλωτές οι οποίοι [...] συζητούν γύρω από τις φωτιές». Στη 1.10 το πρωί δίνεται άρση της επιφυλακής για τους αστυνομικούς.

Τα γεγονότα της 23ης Ιουλίου 1975 αποτελούν προνομιακή περίπτωση και για τη μελέτη του λόγου περί προβοκατόρων, όσον αφορά τόσο τις εφημερίδες, όσο και τις κυβερνητικές και κομματικές ανακοινώσεις. Παρότι εδώ επιμείναμε στις χωρικές διαστάσεις των ταραχών, ώστε να αναδειχθεί η σημασία του Πολυτεχνείου ως πόλου έλξης των διαδηλωτών και αντίστοιχα προληπτικής προστασίας από την πλευρά της Αστυνομίας (ακόμα και κατά τη διάρκεια ταραχών που ξεκινούν σε απόσταση και χωρίς προφανή χωρική σχέση με αυτό), τα αποσπάσματα που παρατέθηκαν αφήνουν να φανεί μία από τις κεντρικές ασυνέχειες που χαρακτηρίζουν τον περί προβοκατόρων λόγο: τη σύγχυση επί της ταυτότητας των δρώντων υποκειμένων, που μπορεί να υφίσταται σε επίπεδο υλικής πραγματικότητας και ο λόγος να την αναπαράγει ή μπορεί απλώς να είναι προϊόν λογοθετικών τακτικών, αλλά πάντως καταλήγει σε αντικείμενα λόγου που είναι τόσο αμφίσημα ή απροσδιόριστα που τελικά συγχέονται σε μια κοινή θολή οιονεί-ύπαρξη: για να μείνουμε στο παράδειγμα του πιο πάνω δημοσιεύματος, οι οικοδόμοι στην αρχή της διαδήλωσης είναι οι ίδιοι με αυτούς που οι φοιτητές της ΚΝΕ αποκλείουν έξω από το Πολυτεχνείο; Και ποιοι τελικά καταφέρνουν να εισχωρήσουν στο προαύλιο και να ενωθούν με (άρα γίνονται δεκτοί από) τους έγκλειστους; Και η ομάδα που κατηγορείται από τα Εξάρχεια ήταν στη διαδήλωση ή όχι; Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αυτός ο «πρωτεύικός» χαρακτήρας των πολιτικών συλλογικοτήτων όταν κατέβαιναν στο δρόμο, όταν δηλαδή μετατρέπονταν σε πολεμική μηχανή (γιατί στην «κανονική» τους λειτουργία ήταν από λίγο έως πολύ διακριτές μεταξύ τους), χαρακτήρας που ενισχυόταν από τον δημοσιογραφικό λόγο που επέτεινε συνήθως τη σύγχυση, ήταν η κύρια υλική προϋπόθεση του λόγου περί προβοκατόρων.

9.2.2 Οι «άγριες απεργίες» ως αστική καταστροφή

Η «από τα πάνω» ή «από τη δεξιά πόρτα» μετάβαση στη δημοκρατία, όπως και ο ακαριαίος της χαρακτήρας, είχαν ως αποτέλεσμα την απουσία γραμμομοριακής συγκρότησης και κομματικής ή κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης των «από τα κάτω» κοινωνικών δυναμικών, οι οποίες βρήκαν τα μεταπολιτευτικά χρόνια δύο κύριες διόδους μοριακής έκφρασης: τα λεγόμενα «νέα κοινωνικά κινήματα» απ' τη μια, με κύριο φορέα τη φοιτητική και μη νεολαία, και τον εργατικό ριζοσπαστισμό απ' την άλλη, με κύριο φορέα τον εργοστασιακό συνδικαλισμό.³⁴⁶ Ειδικά για την αντιμετώπιση αυτού του τελευταίου, που αναδύεται στις αρχές του 1975 (κυρίως με την απεργία των μεταλλωρύχων στο Μαντέμ-Λάκκο) και κορυφώνεται στο δεύτερο μισό της χρονιάς με απεργίες και καταλήψεις σε μια σειρά βιομηχανιών –σε βαθμό που ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής κάνει λόγο, τον Ιούλιο του 1975, για «επικίνδυνη μόδα» που πρέπει να παταχθεί γιατί θέτει σε κίνδυνο τη σταθερότητα της χώρας-³⁴⁷ ενώ συνεχίζονται με αμείωτη ένταση και συχνότητα και το 1976 (Πίτσος, ΒΙΟΧΑΛΚΟ, Σκαλιστήρη). Συμπληρωματικά με την κατά περίπτωση σκληρή καταστολή, αστυνομική και δικαστική, αποφασίζεται να κατοχυρωθεί νομικά η κατ' ουσίαν ποινικοποίηση των απεργιών, με τον διαβόητο νόμο 330/1976, «για την οργάνωση των συλλογικών εργασιακών σχέσεων».

Το γεγονός ότι οι απεργίες που ήταν στο στόχαστρο του νόμου αποκαλούνταν «άγριες», σε μεταφορά του γαλλικού και του γερμανικού όρου, δεν ήταν προφανώς άσχετο με την προσπάθεια αρνητικού χρωματισμού τους: οι «άγριες» απεργίες δεν ήταν βίαιες ή αναρχικές εκδηλώσεις, όπως αφηνόταν να εννοηθεί, αλλά «ανεπίσημες» (κατά τον αγγλικό όρο) ή, κατά τον Υπουργό Εργασίας της εποχής Λάσκαρη, «αδέσποτες»: αυτόνομες εκδηλώσεις των εργαζομένων που λαμβάνονταν άμεσα από συνελεύσεις ή ad hoc «επιτροπές αγώνα», ανεξάρτητα από (ή και σε αντίθεση με) τα επίσημα, νόμιμα επαγγελματικά σωματεία –και με την ισχυρή επιρροή και υποστήριξη οργανώσεων της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς.³⁴⁸ Έτσι, οι προβλέψεις του ν. 330/1976 μπορεί να έμοιαζαν εκ πρώτης όψεως αυτονόητες, αφού αφορούσαν την επιβολή ποινικών κυρώσεων στους εμπλεκόμενους σε «παράνομες» απεργίες,³⁴⁹ αλλά στην ουσία στερούσαν το δικαίωμα της απεργίας στο 80% περίπου των εργατοϋπαλλήλων που δεν καλύπτονταν καν από κάποιο «νόμιμο» σωματείο, ενώ και το υπόλοιπο 20% άνηκε σε «εργατοπατερικά σωματεία-σφραγίδες ή υπό τον έλεγχο χουντικών στοιχείων».³⁵⁰

Στις 25/5/1976, κατά τη διάρκεια πορείας που συνοδεύει (καθιστώντας έκδηλη στο χώρο της πόλης) τη μεγαλύτερη μεταπολιτευτική απεργία «1.000.000 εργαζομένων», «με στόχο: ανάκληση του αντεργατικού Σ.Ν.», σημειώνονται εκτεταμένα επεισόδια στο κέντρο της Αθήνας. **«Η MAXH**

³⁴⁶ Βλ. σχετικά Μπελαντής, ό.π., σσ. 150-58. Για μια αναλυτική παρουσίαση των διάφορων φοιτητικών και εργατικών κινητοποιήσεων της εποχής, βλ. *Νοέμβρης '73...*, ό.π., σ. 77-112.

³⁴⁷ *Νοέμβρης '73...*, ό.π., σ. 88.

³⁴⁸ Βλ. Κουκουλάς, ό.π., σσ. 55-65.

³⁴⁹ Στον ν. 330/1976, περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων «η σύνδεση [...] της παράνομης απεργίας με ποινικές κυρώσεις, η αυτοδίκαιη άρση της προστασίας των συνδικαλιστικών στελεχών επί παράνομης απεργίας, η αυτοδίκαιη απόλυση στην περίπτωση της «άγριας» απεργίας [...], η ιδιώνυμη ποινική δίωξη κατά όσων αποτρέπουν με τη βία ή με απειλή βίας συναδέλφους τους να εργαστούν» κ.λπ. Βλ. Μπελαντής, ό.π., σ. 164.

³⁵⁰ Βότσης, Γ. (1983), *Σε Μαύρο Φόντο*. Αθήνα: Στοχαστής, σ. 41. Βλ. γενικά για το θέμα, σσ. 35-50.

ΤΗΣ ΑΠΕΡΓΙΑΣ» (20/5/1976) προκαλεί **«ΣΟΚ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ»** όπου η κυβέρνηση «*επισείει κίνδυνο δικτατορίας*» (25/5/1976) και πράγματι, τα αιματηρά επεισόδια επιβεβαιώνουν το κλίμα αποσταθεροποίησης (με τον κεντρικό της τίτλο στις 26/5/1976 η «Ε» διερωτάται):

ΠΟΙΟΙ ΜΑΣ ΚΑΙΝΕ;

Ερωτηματικά μετά το αιματοκύλισμα

13 ώρες η αστυνομία 'διέλυε' 1000 διαδηλωτές

Σύμφωνα με τα ρεπορτάζ του συγκεκριμένου φύλλου, οι συγκρούσεις έλαβαν χώρα ανάμεσα σε περίπου χίλιους διαδηλωτές, που ήταν «σκορπισμένοι σε μικροομάδες», και σε «ολόκληρη [την] αστυνομική δύναμη, που έπαιζε κλεφτοπόλεμο μαζί τους» και κράτησαν «δώδεκα ώρες», με απολογισμό «μια νεκρή γυναίκα –χτυπημένη από ‘αύρα’- τέσσερις βαριά [τραυματίες] από σφαίρες, είκοσι τραυματίες αστυφύλακες και τουλάχιστο πενήντα διαδηλωτές, πάνω από 150 συλληφθέντες, εκτεταμένες ζημιές σ’ αυτοκίνητα, μαγαζιά και κτίρια και μια εικόνα τρόμου». Ο τίτλος και οι υπότιτλοι του ρεπορτάζ που ξεκινά στην πρώτη σελίδα και συνεχίζεται στη σ. 12, έχουν ως εξής:

Βομβαρδίστηκε η Αθήνα με δακρυγόνα

Οδοφράγματα, φωτιές, ξύλο και λεηλασίες – 150 συλλήψεις

Ποιοι έριξαν σφαίρες;

Ο κύριος τίτλος σαφώς υπαινίσσεται μια κατάσταση πολέμου ή πολιορκίας («Βομβαρδίστηκε»), τοποθετεί στη θέση του πάσχοντος (αλλά και του συντακτικού) υποκειμένου ολόκληρη την πόλη («η Αθήνα»), και υπονοεί μεν ως υποκείμενο της πράξης την αστυνομία («με δακρυγόνα»), την απαλείφει πάντως ως ποιητικό αίτιο. Η αμφίσημη στρατηγική που διαφαίνεται στον τίτλο ακολουθείται και στους υπότιτλους, εκ των οποίων ο πρώτος περιγράφει μια κατάσταση γενικευμένης βίας χωρίς ποιητικό αίτιο αλλά με υπονοούμενο υποκείμενο το πλήθος των διαδηλωτών, στην οποία απαντούν ή αντιπαρατίθενται (με τη χρήση παύλας) οι «150 συλλήψεις» της (απούσας πάλι, αλλά υπονοούμενης) αστυνομίας, ενώ ο δεύτερος, υπό τη μορφή ρητορικής ερώτησης, υπαινίσσεται την παρουσία προβοκατόρων. Στις επόμενες σελίδες, αντίθετα, οι τίτλοι είναι λιγότερο υπαινικτικοί:

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΒΟΚΑΤΣΙΑ (σ.2) / ΣΤΟ ΑΙΜΑΤΟΚΥΛΙΣΜΑ (σ.3)

Οι αύρες σπέρνουν τον τρόμο και θερίζουν (σ.2)

Οι 20 νεαροί και η περίεργη στάση της αστυνομίας (σ.3)

Σε επόμενη (σχετική με το λόγο περί «προβοκατόρων») ενότητα θα επανέλθουμε σε αυτή την πολύ σημαντική διάσταση του κυρίαρχου, μεταπολιτευτικού, πολιτικού λόγου. Προς το παρόν θα μείνουμε στις χωρικές (ή, καλύτερα, *χωροχρονικές*) αναφορές, από τις οποίες βρίθουν τα ρεπορτάζ αυτών των σελίδων, δηλ. το εν λόγω (που αποτελεί καταγραφή από τους ρεπόρτερ της εφημερίδας) και το ρεπορτάζ της σ. 6, με τίτλο

ΜΕ ΣΦΑΙΡΕΣ

τραυματίστηκαν 4 πολίτες

(και υπότιτλους στο πλάι)

Το χρονικό όπως το δίνει η αστυνομία

4 πολίτες έχουν τραύμα από σφαίρες

στο οποίο παρουσιάζεται, όπως αναφέρει ο πρώτος υπότιτλος, η καταγραφή των συμβάντων από την πλευρά της αστυνομίας. Και τα δύο ρεπορτάζ αποτελούν στην ουσία καταλόγους συμβάντων του τύπου: ώρα-τόπος-συμβάν. Η αντιπαράθεση των δύο καταλόγων μπορεί να γίνει με στόχο την ανάδειξη των διαφορών τους ή με στόχο τη σύνθεσή τους. Νομίζω ότι γόνιμες θα ήταν και οι δύο διαδικασίες, καθώς η μία δεν αποκλείει την άλλη. Εδώ πάντως θα κάνουμε περισσότερο το δεύτερο και μόνο περιστασιακά το πρώτο. Άλλωστε, οι διαφορές μεταξύ των δύο καταλόγων είναι αναμενόμενες αφού τους συνέταξαν διαφορετικά υποκείμενα, δηλ. όχι μόνο διαφορετικά άτομα με διαφορετικούς αντιληπτικούς εξοπλισμούς και εσωτερικούς ερμηνευτικούς μηχανισμούς, αλλά καταλαμβάνοντας διαφορετικές υποκειμενικές θέσεις σε διαφορετικά συναρμολογήματα που χρησιμοποιούν διαφορετικές μορφές έκφρασης και λειτουργίας.

Ο πρώτος κατάλογος έχει συνταχθεί από ομάδα συντακτών της «Ε» και έχει βασιστεί σε επιτόπια παρατήρηση και ενδεχομένως σε πρωτογενή πληροφόρηση. Έτσι, η πληρότητα του καταλόγου είναι εξ ορισμού αμφίβολη και θα μπορούσε να προσεγγιστεί μόνο με αύξηση του πλήθους των δημοσιογράφων στους δρόμους του κέντρου της Αθήνας, μέχρι αυτοί να καλύψουν, ιδεατά, όλη την επιφάνειά του για όλο το χρονικό διάστημα των συγκρούσεων. Η αδυναμία εκπλήρωσης αυτής της συνθήκης είναι πιθανό να οδήγησε σε στρεβλώσεις που δεν είναι δυνατό να ελεγχθούν. Για παράδειγμα, ο υπερτονισμός των συμβάντων επί της Πανεπιστημίου είναι πιθανό να οφείλεται απλώς στη δυνατότητα ολοήμερης και άνετης παρατήρησής τους από τα (τότε) γραφεία της «Ε» και όχι σε κάποιο ιδιαίτερο ρόλο στα όσα εκτυλίχθηκαν όλη την ημέρα.

Απ' την άλλη μεριά, ο δεύτερος κατάλογος που συντάχθηκε από τις αναφορές που έφταναν στο Αρχηγείο της Αστυνομίας αποκαλύπτει, ειδικά σε αντιπαράθεση με τον πρώτο, περισσότερα για τα όρια της αστυνομικής επιτήρησης και τους κώδικες επικοινωνίας του αστυνομικού συναρμολογήματος (τι είδους συμβάντα αναφέρονται, με ποιο τρόπο, πώς καταγράφονται, τι είδους δράση υπαικίσσονται, τι είδους αντίδραση προκαλούν, κ.λπ.) παρά για το τι «πραγματικά» συνέβη στους δρόμους.³⁵¹

Με την παράλληλη ανάγνωση των δύο καταλόγων, φαίνεται πάντως να μπορεί κανείς να καταλήξει με σχετική ασφάλεια σε κάποια αδρά συμπεράσματα για τη χωροχρονική εκτύλιξη των επεισοδίων:

---

³⁵¹ Θα μπορούσε επίσης να σχολιαστεί καθαυτή η δημοσίευση των σημάτων, η οποία κατά πάσα πιθανότητα δεν αποτελούσε διαρροή (καθώς κάτι τέτοιο θα προκαλούσε αντιδράσεις ή θα είχε συνέπειες που δεν καταγράφονται στα επόμενα φύλλα), αλλά επίσημη «ανακοίνωση» της Αστυνομίας. Το *rationale* πίσω από αυτή την πρακτική (που είχε κάποια διάρκεια, καθώς έχουμε εντοπίσει και άλλα παρόμοια δημοσιεύματα εκείνη την εποχή) πιθανά να είχε να κάνει με την επιθυμία της ηγεσίας της Αστυνομίας να δώσει μια εικόνα διαφάνειας της λειτουργίας της και εκδημοκρατισμού της.

- Από τις 11 το πρωί έως τις 4 το απόγευμα, το επίκεντρο των επεισοδίων φαίνεται να είναι η Πανεπιστημίου, από τη γωνία Ιπποκράτους μέχρι τη γωνία Θεμιστοκλέους περίπου. Τα επεισόδια ξεκινούν όταν, «δίχως αιτία», η αστυνομία διακόπτει την κυκλοφορία των τροχοφόρων στο ύψος της Ιπποκράτους, όπου έχει συγκεντρωθεί ένα μάλλον μικρό πλήθος και τελειώνουν με την «εκκαθαριστική κατεβασιά» πεζών αστυνομικών που συλλαμβάνουν όσους διαδηλωτές δεν ξεφεύγουν στα γύρω στενά, ακολουθούμενοι από αύρες που πετούν δακρυγόνα και «άσπρη σκόνη» στις στοές. Ενδιάμεσα, φαίνεται να λαμβάνει χώρα μάλλον ένα παιχνίδι εκατέρωθεν προκλήσεων (που η «Ε» αποδίδει σε «νεαρούς προβοκάτορες») παρά κάποια ουσιαστική σύγκρουση.
- Από τις 4 το απόγευμα, φαίνεται πως οι συγκρούσεις γίνονται πιο σοβαρές και ξεσπούν, περίπου ταυτόχρονα, αφενός στους δρόμους γύρω από το Πολυτεχνείο (από τα Εξάρχεια έως τη συμβολή Πατησίων και Αλεξάνδρας και την 3ης Σεπτεμβρίου, αλλά και μέσα στο συγκρότημα του ΕΜΠ), αφετέρου σε αυτούς γύρω από το τότε υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών στην Πειραιώς.³⁵²

Σε αυτή τη δεύτερη φάση των επεισοδίων, απ' ό,τι φαίνεται από τις αφηγήσεις που συγκροτούν και οι δύο κατάλογοι, τα Εξάρχεια αναδύονται σταδιακά σε ένα σημαντικό θέατρο συγκρούσεων αφού, τόσο λόγω της θέσης τους όσο και λόγω της μορφολογίας του αστικού τους ιστού, προσφέρονται ως τόπος διαφυγής (από την Πανεπιστημίου και από την Πατησίων, στη συγκεκριμένη περίπτωση) αλλά και ως ορμητήριο (βλ. τα φλεγόμενα οδοφράγματα που στήθηκαν σε όλες τις γωνίες της Ακαδημίας προς τα Εξάρχεια, από την Μπενάκη έως την Τζωρτζ). Πάντως, παρά τον δαιδαλώδη τους ιστό και την πυκνή δόμηση, που καθιστά τα Εξάρχεια προσφιλές καταφύγιο, δεν έλειψαν οι ρίψεις δακρυγόνων (Σόλωνος, Θεμιστοκλέους, Τσαμαδού και Τοσίτσα, και φυσικά έξω από το Πολυτεχνείο) ούτε οι καταδιώξεις («ομάδες ασπιδοφόρων ορμούν από τα στενά κυνηγώντας τους διαδηλωτές») και οι συλλήψεις («ακόμα και μέσα σε πολυκατοικίες»). Η πυκνότητα του ιστού, η ιδιαίτερη πολυλειτουργικότητα του αθηναϊκού δρόμου και η μορφολογία των όψεων των πολυκατοικιών ήταν εξάλλου σύμμαχος των διαδηλωτών σε μια ευρύτερη περιοχή:

[Στην Πατησίων, περί τις 18.00] [...] κόσμος, παιδιά, νέοι, ηλικιωμένοι, αγανακτισμένοι από τα δακρυγόνα που πέφτουν βροχή πάνω τους, δίπλα τους, δεν συγκρατούνται με τίποτα. Μόλις προσπερνούν οι αύρες βγαίνουν από τις κρυσθάνες τους, που είναι τα σκαλοπάτια υπογείων, σταθμευμένα αυτοκίνητα, στοές, και φωνάζουν συνθήματα «Κάτω η νέα τρομοκρατία, κάτω ο νέος φασισμός», «Το νομοσχέδιο δεν θα περάσει», «Δολοφόνοι, αυτοί σκοτώσαν τ' αδελφιά μας.

³⁵² Στο *Νοέμβρης '73...*, η περιγραφή μοιάζει πιο πειστική: «Οι διαδηλωτές με σύνθημα 'όλοι πορεία στη βουλή' ξεκινούν από την Πειραιώς [σ.σ.: το υπουργείο Απασχόλησης] και μπαίνουν στη Σταδίου. Στο ύψος της Πεσματζίου κρानοφόροι κλείνουν τον δρόμο. Πίσω τους βρίσκονται αύρες». Μετά από άκαρπες διαπραγματεύσεις, οι διαδηλωτές επιχειρούν να ανοίξουν τον κλοιό και οι αύρες απαντούν με δακρυγόνα, «ενώ στήνονται τα πρώτα οδοφράγματα στην πλ. Αγ. Θεοδώρων, στην Αριστείδου, στην Αιόλου, στην Κοτζιά, στην Αθηνάς». Όταν οι αστυνομικοί «εκκαθαρίζουν τη Σταδίου και τους δρόμους προς το Σύνταγμα», επιτίθενται στην Ομόνοια και «οι συγκρούσεις φτάνουν από την Κων/πόλεως ως το Πολυτεχνείο και την Κάνιγγος». *Οπ.π.*, σ. 113-4.

Επίσης πρέπει να σημειωθεί πως, γενικά, αυτό είναι το πρώτο ρεπορτάζ στο οποίο γίνονται τόσες επαναλαμβανόμενες αναφορές σε οδοφράγματα κάθε είδους (από πινακίδες, κάδους και ξύλα από οικοδομές μέχρι περιπολικά και λεωφορεία με σκασμένα ελαστικά), σε όλες τις περιοχές που επεκτάθηκαν οι συγκρούσεις, σε κάθε είδους δρόμο (από στενά μέχρι κύριες αρτηρίες), και με κάθε είδους σκοπό: την ανακοπή της κυκλοφορίας, την ανασχεση των αστυνομικών δυνάμεων ή την καθυστέρησή τους, την κυριαρχία επί του δρόμου ή της διασταύρωσης. Σημειώνεται πως η σημασία που έλαβαν τα οδοφράγματα στις συγκεκριμένες συγκρούσεις επιβεβαιώνεται και από το αστυνομικό χρονικό, δίνοντας σε αυτές έναν ιδιαίτερα τονισμένο εδαφοκυριαρχικό χαρακτήρα.³⁵³

Σε ό,τι αφορά ενδείξεις συμμετοχής παρακρατικών στοιχείων ή παράτυπων αστυνομικών πρακτικών, στο πρωτογενές ρεπορτάζ της «Ε» υπάρχουν αναφορές για χρήση πλαστικών σφαιρών κατά «νεαρών» (στη γωνία Ακαδημίας και Ζωοδόχου Πηγής), για «μυστικούς αστυνομικούς» που ερευνούσαν τα γραφεία του ΠΑΣΟΚ στην Πανεπιστημίου 57, για «γνωστό τεταρτοαυγουστιανό με εμφανές μαχαίρι στη ζώνη του» (στα Εξάρχεια), καθώς και για τη συμμετοχή ιδιωτικών αυτοκινήτων στη ρίψη δακρυγόνων (στην Πανεπιστημίου). Απ' την άλλη πλευρά, στο αστυνομικό χρονικό, αναφέρεται η λήψη σήματος «για τη σύλληψη μοτοποδηλάτου και Ι.Χ. αυτοκινήτου που μοίραζαν βαζελίνη στους διαδηλωτές για να καλύψουν τα μάτια τους, [έχοντας] καλυμμένους τους αριθμούς» κυκλοφορίας τους (χωρίς να προσδιορίζεται το πού έγινε αυτό), ενώ σήμα από την πλ. Κάνιγγος ανέφερε ότι «βάλλονται αστυνομικοί με πυροβόλα από [γειτονικές] οικοδομές» (η πληροφορία όμως διαψευδόταν από παράγοντες της «Σοσιαλιστικής Πορείας», οι οποίοι παρακολουθούσαν τις συγκρούσεις από τα γραφεία τους επί της πλατείας).

Οι πιο πάνω γενικές παρατηρήσεις μας επιβεβαιώνονται και από τον χάρτη που η εφημερίδα τυπώνει στην σελίδα 3 του φύλλου στις 26/5/1976, με τίτλο και συνοδευτικό κείμενο:

Το «πεδίο της μάχης»

Σχεδιάγραμμα του «πεδίου των μαχών», στη φλεγόμενη, χθες, Αθήνα. Οι κύκλοι σημειώνουν τις εστίες των συγκρούσεων ανάμεσα στις –ολιγάριθμες κατά κανόνα– ομάδες των διαδηλωτών και στις αστυνομικές δυνάμεις.

Στον χάρτη παρατηρούμε ότι ο μεγαλύτερος από τους κύκλους καταλαμβάνει την ευρύτερη περιοχή των Εξαρχείων και φτάνει μέχρι την Γ' Σεπτεμβρίου, καθώς και ότι, με την εξαίρεση του μικρότερου κύκλου στην Κοραή, δεν σημειώνεται καθόλου η Πανεπιστημίου, παρότι μονοπωλεί μεγάλο μέρος της αφήγησης της εφημερίδας για τα επεισόδια. Φαίνεται πως ο χάρτης επιβεβαιώνει την υπόθεση πως οι συγκρούσεις εκεί ήταν αυτές καθαυτές επουσιώδεις, κάνει όμως και πολύ φανερό πως πιθανά να λειτούργησαν σαν προοίμιο, δοκιμή ή εφαλτήριο για τις σοβαρότερες που ακολούθησαν. Οι διαδηλωτές διαλύθηκαν από την Πανεπιστημίου γύρω στις 4 το απόγευμα, και λίγο μετά ξέσπασαν επεισόδια στις περιοχές *εκατέρωθεν* της Πανεπιστημίου, όπου αυτοί κατέφυγαν κνηγήμενοι.

³⁵³ Επιβεβαιώνεται και από το *Νοέμβρης '73...*, όπ.π.

Όπως κάθε μεγάλης κλίμακας αστική σύγκρουση της περιόδου, έτσι και αυτή σηματοδεύτηκε από τον χαρακτηρισμό «προβοκάτσια» και όλον τον συμπαρομαρτούντα λόγο. Καιρός λοιπόν να στραφούμε σε αυτόν.

10. Οι μεταμορφώσεις του εσωτερικού εχθρού

Εκτός από τους «προβοκάτορες», υπήρξαν και άλλοι όροι που εναλλάσσονταν στον δημοσιογραφικό και τον πολιτικό λόγο, για να ονοματίσουν-χαρακτηρίσουν συλλογικά κάποιες ομάδες που εμφανίστηκαν στον δημόσιο χώρο της πόλης ή/ και στο πεδίο του δημόσιου λόγου κατά την περίοδο που εξετάζουμε, με κοινό χαρακτηριστικό ότι οι εμφανίσεις τους αυτές, ενώ είχαν πάντοτε έναν έκδηλο πολιτικό χαρακτήρα, πραγματοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά εκτός των (επίσημων, κρατικών-κομματικών) θεσμών ή και στρέφονταν εναντίον τους. Οι όροι αυτοί, παρότι απολύτως διακριτοί από ιστορική και σημασιολογική άποψη, πολύ συχνά συγγέονταν, όχι απαραίτητως εκούσια από τους φορείς του δημοσιογραφικού ή πολιτικού λόγου, αλλά λόγω των κοινών τρόπων εκφοράς και των γειτονικών και συσχετισμένων χώρων των αποφάνσεων στις οποίες αρθρώνονταν. Έτσι, μαζί με ή εναλλακτικά από τους *προβοκάτορες*, γινόταν λόγος και για *εξτρεμιστές*, οι οποίοι στην αρχή της περιόδου που εξετάζουμε ταυτίζονταν συχνά με τους *αριστεριστές*, πριν αναδυθεί σταδιακά, μέσα από τους μασκοφόρους ή *κουκουλοφόρους*, ένα νέο υποκείμενο εκφοράς με μεγάλη ιστορία, οι *αναρχικοί*.

Αυτή η ενότητα θα επιχειρήσει να υπενθυμίσει την προϊστορία των παραπάνω όρων και να ανιχνεύσει τις σημαντικότερες στιγμές εμφάνισής τους σε μια σειρά συμβάντων κατά την πρώιμη μεταπολίτευση. Ελπίζουμε ότι η διερεύνηση αυτή θα φέρει στο φως τους μηχανισμούς εδραίωσης και ένταξής τους στο διαμορφούμενο καθεστώς πολιτικού λόγου, καθώς και τους τρόπους συσχέτισής τους μέχρι την παραδειγματική εναλλαξιμότητά τους.

10.1 Ορολογικές διακρίσεις και λογοθετική εναλλαξιμότητα

Σύμφωνα με το Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, του Ιδρύματος Μαν. Τριανταφυλλίδη, «*προβοκάτορας*» είναι το «Άτομο που με εντολή τρίτων διεισδύει λαθραία σε μια ομάδα, σε έναν πολιτικό χώρο, σε μια συγκέντρωση, διαδήλωση ή άλλη εκδήλωση, για να προκαλέσει σύγχυση, ταραχή και να υποκινήσει τους συμμετέχοντες να υιοθετήσουν απόψεις ακραίες ή να εκτραπούν σε ενέργειες βίαιες ή παράνομες, με στόχο τη δυσφήμιση, την ενοχοποίησή τους ή την πρόκληση αντιποίνων εναντίον τους. Π.χ.: Αποκαλύφθηκε η δράση προβοκατόρων σε κόμματα και οργανώσεις της Αριστεράς».³⁵⁴ Ετυμολογικά, η λέξη προέρχεται από τα λατινικά (*provocator*, προκαλών), αν και η «προβοκάτσια» («το να προκαλεί κανείς σκόπιμα αναταραχή, δυσαρέσκεια ή βίαιες ενέργειες, από άτομο ή ομάδα, με σκοπό την πραγματοποίηση των επιδιώξεων και των συμφερόντων του ή κάποιου τρίτου», από το Νέο Ελληνικό Λεξικό Εμμ. Κριαρά) έχει εισαχθεί απευθείας από τα ρωσικά (*провокация*, από το λατινικό *provocatio*, πρόκληση).

Από τους δύο παραπάνω ορισμούς, ο πρώτος είναι περισσότερο ιδεολογικά φορτισμένος και πιο περιοριστικός (αποκλειστικός στόχος του προβοκάτορα είναι, τρόπον τινά, η στροφή της δράσης της ομάδας στην οποία διεισδύει εναντίον των συμφερόντων της), ενώ ο δεύτερος είναι πιο ουδέτερος και πιο περιεκτικός (στόχος του προβοκάτορα είναι, πιο γενικά, η χειραγώγηση της

³⁵⁴ Πολίτη, Α. «**Προβοκάτορας**», *Ελευθεροτυπία*, 23/05/2010.

ομάδας για την εξυπηρέτηση των σκοπών κάποιων υποκειμένων εκτός της ομάδας –μεταξύ των οποίων μπορεί να είναι ή να μην είναι και η δυσφήμιση, η ενοχοποίηση ή η διάλυσή της). Θα έλεγε κανείς ότι ο πρώτος ορισμός αντιστοιχεί επακριβώς στη χρήση του όρου από την (ελληνική, τουλάχιστον) Αριστερά, η οποία αυτο-τοποθετείται πάντα στο ρόλο του θύματος-αποκλειστικού στόχου της προβοκάτσιας, ενώ αντίθετα ο δεύτερος αφήνει το περιθώριο να χρησιμοποιηθεί ο όρος «προβοκάτορας» ως αυτοπροσδιοριστικός με θετικό πρόσημο από τμήματα π.χ. της εξωθεσμικής Αριστεράς. Η πρώτη, παραδοσιακή χρήση του όρου «προβοκάτσια» γινόταν αποκλειστικά από την Αριστερά ήδη από πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, για να σηματοδοτήσει οποιαδήποτε οργανωμένη πρόκληση εναντίον της, ενώ μετά τον εμφύλιο συνδήλωνε συνήθως τη δράση παρακρατικών μηχανισμών. Παράδειγμα της δεύτερης, θετικής χρήσης αποτελεί το βιβλίο του Σ. Κατσαρού, *Εγώ ο Προβοκάτορας, ο Τρομοκράτης*, όπου ο χαρακτηρισμός πράξεων «ατομικής τρομοκρατίας» ή «εξεγερσιακ[ών] καταστάσε[ων] [που αναπόφευκτα] παίρνουν χαρακτήρα σπασμωδικό, ανεξέλεγκτο και βίαιο» ως «προβοκατόρικων» αποδίδεται σε «συκοφαντίες των ρεφορμιστών [...] της παραδοσιακής αριστεράς».³⁵⁵ Έτσι, ο προβοκάτορας εδώ είναι το υποκείμενο που «[ε]λπίζει και πιστεύει ότι οι πράξεις του θα γενικευτούν και θα καταλήξουν είτε σε αντάρτικο είτε σε κάποια μαζική ή έστω μειοψηφική ένοπλη εξέγερση»³⁵⁶ και όχι ο κρατικός ή παρακρατικός πράκτορας.

Ωστόσο, όπως σημειώνει και ο ίδιος ο Κατσαρός, «δεν μετράνε οι προθέσεις αλλά το αποτέλεσμα». Και το πρόβλημα με τις ενέργειες που χαρακτηρίζονται «προβοκατόρικες» είναι, εξ ορισμού, ο συνδυασμός της αδιευκρίνιστης υποκειμενικής τους προέλευσης με τις αμφιλεγόμενες, ή και έκδηλα αρνητικές, αντικειμενικές τους συνέπειες. Πράγματι, μια ενέργεια αποδίδεται σε προβοκάτορες για όσο διάστημα είναι μεν *αβέβαιο* εάν γι' αυτήν ευθύνεται κάποια οργάνωση της εξωκοινοβουλευτικής ή «άκρας» αριστεράς ή κάποια κρατική ή παρακρατική οργάνωση, αλλά αντίθετα θεωρείται *βέβαιο* ότι οι πολιτικές συνέπειές της θα είναι αρνητικές για τον (στενότερο ή ευρύτερο) κοινωνικό χώρο εξ ονόματος του οποίου υποτίθεται ότι η ενέργεια έλαβε χώρα (απονομιμοποίηση/περιθωριοποίηση/δαιμονοποίηση, καταστολή κ.λπ.).

Σύμφωνα με τον Δ. Μπελαντή,³⁵⁷ η χρήση του όρου κατά την πρώιμη μεταπολίτευση, η οποία όπως θα δούμε γινόταν κατά κόρον από την επίσημη αριστερά αλλά για πρώτη φορά και από τους πολιτικούς της αντιπάλους, είχε μια πολύ συγκεκριμένη –αν και πολύπλευρη– λειτουργία στα πλαίσια του, σταδιακά διαμορφούμενου αλλά τελικά κυρίαρχου, μεταπολιτευτικού σχηματισμού λόγου. Αρχικά ο όρος «προβοκάτορες», που απευθυνόταν με την ευκαιρία οποιασδήποτε βίαιης εκτροπής σε πολιτικές εκδηλώσεις, συγκεντρώσεις κ.λπ., χρησιμοποιήθηκε αμυντικά έναντι του προερχόμενου από την κυβέρνηση λόγου περί «αριστεροχουντισμού», η κατασκευή του οποίου θεμελιώθηκε στην υποτιθέμενη σύγκλιση των δύο άκρων του πολιτικού φάσματος και στην υπόθεση ότι το αποτέλεσμα της δράσης τους, ασχέτως των διακριτών σκοπών

---

³⁵⁵ Κατσαρός, *όπ.π.*, σ. 13.

³⁵⁶ *Όπ.π.*, σ. 14. Ο Ν. Βουλέλης, στο εισαγωγικό σημειώμά του στο βιβλίο, γράφει για τον νεοσυσταθέντα «Ρήγα Φεραίο», τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, πως «[ο]ι μορφές πάλης που χρησιμοποιούσαμε ήταν ένα από τα κυριότερα σημεία εσωτερικών τριβών και διαφωνιών» (σ. 10). Σε αυτό το πλαίσιο, η πράξη αντίστασης του ενός είναι η προβοκάτσια του άλλου.

³⁵⁷ Μπελαντής, *όπ.π.*, σ. 141-50.

τους, θα ήταν «η επιστροφή στη δικτατορία». Σηματοδότησε δε ο λόγος περί «αριστεροχουντισμού» την επαναφορά ενός έμμεσου αλλά σαφούς αντικομμουνισμού, από τη στιγμή που εξίσωνε το αίτημα περαιτέρω εκδημοκρατισμού των θεσμών και κοινωνικής αναδιανομής που προερχόταν από το χώρο των αγωνιστών κατά της δικτατορίας και από ευρύτατα στρώματα του πληθυσμού, με τη δράση ή τα σχέδια πρώην στελεχών της δικτατορίας και των οπαδών τους.³⁵⁸

Απέναντι σε αυτή τη θέση της «αμφίπλευρης μαχητικότητας» έναντι των επίδοξων ανατροπών του πολιτεύματος, η επίσημη αριστερά αναγκάστηκε να υπερασπιστεί τον εαυτό της βάσει της πρόσφατης νομιμοποίησής της και της κοινοβουλευτικής της δράσης, και αργότερα να προσδεθεί έστω και άρρητα στην σχετικιστική-εκσυγχρονιστική θέση του κέντρου περί «εθνικής συμφιλίωσης», δημοκρατικής ανοχής και ποινικοποίησης της πράξης και όχι του φρονήματος. Αυτό το τελευταίο σημείο συνετέλεσε στο να αποκηρυχθεί η βία ως ένα σαφές και απόλυτο όριο ανάμεσα στη θεσμική και στην εξωθεσμική πολιτική και έτσι να συνδεθεί, στο επίπεδο του λόγου της κοινοβουλευτικής αριστεράς τουλάχιστον, αποκλειστικά με την προβοκάτσια εναντίον της ίδιας (σε πρώτο επίπεδο) και του πολιτεύματος (σε δεύτερο). Έτσι, οι «προβοκάτορες» στέκονται ως το σημαίνον που συμπυκνώνει το «ελληνικό παράδοξο» της συνύπαρξης της ουσιαστικής κομματικής συναίνεσης στην καταστολή ταυτόχρονα με τη ρητορική αποκήρυξή της.³⁵⁹

Εξίσου γενικός, αν και με διαφορετική προέλευση και προερχόμενος από διαφορετικό μητρώο, ο όρος «κουκουλοφόρος» είναι περιγραφικός και θεωρητικά χωρίς αμφισημίες: πρόκειται για το άτομο που, συμμετέχοντας σε μια διαδήλωση ή συγκέντρωση, κρατά καλυμμένο το πρόσωπό του. Σε αντίθεση με τον προβοκάτορα ο οποίος, προκειμένου να χαρακτηριστεί ως τέτοιος, πρέπει να μείνει, τουλάχιστον κατά την τέλεση της προβοκάτσας, εξ ολοκλήρου αθέατος και άγνωστος και ο οποίος αποκαλύπτεται ή *υποτίθεται* ως υποκείμενο, κατά κάποιον τρόπο, *ex post facto*, ο κουκουλοφόρος είναι *εκεί*, μπροστά στα μάτια μας, διαθέσιμος να καταδειχθεί και να καταμετρηθεί. Με άλλα λόγια, ενώ ο προβοκάτορας είναι τέτοιος γιατί *ήδη* προέβη (ή μπορεί να αποδειχθεί πέραν πάσης αμφιβολίας ότι θα προέβαινε) σε μια πράξη που λειτουργεί ως προβοκάτσια (πριν από αυτήν, προβοκάτορας δεν υπάρχει), ο κουκουλοφόρος, αντίθετα, είναι ένας κουκουλοφόρος: ο όρος από μόνος του δεν μας λέει τίποτα ούτε για την πολιτική προέλευση του φέροντος την «κουκούλα», ούτε για τα κίνητρό του, ούτε για τη δράση του. Πώς λοιπόν έχει φτάσει να είναι ένας αρνητικός-υποτιμητικός όρος; Η «εύκολη» απάντηση είναι ότι ο κουκουλοφόρος είναι τέτοιος, επειδή θέλει να δράσει με παράνομο τρόπο και γι' αυτό

³⁵⁸ Στο άρθρο του «**Αριστεροχουντισμός και προβοκάτορες**» (*Ελευθεροτυπία*, 8/8/1975) ο Γ. Βότσης επισήμαινε πως «αριστεροχουντικοί» χαρακτηρίζονταν σε κάθε περίπτωση, από την κυβέρνηση και τον φιλικό προς αυτήν τύπο, οι συμμετέχοντες σε αγωνιστικές κινητοποιήσεις και απεργίες. Η κυριολεκτική χρήση του όρου έφτανε σε παραδοξότητες, όπως στην περίπτωση των επεισοδίων στις 23 Ιουλίου 1975 για τα οποία γράφτηκε ότι: «Πρώην ΕΣΑτζήδες, Νεοταξικοί και παρακρατικοί προβοκάτορες, μαζί με μαοϊκούς, τροτσκιστές και αναρχικούς έβαλαν φωτιές, έστησαν οδοφράγματα και ματοκύλισαν την Αθήνα».

³⁵⁹ Ο Βότσης (ό.π.) σημείωνε πως η σταδιακή «αποκομμουνιστοποίηση» του όρου, η γενίκευση δηλαδή της χρήσης του έξω από το κομμουνιστικό κίνημα, εξυπηρετούσε (α) την ανάγκη της Αριστεράς να φανεί νομιμόφρων ώστε να συμμετάσχει ισότιμα στο κοινοβουλευτικό προσκήνιο, (β) την ανάγκη του συστήματος να «κρύψει» την κρατική βία πίσω από τη δράση παρακρατικών και (γ) την ανάγκη του πολιτικού συστήματος να ελέγξει και να χειραγωγήσει το λαϊκό και εργατικό κίνημα.

αποκρύπτει την ταυτότητά του. Αυτό είναι προφανώς ένα εύλογο ενδεχόμενο, αλλά μια προσεκτικότερη διερεύνηση στην ιστορία και στις συνδηλώσεις του όρου δίνει μια εικόνα ελαφρώς πιο πολύπλοκη.

Σε σχετικό αφιέρωμα της δημοσιογραφικής ομάδας του «Ιού» που δημοσιεύτηκε την 1^η Μαρτίου 2009 στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, τονίζοταν μεταξύ άλλων η δυσπιστία της επίσημης αριστεράς για την «κουκούλα»: «Οι κοινωνικοί αγώνες του παρελθόντος, ακούμε διαρκώς, διεξάγονταν πάντα με ακάλυπτα πρόσωπα. Κουκουλοφόροι έδρασαν μόνο στα χρόνια της Κατοχής, ως καταδότες των πατριωτών στα γερμανικά μπλόκα».³⁶⁰ Η απόρριψη της κουκούλας – και της ανωνυμίας ή της συνομοτικής τακτικής των οποίων αποτελεί σημείο- από το ΚΚΕ συνδέεται με μια αποκλειστικά ηθική θεώρηση της επανάστασης και του επαναστατικού υποκειμένου (προάσπιση του δικαίου, υπεράσπιση των αδυνάτων, παρρησία, αυταπάρνηση κ.λπ.) και ακολουθεί μια τελεολογική-μεσσιανική γραμμή της κομμουνιστικής σκέψης και πρακτικής, αγνοώντας μια εξίσου εναργή και νόμιμη γραμμή (που συχνά βέβαια ενυπάρχει στην πρώτη ή την προϋποθέτει), που θα ονομάζαμε τακτική-επαναστατική. Ήταν όμως με αυτούς τους τελευταίους όρους που χρησιμοποιήθηκε αρχικά η κουκούλα, αφού εξυπηρετούσε πολύ συγκεκριμένους πρακτικούς σκοπούς στοιχειώδους αυτοπροστασίας:

Η πρώτη λακωνική αναφορά που συναντάμε σε υπηρεσιακό εγχειρίδιο, για «λήψιν φωτογραφιών, ιδία των τμημάτων της συγκεντρώσεως εις τα οποία λαμβάνουν χώραν πράξεις ιδιαζούσης σημασίας», χρονολογείται μόλις το 1955 (Αθ. Τασιόπουλος, «Αστυνομία Τάξεως», σ.395). Το 1962 δίνονται οδηγίες «όπως την αστυνομικήν δύναμιν ακολουθή εις αστυνομικός φωτογράφος, προς λήψιν φωτογραφιών επιτιθεμένων κατά των αστυνομικών μελών του όχλου» (Θ. Συρογιάννης, «Θέματα Ασφαλείας», σ.100). Το 1966 προβλέπεται η προληπτική τοποθέτηση φωτογράφων της αστυνομίας «εις δεσπόζοντα σημεία της συναθροίσεως (εξώστας, στέγας, παράθυρα)» κι η κινηματογράφηση των επεισοδίων (Ηλ. Ψυχογιός, «Συναθροίσεις και οχλοκρατικά εκδηλώσεις», σ.24-26), ενώ το 1969 προστίθενται και οδηγίες για τη χρήση τηλεφώνων, ώστε οι «λίαν δραστήριοι» διαδηλωτές να φακελώνονται «άνευ ουδενός κινδύνου» για τα όργανα (Ηλ. Ψυχογιός, «Οχλοκρατικά εκδηλώσεις», σ.26-7). [...] Καθόλου περίεργο, λοιπόν, που ήδη από τα Ιουλιανά, διαδηλωτές αρχίζουν να καλύπτουν τα πρόσωπά τους για να προστατευτούν όχι μόνο από τα δακρυγόνα αλλά και από την ανεπιθύμητη ταυτοποίησή τους.³⁶¹

---

³⁶⁰ Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2009) «Ποινικοποίηση των κοινωνικών αντιστάσεων: Ποιοι είναι οι κουκουλοφόροι», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 1/3/2009, <http://www.iospress.gr/ios2009/ios20090301.htm>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015) Μία υπόρρητη σύνδεση ίσως ελλοχεύει εδώ με τους *Cagouards* (Κουκουλοφόρους) του Eugène Deloncle, μια ακροδεξιά οργάνωση (το επίσημο όνομα της οποίας ήταν *Μυστική Οργάνωση Εθνικής Επαναστατικής Δράσης –OSARN*) που έδρασε στη Γαλλία τη δεκαετία του 1930. Βλ. σχετικά http://fr.wikipedia.org/wiki/La_Cagoule, αλλά και Weiss, J (2009), *Συντηρητισμός και Ριζοσπαστική Δεξιά. Παραδοσιακρατία, Αντίδραση και Αντεπανασταση στην Ευρώπη 1770-1945*, Αθήνα: Θύραθεν, σ.181-2.

³⁶¹ Κωστόπουλος, Τρίμης κ.ά, όπ.π.

Σε αυτή την περίοδο όμως της απεδαφικοποίησης του επαναστατικού κινήματος στην Ελλάδα από τα στενά πλαίσια της επίσημης αριστεράς, οι διαδηλωτές δεν κρύβονταν μόνο από την αστυνομία. Όπως σημειώνει ο Σ. Κατσαρός,

[ο] θάνατος του Σωτήρη (σ.σ. Πέτρουλα) έδειχνε ότι η επαναστατική πρωτοπορία κινδύνευε πλέον σοβαρά από την αστυνομία, αλλά και από την κομματική ηγεσία της ΕΔΑ. Η τελευταία βέβαια δεν σκότανε πια τους διαφωνούντες. [...] Οι κατηγορίες όμως για προβοκάτορες και χαφιέδες μπορούσαν να εξοντώσουν ηθικά και πολιτικά κάποιον αγωνιστή. Οι σκέψεις αυτές ήταν που οδήγησαν τους επαναστάτες να σκεπάζουν τα πρόσωπά τους με μαντίλια. Ο μηχανισμός της ΕΔΑ σκύλιαζε στη θέα αυτών των νέων με τα μαντίλια στα πρόσωπα. Τους αποκαλούσε κουκουλοφόρους, θέλοντας να τους παρομοιάσει με τους κουκουλοφόρους προδότες της κατοχής. Ωστόσο, παρά τις συκοφαντίες αυτές, τα πρόσωπα με τα μαντίλια γίνονταν διαρκώς περισσότερα.³⁶²

Θεωρούμε ότι μπορούν να αναζητηθούν και βαθύτερα αίτια για το σκανδαλισμό που προκαλεί η κουκούλα, με τη βοήθεια της έννοιας της *προσωπότητας* (*faciality, visagéité*) που αναπτύσσεται από τους Deleuze και Guattari στο *Mille Plateaux*. Η *προσωπότητα* είναι η *υπόσταση της έκφρασης* τόσο του *σημειωτικού* (*signifying*) όσο και του *μετασημειωτικού* (*post-signifying*) καθεστώτος σημείων, η αφηρημένη μηχανή που συνδυάζει και συμπλέκει τις διαδικασίες *σημασιοδότησης* (*signifiante*) και *υποκειμενοποίησης* (*subjectification*) και παράγει πρόσωπα – εδώ και με τις δύο έννοιες.

Η μηχανή της προσωπότητας δεν είναι παράρτημα (*annex*) του σημαίνοντος και του υποκειμένου· αποτελεί μάλλον συνάρτημα (*connexe*) σ' αυτά και είναι η συνθήκη δυνατότητάς τους... Ακριβώς επειδή το πρόσωπο εξαρτάται από μια αφηρημένη μηχανή, δεν αναλαμβάνει ένα προϋπάρχον σημαίνον ή υποκείμενο· συναρτάται με αυτά και τους παρέχει την απαραίτητη υπόσταση. Δεν είναι το υποκείμενο που επιλέγει πρόσωπο... είναι αντίθετα τα πρόσωπα, αυτά που επιλέγουν τα υποκείμενά τους.³⁶³

Το πρόσωπο είναι ο φορέας ή η συνθήκη δυνατότητας και των δύο καθεστώτων που είναι απαραίτητα για την κατασκευή και την καθυπόταξη του υποκειμένου *ταυτόχρονα*, γι' αυτό και αποτελεί το απόλυτο ταυτοτικό στοιχείο του κάθε υποκειμένου ξεχωριστά και το σύμβολο του υποκειμένου εν γένει. Έτσι το σώμα, πεδίο πολλαπλών δυνητικών διαδικασιών και ανοιχτό στο γίγνεσθαι, ανάγεται στο πρόσωπο, μια μηχανή «αμφιμονοσημαντότητας» (*biunivocality*) και δυαδικών επιλογών μεταξύ φύλων, φυλής, κ.λπ.: «Είναι άντρας ή γυναίκα, πλούσιος ή φτωχός, ενήλικας ή παιδί, αρχηγός ή υπήκοος, ένα 'χ' ή ένα 'ψ'».³⁶⁴ Επιπρόσθετα, και σε συνέχεια των

³⁶² Κατσαρός, όπ.π., σ. 47.

³⁶³ Όπ.π., σ. 180.

³⁶⁴ Ο Στ. Σταυρίδης γράφει, με αφορμή τους επίσης κουκουλοφόρους Ζαπατίστας: «Αν στην ταυτότητα αναγνωρίζει ένα άτομο ή μια ομάδα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τον ορίζοντα μιας συνέχειας. Τότε η διατήρηση τούτης της συνέχειας απαιτεί δράσεις επιβεβαίωσης, δράσεις αναπαραγωγής. Πλήττοντας τη συνέχεια, αμφισβητώντας την αυτονομία αναπαραγωγή της, μπορούν οι πολιτικές της κριτικής του υπάρχοντος να θέσουν τους όρους για την άρνηση εκείνων των ταυτοτήτων με τις οποίες κάθε κοινωνία επιχειρεί να καθορίσει τα άτομα και τις ομάδες που τη συγκροτούν». Η απόκρυψη του προσώπου σημαίνει έτσι την άρνηση, την απόκρουση της ταυτότητας που οι κυρίαρχες δυνάμεις έχουν διανεμίει και αποδώσει (ως προϊόντα διαδικασιών υποκειμενοποίησης και σημασιοδότησης), την

παραπάνω, «η αφηρημένη μηχανή της προσωπότητας αναλαμβάνει ένα ρόλο επιλεκτικής απόκρισης ή επιλογής: δεδομένου ενός συγκεκριμένου προσώπου, η μηχανή κρίνει αν αυτό 'εγκρίνεται' ή όχι [...] Κάθε στιγμή, η μηχανή απορρίπτει πρόσωπα που δεν εναρμονίζονται ή μοιάζουν ύποπτα».³⁶⁵

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι «Εξαρχειώτες πανκ» των μέσων της δεκαετίας του 1980 αποτελούν πρόσωπα που δεν «εναρμονίζονται» και, ως εκ τούτου, απορρίπτονται κοινωνικά. Το σκάνδαλο όμως των κουκουλοφόρων συνίσταται ακριβώς στην *άρνησή* τους να δείξουν το πρόσωπό τους, και συνεπώς στην απόρριψη της υποκειμενικής τους θέσης και στην άρνηση της *ίδθας της δυνατότητας* αξιολόγησής τους από το συμβολικό καθεστώς. Με αλτουσεριανούς όρους θα λέγαμε πως, αρνούμενοι το πρόσωπό τους στην κοινωνία, οι κουκουλοφόροι δεν απαντούν στην ιδεολογική έγκληση που τους απευθύνεται και έτσι τίθενται, συμβολικά, εκτός κοινωνίας.

Δεν είναι περίεργο συνεπώς, ότι και η κοινωνία, όπως και όσο αυτή εκφράζεται μέσω των κρατικών κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών, τους ανταπαντά με όρους αποδιοπομπαίου τράγου, ο οποίος «φορτίζεται με κάθε τι 'κακό' σε μια δεδομένη περίοδο, δηλαδή κάθε τι που αντιστέκεται στα σημαίνοντα σημεία, κάθε τι που διαφεύγει την παραπομπή από σημείο σε σημείο» και «ενσαρκώνει εκείνη τη γραμμή φυγής που το σημειωτικό καθεστώς δεν μπορεί να ανεχτεί, με άλλα λόγια, μια απόλυτη αποεδαφικοποίηση».³⁶⁶

Οι «εξτρεμιστές» είναι άτομα των οποίων η ιδεολογία ή/και η πράξη τοποθετείται σε ένα από τα θεωρούμενα άκρα του πολιτικού φάσματος. Αλλιώς, άτομα που επιδιώκουν την κοινωνική/πολιτική αλλαγή μέσω της βίαιης εξωθεσμικής ανατροπής του υφιστάμενου συστήματος αντί μέσω θεσμοθετημένων πολιτικών διαδικασιών. Ο όρος είναι σχεδόν αποκλειστικά εξωνυμικός και υποτιμητικός: αποτελεί χαρακτηρισμό που ποτέ σχεδόν δεν επιφυλάσσει κάποιος για τον εαυτό του, αλλά του αποδίδεται «απ' έξω», ενώ ο πιθανότερος αντίστοιχος εσωνυμικός (αυτοπεριγραφικός) όρος θα ήταν «ριζοσπάστης» ή «επαναστάτης». Η εκφορά του όρου προϋποθέτει μια εκ των προτέρων αποφασισμένη και κοινά αποδεκτή εννοιολόγηση και χαρτογράφηση του πολιτικού πεδίου, όπως και τους κοινά παραδεκτούς ή νόμιμους λόγους και πρακτικές εντός του. Το πρόβλημα είναι ότι το πεδίο χαρτογραφείται και νοηματοδοτείται από το ίδιο το υποκείμενο της εκφοράς *ακριβώς* τη στιγμή της εκφοράς: δεν υπάρχει καμία προϋπάρχουσα κοινή συμφωνία για τα όρια και τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού, αλλά αυτή συγκροτείται μονομερώς τη στιγμή του εξοβελισμού του υποκειμένου της απόφασης εκτός πεδιάς. Ο σχετικισμός του όρου, ο ανοιχτός-ηγεμονικός του χαρακτήρας και η εξάρτησή του από τον ευρύτερο συσχετισμό δυνάμεων αναδεικνύεται και από το ότι, από μια θέση εκφοράς εσωτερική ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος, «εξτρεμιστές» είναι και οι φιλελεύθεροι δημοκράτες, οι κατεξοχήν εκπρόσωποι του «μετριοπαθούς» κέντρου στον κοινοβουλευτισμό.

αντιστροφή της (δυτικής) λατρείας του προσώπου, αλλά επίσης και τη συμβολοποίηση της ενότητας των «από κάτω», των «χωρίς πρόσωπο» συνηθισμένων (και περιττών) ανθρώπων. Βλ. Σταυρίδης, Σ. (2010), *Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 234-40.

³⁶⁵ Deleuze & Guattari (1987), *όπ.π.*, σ. 177.

³⁶⁶ *Όπ.π.*, σ. 116.

Ο όρος είναι λοιπόν ταυτόχρονα *ιδεολογικός* με την παραδοσιακή έννοια, αφού συσκοτίζει αυτό που υποτίθεται ότι φωτίζει, καθώς και ένα όχι πολύ προφανές παράδειγμα *ομιλητικής πράξης* (speech act): το υποκείμενο της εκφοράς, εξορίζοντας τον ιδεολογικό αντίπαλο-υποκείμενο της απόφασης στα άκρα του λόγου, έχει ήδη αναγάγει τον πολύπλευρο πολιτικό ανταγωνισμό σε ένα γραμμικό σχήμα και έχει ήδη καταλάβει το κέντρο βάρους της εκπροσώπησης του λαϊκού ή εθνικού συμφέροντος.

Ο Slavoj Žižek σημειώνει, αν και σε διαφορετικό συγκείμενο, κάτι που βρίσκουμε χρήσιμο σχετικά με αυτά που υποστηρίζονται εδώ:

Δεν είναι σήμερα περισσότερο από προφανές το πού χωλαίνει αυτή η συλλογιστική; Πρώτον, ανάγει έναν ιστορικό αστερισμό σε μια κλειστή, πλήρως πλαισιωμένη κατάσταση στην οποία οι «αντικειμενικές» συνέπειες των πράξεων κάποιου είναι πλήρως καθορισμένες («ανεξαρτήτως προθέσεων, αυτό που κάνετε τώρα εξυπηρετεί...»)· δεύτερον, η θέση εκφοράς τέτοιων αποφάνσεων σφετερίζεται το δικαίωμα να αποφασίζει τι «σημαίνουν αντικειμενικά» οι πράξεις σου, έτσι ώστε ο φαινομενικός «αντικειμενισμός» τους (η εμμονή στην «αντικειμενική σημασία») να είναι η μορφή εμφάνισης του αντιθέτου της, δηλ. του πλήρους υποκειμενισμού: εγώ αποφασίζω τι σημαίνουν αντικειμενικά οι πράξεις σου, αφού εγώ καθορίζω το πλαίσιο αναφοράς της περίπτωσης (για παράδειγμα, εάν συλλαμβάνω την εξουσία μου ως άμεσο ισοδύναμο ή έκφραση της εξουσίας [του λαού], τότε οποιοσδήποτε μου αντιτίθεται είναι «αντικειμενικά» εχθρός [του λαού]).³⁶⁷

Αυτή η παρατήρηση μας υπενθυμίζει ότι, όπως όλες συμβαίνει με όλες τις ομιλητικές πράξεις, η επιτυχία ή η ισχύς της εξαρτάται από την *υποκειμενική θέση* που καταλαμβάνει ο φορέας της: η καταστατική-ηγεμονική λειτουργία της εκφοράς μειώνεται διαδοχικά αν το υποκείμενό της είναι αντίστοιχα, για παράδειγμα, ο πρωθυπουργός, ένας δημοσιογράφος ή ένας απλός πολίτης –δεν μειώνεται όμως αντίστοιχα και η *ιδεολογική* της λειτουργία, που βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην επανάληψη και τη μετατροπή της απόφασης σε κοινό τόπο.

Ένας άλλος παράγοντας επιτυχίας μιας τέτοιας ομιλητικής πράξης είναι η *ευλογοφάνειά* της σε σχέση με τους ευρέως παραδεκτούς ηθικούς-κοινωνικούς κώδικες: για παράδειγμα, μια πολιτική δολοφονία θα γίνει δεκτή ως πράξη «εξτρεμιστών», από πολύ ευρύτερο τμήμα του πληθυσμού και πολύ ευκολότερα, απ' ό,τι μια πολιτική αφίσα. Επειδή όμως ο «εξτρεμισμός» ανήκει στο *πολιτικό*, η επίκληση του ηθικού-κοινωνικού κριτηρίου είναι (αυτόματη μεν, αλλά) *δευτερεύουσα*, γι' αυτό και *δεν είναι απαραίτητη*, παρά μόνον επικουρικά και κατά συνθήκη. Δηλαδή, στο πιο πάνω παράδειγμα, μπορεί και το περιεχόμενο της αφίσας να χαρακτηριστεί κάλλιστα εξτρεμιστικό (ακόμα και αν απουσιάζει από αυτό οποιαδήποτε προτροπή ή αναφορά σε έκνομες πράξεις), αρκεί να συγκροτεί ένα σώμα αποφάνσεων που να αμφισβητεί ή να μην εντάσσεται στην κυρίαρχη πολιτική αφήγηση και άρα να «αντιτίθεται αντικειμενικά» στη δημοκρατία.

Ο «εξτρεμισμός» είναι λοιπόν ένα *μετέωρο* σημαίνον το οποίο μπορεί να «αγκιστρωθεί» σε μια σημασία μόνο με τη βοήθεια ενός *κύριου σημαίνοντος* που θα λειτουργεί ως «*κομβικό σημείο*»

---

³⁶⁷ Žižek, S. (2001) «What can Lenin tell us about Freedom today?», στο <http://www.lacan.com/freedom.htm>. Φορέας εξουσίας στο απόσπασμα που παραθέσαμε είναι το σταλινικό καθεστώς, και αντί του λαού, ο Žižek γράφει «της εργατικής τάξης».

(*point de capiton*). Σύμφωνα με τη θεωρία του λόγου, κυρίως της σχολής Laclau/Mouffe, τα κομβικά σημεία είναι τα σημεία αναφοράς που οργανώνουν τη δόμηση των σημαινόντων που σε περιόδους κρίσης μένουν μετέωρα, και τα συναρθρώνουν σε ένα σύστημα που έχει νόημα, δηλαδή σε λόγο. Τα σημεία αυτά αγκίστρωσης ή οργάνωσης συμπίπτουν με τα μέχρι πρότινος (πριν δηλαδή από τη συναρθρωτική πρακτική) κενά σημαίνοντα και έρχονται να τα πληρώσουν. Ένα τέτοιο κενό σημαίνον ήταν, στο πολιτικό πλαίσιο της δικτατορίας, η «δημοκρατία», γιατί σηματοδοτούσε την κυρίαρχη έλλειψη ή απουσία που παρακινούσε με τη μεγαλύτερη απήχηση στην πολιτική δράση.³⁶⁸ Η ηγεμονία ενός πολιτικού λογοθετικού σχηματισμού κρίνεται από την επιτυχή πλήρωση αυτού του κενού, δηλαδή τη μετατροπή του κενού σημαίνοντος σε κομβικό σημείο και, όπως είδαμε, στην Ελλάδα της πρώιμης μεταπολίτευσης, αυτό το εγχείρημα, της κωδίκωσης του πολιτικού από μια ορισμένη εννοιολόγηση της «δημοκρατίας» στέφθηκε με αδιαμφισβήτητη επιτυχία.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι «εξτρεμιστές» είναι οι αντίπαλοι του «διμέτρου αγώνα» της επισφαλούς δημοκρατίας που έπρεπε πάση θυσία να διαφυλαχθεί, οι επίβουλοι της από τα δεξιά και από τα αριστερά, οι φορείς του «αριστεροχουντισμού». Το σχήμα που επικρατεί για την αναπαράσταση του πολιτικού φάσματος είναι αυτό του ανοιχτού κύκλου: τα δύο άκρα τείνουν να ενωθούν και να συγκροτήσουν μία κοινή και θολή περιοχή προάσπισης της βίας και των αναταραχών, που έχει ως ρητό στόχο ή που θα έχει ως αντικειμενική λογική κατάληξη την ανατροπή της δημοκρατίας και την (επαν)εγκαθίδρυση του ολοκληρωτισμού. Κρίσιμη για τη συγκεκριμένη αναπαράσταση, αλλά και για κάθε τέτοια αναπαράσταση του πολιτικού φάσματος, είναι η εξοικείωση της θέσης του κέντρου από το υποκείμενο της εκφοράς. [Θέση η οποία προφανώς ολισθαίνει ανάλογα με τη συγκυρία, ανάμεσα στα «δεξιά» και στα «αριστερά» ή, ορθότερα, μια και η πολιτικοϊδεολογική σφαίρα θα ήταν πιο δόκιμο να αναπαρίσταται ακριβώς ως τέτοια (ή ως ένα τρισδιάστατο, δυναμικά αναπτυσσόμενο / συρρικνούμενο χωροδικτύωμα), μετακινείται, άλλοτε «γλιστρώντας» σαν σε ένα συνεχές και άλλοτε «πηδώντας», ανάμεσα σε θέσεις ή υποδοχές (τις οποίες, μετακινούμενο, κάποιες φορές δημιουργεί και, άλλες, τις βρίσκει έτοιμες και τις καταλαμβάνει).] Γιατί εξοικείωση και όχι κατάληψη; Μα, διότι η θέση αυτή (ακόμη και αν προϋπάρχει ως πολιτικοϊδεολογικό συναρμολόγημα) καθίσταται κεντρική μόνο μετά από αγώνα για την κατάκτηση της ηγεμονίας (ιδού μια ακόμη ερμηνεία της φουκωικής ρήσης περί της «πολιτικής ως συνέχισης του πολέμου με άλλα μέσα»), και άρα «δεν είναι παρά ένας δείκτης της έκβασης της ταξικής πάλης σε κάθε χώρα και παγκόσμια».³⁶⁹ Ο «νικητής» λοιπόν, με αυτούς τους όρους, αυτοαποκαλείται «κέντρο», εξασφαλίζοντας έτσι για τον εαυτό του μια ταυτολογικά προνομιακή, και μάλιστα την μοναδική «αυτονόητα» μετριοπαθή, ευλογοφανή, ορθολογική θέση, αφήνοντας τους ιδεολογικούς του αντιπάλους στα «άκρα», συμμετρικά τοποθετημένους εκατέρωθεν αυτού.³⁷⁰

---

³⁶⁸ Βλ. σχετικά Howarth & Stavrakakis, όπ.π., σσ. 8-9, Stavrakakis, Y. (1999) *Lacan and the Political*, London & New York: Routledge, σσ. 59-62 και 78-81, και Laclau, E. (1997) «Γιατί τα Κενά Σημαίνοντα έχουν Σημασία για την Πολιτική;», στο *Για την Επανάσταση της Εποχής μας*. Αθήνα: Νήσος, σσ. 211-25.

³⁶⁹ Παναγιωτάκης, Μ. (2013) «Πολιτική τοπολογία», <http://histologion-gr.blogspot.gr/2013/07/blog-post.html>

³⁷⁰ «Το Κέντρο δεν αποτελεί φορέα συγκεκριμένης πολιτικής άποψης, [...] είναι από πλευράς θέσεων εξαιρετικά εύπλαστο: μπορεί να ζητά κρατικοποιήσεις και εκδημοκρατισμό επί Καραμανλή το 1970, αύξηση μισθών και

Θα έλεγε κανείς συνεπώς ότι οι όροι «εξτρεμιστές» και «προβοκάτορες» έχουν συχνά (δηλαδή όταν ο δεύτερος όρος δεν αναφέρεται σε μυστικούς αστυνομικούς ή παρακρατικούς) το ίδιο αναφερόμενο, αλλά διαφορετικά υποκείμενα εκφοράς και διαφορετικές –διαδοχικές– στιγμές εμφάνισης: το όποιο (βίαιο ή απρόσμενο) συμβάν αποδίδεται από τον εκάστοτε ηγεμονικό σχηματισμό στους «εξτρεμιστές»· κατόπιν η αριστερά, προκειμένου να αποφύγει τον χαρακτηρισμό που δυνάμει την περιλαμβάνει, αποδίδει το συμβάν στους «προβοκάτορες», σε μια προσπάθεια είτε να τον σπρώξει αριστερότερα είτε να τον βγάλει εκτός παιχνιδιού (αφού οι προβοκάτορες μπορούν κάλλιστα να ανήκουν σε κάποια κρατική υπηρεσία, ο λόγος περί «εξτρεμισμού» καθίσταται άσχετος). Η αποτυχία της αριστεράς και τελικά η αυτοπαγίδευσή της, που επισημάναμε και νωρίτερα στη συζήτηση περί «προβοκατόρων», συνίστατο τελικά στην αποτυχία της να «υπερβεί τις συντεταγμένες της δεδομένης περίπτωσης, να 'θέσει τις προϋποθέσεις' της δραστηριότητάς της [...], δηλ. να επαναπροσδιορίσει την ίδια την κατάσταση εντός της οποίας καλούνταν να ενεργήσει».³⁷¹

Με την ευρύτερη έννοια, «αριστεριστής» είναι οποιοσδήποτε πιστεύει ή υποστηρίζει την αριστερή πολιτική ιδεολογία και θεωρία. Ωστόσο, κατά τη μακρά ιστορία του μαρξισμού αλλά και στην διάσπαρτη τοπολογία του, ο όρος έχει φορτιστεί με διαφορετικές σημασίες και συνδηλώσεις, ανάλογα με τους (ενδοαριστερούς και ευρύτερους) συσχετισμούς της εκάστοτε χωροχρονικής συνάρθρωσης, καθώς και με τη θέση εκφοράς: από τη σκοπιά της επίσημης, ορθόδοξης μαρξιστικής/κομματικής γραμμής θεωρείτο βολонταριστική παρέκκλιση χωρίς σύνδεση με το μαζικό κίνημα,³⁷² ενώ από την αστική οπτική ήταν περίπου συνώνυμο του «εξτρεμιστή». Την περίοδο που εξετάζουμε, ο «αριστερισμός», στις διάφορες εκφάνσεις του, συνδέθηκε διεθνώς (και στην Ελλάδα) με τα πολυσυλλεκτικά και κατακερματισμένα κινήματα αμφισβήτησης που σχετίζονται, άμεσα ή έμμεσα, με τον «Μάη του 1968». Στο σχετικό λήμμα του *Αιώνα των Ανατροπών* του Larousse,³⁷³ διακρίνονται δύο μορφές αριστερισμού που αποδίδονται σε δύο διαδοχικές φάσεις του κινήματος του 1968 στη Γαλλία: ο πολιτικός αριστερισμός και ο αντι-πολιτισμικός (counter-cultural) αριστερισμός. Και οι δύο εμφανίζονται ως «η έκφραση μιας συλλογικής απογοήτευσης» και ως «το προϊόν του σφετερισμού, συνειδητών ή λιγότερο συνειδητών» των συμβολοποιήσεων που προέκυψαν στο πεδίο της φιλοσοφίας και με την επιρροή της «σχετικά αυτόνομης ιστορίας της [γαλλικής] άκρας Αριστεράς».

Ο γαλλικός πολιτικός αριστερισμός περιγράφεται ως «μια υβριδική κατάσταση που προέρχεται από την εσωτερίκευση ενός οράματος του λαού, θεωρητικού και μυθιστορηματικού συγχρόνως, από άτομα με αστική ή μικροαστική προέλευση», ως ένα κράμα «λαϊκισμού και ασκητισμού,

---

κοινωνικό κράτος επί Ανδρέα το 1980 και περιορισμό του κράτους, άνοιγμα στην ιδιωτική πρωτοβουλία, εργασιακή επισφάλεια και μαζικές ιδιωτικοποιήσεις τις δεκαετίες του 90 και του 00», όπ.π.

³⁷¹ Žižek, όπ.π.

³⁷² Αρχετυπικό γι' αυτή τη γραμμή θεωρείται το κείμενο του Lenin από το 1920, *Αριστερισμός: η παιδική ασθένεια του Κομμουνισμού* (στο <http://www.marxistbooks.gr/extremism.htm>).

³⁷³ Mauger, G. (1999), «Αριστερισμός», στο De Waresquiel, E. (επιμ.), *Ο Αιώνας των Ανατροπών: Το Λεξικό των Κινήματων Αμφισβήτησης στον 20ο Αιώνα*, Αθήνα: Οξύ, σ. 69.

διανοουμενισμού και αντιδιανοουμενισμού, αυθορμητισμού και δογματισμού, ορθοδοξίας και αίρεσης, εργατισμού και ελιτισμού, μαρξισμού-λενινισμού και αντικομμουνισμού, πάντα σε ποικίλες αναλογίες». ³⁷⁴ Μαιοϊκών, τροτσκιστικών ή αναρχικών κλίσεων, οι αριστερίστικες οργανώσεις στη Γαλλία εξέφραζαν πάντως από κοινού μια διάθεση εξέγερσης κατά των θεσμικών, πατερναλιστικών ή και αυταρχικών μορφών που παρήγαγε το μοντερνιστικό, φορντικό μεταπολεμικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής αναπαραγωγής. Η επίσημη Αριστερά (το ΓΚΚ) κατείχε θέση προνομιακού αντιπάλου ανάμεσα σε αυτές τις μορφές και κατηγορούνταν, ανάλογα με την περίπτωση και τη θέση εκφοράς, είτε ως «σταλινική» είτε ως «ρεβιζιονιστική». ³⁷⁵ Όπως θα δούμε, οι μορφές έκφρασης του ελληνικού πολιτικού αριστερισμού δεν είναι πολύ διαφορετικές. Μόνο που ο τελευταίος αποδείχθηκε μακροβιότερος: «λιγότερο από τέσσερα χρόνια μετά τον Μάη του 68», ο πολιτικός αριστερισμός στη Γαλλία παρακμάζει ταχύτατα, αφού το 1972 «σηματοδοτεί την εξαφάνιση των πιο σημαντικών μαοϊκών οργανώσεων, καθώς και τη μαζική αποχώρηση από τις γραμμές των τροτσκιστικών οργανώσεων». ³⁷⁶ Όλα αυτά, τη στιγμή που αποκτά σημαντική παρουσία ο, αναδυόμενος τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1960 και προερχόμενος κυρίως από τις ΗΠΑ, αντιπολιτισμικός αριστερισμός.

Κατά την περίοδο που εξετάζουμε στην Ελλάδα, η δημόσια συζήτηση περί τον αριστερισμό αφορά σχεδόν αποκλειστικά την πρώτη, πολιτική, μορφή του. Αυτό δεν σημαίνει πως απουσιάζουν εκφάνσεις του αντι-πολιτισμικού αριστερισμού (τις οποίες, όπως άλλωστε είδαμε και στην ενότητα για το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα, συχνά μοιράζονταν υποκείμενα πρωτίστως στρατευμένα πολιτικά)· θα έλεγε όμως κανείς ότι η πολιτική συνιστώσα είναι η κυρίαρχη και καθοριστική, όσον αφορά την αντίληψη τόσο των κύριων πολιτικών παραγόντων όσο και του τύπου της περιόδου, και γι' αυτό θα εστιάσουμε σε αυτήν. Η αντι-πολιτισμική συνιστώσα αναδεικνύεται ως κυρίαρχη ή ισότιμη με την πολιτική σε δεύτερο χρόνο και θα εξεταστεί, γενικά και ειδικά, σε επόμενη ενότητα.

Οι σημαντικότερες οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς στην Ελλάδα αποτέλεσαν το αντικείμενο πολυήμερου αφιερώματος της *Ελευθεροτυπίας* που ξεκίνησε στις 16 Ιουνίου 1976 με γενικό τίτλο:

ΠΟΙΕΣ ΕΙΝΑΙ οι ελληνικές εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις

Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ της ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Στην εισαγωγή του αφιερώματος που υπονοείται ότι φιλοδοξεί να διαλύσει τη «σύγχυση» που ακολούθησε τα «γεγονότα της 25^{ης} του Μάη [του 1976] και τη συζήτηση στη Βουλή» και δημιουργήθηκε «όχι πάντα χωρίς σκοπιμότητα» από την «επιχειρηματολογία του

³⁷⁴ Όπ.π., σ. 70.

³⁷⁵ «Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας: Έκ των συστατικών στοιχείων της ενιαίας, αδιαίρετου και ομοουσίου τριάδος της κρατικής καταστολής: Αστυνομία – Κ.Κ. – Εκκλησία». (Από τις σημειώσεις του μεταφραστή του βιβλίου *Ο Αριστερισμός* του D. Cohn-Bendit. Εδώ από την *Ελευθεροτυπία*, «Από την Α' Διεθνή ως τη σημερινή Αριστερά», 16/06/1976).

³⁷⁶ Mauger, όπ.π.

αριστεροχουντισμού από τη μια πλευρά και της προβοκατορολογίας από την άλλη», επιχειρείται μια χαρτογράφηση του πεδίου του ελληνικού πολιτικού αριστερισμού της εποχής.

Η έρευνα (που υπογράφουν οι Κάρολος Μπρούσαλης, Λένα Παγώνη και Άννυ Βιτσέντζου, και φαίνεται να διεξάχθηκε και να παρουσιάστηκε με αρκετή προσοχή ως προς τις ευαισθησίες του πολιτικού αυτού χώρου)³⁷⁷ ξεχωρίζει τις σχετικές οργανώσεις σε μαρξιστικές, λαϊκοδημοκρατικές (μαοϊκές), λενινιστικές και διεθνιστικές (τροτσκιστικές). Στις πρώτες εντάσσεται η «Κίνηση Νέων Σοσιαλιστών Νέα Αριστερά», στις δεύτερες, μεταξύ άλλων, το ΕΚΚΕ (Επαναστατικό Κομμουνιστικό Κίνημα Ελλάδας), η ΟΜΛΕ, το ΕΕΑΜ, το ΚΚΕ/ΜΛ, στις τρίτες η Κ.Ο. Μαχητής και η ΟΣΕ, στις τέταρτες η ΟΜΕΕ, η ΟΚΔΕ, η ΕΔΕ, το ΚΕΜ. Οι σημαντικότερες από αυτές, ή εν πάση περιπτώσει αυτές που παρουσιάζονται εκείνη την εποχή ως πιο δραστήριες ή πολυμελείς, δηλ. το ΕΚΚΕ, η ΟΜΛΕ, το ΕΕΑΜ, η ΟΣΕ και η Κ.Ο. Μαχητής, ιδρύθηκαν (η τελευταία ως «Μαχητής») την περίοδο της δικτατορίας στο εξωτερικό και ενεπλάκησαν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο (π.χ. το ΕΚΚΕ μέσω του φοιτητικού του κλάδου, της ΑΑΣΠΕ), στον αντιδικτατορικό αγώνα.³⁷⁸

Στο φύλλο της 25/6/1976, όπου επιχειρείται μια ανακεφαλαίωση των βασικών θέσεων των οργανώσεων που παρουσιάστηκαν τις ημέρες που προηγήθηκαν, με τίτλο

«Δεν εκφράζει τους εργάτες το ΚΚΕ»

η «κοινή θέση όλων όσοι ανήκουν στην επαναστατική αριστερά» επαναλαμβάνεται αρκετές φορές στο κείμενο: «[ό]λες [οι οργανώσεις] συμφωνούν ότι το ΚΚΕ δεν εκφράζει τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και ότι πρέπει να οικοδομηθεί νέο κομμουνιστικό κόμμα». Όσον δε αφορά τη συγκυρία, η βασική θέση όλων σχεδόν των οργανώσεων συμπίπτει με την παρακάτω διατύπωση της ΟΜΛΕ η οποία «[δ]ιαπιστώνει μεταδικτατορική όξυνση ανάμεσα στον ξένο ιμπεριαλισμό με τους ντόπιους λακέδες του και στο λαό» και τονίζει πως «[ο]ι ρεβιζιονιστές όλων των αποχρώσεων κάλυψαν αυτή την αντιλαϊκή πολιτική».

Με δυο λόγια, οι ελληνικές αριστερές εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις στρέφονται κατά των κοινοβουλευτικών κομμάτων για συγκεκριμένους πολιτικούς λόγους που σχετίζονται με τη συγκυρία, χωρίς να είναι απαραίτητως και κατ' αρχήν αντι-κοινοβουλευτικές –όχι τουλάχιστον όλες (βλ. ενδεικτικά «ΟΜΛΕ και ΕΚΚΕ: Μάχη και μέσα από τη Βουλή», *Ελευθεροτυπία*, 18/6/1976). Φυσικά, ξεχωριστό στόχο αποτελεί το ΚΚΕ (και δευτερευόντως το ΚΚΕ-εσ.), τόσο για ιστορικούς λόγους που ποικίλουν (ανάλογα με την ακριβή ιστορικο-ιδεολογική προέλευση της εκάστοτε οργάνωσης) και δεν είναι του παρόντος να αναλυθούν, όσο και για το ότι αποτελεί τον οργανισμό που, ενώ ηγεμονεύει στον ίδιο ιδεολογικό (και τουλάχιστον κατ' όνομα) επαναστατικό χώρο, στην ουσία, «όπως τα περισσότερα κόμματα της Γ' Διεθνούς, [...] είναι

---

³⁷⁷ Βλ. σχετικά, «Κριτική στα δύο Κ.Κ.», *Ελευθεροτυπία*, 16/6/1976. Η ευαισθησία αυτή δεν εκτιμήθηκε από όλους. Βλ. *Αντιπληροφόρηση* (2003), *Μια Αρχαική-Ιστορική Καταγραφή ενός Μέρους του Επιθετικού Πολιτικού Λόγου της Μεταπολίτευσης*, Τόμος Ι, Τεύχη 1-11, 1975-1977, «Η 'παρουσίασή μας' από την Ελευθεροτυπία», σσ. 293 κ.ε.

³⁷⁸ Για μια συνοπτική χαρτογράφηση του αντιδικτατορικού ριζώματος, βλ. την εισαγωγή στο «κλείσιμο» της έρευνας, *Ελευθεροτυπία*, 25/6/1976. Για μια πιο «λογοτεχνική» εκ των έσω μαρτυρία για τις εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, βλ. Κουκουλάς, *όπ.π.*

αστικό κόμμα που χτυπά τον Μαρξισμό-Λενινισμό πάνω στο όνομα του Μαρξισμού-Λενινισμού».³⁷⁹

Η αντιπαλότητα με τα επίσημα κομμουνιστικά κόμματα ήταν αμφίδρομη:

Στη Γαλλία πριν από το Μάη (και στην Ελλάδα τώρα), οι εξωκοινοβουλευτικές μαρξιστικές οργανώσεις αντιμετωπίζονται με κάποια δόση ειρωνείας, με το χαρακτηρισμό «αριστεριστές» και με τη λέξη GROUPUSCULES (μικροομάδες), που εδώ μεταγλωττίστηκαν σε «γκρουπούσκουλα». Μετά το Μάη, οι Γάλλοι διαπίστωσαν πως κάπως αλλιώς έχουν τα πράγματα. Στην Ελλάδα, ανάλογα με την προέλευση του νονού, οι οργανώσεις βαπτίζονται αριστεριστικές (για να τους κολληθή ο αφορισμός του Λένιν), εξτρεμιστικές (για να τρομάζουν οι φιλήσυχοι) και σεχταριστικές (για ενδοοικογενειακό διαχωρισμό).

Η μοριακότητα των γαλλικών οργανώσεων και η ριζωματική τους μορφή, υπήρξε το μεγαλύτερο πλεονέκτημά τους κατά το «συμβάν Μάης». Ωστόσο στην Ελλάδα της μεταπολιτευτικής περιόδου, οι οργανώσεις δεν εκμεταλλεύτηκαν το χαρακτηριστικό αυτό, το οποίο εκλάμβαναν ως σύμπτωμα πρώιμης ή ελλιπούς ανάπτυξης, κι έτσι αυτό αναδείχθηκε περισσότερο στην αρνητική του διάσταση, αυτήν της απουσίας οργάνωσης.

Βρίσκονται εδώ στην αρχική φάση της ζωής τους και γι' αυτό δεν διαθέτουν ευρείς μηχανισμούς πληροφόρησης (μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδες και περιοδικά) με συνέπεια την εύκολη ενάντιά τους κατευθυνόμενη πληροφόρηση. [...] Η βασική τους αδυναμία είναι ο πολυμερισμός και η διάσπαση που κατά κανόνα ξεκινούν από διαφωνίες σε ζητήματα θεωρίας και τακτικής.

Στον επίλογο του τόμου *Νοέμβρης '73...*,³⁸⁰ οι ανώνυμοι συντάκτες συμφωνούν με το παραπάνω, αποδίδοντας στις εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις της Αριστεράς κατά τη δεκαετία του '70 «σεχταρισμό, μικρομεγαλισμό, ασυνέπεια και φόβο να αντιμετωπίσουν τις καταστάσεις με διαφορετικό πρίσμα από αυτό που είχαν στο μυαλό τους», δηλαδή από την «παραδοσιακή πρακτική της αριστεράς», η διαφοροποίησή τους από την οποία περιοριζόταν «σε επαναστατικές φράσεις και σε ιστορικές και δογματικές αναφορές».³⁸¹ Σε αυτές τις αδυναμίες, όπως και σε άλλες που ανάγονταν στην εσωτερική τους οργάνωση, αποδίδεται τελικά η «ατομική και μαζική αποχώρηση», οι «διασπάσεις» και τελικά η «ουσιαστική διάλυση όλων ανεξαιρέτα των οργανώσεων της άκρας αριστεράς» μέχρι τα τέλη της δεκαετίας. Στο κείμενο γίνεται λόγος και για την προβληματική σχέση των οργανώσεων αυτών με το αναρχικό/αυτόνομο κίνημα: αρχικά, η στάση τους απέναντί του δεν διαφέρει από αυτή της επίσημης αριστεράς, με απομόνωση στις συγκεντρώσεις, καταγγελίες, ή ακόμα και συμπλοκές –κι αυτή είναι, για τους συντάκτες του σημειώματος, μια από τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην παρακμή τους. Όσο όμως προχωρούσε

³⁷⁹ «Η Αριστερά της Αριστεράς», *Ελευθεροτυπία*, 16/6/1976.

³⁸⁰ Βλ. *Νοέμβρης '73...*, όπ.π., σ. 201-204, απ' όπου και τα αποσπάσματα.

³⁸¹ Ο Δ. Κουκουλάς (όπ.π., σ. 18) αναφέρει πως «οι οργανώσεις του αριστεριστικού στερεώματος» ξεπερνούσαν τις 50 «και αυτές ήταν [μόνο] όσες διέθεταν γραφεία», ενώ (σ. 15-6) η «μία και μοναδική φορά» που κατέβηκε ενωμένη στο δρόμο η εξωκοινοβουλευτική Αριστερά ήταν στην πορεία μνήμης για τον νεαρό αφισκολλητή της ΚΟ Μαχητής, Σιδέρη Ισιδωρόπουλο (βλ. και πιο πάνω).

η δεκαετία, αυτό το ριζωματικό κίνημα αναρχικών καταβολών έκανε όλο και περισσότερο αισθητή την πολυκέφαλη δράση του, αναγκάζοντας τους αριστεριστές στην υποχώρηση και αποδοχή της παρουσίας του. Σε μια πολύ σύντομη θεώρηση των θεωρητικών αρχών και ιστορικών καταβολών αυτού του κινήματος θα στραφούμε τώρα.

Παραθέτουμε τους ορισμούς του όρου «αναρχικός» από το διαδικτυακό λεξικό wiktionary:

- Κάποιος/-α που πιστεύει ή συνηγορεί στην απουσία διακυβέρνησης κάθε μορφής, και ιδιαίτερα κάποιος που εργάζεται για την πραγμάτωση αυτής της πίστης του.
- Κάποιος/-α που επιδεικνύει περιφρόνηση για τους νόμους και τους κοινωνικούς γνώμονες, ως μια μορφή επανάστασης εναντίον της αυθεντίας.
- Κατ' επέκταση του προηγούμενου ορισμού, κάποιος/-α που προωθεί το χάος και την ανομία: ο μηδενιστής.
- Κάποιος/-α που απεχθάνεται τον έξωθεν έλεγχο ή την άσκηση επιρροής στη ζωή του/της, ιδιαίτερα υπό τη μορφή της διακυβέρνησης, και συνεπώς επιθυμεί την απουσία πολιτικού ελέγχου.

Σημείωση: Όσοι αυτό-προσδιορίζονται ως αναρχικοί υπό την έννοια του ορισμού (1), πιθανόν να ενίστανται για τη χρήση του όρου υπό την έννοια των ορισμών (2) και (3).³⁸²

Θα προσθέταμε, στην απαραίτητη σημείωση του διαδικτυακού λεξικού, πως οι ορισμοί (1) και (4) έχουν ως αναφορά τις πολιτικές φιλοσοφίες και ιδεολογικές παραδόσεις του *αναρχισμού*, ενώ οι ορισμοί (2) και (3) έχουν ως αναφορά τον περιγραφικό όρο *αναρχία*. Η σύγχυση μεταξύ των δύο, σχετιζόμενων αλλά ετερόκλητων, αναφορών και των συνδηλώσεων που αυτές συνεπάγονται είναι ίσως αθέλητη και σχεδόν αναπόφευκτη, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα ένα κεντρικό σημείο των στρατηγικών λόγου που αναπτύσσονται γύρω από τους «αναρχικούς» ως αντικείμενα αποφάνσεων.

Και αυτό διότι η *αναρχία*, ως απουσία ή έλλειψη οποιασδήποτε υπερβατικής οργανωτικής κοινωνικής αρχής, συνήθως μεταφράζεται ως η επικράτηση μιας χαοτικής και ανομικής, στιγμιαίας ή διαρκούς, κατάστασης αναταραχής κι έτσι αποκτά συνήθως αρνητικό πρόσημο, καθώς συνδέεται με την άρση, ούτως ειπείν, του ίδιου του κοινωνικού. Η αναρχία που έχουν στο νου τους οι ασπαζόμενοι τον *αναρχισμό*, βέβαια (σε κάποια ή κάποιες από τις πολλές εκφάνσεις του) και που αποτελεί τον δηλωμένο σκοπό τους, είναι αρκετά διαφορετική: επικρατεί σε μια κοινωνία χωρίς επίσημες αρχές ή διακυβέρνηση και αποτελεί

μια συνθήκη απουσίας κράτους, ελεύθερου συνεταιρισμού, 'πλήρους' ελευθερίας και ισότητας βασισμένης είτε στο ορθολογικό ατομικό συμφέρον, είτε στη συνεργασία και την αμοιβαιότητα. [...] [T]ο αναρχικό ιδεώδες έχει εκφραστεί με μια ποικιλία τρόπων. Αυτό που τους συνδέει είναι η ιδέα ότι η αναρχία είναι ένας εύτακτος τρόπος ζωής. Πράγματι, η προέλευση του γνωστού γκραφίτι –το 'Α' μέσα στον κύκλο– προέρχεται από το σύνθημα «Η

³⁸² <http://en.wiktionary.org/wiki/anarchist>.

αναρχία είναι τάξη, η διακυβέρνηση είναι εμφύλιος πόλεμος», που επινόησε το 1848 ο Pierre-Joseph Proudhon και συμβολοποίησε ο επαναστάτης Anselme Bellegarrigue.³⁸³

Κι όμως, οι αρνητικές συνδηλώσεις της λέξης επικρατούν: η αναρχία συνδέεται ευκολότερα με την ανομική βία και την κοινωνική ρήξη, παρά με την ισόνομη, ειρηνική συμβίωση χωρίς κράτος (συνθήκη που ευαγγελίζεται η επικρατέστερη τουλάχιστον εκδοχή του αναρχισμού). Ένας λόγος ίσως να είναι ο εξής: όπως σημειώνει η Κίνα, η αρνητική-εκφοβιστική χρήση του όρου προηγείται ιστορικά της θετικής-κανονιστικής, κατά τουλάχιστον δύο αιώνες, όταν χρησιμοποιήθηκε ως φόβητρο από τους υπερασπιστές της απόλυτης μοναρχίας στην Ευρώπη. Έκτοτε δε, χρησιμοποιείται συστηματικά και σε κάθε ευκαιρία από τους διανοητές και τους πολιτικούς του, ριζοσπαστικού ή μετριοπαθούς, συντηρητισμού στην Ευρώπη (ακόμα και, ή κυρίως κατά το α' μισό του 19ου αιώνα, εναντίον του φιλελευθερισμού),³⁸⁴ ενώ η απειλή της «αναρχίας» συνιστά και την μόνιμη επωδό του αντικομμουνιστικού λόγου στην μετεμφυλιακή Ελλάδα.

Η σύνδεση του αναρχισμού με τη βία, η οποία αποτελεί τη βασική στρατηγική δαιμονοποίησής του παγκοσμίως, δεν βασίζεται μόνο στη σημειολογία, αλλά και στη σημαντική από ιστορική άποψη, θεωρία και πρακτική της «προπαγάνδας δια της πράξης» (*propagande par le fait*) του τέλους του 19^{ου} αιώνα. Η «προπαγάνδα» πήρε τη μορφή της ατομικής τρομοκρατίας κατά ανθρώπινων ή συμβολικών στόχων (δολοφονίες αρχηγών κρατών, ανατινάξεις κ.λπ.) με στόχο να συνεγείρει τις μάζες παίζοντας έναν ρόλο «επαναστατικού καταλύτη». Παρότι αποτελούσε εξαρχής επίδικο αντικείμενο εντός του αναρχικού κινήματος, τόσο ως προς το τι είδους πράξεις θα έπρεπε να την συνιστούν, όσο και ως προς τη νομιμότητα και αποτελεσματικότητα των πιο ακραίων και ατομικιστικών μορφών της, και εν τέλει εγκαταλείφθηκε μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση,³⁸⁵ έμεινε ωστόσο να χαρακτηρίζει έκτοτε το σύνολο του κινήματος στον κυρίαρχο λόγο.

Κάναμε ήδη λόγο για την πολλαπλότητα του αναρχισμού. Δεν θα επεκταθούμε εδώ σε αυτό το απέραντο θέμα, αλλά πρέπει να τονιστεί ότι υπό τη βασική αρχή της απόρριψης της αυθεντίας, της ιεραρχίας και του κράτους έχουν ιστορικά συνταχθεί πάμπολλες διακριτές, και συχνά ακόμα και αντικρουόμενες μεταξύ τους, ιδεολογικές αντιλήψεις και πολιτικές-κοινωνικές-οικονομικές θεωρήσεις, από ατομικιστικές έως κολλεκτιβιστικές και από φιλο- έως αντι-καπιταλιστικές, σε όλους τους πιθανούς συνδυασμούς. Έχει επικρατήσει πάντως, για διάφορους λόγους όχι μόνο καταγωγικούς-ιστορικούς, ο αναρχισμός να θεωρείται ακρο-αριστερή ιδεολογία, ως μια ριζοσπαστική διερμηνεία του κομμουνισμού και των παραδόσεων και των θεσμών του εργατικού κινήματος.

Τέτοια πάντως ήταν σίγουρα στην Ελλάδα, στην πολυκύμαντη ιστορία του εργατικού της κινήματος. Παρότι στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου, ξεχωρίζουν διανοούμενοι, συνδικαλιστές και συλλογικότητες με σαφείς αναφορές στον αναρχοσοσιαλισμό, διαδοχικές

---

³⁸³ Kinna, R. (2005), *Anarchism: A Beginner's Guide*, Oxford: Oneworld, σ. 5.

³⁸⁴ Βλ. ό.π., σ. 6, αλλά και Weiss, ό.π., σσ. 17-18, 30, 83, κ.α.

³⁸⁵ Βλ. σχετικά Kinna, ό.π., σ. 132-35, και στο http://en.wikipedia.org/wiki/Propaganda_of_the_deed.

αναδύσεις ευρύτερων σχηματισμών υπό τα σημαίνοντα του κομμουνισμού, αλλά και αποσχίσεις, απεδαιφικοποιήσεις κ.λπ. κάνουν τα όρια δυσδιάκριτα. Σε αυτό συνετέλεσε και η κατασταλτική και ιδεολογική εκστρατεία του κράτους εναντίον των ριζοσπαστικών μορφών εργατικής οργάνωσης που τα ενοποιούσε και πάλι υπό το σημαίνον του «κομμουνιστικού κινδύνου», τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960.³⁸⁶

Στην εξαιρετική μελέτη του για το «ανταγωνιστικό κίνημα» στην Ελλάδα μετά το 1974, ο Νίκος Σούζας γράφει πως η ύφεση της αναρχικής συλλογικής δράσης «από τα μέσα της δεκαετίας του 1920» είχε ως αποτέλεσμα, σε ό,τι αφορά τα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση να μην «μπορεί να γίνει λόγος για πλήρως ανεπτυγμένο κοινωνικό κίνημα, αλλά μάλλον για διαδικασία κινηματικής συγκρότησης».³⁸⁷ Η ύφεση αυτή φυσικά οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο καθεστώς εξαίρεσης και ανηλεούς καταστολής του μετεμφυλιακού κράτους, το οποίο έστρεψε τη «δραστηριοποίηση πέραν της παραδοσιακής αριστεράς [να] εκφραστεί κυρίως με όρους πολιτισμικούς»,³⁸⁸ συνδέοντας, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 ήδη, το πνεύμα των *Beat* που ανθεί εκείνη την περίοδο στις ΗΠΑ με την παράδοση του ελληνικού σουρεαλισμού του '30 και, σταδιακά, με το *rock 'n' roll*. Η «συνάντηση» αυτού του ρεύματος (αρθρωμένου μεταξύ άλλων γύρω από περιοδικές εκδόσεις όπως ο *Κούρος*, το *Πάλι* και το *Panderma*) με το «πνεύμα» του Μάη του '68 που, όπως είδαμε, ήρθε στην Ελλάδα έστω με καθυστέρηση και διαθλασμένο, ήταν η καθοριστική «στιγμή» για την ανάδυση του αναρχικού/αντιεξουσιαστικού «χώρου» κατά τη μεταπολίτευση.

Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από την έρευνα της *Ελευθεροτυπίας* για την εξωκοινοβουλευτική αριστερά που προαναφέραμε, το τελευταίο μέρος της οποίας (δημοσιευμένο παραδόξως μετά την ανακεφαλαίωση, στο φύλλο της 26^{ης} Ιουνίου) ήταν αφιερωμένο στο ελληνικό αναρχικό κίνημα, το οποίο παρουσιάζεται ως

- καταγωγικά απολιτικό και υποπολιτισμικό [«Πρόκειται για την προοδευτική πολιτικοποίηση ενός κινήματος που ξεκίνησε –στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια- με καθαρά απολιτικές κατευθύνσεις (υπαρξισμός, μαύρα μπουφάν, τέντυ-μπύς, χίππυς)»],
- αμφίβολης συνεκτικότητας («Αναρχική οργάνωση είναι δύσκολο να βρεθεί. Στον χώρο αυτό, τα σχήματα συνεχώς αλλάζουν και η συμμετοχή σε ομάδα παίρνει προσωρινό χαρακτήρα, ξένο προς την πρακτική των οργανώσεων»),
- και οπωσδήποτε, και παρά τις κοινοτοπίες περί του αντιθέτου, μη ανήκον στην Αριστερά –αν όχι εχθρικό προς τις επίσημες εκδοχές της [«Με την Αριστερά (εξωκοινοβουλευτική και μη) οι σχέσεις των αναρχικών είναι από κακές έως κάκιστες. Κι αυτό είναι μια αλήθεια, που ο καθένας πρέπει να θυμάται, όταν του μιλούν για 'αναρχοκομμουνιστές'»].

³⁸⁶ Βλ. σχετικά http://en.wikipedia.org/wiki/Anarchism_in_Greece, και

³⁸⁷ Σούζας, Ν. (2015) «Μη Μιλάς για Θάνατο, Μωρό μου»: Πολιτική και Κουλτούρα στο Ανταγωνιστικό Κίνημα στην Ελλάδα (1974-1998). Θεσσαλονίκη: Ναυτίλος, σ. 55. Ο Σούζας (και όχι μόνο, φυσικά) εντάσσει στο ευρύτερο αναρχικό κίνημα την τροτσκιστική, αρχικά, οργάνωση του Άγη Στίνα που είχε σημαντική δράση κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής και αργότερα υιοθέτησε την ανάλυση του περιοδικού *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα* του Καστοριάδη. Ωστόσο, οι συνθήκες που επικρατούσαν στο μετεμφυλιακό καθεστώς απέτρεψαν την ομάδα του Στίνα από το να ασκήσει ουσιαστική επιρροή.

³⁸⁸ Οπ.π., σ. 57.

Αλλά στο αναρχικό/αντιεξουσιαστικό συναρμολόγημα θα επανέλθουμε με διάφορες αφορμές. Προς το παρόν, ας δούμε πώς αναδείχθηκαν στον δημοσιογραφικό λόγο της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου τα αποφαντικά υποκείμενα που απαριθμήσαμε, και πώς (και αν) μπορούμε να υποθέσουμε σε ποιες κινήσεις/συναρμολογήσεις αυτά αντιστοιχούσαν στον υλικό χώρο της πόλης.

10.2 Οι πρώτες εμφανίσεις στο πεδίο της πόλης/του λόγου

10.2.1 Οι εξτρεμιστές του Νοέμβρη 1974

Η πρώτη σημαντική στιγμή εμφάνισης των «εξτρεμιστών» στο δημόσιο λόγο γίνεται με την ευκαιρία της πρώτης επετείου της εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Η προκήρυξη, στις 3/10/1974, εκλογών για την Κυριακή 17 Νοεμβρίου από την κυβέρνηση «εθνικής ενότητας» του Κ. Καραμανλή, και παρά τις αρχικές αντιδράσεις (οι φοιτητικές παρατάξεις Πανσπουδαστική, Ρ. Φεραίος και Ν. ΠΑ.ΣΟ.Κ, με τη συμμετοχή των «αριστεριστών» ΑΑΣΠΕ, ΠΠΣΠ, ΕΠΑΣ και ΔΕΚΦΑ, είχαν οργανώσει, στις 11/10, συγκέντρωση, κατά της διεξαγωγής των εκλογών τη συγκεκριμένη ημερομηνία, στα Προπύλαια και πορεία στη Βουλή, η οποία συγκέντρωσε 40.000 κόσμου)³⁸⁹, προκάλεσε τελικά αναβολή των εκδηλώσεων της επετείου. Περισσότερα από είκοσι διοικητικά συμβούλια Σχολών, που υποστηρίζονταν από τις παρατάξεις των κομμάτων ΕΚ-ΝΔ, ΠΑΣΟΚ και της Ενωμένης Αριστεράς (ΚΚΕ, ΚΚΕ-εσ. και ΕΔΑ), αποφάσισαν τη διεξαγωγή των εκδηλώσεων αυτών στις 25/11, ενώ οι Γενικές Συνελεύσεις των Σχολών, που υποστηρίζονταν από οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, είχαν συστήσει «οργανωτική επιτροπή για την εκδήλωση του Πολυτεχνείου στις 15 Νοέμβρη». Στις 13/11/1974, και ενώ λειτουργεί ήδη έκθεση στο χώρο του ΕΜΠ με ντοκουμέντα του αντιδικτατορικού αγώνα, ξεσπά «οξύτατη διαμάχη» ανάμεσα στις δύο πλευρές, με ανταλλαγή «ανακοινώσεων, προκηρύξεων, αφισών και διαπληκτισμούς».³⁹⁰ Στη σ. 7 των *Νέων* της επομένης, 14/11/1974, υπάρχει σχετικό δημοσίευμα με τον τίτλο

Το Πολυτεχνείο θα τιμηθεί μετά τις εκλογές

Το δημοσίευμα εστιάζει σχεδόν αποκλειστικά στις ανακοινώσεις που εξέδωσαν

τα κόμματα «Ένωση Κέντρου –Νέες Δυνάμεις», ΠΑ.ΣΟ.Κ. και «Ενωμένη Αριστερά», οι Οργανώσεις Νεολαίας των παραπάνω κομμάτων, η Σύγκλητος του Ε. Μ. Πολυτεχνείου και 23 από 24, συνολικώς, διοικητικά συμβούλια φοιτητικών συλλόγων Ανωτάτων και Ανωτέρων Σχολών Αθηνών-Πειραιώς [...] με αφορμή την εκδήλωση που προγραμματίζουν αύριο για την επέτειο της εξεγέρσεως του Πολυτεχνείου μικρές ομάδες φοιτητών, παρά την απόφαση των εκλεγμένων εκπροσώπων του φοιτητικού κόσμου να γίνη η εκδήλωση αυτή μετά τις βουλευτικές εκλογές.

³⁸⁹ *Νοέμβρης '73...*, ό.π., σ. 69.

³⁹⁰ Ό.π., σ. 72.

Η ΕΚ-ΝΔ τονίζει πως η απόφαση για αναβολή των εκδηλώσεων είναι «κοινή όλων όσων αγωνίστηκαν για την ελευθερία στην περίοδο της δικτατορίας» και πως τυχόν «διάσπαση στην ομόθυμη αυτή απόφαση μόνον αποδιοργάνωση των Δημοκρατικών Δυνάμεων μπορεί να επιφέρει». Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. κάνει λόγο για «μειοψηφία φοιτητών που διασπούν το φοιτητικό κίνημα», ενώ στην ανακοίνωση της Ενωμένης Αριστεράς, που είναι η πιο μακροσκελής, σημειώνεται πως

[η] συντριπτική πλειοψηφία των συγκεντρωμένων φοιτητών –πάνω από το 90 τοις εκατό του συνόλου- έδειξαν την απόλυτη κατανόηση στις υποδείξεις των εκπροσώπων της Ενωμένης Αριστεράς και αποχώρησαν από το Πολυτεχνείο αφήνοντας εκτεθειμένους και απομονωμένους τους λίγους εξτρεμιστές, οι οποίοι καμία σχέση δεν έχουν με την Ενωμένη Αριστερά. (η έμφαση προστέθηκε)

Πράγματι, η «κοινή ανακοίνωση των διοικητικών συμβουλίων των συλλόγων των Σχολών» κινείται σε παρόμοιες γραμμές:

...αποφασίζουμε να τιμηθούν τα γεγονότα του περσινού Νοέμβρη μετά τις εκλογές κι αυτό γιατί στην προεκλογική περίοδο, εμείς οι φοιτητές μαζί με όλο το λαό πρέπει να δώσουμε την προεκλογική μάχη απερίσπαστα ενώ ενδεχόμενο μονόπλευρης πρωτοβουλίας για την εκδήλωση όχι μόνο τορπιλίζει την ενότητα του φοιτητικού κινήματος, όχι μόνο εμποδίζει το Φοιτητικό Κίνημα να συμπορεύεται με το Λαϊκό αλλά και παρέχει μοναδική ευκαιρία στους γνωστούς πράκτορες της χούντας και του ιμπεριαλισμού να εκμεταλλευτούν τις διαφωνίες μας για να δημιουργήσουν σύγχυση και να προωθήσουν δυναμικά τα σχέδιά τους. (η έμφαση στο πρωτότυπο)

Στο ίδιο διαβάζουμε, συνοπτικά, πως «για εκδηλώσεις προ της 17^{ης} Νοεμβρίου μιλούν οι μαοϊκές και τροτσκιστικές παρατάξεις Α.Α.Σ.Π.Ε., ΠΠΣΠ, ΑΠΣ, ΣΦΠ, ΕΠΑΣ κλπ.», φοιτητές από τις οποίες «σε συνέντευξη που έδωσαν, τόνισαν ότι έχουν τη δυνατότητα να ελέγξουν την εκδήλωση» και απάντησαν αρνητικά «σε ερώτηση αν σκοπεύουν να καταλάβουν το κτίριο του Πολυτεχνείου». Η ΚΝΕ ερμηνεύει αυτή την κίνηση «από μερικές μικροομάδες μαοϊκών και τροτσκιστών φοιτητών που δεν ενδιαφέρονται για τις εκλογές και καταποντίστηκαν στις πρόσφατες φοιτητικές εκλογές»³⁹¹ σαν μέρος της προσπάθειας «να παρουσιαστή το Πολυτεχνείο σαν μια καθαρά φοιτητική υπόθεση [η οποία] σκοπεύει να ξεκόψει το φοιτητικό από το λαϊκό κίνημα, για να μπορούν έτσι και τα δύο να χτυπηθούν καλύτερα».

Στο άρθρο ακολουθείται μια σειρά λογοθετικών τακτικών σε διαφορετικά επίπεδα. *Πρώτο επίπεδο*: ενώ η «είδηση» αφορά δύο, αλληλοεξαρτώμενα μεν αλλά διαφορετικά, συμβάντα (απ' τη μια, την απόφαση των Δ.Σ των Σχολών να μετατεθεί ο εορτασμός «μετά τις εκλογές» κι απ' την άλλη, τη διαμάχη τους με μια άλλη ομάδα δρώντων που διαφωνούν με την απόφαση και σκοπεύουν να την καταστρατηγήσουν στην πράξη), ο τίτλος παρουσιάζει μόνο το πρώτο, και μάλιστα ως οριστικό, ανέκκλητο και αντικειμενικό γεγονός (δεν χρησιμοποιούνται εισαγωγικά, παρά το ότι το δημοσίευμα βασίζεται σε ανακοινώσεις) χωρίς να υπονοείται ότι υπάρχουν

³⁹¹ Είχαν λάβει χώρα στις 9/11 και είχαν ως αποτέλεσμα την εξής κατανομή εδρών: Ρ. Φεραϊός και ΕΔΗΝ 58, ΠΑΣΠ 73, ΠΣΚ 66, ΝΔΚΙ 47, Ανεξάρτητοι 40, ΑΑΣΠΕ 15, ΠΠΣΠ 10, ΑΠΣ 3, ΕΠΑΣ 1, ΣΦΠ 2. Όπ.π., σ. 70.

εναλλακτικές απόψεις ή ότι η ημερομηνία του εορτασμού αποτελεί επίδικο αντικείμενο. *Δεύτερο επίπεδο:* στο σώμα του κειμένου, οι ανακοινώσεις των παρατάξεων που στηρίζουν την απόφαση παρατίθενται ξεχωριστά (παρότι επαναλαμβάνουν περίπου τα ίδια επιχειρήματα), παρατίθενται κατά λέξη και σε μεγάλη έκταση, ενώ αφιερώνονται ελάχιστες αράδες στην αντίπαλη άποψη και σε πλάγιο μόνο λόγο. *Τρίτο επίπεδο:* το δημοσίευμα «ανοίγει» και «κλείνει» με την κυρίαρχη άποψη: η ανακοίνωση της ΚΝΕ «έχει την τελευταία λέξη», απαντώντας στις «μαοϊκές και τροτσκιστικές παρατάξεις» και «ερμηνεύοντας» τα κίνητά τους.

Τέταρτο επίπεδο: σε επίπεδο περιεχομένου: α) στον «ουδέτερο» λόγο του συντάκτη, αντιπαρατίθενται, απ' τη μια, μια σειρά κοινοβουλευτικών κομμάτων (και μάλιστα «κεντροαριστερών») που κατονομάζονται, οι οργανώσεις νεολαίας τους, η Σύγκλητος του ΕΜΠ και 23 διοικητικά συμβούλια σχολών, κι απ' την άλλη, «μικρές ομάδες φοιτητών»· β) εκτός από το ποσοτικό χάσμα που υπονοείται με διάφορους τρόπους, και σε συνδυασμό με αυτό («η συντριπτική πλειοψηφία»), τονίζεται διαρκώς και ένα χάσμα δημοκρατικής νομιμοποίησης («παρά την απόφαση των εκλεγμένων εκπροσώπων»), παρά το ότι υποτίθεται πως είναι προφανές και έμπρακτα αναγνωρισμένο («αφήνοντας εκτεθειμένους και απομονωμένους τους λίγους εξτρεμιστές»)· γ) αν τα πράγματα είναι έτσι, διερωτάται κανείς σε τι συνιστούν κίνδυνο αυτοί οι αυτοπεριθωρούμενοι, σχεδόν αποδιοπομπαίοι εξτρεμιστές –κι όμως: η τακτική τους «διασπά» το φ.κ. και «τορπιλίζει την ενότητα» του, το «εμποδίζει» από το «να συμπορεύεται με το Λαϊκό», «αποδιοργανώνει» τις «Δημοκρατικές Δυνάμεις» και «παρέχει την ευκαιρία στους γνωστούς πράκτορες της χούντας και του ιμπεριαλισμού [...] να προωθήσουν δυναμικά τα σχέδιά τους».

Πέμπτο επίπεδο: στο κείμενο δίνεται ο λόγος στους «εξτρεμιστές» μόνο πлагίως και αρνητικά: «τόνισαν» πως θα «ελέγξουν την εκδήλωση» (δηλ. πως δεν θα γίνουν έκτροπα) και πως δεν θα «καταλάβουν το κτίριο του Πολυτεχνείου». Οι ισχνές, όπως αναπαράγονται, διαβεβαιώσεις προέρχονται από προκήρυξη της Οργανωτικής Επιτροπής για την εκδήλωση στις 15/11, που αναδημοσιεύεται στο *Νοέμβρης '73...*,³⁹² της οποίας η ύπαρξη αποσιωπάται, όπως φυσικά και το υπόλοιπο περιεχόμενο: πρώτα από όλα, η αμυντική επίσης διαβεβαίωση ότι «ΔΕΝ αποσκοπού[ν] στη ματαίωση των εκλογών» η οποία αποκρύπτεται λογικά, αφού όλο το κείμενο είναι στημένο στο δίπολο δημοκράτες–εξτρεμιστές και στην υπόρρητη απειλητική σύνδεση των προεκλογικών εκδηλώσεων με την αντιδημοκρατική εκτροπή. Επίσης απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στις θετικές προθέσεις των «εξτρεμιστών», αφού πρέπει να στέκονται, ακριβώς για να είναι τέτοιοι, εκτός του λόγου. Ωστόσο, τέτοιες διατυπώθηκαν:

ΓΙΑΤΙ ΠΡΙΝ: ΓΙΑΤΙ πρέπει να δοθεί η ευκαιρία στο λαό πριν να ψηφίσει να ξαναθυμηθεί το Νοέμβρη και το αληθινό νόημά του. ΓΙΑΤΙ θέλουμε να ξεσκεπάσουμε την προσπάθεια της κυβέρνησης να διαστρεβλώσει το νόημα του Πολυτεχνείου, που δεν έγινε για κάποιες, κάτω από οποιασδήποτε συνθήκες, εκλογές, αλλά σαν έκφραση της ενιαίας αντιφασιστικής αντιιμπεριαλιστικής θέλησής του.

Σύμφωνα και με όσα αναπτύξαμε πιο πάνω, μια τέτοια ανάγνωση του συμβάντος της εξέγερσης του Πολυτεχνείου απωθείται γιατί αντιτίθεται στην κυρίαρχη μεταπολιτευτική συμβολοποίησή

³⁹² Όπ.π., σ. 73.

του που έπρεπε να εντάσσεται σε ένα μοντέλο δημοκρατίας βασισμένο εξ ολοκλήρου στην κομματική διαμεσολάβηση. Γιατί είναι αυτή η τελευταία που θεσμοποιεί και νομιμοποιεί, και όχι η όποια αμεσοδημοκρατική διαδικασία –εξ ου και η σοβαρότερη «παράλειψη» του άρθρου:

ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ: Η διάδοση ότι οι εκδηλώσεις δεν εκφράζουν την πλειοψηφία του φοιτητικού κόσμου είναι ψεύτικη. Οι Γενικές Συνελεύσεις της πλειοψηφίας των φοιτητικών σχολών έχουν αποφασίσει από τις 7-11-74 το συλλαλητήριο και η μαζική προσωπική συμμετοχή των φοιτητών επιβεβαιώνει κάθε μέρα στην πράξη την απόφαση αυτή. Τα Διοικητικά Συμβούλια δεν έχουν το δικαίωμα να καταπατήσουν (και μάλιστα μέσα σε λίγες ώρες) αποφάσεις Γενικών Συνελεύσεων.

Με παρόμοιο τρόπο μπορεί να αναγνωσθεί και το αντίστοιχο δημοσίευμα της επόμενης μέρας, 15/11, πάλι στη σ. 7:

Μετά τις 17 οι εκδηλώσεις για την επέτειο

Οι εκδηλώσεις για την πρώτη επέτειο της λαϊκής εξεγέρσεως του Πολυτεχνείου θα γίνουν μετά τις 17 Νοεμβρίου. Οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι των φοιτητών και σπουδαστών της Αθήνας και του Πειραιά και οι Οργανώσεις Νεολαίας της [ΕΚ-ΝΔ], του ΠΑΣΟΚ και της [ΕΑ] οργανώνουν παλλαϊκές εκδηλώσεις για να τιμήσουν τους νεκρούς και όλους εκείνους [...] που έδωσαν το «παρόν» και αγωνίστηκαν τον περασμένο Νοέμβριο κατά της δικτατορίας.

Ωστόσο, παρά την ομόφωνη απόφαση των εκπροσώπων των φοιτητών και των πολιτικών κομμάτων να γιορταστή η επέτειος μετά τις βουλευτικές εκλογές, η ομάδα των εξτρεμιστών φοιτητών προσπαθεί με κάθε μέσον (πειρατικό ραδιοφωνικό σταθμό, megάφωνα στο Πολυτεχνείο, αφίσσες, προκηρύξεις κλπ.) να πραγματοποιήσει σήμερα το απόγευμα συγκέντρωση και στη συνέχεια πορεία προς το Σκοπευτήριο της Καισαριανής.

Στο υπόλοιπο άρθρο γίνεται αναφορά σε νέα ανακοίνωση της Ενωμένης Αριστεράς (αλλά, στο ίδιο κλίμα, και κάποιων φοιτητικών παρατάξεων), η οποία «επισημαίνει για μια ακόμη φορά τον κίνδυνο» τονίζοντας πως «οι εκδηλώσεις αυτές μονάχα τους νοσταλγούς της ανωμαλίας εξυπηρετούν», και καλεί τους μαθητές και φοιτητές «που με τους ηρωικούς αγώνες τους κατά τη διάρκεια της δικτατορίας έδειξαν την πολιτική τους ωριμότητα: α) να μην παρασυρθούν σε διασπαστικές εκδηλώσεις-παγίδες, β) να απομονώσουν τους φορείς τους [...]».

Σημειώνουμε και πάλι τον τίτλο που επαναλαμβάνει, πλεονασματικά, αυτό που την προηγούμενη είχε παρουσιαστεί ως αδιαμφισβήτητη απόφαση (αλλά, αν ήταν, δεν θα χρειαζόταν να τονιστεί και πάλι σαν πρωτάκουστη είδηση), όπως και ορισμένες, στρατηγικά χρησιμοποιούμενες, λέξεις: «λαϊκής εξεγέρσεως» (και όχι φοιτητικής, όπως θέλουν, σύμφωνα με την ΚΝΕ, οι «εξτρεμιστές»), «οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι» (και όχι οι ηττημένοι της πρόσφατης δημοκρατικής διαδικασίας), «οργανώνουν παλλαϊκές εκδηλώσεις» (και όχι μειοψηφικές συγκεντρώσεις), «για να τιμήσουν τους νεκρούς» (ενώ οι «εξτρεμιστές», με τη στάση τους, βεβηλώνουν τη μνήμη τους), «ομόφωνη απόφαση» (ούτε καν πλειοψηφική, άρα οι «εξτρεμιστές» δεν αποτελούν απλώς μειοψηφία, αλλά μια ριζική εξωτερικότητα στο σώμα των φοιτητών), «προσπαθεί με κάθε μέσον»

(άρα είναι αδιάστακτη –αν και τα μέσα που απαριθμούνται στην παρένθεση δεν μοιάζουν και τόσο ακραία),³⁹³ κ.ο.κ.

Καίτοι, όπως προαναφέραμε, η πορεία προς το Σκοπευτήριο τελικά πραγματοποιήθηκε το απόγευμα της 15/11 και, σύμφωνα με το *Νοέμβρης '73...*,³⁹⁴ συγκέντρωσε 50.000 κόσμου και είχε ιδιαίτερο παλμό, ο «Ριζοσπάστης» της 16/11/1974 (τα «Νέα» της ίδιας ημέρας δεν αφιερώνουν ούτε μία αράδα σε όλο το φύλλο στην πορεία!), σε άρθρο με τίτλο

Η χθεσινή εκδήλωση για το Πολυτεχνείο

οργανώθηκε από ανεύθυνες ομάδες

ΑΠΕΤΥΧΕ ΝΑ ΠΑΡΑΣΥΡΕΙ ΤΟ ΛΑΟ

σημείωνε πως «...οι διάφορες αριστεριστικές ομάδες, στην πλειοψηφία τους εξωπανεπιστημιακές» (σημειώνουμε την αντίφαση με προηγούμενη μομφή της ΚΝΕ ότι οι «ομάδες» αυτές ήθελαν να παρουσιάσουν το Πολυτεχνείο ως αποκλειστικά φοιτητική υπόθεση, ενώ ήταν στην πραγματικότητα λαϊκή) «προσπάθησ[αν] να μειώσ[ουν] το νόημα μιας ιερής επετείου», πετυχαίνοντας να της δώσουν «στενά παραταξιακό χαρακτήρα», γιατί «σε όλη την πορεία που ακολούθησαν δεν έκαναν τίποτε άλλο από το να στρέφονται ενάντια στις επαναστατικές-δημοκρατικές δυνάμεις, που έχουν καθορίσει πρόγραμμα εκδήλωσης για το Πολυτεχνείο, μετά τις εκλογές». Βρίσκουμε εδώ όλο το οπλοστάσιο που συνήθως επιστρατεύεται κατά των «αριστεριστών» από την επίσημη αριστερά: δεν πρόκειται παρά για «διάφορες ομαδούλες [με] τα 'υπερεπαναστατικά' τους συνθήματα», ομαδούλες «ανεύθυνες» που «δεν είναι ξένες από τα ύποπτα αντιλαϊκά σχέδια», αφού επιδιώκουν «να παρασύρουν το λαό σε εκδηλώσεις αντίθετες με τα συμφέροντά του», παρότι τελικά αποτυγχάνουν «γιατί [τις] απομονώνει τελείως ο λαός».

Το σχήμα προφανώς δεν αντέχει σε λογικό έλεγχο: οι ομάδες αυτές είναι μικρές ή/και ασήμαντες («ομαδούλες» -βλ. το γαλλικό *groupuscules*) αλλά ταυτόχρονα επικίνδυνες, τα αιτήματά τους «υπερεπαναστατικά», δηλαδή ανέφικτα, ως εάν η επανάσταση να είναι μια διαδικασία εντασσόμενη πλήρως στην κανονικότητα (βλ. την παράδοση ομαδοποίηση «επαναστατικές-δημοκρατικές δυνάμεις»), και όχι ένα συμβάν που την αναδιοργανώνει ριζικά, η δράση τους είναι ανεύθυνη (δηλαδή δεν ξέρουν τι κάνουν) αλλά ταυτόχρονα εντάσσεται (και όχι απλά εξυπηρετεί τυχαία: «δεν είναι ξένη») σε «ύποπτα αντιλαϊκά σχέδια» και, τέλος, παρότι αποτυγχάνει οικτρά, αφού απομονώνεται «πλήρως» από το λαό, χρειάζεται ένας συμβολικός αναδιπλασιασμός αυτής της αποτυχίας, μια τελετουργική συνήχησή της στο επίπεδο του λόγου για να επικυρωθεί, ως εάν η πρώτη, «πραγματική» αποτυχία να μην ήταν αρκετή από μόνη της.

Ποια είναι πιο αποτελεσματική στρατηγική, του *Ριζοσπάστη* ή των *Νέων*; Η πλεονασματική επανάληψη μιας συγκεκριμένης –αρνητικής– συμβολοποίησης του συμβάντος ή η πλήρης

---

³⁹³ Εκτός αυτού, φαίνεται πως τα υπονοούμενα αντιδημοκρατικά μέσα χρησιμοποιούνταν από τους φορείς της κυρίαρχης αντίληψης για τον εορτασμό: στην προκήρυξη της, η Οργανωτική Επιτροπή κατήγγειλε πως η «εκστρατεία παρεμπόδισης της εκδήλωσης» περιλάμβανε «σκίσιμο αφισών, αντιμεγάφωνα, απειλές, συκοφαντήσεις μέσω του τύπου, του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, κ.λπ.».

³⁹⁴ Όπ.π., σ. 72-3.

αποσιώπησή του; Είναι σαφές ότι εδώ οι στρατηγικές προσαρμόζονται στα υποκείμενα της απεύθυνσης: τα *Νέα* αποσιωπούν ένα συμβάν ώστε η πλειονότητα των αναγνωστών τους να μην το μάθει ποτέ· ο *Ριζοσπάστης* απευθύνεται σε ένα corpus έστω δυνητικών αναγνωστών, πολλοί εκ των οποίων, αν δεν συμμετείχαν στην πορεία, οπωσδήποτε έμαθαν γι' αυτήν. Στην περίπτωση αυτή επιλέγει μια οιονεί κατήχηση στον ορθό κομματικό λόγο.

Την πρώτη αυτή στιγμή εμφάνισης των «εξτρεμιστών»/αριστεριστών τη θεωρούμε παραδειγματική και ιδιαίτερα κρίσιμη για την παγίωση του κυρίαρχου μεταπολιτευτικού σχηματισμού λόγου για διάφορους λόγους. Πρώτα και κύρια γιατί συνδέεται με την, εν πολλοίς επιτυχημένη, πολλαπλή επικωδίκωση της εξέγερσης του Πολυτεχνείου στην πρώτη κιόλας επέτειό της, μια συμβολική άλωση του συμβάντος για την οποία γράψαμε και πιο πάνω. Έπειτα, αυτή η επικωδίκωση και μόνο χρησιμεύει ως βάση για τον ορισμό κάποιων δρώντων ως «εξτρεμιστών», παρότι οι ίδιοι, από πουθενά δεν προκύπτει ότι διακήρυξαν ή έπραξαν οτιδήποτε ακραίο, βίαιο ή ανατρεπτικό: η προκήρυξή τους βρίθει διαβεβαιώσεων νομιμότητας και ειρηνικών προθέσεων και η πορεία τους ήταν, σύμφωνα ακόμα και με τις «εχθρικές» πηγές, εντελώς ανεπεισοδιακή (μάλιστα απομόνωσαν προληπτικά και παρεισφρήσαντες αναρχικούς, αν υποθεθεί ότι αυτοί θα είχαν άλλες προθέσεις). Αν οι ίδιοι κάτι διεκδικούν είναι μόνο το δημοκρατικό δικαίωμα του ελευθέρως συνέρχεσθαι, και αν κάτι διακηρύσσουν είναι η μεγαλύτερη δημοκρατική νομιμοποίηση της άμεσης πλειοψηφίας (των Γενικών Συνελεύσεων) από την διαμεσολαβημένη (των εκλεγμένων εκπροσώπων στα Διοικητικά Συμβούλια). Κι όμως, παίρνουν τη θέση του εξτρεμιστή, του αποδιοπομπαίου –της γραμμής φυγής που πρέπει να αποκλειστεί πάση θυσία, διότι κρίνεται ότι αποσταθεροποιεί περαιτέρω μια ήδη ασταθή, νεότευκτη ισορροπία.

10.2.2 Οι «προβοκάτορες» του Απριλίου και του Ιουλίου 1975

Στην πρώτη μεταπολιτευτική επέτειο του στρατιωτικού πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου 1967, πραγματοποιήθηκε μεγάλη συγκέντρωση στο Πολυτεχνείο και πορεία στο ΕΑΤ-ΕΣΑ και στην πρεσβεία των ΗΠΑ δια μέσου των οδών Πατησίων, Σταδίου και Βασ. Σοφίας (στα συμβάντα αυτά αναφερθήκαμε με συντομία και στο προηγούμενο κεφάλαιο). Όταν έφτασε στην αμερικανική πρεσβεία το μπλοκ του ΕΚΚΕ, επιχειρήθηκε βίαιη εισβολή στην περίβολο του κτηρίου. Ακολούθησαν εκτεταμένες συγκρούσεις μεταξύ αστυνομίας και διαδηλωτών, οι ευθύνες για τις οποίες αποδόθηκαν, κυρίως από την αντιπολίτευση, σε προβοκάτορες. Μετά από τρεις, ταραχώδεις όσον αφορά το μέτωπο των εργασιακών, μήνες, με πολυάριθμες απεργίες σε όλη τη χώρα, και κατά και τη συγκέντρωση των οικοδόμων στο κέντρο της Αθήνας στις 23/7/1975 με αφορμή την πανελλαδική τους απεργία, σημειώθηκαν ακόμη πιο σοβαρά επεισόδια. Και εδώ, η αντίδραση του πολιτικού και του δημοσιογραφικού κόσμου ήταν ομόφωνη: προβοκάτορες!

Το πρωτοσέλιδο των *Νέων* στις 22/4/1975:

Κυβέρνηση και κόμματα: Έργο προβοκατόρων

ΝΑ ΒΡΕΘΟΥΝ ΟΙ ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΤΩΝ ΑΙΜΑΤΗΡΩΝ ΤΑΡΑΧΩΝ

Καταιγισμός καπνογόνων – Άνω των 50 οι τραυματίες

Ο Νομάρχης: Νοσταλγοί της 21ης ίσως οι υπεύθυνοι

Παρότι η εκτίμηση περί προβοκατόρων αποδίδεται από τους τίτλους στην κυβέρνηση και στα κόμματα, η εμφάνισή της σε τόσο περίοπτη θέση και η *ομοφωνία* που τη συνοδεύει από τις επίσημες πολιτικές δυνάμεις την προάγει ως αυτονόητο συμπλήρωμα στο αίτημα του κύριου τίτλου. Στο συνοπτικό κείμενο που ακολουθεί, η εικασία αυτή μένει άρρητη, αλλά σαφώς υπονοείται και αιτιολογείται βάσει «ανεξήγητων αντιφάσεων»:

ΓΕΓΟΝΟΣ είναι ότι στα χθεσινά επεισόδια –στα οποία τραυματίστηκαν πάνω από 50 άτομα- επισημαίνονται πολλές ανεξήγητες αντιφάσεις. Συγκεκριμένα, τα γεγονότα εξελίχθηκαν ως εξής: / 8.10 μ.μ.: Οι επικεφαλής της πορείας φτάνουν στο ύψος της αμερικανικής πρεσβείας. / 8.30: Κροτίδες, φωτοβολίδες και μπογιές εκτοξεύονται κατά της πρεσβείας (Αργά τη νύχτα το ΕΚΚΕ ανέλαβε την ευθύνη για την ενέργεια αυτή). / 8.40: Ομάδα αποσπάται από την φάλαγγα και χωρίς την παραμικρή αντίδραση εκ μέρους των αστυνομικών διασπά την προστατευτική ζώνη φοιτητών και οικοδόμων και επιτίθεται κατά της πρεσβείας. / 8.45: Οι αστυνομικοί εξαπολύουν γενική αντεπίθεση με καταιγισμό δακρυγόνων εναντίον, *όχι των επιτεθέντων* (sic) κατά της πρεσβείας, αλλά τμημάτων της φάλαγγας προς την περιοχή του Χίλτον, καθώς και προς εκείνους που έφευγαν προς του Αμπελόκηπους διαλυόμενοι. / 8.50 – 10: Επιθέσεις με δακρυγόνα στη λεωφόρο Κηφισίας, Βασ. Σοφίας, Πανεπιστημίου, Πατησίων, ακόμα και στην πλατεία Κολωνακίου, όπου δεν υπήρχαν συγκεντρωμένες ομάδες διαδηλωτών. / 10 – 12: Φοιτητές και άλλοι νέοι συγκεντρώνονται στην πλατεία Συντάγματος με μικρές ομάδες και με πλακάτ και καθίσματα στήνουν «οδοφράγματα» αλλά οι αστυνομικοί τους αφήνουν να ...διακόπτουν ανενόχλητοι τη συγκοινωνία. / ΜΕΣΑΝΥΧΤΑ: Η αστυνομία ανακοινώνει ότι 3-4.000 φοιτητές έχουν κλειστεί στο Πολυτεχνείο. Η πληροφορία απεδείχθη ανακριβής από συντάκτες που μετέβησαν επιτόπου και από τον αναπληρωτή Νομάρχη, που διευκρίνισε ότι μικρές μόνο ομάδες βρισκότουσαν εντός του Πολυτεχνείου και συζητούσαν για τα γεγονότα. [...] (οι υπογραμμίσεις δικές μας)

Το κείμενο παραθέτει μια σειρά, όχι τόσο «αντιφάσεων», όσο παραπράξεων της Αστυνομίας, η οποία επανειλημμένα αδρανεύει εκεί που πρέπει να δράσει και δρα έναντι ανύπαρκτων ή λανθασμένων στόχων. Ο υπαινιγμός είναι σαφής: είτε οργάνωσε η ίδια η αστυνομία τα επεισόδια, είτε ήταν ενήμερη για τις προθέσεις των ταραχοποιών και ανέχτηκε τη δράση τους, αντιμετωπίζοντας δυσανάλογα βίαια την πλειοψηφία των ειρηνικών, ανυποψίαστων διαδηλωτών. «Οι υπεύθυνοι» του κύριου τίτλου μπορούν λοιπόν να αναζητηθούν καταρχήν ανάμεσα στους κόλπους της, είτε ως άμεσοι ή ηθικοί αυτουργοί, είτε ως ανεπαρκείς και ανίκανοι να καταστείλουν τις «μικρές ομάδες» που προκάλεσαν, ηθελημένα, τις συγκρούσεις. Αυτό είναι ένα πρώτο, τακτικό ας πούμε, επίπεδο ανάλυσης του λόγου που αναπτύσσει εδώ η εφημερίδα: ο υπαινιγμός πως τα επεισόδια αποτελούσαν προβοκάτσια της ίδιας της αστυνομίας ή εν γνώσει της. Υπάρχει όμως κι ένα δεύτερο, βαθύτερο, στρατηγικό ας πούμε επίπεδο, και εκτείνεται κρυμμένο πίσω από τα μεγάλα παχιά γράμματα του κύριου τίτλου: πρόκειται για τον λόγο της εξατομικευμένης ευθύνης.

Το σχήμα αυτό θυμίζει μια συνηθισμένη ιδεολογική σταθερά των ταινιών του Χόλιγουντ, σύμφωνα με την οποία η τάξη των πραγμάτων ανατρέπεται πάντοτε από συγκεκριμένα, κακόβουλα άτομα· ακόμα και στις περισσότερο αιχμηρές πολιτικά ταινίες, που εντοπίζουν τη ρίζα του «κακού» π.χ. στις μυστικές υπηρεσίες των ΗΠΑ, υπάρχει πάντοτε κάποιο διεφθαρμένο ή παρανοϊκό στέλεχος τους από το οποίο αυτό το «κακό» εκπορεύεται –αρκεί να το εξουδετερώσει ο ήρωας και η κανονικότητα αυτομάτως επανέρχεται. Στα *Νέα* της 22/4/1975, οι «υπεύθυνοι» λούζουν την ατομική βούληση και δράση στο φως, ρίχνοντας στο σκοτάδι του δημόσιου λόγου όλα τα επίπεδα κοινωνικών δομών από κει και πάνω: αναζητούμε τους συγκεκριμένους υπεύθυνους, γιατί δεν μπορεί να είναι υπεύθυνη ούτε η αστυνομία ως θεσμός γενικά, ούτε η κυβέρνηση ή κάποιο κόμμα (αφού αυτά εξάλλου βρίσκονται από την πλευρά των κατηγορών –βλ. τον υπέρτιτλο), αλλά ούτε –κι εδώ είναι ένα κρίσιμο σημείο- η «πλειοψηφία» των διαδηλωτών, που αντιπροσωπεύει τους πολίτες, τον *δήμο*, τον λαό. Γιατί; Διότι (και αυτές είναι οι υπόρρητες προκείμενες του λόγου αυτού) στη δημοκρατία, η λαϊκή βούληση, όπως εκφράζεται στις εκλογές, αντιπροσωπεύεται από τη σύνθεση της Βουλής, η οποία με τη σειρά της νομιμοποιεί την κυβέρνηση, η οποία ελέγχει το κράτος, στο οποίο ανήκουν μια σειρά θεσμών και μηχανισμών, οι οποίοι, συνεπώς, εκφράζουν *εξ ορισμού* τη λαϊκή βούληση και κυριαρχία. Η συγκεκριμένη επίσης δημοκρατία (ακόμα μερικές υπόρρητες προκείμενες) είναι νέα, εύθραυστη και αποτελεί το έπαθλο του λαού για τους πολύχρονους αγώνες του. Άρα, είναι μια δημοκρατία που πρέπει να διαφυλαχθεί.

«*Να βρεθούν* οι υπεύθυνοι»: η υποτακτική αυτή, που επέχει θέση προστακτικής που απευθύνεται στην κυβέρνηση και τον πολιτικό κόσμο, αποτελεί μια υπενθύμιση της παραπάνω ανάγκης. Πρέπει να βρεθούν *συγκεκριμένοι* υπεύθυνοι, γιατί η νεότευκτη Γ' Ελληνική Δημοκρατία δεν αντέχει το ενδεχόμενο τυχόν αποκάλυψης ότι το κράτος υποθάλλει διεφθαρμένους θυλάκους ή είναι στη φύση του αντιδημοκρατικό, καθώς αυτό θα σήμαινε ότι αποτελεί απλώς μια συνέχεια του κρατικού μηχανισμού της δικτατορίας. Πρέπει να βρεθούν *συγκεκριμένοι* υπεύθυνοι για να αποκλειστεί και ένα ακόμη ενδεχόμενο ακόμη τρομακτικότερο, γι' αυτό και, σε αντίθεση με το προηγούμενο (πρβλ. το λόγο περί «αποχουντοποίησης», «σταγονιδίων», κ.λπ.), εντελώς ανομολόγητο: το ενδεχόμενο του να αποτελεί αυτό το βίαιο συμβάν ένδειξη του «καταστατικού χάσματος του κοινωνικού ανταγωνισμού»,³⁹⁵ βίαιο ξέσπασμα έναντι μιας εξίσου αν όχι περισσότερο απεχθούς «συστημικής βίας»,³⁹⁶ προάγγελο μιας μαζικής εξέγερσης. Άρα, ο λόγος της εξατομικευμένης ευθύνης προσπαθεί να αποκλείσει δύο πιθανές τροπές του δημόσιου λόγου για τα επεισόδια: όχι μόνο α) το να αποτελούν αυτά, αντίθετα, έκφραση μιας κοινωνικής αντιβίας, μαζικής και εξεγερσιακής, αλλά και β) το να αποτελούν αυτά έκφραση μιας βίας

³⁹⁵ Στη θεωρία λόγου των Laclau και Mouffe, ο κοινωνικός ανταγωνισμός αποτελεί το όριο κάθε κοινωνικού σχηματισμού, στο οποίο το νόημα αποσταθεροποιείται, γιατί εκεί αποκαλύπτεται το χάσμα που βρίσκεται στο κέντρο κάθε κοινωνικής ταυτότητας και αντικειμενικότητας. Προκειμένου η αποκάλυψη αυτού του χάσματος να μην είναι κοινωνικά διαλυτική, χρησιμοποιείται εργαλειακά η ανταγωνιστική παρουσία του Άλλου για να της αποδοθεί η αδυναμία πλήρωσης ή η παρεμπόδιση της («δικής μας») ταυτότητας. Έτσι, η αναγωγή του ανταγωνισμού σε «απτές» πολιτικές οριοθετήσεις είναι καθοριστική για τη συγκρότηση των κοινωνικών ταυτοτήτων. Βλ. Howarth & Stavrakakis, *όπ.π.*, σ. 9.

³⁹⁶ Žižek, S. (2010) *Βία: Έξι λοξοί στοχασμοί*, Αθήνα: Scripta.

συστημικής, που εκπορεύεται από θεμελιώδεις και απαραίτητες λειτουργίες του κράτους γενικότερα ή έστω στη συγκεκριμένη συγκυρία.³⁹⁷

Μετά από την παράγραφο που αναλύσαμε ακολουθεί πιο λεπτομερής αφήγηση των γεγονότων («Τα επεισόδια»), που συνεχίζεται στη σ. 10 με τίτλο (για να φανεί η συνέχεια με τη σελίδα 1, αλλά είναι ενδεικτικό ότι ο τίτλος συντομεύεται κρατώντας την υποτακτική-προστακτική που αναλύσαμε):

Να βρεθούν οι υπεύθυνοι

Από αυτήν, ξεχωρίζει η ανακοίνωση του Κεντρικού Συμβουλίου του ΕΚΚΕ, με την οποία

δέχεται ότι μέλη του έκαψαν δύο αμερικανικές σημαίες και ότι μία άλλη ομάδα του, με ένα πλακάτ που έγραφε «Εμπρός στο δρόμο που χάραξε ο Νοέμβρης – Εθνική Ανεξαρτησία», επιχείρησε τραγουδώντας τον Εθνικό ύμνο να το καρφώσει στο προαύλιο της πρεσβείας με μια κόκκινη σημαία. Στην προσπάθειά τους όμως να σπάσουν τον κλοιό της αστυνομίας, αντιμετωπίστηκαν με άγριο ξυλοδαρμό. Αυτή, αναφέρεται στην ανακοίνωση, ήταν η αιτία να ξεχυθή ο λαός εναντίον της αστυνομίας, να ανέβη στην πρεσβεία, να σπάση τα τζάμια της προσόψεως και να βάλη φωτιά στις κουρτίνες του ισογείου. / Στη χθεσινοβραδινή ανακοίνωση αναφέρεται ακόμη ότι πρόθεση του ΕΚΚΕ ήταν να στήση μόνο τη σημαία και το πλακάτ, αλλά «χαιρετίζει τη μαχητική εισβολή του λαού της Αθήνας και το θρυμματίσμα απ' αυτόν των τζαμιών της πρόσοψης του κτιρίου της πρεσβείας».

Παρά τη σαφή αυτή ανακοίνωση, ο νομάρχης Αθηνών κ. Παπάζογλου είπε στους δημοσιογράφους πως «ίσως μεταξύ αυτών (σ.σ.: με δικά του λόγια, «των ολίγων» «που επεδίωκαν τα επεισόδια») να υπάρχουν και μερικοί πιστοί της ημερομηνίας αυτής (21^η Απριλίου)». Αυτή η προφορικά διατυπωμένη εικασία, που ωστόσο έγινε πρωτοσέλιδο, βασίζεται στην εξής παρατήρηση: «Μίλησα με πολλούς φοιτητές, γιατί πολλούς από αυτούς τους γνωρίζω και έχω συνεργασθή μαζί τους, και μου είπαν ότι ανάμεσά τους έβλεπαν άτομα που δεν είχαν σχέση με το φοιτητικό κόσμο και απορούσαν με τη συμπεριφορά τους».

Χωρίς να αποκλείεται το ΕΚΚΕ να ερμηνεύει τα γεγονότα με τρόπο που να κολακεύουν την επιρροή του, αναλαμβάνει πάντως την ευθύνη της αυτουργίας στα επεισόδια αρκετά θαρραλέα και χωρίς υπαινιγμούς για εμπλοκή προβοκατόρων, κ.λπ. αντίθετα, ισχυρίζεται ευθέως κάτι που πρέπει πάση θυσία να απωθηθεί: ότι στην πρεσβεία εισέβαλε, με άγριες διαθέσεις, ο «λαός της Αθήνας» ή έστω ένα κομμάτι του. Με βάση την προηγούμενη ανάλυσή μας, αυτός είναι ο λόγος

---

³⁹⁷ Με αντίστοιχο τρόπο μπορεί να αναλυθεί το ανυπόγραφο σχόλιο «της εφημερίδας» (συνήθως του αρχισυντάκτη ή του εκδότη) στην πρώτη σελίδα με τίτλο «ΠΟΙΟΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΕΝΟΧΟΙ;», στο οποίο η έκταση και η σοβαρότητα των επεισοδίων αποδίδονται στην «έλλειψη ψυχραιμίας», τόσο από την πλευρά των διαδηλωτών όσο και από αυτήν των αστυνομικών, και το οποίο καλεί στη σύσταση «κοινοβουλευτικής επιτροπής έρευνας» για να βρεθούν οι υπεύθυνοι, «όποιοι κι αν είναι» και «όσο δυσάρεστη κι αν είναι η αλήθεια». Ενδεικτικό είναι ότι η αγωνιώδης έκκληση γίνεται γιατί το «να 'κουκουλώσωμε' τα επεισόδια με τη δικαιολογία της κατενύσσεως των πνευμάτων θα ήταν λάθος» (προσοχή στο α' πληθυντικό). Εναλλακτική ανάγνωση: πολιτικός κόσμος και τύπος οφείλουν να παρουσιάσουν (επινοήσουν) μαζί μια πειστική και ασφαλή αφήγηση που να εξηγεί τα επεισόδια· ο καλύτερος τρόπος: να από- (ή ανά-) καλυφθούν κάποιοι ένοχοι γι' αυτά.

που δεν δίνεται έκταση από την εφημερίδα στην ομολογία του ΕΚΚΕ (στο προηγούμενο απόσπασμα που παραθέσαμε, αυτή αναφέρεται σε παρένθεση και συνδέεται μόνο με την εκτόξευση αντικειμένων, όχι με την εισβολή στο προαύλιο). Πώς αντιμετώπισαν όμως η κυβέρνηση και τα κόμματα τα γεγονότα;

Οι δηλώσεις κυβέρνησης και αντιπολίτευσης για τα όσα έγιναν στην πορεία φιλοξενούνται σε ξεχωριστό δίστηλο με τίτλο

Καταγγέλλουν τα έκτροπα

Η κυβερνητική ανακοίνωση αποδίδει τα «αξιοκατάκριτα και θλιβερά» επεισόδια σε «εξτρεμιστικά και ύποπτα στοιχεία» που «παρεισέφρυσαν» μεταξύ «των νέων, που αποτελούν τον κορμό της διαδηλώσεως» και που ήταν «αποφασισμένα να προκαλέσουν με κάθε τρόπο βαιοπραγίας, ακόμη και θύματα». Αποδίδει στα «έξαλλα» αυτά στοιχεία, που δεν αποκλείει να είναι και «συνειδητοί υπονομευτές», αφενός «πλήρη ασέβειαν, όχι μόνον προς τον Νόμον και τα όργανα της τάξεως, αλλά και προς το καθαρόν νόημα της εκδηλώσεως, το οποίον ήτο η καταδίκη και όχι βεβαίως η δικαίωσις της βίας», αφετέρου «πρόθεσιν [...] να τραυματίσουν τας λαϊκάς ελευθερίας». Ακολουθεί η απόφαση ότι τα επεισόδια αποτελούν «ύβριν και πρόκλησιν καθ' ολόκληρου του ελληνικού λαού», γιατί αυτός «μισεί από βάθους ψυχής την δικτατορίαν, αλλά απεχθάνεται εξ ίσου την οχλοκρατίαν, η οποία –όπως έχει διδάξει το παρελθόν- οδηγεί με νομοτελειακήν ακρίβειαν εις την ανωμαλίαν». Και συνεχίζει:

Η απόπειρα καταλήψεως ή πυρπολήσεως ξένων πρεσβειών, οι προπηλακισμοί και οι επιθέσεις εναντίον αστυνομικών οργάνων ή και συνδιαδηλωτών που έδειχναν αυτοσυγκράτηση –όλα αυτά και άλλα θλιβερά (μεταξύ των οποίων και αναίχυντα ή βλακώδη συνθήματα)³⁹⁸ ασφαλώς δεν αποδεικνύουν ούτε δημοκρατική συνείδηση ούτε βεβαίως και γενναιότητα. Υποδηλώνουν ακριβώς την αντίθετον, φασιστικήν νοοτροπίαν και ως τοιαύται πρέπει να παταχθούν, δυνατόν να προέρχονται από πολίτας που πράγματι ηγωνίσθησαν ή υπέφεραν κατά την επταετίαν της τυραννίας.

Και κλείνει με εκκλήσεις προς τους νέους («να μην παρασύρονται από τον εύλογο ενθουσιασμόν τους εις την παράλογον και επικίνδυνον σφαίρα των εκτρόπων»), αλλά την πολιτική ηγεσία και τον Τύπο «να συνεγερθούν απέναντι του κινδύνου των οχλοκρατικών εκδηλώσεων», για την προστασία του «δημοκρατικού πολιτεύματος», της «γαλήνης των πολιτών» και της ελευθερίας «που με τόσους κόπους και δάκρυα απέκτησεν ο ελληνικός λαός».

Η κυβερνητική ανακοίνωση φωτογραφίζει το ΕΚΚΕ ως υπεύθυνο για τα επεισόδια, αλλά δεν το κατονομάζει. Ο λόγος είναι προφανής: από μόνη της, μια μικρή οργάνωση της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς δεν μπορεί να αποτελεί πειστική απειλή για το «δημοκρατικό πολίτευμα», τη «γαλήνη των πολιτών» και την «ελευθερία» το ΕΚΚΕ έτσι αντικαθίσταται, δια του γλωσσικού σχήματος της συνεκδοχής, από ένα ευρύτερο, ασαφές, πρωτεύικό συναρμολόγημα που μπορεί να είναι απειλητικό, ακριβώς επειδή μένει ακατονόμαστο. Προσδιορίζεται μόνο ως αποτελούμενο από «εξτρεμιστικά και ύποπτα στοιχεία» των οποίων τα κίνητρα είναι επίσης

³⁹⁸ Τα συνθήματα που τόσο ενόχλησαν δεν τα βρήκαμε στο ρεπορτάζ των *Νέων*. Πιθανόν να είναι αυτά που παρατίθενται στο *Νοέμβρης '73...* (σ. 81): «Καραμανλή φασίστα», «Κάτω η Νέα Δημοκρατία», «Αίσχος στη Βουλή», «Να ποιος είναι ο Καραμανλής», [...] «Λαέ θυμήσου το Νοέμβρη», «Λαέ θυμήσου σκοτώσαν το παιδί σου».

ασαφή (δρουν απλώς «έξαλλα» ή είναι «συνειδητοί υπονομευτές»), χαρακτηρίζονται όμως από «φασιστική νοοτροπία» και επιδιώκουν την «οχλοκρατία» που δεν μπορεί παρά να οδηγεί στην «ανωμαλία». ³⁹⁹ Το παράδοξο ότι η οχλοκρατία απαιτεί την παρουσία μεγάλων μαζών άρα, με μια έννοια, τη συμμετοχή του λαού που υποτίθεται ότι απειλεί, λύνεται με την έκκληση στους νέους που, λόγω του «εύλογου ενθουσιασμού» που τους προσδίδει η ηλικία τους, μπορούν εύκολα να «παρασυρθούν» στην «παράλογον και επικίνδυνον σφαίρα των εκτρόπων». Το μήνυμα, που στο τέλος γίνεται πρόδηλο, είναι πως όλοι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους πρέπει να «συνεγερθούν» έναντι του «κινδύνου των οχλοκρατικών εκδηλώσεων»: όσο ο λαός βρίσκεται στους δρόμους, το πολίτευμα κινδυνεύει –όχι όμως από τον ίδιο! Ο «λαός» δεν καταλαμβάνει θέση ενεργούντος υποκειμένου ποτέ σε ολόκληρη την ανακοίνωση, παρά περιορίζεται (σε αντίθεση με τους εξτρεμιστές, την πολιτική ηγεσία και τον Τύπο) σε ρόλο αποκλειστικά παθητικό: δέχεται διαδοχικά «ύβριν και πρόκληση» και «προπηλακισμούς και επιθέσεις», «παρασύρεται», ενώ την ελευθερία του την *απέκτησε* –δεν την *κατέκτησε*, ούτε την *κέρδισε*- με «κόπους και δάκρυα» (εδώ η αισθητική-πολιτιστική αναφορά είναι σαφώς ο λαϊκός μελοδραματικός κινηματογράφος και το λαϊκό τραγούδι της μετανάστευσης, και τα δύο προϊόντα της δεκαετίας του 1960). Με δυο λόγια, ο λαός μπορεί να είναι μόνο ενεργούμενο ή θύμα ανώτερων δυνάμεων, προστατών ή επίβουλων της ελευθερίας του.

Η πιο σημαντική ασυνέχεια της ανακοίνωσης, ωστόσο, είναι πως απουσιάζει οποιαδήποτε ένδειξη ή νύξη για το ποιο θα είναι το υποκείμενο που θα *επιτελέσει* την κατάλυση του πολιτεύματος, ποιος θα είναι ο φορέας της «ανωμαλίας». Δεν θα είναι οι «εξτρεμιστές», αφού αυτοί θα ευθύνονται για την οχλοκρατία, το πρώτο, ας πούμε, στάδιο της καταστροφικής διαδικασίας. Δεν θα είναι, φυσικά, ο λαός. Δεν μένει παρά *το ίδιο το κράτος* που, εξασκώντας το δικαίωμα της αυτοπροστασίας του, μπορεί να αναστείλει τις δημοκρατικές ελευθερίες. Όπως έδειξε ο Giorgio Agamben, η δυνατότητα αναστολής του νόμου ως εγγυητή της κοινωνικής τάξης, που το δημοκρατικό-φιλελεύθερο κράτος διατηρεί για τον εαυτό του κατά τις «καταστάσεις εξαίρεσης», αποτελεί το ίδιο το σημείο θεμελίωσης του νόμου αυτού. ⁴⁰⁰ Η κυβερνητική ανακοίνωση δεν είναι παρά μια συγκαλυμμένη απειλή κήρυξης κατάστασης έκτακτης ανάγκης.

Σε ό,τι αφορά τις ανακοινώσεις των κομμάτων, αυτές με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι του ΚΚΕ εσ. και του (αρχηγού του) ΠΑΣΟΚ. Η πρώτη, αφού «χαιρετίζει τις εκατοντάδες χιλιάδες του αθηναϊκού και πειραιώτικου λαού και της ακατάβλητης νεολαίας» για τη «μεγαλειώδη συγκέντρωση και πορεία», «καταγγέλλει ότι ύποπτα στοιχεία με καλοστημένη προβοκάτσια, στην οποία πήραν μέρος και μερικές ανεύθυνες ομάδες εξτρεμιστών, έδωσαν το πρόσχημα για μια πρωτοφανή σε αγριότητα επίθεση της αστυνομίας κατά των ανύποπτων διαδηλωτών, που

---

³⁹⁹ Ο υφυπουργός Δημοσίας Τάξεως Λαμπρίας, ένωσε την ανάγκη να διευκρινίσει, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης τύπου του αστυνομικού δ/ντή, ότι η αναφορά, στην κυβερνητική ανακοίνωση της 21/4, σε «φασιστική νοοτροπία» των ταραχοποιών δεν αναφερόταν σε «προβοκάτορες-φασίστες» δηλ. σε άτομα «που ανήκουν εις την άκρα δεξιά» αλλά στη «λατρεία της βίας [...] είτε είναι στην άκρα δεξιά είτε εις την άκρα αριστερά», καταλήγοντας ότι, μια και υπήρξε «ανάληψη των ευθυνών εκ μέρους μιας τέτοιας εξτρεμιστικής οργανώσεως, [...] τα επεισόδια αυτά προεκληθήσαν από εξτρεμιστάς της άκρας αριστεράς...». (Από *Τα Νέα* της 23/4, σ.12) Παρ' όλα αυτά, η αμφισημία της αρχικής κυβερνητικής ανακοίνωσης ήταν αναγκαία για την επιδιωκόμενη λειτουργία της.

⁴⁰⁰ Agamben, G. (2005), *State of Exception*, Chicago and London: University of Chicago Press, ιδίως σσ. 32-40.

θύμιζε τις μέρες της εφταετίας». Η εικόνα θυμίζει σοσιαλιστικό ρεαλισμό της σταλινικής περιόδου: απ' τη μια το υπερήφανο (*ακατάβλητο, μεγαλειώδες*) πλήθος (*εκατοντάδες χιλιάδες*) διαδηλώνει καταλαμβάνοντας την πόλη (*Αθήνα και Πειραιά*)· απ' την άλλη, προβοκάτορες απροσδιόριστης ταυτότητας (*ύποπτα στοιχεία*) συνεργάζονται με *ανεύθυνους εξτρεμιστές* ώστε να προκληθεί η αστυνομία (*πρωτοφανής σε αγριότητα επίθεση εναντίον ανύποπτων διαδηλωτών*) με τρόπο που θύμιζε τη χούντα (*μέρες εφταετίας*). Η υπονοούμενη υπόθεση ότι οι «εγκέφαλοι» της προβοκάτσιας είναι ακροδεξιοί νοσταλγοί της δικτατορίας είναι μεν καινοφανής, αλλά η υποτιθέμενη σύμπραξη των εξτρεμιστών της αριστεράς με αυτούς είναι, όπως είδαμε, ο πυρήνας του ιδεολογήματος του αριστεροχουντισμού.⁴⁰¹

Η δεύτερη, του Α. Παπανδρέου ήταν ευθέως αντικυβερνητική:

Κατεχόμαστε από θλίψη και αγανάκτηση που αυτή τη μέρα πένθους και ευλάβειας προς τα θύματα της δικτατορίας εκκυκλοφόρησαν ξανά τα τεθωρακισμένα στην Αθήνα και χρησιμοποιήθηκαν τα δακρυγόνα, που θυμίζουν το ηρωικό Πολυτεχνείο. Σύμφωνα με πληροφορίες μας υπήρξε προβοκάτσια. Ας μας εξηγήσουν οι αστυνομικές αρχές πώς κατάφεραν να φτάσουν στην πρεσβεία λίγοι διαδηλωτές. Και ας μας εξηγήσουν, επίσης, γιατί χρησιμοποιήθηκαν δακρυγόνα στην πλατεία Συντάγματος και στο κέντρο της Αθήνας. / Δεν αγωνίστηκε ο Λαός εφτάμισυ ολόκληρα χρόνια για να δει την πρωτεύουσά του και πάλι κατεχόμενη από αστυνομικές δυνάμεις [...]. Ο Λαός δεν προτίθεται να τρομοκρατηθεί από τρομοκράτες. Θα ασκήσει τα αναφαίρετα δικαιώματά του. [...] Μια και μόνο μια είναι πηγή εξουσίας στην Ελλάδα, ο Λαός. Όσο γρηγορότερα το εννοήσουμε τόσο γρηγορότερα θα προχωρήσουμε ειρηνικά στην ανηφορική πορεία για τη θεμελίωση της Δημοκρατίας.

Το μικρό αυτό κείμενο αποτελεί καταρχάς ένα δείγμα του ριζοσπαστικά λαϊκιστικού λόγου του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ. Ως προς την απόδοση ευθυνών, η ανακοίνωση είναι εντελώς ασαφής: η «προβοκάτσια» αποδίδεται σε πληροφορίες, και δείχνει να περιλαμβάνει μία μάλλον αμήχανη, παρά τον αυταρχισμό της, αστυνομία (δεν αποκτά ποτέ θέση ενεργούντος υποκειμένου) και «λίγους διαδηλωτές», που αντιμετωπίζονται με περιφρόνηση (*μα, πώς κατάφεραν, τόσο λίγοι...*). Όμως, υπάρχει ένα υψηλό αντικείμενο: ο «Λαός» (με το «Λ» κεφαλαίο), το μοναδικό ουσιαστικά υποκείμενο της ανακοίνωσης, ο οποίος «αγωνίστηκε», «δεν προτίθεται να τρομοκρατηθεί», «θα ασκήσει τα δικαιώματά του» και αποτελεί τη «μία και μόνη πηγή εξουσίας στην Ελλάδα». Στον αντίποδα ακριβώς του κυβερνητικού λόγου, που του επιφύλασσε μια θέση άβουλου και αδύναμου, σχεδόν ανυπόστατου φόντου, αλλά και με διαφορετικό τρόπο από το περήφανο και αγνό, σχεδόν αφελές, αγωνιστικό υποκείμενο του αριστερού λόγου, ο Λαός του Α. Παπανδρέου είναι σχεδόν το μοναδικό Πράγμα που υπάρχει: αυτό που οι Deleuze και Guattari στον Αντι-Οιδίποδα αποκαλούν *πλήρες σώμα του κοινωνικού* (socius), ο ορίζοντας και η επιφάνεια εγγραφής όλων των κοινωνικών ροών.

⁴⁰¹ Είναι χαρακτηριστική άλλωστε η ταύτιση των απόψεων που εκφράζει το ΚΚΕ (εσ.) με αυτές μέλους της ΟΝΝΕΔ, που δημοσιεύονται στο φύλλο των *Νέων* της 23/4 (σ. 12): «Οι πολιτικές οργανώσεις τίθενται ενώπιον των ευθυνών τους, μπροστά στις ενέργειες του ΕΚΚΕ, οι οποίες οπωσδήποτε διευκόλυναν τους χουντικούς. Μετά τη διάλυση της πορείας, οι ομάδες που συγκεντρώνονταν σε διάφορα σημεία, δεν είχαν καμμία σχέση με τις οργανώσεις των κομμάτων που συμμετείχαν στην εκδήλωση. Και αυτές ήταν μαοϊκές και τροτσκιστικές ομάδες, για να αποδειχθεί η ορθότητα της θέσεως του Καραμανλή περί 'αριστεροχουντισμού'. Θέση, που αποδίδεται στις εξτρεμιστικές ομάδες, που με την ανεύθυνη δράση τους βοηθούν αντικειμενικά τα χουντικά στοιχεία».

Μια άλλη όψη της πολιτικής στρατηγικής που υφάνθηκε με κύριο άξονα το λόγο περί προβοκατόρων φαίνεται και στο παρακάτω ρεπορτάζ, που φιλοξενείται σε δίστηλο της σ. 10 με τίτλο «**Συζήτηση στη Βουλή**» και στο οποίο παρατίθενται στιγμιότυπα από τη «ζωηρότερη ως τώρα συνεδρίαση στην αίθουσα της Βουλής», που έλαβε χώρα «ενώ στην πλατεία Συντάγματος και στους γύρω δρόμους κυριαρχούσαν τα καπνογόνα».

Η σχετική συζήτηση προκλήθηκε όταν ο τότε βουλευτής της Ένωσης Κέντρου—Νέες Δυνάμεις Αλ. Παναγιούλης έφερε «στην αίθουσα νεαρή διαδηλώτρια που ήταν σε κακή κατάσταση λόγω των δακρυγόνων». Η συζήτηση στράφηκε στο αν η συνεδρίαση θα έπρεπε να διακοπεί εν όψει των επεισοδίων, με την αντιπολίτευση να είναι υπέρ («οι υπουργοί θα έπρεπε να ασχολούνται με τα όσα γίνονται έξω, τίποτα δεν αποκλείει να έχουμε καμιά εκτροπή απόψε», έλεγε ο Γ. Μαύρος) και η κυβερνητική πτέρυγα κατά, αφού, σύμφωνα με τον τότε υπουργό Αμύνης Ευ. Αβέρωφ:

- Τον τελευταίο καιρό έχουμε εκδηλώσεις όπου μια ελαχίστη μειοψηφία προσπαθεί να εμφανίσει τη χώρα αναρχούμενη. Μη ακολουθώντας την τακτική των κομμάτων, η μειοψηφία αυτή προσπαθεί να επιβάλει τη θέλησή της στη Δημοκρατία. Αυτό σημαίνει κατάλυση της Δημοκρατίας. Δεν ξέρω ποιοι τους παροτρύνουν. Νομίζω όμως ότι δεν πρέπει να διακόψουμε την συνεδρίαση.

Κατά τον Γ. Ράλλη, η μειοψηφία αυτή είναι «μια ομάδα δυο χιλιάδων περίπου ατόμων, που διασκορπίζονται και μετά συγκεντρώνονται και πάλι», η οποία «πρέπει να διαλυθεί γιατί ίσως θρηνήσουμε και νεκρούς». Ο Μαύρος απαντά πως όλα αυτά ήταν λίγο πολύ αναμενόμενα, «γιατί δεν γίνονται κάθε μέρα διαδηλώσεις για την 21^η Απριλίου», για να ανταπαντήσει ο Αβέρωφ πως «έχουμε τον τελευταίο καιρό μια σειρά αναρχικών εκδηλώσεων που κυριαρχούνται από το κόκκινο χρώμα...». Στην παρέμβαση του Ι. Παπαδόπουλου της ΕΚ-ΝΔ «και από το μαύρο!», ο Αβέρωφ συμπληρώνει: «Βεβαίως και από το μαύρο. Καταβάλλεται προσπάθεια ναρκοθετήσεως της Δημοκρατίας από κάποια πλευρά που δεν πιστεύει στη δημοκρατία αλλά στον ολοκληρωτισμό. Η κυβέρνηση όμως, μαζί με την βοήθεια της αντιπολιτεύσεως, θα προασπίσει την Δημοκρατία με κάθε τρόπο».

Μπροστά στην άρνηση των κυβερνητικών βουλευτών να διακοπεί η συνεδρίαση, ο Μαύρος παρατήρησε «μια αντίφαση στις κυβερνητικές δηλώσεις. Απ' τη μια μεγιστοποιούνται τα επεισόδια και από την άλλη ελαχιστοποιούνται». Φυσικά, αυτή η αντίφαση ήταν ηθελημένη και διέτρεχε το σύνολο της επιτυχημένης κυβερνητικής στρατηγικής. Εξάλλου, ο ένας πόλος της αντίφασης (της καταστροφολογίας ή της δαιμονοποίησης) που μπορεί να συμπυκνωθεί στο σχήμα «ο κοινωνικός ανταγωνισμός που πραγματώνεται ως συγκρουσιακή βία στο δημόσιο χώρο είναι ριζικά ασύμβατος με τη δημοκρατία, και συνεπώς μπορεί να οδηγήσει μόνο στην κατάλυσή της» συσπείρωνε το σύνολο του κοινοβουλευτικού κόσμου, ασχέτως αποχρώσεων και μικροδιαφορών (που βασικά αφορούσαν το εάν η ασυμβατότητα αυτή είναι ειδοποιός ή συγκυριακή). Ο άλλος πόλος (του καθησυχασμού ή της αυτοπεποίθησης) που βασικά διαβεβαιώνει ότι «η δημοκρατία αντλεί τόσο υπέρμετρη ισχύ από την πλειοψηφία (δηλαδή την ασύλληπτη *μάζα*) και οι αντίπαλοί της είναι τόσο *λίγοι* αριθμητικά ('δυο χιλιάδες άτομα', 'μικρές

ομάδες' κ.λπ.) που δεν μπορούν να την κλονίσουν», ενώ μοιάζει να αντιφάσκει με τον πρώτο, στην ουσία τον συμπληρώνει και τον υπερβαίνει, και μάλιστα με έναν σχεδόν εγγελιανό τρόπο: οι αντιθέσεις που αναδύονται με τη βία είναι απειλητικές για την κοινωνία, και μόνο το Κράτος, ως έκφραση διαλεκτικής υπέρβασης αυτών των αντιθέσεων, μπορεί να εγγυηθεί την ενότητα και την επιβίωσή της. Το Κράτος στην ευρεία έννοια («μαζί με τη βοήθεια της αντιπολιτεύσεως»), αλλά κυρίως, και ιδίως όταν είναι ανάγκη, στη στενή του έννοια, αυτήν της κυβέρνησης (η «κυβέρνηση» που, ως το μοναδικό συντακτικό υποκείμενο στην παραπάνω φράση, «θα προασπίσει τη δημοκρατία με κάθε τρόπο»).

Όσον αφορά λοιπόν το μικροεπεισόδιο της συνεδρίασης, η στάση της κυβέρνησης ήταν απολύτως συμβατή με τη συνολικότερη στρατηγική λόγου που παρουσιάσαμε νωρίτερα, και αποτέλεσε κατά τη γνώμη μας άλλη μια στιγμή εδραίωσης της ηγεμονίας της, μια και αποκάλυψε, ταυτόχρονα, την αμηχανία ή και την αυτοπαγίδευση της αντιπολίτευσης (εκτός του ΠΑΣΟΚ στη δεδομένη στιγμή) απέναντι σε αυτή τη στρατηγική. Το επόμενο λογικό βήμα ανάπτυξης του λόγου αυτού ήταν η ενσωμάτωση μιας «εθνικής» συνιστώσας, η οποία έγινε πολύ γρήγορα: μία μόλις ημέρα μετά («Τα Νέα», 23/4/1975, σ. 12), η κυβέρνηση εξέδωσε νέα ανακοίνωση στην οποία, αφού υπενθύμιζε ότι «είναι αποφασισμένη να πατάξει με όλα τα μέσα που διαθέτει 'τις αναρχικές και οχλοκρατικές εκδηλώσεις'» μιας «μηδαμινής μειοψηφίας», χαρακτήριζε τα επεισόδια «εθνικώς απαράδεκτα» διότι (α) «παρεμποδίζουν την ομαλή εξέλιξη του δημόσιου βίου», (β) υπονομεύουν την εθνική προσπάθεια για την αντιμετώπιση μεγάλων εξωτερικών προβλημάτων» και (γ) «θέτουν σε κίνδυνο τη δημοκρατία».

Είναι δε χαρακτηριστικό ότι οι αμέσως επόμενες ενέργειες της κυβέρνησης, τουλάχιστον σε επίπεδο εξαγγελίας, όπως παρουσιάστηκαν στο πρωτοσέλιδο του ίδιου φύλλου των «Νέων» ήταν οι εξής:

1. Αποφάσισε την άσκηση ποινικής δίωξης κατά του ΕΚΚΕ που ανέλαβε την ευθύνη της επιθέσεως κατά της αμερικανικής πρεσβείας.
2. Διέταξε την άσκηση ποινικής δίωξης κατά των πρωταιτίων, αν θ' ανακαλυφθούν, δεδομένου ότι κανείς δεν συνελήφθη.
3. Απηγόρευσε τις συγκεντρώσεις σε ανοικτό χώρο.
4. Έκανε υπαινιγμό ότι θα απαγορεύονται εφεξής οι αδικαιολόγητες απεργίες.

Εδώ έχουμε ένα μοτίβο που θα επαναληφθεί αρκετές φορές, η κρατική απάντηση σε μεμονωμένες ταραχές να είναι, όχι μόνο ασύμμετρη, αλλά και φαινομενικά άσχετη με το συμβάν που την πυροδότησε. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, με αφορμή μια βίαιη παρεκτροπή σε πολιτική εκδήλωση συμβολικού χαρακτήρα, επιβάλλεται απαγόρευση των απεργιών: η σύνδεση δεν είναι τόσο άσχετη όσο φαίνεται στην αφήγησή μας, γιατί θυμίζουμε πως πρόκειται για την περίοδο κορύφωσης των «άγριων» απεργιών. Εδώ, η ασυνέχεια δεν προκύπτει τόσο από τη συσχέτιση του συμβάντος της συγκεκριμένης διαδήλωσης με τις απεργιακές κινητοποιήσεις (αντίθετα, αυτή είναι εύλογη δεδομένης της συγκυρίας), αλλά, αντίθετα, με την αποσιώπηση των τελευταίων από όλες τις σχετικές με το συμβάν ανακοινώσεις, η οποία ήταν αναγκαία προκειμένου η εκδοχή της προβοκάτσιας (ειδικά εκφερόμενη από την Αριστερά) να μπορεί να γίνει πειστική.

Ανακεφαλαιώνοντας, οι λόγοι που αναπτύχθηκαν με αφορμή τα συμβάντα της 21/4/1975 μπορούν να χωριστούν στις εξής κατηγορίες:

- Ο κυβερνητικός λόγος⁴⁰² δίνει το ρόλο του δρώντος/ προβοκάτορα στους «εξτρεμιστές» (εννοώντας την εξωκοινοβουλευτική ή «άκρα» αριστερά) και αυτόν του παθόντα/ αντικειμένου της προβοκάτσιας στους νέους (που ως ενθουσιώδεις, παρασύρονται εύκολα) και στο λαό (που παρουσιάζεται σαν παθητικός και άβουλος). Ο κίνδυνος/ στόχος της προβοκάτσιας είναι η παγίωση και γενίκευση «ανεύθυνων συμπεριφορών» (διάβαζε: συλλογικών αντιδράσεων στην κυβερνητική πολιτική). Ο κίνδυνος δε είναι εθνικής κλίμακας, λόγω τόσο εσωτερικών όσο και εξωτερικών ζητημάτων, και γι' αυτό είναι χρέος του κράτους –για το σύνολο των κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών του- να τον πατάξει με κάθε μέσο.⁴⁰³
- Στον λόγο της αριστεράς, δρώντες/προβοκάτορες είναι κάποια ακατονόμαστα, προφανώς ακροδεξιά, «ύποπτα στοιχεία» ή «κύκλοι ανωμαλίας» οι οποίοι διαχωρίζονται από τους «εξτρεμιστές» που είναι μάλιστα, λόγω της αφέλειας και ανευθυνότητάς τους, παθόντες/αντικείμενο της προβοκάτσιας και παρασύρθηκαν στην «καλοστημένη παγίδα» των πρώτων (έχει πολύ ενδιαφέρον εδώ η προσπάθεια να τηρηθούν οι ισορροπίες με τους εξωκοινοβουλευτικούς «συντρόφους»). Ο κίνδυνος είναι, για μεν το ΚΚΕ εσ., η αντιδημοκρατική εκτροπή, για δε τις πολιτικές οργανώσεις νεολαίας που συνδιοργάνωσαν την πορεία (και) η διάλυση του κινήματος νεολαίας. Πρώτο βήμα και για τις δύο πιθανές εξελίξεις είναι η δυσανάλογα βίαιη κατασταλτική δράση της αστυνομίας απ' τη μια και η εκφοβιστική προπαγάνδα της κυβέρνησης απ' την άλλη.
- Ο λόγος του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ διαφέρει δομικά από τους παραπάνω, οι οποίοι είναι ακριβώς ομόλογοι. Αντί να προσφέρει μια επεξηγηματική αφήγηση των επίμαχων γεγονότων, ο Α.Π. κατασκευάζει ένα δίπολο Λαού/κυβέρνησης στο οποίο εστιάζει αποκλειστικά αποκλείοντας όλους τους άλλους εμπειρικούς δρώντες ως ασήμαντες, άσχετες ή και φανταστικές οντότητες (π.χ. διερωτάται σχεδόν ειρωνικά «από πού προέρχονται οι κίνδυνοι για το πολίτευμα που συνεχώς επικαλείται η κυβέρνηση και ποια μέτρα ελήφθησαν;»)⁴⁰⁴ Οι δύο πόλοι, αντί να συμπίπτουν ή να σχηματίζουν ένα συμμετρικό δίπολο όπως θα όφειλαν (ως υπερβατική βούληση/εν ενεργεία πράξη), απομακρύνονται ολοένα και η ένταση μεταξύ τους αυξάνει (η προβοκάτσια είναι μια απλή στιγμή αυτής της διαδικασίας). Ο κίνδυνος είναι και εδώ η ανατροπή του πολιτεύματος, αλλά η ευθύνη ανήκει αποκλειστικά στην κυβέρνηση γιατί είναι *αυτή* που

---

⁴⁰² Ο λόγος που εκφέρεται από την ηγεσία της ΕΚ-ΝΔ (Γ. Μαύρος), μπορούν να λογιστούν ως απλές παραλλαγές του κυβερνητικού λόγου, μια και στην ουσία διαφοροποιούνται μόνο ως προς την απαίτηση για περισσότερο ορθολογική χρήση βίας από την πλευρά της αστυνομίας.

⁴⁰³ Η δομική ομοιότητα με τις αιτιάσεις του Κ. Καραμανλή σε σχέση με την ανάγκη πάυσης των απεργιών, που είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, αποκαλύπτει και τον κοινό στόχο των δύο λόγων, παρά τα διαφορετικά τους αντικειμενικά περιεχόμενα. Βλ. και το τηλεοπτικό πρωθυπουργικό διάγγελμα που παρουσιάζουμε στη συνέχεια.

⁴⁰⁴ *Τα Νέα*, 23/4/1975, σ. 12.

απομακρύνεται από τη Λαϊκή βούληση, που παρουσιάζεται ως αναπόφευκτο Τέλος της Ιστορίας.

Προκειμένου να ολοκληρωθεί η ενότητα, θα επανέλθουμε με συντομία στα γεγονότα της 23/7/1975, που αναλύσαμε από άλλη σκοπιά και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Θυμίζουμε τον πρωτοσέλιδο τίτλο της «Ε» στις 24/7:

Εκτεταμένη προβοκάτσια πρακτόρων και χουντικών

Οι σκοτεινές δυνάμεις προσπαθούν με αναρχικές εκδηλώσεις

να ματαιώσουν τις δίκες και να ανατρέψουν τον Καραμανλή

ΕΥΡΥ ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΝΕΑ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

Η Αθήνα κόλαση – 8 τραυματίες από σφαίρες

Το εισαγωγικό κείμενο που ακολουθούσε (που ήδη αναλύσαμε) έβριθε αναφορών σε «προβοκάτορες» και «ύποπτα στοιχεία». Αλλά και σε άλλο σημείο της σ. 1 βρισκόταν ρεπορτάζ με τίτλο:

Ενθουσιασμένοι οι συνωμότες για τις ταραχές

Ενθουσιασμό και ικανοποίηση έδειξαν συνήγοροι και κατηγορούμενοι της δίκης των συνωμοτών μόλις πληροφορήθηκαν τα αιματηρά γεγονότα. / Γύρω στις 10 το πρωί, χθες, έφθασε στο Στρατοδικείο η είδηση για τα επεισόδια που γίνονταν στην Ομόνοια. Το δικαστήριο συνεδρίαζε εκείνη την ώρα και ξαφνικά οι συνήγοροι άρχισαν να χαμογελούν, να ανταλλάσσουν βλέμματα με σημασία με τους κατηγορούμενους ενώ δίκηνη ψιθύρου κυκλοφορούσε: / «Η Αθήνα καίγεται. Το 1965 επέστρεψε...» [και] «Τώρα θα δούμε αν θα συνεχιστούν οι δίκες...». / Η χαρά των κατηγορουμένων [...] δημιούργησε την πρώτη υποψία ότι: / Τα επεισόδια ήταν έργο προβοκατόρων. / [...] Η παρατήρηση ότι χθες από τη δίκη απουσίαζαν όλα, σχεδόν, τα νεαρά άτομα από το χουντικό ακροατήριο και οι επισημασμένοι πρώην Εσατζήδες, ενίσχυσαν την υποψία ότι τα επεισόδια οφείλονται σε προβοκάτορες. [...]

Ενδιαφέρον έχει και το χρονογράφημα του Φρ. Γερμανού, χαμηλά στη σ. 1:

Όχι άλλα δάκρυα

Και άλλη σύμπτωση; Έτσι φαίνεται... [...] Πριν μερικούς μήνες, μια μέρα χαράς, η 21^η Απριλίου 1975, εξελίχθηκε σε μέρα δακρύων. [...] «Φταίνε οι προβοκάτορες» είχαν πει τότε μερικοί. «Φταίει η Αστυνομία» είχαν πει άλλοι. Όποιοι και να έφταιγαν είχαν πετύχει αυτό που ήθελαν. Έκαναν τον κόσμο να γυρίσει σπίτι του άκεφος, σκεφτικός, δακρυσμένος. Ήταν η πρώτη νίκη τους... / Χθες νίκησαν για δεύτερη φορά. [...] Ποιοι είναι, τέλος πάντων, οι άνθρωποι αυτοί; Πού μένουν, με τι ασχολούνται, τι στολή φορούν –αν φορούν στολή- τι διαβατήριο έχουν; [...] Τι γίνονται όλοι αυτοί οι άνθρωποι κάθε φορά που τελειώνει το έργο τους σε ένα συλλαλητήριο ή σε μια μάχη όπως η χθεςινή; Πώς χάνονται τα ίχνη τους έτσι μαγικά; Ποιος τους βοηθάει; Πώς εξαερώνονται; [...] Το επάγγελμα του προβοκάτορα δεν είναι στον τηλεφωνικό κατάλογο.

Όλος αυτός ο λόγος περί προβοκατόρων δεν είναι, φυσικά, μόνο δημοσιογραφικός, όπως φαίνεται από το δημοσίευμα στο κέντρο της πρώτης σελίδας:

Ο Καραμανλής συνιστά εθνική ενότητα

Χουντικοί προβοκάτορες (μέσα και έξω από τον κρατικό μηχανισμό) και πράκτορες ξένων δυνάμεων μετέτρεψαν ολόκληρη τη μέρα και την νύκτα χθες την Αθήνα σε ένα απέραντο πεδίο μάχης. Κυβέρνηση και αντιπολίτευση συμπίπτουν στην διαπίστωση ότι πρόκειται για εκτεταμένη «προβοκάτσια». Η πρώτη, επιμένοντας στο μοτίβο του «αριστεροχουντισμού», στρέφει τις βολές της σε χουντικά στοιχεία, πρώην ΕΣΑτζήδες, αλλά και εξτρεμιστικά στοιχεία της αριστεράς, που συναντήθηκαν σε «αναρχικές» προκλήσεις του πεζοδρομίου –και αρνείται κάθε ευθύνη της αστυνομίας. Αντίθετα, σύσσωμη η αντιπολίτευση καταγγέλλει, υπαινίσσεται σαφώς, ότι: / 1. ΟΙ ΠΡΟΒΟΚΑΤΟΡΕΣ δεν βρίσκονται μόνο στο πεζοδρόμιο, αλλά και στον κρατικό μηχανισμό –και όχι μόνο στην Αστυνομία. / 2. ΟΙ ΧΘΕΣΙΝΕΣ ταραχές εντάσσονται σε ευρύτερο σχέδιο για ανώμαλες εξελίξεις. / 3. Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ και ειδικότερα το υπό τον κ. Σόλ. Γκίκα υπουργείο Δημ. Τάξεως έχουν βαρύτερες ευθύνες.

Όπως προκύπτει από το παραπάνω (αλλά και από τις ανακοινώσεις των κομμάτων, που παρουσιάζονται στη σ. 2 υπό τον τίτλο «**Μεγάλοι οι κίνδυνοι των λαϊκών ελευθεριών**»), οι διαπιστώσεις κυβέρνησης και αντιπολίτευσης για τις αιτίες των επεισοδίων ταυτίζονται απολύτως και οι όποιες διαφοροποιήσεις περιορίζονται στο κατά πόσο έχει επιτευχθεί πλήρης «αποχουντοποίηση» στον κρατικό μηχανισμό.

Στο εκτενές ρεπορτάζ από τα επεισόδια με γενικό (δισέλιδο, σ. 8-9) τίτλο

ΟΔΟΦΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Από μερικούς νοσταλγούς και εσατζήδες

το οποίο αποτέλεσε την κύρια πηγή πληροφοριών για την χωροχρονική εκτύλιξη των συγκρούσεων μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας, που αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, θέτει ένα εξώφθαλμο ζήτημα ήδη εξαρχής. Ο ίδιος ο τίτλος του ρεπορτάζ είναι αναντίστοιχος με το περιεχόμενό του ή, καλύτερα, ανήκει σε διαφορετική αποφαντική σειρά: ενώ το άρθρο (μετά τις δύο εισαγωγικές παραγράφους του) είναι καθαρό ρεπορτάζ, που ανασυνθέτει σε μια, φαινομενικά τουλάχιστον, ουδέτερη γραμμική αφήγηση, μια σειρά συμβάντων στα οποία οι ρεπόρτερ-συγγραφείς του ήταν (μάλλον) αυτόπτες μάρτυρες, ο τίτλος που προηγείται δεν το συνοψίζει/εισάγει αλλά το επικωδικώνει νοηματικά όντας ένα μετα-σχόλιο που ερμηνεύει τα συμβάντα που περιγράφονται, και μάλιστα με τρόπο που ουδόλως στηρίζεται πραγματολογικά στα όσα περιγράφονται. Με άλλα λόγια, ο τίτλος αποδίδει τα επεισόδια σε «μερικούς νοσταλγούς [της χούντας] και ΕΣΑτζήδες», ενώ όπως είδαμε οι εμπλεκόμενοι στις συγκρούσεις με την Αστυνομία δεν ήταν απλώς «μερικοί» αλλά χιλιάδες, προερχόμενοι από το μπλοκ των οικοδόμων που επέμειναν στην παρουσία τους στον δρόμο εν μέσω πανελλαδικής απεργίας, κι εν πάση περιπτώσει από πουθενά στο κείμενο δεν προέκυπτε (πόσω μάλλον τεκμηριωνόταν) εμπλοκή ΕΣΑτζήδων. Αλλά, ακόμη και αν τέτοια υπήρξε, η μετατόπιση του επίκεντρου του λόγου από

την αφετηρία έστω της δεδομένης κινητοποίησης (που ήταν απεργιακή) στον νεφελώδη χώρο του αριστεροχουντισμού συνηχούσε με τον επίσημο λόγο της κυβέρνησης.⁴⁰⁵

Τέλος, στις εκτεταμένες συγκρούσεις της 25ης Μαΐου 1976 με αφορμή την ψήφιση του ν. 330/1976, για τις οποίες επίσης κάναμε λόγο στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο λόγος περί προβοκατόρων έφτασε στα λογικά όριά του όταν, την επομένη, «όλος ο τύπος μιλά για προσχεδιασμένα έκτροπα, για φασίστες, προβοκάτορες κ.λπ. [χωρίς] κάποιο συγκεκριμένο στοιχείο»⁴⁰⁶, αλλά κυρίως όταν, στις 28/5/1976, η *Ελευθεροτυπία* δημοσίευσε υπό τον τίτλο

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΠΡΟΒΟΚΑΤΣΙΑΣ

τα ονόματα και τα επαγγέλματα των 190 συλληφθέντων (153 από τους οποίους είχαν ήδη αφεθεί ελεύθεροι) μόνο και μόνο για να αποκαλυφθεί ότι ήταν όλοι «οικοδόμοι», «φοιτηταί», «μαθηταί», «σπουδασταί», «ιδιωτικοί υπάλληλοι», «εργάται» και «τεχνίται», δηλαδή νεολαίοι και εργατοϋπάλληλοι και κανένας εκπρόσωπος «σκοτεινών κύκλων και φασιστικών οργανώσεων», όπως κατήγγειλε το ΚΚΕ, που πρωτοστάτησε στην καταγγελτική προβοκατορολογία.⁴⁰⁷

10.3 «Αναρχικοί»: σταδιακή συγκρότηση, σταδιακός εντοπισμός

Στην εισαγωγή του κεφαλαίου κάναμε λόγο για την εικόνα που υπήρχε για το ελληνικό αναρχικό κίνημα κατά την πρώιμη μεταπολίτευση, το οποίο συνδεόταν με έναν πολιτισμικό αριστερισμό με καταγωγή στα κοινωνικά κινήματα της προηγούμενης δεκαετίας, λίγο-πολύ απολίτικο με τη στενή έννοια. Όπως κι αν έχει το πράγμα, τα πρώτα χρόνια της μεταπολιτευτικής περιόδου δεν υπάρχουν δημοσιεύματα για τους αναρχικούς καθαυτούς. Ο όρος χρησιμοποιούνταν, όπως είδαμε, για να στιγματιστούν κάποιες βίαιες ή «ακραίες» εκδηλώσεις, σε κάθε περίπτωση πάντως μάλλον ως επιθετικός προσδιορισμός (με αναφορά την «αναρχία» ως κατάσταση πραγμάτων) παρά ως αναφορά σε κάποιο κίνημα με συγκεκριμένες υλικές ή εκφραστικές συνιστώσες.

---

⁴⁰⁵ Βλ. και το διάγγελμα του τότε πρωθυπουργού Κων/νου Καραμανλή με την ευκαιρία της πρώτης επετείου από την αποκατάσταση της δημοκρατίας, στο οποίο μεταξύ άλλων επισήμαινε: «Ελληνίδες, Έλληνες, η αντιμετώπιση των κρίσιμων αυτών προβλημάτων, πέραν των άλλων, προϋποθέτει κατάλληλο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα. Το κλίμα όμως που εδημιούργησε ο ελληνικός λαός με τη σφοδρότητα του απειλείται τον τελευταίο καιρό από ορισμένες, άλλοτε επιπόλαιες κι άλλοτε ύποπτες εκδηλώσεις. Οργανωμένες μειοψηφίες προκαλούν ή ενθαρρύνουν διαμαρτυρίες αβάσιμες. Αιτήματα άκαιρα ή υπερβολικά. Απεργίες συχνά υποστηριζόμενες με εκδηλώσεις αναρχικές. Διαδηλώσεις αδικαιολόγητες προσβάλλουν τον νόμο και την τάξη. Όλα αυτά τείνουν να καταστήσουν νοσηρό το κλίμα του τόπου μας, σε μια στιγμή που έχουμε προπαντός ανάγκη εσωτερικής γαλήνης. [...] Ελληνίδες, Έλληνες, [...] εισερχόμεθα σήμερα εις την δημιουργική φάση της δημοκρατίας. [...] Σας καλώ, όπως σας εκάλεσα και την ημέρα της επιστροφής μου, στον ωραίο αγώνα για την αναδημιουργία της Ελλάδος. Αι βάσεις έχουν ήδη τεθεί. Αι προοπτικά είναι καλά. Εκείνο που χρειάζεται τώρα είναι δουλειά πειθαρχημένη, ενθουσιασμός, και συντονισμός των προσπαθειών μας. Η ώρα αυτή είναι η ώρα της προσφοράς, και όχι των απαιτήσεων. Και την αλήθεια αυτή, έχουμε χρέος να την κατανοήσουμε. Για το καλό όλων μας, για το καλό της Ελλάδος». <http://www.hprt-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=47278&autostart=0>.

⁴⁰⁶ *Νοέμβρης* '73..., ό.π., σ. 114.

⁴⁰⁷ Για την ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της ΚΕ του ΚΚΕ, βλ. ό.π., σ. 115.

Είναι χαρακτηριστικό πως οι πρώτες οργανωμένες εμφανίσεις αναρχικών/αντιεξουσιαστών στο δημόσιο χώρο πέρασαν τελείως απαρατήρητες από τον καθημερινό τύπο. Σύμφωνα με τον Ν. Σούζα, η «πρώτη οργανωμένη εμφάνιση μερικών δεκάδων αναρχικών/αντιεξουσιαστών φοιτητών και εργαζομένων» έγινε στις 15/11/1974, κατά των επικείμενων τότε εκλογών και της διαστρέβλωσης του νοήματος της εξέγερσης. Παρότι επρόκειτο για «δυναμική διαδήλωση με αντικρατικά συνθήματα, μαύρες σημαίες και μαυροκόκκινα πανό, που [διέσχισε] την Ακαδημίας-Πατησίων και [κατέληξε] στο χώρο του Πολυτεχνείου»,⁴⁰⁸ και παρά το κλίμα που όπως είδαμε υπήρχε κατά αντίστοιχων εκδηλώσεων από εξωκοινοβουλευτικές αριστερές οργανώσεις, η συγκεκριμένη δεν αναφέρθηκε πουθενά. Επίσης, οι «προβοκάτορες» της 23ης Ιουλίου 1975 και της 25ης Μαΐου 1976 δεν κατονομάστηκαν ποτέ ως «αναρχικοί», παρότι, σύμφωνα πάντα με τον Σούζα, ο *α/α* χώρος έδωσε και στις δύο διαδηλώσεις «μικρό αλλά δυναμικό παρόν». Τέλος, τουλάχιστον στην *Ελευθεροτυπία*, δεν υπήρχε σχετική αναφορά ούτε στα ρεπορτάζ για την Πρωτομαγιά του 1976, παρότι στις εκδηλώσεις (θυμίζουμε, στο Πεδίο του Άρεως) συμμετείχε «οργανωμένο μπλοκ εκατοντάδων αναρχικών/ αντιεξουσιαστών».⁴⁰⁹

Σε αυτή τη σταδιακή ανάδυση του αναρχικού συναρμολογήματος, ίσως η καθοριστική εδαφικοποιητική δυναμική αναπτύχθηκε το καλοκαίρι του 1976 με την «υπόθεση Πόλε». Ο Γερμανός δικηγόρος Ρολφ Πόλε, καταζητούμενος στη χώρα του για συμμετοχή στην ένοπλη οργάνωση *Κίνημα 2 Ιούνη*, συνελήφθη στην Ελλάδα στις 22/7/1976 και αμέσως η Γερμανία ζήτησε την έκδοσή του, με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί ένα απροσδόκητο κίνημα συμπαράστασης. Είναι ενδεικτικό, τόσο για το στάδιο συγκρότησης και παρουσίας του *α/α* χώρου, όσο και για το κλίμα της εποχής, ότι ακόμη και στα δημοσιεύματα που αφορούσαν τις κινητοποιήσεις υπεράσπισης ενός καταδικασμένου «τρομοκράτη», δεν υπήρχε καμία αναφορά σε «αναρχικούς» –έχει, ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι οι «υποστηρικτές του Πόλε» εμφανίζονταν ή εντοπιζόνταν πεισματικά πέριξ ή εντός της περιοχής των Εξαρχείων.⁴¹⁰

Ωσπου σχετικά απότομα, το εδαφικό αυτό συναρμολόγημα απέκτησε όνομα.

---

⁴⁰⁸ Σούζας, *όπ.π.*, σ. 70.

⁴⁰⁹ *Όπ.π.*, σ. 71.

⁴¹⁰ Βλ. για παράδειγμα το ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας* στις 31/7 («**59 συλλήψεις και επεισόδια για τον Πόλε**») το οποίο αναφέρεται σε επεισόδια που «έγιναν όταν ομάδες νεαρών που ήθελαν να συμμετάσχουν στη συγκέντρωση συμπαράστασης προς το Γερμανό Πόλε, στα Προπύλαια –που τελικά δεν έγινε (σ.σ.: λόγω απαγόρευσης από την Αστυνομία)- προσπάθησαν να συγκροτήσουν διαδηλώσεις σε άλλα σημεία. Σοβαρότερα ήταν τα επεισόδια *έξω από το Πολυτεχνείο* (32 συλλήψεις) [...] και στην περιοχή των *Εξαρχείων* (27 συλλήψεις) όπου σημειώθηκαν συμπλοκές μεταξύ υποστηρικτών του Πόλε και 'αντιφρονούντων'». (οι υπογραμμίσεις δικές μας) Στη σ. 2 αναφέρεται πως στους «αντιφρονούντες» που φώναζαν συνθήματα κατά του Πόλε οι συγκεντρωθέντες «πέταξαν δύο γιαούρτια» και πως, γι' αυτό το λόγο, επενέβησαν «κρानιοφόροι της αστυνομίας». Βλ. επίσης, ρεπορτάζ στις 18/8 («**Επεισόδια, συλλήψεις στην εκδήλωση για τον Πόλε**») το οποίο αναφερόταν «σε επεισόδια, συμπλοκές με αστυνομικούς και συλλήψεις» που ακολούθησαν τη «συγκέντρωση συμπαράστασης στον Γερμανό Ρολφ Πόλε, που είχε οργανωθεί στο θέατρο 'Ρουαγιάλ'». Τα επεισόδια ξεκίνησαν από «μικροεπεισόδιο» μεταξύ πολιτών που αποχωρούσαν από το θέατρο («κυρίως νέοι») και «των αστυνομικών, που είχαν ζώσει το θέατρο από νωρίς». Τη σύλληψη ενός νεαρού ακολούθησαν «διαμαρτυρίες, φωνές, κυνηγητό και δύο ακόμα συλλήψεις μπροστά στο θέατρο» και η έλευση δυνάμεων «κρानιοφόρων με αστυνομικό λεωφορείο και οχήματα της Αμέσου Δράσεως που κατεδίωξαν τους διαμαρτυρόμενους και άλλους πολίτες σε στενά, γύρω από το θέατρο, στην πλ. *Εξαρχείων και στην οδό Εμμ. Μπενάκη* (όπου τα γραφεία της Έπιτροπής για την απελευθέρωση του Ρ. Πόλε)». (η έμφαση προστέθηκε)

10.3.1 Πρωτομαγιά 1977: Η βίαιη κατάληψη της σκηνής

Οι πρώτοι μήνες του 1977 χαρακτηρίζονταν από ιδιαίτερα τεταμένο πολιτικό κλίμα. Οι εκρηκτικοί μηχανισμοί που τοποθετούνταν σε κομματικά γραφεία και κινηματογραφικές αίθουσες και αποδίδονταν (ορθά) σε οργανώσεις της άκρας Δεξιάς, δημιούργησαν πιέσεις (από οργανώσεις και Τύπο) για κάθαρση και στενότερο κυβερνητικό έλεγχο στα σώματα ασφαλείας. Παράλληλα, επιχειρούνταν, με αφορμή τις βομβιστικές ενέργειες, συλλήψεις κάποιων ακροδεξιών, αλλά (σε μια έμπρακτη εφαρμογή καταστολής του «αριστεροχουντισμού») και «αναρχικών» στοιχείων, ταυτόχρονα σημειώνονταν αθώωσεις και αποφυλακίσεις στελεχών της χούντας και επιχειρήσεις «αρετής» της αστυνομίας με δεκάδες συλλήψεις κινηματικών νεολογίων. Αυτό το κλίμα καλλιεργήθηκε για να υποστηρίξει την κατάθεση και ψήφιση νομοσχεδίου «περί καταστάσεως πολιορκίας», ενώ το πνεύμα των «άγριων απεργιών» (που είχαν σε μεγάλο βαθμό καμφθεί) ενέπνεε, μαζί με τις εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις που το είχαν καλλιεργήσει, σε κινήματα γειτονιάς και άλλες διεκδικήσεις.

Για το στενότερο ενδιαφέρον της έρευνας, δηλαδή τη συγκρότηση μιας γενεαλογίας των «Εξαρχείων», ξεχωρίζει το δημοσίευμα της 7/2/1977, με τίτλο

Από 11 μήνες σε 7 αναρχικούς

Οι εν λόγω «αναρχικοί» (όλοι από 18-21 ετών) «πιάστηκαν [...] γιατί στο κτίριο της οδού Μπενάκη 28 είχαν αναρτήσει μαύρες σημαίες και πανώ με συνθήματα 'κάτω το κράτος', 'κάτω η εξουσία' κ.ά.» και καταδικάστηκαν τελικά για περιύβριση αρχής. Στο ίδιο κείμενο σημειώνεται επίσης ότι «[α]πό το ίδιο δικαστήριο αθώωθηκαν, αργά το βράδυ του Σαββάτου, άλλοι 4 αναρχικοί που πιάστηκαν, πρόσφατα, στην πλατεία Εξαρχείων γιατί είχαν ανάψει φωτιές». Οι τελευταίοι κατηγορούνταν «για αντίσταση κατά της Αρχής, φθορά ξένης ιδιοκτησίας, σε συνδυασμό με το Νόμο 4.000 και σωματικές βλάβες σε βάρος αστυφύλακα». Η σύνδεση μεταξύ των δύο υποθέσεων γίνεται βάσει της κοινής ιδεολογικοπολιτικής τοποθέτησης των πρωταγωνιστών τους, εξαιτίας της οποίας άλλωστε εκδικάστηκαν και σε κοινή συνεδρίαση του Τριμελούς Πλημμελειοδικείου.⁴¹¹ Αντίθετα, το γεγονός ότι και τα δύο συμβάντα έλαβαν χώρα

---

⁴¹¹ Κάποια στοιχεία για αυτή τητην υπόθεση δίνει ο Φίλιππος Κυρίτης: «Ο Μιχάλης ο Πρωτοψάλτης, που αργότερα του κόλλησαν το παρατσούκλι Κόκκορας, λόγω του ότι έβγαλε το αναρχικό περιοδικό 'Ο Κόκκορας που λαλεί στο σκοτάδι', ο Γιώργος ο Λέτσιος, μαζί με την Σοφία Αργυρίου, τον Νίκο Μπαϊκούση, με το παρατσούκλι Βαρώνος, , τον Σάκη Παπαδόπουλο, με το παρατσούκλι Καρχαρία, που αργότερα έγινε φωτορεπόρτερ, έναν άλλο με το παρατσούκλι Μαρκήσιος, έναν Μάριο και τον Αντωνάκη τον Γκιών, καταδικάστηκε στα τέλη '76, αρχές '77 σε έντεκα μήνες φυλακή, γιατί στο μπαλκόνι των γραφείων της 'Επιτροπής ενάντια στην επιστημονική καταπίεση' υπήρχε το πανώ 'ΚΑΤΩ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ'. Η Επιτροπή στεγαζόταν στο δικηγορικό γραφείο του δικηγόρου Γιώργου Νταλιάνη, ο οποίος έχει μεταφράσει, μεταξύ άλλων, και το βιβλίο 'Φεντεραλισμός, Σοσιαλισμός, Αντιθεολογισμός' του Μιχαήλ Μπακούνη, εκδόσεις 'Ελεύθερος Τύπος' και έχει γράψει, μεταξύ άλλων, το βιβλίο 'Το Σύμπαν της Ιεραρχίας'. Αυτό το σύμπαν τον κατάπιε και βρισκόταν κλεισμένος εδώ και πολλά χρόνια στο Δημόσιο Ψυχιατρείο, υφιστάμενος στο πετσί του την επιστημονική καταπίεση. Η δίκη που είχε γίνει τότε υπήρξε αρκετά επεισοδιακή, γιατί στην πρόκληση των δικαστών να κάνουν πως δεν ξέρουν τίποτα για τους αναρχικούς, απάντησε ο ιδιαίτερα γνωστός στην εποχή του αναρχικός εκδότης και αγωνιστής Χρήστος Κωνσταντινίδης, με το να πεταχτεί μέσα από το ακροατήριο και να τους πει ότι δεν τους αναγνωρίζει και ότι δεν έχουν κανένα δικαίωμα να δικάζουν εμάς τους αναρχικούς. Η έκρηξη της αγανάκτησης του Χρήστου έκανε τους δικαστές να διατάξουν την κράτησή του και αυτό με την σειρά του έκανε τον Γιώργο το Φρήκ να πάθει επιληπτική κρίση και να πέσει στο πάτωμα και να χτυπιέται. Η δίκη διακόπηκε και όταν,

στα Εξάρχεια, αλλά το ρεπορτάζ δεν το τονίζει, είναι ενδεικτικό του πόσο ασθενής ή και ανύπαρκτη ήταν (ακόμα) η σύνδεση των αναρχικών με τη συγκεκριμένη περιοχή στον δημόσιο λόγο. Η διαδοχική παράθεση των δύο περιστατικών λειτουργεί (ως νοηματική συσχέτιση) πιο αποτελεσματικά όσον αφορά τις πράξεις που αποδίδονται στο (κοινό) υποκείμενο «αναρχικοί»: συμβολικές αμφοτέρως, παρουσιάζονται ως ακίνδυνες και κάπως γραφικές (δεν δίνονται για παράδειγμα λεπτομέρειες για τις «φωτιές» στην πλατεία, παρότι το κατηγορητήριο μοιάζει δυσανάλογα βαρύ)⁴¹² σε σχέση με τις αδιερεύνητες και ατιμώρητες βομβιστικές επιθέσεις της περιόδου. Πράγματι, «οι συνήγοροι υπεράσπισης [...] τόνισαν στις αγορεύσεις τους ότι ‘η σύλληψη των 8 δεν ήταν άσχετη από προσπάθεια της αστυνομίας να δημιουργήσει εντυπώσεις [...] ότι ‘κάτι κάνει’, άσχετα αν δεν πιάνει τους νεοφασίστες».

Η Πρωτομαγιά ήταν, αναμενόμενα ίσως με βάση το κλίμα των ημερών, επεισοδιακή. Ήταν όμως και κομβική όσον αφορά την κατασκευή της εικόνας των αναρχικών, γιατί συνέπεσε με την «πλέον ηχηρή δημόσια εμφάνιση του εν λόγω 'χώρου':⁴¹³

ΕΝΩΤΙΚΗ Η ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ,

ΑΛΛΑ ΑΝΑΡΧΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΕΡΙΣΤΕΣ «ΕΔΡΑΣΑΝ»

23 σε δίκη για τα έκτροπα

γράφει το πρωτοσέλιδο της 3/5/1977, και συμπληρωματικά

Συγκρούσεις με την Αστυνομία επί 1,5 ώρα

Μελετάται η δίωξη ΕΚΚΕ και «Μαχητή»

Ασύλληπτοι άγνωστοι με κουκούλες, αλυσίδες και μαύρες σημαίες

ενώ στη σ. 9 το ρεπορτάζ τιτλοφορείται

90 λεπτά επεισοδίων σφράγισαν με αίμα την ειρηνική γιορτή

τελικά, συνεχίστηκε κατέληξε, γύρω στις 4 η ώρα το πρωί, σε καταδίκη των 8 κατηγορουμένων σε 11 μήνες φυλακή με ανασταλτικό αποτέλεσμα της έφεσης. Στο Εφετείο, μετά κάποιους μήνες, αθωώθηκαν. Το 1977 είχε επίσης καταδικαστεί και για το περιοδικό του, επειδή είχε οδηγήσει κατασκευής βόμβας μολότοφ, αλλά δεν μπήκε στην φυλακή. Μπήκε όμως τον Οκτώβρη του 1977, σαν ηθικός αυτουργός μαζί με άλλους εκδότες επαναστατικών εντύπων και τον Νικόλα Άσιμο, για τα επεισόδια που γίνανε στην Αθήνα από αναρχικούς σαν διαμαρτυρία για την δολοφονία των ανταρτών πόλης Αντρέα Μπάαντερ, Γκούντρον Έσλιν και Γιαν Καρλ Ράσπε, μέσα στα κελιά τους στις φυλακές Σταμχάιμ στη Γερμανία.» (σ.σ.: για το τελευταίο, βλ. παρακάτω) Κυρίτσης, Φ. (2014) «Ποιος ήταν ο Μιχάλης Πρωτοψάλτης που γνώρισα», <https://athens.indymedia.org/post/1525338/>.

⁴¹² Το πιθανότερο είναι οι φωτιές στην πλατεία να μην είχαν ανάψει ως εκδήλωση αναρχικής βίας, αλλά στο πλαίσιο κάποιας αυθόρμητης «γιορτής», να σχετίζονταν δηλαδή περισσότερο με υποπολιτισμική παρά με πολιτική δραστηριότητα. Στο αναδυόμενο εκείνη την εποχή συναρμολόγημα των Εξαρχείων, τα όρια μεταξύ πολιτικού και πολιτισμικού ή και υπαρξιακού ακόμα αναρχισμού ήταν δυσδιάκριτα (αν όχι πρακτικά ανύπαρκτα), και αυτή η διάσταση περνούσε τελείως απαρατήρητη από τον τύπο, μέχρι τουλάχιστον τα τέλη της δεκαετίας του 1970, ίσως λόγω της μονομανιακής σχεδόν υπερκωδίκωσης του κοινωνικού από τον πολιτικό λόγο. Για περισσότερα επ' αυτού, βλ. τη σχετική ενότητα «Τα Εξάρχεια ως ετεροτοπία».

⁴¹³ Σούζας, όπ.π., σ. 71.

Είναι χαρακτηριστικό ότι «από τους κουκουλοφόρους που κατά πληροφορίες της Αστυνομίας εμφανίζονται σαν ‘αναρχικοί’ δεν έχει συλληφθεί κανένας», αλλά οι ηγεσίες του ΕΚΚΕ και της «Κ.Ο. Μαχητής» διώκονταν για ηθική αυτουργία, χωρίς μάλιστα αντίδραση από κανένα κόμμα, πλην του ΚΚΕ Εσωτερικού.

Η χωροχρονική εκτύλιξη των επεισοδίων, όπως προκύπτει από το ρεπορτάζ, είχε περίπου ως εξής:

Λίγο μετά τη διάλυση της ενωτικής συγκέντρωσης, κι ενώ μπροστά στο Πολυτεχνείο παρέμενε ακόμη ο κύριος όγκος του ΕΚΚΕ, με σκοπό να κάνει πορεία προς την Καισαριανή, γύρω στις 12 ομάδα 80 περίπου ατόμων που φαίνονταν για αναρχικοί, με μαύρες σημαίες, άρχισε να προχωρεί προς τη Χαλκοκονδύλη, όπου ήταν συγκεντρωμένη μεγάλη δύναμη αστυνομικών. Οι αναρχικοί που φορούσαν μαύρες κουκούλες όπως οι Κου-Κλουξ-Κλαν στις ΗΠΑ, και κρατούσαν αλυσίδες και σφενδόνες, φωνάζοντας τα συνθήματα «Πορνείο είναι η ΓΣΕΕ», «Εδώ και πάντα αναρχία» κ.ά. έφτασαν στο ύψος της Σολωμού και σταμάτησαν. Τότε συγκρούστηκαν με τους αστυνομικούς οι οποίοι τους απώθησαν ως το Πολυτεχνείο. Οι αστυνομικοί όμως δεν συνέλαβαν κανένα από τους κουκουλοφόρους, αν και ήταν πολύ εύκολο, ενώ συνέλαβαν άλλους πολίτες [...]. Τα μέλη του ΕΚΚΕ, βλέποντας τους αναρχικούς να έρχονται προς το μέρος τους, προσπάθησαν να φύγουν. Ακολούθησαν τότε συμπλοκές μεταξύ ΕΚΚΕ και αναρχικών. Σε λίγο, κρανοφόροι της αστυνομίας άρχισαν να κατεβαίνουν από την Αλεξάνδρας στην Πατησίων και να προχωρούν προς το Πολυτεχνείο. [...] Αναρχικοί και ΕΚΚΕ περικυκλώθηκαν. Άρχισαν τότε συγκρούσεις μεταξύ αστυνομίας, ΕΚΚΕ και αναρχικών, οπότε οι τελευταίοι διαλύθηκαν προς τα Εξάρχεια και την Αριστοτέλους. Στη διάρκεια αυτών των συμπλοκών έγιναν αρκετές συλλήψεις, όχι όμως κουκουλοφόρων, οι οποίοι χρησιμοποίησαν πέτρες, τούβλα και μολότωφ.

Ακολούθησαν, σύμφωνα με την περιγραφή, συμπλοκές στη συμβολή Αλεξάνδρας και Σπ. Τρικούπη, όταν «δύο σειρές αστυνομικών και τρεις σειρές κρανοφόρων» σταμάτησαν την πορεία του ΕΚΚΕ προς την Καισαριανή («στο σημείο αυτό αργότερα έγιναν αρκετές συλλήψεις»), ενώ μέλη του ΕΚΚΕ συνελήφθησαν και την επομένη στην Καισαριανή, μετά από κατάθεση στεφάνου «στη μνήμη των 200 πατριωτών».

Κατ’ αρχάς, όσον αφορά τη χωρικο-ιδεολογική σύνδεση: η προέλευση των «ατόμων που φαίνονταν για αναρχικοί» δεν προσδιορίζεται: μοιάζουν απλά να εμφανίζονται στην Πατησίων και να προχωρούν «προς τη Χαλκοκονδύλη». Όταν διαλύονται, φεύγουν «προς τα Εξάρχεια και την Αριστοτέλους», δηλαδή χρησιμοποιούν τις δύο απ’ ό,τι φαίνεται μοναδικές διεξόδους εκατέρωθεν της Πατησίων, μιας και το «μπροστά-πίσω» φράσσεται κατά το ρεπορτάζ από δυνάμεις της αστυνομίας. Κατά συνέπεια, δεν προκύπτει κάποια ενδογενής στο λόγο, καταγωγική ή αναγκαία, σύνδεση των «αναρχικών» με τα «Εξάρχεια»: η σχέση φαίνεται ενδεχομενική και απολύτως εξηγήσιμη με τακτικούς και χωρικούς όρους.

Δεύτερον, προκαλεί εντύπωση πως οι ίσες ευθύνες που μοιάζουν να αποδίδονται στους τίτλους σε «αριστεριστές» και «αναρχικούς» με μια σειρά τεχνικών (σύνταξης, σελιδοποίησης, εκτύπωσης) –με την κοινή θέση ποιητικού αιτίου στον υπέρτιτλο, τα εισαγωγικά στο «έδρασαν» (πληθυντικός) που υπονοούν προβοκάτσια, τις διαδοχικές αναφορές στους υποτίτλους κάτω από

αυτόν για τις «συγκρούσεις με την αστυνομία» που επίσης λειτουργεί ενοποιητικά, και πάνω απ' όλα με την υπονοούμενη συμπερίληψή τους στα «90 λεπτά επεισοδίων» που «σφράγισαν» (σημάδεψαν τελεσίδικα, κάλυψαν, έκλεισαν, έσβησαν) την «ειρηνική γιορτή» (ακυρώνοντας δηλαδή και τον ειρηνικό και τον εορταστικό της χαρακτήρα)- δεν επιβεβαιώνονται ούτε από το ρεπορτάζ ως περιεχόμενο, ούτε από τις τεχνικές συγκρότησής του σε αφήγημα.

Ας συγκρίνουμε:

Το ΕΚΚΕ	παρέμεναν (μπροστά στο Πολυτεχνείο)	με σκοπό να κάνουν πορεία (προς την Καισαριανή)
	προσπάθησαν να φύγουν	βλέποντας τους αναρχικούς (να έρχονται προς το μέρος τους)
Οι αναρχικοί	άρχισαν να προχωρούν (προς τη Χαλκοκονδύλη)	φορώντας μαύρες κουκούλες (όπως οι Κου-Κλουξ-Κλαν στις ΗΠΑ)
		κρατώντας αλυσίδες και σφενδόνες
		φωνάζοντας συνθήματα («Πορνείο είναι η ΓΣΕΕ», «Εδώ και πάντα αναρχία»)
	συγκρούστηκαν με τους αστυνομικούς	-
	χρησιμοποίησαν πέτρες, τούβλα και μολότωφ	-
Οι αστυνομικοί	ήταν συγκεντρωμένοι (στη Χαλκοκονδύλη)	-
	απόθησαν τους αναρχικούς (προς το Πολυτεχνείο)	-
	δεν συνέλαβαν κανένα από τους κουκουλοφόρους	-
	συνέλαβαν άλλους πολίτες	-

Είναι φανερό από τα παραπάνω πως το ΕΚΚΕ (οι «αριστεριστές»), σύμφωνα με το ίδιο το ρεπορτάζ, κράτησε παθητική στάση και προσπάθησε να αποφύγει τη σύγκρουση, σε αντίθεση με τους «αναρχικούς» και τους «αστυνομικούς» που εμφανίζονται να προβαίνουν σε ενεργητικές πράξεις.

Τα λεκτικά σχήματα «ενωτική συγκέντρωση» και «ειρηνική γιορτή», αναφέρονται στην πρωτομαγιάτικη εκδήλωση που είχε προηγηθεί στο Πεδίο του Άρεως, οργανωμένη από το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ), στην οποία συμμετείχαν και οι τρεις συνδικαλιστικές παρατάξεις. Ειδικό ρεπορτάζ της εφημερίδας περιγράφει την εκδήλωση ως εξής:

Με κόκκινα λάβαρα, πανώ και συνθήματα οι δεκάδες χιλιάδες εργαζόμενοι της Αθήνας, συγκεντρώθηκαν νωρίς-νωρίς προχθές το πρωί στο Πεδίο του Άρεως για να τιμήσουν τη μεγάλη μέρα της εργατικής τάξης, την Πρωτομαγιά. Αμέτρητα τα γαρίφαλα στα χέρια, στα πέτα, στην αγκαλιά. Τα τραγούδια του Θεοδωράκη ξεχύνονταν από τα μεγάφωνα κι έκαναν να αντηχούν η Πατησίων και η Αλεξάνδρας από το λαϊκό πανηγύρι. [...] Η τεράστια συγκέντρωση που επισφράγισε τη συνδικαλιστική ενότητα, υπήρξε η ωραιότερη, η πιο σεμνή αλλά και η πιο αγωνιστική εκδήλωση σεβασμού και τιμής στη μνήμη των εργατών του Σικάγου, των εκτελεσθέντων της Καισαριανής και των ηρώων του Πολυτεχνείου. Όλων των μαρτύρων των εργατικών αγώνων που είχαν σαν στόχο την ειρήνη, τη λευτεριά και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Στις ίδιες γραμμές είναι και το περιεχόμενο και το ύφος της κυβερνητικής ανακοίνωσης, η οποία εξάγει «την τάξιν, την ευπρέπεια και το υψηλόν αίσθημα ευθύνης» το οποίο χαρακτήριζε την πρωτομαγιάτικη συγκέντρωση «στην Αθήνα και εις τα άλλα εργατικά κέντρα», και, όσον αφορά τις συμπλοκές που ακολούθησαν, σημειώνει:

Θλιβεράν εξαιρέσιν απετέλεσαν μερικά εγκληματικά και αντικοινωνικά στοιχεία τα οποία με τους διάφορους τίτλους εξτρεμιστικών οργανώσεων, όπως ΕΚΚΕ, Μαχητής, ΟΜΛΕ, Ομάδες Αναρχικών, κ.λπ., επιχείρησαν κατά τρόπον προβοκατόρικον (sic) να καπηλευθούν το νόημα της ημέρας, να διαβάλουν και να υπονομεύσουν τας δημοκρατικές συγκεντρώσεις των εργαζομένων...

Η ανακοίνωση του ΚΚΕ Εσωτ., παρότι στηλιτεύει και τη συμπεριφορά «μιας μερίδας αστυνομικών», παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες –δομικές, αλλά ακόμη και λεξιλογικές- με αυτή της κυβέρνησης:

Θλιβερή εξαίρεση στις επιβλητικές και ενωτικές συγκεντρώσεις των εργαζομένων αποτέλεσαν οι εκδηλώσεις στην Αθήνα ελάχιστων εξτρεμιστικών στοιχείων με διασπαστικό και προκλητικό χαρακτήρα. Οι εκδηλώσεις αυτές στρέφονται, ιδιαίτερα στις σημερινές στιγμές, κατά των πραγματικών συμφερόντων των εργαζομένων και της δημοκρατίας...

Το ΕΚΚΕ εξέδωσε μια μακροσκελή ανακοίνωση που, με δεδομένη την περιγραφή των συμβάντων από το ρεπορτάζ, προβάλλει μια σειρά ευλόγων αιτιάσεων και καταγγελιών, όπως την επισήμανση της αδικαιολόγητης απαγόρευσης της πορείας προς την Καισαριανή και την ανάρμοστη συμπεριφορά προς τους συλληφθέντες στο κτήριο της Ασφάλειας. Σε ό,τι αφορά τα βίαια επεισόδια, το ΕΚΚΕ καταγγέλλει:

Την εσκεμμένα συκοφαντική και επιθετική ανακοίνωση του υπουργού Λάσκαρη που σκόπιμα ρίχνει σε ένα τσουβάλι το ΕΚΚΕ και άλλες δημοκρατικές οργανώσεις με τους «αναρχικούς» για να λασπώσει και να δυσφημίσει τους δίκαιους αγώνες της εργατικής τάξης και του πρωτοπόρου τμήματός της. Τα «εγκληματικά στοιχεία» στα οποία αναφέρεται ο κ. Λάσκαρης, είναι εκείνα που πάντα βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή των δημοκρατικών αγώνων του λαού μας, και που βασανίζονταν στα μπουντρούμια της ασφάλειας την ώρα που εκείνος «συνομιλούσε» με τον Παπαδόπουλο. [...] Σε ό,τι αφορά τους «αναρχικούς» και τις σκοπιμότητες που τους κίνησαν, είναι χαρακτηριστικές οι επιθέσεις τους ενάντια στο μπλοκ

του ΕΚΚΕ μπροστά στο Πολυτεχνείο με Μολότωφ, αλυσίδες και σίδερα [...] Όλα αυτά μας αναγκάζουν να εκφράσουμε έντονα την υπόνοια ότι ύστερα από τη χρεωκοπία άλλων μορφών, έχουμε εδώ να κάνουμε με μια νέα έκφραση του περιήφημου «παρακράτους».

Η ανακοίνωση (η οποία κλείνει με μια επίθεση στο «ΚΚΕ εξωτερικού», που χαρακτηρίζει «εχθρικό προς τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και της χώρας πολιτικό φορέα»)⁴¹⁴ έχει αρχικά δύο στόχους, τους οποίους σε δεύτερο χρόνο συνδέει: την κυβέρνηση, η οποία (διά του υπουργού της) «συνομιλούσε» με τη χούντα, την ώρα που τα στελέχη του ΕΚΚΕ αγωνίζονταν εναντίον της, και τους «αναρχικούς» οι οποίοι, από τη στιγμή που του επιτέθηκαν αποκάλυπτα, (δεν μπορεί παρά να) είναι μια νέα μορφή ακροδεξιού παρακράτους.⁴¹⁵

Όλοι πάντως, στην αγωνία τους να υποβιβάσουν τους «αναρχικούς» σε απλούς προβοκάτορες (που δεν έχουν πολιτική-ιδεολογική ταυτότητα, αλλά εμφανίζονται ξαφνικά για να προκαλέσουν και μετά χάνονται πάλι στο συνομοτικό σκοτάδι) φαίνεται να αγνοούν ότι τις προηγούμενες μέρες στους δρόμους της Αθήνας είχαν εμφανιστεί αφίσες που καλούσαν στη διαδήλωση της Πρωτομαγιάς εκ μέρους «ομάδων αναρχικών εργαζομένων», κάτι που δείχνει ότι πιθανότατα (σε συνδυασμό με την πύκνωση των συμβάντων που το αφορούσαν) το αναρχικό συναρμολόγημα βρισκόταν σε τελική φάση ανάδυσης. Επίσης, στη φωτογραφία του α/α μπλοκ από τη διαδήλωση που «δημοσιεύτηκε από την πλειονότητα των εφημερίδων» (όχι πάντως από την *Ελευθεροτυπία*), διακρίνεται μόλις ένας κουκουλοφόρος στην πρώτη γραμμή ενός πυκνότατου μπλοκ. Σημειώνεται δε ότι η φωτογραφία αυτή έγινε αργότερα αφίσα από τις εκδόσεις *Διεθνής Βιβλιοθήκη*.⁴¹⁶

Πάντως, φαίνεται πως η διαμάχη των «αριστεριστών» του ΕΚΚΕ με τους αναρχικούς συνεχίστηκε παίρνοντας χαρακτηριστικά «βεντέτας»: χαμηλά στο πρωτοσέλιδο της 14/9/1977 υπάρχει ρεπορτάζ με φωτογραφία και τίτλο

«Αναρχικοί» με Μολότωφ κατά γραφείων του ΕΚΚΕ

Με δύο βόμβες Μολότωφ, πέτρες, αλυσίδες και γιαούρτια επιτέθηκαν χθες το βράδυ, «άγνωστοι» στα γραφεία της ΑΑΣΠΕ (σπουδαστικής παράταξης του ΕΚΚΕ), στην οδό Βαλτετσίου, στα Εξάρχεια. / Οι «άγνωστοι», όπως είπαν στην «Ε» μέλη της ΑΑΣΠΕ, είναι οι «κουκουλοφόροι αναρχικοί», που πρωτοστατούσαν στα γεγονότα της Πρωτομαγιάς και συχναίνουν στην πλατεία Εξαρχείων. / [...]

Πρόκειται ένα αξιοσημείωτο συμβάν, με την έννοια ότι είναι η πρώτη φορά που δηλώνεται *ρητά* (και δεν συνάγεται απλώς από τα συμφραζόμενα) πως οι «κουκουλοφόροι αναρχικοί» «συχναίνουν στην πλατεία Εξαρχείων», στη γειτονιά δηλαδή που βρίσκονται και τα γραφεία πολλών εξωκοινοβουλευτικών οργανώσεων (όπως και της ίδιας της ΑΑΣΠΕ εξάλλου), ενώ

⁴¹⁴ Σχετικά με αυτό, βλ. το άρθρο του Αστ. Στάγκου στο φύλλο της 4/5/1977 (σ. 7), με τίτλο «Ποιος κερδίζει από τις βίαιες συγκρούσεις Αριστεράς-Αριστεριστών?».

⁴¹⁵ Βλ. επίσης το άρθρο του Γ. Βότση, «Τα επεισόδια της Πρωτομαγιάς στο εδώλιο» (*Ελευθεροτυπία*, 5/5/1977, σ.4).

⁴¹⁶ Σούζας, όπ.π., σ. 71-2.

επίσης, με τον προσδιοριστικό όρο «άγνωστοι» σε εισαγωγικά, συνδέεται με τους αναρχικούς μια μόνιμη υποψία ότι είναι τελικά «γνωστοί», δηλαδή προβοκάτορες (που παίζουν το παιχνίδι) της Ασφάλειας.

10.3.2 Οκτώβριος 1977: Ένα διεθνές πρόβλημα ως (όχι) δικό μας πρόβλημα

Ο λόγος για τους «αναρχικούς» συγκροτείται αργά, οι σχετικές αποφάνσεις σταδιακά πυκνώνουν και συσσωρεύονται. Δεν είναι βέβαιο με ποιούς όρους κανείς να υποθέσει ότι σε κάποια στιγμή ο λόγος αυτός περνά κάποιο κατώφλι συστηματοποίησης, πόσω μάλλον να καθορίσει τη στιγμή κατά την οποία αυτό συμβαίνει. Εάν πάντως θελήσει κανείς να ξεχωρίσει τις περιόδους πύκνωσης αυτών των αποφάνσεων, τότε ο Οκτώβριος του 1977 είναι μια από αυτές.⁴¹⁷ Η αφορμή έρχεται «απ' έξω», από ένα γεγονός με διεθνή απήχηση και επιρροή: την «αυτοκτονία», κατά την επίσημη εκδοχή των αρχών, των μελών της γερμανικής ένοπλης ομάδας RAF Αντρέας Μπάαντερ, Γκούντρουν Ένσλιν και Γιαν-Καρλ Ράσπε στα κελιά τους, στις φυλακές υψίστης ασφαλείας του Στάμχαιμ.

Το πρωτοσέλιδο της 19/10 εκφράζει τη γενική καχυποψία (αλλά φανερώνει και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μια, αντικειμενικά, εσωτερική είδηση άλλου κράτους):

ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΕΣ Ή ΔΟΛΟΦΟΝΙΕΣ;

Αντιφάσκουν οι επίσημες γερμανικές ανακοινώσεις

Παγκόσμιος σάλος

Ενώ στην Αθήνα, σημειώθηκαν

Επεισόδια και 7 συλλήψεις αριστεριστών

Το δημοσίευμα αφορά «σοβαρά επεισόδια [...] στο κέντρο της Αθήνας, όταν οπαδοί οργανώσεων της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς (ΟΣΕ, ΕΚΔΕ, κ.ά), που διαμαρτύρονταν για τις 'αυτοκτονίες' Μπάαντερ – Ένσλιν και Ράσπε, συγκρούστηκαν με κρανοφόρους».

Οι αριστεριστές είχαν συγκεντρωθεί από νωρίς το απόγευμα στην κύρια είσοδο του Πολυτεχνείου. Προσπάθησαν από την οδό Ακαδημίας να κατευθυνθούν προς το Υπουργείο Εξωτερικών και τη Βουλή αλλά τα κτίρια αυτά εφρουρούντο (όπως και η γερμανική πρεσβεία) από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις. Όταν ανεκόπη η πορεία στο ύψος της Ομήρου, οι διαδηλωτές, όπως αναφέρει η αστυνομία, άρχισαν να σπάζουν προθήκες καταστημάτων. Χτυπούσαν με γροθιές, πέτρες και λοστάρια τις βιτρίνες. Μικροομάδες προσπάθησαν να φτάσουν στο υπουργείο Εξωτερικών. Στην οδό Βαλαωρίτου βρέθηκαν δυο λοστάρια σιδερένια και μία βόμβα «Μολότοφ».

Σύμφωνα με το ρεπορτάζ στη σ. 14 με τίτλο

⁴¹⁷ Δεν πρέπει να θεωρηθεί σύμπτωση, αλλά μάλλον σύμπτωμα: από τις 15 έως τις 22/9, η «Ε» φιλοξενεί καθημερινά, στη σ.9, αφιέρωμα με τίτλο «Ιδεολογικά Ρεύματα». Τα επιμέρους κείμενα τιτλοφορούνται έτσι: «1. Οι εξελίξεις της Νέας Αριστεράς στον κόσμο: ΗΠΑ», «2. Πώς εκτιμά η Αμερικανική Νέα Αριστερά τα προβλήματα», «3. Το φαινόμενο Χίπυς και τι αντιπροσωπεύει», «4. Οι Τουπαμάρος της Ουρουγουάης», «5. Το αντάρτικο των πόλεων», «6. Οι τάσεις στο Τουρκικό επαναστατικό κίνημα».

Συμπλοκές διαδηλωτών – κρανοφόρων

Χτες το βράδυ στο Πολυτεχνείο

οι συγκεντρώσεις ήταν στην πραγματικότητα δύο: αυτή των οργανώσεων ΟΣΕ, ΕΚΔΕ κ.λπ. έγινε στα Προπύλαια (όπου μοιράστηκαν προκηρύξεις και ακούστηκαν συνθήματα εναντίον της γερμανικής και της ελληνικής κυβέρνησης), ενώ οι αριστεριστές του Πολυτεχνείου, ανήκαν σε άλλες οργανώσεις «(προλεταριακή αριστερά κ.ά.)» και διαλύθηκαν βίαια από «ομάδες αστυνομικών και κρανοφόρων», οι οποίοι «παρέμειναν στο χώρο του Πολυτεχνείου και στους γύρω δρόμους» «μέχρι αργά το βράδυ», ενώ μικρο-ομάδες διαδηλωτών γύριζαν στα κεντρικά σημεία της Αθήνας φωνάζοντας συνθήματα».

Το πραγματικό παράξενο στοιχείο του δημοσιεύματος είναι πως οι «αριστεριστές» φαίνονται να συμπλέουν, όχι μόνο σε επίπεδο ιδεολογικής κατεύθυνσης, αλλά και σε όψεις της πρακτικής τους, της υλικής-χωρικής τους δράσης, με τους (από πολλές πλευρές –και μόλις πρόσφατα- αντιπάλους τους) αναρχικούς. Πράγματι, την επομένη, 20/10, δευτερεύον τίτλος στο πρωτοσέλιδο αποκαθιστά μια «κανονικότητα»:

Επεισόδια χθες με αναρχικούς και συλλήψεις

(σε Αθήνα-Θεσ/νίκη)

και το σχετικό ρεπορτάζ, στη σ.11, αναφέρει μεταξύ άλλων:

Οι αναρχικοί οι οποίοι είχαν προγραμματίσει από χθες συγκέντρωση στο Πολυτεχνείο, μαζεύτηκαν στις επτά το απόγευμα στα Προπύλαια και άρχισαν να κατεβαίνουν την Πανεπιστημίου με συνθήματα «Βία στη βία της εξουσίας», «Μπάτσοι φονιάδες δολοφόνοι» (sic), «Αναρχία εδώ και τώρα» κ.ά. Στην αρχή της Πατησίων παρατάχθηκε μια διμοιρία κρανοφόρων και οι διαδηλωτές προχώρησαν στη Σταδίου, βγήκαν από τη στοά Νικολούδη πάλι στην Πανεπιστημίου και έφτασαν στην Ακαδημίας. Νέες δυνάμεις κρανοφόρων τους κυνήγησαν και τους ανάγκασαν να «τραβηχτούν» προς το Κολωνάκι, περνώντας από τα στενά γύρω από τη Νομική Σχολή. / Οι περαστικοί έτρεχαν πανικόβλητοι να κρυφτούν, βλέποντας τους κρανοφόρους, που απωθούσαν βίαια και με κλομπ όσους τύχαιναν μπροστά τους. / Οι αναρχικοί παρουσιάζονταν σε μια γωνία και μόλις έβλεπαν κρανοφόρους έτρεχαν σε άλλο δρόμο, με αποτέλεσμα να πολλαπλασιάζονται συνέχεια οι ήδη ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις χωρίς να μπορούν να τους διαλύσουν ή να τους συλλάβουν. / Ως τις 10 το βράδυ το κινήγητό δεν είχε σταματήσει και πολλές αστυνομικές δυνάμεις είχαν μπλοκάρει όλους τους γύρω από τη Νομική Σχολή χώρους.

Το απόσπασμα που παραθέτουμε, και ιδίως η υπογραμισμένη (από εμάς) παράγραφος, αποτελούν παραδειγματική περιγραφή λειτουργίας μιας πολεμικής μηχανής: οι «αναρχικοί» φαίνονται να «γλιστράνε» στον χώρο της πόλης που μετατρέπουν έτσι σε «λείο», ένας «αριθμούν αριθμός» που συνεχώς διαφεύγει και εμφανίζεται, ως δια μαγείας, αλλού, αναγκάζοντας την αστυνομία (ενσάρκωση πολεμικής μηχανής κι αυτή, αλλά υποταγμένη στο Κράτος και τις άκαμπτες ιεραρχικές του πρακτικές, και άρα λιγότερο ευέλικτη) να πολλαπλασιάζει συνεχώς τις δυνάμεις της για να τους περιορίσει, «γραμμώνοντας» τελικά τον χώρο με μπλόκα. Το ρεπορτάζ

κλείνει με καταγραφή των ζημιών σε καταστήματα και αυτοκίνητα στην Ακαδημία, την Πανεπιστημίου και τη Σταδίου, τη στοά Νικολούδη και τη Σκουφά.

Στην ίδια σελίδα, φιλοξενείται άρθρο με τίτλο «**Το Κράτος βίας δεν είναι Κράτος**» (μια μάλλον παράδοξη απόφαση που παραβλέπει, στον κανονιστικό της ηθικολογικό ζήλο, ότι ένας βασικός ορισμός του Κράτους σχετίζεται με τον έλεγχο της νόμιμης βίας), και υπέρτιτλο «*Έρευνα για τη νομιμοποιημένη βία*», ενώ στη σ. 16 το κύριο θέμα τιτλοφορείται:

ΠΥΡΟΒΟΛΗΘΗΚΕ από πίσω ο Μπάαντερ

Το αποκάλυψαν χθες οι δικηγόροι του

Ο αγώνας τώρα αρχίζει, λένε οι αναρχικοί

Φαίνεται λοιπόν πως, κατά τα επακόλουθα των «αυτοκτονιών» (όπως και στις εκδηλώσεις συμπαρατάσεως στον Ρολφ Πόλε, αν και τότε δεν κατονομάζονταν ακόμα έτσι), οι «αναρχικοί» αντιμετωπίζονται μάλλον με κατανόηση: τους αναγνωρίζεται δίκαιο στην αμφισβήτηση της επίσημης εκδοχής για τους θανάτους των Μπάαντερ, Ένσλιν και Ράσπε και η επιθυμία «εκδίκησης», όπως εκφράζεται ρητά, ή οι βίαιες ενέργειες, *τουλάχιστον όταν αφορούν την εκτός Ελλάδας επικαιρότητα*, αντιμετωπίζονται με μια αξιολογική ουδετερότητα. Η ευθύνη δε για τα φαινόμενα λαϊκής βίας τείνει να αποδίδεται στο «Κράτος» ή στη «Δεξιά». Πρόκειται για ια δημοσιογραφική λογοθετική τακτική πολύ συχνή, ακόμα και στον συντηρητικό τύπο, που χρήζει ιδιαίτερης ανάλυσης: ουδέτερη ή και φιλική παρουσίαση μιας πολιτικής δραστηριότητας ή του τρόπου έκφρασής της *στο εξωτερικό* (π.χ. μαθητικών ή φοιτητικών κινητοποιήσεων), όπου πάντα παρουσιάζεται ως δικαιολογημένη λόγω των χ ή ψ αντιφάσεων ή δομικών αδυναμιών, της άδικης πολιτικής ή/και του αυταρχισμού του (ξένου) κράτους, κ.ο.κ., και δαιμονοποίηση της *ίδιης* δραστηριότητας στο εσωτερικό, όπου οι φορείς της παρουσιάζονται πάντα ως ανεύθυνοι ή υποκινούμενοι, ως φορείς αποσταθεροποίησης με παράλογα ή άκαιρα αιτήματα, κ.λπ. Η τακτική αυτή επιτρέπει στις εφημερίδες να επιδεικνύουν «αντικειμενικότητα» και δημοκρατικές ευαισθησίες ανέξοδα και ταυτόχρονα να υπερασπίζονται τα συμφέροντα των οποίων τη δημόσια έκφραση αποτελούν στο πεδίο των εσωτερικών συσχετισμών. Για να επιτρέψουμε στο θέμα μας, οι παρακάτω τίτλοι είναι χαρακτηριστικοί:

- «**Παραιτήθηκε ο υπ. Δικαιοσύνης** (σ.σ.: της Δ. Γερμανίας) –*Σαμποτάζ στην Κολωνία και παντού διαδηλώσεις*» (21/10)
- «*Έρευνα στο δρόμο και ...42 Αθηναίοι απαντούν: δολοφονία*» (όπ.π., σ. 3)
- «**ΦΟΥΝΤΩΝΕΙ το κύμα βίας στην Ευρώπη**» (όπ.π., σ. 16)
- «**Καταγγελία για την ‘αυτοκτονία’ των 3: ‘Ανοιχτή πρόκληση για όλη την Ευρώπη’** (σ.σ.: υπογράφουν δικηγόροι, συγγραφείς, δημοσιογράφοι, κ.ά. -22/10, σ. 3)
- «**Χρεωκοπεί η Δεξιά σε όλη την Ευρώπη**» (άρθρο του «Παρατηρητή», όπ.π., σ. 9)
- «**Φοβούνται σε όλο τον κόσμο την εκδίκηση των αναρχικών**» (25/10, σ. 16)
- «**Ο βανδαλισμός έχει αιτία την εκδίκηση;**» (σ.σ.: αφορά ταραχές στο Παρίσι, 27/10, σ. 11)
- «**ΕΚΔΙΚΗΣΗ ορκίστηκαν οι αναρχικοί μπροστά στα φέρετρα των ‘3’**» (29/10)

- «**Η τρομοκρατία δώρο στη Δεξιά**» (άρθρο του «Παρατηρητή», ό.π., σ. 7 με υποτίτλους: «Ο αναρχισμός είναι προϊόν της ταξικής πολιτικής και του αυταρχισμού του αστικού καθεστώτος –Πώς γίνεται εκμετάλλευση της τρομοκρατίας για να επιβληθούν αστυνομικά μέτρα –Όταν η δημοκρατία λειτουργεί σωστά, η τρομοκρατία είναι ελάχιστη»)
- «**Πιάστηκαν οι 2 στους 16 αναρχικούς που καταζητούνταν σε όλο τον κόσμο / Πρώην ναζί ο εισαγγελέας που ανέλαβε την υπόθεση των τριών αυτοκτονιών**» (12/11, σ. 16)
- «**Κι άλλη αναρχική ‘αυτοκτόνησε’ σε γερμανική φυλακή**» (σ.σ. Πρόκειται για την Τγκριντ Σούμπερτ -14/11, σ. 16)

Στο μεταξύ, στην Ελλάδα, οι «αυτοκτονίες» επισκίασαν ένα σοβαρό συμβάν που όμως δεν έγινε καν «πρώτο θέμα» στις 20/10 («**Μάχη τη νύχτα στον Πειραιά 2 αστυνομικών με 4 οπλοφόρους**») για να επανέλθει στην πρώτη σελίδα μόλις στις 25/10:

Πώς έγινε η σύγκρουση στην αγορά

Θα χτυπούσαν την AEG

Πρόκειται για την απόπειρα τοποθέτησης βομβών από τέσσερα άτομα στο κτήριο της γερμανικής εταιρίας AEG στη λαχαναγορά του Ρέντη, που εμποδίστηκε από δύο αστυνομικούς· κατά τη διάρκεια της ένοπλης συμπλοκής, τραυματίστηκε θανάσιμα ένας εκ των επίδοξων βομβιστών, ο Χρήστος Κασίμης, και ελαφρά οι δύο αστυνομικοί. Οι τρεις σύντροφοι του Κασίμη διέφυγαν και οι αρχές τους απέδωσαν τη δολοφονία του συνεργάτη τους.

Το εν λόγω συμβάν χρησιμοποιείται ως επιπλέον αφορμή για τις καθημερινές προσαγωγές και δίκες «αναρχικών», που κατηγορούνται είτε για συμμετοχή στις ταραχές είτε για «ηθική αυτουργία». Η κατασταλτική αυτή εκστρατεία αντιμετωπίζεται με ψυχρή ουδετερότητα:

- «**Δικάζονται αύριο 19 αναρχικοί σε Αθήνα-Θεσ/νίκη**» (21/10)
- «**16 συλλήψεις αναρχικών**» (24/10)
- «**Καταδίκες από 1^{1/2} έως 3^{1/2} χρόνια για τα επεισόδια**» (25/10)
- «**Καταδικάστηκαν 11 –προφυλακίστηκαν 6 αναρχικοί**» (26/10)

Η τελευταία είδηση θα μπορούσε να αποτελεί μια ιδιαίτερη στιγμή στη συγκρότηση (ή μυθοποίηση) των «Εξαρχείων» ως τόπου εξέγερσης ή ανομίας που συνδέεται με υποπολιτισμικές εκφράσεις (και αναφερόμαστε εδώ στη σημασία της ως συμβάντος, όχι ως «είδησης», η οποία έμεινε στο επίπεδο της κοινότοπης αναπαραγωγής του αστυνομικού δελτίου). Κι αυτό γιατί, ανάμεσα στους «6 αναρχικούς» που προφυλακίστηκαν για «ηθική αυτουργία» των επεισοδίων της 18/10/1977, βρισκόταν ο «ανατρεπτικός τραγουδιστής» Νικόλας Άσιμος, εμβληματική φιγούρα των Εξαρχείων, στην οποία θα επανέλθουμε σε επόμενη ενότητα (οι άλλοι πέντε συλληφθέντες αναφέρονται ως «εκδότες αναρχικών εντύπων»).

Το συμβάν ξεχωρίζει και ο Γ. Βότσης σε άρθρο του της 9/11 με τίτλο «**Άρχισε κι εδώ το κυνήγι των μαγισσών –Σκέψεις από την έξαρση των μηχανισμών καταστολής**», όπου επιχειρεί μια ανακεφαλαίωση και αξιολόγηση του εν Ελλάδι «κύματος διώξεων» κατά των «αναρχικών» με αφορμή τα γεγονότα του Οκτωβρίου. «Ένα ανθρωποκυνηγητό», όπως γράφει,

που ο μέχρι τώρα απολογισμός του είναι ένας νεκρός, καμιά εικοσαριά νέοι στη φυλακή (με προφυλακίσεις και βαρύτατες καταδίκες), ένας βασανισμός με «φάλαγγα» 16χρονου παιδιού σε αστυνομικό τμήμα, επιδρομές και έρευνες σε σπίτια, συλλήψεις και παράνομες κρατήσεις στα τμήματα, τρομοκρατολογικά φαντασιοκοπήματα στον Τύπο, κ.λπ.

Όσον αφορά τις διώξεις κατά του Άσιμου και των 5 εκδοτών (των εντύπων στα οποία, σύμφωνα με το κατηγορητήριο, βρίσκονταν κείμενα που «αι αναρχικά εκδηλώσεις είχαν ως αφετηρία», και τα οποία ήταν η τροτσικιστική εφημερίδα «Οδόφραγμα», τα αναρχικά περιοδικά «Εδώ και Τώρα» και «Κόκκορας» και τα περιοδικά «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» και «Όταν», μερικά από τα οποία «[είχαν] σταματήσει να εκδίδονται πάνω από ένα χρόνο»),⁴¹⁸ η ακροαματική διαδικασία βασίστηκε σε ερωτήσεις προς τους κατηγορούμενους του τύπου «αν εγκρίνουν τις ...αεροπειρατείες, αν εγκρίνουν 'την θανάτωσιν ανθρώπων αν είναι οι φρουροί του Σλάγιερ' και άλλα» που, όπως σχολιάζει ο αρθρογράφος δηκτικά, «έχουν στενότητα σχέση με την ...ελληνική πραγματικότητα». Οι «6» απέστειλαν ένα κείμενο προς τις εφημερίδες από τη φυλακή, που όμως «δεν δημοσιεύεται πουθενά» και έγραφε μεταξύ άλλων:

Κάθε φραγμός που μπαίνει στην έκφραση των ιδεών και στη διενέργεια των αγώνων δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εγκαθίδρυση ολοένα και πιο αυστηρών περιορισμών για όλους τους ανθρώπους. Η καταστολή μπορεί να αρχίζει απ' αυτούς, που οι μηχανισμοί θεωρούν σαν αιχμές, αλλά σκοπεύει να απλωθεί σ' ολόκληρη την κοινωνία. Όλα αυτά δεν είναι παρά ο πρόλογος του καθεστώτος ωμής καταστολής, που συστηματικά μεθοδεύεται. Αν σήμερα είμαστε εμείς στη φυλακή, αύριο ολόκληρη η κοινωνία θα είναι μια φυλακή.

Η ειρωνία είναι πως το κύμα αυτό προσαγωγών, συλλήψεων και καταδικαστικών αποφάσεων βασιζόταν, σύμφωνα με την *Ελευθεροτυπία*, και σε επισφαλή ή ανεπαρκή στοιχεία. Στις 3/11/1977, το κύριο θέμα της σ. 16 πληροφορεί πως

Φανταστικά στοιχεία δίνουν οι Γερμανοί για τους αναρχικούς

Το περιεχόμενο του δημοσιεύματος έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί προέρχεται από «ελληνική αστυνομική πηγή», η οποία, αφενός επιβεβαιώνει πως πολλές επιχειρήσεις της ελληνικής αστυνομίας έγιναν με υποδείξεις των γερμανικών αρχών (!), που μάλιστα αποδείχθηκαν υπερβολικές ή ανακριβείς («όλες οι πληροφορίες που δόθηκαν στις ελληνικές αρχές ασφαλείας [...] γύρω από τους αναρχικούς αποδείχθηκαν τελείως ανακριβείς [...]. Μας έχουν τρελλάνει...»), αφετέρου αποκαλύπτει τον τρόπο σκέψης και δράσης της αστυνομίας για τους αναρχικούς στην Ελλάδα:

Οι Έλληνες αστυνομικοί δεν αδρανούν στο θέμα των αναρχικών. Παρακολουθούν τους υπόπτους, συλλέγουν κάθε πληροφορία κι έχουν αυξήσει τις περιπολίες τις νύχτες με 260 επιπλέον αστυνομικούς. [...] Με τους Έλληνες αναρχικούς δεν ανησυχούν ιδιαίτερα: «Αντε να

⁴¹⁸ Από αυτά, ο Ν. Σούζας αναφέρει το *Όταν* και το *Ο Κόκκορας Λαλεί στο Σκοτάδι* ως ανήκοντα στα πιο αξιόλογα και αντοπροσωπευτικά της ευρύτερης περιόδου (μαζί με το λίγο παλιότερο *Πεζοδρόμιο* και το λίγο μεταγενέστερο *Ιδεοδρόμιο*). Το πρώτο «εκδίδεται από τον Νίκο Μπαλή την περίοδο 1975-1976 και παρουσιάζει κείμενα των [Ολλανδών] *Pronos* και των [Αμερικανών] *Yippies*» και το δεύτερο εκδίδεται από τον Μιχαήλ Πρωοψάλτη από το 1977 και διακατέχεται από το γενικότερο πνεύμα του γαλλικού *Μάη*. Βλ. Σούζας, ό.π., σ. 75.

σπάσουν καμιά βιτρίνα», είπε χαρακτηριστικά αστυνομική πηγή. Ταυτόχρονα, όμως, υποστήριξε:

– Δεν κινούνται μόνοι τους, πίσω τους, υπάρχουν άλλοι που κινούν τα νήματα. Ξέρουμε καλά τι συμβαίνει και θα δράσουμε την ώρα που πρέπει.

– Είναι πολλοί οι Έλληνες αναρχικοί;

– Καμιά 200αριά και τώρα πια τους γνωρίζουμε καλά και ξέρουμε όλες τις κινήσεις τους και τα σχέδιά τους.

[...] «Οι αναρχικοί δεν έχουν καμιά απολύτως συμπάθεια από κανένα και όλα τα κόμματα είναι εναντίον τους, γιατί προσπαθούν να διαταράξουν το ήσυχο προεκλογικό κλίμα. [...] Τα ίδια μυαλά έχουν οι Καλέντζηδες και οι αναρχικοί».

Η τελευταία φράση φυσικά αντηχεί τον επίσημο λόγο για τον «διμέτωπο» αγώνα κατά του «αριστεροχουντισμού», ο οποίος όμως ήταν στην ουσία μονομέτωπος: στις 18/11/1977, η *Ελευθεροτυπία* έγραφε

Ελεύθερος ο Γκόρος, μένουν μέσα οι 6 εκδότες

Ο Γκόρος του τίτλου ήταν γιος βασανιστή της χούντας, επανειλημμένα συλληφθείς για βιαιοπραγίες και πρωταγωνιστής σε βίαια επεισόδια της 7/11/1977 στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μετά από μια τόσο φορτισμένη περίοδο, δεν εκπλήσσει τον σημερινό ερευνητή ή αναγνώστη το γεγονός ότι η επέτειος του «Πολυτεχνείου» που ακολούθησε ήταν επεισοδιακή. Κι όμως, η σχετική συγκέντρωση (γιατί πορεία δεν έγινε, μετά από αστυνομική απαγόρευση) ήταν στην πραγματικότητα η *πρώτη* που σημαδεύτηκε από επεισόδια. Επίσης αναμενόμενα, για το ρόλο του προβοκάτορα «προσφέρθηκαν» οι πρωταγωνιστές της περιόδου: οι αναρχικοί, που πολύ σύντομα θα αποκτούσαν και τον αυτονόητο προσδιορισμό «των Εξαρχείων».

10.4 «Πολυτεχνείο» 1977: Τέταρτη επέτειος, πρώτα επεισόδια

Όπως οι πρώτες μεταπολιτευτικές βουλευτικές εκλογές του 1974, έτσι και οι δεύτερες, ορίστηκαν πολύ κοντά στην επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου: την Κυριακή 20 Νοεμβρίου 1977. Και, όπως την πρώτη φορά, οι επετειακές εκδηλώσεις αναβλήθηκαν για μια εβδομάδα αργότερα. Σε αντίθεση όμως με εκείνη, δεν υπήρξε ανταλλαγή ανακοινώσεων και πολεμικών ανάμεσα στην ΕΦΕΕ (και τα κόμματα) και τις οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Παρά το ότι οι τελευταίες δεν συμμορφώθηκαν με την απόφαση της αναβολής, οργανώνοντας συγκέντρωση έξω από το ΕΜΠ, η ενέργεια αυτή δεν θεωρήθηκε προβοκατόρική ή εξτρεμιστική, μια και «πολυάριθμοι άγνωστοι πολίτες», καθώς και «αντιπροσωπείες κομμάτων και οργανώσεων», κατέθεσαν στεφάνια στα κάγκελα του κλειστού, με απόφαση της Συγκλήτου, συγκροτήματος του Πολυτεχνείου.

Στην πρώτη σελίδα της «Ε» στις 18/11/1977, δεξιά και στη μέση περίπου (το κύριο θέμα αφιερώνεται στην προεκλογική συγκέντρωση της ΕΔΗΚ), υπάρχει μικρό δίστηλο (από όπου και τα παραπάνω στοιχεία) με τίτλο

Βίαια επεισόδια

χθες στην επέτειο του Πολυτεχνείου

Η βίαιη διάλυση από αστυνομικές δυνάμεις ολιγάριθμων ομάδων μελών πολιτικών οργανώσεων, που επιχείρησαν να κάνουν συγκέντρωση, παρά την απόφαση της ΕΦΕΕ για αναβολή των εκδηλώσεων, αναστάτωσε την περιοχή του Πολυτεχνείου για μια περίπου ώρα. Τραυματίστηκαν τρεις πολίτες και τέσσερις αστυφύλακες και συνελήφθησαν δέκα άτομα, από τα οποία κρατήθηκαν τα δύο.

Στο σχετικό ρεπορτάζ της σ. 8, οι οργανώσεις αναφέρονται συγκεκριμένα: ΕΚΚΕ, Κ.Ο. «Μαχητής», Μ-Λ ΚΚΕ. Οι αναρχικοί κάνουν μονάχα μια περιστασιακή και κάπως αμφιλεγόμενη εμφάνιση, στο τέλος του ρεπορτάζ, μετά από οπαδούς του νέου τότε κόμματος της «Εθνικής Παράταξης»⁴¹⁹:

[Λ]ίγο πριν αρχίσουν οι συμπλοκές, οπαδοί της «Εθνικής Παράταξης» που πέρασαν με αυτοκίνητα, πηγαίνοντας στον Πειραιά για τη συγκέντρωσή τους, προκαλούσαν τους συγκεντρωμένους φωνάζοντας «Λαέ θυμήσου το Μελιγαλά» και βρίζοντας το Πολυτεχνείο. Μετά τα επεισόδια εξάλλου, εμφανίστηκε ομάδα αναρχικών, που κρατούσαν αλυσίδες και ξύλα. Αλλά ήδη ο χώρος ήταν αρκετά περιφρουρούμενος από φοιτητές. Και χωρίς να πλησιάσουν αστυνομικοί, οι αναρχικοί έφυγαν.

Η μισή και πλέον έκταση του (αρκετά μεγάλου, για «μικρής έκτασης επεισόδια») δημοσιεύματος αφιερώνεται σε ανακοινώσεις των εμπλεκόμενων ή ενδιαφερόμενων. Δεν ανατρέχουμε στα σχετικά αποσπάσματα ως πηγές πληροφοριών (ως τέτοιες είναι, αν όχι φτωχές, πάντως αμφισβητήσιμης εγκυρότητας), αλλά ως κομμάτια στρατηγικών λόγου: στην ανακοίνωση της Αστυνομίας, για παράδειγμα, τα επεισόδια παρουσιάζονται ως αποτέλεσμα της ανυπακοής του πλήθους στην αυθεντία των παριστάμενων εκπροσώπων του κράτους, και η διάσταση του εξαναγκασμού –από την παρουσία της αστυνομίας- υποβαθμίζεται, όπως υποβαθμίζεται και η χωρική διάσταση.⁴²⁰ Αντίθετα, η ΕΦΕΕ, παρότι κρατά αποστάσεις από τις οργανώσεις που συμμετείχαν στη συγκέντρωση, εστιάζει κυρίως στον βίαιο, εξαναγκαστικό, προκλητικό και ασύμμετρο χαρακτήρα της συμπλοκής, αλλά και στη χωρική της διάσταση:

⁴¹⁹ Εθνικιστικό και φιλοβασιλικό κόμμα, με ακραία αντικομμουνιστική ρητορική, που έλαβε μέρος μόνο στις εκλογές του 1977, κερδίζοντας το 6,8% των ψήφων και πέντε έδρες στη Βουλή. Διαλύθηκε πριν από τις εκλογές του 1981.

⁴²⁰ «Περί τα 800 έως 1000 άτομα διαφόρων οργανώσεων συνεκεντρώθησαν εις τον προ του Πολυτεχνείου χώρο με αποτέλεσμα να διακοπή η κυκλοφορία των οχημάτων. [...] Οι συγκεντρωθέντες παρά τας συστάσεις του παρισταμένου εισαγγελέως, του εκπροσώπου της Νομαρχίας και του επικεφαλής της αστυνομικής δυνάμεως, ηρνήθησαν πεισιμόνως να διαλυθούν και εκάλουν εις συγκέντρωσιν δια τηλεβόα και έτερα άτομα. Τη εντολή του παρισταμένου εισαγγελέως, διετάχθη η απομάκρυνσις των συγκεντρωθέντων δι' ηπίων μέσων, πλην όμως ούτοι, όχι μόνον δεν συνεμορφώθησαν, αλλά αντιθέτως επετέθησαν κατά της αστυνομικής δυνάμεως διά ξύλων και λίθων [...]».

Αν και διαφωνούμε με τις εκδηλώσεις που οργανώθηκαν από ορισμένες οργανώσεις στο Πολυτεχνείο, παρά τις αποφάσεις του Κ.Σ. της ΕΦΕΕ, της Συγκλήτου του ΕΜΠ [...] [κ.ά], ωστόσο καταγγέλλουμε με δριμύτητα τη βάρβαρη επίθεση των «κρानοφόρων» στο χώρο του Πολυτεχνείου. Καταγγέλλουμε ότι σήμερα, επέτειο του ξεσηκωμού του «Πολυτεχνείου», η αστυνομία εντελώς αδικαιολόγητα και με πρόσχημα ότι οι λίγες δεκάδες των συγκεντρωμένων (σ.σ.: η Αστυνομία έκανε λόγο για 800-1000 άτομα) εμπόδιζαν την κυκλοφορία, παραβίασαν το πανεπιστημιακό άσυλο. [...] Το Κ.Σ. της ΕΦΕΕ καταγγέλλει ότι η τελική αυτή επίθεση ήταν το αποκορύφωμα της προκλητικής στάσης της αστυνομίας που από το πρωί με αδικαιολόγητα μεγάλη δύναμη είχε περικυκλώσει το Πολυτεχνείο δημιουργώντας συνεχώς προστριβές [...] Η ενέργεια αυτή της αστυνομίας παίρνει ιδιαίτερες διαστάσεις επειδή έγιναν ακριβώς στις 17 Νοέμβρη, μέρα του ξεσηκωμού του Πολυτεχνείου.

Η ανακοίνωση του ΕΚΚΕ, τέλος, ακολουθεί τις γραμμές αυτής της ΕΦΕΕ, με χρήση όμως ακόμη πιο γλαφυρών περιγραφών:

Ενώ μια *συντεταγμένη ομάδα* φίλων, οπαδών και μελών του ΕΚΚΕ περίμενε έξω απ' το Πολυτεχνείο την αντιπροσωπεία της κεντρικής επιτροπής για κατάθεση στεφάνου, οι κρानοφόροι επιτέθηκαν στον λαό με *προτοφανή αγριότητα*. Χτυπούσαν όποιον έβρισκαν μπροστά τους, σπάζοντας στεφάνια, παρά τη διαπραγμάτευση [που είχε προηγηθεί]... [Καταγγέλλουμε ακόμα] τη στάση των κομμάτων της αντιπολίτευσης, ειδικά του «ΚΚεξ» που πρωτοστάτησε στην απόφαση για να κλειδωθεί το Πολυτεχνείο, στερώντας το δικαίωμα του λαού να τιμήσει το Πολυτεχνείο. (οι υπογραμμίσεις δικές μου)

Η «συντεταγμένη ομάδα» παραπέμπει στην πειθαρχία, αλλά και την αγωνιστική ετοιμότητα. Ο «λαός», ως αντικείμενο της άγριας επίθεσης των κρानοφόρων, είτε πρόκειται για τα «800-1000 άτομα» της ανακοίνωσης της Αστυνομίας, είτε, πολύ περισσότερο, για τις «λίγες δεκάδες» εκείνης της ΕΦΕΕ, είναι ένας μάλλον υπερβολικός όρος· η χρήση του όμως εξηγείται από την επίθεση που ακολουθεί στο «ΚΚεξ»: όλη η παράγραφος δεν είναι παρά μια απόπειρα διεκδίκησης για το ΕΚΚΕ –ή, πιο γενικά, για τον εξωκοινοβουλευτικό αριστερό χώρο- του ρόλου του μοναδικού εκφραστή της λαϊκής αγωνιστικότητας.

Το επεισόδιο με τα στεφάνια πάντως είναι χαρακτηριστικό και αναφέρεται σε όλες τις ανακοινώσεις, καθώς και στο ρεπορτάζ του Μ. Γιομπαζολιά:

[...] μετά την πρώτη επίθεση, έγιναν αντιληπτοί αστυνομικοί μπροστά στα κάγκελα του Πολυτεχνείου να καταστρέφουν τα στεφάνια, που είχαν κατατεθεί εκεί κατά τη διάρκεια της ημέρας. Αργότερα οι επικεφαλής τους είπαν ότι οι αστυνομικοί έσπαζαν τα ξύλινα στηρίγματα των στεφάνων για να μην τα χρησιμοποιήσουν σαν ρόπαλα οι διαδηλωτές.

Πέρα από την επιχειρησιακή διάσταση, η πράξη αυτή εκ μέρους της αστυνομικής δύναμης έχει ένα ισχυρό συμβολικό περιεχόμενο: παραβίαση του ασύλου, βεβήλωση της επιμνημόσυνης τελετής, περιφρόνηση και δια της βίας διαγραφή του πολιτικού της νοήματος. Αν το άσυλο συνιστά τη χωρική έκφραση ενός Επέκεινα του Νόμου που υπερβαίνει τις σχέσεις κυριαρχίας, και ταυτόχρονα τις νομιμοποιεί, η παραβίασή του αφήνει κατά κάποιο τρόπο αυτό το χώρο διπλά απροστάτευτο: από χώρος εξαίρεσης δι' απουσίας του Νόμου, γίνεται χώρος εξαίρεσης

υπερκωδικομένος από αυτόν, κορεσμένος, και άρα υποκείμενος ακόμα και στην ακραία αυθαιρεσία του (η χωρική του περιχαράκωση από τον χώρο της πόλης και η κλειστότητά του ενισχύουν αυτό τον κίνδυνο). Η καταστροφή των στεφάνων –ως στοιχείου οιονεί θρησκευτικού-μοιάζει, ανεξαρτήτως πολιτικών συμπαθειών, σχεδόν παράλογη ακριβώς γιατί δηλοί, και αυτή, την άρση κάθε νόμου πλην της σχέσης κυριαρχίας. Ως κίνηση τακτικής μπορεί να είναι αδέξια, ανήκει πάντως σε μια γενικά επιτυχημένη στρατηγική χειραγώγησης του πολιτικού μηνύματος του «Πολυτεχνείου» (έστω στις πολλές και εξελισσόμενες εκφάνσεις του για τα διάφορα υποκείμενα)· εδώ, τα στοιχεία είναι τα εξής: η συγκέντρωση δημιουργεί το πρόβλημα της παρεμπόδισης της κυκλοφορίας· άρα, η αστυνομία νομιμοποιείται να επέμβει εν ονόματι του γενικού συμφέροντος (εν προκειμένω, της εύρυθμης λειτουργίας της πόλης, της οικονομίας, κ.λπ.)· μετά την πρώτη συμπλοκή, οι αστυνομικοί παραβιάζουν το άσυλο και σπάζουν τα στηρίγματα των στεφανιών για να μη χρησιμοποιηθούν, υποτίθεται, ως ρόπαλα εναντίον τους· το πλήθος των συγκεντρωμένων διαλύεται βίαια. Δηλαδή καταστρέφεται, υλικά και συμβολικά, η κατεξοχήν γιορτή της αποκατάστασης της δημοκρατίας σε προεκλογική περίοδο για να ομαλοποιηθεί η κυκλοφορία των αυτοκινήτων: το (όποιο) υψηλό συμβολικό περιεχόμενο της τελετής ακυρώνεται, προκειμένου να μην παρεμποδιστούν οι πλέον τετριμμένες εκφάνσεις της καθημερινότητας που, με τη σειρά τους, συμβολίζουν την ομαλή «δημοκρατική» κανονικότητα (αλλά και εξυπηρετούν την ανεμπόδιστη οικονομική λειτουργία της πόλης).

Το κλειδί νομίζω είναι το εξής: αν η εξέγερση του Πολυτεχνείου μπορεί να ενταχθεί στις αναταραχές του «Μάη του '68», που ούτως ή άλλως είχαν πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά και περιεχόμενα στις διάφορες χώρες, αλλά αποτέλεσαν και την κορύφωση των πολιτισμικών αλλαγών της δεκαετίας του 1960, οι οποίες δεν έμειναν ξένες για την ελληνική νεολαία, τότε ο ελληνικός «Νοέμβρης» ήταν πολύ περισσότερο από ένα αίτημα για αλλαγή καθεστώτος, και άρα εμπειρείχε πολύ πιο πολύπλοκα και αντιφατικά πολιτικά και κοινωνικά νοήματα. Ο «υποβιβασμός» της εξέγερσης σε ένα αόριστο αίτημα για δημοκρατία που υποτίθεται ότι εκπληρώθηκε οριστικά με τη μεταπολίτευση (αν και, φυσικά, από διάφορες πλευρές και διάφορους λόγους ακουγόταν για χρόνια ότι «ο αγώνας δεν έχει δικαιωθεί ακόμη», άρα υπήρχαν ακόμα σημαίνοντα προς πλήρωση και πεδία προς ηγεμόνευση) υποβιβάζει μαζί και τον εορτασμό της σε ένα μνημόσυνο από το οποίο αφαιρείται κάθε αγωνιστικότητα, και άρα απονομιμοποιεί ταυτόχρονα τις διαδηλώσεις, τις πορείες και τις εκδηλώσεις διεκδίκησης ή διαμαρτυρίας ως βέβηλες και άστοχες, εφόσον στρέφονται πια κατά των δημοκρατικών θεσμών –ή τους απαξιώνουν ως αναποτελεσματικούς-, δηλαδή κατά των τετελεσμένων, υποτίθεται, στόχων της εξέγερσης που λένε ότι τιμούν.

Όπως και να 'χει, οι αναβληθείσες λόγω των εκλογών εκδηλώσεις για το «Πολυτεχνείο» έγιναν τελικά στις 27/11, αλλά (σε συνέχεια της προηγούμενης χρονιάς που είχε απαγορευθεί η συνέχιση της πορείας πέραν της πλ. Συντάγματος) η πορεία απαγορεύτηκε εντελώς. Στις 26/11, ο τίτλος του σχετικού δημοσιεύματος στη σ.10 (ο οποίος εμφανίζεται και στην πρώτη σελίδα) είναι:

Επιμένουν για την πορεία οι Νεολαίες

Η ΕΦΕΕ εξέδωσε δύο ανακοινώσεις, στις οποίες εγγυούνταν ότι είχαν ληφθεί «τα απαραίτητα μέτρα για τον έλεγχο, την περιφρούρηση και γενικότερα την ομαλή και ειρηνική διεξαγωγή της πορείας», αλλά η Αστυνομία επέμενε πως

Κατ' ασφαλείς και θετικές πληροφορίες, εξτρεμιστικά στοιχεία θα επιχειρήσουν να εκτρέψουν την πορεία εις παρανόμους ενεργείας και να προκαλέσουν επεισόδια τα οποία μπορεί να αποβούν επικίνδυνα δια την ασφάλειαν τόσο των μετεχόντων της πορείας, όσο και των εκτός αυτής πολιτών. [...] η πορεία, πραγματοποιούμενη αμέσως μετά την μακράν αναστάτωση η οποία προεκλήθη εις το κέντρο των Αθηνών κατά την προεκλογικήν περίοδον, θα αλλοιώσει το νόημα των εκδηλώσεων τιμής, προς το Πολυτεχνείον, με την εκ νέου προκληθησομένην αναταραχήν.

Τα γεγονότα που συνόδευσαν τη συγκέντρωση που τελικά έγινε, «δίνουν» υπέρτιτλο στο πρωτοσέλιδο της επομένης (πρώτο θέμα είναι ο σχηματισμός της νέας κυβέρνησης):

20 τραυματίες από επίθεση 3.000 αστυνομικών...

Μετά το ειρηνικό προσκόνημα στο Πολυτεχνείο,

λίγοι «αναρχικοί» έδωσαν την αφορμή...

Το ρεπορτάζ, ψηλά στην πρώτη σελίδα, ξεκινά ως εξής:

Είκοσι τραυματίες μεταφέρθηκαν στα νοσοκομεία και πολλοί άλλοι στα σπίτια τους, έπειτα από επίθεση 3000 αστυνομικών και πολυάριθμων των ΜΑΤ κατά του αθηναϊκού λαού, αμέσως μετά την ειρηνική διάλυση της χθεσινής εντυπωσιακής και γεμάτης από παλμό συγκέντρωσης για την τέταρτη επέτειο του Πολυτεχνείου. Αφορμή έδωσαν μικροομάδες «αναρχικών» που, από το μεσημέρι, προσπαθούσαν να προκαλέσουν επεισόδια εισχωρώντας στην Τοσίτσα και στην Στουρνάρη, οργανωμένοι με κουκούλες και με ραβδιά και πέτρες για οπλισμό. Οι ομάδες περιφρούρησης και η ψυχραιμία του συγκεντρωμένου λαού έγιναν αιτία ν' απομονωθούν, παρ' ότι και οι «αναρχικοί» προβοκάρανε τα συνθήματα, έβριζαν και προσπαθούσαν να χτυπήσουν. Μια ακόμη απόπειρά τους να επιτεθούν, την ώρα που ο κόσμος τηρούσε ενός λεπτού σιγή, έμεινε άκαρπη –κυρίως επειδή ήταν απειλιστικά λίγιοι. Μετά το τέλος της συγκέντρωσης κι ενώ ο κόσμος αποχωρούσε από τους δρόμους που είχε υποδείξει η ΕΦΕΕ, οι «αναρχικοί» άρχισαν μικροδιαδήλωση, που ενισχύθηκε από τη ρίψη δύο βομβών «μολότωφ». Και, σαν αυτό να ήταν το σύνθημα, η αστυνομία άρχισε ολομέτωπη επίθεση καθώς είχε ζώσει, από παντού, το κέντρο της Αθήνας. (οι υπογραμμίσεις δικές μας)

Τις αφηγηματικές τεχνικές που επιστρατεύονται τις έχουμε ξανασυναντήσει: εισαγωγή με την αναφορά στους παθόντες (εδώ τραυματίες), ζεύγη φύσει ή θέσει αντίθετων πόλων (επίθεση / ειρηνική διάλυση, αστυνομικοί / αθηναϊκός λαός, εντυπωσιακή και γεμάτη παλμό συγκέντρωση / μικροομάδες «αναρχικών»), τονισμός του ολιγάριθμου των αναρχικών, της απειλητικής τους εμφάνισης και της προκλητικής τους συμπεριφοράς (βλ. υπογραμμίσεις), υπόννοιες για προσυνηννόηση αναρχικών και αστυνομικών («αφορμή έδωσαν...», «σαν αυτό να ήταν το σύνθημα...»), κ.ο.κ.

Ας δούμε όμως, με μεγαλύτερη λεπτομέρεια, πώς εκτυλίχθηκαν τα πράγματα, σύμφωνα με τα αναλυτικά ρεπορτάζ της ίδιας της «Ε». Πράγματι, η περικύκλωση του κέντρου από αστυνομικές δυνάμεις φέρεται να ήταν ο λόγος που η ΕΦΕΕ τελικά συναίνεσε στο να μην πραγματοποιηθεί η πορεία, παρότι πίεσε, μέχρι τις 11 το πρωί της ίδιας ημέρας, προς την αντίθετη κατεύθυνση. Παραθέτω:

Ο πρόεδρος [του Κ.Σ. της ΕΦΕΕ] ενημέρωσε τα μέλη του [...]. Είπε ότι η κυβέρνηση κρατούσε αδιάλλακτη στάση στο θέμα της πορείας και ότι οι αστυνομικές δυνάμεις θα παρατάσσονταν στο κέντρο της πόλης κατά τέτοιο τρόπο, που να αποκλείσουν όλες τις διεξόδους του συγκεντρωμένου πλήθους, εκτός από τις οδούς Πατησίων και Γ' Σεπτεμβρίου προς Πατήσια. Οι πληροφορίες ήταν έγκυρες, ότι θα υπήρχαν τουλάχιστον δέκα «τείχη» αστυνομικών των ΜΑΤ σε όλους τους γύρω δρόμους, με πρώτο στα Χαυτεία και τελευταίο στην αμερικανική πρεσβεία. Και ακόμη πολλές «αύρες», πυροσβεστικά και εφεδρικές δυνάμεις σε επιφυλακή. (σ.σ.: η κυκλοφορία είχε διακοπεί, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της σελίδας 1, «από το Σύνταγμα ως κάτω από την Ομόνοια και από το Πεδίο του Άρεως ως τα Χαυτεία») (οι υπογραμμίσεις δικές μας)

Στην ψηφοφορία που ακολούθησε, αποφασίστηκε να μην γίνει η πορεία, με ψήφους 15-2. Πλειοψήφησαν οι παρατάξεις ΠΑΣΠ (ΠΑΣΟΚ), Π.Σ.Κ. (ΚΚΕ), Δ.Α. (ΚΚΕ εσωτ.) και Δ.Π. (ΕΔΗΚ) και μειοψήφησαν οι ΑΑΣΠΕ (ΕΚΚΕ) και Π.Π.Σ.Π. (ΚΚΕ μ-λ), που υποστήριξαν την άποψη να επιχειρηθεί η πορεία, έως ότου καταστεί «αντικειμενικά αδύνατη» η συνέχισή της. Στο κείμενο εκθειάζεται ακόμη η αποτελεσματικότητα της περιφρούρησης του χώρου της συγκέντρωσης, μέλη της οποίας «απομάκρυναν σε μερικές περιπτώσεις μικροομάδες αναρχικών», ενώ στην Αστυνομική Δ/ση αναφέρθηκε επίσης ότι «σε μια περίπτωση ξυλοφόρτωσαν κουκουλοφόρους αναρχικούς» στα Χαυτεία. «Παρ' όλα αυτά», σημειώνεται, «τα επεισόδια έγιναν με τη λήξη της συγκέντρωσης –δικαιώνοντας με αρνητικό τρόπο, την τελική απόφαση να μη γίνει η πορεία».

Ακολουθούν αποσπάσματα των ανακοινώσεων της ΕΦΕΕ και της κυβέρνησης, καθώς και του ΠΑΣΟΚ, αλλά όχι των κομμάτων και των οργανώσεων της Αριστεράς (με εξαίρεση μια αναφορά σε ανακοίνωση του ΕΚΚΕ, με την οποία «καταγγέλλει την αστυνομία ότι 'με το πρόσχημα ότι καταδιώκουν αναρχικούς που δημιούργησαν επεισόδια', επιχείρησε να μπει μες στα γραφεία του»⁴²¹). Η ανακοίνωση του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως είναι σύντομη και ήπιων τόνων, ενώ μάλλον υποβαθμίζει τα επεισόδια: α) αποδίδει την συναίνεση της ΕΦΕΕ στην αναστολή της

⁴²¹ Η ανακοίνωση της ΕΦΕΕ αναφέρεται στην απόφασή της να μη γίνει πορεία, και τονίζει πως «εκείνο που ενοχλεί την κυβέρνηση [...] είναι η κατεύθυνση προς την αμερικανική πρεσβεία και ο αντιαμερικανικός χαρακτήρας [της πορείας]», και έτσι «προχώρησε σε ανίερη διαστρέβλωση του νοήματος του Πολυτεχνείου, προσπάθησε να φαλκιδεύσει το μήνυμά του και να αποσιωπήσει τους στόχους που διακήρυξε η εξέγερση του Νοέμβρη, την εθνική Ανεξαρτησία και την λαϊκή κυριαρχία». Σε αντίστοιχους τόνους η ανακοίνωση του ΠΑΣΟΚ, που κατήγγειλε «την κυβερνητική πρόκληση προς την περήφανη γενιά του Πολυτεχνείου», επισημαίνοντας ότι «μεθοδεύεται η σταδιακή εξαφάνιση της γιορτής για να απαλλαγεί [η κυβέρνηση] από το πολιτικό μήνυμα της θυσίας των νέων που με το αίμα τους έγραψαν μια από τις ωραιότερες σελίδες στην Ιστορία μας». Μπορεί κανείς σε αυτές τις σειρές να «διαβάσει» τη ρητορική του ΠΑΣΟΚ ως κόμματος εξουσίας(πλέον): η καταγγελία περί μεθοδευμένης σταδιακής εξαφάνισης της γιορτής μοιάζει εύλογη και εύστοχη, κατά τα λοιπά όμως οι αναφορές είναι αόριστες και απολιτικές («περήφανη γενιά», «θυσία των νέων»), με αποκορύφωμα το (μη-) σχολιασμό των επεισοδίων παρά ως αποτυχημένης προβοκάτσιας, αποσιωπώντας τα σχετικά με τη στάση της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, και αγνοώντας παντελώς τους αναρχικούς.

πορείας «εις τας πληθυνθείσας ενδείξεις ότι η συγκέντρωσις θα ήτο περιορισμένη σε όγκο», β) επιχαίρει γιατί «η συγκέντρωσις που είχε εξαγγείλει η ΕΦΕΕ [...] επραγματοποιήθη ομαλώς» και γ) αναφέρει πως «περί το τέλος της συγκεντρώσεως, ενεφανίσθησαν ομάδες εξτρεμιστών που διελύθησαν αργότερον, κατόπιν επεμβάσεως της αστυνομίας». Το ύφος, το περιεχόμενο και η περιορισμένη έκταση της ανακοίνωσης, που αντανακλούν σαφή ικανοποίηση, δείχνουν πως ο κύριος στόχος της κυβέρνησης ήταν η αποτροπή της πορείας και ο χωρικός, έστω, περιορισμός των όποιων επεισοδίων και πάντως όχι απαραίτητα η αποφυγή τους. Εδώ σημειώνεται, ότι οι *ταραχές δικαίωσαν* την κινδυνολογία που είχε προηγηθεί, που αποδείχθηκε αυτοεκπληρούμενη προφητεία (κινδυνολογία > απαγόρευση > αντίδραση > επεισόδια).

Οι υπόνοιες ότι τα επεισόδια στο τέλος της εκδήλωσης ήταν προβοκάτσια σχεδιασμένη με σκοπό να δικαιολογηθεί εκ των υστέρων η απαγόρευση της πορείας, είναι ακόμα σαφέστερες στο σχετικό ρεπορτάζ της σ. 7, που υπογράφουν εννιά (!) συντάκτες, με τίτλο

Δίωρος ‘κλεφτοπόλεμος’ στην καρδιά της Αθήνας

με δακρυγόνα, κλομπς, πέτρες και άγριο ζύλο

του οποίου η εισαγωγική φράση είναι:

Σαν να αποτελούσαν κινήσεις του ίδιου σχεδίου, αστυνομία και ‘αναρχικοί’ παρά λίγο να αιματοκυλήσουν την Αθήνα –χωρίς τελικά να τα καταφέρουν, μια και οι σωστά τοποθετημένες ομάδες περιφρούρησης της ΕΦΕΕ κατάφεραν να αντιμετωπίσουν με ψυχραιμία και τις δύο πλευρές. Όπως πάντα, τη νύφη πλήρωσαν οι ανύποπτοι διαβάτες που τραυματίστηκαν κατά δεκάδες ή συνελλήφθησαν, για να αφεθούν, αργότερα, όλοι ελεύθεροι.

Οι ομάδες έχουν ήδη χωριστεί σε στρατόπεδα και τοποθετηθεί στη νοερή ιδεολογικοπολιτική σκακιέρα: απ’ τη μια η ψύχραιμη, δημοκρατική ΕΦΕΕ, απ’ την άλλη η αστυνομία και οι «αναρχικοί», στη μέση οι «ανύποπτοι διαβάτες». Πρόκειται για κάπως «μετατοπισμένη» εκδοχή του «διμέτρωπου»: στη θέση του κράτους ως δημοκρατικά λειτουργούντος και κοινοβουλευτικά ελεγχόμενου οργανισμού, βρίσκουμε, εν προκειμένω, την ΕΦΕΕ, μια δημοκρατική δομή που ελέγχεται από δυνάμεις της αριστεράς –που μάλιστα, στην πλειοψηφία τους, πρόσκεινται σε κόμματα με παρουσία στο κοινοβούλιο· στη θέση της άκρας δεξιάς, βρίσκουμε την αστυνομία, έναν μηχανισμό καταστολής, που είτε αποτελεί μηχανισμό του κράτους είτε κατευθύνεται από παρακρατικά κέντρα, είναι εξ’ ορισμού, και ειδικά εκείνη την εποχή, ευάλωτος σε υπερσυντηρητικές, αν όχι ευθέως αντιδημοκρατικές, επιρροές· στη θέση της άκρας αριστεράς, βρίσκουμε τους «αναρχικούς», μια ομάδα ατόμων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που τοποθετούνται πέραν της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, αν όχι και πέραν του κοινωνικού και του λόγου· τέλος, στη θέση του «λαού» ή της «σιωπηρής πλειοψηφίας», οι «ανύποπτοι διαβάτες», οι παθητικοί δρώντες της καθημερινής ζωής που πάντα «πληρώνουν τη νύφη».

Είναι προφανές και με μια απλή ανάγνωση του κειμένου, ότι η προνομιακή θέση του δρώντος παραχωρείται συχνότερα στους αναρχικούς από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλο εμφανιζόμενο υποκείμενο. Η αφήγηση, που χαρακτηρίζεται από μια σειρά «εμφανίσεων» των αναρχικών σε αυτήν και δομείται γύρω από πράξεις που τους αποδίδονται (καθώς και από τον τρόπο που τους αποδίδονται), όχι μόνο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθ’ εαυτή, αλλά ισχυρίζομαι ότι σηματοδοτεί

ένα κομβικό σημείο στη δόμηση της φαντασιακής εικόνας τους. Επίσης, παρότι δεν υπογραμμίζει η ίδια σε κανένα σημείο κάποιου τύπου προνομιακή σχέση μεταξύ αναρχικών και Εξαρχείων, συμβάλλει αναμφίβολα σε αυτήν μέσω της αντίληψης/ επανάληψης των όρων συγκρότησης των αντίστοιχων αντικειμένων λόγου. Στην ανάλυση αυτής της αφήγησης θα περάσουμε αμέσως.

Η αφήγηση ξεκινά ως εξής:

Ανάμεσα σ' ένα πλήθος που η συγκίνηση το κάνει σιωπηλό, αρχίζουν να διακρίνονται τα πρώτα συμπτώματα της... διάβρωσης. Νεαροί που χασκογελούν και συζητούν φωναχτά, που βρίζουν κυβέρνηση και πολιτικά κόμματα, που μιλούν για «πουλημένη ΕΦΕΕ» και κοροϊδεύουν τις μαθήτριες που κολλούν χαρτάκια με ποιήματα στα κάγκελα.

Η πρώτη φράση έχει μια έντονη κανονιστική χροιά, που η «φυσικότητα» και η συντομία της αποκρύπτουν ως αυτονόητη: το *πλήθος* (δηλαδή, οι πολλοί, ο λαός, με την άμεση και αυτοδικαίη δημοκρατική νομιμοποίηση) είναι *σιωπηλό* (δηλαδή ήσυχο και πειθαρχημένο, όπως αρμόζει σε μια τελετή) αλλά από τη *συγκίνηση* (δηλαδή από τη συναισθηματική φόρτιση που προκαλεί η δημοκρατική μνήμη και η αγωνιστική συνείδηση, και όχι επειδή του έχει επιβληθεί). Παρ' όλα αυτά, το πλήθος παίρνει τη θέση του σκηνικού, του ουδέτερου, παθητικού φόντου («ανάμεσα σε...»)· το δρών υποκείμενο είναι κάποιος «νεαροί» που: *χασκογελούν, συζητούν φωναχτά* (άρα, δεν μοιράζονται τη συγκίνηση του πλήθους), *βρίζουν κυβέρνηση και πολιτικά κόμματα* (άρα δεν εκφράζουν απλώς δυσαρέσκεια για συγκεκριμένες κυβερνητικές επιλογές, αλλά απαξιώνουν το πολιτικό σύστημα στο σύνολό του και μάλιστα με ανάρμοστο, ανορθολογικό τρόπο), *μιλούν για «πουλημένη ΕΦΕΕ»* (άρα αυτοτοποθετούνται εκτός του νόμιμου οργάνου εκπροσώπησης των φοιτητών), *κοροϊδεύουν μαθήτριες* (δηλαδή διαλέγουν να χλευάσουν αντικείμενο διπλά αδύναμο –λόγω φύλου και λόγω ηλικίας- κάτι που τους κάνει διπλά άνανδρους) *που κολλούν χαρτάκια με ποιήματα στα κάγκελα* (την ώρα μάλιστα που εκδηλώνουν την ανθρώπινη και τη δημοκρατική τους ευαισθησία).

«Οι ίδιοι νεαροί» συνεχίζει η αφήγηση, «όταν αναγγέλλεται η απόφαση για τη ματαίωση της πορείας προς την πρεσβεία, *φτύνουν, βρίζουν δυνατά και γιουχάρουν* τους οργανωτές της συγκέντρωσης» (οι υπογραμμίσεις δικές μου). Το κείμενο συνεχίζει με την επικεφαλίδα «ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ» και αμέσως, ως εξής: «Από τις 2 το μεσημέρι άρχισαν να μαζεύονται στη γωνία Τοσίτσα και Πατησίων –στη μεγάλη λωρίδα με τα δέντρα- διάφοροι αναρχικοί, που με προκλητικό τρόπο προσπαθούσαν να δημιουργήσουν επεισόδια».

Παρότι δεν δηλώνεται πουθενά ότι οι ασεβείς «νεαροί» της προηγούμενης παραγράφου σχετίζονταν με τους «αναρχικούς» της επόμενης (ή, πολύ περισσότερο, ότι πρόκειται για τα ίδια άτομα), ισχυρίζομαι πως στη ροή του κειμένου υποδηλώνεται άμεση σχέση, τόσο λόγω της διάκρισης *μόνο* αυτών των δύο υποκειμένων μέσα από το πλήθος που πενθεί, όσο και λόγω της επικεφαλίδας («Προκλήσεις»), που, περισσότερο από το να τις χωρίζει, λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στις δύο ενότητες.

Προκειμένου να αποφύγω την αναπαραγωγή ολόκληρου του υπόλοιπου κειμένου, αλλά και με σκοπό αφενός την ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους σχηματίζεται ένας μεροληπτικός λόγος, και αφετέρου τη χωροχρονική πληροφορία που θα μπορούσε να αναπαραχθεί π.χ. σε χάρτη, θα ακολουθήσω την ακόλουθη μέθοδο. Αρχικά, θα σημειωθούν οι λέξεις που χρησιμοποιούνται στο

ρεπορτάζ για τους διάφορους *συμμετέχοντες* –δρώντα και «παθητικά» υποκείμενα (δουλειά από την οποία θα προκύψουν και τα *επιλεγμένα* από τους συγγραφείς υποκείμενα, και οι τρόποι κατηγοριοποίησής τους)· κατά δεύτερον, θα παρατεθούν τα *κατηγορήματα* (συνήθως κάποιιο ρηματικοί τύποι) που αναφέρονται στις πράξεις αυτών των υποκειμένων (και, ξεχωριστά, σε κάποιες καταστάσεις και διαδικασίες)· τρίτον, θα αναφερθούν οι *περιστάσεις* (συνήθως επιρρήματα ή κάποιες δευτερεύουσες προτάσεις).⁴²²

Έχουμε λοιπόν:

- Διάφοροι αναρχικοί, οι αναρχικοί, δυο τρεις κοπελίτσες ανάμεσά τους, οι αναρχικοί, ο νεαρός με το τζάκετ, οι κουκουλοφόροι αναρχικοί, μια ομάδα αναρχικών, η ομάδα των «αναρχικών»,...
- Ο κόσμος και η περιφρούρηση (της ΕΦΕΕ), τα παιδιά της περιφρούρησης, πολλοί ηλικιωμένοι, γυναίκες, (αλλά και) μικρά παιδιά, ο κόσμος, νεολαίοι της ομάδας περιφρούρησης, οι υπεύθυνοι της ΕΦΕΕ για την περιφρούρηση, οι χιλιάδες λαού, ...

Παρατηρεί κανείς την πολύ στοιχειώδη λειτουργία της μεροληπτικής ονοματοθεσίας: απ' τη μια πλευρά οι «αναρχικοί», μια ομάδα με συγκεκριμένα ιδεολογικοπολιτικά χαρακτηριστικά, κι απ' την άλλη πλευρά ο «κόσμος» (ένας γενικός όρος, που συνδηλώνει το «εμείς», την υπονοούμενη και επιδιωκόμενη ταύτιση αφηγητή και αναγνώστη αφενός, και των δύο με το αντικείμενο λόγου «κόσμος» αφετέρου) τα «παιδιά» (ένας όρος που δηλοί οικειότητα), «ηλικιωμένοι, γυναίκες και μικρά παιδιά» (ένα σχήμα που παραπέμπει στους αμάχους των πολεμικών αφηγήσεων και στοχεύει στη συναισθηματική αντίδραση του αναγνώστη), οι «χιλιάδες λαού» (ένα σχήμα με πολιτικές συνδηλώσεις, που παραπέμπει στην πλειοψηφία και στη δημοκρατική νομιμοποίηση). Με άλλα λόγια, αντιπαραβάλλονται εδώ το *ειδικό*, η *εξάιρεση* των «αναρχικών» (που δεν «μας» περιλαμβάνει) με το *γενικό*, την *οικουμενικότητα* του πλήθους (που «μας» περιλαμβάνει). Ο αναγνώστης ωθείται στο να διαλέξει (τη μια συγκεκριμένη) πλευρά, ακόμη κι αν δεν το συνειδητοποιεί.

Οι πράξεις που αποδίδονται στα παραπάνω υποκείμενα είναι αντίστοιχα οι εξής (σε παρένθεση οι διευκρινιστικές προτάσεις):

- Άρχισαν να μαζεύονται (στη γωνία Τοσίτσα και Πατησίων), προσπαθούσαν να δημιουργήσουν επεισόδια (με προκλητικό τρόπο), περιορίστηκαν στο να κόβουν βόλτες και να κουνάνε μαύρες σημαίες (προς τη μεριά του Μουσείου), αγρίεψαν, άρχισαν να πετάνε πέτρες, βρίζοντας, έβγαλαν -σιδερόβεργες (από τα μανίκια τους), -κομμάτια από μαρμάρινες πλάκες (από τις τσάντες τους), άρπαξαν δοκάρια, απειλούσαν, προκαλώντας, βρίζοντας, χωρίς να καταφέρουν να προβοκάρουν τον κόσμο, έβγαζαν τη γλώσσα, έγγραψαν τα συνθήματά τους (στον τοίχο του Πολυτεχνείου στην Τοσίτσα), ...
- Τους αντιμετώπισαν ψύχραιμα, τους απομόνωσαν, έμειναν να τους χαζεύουν, γελώντας, ανταλλάσσοντας ειρωνικά σχόλια, ...

---

⁴²² Βλ. Fowler, *όπ.π.*, σ. 97-9.

Από τη μια πλευρά λοιπόν, οι αναρχικοί, με όλη τους τη ριζική εξωτερικότητα, εμφανίζονται σε μια πυρετώδη και πείσμονα δραστηριότητα, άλλοτε αυτοπαθή ή χωρίς αντικείμενο (μαζεύτηκαν, περιορίστηκαν, κόβουν βόλτες, κουνάνε σημαίες) κι άλλοτε με ασθενή τον «κόσμο» (που τις περισσότερες φορές εννοείται) ή τον «τοίχο του Πολυτεχνείου». Από την άλλη, οι συγκεντρωμένοι περιορίζονται σε μια παθητική, ή μάλλον *απαθή*, στάση που δείχνει να προκαλεί ακόμα εντονότερες αντιδράσεις εκ μέρους των αναρχικών.

Στο παρακάτω απόσπασμα, όπου η βία των αναρχικών έναντι του πλήθους κλιμακώνεται, επιστρατεύονται και μυθιστορηματικές αφηγηματικές τεχνικές, όπως η καθυστέρηση αποκάλυψης του «ενόχου» (εδώ, των «αναρχικών») και η παραπλάνηση του αναγνώστη σε λάθος συμπεράσματα (εδώ, στη βεβαιότητα ότι «ένοχη» είναι η «αστυνομία»):

Ωρα 5.10'. Είναι είναι η πιο συγκλονιστική στιγμή της ημέρας. Οι χιλιάδες λαού κρατούν ενός λεπτού σιγή, ενώ από τα μεγάφωνα μνημονεύονται τα ονόματα των νεκρών. Και ξαφνικά το πλήθος «αλάφιασε». / «Μας χτυπάνε» φώναζαν. «Χτυπάνε πάλι το Πολυτεχνείο. Χτυπάει η αστυνομία». / Επακολουθεί σύγχυση [...]. Αλλά ξαφνικά ακούστηκε μια φωνή μέσα στο πλήθος. / «Εδώ να μείνουμε όλοι. Να μη φύγει κανείς. Δεν μπορούν να μας χτυπήσουν όταν μείνουμε ενωμένοι». / Και πραγματικά στα επόμενα δευτερόλεπτα είχαν μείνει όλοι στις θέσεις τους. [...] / Παράλληλα ακούγονται από τα μεγάφωνα της Αστυνομίας: «Παιδιά δεν σας χτυπήσαμε εμείς. Είναι αναρχικοί».

Ξαφνικά, η Αστυνομία είναι φίλη: «παιδιά», προσφωνεί το συγκεντρωμένο πλήθος (όπως και ο αφηγητής νωρίτερα), «δεν σας χτυπήσαμε εμείς», *εμείς είμαστε φίλοι σας, μαζί σας*. Και πράγματι, μετά από συμπλοκή είκοσι περίπου αναρχικών που «βγήκαν ξαφνικά από την οδό Γλάδστωνος κρατώντας μαύρες σημαίες» με «μέλη της Επιτροπής Περιφρούρησης», «δύο από τα είκοσι άτομα παραδόθηκαν στους κρανοφόρους», οι οποίοι «χτυπώντας τους με τα κλομπς και τα χέρια τούς οδήγησαν στην κλούβα που περίμενε στην Μπενάκη και τους μετέφεραν στην Ασφάλεια». (Αργότερα, στη γωνία Γαμβέτα και Γλάδστωνος, ο επικεφαλής της διμοιρίας ΜΑΤ «καλεί τους υπεύθυνους του ΚΚΕ εσωτ.» και τους λέει: «Ανάμεσά σας βρίσκονται 15-20 αναρχικοί. Πιάστε τους, δείρτε τους και να μας τους παραδώσετε...»). Του απάντησαν αρνητικά).

Το σχήμα λοιπόν που αναδεικνύεται είναι το εξής: οι αναρχικοί, εντός ή εκτός εισαγωγικών, ή/και οι νεαροί της αρχής του κειμένου που αφήνεται να εννοηθεί ότι είναι τα ίδια άτομα (καθώς διαχωρίζονται με παρόμοιο τρόπο από τον «κόσμο», τους «συγκεντρωμένους», το «λαό»), αρχικά προκαλούν λεκτικά (κοροϊδεύουν, ειρωνεύονται, βρίζουν), έπειτα απειλούν με λεκτικό (προφορικό και γραπτό) και με μη-λεκτικό τρόπο (στάση και κινησιολογία του σώματος, χρήση αντικειμένων) και έπειτα επιτίθενται (πετώντας πέτρες, διασπώντας ή συμπλεκόμενοι με τις αλυσίδες περιφρούρησης). Το αξιοπρόσεκτο όμως είναι πως το αντικείμενο-στόχος αυτών των ενεργειών δεν είναι (αρχικά τουλάχιστον) η αστυνομία, αλλά οι υπόλοιποι συγκεντρωμένοι. Οι αναρχικοί εδώ δρουν ως προβοκάτορες κατ' εξοχήν, αφού επιθυμούν προφανώς τον ερεθισμό του πλήθους και τη γενικευμένη χρήση βίας έναντι των αστυνομικών, με τη διαφορά ότι η δράση τους δεν είναι κρυφή ή συνωμοτική, ούτε καν απλώς φανερή, αλλά φτάνει στα όρια της προκλητικής επίδειξης, και με έντονα στοιχεία θεατρικότητας: οι αναρχικοί του δημοσιεύματος μοιάζουν να επιθυμούν, πριν και πάνω απ' όλα, την *επιστροφή του βλέμματος του άλλου*, την αναγνώρισή τους ως υποκείμενα. (Απέναντι σε αυτού του είδους τις προκλήσεις, ο «κόσμος»

αντιδρά με αξιοθαύμαστη ψυχραιμία: τουλάχιστον οκτώ φορές μέσα στο κείμενο του ρεπορτάζ αναφέρεται πως οι συγκεντρωμένοι «αγνόησαν», «απομόνωσαν» ή «απομακρύνθηκαν από» τους αναρχικούς που, με διάφορα μέσα, προσπαθούσαν να τους προκαλέσουν ή κινητοποιήσουν. Η ανταπάντηση των «αναρχικών» είναι κάθε φορά η αύξηση της έντασης των επιτελεστικών δράσεων, η διεκδίκηση, θα έλεγε κανείς, της *προσοχής*, με ακόμη μεγαλύτερο πείσμα.)

Αυτές οι παρατηρήσεις δεν αναιρούν φυσικά τη γενική υπόθεση ότι το κείμενο διατρέχεται από και αναπαράγει κοινότοπες προκαταλήψεις για τους αναρχικούς. Επιπρόσθετα, δεν μπορεί να αποκλειστεί και η εμπρόθετη διαστρέβλωση. Για παράδειγμα, αν κανείς αναζητήσει το έκδηλο κίνητρο των «αναρχικών» για τη στάση τους, αυτό μπορεί να το εντοπίσει σε ένα μόνο σημείο ενός κειμένου που βρίθει αναφορών στην απρόκλητη και παράλογη προκλητικότητά τους, και τοποθετημένο μάλιστα μετά την αγωνιώδη αφήγηση που τους τοποθετούσε τελικά στη θέση του «εχθρού» του πλήθους, αντί της αστυνομίας: η «ΕΠΙΘΕΣΗ» των αναρχικών στις αλυσίδες περιφρούρησης συνοδευόταν από το σύνθημα «Πορεία, πορεία και όχι κοροϊδία». Και λίγο πιο κάτω, διαβάζουμε:

Ταυτόχρονα, είκοσι περίπου αναρχικοί με κουκούλες, ξύλα και μαύρες σημαίες ορμούν από την Πατησίων και 'σπάζοντας' τις αλυσίδες περιφρούρησης των φοιτητών, βγαίνουν στην Πανεπιστημίου. Οι κρανοφόροι που είναι παραταγμένοι στα Χαντεία και στην Πανεπιστημίου τρέχουν και τους διαλύουν. Δημιουργείται πανικός και οι φοιτητές προσπαθούν να δημιουργήσουν πάλι αλυσίδες περιφρούρησης, ενώ άλλοι τρέχουν και συλλαμβάνουν τελικά έναν από τους αναρχικούς.

Φαίνεται λοιπόν πως οι «προκλήσεις» και οι «επιθέσεις» των αναρχικών δεν ήταν παρά απόπειρες να παρασυρθεί το πλήθος και να προχωρήσει στην πορεία, ενάντια στην απόφαση της ΕΦΕΕ και στις αλυσίδες περιφρούρησης (ή περιορισμού-πειθάρχησης), και όχι δολοφονικές απόπειρες εναντίον γυναικόπαιδων, όπως αφήνεται να εννοηθεί επί δύο πυκνογραμμένες στήλες.

Άλλη μια ένδειξη ενσυνείδητης συκοφάντησης βρίσκει κανείς σε διπλανό δίστηλο, με τον τίτλο:

Ο κόσμος αποδοκιμάζει τους ταραξίες

Στιγμιότυπα από τη συγκέντρωση

Το κείμενο που ακολουθεί δικαιολογεί τον υπότιτλο, αλλά όχι και τον βασικό τίτλο, αφού δεν υπάρχει ούτε μία (!) αναφορά, είτε στις προκλήσεις των «αναρχικών» και στα επεισόδια, είτε στην αντίδραση του «κόσμου» σε αυτά. Αντίθετα, η όποια (μάλλον χλιαρή) «αποδοκιμασία του κόσμου» καταγράφεται μόνο όταν εμφανίζονται αστυνομικές «αύρες» στο Πεδίο του Άρεως («Παγωμένος ο κόσμος, που κατηφόριζε κατά μπουλούκια τη λεωφόρο, με προορισμό το Πολυτεχνείο, στεκόταν, αγανακτούσε, σχολίαζε») καθώς και όταν ανακοινώνεται από την ΕΦΕΕ η οριστική ματαίωση της πορείας («Το ηλικιωμένο ζευγάρι στη Στουρνάρη [...] δυσανασχετεί: - Μα, γιατί λένε όχι; Τα παιδιά που πέσανε εδώ τότε, για να φύγουν οι Αμερικάνοι κι ο Παπαδόπουλος, πέσανε. Τώρα, γιατί δεν επιτρέπουν να πάμε να διαμαρτυρηθούμε να φύγουν από δω;»). Το ρεπορτάζ κλείνει ως εξής:

Ωρα 5.30, η ΕΦΕΕ αναγγέλλει τη λήξη της συγκέντρωσης και υποδεικνύει στον κόσμο να διαλυθούν ήσυχα και να προχωρήσουν από την Πατησίων και τα στενά της Γ' Σεπτεμβρίου. Το

πλήθος αποχωρεί. Πολλοί όμως κοιτάζουν με αγωνία τη... νεολαία του ΕΚΚΕ, που βρίσκεται συμπαγής με τα πανώ της ανοιχτά ακριβώς έξω από το Πολυτεχνείο. Όχι για πολύ. Ύστερα από πέντε λεπτά τα πανώ είχαν τυλιχτεί και η νεολαία του ΕΚΚΕ αποχωρούσε.

Ακόμα λοιπόν και οι «εξτρεμιστές» του ΕΚΚΕ, που «πολλοί» κοιτάζαν «με αγωνία», υπάκουσε στην εντολή της ΕΦΕΕ και στην κοινή λογική, αφήνοντας την Πατησίων «έρμη». Ήταν όμως έτσι; Στο προηγούμενο ρεπορτάζ, των επεισοδίων, αναφέρεται κάτω από την επικεφαλίδα «*ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΠΕΙΣΟΔΙΑ*»: «Ωρα 5.45 από την Ομόνοια 'πορεύεται' προς το Πολυτεχνείο διαδήλωση με κύρια συνθήματα 'πουλημένη ΕΦΕΕ' και 'ο λαός απαιτεί η πρεσβεία να καεί'» πιο κάτω: «Στις 6.25, δύο περίπου χιλιάδες άτομα ξεκινούν από το Μουσείο προς την Ομόνοια φωνάζοντας 'πουλημένη ΕΦΕΕ', 'όλοι μαζί μας στην πρεσβεία', 'ο λαός απαιτεί η πρεσβεία να καεί' κ.λπ.» και στη σ. 15, όπου συνεχίζει το ρεπορτάζ, και κάτω από την κεφαλίδα «*ΣΤΗΝ ΟΜΟΝΟΙΑ*», διαβάζουμε: «'Μπάτσοι, γουρούνια, δολοφόνοι' είναι το σύνθημα που κυριαρχεί στη διαδήλωση που η αρχή της φθάνει στη γωνία Πατησίων και Πανεπιστημίου και το τέλος της λίγο πριν το Πολυτεχνείο». Είναι προφανές πως οι ογκώδεις αυτές διαδηλώσεις δεν συνάδουν με την εικόνα του «κόσμου» που πειθαρχεί στις αποφάσεις της ΕΦΕΕ και συνεργάζεται με την αστυνομία εναντίον των είκοσι «απομονωμένων» αναρχικών που χλευάζουν, προκαλούν και βιαιοπραγούν. Αυτές οι αντιφάσεις επισημαίνονται και στον τόμο *Νοέμβρης '73* *συνεχίζονται, δεν εξαγοράζονται, δεν δικαιώθηκαν*, όπου αναφέρεται μεταξύ άλλων:

Στις 5.30 με 6 τελειώνουν οι ομιλίες και ο κόσμος καλείται να γυρίσει ήσυχα στα σπίτια του. Παρά τις απέλπιδες εκκλήσεις της ΕΦΕΕ, ο χώρος μπροστά στο Πολυτεχνείο είναι γεμάτος από πολίτες που αρνούνται να διαλυθούν. [...] Ακούγονται συνθήματα: «ΠΟΥΛΗΜΕΝΗ ΕΦΕΕ», «ΝΑ ΓΙΝΕΙ ΠΟΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΕΣΒΕΙΑ». Στην Πανεπιστημίου σχηματίζεται διαδήλωση που μέσω Ομόνοιας και Γ' Σεπτεμβρίου φτάνει στο Πολυτεχνείο. [...] Οι διαδηλωτές καλύπτουν πολιτικά ένα τεράστιο φάσμα. Αυτό που τους ενώνει είναι να μην περάσει η απαγόρευση της αστυνομίας. Η κεφαλή της πορείας φτάνει στα Χαυτεία. Κρανοφόροι, περιπολικά και αύρες επιτίθενται. [...] Οι συμπλοκές διαδηλωτών-αστυνομικών γύρω από το Πολυτεχνείο κρατούν ως το βράδυ.⁴²³

Πολλές από τις λεπτομέρειες των συγκρούσεων βρίσκει κανείς και στο ρεπορτάζ της «Ε», η αποσπασματικότητα όμως της αφήγησης και οι αντιφάσεις στις οποίες υποπίπτουν οι συντάκτες προκειμένου να αποσιωπήσουν το κεντρικό διακύβευμα της συγκέντρωσης, που ήταν η πραγματοποίηση ή όχι της πορείας και η υποταγή της ΕΦΕΕ στις απαγορεύσεις και τις οδηγίες της αστυνομίας, και να το υποκαταστήσουν με μια αναίτια και σχεδόν παράλογη σύγκρουση αναρχικών-φοιτητών αρχικά και αναρχικών-κρανοφόρων στη συνέχεια, κάνουν δυσχερή την κατανόηση του κειμένου και την ανασύσταση των συμβάντων χωρίς να πραγματοποιηθεί η επίτονη αποδόμησή του.⁴²⁴ Καθώς όμως το ρεπορτάζ μιας εφημερίδας δεν προορίζεται για ανάλυση περιεχομένου ή λόγου, αλλά για μια γρήγορη ενημέρωση, είναι νόμιμη πιστεύω η

⁴²³ *Νοέμβρης '73...*, όπ.π., σ. 142.

⁴²⁴ «Ξαφνικά φύτρωσαν διαδηλωτές στο κέντρο της Αθήνας; Πού βρέθηκε όλος αυτός ο κόσμος; Πολύ δύσκολο, σχεδόν ακατόρθωτο να παρουσιάζεις τα πράγματα όπως δεν γίνονται». Όπ.π. σ. 142.

υπόθεση πως η ισχυρότερη εντύπωση που δημιουργεί το ρεπορτάζ αφορά την παρουσία και τη δράση των αναρχικών.

Παρέκβαση: «Ένα γέλιο θα σας θάψει!»

Η ειρωνεία και η ασέβεια που χρησιμοποιήθηκε από τους αναρχικούς στη συγκέντρωση του Νοεμβρίου 1977 ως τροπικότητα δημόσιας αντιπαράθεσης δεν ήταν κάτι πρωτοφανές στα μεταπολιτευτικά χρονικά. Μια από τις πρώτες δημόσιες, μαζικές εμφανίσεις του αναρχικού συναρμολογήματος, η αντιπολεμική διαδήλωση του Μαΐου 1976, είχε χαρακτηριστεί από το (μακρόβιο τελικά, και πασίγνωστο) σύνθημα «Το Αιγαίο ανήκει στα ψάρια του». ⁴²⁵ Ακόμα πιο πίσω, στα 1974, μπορεί κανείς να εντοπίσει μια από τις στιγμές ανάδυσης του εν λόγω συναρμολογήματος στην προεκλογική συγκέντρωση (11/11) της ακροδεξιάς Εθνικής Δημοκρατικής Παράταξης (ΕΔΕ) του Π. Γαρουφαλιά (υπουργού Άμυνας στην κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου κατά την κρίση του 1965 και «γεφυροποιού» κατά τη διάρκεια της δικτατορίας), που είχε προκαλέσει «αντιχουντική» διαδήλωση, επιτυγχάνοντας έτσι να συσπειρώσει περισσότερους αντιπάλους παρά οπαδούς.

Γύρω στις 7.30 η συγκοινωνία στην Πανεπιστημίου έχει διακοπεί. Η ομιλία του Γαρουφαλιά διαρκεί 15 λεπτά μπροστά σε 300 φασίστες που τον χαιρετούν φασιστικά και προστατεύονται από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις ενώ πλήθη κόσμου τον γιουχαΐζουν. Ο κόσμος έχει καταλάβει τους δρόμους της Πανεπιστημίου από την Ιπποκράτους μέχρι την Ομόνοια και [τις] Μπενάκη και Θεμιστοκλέους από την Σταδίου μέχρι την Ακαδημίας έχοντας ασφυκτικά περισφίξει τα γραφεία της ΕΔΕ που βρίσκονται στη [γωνία] Πανεπιστημίου και Μπενάκη.

Τα συνθήματα που φωνάζουν οι διαδηλωτές είναι: ΠΕΤΡΟ ΜΑΛΑΚΑ ΗΡΘΑΜΕ ΓΙΑ ΠΛΑΚΑ, ΠΗΔΑ ΚΑΤΩ ΑΡΧΗΓΕ, ΠΕΤΡΟ ΠΕΙΝΑΜΕ ΠΕΣΕ ΝΑ ΣΕ ΦΑΜΕ, ΠΕΤΡΟ ΣΤΑΜΑΤΑ ΣΟΥΡΧΕΤΑΙ ΝΤΟΜΑΤΑ, ΤΟ ΠΟΥΛΙ ΣΑΣ ΕΠΕΣΕ, ΠΙΟ ΦΤΗΝΕΣ ΤΥΡΟΠΙΤΤΕΣ, ΟΧΙ ΤΡΥΠΕΣ ΣΤΙΣ ΔΕΚΑΡΕΣ, ΟΧΙ ΤΖΑΤΖΙΚΙ ΣΤΑ ΣΟΥΒΛΑΚΙΑ, Ο-ΛΥ-ΜΠΙΑ-ΚΟΣ, ΠΕΤΡΟ ΕΙΣΑΙ ΚΟΥΚΟΥΕΣ, ΠΕΤΡΟ ΤΡΑΒΑ ΤΟ ΚΑΖΑΝΑΚΙ (όταν η ομιλία τελείωσε). ⁴²⁶

Τα παραπάνω συνθήματα, «τροποποιημένα για την περίπτωση», ξανακούστηκαν στο ίδιο περίπου σημείο στις 29/11/1974, δέκα μέρες περίπου πριν από το δημοψήφισμα για το πολιτειακό ζήτημα, όταν «μικρές ομάδες φιλοβασιλικών νεαρών με πλακάτ» επιχείρησαν να πλησιάσουν σε συγκέντρωση για ομιλία του αρχιεπισκόπου της Κύπρου Μακαρίου στην πλατεία Συντάγματος, αποδοκιμάστηκαν και, αργότερα, περικυκλώθηκαν στα «κέντρα των φιλοβασιλικών οργανώσεων». Μικρο-ομάδες διαδήλωναν και συγκρούονταν με αστυνομικούς για περισσότερες από εννέα ώρες. Έξω από τα γραφεία της Φιλοβασιλικής Κίνησης, οι διαδηλωτές «αρχίζουν να πετούν ντομάτες, αυγά, νεράτζια, κεσέδες γιαούρτι και να φωνάζουν

---

⁴²⁵ Αραπίνης, Π. (2012), «Όταν η στάση δημιουργεί τέχνη II», στο Αραπίνης, Π. (επιμ.) (2012), *Αντικουλτούρα: Η Ανάδυση ενός Νέου Κοινωνικού Υποκειμένου μετά το 1980*, Σπάρτη: Ιδιομορφή, σ. 13.

⁴²⁶ *Νοέμβρης '73...*, σ. 70.

ειρωνικά συνθήματα». Όταν διαλύθηκαν βίαια και, μετά από πετροπόλεμο, «η αστυνομία αποχωρεί και οι διαδηλωτές κόβουν την κυκλοφορία καταλαμβάνοντας [εκ νέου] τους δρόμους. Αρχίζουν και πάλι να φωνάζουν χιουμοριστικά συνθήματα [...] ο κόσμος συνεχίζει το γουχάισμα μέχρι αργά το βράδυ».⁴²⁷

Το σκωπτικό γέλιο ανέκαθεν θεωρούνταν, σχεδόν αυτονόητα, ένα από τα «όπλα» του αντιεξουσιαστικού συναισθήματος. Για τη Hannah Arendt, το γέλιο αποτελεί το ασφαλέστερο όπλο υπονόμησης της αυθεντίας,⁴²⁸ που (για μια βεμπεριανή θεώρηση της εξουσίας) είναι η άλλη, συναινετική και πιο απεδαφικοποιημένη (γι' αυτό και αποτελεσματικότερη και πιο μακρόβια) όψη της κυριαρχίας. Πράγματι, η αυθεντία, η οποία βασίζεται στην «άκριτη αναγνώριση» των υποκειμένων για τη νομιμοποίησή της και σε ένα υπονοούμενο, ιδεολογικό και υλικό πλέγμα πεποιθήσεων, αναπαραστάσεων και συνηθειών, δύσκολα αμφισβητείται με (δια)λογικό τρόπο. Χρειάζεται μια δύναμη «απ' έξω» για να ταραχθεί –και, όπως γράφει ο Kozinchev, το γέλιο έχει μακρά παράδοση ως το μέσο με το οποίο ο άνθρωπος ξορκίζει βασικά αλλά κάποιες φορές καταπιεστικά γνωρίσματα της ανθρώπινης κατάστασης:

Ο Schopenhauer θεωρούσε το γελίοιό ένα μέσο απόδρασης από τον ορθό λόγο. Ο Freud πίστευε πως το πνευματώδες και το κωμικό μας βοηθούν να υπερβαίνουμε τα εμπόδια που μας θέτουν τα ήθη και η λογική. Για τον McDougall, το γέλιο ήταν μια εναλλακτική στον οίκτο· για τον Bakhtin, ένα μέσο καθυπόταξης της ευσέβειας και του φόβου· και για τον Karassef, ήταν το αντίθετο της ντροπής. Σύμφωνα με τον Mindess, το γέλιο μας απελευθερώνει από τη συμβατικότητα, την κατωτερότητα, τον ηθικισμό, τη λογική, τη γλώσσα, την αφέλεια, την περιττολογία, τη σοβαρότητα, τον εγωισμό και τον φόβο του θανάτου.⁴²⁹

Αυτή η τρομερή δύναμη του γελίου ως «εξωτερικότητας» είναι που το συνδέει, *ταυτόχρονα*, με την ενστικτώδη, ά-λογη, επιθυμητική ζωική δύναμη και με το κενό ή τον τρόπο του θανάτου. Η Julian Brigstocke, στη μελέτη της για την εναλλακτική αστική κουλτούρα που είχε αναπτυχθεί στην περιοχή Montmartre μετά την παρισινή Κομμούνια, κουλτούρα στην οποία βλέπει τον πρόδρομο κινημάτων όπως ο σουρεαλισμός και ο σιτουασιονισμός, αφιερώνει το ένα τρίτο του βιβλίου στη σχέση του βίαιου αναρχικού κινήματος της εποχής (της «προπαγάνδας δια της πράξης») με το χιούμορ, μέσω της «διαθετικής δομής που [η βία και το γέλιο] μοιράζονταν», του κοινού τους χαρακτηριστικού να διαταρράσσουν «την εγκατεστημένη σχέση από ορατότητες και αορατότητες» στον ιστό της πόλης, και της δυνατότητάς τους να την επανεγκαθιδρύουν.⁴³⁰

Το χιούμορ πρόσφερε στους αναρχικούς ένα νέο είδος αισθητικής παρεμβατικότητας που μπορούσε να αντιστρέψει τις ιεραρχίες, να αμφισβητήσει τους κανόνες και να διαταράξει τις δομές εξουσίας. Το χιούμορ χαλιναγώγησε μια πανίσχυρη μορφή μη-αναπαραστατικής διαθετικής ενέργειας –ένα πλεόνασμα που δεν μπορούσε να αιχμαλωτιστεί. Η χρησιμοποίηση

⁴²⁷ Οπ.π., σ. 75.

⁴²⁸ Arendt, H. (2000) *Περί Βίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

⁴²⁹ Kozinchev, A. (2010) *The Mirror of Laughter*, New Jersey: Transaction, σ. 112.

⁴³⁰ Brigstocke, J. (2014) *The Life of the City: Space, Humour, and the Experience of Truth in Fin-de-siècle Montmartre*. Farnham: Ashgate, σ. xvi.

του χιούμορ ήταν ένας τρόπος να επιδεικνύουν την υγεία και τη ζωτικότητα των αναρχικών ιδεών. Και έτσι, νομιμοποιούσαν το επιχείρημά τους πως η βία δεν ήταν μια οπισθοδρομική πρακτική που θα οδηγούσε στον εκφυλισμό του πληθυσμού, αλλά αντίθετα μια μορφή δημιουργικής καταστροφής, μια προσωρινή αναστροφή που θα έκανε δυνατή μια πιο αγνή μορφή της ανθρώπινης εξέλιξης, που θα βασιζόταν στη συνεργασία και την ειρήνη αντί για τον ανταγωνισμό και τον πόλεμο.⁴³¹

Η Brigstocke τοποθετεί σε εκείνο το χωροχρονικό πλαίσιο την απαρχή μιας γενεαλογίας των αναρχικών κινήματων ως χωρο-κοινωνικών συναρμοσθημάτων με ευρέως διακινούμενες εκφραστικές τροπικότητες με αξιώσεις γενικής ισχύος· ως τότε, το πρότυπο του αναρχικού ήταν λίγο-πολύ δεδομένο από τον νετσαγεφικό «καταραμένο» χαρακτήρα, απόβλητο και μυστικοπαθή καταστροφέα. Στη Montmartre των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, και στην παράδοξη διασταύρωση της βίας, απ' τη μια, ως επαναθεμελιωτικής δύναμης «δημιουργικής καταστροφής» και του γέλιου, απ' την άλλη, ως αυθεντικής έκφρασης της βιολογικής ζωτικότητας, αναδύθηκε μια νέα ουτοπική –ή καλύτερα ετεροτοπική– μορφή κοινωνικής συμβίωσης.

Εκτός όμως από αυτή τη νιτσεική συνάρθρωση, η σχέση της αναρχικής υποκειμενικότητας με το χιούμορ έχει και μία σημαντική ηθική διάσταση: η Brigstocke αντλεί σε αυτό το σημείο τόσο από τον ύστερο Foucault και την «παρρησία» των Κυνικών φιλοσόφων όσο και από την πολύ πιο πρόσφατη συμβολή του Simon Critchley,⁴³² σύμφωνα με την οποία το χιούμορ έρχεται ως ανακουφιστική απάντηση στην ανικανότητα του υποκειμένου να ικανοποιήσει τη μη-εκπληρώσιμη απαίτηση που η ηθική εμπειρία εξ' ορισμού συνεπάγεται. Μπροστά λοιπόν στη συντριπτική παρουσία της αδικίας απέναντι στην οποία η αναρχική υποκειμενικότητα εξεγείρεται, και προκειμένου αυτή να μην εκπέσει στη μελαγχολία και την παράλυση ή τη μανία και την αυτοκαταστροφή, το χιούμορ αποτελεί μια κάποια λύση ψυχολογικής διαχείρισης.

Δεν είναι όμως μόνο αυτό: ο Foucault, στις διαλέξεις του για το *Θάρρος της Αλήθειας*,⁴³³ «συνδέει τα μοντέρνα πρότυπα επαναστατικής ζωής ως μιας βίαιης, σκανδαλώδους διακήρυξης της αλήθειας με τη φιλοσοφία των Κυνικών τον 3ο και 4ο αι. π.Χ.».⁴³⁴ Αυτή η σύνδεση, σύμφωνα με την Brigstocke, μπορεί να διερευνηθεί σε τρεις άξονες: α) μέσω του προβλήματος της «αληθινής ζωής» όπως καταγράφηκε από την προκλητικά ασκητική (και ασκητικά προκλητική) δημόσια παρουσία του Διογένη, β) μέσω του παράδοξου προβλήματος της διατύπωσης ενός αυθεντικού αντι-αυθεντικού λόγου (από ποιο σημείο εκφοράς μπορεί κανείς να αμφισβητήσει την αυθεντία χωρίς να τη διεκδικεί για τον εαυτό του) και, τέλος, γ) μέσω της κυνικής διδασκαλίας δια των «παιγνίων», αστείων και ανεκδότων. Σε αυτές τις δύο προσεγγίσεις μπορεί να αναζητηθεί το νήμα που συνδέει και ειρηνικές πρακτικές του νεο-αναρχικού ή ευρύτερα του αντιεξουσιαστικού κινήματος, όπως τα φεστιβάλ, οι συναυλίες, η επιτελεστική

---

⁴³¹ Όπ.π., σ. 190.

⁴³² Critchley, S. (2007) *Infinitely Demanding: Ethics of Commitment, Politics of Resistance*. London & New York: Verso.

⁴³³ Foucault, M. (2011) *The Courage of Truth: Lectures at the College de France 1983-1984*. Palgrave Macmillan.

⁴³⁴ Brigstocke, όπ.π., σ. 176.

τέχνη ή τα θεατρικά παιχνίδια στο δρόμο, με το προκλητικό αντιεξουσιαστικό χιούμορ και τις φάρσες κατά των δημόσιων αρχών.

Το κίνημα που συνδύασε τα παραπάνω, έχοντας ταυτόχρονα και ισχυρά θεμελιωμένο θεωρητικό λόγο για την εξουσία, τον καπιταλισμό και την πόλη ήταν φυσικά οι Καταστασιακοί.⁴³⁵ Παρότι το θεωρητικό τους υπόβαθρο ήταν μάλλον (μετα-)μαρξιστικό, η μεγάλη τους επίδραση στα γεγονότα του Παρισινού Μάη του '68 τους κατέστησε αυτόματα σημαντική επιρροή των κινήματων που ακολούθησαν, αριστεριστικών και νεο-αναρχικών. Η συστηματική επινόηση «συμβάντων» για την επανάκτηση του χώρου της πόλης και την ενοποίηση της τέχνης με την καθημερινή ζωή, όπως και η περίφημη πρακτική της *détournement*, η οποία φιλοδοξούσε να «στρέψει το καπιταλιστικό σύστημα εναντίον του εαυτού του» (π.χ. με τη χρήση γνωστών διαφημιστικών τσιτάτων ή λογοτύπων για τη διακωμώδηση της εξουσίας) και επηρέασε ομάδες όπως οι Ολλανδοί *Provos* στα μέσα της δεκαετίας του 1960,⁴³⁶ επηρέασαν και συνδιαμόρφωσαν πρακτικές που στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και αργότερα, είχαν πλέον διαδοθεί και χρησιμοποιούνταν από ομάδες που πραγμάτωναν έναν από τους προγραμματικούς στόχους των Καταστασιακών: την ενοποίηση πολιτικής και τέχνης.

Σημαντικό κεφάλαιο αυτής της νεο-αναρχικής παράδοσης αποτελούν και τα *γκραφίτι* –τα οποία αρχικά, και οπωσδήποτε για την περίοδο που εξετάζουμε, αφορούσαν μόνο την απλή γραφή κάποιου σύντομου συνθήματος σε κάποια επιφάνεια με σπρέι ή μπογιά (τα πιο περίτεχνα ζωγραφικά έργα, αλλά και άλλες μορφές γκραφίτι όπως το *tagging* ήρθαν πολύ αργότερα). Καθώς ήταν μια μορφή επικοινωνίας άμεση, ευέλικτη, φθηνή αλλά και ακίνδυνη (σε σχέση, για παράδειγμα, ακόμα και με την συγγενή πρακτική της αφισοκόλλησης), γνώρισε τεράστια άνθηση από την πρώτη κιόλας μεταπολιτευτική περίοδο. Και, παρότι φυσικά τα γκραφίτι ήταν και στην Ελλάδα (ήδη από την περίοδο της δικτατορίας ή και νωρίτερα) ένα μέσο διάδοσης πολιτικών συνθημάτων και θέσεων, το περιεχόμενο των γκραφίτι στα Εξάρχεια άρχισε όλο και συχνότερα να μετατοπίζεται στο χιουμοριστικό μήνυμα ή σουρεαλιστικό λογοπαίγνιο, χωρίς ωστόσο να χάνεται ποτέ ο χαρακτήρας της στοχευμένης πολιτικής ή κοινωνικής κριτικής –αντίθετα, φαίνεται ότι το περιεχόμενο που στόχευε συχνά στην υπονόμηση της γραφειοκρατικής ακαμψίας και του «ξύλινου λόγου» της επίσημης αριστεράς, έβρισκε την κατάλληλη μορφή στο χιούμορ και την ειρωνία.⁴³⁷

Όπως θα δούμε πάντως και στην επόμενη ενότητα, οι «λοξές» επιτελέσεις του αναρχικού συναρμολογήματος στην Ελλάδα δεν εκτιμήθηκαν ιδιαίτερα, ούτε ως περιεχόμενο, ούτε ως μορφή.

---

⁴³⁵ Βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Situationist_International.

⁴³⁶ Το πιο επιδραστικό κίνημα αντικουλτούρας στην Ολλανδία, γνωστό κυρίως για τη δημιουργική επινόηση προκλήσεων που, παρά το συνήθως χιουμοριστικό περιεχόμενό τους, σχεδιάζονταν ώστε να προκαλέσουν τη βίαιη αντίδραση της αστυνομίας για να την εκθέσουν. Για ένα πλήρες και πολύ ενδιαφέρον αρχείο των προκλήσεων αυτών («*provokaties*»), βλ. <http://www.provo-images.info/>.

⁴³⁷ Για μια συλλογή από γκραφίτι της περιόδου, βλ. Δημαράς, Γ. (1981) *Εμπρός στον Έτσι που χάραξε ο Τέτοιος*. Αθήνα: Κάκτος.

11. 1978-1979: Τα Εξάρχεια ως γκέτο αναρχικών

Όπως φάνηκε στη σύντομη ανάλυση της ανάδυσης των «αναρχικών» στον δημόσιο λόγο της περιόδου, που προηγήθηκε, αυτοί εμφανίζονται μεν ως συναρμολόγημα με κάποιες συγκεκριμένες υλικές και εκφραστικές συνιστώσες (νεαροί/ κουκούλες/ μαύρα ρούχα/ αλυσίδες/ ξύλα/ μολότοφ αφενός και πρόκληση/ ειρωνία/ αναίδεια/ σωματική βία/ καταστροφή αφετέρου) αλλά χωρίς, ακόμα, στις πρώτες να περιλαμβάνεται κάποια παγιωμένη χωρική «ταυτότητα». Αντίθετα, με την μάλλον τυχαία εξαίρεση του μικρού ρεπορτάζ που έκανε λόγο για τους «'αγνώστους' που είναι γνωστό ότι συχνάζουν στην πλατεία Εξαρχείων», και παρά τη συχνή τους παρουσία γύρω από το Πολυτεχνείο, οι «αναρχικοί» αναπαρίσταντο ως εάν να εμφανίζονταν ξαφνικά και «από το πουθενά», αποτελώντας μια οιονεί πρωτεϊκή ή φασματική, και σε κάθε περίπτωση απειλητική, παρουσία.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, αυτό αλλάζει και οι «αναρχικοί» αποκτούν τον χώρο τους: τα Εξάρχεια. Και η σύνδεσή τους με τη συγκεκριμένη γειτονιά γίνεται πολύ γρήγορα τόσο ισχυρή, ώστε καταλήγει να είναι τόσο αυτονόητη, ώστε τα δύο σημαίνοντα να καθίστανται σχεδόν εναλλάξιμα. Η ίδια περίοδος σηματοδοτεί την (πρόσκαιρη) ανάδειξη του αναρχικού/αυτόνομου «χώρου» σε σημαντικό παίκτη στο νέας μορφής και πολύ δραστήριο φοιτητικό κίνημα, ενώ παράλληλα, και σίγουρα όχι τυχαία, αποτελεί αυτό που άτυπα θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε πρώτη περίοδο της στοχοποίησης των Εξαρχείων ως κοινωνικού χώρου. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξερευνήσουμε κάποιες πτυχές αυτών των εξελίξεων.

11.1 Ένα σημαντικό κείμενο για ένα έλασσον συμβάν

Στο φύλλο της *Ελευθεροτυπίας* της 14^{ης} Ιανουαρίου 1978, ως κεντρικό άρθρο άποψης στην καθιερωμένη σελίδα 4, δημοσιεύεται ένα κείμενο του Γ. Βότση με τίτλο

Γι' αυτούς που μονοπωλούν κι εκθέτουν το αντιεξουσιαστικό κίνημα

Το «γκέτο» των Εξαρχείων

Το άρθρο αποτελεί μια πολεμική εναντίον των τρόπων έκφρασης του συναρμολογήματος-Εξάρχεια. Καθώς αυτή η κριτική απευθύνεται από μια αριστερή, αν όχι αντιεξουσιαστική θέση, άρα κατά κάποιο τρόπο «εκ των έσω», έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως κατοπτρικό συμπλήρωμα του επίσημου λόγου. Επίσης, καθώς σηματοδοτεί μία από τις πρώτες –αν όχι την πρώτη– στιγμή σταθεροποίησης-αναγωγής του σημαίνοντος «Εξάρχεια» σε καθεστώς διακριτού, περιγεγραμμένου αντικειμένου του πολιτικού λόγου, αποτελεί σημείο καμπής στη γενεαλογία των Εξαρχείων, ασχέτως της αντικειμενικής επιρροής που άσκησε το κείμενο ή της απήχησης που είχε (η οποία ενδεχομένως να ήταν και ελάχιστη) σε οποιονδήποτε πολιτικό χώρο, πολλώ δε μάλλον στους κυρίαρχους-ηγεμονικούς σχηματισμούς.⁴³⁸

⁴³⁸ Ωστόσο ο Λ. Χρηστάκης έγραψε αργότερα για το εν λόγω άρθρο: «Αυτό το άρθρο ήταν η αρχή, που μαζί με τις μετέπειτα παρόμοιες δηλώσεις του Λαλιώτη, έδωσαν αφορμή στον τότε γελοίο Υπουργό [Δημόσιας Τάξης], Μπάλκο,

Το άρθρο γράφτηκε με αφορμή ένα συμβάν της 9^{ης} του ίδιου μήνα, στο οποίο δίνεται ελάχιστη έκταση από την εφημερίδα, και αποτελεί τη στιγμή κατά την οποία για πρώτη φορά, τουλάχιστον στην «Ε», και μάλιστα δια μιας από τις πιο «επαναστατικές» γραφίδες της, κατονομάζονται τα Εξάρχεια ως μια διακριτή, απομονωμένη, προβληματική περιοχή, απειλητική κι ενοχλητική, και μάλιστα όχι πρωτίστως για την «εξουσία», αλλά για όσους της αντιτίθενται!

Πληροφορίες για το εν λόγω συμβάν (την, κατά Βότση, «προβοκάτσια της περασμένης Δευτέρας») βρίσκει κανείς σε ένα μονόστηλο, αριστερά στη σελίδα 3 του φύλλου της «Ε» της 10/1, με τίτλο:

Συναυλία για τους πολιτικούς κρατούμενους

Στο Σπόρτινγκ χθες

Παραθέτω ολόκληρο το δημοσίευμα:

Εκδήλωση-συναυλία για τους πολιτικούς κρατούμενους και άλλους διωκόμενους διοργάνωσε χθες το βράδυ η «Επιτροπή Προστασίας Ατομικών Ελευθεριών» στο γήπεδο του «Σπόρτινγκ» που το κατέκλυσαν πάνω από 3.000 άτομα.

Την εκδήλωση χαιρέτησαν ο προφυλακισμένος Γιάννης Σερίφης, με χαιρετισμό του μέσα από τις φυλακές Κορυδαλλού, η Επιτροπή για την απελευθέρωση του Γιάννη Σερίφη, η γυναίκα του Χρήστου Κασίμη, που σκοτώθηκε στη συμπλοκή με την αστυνομία στου Ρέντη,⁴³⁹ οι νεολαίες ΕΧΟΝ, Κίνημα Χριστιανικής Δημοκρατίας, Νέοι Σοσιαλιστές, ΕΔΕ, Νεολαία ΕΔΑ, οι οργανώσεις ΟΚΔΕ, ΟΣΕ, ΟΠΑ κ.ά. Στη συνέχεια μίλησε ο Μανώλης Γλέζος, ο οποίος τόνισε ανάμεσα σ' άλλα:

«Η έξαρση που σημειώθηκε στην Ελλάδα μετά τη δολοφονία των πολιτικών κρατουμένων Μπάαντερ, Ένσλιν και Ράσπε, χαρακτηρίζεται από ηθική αυτουργία, βαρείες καταδίκες διαδηλωτών στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη, έρευνες σε σπίτια και γραφεία πολιτικών οργανώσεων, φόνους και τραυματισμούς, απαγωγές και απελάσεις αλλοδαπών.

Τα γεγονότα αυτά έρχονται να προστεθούν σε μια σειρά από αντιλαϊκές εκδηλώσεις και εντάσσονται στα γενικά πλαίσια της καταστολής των κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, μέσα στο σχέδιο μιας αμερικανογερμανοποίησης της Ευρώπης και στο σχέδιο δημιουργίας μιας «Διεθνούς της καταστολής» των ελευθεριών, με πρόσχημα τα μέτρα κατά της τρομοκρατίας».

και στη συνέχεια του ανάλογου Σκουλαρίκη, αλλά και στους μπάτσους τους, να έχουν αυξημένη αστυνόμευση και χρήση καταχρηστικής βίας, έναντι άλλων συνοικιών της Αθήνας». (Χρηστάκης, ό.π., σ. 33)

⁴³⁹ Πρόκειται για τη συμπλοκή της 19/10/1977 στις εγκαταστάσεις της AEG στου Ρέντη. Ο, απολυμένος από την εταιρεία εξαιτίας της συνδικαλιστικής του δράσης, Γ. Σερίφης είχε συλληφθεί ως ύποπτος για συμμετοχή στη συμπλοκή, και για τη δολοφονία του Κασίμη, έντεκα μέρες μετά από αυτήν. Τελικά αθωώθηκε το 1979. Το 2002, στοχοποιήθηκε από τα ΜΜΕ και συνελλήφθη ως ύποπτος για συμμετοχή στην «Ε.Α. 17 Νοέμβρη», για την οποία επίσης αθωώθηκε.

Κατά τη διάρκεια της ομιλίας του Γλέζου μια ομάδα αυτόκλητων «αναρχικών» προσπάθησε να τον διακόψει, φωνάζοντας από έναν τηλεβόα τα συνθήματα «Βία στη βία της εξουσίας», «Θα σε ψηφίσουμε» κ.ά.

Ακολούθησαν επεισόδια και παρότι η ολιγομελής ομάδα απομονώθηκε και αποδοκιμάστηκε από το πλήθος το καλλιτεχνικό πρόγραμμα της συναυλίας ματαιώθηκε.

Μόνο ο Αντώνης Καλογιάννης πρόλαβε και είπε δυο τραγούδια...

Στο επίπεδο του λόγου που συντίθεται, υπάρχει μια σειρά παρατηρήσεων που μπορεί κανείς να κάνει. Αρχικά, πρέπει να ξεκαθαριστεί πως εδώ έχουμε μια «είδηση» που αφορά δύο συμβάντα – τη διεξαγωγή της εκδήλωσης απ' τη μια και τη διακοπή της από την άλλη. Από τον τίτλο του κειμένου, που αναφέρεται μόνο στο πρώτο από τα δύο συμβάντα, αλλά και από το γεγονός ότι η αφήγηση γι' αυτό καταλαμβάνει τα $\frac{3}{4}$ της συνολικής έκτασης του δημοσιεύματος, είναι σαφές ότι ο συντάκτης επιλέγει να δώσει περισσότερη έμφαση στην εκδήλωση, τους στόχους της και το είδος λόγου που αυτή προώθησε, παρά στις παρενοχλήσεις που οδήγησαν στη διακοπή της. Κι αυτό, παρά το ότι η διακοπή της εκδήλωσης πληροί εξ ίσου, αν όχι περισσότερο, τα κριτήρια των Galtung και Ruge για τη μετατροπή ενός συμβάντος σε είδηση: πέρα από τα κοινά τους χαρακτηριστικά, το πρώτο έχει επιπρόσθετα το πλεονέκτημα της *προσωποποίησης* (Σερίφης, χήρα Κασίμη, Γλέζος), ίσως και του *κατωφλίου* (αφού αφορούσε «πάνω από 3.000 άτομα») και της *σαφήνειας*· το δεύτερο όμως πληροί επίσης τα κριτήρια της *συνήχησης* (γιατί έχουν προηγηθεί πολλές εμφανίσεις των «αναρχικών» το προηγούμενο διάστημα, με αποκορύφωμα αυτήν κατά τον εορτασμό για το «Πολυτεχνείο» που είχε και παρόμοια χαρακτηριστικά), του *απροσδόκητου* και της *αρνητικότητας* – που είναι μάλλον και πιο «εμπορικά» κριτήρια.

Άρα, ο συντάκτης (ή η αρχισυνταξία της εφημερίδας) επιλέγει συνειδητά την προνομακική προβολή του λιγότερο εμπορικού από τα δύο συμβάντα. Αυτό μάλλον φανερώνει μια στρατηγική επιλογή, πρώτον, να δοθεί έμφαση στο θετικό γεγονός της κοινής εκδήλωσης, της μεγάλης προσέλευσης και της ενότητας και, δεύτερον, να προστατευθεί η προσπάθεια αυτή και οι φορείς της, μιας και η προβολή των επεισοδίων (απουσία, μάλιστα, της αστυνομίας που θα μπορούσε να ευθύνεται και /ή να κατηγορηθεί) θα υπερτόνιζε, είτε μια τάση (και) της (εξωκοινοβουλευτικής) αριστεράς για πολυδιάσπαση, είτε μια τρωτότητα του χώρου στην προβοκάτσια.

Κατά τα λοιπά, η αναπαράσταση των «αναρχικών» ακολουθεί το εξής σχήμα παραγωγής αντιθέσεων:

- είναι «αυτόκλητοι», δηλαδή δεν αντιπροσωπεύουν κανέναν και δεν κλήθηκαν από κανέναν να συμμετάσχουν στην εκδήλωση –σε αντίθεση με τις οργανώσεις που παρατίθενται πιο πάνω,
- είναι ασεβείς –γιατί διακόπτουν τον ομιλητή, ο οποίος μάλιστα είναι συμβολικό πρόσωπο της αντίστασης,
- καλύπτονται από ανωνυμία –σε αντίθεση με τον Μ. Γλέζο, τον οποίο ειρωνεύονται,
- αποτελούν μια «ολιγομελή ομάδα» –σε αντίθεση με το «πλήθος», και

- «απομονώνονται και αποδοκιμάζονται» –ένδειξη ωριμότητας των συγκεντρωμένων και διαχωρισμού της θέσης τους.

Όσον αφορά το συμβάν καθ' εαυτό (όσο μπορεί αυτό να διαχωριστεί από την δια του λόγου αναπαραγωγή του), μπορεί να οδηγήσει σε κάποιες υποθέσεις και συμπεράσματα σχετικά με την ανάδυση και τα χαρακτηριστικά του «αναρχικού» χώρου. Ο λόγος που οι «αναρχικοί» φέρονται να διατυπώνουν δείχνει την απροθυμία τους να συμμετάσχουν στο πεδίο της πολιτικής («Βία στη βία της εξουσίας», δηλαδή «η απάντηση στην κρατική καταστολή δεν μπορεί να είναι μουσικές εκδηλώσεις και εκφωνήσεις λόγων») και κινητοποίηση της ειρωνίας και του σαρκασμού για τη συνάρθρωση ενός (αντι-)πολιτικού λόγου («Θα σε ψηφίσουμε», δηλαδή «απ' τη στιγμή που επιλέγεις πολιτικά μέσα, δεν αντιστέκεσαι αλλά συμμετέχεις στο παιχνίδι του κοινοβουλευτισμού που είναι εξ ορισμού αντίθετο με την ορθή επαναστατική στρατηγική»).

Σε αυτό το συμβάν λοιπόν της επεισοδιακής διακοπής που η εφημερίδα τεχνηέντως υποβαθμίζει, εστιάζει ο Βότσης για να αναπτύξει μια σκληρή κριτική που απευθύνει προς το συγκεκριμένο τμήμα του αναρχικού χώρου που εντοπίζει στα Εξάρχεια –ή και το ταυτίζει με αυτά. Το κείμενο του Βότση, που δημοσιεύτηκε τέσσερις μέρες μετά, εκτός από μια σφοδρή επίθεση στους «ταραξίες», που ξεκινά ήδη από τον υπότιτλο («Γι' αυτούς που μονοπωλούν κι εκθέτουν το αντιεξουσιαστικό κίνημα»), παρουσιάζει και περισσότερες λεπτομέρειες για την εξέλιξη της εκδήλωσης έως τη διακοπή της. Διαβάζουμε, ας πούμε, πως οι «3-4 χιλιάδες νέοι» που «κατέκλυσαν ασφυκτικά το γήπεδο 'Σπόρτινγκ'» ανήκαν σε όλο το φάσμα της Αριστεράς: «από το ΠΑΣΟΚ, την ΕΔΑ, το 'Ρήγα Φεραίο' και την 'Σοσιαλιστική Πορεία', ως τις ακροαριστερές ΟΚΔΕ, ΟΠΑ, ΟΣΕ και ως τους αναρχικούς»· επίσης πως «[μ]ύλησε η γυναίκα του Χρήστου Κασίμη [...] [και] διαβάστηκε χαιρετισμός του προφυλακισμένου Γιάννη Σερίφη».

Ο Βότσης κάνει σαφές με τα παραπάνω πως η εκδήλωση ήταν όσο «αντιεξουσιαστική» θα μπορούσε, μη αφήνοντας έτσι, εκ προοιμίου, κανένα περιθώριο να εξηγηθεί η στάση των «αυτόκλητων 'αναρχικών'» παρά, είτε ως παραλογισμός, είτε, όπως τιτλοφορείται η δεύτερη ενότητα, ως «ΠΡΟΒΟΚΑΤΣΙΑ»:

Η προσχεδιασμένη (όπως αποκαλύπτουν προκηρύξεις, που διαβάστηκαν και μοιράστηκαν στην διάρκεια της εκδήλωσης) επίθεση των ταραξιών έφτασε, κατά σύμπτωση, στο φόρτε της όταν ο Μανώλης Γλέζος, αφού εξέθεσε τα συγκεκριμένα κρούσματα «ασύδοτης καταπάτησης των κοινωνικών δικαιωμάτων και ατομικών ελευθεριών» αναφέρθηκε στη στάση των κομμάτων:

«Ιδιαίτερα τα κόμματα της Αριστεράς –είπε- οφείλουν, επί τέλους, να κατανοήσουν ότι δεν μπορούν να δείχνουν ευαισθησία μόνον όταν οι διώξεις αφορούν τα μέλη τους και το κόμμα τους. Οι παραβιάσεις των ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών και δικαιωμάτων δεν είναι θέματα κομματικού πατριωτισμού. Αφορούν το σύνολο. Κι όταν καίγεται το σπίτι του διπλανού σου και δεν αντιδράσεις, θα καεί και το δικό σου...».

Ο Γλέζος («ο μόνος ξένος», όπως σημειώνεται, «που αποχαιρέτησε τον Αντρέας Μπάαντερ, την Γκούντρον Ένσλιν και τον Γιαν Καρλ Ράσπε στους ανοιχτούς τάφους τους») διακόπηκε ακριβώς όταν καυτηρίαζε τη στάση της κοινοβουλευτικής Αριστεράς –η οποία, όπως είδαμε και

σε άλλες περιπτώσεις, εξερέθιζε ακόμη περισσότερο και από την κυβέρνηση πολλές φορές, τις (θεωρητικά συγγενείς με αυτήν) εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις. Η «λεπτομέρεια» αυτή αποτελεί ακόμα μια ένδειξη πως οι «10-15 ταραξίες» δεν νομιμοποιούνταν να διαμαρτυρηθούν, πόσω μάλλον με αυτόν τον τρόπο. Η ενότητα κλείνει με το εξής ερώτημα:

Ποιος βγήκε ωφελημένος, που χάλασε η πρώτη μαζική εκδήλωση κατά της πρόσφατης εξάρσης των μέτρων καταστολής; Και διαφορετικά: ποια αποτελεσματικότερη «προβοκάτσια» [...] θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από εκείνους ακριβώς, που θέλουν το μέγα πρόβλημα των λαϊκών ελευθεριών, να περιοριστεί στα στενά πλαίσια του κλεφτοπόλεμου «αναρχικών» και αστυνομίας –«φρουρού της κοινωνικής γαλήνης».

Εκτός από προβοκάτορες όμως, οι «ταραξίες» παρουσιάζονται (και εδώ) ως ανώριμοι και θρασύδειλοι:

Οι 10-15 ταραξίες (ανάμεσά τους και τρεις από τους προφυλακισθέντες για «ηθική αυτουργία») αρνήθηκαν να κάνουν χρήση της... «εξουσίας του μικροφώνου», όταν τους προσφέρθηκε, για να μιλήσουν ανοιχτά για τις «γελοίες προσωπικότητες» (δηλαδή, τους δικηγόρους και τους μάρτυρες υπεράσπισης στις δίκες τους...) που θέλουν να προβληθούν για να ασκήσουν τη δική τους... εξουσία, για τη «συναυλία-θέαμα με προϊόντα της καταναλωτικής κοινωνίας» (που οργάνωσαν, διάβωλε, και αναρχικοί –χωρίς, βέβαια, κανείς να τη θεωρεί... επαναστατική εκδήλωση) και, προ παντός, για να διακηρύξουν ότι αρνούνται τον όρο «πολιτικός κρατούμενος» γιατί αυτοί, λέει (που κάνουν την πάπια στα δικαστήρια κι εκλιπαρούν ανακριτές και... γελοίες προσωπικότητες) είναι «αιχμάλωτοι του πολέμου ανάμεσα σε εξουσιαστές και εξουσιαζόμενους...».

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, με τίτλο «*ΚΡΕΤΙΝΙΣΜΟΣ*», παρατίθενται, με τη χρήση παραδειγμάτων, τα χαρακτηριστικά αυτής της «παρέας αυτόκλητων ‘αναρχικών’»,

ενός κλειστού κυκλώματος (στο κοινωνικό και πολιτικό περιθώριο), που αυτάρεσκα μονοπωλεί τα τελευταία χρόνια την έκφραση του αντι-εξουσιαστικού κινήματος στον τόπο μας –συνηθέστατα για να το δυσφημήσει. Θλιβερά κακέκτυπα ξένων επαναστατικών τάσεων και κινήσεων, παρά γεννήματα της κρίσης στο χώρο της ελληνικής παραδοσιακής αριστεράς, αρκετοί από τους αυτόκλητους «αναρχικούς» μας:

* Εντοπίζονται και γεωγραφικά στο «γκέτο των Εξαρχείων» που αυτοπροβαλλόμενο κατάφερε να λειτουργεί... εξουσιαστικά σε σχέση με πραγματικές αντιεξουσιαστικές κινήσεις σε συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά, στην Πάτρα, στη Θεσσαλονίκη, στο Ηράκλειο, κ.ά.

* Ποικιλώνυμων ομάδων και τάσεων, καταφεύγουν στην πράξη σε έναν «αναχωρητισμό» (και από την κοινωνική πάλη) και όχι από συνειδητή επιλογή και υιοθέτηση μιας «ατομικιστικής» αντίληψης, όσο από αδυναμία, που βρίσκει εύκολο καταφύγιο στη σημερινή ευδαιμονία του «χαβαλέ» και την ονειροπόληση μιας αυριανής επανάστασης.

* Παραμένουν συστηματικά έξω από συγκεκριμένους κοινωνικούς χώρους και –στην καλύτερη περίπτωση– εκφράζουν τις ιδέες τους με την έκδοση εντύπων και την κυκλοφορία προκηρύξεων, αποφεύγοντας κάθε απόπειρα επέμβασης στις κοινωνικές διαδικασίες.

* Εκφράζονται (μάλλον, εκτονώνονται) πολιτικά σπανιότατα με αυτόνομες εκδηλώσεις τους (π.χ. διαδήλωση και σύγκρουση με την αστυνομία την Πρωτομαγιά του 1976, η αντιμilitarιστική συγκέντρωση στο «Γκλόρια») και συνηθέστερα «προβοκάροντας» τις εκδηλώσεις κομμάτων ή κινήσεων αποκλειστικά της Αριστεράς – [...] με μόνιμη επιδίωξη τη σύγκρουση. [...]

* Αφυπνίζονται –και εκστασιάζονται- κάθε φορά που στο εξωτερικό (κυρίως στη Γερμανία) κάποιος δίνουν και τη ζωή τους στην επαναστατική πάλη (φτάνουν και να βαφτίζουν αναρχικούς τους αγωνιστές της ΡΑΦ) και επιδιώκουν με σπασμωδικές ενέργειες να μονοπωλήσουν τις αντιδράσεις στον ελληνικό χώρο. Έτσι [...] έφτασαν στο σημείο να προβοκάρουν, χωρίς αποτέλεσμα, την μοναδική μαζική συγκέντρωση στην Αθήνα (στο θέατρο «Ρουαγιάλ» τον Αύγουστο 1976) στα πλαίσια της καμπάνιας για την απελευθέρωση του Ρολφ Πόλε.

* [...] [Π]άντως, το τελευταίο σπέρμα της επανάστασης στον τόπο μας ευτυχώς δεν έχει ξεπέσει στο «γκέτο» των Εξαρχείων...

Η απαξιώτικη αυτή αποστροφή συμπυκνώνει το μήνυμα ολόκληρου του άρθρου, το οποίο επισημαίνει ή κατασκευάζει, μιλώντας σχεδόν εν ονόματι της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, μια νέα σχισμή ή πτύχωση στο «σώμα» της (στο οποίο συμπεριλαμβάνονται, κατά το κείμενο, οι αναρχικοί-χωρίς-εισαγωγικά), όπου ενοικούν οι «αναρχικοί»-με-εισαγωγικά, οι οποίοι είναι «ακίνδunami» για την εξουσία και τελικά δρουν (από σχέδιο ή από ανεπάρκεια) ως προβοκάτορες, κατά του «πραγματικού» ή «υγιούς» αντιεξουσιαστικού κινήματος, του μόνου που έχει επαναστατική δυναμική και το οποίο δεν εντοπίζεται-περιορίζεται (δεν είναι δηλαδή εδαφικοποιημένο), αλλά εμφανίζεται μέσω κινήσεων «σε συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά, στην Πάτρα, στη Θεσσαλονίκη, στο Ηράκλειο, κ.ά. (είναι δηλαδή μοριακό, απεδαφικοποιημένο, εμφανίζεται μόνο με την «αυτότητα» της δράσης του).

Αν η Αριστερά, ή και η εξωκοινοβουλευτική «εκδοχή» της, μπορούν να θεωρηθούν τοπολογικοί όροι, η νέα αυτή πτυχή μπορεί να προσδιοριστεί, για πρώτη φορά με τόσο αναντίρρητο τρόπο, χωρικά: αναδύεται, εξυφαινεται, «διπλώνει» στα Εξάρχεια· κατά έναν τρόπο, *συμπίπτει* με τα Εξάρχεια –εξ ου και, αναγκαστικά σχεδόν, ο χαρακτηρισμός «γκέτο» που αποδίδεται στην περιοχή και από τον τίτλο του άρθρου. Πάντως, στις παρατηρήσεις του Βότση για το θέμα, αναδεικνύεται για πρώτη φορά ένα ζήτημα που λανθάνει, ως άρρητο ερώτημα, από τις απαρχές τούτης της εργασίας: έχει η εξουσία, κατά τη λειτουργία ή την κυκλοφορία της στο κοινωνικό σώμα, «ανάγκη» από ένα χώρο όπου συμπυκνώνονται ή συγκεντρώνονται οι δυνάμεις που της αντιτίθενται; Η απάντηση μοιάζει προφανής: είναι λογικά προτιμότερο ο εχθρός σου να είναι συγκεκριμένος και χωρικά περιορισμένος, παρά διάσπαρτος και πρωτεϊκός.⁴⁴⁰ Αλλά ο Βότσης εδώ μοιάζει να λέει κάτι άλλο: πως οι αντιεξουσιαστές των Εξαρχείων κατάφεραν, μέσω της

---

⁴⁴⁰ Εξ ου και η επιμονή των Deleuze και Guattari στον *λειό χώρο* ως πεδίο εκδίπλωσης της πολεμικής μηχανής. Η προσέγγισή τους αντλεί μεταξύ άλλων και από το διάσημο αρχαίο εγχειρίδιο του Κινέζου στρατηγού και φιλοσόφου Sun Tzu και αποφθέγματα όπως: «Ο τρόπος του πολέμου / Είναι ο τρόπος της εξαπάτησης [...] Όταν είσαι κοντά, / Να φαίνεσαι μακριά. / Όταν είσαι μακριά, / Να φαίνεσαι κοντά. [...] Εμφανίσου / Εκεί που / Δεν σε περιμένουν.» Sun Tzu (2002) *The Art of War*. London: Penguin, σσ. 4-6.

αυτοπροβολής, να δρουν «εξουσιαστικά» επί «πραγματικών» αντιεξουσιαστικών κινήσεων σε άλλα αστικά περιβάλλοντα· δηλαδή, επιτέλεσαν ένα ρόλο βολικό για την «εξουσία», αυτοπαγιδευόμενοι (;) ως ο πρωταρχικός στόχος της καταστολής.

Σε ποιο βαθμό όμως αυτό είναι *ενάντια* στο συμφέρον του αντιεξουσιαστικού κινήματος; Ειδικά εάν οι «πραγματικοί» αντιεξουσιαστές βρίσκονται και δρουν αλλού, θα πίστευε κανείς πως τους εξυπηρετεί ο αντιπερισπασμός των Εξαρχείων. Νομίζω ότι η ενόχληση που εκφράζεται στο άρθρο υποκρύπτει πιο πολύπλοκες σχέσεις, τόσο χωρικές, όσο και ιδεολογικο-πολιτικές. Ίσως ο Βότση να διαισθάνεται, μεταξύ άλλων, ότι η διαδικασία που περιγράφει διευκολύνει αυτό που ο Μπελαντής ονομάζει «κοινωνική περικύκλωση» του αντιεξουσιαστικού χώρου,⁴⁴¹ μια από τις κεντρικές στρατηγικές της οποίας ήταν η καταστολή στα Εξάρχεια κατά τη δεκαετία του 1980 – την οποία θα εξετάσουμε σε επόμενο κεφάλαιο.

Όπως και να 'χει, ο όρος «γκέτο» αποδίδει στο χώρο των Εξαρχείων συγκεκριμένα κοινωνικά και χωρικά χαρακτηριστικά που, όπως θα δούμε αμέσως, δεν τα έχει. Εν τούτοις, ο υπερβολικός αυτός χαρακτηρισμός για την περιοχή, υποδεικνύει *κάτι άλλο* (που ο αρθρογράφος είχε συλλάβει ενδεχομένως διαισθητικά, αν και κατ' ουσίαν υπονομεύει το υπόλοιπο κείμενό του): ότι τα Εξάρχεια αποτελούν πια ένα ιδιαίτερο *χωροκοινωνικό* μόρφωμα, ακατανόητο χωρίς το ιδιαίτερο χωρικό περιβάλλον εντός του οποίου αναπτύσσεται και με το οποίο διαντιδρά· και ότι, συνεπώς, οι «αναρχικοί των Εξαρχείων» δεν μπορούν να κριθούν ως μέρος του αναρχικού κινήματος και των επαναστατικών υποχρεώσεων ή ορθών στρατηγικών του, αλλά ως ένα συγκεκριμένο, σχετικά αυτόνομο, ιδιαίτερο και, όντως, *εντοπισμένο* χωρικό συναρμολόγημα. Τα Εξάρχεια, παράλληλα (και σε μια πολύπλοκη, αμφίδρομη και πολύσημη σχέση) με τις στρατηγικές λόγους που αναπτύσσονται γύρω τους κατασκευάζοντάς τα ως αντικείμενο αποφάνσεων, γίνονται πράγματι ένα ιδιαίτερο *milieu*, μια χωρική ανωμαλία/ενικότητα (singularity) εντός του αστικού συνεχούς, μια «ετεροτοπία». Τι λογοθετικές συνέπειες όμως έχει η χρήση του όρου «γκέτο»;

Παρέκβαση: Ήταν τα Εξάρχεια γκέτο:

Ο χαρακτηρισμός «γκέτο» για τα Εξάρχεια ίσως χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στο παραπάνω κείμενο του Βότση, ίσως και όχι. Είναι πάντως σίγουρο ότι έκτοτε χρησιμοποιήθηκε – και χρησιμοποιείται έως σήμερα, παρότι οι (με παρόμοιο τρόπο χρησιμοποιούμενοι) όροι «άβατο» ή και «κράτος (των Εξαρχείων)» δείχνουν να επικρατούν τα τελευταία χρόνια- για να χαρακτηρίσει αυτή τη γειτονιά της Αθήνας. Η παρούσα ενότητα δεν επιχειρεί μόνο να διερευνήσει το κατά πόσο τα Εξάρχεια μπορεί να ανταποκρίνονταν σε αυτό το χαρακτηρισμό την εποχή της δημοσίευσης του παραπάνω άρθρου, αλλά και να αναλύσει τη σχετική απόφανση στη θετικότητα της.

Κατ' αρχάς, ας υποθέσουμε ότι δεν είναι δυνατόν ένας δημοσιογράφος με την πολιτική εμπειρία και τις ιδεολογικές αναφορές του Βότση να εννοούσε κυριολεκτικά την απόδοση του χαρακτηρισμού «γκέτο» σε μια περιοχή της Αθήνας που σίγουρα γνώριζε καλά και που, όπως θα δούμε, απέχει πολύ από το να δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό αυτόν· ας υποθέσουμε,

⁴⁴¹ Μπελαντής, *όπ.π.*, σ. 171-77.

ακολουθώντας αυτή τη γραμμή σκέψης, ότι ο όρος «γκέτο» χρησιμοποιείται από τον Βότση μόνο μεταφορικά για να χαρακτηρίσει το «[κλειστό κύκλωμα] (στο κοινωνικό και πολιτικό περιθώριο), που αντάρκεσα μονοπωλεί τα τελευταία χρόνια την έκφραση του αντι-εξουσιαστικού κινήματος στον τόπο μας». Σύμφωνα με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, ο επίμαχος όρος δεν είναι μια άμεσα χωρική αλλά μια «τοπολογική» αναφορά: γκέτο είναι η αντι-εξουσιαστική ομάδα των Εξαρχειών σε σχέση με τις υπόλοιπες που, σε αντίθεση με αυτό το «κλειστό κύκλωμα» που έχει διαλέξει τον αναχωρητισμό και την απομόνωση, συνεργάζονται μεταξύ τους και παρεμβαίνουν σε ευρύτερους κοινωνικούς χώρους.

Ακόμη όμως και αν είναι αυτή η «ορθή» ανάγνωση του κειμένου (και πολλά στοιχεία θα την υποστήριζαν), οι προθέσεις του Βότση προδίδονται (και αφήνω επίτηδες τη φράση στην αμφισημία της) από τη διατύπωση «εντοπίζονται και γεωγραφικά στο ‘γκέτο’ των Εξαρχειών»: με την τελευταία, ο Βότσης κάνει σαφές ότι το «‘γκέτο’ των Εξαρχειών» είναι, γι’ αυτόν, ο χώρος εντοπισμού του «κλειστού κυκλώματος» και όχι μια μετωνυμία για το ίδιο το κύκλωμα. Το ίδιο ισχύει για την καταληκτική φράση: «πάντως, το τελευταίο σπέρμα της επανάστασης στον τόπο μας ευτυχώς δεν έχει ξεπέσει στο ‘γκέτο’ των Εξαρχειών...».

Μία προ-φουκωική ανάλυση θα έψαχνε να αποδείξει το προφανές (ότι δηλ. τα Εξάρχεια δεν ήταν «γκέτο» με τη στενή έννοια) και άρα ότι ο λόγος του Βότση ήταν «ιδεολογικός», δηλ. προκατειλημμένος, αποκρύπτων, παραπλανητικός. Και πράγματι, η κατάρριψη του κεντρικού, συνθηματολογικά διατυπωμένου, ισχυρισμού του κειμένου του Βότση είναι πολύ εύκολη.

Ας το δούμε, κατ’ αρχάς, ετυμολογικά. Η λέξη «γκέτο» (αγγλ. *ghetto*) προέρχεται είτε (α) από τη λέξη *getto* που, στην ενετική διάλεκτο, σήμαινε το παραπροϊόν (σε μορφή υαλώδους ουσίας) της εκκαμίνευσης μεταλλεύματος το οποίο αποθηκευόταν στη νησίδα όπου απομονώνονταν οι Εβραίοι στη Βενετία (σε μια παραλλαγή, *getto* σήμαινε στα ενετικά το μεταλλοχυτήριο, σημαντικό τοπόσημο της ίδιας νησίδας) είτε (β) από την ιταλική λέξη *borghetto*, υποκοριστικό του *borgo* (δήμος).⁴⁴²

Στην τρέχουσα χρήση του ως ουσιαστικό, ο όρος σημαίνει «περιοχή της πόλης όπου κατοικούν μέλη μιας μειονοτικής ομάδας, κυρίως λόγω κοινωνικών, νομικών ή οικονομικών πιέσεων»⁴⁴³ ή και γενικότερα «μια πτωχευμένη, παραμελημένη ή άλλως υποβαθμισμένη αστική περιοχή, που συνήθως χαρακτηρίζεται και από δυσανάλογα υψηλή εγκληματικότητα».⁴⁴⁴ Είναι φανερό ότι ο Βότσης είχε κατά νου ένα συνδυασμό αυτών των ορισμών (έστω σε μια χαλαρή εκδοχή) όταν έγραφε το επίμαχο άρθρο. Ας συνθέσουμε παραλλάσσοντας: «μια υποβαθμισμένη αστική περιοχή όπου κατοικούν μέλη μιας μειονοτικής ομάδας και η οποία χαρακτηρίζεται από δυσανάλογα υψηλή παραβατικότητα». Μπορούν τα Εξάρχεια να «χωρέσουν» σε αυτόν τον ορισμό; Προφανώς όχι: η απουσία σαφών (υλικών) χωρικών ορίων,⁴⁴⁵ η σύνθεση και η

---

⁴⁴² Βλ. <http://en.wikipedia.org/wiki/Ghetto>.

⁴⁴³ Οπ.π.

⁴⁴⁴ <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=ghetto>.

⁴⁴⁵ Μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι τα απτά όρια απουσιάζουν ακόμα και από γκέτο των αμερικανικών μεγαλουπόλεων, στην περίπτωση των Εξαρχειών όμως υπάρχει και το ακόμη μεγαλύτερο παράδοξο της γειτνίασης

κινητικότητα του πληθυσμού που κατοικεί ή εργάζεται σε ή/και διέρχεται από τα Εξάρχεια και η πολλαπλότητα των αστικών λειτουργιών και χρήσεων που χαρακτηρίζουν την περιοχή αρκούν για να καταστήσουν τον χαρακτηρισμό «γκέτο» εντελώς ακατάλληλο για την περιγραφή της.

Από ιστορική σκοπιά τώρα. Αστικές περιοχές μετατρέπονται σε γκέτο με έναν εκ των τριών ακόλουθων τρόπων (ή με συνδυασμό τους):

- αποτελώντας θυλάκους υποδοχής μεταναστών, συνήθως παράνομων ή άτυπων, και συχνά με κοινά εθνοτικά ή φυλετικά χαρακτηριστικά⁴⁴⁶
- αποτελώντας το χώρο στον οποίο εξαναγκάζεται άμεσα να απομονωθεί μια μειονοτική ομάδα, είτε δια της βίας (έκδηλης ή λανθάνουσας) είτε δια νομικών περιορισμών⁴⁴⁶
- αποτελώντας την, για οικονομικούς λόγους, μοναδική επιλογή για εύρεση κατοικίας μια κοινωνικής ομάδας, συχνά οριζόμενης και με εθνοτικούς ή φυλετικούς όρους.⁴⁴⁶

Ας εξετάσουμε αυτά τα σημεία ένα προς ένα:

- αν ήταν τα Εξάρχεια θύλακος υποδοχής μιας συγκεκριμένης ομάδας, αυτή θα ήταν μάλλον οι φοιτητές, με κοινό χαρακτηριστικό την ηλικιακή τους ομάδα και την ιδιότητά τους⁴⁴⁶· επ' ουδενί όμως μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι οι φοιτητές αποτελούσαν τη μοναδική –ή έστω την πλειοψηφική- πληθυσμιακή ομάδα της περιοχής. Εξάλλου, στα γκέτο, η εγκατάσταση των ομάδων χαρακτηρίζεται από το μόνιμο χαρακτήρα της, τόσο σε ατομικό και συγχρονικό επίπεδο (τα γκέτο αποτελούν περιοχές κατοικίας, των οποίων οι κάτοικοι σπανίως μετακινούνται σε άλλες περιοχές της πόλης για εργασία ή άλλες δραστηριότητες), όσο και σε συλλογικό και διαχρονικό (οι ομάδες τείνουν να εγκαθίστανται στα γκέτο για μακρά χρονικά διαστήματα, αν δεν υπάρξει κάποια εξωγενής επέμβαση, συνήθως χωρικού χαρακτήρα διευθέτηση –νομοθετική, σε επίπεδο σχεδιασμού κ.λπ.). Στα Εξάρχεια, δεν υπάρχει μονιμότητα σε συγχρονικό/ατομικό επίπεδο: η ημερήσια κινητικότητα κατοίκων και επισκεπτών είναι υψηλή, και πολλές από τις κοινωνικές ομάδες που συχνάζουν στην περιοχή, προσδίδοντάς της τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της, δεν κατοικούν απαραίτητα μόνιμα σε αυτή. Αντίθετα, σε διαχρονικό/συλλογικό επίπεδο, υπάρχουν δύο τουλάχιστον είδη συναρμολογημάτων, οι φοιτητές αφενός και οι πολιτικού χαρακτήρα οργανώσεις ή κινήσεις αφετέρου, που έχουν σταθερή και διαχρονική παρουσία στα Εξάρχεια.
- δεν έχει υπάρξει –τουλάχιστον μέχρι το χρόνο συγγραφής του άρθρου- καμία έκδηλη προσπάθεια εξαναγκασμένου φυσικού ή νομικού περιορισμού οποιασδήποτε κοινωνικής ομάδας στην περιοχή των Εξαρχείων.
- δεν υπάρχει καμία ιδιαιτερότητα στον τρόπο παραγωγής του δομημένου χώρου στα Εξάρχεια σε σχέση με άλλες περιοχές μικτής κατοικίας του κέντρου της Αθήνας, ούτε ιδιαίτερες διακυμάνσεις στις τιμές της γης (τα ενοίκια ισορροπούν σε ένα σχετικά

(και της λειτουργικής και νοογεωγραφικής ώσμωσης) με την ακριβότερη σε αξίες γης και υψηλότερου συμβολικού κύρους περιοχή του κέντρου, το Κολωνάκι.

⁴⁴⁶ Glaeser, E. (1997) "Ghettos: The Changing Consequences of Ethnic Isolation", στο https://www.bostonfed.org/economic/nerr/tr1997/spring/glsr97_2.htm.

προσιτό επίπεδο, αφενός λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων της περιοχής για ανοικοδόμηση και αφετέρου λόγω της ζήτησης από τον φοιτητικό πληθυσμό⁴⁴⁷ που να δικαιολογούν την υπόθεση ότι υπήρξαν μειονεκτούσες ομάδες που κατέλυσαν στα Εξάρχεια ως τελευταία ή μοναδική τους επιλογή για οικονομικούς λόγους.

Ως εδώ, καταρρίψαμε πολύ εύκολα την απόδοση του χαρακτηρισμού «γκέτο» στα Εξάρχεια. Μία μετά-φουκωική ανάλυση, ωστόσο, δεν θα αρκούταν σε αυτό, δηλ. στην κατάδειξη του ψεύδους της σχετικής πρότασης, μιας και αυτή θα προϋπέθετε απλώς την αναγωγή στο πρόδηλο περιεχόμενο της πρότασης ως λογικής κατασκευής (τυποποίηση) και την αναζήτηση του λανθάνοντος περιεχομένου της (ερμηνεία). Αντίθετα, εδώ το ζητούμενο είναι «η περιγραφή αυτού που έχει όντως ειπωθεί στη θετικότητα του». Τι έχει όμως όντως ειπωθεί;

Ολόκληρο το άρθρο του Βότση βρίθεται αποφάνσεων προς ανάλυση. Χάριν απλότητας ωστόσο, αλλά και ουσίας, μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως και μόνο ο τίτλος «**Το 'γκέτο' των Εξαρχείων**» συνιστά μian απόφαση *κατεξοχήν*, στοιχειώδη μεν αλλά πυκνή:

- πρώτον, δεν είναι μια φράση που τοποθετείται απλώς στο συνεχές μιας παράδοσης ή μιας αρχαιολογίας, αλλά αποτελεί ένα συμβάν στο πεδίο του λόγου, μια χειρονομία ρήξης που εγκαινιάζει μια γενεαλογία¹
- δεύτερον, χαρακτηρίζεται από κανονικότητα, δηλ.
  - περιβάλλεται από έναν χώρο συναφών αποφάνσεων, πολλές εκ των οποίων προϋπάρχουν και, όπως θα δούμε, σχηματίζουν ήδη ένα συνεκτικό σχηματισμό λόγου τις οποίες όμως νοηματοδοτεί εκ νέου και αναδιατάσσει, μετασχηματίζοντας ή αναπροσαρμόζοντας όλο το σύστημα²
  - συσχετίζεται με έναν χώρο υποκειμενικών θέσεων, αντικειμένων και εννοιών που είναι ενδογενείς μεταβλητές της³
  - συμπληρώνεται από έναν χώρο που ενοικείται από στοιχεία εκτός του λόγου: τον αστικό χώρο, τις πολιτικές οργανώσεις, τις κοινωνικές ομάδες, τους θεσμούς, κ.λπ.

Στον παράπλευρο χώρο της, η απόφαση συναντά τον περί «προβοκατόρων» λόγο που, σε διάφορες στιγμές και υπό διάφορες συνθήκες, συμπίπτει ή διασταυρώνεται με τον κυρίαρχο μεταπολιτευτικό λόγο περί «μειοψηφιών που απειλούν τη σιωπηρή πλειοψηφία», «εξτρεμισμού (αριστεροχουντισμού) που απειλεί την εύθραυστη δημοκρατία μας» κ.λπ., *ασχέτως* του ότι η ανάλυση του Βότση θέλει τα Εξάρχεια εσωτερικό αντίπαλο μιας υγιούς, κινηματικής, εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς (που περιλαμβάνει και τους αναρχικούς) και όχι, όπως (θα) έκανε ο κυρίαρχος λόγος, ως αναγκαίο συμπλήρωμα ή μέρος της. Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία από τις σημασιολογικές διαφορές είναι η δομική λειτουργία: όπως ο όρος «προβοκάτσια» διαστέλλεται και μετατρέπεται από μερικό ενδεχόμενο ή ρωγμή σε κομβικό σημείο για οποιαδήποτε πολιτική έκφραση δεν ανήκει στον χώρο της επίσημης Αριστεράς ή της

---

⁴⁴⁷ Βλ. σχετικά και Πιτροπάκης, Γ. (2002) «Αφιέρωμα Εξάρχεια: Ζωντανές ιστορίες», *Έπιλον της Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας*, τ. 606, 17/11/2002, σ. 35.

αντιτίθεται δικαιολογώντας εκ προοιμίου την καταστολή της, έτσι και ο όρος «γκέτο» διαστέλλεται και μετατρέπεται από μερικός θύλακας μιας μειονότητας εντός των Εξαρχείων (το «γκέτο» των Εξαρχείων ως υποσύνολό τους) σε κομβικό σημείο που κωδικώνει, τόσο μια συγκεκριμένη υποκειμενικότητα (που συνδυάζει την πολιτική αμφισβήτηση με έναν «αναχωρητισμό» και μια «ατομικιστική αντίληψη»), όσο μια ολόκληρη περιοχή (τα Εξάρχεια είναι «γκέτο», συμπίπτουν με αυτό), επίσης δικαιολογώντας εκ των προτέρων το στιγματισμό και την καταστολή τους.

Η «τακτική πολυσημία του λόγου», που εύστοχα επικαλούνταν ο Foucault, και η οποία τον κάνει κατάλληλο για χρήση σε μια ποικιλία πολιτικών στόχων, ακόμα και αντίθετων μεταξύ τους, φαίνεται στην περίπτωση της παραπάνω απόφασης και σε σχέση με το *συσχετισμένο* χώρο της. Η ίδια η απόφαση δημιουργεί μια αυστηρά *δυναμική* δυνατότητα για τη λήψη μιας υποκειμενικής θέσης (αναγκαστικά 0 ή 1, είτε μέσα στο «γκέτο» είτε έξω από αυτό, είτε «με τα Εξάρχεια» είτε εναντίον τους) που είναι τελικά *απουσία* δυνατότητας: εξ αιτίας της χρήσης του απαξιωτικού όρου «γκέτο», η μόνη επιλέξιμη υποκειμενική θέση είναι *έξω* από τη μαύρη τρύπα που αυτός επισημαίνει. Έτσι, το 'γκέτο', δηλαδή το συναρμολόγημα, των Εξαρχείων γίνεται το νέο άκρο, το νέο εξοβελιστέο υπόλειμμα, το νέο όριο του ανταγωνισμού, από την «από εδώ» όχθη του οποίου μπορεί πια να βρεθεί ακόμα και η εξωκοινοβουλευτική Αριστερά –μαζί με την επίσημη, και άρα με το υπόλοιπο πολιτικό σύστημα με τους δικούς του όρους ανταγωνισμού («κοινωνικής πάλης»).

Όσον αφορά το *συμπληρωματικό* χώρο της συγκεκριμένης απόφασης, αυτόν δηλαδή πέραν του λογοθετικού σχηματισμού που αναλύσαμε: όπως είδαμε, η συναυλία στο Σπόρτινγκ διοργανώθηκε από την *Επιτροπή Προστασίας των Ατομικών Ελευθεριών*, ενάντια στην κρατική καταστολή και για συμπαράσταση στα δεκαέξι άτομα που συνελήφθησαν ως ηθικοί αυτουργοί για τα επεισόδια στη διαδήλωση διαμαρτυρίας της 18ης Οκτωβρίου 1977 για το θάνατο των τριών μελών της RAF στις γερμανικές φυλακές (βλ. ενότητα 11.3.2 του παρόντος). Μεταξύ αυτών που προσπάθησαν να διαλύσουν την εκδήλωση (οι «τρεις εκ των συλληφθέντων» που αναφέρει ο Βότσης) ήταν ο Κ. Βασιλειάδης (εκδότης του *Εδώ και Τώρα*), ο Μ. Πρωτοψάλτης (εκδότης του *Κόκκορα*) και ο τραγουδοποιός Νικόλας Άσιμος, που μόλις είχαν αποφυλακιστεί. Η προκήρυξη που μοίραζαν –και επιχείρησαν να διαβάσουν μέσω τηλεβόα την ώρα που μιλούσε ο Γλέζος- είχε τίτλο «Ενάντια στην Καπηλεία και Εκμετάλλευση της Φυλάκισής μας», επιχειρώντας

ουσιαστικά να αναδείξουν και κυρίως να εμποδίσουν την «οικειοποίηση» του αγώνα των αναρχικών όχι μόνο από τα «αστικά έντυπα και κόμματα», αλλά και από γνωστούς καλλιτέχνες της μουσικής βιομηχανίας (στην εν λόγω συναυλία επρόκειτο να τραγουδήσουν μεταξύ άλλων η Χάρης Αλεξίου, η Άννα Βίση, η Μαρίζα Κοχ, ο Βασίλης Παπακωνσταντίνου και ο Διονύσης Σαββόπουλος, γεγονός που προφανώς συνδέεται με την αθρόα προσέλευση του κόσμου [...]).⁴⁴⁸

⁴⁴⁸ Σούζας, *όπ.π.*, σ. 247. Για το πλήρες κείμενο που μοιράστηκε στο Σπόρτινγκ σε 1500 αντίτυπα, βλ. Άσιμος, Ν. (1981) *Αναζητώντας Κροκανθρώπους*. Αθήνα: «Ανέκδοτο», σσ. 100-1.

Αυτή η σκληροπυρηνική «εναλλακτική» στάση, σύμφωνα με την οποία το πολιτισμικό επικωδικώνει και το ίδιο το πολιτικό, δεν είναι φυσικά ξένη στην Αριστερά (με κυρίαρχα ίσως παραδείγματα την κριτική των Adorno και Horkheimer στη μαζική κουλτούρα και του Debord στην «κοινωνία του θεάματος»),⁴⁴⁹ ωστόσο η συγκεκριμένη παρέμβαση ξεσήκωσε όντως οργισμένες αντιδράσεις, ιδιαίτερα από τις εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις που διοργάνωσαν τη συναυλία.⁴⁵⁰ Σύμφωνα δε με τον Σούζα, και ο ίδιος ο «α/α χώρος» διατηρούσε γενικότερα μια αντιφατική στάση στο θέμα της στάσης απέναντι στους μαζικής αποδοχής καλλιτέχνες, ταλαντευόμενος ανάμεσα σε μια πιο σκληροπυρηνική αρνητική στάση όπως η παραπάνω (που, όπως θα δούμε, στη δεκαετία του 1980 εκφράζεται μέσω μιας ηθικής-του-*punk* με συγκεκριμένες εκφραστικές παραμέτρους) και σε μια εργαλειακή αντίληψη που δίνει προτεραιότητα στην ευρύτερη δυνατή απήχηση του πολιτικού μηνύματος.⁴⁵¹

Δεν είναι τυχαίο, φυσικά, πως ο Άσιμος, πρωταγωνιστής του πιο πάνω επεισοδίου και μία από τις πιο εμβληματικές φιγούρες των Εξαρχείων μέχρι την αυτοκτονία του το 1988, είχε κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια επιχειρήσει επανειλημμένα να στήσει πρωτοποριακές μουσικοθεατρικές παραστάσεις στις μουσικές Πλάκας («μουσικοκινητικές φαντασμαγορίες» ή «πολιτικά καμπαρέ») τις οποίες διαφήμιζε ή υποστήριζε με φυλλάδια-μανιφέστα πολιτικοποιημένης τέχνης.⁴⁵² Λόγω του «δύσκολου» χαρακτήρα του, αλλά και της αταλάντευτης επιμονής του σε μια στρατευμένη αντισυστημική στάση που ήταν εξίσου πολιτική όσο και πεισματικά προσωπική, σπανίως μακρομέρευε κάποιο συλλογικό του εγχείρημα. Είναι χαρακτηριστικό πως παρότι «συμμετείχε ως ανεξάρτητος σε συναυλίες συμπαραστάσης σε αναρχικούς κρατούμενους» κ.λπ., η διαφωνία του με τις συμμετοχές κάποιων από τους άλλους καλλιτέχνες είχαν συχνά ως αποτέλεσμα να τραγουδά μόνος του «απ' έξω στις μάντρες των γηπέδων».⁴⁵³ Τα σοβαρά προβλήματα βιοπορισμού που συνειδητά και κατ' επιλογή αντιμετώπισε ως εξ αυτής της της στάσης, ο Άσιμος προσπάθησε να τα αντιμετωπίσει με την πώληση πειρατικών κασετών και αναρχικών περιοδικών και βιβλίων στη μάντρα του Πολυτεχνείου, καθώς και με αυτοσχέδια μουσικοθεατρικά, σουρεαλιστικά «*happenings*».⁴⁵⁴ Η αυτοσχέδια και διασθητική συγγένεια του Άσιμου με πρακτικές του νεο-αναρχικού κινήματος επιβεβαιώνονται και από ένα μικρο-συμβάν που κατέγραψε και η *Ελευθεροτυπία* (αποδίδοντάς το σε ανώνυμους «αναρχικούς») εν όψει της ψήφισης του «αντιτρομοκρατικού» Ν. 774/1978 (βλ. αμέσως επόμενη

---

⁴⁴⁹ Χορκχάμερ, Μ., Αντόρνο, Τ. (1986), *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Αθήνα: Ύψιλον, σσ. 141-93 και Ντεμπόρ, Γ. (1986) *Η Κοινωνία του Θεάματος*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

⁴⁵⁰ Βλ. π.χ. το άρθρο «Συνταγή: Πώς από Άσιμος γίνεται διάσημος», στο *Αντιπληροφόρηση* (2003), ό.π., Τόμος II, τεύχη 12-20, 1977-1978, Αθήνα: Γραφές, σσ. 681-82, όπως και την περιγραφή της ματαιωθείσας συναυλίας στο *Νοέμβρης '73...*, ό.π., σ. 145.

⁴⁵¹ Ιδιαίτερα φανερό είναι αυτή η αμφιταλάντευση στην περίπτωση της αντιμετώπισης του Διονύση Σαββόπουλου, βλ. σχετικά Σούζα, ό.π., σσ. 249-52.

⁴⁵² Βλ. Αλλαμανής, Γ. (2000), *Δίχως καβάτζα καμιά: Βίος και Πολιτεία του Νικόλα Άσιμου*. Αθήνα: «Νέα Σύνορα» – Α.Α. Λιβάνη, και Άσιμος, ό.π., κυρίως το Β' μέρος.

⁴⁵³ Χρηστάκης, ό.π., σ. 42. Για σχετικό επεισόδιο από τη συναυλία συμπαραστάσης στους απεργούς της Μαντέμ-Λάκκο, βλ. Κουκουλάς, ό.π., σ. 60.

⁴⁵⁴ Για την έννοια του «*happening*» και τη σχέση του με το αναρχικό κίνημα, βλ. Riout, D. (2003), «Ο Άλαν Κάπρου και η επινόηση του χάπενινγκ», στο *De Waresquiel*, ό.π., σσ. 562-65.

ενότητα). Στη συγκέντρωση συμπαράστασης τριών αναρχικών (μεταξύ των οποίων ο Φ. Κυρίτης) που είχαν συλληφθεί μετά από εφόδους στα σπίτια τους, για κατοχή μολότοφ και εντόπων με οδηγίες για «ενέργεια εξτρεμιστικών πράξεων», ο Άσιμος πήγε

με ένα πλαστικό αυτόματο που έκανε 'βζουν-βζουν' (ήταν απ' αυτά τα διαστημικά). Και πέφταν κάτω ασφαλίτες και δημοσιογράφοι όταν γονάτισα στα ξαφνικά και πυροβόλαγα. [...] ΧΑ ΧΑ. Κι ανεβήκαμε και πάνω στους διαδρόμους και κάποιος έπαιζε φουσαρμόνικα. [...] Όσπου να ξαναβγάλει έξω τη γλώσσα του ο ανακριτής που την είχε καταπιεί εμείς είχαμε φύγει. Αλλά κι αυτή η ενέργεια έπεσε στο κενό γιατί την έκανα μονάχος. Κι έτσι δεν καταφέραμε τριάντα τρομοκράτες με πλαστικά πυροβόλα να κάνουμε ρεζίλι τους δικαστές και τις κατηγορίες τους και τα τρομοκρατικά τους νομοσχέδια.⁴⁵⁵

Με βάση (και) τα παραπάνω, θα χρειαστεί να επανέλθουμε στο κοινωνικό/πολιτικό/πολιτισμικό συναρμολόγημα των Εξαρχείων και το κατά πόσο το «γκέτο» τους μπορεί να προσεγγιστεί με τη βοήθεια της φουκωικής έννοιας της «ετεροτοπίας» –ερωτήματα τα οποία θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Προς το παρόν, υποχρεούμαστε να επανέλθουμε σε μια πιο ευρυγώνια οπτική, διερευνώντας την ανάδυση των «αναρχικών» Εξαρχείων σε σχέση με τις εξελίξεις στο φοιτητικό κίνημα της περιόδου, εστιάζοντας στις προνομιακές (όπως θα διαπιστώσουμε) στιγμές των επετείων του Πολυτεχνείου.

11.2 Ένα, δύο, τρία, πολλά Πολυτεχνεία: 1978-1980

Οι δύο τελευταίες επέτειοι της εξέγερσης του Πολυτεχνείου για τη δεκαετία του '70 ήταν αναμφίβολα οι πιο επεισοδιακές και βίαιες μέχρι τότε, και με ιδιαίτερη *συνδυασμένη* σημασία, ακόμη κι αν, επιφανειακά, μοιάζουν να μην έχουν πολλά κοινά ως προς τα κεντρικά συμβάντα που τις καθόρισαν. Και μόνη η εξέταση της εκτύλιξής τους, των σχημάτων λόγου που παρήγαγαν και της σημασίας τους ως προς την ανάδυση, απεδαφικοποίηση και καταστολή των μοριακών κινήσεων στην Αθήνα της περιόδου θα αρκούσε για να καλύψει τις απαιτήσεις μιας διατριβής. Εδώ λοιπόν, πιο μετριοπαθώς, θα αρκεστούμε σε μια αδρή σκιαγράφηση κάποιων χαρακτηριστικών συμβάντων και των σημαντικότερων, κατά τη γνώμη μας, συνεπειών τους όσον αφορά κυρίως τη γενεαλογία του χωρικο-κοινωνικού συναρμολογήματος των Εξαρχείων.

Πριν όμως από την επεισοδιακή επέτειο του 1979, είχαμε την μάλλον υποτονική του 1978. Υποτονική, αλλά όχι χωρίς σημασία. Και αυτό για τουλάχιστον δύο λόγους.

Πρώτον, διότι ακολούθησε την ψήφιση του πρώτου «αντιτρομοκρατικού» νόμου της μεταπολιτευτικής περιόδου την άνοιξη του ίδιου έτους. Ο Ν. 774/1978 έμοιαζε παράταιρος, εκτός εποχής, μια και στη συγκυρία της ψήφισής του «δεν υπάρχει πραγματικό πρόβλημα

---

⁴⁵⁵ Άσιμος, *όπ.π.*, σ. 102. Επίσης, βλ. *Ελευθεροτυπία*, 2/4/1978. Ο Άσιμος σημειώνει πως «[οι δημοσιογράφοι] ξέρανε ποιος το 'κανε [αλλά] δεν το ανέφεραν, γιατί τους είχαμε πει ότι μ' αυτά που γράφουν γίνονται χαφιέδες και φαίνεται το σκέφτηκαν».

ενδογενούς ανεπτυγμένης μειοψηφικής ένοπλης δράσης». ⁴⁵⁶ Παρά το ακριβές της διατύπωσης, η κοινή γνώμη της περιόδου είχε προετοιμαστεί καταλλήλως για ένα παρόμοιο νομοθέτημα, από τουλάχιστον τρεις σειρές συμβάντων που έτυχαν και ιδιαίτερης προβολής από τον τύπο: (α) τις συνεχόμενες βομβιστικές ενέργειες του Μαρτίου 1978 οι οποίες, παρότι ήταν εξαρχής φανερό (και αργότερα αποδείχθηκε) ότι προέρχονταν από τον χώρο της ακροδεξιάς, έδωσαν την ευκαιρία για αναζωπύρωση του λόγου περί «αριστεροχουντισμού», (β) την κορύφωση της δράσης των «Ερυθρών Ταξιαρχιών» στην Ιταλία με την απαγωγή του πρώην πρωθυπουργού Άλντο Μόρο και (γ) τις συγκρούσεις μεταξύ φοιτητών και αστυνομίας κατά τη διάρκεια της κατάληψης του Πανεπιστημίου Πατρών. Τι σχέση είχε ο «αντιτρομοκρατικός» νόμος με τον νεοφασιστικό εξτρεμισμό ή με τις φοιτητικές καταλήψεις; Σύμφωνα με τον Μπελαντή, το νομοθέτημα αυτό

αφενός μεν επιχειρήθηκε για λόγους συγχρονισμού με την ευρωπαϊκή αντίστοιχη [νομοθεσία] και ιδίως την *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την καταστολή της τρομοκρατίας (Στρασβούργο 1.1977)*, ⁴⁵⁷ αφετέρου δε επιχειρήθηκε με σκοπό την τρομοκράτηση και τη σταδιακή «απονεύρωση» των εξωκοινοβουλευτικών κοινωνικών και πολιτικών «υπολειμμάτων» κατά τη φάση υποχώρησης του μεταπολιτευτικού ριζοσπαστισμού. ⁴⁵⁸

Κατά τον Μπελαντή, η κρίσιμη διαφορά της «αντιτρομοκρατικής» νομοθεσίας από την αντίστοιχη «αντιεξτρεμιστική» (ιδιώνυμα κ.λπ., που όπως είδαμε είχαν ψηφιστεί ένα χρόνο νωρίτερα), ήταν η διαμόρφωση ενός νομοθετικού χώρου «δυνητικής προληπτικής προστασίας του πολιτεύματος για πρώτη φορά μετά το μετεμφυλιακό κράτος, *προστασίας δηλαδή απέναντι στην εκφορά και διάδοση ανατρεπτικών ιδεών και στην εκδήλωση 'ανατρεπτικής πρόθεσης'*». ⁴⁵⁹ Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό πως, της ψήφισης του Ν. 774/1978, είχε προηγηθεί μια περίοδος

---

⁴⁵⁶ Μπελαντής, ό.π., σ. 167.

⁴⁵⁷ Η «κατασταλτική θωράκιση» των ευρωπαϊκών κρατών είχε επιχειρηθεί μέσα από διαδοχικά νομοθετήματα από το 1974 έως το 1978 περίπου. Για τις ενδεικτικές περιπτώσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας, βλ. ό.π., σ. 100-111. Οι αντίστοιχες προσαρμογές της ελληνικής νομοθεσίας ξεκίνησαν το 1976, με τον Ν. 410. Για τις αντιστοιχίες των κυριότερων ελληνικών διατάξεων με τις σχετικές γαλλικές και τις γερμανικές, βλ. ό.π., σ. 165.

⁴⁵⁸ Ό.π., σ. 169.

⁴⁵⁹ Ό.π., σ. 167. Αυτή η διάσταση δεν είχε διαφύγει από την «Ε» της εποχής, στην οποία είχαν δημοσιευθεί πολλά άρθρα επικαιρότητας και γνώμης που την υπογράμιζαν. Σταχυολογούμε ενδεικτικούς τίτλους: Β. Φίλια, «*Επικίνδυνες αντινομίες εν ονόματι της αντιβίας*» (29/3/1978, σ. 4), Κ. Μπέη «*Η πολιτική βάση των έκτακτων μέτρων*» (ό.π., σ. 7), Χ. Θεοχαράτου «*Η τρομοκρατία πρόσημα για ανατροπή των δημοκρατιών*» (1/4/1978, σ.4), Γ. Κάτρη «*Πού σκοπεύουν τα 'ιδιώνυμα'*;» (2/4/1978, σ. 4), «*Γνωμοδότηση του ΔΣΑ: Σε άλλους στόχους αποβλέπει το αντιτρομοκρατικό*» (3/4/1978, σ. 3), «*Τιμορεί τη σκέψη το άρθρο 5 του Σχ.Ν. περί τρομοκρατίας*» (4/4/1978, σ. 16), Κ. Νικολάου, «*Τι θέλει να 'καταστείλει' το περί 'καταστολής' νομοσχέδιο: Αντιτρομοκρατία α λα Ελληνικά*» (7/4/1978, σ. 4), «*Στόχος των 'μέτρων' οι εργατικές διεκδικήσεις*» (8/4/1978, σ. 2), κ.ά. Σε αντίστοιχο μήκος κύματος ήταν και οι αντιδράσεις της αντιπολίτευσης. Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 14/3/1978, σ. 3 για τις δηλώσεις του Αν. Παπανδρέου, του Ηλ. Ηλιού, του Χ. Φλωράκη, του Π.Γ. της Σοσιαλιστικής Πορείας, του Μπ. Δρακόπουλου (ΚΚΕ εσωτ.) και του Π.Γ. του ΕΚΚΕ, οι οποίες συμφωνούν, αφενός στην επάρκεια του τότε ισχύοντος νομικού πλαισίου για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, αφετέρου στο ότι ο στόχος του νομοσχεδίου ήταν «η δημοκρατία και οι λαϊκές ελευθερίες».

«εργήγορσης» των διωκτικών αρχών με εφόδους σε σπίτια υπόπτων, μαζικές συλλήψεις και διώξεις, «ανακάλυψη» στοιχείων για τη δράση οργανώσεων κ.λπ.⁴⁶⁰

Πρέπει να σημειωθεί ότι μέσα σε αυτό το κλίμα, τα Εξάρχεια είχαν ήδη στοχοποιηθεί από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς, όχι μόνο ως ορμητήριο των (προσφάτως, όπως είδαμε) διαβόητων «αναρχικών», αλλά και ως κοινωνικός χώρος που πρόσφερε προνομιακά ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη της πολιτικής αμφισβήτησης γενικά. Ένα ενδεικτικό περιστατικό ήταν η έφοδος ανδρών της αστυνομίας στην μπουάτ «Τιπούκειτος».

Εκατό, περίπου, θαμώνες του κέντρου «Τιπούκειτος» (Βαλτετσίου 39 –Εξάρχεια), μαζί με τον τραγουδιστή Λάκη Παπά και το συγκρότημά του, συνελήφθησαν σήμερα στη μία μετά τα μεσάνυχτα από αστυνομικούς και οδηγήθηκαν στο κτίριο της Ασφάλειας για εξακρίβωση. [...] Στις διαμαρτυρίες των θαμώνων του κέντρου «γιατί να πάμε στην Ασφάλεια αφού έχουμε ταυτότητες;» οι αστυνομικοί απαντούσαν: «Είναι μια τυπική διαδικασία. Κάνουμε έρευνες, δεν μπορούμε να σας εξηγήσουμε»./ Στη συνέχεια τους στρίμωξαν –όπως κατάγγειλαν οι ίδιοι στην «Ε»- σε μια κλούβα. Δέκα περίπου άτομα δεν χωρούσαν στο αυτοκίνητο της αστυνομίας και με έκπληξη άκουσαν τον επικεφαλής [...] να τους λέει: «Εμπρός, ξεκινάμε για τη Μεσογείων με τα... πόδια»./ [...] Περίοικοι κατάγγειλαν στην «Ε» ότι η κλούβα με τον αριθ. ΑΠ818 στην προσπάθειά της να τρέξει στα στενά των Εξαρχείων χτύπησε και έκανε ζημιές σε 4 σταθμευμένα αυτοκίνητα./ Στην Ασφάλεια οι αστυνομικοί ρωτούσαν τους συλληφθέντες, όπως μας είπαν οι ίδιοι: «Τι δουλειά είχες σ' αυτό το κέντρο;», «γιατί βρέθηκες εκεί;» κ.λπ./ [...] Αξιωματικός της Ασφάλειας που ρωτήσαμε στις 3.30 το πρωί, μας είπε ότι δεν κρατήθηκε κανένας.⁴⁶¹

Το περιστατικό αυτό, ολοφάνερα γελοίο στην ασυμμετρία μεταξύ επιχειρησιακών στόχων και μέσων, αλλά γι' αυτό ακριβώς ακόμα ίσως πιο τρομακτικό, είναι ενδεικτικό του πώς είχε αρχίσει να αποκρυσταλλώνεται η εικόνα του «εσωτερικού εχθρού» απέναντι στον οποίο η κοινωνία όφειλε να θωρακιστεί (και) με νομοθετήματα όπως ο Ν. 778, αλλά και το πώς αυτή η εικόνα ήταν αρκετά ευρεία ώστε να περιλαμβάνει ακόμα και τους θαμώνες νυχτερινών κέντρων, αν αυτά βρίσκονταν στη «λάθος» περιοχή –δηλαδή, ολόένα και πιο περιοριστικά, στα Εξάρχεια.

⁴⁶⁰ Εστίασαμε ήδη, στο προηγούμενο κεφάλαιο, στην έξαρση του λόγου περί «αναρχικών» (βοηθούσαν και των διεθνών εξελίξεων) στο τέλος του 1977. Ωστόσο, παραδόξως (;), το συμβάν που πυροδότησε το λόγο περί τρομοκρατίας τον Μάρτιο του 1978 ήταν η σειρά των «ορφανών» βομβιστικών ενεργειών εναντίον των γραφείων του περιοδικού «Αντί» και του ΚΚΕ εσωτ., καθώς και του κινηματογράφου «Ελλη» που προέβαλε αφιέρωμα σε σοβιετικές ταινίες. Παρά την εξώφθαλμη παρακρατική ή ακροδεξιά προέλευση των ενεργειών αυτών, η κρατική ρητορική του αριστεροχουντισμού αφενός και η απαγωγή του Άλντο Μόρο από τις Ερυθρές Ταξιαρχίες μια εβδομάδα αργότερα αφετέρου, επέτρεψε στις ελληνικές αρχές να στραφούν πρακτικά εναντίον οργανώσεων της «άκρας» αριστεράς και να εισαγάγουν το «αντιτρομοκρατικό» νομοσχέδιο προς ψήφιση σε ένα πολύ βολικό γι' αυτές κλίμα. Όταν, την τέταρτη επέτειο της μεταπολίτευσης (23/7/1978) σημειώθηκαν 13 εκρήξεις βομβών (και ενώ στις 20/6/1978 είχε προηγηθεί και άλλη έκρηξη στον κινηματογράφο «Ρεξ», και πάλι σε προβολή σοβιετικής ταινίας, με 15 τραυματίες) η Αστυνομία επιτέλους εξάρθρωσε «φασιστική τρομοκρατική οργάνωση» και συνέλαβε εννέα άτομα, ανάμεσα στους οποίους ο μετέπειτα αρχηγός της «Χρυσής Αυγής», Ν. Μιχαλολιάκος. Βλ. Ψαρράς, Δ. (2012) *Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής: Ντοκουμέντα από την Ιστορία και τη Δράση μιας Ναζιστικής Ομάδας*. Αθήνα: Πόλις, σ. 21-2.

⁴⁶¹ «Και οι 100 θαμώνες του κέντρου στην Ασφάλεια / Νυκτερινές συλλήψεις στα Εξάρχεια», *Ελευθεροτυπία*, 8/4/1978.

Δεύτερος λόγος που η επέτειος του 1978 ξεχωρίζει, ήταν το ότι τότε, πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά μία αντίστροφη πορεία ανάμεσα στους δύο μεταπολιτευτικούς χωρικούς πόλους: «Οι βουλευτές πραγματοποιούν πορεία από τη Βουλή στο Πολυτεχνείο»⁴⁶². Το συμβάν αυτό, αν και πέρασε μάλλον απαρατήρητο, συμπυκνώνει συμβολικά και εγγράφει χωρικά τη διαδικασία που με ντελεζιανούς όρους θα αποκαλούσαμε «γραμμομοριοποίηση» ή «επανεδαφικοποίηση» της μνήμης: τον αποικισμό της από το πλειονοτικό σύστημα της επίσημης Ιστορίας. Και στο τελευταίο δεν εντάσσονταν μόνο οι άμεσα σχετιζόμενοι με το κράτος ή την κυβέρνηση μηχανισμοί (ήταν άλλωστε η πρώτη πορεία του «Πολυτεχνείου» στην οποία συμμετείχε η οργάνωση νεολαίας της Νέας Δημοκρατίας, ΟΝΝΕΔ), αλλά ακόμα και σχηματισμοί ή αφηγήσεις της Αριστεράς. «Αυτό που συλλαμβάνει η Ιστορία από το συμβάν είναι η εν ενεργεία πραγμάτωσή του σε καταστάσεις πραγμάτων ή στη βιωμένη εμπειρία, αλλά το συμβάν στο γίνεσθαι του, στην ίδια του τη συνέπεια, στην αυτοθεσία του ως έννοια, διαφεύγει από την Ιστορία».⁴⁶³ Η Ιστορία είναι πάντα η αφήγηση της πλειονότητας για την επικράτησή της, ακόμα κι όταν μεγαλόψυχα ενσωματώνει τις μειονοτικές αφηγήσεις και μνήμες. Άρα, με αυτή την έννοια, οι επικωδικώσεις του «Πολυτεχνείου» είναι πολλαπλές και είναι όλες γραμμομοριακές –αν και δεν έχουν όλες την ίδια ισχύ επιβολής- στο βαθμό που έχουν επανεδαφικοποιήσει την ενική μνήμη του συμβάντος σε ένα δενδροειδές-δομικό σχήμα, ένα ακριβές σύστημα «αναπαράστασης του παλαιού παρόντος».⁴⁶⁴

Θα έλεγε κανείς ότι τα δύο αυτά στοιχεία (η ψήφιση του «αντιτρομοκρατικού» νόμου και η προϊούσα επισημοποίηση της «γιορτής» του Πολυτεχνείου), παρότι φαινομενικά άσχετα μεταξύ τους και πάντως ασύμμετρα, αντιπροσωπεύουν ωστόσο μια σημαντική διαδικασία διπλής συνάρθρωσης. Πρόκειται γι' αυτό που ο Μπελαντής αποκαλεί το δίπολο «'μεταρρυθμιση-αποφόρτιση' και ανασύνθεση-ενίσχυση της 'θωρακισμένης δημοκρατίας'», η υλοποίηση του οποίου ήταν η «ηγεμονική γραμμή αντιμετώπισης» των αντισυστημικών και ριζοσπαστικών κινημάτων που αναπτύχθηκαν μετά το 1968 σε όλο το δυτικό κόσμο. Αυτό το δίπολο, που με ντελεζιανούς όρους θα μεταγράφαμε «επικωδίκωση/επανεδαφικοποίηση», αντιστοιχεί στην «ένταξη των ριζοσπαστικών δυναμικών στα πολιτικά κόμματα και στις θεσμικές αντιπροσωπεύσεις» απ' τη μια και στην «'εγκληματοποίηση' των μη αφομοιώσιμων πρακτικών και δυνάμεων» απ' την άλλη.⁴⁶⁵ Στην ελληνική δεκαετία του '70, αυτές οι τελευταίες εκφράζονταν, όπως είδαμε, μέσω του εργοστασιακού συνδικαλισμού (έστω κι αν το 1978 είχε χάσει μέρος της αρχικής του δυναμικής) και ο βασικός προς ενσωμάτωση στόχος ήταν ο φοιτητικός/νεολαιίστικος ριζοσπαστισμός. Γι' αυτόν το λόγο, η εξέγερση του Πολυτεχνείου αποτελούσε κεντρικό προς επικωδίκωση συμβάν –και η γραμμομοριοποίηση της μνήμης γι' αυτήν βασικό εργαλείο της επικωδίκωσης αυτής.

---

⁴⁶² Νοέμβρης '73..., όπ.π., σ. 153.

⁴⁶³ Deleuze, G., Guattari, F. (2004) *Τι Είναι Φιλοσοφία*; Αθήνα: Καλέντης, σ. 131 (ελαφρά τροποποιημένη μετάφραση)

⁴⁶⁴ Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 295.

⁴⁶⁵ Μπελαντής, όπ.π., σ. 91.

Οι αντιφάσεις που υποκρύπτονται στη γραμμομοριοποίηση του εξεγερσιακού συμβάντος δεν διαφεύγουν από την *Ελευθεροτυπία*, η οποία, ακριβώς στις 17/11/1978, εγκαινιάζει μια εκτεταμένη απολογιστική συζήτηση πάνω στην πενταετή ιστορία του εορτασμού, ανάμεσα σε μέλη «της Συντονιστικής Επιτροπής που λειτούργησε τότε στο Πολυτεχνείο» από διαφορετικές παρατάξεις, με πρώτο τίτλο «**ΠΟΙΟΙ ΕΥΘΥΝΟΝΤΑΙ για τη φαλκίδευση του έπους**» (σ. 7) και επόμενους όπως «**ΜΟΝΟ ΜΙΑ ΔΙΩΡΗ ΓΙΟΡΤΗ στα σχολεία και 12 στίχοι σ' ένα βιβλίο – Ποιοι ευθύνονται;**» (18/11/1978, σ. 7).

Παρ' όλα αυτά, ο σκεπτικισμός που φιλοξενείται στις μέσα σελίδες δεν εμποδίζει τη διεύθυνση της εφημερίδας να δίνει στις 20/11/1978 έναν τίτλο όπως

ΞΕΣΠΑΣΜΑ ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΤΙΚΟ

Ενωμένος ο λαός στη μεγάλη πορεία

Πάνω από ένα εκατομμύριο τίμησε το έπος

Στο ρεπορτάζ των σ.6-7, ο γενικός τίτλος είναι στο ίδιο πνεύμα,

ΠΑΛΛΑΪΚΗ ΙΑΧΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

αλλά σε ξεχωριστό πλαίσιο υπάρχει ρεπορτάζ «επεισοδίων» με τίτλο:

Επεισόδια κρανοφόρων με δεκάδες μασκοφόρων

Προσπερνώντας γρήγορα τη γνωστή πια τεχνική της συμμετρικής–ισοδύναμης απεικόνισης των συμπλεκόμενων («κρανοφόροι» απ' τη μια, «μασκοφόροι» απ' την άλλη, που εμπλέκονται σε επεισόδια, όντας ταυτόχρονα ελάχιστοι –«δεκάδες»- και εξίσου αποκομμένοι από τη μεγάλη μάζα του λαού –«παλλαϊκή»- και την αγωνιστική αλλά ειρηνική πρακτική του –«ιαχή δημοκρατίας»), ανακαλύπτει κανείς ότι τα «επεισόδια» ήταν μικρής έκτασης –*δυσανάλογα* μικρής, σε σχέση με την προβολή τους στον υπότιτλο του κύριου ρεπορτάζ της πορείας, αφού αφορούσε την διάλυση, από δυνάμεις των ΜΑΤ, μερικών δεκάδων ατόμων «με σκεπασμένα τα πρόσωπά τους» που «κρατώντας ρόπαλα και φωνάζοντας τα συνθήματα 'Βία στη βία της εξουσίας', 'Πολυτεχνεία και όχι πανηγύρια' κ.ά.» εμφανίστηκαν στο ύψος των Προπουλαίων με σκοπό να εισχωρήσουν στην πορεία (της Κυριακής 19/11/1978) που κατευθυνόταν στη Βουλή (και όχι στην πρεσβεία των ΗΠΑ). Οι «κουκουλοφόροι», σύμφωνα με το ρεπορτάζ, «κατέφυγαν σε διάφορα στενά», ενώ αργότερα, «άγνωστα άτομα έσπασαν βιτρίνες και αυτοκίνητα στα Εξάρχεια».

Από το ρεπορτάζ των εσωτερικών σελίδων προκύπτει πως είχαν προηγηθεί και άλλα επεισόδια κατά τη διάρκεια του τριήμερου εορτασμού. Συγκεκριμένα, τόσο το βράδυ του Σαββάτου όσο και νωρίς το απόγευμα της Κυριακής (πριν ξεκινήσει η πορεία), ομάδες ατόμων «μεταξύ των οποίων και κουκουλοφόροι», εξορμώντας «από τα Εξάρχεια και την οδό Στουρνάρα», επιχείρησαν «να διεισδύσουν στο χώρο του Πολυτεχνείου» (το Σάββατο) και «να εισχωρήσουν μέσα στην παράταξη πορείας που ξεκινούσε» (την Κυριακή). Και στις δύο περιπτώσεις απωθήθηκαν από φοιτητικές ομάδες περιφρούρησης και, στην πρώτη περίπτωση, «προσπάθησαν να φτιάξουν οδοφράγματα» και κατόπιν «έσπασαν βιτρίνες στην οδό Σπ. Τρικούπη και προκάλεσαν ζημιές σε ένα ΙΧ αυτοκίνητο», ενώ στη δεύτερη, «αναδιπλώθηκαν προς την περιοχή Εξαρχείων όπου έσπασαν βιτρίνες καταστημάτων και παρμπρίζ σταθμευμένων αυτοκινήτων».

Κάποιες παρατηρήσεις:

- Αναφαίνεται εδώ για πρώτη φορά ένα μοτίβο στη συμπεριφορά των «κουκουλοφόρων» και στην εκτύλιξη των μικροσυμπλοκών που τα επόμενα χρόνια θα επαναληφθεί πολλές φορές: η απόπειρα εισχώρησης στον προαύλιο χώρο του Πολυτεχνείου, τα αυτοσχέδια οδοφράγματα στην οδό Στουρνάρη, η προσπάθεια ενσωμάτωσης στην πορεία και η υποχώρηση στα στενά των Εξαρχείων, θα αποτελέσουν όλα τυπικές κινήσεις, ειδικά κατά τους εορτασμούς της επετείου.
- Είναι ενδιαφέρον πως, ενώ η εφημερίδα αποφεύγει να τοποθετήσει ιδεολογικά τους «κουκουλοφόρους» (κάτι που κάνει η Αστυνομία στην ανακοίνωσή της κάνοντας λόγο για ενέργειες «αριστεριστικών τινών αναρχικών στοιχείων»), επαναλαμβάνει τρις την εξέλιξη των επεισοδίων (περισσότερο ή λιγότερο λεπτομερώς) και στο τέλος, επιμένει στην καταγραφή των ζημιών (στις οποίες αναφέρεται και επιγραμματικά και άλλα τρία σημεία): «[...] Οι μεγαλύτερες ζημιές έγιναν στην οδό Τοσίτσα: Αριθμός 12 σε μπουτίκ, αριθμός 6 σε είδη υγιεινής, αριθμός 26 σε κομμωτήριο και αριθμός επίσης 26 σε ανθοπωλείο». Ας σημειωθεί δε πως η μοναδική φωτογραφία που συνοδεύει το ρεπορτάζ εστιάζει ακριβώς εκεί: «Από τα επεισόδια στα Εξάρχεια. Σπασμένα τζάμια στο ξενοδοχείο 'Αττική'».
- Δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε στην «Ε» καμία αναφορά στα επεισόδια για τα οποία γίνεται λόγος στο *Νοέμβρης '73...*, τα οποία συνέβησαν την παραμονή της πορείας «ανάμεσα σε μέλη 'Επιτροπής για την απελευθέρωση του Γιάννη Σερίφη' (σ.σ.: για τις συμπλοκές στην AEG) και μέλη της KNE». Σύμφωνα με τους ανώνυμους συγγραφείς του τόμου, «ενώ η επιτροπή προπαγάνδιζε εναντίον της σκευωρίας σε βάρος του εργάτη Γ. Σερίφη και τη δολοφονία του Χρ. Κασίμη, με ταμπλώ και συνθήματα, επιτέθηκαν τα μέλη της KNE για να τους απομακρύνουν».⁴⁶⁶

Ωστόσο, η ένταση μεταξύ του ΚΚΕ (δια της νεολαίας του) και του «αναρχικού» συναρμολογήματος, η οποία αναδεικνύεται και από τις μικροσυμπλοκές που ανέφερε η *Ελευθεροτυπία* (αν και δεν τονίζεται ως τέτοια), εκδηλώθηκε με τόσο θεαματικό τρόπο στην επόμενη επέτειο, του 1979, που δεν μπορούσε πλέον να αποσωπηθεί ή να αναχθεί σε προσπάθειες «διείσδυσης» στην πορεία και απόθησης των «κουκουλοφόρων» από τις ομάδες περιφρούρησης.

11.2.1 Πολυτεχνείο 1979

Το «Πολυτεχνείο 1979» προετοιμάστηκε εν μέσω εντάσεων που είχαν προκληθεί από την εφαρμογή του Ν. 815/78 για την οργάνωση και λειτουργία των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων⁴⁶⁷ ο οποίος είχε μεν ψηφιστεί από τον Αύγουστο του 1978, αλλά οι συνέπειές του

⁴⁶⁶ *Νοέμβρης '73...*, όπ.π., σ. 153.

⁴⁶⁷ Ο βασικός στόχος του εν λόγω νόμου ήταν, σύμφωνα με τα λόγια του τότε υπουργού Παιδείας Ι. Βαρβιτσιώτη ήταν «το γενικό κλίμα χαλαρώσεως της φοιτητικής προσπάθειας, το οποίο υπάρχει δυστυχώς σε σημαντική μερίδα του φοιτητικού κόσμου, να μειωθεί» κι ο στόχος αυτός επιδιωκόταν με «[τη] σκλήρυνση των εξεταστικών ρυθμίσεων

έγιναν αισθητές την ακαδημαϊκή χρονιά 1978-79. Η αναταραχή που προκάλεσε ο νόμος αυτός οδήγησε, το Δεκέμβριο του 1979, στο ευρύτερο μέχρι τότε κύμα καταλήψεων σχολών μετά τη μεταπολίτευση –καταλήψεις που υποκινήθηκαν και οργανώθηκαν από την «αριστερή μειοψηφία της ΕΦΕΕ» (Β' Πανελλαδική, ΠΠΣΠ, ΑΑΣΠΕ) και αυτόνομους φοιτητές, «σε αντιπαράθεση με τη μετριοπάθεια του επίσημου οργάνου του φοιτητικού κινήματος».⁴⁶⁸ Το πρώτο σημαντικό συμβάν της περιόδου έλαβε χώρα στις 25 Οκτωβρίου 1979, όταν «αριστεριστές, ανεξάρτητοι και αυτόνομοι» συγκεντρώθηκαν στα Προπύλαια με στόχο την πορεία στο υπουργείο Παιδείας εναντίον του νόμου για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Στην Κοραή κρανοφόροι εμποδίζουν την πορεία να προχωρήσει και ακολουθούν συγκρούσεις. Η πορεία διαλύεται από τα ΜΑΤ αλλά οι φοιτητές υποχωρούν στη Νομική και οχυρώνονται. Κλείνονται με αυτοκίνητα η Σίνα και με φωτιά η Σόλωνος. Τα ΜΑΤ επιχειρούν να ανοίξουν τους δρόμους αλλά αντιμετωπίζονται δυναμικά από τους φοιτητές. Μετά από συγκρούσεις των ΜΑΤ με τους οχυρωμένους στη Νομική φοιτητές και άγριο πετροβολητό τα ΜΑΤ αποχωρούν. Ακολουθούν συγκρούσεις στην Ακαδημία, τη Σόλωνος κ.λπ. Αργότερα διάφορα άτομα και αναρχικοί θέλουν να κάνουν κατάληψη της Νομικής. Ανάβουν φωτιές στη Σόλωνος.⁴⁶⁹

Η *Ελευθεροτυπία* έγραφε σχετικά στον κύριο τίτλο της στις 26/10/1979:

ΕΙΣΒΟΛΗ ΜΑΤ ΜΕ ΡΟΠΑΛΑ ΣΤΗ ΝΟΜΙΚΗ

Αφορμή η απόπειρα κατάληψης της Σχολής από «ανεύθυνα στοιχεία»

Με εντολή Μπάλκου και χωρίς άδεια του Πρύτανη

«Το χρονικό της εισβολής» δινόταν από το φερώνυμο ρεπορτάζ της σ. 3:

«Γυαλιά-καρφιά» τα έκαναν, χτες το βράδυ στη Νομική Σχολή κρανοφόροι των ΜΑΤ, χτυπώντας αδιάκριτα και καταστρέφοντας ό,τι έβρισκαν μπροστά τους. / [...] / Ωρα 7.30: Έξω από τη Νομική βρισκόταν πολύς κόσμος. Μέσα στο κτίριο περί τα 300 άτομα, φοιτητές και εξωφοιτητικά στοιχεία («αναρχικοί» κτλ.), που άρχισαν να πετάνε πέτρες και ξύλα στους κρανοφόρους. Άλλοι άναβαν φωτιές και στήναν «οδοφράγματα» στους γύρω δρόμους. / Αυτό κράτησε μέχρι τις 8.15. Ωρα 8.30 μια ομάδα ατόμων, απ' όσους ήταν μέσα στη Νομική, κλείνει τις εισόδους. Μ' ένα τηλεβόα άρχισαν να φωνάζουν: «Θα γίνει κατάληψη, όσοι θέλουν να μπουν μέσα». / Μερικοί από τους κλεισμένους μέσα άρχισαν να σπάζουν ό,τι έβρισκαν μπροστά τους. Παραβίασαν και δυο αίθουσες με αρχεία και πέταξαν έξω τα χαρτιά. Έσπασαν επίσης τα ταμπλώ με τις ανακοινώσεις της γραμματείας της Σχολής. / Στην είσοδο μια ομάδα με τηλεβόα φώναζε: «Θα γίνει κατάληψη με αιτήματα: κατάργηση του 815 και λευτεριά στους κρατούμενους επαναστάτες». [...] / Ωρα 9: Μέσα στη Νομική έχουν μείνει περί τα 100 άτομα

(περιορισμός των εξεταστικών περιόδων από 3 σε 2, κατάργηση της δυνατότητας μεταφοράς μαθημάτων) και κυρίως [την] επιβολή ανώτατου χρονικού ορίου σπουδών (το περίφημο « $n + n/2$ »), με το κλασικό επιχειρήμα ότι έτσι 'τίθεται τέρμα στην αδιανόητη κατάσταση των αιώνων ή των κατ' επάγγελμα φοιτητών». Βλ. Κωστόπουλος, Τ., Τρίμις, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2006) «Οι νόμοι που καταργήθηκαν στο πεζοδρόμιο: Οι νίκες των φοιτητών», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 2/7/2006, <http://www.iospress.gr/ios2006/ios20060702.htm>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

⁴⁶⁸ Όπ.π.

⁴⁶⁹ *Νοέμβρης '73...*, όπ.π., σ. 165.

(φοιτητές και εξωφοιτητικά στοιχεία, «αναρχικοί» κ.ά). Κλείνουν οι πόρτες του κτιρίου. Οι κρανοφόροι κυκλώνουν τη Νομική. Φτάνουν στην είσοδο. Σπρώχνουν τις πόρτες και μια ομάδα (50 περίπου άτομα) μπαίνουν μέσα. / Και τότε αρχίζει το μακελειό. Οι μισοί αρχίζουν να βαράνε όποιον έβρισκαν μπροστά τους. Οι άλλοι ανεβαίνουν τις σκάλες κυνηγώντας όσους πήγαιναν προς τους ορόφους για να γλυτώσουν.

Συγκρίνοντας το συμβάν αυτό με τα επεισόδια που είχαν λάβει χώρα γύρω από το Πολυτεχνείο, έναν χρόνο περίπου νωρίτερα, μπορεί να σταθεί στις προφανείς ομοιότητες (απαγόρευση πορείας, επιστροφή και οχύρωση στο πανεπιστημιακό κτήριο, δημιουργία «ζώνης ασφαλείας» με οδοφράγματα), αλλά παρατηρεί και κάποιες ενδιαφέρουσες διαφορές. Πρώτον, αυτή τη φορά, δεν αποτυπώνεται στο ρεπορτάζ κάποιος διαχωρισμός ανάμεσα στους φοιτητές και στους «αναρχικούς»: οι μεν κινούνται και δρουν από κοινού και αναμειγμένοι με τους δε, και όχι σε κάποιου είδους ανταγωνιστική σχέση. (Θυμίζουμε ότι στο «Πολυτεχνείο 1978», τα επεισόδια ξεκίνησαν όταν οι «αναρχικοί» επιχείρησαν να εισέλθουν στον χώρο του Πολυτεχνείου, τη μία ημέρα, και στο κύριο σώμα της πορείας, την επόμενη, και απωθήθηκαν από ομάδες περιφρούρησης.) Δεύτερον, η κατάληψη της Νομικής πυροδοτείται από μια πιο ενεργητική αστυνομική επέμβαση που διακόπτει την πορεία και μετά καταδιώκει τους διαδηλωτές, ενώ το βίαιο ξέσπασμα των τελευταίων έχει ως στόχο τις δυνάμεις των ΜΑΤ και δεν παρουσιάζεται, όπως αυτό της περασμένης χρονιάς, σαν τυφλά καταστροφικό έναντι της ιδιωτικής περιουσίας των περίοικων. Τέλος, στο ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας* τουλάχιστον, οι κύριοι «δράστες» ατοπημάτων (εισβολή, καταπάτηση ασύλου, «μακελειό») είναι οι αστυνομικοί, και όχι οι «αναρχικοί» ή οι «κουκουλοφόροι» του προηγούμενου έτους.

Παρόλα αυτά, σε διπλανή στήλη με τίτλο

Καταγγέλλουν την παραβίαση του ασύλου

Και μιλάνε για ύποπτα στοιχεία

φιλοξενείται δήλωση του γραμματέα της ΕΦΕΕ σύμφωνα με τις οποίες τη συγκέντρωση στα Προπύλαια «επιχείρησαν να υπονομεύσουν ύποπτα στοιχεία που προχώρησαν σε προκλήσεις στο χώρο της συγκέντρωσης και αργότερα στη Νομική Σχολή» δίνοντας έτσι «στην αστυνομία την ευκαιρία που αναζητούσε για την κατάφορη παραβίαση του πανεπιστημιακού ασύλου». Σε παρόμοιο τόνο και η ανακοίνωση της ΚΝΕ («ύποπτα στοιχεία...[έδωσαν] αφορμή για την εισβολή των ΜΑΤ») και του Κ.Σ. του Ρήγα Φεραίου όπου «καταγγέλλονται οι ομάδες που δημιούργησαν τα επεισόδια και η Αστυνομία [που] κατέλυσε το πανεπιστημιακό άσυλο», ενώ η ΑΑΣΠΕ τόνιζε:

«Θέλουμε να διαφοροποιηθούμε ριζικά από τις απαράδεχτες ενέργειες ελάχιστων ‘αναρχικών’, που με ψευτοεπαναστατικό τρόπο θέλαν να κάνουνε ‘κατάληψη’ της Νομικής, μακριά από την πλατιά πλειοψηφία των φοιτητών. Επίσης διαχωρίζουμε τη θέση μας από την πλειοψηφία της ΕΦΕΕ, που με τη συμβιβαστική στάση της ανοίγει το δρόμο για τέτοιες ενέργειες».

Το ποια στάση θα θεωρούσε η ΑΑΣΠΕ τη δέουσα, ανάμεσα στην «ψευτοεπαναστατική» των «αναρχικών» και τη «συμβιβαστική» της ΕΦΕΕ δεν διευκρινίζεται, διαβάζουμε όμως (στο ρεπορτάζ «**Ο 815 φραγμός στην Παιδεία –Η συγκέντρωση στα Προπύλαια**», στην ίδια σελίδα)

πως της συγκέντρωσης της ΕΦΕΕ «είχε προηγηθεί η βίαιη διάλυση από την αστυνομία διαδηλωτών της ΠΠΣΠ και ΑΑΣΠΕ, που είχαν καταλάβει το κατάστρωμα της οδού Πανεπιστημίου, στη γωνία με την Κοραή». Από όλα αυτά τα στοιχεία προκύπτει ένα μωσαϊκό διακριτών συλλογικοτήτων, με ενδεχομένως ανταγωνιστικές τακτικές επιλογές και εκφραστικές τροπικότητες, το γεγονός όμως τα όρια μεταξύ τους *στο δρόμο*, δηλαδή στην πράξη, προέκυπταν ως μάλλον δυσδιάκριτα, δείχνει ότι η κατάσταση στους κόλπους του φοιτητικού κινήματος ήταν αρκετά σύνθετη, και πάντως όχι εύκολα αναγόμενη στην κυρίαρχη αφήγηση της ΕΦΕΕ. Όπως σημειώνει ο Γ. Μαυρής,

Το πολιτικό κενό και την εκπροσώπηση της μαζικής αντίδρασης των φοιτητών απέναντι στον [ν. 815/1978] θα καλύψουν οι δυνάμεις της μέχρι τότε περιθωριοποιημένης εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Με πρωτοβουλία της Β' Πανελλαδικής συγκροτούνται οι Συσπειρώσεις, ένα νέο οργανωτικό μετωπικό μόρφωμα που συνέδεσε, συγχώνευσε και ανασυνέθεσε δυνάμεις που απελευθέρωσε η κρίση της Αριστεράς. [...] Στο πολιτικό στίγμα των Συσπειρώσεων, συμπυκνώνονται η αντίσταση στην κυβερνητική πολιτική [...] και η αμφισβήτηση των επιλογών των κυρίαρχων αριστερών δυνάμεων (στη λογική του υποχωρητισμού και του κοινοβουλευτισμού, αντιπρότειναν καταλήψεις).⁴⁷⁰

Με το κλίμα λοιπόν ήδη τεταμένο, η ΕΦΕΕ οργάνωσε συγκέντρωση στα Προπύλαια την 1^η Νοεμβρίου, κατά του Ν. 815 και των παραβιάσεων και της φημολογούμενης «ρύθμισης» του ασύλου. Η «Ε», στην πρώτη σελίδα του φύλλου της ίδιας ημέρας, έγραφε:

Με κλειστή τη Νομική γίνεται η συγκέντρωση στα Προπύλαια

ΣΥΣΚΕΨΗ ΥΠΟΥΡΓΩΝ ΓΙΑ 'ΕΡΜΗΝΕΙΑ' ΤΟΥ ΑΣΥΛΟΥ

Στο ρεπορτάζ αναφερόταν δήλωση της ΕΦΕΕ ότι η «συγκέντρωση θα είναι απόλυτα περιφρουρημένη», αλλά και πληροφορίες ότι «μετά τα γεγονότα της Νομικής, η κυβέρνηση αντιμετωπίζει το θέμα της νομικής ερμηνείας του ασύλου και ότι έγινε σύσκεψη υπουργών για το θέμα αυτό» ενώ «ομάδες τρομοκρατών και αναρχικών έχουν κάνει συγκεντρώσεις στο Πολυτεχνείο όπου αναπτύσσονται ανατρεπτικά θέματα' κ.ά». Ωστόσο, τα επεισόδια δεν αποφεύχθηκαν. Από την πρώτη σελίδα της «Ε» στις 2/11/1978:

Ειρηνική ήταν η συγκέντρωση

Επεισόδια στη Σόλωνος και στο Πολυτεχνείο – 44 συλλήψεις

Σύμφωνα με το λεπτομερές ρεπορτάζ της εφημερίδας, «λίγες δεκάδες διαδηλωτών –που η ΕΦΕΕ χαρακτήρισε 'αναρχικούς' και τις ενέργειές τους 'προβοκατόρικες'» («40-50 άτομα») προσπάθησε να καταλάβει τη Νομική και, αφού αυτή ήταν, «σύμφωνα με απόφαση της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου», κλειστή, κατευθύνθηκε προς το ΕΜΠ το οποίο όμως περιφρουρούνταν «από φοιτητές του ΣΟΣΣΕΜΠ και της ΕΦΕΕ» και είναι επίσης κλειδωμένο. Για δύο ώρες, σύμφωνα με το δημοσίευμα, «προσπαθούν να παραβιάσουν τις καγκελόπορτες για να μουν μέσα», χωρισμένοι σε μικρότερες ομάδες, «η κάθε μια [από τις οποίες] 'χτυπούσε' με νεράντζια, ξύλα που ξεκόλλησαν από τα παγκάκια της Τσιτσίτσα, και πέτρες, όλες τις πόρτες του Πολυτεχνείου».

⁴⁷⁰ Μαυρής, όπ.π.

Όταν, «λίγο αργότερα», κατέφθασαν στο σημείο «πέντε διμοιρίες κρανοφόρων», αυτές «χτυπούσαν και συνελάμβαναν όποιον έβρισκαν μπροστά τους σε τέτοιο σημείο, ώστε οι φοιτητές που βρίσκονταν μέσα στο Πολυτεχνείο, άρχισαν να φωνάζουν το σύνθημα ‘Κάτω η νέα τρομοκρατία’». Σύμφωνα με το *Νοέμβρης '73...* (σ. 166) ωστόσο, τόσο η Νομική όσο και το ΕΜΠ είχαν κλειδωθεί προληπτικά και περιφρουρούνταν απ’ ευθείας από την ΚΝΕ,⁴⁷¹ ενώ στη Στουρνάρα οι αναρχικοί (που συνεπλάκησαν με μέλη της ΚΝΕ) περικυκλώθηκαν από δεκάδες κλούβες «αστραπιαία» (και όχι μετά από δίωρη «πολιορκία», όπως περιγράφει η «Ε»).

Είτε αποσιωπήθηκε εσκεμμένα από την «Ε» είτε τονίζεται υπερβολικά από άλλες πηγές, η κλιμακούμενη σύγκρουση ΚΚΕ – αναρχικών κορυφώθηκε κατά την πορεία για τον εορτασμό της εξέγερσης της 17 Νοεμβρίου (η πραγματοποίηση της οποίας διακυβεύθηκε, αλλά συμφωνήθηκε τελικά να φτάσει ως το Σύνταγμα –«για να κοπάσει και η κινδυνολογία...», όπως έγραφε στις 15/11 η «Ε»). Ο τίτλος της εφημερίδας τη Δευτέρα 19/11 θριαμβολογεί:

Πορεία ειρηνική και μεγαλειώδης:

ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΙΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

των χουντικών

αλλά στο πρωτοσέλιδο ρεπορτάζ δεν δίνονται στοιχεία για το ποιοι ήταν οι «χουντικοί» και ποιες οι «προκλήσεις» τους, στις οποίες απάντησε η πορεία.⁴⁷² Στη συνέχεια του (στη σ. 2) διαβάζει κανείς μεταξύ άλλων πως:

Από την Αστυνομία ανακοινώθηκε ότι στα χέρια των συλληφθέντων κατασχέθηκαν μία βόμβα «μολότωφ», ένα φτυάρι και σανίδες οικοδομών που χρησιμοποιούσαν σαν ρόπαλα. Ακόμη ότι σε οδό των Εξαρχείων βρέθηκαν τρεις βόμβες «μολότωφ» που είχαν πυροδοτηθεί με βραδύκαστο φυτίλι, αλλά η φωτιά δεν πρόλαβε να φτάσει μέχρι τη γόμωση.

Φυσικά, η περιγραφή των ευρημάτων και η χωροθέτησή τους δεν θυμίζει «χουντικούς», αλλά αναρχικούς. Λίγο πιο κάτω, μετά από δύο άσχετες (τόσο μεταξύ τους όσο και με το υπόλοιπο κείμενο) ενότητες με τίτλους «*ΣΥΜΠΑΡΑΤΑΞΗ ΛΑΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΛΑΙΑΣ*» και «*ΟΙ ΤΡΑΥΜΑΤΙΕΣ*», το (κάπως ανεργμάντιστο) κείμενο συνεχίζει (οι υπογραμμίσεις είναι παντού δικές μου):

ΤΑ ΕΠΕΙΣΟΔΙΑ

Επεισόδια που σημειώθηκαν σποραδικά σ’ όλη τη διάρκεια του γιορτασμού του Πολυτεχνείου, «αμαύρωσαν» την έκτη επέτειο της εξέγερσης. / Πρωταγωνιστές των συγκρούσεων που έγιναν γύρω από το Πολυτεχνείο, μια ομάδα ατόμων και πολυάριθμα μέλη της φοιτητικής περιφρούρησης. / Η ομάδα αυτή αποτελείτο, κατά την ΕΦΕΕ, «από αναρχικούς και

⁴⁷¹ Εξάλλου, η ΕΦΕΕ στην ουσία ελεγχόταν από το ΚΚΕ και το ΠΑΣΟΚ. Στις εκλογές του 1977 η ΠΣΚ (ΚΚΕ) είχε πάρει 27% των ψήφων, η ΠΑΣΠ (ΠΑΣΟΚ) 21,4%, ο Δ.Α. (ΚΚΕ εσ.) 20,9%, η ΠΠΣΠ (ΚΚΕ μ-λ) 4,9% και η ΑΑΣΠΕ (ΕΚΚΕ) 4%, ενώ η φιλοκυβερνητική ΔΑΠ-ΝΔΦΚ μόλις 13,2%. (<http://www.iospress.gr/ios2006/ios20060702.htm>).

⁴⁷² Μόνο στο τέλος του ρεπορτάζ βρίσκει κανείς μία σύνδεση με τον πηχιαίο πρωτοσέλιδο τίτλο, αλλά ανακαλύπτει πως οι «προκλήσεις χουντικών» αφορούσαν περιορισμένης έκτασης «βρισιές, προπηλακισμούς και ασχημίες» από «βασίλοχουντικούς» στον... Μελιγαλά Μεσσηνίας και στη Λέρο.

αριστεριστές που ήθελαν να προβοκάρουν τον γιορτασμό του Πολυτεχνείου». / Από την πλευρά τους, οι καταγγελλόμενοι σαν «αναρχικοί» και «αριστεριστές», καταγγέλλουν ότι «τα μέλη της περιφρούρησης που πρωταγωνίστησαν στα επεισόδια, αποτελούντο από μέλη της ΚΝΕ και από εργάτες της συνδικαλιστικής παράταξης ΕΣΑΚ, που ξεπέρασαν σε ζήλο και ξυλοδαρμούς ακόμα και τους κρανοφόρους». / *Πάντως, στις συμπλοκές (κατέληξαν σε αρκετούς τραυματισμούς) δεν αναμείχτηκε καθόλου η αστυνομία κι έτσι τα επεισόδια δεν γενικεύθηκαν...*

Σύμφωνα με το ρεπορτάζ, τα «επεισόδια» έγιναν σε δύο διακριτές φάσεις: (1) Σάββατο βράδυ στο Αρχαιολογικό Μουσείο και (2) Κυριακή κατά τη διάρκεια της πορείας. Στη φάση (2), διακρίνει κανείς τρεις τουλάχιστον «υπο-φάσεις»: (α) στην οδό Πατησίων (υποθέτει κανείς κοντά στο Πολυτεχνείο), λίγο πριν ξεκινήσει η πορεία, (β) στη συμβολή Πανεπιστημίου και Θεμιστοκλέους, μόλις η πορεία ξεκίνησε και (γ) στην Ακαδημίας «απέναντι από την 'Όπερα'», κατά τη διάρκεια της πορείας. Οι περιγραφές από την *Ελευθεροτυπία*:

(1) διακόσια, περίπου, άτομα, φωνάζοντας τα συνθήματα «Έξω η ΚΝΕ, η νέα ΕΚΟΦ», «Κνίτες φυλάτε τα' αφεντικά σας», «Πουλημένη ΕΦΕΕ», «Κνίτες-Χίτες, ταγματασφαλίτες», «Ένα, δύο, τρία, πολλά Πολυτεχνεία» και «Βία στη βία της εξουσίας», επιτέθηκαν με ρόπαλα και σιδερόβεργες εναντίον των μελών της φοιτητικής περιφρούρησης που είχαν σχηματίσει «μπλοκ» στην Πατησίων για να τους εμποδίσουν να περάσουν. / Τα μέλη της περιφρούρησης, κρατώντας κι αυτά ρόπαλα και σιδερόβεργες, αντεπετέθησαν και ξυλοκόπησαν άγρια όσους πρόλαβαν. / Έξι τουλάχιστον άτομα τραυματίστηκαν και τέσσερις «συνελήφθησαν» και παραδόθηκαν στην ΕΦΕΕ, στο κτίριο της Αρχιτεκτονικής. / Κατά τη μεταφορά τους από το Μουσείο στο Πολυτεχνείο, δύο τουλάχιστον απ' αυτούς «έτρωγαν» συνεχώς ξύλο. Είχαν τραύματα στο κεφάλι και στο πρόσωπο.

(2α) Με συνθήματα «Έξω η ΚΝΕ, η νέα ΕΚΟΦ», «Το Πολυτεχνείο δεν είναι πανηγύρι», «Εξέγερση και όχι εκτονώσεις», πάνω από 250 άτομα έφτασαν στις 2.30 το απόγευμα χθες στην οδό Πατησίων, και εγκαταστάθηκαν εκεί, με σκοπό, όπως είπαν, να προχωρήσουν όταν θ' άρχιζε η πορεία και να εγκατασταθούν στα Χαυτεία, για να φωνάζουν συνθήματα. Κατά την άποψη μελών της περιφρούρησης, ήταν «αναρχικοί, που ήθελαν να προβοκάρουν την εκδήλωση». / Λίγο μετά, πολυάριθμα μέλη της περιφρούρησης (οι συγκεντρωμένοι έλεγαν ότι «είναι μέλη της ΚΝΕ και της ΕΣΑΚ» –συνδικαλιστική παράταξη), έφτιαξαν «αλυσίδες» μπροστά τους και τους ζήτησαν να φύγουν. Ακολούθησαν συμπλοκές με ρόπαλα και μικρά ταμπλώ. Με τη μεσολάβηση ψυχραιμοτέρων και μερικών μελών της Β' Πανελλαδικής, η πρώτη ομάδα αποχώρησε...

(2β) ...και από τη Θεμιστοκλέους κατέβηκε για να πάει στα Χαυτεία, κρατώντας ξύλα στα χέρια. Στην Πανεπιστημίου τους «έκλεισαν» στη μέση εκατοντάδες μέλη της περιφρούρησης και ακολούθησε νέα συμπλοκή με ρόπαλα, πέτρες και χαρτόνια από ταμπλώ. [sic] / Μικροεπεισόδια έγιναν και στη συνέχεια στην οδό Σόλωνος και γύρω απ' αυτήν, με πρωταγωνίστριες τις δύο πλευρές που αναφέραμε.

(2γ) Λίγο μετά την Πανεπιστημίου, επεισόδια σημειώθηκαν στην οδό Ακαδημίας, στο σημείο απέναντι από την «Όπερα». Καμιά πενηνταριά άτομα ξεχύθηκαν χτυπώντας με ρόπαλα αδιάκριτα τους πάντες και έφτασαν στην οδό Ρήγα Φεραίου. Οι αστυνομικές δυνάμεις που

βρίσκονταν απέναντι ακριβώς στην οδό Ακαδημίας απέφυγαν οποιαδήποτε προσπάθεια να τους εμποδίσουν να φτάσουν στην οδό Πανεπιστημίου, που τη στιγμή εκείνη ήταν γεμάτη από χιλιάδες άτομα, τα οποία επέστρεφαν από το Σύνταγμα. Κραδαίνοντας τα ρόπαλα έφτασαν στο χώρο των Προπυλαίων, σταμάτησαν για λίγο εκεί και μετά κινήθηκαν προς την οδό Βησσαρίωνος. / [...] Κάτω από τη γενική αποδοκιμασία και τα γιουχαΐσματα τα άτομα αυτά, αφού επέμειναν για λίγο στα συνθήματά τους «Βία στη βία της εξουσίας», «Ένα, δύο, τρία, πολλά Πολυτεχνεία» αποχώρησαν στα διάφορα στενά.

Ο πρωτοσέλιδος τίτλος και το ρεπορτάζ που τον συνοδεύει χαρακτηρίζονται από μία διπλή, ασύμμετρη, ασυμμετρία: η «ειρηνική και μεγαλειώδης» πορεία σχεδόν απουσιάζει από το κείμενο· το ίδιο και τα στοιχεία για τις «προκλήσεις» στις οποίες η πορεία, με την ειρηνική της εκτύλιξη και το μεγαλείο της, ήταν «απάντηση» (εκτός εάν λογίζονται ως προκλήσεις του «δημοκρατικού λαού» της Αθήνας οι λεονταρισμοί μικρο-ομάδων στον Μελιγαλά και στη Λέρο!). Αντίθετα, το ρεπορτάζ σχεδόν μονοπωλείται από τις, διήμερες και σε πολλαπλά μέτωπα, συγκρούσεις ομάδων αναρχικών ή/και αριστεριστών με τις ομάδες περιφρούρησης της πορείας, οι οποίες αποσιωπούνται εντελώς τόσο στους βασικούς τίτλους όσο και στους υπότιτλους. Αυτή η έκδηλη προσπάθεια της εφημερίδας να υποβαθμίσει τα επεισόδια, συνάδει με την μάλλον ουδέτερη στάση που, σε πρώτη τουλάχιστον ανάγνωση, μοιάζει να κρατά στην περιγραφή τους –στάση που ενόχλησε ιδιαίτερα τον Ριζοσπάστη, στον οποίο γραφόταν στις 20/11/1979, σε άρθρο με τίτλο

ΒΛΑΠΤΟΥΝ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Δεν είναι φυσικά καθόλου περίεργο, ούτε τυχαίο, ότι οι μικρές εκείνες ομάδες που αυτοαποκαλούνται «αναρχικοί», «αντιεξουσιαστές», «αυτόνομοι» ή και... «επαναστάτες», προσπάθησαν κατά το τριήμερο των γιορταστικών εκδηλώσεων για τον ξεσηκωμό του Νοέμβρη να μολύνουν με την παρουσία τους τον ιερό χώρο του Πολυτεχνείου και να βεβηλώσουν με τις εγκληματικές ασχήμιες τους την επέτειο. Γιατί οι... «υπερεπαναστάτες» αυτοί, που έχουν πάντα την δυνατότητα να δρουν με πλήρη άνεση και ανενόχλητοι στις παρυφές των λαϊκών κινητοποιήσεων, και με τις αλυσίδες, τις σιδερένιες γροθιές, τα σιλέτα και τα ρόπαλα, να κακοποιούν απεργούς ή άλλους πολίτες, να σπάνε βιτρίνες, να καταστρέφουν οχήματα, τελούν σε «διατεταγμένη υπηρεσία». [...]

Γι' αυτό οι εργαζόμενοι και οι φοιτητές κάθε φορά που πραγματοποιούν συγκεντρώσεις, πορείες ή άλλες εκδηλώσεις φροντίζουν και τις περιφρουρούν από τις προβοκατόρικες ενέργειες όλων αυτών των ασύδοτων ύποπτων στοιχείων. Αυτό ακριβώς, και πολύ ορθά, έπραξε και η ΕΦΕΕ κατά το τριήμερο των εκδηλώσεων για το Πολυτεχνείο. [...] Φαίνεται όμως, ότι η ενέργεια αυτή της ΕΦΕΕ ενόχλησε ορισμένες, κατά τα άλλα δημοκρατικές, εφημερίδες όπως τα «Νέα» και την... αδέσμευτη «Ελευθεροτυπία» [...]. Αυτή η έκδηλη συμπάθεια προς τις ποικιλώνυμες «υπερεπαναστατικές» οργανώσεις και αυτή η τάση κατασκευοφάντησης της παράταξης εκείνης που σήκωσε και το μεγαλύτερο βάρος του Πολυτεχνείου και έδωσε τις περισσότερες θυσίες [...] για τη λευτεριά του λαού και για την εθνική ανεξαρτησία, δεν εξυπηρετεί την υπόθεση της δημοκρατίας.

Ήταν όμως η στάση της «Ε» όντως τόσο ουδέτερη; Πράγματι αναφέρονται οι βιαιοπραγίες της «περιφρούρησης» και όντως, αρχικά τουλάχιστον, οι αντιμαχόμενες πλευρές δεν παρουσιάζονται ουσιοκρατικά από τον παντογνώστη αφηγητή αλλά σχετικιστικά μέσα από τα μάτια των «αντιπάλων» τους. Στην περιγραφή όμως των συγκρούσεων, που παραθέσαμε πιο πάνω, παρατηρεί κανείς την εξής επαναληπτικότητα: οι ομάδες των αυτόνομων προκαλούν πάντοτε πρώτες, ενώ οι αντίστοιχες της περιφρούρησης εμφανίζονται πάντοτε σε παθητική στάση αναμονής. Ωστόσο, είναι εξαιρετικά έτοιμες: στην πρώτη συμπλοκή, όχι μόνο απαντούν στην «επίθεση» των 200 (!) «αυτόνομων» με τα ίδια τους τα όπλα («τα μέλη της περιφρούρησης, κρατώντας κι αυτά ρόπαλα και σιδερόβεργες...»), αλλά επικρατούν κιόλας με απρόσμενη ευκολία («...αντεπετέθησαν και ξυλοκόπησαν άγρια όσους πρόλαβαν»).

Στη δεύτερη περίπτωση, οι «αυτόνομοι» δεν επιτίθενται, απλά καταλαμβάνουν χώρο ώστε να συμμετάσχουν στην πορεία και η περιφρούρηση σχηματίζει αλυσίδες μπροστά τους, «τους ζητά να φύγουν» και ακολούθως τους απωθεί βίαια και τους επιτίθεται για δεύτερη φορά όταν αποχωρούν. Παρ' όλα αυτά, η παράγραφος ξεκινά όπως ακριβώς η προηγούμενη: με μια απειλητική μάζα 250 ατόμων που φωνάζει εμπρηστικά συνθήματα. Στο τελευταίο επεισόδιο, οι φράσεις «καμιά πενηνταριά άτομα ξεχύθηκαν χτυπώντας με ρόπαλα αδιάκριτα τους πάντες» και «οι αστυνομικές δυνάμεις που βρίσκονταν απέναντι ακριβώς στην οδό Ακαδημίας απέφυγαν οποιαδήποτε προσπάθεια να τους εμποδίσουν» δεν δείχνουν καμία αμεροληψία: οι «αυτόνομοι» εμφανίζονται ως βάρβαροι σε τυφλή επιδρομή (ούτε μία λέξη δεν περισσεύει: «ξεχύθηκαν», «χτυπώντας με ρόπαλα», «αδιάκριτα», «τους πάντες») και ταυτόχρονα υπονοείται κάποιου τύπου συνεργασία με την αστυνομία, με την επιστράτευση του τυπικού σχήματος της αστυνομικής ανοχής και παθητικότητας (η οποία εδώ συντάσσεται μάλιστα ως «διπλή ενεργητικότητα» ώστε να τονιστεί το εμπρόθετο της μη-αντίδρασης: «απέφυγαν [...] να τους εμποδίσουν»).

Ενδεικτικό είναι επίσης πως ο δεδηλωμένων προθέσεων Ριζοσπάστης δεν προσπαθεί καν να δικαιολογήσει τις βίαιες αντιδράσεις των ομάδων περιφρούρησης βάσει κάποιων επιθέσεων ή προκλήσεων –για την ακρίβεια, δεν τις παρουσιάζει καν ως αντιδράσεις: αρκεί που «οι μικρές εκείνες ομάδες» (βλ. «γκρουπούσκουλα», «μειοψηφίες», κ.λπ.) «προσπάθησαν [...] να μολύνουν με την παρουσία τους τον ιερό χώρο του Πολυτεχνείου και να βεβηλώσουν [...] την επέτειο» και αρκεί επίσης η προϊστορία τους, το πώς δρουν *συνήθως*. Για τον «Ρ» λοιπόν, η βίαιη καταστολή των ομάδων αυτών από τις αντίστοιχες της ΕΦΕΕ ήταν, καθαρά, δικαιολογημένη αν και απρόκλητη *προληπτική* δράση. Στο αφήγημα της «Ε», η δράση των ομάδων περιφρούρησης είναι πάντοτε *αντί-δραση*, ίσως υπερβολική, αλλά σε κάθε περίπτωση δικαιολογημένη και πάντως ουδέποτε απρόκλητη.

Όπως κι αν έχει, την επομένη (20/11/1979), η «Ε» εμφανίζεται περαιτέρω «συμμορφωμένη»: το επίμαχο θέμα συνεχίζεται στο ρεπορτάζ που ξεκινά από τη σ. 1 (και συνεχίζει στη σ. 15) με τίτλο

ΕΦΕΕ: Φασιστικά στοιχεία ανάμεσα στους «αναρχικούς»

Ένας τουλάχιστον από τους «αναρχικούς» που πήραν μέρος στα επεισόδια της Κυριακής και που, μαζί με μερικούς άλλους, απομονώθηκε για λίγη ώρα από φοιτητές της περιφρούρησης, ομολόγησε –κατά τις ίδιες μαρτυρίες– ότι ανήκει στην ΕΝΕΠ (νεολαία της Ε.Π.) και ότι «τον είχαν στείλει να ανακατευθεί με τους αναρχικούς στις προκλήσεις». Το άτομο αυτό, όπως

κατάγγειλαν μέλη του Κ.Σ της ΕΦΕΕ, κρατούσε λοστό, ενώ στα χέρια και άλλων, που κατορθώθηκε να απομονωθούν στα επεισόδια, βρέθηκαν βόμβες Μολότωφ, ξύλα, αλυσίδες κ.ά. [...]

Η αντιφατική και αμήχανη στάση απέναντι στις «ομάδες», που χαρακτήριζε και το προηγούμενο απόσπασμα, εδώ διατηρείται μόνο κατ' επίφαση και, υπό το κράτος πιο ξεκάθαρων προθέσεων, παράγει ένα παραδειγματικό κείμενο. Ο τίτλος προβάλλει έναν ισχυρισμό της ΕΦΕΕ: πως ανάμεσα στους (χαρακτηρισμένους τώρα ως) «αναρχικούς» υπήρχαν ακροδεξιά στοιχεία. Βασικό σημείο: οι αντιληπτικοί μηχανισμοί του αναγνώστη εύκολα παραβλέπουν ή ξεχνούν το «ΕΦΕΕ:», γιατί γράφεται με διαφορετικά τυπογραφικά στοιχεία από τη δεύτερη φράση (κεφαλαία) και είναι πολύ μικρότερο και πιο ασήμαντο ή τετριμμένο ως πληροφορία, ενώ διακρίνεται από αυτήν με σημείο στίξης που συνδέει αλλά και διαχωρίζει. Συνέπεια: ο αναγνώστης εύκολα «ξεχνά» ότι η δεύτερη φράση αποτελεί ισχυρισμό και τη λαμβάνει ως γεγονός. Δεύτερη παρατήρηση: ο ισχυρισμός φανερώνει την ανάγκη της ΕΦΕΕ να *δικαιολογήσει* με συγκεκριμένα στοιχεία την αναγκαιότητα βίαιης καταστολής των «αναρχικών», επιβεβαιώνοντας έτσι πως, παρά τη σιγουριά του *Ριζοσπάστη*, η συμπεριφορά των ομάδων περιφρούρησης δεν ήταν αυτονόητα νομιμοποιημένη. Ο συντάκτης μάλιστα βάζει τους αναρχικούς σε εισαγωγικά: δηλαδή, δεν φτάνει η εύρεση ενός ακροδεξιού προβοκάτορα ανάμεσά τους, αλλά ούτε καν οι υπόλοιποι είναι «κανονικοί» αναρχικοί, που έστω εκ του μη συντεταγμένου πολιτικού-οργανωτικού τους χαρακτήρα, είναι ευάλωτοι στην προβοκάτσια –όχι: δεν είναι καν αναρχικοί που να αξίζουν το όνομα, είναι *δήθεν* αναρχικοί, απλοί προβοκάτορες, συνεπώς η εισροή ακροδεξιών ανάμεσά τους είναι ένας αισχρός, πλεονασματικός αναδιπλασιασμός, μια προβοκάτσια στο τετράγωνο.

Το κείμενο, στη συνέχεια, εξειδικεύει –δεν έχουμε πια απλές υποθέσεις, αλλά *χειροπιαστό γεγονός*: ένας από τους «αναρχικούς» των επεισοδίων της Κυριακής ήταν μέλος ακροδεξιάς νεολαίας. Βέβαια, μια πιο προσεκτική ανάγνωση (ανασύνταξη, τονισμός των παρενθετικών προτάσεων) αποκαλύπτει ότι η «είδηση» αποτελεί στην ουσία την *αναπαραγωγή* ενός *ισχυρισμού* για μία *ομιλητική πράξη*: [η εφημερίδα στην πρώτη σελίδα της] *αναπαράγει πως* [η ΕΦΕΕ] *ισχυρίζεται ότι* [ένας από τους αναρχικούς των επεισοδίων της Κυριακής] *ομολόγησε πως* [ήταν μέλος ακροδεξιάς νεολαίας]. Έχοντας δε υπόψη πως η ΕΦΕΕ, στη συγκεκριμένη περίπτωση, αποτελούσε την «μία πλευρά» από τις δύο που ενεπλάκησαν σε συγκρούσεις κατά το εορταστικό διήμερο, το δημοσίευμα –και παρά τις διαμαρτυρίες του *Ριζοσπάστη*- φανερώνει έναν αναμφισβήτητο μεροπληπτικό χαρακτήρα: ο λόγος δεν δίνεται ούτε στον υποτιθέμενο ακροδεξιό «αναρχικό», ούτε, πολύ περισσότερο, στην άλλη πλευρά, δηλ. στους υπόλοιπους «αναρχικούς». Αντίθετα, οι τελευταίοι, σιωπηρά και έντεχνα *ταυτίζονται* με τον υποτιθέμενο προβοκάτορα που διέλαθε ανάμεσά τους. «Το άτομο αυτό», γράφεται στο ρεπορτάζ, «κρατούσε λοστό, ενώ στα χέρια και άλλων, που κατορθώθηκε να απομονωθούν στα επεισόδια, (σ.σ.: αλλά δεν ομολόγησαν κάτι παρόμοιο με τον πρώτο) βρέθηκαν βόμβες Μολότωφ, ξύλα, αλυσίδες κ.ά». Αφού αυτός που κρατούσε λοστό (ομολόγησε ότι) ήταν τελικά ακροδεξιός, συνεπώς όλοι όσοι κρατούσαν ξύλα κ.λπ. δεν μπορεί παρά να ήταν ακροδεξιοί, παρότι οι μολότωφ, τα ξύλα, οι αλυσίδες κ.λπ. είναι

τυπικός «εξοπλισμός» των αναρχικών και ο πρώτος ενδεχομένως να κρατούσε τον «λοστό» για να ενσωματωθεί καλύτερα ανάμεσά τους!⁴⁷³

Με αφορμή τα επεισόδια αυτά, η ΕΦΕΕ και η ΚΝΕ εξέδωσαν ανακοινώσεις⁴⁷⁴ με τις οποίες υπεράσπιζαν την «αποφασιστική και αποτελεσματική περιφρούρηση της πορείας» από τις «δημοκρατικές δυνάμεις» έναντι όσων «επιχειρούν να τις υπονομεύσουν [...] φασιστών, αναρχικών και δήθεν αναρχικών», όλων μαζί αδιακρίτως, αλλά και όσων προσπάθησαν να την παρουσιάσουν «σαν δήθεν πράξη ‘βίας’ και ‘τραμπουκισμού’» και να αποδώσουν «ευθύνες για αντιδημοκρατική νοοτροπία στις δημοκρατικές δυνάμεις και ιδιαίτερα στην ΚΝΕ». Με βάση τον λόγο που αναπτύσσει το ΚΚΕ την περίοδο αυτή, η ξεκάθαρη ανάληψη εκ μέρους του της υπεράσπισης της κοινοβουλευτικής ομαλότητας ισοδυναμεί με την αυτοαναγόρευσή του σε Ιδεολογικό Μηχανισμό του Κράτους (το σημαντικό εδώ είναι η «αυτοαναγόρευση» γιατί τα αναγνωρισμένα κόμματα είναι *ούτως ή άλλως* ΙΜΚ ασχέτως των ιδεολογικών και προγραμματικών τους αρχών). Η αντιπαράθεσή του όμως με εξωκοινοβουλευτικές συλλογικότητες (που συλλήβδην αντιμετώπιζε ως παρακρατικό μηχανισμό) και η σιωπηρή παραχώρηση σε αυτό, εκ μέρους του κράτους, του δικαιώματος να τις καταστέλλει βίαια στους δρόμους, είναι κάτι ακόμα πιο αξιοσημείωτο. Άγνωστης προέλευσης κείμενο της εποχής έγραφε:

Στο ΚΚΕ με αντάλλαγμα τη νομιμοποίησή του, ανατέθηκε ο ρόλος της χειραγώγησης του αριστερού κινήματος, του «αναγνωρίστηκε το δικαίωμα» να διαπραγματεύεται σαν ο «καταξιωμένος» εκπρόσωπος της χειραγωγημένης από αυτό εργατικής τάξης. *Με την όξυνση των κοινωνικών αγώνων, αυτός ο ρόλος αμφισβητείται από παντού.*⁴⁷⁵ / Τώρα που αρχίζει η αμφισβήτηση αυτή να συνειδητοποιείται και να οργανώνεται, [το ΚΚΕ] αντιδρά σπασμωδικά, με μόνο επιχείρημα τη βία. Αδιάφευστοι μάρτυρες για τους φόβους του ΚΚΕ και για τις εξελίξεις που θα ακολουθήσουν, τα υπεράφθονα άρθρα για τους αναρχοαριστεριστές, και οι άγριοι τραμπουκισμοί που τους ακολουθούν. Θα αφιερωνόντουσαν τόσα κείμενα και τόσο ξύλο για ένα φαινόμενο χωρίς έκταση και σημασία; / Δεν είναι λιγότερο αισχρός ο ρόλος που ανέλαβε να παίξει το ΠΑΣΟΚ. Βασικός διεκδικητής της εξουσίας, το δεύτερο κόμμα στο διπολικό σύστημα εναλλαγής στην εξουσία που προωθείται και στην Ελλάδα, επιθυμεί εξίσου

⁴⁷³ Το ρεπορτάζ συνέχιζε: «Χτες τα «αναρχικά» αυτά στοιχεία προχώρησαν σε μια ακόμη πρόκληση, χωρίς προηγούμενο για τον φοιτητικό χώρο. Πολυάριθμη ομάδα τους εισέβαλε σε αίθουσα της Νομικής Σχολής, ενώ επρόκειτο να αρχίσει συνέλευση των φοιτητών του Νομικού τμήματος και με ξύλα και λοστούς επιτέθηκαν και χτύπησαν φοιτητές, φωνάζοντας συνθήματα κατά της ΕΦΕΕ». Σε αυτό το απόσπασμα, η εδραιωμένη, πλέον, και αναμφίβολη βεβαιότητα του ακροδεξιού χαρακτήρα των «αναρχικών» «αυτών στοιχείων» επιβεβαιώνεται και από μια ενέργεια που παρουσιάζεται ως ανήκουστη και πρωτοφανής μονομερής πρόκληση, ενώ κάλλιστα θα μπορούσε να νοηθεί και ως, μονομερής έστω και εκδικητικού χαρακτήρα, συνέχιση της βίαιης σύγκρουσης του Σαββατοκύριακου.

⁴⁷⁴ Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 20/11/1979, σ. 8.

⁴⁷⁵ Όπως έχουμε ξανασχολιάσει, οι περισσότεροι κοινωνικοί αγώνες της περιόδου είχαν μοριακό χαρακτήρα (είτε συντεχνιακό για εργασιακά, είτε τοπικό για χωρικά ζητήματα), χωρίς εμπλοκή ή καθοδήγηση από μεγάλες συνδικαλιστικές ενώσεις ή κόμματα. Μάλιστα, υπήρξαν και τοπικές συγκρούσεις όπου το ΚΚΕ πήρε σαφή θέση (με βασικά ρητορικά σχήματα την κινδυνολογία και την «προβοκατορολογία») και προέβη σε ενεργή δράση *ενάντια* στα τοπικά κινήματα: ενδεικτικά αναφέρουμε τις συγκρούσεις στην Αγία Βαρβάρα (Μάιος 1979), στο Μαρούσι (Ιούνιος 1980) και στη Ρόδο (Ιούλιος 1980). Βλ. *Νοέμβρης* '73..., όπ.π., σσ. 157-60, 178-83.

διακαώς με το ΚΚΕ την εξαφάνιση της Αριστερής Αμφισβήτησης, χωρίς όμως να θέλει να εκτεθεί στα μάτια των πιθανών ψηφοφόρων του.⁴⁷⁶

Μια τέτοια ματιά στη συγκυρία (συν τοις άλλοις προφητική, όσον αφορά το «διπολικό σύστημα εναλλαγής στην εξουσία») δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στον εξωκοινοβουλευτικό αριστερό ή αναρχικό χώρο. Με λιγότερο οξύ τόνο, αλλά με μεγαλύτερη έμφαση στην κλιμακούμενη επικωδίκωση του εξεγερσιακού συμβάντος του Πολυτεχνείου, ο Γ. Βότσης ανέλυε τα γεγονότα του Νοεμβρίου 1979 με παρόμοιο τρόπο στο άρθρο του «**Η βία δεν είναι μονόδρομος**» («Ε», 24/11, σ. 4) ερμηνεύοντάς τα, καταρχήν, ως τη «μεγαλύτερη ως τώρα προσπάθεια μονοπώλησης της κορυφαίας αντιστασιακής εκδήλωσης από ορισμένα πολιτικά κόμματα», και συγκεκριμένα το ΚΚΕ και το ΠΑΣΟΚ. Ξαναπιάνοντας το νήμα που ξετυλίχθηκε σε προηγούμενη ενότητα για το Πολυτεχνείο ως συμβάν και ως αντικείμενο λόγου, το άρθρο του Βότση εμπλουτίζει τη γενεαλογία που εκεί προσπαθήσαμε να ανασυνθέσουμε, με την ακόλουθη διαπίστωση: η «δημοκρατική» επικωδίκωση του συμβάντος-Πολυτεχνείου υποστηρίζεται για πρώτη φορά τόσο ανοιχτά με άμεση κατασταλτική βία, μη προερχόμενη από την αστυνομία, άρα οιονεί νομιμοποιημένη. Ανατρέποντας την «αμερόληπτη» αφήγηση του ρεπορτάζ της ίδιας εφημερίδας που τον φιλοξενεί, ο Βότσης υποστηρίζει ανοιχτά αυτό που είδαμε ότι ο *Ριζοσπάστης* άφηνε απλώς να εννοηθεί:

Αφετηρία των επεισοδίων είναι η «περιφρούρηση» (προπαρασκευασμένη επιμελώς, με σχηματισμούς κι επιτελείς και με ρόπαλα τυλιγμένα με μονωτικές ταινίες) και οι απαγορεύσεις: Ακόμη και δημοσιογράφοι υπέστησαν σωματική έρευνα, ενώ ανυποψίαστοι «γιορταστές» ξυλοκοπήθηκαν άγρια ή «συνελήφθησαν» (!) και ανακρίθηκαν (!) μόνο και μόνο γιατί τους κατέδειξαν με το δάχτυλο οι προκαθορισμένα υπεύθυνοι γι' αυτό το ρόλο. Κι αν ακόμη δεχτούμε ότι μερικές δεκάδες αναρχικών, με ρόπαλα και σιδερόβεργες και μολότωφ κινήθηκαν επιθετικά (κατά των δεκάδων χιλιάδων!) δεν είναι αλήθεια ότι αυτούς μόνο χτύπησε η «περιφρούρηση». [...] Θύματα των επιθέσεων υπήρξαν και πολλά μέλη της «ΕΚΟΝ Ρ. Φεραίος Β' Πανελλαδική» -ίσως γιατί κυκλοφόρησαν προκήρυξη, που έλεγε ανάμεσα σ' άλλα κι αυτά τα προκλητικά:

«Το Πολυτεχνείο δεν είναι σύμβολο. Δεν είναι ποίημα σχολικής γιορτής. Είναι η στιγμή της εξέγερσης. Είναι η ίδια η αναγκαιότητα της ρήξης. [...] Είναι η χρεοκοπία των τυφλοσουρτικών γραμμών των κομμάτων. Είναι η ανάδειξη της επαναστατικής δυναμικής. / Το Πολυτεχνείο δεν είναι πρότυπο. Δεν είναι κάτι που θα επαναληφθεί. Δεν είναι ανάμνηση ούτε προσδοκία. Ο αγώνας συνεχίζεται από άλλους δρόμους, σε άλλες συνθήκες, με άλλες προοπτικές. [...] / Σύντροφοι και συντρόφισσες, που η πολιτική σας συνείδηση σημαδεύτηκε από την εξέγερση του Νοέμβρη ΑΝΤΙΣΤΑΘΕΙΤΕ: Στο στεφάνι που καταθέτει η Βουλή. Στην ομιλία του προέδρου της ΕΦΕΕ. Στον πλανόδιο πωλητή ιδεολογίας. Στα σουβλάκια που ψήνονται στα κάρβουνα. Στη συγκινητική φωνή της Μαρίας. Στο βόλεμα και στο κυνήγι της δεκάρας. Στην έκθεση με τα ρούχα του Διομήδη. Στη ...»

⁴⁷⁶ Παρατίθεται στο *Νοέμβρης '73...*, σ. 170.

Αυτή η εναργής υποστήριξη του μοριακού («η αναγκαιότητα της ρήξης», «η ανάδειξη της επαναστατικής δυναμικής») και *ενικού* (singular) χαρακτήρα του συμβάντος («το Πολυτεχνείο δεν είναι πρότυπο, [...] κάτι που θα επαναληφθεί, [...] ανάμνηση [ή] προσδοκία») και η καταγγελία της γραμμομοριακής μνημειοποίησής του έχει ένα πολιτικό στόχο: την υπενθύμιση ότι η πιστότητα στο συμβάν είναι η συνέχιση του πολιτικού αγώνα «από άλλους δρόμους, σε άλλες συνθήκες, με άλλες προοπτικές», με την έμφαση στο «άλλο», στο διαφορετικό, το μοναδικό της συγκυρίας. Η «μετατροπή της πορείας σε παράτα», σύμφωνα με αυτή την οπτική, αρνείται ακριβώς αυτή τη ριζοσπαστική μοναδικότητα.

Η ετησίως επαναλαμβανόμενη πορεία μπορεί να είναι ένα αναπαραστατικό γεγονός που υπηρετεί τη γραμμομοριακή ιστορική μνήμη με όλα της τα συμβολικά συμπαρομαρτούντα ή μπορεί να είναι ένα μοναδικό συμβάν, που περιλαμβάνει μεν τη μνημονική αντήχηση του πρωτότυπου ή γενεσιουργού εξεγερσιακού συμβάντος (γεννήτορα της σειράς), αλλά επίσης το αναπλάθει παραγωγικά εντάσσοντας την *προβληματική* του στην παρούσα κάθε φορά, ενεργή συγκυρία, και στο σύνολο των συνιστωσών που αυτή θέτει. Η επέτειος του 1979 μπορεί να ιδωθεί σαν η στιγμή εμφάνισης του θεσμισμένου φοιτητικού κινήματος ως ενός συναρμολογήματος οριστικά *επανεδαφικοποιημένου* δια της εντατικής κομματικοποίησής του και πλήρως ενσωματωμένου στο Κράτος ή, καλύτερα, μεταλλαγμένου σε κρατικό μηχανισμό, *σε σύγκρουση* με ένα συλλογικό υποκείμενο που συγκροτείται ως τέτοιο (εδαφικοποιείται) μέσω της ενεργητικής σύνθεσης της μνήμης του εξεγερσιακού συμβάντος, αλλά παραμένει *προγραμματικά απεδαφικοποιημένο* σε σχέση με τις επίσημες, κωδικοποιημένες κομματικές εντάξεις –και δη αυτήν του «ορθού» ΚΚΕ.

Η ανάδυση του «αναρχοαυτόνομου» συναρμολογήματος και η αύξηση της επιρροής του στο φοιτητικό κίνημα σε μοριακό επίπεδο (στις συνελεύσεις και στον δρόμο) προκάλεσε την ανησυχία της ηγετικής γραμμομοριακής δύναμης της ΚΝΕ. Όπως έγραφε ο Βότσης στο παραπάνω άρθρο:

...πιο πειστικά απ' ότι το σχόλιο του «Ριζοσπάστη» και πιο κυνικά έδινε εξήγηση των επεισοδίων στέλεχος του ΚΚΕ: «Οι 'αριστεριστές' είναι κίνδυνος για το κίνημα. Θα τους τσακίσουμε πριν γίνουμε Ιταλία». / Δεν είναι, συνεπώς, τυχαία τα επεισόδια στο γιορταστικό τριήμερο του Πολυτεχνείου. Είναι συγκεκριμένη πολιτική επιλογή του ΚΚΕ, που ανησυχεί από τις κινήσεις στα αριστερά του και αποφάσισε να τις πατάξει δυναμικά. [...] Στις θέσεις του Κεντρικού Συμβουλίου της ΚΝΕ για το δεύτερο Συνέδριό της τονίζονταν: «...Χρειάζεται πιο αποφασιστικά να χτυπιέται και να απομονώνεται η 'αριστερίστικη' τακτική... Πιο αποτελεσματικά να ξεσκεπάζεται ο 'αριστερισμός' σαν εχθρός του εργατικού κινήματος και ιδιαίτερος κίνδυνος για τη νεολαία...».

Αυτή η, στρατηγικά επιδιωκόμενη, πάταξη του «αριστερισμού», ευνοείται από τον (βάσιμο, αλλά εν πολλοίς φαντασιακό) εντοπισμό του στα Εξάρχεια:

Έφτασε ο «Ριζοσπάστης» σε εξάστηλο δημοσίευμα για τα Εξάρχεια «την πλατεία της αναρχίας» (15-9-79) να ψέγει την αστυνομία γιατί δεν μαζεύει τους αναρχικούς «παρ' ότι πολλές φορές πέφτει και η ίδια θύμα τα μανίας τους» (λες και δεν είναι αναρχικοί και «αριστεριστές», που μπαινοβγαίνουν στις φυλακές ή σέρνονται στα εδώλια της μεταχουντικής

μας δημοκρατίας, που συλλαμβάνονται στα νυχτερινά μπλόκα και που ερευνώνται τρεις και τέσσερις φορές τα σπίτια τους –εκατοντάδες σπίτια...).

Βάσιμος αλλά φαντασιακός εντοπισμός: η αστυνομία στοχοποιεί ιδιαίτερα τους αναρχικούς και τους «αριστεριστές»,⁴⁷⁷ αλλά ταυτόχρονα μοιάζει να μην τους (συμ)μαζεύει αρκετά –η «πλατεία της αναρχίας» δεν αδειάζει. Είναι αυτό το, ενοχλητικό για τον «Ριζοσπάστη», *πλεόνασμα* ένα απλό ποσοτικό, πληθυντικό ζήτημα; Υποστηρίζουμε πως όχι: η ενόχληση αφορά μάλλον τη διαίσθηση ότι «στα Εξάρχεια» αναπτύσσονται μειονοτικοί τρόποι υποκειμενοποίησης που, όχι μόνο κείνται εκτός της αντιληπτικής ικανότητας και του ελέγχου του κομματικού συναρμολογήματος (εξ ου και ο πλεονασματικός τους χαρακτήρας), αλλά επίσης ότι τα υπόγεια, εναργή και δυναμικά (εν ολίγοις τα δυνητικώς επαναστατικά) χαρακτηριστικά των κινητοποιήσεων στα πανεπιστήμια οφείλονται σε αυτούς ακριβώς τους τρόπους υποκειμενοποίησης και ένταξης και της σύνδεσής τους με το πολιτικό. Σε αυτή την πλευρά των Εξαρχειών θα επανέλθουμε στο επόμενο κεφάλαιο –από εδώ, ως κρατήσουμε ότι η επέτειος του 1979 συμπυκνώνει την πρώτη φάση σύγκρουσης του κράτους με τα «Εξάρχεια» και τα ειδικά της χαρακτηριστικά, κυρίαρχο των οποίων ήταν ότι ο βασικός κατασταλτικός μηχανισμός του κράτους στη σύγκρουση αυτή ήταν, λόγω και του πεδίου επί του οποίου η σύγκρουση αυτή αναπτύχθηκε προνομιακά, οι φοιτητικές οργανώσεις που πρόσκεινταν στην ΚΝΕ.

Το κλείσιμο, ωστόσο, της φάσης αυτής, έλαβε χώρα έναν χρόνο αργότερα, και πρωταγωνιστής του ήταν οι επίσημοι κατασταλτικοί μηχανισμοί της αστυνομίας.

11.2.2 Πολυτεχνείο 1980

Τις τελευταίες ημέρες πριν από την επέτειο σημειώθηκε η συνηθισμένη διελκυστίνδα γύρω από τον τελικό προορισμό της πορείας, με τη συνηθισμένη επίσης κατάληξη (στη σ. 12 στις 12/11 η «Ε» γράφει: «**Πορεία στην πρεσβεία των ΗΠΑ το κορύφωμα των εκδηλώσεων για το Πολυτεχνείο**», ενώ στις 15/11 στην σ. 1, «**Μέχρι τη Βουλή θα φτάσει η πορεία του Πολυτεχνείου**»). Η παλινωδία αυτή και το διακύβευμά της δεν ήταν άσχετα με τα γεγονότα της πορείας, παρότι τα πρώτα δημοσιεύματα είναι μάλλον συγκεχυμένα.

Στις 17/11/1980, ο κύριος τίτλος της «Ε» είναι:

ΜΑΚΕΛΕΙΟ ΧΤΕΣ μετά την πορεία 2 χαροπαλεύουν

ΜΙΑ ΝΕΚΡΗ 100 ΤΡΑΥΜΑΤΙΕΣ

σφαίρες, βόμβα, λεηλασία

Επιθέσεις των ΜΑΤ με δακρυγόνα

Δεκάδες συλλήψεις όλη τη νύχτα

Το σχετικό ρεπορτάζ ξεκινά από την πρώτη σελίδα:

---

⁴⁷⁷ Από το άγνωστης προέλευσης κείμενο που δημοσιεύεται στο *Νοέμβρης '73...* (σ. 170): «Τους μεγαλύτερους φόβους όμως τρέφει το Κράτος [...]. [Αυτό] βλέπει να αναπτύσσονται δυνάμεις πέρα από τα κόμματα που δεν ελέγχονται από κανένα. Γι' αυτό και οι καταδίκες που επιβάλλει σ' όσους αγωνιστές δικάζει ξεπερνούν πάντα τα δυο χρόνια».

Σε μακελειό εξελίχθηκε χθες, η μεγαλειώδης ειρηνική πορεία του Πολυτεχνείου, με μια εικοσάχρονη κοπέλα νεκρή, δυο ακόμη νέους που χαροπαλεύουν και πάνω από 100 τραυματίες, που γιόμισαν (sic) τα νοσοκομεία της Αθήνας. Ληηλασίες καταστημάτων σημειώθηκαν σε μεγάλη έκταση. [...] / Από τις 8.30 το βράδυ ως αργά τη νύχτα, το κέντρο της Αθήνας είχε μετατραπεί σε άγριο πεδίο μάχης. Οι αστυνομικές δυνάμεις, με γκλομπς, δακρυγόνα και πυροβολισμούς, επιτέθηκαν σε μια φοβερή εκκαθαριστική επιχείρηση στο κέντρο της Αθήνας, από την πλατεία Συντάγματος ως το χώρο του Πολυτεχνείου. Εκατοντάδες νέοι τρέχουν αλαφιασμένοι προς κάθε κατεύθυνση για να σωθούν ενώ άλλοι, ροπαλοφόροι έσπαζαν τις βιτρίνες των καταστημάτων της Πανεπιστημίου και της Σταδίου.

Όπως συνηθίζεται σε παρόμοια ρεπορτάζ που είναι στην ουσία συρραφές των ανταποκρίσεων διάφορων, διάσπαρτων στην πόλη, δημοσιογράφων που έχουν αναγκαστικά αποσπασματική και τοπική εικόνα των γεγονότων, η αφήγηση είναι ανεργμάντιστη και συγκεχυμένη –αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν παράγει νόημα, και μάλιστα εν μέρει ακριβώς λόγω της έλλειψης ειρμού. Στη συνέχεια του κειμένου υπάρχει παράγραφος με τίτλο «*ΟΡΓΙΟ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑΣ*» που αφορά τις καταγγελίες της ΕΦΕΕ για την Αστυνομία και κατόπιν (στη σελ. 16, με τίτλο «*Λεπτό προς λεπτό το μακελειό*») οι επόμενες παράγραφοι έχουν τίτλους: (α) «*ΔΥΟ ΑΤΟΜΑ ΧΑΡΟΠΑΛΕΥΟΥΝ*», όπου δίνονται στοιχεία για τους βαριά τραυματίες Παπαπολυμέρο (στην καρδιά, από σφαίρα) και Κουμή (με «πολτοποιημένο το κεφάλι») που αργότερα κατέληξε, και (β) «*ΤΡΟΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ*», σε ένα κείμενο που θα μπορούσε να αποτελεί δείγμα μετα-αποκαλυπτικής φαντασίας:

Εικόνα «βομβαρδισμένης» πόλης εμφάνιζε η Αθήνα –στο κέντρο της- τη νύχτα [...]. Δεκάδες καταστήματα με βιτρίνες τελείως κατεστραμμένες στη Σταδίου, στην Πανεπιστημίου, στην Ομόνοια, στην Πατησίων, στην πλατεία Συντάγματος και σε παρόδους. Δέντρα ξεριζωμένα, παρτέρια σπασμένα και πεταμένα στο κατάστρωμα των δρόμων. Εστίες φωτιάς στα πεζοδρόμια και στην άσφαλο όπου καιγόntonουσαν ακόμη και ρούχα! Τούβλα, πέτρες, ξύλα, καδρόνια και σίδερα ριγμένα εδώ κι εκεί μαζί με κομμάτια από πανώ –ιδιαίτερα στη γωνία Βασ. Σοφίας και Πανεπιστημίου. Στέγαστρα και επιγραφές πάνω στα πεζοδρόμια. Αυτοκίνητα με ζημιές κι ένα «Βολκς Βάγκεν» καμμένα, μοτοσυκλέτες πεταμένες αριστερά-δεξιά και διάφορα είδη, που «διαδηλωτές» άρπαξαν μέσα από βιτρίνες σπασμένες, ριγμένα στα πεζοδρόμια. Την εφιαλτική εικόνα «συμπλήρωνε» ο ήχος από τις δαιμονισμένες σειρήνες περιπολικών της Αστυνομίας από αύρες και ασθενοφόρα οχήματα. Και τα δακρυγόνα.

Ακολουθεί παράγραφος με τίτλο «*ΑΛΗΘΙΝΟ ΠΛΙΑΤΣΙΚΟ*», όπου περιγράφεται η ληηλασία καταστημάτων οπτικών, ειδών ρουχισμού (πολλά από το οποία ρίχτηκαν στις φωτιές που έκαigan «στο κατάστρωμα της Πανεπιστημίου») και κοσμηματοπωλείων, η οποία, κάπως άσχετα, παραβάλλεται με την (μετριοπαθώς περιγραφόμενη) «έκπληξη» των τουριστών στα ξενοδοχεία του Συντάγματος και την πολυδύναμη αστυνομική περιφρούρηση της αμερικανικής πρεσβείας «στην οποία, όμως, δεν εμφανίστηκε ούτε ένας απ' όσους –οπλισμένοι με πέτρες, ξύλα, καδρόνια και σίδερα- πρωτοστάτησαν στις καταστροφές στο κέντρο της Αθήνας» –εδώ βέβαια υπονοείται ότι οι ταραξίες δεν είχαν καμία πρόθεση να διαδηλώσουν τις όποιες πολιτικές-ιδεολογικές τους αντιθέσεις με την αμερικανική πολιτική, αλλά απλώς να καταστρέψουν το «κέντρο της Αθήνας». Κατόπιν ακολουθεί ένα «φλας-μπακ» στο «*ΠΩΣ ΑΡΧΙΣΑΝ ΤΑ ΕΚΤΡΟΠΑ*»:

Το πώς ακριβώς άρχισαν τα επεισόδια είναι δύσκολο να εντοπιστεί. [...] Γύρω στις 8 το βράδυ η οδός Σανταρόζα ήταν ασφυκτικά γεμάτη από άτομα ηλικίας 18-30 χρόνων, που συζητούσαν κατά συνωμοτικό τρόπο μεταξύ τους και απέφευγαν να διευρύνουν τη συζήτηση με τους περαστικούς. Τα περισσότερα απ' αυτά τα άτομα έδιναν την εντύπωση οργανωμένης ομάδας που πιθανόν να σχεδίαζαν έκτροπα. [...]

Η στατική παρουσία στην οδό Αρσάκη δίνει τη θέση της, στην επόμενη παράγραφο («*ΜΕ ΜΑΥΡΑ ΜΑΝΤΗΛΙΑ*»), σε έντονη κινητικότητα: «Ομάδα νεαρών ατόμων με μαύρα μαντήλια να καλύπτουν τα πρόσωπά τους, έκαναν την εμφάνισή τους στην οδό Αρσάκη, ενώ η πορεία βρισκόταν σε εξέλιξη». Παρότι η Αρσάκη είναι η πρώτη παράλληλος της Σανταρόζα, δεν γίνεται σαφές αν οι δύο παράγραφοι αναφέρονται στους ίδιους νεαρούς (αν και το υπαινίσσεται και η χρονική πληροφορία: «Η ώρα είναι 8»).

Οι νεαροί «μασκοφόροι», άλλοι μακρυμάλληδες και άλλοι κουρεμένοι, φωνάζοντας διάφορα συνθήματα όπως «Βία στη βία της εξουσίας», αρχίζουν να σπάνε τζάμια του δικαστικού κτιρίου αρχικά και βιτρίνες καταστημάτων στη Σταδίου, στην στοά «Ορφέα». / Πετάνε μια αυτοσχέδια βόμβα που σκάει μπροστά στην είσοδο του καταστήματος «Φήμη» (Σταδίου και Γεωργ. Σταύρου). Η έκρηξη είναι ισχυρή. Οι βιτρίνες γίνονται κομμάτια. / Οι άγνωστοι νεαροί σπεύδουν να εξαφανιστούν ανενόχλητοι. *Ανεβαίνοντας την Σταδίου*, δεν χάνουν ευκαιρία που να μην σπάσουν βιτρίνες. / Τα πεζοδρόμια γεμίζουν ξύλα, τζάμια, κρύσταλλα. / Λίγη ώρα μετά, οι ίδιοι νεαροί *εμφανίζονται στην Πανεπιστημίου, στο ύψος των Προπουλαίων*. / Αρχίζουν να ξηλώνουν τους πασσάλους και τα δενδρύλια των πεζοδρομίων. Ξηλώνουν κάγκελα από τα γύρω κτίρια, βάζουν φωτιές στο δρόμο και προσπαθούν να δημιουργήσουν οδοφράγματα. (σ.σ.: ακολουθούν εκ νέου περιγραφές σκηνών πλιάτσικου, οι υπογραμμίσεις δικές μου)

Παρότι η παράγραφος καταλήγει πως «Κρανοφόροι και αύρες κατεβαίνουν και απωθούν τους «διαδηλωτές» προς την Ομόνοια και τους γύρω δρόμους», η επόμενη («*ΡΟΠΑΛΟΦΟΡΟΙ ΣΠΑΖΟΥΝ ΒΙΤΡΙΝΕΣ*») μας πληροφορεί πως, στις 9.30, «Έξω από του 'Φλόκα' οι διαδηλωτές τρέχουν κρατώντας κοντάρια [και σ]πάνε ό,τι βρίσκουν στο δρόμο τους [αρπάζοντας] τα τραπέζια και τις καρέκλες του ζαχαροπλαστείου και [σχηματίζοντας] οδοφράγματα στην Πανεπιστημίου [στο ύψος της Αμερικής]». Ακολουθούν σκηνές λεηλασιών και συγκρούσεων με τις αστυνομικές δυνάμεις, με φωτιές και δακρυγόνα.

Μέχρι τώρα, δεν έχει γραφτεί τίποτε για την πορεία (εκτός του ότι ήταν «ειρηνική») και για το πώς τα επεισόδια σχετίζονται ή όχι με αυτή. Επίσης, απουσιάζει εντελώς οποιαδήποτε πολιτική αναφορά, εκτός από εκείνες σε «διαδηλωτές» και «νεαρούς με μαύρα μαντήλια» –όρος που, όπως είδαμε στις προηγούμενες ενότητες, είναι συνδηλωτικός των αναρχικών- που φωνάζουν συνθήματα, βανδαλίζουν και λεηλατούν. Οι βιαιότητες των αστυνομικών παρουσιάζονται τελευταίες, υποτονικές («απωθούν τους 'διαδηλωτές'») ή γενικές («τα δακρυγόνα έχουν πνίξει την περιοχή») και σε λιγότερη κειμενική έκταση, ερμηνευόμενες έτσι ως δικαιολογημένη αντίδραση («οι αστυνομικοί εξαγριώνονται») στην ανεξέλεγκτη καταστροφική δράση ή τις απευθείας προκλήσεις των «διαδηλωτών».

Ση συνέχεια, αυτό αλλάζει (ενδεχομένως μαζί με τον συγγραφέα), στις παραγράφους με τίτλους «*ΜΕ ΔΙΑΣΕΙΣΗ Ο ΚΑΝΕΛΛΑΚΗΣ*» και «*10 ΧΤΥΠΟΥΣΑΝ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΕΑ*» (και οι δύο ρεπόρτερ της «Ε» τότε). Η τελευταία ξεκινά ως εξής (οι υπογραμμίσεις δικές μου):

Πέρασε και το μπλοκ του ΚΚΕ. Περίπου 200 μέτρα πίσω ακολουθούσε το μπλοκ των αριστεριστών. ΚΚΕ μ-λ, ΠΠΣΠ Β' Πανελλαδική, Αυτόνομοι, Κ.Ο. Μαχητής, ΟΚΔΕ, ΟΣΕ, Ανεξάρτητοι. *Όλοι τούτοι είχαν αποφασίσει να πάνε στην αμερικανική πρεσβεία.* [...] Οι δυνάμεις της αστυνομίας παραταγμένες πολύ πυκνά [στη Βασ. Σοφίας] σε περισσότερες από 10 σειρές έφραζαν το δρόμο. [...] Οι διαπραγματευσείς [...] δεν οδηγούν πουθενά. Κάπου 16 αύρες πίσω από τις αστυνομικές δυνάμεις μαρσαρίζαν και αναβόσβηναν τα φώτα τους. [...] Η ώρα πλησιάζει 9 και 15 λεπτά. Καινούργιες δυνάμεις Μονάδων Αποκαταστάσεως Τάξεως προστίθενται στις 7 διμοιρίες που υπάρχουν. / «Αυτοί σκοτώσαν τ' αδέρφια μας» βρωντοφωνάζουν τώρα οι διαδηλωτές [...]. Από κάποιο φορητό πομπό ενός αστυνομικού ακούγεται η διαταγή: «*Να τους διαλύσετε τώρα*». [...] Κι εκεί που άρχισε ένα αλληλοσπρῶξιμο μεταξύ των ροπαλοφόρων της αστυνομίας και των διαδηλωτών γίνεται το «*ντου*». [...] Πρώτα είδαμε ένα νεαρό να θέλει να έρθει προς το μέρος μας και σε κλάσματα δευτερολέπτου πάνω από 10 κρανοφόροι τον περικυκλώνουν χτυπώντας στο στανρό... Τον είδαμε να σέρνεται κάτω και να τον ποδοπατούν. [...] Οι ροπαλοφόροι χτυπώντας τις ασπίδες τους και βγάζοντας ορλιαχτά: «*Ουάου... ουάου*» ορμούν στο πλήθος. Οι φωνές και οι στριγγιές ηχούν στ' αυτιά μου. Εκείνο που ήξερα ήταν ότι πίσω από το μπλοκ των αριστεριστών ακολουθούν χιλιάδες λαού. Η πορεία δεν είχε τελειώσει. Το ΚΚΕ Εσωτ. που ακολουθούσε έπαθε τη μεγαλύτερη ζημιά. [...] [Μόλις είχαν βγει από την Όθωνος στην Αμαλίας δύο αυτοκίνητα της αστυνομίας έρχονται από τη Φιλελλήνων και τους κλείνουν. Οι ροπαλοφόροι βγαίνουν και χτυπούν με ορμή. Οι αύρες με λυσσασμένα μαρσαρίσματα ξεκινούν...

Έπειτα η αφήγηση μεταφέρεται στην περιοχή του Πολυτεχνείου –παράγραφοι «*ΜΕ ΒΡΗΚΕ ΣΦΑΙΡΑ*» («*Μόλις τελείωσε η πορεία ομάδα αστυνομικών άρχισε να κυνηγάει ανηλεώς τους φοιτητές που βρίσκονταν στην οδό Στουρνάρα. Ένας αξιωματικός επικεφαλής ομάδας αστυφυλάκων έβγαλε το περίστροφο και με σημάδεψε*») και «*ΠΥΡΟΒΟΛΙΣΜΟΙ ΣΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ*»:

Στο Πολυτεχνείο, ενώ τα επεισόδια στους δρόμους εξελίσσονταν, βρίσκονταν φοιτητές από τις ομάδες περιφρούρησης και άλλοι. Έξω από το ίδρυμα άτομα άναψαν φωτιές και έγιναν μικροσυγκρούσεις με αστυνομικούς. [...] Ώρα 12.30 μετά τα μεσάνυχτα στην οδό Στουρνάρα υπήρχαν δύο πύρινα οδοφράγματα. Γύρω τους υπήρχαν μερικές δεκάδες άτομα, άλλα με μαντήλια στο πρόσωπο και άλλοι με ξύλα στα χέρια, που τα έριχναν στις φωτιές μαζί με λάστιχα αυτοκινήτων και χαρτιά. [...] Αστυνομικές κλούβες με δεκάδες κρανοφόρους ήσαν σταματημένες Στουρνάρα και Πατησίων και στην Γ' Σεπτεμβρίου. Οι κρανοφόροι πάντως δεν κινήθηκαν προς το μέρος των συγκεντρωμένων, ούτε επιχειρήσαν να σβήσουν τις φωτιές. [...] Μέσα στο Πολυτεχνείο υπήρχαν μερικές δεκάδες άτομα, φοιτητές και μη. [...] Μεταφέρουμε, με κάθε επιφύλαξη, όσα ακούσαμε: - Μπήκαμε κυνηγημένοι από τους κρανοφόρους, έλεγε ένας νέος. Υπάρχουν πολλοί τραυματίες, μερικοί από σφαίρες. Μας είπαν και για δύο νεκρούς.

Περιέργως, στο ρεπορτάζ δεν υπάρχει καμία άλλη αναφορά για τους δολοφονηθέντες διαδηλωτές.⁴⁷⁸ Αντίθετα, αυτό κλείνει με τα μεταδιδόμενα από τον ασύρματο της αστυνομίας («*ΤΙ ΜΕΤΕΔΙΔΕ Ο ΑΣΥΡΜΑΤΟΣ*») και με την «*ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ*», η οποία είναι επίσης πολύ συνοπτική, κάνει πολύ σύντομη και αόριστη αναφορά σε τραυματίες («Κατά τη συμπλοκή τραυματίστηκαν και μεταφέρθησαν στο 401 Στρατιωτικό Νοσοκομείο 8 αστυνομικοί, ο παρעυρισκόμενος εισαγγελέας και μη εξακριβωθείς ακόμη αριθμός διαδηλωτών»), ενώ περιγράφει τα επεισόδια ως εξής:

Σήμερα από τις 8.15 μ.μ άρχισε η πορεία που οργάνωσε η ΕΦΕΕ από το Πολυτεχνείο προς τη Βουλή και συνεχίστηκε κανονικά μέχρι την 21^η περίπου ώρα. Ομάδες διαδηλωτών εκ 2.000 περίπου ατόμων αποτελούμενες από αναρχικά και εξτρεμιστικά στοιχεία, κατά τη διάρκεια της πορείας στην οδό Σταδίου προέβησαν σε καταστροφές βιτρινών. Οι αυτές ομάδες όταν έφθασαν στη συμβολή Βασιλίσσης Σοφίας – Πανεπιστημίου, εκτραπείσες εκ της πορείας παρά την σχετική απαγόρευση, επετέθησαν απροκλήτως κατά των εκεί αστυνομικών δυνάμεων οι οποίες τους απώθησαν χωρίς να χρησιμοποιήσουν δακρυγόνα.

Έχει ενδιαφέρον ότι, σύμφωνα με την αστυνομία, οι νεαροί που βανδάλισαν τα καταστήματα στη Σταδίου είναι *οι ίδιοι* που επιχείρησαν να συνεχίσουν την πορεία προς την αμερικανική πρεσβεία, κάτι που δύσκολα προκύπτει από το ρεπορτάζ: η «ομάδα νεαρών ατόμων με μαύρα μαντήλια να καλύπτουν τα πρόσωπά τους, [που] έκαναν την εμφάνισή τους στην οδό Αρσάκη, ενώ η πορεία βρισκόταν σε εξέλιξη», γύρω στις 8, δύσκολα ταυτίζονται με τα οργανωμένα «μπλοκ των αριστεριστών» που άρχισαν να συγκρούονται με την αστυνομία στο ύψος της Βουλής στις 9.15. Όπως επίσης δεν είναι σαφές εάν «οι διαδηλωτές [που] τρέχουν κρατώντας κοντάρια [και] σπάνε ό,τι βρίσκουν στο δρόμο τους» στις 9.30 στου «Φλόκα» είναι οι συμπλεκόμενοι στο Σύνταγμα αριστεριστές ή οι προηγούμενοι «ροπαλοφόροι» που έκαναν πλιάτσικο. Η αστυνομία υποστηρίζει ευθέως ότι πρόκειται για τις ίδιες ομάδες. Το ρεπορτάζ της «Ε» ταλανίζεται, ως κείμενο, από αμφισημίες ως προς το συγκεκριμένο σημείο: ενώ στα επιμέρους αποσπάσματα που παραθέσαμε πιο πάνω οι «νεαροί» διαχωρίζονται από τους «αριστεριστές» με μια σειρά τεχνικών (όχι μόνο διαφορετικοί χαρακτηρισμοί και ύφος, αλλά και διαχωρισμός στη ροή του κειμένου βάσει χωρικών και όχι χρονικών κριτηρίων), η γενική δομή του κειμένου επιτείνει τη σύγχυση αντί να την ξεδιαλύνει.

Ας δούμε γιατί: το κείμενο, μετά την εισαγωγή, ξεκινά με την παράγραφο «Δύο άτομα χαροπαλεύουν» (περ. 25 αράδες). Δεν ακολουθεί μια εξήγηση της κατάστασής τους, αλλά με ένα, ας πούμε, αφηγηματικό zoom out, αλλάζουμε χωρική κλίμακα και πληροφορούμαστε τις ευρύτερες υλικές συνέπειες της πορείας («Τρόμος και καταστροφή», περ. 40 αράδες)

---

⁴⁷⁸ Πίσω στην πρώτη σελίδα, σε ειδικό πλαίσιο περίπου στη μέση, υπάρχει ένα μικρό δίστιλο με τίτλο «**Ετσι σκότωσαν την 21χρονη**»: «Την απομόνωσαν μέσα στη βιτρίνα Βουκουρεστίου και Πανεπιστημίου και την χτυπούσαν αλύπητα ενώ εμένα με κυνηγούσαν προς την Πανεπιστημίου», αφηγείται στην «Ε» ο αρραβωνιαστικός της 21χρονης εργατριάς Σταματίνας Κανελλοπούλου από το Περιστερί που υπέκυψε χθες βράδυ στο Ιπποκράτειο. / [...] «Μας κυνηγούσαν τα ΜΑΤ από το Σύνταγμα. Μας πρόφτασαν στη Βουκουρεστίου. Χτύπησαν αλύπητα τη Σταματίνα στο κεφάλι. Όταν ξέφυγα από το κυνηγητό των αστυνομικών, γύρισα πίσω στο μέρος που είχα αφήσει τη Σταματίνα περικυκλωμένη από τους αστυνομικούς. Την βρήκα στου Ζώναρς. Ήταν 9 και μισή περίπου. Τη φέραμε με ασθενοφόρο εδώ. Μου είπαν ότι ήταν νεκρή και την πήγαν στο νεκροθάλαμο». [...]

βρισκόμενοι σε ένα στατικό παρόν της ανάγνωσης. Σε αυτό το σημείο, γίνεται μία χρονική αναδρομή μετά το τέλος της πορείας για να εξηγηθούν οι εικόνες καταστροφής («Αληθινό 'πλάτσιο'», περ. 80 αράδες). Ακολουθεί και άλλη αναδρομή στην αρχή της πορείας («Πώς άρχισαν τα έκτροπα», 30 αράδες και «Με μαύρα μαντήλια», 75 αράδες) και στο τέλος της («Ροπαλοφόροι σπάζουν βιτρίνες», 75 αράδες). Σύνολο περίπου 300 αράδες για τις καταστροφές στην οδό Σταδίου. Έπειτα, το χωρικό σημείο εστίασης της αφήγησης μεταφέρεται στην πλ. Συντάγματος, αλλά στις πλέον σημαίνουσες πολιτικά συγκρούσεις αφιερώνεται συνολικά λιγότερη από τη μισή έκταση («Με διάσειση ο Κανελλάκης», 35 αράδες και «10 χτυπούσαν τον Οικονομέα», περ. 100 αράδες), ενώ οι τίτλοι των ενοτήτων είναι αόριστοι και παραπλανητικοί, εστιάζοντας στους τραυματισμούς δημοσιογράφων (και μάλιστα χωρίς αναφορά στους υπαίτιους), αντί στην σαφώς σημαντικότερη, και σαφώς προκύπτουσα από το κείμενο, βίαιη κατασταλτική –και εν πολλοίς απρόκλητη– δράση της αστυνομίας, της οποίας οι τραυματισμένοι ρεπόρτερ αποτελούσαν «παράπλευρη απώλεια». Στις επόμενες δε παραγράφους («'Με βρήκε σφαίρα'», 20 αράδες και «Πυροβολισμοί στο Πολυτεχνείο», 70 αράδες) η χρήση ασύμμετρης βίας από τους αστυνομικούς αναφέρεται μόνο παρεμπιπτόντως και σε εισαγωγικά «με κάθε επιφύλαξη», ενώ αντίθετα τονίζεται η παρουσία νεαρών «με μαντήλια στο πρόσωπο και [...] με ξύλα στα χέρια», οι κατεστραμμένες βιτρίνες, τα οδοφράγματα που βρίσκονται «σε άθλια κατάσταση» κ.λπ., κι όλα αυτά υπό το στωικό και από απόσταση βλέμμα των κρανοφόρων. Ακόμα και χωρίς να υπολογίσει κανείς τις περίπου 100 αράδες του κειμένου που αφιερώνονται έπειτα στην οπτική της αστυνομίας («Ασύρματος» και «Ανακοίνωση»), τα πρόχειρα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία που παραθέσαμε δείχνουν σαφώς μία ανισορροπία υπέρ μιας εκδοχής περί «προβοκατόρικων και ύποπτων στοιχείων» που ηθελημένα προκάλεσαν καταστροφές και τη βίαιη αντίδραση της αστυνομίας, παρά μιας εκδοχής που θα τονίζε μια πολιτικά σημαίνουσα κατασταλτική δράση της τελευταίας έναντι κατά βάση ειρηνικών διαδηλωτών.

Στις αντιδράσεις των κομμάτων, στις οποίες αφιερώνεται η συνήθης –μεγάλη– έκταση, υπερισχύει η ίδια «προβοκατορολογική» άποψη –και μάλιστα συντριπτικά. Το ειδικό σχετικό άρθρο ξεκινά με υποτίτλους στον βασικό πρωτοσέλιδο τίτλο και αριστερά του προηγούμενου κεντρικού ρεπορτάζ, αλλά ψηλότερα από αυτό: εκεί δηλαδή όπου κατευθύνεται πρώτα το βλέμμα του αναγνώστη.

Ανδρέας: Προβοκάτσια

ΕΦΕΕ: Όργιο τρομοκρατίας

ΕΞΤΡΕΜΙΣΤΕΣ-ΑΝΑΡΧΙΚΟΙ ΛΕΕΙ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Ανήσυχα τα κόμματα

Η καταδίκη των «ανεύθυνων προβοκατόρων» ήταν (με την εξαίρεση του ΚΚΕ εσ. που επέρριπτε τις κύριες ευθύνες στην κυβέρνηση κάνοντας λόγο για «απρόκλητη τρομοκρατική ενέργεια») ομόφωνη και μονόπλευρη. Η δήλωση του Α. Παπανδρέου, για παράδειγμα, είχε ως εξής:

«Τα ελληνικά νιάτα μαζί με τον λαό της Αθήνας, σε μια μεγαλειώδη, πρωτοφανή σε όγκο, αγωνιστικότητα και παλμό πορεία, τίμησε –στην έβδομη επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου– τους ηρωικούς του νεκρούς. / Εκατοντάδες χιλιάδες λαού –πειθαρχημένοι και με απόλυτη τάξη– για τέσσερις ολόκληρες ώρες διαδήλωσαν την πίστη τους στη δημοκρατία

και την εθνική ανεξαρτησία. / Δυστυχώς, μετά το τέλος της ειρηνικής πορείας του λαού της Αθήνας, μικρές ομάδες ανεύθυνων στοιχείων και προβοκατόρων, άγνωστων και ύποπτων προέλευσης, δημιούργησαν θλιβερά έκτροπα, με προφανή σκοπό να αμαυρώσουν και να δυσφημήσουν τη μεγάλη λαϊκή επέτειο του Πολυτεχνείου. / Εκφράζουμε την αγανάκτησή μας και καταγγέλλουμε στον ελληνικό λαό τους υποκινητές και τα όργανα των θλιβερών γεγονότων. / Καλούμε την κυβέρνηση να περιφρουρήσει τους δημοκρατικούς θεσμούς και εκφράζουμε την πεποίθηση ότι η Δικαιοσύνη θα τιμωρήσει παραδειγματικά και τους υποκινητές και τα όργανα των εκτρόπων».

Εάν συγκρίνουμε την παράγραφο αυτή με τις ανακοινώσεις που είχαν ακολουθήσει τις αστικές συγκρούσεις στις 21/4/1975, είναι εντυπωσιακή η μεταστροφή του λόγου του Α.Π. –που τώρα είναι βέβαια πια ο επόμενος πρωθυπουργός.⁴⁷⁹ Αντίθετα, είναι εκπληκτική η δομική αντιστοιχία μεταξύ της τωρινής ανακοίνωσής του με την τότε κυβερνητική στρατηγική λόγου (με τις αναμενόμενες «αριστερόστροφες» παραλλαγές που σημειώνονται εντός παρενθέσεων): στον *λαό* που εκδηλώνεται με ευπρέπεια και τάξη (εδώ πειθαρχημένος και ενεργητικός σε μια σοσιαλρεαλιστική εικόνα, εκεί άβουλος και παθητικός ως αρμόζει στον κλασικό συντηρητισμό) αντιδιαστέλλονται ύποπτα *προβοκατόρικά στοιχεία* (με σκοπό, εδώ να αμαυρώσουν την επέτειο, εκεί να ανατρέψουν το πολίτευμα), η καταστολή των οποίων επαφίεται στο *κράτος-θεματοφύλακα* της δημοκρατίας.

Ακριβώς αντίστοιχες είναι οι δηλώσεις του υπουργού Δημόσιας Τάξης, Δαβάκη (ο οποίος δεν παραλείπει να εξάρει τη συμπεριφορά των πολιτικών νεολαίων και της ΕΦΕΕ), του Πεσματζόγλου (ΚΟΔΗΣΟ) και του Μαύρου («Παράταξη Κέντρου»). Η ΕΦΕΕ, σε ύφος και περιεχόμενο τυπικό της κυρίαρχης σε αυτή φοιτητικής παράταξης, καταγγέλλει αφενός «την κυβέρνηση της ΝΔ για το όργιο ωμής βίας και τρομοκρατίας» και αφετέρου τις «ομάδες προβοκατόρων που έδρασαν ασύδοτα κατά τη διάρκεια της παλλαϊκής πορείας στη Βουλή και για πολλές ώρες αργότερα στο ΕΜΠ», που υπηρετούσαν προφανώς «οργανωμένο σχέδιο, που σκοπό έχει τη δημιουργία κλίματος τρομοκρατίας, για την καταστολή των λαϊκών αγώνων». Το ΚΚΕ δεν είχε βγάλει ανακοίνωση μέχρι την ώρα έκδοσης της εφημερίδας. Αντίθετα, το ΚΚΕ εσωτ. και η ΕΚΟΝ Ρ. Φεραίος «καταγγέλλουν τη βάρβαρη επίθεση [των ΜΑΤ]» που κινήθηκαν «βάνουσα και εντελώς απρόκλητα εναντίον της φάλαγγας [τους] μπροστά στον Άγνωστο Στρατιώτη», ενώ σε ξεχωριστή στήλη φιλοξενείται κοινή ανακοίνωση των οργανώσεων ΚΚΕ (μ-λ), ΚΟ «Μαχητής», ΟΚΔΕ, ΟΣΕ και «Ρ.Φ (Β' Πανελλαδική)» με τον υπέρτιτλο «**Πολιτικές οργανώσεις καταγγέλλουν όργιο βίας της Αστυνομίας**», όπου τονίζεται μεταξύ άλλων πως «με πρωτοφανή αγριότητα οι κρανοφόροι και τα μηχανοκίνητα τμήματα της αστυνομίας επιτέθηκαν και μακέλεψαν κυριολεκτικά το λαό που διαδήλωνε στους δρόμους της Αθήνας».

Τις επόμενες ημέρες η γραμμή που επιλέγεται από την «Ε» είναι πιο ισορροπημένη, αλλά δεν ξεφεύγει από τον συνήθη ισομερισμό των ευθυνών στην αστυνομία απ' τη μια και σε

---

⁴⁷⁹ Χαρακτηριστικός αυτής της δυναμικής, αλλά και της κομματικοποίησης της πορείας του Πολυτεχνείου είναι ο τίτλος του ρεπορτάζ της «Ε» για την πορεία καθ' εαυτή, στη σ. 7: «Εκατοντάδες χιλιάδες λαού βροντοφώναξαν χτες στη μεγαλειώδη πορεία: Να φύγει η Δεξιά από την εξουσία».

«προβοκάτορες» ή/και «ανεύθυνα στοιχεία» απ' την άλλη. Στις 18/11, ο κύριος τίτλος της «Ε» είναι:

ΣΤΟ ΨΑΧΝΟ

πυροβόλησαν αστυνομικοί

Παραδέχεται η Κυβέρνηση

Αντίστοιχη «στροφή» επιχειρεί και ο Α. Παπανδρέου (τίτλος από τη σ. 1: «**Ανδρέας: Δρουν παρακρατικοί στα σώματα ασφαλείας**»), ενώ στο ρεπορτάζ της Βουλής στη σ. 9 ο τίτλος είναι: «**Θύμιζαν αναβίωση χουντικού παρακράτους**» / *Την άλλη βδομάδα συζήτηση για τα γεγονότα*. Μια άλλη κυρίαρχη διαίρεση που αναδεικνύεται είναι αυτή ανάμεσα στους φοιτητές και τα μέλη των κομματικών νεολαιών απ' τη μια, και στους ανένταχτους-αναρχικούς απ' την άλλη, με τους εξωκοινοβουλευτικούς να καταλαμβάνουν (τόσο οι ίδιοι, όσο και οι αναπαραστάσεις τους στον τύπο) μια ενδιάμεση και αμίγχανη θέση. Χαρακτηριστικό δημοσίευμα από τη σ. 1:

Συγκρούσεις – τραυματισμοί

ΕΦΕΕ: Έδρασαν πάλι στοιχεία προβοκατόρικα

Συγκρούσεις επί αρκετές ώρες έγιναν χθες γύρω από το Πολυτεχνείο, μεταξύ φοιτητών που ενισχύθηκαν από μέλη πολιτικών οργανώσεων νεολαίας και ατόμων, που αυτοαποκαλούνται «αναρχικοί», αλλά χαρακτηρίζονται από την ΕΦΕΕ «ύποπτης προέλευσης προβοκατόρικα στοιχεία». / [...] Αιτία των επεισοδίων, που άρχισαν γύρω στις 4 μ.μ. και κράτησαν μέχρι τις πρώτες βραδινές ώρες, ήταν η επιμονή των ατόμων αυτών που κατηγορεί η ΕΦΕΕ να μπουν στο χώρο του Πολυτεχνείου, με εφόδους που αποκρούστηκαν από τους φοιτητές και τους άλλους νεολαίους, εξίσου δυναμικά. / [...] Με εντολή της ΕΦΕΕ οι πόρτες του Πολυτεχνείου έμειναν κλειστές [...].

Στη λεπτομερή περιγραφή των συγκρούσεων στη σελ. 8 με τίτλο «**Συγκρούσεις αλλά χωρίς αστυνομία...**», κι ενώ οι «εκατοντάδες σπουδαστές ή νεολαίοι των κομμάτων της αντιπολίτευσης» χαρακτηρίζονται εν συντομία «οι από μέσα» και οι «αυτοαποκαλούμενοι 'αναρχικοί'» αντίστοιχα «οι απ' έξω», σε ένα σημείο αναφέρεται πως «ξαφνιασμένοι από την εξέλιξη και την τροπή που πήραν τα πράγματα, οι περισσότεροι αριστεριστές έφυγαν ή έμειναν μέσα στο Πολυτεχνείο» (;). Η σύγχυση είναι φανερή και στο ακόλουθο απόσπασμα, και είναι πιθανώς εκδεικτική μιας πολυπλοκότητας που υπερβαίνει τους απλοϊκούς διαχωρισμούς:

Αγνοια, ασάφεια και αναπάντητα ερωτηματικά διακατέχουν τους φοιτητές που βρίσκονται μέσα στο ΕΜΠ από προχθές το βράδυ.[...] Όλοι ρωτούν: Τι συμβαίνει επιτέλους; Γιατί η αστυνομία χτύπησε τόσο σκληρά χθες (προχθές); Ποιοι είναι αυτοί οι ύποπτοι που έσπαζαν τις βιτρίνες; Γιατί το έκαναν και πού αποβλέπουν; Ποιοι είναι όλοι αυτοί που φωνάζουν στη Στουρνάρα; [...] Μέλη της ΠΠΣΠ και Β' Πανελλαδικής μας είπαν ότι τα άτομα αυτά (σ.σ.: που αυτοαποκαλούνται «αναρχικοί») δεν είναι γνωστά και ότι κυκλοφορούν όπως οι αυτόνομοι για να μπουν στο χώρο τους. Κι εξέφρασαν το φόβο ότι όλοι αυτοί «οι διαδηλωτές ενδέχεται να είναι άνδρες της ασφάλειας».

Τέτοιες λεπτές και πολύπλοκες διακρίσεις μεταξύ των διαφόρων ομάδων δεν είναι εύκολο να εδραιωθούν ως κοινός τόπος, πόσω μάλλον όταν (όπως είδαμε) οι πρώτες «εν θερμώ» ανταποκρίσεις αναπαράγουν –συνειδητά ή μη– τις πιο εύληπτες διαιρέσεις που προωθεί και ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος. Στη σ. 9, για παράδειγμα, διαβάζει κανείς υπό τον τίτλο

ΟΡΓΗ ΚΑΙ ΘΡΗΝΟΣ!

Οι Αθηναίοι ανησυχούν για τη δημοκρατία

Οι δολοφονικές επιθέσεις με βάρβαρα χτυπήματα και σφαίρες κατά των πολιτών και το πλιάτσικο με τις άλλες βιαιοπραγίες που συνόδεψαν το προχτεσινό λουτρό αίματος στην πολύπαθη πρωτεύουσα, στην πορεία για το Πολυτεχνείο, είναι *έργο των παρακρατικών, πολλών αναρχικών και εξωκοινοβουλευτικών αριστεριστών*. Αυτά υποστηρίζουν για τα προχτεσινά έκτροπα στο κέντρο της Αθήνας άνθρωποι κάθε ηλικίας, κοινωνικής και πολιτικής τοποθέτησης και επαγγέλματος. / Πολλοί απ' αυτούς αναζητούν ένα μεγάλο μερίδιο ευθύνης στην ίδια την Αστυνομία και την Κυβέρνηση. Κανείς απ' όσους ερωτήθηκαν δεν μίλησε εναντίον εκείνων που συγκρότησαν τη νόμιμη και υποδειγματική πορεία. (η έμφαση προστέθηκε)

Μία από τις «Αθηναίες» («ιδιωτική υπάλληλος») έλεγε τα εξής:

«Λυπάμαι πάρα πολύ για τα επεισόδια, σε παρόμοιες καταστάσεις κακοποιούνται αυτοί που δεν φταίνε. Σκεφτείτε ότι μέσα σε 6 μήνες χτύπησαν και σκότωσαν άναντρα 2 κοπέλες,⁴⁸⁰ που δεν ήταν προβοκατόρισες, αλλά ούτε και τζάμια έσπασαν. Δυστυχώς εκείνοι που πρέπει να σακατευτούν στο ξύλο –*ξέρετε ποιους εννοώ, τους μακρυμάλληδες των Εξαρχείων*– αποδείχνονται τα χαϊδεμένα 'παιδιά του κατεστημένου'...»

Σε έναν αντίστοιχο δυϊσμό που απ' τη μια συμπεριλαμβάνει αναρχικούς και αριστεριστές κι απ' την άλλη τους παρακρατικούς και την αστυνομία (δηλαδή, ευρύτερα, όλους όσοι δεν συμμετέχουν στο επίσημο κομματικό-κοινοβουλευτικό θεσμικό πλαίσιο, αφού και τα Σώματα Ασφαλείας θεωρούνται οιονεί ανεξάρτητα από την εκλεγμένη κυβέρνηση), καταφεύγει, έστω και κάπως πιο συγκροτημένα, και ο Β. Φίλιας, σε άρθρο του της 19/11 (σ. 4) με τίτλο:

Ποιους βαρύνουν οι ευθύνες για τα έκτροπα

Η δράση των ανεύθυνων και η ...δράση της αστυνομίας

[...] Ανευθυνότητα και ανίερη κομματικοποίηση, προβοκάτσια, τραμπουκισμός και παρακρατισμός, δέσμη αξιεδάλυτη από άσκοπη βία και αλόγιστη καταστροφή, απύθμενη αυθαιρεσία και σαδιστική κτηνωδία μετέτρεψαν τη γιορταστική επέτειο του λαού και της νεολαίας σε μέρα πένθους και φρίκης. [...]

Αλήθεια πρώτη και βασική είναι ότι *μια μερίδα του εξωκοινοβουλευτικού πολιτικού φάσματος* έχει πάψει να λειτουργεί ορθολογικά και γίνεται υποχείριο στιγμιαίων παρορμήσεων και

⁴⁸⁰ Η δεύτερη νεκρή που αναφέρεται είναι πιθανότατα η Σωτηρία Βασιλακοπούλου, φοιτήτρια και μέλος της ΚΝΕ, που χτυπήθηκε από λεωφορείο της ΕΤΜΑ καθώς μοίραζε προκηρύξεις για την διαδήλωση της επομένης, 29/7/1980, έξω από το εργοστάσιο της εταιρείας στο Βοτανικό.

παθών, τα οποία λαθεμένα θεωρούνται σαν εκδήλωση «γνήσιας επαναστατικότητας», ενώ στην πραγματικότητα εκφράζουν μια ομαδική εκτονωτική λειτουργία, που δεν έχει και δεν μπορεί να έχει καμμία απολύτως πολιτική προοπτική. / Δεν έχει προοπτική ούτε καν με την έννοια της πρόκλησης μιας ανωμαλίας, που θα είχε σαν στόχο την «αφύπνιση» των συνειδήσεων. [...] Οι κινήσεις αυτές θέλουν να «κατασκευάσουν» την ιστορία και η πρόθεσή τους αυτή προδίδει μια στάση διανοουμενίστικης υπεροψίας χωρίς όρια. [...]

Αλήθεια δεύτερη και σημαντικότερη είναι ότι η κυβέρνηση δεν ελέγχει τα Σώματα Ασφαλείας. Βαθύτατα διαβρωμένα από χουντικά στοιχεία τα Σώματα Ασφαλείας διατηρούν παράπλευρα κέντρα αποφάσεων, που είναι σε θέση να ενεργοποιούν μηχανισμούς μπροστά στους οποίους είναι ανίσχυρο και το υπουργείο Δημοσίας Τάξεως και η ηγεσία των σωμάτων. / Κέντρα αποφάσεων, που συνδέονται και με το παρακρατικό κύκλωμα και τους ακροδεξιούς κύκλους της ανωμαλίας. Από τα κέντρα αυτά κατευθύνονται κάθε φορά οι άγνωστοι ροπαλοφόροι «αναρχικοί», που αναμιγμένοι με τους «υπερεπαναστάτες» εξωθούν σε έκτροπα και προκαλούν αιματοχυσία. [...]

Από τον Σερίφη ως τον Τσιρώνη, από τις φτιαχτές υποθέσεις των «αναρχικών» της Κρήτης και της Θεσσαλονίκης ως τις εκφυροσκοροτήσεις των όπλων στις κηδείες των βασιανιστών, από τα ρόπαλα, που έσπασαν το κεφάλι της νεαρής εργάτριας και του άτυχου νέου ως τις σφαίρες, που χτύπησαν τόσα νεαρά στήθη από την ακράτητη λύσσα των ΜΑΤ ως τους «ασύλληπτους» εγκάθετους δολιοφθορείς των βιτρινών κυκλοφορεί το ίδιο φασιστικό πνεύμα, η ίδια υπονομευτική δύναμη, που παραμένει σταθερά ανενόχλητη. / Ανενόχλητη και απειλητική για τη Δημοκρατία [...].

Το πρόβλημα με αυτή τη θεώρηση είναι διπλό. Κατά πρώτο, αποτελεί μια ανασκευή του ιδεολογήματος του «αριστεροχουντισμού» με όλα τα χαρακτηριστικά του, όπως τα έχουμε αναλύσει νωρίτερα. Προφανώς, προερχόμενος από μία «δημοκρατική» πένα, ο αριστεροχουντισμός του Φίλια ca. 1980 είναι πιο λεπτοφυής και αποδίδει περισσότερες και ίσως πιο ρεαλιστικές αποχρώσεις από τον πρωτόλειο, αδρό κρατικό λόγο του 1975 –στον πυρήνα του, όμως, στήνει ένα ομόλογο αναπαραστικό πεδίο, όπου παρορμητικά και ανεύθυνα στοιχεία της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς από τη μια και παρακρατικά κέντρα στα σώματα ασφαλείας από την άλλη, απειλούν από κοινού τη δημοκρατία.

Κατά δεύτερο, η παραπάνω θεώρηση είναι προβληματική γιατί μοιάζει να αγνοεί τόσο τις αντιφάσεις και τις πολλαπλές δυναμικές που είχαν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1970 στον ευρύτερο χώρο της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς και κυρίως στα πανεπιστήμια, όσο και τα συγκεκριμένα συμβάντα που είχαν προηγηθεί κυρίως κατά τις αμέσως προηγούμενες επετείους της εξέγερσης του Πολυτεχνείου.

Ή μήπως όχι;

Ας ξαναδιαβάσουμε την πρώτη και την τέταρτη παράγραφο, όπου ο Φίλιας παραθέτει μια σειρά από «χαρακτηριστικά» της πορείας του 1980 και μια σειρά πρόσφατων συμβάντων που χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα που στηρίζουν, υποτίθεται, τη ανάλυσή του, αντίστοιχα. Αν ακολουθήσουμε τη συλλογιστική και τις παραδοχές του ίδιου του κειμένου, από την πρώτη παράγραφο μόνο η «ανευθυνότητα» μπορεί να αποδοθεί στους εξωκοινοβουλευτικούς –η

«άσκοπη βία» κι η «αλόγιστη καταστροφή» θα μπορούσε να βαρύνει μερίδα των αναρχικών, αλλά ο ίδιος φροντίζει να τοποθετήσει τους τελευταίους σε εισαγωγικά (απαλλάσσοντας έτσι τους «αυθεντικούς» που συχνά υπονοείται ότι είναι θεωρητικοί και διανοούμενοι αποκομμένοι από την αναρχική πρακτική) και σε ένα παρακλάδι του παρακρατικού κυκλώματος. Ιδού λοιπόν μια λίστα με τα χαρακτηριστικά και τους φορείς τους, όπως προκύπτουν άμεσα ή έμμεσα από το ίδιο κείμενο:

Ανευθυνότητα	Εξωκοινοβουλευτική αριστερά
Ανίερη κομματικοποίηση	Νεολαίες κοινοβουλευτικών κομμάτων
Προβοκάτσια	Παρακρατικοί
Τραμπουκισμός	Αστυνομία
Παρακρατισμός	Παρακρατικοί
Άσκοπη βία και αλόγιστη καταστροφή	Παρακρατικοί – Αστυνομία
Απόθμενη αυθαιρεσία	Παρακρατικοί – Αστυνομία
Σαδιστική κτηνωδία	Αστυνομία

Επίσης, στην τέταρτη παράγραφο, ο καθηγητής παραθέτει επτά συμβάντα, από τα οποία μόλις το ένα θα μπορούσε να αποδοθεί σε «εξτρεμιστικά» στοιχεία, και ο ίδιος σπεύδει να το καταλογίσει σαφώς σε παρακρατικά κέντρα (αφού χαρακτηρίζει τους δολιοφθορείς «ασύλληπτους» σε εισαγωγικά και «εγκάθετους»).

Σερίφης ⁴⁸¹	Αστυνομία
Τσιρώνης ⁴⁸²	Αστυνομία
Οι φτιαχτές υποθέσεις των ‘αναρχικών’ της Κρήτης και της Θεσσαλονίκης	Αστυνομία
Εκτυρσοκροτήσεις όπλων στις κηδείες των βασανιστών ⁴⁸³	Παρακρατικοί – Ακροδεξιοί

⁴⁸¹ Για ένα δείγμα των αντιδράσεων για την προφυλάκιση και δίκη του συνδικαλιστή Γ. Σερίφη, βλ. και *Νοέμβρης* '73..., όπ.π., σσ. 151-54.

⁴⁸² Αναφέρεται στην έφοδο μιας διμοιρίας ΔΕΑ (επί κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ μετονομάστηκαν σε ΜΕΑ) στο σπίτι του γιατρού Βασίλη Τσιρώνη που ήταν η κορύφωση οκτάμηνης (!) πολιορκίας και κατέληξε στον υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες βίαιο θάνατό του στις 11/7/1978. Ο Τσιρώνης παρουσιάζεται κυρίως ως αντιδικτατορικός αγωνιστής (που βέβαια ήταν), αλλά μάλλον ευστοχότερος θα ήταν ο χαρακτηρισμός του ως ενός *sui generis* ιδεολόγου και ανένταχτου αντιεξουσιαστή γενικότερα. Βλ. <http://www.vrahokipos.net/old/history/gr/Tsironis.htm>.

⁴⁸³ Αναφέρεται στις κηδείες των απότακτων αστυνομικών (αρχιβασανιστών επί χούντας) Ευάγγελου Μάλλιου και Πέντρου Μπάμπαλη. Ο πρώτος δολοφονήθηκε από την οργάνωση «17 Νοέμβρη» στις 14/12/1976 και ο δεύτερος από

Τα ρόπαλα που έσπασαν το κεφάλι της νεαρής εργάτριας και του άτυχου νέου ⁴⁸⁴	Αστυνομία
Οι σφαίρες που χτύπησαν τόσα νεαρά στήθη	Αστυνομία
Ακράτητη λύσσα των ΜΑΤ	Αστυνομία
Οι «ασύλληπτοι» εγκάθετοι δολιοφθορείς	Αναρχικοί;/Παρακρατικοί;

Συνεπώς, η ισοδυναμία και η συμμετρία των δύο ενδιάμεσων παραγράφων («αλήθεια πρώτη / αλήθεια δεύτερη») υπονομεύεται και από τις δύο παραγράφους που τις πλαισιώνουν και υποτίθεται πως τις υποστηρίζουν εμπειρικά! Κάτι που σημαίνει πως, είτε η ιδεολογική ή ρητορική «γοητεία» (ή ευκολία) του αριστεροχουντισμού είναι πολύ ισχυρή για να της αντισταθεί ο συντάκτης (και άρα έχουμε μια κατ' εξοχήν φουκωική αντιστροφή, όπου ο συγγραφέας «επιλέγεται» και «χρησιμοποιείται» από το σχηματισμό λόγου, αντί να επιλέγει και να χρησιμοποιεί το λόγο ο ίδιος ως αυτόβουλο υποκείμενο), είτε το διπολικό αυτό σχήμα όντως χρησιμοποιείται επί τούτου από τον συγγραφέα, ως «παλιά καλή ιδεολογία» με την ορθόδοξη μαρξιστική έννοια της εκούσιας διαστρέβλωσης ή συσκότισης της «πραγματικότητας».

Διερώτηση που μας φέρνει στο δεύτερο λόγο για τον οποίο η παραπάνω θεώρηση είναι προβληματική: γιατί μοιάζει να αγνοεί τόσο τις αντιφάσεις και τις πολλαπλές δυναμικές που είχαν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1970 στον ευρύτερο χώρο της αριστεράς και κυρίως στα πανεπιστήμια, όσο και τα συγκεκριμένα συμβάντα που είχαν προηγηθεί κυρίως κατά τις αμέσως προηγούμενες επετείους της εξέγερσης του Πολυτεχνείου.

Όπως είδαμε, η αναταραχή και το κύμα καταλήψεων στα πανεπιστήμια τον προηγούμενο χρόνο αναδιαμόρφωσε τους συσχετισμούς που επικρατούσαν μέχρι τότε στο φοιτητικό κίνημα και κλόνησε την αδιαμφισβήτητη μέχρι τότε ηγεμονία της Κ.Ν.Ε. στον πανεπιστημιακό χώρο. Μάλιστα,

οι συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί υπερέβαιναν τις αρχικές στοχεύσεις. [...] Ο αναβρασμός που είχε καταλάβει τους νεανικούς και φοιτητικούς πληθυσμούς ήταν πέρα από την αλλαγή των όποιων κομματικών ταυτοτήτων. Η αμφισβήτηση ενός αυταρχικά καθορισμένου τρόπου ζωής, σεξουαλικών συμπεριφορών, των έμφυλων προτύπων και των ιεραρχικών σχέσεων των φύλων, των σχέσεων με την οικογένεια, καθώς επίσης η άρνηση του γραφειοκρατικού και ιεραρχικού μοντέλου οργάνωσης, η αμφισβήτηση της μηχανιστικής γνώσης και της προοπτικής ενσωμάτωσης στο σύστημα, όλα αυτά τα πεδία συνδιαμόρφωναν ένα

την οργάνωση «Ιούνης '78» στις 31/1/1979. Στις κηδείες τους είχαν σημειωθεί σοβαρά επεισόδια από συγκεντρωμένους ακροδεξιούς με αντικομμουνιστικά συνθήματα, πυροβολισμούς στον αέρα και προπηλακισμούς δημοσιογράφων –και όλα αυτά υπό την ανοχή της αστυνομίας.

⁴⁸⁴ Αναφέρεται φυσικά στην Κανελοπούλου και στον Κουμή ο οποίος, παρότι εξέπνευσε μερικές μέρες αργότερα (στις 23/11/1980), ήταν ήδη κλινικά νεκρός από το βράδυ των επεισοδίων.

συγκρουσιακό πλαίσιο αναφοράς ενδεχομένως συγκεχυμένο αλλά πάντως υπαρκτό την καθορισμένη ιστορική στιγμή.⁴⁸⁵

Αυτό το πλαίσιο, προφανώς επηρεασμένο από τα πολύμορφα αλλά αλληλοσχετιζόμενα «νέα κοινωνικά κινήματα» που εξειδίκευσαν και εξέλιξαν τις δυσαρέσκειες και τις διεκδικήσεις των «Μάηδων» των δυτικών κοινωνιών της ύστερης δεκαετίας του '60, δεν είχε απλώς ελάχιστη συνάφεια με το αυστηρά ταξικό-οικονομικό πλαίσιο αναφοράς της παραδοσιακής αριστεράς και των γραμμομοριακών οργανώσεών της· αντίθετα, στεκόταν απέναντί του και, γι' αυτό, οι φορείς του αντιμετώπιστηκαν από τις τελευταίες ως αντίπαλοι – όπως άλλωστε φάνηκε πολύ ξεκάθαρα στην επέτειο του Πολυτεχνείου του 1979 στην Ελλάδα. Θα έλεγε κανείς πως έτσι ερμηνεύεται και η στάση του ΚΚΕ εσωτ. μετά τα επεισόδια του «Πολυτεχνείου του '80», που ήταν το μοναδικό ελληνικό κοινοβουλευτικό κόμμα που είχε επαφή και προσπαθούσε να ενσωματώσει πλευρές του λεγόμενου ευρωπαϊκού μαρξισμού ή μετα-μαρξισμού και, ταυτόχρονα, το μοναδικό κοινοβουλευτικό κόμμα που κατήγγειλε έντονα (αν και όχι μονόπλευρα) την αστυνομική βία –εν μέρει βέβαια γιατί οι δυνάμεις του στην πορεία την υπέστησαν άμεσα.⁴⁸⁶ Ακόμα πιο τολμηρά, θα έλεγε κανείς πως έτσι ερμηνεύεται και η αστυνομική βία που εξαπολύθηκε κατά του μπλοκ του ΚΚΕ εσωτ. κατά τη διάρκεια της πορείας. Με αυτή την έννοια, το «Πολυτεχνείο '80» αποτέλεσε την εντατικοποίηση, γενίκευση και προαγωγή σε κρατικό-θεσμικό επίπεδο, του «Πολυτεχνείου '79»: σε αυτό, άτυπες ομάδες περιφρούρησης της πορείας, αποτελούμενες κυρίως από μέλη της ΚΝΕ, εξαπέλυσαν προληπτικά παράνομη κατασταλτική βία εναντίον των, άτυπων και εν πολλοίς ανοργάνωτων, «αναρχο-αυτόνομων» ομάδων⁴⁸⁷ ένα χρόνο μετά, μεγαλύτερης κλίμακας δυνάμεις της αστυνομίας εξαπέλυσαν εντονότερης μορφής κατασταλτική βία, σε μεγάλο βαθμό προληπτική και εξ ίσου (αν και για άλλους λόγους) παράνομη, εναντίον των συντεταγμένων (και πρωτοπόρων, όσον αφορά τη θέση τους στην πορεία) μπλοκ της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς και του ΚΚΕ εσωτερικού.

Σύμφωνα με τους συντάκτες του *Νοέμβρης '73...*, οι πρωτοβουλίες που ανέλαβαν οι οργανώσεις των αριστεριστών στο «Πολυτεχνείο» του '80 ήταν μάλλον μια προσπάθεια εκμετάλλευσης της ευνοϊκής συγκυρίας που είχαν διαμορφώσει αφενός οι «επικρατέστερες» στις καταλήψεις ομάδες των αυτόνομων και αναρχικών (επιτυχημένες, από άποψη απήχησης και επιρροής στο ευρύτερο σώμα των φοιτητών, στη συγκεκριμένη στιγμή), και αφετέρου η «αντικειμενική» συγκυρία της

---

⁴⁸⁵ Αθανασάτου, Ι. (2010) «Πολυτεχνείο 1980: το βίαιο προανάκρουσμα του τέλους της δεξιάς διακυβέρνησης», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σ. 479-80.

⁴⁸⁶ Από το δημοσίευμα της «Ε» στο φύλλο της 19/11/1980 με τίτλο «**Τα ΜΑΤ χτύπησαν για να διαλυθεί η πορεία – Επισημαίνει το ΚΚΕ εσ. και θεωρεί υπεύθυνη την κυβέρνηση**»: «[...] 'Ο τρόπος και ο τόπος διάταξης των ΜΑΤ', επισήμανε ο κ. γενικός γραμματέας του ΚΚΕ εσ., 'ήταν τέτοιος που δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει στη διάλυση της ειρηνικής πορείας. Εάν δεν είχαν σκοπό την επίθεση, δεν θα είχαν τοποθετηθεί σ' αυτό το σημείο της Βασ. Σοφίας, οι αστυνομικές δυνάμεις, οι οποίες χτύπησαν ουσιαστικά την κεφαλή της πορείας αφού το ΚΚΕ εσ. και η ΕΚΟΝ 'Ρήγας Φεραίος' ήταν στα πλαίσια της νόμιμης πορείας. [...] Και ήξεραν τα ΜΑΤ ποιους χτυπούσαν'».

⁴⁸⁷ Σύμφωνα με το *Νοέμβρης '73...* (όπ.π., σ. 203), οι ομάδες της ΚΝΕ κατά την επέτειο του 1979 είχαν και παρόμοιο επιχειρησιακό ρόλο και αντίστοιχα εξωτερικά γνωρίσματα με τα ΜΑΤ: «Περιφερόμενοι ροπαλοφόροι, ομάδες με στυλ που θύμιζαν τάγματα εφόδου (στρατιωτικό βήμα, ρόπαλα, περιβραχιόνια και αρχηγούς ομάδων), είχαν καταλάβει διάφορα επίκαιρα σημεία στη διάρκεια της πορείας για το Πολυτεχνείο του 1979. Συνεννοήσεις με την αστυνομία και ανάληψη της ευθύνης να καθαρίσουν την πορεία από τους αναρχικούς».

επανεένταξης της χώρας στο στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ⁴⁸⁸ και της «καλπάζουσας ακρίβειας και ανεργίας».⁴⁸⁹ Η διάκριση αυτή έχει κατά τη γνώμη μας μικρή σημασία στη δεδομένη συγκυρία: εξάλλου, τόσο από την οπτική του κράτους όσο και από αυτήν του ΚΚΕ, «αριστεριστές» και «αναρχοαυτόνομοι» ανήκαν στο ίδιο ετερόκλητο και άμορφο μειοψηφικό σώμα επέκεινα της επίσημης αριστεράς. Επίσης έχει μικρή σημασία από την άποψη του πολιτικού αποτελέσματος:

Δεν υπήρξαν πρωτοβουλίες, δεν υπήρξε υπευθυνότητα και θάρρος, ούτε από τη μεριά των οργανωτών της πορείας της Κυριακής... ούτε από τους αυτόνομους-αναρχικούς. [...] Η 16 Νοέμβρη θα διαλύσει κυριολεκτικά το χώρο της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς όχι μόνο για λόγους «πολιτικούς» αλλά και για λόγους ανθρώπινους. [...] Όταν δεν μπορείς να υπερασπιστείς τους συντρόφους σου νεκρούς διαδηλωτές και σηκώνεσαι και φεύγεις δεν έχεις λόγο ύπαρξης... «πολιτικά». Όταν μιλάς για «βία στη βία της εξουσίας» και μπρος σε δολοφονίες συντρόφων σου δεν ξέρεις τι να κάνεις, δεν έχεις λόγο ύπαρξης... «πολιτικά». Η 16 Νοέμβρη είναι το τέλος ενός ολόκληρου πολιτικού χώρου. [...] Το πολιτικό παιχνίδι θα συνεχιστεί και θα συνεχίζεται ανεμπόδιστα.⁴⁹⁰

Τα γεγονότα του Πολυτεχνείου του 1980 είναι πολύ λογικό να «επέτειναν με ραγδαίους ρυθμούς τη φθορά της κυβέρνησης της Δεξιάς και [να] ήταν από τους βασικούς παράγοντες που οδήγησαν στη νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981».⁴⁹¹ Αυτή η ερμηνεία ωστόσο αφήνει αναπάντητο ένα πολύ προφανές ερώτημα: όχι τόσο το γιατί δεν βρέθηκαν ποτέ οι υπεύθυνοι για τις δολοφονίες των Κουμή και Κανελοπούλου, όσο το γιατί

...τα γεγονότα που συνέβησαν εκείνο το βράδυ ελάχιστα ανακαλούνται στη μνήμη από τα κόμματα ή τους φορείς που συνήθως τοποθετούνται κατά την επέτειο. Σε κάθε περίπτωση, έχουν συζητηθεί πολύ λιγότερο απ' όσο θα δικαιολογούσε η ύπαρξη νεκρών και τραυματιών στο πλαίσιο των θεσμοθετημένων εορταστικών εκδηλώσεων μιας υποτιθέμενης δημοκρατικής πολιτείας.⁴⁹²

⁴⁸⁸ «[Το] φθινόπωρο του 1980 η κυβέρνηση Ράλλη είχε θέσει ως πρώτη προτεραιότητα μιας ιδιαίτερα φιλόδοξης ατζέντας την άρση όλων των εκκρεμοτήτων στις σχέσεις της Ελλάδας με το 'δυτικό κόσμο'. Στο πλαίσιο αυτό, στις 21 Οκτωβρίου 1980 η Ελλάδα έγινε ξανά δεκτή στη στρατιωτική δομή του ΝΑΤΟ, ενώ η κυβέρνηση είχε ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με τις ΗΠΑ για την ανανέωση των συμφωνιών παραμονής των αμερικανικών βάσεων στην Ελλάδα και ο Ευάγγελος Αβέρωφ, τότε υπουργός άμυνας, συμμετείχε για πρώτη φορά μετά την αντιπολίτευση στην Επιτροπή Πυρηνικού Σχεδιασμού του ΝΑΤΟ». Βλ. Ισμαηλίδου Ε. (2010) «Ι. Κουμής – Σ. Κανελοπούλου: οι ξεχασμένοι νεκροί της αστυνομικής βίας», <http://goo.gl/XFPfow>. (τελευταία πρόσβαση: 11/12/2015)

⁴⁸⁹ Η ανεργία ήταν ακόμα σε πολύ χαμηλά επίπεδα (2,7% το 1980) αλλά με σημαντική αυξητική τάση (το 1977 ήταν μόλις 1,7% και το 1981 ανέβηκε στο 4,0%). Η ακρίβεια ήταν αποτέλεσμα του καλπάζοντος πληθωρισμού (24,9% το 1980 από 12,2% το 1977) και της σχετιζόμενης μείωσης των πραγματικών μισθών σε σχέση με τη μεταβολή της παραγωγικότητας για πρώτη φορά μετά την πτώση της χούντας (-7,4% το 1980). Ο κύριος λόγος ήταν φυσικά η «δεύτερη» ενεργειακή κρίση του 1979, απέναντι στην οποία η οικονομική πολιτική του Καραμανλή συνάντησε τα όριά της. Βλ. σχετικά π.χ. το άρθρο Καλοδούκας, Α. (2010) «Η 'χαμένη δεκαετία του 1980' και η ιδεολογική αντιστροφή της πραγματικότητας», στο <http://goo.gl/dW58rz>. (τελευταία πρόσβαση: 11/12/2015)

⁴⁹⁰ *Νοέμβρης '73...*, όπ.π., σ. 191.

⁴⁹¹ Αθανασάτου, όπ.π., σ. 481.

⁴⁹² *Όπ.π.*, σ. 479.

Είναι λοιπόν εξίσου πιθανό η λανθάνουσα, κρυφή και αποσιωπημένη, κι όμως κύρια, λειτουργία τους, να ήταν η εξουδετέρωση δια του τρόμου και η βίαιη συντριβή ενός συναρμολογήματος πολύμορφου και ριζωματικού, απρόβλεπτου φύσει (νεανικού και ανανεούμενου) και θέσει (εξωκοινοβουλευτικού εξ ορισμού), και γι' αυτό δυνάμει επικίνδυνου για το σύστημα εξουσίας της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας και για την ομαλή –δηλαδή εντός θεσμικών και συστημικών ορίων- κοινωνικοπολιτική αναπαραγωγή και εδραίωσή του. Γι' αυτή την τελευταία, δηλαδή για την οριστική και ασφαλή εδαφικοποίηση του μεταπολιτευτικού σχηματισμού και των λειτουργικών όρων του, ήταν αναγκαίες κάποιες σχετικές απεδαφικοποιήσεις, κάποιες μερικές προσαρμογές του συστήματος, η κυριότερη από τις οποίες (και αναγκαία προϋπόθεση για τις υπόλοιπες) ήταν η ανάληψη της διακυβέρνησης από τον κατάλληλο γραμμομοριακό «κεντροαριστερό» μηχανισμό.

Και, ήδη από τις εκλογές του 1977, δεν υπήρχε καμία αμφιβολία για το ποιος θα ήταν αυτός.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ > ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1980: Η ΠΑΓΙΩΣΗ

12. Η ετεροτοπία της «σύντομης» δεκαετίας του '80

Όπως είδαμε, το συμβάν του Νοεμβρίου του 1980 συντέλεσε αποφασιστικά στην κατασίγαση, οπισθοχώρηση ή αναδίπλωση του αυτόνομου – ριζοσπαστικού κινήματος νεολαίας που είχε σαφώς κερδίσει σημαντικό έδαφος στα τέλη της δεκαετίας του 1970 στους πανεπιστημιακούς αλλά και σε ευρύτερους κοινωνικούς χώρους. Με ντελεζιανούς όρους, θα λέγαμε ότι πέτυχε την απεδαφικοποίηση (εδώ: διάλυση) του αυτόνομου νεολαιίστικου συναρμολογήματος, το κυρίαρχο ή καθοριστικό συστατικό μέρος του οποίου χωροθετούνταν στο ευρύτερο αστικό περιβάλλον των Εξαρχείων. Το συναρμολόγημα αυτό ωστόσο δεν αναπτυσσόταν ούτε λειτουργούσε εν κενώ: αντίθετα, γειτνίαζε με (ή περιελάμβανε ή περιλαμβανόταν σε –ανάλογα με τη συγκυρία και τους μεταβαλλόμενους συσχετισμούς) ένα συναρμολόγημα με πολλές κοινές με αυτό υλικές συνιστώσες (πολλές φορές τα ίδια ή γνωστά μεταξύ τους άτομα, κοινά ή σχετιζόμενα και σε κάθε περίπτωση γειτονικά στέκια, έναν λίγο πολύ κοινό αστικό και κοινωνικό χώρο συναρμολόγησης κι εξέλιξης) και επίσης πολλές κοινές ή συσχετισμένες εκφραστικές συνιστώσες, με μία όμως κρίσιμη διαφορά: ότι σε αυτό το δεύτερο συναρμολόγημα οι εκφραστικές-συμβολικές παράμετροι ήταν (υπο)πολιτισμικά επικαθορισμένες, και άρα ο συνολικός προσανατολισμός του δεν ήταν πρωτίστως πολιτικός με τη στενή έννοια.

Το δεύτερο αυτό συναρμολόγημα, με μια έννοια θα μπορούσε να νοηθεί ως υπόλειμμα του πρώτου και με μια άλλη ως μετάλλαξή του, αφού αναδύεται ισχυρότερο στον ίδιο περίπου αστικό-κοινωνικό χώρο, με την πιο έντονη ανάδειξη της υποπολιτισμικής διάστασης, που φυσικά προϋπήρχε, περίπου ταυτόχρονα με την εσωτερική ή την αποδοχή της βίαιης συντριβής του υπό διαμόρφωση πολιτικού του προτάγματος. Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, τα Εξάρχεια έχουν ήδη εδραιωθεί ως λίκνο μιας ελληνικής «freak culture», επηρεασμένης από τα κινήματα της πολιτισμικής επανάστασης των τελών της δεκαετίας του 1960, που εγκαινιάζει και μια πρακτική καταλήψεων για στέγαση με αξιώσεις αυτό-οργάνωσης, λίγο αργότερα αποτελούν το χώρο ανάπτυξης μιας «πανκ» υποκουλτούρας που πυροδοτεί, με τη βοήθεια του τύπου, κι έναν σχετικό (και ίσως κατευθυνόμενο) ηθικό πανικό,⁴⁹³ ενώ στα μέσα της δεκαετίας έχουν ήδη εδραιωθεί ως μία εστία διακίνησης σκληρών ναρκωτικών, με αιτίες και με συνέπειες εξαιρετικά αμφίλογες.

Για να κατανοήσουμε, όσο είναι δυνατό, αυτή τη μετεξέλιξη, πρέπει αφενός να σημειώσουμε συνοπτικά τις ευρύτερες μεταλλαγές που συμβαίνουν ή επισημαίνονται στην ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1980 και αφετέρου, πιο εντοπισμένα, να προσεγγίσουμε τόσο την ίδια την

---

⁴⁹³ Για μια εισαγωγή στην κοινωνιολογική έννοια του ηθικού πανικού, βλ. Krinsky, C. (2013) «Introduction: The Moral Panic Concept», στο <https://www.ashgate.com/pdf/SamplePages/Ashgate-Research-Companion-to-Moral-Panics-Intro.pdf>. Ο ηθικός πανικός μπορεί να οριστεί ως ένα επεισόδιο υπερβολικής ή αποπροσανατολισμένης δημόσιας ανησυχίας, άγχους, φόβου ή θυμού για μια υποτιθέμενη απειλή για την κοινωνική τάξη, το οποίο ξεκινά από συγκεκριμένες αναπαραστάσεις στα ΜΜΕ και πολλές φορές οδηγεί σε νομοθετικές ή πολιτικές πρωτοβουλίες, οι οποίες μπορεί να αποδειχθούν πολύ μακροβιότερες από αυτό που τις προκάλεσε.

έννοια της υποκοουλτούρας, όσο και τους τρόπους με τους οποίους υποπολιτισμικές πρακτικές διαπλέκονται με πολιτικές εντός του συγκεκριμένου κοινωνικοπολιτικού πλαισίου που μας απασχολεί σε αυτή την εργασία.

Η νομιμότητα και η χρησιμότητα των δεκαετιών ως ερευνητικών αντικειμένων είναι τουλάχιστον αμφισβητήσιμες, όχι μόνο γιατί οι δεκαετίες δεν αποτελούν παρά αυθαίρετες κατασκευές μιας αριθμητικής σύμβασης, αλλά και γιατί, αποτελώντας μια εκδοχή γεγονοτολογικής, γραμμικής ιστορίας, δυνητικά εμποδίζουν τη δυνατότητα ενός «ευρύτερου γενεαλογικού φάσματος».⁴⁹⁴ Ωστόσο, και με την επιφύλαξη ότι δεν είναι όλες οι δεκαετίες κοινωνιολογικά, πολιτικά ή πολιτιστικά σημαίνουσες (πόσω μάλλον αν κανείς συνυπολογίσει γεωγραφικούς παράγοντες), δεν παύουν να αποτελούν έναν ισχυρό τρόπο καταγραφής και συσπείρωσης, τόσο της ατομικής όσο και της συλλογικής μνήμης.

Με αυτή την έννοια, ιδίως η δεκαετία του '60, αποτελεί κορυφαίο παράδειγμα ενός τέτοιου αντικειμένου, τουλάχιστον όσον αφορά το δυτικό κόσμο, καθώς χαρακτηρίστηκε από αυτό που πολλοί ιστορικοί χαρακτήρισαν ως «πολιτιστική επανάσταση». Κάποιες από αυτές τις κοινωνικές και πολιτιστικές μεταβολές «πέρασαν» με διάφορους τρόπους και στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό ή τον χαρακτήρισαν,⁴⁹⁵ αλλά διακόπηκαν βίαια από το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967. Μετά την αναμφίβολη τομή της μεταπολίτευσης του 1974 (που άλλωστε έχουμε αποδεχτεί εκ προοιμίου κατά τη σύνταξη της παρούσας διατριβής), πολλά από τα αιτήματα και τις διεργασίες της προηγούμενης δεκαετίας επανέρχονται: οι διαδικασίες κοινωνικής ενοποίησης, που με μια έννοια δεν διακόπηκαν από τη δικτατορία, συνεχίζονται συνοδευόμενες από μια άνοδο του πολιτισμικού πλουραλισμού και την ανάπτυξη μετα-υλιστικών αιτημάτων, όπως γίνεται φανερό από την ανάπτυξη του αντιπολεμικού κινήματος, κινήματων για τα δικαιώματα των γυναικών και των σεξουαλικών «μειονοτήτων», κ.λπ. Μέσα στο κλίμα της έντονης και διαρκούς πολιτικοποίησης που χαρακτήρισε την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, μεγάλο μέρος του εκφραστικού περιεχομένου αυτών των κινήματων αρχικά επηρέασε και κατόπιν επικωδικώθηκε σταδιακά από κομματικά συναρμολογήματα, και κυρίως φυσικά από το ΠΑΣΟΚ.

Έτσι, με την άνοδο του τελευταίου στην εξουσία το 1981, σημειώθηκε οπωσδήποτε μια συμβολική τομή με πολλές, αλληλοτεταραχμένες ή επικαλυπτόμενες και συμπληρωματικές σημασίες μια και, πέρα από όσες μοριακές διεργασίες υπαινιχθήκαμε εδώ, η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ συμπύκνωσε σε μια μεγάλη γραμμομοριακή αφήγηση τις προσδοκίες αποκατάστασης και ανόδου ευρέων στρωμάτων του πληθυσμού που βρίσκονταν επί δεκαετίες στο περιθώριο της οικονομικής ή/ και της πολιτικής ζωής. Αυτή η νίκη, που βιώθηκε από τα στρώματα αυτά ως δικαίωση και τέλος μακρόχρονων αγώνων, σηματοδότησε την αρχή της σταδιακής απόσυρσης του

---

⁴⁹⁴ Βλ. Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (2010) «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος Π., *όπ.π.*, σσ. XXXI – XXXV.

⁴⁹⁵ Βλ. λ.χ. Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), (2008) *Η Σύντομη Δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*. Αθήνα: Καστανιώτης.

πολιτικού από το κοινωνικό,⁴⁹⁶ δια της πρώιμης τουλάχιστον ανάπτυξης ενός μετα-πολιτικού ατομικισμού που κατέστη δυνατή από κεϋνσιανές πολιτικές αναδιανομής πολύ ευρύτερες και εντατικότερες από αυτές που είχαν εφαρμοστεί από τη ΝΔ στη δεκαετία του '70,⁴⁹⁷ οι οποίες διέδρυναν εντυπωσιακά την κοινωνική βάση της ευμάρειας και διαμόρφωσαν ένα ευρύ μεσοστρωματικό πλαίσιο, καθιστώντας τα ταξικά σύνορα (φαινομενικά τουλάχιστον) οριστικά διαπερατά. Αυτή η διαδικασία, σε συνδυασμό με την αναγνώριση κάποιων μειονοτικών αιτημάτων και ταυτοτήτων, καθιστά τη δεκαετία του '80 την κατ' εξοχήν περίοδο μετάβασης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στη μεταβιομηχανική μαζική-ατομικιστική δημοκρατία. Αυτή η οπτική σχετικοποιεί τη σημασία δύο άλλων χρονολογικών «ορόσημων» της δεκαετίας αυτής:

- του 1985 που, ενώ όντως μπορεί να θεωρηθεί το σημείο «απαρχής της ήττας του εθνικού μοντέλου κεϋνσιανής στρατηγικής» και εμφάνισης νεοφιλελεύθερων προταγμάτων, η σημασία του περιορίζεται μάλλον στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο, μια και οι μεταβολές στο πεδίο των κοινωνικών ταυτοτήτων και της υποκειμενοποίησης είναι ευρύτερες και χαρακτηρίζονται από μια ευδιάκριτη συνέχεια πριν και μετά από αυτό,⁴⁹⁸ αλλά και
- του 1989 που, ενώ υμνήθηκε ή δαιμονοποιήθηκε (ανάλογα με την ιδεολογική θέση εκφοράς) ως η χρονιά του «τέλους των ιδεολογιών», χαρακτηρίστηκε από συμβάντα (κυρίως η σύσταση της «οικουμενικής κυβέρνησης» στην Ελλάδα και η πτώση του Βερολίνου διεθνώς) που συμπύκνωσαν συμβολικά ευρύτερες χρονικά διαδικασίες, καθιστάμενο έτσι ένα σημείο καμπής τους μάλλον, παρά εκκίνησης ή τερματισμού τους.⁴⁹⁹

Από τη σκοπιά της παρούσας εργασίας, το σημαντικό ερώτημα είναι: Γιατί έχουν σημασία τα 'Εξάρχεια' για την ελληνική δεκαετία του 1980 και με ποια έννοια, αλλά και αντίστροφα, πώς οι ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες συμπυκνώθηκαν και επηρέασαν την κοινωνική ιστορία των Εξαρχειών; Σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι δυνατό να μη σταθεί κανείς στην ταραγμένη τριετία 1984-1986, κατά την οποία, μετά από την πρώτη, «ήρεμη» τριετία της «Αλλαγής», τα Εξάρχεια στοχοποιήθηκαν εκ νέου, τόσο από τους κατασταλακτικούς μηχανισμούς του κράτους, όσο και από μια λογοθετική ομοβροντία που τα συνέδεσε με μια ευρύτερη «κοινωνική κρίση» ή «κρίση της

---

⁴⁹⁶ Η υπερπολιτικοποίηση της καθημερινής εμπειρίας συνεχίζεται, αλλά κυρίως σε ρητορικό επίπεδο, με την «άνωθεν» διάδοση και επίταση ενός διχαστικού «αντι-δεξιού» λόγου. Απ' την άλλη, η Αριστερά, ενώ διευρύνει την ηγεμονία της σε πολιτισμικό επίπεδο και παγιώνει την παρουσία της σε κοινοβουλευτικό/ κομματικό, η ιδεολογική και πολιτική της επιρροή εξασθενεί.

⁴⁹⁷ Για μια σύντομη επισκόπηση της οικονομικής πολιτικής της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ από «αστική» σκοπιά, βλ. Βούλγαρης, Γ. (2002) *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: Σταθερή Δημοκρατία Σηματοδωμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 128-41 και 157-84.

⁴⁹⁸ Για παράδειγμα, ο Γ. Βούλγαρης χαρακτηρίζει το 1985 «βραδυφλεγώς εκρηκτικό» (όπ.π., σ. 259). Για τις αλλαγές που επήλθαν στην πολιτική και τον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ από το 1985 ως το 1988, βλ. όπ.π., σσ. 287-342.

⁴⁹⁹ Για την ειδική μορφή που πήρε αυτή η πολιτική καμπή στην Ελλάδα («το δεκάμηνο της αστάθειας και της σύγχυσης»), βλ. όπ.π., σσ. 369-83. Για μια οπτική του «τέλους του σοσιαλισμού» που δίνει έμφαση στις μακρές διαδικασίες που τον οδήγησαν στην κατάρρευση, βλ. Hobsbawm, E. (1999) *Η Εποχή των Ακρων: Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 587 κ.ε.

νεολαίας», καταλήγοντας να αποτελέσουν και την αιχμή μιας νέας πολεοδομικής πολιτικής για το κέντρο της πόλης. Και, φυσικά, δεν είναι δυνατό να μη σταθεί στη σύμπτωση της παραγμένης αυτής περιόδου με τη δραματική αλλαγή της οικονομικής πολιτικής της δεύτερης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και των κοινωνικοπολιτικών-κυβερνοτροπικών μετατοπίσεων που αυτή η αλλαγή συνεπαγόταν.

12.1 Το μειονοτικό-γίνεσθαι της πλατείας

12.1.1 Τα Εξάρχεια ως ετεροτοπία

Ο Foucault εισάγει την έννοια της «ετεροτοπίας» σε μια ομιλία που είχε δώσει με ακροατήριο φοιτητές της αρχιτεκτονικής μόλις το 1967 και εκδόθηκε με τον τίτλο «Περί των Άλλων Χώρων» («Des Espaces Autres») στο αρχιτεκτονικό περιοδικό *Architecture /Mouvement/ Continuité* το 1984.⁵⁰⁰ Το κείμενο μοιάζει με πρωτόλειο: λογικό, μια και η ομιλία δίνεται ένα χρόνο μετά την έκδοση του *Οι Λέξεις και τα Πράγματα* και οκτώ χρόνια πριν από την έκδοση του *Επιτήρηση και Τιμωρία*, και συνεπώς η επεξεργασία των βασικών του εννοιών και θεωρητικών θέσεων όσον αφορά τη σύζευξη εξουσίας και χώρου δεν έχει καν ακόμη ξεκινήσει. Ωστόσο, το κείμενο αυτό σηματοδοτεί μια εν πολλοίς ανεκμετάλλευτη, από τον ίδιο τον Foucault, γραμμή φυγής στο έργο του και, υπό το φως των ύστερων επεξεργασιών του, εμπλουτίζεται δυνάμει σε βαθμό τέτοιο ώστε να δικαιολογείται η ασυνήθιστα ευρεία διάδοσή του και οι εκτεταμένες αναλύσεις που του έχουν αφιερωθεί.

Τι είναι λοιπόν οι «ετεροτοπίες»; Κατ' αρχάς, σε αντίθεση με τις ουτοπίες,⁵⁰¹ είναι εμπράγματα, υλικές τοποθεσίες –δηλαδή εντάσσονται στη χαρακτηριστικά νεωτερική, σύμφωνα με το κείμενο, χωρική συνθήκη που συντίθεται από οιονεί ανεξάρτητες τοποθεσίες που σχετίζονται μεν μεταξύ τους, είναι όμως «μη αναγώγιμες η μία στην άλλη και απολύτως μη αλληλεπιτιθέμενες η μία στην άλλη». Επιπρόσθετα, όπως οι ουτοπίες, ανήκουν στις τοποθεσίες εκείνες που «συνδέονται με όλες τις άλλες, αλλά παράλληλα αντιφάσκουν με [αυτές]». Πρόκειται για ένα είδος «αντι-τοποθεσιών», με την έννοια ότι, εντός τους, «όλες οι άλλες πραγματικές τοποθεσίες που μπορούν να βρεθούν εντός του δεδομένου πολιτισμού, ταυτόχρονα αναπαρίστανται, αμφισβητούνται και αντιστρέφονται».

---

⁵⁰⁰ Η ανάγνωσή μας εδώ βασίζεται στην αγγλική απόδοση του κειμένου στο <http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html>.

⁵⁰¹ Ο αντι-ουτοπιανισμός του Foucault θα μπορούσε να εγγραφεί στον «κριτικό αντι-ουτοπιανισμό» του γαλλικού μετα-στρουκτουραλισμού τα σχετικά κείμενα του οποίου, παρότι «δεν έχουν την τάση να ασκούν κριτική σε συγκεκριμένα ουτοπικά κείμενα», τείνουν να καθιστούν τον «ουτοπισμό» «συνώνυμο με έναν αριθμό απαράδεκτων προϋποθέσεων» όπως «η ιδέα της δυνατότητας και της επιθυμητότητας της απόλυτης κοινωνικής ενότητας και αρμονίας, η εξάλειψη όλων των ανταγωνισμών, ο μαρασμός της πολιτικής κοινωνικότητας, η θετική επίτευξη της πλήρους κοινότητας, η πρόκριση της υπερβατικότητας ή η έμφαση στην αναβολή της ριζικής αλλαγής σε ένα ακαθόριστο και ουσιαστικά άπιαστο μέλλον». Βλ. Balasopoulos, A. (2010) «Anti-utopia and dystopia: Rethinking the generic field», http://radicaldesire.blogspot.gr/2010/06/blog-post_10.html.

Οι ετεροτοπίες υπακούν, σύμφωνα με τον Foucault, σε έξι αρχές που συνιστούν, τρόπον τινά, μια «ετεροτοπολογία»:

- Οι ετεροτοπίες αποτελούν, κατά κάποιον τρόπο, μια δια-ιστορική σταθερά της ανθρώπινης κοινωνικής οργάνωσης και χωρίζονται, βασικά, σε ετεροτοπίες της *κρίσης* («χώροι προνομιακοί ή ιεροί ή απαγορευμένοι» για τον αποκλεισμό ή την καταφυγή ατόμων «σε κρίση» –«εφήβων, γυναικών με έμμηνα ή εγκύων, ηλικιωμένων, κ.λπ.») και ετεροτοπίες της *απόκλισης* (όπου εγκλείονται άτομα «με αποκλίνουσα σε σχέση με τον απαιτούμενο μέσο όρο ή κανόνα συμπεριφορά»).
- Οι ίδιες ετεροτοπίες μπορούν να αναλάβουν διαφορετικές λειτουργίες όσο εξελίσσεται η κοινωνία στην οποία εντάσσονται (π.χ. η μεταβαλλόμενη θέση και λειτουργία του νεκροταφείου στην ιστορία της δυτικής πόλης).
- Οι ετεροτοπίες συνδυάζουν, στον περιορισμένο, συγκεκριμένο χώρο τους, πολλαπλές και ετερογενείς, μη συμβατές μεταξύ τους, τοποθεσίες (π.χ. το θέατρο ή ο κήπος).
- Οι ετεροτοπίες υπαγορεύουν αναγκαστικά ετεροχρονίες, αποτελούν δηλαδή θύλακες διαφορετικών των κοινωνικά κυρίαρχων ρυθμών και μορφών χρονικότητας (και εδώ περιλαμβάνονται χώροι συσσώρευσης ατέρμονων χρονικών σειρών, όπως το μουσείο και η βιβλιοθήκη, αλλά και χώροι που συγκροτούνται από το τυχαίο, το εφήμερο και το ρέον, όπως οι λαϊκές γιορτές και τα πανηγύρια).
- Οι ετεροτοπίες προϋποθέτουν ένα σύστημα ελέγχου εισόδου-εξόδου που ρυθμίζει την επικοινωνία με το εξωτερικό τους, «ταυτόχρονα τις απομονώνει και τις κάνει διαπερατές» (κυρίως μέσω συμβολικών επιτελέσεων όπως οι εξαγνιστικές τελετουργίες).
- Οι ετεροτοπίες επιτελούν μια λειτουργία σε σχέση με όλον το χώρο που υπολείπεται, και αυτή κινείται ανάμεσα στους ακραίους πόλους της *ψευδαίσθησης* (χώροι όπως οι πολυτελείς οίκοι ανοχής των αρχών του 20^{ου} αι. που, στην αισθητηριακή τους υπερβολή και παραισθητική ελευθεριότητα, εκθέτουν τις τοποθεσίες της «κανονικότητας» ως ακόμα πιο απατηλές) και της *ανταμοιβής* (ετεροτοπίες όπως οι πουριτανικές κοινότητες επόικων στον Νέο Κόσμο που, στη σχολαστική τους τάξη και ακραία καθαρότητα, εκθέτουν τις υπόλοιπες «κανονικές» τοποθεσίες ως άναρχες και χαοτικές).

Καθώς θεωρούμε το κείμενο περισσότερο ένα σχεδιάσμα δυναμικών διερευνήσεων παρά μια εντελή θεωρητική κατασκευή πρόσφορη για κριτική, θα προσπεράσουμε τα προβλήματα και τις ανακολουθίες που κανείς διακρίνει σημειώνοντας τις αρχές αυτές⁵⁰² και θα εστιάσουμε αρχικά στο κατά πόσο η έννοια της ετεροτοπίας, όπως ορίζεται πιο πάνω, μπορεί να χρησιμεύσει στη διατύπωση ερωτημάτων ή και συμπερασμάτων της παρούσας έρευνας. Με άλλα λόγια: μπορούν τα Εξάρχεια να ιδωθούν με τα γυαλιά της ετεροτοπίας; Και, δεύτερον, θα ήταν κάτι τέτοιο γόνιμο;

---

⁵⁰² Για παράδειγμα, η δια-ιστορικότητα των ετεροτοπιών αντιφάσκει με τον ορισμό τους ως διακριτά νεωτερικών χωρικών μορφών, ενώ οι κατηγορίες της κρίσης και της απόκλισης δεν εξαντλούν τις διαφορετικές και ετερογενείς ετεροτοπικές μορφές (αφού, αφενός ακολουθούν παραδείγματα ετεροτοπιών που δεν εντάσσονται εύκολα σε αυτές και αφετέρου υπονοείται ότι αποτελούν ουσιαστικά διαδοχικές ιστορικές μορφές ενός μόνο είδους ετεροτοπιών, των χώρων αποκλεισμού της ετερότητας –που θα μελετηθούν διεξοδικά στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*).

Ισχυρίζομαι πως οι απαντήσεις είναι καταφατικές και στα δύο ερωτήματα, με την προϋπόθεση όμως, αφενός του εμπλουτισμού του ετεροτοπικού θεωρητικού προσχεδίου με τις ύστερες φουκωικές προσεγγίσεις, δηλαδή κυρίως με τις προβληματικές της εξουσίας (και της συνάρθρωσής της με το χώρο) και του υποκειμένου (ως δημιουργήματος και εστιακού πόλου άσκησης ή/και άρνησής της), και αφετέρου της παραδοχής πως οι παραπάνω υποθέσεις της «ετεροτοπολογίας» μπορούν να επεκταθούν από τους «κλειστούς» λειτουργικά και μορφολογικά (με κέλφος) χώρους και στον ευρύτερο, «ανοικτό» αστικό χώρο.⁵⁰³

Με αυτά κατά νου, η εφαρμογή των έξι αρχών της «ετεροτοπολογίας» στα Εξάρχεια μας οδηγεί στις εξής υποθέσεις:

- Τα Εξάρχεια ανέλαβαν σαφώς, τόσο εκ των έσω όσο και εκ των έξω, ένα χαρακτήρα ετεροτοπολογίας της «απόκλισης». Όπως είδαμε βέβαια σε προηγούμενη ενότητα, τα Εξάρχεια δεν αποτελούν γκέτο, αφού απουσιάζει η διάσταση τόσο του βίαιου εγκλεισμού όσο και του εξαναγκαστικού αποκλεισμού με οικονομικά ή άλλα μέσα προκειμένου να συγκροτηθούν τα Εξάρχεια ως ετεροτοπία, λείπει η άσκηση έξωθεν υποκειμενικής όσο και συστημικής βίας. Τα Εξάρχεια, αντίθετα, συγκροτούνται ως ετεροτοπία όσο σταδιακά αναδύεται και το κοινωνικό συναρμολόγημα που τα ενοικεί, τα ιδιοποιείται συμβολικά και τα χαρακτηρίζει. Χωρίς να ανάγεται και να εξαντλείται σε αυτές, αναμφίβολα υπάρχει μια έντονη διάσταση χωρικής συγκέντρωσης αποκλινουσών από το κοινωνικά αποδεκτό φάσμα συμπεριφορών που παγιώνεται συμβολικά ήδη από τη δεκαετία του 1970, αρχικά στο πολιτικό πεδίο, και αργότερα στην πολιτισμική αλλά και σε μία οιονεί ανθρωπολογική σφαίρα. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι αυτή η διαδικασία απόδοσης αποκλίνοντος χαρακτήρα στα Εξάρχεια είναι *αμφιτροφοδοτούμενη*, όντας προϊόν ταυτόχρονα «εσωτερικής» επιλογής (ως στοιχείο ταυτοτικού προσδιορισμού και τοπικής υπερηφάνειας) και «εξωτερικού» στιγματισμού (ως στοιχείο στρατηγικού διαχωρισμού του κοινωνικού σώματος και χωρικής ενίσχυσης αυτού του διαχωρισμού).
- Αυτή η επέκταση του πεδίου της απόκλισης επιβεβαιώνει ήδη τη δεύτερη αρχή: τα Εξάρχεια διατήρησαν τον ετεροτοπικό τους χαρακτήρα προκρίνοντας τότε τον πολιτικό και τότε τον πολιτισμικό πόλο, αλλά χαρακτηριζόμενα και από εσωτερικές μεταλλαγές που, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, ανταποκρίνονταν σε ευρύτερες εξελίξεις (τη δεκαετία του 1990, με τη παγίωση της μετανεωτερικής επιλογής μεταξύ τρόπων ζωής ως ισοδύναμων καταρχήν επιλογών που προσφέρονται από και ρυθμίζονται από μηχανισμούς οιονεί αγοραίους, τα Εξάρχεια ενσωματώθηκαν, διατηρώντας τον «underground» χαρακτήρα τους ως «ταυτότητα» και μετατράπηκαν σε έναν λίγο πολύ αποδεκτό μηχανισμό κοινωνικοποίησης των νέων).⁵⁰⁴

---

⁵⁰³ Βλ. σχετικά Cenzatti, M. (2008) «Heterotopias of Difference» και Dehaene, M., De Cauter, L. (2008) «The Space of Play: Towards a General theory of Heterotopia», στο Dehaene, M., De Cauter, L. (eds.), *Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society*, London: Routledge, σσ. 75-86 και 87-102.

⁵⁰⁴ Βλ. σχετικά Σουλιώτης, Ν. (2001) «Ο αστικός χώρος ως συμβολικό αγαθό: Τα μπαρ των Εξαρχείων και του Κολωνακίου», *Δοκίμες*, τεύχος 9-10, σσ. 211-38.

- Ως τμήμα ενός κατεξοχόν πολυλειτουργικού αστικού χώρου όπως είναι ο αθηναϊκός, τα Εξάρχεια προφανώς πληρούν το κριτήριο του συνδυασμού ετερογενών λειτουργιών και αναπαραστάσεων. Το ενδιαφέρον εδώ είναι πως αυτό γινόταν και γίνεται σε πείσμα του λόγου (που παραγόταν και αναπαραγόταν, όπως είδαμε, από ποικίλες θέσεις εκφοράς) ο οποίος τα χαρακτήριζε μονοσήμαντα «γκέτο» ή «πλατεία της αναρχίας» κ.λπ.
- Η ετεροτοπία των Εξαρχείων εγκαθιδρύει (και εγκαθιδρύεται από) πολλαπλές ετεροχρονίες: οι εναλλακτικοί τρόποι ζωής (καταλήψεις, εξαίρεση από τις συμβάσεις της μισθωτής εργασίας, κ.λπ.), η εμπειρία των ναρκωτικών, αλλά και, πιο συμβατικά, το «μπαρ» ως ένας τόπος και τρόπος διασκέδασης με καινοφανές τότε κοινωνικό περιεχόμενο, είναι όλα φαινόμενα που αφενός εντείνονται και επεκτείνονται κατά τη δεκαετία του 1980 και αφετέρου χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα *χρονικά* καθεστώτα, με κοινή συνισταμένη την αμφισβήτηση και υπονόμευση του κυρίαρχου τρόπου οργάνωσης και διαγράμμισης του κοινωνικού χρόνου γύρω από το δίπολο εργασία/ελεύθερος χρόνος.
- Η έντονη (υπο-)πολιτισμική διαφοροποίηση των Εξαρχείων βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην τοπικότητα, νοούμενη τόσο ως εγγύτητα και δυνατότητα δικτύωσης όσο και ως φαντασική ενότητα. Στην πρώτη της διάσταση, η τοπικότητα αυτή συνεπάγεται μια χωρική λογική *πύκνωσης* γύρω από το κέντρο–πλατεία και αραιώσης στην περιφέρεια, η οποία –σε συνδυασμό με το εξ ορισμού νεανικό κοινό απεύθυνσης– επιβάλλει τη διαπερατότητα, την πορώδη επικοινωνία με το εξωτερικό· η δεύτερη διάσταση υπαγορεύει μια λογική απομόνωσης και εδαφικής περιχαράκωσης. Η διαλεκτική οχύρωσης/διαπερατότητας ρυθμίζεται φυσικά από συγκεκριμένους κώδικες (ντύσιμο-κούρεμα κ.λπ. στυλιστικές επιλογές, μουσικές προτιμήσεις, ενδιαφέροντα, συμπεριφορά, κ.λπ.).
- Αντί για το δίπολο ψευδαίσθησης – *ανταμοιβής* που προτείνει ο Foucault, θα προτεινάμε το δίπολο *ψευδαίσθησης* και *εκφοβισμού*. Απ' τη μια πλευρά, τα Εξάρχεια «αυτοσυγκροτούνται» και αυτοπροβάλλονται ως ένα είδος παραισθητικής ελευθεριακής ουτοπίας, προκειμένου να εκθέσουν το κυρίαρχο κοινωνικό υπόδειγμα ως ακόμα πιο απατηλό, κι απ' την άλλη, «κατασκευάζονται» και καταδεικνύονται ως αντιπαράδειγμα, ένα είδος ανομικής δυστοπίας απροσπέλαστης για το Κράτος («άβατο»), προκειμένου να πείσουν ότι ο «υπόλοιπος» κοινωνικός και αστικός χώρος, με όλα του τα προβλήματα, είναι προτιμητέος.

Αυτός ο διπλός, κυκλικά τροφοδοτούμενος χαρακτήρας των Εξαρχείων είναι απόλυτα συνεπής με τη λογική συνάρθρωσης χώρου και εξουσίας που προτείνει ο Foucault. Σύμφωνα με αυτήν, όπως σημειώνει σχετικά ο Στ. Σταυρίδης,⁵⁰⁵ «θα πρέπει [κανείς] να σπεύσει να τοποθετήσει το άσυλο όπως και την φυλακή, όχι μονάχα εκτός της τάξης αλλά ταυτόχρονα εντός της», αφού «[η] απόλυτη ετερότητα αυτών των τόπων δεν τους αθροίζει [...] απλώς σε μια τάξη του χώρου [αλλά] τους καθιστά ενεργό παράγοντα του ορισμού αυτής της τάξης». Η παρατήρηση αυτή ισχύει

---

⁵⁰⁵ Σταυρίδης, Σ. (2006), «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες», περ. *Ουτοπία*, τ. 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2006, σ. 150.

απολύτως για τα Εξάρχεια: «[η] διάκριση φυσιολογικό-μη φυσιολογικό ως ομολογή της διάκρισης αποδεκτό-μη αποδεκτό και κοινωνικό-αντικοινωνικό είναι ο κινητήρας της ταξινόμησης». Εξ ου και η «παραγωγή» των Εξαρχείων «από τα πάνω» ως αντι-παραδείγματος ή ως «άβατου», ενός δηλαδή –κατά κάποιο τρόπο- «αρνητικού» του υπόλοιπου «θετικού» κοινωνικού χώρου, που δεν είναι όμως ένα απλό περίσσειμα αλλά ένας μηχανισμός που παράγει τόσο την ίδια τη διάκριση μεταξύ του φυσιολογικού και του μη-φυσιολογικού, όσο και τα προϊόντα των δύο κατηγοριών –τον εαυτό του και τους «άλλους» (την κοινωνική νόρμα) από τους οποίους, όχι μόνο διαχωρίζεται, αλλά και διαφορίζεται.

Όντως, όπως φαίνεται και στο πρωτότυπο κείμενο του Foucault για τις ετεροτοπίες, αυτές τείνουν να ορίζονται επίσης από μια εσωτερική δυναμική παραγωγής ριζοσπαστικών μορφών (αυτο-) οργάνωσης. Όχι μονάχα έξωθεν, αλλά και από μέσα, και μάλιστα «όχι μόνο ως [τόποι] καταστατικά εξωτερικοί της δεσπόζουσας τάξης, αλλά και ως πεδία ανάδυσης μιας 'αντι-τάξης'»⁵⁰⁶ όπου «διασταυρώνονται εναλλακτικές στρατηγικές γέννησης τάξης, κάτι που τις διαφορίζει εσωτερικά όπως διαφορίζει και τα υποκείμενα που ζουν στην επικράτειά τους».⁵⁰⁷

Για την περαιτέρω αποσαφήνιση της διπλής αυτής παραγωγής, μπορεί να αποδειχθεί πολύ χρήσιμη η έννοια της «μειονότητας» και του «μειονοτικού γίνεσθαι» από το *Mille Plateaux*. Καταρχήν, οι Deleuze και Guattari καθιστούν αμέσως σαφές πως η μειονότητα δεν αναφέρεται σε ποσότητες ή σε μεγέθη, αλλά σε σχέσεις εξουσίας καθόλου αυτονόητες ή αυτοδικαίες:

Η έννοια της *μειονότητας* είναι πολύ περίπλοκη, με μουσικές, λογοτεχνικές, γλωσσολογικές, και φυσικά δικαστικές και πολιτικές, αναφορές. Η αντίθεση μεταξύ πλειονότητας και μειονότητας δεν είναι απλώς ποσοτική. Η πλειονότητα προϋποθέτει μια σταθερά, έκφρασης ή περιεχομένου, που χρησιμεύει ως πρότυπο μέτρο με το οποίο [η πλειονότητα] μπορεί να αξιολογείται. Ας υποθέσουμε ότι η σταθερά ή το πρότυπο είναι ο μέσος ενήλικος-λευκός-ετεροφυλόφιλος-Ευρωπαίος-άνδρας-ομιλητής μιας πρότυπης γλώσσας (ο Οδυσσέας του Joyce ή του Ezra Pound). Είναι προφανές πως αυτοί οι «άνδρες» κρατούν την πλειοψηφική θέση, παρότι είναι λιγότεροι αριθμητικά από τα κουνούπια, τα παιδιά, τις γυναίκες, τους μαύρους, τους χωρικούς, τους ομοφυλόφιλους, κ.λπ. Αυτό συμβαίνει γιατί εμφανίζονται δύο φορές, μία στη σταθερά και μία στη μεταβλητή από την οποία η σταθερά εξάγεται.

Έτσι, λογικά, η μειονότητα ορίζεται –από την κυρίαρχη θέση της πλειονότητας και με την οπτική που αυτή κατασκευάζει- ως υπόλειμμα: «Ένας προσδιορισμός διάφορος αυτού που θέτει η σταθερά θα θεωρηθεί συνεπώς μειονοτικός εκ φύσεως και ανεξαρτήτως αριθμού, με άλλα λόγια, θα θεωρηθεί υποσύστημα ή εξωσύστημα». Αυτός ο ορισμός όμως δεν αρκεί.

Γιατί η πλειονότητα, δεδομένου ότι περιλαμβάνεται αναλυτικά στο αφηρημένο πρότυπο, δεν είναι ποτέ κανένας, είναι πάντα ο Κανένας –ο Οδυσσέας- ενώ η μειονότητα είναι το γίνεσθαι των πάντων, το δυνάμει γίνεσθαι του καθενός στο βαθμό που κανείς αποκλίνει από το πρότυπο. [...] Γι' αυτό πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ: του πλειονοτικού ως ενός σταθερού και

---

⁵⁰⁶ Όπ.π., σ. 151.

⁵⁰⁷ Όπ.π., σ. 153.

ομοιογενούς συστήματος των μειονοτήτων ως υποσυστημάτων και του μειονοτικού ως ενός δυνάμει, δημιουργικού και δημιουργημένου, γίνεσθαι.⁵⁰⁸

Η φράση-κλειδί εδώ είναι «το δυνάμει γίνεσθαι του καθενός»: για τους Deleuze-Guattari, το γίνεσθαι-μειονοτικό είναι μια ηθική στάση, ένας τρόπος υποκειμενοποίησης και δεν έχει καμία σχέση με τις «μειονότητες» όπως αυτές συναρθρώνονται με τον σύγχρονο λόγο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αντίθετα, οι μειονοτικές (π.χ. εθνοτικές) ομάδες ορίζονται από *παγιωμένες ταυτότητες που σχηματίζουν έτσι νέες γραμμομοριακότητες* («οι Κούρδοι», «οι Παλαιστίνιοι», κ.λπ.) και ως εκ τούτου ανήκουν ή προσαρτώνται στην εξ ορισμού πλειονοτική Κρατική Μηχανή. Ακόμα κι αν έχουν σχηματιστεί μέσα από διαδικασίες μειονοτικού γίνεσθαι, η αναγνώρισή τους ως μειονοτήτων προϋποθέτει την εδαφικοποίηση και επικωδίκωσή τους. *Να είσαι πάντα ο Κανένας*, σημαίνει πως το μειονοτικό προϋποθέτει πάντα μια διαδικασία γίνεσθαι, και ποτέ κάποιο παγιωμένο και οριστικό είναι. Αλλά ισχύει και το αντίστροφο: το γίνεσθαι είναι πάντα και αναγκαστικά μειονοτικό.⁵⁰⁹

Για να επιστρέψουμε στα Εξάρχεια, οι δύο αυτές σύμπλοκες και αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες – η βασικά εξωγενής και αρνητική του διαχωρισμού και η βασικά εγγενής και θετική του διαφορισμού ή, αλλιώς, η παραγωγή της μειονότητας των Εξαρχείων ως υποσυστήματος και η διαδικασία του μειονοτικού γίνεσθαι των Εξαρχείων – εξελίσσονταν σε διάφορα πεδία, άλλοτε συμπληρωματικά και άλλοτε παράλληλα. Στη δεκαετία του 1970, όπως είδαμε, το κυρίαρχο πεδίο επί του οποίου τα Εξάρχεια διαχωρίστηκαν σταδιακά ως ετεροτοπία απόκλισης ή και (λιγότερο) εκφοβισμού ήταν το κυρίαρχο ούτως ή άλλως πεδίο στη δημόσια σφαίρα – αυτό της πολιτικής (και της ιδεολογίας). Φαίνεται όμως πως, παράλληλα με τον ιδεολογικοπολιτικό διαφορισμό από τον οποίο τροφοδοτήθηκε (αλλά και τον οποίο ανατροφοδότησε) αυτός ο διαχωρισμός, παράλληλα εξελισσόταν ένας διαφορισμός στο επίπεδο της υποκειμενοποίησης και των τρόπων προσωπικής και κοινωνικής ζωής, ο οποίος έμεινε εν πολλοίς «κάτω από το ραντάρ» των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Οι λόγοι γι' αυτό είναι αρκετοί.

Απ' τη μια πλευρά, δεν ικανοποιούσε το κριτήριο της «συχνότητας», όπως το είδαμε στην ενότητα για τη γλώσσα των έντυπων μέσων, σύμφωνα με το οποίο ένα συμβάν έχει περισσότερες πιθανότητες να αναφερθεί αν η χρονική του διάρκεια ή η συχνότητά του πλησιάζει περισσότερο αυτή της έκδοσης της εφημερίδας. Ο πολιτισμικός-υποκειμενικός διαφορισμός ήταν μία αργή και σταδιακή διαδικασία, «υπόγεια», ελάχιστα θεαματική και όχι άμεσα κωσικοποιήσιμη, σε αντίθεση με τον πολιτικό-ιδεολογικό διαχωρισμό που εξυφάνθηκε γύρω από συγκρουσιακά, και γι' αυτό θεαματικά και κωδικοποιήσιμα, συμβάντα υποκειμενικής, σωματικής βίας, συνδεδεμένα επιπλέον με υπό διακύβευση συμβολικά ορόσημα, κρίσιμα για την ιδεολογική ηγεμονία, και γι' αυτό συχνά επαναλαμβανόμενα και ερμηνευόμενα από τον τύπο.

Ενδεικτικό είναι το γεγονός πως μία από τις ελάχιστες φορές που ένα από τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα του μειονοτικού γίνεσθαι των Εξαρχείων, ο τραγουδοποιός Νικόλας Άσιμος, ήρθε στη

⁵⁰⁸ Deleuze & Guattari (1987), ό.π., σ. 105.

⁵⁰⁹ «Σε αντίθεση με τις περισσότερες αποφάνσεις που διακινούνται υπό την αιγίδα της 'πολιτικής της διαφοράς', η πολιτική οπτική των Deleuze και Guattari δεν κατευθύνεται στην εγκαθίδρυση νέων σταθερών ή την ανάληψη ενός πλειονοτικού καθεστώτος, αλλά στο μειονοτικό-γίνεσθαι των πάντων, συμπεριλαμβανομένων όσων συμμετέχουν στη μειονότητα». Patton, ό.π., σ. 48.

δημοσιότητα τη δεκαετία του 1970, αυτό έγινε παρεμπιπτόντως και με πολιτικο-ιδεολογική κωδίκωση, όταν συνελήφθη και κατηγορήθηκε μαζί με «αναρχικούς εκδότες» για ηθική αυτουργία στα επεισόδια που ακολούθησαν την είδηση των θανάτων των μελών της RAF στη φυλακή του Stammheim, τον Οκτώβριο του 1977. Όπως σημειώσαμε και νωρίτερα, παρότι η στοχοποίηση αυτή από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του Κράτους δείχνει μία προϊούσα (αν και ακόμα αμήχανη) δυσανεξία του τελευταίου στους απροσδιόριστους ακόμα κινδύνους των εναλλακτικών τρόπων ζωής, το γεγονός ότι *πρέπει* αυτή να επικωδικωθεί πολιτικά προκειμένου να γίνει κοινωνήσιμη, αποκαλύπτει το πόσο κυρίαρχο παραμένει το πολιτικό στοιχείο στη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας και στην παραγωγή και κυκλοφορία κοινωνικού νοήματος στην Ελλάδα της δεκαετίας του '70. Θα δούμε πώς αυτό άλλαξε στη δεκαετία του 1980, με αφορμή τις καταλήψεις του 1981, αλλά και τις Επιχειρήσεις Αρετή κατά των «πανκς» το φθινόπωρο του 1984. Πρώτα όμως, θα επιμείνουμε λίγο στα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση.

12.1.2 Η ανάδυση του μειονοτικού συναρμολογήματος

Η διαδικασία του πολιτισμικού διαφορισμού της δεκαετίας του 1970, σε αντίθεση με τα κρίσιμα για τον πολιτικό-ιδεολογικό διαχωρισμό συμβάντα της ίδιας περιόδου, ήταν χωρικά περιορισμένη και ελάχιστα ορατή εκτός των Εξαρχείων, αποτελώντας έτσι ένα γνήσια ετεροτοπικό χαρακτηριστικό. Ένας ακόμα εκ των συλληφθέντων του Οκτωβρίου 1977, ο εκδότης Μιχ. Πρωτοψάλτης, σημείωνε σχετικά σε ένα αφιέρωμα της εφημερίδας «Εποχής» για τον Έλληνα εκπρόσωπο του «beat» λογοτεχνικού κινήματος Τέο Ρόμβο:

«Τον Τέο Ρόμβο τον γνώρισα στη μεταπολίτευση, το 1975, στο βιβλιοπωλείο του στην οδό Κωλέττη στα Εξάρχεια, στο περίφημο Octopus. Το Octopus ήταν το πρώτο αναρχικόβιβλιοπωλείο που φτιάχτηκε στην Ελλάδα αφού από τα χρόνια της χούντας υπήρχαν οι εκδοτικοί οίκοι Πράξη και Διεθνής Βιβλιοθήκη (αργότερα και ο Ελεύθερος Τύπος), περιοδικά και εφημερίδες, αλλά κανένα βιβλιοπωλείο.

Στο Octopus μαζεύονταν εκτός από αναρχικούς και αμφισβητίες, άνθρωποι περιθωριακοί και μοναχικοί που αποκτούσαν εκεί μια κοινωνικότητα, τα πρώτα φρικιά, πρωτοπόροι καλλιτέχνες αλλά και άτομα με ψυχολογικά προβλήματα που έβρισκαν ένα χώρο ελευθερίας, ο οποίος χωρίς υπερβολή μπορεί να έπαιζε και κάποιο ρόλο, αν όχι θεραπευτικό, τουλάχιστον ανακουφιστικό. Το Octopus γρήγορα έγινε ένας χώρος άνθισης παράξενων ιδεών και σουρεαλιστικών ή ντανταϊστικών χειρονομιών.... Υπήρχε μια ατμόσφαιρα κοινοβιακή, ερωτική, εξεγερσιακή και μπίτνικ... Ο Ρόμβος και οι άλλοι μεγαλύτεροι, με το παράδειγμά τους, μας έμαθαν τι σημαίνει η καθημερινή ζωή να είναι αξεχώριστη από την πολιτική στάση.... Δεν υπήρχε κανένα political correct, μια πραγματική αναρχία... Σε μια εποχή που η νεολαία ήταν στρατευμένη στα σταλινικά κόμματα και ασφυκτιούσε από την κομματική πειθαρχία, το γνήσια ελευθεριακό πνεύμα που είχε εμφυσησει στο Octopus ο Ρόμβος ήταν ό,τι έπρεπε για μας τους πιτσιρικάδες που ασφυκτιούσαμε στην οικογένεια, στο σχολείο, στο

φροντιστήριο, διψάγαμε για αντιεξουσιαστικές ιδέες και επιπλέον είχαμε και τα δυο πόδια στη σεξουαλική στέρηση...

Στο Octopus προμηθευόμασταν τα πρώτα αναρχικά περιοδικά, τις μπροσούρες και τις προκηρύξεις... και ακούγαμε τον Ρόμβο να μιλάει για τις εμπειρίες του στο Μάη του '68 και στα κοινόβια της Γερμανίας. Αν κάτι από τότε άλλαξε προς το καλύτερο, αν κάτι κάναμε, όλοι όσοι περάσαμε από το Octopus, για να μην είναι οι θεσμοί της οικογένειας και του σχολείου τόσο καταπιεστικοί, για να μην πηγαίνουν οι νέοι στο στρατό, για να μπορούν να έχουν ελεύθερες ερωτικές σχέσεις κ.λ.π., η συμβολή του Ρόμβου ήταν καθοριστική». ⁵¹⁰

Έτσι, ένα αναρχικό βιβλιοπωλείο στα Εξάρχεια –το πρώτο στην Αθήνα– γίνεται ένας τόπος όπου συγχρωτίζονται, όχι μόνο αναρχικοί και αμφισβητίες, αλλά και «άνθρωποι περιθωριακοί και μοναχικοί», «πρωτοπόροι καλλιτέχνες [...] και άτομα με ψυχολογικά προβλήματα», δηλαδή άτομα χωρίς κοινά χαρακτηριστικά, άτομα τα οποία, όχι μόνο δεν μοιράζονταν μια κοινή πολιτική ιδεολογία και στράτευση, αλλά ούτε καν υποκειμενοποιούνταν με σημείο αναφοράς την πολιτική ιδεολογία. Υπήρχε όμως κάτι κοινό ανάμεσά τους, έστω και οριζόμενο αρνητικά: η απόσταση όλων τους από τον θεωρούμενο «μέσο όρο», η ξενότητά τους προς την πλειονότητα. Έτσι, το προϊόν του συγχρωτισμού τους δεν είναι κάποιο βίαιο σχέδιο ανατροπής της καθεστηκυίας πολιτικής τάξης, όπως θα υπαγόρευε σε μια πανικοβλημένη κοινή γνώμη ένας υποτιθέμενος επικαθορισμός του αυθόρμητου εγχειρήματος από το αναρχικό σημαίνον, αλλά μια σειρά «παράξενων ιδεών και σουρεαλιστικών ή ντανταϊστικών χειρονομιών» σε «μια ατμόσφαιρα κοινοβιακή, ερωτική, εξεγερσιακή και μπίτνικ» –εν ολίγοις, μία εν τη γενέση της «αντι-τάξη», ένας εναλλακτικός τρόπος καθημερινής ζωής που γίνεται «αξεχώριστη από την πολιτική στάση», «μια πραγματική αναρχία» που αντιπαράκειται στην οικογένεια, το σχολείο, το φροντιστήριο, τον στρατό, τα «σταλινικά κόμματα» –δηλαδή, σε παραδειγματικούς πειθαρχικούς μηχανισμούς κατά Foucault, στους ΙΜΚ του Althusser (που για τον Deleuze και τον Guattari αποτελούν τη «γραμμική τμηματικότητα».

Περισσότερες όμως και γλαφυρότερες πληροφορίες για την ετεροτοπία των Εξαρχείων της δεκαετίας του '70 μπορούν να αντληθούν από ένα κείμενο του ίδιου του Τέου Ρόμβου, το περίφημο «Σ' όλους αυτούς που ξεπήδησαν από το τίποτα και χάνονται στο πουθενά». ⁵¹¹

Τώρα όλοι πηγαίνουν στην πλατεία. Νυχτοπούλια, Στριγγλοπούλια, Βρυκόλακες της νύχτας, παθιασμένα κι αλλόκοτα Φαντάσματα που βγήκαν από τους υπονόμους και τα σκοτάδια λες και γεννήθηκαν μέσα στους φόβους των άλλων, τώρα κατέβαιναν στην πλατεία. Τα πρωινά στα χορτάρια της πλατείας αστράφτανε και λαμπυρίζανε λαγαρές, διάφανες δροσοσταλίδες που βλέπανε μα δεν συγκρατούσαν κουβέντες ούτε και πρόσωπα. Κάπου ψηλά και νοητά πάνω απ' τ' άσπρο μάρμαρο του άγνωστου ποιητή, πάνω από τα τραπεζάκια και τις καρέκλες των καφενείων, πάνω από τους χάλκινους στρουμπουλούς έρωτες που χορεύουνε διαρκώς γύρω από το μαντεμένο φανάρι του Δήμου, πάνω από την πλατεία μια χρυσαλίδα μεταμορφωνότανε. Ήταν η αρχή του τέλους.

⁵¹⁰ Βρίσκεται στο <https://romvos.wordpress.com/octopus-press/> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

⁵¹¹ Ρόμβος, Τ. (2009) *Τρία Φεγγάρια στην Πλατεία*. Αθήνα: Βιβλιοπέλαγος, σσ. 91-111.

Έχουμε εδώ μία ποιητική εισαγωγή στο πνεύμα της πλατειάς της εποχής –και μοναδική, μια και παρουσιάζει το ζώδες και το τρομακτικά ξένο του μειονοτικού γίνεσθαι, απολύτως εντοπισμένο στο συγκεκριμένο αστικό σκηνικό. Η μεταμόρφωση της χρυσαλίδας ή το γίνεσθαι-πεταλούδα: για τους Deleuze-Guattari, το γίνεσθαι-ζώο είναι μία από τις εκφάνσεις ή τις όψεις του μειονοτικού-γίνεσθαι που, όπως είδαμε νωρίτερα, είναι συνώνυμο του γίνεσθαι γενικότερα. Πολύ κρίσιμο σημείο: το γίνεσθαι για τον Ντελέζ δεν έχει τίποτε να κάνει ούτε με τη μίμηση (ή την ομοιότητα), ούτε με την ιστορία (ή τον εξελικτικισμό), ούτε με τη φαντασία (ή τη μεταφορά)· αντίθετα, είναι μια διαδικασία που αναζητά τη «ζώνη εγγύτητας» μεταξύ των πραγμάτων, γι' αυτό και είναι πάντοτε μοριακό, ανεπαίσθητο και μια δύναμη απεδαφικοποίησης, απώλειας ταυτότητας.⁵¹²

Βασικά, το «γίνεσθαι-ζώο» είναι η κίνηση δια της οποίας το υποκείμενο παύει να καταλαμβάνει μια ζώνη σταθερότητας και πτυχώνεται σε έναν νομαδικό τρόπο ύπαρξης στον οποίο συνιστά πάντοτε ανωμαλία, δηλαδή παύει να επιτρέπει την υπαγωγή του σε οποιονδήποτε καθορισμό. Είναι μια κίνηση από το σώμα σε σάρκα, με το πρώτο να είναι μια μορφή ενότητας και δύναμης, και τη δεύτερη να βρίσκεται σε μια απροσδιόριστη κατάσταση αποδιοργάνωσης ή δυσμορφίας, όπως στα έργα του Francis Bacon που απεικονίζουν απρόσωπα κεφάλια. Το «γίνεσθαι-ζώο» δεν αφορά μια ζωική μεταμόρφωση αλλά την επίτευξη της μη-ταυτότητας, που για τους Deleuze και Guattari είναι η συνθήκη της ελευθερίας.⁵¹³

Όπου ως «μη-ταυτότητα» εδώ, πρέπει να εννοούμε την «ανατροπή της υποκειμενικής θέσης που μας επιφυλλάσσουν οι πλειονοτικές ταξινομήσεις» και όχι η υπαγωγή σε μια άλλη, φανταστική ταυτότητα δια της μίμησης ή της αναπαράστασης. Το «γίνεσθαι-νυχτοπούλι» του Ρόμβου δεν συνίσταται στη μίμηση της νυκτόβιας συμπεριφοράς του πουλιού, αλλά στην (εξ ορισμού ανοιχτή και αβέβαιη) αναζήτηση των συναρμολογήσεων και των επηρειών που μπορεί να συνεπάγεται για το υποκείμενο η ανατροπή του ημερήσιου βιολογικού κύκλου του οργανισμού του.

Αυτή η ερμηνεία γίνεται ακόμη εναργέστερη όταν ο Ρόμβος συνεχίζει με την περιγραφή εμπειριών οιονεί εξωσωματικών:

---

⁵¹² Η ενασχόληση με το ζωικό δεν συνιστά για μια (ακόμα) ιδιορρυθμία του *Mille Plateaux*. Αντίθετα, αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «ζωικό ζήτημα» έχει απασχολήσει τη δυτική φιλοσοφία καθ' όλη την ιστορία της, με κεντρική ιδέα πως η παρατήρηση και η μελέτη των ζώων (των συνηθειών τους, της κοινωνικής οργάνωσής τους ή της απουσίας της, της νοημοσύνης τους ή της απουσίας της, των ενστίκτων τους, κ.λπ.) διαμορφώνει ένα πλαίσιο αντίληψης, επεξηγηματικής ή κανονιστικής, για τα ανθρώπινα –από το θεμελιώδες ερώτημα του τι συνιστά το εξόχως ανθρώπινο, έως την κοινωνική, οικονομική και πολιτική οργάνωση, το ζήτημα της βίας και της εξουσίας. Ωστόσο, ειδικότερα για τον Deleuze (τόσο στο προσωπικό του έργο, όσο και στο κοινό του έργο με τον Guattari), η έμφαση στο ζωικό (αλλά και στο φυτικό και στο ανόργανο) περιβάλλον συνδέεται με την προγραμματικά αντι-ανθρωπιστική φιλοσοφική του στάση. Βλ. σχετικά Beaulieu, A (2011) «The status of animality in Deleuze's thought», *Journal for Critical Animal Studies*, Volume IX, Issue 1/2. (<http://www.criticalanimalstudies.org/wp-content/uploads/2009/09/5.-Beaulieu-A-2011-Issue-1-2-TheStatus-of-Animality-pp-69-88.pdf>)

⁵¹³ Bruns, G. (2007) «Becoming-Animal (some simple ways)», *New Literary History*, Volume 38, Number 4, Autumn 2007. (http://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/new_literary_history/v038/38.4bruns.html)

Ο Ηλίας καθισμένος μια νύχτα στο δωματιάκι του στο Λυκαβηττό κοιτάζε το γλόμπο που βρισκόταν ψηλά, καταμεσής στο ταβάνι κι ένιωσε σιγά-σιγά το φως το ηλεκτρικό να τον πλημμυρίζει και να γίνεται ένα μαζί του αφού το ίδιος εξαυλώθηκε κι έγινε πράγμα ρευστό, σκόνη και αέρας. Μετά απ' αυτή την εμπειρία του πέρασε μέσα από τη χαραμάδα της πόρτας, βγήκε έξω στους δρόμους, ήρθε και μας βρήκε να μας το πει. Έκτοτε ο Ηλίας περπάταγε στο δρόμο – τον βλέπαμε- κι έδειχνε να πετάει χαμηλά, λίγο πιο πάνω απ' το δρόμο. Με κινήσεις τέλεια αρμονικές χωρίς καμιά προσπάθεια, σαν απαλή φτερούγα πουλιού μακρινής θάλασσας ανασηκωνόταν και κυμάτιζε.

Δεν αντιστοιχούν αυτές οι εμπειρίες στις όψεις της ντελεζο-γκουαταριανής «από-στρωματοποίησης»;

Ας σκεφτούμε τα τρία στρώματα που μας αφορούν, με άλλα λόγια, αυτά που μας προσδένουν πιο άμεσα: τον οργανισμό, τη σημασιодότηση και την υποκειμενοποίηση. Την επιφάνεια του οργανισμού, τη γωνία της σημασιодότησης και της ερμηνείας και το σημείο υποκειμενοποίησης ή καθυπόταξης. [...] Στα στρώματα ως σύνολο, το [Σώμα δίχως Όργανα] αντιτείνει την αποσυνάρθρωση ως ιδιότητα του πεδίου συνεκτικότητας, τον πειραματισμό ως τη λειτουργία του και το νομαδισμό ως την κίνησή του.⁵¹⁴

Και, ακόμα περισσότερο, δε συνιστούν αυτές οι πρακτικές, ιδωμένες στο σύνολό τους και στη δυναμική τους αλληλεπίδραση μέσα σε ένα περιορισμένο χωρικό πλαίσιο, ένα εντατικό, ανεπαίσθητο και, εν τέλει, ένα μειονοτικό γίνεσθαι;

Η καταφατική απάντηση στο προηγούμενο μάς οδηγεί ωστόσο σε ένα επόμενο ερώτημα: Πώς εκφραζόταν αυτή η μειονότητα ως *συλλογικότητα* ή ως χωρικό-κοινωνικό συναρμολόγημα στην ανάδυσή του; Η ριζική διαφορετικότητα των τρόπων υποκειμενοποίησης της πρωτοεμφανιζόμενης στην πλατεία μειονότητας εκφράζεται με πυκνότητα στην παρακάτω παράγραφο του Ρόμβου:

Εκείνες τις μέρες έγινε έτσι ξαφνικά και απροειδοποίητα μια γιορτή στην πλατεία. Οι πρώτοι που πατήσανε στο δημοτικό χορτάρι ξάπλωσαν πάνω του και liaζόντουσαν, χασμουριόντουσαν, φιλιόντουσαν ενώ μερικοί παίζανε μουσική, έτσι απλά κι αυθόρμητα. Μαζευτήκανε ταμποурίνια, κάνα-δυο κιθάρες, ήρθανε φουσαρμόνικες, μια αμερικάνικη πλύστρα, φλογέρες, μέχρι κουτάλια και πηρούνια επιστρατεύτηκαν και τραγουδήθηκαν ποιήματα οργισμένα από αυτοσχέδιους τραγουδιστές με φωνητικά και κραυγές από τους άλλους στο χόρτο.

Παρότι η λεγόμενη *freak culture* (συνδεόμενη όπως ήταν με το κίνημα των hippies και την ψυχεδέλεια της δεκαετίας του 1960) δεν ήταν καινοφανής στην Ελλάδα,⁵¹⁵ η παραπάνω

⁵¹⁴ Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 159.

⁵¹⁵ Ήδη από τα χρόνια της δικτατορίας, Έλληνες τραγουδοποιοί και συγκροτήματα εντάσσονταν στην ψυχεδέλεια ως ροκ υπο-είδος, μεθερμηνεύοντάς τη περισσότερο ή λιγότερο με στοιχεία της ελληνικής μουσικής παράδοσης και με περισσότερο ή λιγότερο πολιτικοποιημένο στίχο. «Ο Διονύσης Σαββόπουλος και ο Γιώργος Ρωμανός θα είναι οι πρώτοι που θα μετασηματίσουν με ελληνικό τρόπο την εισαγόμενη ψυχεδέλεια. Εμφανίζεται μια κοινωνία νεαρών που μιλούν συνεχώς για το Βιετνάμ, το Γαλλικό Μάη, την Ανοιξη της Πράγας, τη δικτατορία, και την ελευθερία της Ουτοπίας. Ο Δημήτρης Πουλικάκος γράφει τα καλύτερά του τραγούδια. Είναι η εποχή που σχηματίζονται τα μεγάλα

εκδήλωση προκάλεσε, σύμφωνα με τη διήγηση του Ρόμβου, ιδιαίτερη εντύπωση, πιθανότατα λόγω του χωροχρονικού της πλαισίου: μια κανονική («έτσι ξαφνικά») ημέρα (και όχι νύχτα, αφού «λιαζόντουσαν»), σε έναν δημόσιο χώρο στο κέντρο της πόλης, έναν χώρο μάλιστα οικειοποιημένο από άλλες ομάδες.

Ο κόσμος από τα τραπεζάκια, οι περαστικοί κοίταζαν περίεργα. Σε λίγο από το πατάρι του καφενείου που παιζότανε μπαμπούτι κατεβήκανε οι «ποινικοί» ενώ οι πρώτοι οργανωμένοι άρχισαν να φτάνουν, περίεργοι να δούνε ποιοι είναι και πού το πάνε οι καινούριοι. / Όλοι μοιάζανε να μην καταλαβαίνουν τι συμβαίνει... (οι υπογραμμίσεις δικές μου)

Η έκπληξη δεν άργησε να εξελιχθεί σε συγκρούσεις εδαφοκυριαρχίας («κάποια στιγμή ξεκίνησε και ο πρώτος τσαμπουκάς και άρχισε να πέφτει ξύλο») μεταξύ των «οργανωμένων» του αποσπάσματος και του αναδύμενου συναρμολογήματος των «καινούριων». ⁵¹⁶ Ως «οργανωμένοι» αναφέρονται οπωσδήποτε τα μέλη των διάφορων ιδεολογικοπολιτικών συναρμολογημάτων της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς αλλά πιθανότατα –κι αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον– και οι αναρχικοί.

Παρότι, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, το σημαίνον μέσω του οποίου η πλατεία Εξαρχείων επικωδικώθηκε και ενσωματώθηκε στο δημόσιο λόγο κατά τη δεκαετία του '70 ήταν οι «αναρχικοί», και παρότι η άτυπη κοινότητα της πλατείας είχε ως χωρικό πυκνωτή το αναρχικό βιβλιοπωλείο του Ρόμβου, ο αναρχισμός ως πολιτική ιδεολογία, όπως και οι υποκειμενικοί του φορείς, φαίνεται πως αποτελούσαν αρχικά μια εξωτερικότητα για την αναδύμενη μειονότητα της πλατείας. Χαρακτηριστικά, ο Ρόμβος γράφει: «Εκείνο τον καιρό κυκλοφόρησε μια μπροσούρα από δύο αναρχικούς [που] καταγγέλλανε την Σύλβια σαν νοικοκυρά που θα 'πρεπε να κάθεται σπίτι της να σιδερώνει πουκάμισα». ⁵¹⁷ Καθώς στο κείμενο του Ρόμβου αναφέρονται ονομαστικά τα άτομα που αποτελούσαν το μειονοτικό συναρμολόγημα, συμπεραίνει κανείς πως η Σύλβια είναι μέλος του και οι «δύο αναρχικοί» όχι.

Από ένα, αντίστοιχης δομής αλλά διαφορετικού ύφους, κείμενο του Φ. Κυρίτση ⁵¹⁸ προκύπτει πως υπήρχαν όντως δύο διακριτά (αν και πιθανότατα συγκοινωνιούνται) συναρμολογήματα, ένα

ιστορικά συγκροτήματα: Poll, Πελόμα, Εξαδάκτυλος, Μπουρμπούλια, Νοστράδαμος, Aphrodite's Child και Socrates». Βλ. Νταλούκας, Μ. (2012) *Ελληνικό Ροκ: Ιστορία της Νεανικής Κουλτούρας από τη Γενιά του Χάους μέχρι το θάνατο του Παύλου Σιδηρόπουλου 1945-1990*. Αθήνα: Άγκυρα, σ. 29, αλλά και σσ. 227-252 για την λεγόμενη «πρώτη φάση» της ελληνικής ψυχεδέλειας (1967-70).

⁵¹⁶ Στο κείμενο περιλαμβάνονται και σαφείς ενδείξεις της δυσaráσκειας των «παραδοσιακών» περιοίκων, οι οποίοι φέρονται να ενέπλεξαν και την αστυνομία. Έχει ενδιαφέρον ότι ο Ρόμβος ξεχωρίζει, πιθανότατα συμβολικά, δύο φιγούρες από αυτό το κοινωνικό περιβάλλον που έχουν έναν ρόλο «ενδιάμεσου» μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, μεταξύ κατοικίας και πόλης (ο «θυρωρός») και μεταξύ γειτονιάς και πολιτικής (ο «χαφιάς»): «Μέχρι και γιαούρτια πέσανε και ήτανε η πρώτη φορά που η πλατεία ζωντάνεψε. [...] Ο θυρωρός της πιο παλιάς πολυκατοικίας βγήκε στην είσοδο και βλαστήμησε σιγανά τα κολόπαιδα. Ο επίσημος χαφιάς της πλατείας, παλιός μποξέρ αλλά τώρα πολύ γέρος για τσαμπουκάδες, έκανε το τηλεφώνημα και τα πρώτα πέντε εκατό φτάσανε». Ρόμβος, όπ.π., σ. 98. (οι υπογραμμίσεις δικές μου)

⁵¹⁷ Όπ.π., σ. 101.

⁵¹⁸ Κυρίτσης, Φ. (1994) «Λίγα λόγια για τους αναρχικούς της μεταπολίτευσης που δεν υπάρχουν πια», στο Χρηστάκης, όπ.π., σ. 92-3.

ιδεολογικο-πολιτικό (των «αναρχικών») και ένα κοινωνικο-πολιτιστικό (των «περιθωριακών»). Γράφει ο Κυρίτσης:

Στα πρώτα χρόνια μετά την μεταπολίτευση του 1974, ο πολιτικο-ιδεολογικός χώρος των αναρχικών των Εξαρχείων λειτουργούσε, καλώς ή κακώς, σαν οικογένεια. Πράγμα που σημαίνει ότι οι αναρχικοί ήξεραν ο ένας τον άλλο με το ψευδώνυμο του, κουτσομπόλευε ο ένας τον άλλο, έλεγχε ο ένας τον άλλο, όσον αφορά τις βασικές του επιλογές, και όλοι υπάκουαν σε κάποιους καθιερωμένους τρόπους συμπεριφοράς και κάποιες γενικές στάσεις στη ζωή, η παραβίαση των οποίων συγκέντρωνε την κατακραυγή και τον εμπαιγμό των «συντρόφων» τους. (οι υπογραμμίσεις δικές μου)

Αυτού του τύπου ο κοινωνικός «συντροφικός» έλεγχος συνεπαγόταν την επιβολή μιας (αυτό-) πειθαρχίας που, όσο κι αν πιθανότατα ήταν χαλαρότερη (τόσο καταρχήν όσο και στην πράξη) από την κομματική πειθαρχία που επιβαλόταν π.χ. στα μέλη της ΚΝΕ, οπωσδήποτε απείχε και από τις ντανταϊστικές και σουρεαλιστικές χειρονομίες του συναρμολογήματος που περιγράφει ο Ρόμβος, το οποίο μοιάζει να είχε τον πειραματισμό με εναλλακτικές μορφές έκφρασης και υποκειμενικής συγκρότησης ως αυτοσκοπό.

Παρ' όλα αυτά, φαίνεται πως υπήρξε ένα σημείο καμπής, μετά από το οποίο τα όρια (υλικά και εκφραστικά) μεταξύ των δύο οιονεί ανεξάρτητων συναρμολογημάτων άρχισαν να συγχέονται. Στο κείμενο του Ρόμβου μοιάζει σαν το «μειονοτικό» συναρμολόγημα να προηγείται, χρονικά και καταγωγικά, και να ενσωματώνει το «αναρχικό», μεταλλασσόμενο φυσικά και το ίδιο. Η διαδικασία αυτή χρονοθετείται μετά την «αντιπολεμική συγκέντρωση» που έγινε «στα Προπύλαια»⁵¹⁹ οπότε «[η] Αναρχία είχε ξεχυθεί στους δρόμους [και] ο Γαρμπής κατάλαβε ότι ήταν καιρός να κυκλοφορήσει Μπακούνιν στην αγορά». Ακόμα και τότε όμως, οι σχέσεις εξακολουθούσαν να μοιάζουν εξωτερικές (καθώς αφορούσαν την εκμετάλλευση μιας ευρύτερης συγκυρίας). Ακολουθεί όμως μια χιονοστιβάδα εξελίξεων:

Η επίθεση, το ΚΡΑΚ, οι «ομάδες αναρχικών», οι «Αναρχικοί εργαζόμενοι», ο «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα», ο Στίνας, η Διεθνής, το Πεζοδρόμιο, το Οκτόπους, ο Ελεύθερος Τύπος, η ΑΑΚΟ, το «ΕΔΩ ΚΑΙ ΤΩΡΑ», το Παντέρμα. Σε υπόγειο της πλατείας βρισκόντουσαν σαράντα κιβώτια με νιτρογλυκερίνη και από στιγμή σε στιγμή η πλατεία μπορούσε να τιναχτεί ολόκληρη στον αέρα. / Συνθήματα γραφόντουσαν στους τοίχους των Εξαρχείων. Τώρα πια δεν μιλούσανε για μοναξιά, για γάτες, για βήματα στο σκοτάδι, για λυγμούς, για τα ψάρια του Αιγαίου και τη θάλασσα που τους ανήκει, τώρα τα συνθήματα γίνονταν πολιτικά. Ο σαρκασμός υπήρχε, ένα γέλιο θα σας θάψει, είμαστε οι νεκροθάφτες της συνειδήσής σας, μπάτσοι γουρουνιά δολοφόνοι, αναρχία και ζωή. / Κυκλοφορούσαν πολλά έντυπα, εφημερίδες, μπροσούρες, βιβλία, αφίσες. Για σεξουαλική απελευθέρωση, για βόμβες, για εμπειρίες σε αντάρτικο πόλης, εμπειρίες σε κομμούνες, εμπειρίες με ναρκωτικά. / Ένας αλλόκοτος και αλλιώτικος κόσμος προσπαθούσε να αρθρώσει μια νέα αντίληψη, μια καινούρια στάση και θεώρηση ζωής.

⁵¹⁹ Αναφέρεται στη συγκέντρωση της 4ης Μαΐου 1976 που έγινε με αφορμή την όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Μόλις τρεις μέρες νωρίτερα, είχε συμμετάσχει για πρώτη φορά στην εκδήλωση της Πρωτομαγιάς, οργανωμένο μπλοκ των αναρχικών με εκατοντάδες συμμετέχοντες. Βλ. Σούζας, ό.π., σ. 71.

Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια δεύτερη, πιο πολιτικοποιημένη, φάση του συναρμολογήματος, που πάντως παραμένει βασικά ένα όχημα πειραματικών τρόπων (από-) υποκειμενοποίησης και (από-) κοινωνικοποίησης: «Μερικοί αναπαράγανε τα πρότυπα μιας απαράδεκτης νοοτροπίας, άλλοι το έκαναν λιγότερο κι άλλοι ακόμα πιο λίγο. Πάντως για πρώτη φορά φύσαγε ούρια ο άνεμος του προβληματισμού για εναλλακτικούς τρόπους ζωής». Αυτή η φάση σηματοδοτείται, στο κείμενο του Ρόμβου, με μια δεύτερη παράθεση προσωπικών «στιγμιότυπων» που, ενώ εξακολουθούν να περιλαμβάνουν σουρεαλιστικές και ερωτικές εμπειρίες, έχουν μια σαφή πολιτική διάσταση που απουσίαζε από την πρώτη: «[ο] Άγιος Πέτρος τσακισμένος από την οικοδομή, με μια πίκρα και μια αξιοπρέπεια στα μάτια, βιβλική ασκητική μορφή, με πάθος για πολιτικές κουβέντες»· «[ο] Σταύρος απ' τα Γιάννενα που μίλαγε με το γλυκό και ήρεμο τρόπο του και πήγαινε στο ζουμί κάθε ιστορίας με μια έντονη πολιτικότητα». Πρέπει εδώ να σημειωθούν επιπλέον δύο πράγματα: πρώτο, πως το κείμενο αναφέρεται σε χρόνους εξαιρετικά πυκνούς, μια και ο δεύτερος (άτυπος) κατάλογος μελών του συναρμολογήματος της πλατείας ακολουθεί μετά την «υπόθεση Πόλε», δηλαδή τον Αύγουστο του 1976 –ήτοι, μέσα σε ενάμιση χρόνο, τα χαρακτηριστικά του συναρμολογήματος έχουν μεταλλαγεί· δεύτερο, αυτή η δυναμική αλλαγή δεν αφορά μόνο τις μορφές έκφρασης, αλλά και το περιεχόμενο, τα άτομα: μόνο δύο ή τρία ονόματα (από τα τριάντα περίπου) του πρώτου καταλόγου επαναλαμβάνονται στον δεύτερο, που είναι ακόμα μεγαλύτερος –ακόμα και αν αυτό δεν σημαίνει, προφανώς, αντικαταστάσεις, υπαινίσσεται οπωσδήποτε διεύρυνση, επέκταση, ποσοτική αύξηση.

Και συγκρούσεις:

Ο Τάκης το κλεφτρόνι με το καθαρό πρόσωπο, τα όμορφα γαλανά μάτια και το γέλιο του που τον έκανε σαν παιδί και χαιρόσωνα να τον βλέπεις, εκείνη την ημέρα που οι δρόμοι της Αθήνας γέμισαν φωτιά και ο κόσμος ξεσηκώθηκε, άρπαξε μια δακρυγόνα βόμβα και την κούναγε στους δημοσιογράφους κάνοντάς την σημαία της εξέγερσης. Και η Ιουλιέτα που κείνη την μέρα γύρναγε μέχρι αργά το βράδυ με μια μεγάλη τσάντα γιατρού παραγεμισμένη με μολότωφ και μας τις μοίραζε. Όταν πια έπεσε η νύχτα και οι μπάτσοι πλησιάζανε στην πλατεία και εμείς στα οδοφράγματα προσπαθήσαμε να τους το κάνουμε δύσκολο, είδαμε την σκιά του Νικόλα μπροστά σε μια αύρα, σιδερένιο κτήνος που γύριζε χαζά και άγαρμπα ψάχνοντας να τον βρει, να τον σημαδέψει. / Ο Στέφανος με τα άγρια ατίθασα μαλλιά του να τρέχει βιαστικός με τις μολότωφ στα χέρια να προλάβει κι άλλοι πολλοί με μια ζωντάνια στα πρόσωπα που ήταν σκυθρωπά, με μια πρωτοφανή έξαψη από το ξεφάντωμα της εξέγερσης που απλωνόταν γύρω μας. Ο Μάκης, η Έλεν, η Σοφία, η Βούλα, ο Κώστας.

Τα χαρακτηριστικά και οι στόχοι αυτής της εξέγερσης, ιδωμένα «από μέσα», δεν ήταν καθορισμένα ούτε σαφώς εκπεφρασμένα. Αν αφήνει κάποιες υπόνοιες το κείμενο, οι καταλληλότεροι όροι για να περιγραφούν τα κίνητρα των συγκρούσεων, από την πλευρά της μειονότητας των Εξαρχείων, θα ήταν κυρίως υπαρξιακοί και δευτερευόντως πολιτικοί, και αυτοί σχετιζόμενοι με διάφορες εκδοχές του αναρχισμού (όπως την ατομικιστική και την ουτοπική) και σε καμία περίπτωση προερχόμενοι από μια μαρξιστική-λενινιστική παράδοση (με επίκεντρο την ταξική πάλη κ.λπ.), κάτι που εξηγεί την καχυποψία, όχι μόνο της επίσημης Αριστεράς (που, όπως

είδαμε σε προηγούμενες ενότητες, έφτανε στην ανυποχώρητη εχθρότητα), αλλά και των εξωκοινοβουλευτικών οργανώσεών της:

Τη νύχτα εκείνη που καίγονταν τα Εξάρχεια με πρόσωπα βγαλμένα από φλαμανδικούς πίνακες με λιγοστούς φωτισμούς σε απαλό κιτρινωπό χρώμα, με μάτια γάτων που βλέπανε στο σκοτάδι, με τον πόθο και το πάθος της ανατροπής στο αίμα, στην ψυχή, στο μυαλό και στα χέρια, γυρνάγανε οι σκιές μας στα αναχώματα και στα οδοφράγματα που είχαμε στήσει την ημέρα και απωθούσαμε τους οργανωμένους που έρχονταν να τα χαλάσουν. Ο Χρήστος μ' ένα καθρόνι στα χέρια κράταγε μακριά καμιά εικοσαριά απ' αυτούς, ο Χάρης ο γίγαντας μ' ένα διαφημιστικό πλακάτ, ξηλωμένο από κάπου εκεί γύρω τους απωθούσε όλους μαζί. Και κάθε νύχτα καιγότανε η πλατεία με τα μεθύσια, τις ξέφρενες συζητήσεις, τις ασυναρτησίες, τους έρωτες, τις φωνές, τους τσακωμούς, τους ντενεκέδες των σκουπιδιών που κυλάγανε στην κατηφοριά, τα άδεια μπουκάλια που σπάγανε με εκκωφαντικό θόρυβο στους τοίχους των κοιμισμένων πολυκατοικιών, τα εκατό που φτάνανε και κάνανε απειλητικούς κύκλους σαν καρχαρίες γύρω στην πλατεία, κοιτάζοντας προκλητικά κι εκείνοι κι εμείς, ένα παιχνίδι με κλέφτες και αστυνόμους.

Οι ποιητικές περιγραφές και οι καλλιτεχνικές αναφορές του αποσπάσματος⁵²⁰ δεν πρέπει να απορριφθούν ως μια εκ των υστέρων αισθητικοποιημένη διερμηνεία των γεγονότων από τον συγγραφέα· αντίθετα, αποκαλύπτουν τον «αυθεντικό» χαρακτήρα των συγκρούσεων, από την πλευρά τουλάχιστον του συναρμολογήματος των Εξαρχείων (του οποίου άλλωστε ο Ρόμβος αποτελούσε κεντρικό «εξάρτημα»). Οι αστικές συγκρούσεις ως σιτουασιονιστικό δρώμενο: οι γενικευμένες εκείνες συμπλοκές (πιθανότατα του Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1978) δεν αποτελούσαν, με αυτή την έννοια, παρά εντονότερες και πιο εκτεταμένες, απεδαφικοποιημένες και εξωστρεφείς, εκφάνσεις των αυθόρμητων και αυτοσχέδιων αστικών γιορτών που το συναρμολόγημα, στην πρώτη του μορφή, σκάρωνε στην πλατεία. Οι φωτιές, τα μεθύσια, οι έρωτες, οι θόρυβοι από τους ντενεκέδες και τα άδεια μπουκάλια –όλα αυτά ελάχιστα άλλαξαν. Απλά, οι κιθάρες αντικαταστάθηκαν από τις μολότωφ.

Ή, καλύτερα, συνοδεύτηκαν από αυτές:

Το ΡΟΚ ακούγεται ξανά στην Αθήνα και προπαντός συζητιέται. Έπειτα από χρόνια απουσίας, άνθρωποι μιλάνε για Ροκ μουσική, για Ροκ τρόπο ζωής. Γίνονται μερικές συναυλίες τσάμπα. Στο προαύλιο του Πολυτεχνείου, στην αμερικανική ένωση, στο θέατρο Γκλόρια οι Σώκρατες, ο Ηρακλής, αργότερα ο Άσμος που παίζει μαζί με άλλους στο δρόμο, ο Άλαν, η Σπυριδούλα, ο Σιδηρόπουλος φτιάχνανε μια κατάσταση για ν' ακουστεί η μουσική μας.⁵²¹

Τα «χρόνια απουσίας» αναφέρονται στην κατά Νταλούκα «πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης (1974-1976)» κατά την οποία κυριαρχούσαν «το πολιτικό τραγούδι και τα αντάρτικα» σε βαθμό τέτοιο που η «νεανική κουλτούρα» εξαφανίστηκε ή επικαλύφθηκε ολοσχερώς. Στην δεύτερη

⁵²⁰ Ο Χρηστάκης (όπ.π., σ. 67) τις αποκαλεί «περιγραφές συγκεκριμένες, αφηρημένες, έως και φανταστικές».

⁵²¹ Βλ. και την αφήγηση του Φ. Κυρίτση, σύμφωνα με την οποία οι πρώτες ουσιαστικές ζυμώσεις του αναρχικού συναρμολογήματος («οι συζητήσεις για την δημιουργία μιας ομάδας με ιδεολογική συνοχή») «γινόντουσαν τότε στο σπίτι που κρατούσε το Ροκ συγκρότημα *Σπυριδούλα*». Κυρίτσης, Φ. (1994), όπ.π.

περίοδο (1976-1980) «παρατηρείται μία αναζωπύρωση της ροκ διάθεσης που εμπλέκεται όμως με ιδεολογία και δημιουργεί τον μύθο των 'ηρωικών ανένταχτων' που οδηγούν σε ακραίες αναζητήσεις».⁵²²

Οι «ακραίες αναζητήσεις» δεν άργησαν να εμφανίσουν και ακραία αποτελέσματα. Για τον Ρόμβο, η απόλυτη απεδαφικοποίηση του συναρμολογήματος το οποίο ούτως ή άλλως φλέρταρε εξ αρχής με την άγρια και ανεξέλεγκτη από-στρωματοποίηση (για τις συνέπειες της οποίας προειδοποιούν οι Deleuze-Guattari σε ουκ ολίγα αποσπάσματα), ξεκίνησε πολύ νωρίς: η αρχή του τέλους σηματοδοτείται από τον θανάσιμο τραυματισμό του Χρ. Κασίμη στις εγκαταστάσεις της AEG («ο Κασίμης πέθανε με μια σφαίρα στο κεφάλι», τον Οκτώβριο του 1977) και την πολιορκία και το θάνατο του Β. Τσιρώνη στο διαμέρισμά του («το Γιατρό τον σκοτώσανε στο σπίτι του οι μπάτσοι», τον Ιούλιο του 1978), ωστόσο η «γραμμή αφανισμού και θανάτου» του συναρμολογήματος δεν είναι η αστυνομική βία. Η τρίτη αυτή φάση, της παρακμής ή της διάλυσης, κωδικοποιείται στο κείμενο από έναν τρίτο κατάλογο, αυτή τη φορά εξαφανίσεων, θανάτων και παρόμοιων συμβάντων, τα περισσότερα εκ των οποίων μπορούν να αναχθούν σε μια επιθυμία φυγής που με τη σειρά της εκφράζεται με διάφορους τρόπους:

- ως ταξιδιωτικές περιπλανήσεις συνεπείς με την «beat» παράδοση, που έχουν όμως άσχημη κατάληξη: «Τις προάλλες καθώς έτρεχε με τ' αμάξι του σ' ένα επαρχιακό δρόμο [ο Λουκάς] καρφώθηκε πάνω σ' ένα δέντρο και έμεινε στο τόπο», «[ο] Γαϊτάνος σκοτώθηκε με τη μηχανή του σ' ένα νησί»
- ως πιο ριζική επιθυμία νομαδισμού, συνεπής με τις εκφραστικές παραμέτρους του συναρμολογήματος, αλλά παρ' όλα αυτά διαλυτική του απαραίτητος χωρικού χαρακτήρα του: «Η Μόνικα είναι σε μια φάρμα στην Έσση» και «[ο Χάρης] [μ]πάρκαρε με σκοπό να πάει στην Νότια Αμερική να συναντήσει τους Τουπαμάρους»
- ως προδοσία των μειονοτικών-πειραματικών τρόπων έκφρασης, χάριν είτε της ένταξης στη γραμμομοριακή πλειονότητα της κοινωνικής κανονικότητας («Ο Γιώργος από την Ελβετία με μια εκατομμυριούχα στην Αμερική», «[ο] Χρήστος [...] έπιασε δουλειά σ' ένα πάρκιν αυτοκινήτων»), είτε της καταφυγής σε παραβατικές-εγκληματικές πρακτικές του κοινού ποινικού δικαίου («Ο Τζιμάκος αγόρασε μια παλιά BMW κι έφευγε κι ερχόταν βιαστικός. Άρχισε αλισβερίσι με τους ποινικούς και ακούστηκε ότι σπρώχνει μαύρα», «Κάποιοι κάνανε ληστεία σε τράπεζα και ούτε λεφτά καταφέρανε να πάρουνε και σκότωσαν και έναν άσχετο. Μπήκανε στη φυλακή για χρόνια»)
- ως σχετική από-υποκειμενοποίηση δια της αποσυνάρθρωσης της «τρέλας» («Ο Θάμνος κλείστηκε από τη μάνα του στο Δαφνί») και του πειραματισμού των ναρκωτικών («Στις οικοδομές και στα παλιά κι εγκαταλειμμένα σπίτια γύρω από την πλατεία σύριγγες, κουτάλια, σπαρματσέτα. Οι πρώτοι θάνατοι. Έναν τυπά τον βρήκανε στις σκάλες μιας πολυκατοικίας παγωμένο, με τη σύριγγα στο μπράτσο – υπερδόση»)
- ως την απόλυτη από-υποκειμενοποίηση, αυτή της αυτοχειρίας: «Τη Ράνια προχθές ακόμη μόλις την προλάβανε με το στομάχι γεμάτο χάπια και της κάνανε πλύση για να

---

⁵²² Νταλούκας, ό.π., σ. 30.

γλιτώσει», «ένα δεκαεννιάχρονο που είχε κόψει από μέρες το λαρύγγι του», «τον Δαβίδ τον βρήκανε στην παραλία μπουκωμένο χάπια», «ο Λιβέρης, [...] κάποια μέρα αυτοπυρπολήθηκε», «κάποιος πήδηξε από τέσσερις ορόφους», κ.λπ.

Πέρα από τους βίαιους θανάτους του Κασίμη και του Τσιρώνη, και κάποια λίγα περιστατικά που φανερώνουν την ενεργή επέμβαση των κρατικών μηχανισμών στο εσωτερικό του συναρμολογήματος με σκοπό την απεδαφικοποίησή του («Ο Μαχαράτζι μίλησε στην αστυνομία», «ο Όττο μάθαμε ότι είναι χαφιές», «άλλοι χωρίς να κάνουνε τίποτα μπήκαν στην φυλακή με στημένες κατηγορίες»), στις περισσότερες περιπτώσεις η μειονότητα των Εξαρχείων προδόθηκε ή εγκαταλείφθηκε από τα ίδια τα υποκείμενα που τη συναρμολογούσαν με αποτέλεσμα να ενδορρηχθεί. Μοιάζει σα να ήταν καταδικασμένη να καταπνιγεί από τις ίδιες τις επιθυμητικές ροές της, μετατρέποντας τη λύσσα της σε ένα ριζικό, αυτοκαταστροφικό πεσιμισμό:

Καταστροφείς μηχανών, Χίπυς, Ρόκερ, Αναχωρητές, Γιόγκι, Αλήτες, Ζητιάνοι, Πανκ μας γητεύουν. Σχιζοφρενείς, παρανοϊκοί, απόβλητοι κοινωνικά μας σαγηνεύουν. Έχω αρχίσει να στριμώχνομαι σ' ένα χώρο πολύ μικρό, χώρο τόσο δα μικρούλη και μου τη σπάει, νιώθω χολή στο μυαλό μου, το μεταβολισμό της φύσης γύρω μου να με τυλίγει σαν πελώριος τύθωνας και να με σαλιώνει ολόγυρα για να με καταπιεί. / Κλείσανε οι δρόμοι διαφυγής. Μαζί θα πεθάνουμε.

Αυτός ο πεσιμισμός μοιάζει, εκ πρώτης όψεως, πρόωρος. Άλλωστε, δεν πρόκειται για το τέλος του 1980, οπότε οι κρατικοί κατασταλτικοί μηχανισμοί πέτυχαν τη μεγαλύτερη μεταπολιτευτική νίκη τους επί του αναρχοαυτόνομου κινήματος, αλλά μόλις για το 1978, πριν από τις μεγάλες φοιτητικές κινητοποιήσεις κατά του Ν. 815 που καθοδηγούνταν σε μεγάλο βαθμό από ομάδες αυτόνομων και αναρχικών που εκμεταλλεύθηκαν το κενό εκπροσώπησης που είχαν αφήσει στη συγκυρία εκείνη οι φοιτητικές παρατάξεις της αριστεράς, επίσημης και εξωκοινοβουλευτικής. Κι όμως, ο Ρόμβος περιγράφει μια αναπότρεπτη ήττα, μια οριστική συντριβή. Λίγους μόλις μήνες αφότου ο Βότσης έχει γράψει εκείνο το κείμενο για τον «πολιτικό κρετινισμό» του «Εξαρχειώτικου γκέτο», λίγο καιρό αφότου το μειονοτικό συναρμολόγημα των Εξαρχείων κατονομάστηκε και καταδείχθηκε, αναλαμβάνοντας έτσι το καθεστώς παρατηρήσιμου και ερμηνεύσιμου *αντικειμένου*, ο Ρόμβος διακηρύσσει το θάνατό του.

Πρόκειται για ένα παράδοξο που, ασφαλώς, εξηγείται. Καταρχάς, δεν είναι αμιγώς πολιτικοί οι όροι υπό τους οποίους γράφει ο Ρόμβος –για την ακρίβεια, δεν είναι παρά παρεμπιπτόντως και εμμέσως πολιτικοί. Έτσι, η έκρηξη του αναρχοαυτόνομου κινήματος και η προσωρινή έστω ηγεμονία του στα πανεπιστήμια μοιάζει να μην τον αφορά (αποδεικνύοντας για μια φορά ακόμα τη σχετική αυτονομία του μειονοτικού-πολιτιστικού συναρμολογήματος) ή μοιάζει να τον αφορά στον βαθμό που σήμανε ακριβώς την επικωδίκωση των Εξαρχείων, η οποία είχε ένα διπλό αποτέλεσμα: τη στοχοποίησή τους αφενός,⁵²³ και την εμπορευματοποίησή τους αφετέρου.

⁵²³ «Δεν φτάνουν τα τόσα και τόσα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι, έρχεται να προστεθεί η διαφθορά με τους "αναρχικούς", τα ναρκωτικά, τα φανερά πορνεία, τον αγοραίο έρωτα σε κρυφή μορφή στα ξενοδοχεία», διαβάζουμε π.χ. σ' ένα τυπικό ρεπορτάζ του «Ριζοσπάστη» (16/12/80). «Πυρήνας "αναρχικών" η πλατεία Εξαρχείων. Μαζεύτηκαν στα Εξάρχεια για νάβαι πιο κοντά στο Πανεπιστήμιο, τη Νομική, το Πολυτεχνείο, τη Φυσικομαθηματική. Να δρουν μέσα στις σχολές, παίζοντας το γνωστό ρόλο τους... Ειδικά στη μοναδική πλατεία της περιοχής έχουν κάνει

Το πρώτο εκ των φαινομένων αυτών ήταν φανερό, όπως είδαμε, ήδη από τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1970. Το δεύτερο ήταν σαφώς μια διαδικασία πιο μακρά και σταδιακή και, όσο κι αν οι πιο ευαίσθητοι δέκτες τέτοιων μεταλλαγών, από τους πρωτοπόρους μειονοτικούς των Εξαρχείων, εντοπίζουν την απαρχή της ήδη στη δεκαετία του 1970, ⁵²⁴ είναι βέβαιο ότι εξελίχθηκε με πολύ πιο ραγδαίους, αλλά σε κάθε περίπτωση όχι μονοσήμαντους, τρόπους, στη δεκαετία που ακολούθησε –κι ας μη φάνηκε κάτι τέτοιο από τις αρχές της.

Απεναντίας, όπως θα δούμε αμέσως μετά, η «Αλλαγή» του 1981 ενθάρρυνε την ανάδειξη και τη σχετική αποδομινοποίηση του μειονοτικού υπο-πολιτιστικού συναρμοσολογήματος των Εξαρχείων, τουλάχιστον προσωρινά. Μια από τις στιγμές που αυτή η μετατόπιση έγινε φανερή, ήταν με αφορμή το ξέσπασμα ενός κύματος καταλήψεων, μιας πρακτικής πρωτόγνωρης για την ελληνική αστικότητα.

12.2 Το κίνημα των καταλήψεων

12.2.1 Οι καταλήψεις της «Αλλαγής»

Ελάχιστες ημέρες μετά τον εκλογικό θρίαμβο του ΠΑΣΟΚ, στο φύλλο της *Ελευθεροτυπίας* της 8ης Νοεμβρίου 1981, στο κάτω μέρος της σ. 3, υπάρχει δημοσίευμα με τίτλο

Δεκάδες άστεγοι κατέλαβαν ακατοίκητο σπίτι στα Εξάρχεια

Κατάληψη εξ εφόδου παλιού τριώροφου κτιρίου που βρίσκεται στην οδό Βαλτετσίου 42 στα Εξάρχεια, έκαναν στις 7 χτες το βράδυ 100-150 περίπου νέοι για να στεγαστούν. / Το κτίριο αυτό ανήκει, όπως είπαν, στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και ήταν εγκαταλειμμένο από 20 χρόνια. / Το σπίτι δεν έχει έπιπλα ούτε φωτισμό και ήταν κλειδωμένο και ακατοίκητο. Το είχαν εντοπίσει, όπως μας πληροφόρησαν, πριν από αρκετές μέρες και χτες αποφάσισαν την κατάληψη. / Κρέμασαν στο μπαλκόνι του πρώτου ορόφου ένα πανώ που γράφει: / «Κατάληψη εδώ και τώρα». / Οι νεαροί «ένοικοι» του παλιού σπιτιού υποστηρίζουν ότι ήταν άστεγοι, και έμεναν άλλοι σε φίλους τους και άλλοι στο δρόμο, γιατί –όπως λένε- τα λεφτά που κερδίζουν από τη δουλειά τους δεν επαρκούν για να πληρώνουν ενοίκιο. / Έτσι, οι πιο πολλοί ξενυχτούσαν στην πλατεία Εξαρχείων. / Μόλις κατέλαβαν το σπίτι, κρέμασαν στο σπίτι λάμπες

κατοχή! Οποια ώρα κι αν περάσεις βλέπεις μακρυμάλληδες με κουρελιασμένα ρούχα να είναι ξαπλωμένοι ανενόχλητοι στο γρασίδι». Βλ. Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2007) «Εξάρχεια 1984-2007: Η ιστορία ενός ψευδοκράτους», *Κοριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 13/5/2007, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20070513.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

⁵²⁴ Για παράδειγμα, ο Λ. Χρηστάκης χαρακτηρίζει την «έκρηξη της κουλτούρας» μετά τη μεταπολίτευση, «καταστροφή», αν και σε αυτή την έκρηξη συμπεριλαμβάνει... τον εαυτό του, ενώ πιο κάτω γράφει πως «Στο μεταχουντικό κυβερνητικό και ασφαλίτικο πρόγραμμα ήταν να παταχθεί κάθε αντίσταση προς το πολιτικό κατεστημένο που γεννιόταν στην Πλατεία και τα περίγυρά της. Το σχέδιο των ανώτερων μπάτσων και του *Υφυπουργείου Νέας Γενιάς* πήγαινε να πιάσει [καθώς] η μεταστροφή του μίσους για τη γαμημένη κοινωνία, πέρασε σ' έναν άκρατο ατομικισμό που κατέληξε σε μια μακάρια εγωιστική ύπνωση. [...] Η κατάσταση αιφνίδια άλλαξε. Η Πλατεία Εξαρχείων και τα περίγυρά εξωραΐστηκαν με Συλλόγους, Θεατράκια, Καφέ, Καφενεία Μπαρ, Τοστάδικα και Ταβερνεία ή Ουζάδικα που πήραν τη θέση του ελεύθερου *αράγατος*». Χρηστάκης, όπ.π., σσ. 26-8.

πετρελαίου. Η αστυνομία που ειδοποιήθηκε από τους τρομαγμένους γείτονες κύκλωσε με περιπολικά την περιοχή και αργότερα έφυγε. / Αργά χθες τη νύχτα, οι νεαροί έκαναν συνέλευση και στη συνέχεια έκαναν την ακόλουθη ανακοίνωση:

«Είμαστε άνθρωποι που δεν μπορούμε και δεν θέλουμε να ζήσουμε με τον υπάρχοντα τρόπο ζωής, ο οποίος μας αναγκάζει να σπαταλάμε τη ζωή μας κακομοιριασμένα μέσα σε μπαρ, καφενεία, ταβέρνες και γενικά σε όλους τους χώρους που αποτελούν τους χώρους της εργασίας και της κουλτούρας του. Γιατί στους χώρους αυτούς οι σχέσεις είναι ψεύτικες και εμπορευματικές, με αποτέλεσμα την απομόνωση, την μοναξιά, την μιζέρια και την αλλοτρίωση. Γι' αυτούς τους λόγους βρήκαμε και καταλάβαμε ένα κτίριο 'της Εθνικής Τράπεζας' εγκαταλειμμένο πάνω από 20 χρόνια με σκοπό να το επισκευάσουμε και να το διαμορφώσουμε έτσι ώστε να μπορούμε να ικανοποιήσουμε μερικές ουσιαστικές ανάγκες μας επικοινωνίας, ψυχαγωγίας, επαφής κλπ. Είμαστε αποφασισμένοι να υπερασπιστούμε αυτό το χώρο που θα είναι ανοιχτός για οποιονδήποτε θέλει να προσπαθήσει να ζήσει μαζί μας καλύτερα».

Το δημοσίευμα συνοδεύεται από φωτογραφία του εν λόγω κτηρίου, στην οποία διακρίνονται, εκτός από το πανώ που αναφέρεται στο κείμενο (και απεικονίζεται στο κέντρο του κάδρου), και πρόχειρα *γκραφίτι* (η λέξη «ΚΑΤΑΛΗΨΗ» τουλάχιστον δύο φορές και το γνωστό αναρχικό σύμβολο Α-σε-κύκλο). Δεδομένης της εικόνας του κτηρίου, αλλά και της ανακοίνωσης των καταληψιών, είναι αξιοσημείωτη η θετική στάση της εφημερίδας απέναντι στο εγχείρημά τους, στάση που οπωσδήποτε δεν είναι άσχετη με τη συγκυρία της «σοσιαλιστικής αλλαγής». Ο τίτλος, για παράδειγμα, προβάλλει την αντίθεση *άστεγοι-ακατοίκητο*, σε μια διατύπωση που μοιάζει ουδέτερη αλλά ταυτόχρονα δικαιολογεί ή εκλογικεύει την πράξη της κατάληψης βάσει ενός κοινωνικού προβλήματος. Εν τούτοις, έχει ενδιαφέρον ότι οι ίδιοι οι καταληψίες δεν παρουσιάζουν το εγχείρημά τους ως προσπάθεια επίλυσης ενός πιεστικού προβλήματος στέγασης, αλλά ως κοινωνικό πείραμα: την εγκαθίδρυση μιας ζώνης εξάιρεσης από τις «ψεύτικες και εμπορευματικές» σχέσεις που κυριαρχούν σε όλους τους «χώρους εργασίας» (στους οποίους οι συντάκτες του κειμένου συμπεριλαμβάνουν τους χώρους πολιτιστικής κατανάλωσης και ελεύθερου χρόνου), ενός *locus* μη περιχαρακωμένου, μη ιεραρχικού, που είναι «ανοιχτός για οποιονδήποτε» θέλει να ζήσει εκτός, ουσιαστικά, των καπιταλιστικών σχέσεων. Εν ολίγοις, όπως είναι προφανές από την ανακοίνωσή τους, και αντίθετα με την εντύπωση που δημιουργεί ο τίτλος του δημοσιεύματος, η πρόθεση των καταληψιών δεν είναι απλά να «βάλουν μια στέγη πάνω από το κεφάλι τους», αλλά να ιδρύσουν μια ετεροτοπία –συνδέοντας έτσι ρητά το εγχείρημά τους με το κίνημα των καταλήψεων όπως το γνώρισε κυρίως η βιομηχανικά ανεπτυγμένη δυτική Ευρώπη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, οπότε αποτέλεσε μια βασική χωρική έκφανση των κοινωνικών κινημάτων της περιόδου.

Την επομένη, το θέμα μεταφέρεται στην πρώτη σελίδα (ως δεύτερο, σύμφωνα με τη θέση του και το μέγεθος των στοιχείων), όπου αναγράφεται:

Κατέλαβαν και 2^ο κτίριο οι άστεγοι

Νέες καταλήψεις κτιρίων που ανήκουν στο Δημόσιο ή στην Εκκλησία ή στις Τράπεζες και είναι εγκαταλειμμένα, ετοιμάζουν οι νεαροί που κατέλαβαν το κτίριο στην οδό Βαλτετσίου στα

Εξάρχεια, όπως είπαν χτες. / Και σ' αυτά τα κτίρια θα μείνουν άστεγοι, που από προχθές συγκεντρώνονταν στην οδό Βαλτετσίου και ζητούσαν να μείνουν στο τριώροφο σπίτι της Εθνικής Τράπεζας, αλλά δεν χωρούσαν. / Ήδη χτες κατέλαβαν ένα ακόμη μικρό ακατοίκητο σπιτάκι απέναντι απ' αυτό της Τράπεζας. Οι άστεγοι νεαροί πρόκειται, όπως μας πληροφόρησαν, να κάνουν καταλήψεις και εκτάσεων γης, που ανήκουν στο Δημόσιο ή στην Εκκλησία και να τις καλλιεργήσουν. / Επίσης όπως πληροφορηθήκαμε:

Θα εγκαταστήσουν ερασιτεχνικό ραδιοσταθμό.

Θα καλλιεργήσουν κήπο, που βρίσκεται δίπλα στο κτίριο που κατέλαβαν.

Έβαλαν ηλεκτρικό ρεύμα.

Διαμόρφωσαν τους χώρους.

Μιλούν για καταλήψεις κινηματογράφων που στεγάζονται σε μη ιδιωτικά κτίρια.

Και πάλι, ο ουδέτερος αφηγηματικός τόνος του κειμένου προσδίδει μια θετική αξιολογική χροιά στις δραστηριότητες και στα σχέδια των καταληψιών, αφού συντίθεται μια σειρά άρρητων ή υπονοούμενων διπλών με, οπωσδήποτε φιλικές στη μικροαστική «πρακτική ιδεολογία» της καθημερινής ζωής, συνδηλώσεις «νοικοκυρέματος» (συμμαζέματος, διαμόρφωσης, καλλιέργειας κ.λπ.) κάποιων χώρων που τώρα κείνται εγκαταλελειμμένοι (βρώμικοι, αδιαμόρφωτοι, ανεκμετάλλευτοι κ.λπ.). Απ' την άλλη πλευρά, στην ευμεγέθη φωτογραφία που συνοδεύει το κείμενο όπου απεικονίζεται «το δεύτερο κτίριο που κατέλαβαν οι νεαροί άστεγοι», διακρίνεται ένα τυπικό νεοκλασικό με μια μικρή μαύρη σημαία στο μπαλκόνι και, δεξιά από την είσοδο, δύο *γκραφίτι*: το πρώτο γράφει «ΣΚΟΤΩΣΕ ΤΟΝ ΜΠΙΑΤΣΟ ΠΟΥ ΕΧΕΙΣ ΜΕΣΑ ΣΟΥ» κάτω από ένα μεγάλο Α-σε-κύκλο και το δεύτερο «ΕΞΕΓΕΡΣΗ: ΖΩΗ – ΥΠΟΤΑΓΗ: ΜΙΖΕΡΙΑ». Στη σ. 3, υπάρχει αναλυτικότερο ρεπορτάζ υπό τον τίτλο:

Θα κάνουμε κι άλλες καταλήψεις!...

όπου αναφέρεται πως οι νεαροί καταληψίες είναι «200 περίπου», πως «μεταξύ αυτών είναι και αναρχικοί, και αριστεριστές, και άλλοι», και όπου αναφέρονται αναλυτικότερα οι δραστηριότητες και οι προθέσεις τους, με ιδιαίτερη έμφαση στις αμεσοδημοκρατικές τους πρακτικές αφενός («Στο κτίριο της Βαλτετσίου, οι νεαροί καταληψίες, θα εγκαταστήσουν σύντομα και ερασιτεχνικό ραδιοφωνικό σταθμό, που θα τον διαχειρίζεται μια ομάδα, η οποία θα εκλεγεί μετά από συνέλευση» και, πιο κάτω, «Στο κέντρο του δωματίου του πρώτου ορόφου έχουν τοποθετήσει και πίνακα ανακοινώσεων για να πληροφορούνται όλοι –όσοι περνάνε κι όσοι μένουν- τις αποφάσεις της συνέλευσης της κατάληψης») και στις εξωραϊστικές τους παρεμβάσεις αφετέρου («Είχαν καθαρίσει τους τοίχους, έβαλαν μέσα στα δωμάτια στρώματα, κρεβάτια και άλλα, που είχαν άμεση ανάγκη για να κοιμούνται τα βράδια»).

Παρά τον απειλητικό τόνο του τίτλου, με αντίστοιχη συμπάθεια αναφέρονται και τα σχέδιά τους για περαιτέρω καταλήψεις αφού, εκτός του ότι τονίζεται επανειλημμένα πως το πρόβλημα που εκκόλαψε τα σχέδια αυτά είναι «ο μεγάλος αριθμός αστέγων και ανέργων», το κείμενο καταλήγει ως εξής:

Το στεγαστικό πρόβλημα, μια και ξαναβγήκε στην επικαιρότητα με αφορμή την περίπτωση των Εξαρχείων, απασχολεί σήμερα εκατοντάδες ή και χιλιάδες οικογένειες. Υπάρχουν οικογένειες που πραγματικά μένουν σε σπίτια στα οποία δεν ζουν σήμερα ούτε τα ζώα. Οι συνθήκες είναι απερίγραπτες. [...] Δεκάδες είναι ακόμα οι οικογένειες με 5 ή και περισσότερα παιδιά που μένουν ακόμα σε παράγκες στο λεκανοπέδιο της Αττικής, που είναι στημένες μέσα σε ρεματιές. / Πολλές φορές κινδύνεψαν άτομα ή και ολόκληρες οικογένειες να πνιγούν (Ν. Ιωνία, Λιόσια, Αιγάλεω, Ρέντη και αλλού) όταν έπεφταν μεγάλες βροχές και πλημμύριζαν.

Βέβαια, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν οι καταλήψεις των Εξαρχείων, που όπως είδαμε δεν έκρυσαν καθόλου την προφανή μετανεωτερική τους καταγωγή, δηλαδή τη σύνδεσή τους με τον πολιτισμικό αριστερισμό και τα αστικά και κοινωνικά κινήματα της δεκαετίας του 1970, που αποτελούσαν εκφάνσεις τόσο μιας κοινωνικής κριτικής όσο και ενός ριζοσπαστικού ατομισμού, είχαν άμεση σχέση με ένα κατεξοχήν βιοπολιτικό πρόβλημα της βιομηχανικής νεωτερικότητας – αυτό της στέγασης ενός προλεταριακού ή δυνάμει προλεταριακού πληθυσμού στις παρυφές των πόλεων σε περιόδους εκρηκτικής αστικοποίησης.

Είναι ωστόσο φανερό πως η άμεση σύνδεση, απ' τη μια πλευρά, των «νεαρών αστέγων» με τον αντικαπιταλιστικό προγραμματικό λόγο, που καταλαμβάνουν κενά κτήρια στα Εξάρχεια με στόχο την ίδρυση πειραματικών αυτοοργανωμένων κοινοβίων (και οι οποίοι παραμένει ασαφές αν είναι άστεγοι από ανάγκη ή από επιλογή) και, απ' την άλλη πλευρά, των «οικογενειών με 5 ή περισσότερα παιδιά», που κινδυνεύουν να πνιγούν μέσα στις παράγκες τους όταν βρέχει, αφενός είναι λιγότερο αυτονόητη απ' όσο το κείμενο αφήνει να εννοηθεί, αφετέρου λειτουργεί ευνοϊκά για τους πρώτους, όταν επιχειρείται από ένα έντυπο ευρείας κυκλοφορίας και σε συνθήκες (επίσημης, πλέον) κυριαρχίας ενός λαϊκιστικού λόγου (εννοούμενου εδώ καταρχήν με τη «θετική» έννοια που έδινε στον όρο ο Laclau).⁵²⁵

Εδώ έχουμε μια διπλή νομιμοποίηση. Απ' τη μια, νομιμοποίηση των πρακτικών απαντήσεων στο «στεγαστικό πρόβλημα» από την πλευρά των κατώτερων στρωμάτων, συμπεριλαμβανομένης της αυθαίρετης δόμησης. Απ' την άλλη, νομιμοποίηση των ίδιων των καταλήψεων, μια και η απ' ευθείας σύνδεση ενός ευρύτατου κοινωνικού ζητήματος με αυτές αναπαράγει (άρρητα έστω, αλλά στην κυριολεξία τους) τις παραδοχές και τις προβολές του λόγου των αντίστοιχων κινήματων: την θεωρητικά εύλογη ανθρωπιστική ιδέα πως όσα κτήρια είναι ακατοίκητα ή εν γένει αχρησιμοποίητα θα μπορούσαν να στεγάσουν άτομα ή ομάδες χωρίς άλλες δυνατότητες στέγασης, συμβάλλοντας έτσι και στην κοινωνική ειρήνη και σταθερότητα, και στην περιβαλλοντική βιωσιμότητα, και στην αστική συνοχή.

Ένα πρώτο, το βασικότερο ίσως, πρόβλημα με αυτού του τύπου την αφήγηση είναι το εξής: είναι πιο επαναστατική απ' όσο φαίνεται –και σίγουρα περισσότερο απ' όσο θα ανεχόταν, εάν το

⁵²⁵ «[Ο]ι τάξεις δεν μπορούν να επιβάλουν την ηγεμονία τους χωρίς να συναρθρώσουν το λαό στο λόγο τους» και η ειδική μορφή αυτής της συνάρθρωσης στην περίπτωση μιας τάξης που, προκειμένου να επιβάλει την ηγεμονία της επιδιώκει ν' αντιμετωπίσει το συγκρότημα εξουσίας στο σύνολό του, είναι ο λαϊκισμός.» Laclau, E. (1983) *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία*. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα, σ. 220. Βλ. και όλο το κεφάλαιο, «Προς μια θεωρία του λαϊκισμού», σ. 162 κ.ε. Για μια σύντομη παρουσίαση της ελληνικής περίπτωσης βασισμένη σε μεγάλο βαθμό στη θεώρηση του Laclau, βλ. Λυριντζής, Χ. (1990) «Λαϊκισμός: η Έννοια και οι Πρακτικές», στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.) *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80: Εξελίξεις και Προοπτικές του Πολιτικού Συστήματος*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 44-69.

εξέταζε προσεκτικά, ακόμα και ο πιο ενθουσιώδης (τυπικός) οπαδός της «Αλλαγής». Και αυτό, όχι μόνο γιατί προωθεί ενδεχομένως κοινοβιακές/ ουτοπικές μορφές κατοίκησης, αλλά γιατί παραβιάζει ένα από τα θεμελιώδη αστικά δικαιώματα, αυτό της ιδιοκτησίας –και κατ' επέκταση και την ελευθερία του ιδιοκτήτη να διαθέτει ή να χρησιμοποιεί την ιδιοκτησία του κατά βούληση. Γι' αυτό άλλωστε και η «Ε», παρά τη φιλική προς του καταληψίες στάση της, φιλοξενεί καθημερινά αναφορές στη «θέση της Εθνικής [Τράπεζας]», που φερόταν αρχικά ως ιδιοκτήτης του κατελημμένου ακινήτου.

Το δεύτερο πρόβλημα είναι αυτό που ήδη θίξαμε: παρά τη ρητορική των καταληψιών που ήθελε τις καταλήψεις των Εξαρχείων ένα είδος καταλύτη για ευρύτερη κοινωνική αλλαγή, η καθημερινή λειτουργία των καταλήψεων ήταν, βασικά και κατ' αρχάς, αυτή ενός εργαστηρίου πειραματικών μορφών υποκειμενικότητας. Κάτι που φυσικά δεν άργησε να φανεί.

Στις 10/11/1981, πάλι στην πρώτη σελίδα, αλλά αυτή τη φορά σε μονόστηλο, αναγράφεται πως

Κατελήφθη και 3^ο κτίριο στα Εξάρχεια

Πρόκειται για μια «μονοκατοικία μ' έναν κήπο με δένδρα», «δίπλα ακριβώς από το τριώροφο της οδού Βαλτετσίου 42 στα Εξάρχεια». Στο δημοσίευμα ωστόσο παρατηρείται μια αλλαγή τόνου: οι «νεαροί άστεγοι» μπαίνουν τώρα σε εισαγωγικά, όπως και ο όρος «ένοικοι», καθώς και ο «ξενώνας» στον οποίο φιλοδοξούν να μετατρέψουν το οίκημα. Επίσης αναφέρεται πως

[α]πό την πλευρά των περιοίκων εστάλη χτες, όπως μας πληροφόρησαν, επιστολή στον υπουργό Δημ. Τάξεως κ. Σκουλαρική σχετικά με τις καταλήψεις. / Ανάμεσα στ' άλλα η επιστολή αναφέρει ότι οι ομάδες [...] «επιδίδονται σε ακατονόμαστες και προκλητικές ενέργειες που προσβάλλουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα» (σ. 1) / «Συγκεκριμένα, μπροστά στα μάτια εκατοντάδων περαστικών και περιοίκων, ασελγούν, βωμολοχούν τους διερχόμενους ζητώντας χρήματα και τρόφιμα και ακόμα δεν διστάζουν να κάνουν χρήση ναρκωτικών, όπως τουλάχιστον διαπιστώνεται από την έντονη οσμή που αναδίδεται από το κτίριο τις βραδινές ώρες. Είναι ψέμα ο ισχυρισμός ότι πρόκειται για άστεγους και χαμηλόμισθους εργαζομένους». (σ. 11)

Οι «νεαροί» απαντούν με μια ρητορική αναδίπλωση στο «πρόβλημα της στέγασης» που «δεν περιορίζεται μόνο στους νέους» αλλά «το αντιμετωπίζουν καθημερινά χιλιάδες, πολυπληθείς οικογένειες, που αναγκάζονται να ζουν κάτω από άθλιες συνθήκες όπως και οι σεισμοπαθείς», αλλά είναι πλέον αργά: την αντίφαση που επισημάναμε πιο πάνω αναλαμβάνουν να την τονίσουν οι οργανώσεις νεολαίας των κοινοβουλευτικών κομμάτων. Στις 11/11, τέταρτη μόλις ημέρα δημοσιότητας του θέματος, στην πρώτη σελίδα της «Ε» (σε μονόστηλο, με μικρά στοιχεία) αναγράφεται:

Και 4^η κατάληψη κτιρίου

Τώρα σε προάστιο

Νεολαίες: Απομίμηση των 'σκουάτερς'

Το προάστιο είναι το Νέο Ηράκλειο, όπου «εκατό περίπου 'αυτόνομοι' νέοι και νέες» κατέλαβαν «μια ερημική έπαυλη κοντά στον ηλεκτρικό σταθμό της περιοχής, με αίτημα την 'αυτονομία'

στην επικοινωνία μεταξύ τους και στις πολιτιστικές εκδηλώσεις». Αυτό το πρώτο δείγμα «επέκτασης» των καταλήψεων εκτός της, ούτως ή άλλως γνωστής ως «προβληματικής», περιοχής των Εξαρχείων, συμπίπτει (και ίσως όχι τυχαία) με την πρώτη κυβερνητική αντίδραση: «όπως δήλωσε ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως κ. Σκουλαρίκης, οι αρμόδιες υπηρεσίες μελετούν το θέμα των καταλήψεων, προκειμένου να βρεθεί τρόπος αντιμετώπισής του και ότι σταθμίζουν τις αντιδράσεις του κοινού δεδομένου ότι έχει υποβληθεί υπόμνημα των περιοίκων που διαμαρτύρονται, γιατί ενοχλούνται». Είναι φανερό η μάλλον αμήχανη στάση της νεοσύστατης κυβέρνησης μπροστά σε ένα εν τη γενέσει του κίνημα που μοιάζει να εφαρμόζει κάποιες από τις πιο ριζοσπαστικές έστω πλευρές του προγραμματικού λόγου του ΠΑΣΟΚ, αλλά απ' την άλλη υποσκάπτει, πρακτικά και ιδεολογικά, τις θεμελιώδεις πεποιθήσεις και καθημερινές πρακτικές της εκλογικής του βάσης –και αυτό αντανακλάται στην παραδοχή ότι «σταθμίζουν τις αντιδράσεις του κοινού» πριν αποφασίσουν για τη στάση τους. Το κείμενο συνεχίζεται με αναφορά σε έρευνα που έκανε η «Ε» στις «πολιτικές νεολαίες» οι οποίες «μιλούν –στην πλειοψηφία τους- για 'κακή απομίμηση των σκουάτερς'». Θα ασχοληθούμε με το κείμενο αυτό στην επόμενη ενότητα, αλλά εδώ σημειώνουμε πως σηματοδοτεί μια μεταστροφή της εφημερίδας κατά των καταληψιών –όχι μόνιμη, αλλά πάντως ενδεικτική.

Δύο μέρες μετά, στις 13/11/81, το θέμα υποβιβάζεται στο ένα τέταρτο περίπου της σελ. 3, με το ρεπορτάζ (με τίτλο «**Δεν φεύγουμε με τίποτα!**») να εστιάζει στην αποφασιστικότητα των καταληψιών να υπερασπιστούν ειρηνικά τα «κεκτημένα» τους («Είμαστε αποφασισμένοι να αγωνιστούμε και να μην εγκαταλείψουμε αυτό το σπίτι που καταλάβαμε και το φτιάξαμε να μείνουμε, οποιοσδήποτε αρμόδιος κι αν μας ζητήσει να απομακρυνθούμε»), στις διακηρυγμένες καλές τους προθέσεις («Δεν φοβόμαστε, [...] τον εισαγγελέα γιατί είμαστε καθαροί. [...] Εμείς δεν ζητάμε τίποτα ούτε θέλουμε τίποτα. [...] Εμείς, είπαν, δεν δημιουργούμε κανένα πρόβλημα στους περαστικούς ή τους περίοικους») και στο ιδεολογικό τους πλαίσιο αναφοράς («Απλώς καθορίζουμε εμείς οι ίδιοι τους χώρους και το χρόνο της ζωής μας. Δεν θέλουμε τον κόσμο της μισθωτής εργασίας και της κουλτούρας του. Αυτός ο κόσμος μας απομονώνει και μας αποχωνώνει σε διαμερίσματα-φυλακές, στην αποκτηνωτική δουλειά και μόρφωση, μέσα στη βαρεμάρα των κέντρων ψυχαγωγίας και κατανάλωσης»). Οι περίοικοι πάντως εξακολουθούσαν να διαμαρτύρονται: «αυτή η κατάσταση είναι απαράδεκτη έξω από τα σπίτια μας και πρέπει το συντομότερο οι αρχές να πάρουν μέτρα γιατί τα πράγματα θα οξυνθούν».⁵²⁶

Οι παραπάνω αναφορές κάνουν έκδηλη τη σύγκρουση δύο ριζικά διαφορετικών αντιλήψεων για τις χωρο-κοινωνικές σχέσεις («τα σπίτια μας» του ενός είναι τα «διαμερίσματα-φυλακές» του άλλου) που είναι αναμενόμενο να οδηγούν και σε συγκρουόμενες αντιλήψεις περί του τι συνιστά αποδεκτή ή ενοχλητική συμπεριφορά στη γειτονιά ή στην πόλη. Όπως και να 'χει, την ίδια μέρα ασκήθηκαν, από τον Εισαγγελέα Ποινικής Αγωγής, διώξεις κατά των καταληψιών για κατάληψη δημοσίου κτιρίου, επαιτεία, διατάραξη κοινής ησυχίας και ρύπανση και κατά του Λ. Χρηστάκη,

---

⁵²⁶ Ο Σούζας αναφέρει πως «παρά τις προθέσεις τους, οι συγκεκριμένες καταλήψεις δεν καταφέρνουν να διαχειριστούν επιτυχημένα το ζήτημα των ναρκωτικών, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν σε μια εσωτερική αυτοδιάλυση». Οι αρχικές προθέσεις των καταληψιών φαίνονται από το ότι, τόσο στη Βαλτετσίου όσο και στην Πατησίων (Βίλλα Δρακόπουλου), σημειώθηκαν επεισόδια ανάμεσα σε αυτούς και σε εμπόρους ναρκωτικών' η αποτυχία τους να τις εφαρμόσουν, από τη διαπιστωμένη χρήση και ηρωίνης (εκτός από χασίς, του οποίου η χρήση ήταν πιθανότατα πιο διαδεδομένη) σε όλες τις παραπάνω καταλήψεις. Βλ. Σούζας, *όπ.π.*, σ. 119 και Αλλαμανής, *όπ.π.*, σ. 161.

εκδότη τότε του περιοδικού *Ιδεοδρόμιο* για «πρόκληση προς διάπραξη πλημμελήματος, γιατί το περιοδικό με δημοσίευσμά του παρότρυνε σε κατάληψη».⁵²⁷ Εν τω μεταξύ, ο δήμαρχος Νέου Ηρακλείου δήλωσε για την κατάληψη που συνεχίζοταν σε «ερημική έπαυλη» της περιοχής πως «η δημοτική αρχή είναι υποχρεωμένη να προστατεύσει τους δημότες της (εννοεί τους νεαρούς Ηρακλειώτες που υπάρχουν ανάμεσα στους καταληψίες) και να τους θεραπεύσουμε από την επιδημική αυτή ασθένεια».⁵²⁸

Πράγματι, μια εβδομάδα περίπου αργότερα, (όπως γράφτηκε στην «Ε» στις 20/11/81, σ. 13) οι καταληψίες του Νέου Ηρακλείου είχαν εκδιωχθεί από το κτήριο και «ένα συνεργείο του Δήμου άρχισε τις εργασίες για την επισκευή, αναπαλαίωση και αναδιάρθρωση (sic) του κτιρίου» με σκοπό να μετατραπεί σε πολιτιστικό κέντρο («η αίτηση του Δήμου για να γίνει πολιτιστικό κέντρο το οίκημα είχε υποβληθεί στις 2.9.81», σύμφωνα με το δημοσίευμα). Η εκκένωση του κτηρίου από τους καταληψίες έγινε χωρίς προβλήματα («το συνεργείο βοήθησε τα παιδιά να βγάλουν από μέσα τα λιγιστά τους πράγματα» και «τα παιδιά έδειξαν κατανόηση»), αλλά, πριν από αυτή, οι νεαροί «είχαν γεμίσει τους τοίχους της μονοκατοικίας με συνθήματα κατά του Δημάρχου του ‘προδότη’ που, κατά τις προειδοποιήσεις, ‘θα τα ξαναπούμε’».

Όντως, οι ίδιοι καταληψίες (συνοδευόμενοι, σύμφωνα με τα ρεπορτάζ, από «συναδέλφους» τους από τα Εξάρχεια) επανήλθαν λίγες μέρες αργότερα καταλαμβάνοντας δεύτερο κτήριο-έπαυλη στο Ν. Ηράκλειο, το οποίο χρησιμοποιούνταν παλιότερα «από την Ελληνική Καθολική Εξαρχία ως ιεροσπουδαστήριο». Το ρεπορτάζ είναι και πάλι θετικά διακείμενο: προβάλλει τον ρητό σκοπό των καταληψιών να μετατρέψουν το κτήριο σε «παιδότοπο, ελευθεριακό στέκι, μουσικό καφενείο» και «πολιτιστικό κέντρο», όπου «θα προβάλλονται ταινίες διαφωτιστικού και ψυχαγωγικού περιεχομένου», κι επίσης περιελάμβανε την εκτίμησή τους πως αυτή τη φορά δεν θα έχουν προβλήματα, μια και «ούτε τους κατοίκους πρόκειται να ενοχλούν αφού βρίσκονται μακριά από πολυκατοικίες, αλλά ούτε και το δημαρχείο αφού το κτίριο (sic) δεν ανήκει σε αυτό».⁵²⁹

Απ' την άλλη, οι καταλήψεις της οδού Βαλτετσίου συνεχίστηκαν ανενόχλητες, όπως διαπιστώνει κανείς από το ρεπορτάζ της «Ε» στις 19/11/81, στη σ. 11, με τίτλο

Αλλάζουν όψεις οι καταλήψεις

Έμειναν λίγοι που βιάφουν και ...απαγγέλλουν στη Βαλτετσίου

Το δημοσίευμα, που είναι και πάλι αρκετά φιλικό προς τους καταληψίες, τονίζει την «ηρεμία» που «βασίλεύει» στο κατειλημμένο κτήριο μετά την πρώτη «αναστάτωση», και απαριθμεί τις εργασίες «εξωραϊσμού» του στις οποίες έχουν επιδοθεί οι «‘αυτόνομοι’ νέοι και νέες». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει όμως γιατί περιλαμβάνει και κάποιες πληροφορίες για τον τρόπο που μετέδωσε η τηλεόραση σχετικά με την κατάληψη ρεπορτάζ:

⁵²⁷ «Κατάληψεις: Επέμβαση εισαγγελέα», *Ελευθεροτυπία*, 14/11/81, σ. 8.

⁵²⁸ Οπ.π.

⁵²⁹ Βλ. «Νέα κατάληψη και... εγκατάλειψη» (*Ελευθεροτυπία*, 4/12/81, σ. 9) και «Δεν θέλουμε στέγη, αλλά ένα κέντρο πολιτιστικό» (*Ελευθεροτυπία*, 5/12/81, σ. 9).

[Ο]πως μας είπαν, μερικές εφημερίδες, αλλά και η τηλεόραση, «παραποιήσαν την πραγματικότητα, δημοσιεύοντας αποσπάσματα μόνο των τελικών γραπτών ανακοινώσεων τους ή κάνοντας κολλάζ, δηλαδή συρραφή των σημείων εκείνων από τις εικόνες της κατάληψης που δυσφημούσαν ή γελοιοποιούσαν τις αληθινές προθέσεις». / [...] Η τηλεόραση πήρε συνέντευξη από μέλος της συντροφιάς που είπε: «Κάνω χρήση ναρκωτικών, αλλά όχι εδώ μέσα». Στο μοντάζ κόψανε το «εδώ μέσα» δίνοντας την εντύπωση ότι το σπίτι είναι τεκές... / - Οι περίοικοι, οι γείτονες, έχουν κανένα παράπονο; / - Δεν έχετε παρά να τους ρωτήσετε μόνος σας. / - Η αστυνομία σας έχει ενοχλήσει; / - Ποτέ μέχρι τώρα. [...]

Πράγματι, στο τέλος του ρεπορτάζ, φιλοξενούνται οι δηλώσεις δύο «απαιτητικών», ηλικιωμένων γειτόνων που επιβεβαιώνουν πως, μετά τις πρώτες ημέρες, η κατάληψη έπαυε να ενοχλεί. Και το δημοσίευμα κλείνει με το σχόλιο:

Η μόρα των πρώτων ημερών της κατάληψης πέρασε. Και το γεγονός «πέρασε από τη μνήμη στην καρδιά»... Τι θα γινόταν όμως, αν μια άλλη κυβέρνηση επιστράτευε τα ΜΑΤ για την εξουδετέρωση των οπωσδήποτε γραφικών αυτών τύπων που απέμειναν στη Βαλτετσίου; Τι θα γινόταν αν τα ΜΑΤ, με κάποια άλλη κατάσταση έδειχναν συμπεριφορά ανάλογη προς εκείνη εναντίον του μακαρίτη γιατρού Βασίλη Τσιρώνη;⁵³⁰

Η εμπιστοσύνη του αρθρογράφου στην ανεκτικότητα της νέας κυβέρνησης (η οποία, αμφιταλαντευόμενη, είχε ως αποτέλεσμα και τη φανερή αμηχανία όλων των πρώτων δημοσιευμάτων για τις καταλήψεις) αποδείχθηκε αφελής λίγες εβδομάδες μετά. Ενώ φαίνεται μια πιθανή επιρροή των καταλήψεων στη σχετική πολιτική ατζέντα ή τουλάχιστον στη διαμόρφωση της «επικαιρότητας»,⁵³¹ παράλληλα φαίνεται να εξασφαλίζεται μια ευρεία κοινοβουλευτική συναίνεση για την καταστολή τους: στην πρώτη σελίδα της «Ε» στις 22/12/1981, προβαλλόταν διάβημα του κοινοβουλευτικού εκπροσώπου του ΚΚΕ προς τον υπουργό Προεδρίας Κουτσόγιωργα «για το πρόβλημα της δράσης των αναρχικών και άλλων ύποπτων στοιχείων, που έχουν μετατρέψει τα σπίτια που καταλαμβάνουν σε άντρα εξορμήσεων για προβοκατόρικες και αλήτικες ενέργειες», με το οποίο καλούσε την κυβέρνηση «να αναλάβει τις ευθύνες της και να αντιμετωπίσει την κατάσταση προτού αυτή πάρει ακόμα πιο ανησυχητικές διαστάσεις».

Πράγματι, στις 8/1/1982, ο Δήμος Αιγάλεω προχώρησε σε κατεδάφιση δύο κτηρίων του Οργανισμού Σχολικών Κτηρίων που είχαν καταληφθεί μετά από τον χαρακτηρισμό τους ως ακατάλληλων⁵³² και, στις 12/1/1982, η Αστυνομία εισέβαλε ταυτόχρονα σε τρεις καταλήψεις –

⁵³⁰ Η συγχρονία των καταλήψεων με την κυβερνητική αλλαγή αποδιδόταν σε ρεπορτάζ των *Νέων* από τους ίδιους τους καταληψίες σε σύμπτωση, «καθώς η κατάληψη είχε αποφασιστεί αρκετούς μήνες πριν, αλλά είχε καθυστερήσει λόγω δυσκολιών συντονισμού». Ωστόσο, στην υποκειμενική αντίληψη πολλών συμμετεχόντων, η χρονική συγκυρία δεν ήταν τυχαία: σε αντίστοιχο ρεπορτάζ της *Αυγής*, ένας εξ αυτών έλεγε μεταξύ άλλων για την κυβέρνηση: «Είπε αλλαγή, εδώ και τώρα. Το πρωί που διάβαζα στις εφημερίδες 'λαϊκή συμμετοχή' νόμιζα πως εννοούσε εμάς». Αναφέρονται στον Σούζα, όπ.π., σ. 120.

⁵³¹ Βλ. για παράδειγμα το δημοσίευμα με τίτλο «**Πρωτοχρονιά όλοι με στέγη**» στις 21/11/1981 (σ.3) για τους σεισμοπαθείς Βοιωτίας και Κορινθίας και, κυρίως, την ολοσέλιδη συνέντευξη του υπουργού Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος Αντ. Τρίτση που δημοσιεύθηκε στις 23/12/1981 (σ.9) με τίτλο «**Στους Δήμους το πρόγραμμα Λαϊκής Στέγης**», παρότι το θέμα αυτό αποτελούσε ένα μόλις από τα έξι θέματα που κάλυπτε η συνέντευξη.

⁵³² «**Ισοπέδωσαν την... κατάληψη**», *Ελευθεροτυπία*, 9/1/1981, σ.3.

της οδού Βαλτετσίου, του Ν. Ηρακλείου (κτήριο Καθολικής Εξαρχίας, γνωστό και ως *Βίλλα Στέλλα*) και της οδού Πατησίων (*Βίλλα Δρακόπουλου*, που είχε καταληφθεί μόλις τέσσερις ημέρες νωρίτερα)- εκκενώνοντας τα κτήρια. Σύμφωνα με το ρεπορτάζ, οι έφοδοι έγιναν παρουσία εισαγγελέων, από «άνδρες των ομάδων ειδικών αποστολών της αστυνομίας με πολιτικά». Συνελήφθησαν συνολικά 19 άτομα (11 στο Ν. Ηράκλειο και 8 στα Εξάρχεια) γιατί στους χώρους των καταλήψεων βρέθηκαν «σύμφωνα με ανακοίνωση της αστυνομίας, από εκρηκτικά μέχρι σύνεργα για λήψη ναρκωτικών» (τα οποία απαριθμούνταν λεπτομερώς στη συνέχεια του κειμένου).

Παραδόξως, ενώ ο υπέρτιτλος στο πρωτοσέλιδο «χτύπημα» του θέματος είναι «*Χωρίς σοβαρά επεισόδια έληξαν οι καταλήψεις*», μεταφέροντας ένα κλίμα συναινετικής ή και αυτόβουλης εκκένωσης των κτηρίων από τους ίδιους τους καταληψίες, τα ρεπορτάζ των εσωτερικών σελίδων παρουσιάζουν μια διαφορετική εκδοχή:

Διώχτηκαν βίαια οι καταληψίες...

είναι ο τίτλος στη σ.3, ενώ χαμηλότερα το κοινό πληροφορείται πως, αργότερα το βράδυ, έγινε στο κέντρο της Αθήνας

Κλεφτοπόλεμος μεταξύ ΜΑΤ και αναρχικών

Στο πρώτο ρεπορτάζ, τα κενά από καταληψίες κτήρια παρουσιάζονται ως «πεδία μάχης», με αναποδογυρισμένα και σπασμένα έπιπλα, βρώμικα ρούχα και σκεύη, πεταμένα μπουκάλια, σωρούς χαρτιών και σκουπιδιών, λερωμένους ή ζωγραφισμένους τοίχους, και έντονες οσμές «από χασίς και ανθρωπίλα» (!), ενώ για τους (απόντες πια) καταληψίες διατυπώνονται –είτε ευθέως, είτε μέσω μαρτυριών των περιοίκων- υπαινιγμοί για την ψυχική τους ισορροπία. Στο δεύτερο, παρουσιάζεται ένα γνώριμο σκηνικό: συγκέντρωση «αναρχικών-αυτόνομων» στα Προπύλαια και «πορεία διαμαρτυρίας για τις φυλακές (σ.σ.: εκείνες τις μέρες γίνονταν απεργίες πείνας και εξεγέρσεις στις φυλακές Κερκύρας, Κορυδαλλού και Κασσάνδρας) και για την απογευματινή επέμβαση της αστυνομίας στα κτίρια των καταλήψεων» και βίαιη διάλυσή της από δυνάμεις των ΜΑΤ με συλλήψεις και ξυλοδαρμούς δικαίων και αδικών. Στο ρεπορτάζ σημειώνεται πως «οι 'αψιμαχίες' δεν κράτησαν πολλή ώρα, αλλά ξάφνιασαν τον κόσμο, μιας και γίνονται πρώτη φορά επεισόδια με ΜΑΤ στο κέντρο της Αθήνας, μετά τις εκλογές». Σύμφωνα με άλλες πηγές,⁵³³ στη συγκεκριμένη συγκέντρωση πρωτοεμφανίστηκαν και τα ΜΕΑ (με τα οποία θα ασχοληθούμε εκτεταμένα στη συνέχεια), ενώ ακολούθησαν βαριές καταδικαστικές αποφάσεις για τους καταληψίες της Βαλτετσίου τις επόμενες ημέρες. Το σκηνικό πολιτικής σύγκρουσης συμπληρώθηκε και από την αντίδραση της άλλης πλευράς, με τη διοργάνωση διαδήλωσης ενάντια στην κρατική καταστολή στις 19/1/1982 και την παρουσία μεγάλου αριθμού συμπαραστατών κατά τη διάρκεια της δίκης των συλληφθέντων καταληψιών.

12.2.2 Απομίμηση των «σκουάτερς»:

---

⁵³³ Αναφέρονται στον Σούζα, ό.π., σ. 120.

Αναφερθήκαμε και πριν στην «έρευνα» που δημοσίευσε η *Ελευθεροτυπία* στις 11/11/1981 με τις απαντήσεις των πολιτικών νεολαιών για τις πρώτες αθηναϊκές καταλήψεις. Η παρουσίαση της «έρευνας» που είχε τον τίτλο «**Απομίμηση των 'σκουάτερς'**» είχε την εξής εισαγωγή:

Από την περασμένη Παρασκευή προβάλλεται το φαινόμενο κατάληψης ακατοίκητων ιδιωτικών κτιρίων από ομάδες νεαρών που αυτοαποκαλούνται «αναρχικοί», «αυτόνομοι», «άστεγοι», «αντιεξουσιαστές», «κοινοβιακοί», ομοφυλόφιλοι. Το φαινόμενο αυτό που θεωρείται από πολλούς ατυχής απομίμηση του ευρωπαϊκού κινήματος των 'σκουάτερς' – κίνημα με συγκροτημένες απόψεις και θέσεις και συγκεκριμένα αιτήματα, απόρροια του οξύτατου στεγαστικού προβλήματος, που αντιμετωπίζουν- παρουσιάζεται σε μια στιγμή όπου οι ελπίδες του μαζικού λαϊκού κινήματος για την πραγμάτωση της αλλαγής πολλαπλασιάζονται. Και μάλιστα χωρίς συγκεκριμένα αιτήματα και με εσωτερικές αντιθέσεις που θολώνουν την όλη ιστορία των καταλήψεων και που όπως δείχνουν τα σημερινά δεδομένα πρόκειται να επεκταθούν. [...] Το μωσαϊκό των αντιλήψεων όλων αυτών που ελπίζουν να συμβιώσουν στα παρατημένα νεοκλασικά κτίρια των Εξαρχείων μέσα από τα συνθήματα, που έχουν γεμίσει τους τοίχους είναι πάνω-κάτω το εξής: «Μια ώρα εργασίας είναι μια ώρα χαμένη από τη ζωή μας», «Ομοφυλοφιλία», «Φαντασία στη ζωή», «Κάτω το κράτος και κάθε μορφή εξουσίας», «Λίγο γέλιο αξίζει όσο χιλιάδες λέξεις». [...]

Η μεταστροφή της εφημερίδας ως προς το, εμβρυακό ακόμα τότε, κίνημα των καταλήψεων είναι αξιοσημείωτη. Από τη στάση των πρώτων ημερών που κανείς θα χαρακτήριζε ως επιφυλακτική μεν αλλά αναμφίβολα θετική, το κείμενο περνά στην αποκάλυπτη υποτίμηση, με τη χρήση ορισμένων λογοθετικών τακτικών στις οποίες αξίζει να σταθούμε.

Καταρχάς σημειώνουμε τη μετατροπή του *είναι* σε *φαίνεται*: α) με τη χρήση της λέξης «φαινόμενο», η οποία σε μια μακρά δυτική φιλοσοφική παράδοση παραπέμπει σε ένα εμπειρικό αντικείμενο των αισθήσεων το οποίο, σε αντιδιαστολή με το αντικείμενο της νόησης (το μη-προσβάσιμο «πράγμα-καθ'εαυτό», το καντιανό «Νοούμενον»), είναι επιφανειακό και ενδεχομένως απατηλό· β) οι καταλήψεις αποτελούν φαινόμενο που «προβάλλεται», κι έτσι η άρνηση της αυθεντικότητας ή της ενύπαρκτης υλικότητάς τους μπαίνει, τρόπον τινά, στο τετράγωνο, αφού δεν είναι καν «πράγμα αφ'εαυτού» αλλά ετεροκαθορίζονται από μια αναπαράσταση· γ) οι «ομάδες νεαρών» δεν είναι παρά αυτό, *ομάδες νεαρών*, αφού όλα τα άλλα κατηγορήματα που τους αποδίδονται δεν είναι παρά *αυτοαποκλήσεις*, προσωπεία, σφετερισμοί: οι νεαροί *δεν είναι*, αλλά *αυτοαποκαλούνται* (παριστάνουν ότι είναι) «αναρχικοί», «αυτόνομοι», «άστεγοι», «αντιεξουσιαστές», «κοινοβιακοί», ομοφυλόφιλοι, οπότε δεν μένει παρά να είναι απλώς κακομαθημένα παλιόπαιδα.

Στο τελευταίο σημείο έχουμε, ταυτόχρονα, την επιστροφή της πιο συχνά χρησιμοποιούμενης τακτικής λόγου απέναντι στους αναρχικούς –ιδίως από αριστερές (πλην ΚΚΕ, του οποίου οι αναρχικοί είναι διακηρυγμένοι αντίπαλοι) ή κεντροαριστερές θέσεις εκφοράς. Η τακτική αυτή ακολουθεί το εξής σχήμα: όσοι και όταν εμφανίζονται ως «αναρχικοί» στη δημόσια σφαίρα με οποιαδήποτε αφορμή είναι *υποτιθέμενοι* αναρχικοί. Η κόκκινη γραμμή φαίνεται να είναι η επιτέλεση *οποιασδήποτε πράξης*: δεν είναι μόνο οι συγκρούσεις με άλλους διαδηλωτές ή την αστυνομία καταδικαστές, ή έστω οι υλικές καταστροφές· όπως είδαμε σε προηγούμενες ενότητες, ακόμα και «ανώδυνες» εκφράσεις αμφισβήτησης ή διαμαρτυρίας, όπως οι ειρωνικές

και περιπαικτικές παραστάσεις σε δημόσιες εκδηλώσεις, ήταν αρκετές να ξεσηκώσουν οργισμένες αντιδράσεις. Ούτε καν η επιτέλεση μιας πράξης απόλυτα συμβατής με την αναρχική θεωρία και διεθνή πρακτική, όπως η κατάληψη, δεν αρκεί για να πιστωθεί ως αυθεντική. Για τον πλειονοτικό (με την ντελεζιανή έννοια) τύπο στην Ελλάδα, αναρχικός δεν είναι κάποιος που είτε πράττει, είτε φαίνεται, είτε αυτοπροσδιορίζεται ως τέτοιος –οπότε, πρόκειται για μια συνθήκη ύπαρξης μάλλον αδύνατη.

Στους νεαρούς καταληψίες το άρθρο αρνείται επίσης τους χαρακτηρισμούς *αυτόνομοι* (σαν να μην είναι ο αυτοχαρακτηρισμός νόμιμος και επαρκής τρόπος προσδιορισμού της πολιτικής-ιδεολογικής ταυτότητας), *αντιεξουσιαστές* (σαν η κατάληψη ενός ιδιόκτητου κτηρίου να μην είναι επαρκώς αντιεξουσιαστική), *κοινοβιακοί* (σαν αυτή καθεαυτή η διαβίωση σε κοινόβιο να μην επαρκεί για να χαρακτηριστεί κανείς έτσι!), *άστεγοι* (ο μόνος χαρακτηρισμός που υπόκειται σε έλεγχο αλήθειας σύμφωνα με αντικειμενικά, εμπειρικά κριτήρια) και *ομοφυλόφιλοι* (σαν να έχει κανείς λόγο να δηλώνει ομοφυλόφιλος χωρίς να είναι, εντασσόμενος έτσι εκούσια σε μια καταπιεσμένη μειοψηφία χωρίς καν να πληροί τα κριτήρια συμπερίληψης σε αυτήν).

Θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει μια αντίρρηση εδώ και να ερμηνεύσει, καλή τη πίστη, το ρήμα «αυτοαποκαλούνται» ως χρησιμοποιούμενο με σκοπό να μην αποδοθούν στη συντάκτρια του κειμένου οι μειωτικοί, για την πλειοψηφία, παραπάνω χαρακτηρισμοί. Ακόμα κι έτσι να είναι, ακόμα και αν αναγνωρίσουμε δηλαδή στη φέρουσα το λόγο τη δημοκρατική ευαισθησία της παραχώρησης του δημόσιου βήματος στις «ομάδες νεαρών» ώστε αυτές να αυτοπαρουσιαστούν κατά το δοκούν, η «πανουργία του λόγου» δεν επιτρέπει την άρση των παραπάνω διαπιστώσεων: το γεγονός παραμένει, πως οι εντός εισαγωγικών χαρακτηρισμοί θεωρούνται απλά προσωπεία που από πίσω τους δεν κρύβουν τίποτε παρά μια ανώριμη «ψευδοεπαναστικότητα». Τον ισχυρισμό αυτό ενισχύουν τα όσα ακολουθούν: «Το φαινόμενο αυτό [...] θεωρείται από πολλούς ατυχής απομίμηση του ευρωπαϊκού κινήματος των ‘σκουάτερς’». Από πολλούς: δηλαδή, από την πλειοψηφία (εάν όχι, θα διευκρινίζονταν οι ομάδες ή τα άτομα που «θεωρούν»), από το κυρίαρχο ρεύμα, από αυτούς που δικαιούνται να μιλούν για «εμάς» και ατυχής και απομίμηση: όχι μόνο μη αυθεντικό (επιβεβαιώνοντας τα παραπάνω), αλλά επιπλέον και ατυχές, άκαιρο, απρεπές, αποτυχημένο.

Γιατί ατυχές; Γιατί το κίνημα των «σκουάτερς» είναι «κίνημα με συγκροτημένες απόψεις και θέσεις και συγκεκριμένα αιτήματα, απόρροια του οξύτατου στεγαστικού προβλήματος, που αντιμετωπίζουν». Πρώτον, δεν υπήρξε κανένα «κίνημα» στο εξωτερικό που να ήταν συγκροτημένο και νομιμοποιημένο ως τέτοιο πριν από την πράξη της κατάληψης· εν ολίγοις, οι Έλληνες καταληψίες δεν αποτελούσαν κάποιο πολύ διαφορετικό σχήμα, δομικά ή οργανωτικά, από τους ποικίλους «σκουάτερς» του εξωτερικού. (Ακόμα και η ίδια η χρήση της αγγλικής λέξης «squatters», η οποία σημαίνει απλώς «καταληψίες» και δεν χρησιμοποιούνταν φυσικά ομοιογενώς σε όλες τις διαφορετικές χώρες όπου δρούσαν αντίστοιχα κινήματα, γίνεται για να υπονοηθεί πως υπήρχε στο εξωτερικό ένα συγκροτημένο κίνημα, με συγκεκριμένο πρόγραμμα, αγωνιστική στρατηγική και τακτικές, λίγο πολύ ομοιογενές στις διαφορετικές εμπράγματα εκφάνσεις του, το οποίο αυτοπροσδιοριζόταν ως τέτοιο και με συγκεκριμένο όνομα –όπως, π.χ., οι κομμουνιστές). Δεύτερον, οι «συγκροτημένες απόψεις και θέσεις» δεν αποτελούν προαπαιτούμενο ενός κινήματος καταλήψεων, αλλά μπορούν να το συνοδεύουν

συμπληρωματικά ή και να το ακολουθούν. Τρίτον, οι καταλήψεις δεν απαντούσαν πάντοτε σε κάποιο οξύ στεγαστικό πρόβλημα.

Το κίνημα των καταλήψεων στις πόλεις της βιομηχανικής δυτικής Ευρώπης ήταν προγραμματικά μια έμπρακτη, πειραματική, βιωμένη κριτική στη γραμμική τμηματικότητα και τους τρόπους υποκειμενοποίησης που το φορντικό κράτος επέβαλλε, με την κάθετη/ιεραρχική κυβερνοτροπία του, στους πληθυσμούς. Και σε μεγάλο βαθμό ήταν ένα εγχείρημα που το ανέλαβαν νεανικά συναρμολογήματα με τρόπους έκφρασης πολιτικο-πολιτιστικούς (αντικουλτούρα). Αν μπορεί να γενικεύσει κανείς με όλους τους κινδύνους που αυτές οι γενικεύσεις συνεπάγονται, το συγκεκριμένο κίνημα αφορούσε μόνο δευτερευόντως μια αμυντική τακτική των φτωχών ή αποκλεισμένων στρωμάτων έναντι της έλλειψης στέγης· εξέφραζε περισσότερο μια αντίδραση σε μορφές καθυπόταξης που συνεπαγόταν το κεϋνσιανό κράτος πρόνοιας και λιγότερο μια διεκδίκηση επέκτασης ή βελτίωσής του. Ενδείξεις αυτής της προτεραιότητας είναι, αφενός ο πρωταγωνιστικός ρόλος της νεολαίας στο καταληψιακό κίνημα σε όλη την Ευρώπη και, αφετέρου, το φαινόμενο εμφανίστηκε και σε χώρες χωρίς ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα, όπως π.χ. η Ισπανία (με παρόμοια χαρακτηριστικά και σε παρόμοιους χρόνους με την Ελλάδα, αν και με μεγαλύτερη μαζικότητα) και η Δανία (με τα σαφώς πιο ξεκάθαρα «επιθυμητικά» χαρακτηριστικά από παντού).⁵³⁴

Απ' την άλλη πλευρά, τα πιο σημαντικά και μακρόβια κινήματα κινήματα καταλήψεων στην Ευρώπη, το ιταλικό, το γερμανικό, το ολλανδικό και το βρετανικό, είχαν οπωσδήποτε μεικτά χαρακτηριστικά, αφού αφενός εμφανίζονται ως προσπάθειες επίλυσης του στεγαστικού προβλήματος που αντιμετωπίζουν πολλές ευρωπαϊκές χώρες του καπιταλιστικού κέντρου κατά την περίοδο κρίσης του μεταπολεμικού μοντέλου οικονομικο-κοινωνικής αναπαραγωγής που σημάδεψε τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και επιτάχθηκε από την πετρελαϊκή κρίση του 1973, αφετέρου όμως εκφράζουν την επιθυμία «για διαφορετικές μορφές συμβίωσης και δράσης, πέρα από τις κυρίαρχες νόρμες και το κατεστημένο θεσμικό πλαίσιο».⁵³⁵ Στην Ιταλία, η βίαιη αστικοποίηση και εκβιομηχάνιση του Βορρά που απαιτούσε και συνεπαγόταν τεράστιες μετακινήσεις πληθυσμού ξεσπά ως στεγαστική κρίση το 1969, αλλά ταυτόχρονα δημιουργεί τις συνθήκες για την ανάδυση του κινήματος της «Αυτονομίας» που, εκτός από την «εργατική» συνιστώσα/μορφή εμφάνισης, είχε και τη λεγόμενη «επιθυμητική» ή «διάχυτη». Στη Γερμανία, η στεγαστική κρίση εμφανίστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 με την «άτυπη κεφαλαιακή απεργία των μεγάλων ιδιοκτητών ακινήτων, οι οποίοι αντιδρούν στη θέσπιση του ελέγχου των ενοικίων», αλλά το κύμα καταλήψεων που ήρθε ως απάντηση απέκτησε έντονα αντι-πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Στην Ολλανδία η μεταπολεμική πολιτική κοινωνικής κατοικίας φτάνει στα όριά της μετά το 1968, ενώ η ανεργία των νέων καλπάζει και τα ενοίκια ίπτανται, αλλά το διάσημο κίνημα των *Provos* προϋπάρχει στο Άμστερνταμ, με έντονη καταστασιακή δράση και την πρόταξη «συλλογικ[ών] μορφ[ών] δημιουργικότητας με σκοπό τη διάρρηξη των ορίων ανάμεσα σε τέχνη και καθημερινή ζωή». Μόνο στη Βρετανία το κίνημα έχει πρωτίστως ως στόχο «τη βελτίωση των υποβαθμισμένων όρων διαβίωσης των άστεγων οικογενειών» (οπωσδήποτε το

⁵³⁴ Για μια συνοπτική παρουσίαση των καταλήψεων σε Ισπανία και Δανία, βλ. Σούζας, ό.π., σσ. 110-12.

⁵³⁵ Σούζας, ό.π., σ. 107. Για τις συνοπτικές παρουσιάσεις των ευρωπαϊκών κινήματων που ακολουθούν, βλ. ό.π., σσ. 105-110.

ιστορικό προηγούμενο των καταλήψεων άδειων στρατοπέδων μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έπαιξε ρόλο και στο χαρακτήρα και στην αποτελεσματικότητα του βρετανικού κινήματος) και δευτερευόντως αναπτύσσει μορφές οργάνωσης της καθημερινής ζωής που αμφισβητούν το καπιταλιστικό πλαίσιο οργάνωσης προς όφελος κοινοτικών αναβιωτικών προσεγγίσεων.

Ο Ολλανδός κοινωνιολόγος Hans Pruijt διακρίνει μεταξύ πέντε (ή και έξι) διαφορετικών τύπων που έχουν κινήματα των καταλήψεων: α) της κατάληψης ως τρόπου καταπολέμησης της αποστέρησης –που συνδέεται με μορφές ανθρωπιστικού ακτιβισμού και απαιτεί οι ευεργετούμενοι να πληρούν συγκεκριμένα κριτήρια, β) της κατάληψης ως εναλλακτικής οικιστικής στρατηγικής, γ) της κατάληψης για επιχειρηματικούς σκοπούς, δ) της κατάληψης κάποιου κελύφους ή αστικού συντελεστή με σκοπό τη διατήρηση του, ε) της κατάληψης με ρητό στόχο την πολιτική σύγκρουση [και στ) της τουριστικής κατάληψης, που είναι συνήθως εφήμερη].⁵³⁶ Οι «Εξαρχειώτες» καταλήψεις ανήκουν ξεκάθαρα στην κατηγορία (β), η οποία όμως είναι η ευρύτερη και η πλέον ετερόκλητη εξ' ορισμού. Σύμφωνα με τον Pruijt, αυτή περιλαμβάνει:

- Ανθρώπους οι οποίοι δεν εντάσσονται στην κατηγορία των φτωχών που αντιμετωπίζουν οξύ πρόβλημα στέγασης, είτε γιατί είναι ανύπαντροι και χωρίς παιδιά είτε γιατί είναι νέοι και υψηλής ειδίκευσης.
- Κάποιους που δεν ήταν άστεγοι, αλλά ενδεχομένως ζούσαν σε κάποιο ενοικιασμένο δωμάτιο ή φοιτητικό ξενώνα, και ήθελαν να μετακομίσουν σε δικό τους διαμέρισμα.
- Άλλους που ήθελαν να ζήσουν κοινοβιακά και δεν μπορούσαν να βρουν κάποιο νόμιμο τρόπο να το κάνουν.
- Ριζοσπάστες υπέρμαχους του *DIY*,⁵³⁷ οι οποίοι προτιμούσαν να δημιουργήσουν οι ίδιοι τις συνθήκες στέγασής τους παρά να δεσμεύσουν τις περισσότερες ώρες τους σε μια μισθωτή εργασία προκειμένου να μπορούν να πληρώνουν ενοίκιο.
- Ανθρώπους που, μπορεί να ήταν μεσοαστικής προέλευσης, αλλά απειλούμενοι από καθοδική κοινωνική κινητικότητα επέλεξαν να αφοσιωθούν σε νέες, οικονομικά προσοδοφόρες, δραστηριότητες –π.χ. καλλιτέχνες και μουσικοί.
- Επίσης, ανθρώπους που ενδεχομένως δεν πληρούσαν τα κριτήρια ευπρέπειας που επέβαλλαν οι καταλήψεις «καταπολέμησης της αποστέρησης», για παράδειγμα λόγω του ότι ήταν εξαρτημένοι από ουσίες ή εξαιτίας του τρόπου ζωής τους.

---

⁵³⁶ Pruijt, H. (2004) «Okupar en Europa», στο: Miguel Martínez Lopez and Ramón Adell (eds) *¿Dónde están las llaves? El movimiento okupa: prácticas y contextos sociales*, Madrid: La Catarata, σ. 35-60. Αγγλική μετάφραση του κειμένου στο <http://home.kpn.nl/Kiebler/homepage%20Hans/Squatting%20in%20Europe.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

⁵³⁷ DIY: Συντομογραφία του *Do it Yourself*, ή Κάν'το Μόνος Σου. Παρότι ο όρος χρησιμοποιείται συνήθως για οποιαδήποτε δραστηριότητα κατασκευής ή επισκευής αγαθού μπορεί να γίνει από τους τελικούς χρήστες χωρίς τη μεσολάβηση επαγγελματιών, και παρότι, με αυτή την έννοια, μπορεί κάλλιστα να εντάσσεται σε μια εμπορευματική λογική, συνδέθηκε ιδιαίτερα με την υποκοουλτούρα του *punk* ως βασική συνιστώσα του αντικαταναλωτισμού της. Βλ. για παράδειγμα, https://en.wikipedia.org/wiki/DIY_ethic. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

- Εκτός από τις «νέες» κατηγορίες καταληψιών πιο πάνω, αυτός ο τύπος δεν απέκλειε και ανθρώπους που αντιμετώπιζον οξύ πρόβλημα στέγασης.⁵³⁸

Άρα λοιπόν, η απουσία συγκεκριμένων αιτημάτων και η παρουσία εσωτερικών αντιθέσεων, οι οποίες επιρρίπτονται από το ρεπορτάζ ως κατηγορίες στο «φαινόμενο» των αθηναϊκών καταλήψεων, δεν είναι μια αποκλειστικά δική τους ιδιαιτερότητα ή στρέβλωση, αλλά ένα εγγενές χαρακτηριστικό του πιο διαδεδομένου (τουλάχιστον στις δυτικές μητροπόλεις) τύπου κατάληψης. Αντίθετα, οι «σκουότερες» του κειμένου αποτελούν έναν ιδεατό, καθαρό τύπο που προσομοιάζει μεν στους καταληψίες «καταπολέμησης της αποστέρησης», με την αβλεψία όμως πως οι τελευταίοι, αφενός δεν ενοικούσαν *οι ίδιοι* στα κατειλημμένα κτήρια (αλλά τα καταλάμβαναν για λογαριασμό κάποιων άλλων, λειτουργώντας κατά κάποιον τρόπο συμπληρωματικά με το κράτος πρόνοιας), αφετέρου αποτελούσαν ένα κίνημα που βρισκόταν στην ακμή του μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και κυρίως στη Βρετανία, με μειούμενη παρουσία και επιρροή στις επόμενες δεκαετίες, όταν το κίνημα των καταλήψεων (άλλων μορφών) επεκτάθηκε σημαντικά σε άλλες χώρες με τα δικά τους κοινωνικά/πολιτισμικά πλαίσια.

Στο γενικότερο ερώτημα βέβαια, που τέθηκε προφανώς πολύ μεταγενέστερα, γιατί οι καταλήψεις στέγης στην Ελλάδα δεν αποτέλεσαν τελικά «ευρέως διαδεδομένη κοινωνική πρακτική, αλλά [περιορίστηκαν σε] καίριες υποδομές του εγχώριου ανταγωνιστικού κινήματος»,⁵³⁹ έχουν κατά καιρούς δοθεί απαντήσεις σε δύο κύριες κατευθύνσεις:

- Η πρώτη εστιάζει στην ιδιαίτερη σημασία της πυρηνικής οικογένειας η οποία, με την κοινωνική και οικονομική προστασία που αυτή προσφέρει στους νέους μέχρι και σε σχετικά προχωρημένη ηλικία, αλλά και με την προώθηση μιας οικογενειοκρατικής επίλυσης των στεγαστικών αναγκών (οικογενειακή ιδιοκτησία, «πρόικα», κληρονομιά) εμπόδιζε, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, την εμφάνιση οξέως στεγαστικού προβλήματος.
- Η δεύτερη υπογραμμίζει τις ιδιαιτερότητες της παραγωγής του οικιστικού αποθέματος στην Ελλάδα, με κύρια χαρακτηριστικά την κατάτμηση και τη μικρή κλίμακα, την απουσία του κράτους και του μεγάλου κτηματικού και κατασκευαστικού κεφαλαίου, την αυθαίρετη δόμηση με το συμπαρομαρτούν σύστημα συναλλαγών/διαφθοράς, κ.ο.κ., που διασφάλιζαν μια (κοινωνική κυρίως, και κρατική υπό όρους) ανοχή και μια ευελιξία σε ό,τι αφορά άτυπες ή ημιπαράνομες μορφές κατοίκησης, έστω και χαμηλών ποιοτικών προτύπων, πάντα όμως στο πλαίσιο της ατομικής ιδιοκτησίας ως οιονεί «ιερού» δικαιώματος.

Όπως εύστοχα σημειώνει ο Σούζας, οι δύο αυτοί παράγοντες λειτουργούν όντως αποτρεπτικά για την εμφάνιση σημαντικού στεγαστικού προβλήματος, και άρα και εναλλακτικών τρόπων επίλυσής του όπως ένα μαζικό καταληψιακό κίνημα, αλλά ταυτόχρονα «οι ίδιοι παράγοντες λειτουργούν ευνοϊκά σε ό,τι αφορά την εμφάνιση καταλήψεων ριζοσπαστικού πολιτικού χαρακτήρα, καθώς τόσο ο θεσμός της πυρηνικής οικογένειας όσο και η λογική της ατομικής

---

⁵³⁸ Όπ.π.

⁵³⁹ Σούζας, όπ.π., σ. 115.

ιδιοκτησίας τελούν υπό αμφισβήτηση εντός του θεωρητικού πλαισίου συγκρότησης του α/α 'χώρου' και της άκρας αριστεράς». ⁵⁴⁰

Για να επανέλθουμε όμως στο υπό εξέταση δημοσίευμα, μια τελευταία κατηγορία που αυτό επιφυλάσσει στις αθηναϊκές καταλήψεις είναι πως «[παρουσιάζονται] σε μια στιγμή όπου οι ελπίδες του μαζικού λαϊκού κινήματος για την πραγμάτωση της αλλαγής πολλαπλασιάζονται» (προσοχή στη χρήση εδώ του όρου «κίνημα» σε αντίθεση με τον όρο «φαινόμενο» για τις καταλήψεις). Εδώ υποβόσκει, καλά συγκαλυμμένος, ο περί προβοκατόρων λόγος –ας δούμε γιατί: κατ' αρχάς, στο κείμενο γίνεται ο υπαινιγμός πως οι καταλήψεις υπονομεύουν την «πραγμάτωση της αλλαγής». Ο τρόπος που οι καταλήψεις, οι οποίες άλλωστε επιχειρήθηκαν με την ελπίδα ότι θα αντιμετωπίζονταν με ανοχή ακριβώς λόγω της «σοσιαλιστικής» νίκης στις εκλογές, θα μπορούσαν να υπονομεύσουν την πραγμάτωση της «αλλαγής», παραμένει αδιευκρίνιστος. Άρα, αφ' ης στιγμής η κυβέρνηση είναι πια του ΠΑΣΟΚ και η εφαρμογή του προγράμματός της εξαρτάται εν πολλοίς από την ίδια, οι «ελπίδες του μαζικού λαϊκού κινήματος» θα μπορούσαν να διαψευστούν, είτε (α) από μία πολιτειακή εκτροπή προκαλούμενη, άμεσα ή έμμεσα, από τις καταλήψεις, είτε (β) από σκλήρυνση της στάσης των κρατικών μηχανισμών έναντι των καταλήψεων, η οποία όμως θα σήμαινε την καταφυγή σε «δεξιές» κατασταλτικές μεθόδους, και άρα την προδοσία των ιδεωδών της «αλλαγής», τρόπον τινά, εκ των έσω. (Το επακόλουθο ερώτημα βέβαια είναι: «τι είδους 'αλλαγή' είναι αυτή η οποία αντιμετωπίζει την πρώτη εξ αριστερών 'πρόκληση' με αυτοκατάργηση, και σε τι διαφέρει από το προηγούμενο 'καθεστώς' στο οποίο υποτίθεται ότι αντιτίθεται εάν, όταν αντιμετωπίζει παρόμοιες με εκείνο προκλήσεις, καταφεύγει στις ίδιες με εκείνο μεθόδους;»).

Την ίδια πάνω κάτω ρητορική με του ρεπορτάζ επιστρατεύουν και οι οργανώσεις νεολαίας των κοινοβουλευτικών κομμάτων, ανακοινώσεις των οποίων για τις καταλήψεις φιλοξενεί το δημοσίευμα. ⁵⁴¹ Μέχρι και η ΕΚΟΝ «Ρ. Φεραίος», παραδοσιακά πιο φιλική στα διάφορα «μεταμαρξιστικά» κοινωνικά κινήματα επισημαίνει μεν πως «[η] έλλειψη κοινωνικών χώρων, σε συνδυασμό με την οξύτητα του κοινωνικού προβλήματος, οδηγούν τη νεολαία στο να απαιτεί επαναπροσδιορισμό της χρησιμότητας και της λειτουργικότητας των δημόσιων χώρων και κτιρίων» και πως «σήμερα η νεολαία ασφυκτιά στην τιμμεντούπολη της Αθήνας», αλλά προσθέτει επίσης ότι τα αστικά κινήματα των «σκουάτερς» γίνονται γιατί υπάρχει συγκεκριμένο πρόβλημα στέγασης από τους ίδιους τους άστεγους και συνεπώς έχουν μια αυθεντικότητα, που εξασφαλίζει αντίστοιχα κοινωνική συναίνεση, χωρίς να «μπορεί [κάποιος] να ισχυριστεί ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει σήμερα στην Αθήνα». Όπως είδαμε, *όντως* δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο στην

---

⁵⁴⁰ Όπ.π., σ. 116.

⁵⁴¹ Η Ν. ΠΑΣΟΚ επισημαίνει πως «τα άτομα αυτά διαχωρίζονται από τη σημαντική μερίδα του ελληνικού λαού που αντιμετωπίζει συγκεκριμένο στεγαστικό πρόβλημα», ενώ η ΟΝΝΕΔ διατυπώνει την παρόμοια θέση «ότι οι καταλήψεις είναι μια άτυχη απομίμηση ξένων 'προτύπων', αφού μάλιστα απ' ό,τι φαίνεται, κανείς από τους 'άστεγους' δεν είχε πραγματικό πρόβλημα στέγασης» (αφαιρώντας βέβαια από το κάδρο τον «λαό» που αντιμετωπίζει «συγκεκριμένο στεγαστικό πρόβλημα» και προσθέτοντας μια υπόνοια αμυντικού εθνοκεντρισμού). Η ΚΝΕ, πιστή στη διαχρονική θέση του ΚΚΕ πως οποιαδήποτε μη ευθέως ταξική διεκδίκηση είναι αποπροσανατολιστική, αγανακτεί που «σε μια περίοδο που τα προβλήματα των εργαζομένων βρίσκονται στην πρώτη γραμμή [...] τα μόνα ζητήματα που προβάλλονται είναι το κίνημα των ομοφυλόφιλων, των γυναικών ελευθερίων ηθών και οι καταλήψεις».

Αθήνα, αλλά αυτό δεν έκανε τις αθηναϊκές καταλήψεις λιγότερο «αυθεντικές», αφού έτσι κι αλλιώς σπάνια συνέβαινε και οπουδήποτε αλλού.

12.2.3 Το «δεύτερο κύμα» καταλήψεων

Μετά την κατάληξη της πρώτης, επεισοδιακής στις μεταπτώσεις της, κατάληψης, τα επόμενα σχετικά δημοσιεύματα που εντοπίστηκαν κατά την έρευνα του αρχειακού υλικού αφορούν μια κατάληψη, και πάλι στα Εξάρχεια, τέσσερα χρόνια αργότερα από την πρώτη, και συγκεκριμένα στις 6/11/1985,⁵⁴² οπότε στο πρωτοσέλιδο της «Ε» διαβάζουμε για:

Κατάληψη κατοικίας από άστεγους φοιτητές

Το εκτεταμένο ρεπορτάζ βρίσκεται στις σ. 20-21 και συνοδεύεται από μεγάλες φωτογραφίες, που αυτή τη φορά απεικονίζουν κάποιους από τους φοιτητές να μιλούν με μια ομάδα περιοίκων («Ένας φοιτητής ενημερώνει το κοινό [για την κατάληψη]») και να εργάζονται («Μετά την κατάληψη άρχισαν οι εργασίες καθαριότητας») και όχι το κατειλημμένο κτήριο. Η θετική απεικόνιση των καταληψιών διαπερνά και όλο το κείμενο:

Το «νοίκιασαν» με κατάληψη

Άστεγοι φοιτητές, κατέλαβαν τριώροφη κατοικία στα Εξάρχεια (Χαρ. Τρικούπη 91). Και αυτό, αφού επί τρεις μήνες έψαχναν για σπίτι και δεν έβρισκαν. / «Είχαμε φτάσει σε απόγνωση» [...]. «Σαν χαμένοι γυρνούσαμε στους δρόμους της Αθήνας ψάχνοντας για ένα δωμάτιο. Μα πουθενά δεν υπήρχε ούτε ένα ενοικιαστήριο. Τι να κάναμε; [...].»

Επικροτούν

Οι γείτονες [...] μας είπαν: «Επιτέλους, να ξεβρωμίσει η γειτονιά. Το είχαν σκουπιδότοπο αυτό το σπίτι και κινδυνεύαμε να πάθουμε καμιά αρρώστια. [...]». / [...]Οι φοιτητές που μπήκαν μέσα άρχισαν από την πρώτη στιγμή εργασίες καθαριότητας, ειδοποίησαν και το δημαρχείο να στείλει συνεργείο καθαριότητας. [...]

«Θα πληρώσουμε»

Οι φοιτητές, μετά την κατάληψη, κρέμασαν ένα πανώ που έγραφε: «Κατάληψη. Ομάδα άστεγων φοιτητών». / Σε συζήτηση που κάναμε μαζί τους είπαν, μεταξύ άλλων, ότι: «Αν βρεθεί ο ιδιοκτήτης ή ιδιοκτήτες ή κληρονόμοι του σπιτιού θα προτείνουμε να δίνουμε ένα συμβολικό ενοίκιο και να μένουμε μέσα. Δεν έχουμε πού να μείνουμε [...]. Πρέπει οι άστεγοι να πάρουν τη λύση του προβλήματος στα χέρια τους. Και ο καλύτερος τρόπος είναι η χρησιμοποίηση όλου αυτού του κτιριακού δυναμικού που υπάρχει. [...] Φιλοδοξούμε να

⁵⁴² Η απόσταση των τεσσάρων ετών ανάμεσα στο πρώτο, βραχύβιο κύμα καταλήψεων και την κατάληψη της *Χαριλάου Τρικούπη 91*, προκαλεί οπωσδήποτε εντύπωση. Σύμφωνα με τον Σούζα (όπ.π., σ. 121), το μεσοδιάστημα ήταν μια περίοδος θεωρητικών ζυμώσεων και διασποράς εμπειριών από αντίστοιχα ευρωπαϊκά εγχειρήματα, μέσω κυρίως του περιοδικού *Ρήξη* και των εκδόσεων *Κομμούνα*. Οι τελευταίες, μεταξύ άλλων, εκείνη την περίοδο κυκλοφόρησαν στα ελληνικά και δύο πολύ επιδραστικά σχ.ετικά κείμενα του Guattari, το *Μοριακή Επανάσταση* και το (γραμμένο από κοινού με τον Toni Negri) *Νέοι Χώροι της Ελευθερίας*.

συμβάλλουμε στην ανάπτυξη ενός κινήματος αστέγων [...] που θα απαντήσει στην κρατική κοροϊδία, την αισχροκέρδεια και τους εκβιασμούς επιβάλλοντας το δίκαιο των κοινωνικών αναγκών των φοιτητών, των νέων, των ανέργων, των εργαζομένων, που αντιμετωπίζουν το πρόβλημα».

Ακριβώς δίπλα, δημοσιεύεται φωτογραφία χειρόγραφης λίστας με τίτλο «**Κατάληψη – Πληροφορία**» και λεζάντα «Η λίστα με τις διευθύνσεις των σπιτιών που παραμένουν ανοίκιαστα και ανεκμετάλλευτα». Τη λίστα μάλλον συνέθεσαν οι ίδιοι οι φοιτητές και μάλιστα, όπως γράφτηκε σε ολοσέλιδο δημοσίευμα της επόμενης ημέρας (με τίτλο «**Μπείτε στ' άδεια σπίτια**»), με τη βοήθεια των περιοίκων: «'Ακόμα και διευθύνσεις σπιτιών που είναι ανεκμετάλλευτα και ανοίκιαστα μας έφεραν διάφορα άτομα', είπαν φοιτητές της κατάληψης». Από τις 23 εγγραφές του καταλόγου, οι 17 αφορούν κτήρια στην ευρύτερη περιοχή Εξαρχείων-Νεάπολης (από τις υπόλοιπες: 4 αφορούν κτήρια επί της Πατησίων, από την Ομόνοια έως το Πεδίο Άρεως, μία την περιοχή γύρω από την πλατεία Βικτωρίας και μόλις μία αφορά τα Κάτω Πατήσια). Η πλειοψηφική αυτή παρουσία των Εξαρχείων στα «διαθέσιμα προς κατάληψη» κτήρια μπορεί να εξηγείται, φυσικά, από τη διαδικασία συλλογής των στοιχείων: η τελευταία προφανώς δεν ήταν προϊόν συστηματικής έρευνας, αλλά καταγραφής κάποιων ευκαιριακών παρατηρήσεων σε καθημερινές διαδρομές –από τη στιγμή που οι καταγραφείς κατοικούσαν ή σύχναζαν ή κινούνταν στα Εξάρχεια, είναι φυσικό να παρατήρησαν εκεί περισσότερα ακατοίκητα ή ανεκμετάλλευτα οικήματα. Επιπλέον, μπορεί να αντικατοπτρίζει μια αντικειμενική συγκέντρωση εγκαταλειμμένων κτηρίων στην περιοχή: όπως θα δούμε στη συνέχεια, στα τέλη του 1985, είχε κλείσει ήδη ένας χρόνος «Επιχειρήσεων Αρετή» και ταραχών με επίκεντρο την πλατεία Εξαρχείων, και αυτό πιθανά να είχε ήδη συμβάλει στην απομάκρυνση αρκετών κατοίκων από τη γειτονιά. Τέλος, η έκδηλη «προτίμηση» του καταλόγου στα Εξάρχεια, πιθανώς αντανακλά και τη διαχρονική προτίμηση των φοιτητών στη συνοικία –είτε για λόγους εγγύτητας στις διάφορες σχολές, στα βιβλιοπωλεία και τις σχετικές υποστηρικτικές υποδομές (φωτοτυπεία, κ.λπ.) είτε για τη νεολαιίστικη «ατμόσφαιρα» της περιοχής με τα αντίστοιχα δίκτυα καφέ, μπαρ, στεκιών κ.λπ.

Επιπλέον, όχι μόνο ο χάρτης που συνόδευε το ρεπορτάζ, αλλά και αυτός του λεγόμενου δεύτερου κύματος καταλήψεων στέγης, που εγκαινιάστηκε με τη *Χαριλάου Τρικούπη 91* και αναπτύχθηκε πιο αργά από το πρώτο, αλλά αποδείχθηκε ευρύτερο γεωγραφικά και πολύ ανθεκτικότερο, φανερώνει μια περιορισμένη διασπορά των καταλήψεων γύρω από το κέντρο της Αθήνας. Έχει εύλογα υποστηριχθεί ότι η επιλογή του κέντρου ως τόπου δημιουργίας καταλήψεων ήταν συνειδητή, και παρακολουθούσε την κεντρομόλα καθημερινότητα μεγάλου τμήματος του αθηναϊκού πληθυσμού, αλλά και τη χωροθέτηση, τόσο των κέντρων εξουσίας, όσο και των πολιτικών εκδηλώσεων διαμαρτυρίας ή διατύπωσης αιτημάτων προς αυτά. Η βασική διαφορά του δεύτερου κύματος καταλήψεων από το πρώτο μπορεί να εντοπιστεί ακριβώς εδώ: ενδεχομένως και εξαιτίας της πιο συστηματικής θεωρητικής και βιωματικής συζήτησης που είχε μεσολαβήσει, οι καταλήψεις πλέον δεν εξαντλούνται στην πειραματική διερεύνηση νέων τρόπων υποκειμενοποίησης και κοινωνικής συμβίωσης, αλλά βασίζονται συνειδητά στην «αλληλεπίδραση μεταξύ συλλογικών βιωματικών πλαισίων [αφενός] και [εμπρόθετης και στοχευμένης] πολιτικής δραστηριοποίησης [αφετέρου]». Η προώθηση δε νέων τρόπων πολιτικής

συμμετοχής, μέσω της χαλαρής λογικής των «ομάδων συγγένειας» σηματοδοτείται και από τα ονόματα των καταλήψεων: «Όλες παίρνουν το όνομά τους από το δρόμο στον οποίο βρίσκονται. Ο δρόμος δε δίνει πολιτικό στίγμα, μόνο χωροταξικό. Με το πέρασμα [όμως] του χρόνου, μια αντίστροφη διαδικασία συμβαίνει: τα ονόματα των δρόμων σηματοδοτούν στο πλαίσιο του αντιεξουσιαστικού χώρου το πολιτικό στίγμα της κατάληψης που υπάρχει σε αυτούς».⁵⁴³

Η επιλογή αυτή δεν σηματοδοτεί μόνο την απόρριψη κάθε παραπομπής σε «κλασικές πολιτικές ταυτότητες και κλασικά οργανωτικά σχήματα», αλλά δημιουργεί και μια εναλλακτική αστική και πολιτική εδαφικότητα. Για να χρησιμοποιήσουμε όρους των Deleuze-Guattari, το συναρμολόγημα των καταλήψεων απωθεί εσκεμμένα τις σημειωτικές μορφές έκφρασης που χαρακτηρίζουν τις ιεραρχικές συναρμολογήσεις (τις «υποταγμένες ομάδες» όπως τις αποκαλούσε ο Guattari πριν τον *Αντι-Οιδίποδα* ακολουθώντας τον Sartre), και αντίθετα επιλέγει προσημειωτικές μορφές έκφρασης (εδαφικοποίηση), αναμειγμένες με μετα-σημειωτικές (υποκειμενοποίηση των παθών: «Στο σπίτι έμεναν φεμινίστριες, εργατιστές, αυτόνομοι, αναρχικοί πανκ, κάποιοι από την κατάληψη του Χημείου [...] αλλά αυτό δεν ήταν το καθοριστικό, γιατί δεν αποκλειόταν να ήταν κάποια και φεμινίστρια και στο Χημείο και στους αυτόνομους και στο Κοντροσόλ στο Χάος»)⁵⁴⁴. Εδώ έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι, μέσω της εδαφικής ταυτοποίησης αφενός (και της έμπρακτης βέβαια συγκρότησης δεσμών με την εκάστοτε γειτονιά μέσω κοινωνικών παρεμβάσεων και ανοιχτών εκδηλώσεων), και της αποδοχής μιας υποκειμενικής πολυ-τμηματικότητας αφετέρου, οι καταληψίες απέρριπταν εμμέσως και την αντι-σημειωτική, νομαδική υποκειμενικότητα των πιο επαναστατικών/βολонταριστικών συνιστωσών του ευρύτερου αναρχικού/αντιεξουσιαστικού κινήματος.

Ενδεικτικός αυτής της διάστασης ήταν και ο σκεπτικισμός με τον οποίο αντιμετωπίστηκε η κατάληψη της *Χαριλάου Τρικούπη 91* από «σημαντικό τμήμα του 'χώρου' των αναρχικών και της άκρας αριστεράς», ενδεικτικού μιας γενικότερης απαξίωσης «απέναντι σε εκείνες τις μορφές συλλογικής δράσης που εκφράζουν μια ανανεωμένη αντίληψη για το 'πολιτικό'»,⁵⁴⁵ επηρεασμένες από τα δυτικοευρωπαϊκά νέα κοινωνικά κινήματα και σε μια κατεύθυνση διάκρισης της *πολιτικής* με τη στενή έννοια και του *πολιτικού* με την ευρύτερη. Σύμφωνα με την ανάλυση του Ν. Σούζα, η διαμάχη αναπτύχθηκε γύρω από τις εξής απόψεις (σχηματοποιώ ελαφρώς, χάριν συντομίας): α) από τη μία πλευρά, οι καταλήψεις υποστηρίχθηκαν ως ανοιχτά αυτοδιαχειριζόμενα στέκια καθημερινής συνέντευξης που θα μπορούσαν ταυτόχρονα να προσφέρουν βιοποριστική διέξοδο έξω από τις ιεραρχικές εργασιακές σχέσεις εκμετάλλευσης και να αποτελέσουν τόσο κινηματικές υποδομές όσο και αντιπρόταση στην εξάπλωση των μπαρ (τα οποία, εκτός από μηχανές αναπαραγωγής εμπορευματικών σχέσεων, αντιμετωπίζονταν και ως χώροι αποξένωσης και συνέντευξης χωρίς επικοινωνία)· β) από την άλλη πλευρά, υποστηρίχθηκε ότι «κάθε προσπάθεια ικανοποίησης επιθυμιών στο 'εδώ και τώρα' που δεν προωθεί την άμεση και συνολική σύγκρουση με τους κυρίαρχους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς, λειτουργεί απλώς ως βαλβίδα αποσυμπίεσης [...], ήτοι αντεπαναστατικά».⁵⁴⁶

⁵⁴³ Από τη Μαρλέν Λογοθέτη, αναφέρεται στο Σούζα, όπ.π., σ. 126-27.

⁵⁴⁴ Από τη συνέντευξη ενός καταληψία της *Χαριλάου Τρικούπη 91*, αναφέρεται στο όπ.π., σ. 126.

⁵⁴⁵ Όπ.π., σ. 127.

⁵⁴⁶ Όπ.π., σ. 130.

Εκτός όμως από αυτή την ενδοκινηματική διαμάχη, στις παραπάνω παρατηρήσεις πιθανώς να βρίσκεται και η εξήγηση για την αμέριστα θετική ανταπόκριση των περιοίκων που αποτυπώθηκε στο ρεπορτάζ για τις πρώτες μέρες της *Χαριλάου Τρικούπη 91*, όπως και για την απουσία αρνητικής δημοσιότητας για τις επόμενες καταλήψεις του «δεύτερου κύματος», και για τη μακροβιότητά τους: η εν λόγω κατάληψη κράτησε πέντε χρόνια, εκκενώθηκε λόγω αλλαγής του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και μεταφέρθηκε σε άλλα κτήρια· η κατάληψη του Φωτεινείου Μεγάρου (Γ' Σεπτεμβρίου και Πολυτεχνείου)⁵⁴⁷ που αποφασίστηκε από φοιτητές της ΑΣΚΤ ως ανοιχτό αυτοοργανωμένο εργαστήριο, κράτησε για μια δεκαετία· η *Λέλας Καραγιάννη* (στον αριθμό 37 του ομώνυμου δρόμου, στην Κυψέλη) παραμένει η μακροβιότερη στη χώρα, κ.ο.κ.

Ωστόσο, οι καταλήψεις του δεύτερου κύματος, που θα συνεχιστούν με ακόμα μεγαλύτερη ένταση και αρκετά διαφοροποιημένο χαρακτήρα στο τέλος πια της δεκαετίας του 1980 και τα πρώτα χρόνια της επόμενης (με αποκορύφωμα τον «θερμό χειμώνα» 1989-'90), δεν μπορούν να ερμηνευθούν επαρκώς αν δεν στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στο τι μεσολάβησε, αναφορικά με τα «Εξάρχεια» ως χωροκοινωνικό, παρα-πολιτικό, υπο-πολιτισμικό συναρμολόγημα, στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1980. Θα εστιάσουμε απ' ευθείας στον επεισοδιακό χειμώνα του 1984-85, οπότε καταγράφηκε μια σειρά συμβάντων με επίκεντρο τα Εξάρχεια, αλλά με πολύ ευρύτερη σημασία για την πολιτική και κοινωνική ιστορία της ελληνικής δεκαετίας του '80. Παραδόξως (;), τα συμβάντα αυτά πυροδοτήθηκαν από μια σπίθα απρόβλεπτη: την ανάδυση και εμφάνιση στο δημόσιο χώρο (εν προκειμένω, και όχι τυχαία, στην πλατεία Εξαρχείων) μιας περιθωριακής μουσικής υποκουλτούρας, μεταφερμένης θραυσματικά από τις αγγλικές μητροπόλεις –της υποκουλτούρας του πανκ.

---

⁵⁴⁷ Βλ. «Γίγας», Γ. (2012), «Η κατάληψη του Φωτεινείου», στο Αραπίνης, Π. (επιμ.) (2012), *Αντικουλτούρα: Η Ανάδυση ενός Νέου Κοινωνικού Υποκειμένου μετά το 1980*, Σπάρτη: Ίδιομορφή, σσ. 87-95.

13. 1984: Punks not dead (στα Εξάρχεια)

Τα συμβάντα που έθεσαν σε κίνηση τον περί «πανκ» λόγο στον ελληνικό τύπο ήταν βασικά δύο: η τετραήμερη (!) «Επιχείρηση Αρετή» της αστυνομίας στην πλατεία Εξαρχείων που κορυφώθηκε την 1/10/1984 και οι εκτεταμένες ταραχές στην περιοχή του Πολυτεχνείου και των Εξαρχείων στις 25/10/1984. Όπως θα δούμε, και στις δύο περιπτώσεις, οι «πανκ» παρουσιάστηκαν ως κοινωνικό φαινόμενο αλλά λειτούργησαν περισσότερο ως αφορμή για να επανέλθουν στο προσκήνιο τα Εξάρχεια ως αντικείμενο ενός πολιτικού (και λιγότερο κοινωνιολογικού) λόγου. Αξίζει πάντως να αναφερθεί πως, κατά τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, ο λόγος για τα Εξάρχεια είχε υποχωρήσει σημαντικά και σε αυτό είχαν παίξει οπωσδήποτε ρόλο οι γενικά ήρεμες επέτειοι του «Πολυτεχνείου».

13.1 Η προσωρινή εκχειρίδα

Ο εορτασμός της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, που είχε σταθεί συχνά αφορμή για ταραχές στην Αθήνα κατά τη δεκαετία του '70 (με αποκορύφωμα φυσικά τις δολοφονίες των δύο διαδηλωτών το 1980), μετά την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ και για δύο τουλάχιστον χρόνια, γινόταν χωρίς σοβαρά προβλήματα. Μάλιστα, κυβέρνηση, συμμετέχοντες και τύπος επιχείρησαν να του προσδώσουν το χαρακτήρα που είχε τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια.

Πρώτα απ' όλα, συμφωνήθηκε η πορεία να καταλήγει και πάλι στην αμερικανική πρεσβεία:

Πολυτεχνείο: Πορεία ως την Πρεσβεία

Αποφάσισε η ΕΦΕΕ

έγραφε στην πρώτη σελίδα στις 10/11/1981 η «Ε» (και επιβεβαιωνόταν 4 μέρες μετά, όταν στον κύριο τίτλο έγραφε: «**Η Κυβέρνηση αποφάσισε: Πορεία στην Πρεσβεία**») και στο σχετικό άρθρο της σ. 8 αναφερόταν μεταξύ άλλων πως «στόχος της ΕΦΕΕ είναι να απομακρύνει τον κίνδυνο μετατροπής του γιορτασμού του Πολυτεχνείου σε πανηγυράκι και να διαφυλάξει το πραγματικό του νόημα». Έπειτα, σε μια κίνηση περαιτέρω γραμμομοριοποίησης της μνήμης της εξέγερσης, προφανώς αντίθετη με τον εκφρασμένο στόχο της ΕΦΕΕ αλλά κατά κάποιο τρόπο συμβατή με τις πρακτικές της (μια και αποτελούσε «ένα από τα κυριότερα αιτήματα του μαθητικού και ευρύτερα του κινήματος νεολαίας της Μεταπολίτευσης»)⁵⁴⁸, η κυβέρνηση αποφάσισε να γίνει «**Σχολική γιορτή η 17^η Νοέμβρη**» (12/11/1981, σ. 1).⁵⁴⁹

⁵⁴⁸ Κουρή, Γ (2010) «Γιορτή του Πολυτεχνείου: Η εξέγερση ως σχολικός θεσμός», από το Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), ό.π., σ. 79-81.

⁵⁴⁹ Η πρωτοφανής δυσκολία που αντιμετώπισαν οι εκπρόσωποι των επίσημων κρατικών εκπαιδευτικών θεσμών, το ότι έπρεπε να διαχειριστούν θέματα σύγχρονης πολιτικής ιστορίας και μάλιστα το γεγονός πως από την πλευρά του «κακού» βρίσκονταν οι ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας, επιλύθηκε με την «προσαρμογή των έτοιμων από τις εθνικές σχολικές εορτές πρακτικών στα νέα δεδομένα»: «αμφίβολης ποιότητας και προέλευσης ποιήματα» συνδυάστηκαν με πανηγυρικούς με «ρομαντικό και ηρωικό ύφος», όπου η εμβάθυνση στα πολιτικά συγκείμενα των γεγονότων φυσικά αποφευγόταν, όπως και οι αναφορές στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα, τις οργανώσεις που το πλαισίωσαν, κ.λπ. Πάντως, ο εορτασμός της εξέγερσης του Πολυτεχνείου στα σχολεία συνέτεινε στην εδραίωση της

Γενικά, ο ενθουσιασμός της «αλλαγής» έδωσε την εντύπωση πως «**Άρχισε η δικαίωση του 'Πολυτεχνείου'**» (13/11/1981, σ. 11), εκτίμηση που η «Ε» απέδιδε σε δύο στοιχεία:

- Ότι για πρώτη φορά σε επέτειο του Πολυτεχνείου δεν είναι στην εξουσία η Δεξιά, η οποία σαν πολιτική δύναμη ήταν απύσχα από τον ξεσηκωμό του Νοέμβρη '73 και, μετά την μεταπολίτευση, σαν Κυβέρνηση, προσπάθησε να ενσωματώσει το νόημα εκείνου του αγώνα στην ιδεολογία και την πολιτική της («όλοι κάναμε το Πολυτεχνείο») ή να χτυπήσει με τα ΜΑΤ τις εκδηλώσεις που δεν συμφωνούσε (πορείες προς την αμερικάνικη πρεσβεία).

- Ότι για πρώτη φορά σε επέτειο του Πολυτεχνείου είναι στην εξουσία μια πολιτική δύναμη (το ΠΑΣΟΚ), που τότε (σαν ΠΑΚ) μετείχε ενεργά στον ξεσηκωμό και μετά τη μεταπολίτευση διαφωνούσε σφοδρά στην άποψη ότι ο ξεσηκωμός δικαιώθηκε («ο αγώνας συνεχίζεται») και στηλίτευε κάθε χρόνο τον τρόπο με τον οποίο η κυβέρνηση της Δεξιάς επέτρεπε να τιμάται η επέτειος.

Πράγματι, η πορεία του 1981 θύμιζε, σύμφωνα με την «Ε», εκείνη του 1975:

ΕΙΡΗΝΙΚΑ, ΕΛΕΥΘΕΡΑ

Μεγαλειώδης η πρώτη πορεία της Αλλαγής

Πέρσι, με ΜΑΤ

θριαμβολογούσε ο κύριος τίτλος στις 16/11/1981 και τα σχετικά ρεπορτάζ στις σ. 8-9 είχαν τίτλο

ΛΟΥΛΟΥΔΙΑ

εκεί που τα ΜΑΤ πέρσι σκότωναν

Ήρθε η πρώτη δικαίωση του λαού

Ακόμα και σε αυτή την πορεία δεν έλειψαν τα μικροσυμβάντα («Κάποιοι που επιχειρήσαν, μετά τη διάλυση του κύριου όγκου της πορείας, να προκαλέσουν, ρίχνοντας δύο «μολότωφ» σε απόσταση από την πρεσβεία επισημάνθηκαν, απομονώθηκαν και εξουδετερώθηκαν από τις ομάδες περιφρούρησης [...]») αλλά οπωσδήποτε αυτά καταγράφηκαν ως ασήμαντα.

Απολύτως τίποτα δεν φαίνεται να διατάραξε την πορεία του 1982, που χαιρετίστηκε και πάλι από την «Ε» με θριαμβικό πρωτοσέλιδο (18/11/1982):

ΠΟΡΕΙΑ-ΣΕΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΗΠΑ-ΝΑΤΟ

Η μεγαλύτερη μετά το 1974

Ειρηνική, ενωτική

Αντίθετα, στον εορτασμό του 1983 («**Οργή λαού – Πορεία γίγας**») σημειώνει η «Ε» στην πρώτη σελίδα στις 18/11/1983, αλλά δεν της αφιερώνει τον κύριο τίτλο), σημειώθηκαν κάποιες συγκρούσεις, φαίνεται όμως ότι ήταν περιορισμένης έκτασης. Στο ρεπορτάζ με τίτλο «**Άγριο ξύλο με αναρχοαυτόνομους**», στο κάτω μέρος της πρώτης σελίδας, σημειώνεται πως

πολιτισμικής ηγεμονίας της αριστεράς (κυρίως μέσω της μουσικής της παράδοσης) που χαρακτήρισε τη μεταπολίτευση παράλληλα με την ιδεολογική και πολιτική αποδυνάμωση των προταγμάτων και των θέσεων της.

[τ]α επεισόδια, που για 1½ ώρα αναστάτωσαν την Πατησίων και την λεωφόρο Αλεξάνδρας, άρχισαν όταν οι αστυνομικοί και ομάδα των ΜΕΑ, επιτέθηκαν στους εκατοντάδες 'αναρχοαυτόνομους' γιατί έκαιγαν σημαίες και σκόρπιζαν τα στεφάνια από την πύλη του Πολυτεχνείου. [...] Με τα κλομπς και τις γροθιές χτυπούσαν τους συλληφθέντες και στη συνέχεια τους υποχρέωσαν να καθήσουν στο πεζοδρόμιο, ώσπου πήγε και τους παρέλαβε η κλούβα. Οδηγήθηκαν στη Γεν. Ασφάλεια Αθηνών δέκα, περίπου, άτομα.

Το συμβάν αυτό αποτελεί στην ουσία τη λήξη της περιόδου ύφεσης στο «πρόβλημα» των Εξαρχειών, η οποία διάρκεσε για δύο χρόνια. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι η εκχειρία μεταξύ των «Εξαρχειών» και του κράτους συνέπεσε με την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, η οποία υπήρξε και η πιστότερη στις σοσιαλιστικές διακηρύξεις του. Όπως σημείωνε η Αντ. Μαυρομάτη στον «Σχολιαστή»,

στα τέλη του 1983 [...] όταν το MORATORIUM του ΠΑΣΟΚ με το ΚΚΕ⁵⁵⁰ και οι συναινετικές λύσεις στη ΓΣΕΕ έχουν δώσει τα πειστικότερα δείγματα γραφής για το θρίαμβο των συναινετικών διαδικασιών σε βάρος της κοινοβουλευτικής αριστεράς και τη, συντριπτική για την όποια δυναμική της, ενσωμάτωσή της στις λογικές της αστικής ανάπτυξης. Από το σημείο αυτό και μετά, η εκκαθάριση λογαριασμών με το κομμάτι κοινωνίας, που εμμένει στην αυθόρμητη (ή και στην πολιτική) αμφισβήτηση των σχέσεων εξουσίας και που επικεντρώνεται στα Εξάρχεια γίνεται εκ του ασφαλούς.⁵⁵¹

Ωστόσο, το πρώτο σοβαρό επεισόδιο που εγκαινίασε πράγματι την περίοδο «εκκαθάρισης λογαριασμών» ήρθε έναν χρόνο περίπου αργότερα, με τη μορφή της αστυνομικής «Επιχείρησης Αρετή» στην πλατεία Εξαρχειών.

---

⁵⁵⁰ Μορατόριουμ: η «αναστολή του κομματικού ανταγωνισμού του ΚΚΕ προς το ΠΑΣΟΚ τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του τελευταίου». Η στρατηγική αυτή επιλογή του ΚΚΕ εδραιώθηκε στο έδαφος μιας αντιδεξιάς συσπείρωσης και με τη σειρά της ενέτεινε τη διαιρετική γραμμή Δεξιά-Αντιδεξιά. Όπως σημειώνουν οι Π. Παναγιωτόπουλος και Ν. Τζήμος, ήταν «ο ριζοσπαστισμός του ΠΑΣΟΚ, η μεγάλη του απήχηση σε ευρέα λαϊκά στρώματα, ο αντιαμερικανισμός του και η ουσιαστική του απόσταση από ενδοκομμουνιστικές διαμάχες» που επέτρεψαν στο ΚΚΕ να αντιμετωπίσει θετικά την διαφανόμενη εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ και να συμπαραταχθεί μαζί του. Όμως, τελικά, από τη συστράτευση αυτή οφελημένο ήταν ξεκάθαρα το ΠΑΣΟΚ, το οποίο απ' τη μια διέυρνε «από τα αριστερά την κοινωνική του βάση» και απ' την άλλη κατέκτησε «μια 'ιστορική' και ηθική νομιμοποίηση που στο πλαίσιο της μεταπολιτευτικής αριστερής ηγεμονίας ήταν κρίσιμη». Τα παραπάνω μεταφράστηκαν και εκλογικά, τόσο στις ευρωεκλογές του 1984 όσο και στις βουλευτικές εκλογές του 1985, όταν τα δύο ΚΚΕ κατέγραψαν σημαντικές απώλειες σε όφελος του «συμμάχου» τους. Το ΚΚΕ τελικά απέσυρε τη στήριξή του μετά από την ανακοίνωση του Σταθεροποιητικού Προγράμματος της ελληνικής οικονομίας και την αλλαγή της στάσης του ΠΑΣΟΚ στο ζήτημα της ΕΟΚ. Βλ. Παναγιωτόπουλος, Π., Τζήμος, Ν. (2010) «Μορατόριουμ: Η αντιδεξιά στήριξη της Αριστεράς στο ΠΑΣΟΚ 1981-1986», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π., όπ.π., 342-6.

⁵⁵¹ Μαυρομάτη, Α. (1986) «Τα Εξάρχεια δεν είναι μόνα», *Σχολιαστής*, τ. 39, 6/1986, σ. 33.

13.2 Οι «πανκ» ως εξαφανιζόμενος μεσολαβητής

13.2.1 Η πρώτη «επιχείρηση Αρετή»

Η αστυνομική επιχείρηση εκκαθάρισης της πλατείας Εξαρχείων προετοιμαζόταν από μερίδα του τύπου για αρκετό καιρό πριν πραγματοποιηθεί. Όπως σημειώνει πολλά χρόνια αργότερα η δημοσιογραφική ομάδα του «Ιού»,

Το εναρκτήριο λάκτισμα δόθηκε στις 14 Σεπτεμβρίου [1984], μ' ένα τρομολαγνικό δισέλιδο του «Εθνους» που έφερε τον εύγλωττο τίτλο «Και τώρα οι... "Σιού". Εξάρχεια: μετά τα ναρκωτικά και τους αναρχικούς, ήρθαν οι πανκ με τα ξυρισμένα κεφάλια». / Στο ρεπορτάζ της η δημοσιογράφος Καρίνα Λάμψα αναπαρήγαγε τον λόγο κάποιων περιοίκων που διαμαρτύρονταν για την «παθητικότητα» της αστυνομίας απέναντι στην απειλή μιας δεκαριάς πισσικαδών με «μαλλιά κομμένα σαν βούρτσα, βαμμένα συχνά σε διάφορα χρώματα», που κατηγορούνταν ότι ζητιανεύουν, φοβίζουν τους ηλικιωμένους, παρατάνε μπουκάλια μπίρας εδώ κι εκεί και κατουράνε δημόσια όπου βρουν. / [...] Κεντρική ιδέα του δημοσιεύματος ήταν -τι άλλο;- η ανάγκη εκκαθάρισης από τους «περιθωριακούς». [...] Τις ίδιες ακριβώς μέρες συγκροτούνταν η ΕΛ.ΑΣ., με την ενοποίηση Αστυνομίας Πόλεων και Χωροφυλακής. Η εκκαθάριση των Εξαρχείων θα αποτελέσει έτσι κι ένα test drive για τη διαπίστωση (και επίδειξη) των επιχειρησιακών δυνατοτήτων του νέου σώματος.⁵⁵²

Η ανάγκη εντοπισμού μιας συγκεκριμένης, μονοσήμαντα ταυτοποιήσιμης ομάδας στο ρόλο της κοινωνικής απειλής (και γι' αυτόν το ρόλο προσφέρονταν αναμφίβολα οι πανκ, με τις έκδηλες υποπολιτισμικές τους στυλιστικές επιλογές) οφείλεται στον χαρακτήρα των «Επιχειρήσεων Αρετή» της δεκαετίας του 1960, οπότε αναφέρονταν σε «διακριτές αστυνομικές επιχειρήσεις εναντίον του κόσμου της νύχτας και του λούμπεν προλεταριάτου των αστικών κέντρων». Οι επιχειρήσεις αυτές γίνονταν περισσότερο για να επιδειχθεί η «ηθικοποιούσα δράση» του κράτους και των κατασταλτικών βραχιόνων του ειδικότερα, και ο θεαματικός τους χαρακτήρας πιστοποιούνταν από το ότι πολλές φορές «κινηματογραφούνταν για να προβληθούν υπό τη μορφή 'επικαίρων' στους κινηματογράφους».⁵⁵³ Μια και οι πανκ δεν ήταν οι συνηθισμένοι περιθωριακοί με τους οποίους το κοινό ήταν εξοικειωμένο (όπως οι «ανώμαλοι», οι τσιγγάνοι, οι μικροκακοποιοί, κ.λπ. προηγούμενων δεκαετιών), χρειαζόταν μια «εισαγωγή στο πρόβλημα»: αυτή τη λειτουργία είχε αναλάβει ο τύπος, δια δημοσιευμάτων όπως αυτό του «Εθνους» που αναφέρθηκε.

Το πρώτο σχετικό με τα Εξάρχεια δημοσίευμα εκείνης της περιόδου που εντοπίσαμε στην *Ελευθεροτυπία*, ήταν μετά από την αστυνομική επιχείρηση. Την παραμονή ωστόσο της επιχείρησης, στις 30/9/1984, «και ενώ είχαν ήδη αρχίσει οι προπαρασκευές της [επιχείρησης] με

---

⁵⁵² Κωστόπουλος, Τρίμης, κ.ά (2007), ό.π. Όσον αφορά τα «εγκαίνια» της ΕΛ.ΑΣ., πράγματι, σχεδόν ένα μήνα μετά από την «Επιχείρηση Αρετή» (στις 5/11/1984), το πρωτοσέλιδο της «Ε» αναγγέλλει: «**ΕΝΙΑΙΑ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ / Το πρόβλημα βρήκε λύση 60 χρόνια μετά**»

⁵⁵³ Λαγός, Ε. (2010), «Επιχείρηση Αρετή: Αστυνομική καταστολή και συντήρηση ενός μύθου», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π., ό.π., σ. 201-4. Ενδεικτικός τίτλος δημοσιεύματος από τη δεκαετία του 1970: «**Αιφνιδιασμός στον υπόκοσμο: Η συγκομιδή κυρίως κλέφτες και ηδονοβλεψίες**» (*Ελευθεροτυπία*, 31/1/1976, σ.1)

τους καθημερινούς αστυνομικούς ελέγχους στα Εξάρχεια»,⁵⁵⁴ η «Ε» δημοσίευσε ένα ανυπόγραφο κείμενο με τίτλο: «**Πλατεία Κολωνακίου: Η νύχτα των... σαγονιών**» στο οποίο μεταξύ άλλων γραφόταν:

Νεαροί (σπανίως και κοπέλες) πιασμένοι χέρι χέρι, αγκαλιά δυο δυο αναστατώνουν την πλατεία, ρίχνουν ένα φιλί στα πεταχτά. Ντοπαρισμένοι από τη μουσική και το οινόπνευμα (και άλλα πολλά) σε μέρη που πολλοί χαρακτηρίζουν απαράδεκτα, χαίρονται την αυτονομία τους, τον έρωτα, όπως μόνον αυτοί τον εννοούν, χωρίς κανείς να τολμά να τους εμποδίσει. Εμείς που τους βλέπουμε, αγανακτούμε, σοκαριζόμαστε, τους φοβόμαστε. Οι ομοφυλόφιλοι και οι ταραξίες μας διώχνουν από το Κολωνάκι με τις ασχήμιες τους και με την επιθετικότητά τους.

Η δομική αναλογία των δύο δημοσιευμάτων (του *Έθνους* για τα Εξάρχεια και της *Ελευθεροτυπίας* για το Κολωνάκι) και η χρονική τους σύμπτωση δεν είναι ασφαλώς τυχαία. Δαιμονοποιούν και τα δύο συμπεριφορές που δεν μοιάζουν απαραίτητα παραβατικές (στην πρώτη περίπτωση μεταφέρονται «οι κραυγές απόγνωσης των κατοίκων» για τους «πανκ με τα ξυρισμένα κεφάλια» και στη δεύτερη εκφράζεται αγανάκτηση, σοκ και φόβος για ομάδες νεαρών που φιλιούνται «στα πεταχτά») αλλά έχουν τρία κοινά χαρακτηριστικά: (α) αφορούν νέους ανθρώπους, (β) με αντισυμβατικές, εκτός νόμου, ατομικές επιλογές τρόπων έκφρασης, οι οποίοι (γ) υπονοείται ότι κάνουν χρήση ουσιών. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτά αρκούν για να στοιχειοθετήσουν την ύπαρξη σοβαρού κοινωνικού προβλήματος που απαιτεί αντιμετώπιση.

Με τέτοιου είδους προϊδεασμό, η «κοινή γνώμη» ήταν προετοιμασμένη να δεχτεί τα πρωτοσέλιδα στις 2/10/1984. Η *Ελευθεροτυπία*, στο κάτω αριστερό μέρος της πρώτης σελίδας της, φιλοξενεί φωτογραφία ομάδας αστυνομικών (με απλές στολές), ένας εκ των οποίων κρατά ακινητοποιημένο έναν νεαρό με κεφαλοκλείδωμα. Υπάρχει τίτλος πάνω από τη φωτογραφία:

Νυχτερινή επιδρομή στα Εξάρχεια

Η λεζάντα δίπλα της γράφει:

Η «Επιχείρηση Αρετή» της Αστυνομίας στα Εξάρχεια κορυφώθηκε τη νύχτα, όταν: 300 αστυνομικοί μπλόκαραν την πλατεία, μοίρασαν ξύλο και έκαναν συλλήψεις (3 άτομα οδηγήθηκαν στην Ασφάλεια), και έλεγχο ταυτοτήτων στη μέση του δρόμου. / Από την πλευρά της η αστυνομία ανακοίνωσε ότι έχει τρεις τραυματίες από επίθεση νεαρών. Η πλατεία αναστατώθηκε δύο ώρες. Στη φωτογραφία αστυνομικοί εν δράσει...

Το σχετικό ρεπορτάζ του Γ. Κανελλάκη, στη σελ. 14, έχει τίτλο

Σε καραντίνα για μια χούφτα πανκ

Η φωτογραφία που συνοδεύει το κείμενο απεικονίζει την πλατεία Εξαρχείων από ψηλά, και συνοδεύεται από τη λεζάντα: «Κέντρο επεισοδίων και αναταραχής έγινε τελευταία η πλατεία Εξαρχείων. Οι πανκ από τη μια και η συνεχής παρουσία των αστυνομικών από την άλλη δημιουργούν προβλήματα στους κατοίκους».

⁵⁵⁴ Ανυπόγραφο, «Η 'ενάρετη' 4η εξουσία», *Σχολιαστής*, τ. 20, 11/1984, σ. 36.

Η «Επιχείρηση Αρετή» της προηγούμενης νύχτας («Πραγματοποιούμε ειδική εξόρμηση για να ξεκαθαρίσουμε την περιοχή», ισχυρίστηκαν οι εκπρόσωποί της), συνίστατο στην απροειδοποίητη εισβολή αστυνομικών δυνάμεων στην πλατεία Εξαρχείων («κλούβες, περιπολικά και δεκάδες αστυνομικοί, ένστολοι ή χωρίς στολή») και στη μαζική σύλληψη δεκάδων «νεαρών, που τους οδηγούσαν στην Ασφάλεια Αθηνών για ‘εξακρίβωση στοιχείων’». Ο λόγος, όπως προκύπτει από το ρεπορτάζ, ήταν ότι οι καταγγελίες κατοίκων «των γύρω πολυκατοικιών» οι οποίοι «‘τρύπωναν’, όπως είπαν, στα σπίτια τους από νωρίς τα τελευταία βράδια, γιατί ‘κάποιο μπουκάλι θα τους σημάδευε στο κεφάλι’». Ο «χορός των μπουκαλιών» ξεκινούσε κάθε βράδυ «κατά τις 10.30-11» από «κάποια ξένα στοιχεία [που] έριξαν άγκυρα στα Εξάρχεια [...] τον τελευταίο μήνα».

Το ρεπορτάζ φιλοξενεί τις απόψεις περιοίκων, εκ των οποίων άλλοι εστιάζουν στην «αυθαίρετη αστυνομική βία» που εξαπολύθηκε σε βάρος τους και άλλοι στα «ξένα στοιχεία που τον τελευταίο καιρό ξεφύτρωσαν στα πόδια τους».

Ας δούμε όμως ποιους χαρακτηρίζουν «ξένα στοιχεία» οι κάτοικοι των Εξαρχείων: / -Χρ. Βάγγας, υπάλληλος: «Πρόκειται γι’ αυτούς τους περίεργα κουρεμένους, που τον τελευταίο καιρό ‘προσγειώθηκαν’ στα Εξάρχεια». / -Τι κάνουν αυτοί; / -Μεθάνε κάθε βράδυ και σπάνε μπουκάλια. Απ’ ό,τι έχω ακούσει, τους ονομάζουν πανκ. Μπορεί και να μην είναι πανκ, αλλά να αυτοαποκαλούνται έτσι. [...] / - Βασ. Διογανόπουλος, μηχανικός: «Μια ομάδα από 20-30 άτομα φασιστοειδή που τους αποκαλούν πανκ, εισέβαλαν στα Εξάρχεια και αναστατώνουν τον κόσμο. Πρέπει το συντομότερο να εξαφανιστούν». / - Τι κάνουν αυτά τα άτομα; / - Κατ’ αρχήν οι περισσότεροι έχουν κρεμασμένο στο λαιμό τους τον αγκυλωτό σταυρό. Χαιρετάνε φασιστικά και ενοχλούν τον κόσμο. Τη νύχτα μεθάνε και πετάνε μπουκάλια στα κεφάλια των περαστικών. Θεωρείται απαράδεκτη η κατάσταση. Οι αστυνομικές δυνάμεις εκεί να κάνουν έλεγχο και όχι στις παρέες, που ήσυχα πίνουν την μπίρα τους ή τον καφέ τους στην πλατεία Εξαρχείων.

Από το δημοσίευμα δεν προκύπτει καμία σύνδεση ανάμεσα στα «ξένα στοιχεία» (χαρακτηρισμός που επαναλαμβάνεται τουλάχιστον τέσσερις φορές στο κείμενο), εξαιτίας των οποίων η «πλατεία Εξαρχείων είχε χάσει τελευταία τη φυσιογνωμία της», και των τοπικών ιδεολογικο-πολιτικών συναρμολογήματων με τα οποία συνδεόταν κατά κανόνα η «πλατεία». Αντίστοιχα, η «Επιχείρηση Αρετή» παρουσίαζε καινοφανή στοιχεία σε σχέση με τις προηγούμενες αστυνομικές επιδρομές στα Εξάρχεια, με την έννοια ότι εκείνες (είτε στόχευαν σε γραφεία και στέκια συγκεκριμένων πολιτικών οργανώσεων ή εκδοτών, είτε εξαντλούνταν στο κυνηγητό διαδηλωτών στους δρόμους) ακολουθούσαν μετά από συγκεντρώσεις ή διαδηλώσεις που κατέληγαν σε συγκρούσεις ή βίαια επεισόδια και δεν ενέσκηπταν, όπως αυτή, ξαφνικά και απροειδοποίητα, για λόγους διατάραξης κοινής ησυχίας –και πάντως, ποτέ σε τέτοια κλίμακα (θυμάται εδώ κανείς το επεισόδιο της μπουάτ «Τιπούκειτος»). Απ’ την άλλη, και η κατασταλτική αστυνομική δράση ως τέτοια, μπορεί να είχε ως δηλωμένο στόχο τους θορυβοποιούς «πανκ», αλλά τελικά εξαπολύθηκε εναντίον όλων αδιακρίτως των θαμώνων των καφέ και των μπαρ γύρω απ’ την πλατεία:

Η ισχυρή αστυνομική δύναμη [σ.σ.: «300 με στολή και με πολιτικά»] έφτασε με κλούβες, στα Εξάρχεια, κατά τις 10 η ώρα. Οι αστυνομικοί, με διάφορους σχηματισμούς, έκαναν μπλόκο

στην πλατεία και άρχισαν να χτυπάνε τους πολίτες, χωρίς καμία απολύτως διάκριση. [...] Οι αστυνομικοί, ομάδες-ομάδες, εισέβαλαν σε κινηματογράφους, ουζερί και καφετέριες. Άρπαζαν όσους μπορούσαν από τους πελάτες, τους χτυπούσαν, τους έπιαναν από τα μαλλιά, τους έσερναν στους δρόμους και τους έβαζαν στις κλούβες. [...] Άλλη ομάδα αστυνομικών επιτέθηκε στις 10.40 σε ομάδα πολιτών (υπήρχαν και μανάδες με παιδιά) που βρίσκονταν στην εξώπορτα της πολυκατοικίας Αραχώβης και πλατείας Εξαρχείων. / Αφού έπιασαν τους άνδρες, άφησαν τις γυναίκες που άρχισαν να ουρλιάζουν και να καλούν σε βοήθεια. Οι αστυνομικοί ασυγκίνητοι συνέχισαν την καταδίωξη, τους ξυλοδαρμούς και τη βία σε άλλους πολίτες που είχαν παγιδευτεί στην πλατεία. [...] Το σάρωμα, η βία, η καταδίωξη, οι συλλήψεις και οι ξυλοδαρμοί συνεχίστηκαν μέχρι τις 10.50 το βράδυ.⁵⁵⁵

Καμία αναφορά δεν γίνεται στο κείμενο για «περίεργα κουρεμένους» νεαρούς, «πανκ» που «έσπαγαν μπουκάλια» ή οτιδήποτε σχετικό. Αντίθετα, το κείμενο βρήκει περιγραφών όπως οι παραπάνω, που παραπέμπουν σε στρατιωτική επιδρομή κατά αμάχων.

Όπως συνήθως συμβαίνει σε παρόμοιες περιπτώσεις, στο ρεπορτάζ δίνεται συνέχεια τις επόμενες ημέρες και μάλιστα με μεγαλύτερη έμφαση, με στόχο την «εμβάθυνση» σε θέματα που το αρχικό συμβάν εξέθεσε αλλά η επείγουσα καταγραφή του δεν επέτρεψε να εξεταστούν ή να παρουσιαστούν. Έτσι και τώρα, το σχετικό δημοσίευμα της «Ε» στις 3/10/1984 απλώνεται πια στο κεντρικό δισέλιδο της εφημερίδας (έχοντας ως γενικό τίτλο –σε πλαίσιο στις εξωτερικές επάνω γωνίες των σελίδων- «Ο 'ΠΟΛΕΜΟΣ' ΤΩΝ ΕΞΑΡΧΕΙΩΝ») και φιλοξενεί διαφορετικά ρεπορτάζ, τα οποία συνδέονται με το νήμα μιας υποτιθέμενης «κοινωνικής κρίσης» της οποίας οι συγκρούσεις στα Εξάρχεια ή (και αυτό υπονοείται καθώς δεν αναφέρεται πουθενά ρητά) και η ίδια η εμφάνιση των «πανκς» στον δημόσιο χώρο εμφανίζονται ως σύμπτωμα.

Όπως για παράδειγμα, στη συγκέντρωση διαμαρτυρίας που έκαναν «εκατοντάδες νέοι [στην πλατεία Εξαρχείων] για τις εφόδους της Αστυνομίας και τις συλλήψεις των πολιτών», όπου «διαβάστηκαν και μοιράστηκαν ανάλογες προκηρύξεις από την 'ΕΚΟΝ ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ' από 'Αριστερές συσπειρώσεις Φοιτητών' και από τους Αναρχικούς»: η προκήρυξη της «ΕΚΟΝ ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ» κάνει λόγο για «επιλογή της κυβέρνησης να αντιμετωπίζει τα προβλήματα που δημιουργεί η κοινωνική κρίση με αστυνομικές μεθόδους» (η έμφαση δική μας).

Τα περί «κοινωνικής κρίσης» επαναλαμβάνονται και στο ρεπορτάζ για τον «εξωραϊστικό σύλλογο των Εξαρχείων» (ο οποίος είχε γραφεία στη γωνία Εμμ. Μπενάκη και Αραχώβης), όπου πάντως η έμφαση (και μέσω του τίτλου «Δεν ζητήσαμε επέμβαση της Αστυνομίας») δίνεται στον αυθαίρετο χαρακτήρα της αστυνομικής επέμβασης:

«Ουδέποτε ενοχλήσαμε τον υπουργό Δημ. Τάξης κ. Γιάν. Σκουλαρίκη για προβλήματα των Εξαρχείων. Ποτέ δεν στείλαμε υπόμνημα ή καταγγελίες ή αναφορές, για ό,τι έχει σχέση με την περιοχή Εξαρχείων, και τους ανθρώπους που μένουν ή συχνάζουν σ' αυτή». / [...] Η κατάσταση των Εξαρχείων είναι κοινωνική υπόθεση και δεν πρόκειται να λυθεί με επεμβάσεις της Αστυνομίας. Μην ξεχνάμε ότι πολλοί κάτοικοι αναγκάζονται να φύγουν από τα Εξάρχεια,

⁵⁵⁵ Από το ρεπορτάζ «ΑΓΡΙΟ ΞΥΛΟ ΚΑΙ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ», *Ελευθεροτυπία*, 2/10/1984, σ. 40.

εξαιτίας των εμφανίσεων της Αστυνομίας. [...] Τα Εξάρχεια είναι μια περιοχή, που πράγματι έχει κοινωνικά προβλήματα. Οι νέοι, που συγκεντρώνονται στην πλατεία, δυστυχώς γίνονται στόχος ορισμένων. Αυτά τα παιδιά, αν καθήσει κάποιος και τα συζητήσει θα διαπιστώσει ότι αντιμετωπίζουν ένα σωρό προβλήματα. Από ανεργία μέχρι ένα σωρό άλλα [...].

Έχουμε εδώ, μετά από αρκετά χρόνια, και ανεξάρτητα από τις προθέσεις των ομιλούντων,⁵⁵⁶ την επανεμφάνιση ενός λόγου περί «προβληματικών Εξαρχείων». Μόνο που, αυτή τη φορά, υπάρχει αλλαγή τόνου και, εν μέρει, περιεχομένου: στα Εξάρχεια, συμπυκνώνεται ή αναδεικνύεται, όχι πια μία σύγκρουση πολιτικού ή ιδεολογικού χαρακτήρα, αλλά ένα ευρύτερο κοινωνικό πρόβλημα, μια *κοινωνική κρίση*. Θα δούμε και στη συνέχεια πώς συντίθεται αυτός ο λόγος προς το παρόν τονίζουμε πως δεν δημιουργείται εκ του μηδενός, αλλά αποτελεί μετεξέλιξη ή προσαρμογή του προηγούμενου πολιτικο-συγκρουσιακού λόγου στη συγκυρία. Άλλωστε, αντίστοιχα, και τα κοινωνικά φαινόμενα που ο λόγος αυτός επιχειρεί να αναπαραστήσει ή από τα οποία φαινομενικά παράγεται δεν αναδύονται εν κενώ, κοινωνικά και χωρικά, αλλά περιλαμβάνουν και αναπαράγουν, σε πολύπλοκες διαδράσεις με τις ευρύτερες κοινωνικές μεταλλαγές αλλά και τις τοπικές πολιτικές συλλογικότητες και μοριακότητες, την ιστορία και το «χαρακτήρα» των Εξαρχείων –γι' αυτό εξάλλου *δεν παρουσιάζεται και καμία εξήγηση για το «γιατί στα Εξάρχεια»*: θεωρείται εκ προοιμίου (και εν πολλοίς εύλογα) ότι οι αναγνώστες αντιλαμβάνονται τη σύνδεση «κοινωνικής κρίσης» και Εξαρχείων ως φυσιολογική, ή και αυτονόητη –όπως εξίσου αυτονόητα φαίνεται να θεωρούνται και τα χαρακτηριστικά αυτής της κοινωνικής κρίσης ή έστω τα συμπτώματά της.

13.2.2 Η «ροκ» διάσταση της «κοινωνικής κρίσης»

Όπως σημείωνε η δημοσιογραφική ομάδα του «Ιού» σε ένα μεταγενέστερο σχετικό αφιέρωμα:

Σ' ένα μαζικότερο επίπεδο, η εικόνα των Εξαρχείων ως χώρου «παρανομίας», «παρακμής» και «διαθοράς» θα αποκρυσταλλωθεί το 1982-83 με την προβολή από την κρατική τηλεόραση του σίριαλ «Κάθοδος». Ουκ ολίγοι τρομοκρατημένοι γονείς θα εξορκίζουν τα τέκνα τους, μαθητές φροντιστηρίου ή επαρχιώτες φοιτητές, να μην πατήσουν ποτέ το πόδι τους στα επώνυμα μπαράκια που η μικρή οθόνη εμφάνιζε σαν άντρα ακολασίας και εγκλήματος. / Πιο ψυλλιασμένοι κάποιοι άλλοι απλώς θα συμβουλεύσουν τους γόνους τους να κουβαλάνε μαζί

---

⁵⁵⁶ Καλές προθέσεις, οι οποίες, στην περίπτωση τουλάχιστον του εξωραϊστικού συλλόγου Εξαρχείων, συνδέονται, σε άλλα σημεία της συνέντευξης, με μια προβολή των Εξαρχείων ως «φυσιολογικής» γειτονιάς, όχι δια της υπαγωγής της στη νόρμα, αλλά δια της υπεράσπισης της ιδιαιτερότητάς της –η οποία τελικά, όπως τονίζεται, ενοχλεί ως τέτοια, και όχι επειδή είναι απαραίτητα προβληματική: «Δεν αποκλείεται να υπάρχουν στον ίδιο χώρο άτομα που δημιουργούν προβλήματα. Η Αστυνομία οφείλει να τα εντοπίσει χωρίς να αναστατώνει την περιοχή. / - Για ποιο λόγο κάτοικοι των Εξαρχείων κάνουν παράπονα στον υπουργό Δημ. Τάξης όπως ο ίδιος είπε; / - Κοίταξε να δεις, αυτοί οι άνθρωποι βλέπουν τη φασαρία πίσω από το σπίτι τους. Αυτοί είναι που δεν συμμετέχουν πουθενά και βάζουν τους άλλους να βγάλουν το φίδι από την τρύπα. [...] Μόνο αναρχικούς βλέπουν ή περιθωριακούς και τίποτε άλλο. Δεν λέω ότι στα Εξάρχεια πάνε μόνο αγγελοΰδια, αλλά δεν μπορούμε να καταδικάζουμε το σύνολο των πολιτών νέων και ηλικιωμένων. [...] / -Τι μέτρα προτείνετε εσείς [...]; / - Οποσδήποτε όχι με αστυνομία. [...] Πρέπει να δημιουργηθούν πολιτιστικοί σύλλογοι στέκια δημιουργικά και άλλα. [...] Κάθε φορά τα Εξάρχεια την πληρώνουν».

τους ταυτότητα έτσι και διασχίζουν τη Χαριλάου Τρικούπη, αν δεν θέλουν να βγάλουν τη νύχτα σε κάποιο αστυνομικό τμήμα.⁵⁵⁷

Τα «μπαράκια» είναι εδώ κομβικής σημασίας: χαρακτηριστική και καινοφανής, στις αρχές της δεκαετίας του '80, υποδομή νεανικής διασκέδασης, τα μπαρ «ενθάρρυναν την κινητικότητα [των νέων] στην πόλη [και] συνέβαλαν ακόμη στην αυτονόμησή [τους] από το γονεϊκό περιβάλλον».⁵⁵⁸ Αν και τα μπαρ είχαν σαφείς καταγωγικούς δεσμούς με τα «νάιτ κλαμπ» και τις «μπουάτ» προηγούμενων δεκαετιών, οι διαφοροποιήσεις που αυτά εισήγαγαν, όπως η αναπαραγωγή της μουσικής με τεχνικά μέσα, η έμφαση σε ξένα μουσικά είδη όπως η funk, η soul και κυρίως η ροκ και, τέλος, η οργάνωση της κοινωνικότητας σχεδόν υποχρεωτικά μέσα από την κατανάλωση αλκοόλ και το ξενύχτι, στάθηκαν αρκετές ώστε να τα δαιμονοποιήσουν ως εστίες ανάπτυξης ολέθριων νεανικών συνηθειών, όπως η κατανάλωση ναρκωτικών. (Τα τελευταία εξαπλώνονταν σταδιακά σε όλο και πλατύτερες ομάδες εκτός του παραδοσιακού «περιθωρίου» από τα μέσα της δεκαετίας του '70, αλλά μόλις στα μέσα της δεκαετίας του '80 καθιερώνονται στην ελληνική δημοσιότητα ως κοινωνικό πρόβλημα μεγάλης κλίμακας και σοβαρών γενικών επιπτώσεων. Στο θέμα όμως αυτό θα επανέλθουμε.)

Πάνω απ' όλα όμως, τα μπαρ στάθηκαν το πεδίο ανάπτυξης και διαφοροποίησης των νεανικών υποπολιτισμικών ταυτοτήτων στην Ελλάδα, μια και «φιλοξένησαν την κατανάλωση των διαφορετικών μουσικών ρευμάτων και τις διαφορετικές πρακτικές ένδυσης, σε αναφορά προς τα οποία κατασκευάστηκαν οι νεανικές ταυτότητες των 'ροκάδων', των 'καρεκλάδων', των 'φλώρων', των 'πανκίων' και των 'γκιράπηδων'».⁵⁵⁹ Από αυτή την άποψη, δεν είναι τυχαίο ότι στα Εξάρχεια (έναν από τους πυρήνες νεανικής κοινωνικότητας στο κέντρο της Αθήνας, ούτως ή άλλως), οι κυρίαρχες μουσικές τάσεις, όχι μόνο στα μπαρ, αλλά και στα καφέ και σε χώρους με ζωντανή μουσική, αφορούσαν (και αφορούν ακόμα και σήμερα) διάφορες «σκοτεινές» ή σκληρές εκδοχές του ροκ (goth, punk, post-punk), και δευτερευόντως του «παραδοσιακού» ροκ, της τζαζ αλλά και του ρεμπέτικου –μουσικές και υποπολιτισμικές μορφές έκφρασης όλες τους, τουλάχιστον αρχικά, συναρμολογημάτων πολιτικής αμφισβήτησης ή καλλιτεχνικής καινοτομίας ή/και συναρμολογημάτων περιθωριακών, ακόμα και ημιπαράνομων. Έχουμε εδώ άλλη μία περίπτωση θετικής ανατροφοδότησης, όχι μόνο όσον αφορά την αλληλοενίσχυση των ταυτοτήτων (μια διαδικασία πολλαπλών εδαφικοποιήσεων) των μπαρ, των θαμώνων τους και των Εξαρχείων γενικότερα, αλλά και όσον αφορά τη στοχοποίηση και δαιμονοποίησή τους για ευρύτερα κοινωνικά φαινόμενα σε αφηγήματα όπως η τηλεοπτική σειρά που αναφέρθηκε πιο πάνω.

Σημαντικό ρόλο στη συγκέντρωση αυτή έπαιξε βέβαια και η ανάπλαση της Πλάκας, η οποία περιελάμβανε την παύση λειτουργίας των μπαρ και κλαμπ στα οποία εν πολλοίς αναπτύχθηκε η ανεξάρτητη ροκ σκηνή της Αθήνας στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Όπως αναφέρει ο Γ. Τουρκοβασίλης, μέχρι το τέλος του 1983 «κλείνουν μέσα στ' άλλα και το MAD CLUB, η ΛΗΔΡΑ, το TIFFANY'S, το SKYLAB (ο ΑΡΗΣ είχε κλείσει πιο μπροστά) και ουσιαστικά και η

⁵⁵⁷ Κωστόπουλος, Τρίμης, κ.ά. (2007), όπ.π.

⁵⁵⁸ Σουλιώτης, Ν. (2010) «Μπαράκια: Διάχυση της διασκέδασης και αναδιοργάνωση της νεανικής κοινωνικότητας», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), όπ.π., σ. 346-7.

⁵⁵⁹ Όπ.π.

ΣΟΦΙΤΑ, η φτωχομάνα του ελληνικού ροκ που έκανε γνωστά ένα σωρό περιθωριακά συγκροτήματα».⁵⁶⁰ Έτσι, από το 1984 και μετά, και παρότι αντίστοιχα στέκια υπήρχαν φυσικά και σε άλλες γειτονιές της Αθήνας (Κυψέλη, Γκούζη, κ.λπ.), τα Εξάρχεια αποτελούσαν πια τον μοναδικό πόλο υψηλής συγκέντρωσης χώρων με underground μουσική ταυτότητα, λόγω και της γενικής «αντισυμβατικής» τους εικόνας. Στο περιοδικό «κριτικού λόγου για το χώρο» *Εφήμερη Πόλη*, γραφόταν περίπου εκείνη την εποχή πως τα Εξάρχεια ήταν «ένας τόπος που στο πρόσωπό του συνοψίζεται άρτιο το μοντέλο μιας αντικοινωνικότητας, [ένας] τόπος 'εστία' του περιθωρίου, κάθε λογής περιθωρίου: αναρχικοί, αναρχοαυτόνομοι, αριστεριστές, ναρκομανείς, πανκς, ομοφυλόφιλοι, αλκοολικοί, μικροκλεφτρόνια, αργόσχολοι και χαραμοφάηδες».⁵⁶¹

Σε αφηγήσεις όπως το σίριαλ «Κάθοδος», τα παραπάνω συνδέθηκαν συχνά και με ένα, επίσης καινοφανές τη δεκαετία του '80 (καίτοι άσχετο με τα Εξάρχεια) φαινόμενο νεανικής παραβατικότητας: τον χουλιγκανισμό των γηπέδων. Η σύνδεση αυτή ήταν τριπλή:

- α) με την βίαιη δράση εξωκοινοβουλευτικών και αναρχικών ομάδων και οργανώσεων, μια και αποτελούσε μια μορφή οργανωμένης συλλογικής βίας, παρότι έκδηλα απολίτικος ο ίδιος,
- β) με τη χρήση ναρκωτικών, που ήταν αρκετά διαδεδομένη στις τάξεις των οργανωμένων οπαδών,
- γ) με τις νεανικές υποκουλτούρες, μια και

ο φανατικός οπαδός, μέλος της 'θύρας' της δεκαετίας του '80, ήταν συνήθως ο μακρυμάλλης 'χεβιμεταλάς' με τα δερμάτινα μπουφάν, τα στενά τζιν, τις μαύρες μπλούζες, τις μυτερές μπότες ή τις ελβιέλες [που] σύχναζε στο Μοναστηράκι μέχρι το απόγευμα και το βράδυ ξεχυνόταν με την παρέα στα κλαμπ της εποχής (Filos στον Πειραιά, Victoria στη Νίκαια, Rainbow και Ombre στην Αθήνα).⁵⁶²

Πέρα από τον υστερικό λόγο ηθικού πανικού που συνόδευσε τα παραπάνω φαινόμενα στις αρχές της δεκαετίας του 1980 (και τα σχετικά πολιτιστικά προϊόντα που μπορούν να ενταχθούν σε αυτόν, όπως η «Κάθοδος» αλλά και αντίστοιχες ταινίες) –και πρέπει να σημειωθεί πως η συσχέτιση φαινομενικά «συγγενικών» ή «γειτονικών» απειλών (συμπεριφορών, στυλ, τρόπων ζωής κ.λπ.), ακόμα και αν αυτές είναι διαφορετικής προέλευσης ή έντασης, είναι απαραίτητη για τη λειτουργία του ηθικού πανικού⁵⁶³– ο Τύπος φιλοξένησε και έναν περισσότερο συγκρατημένο

---

⁵⁶⁰ Τουρκοβασίλης, όπ.π., σ. 9.

⁵⁶¹ *Εφήμερη Πόλη*, τ. 5-6 (Απρίλιος 1985), σ. 9. Αναφέρεται στο Κολοβός, Γ. (2012) «Στρουθοκάμηλος, η μόνη πραγματική underground τραγουδίστρια: Η μουσική της 'υπόγειας σκηνής' 1985-2012», στο Αραπίνης (επιμ.), όπ.π., σ. 43.

⁵⁶² Χουμεριανός, Μ. (2010), «Χούλιγκαν: Οργάνωση βίαιων κοινωνικών ταυτοτήτων και πρακτικών», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), όπ.π., σ. 657-60.

⁵⁶³ Στην κλασική μελέτη τους για τον ηθικό πανικό, ο Stuart Hall και οι συνεργάτες του σημείωναν πως «Μια συγκεκριμένη απειλή ή πρόκληση για την κοινωνία μοιάζει μεγαλύτερη και πιο καταστροφική, εάν μπορεί να χαρτογραφηθεί μαζί με άλλα, εκ πρώτης όψεως παρόμοια, φαινόμενα –ειδικά εάν, με τη συσχέτιση μιας σχετικά αβλαβούς δραστηριότητας με μία πιο απειλητική, ο κίνδυνος που είναι εγγενής σε αυτή τη δεύτερη εμφανίζεται πιο εκτεταμένος και διάχυτος». Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J., Roberts, B. (1978) *Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order*. Houndmills: Palgrave Macmillan, σ. 226.

«επιστημονικό» λόγο περί «κοινωνικής κρίσης» ή «κρίσης της νεολαίας». Και πάλι, η συνήχηση του επιστημονικού λόγου των «ειδικών» δεν αντιτίθεται στον ηθικό πανικό, αλλά αποτελεί απαραίτητο μέρος του, συνήθως μια δευτέρα φάση μετά την αναπαράσταση της υποτιθέμενης απειλής από τα ΜΜΕ.⁵⁶⁴

Ένα δείγμα αυτού του λόγου, όπως και του τακτικού «συνυπολογισμού» όχι απαραίτητα σχετιζόμενων συμβάντων στην ίδια αφήγηση, ήταν το άρθρο του τακτικού στην *Ελευθεροτυπία* αρθρογράφου, πανεπιστημιακού Β. Φίλια με τίτλο

Οι νέοι 'φταίνε', γιατί φταίζαμε πρώτα εμείς...

Ανάγκη αναπαιδαγώγησης των ...γονιών

Το κείμενο δημοσιεύτηκε στις 14/5/1983, ενάμιση χρόνο πριν από την πρώτη «Επιχείρηση Αρετή», με αφορμή βίαια επεισόδια που σημειώθηκαν στη συναυλία του ροκ συγκροτήματος *Uriah Heep* στο γήπεδο του Παναθηναϊκού στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας στις 12/5/1983. Από το σχετικό ρεπορτάζ της «Ε»,⁵⁶⁵ προκύπτει πως τα επεισόδια προκλήθηκαν όταν «γύρω στα 2000 άτομα, [...] επιχείρησαν να μπουν στο γήπεδο χωρίς εισιτήριο». Δεν επρόκειτο λοιπόν για σύγκρουση με κάποια, ευθεία τουλάχιστον, πολιτική αναφορά (υπόθεση που ενισχύεται από την απολίτικη στάση του συγκεκριμένου συγκροτήματος)⁵⁶⁶ ωστόσο στάθηκε η αφορμή ανάσχεσης ενός κύματος συναυλιών από ξένα συγκροτήματα που είχε γνωρίσει πρωτοφανή, αν και πρόσκαιρη, άνθηση εκείνο τον καιρό: ο Γ. Τουρκοβασίλης αναφέρει πως, σε ένα χρόνο από τον Ιούνιο του 1982, είχαν πραγματοποιηθεί είκοσι τέτοιες συναυλίες, τη στιγμή που για δεκατρία χρόνια από την επεισοδιακή εμφάνιση των *Rolling Stones* στο Παναθηναϊκό Στάδιο το 1967 (η οποία διακόπηκε από την αστυνομία όταν ο τραγουδιστής Mick Jagger άρχισε να πετά κόκκινα γαρύφαλλα στο κοινό!) έως την εξίσου επεισοδιακή (βλ. παρακάτω) των *Police* το 1980, δεν είχε γίνει ούτε μία!

Πάντως, είτε τα επεισόδια αυτά εγκαινιάζουν μια περίοδο «αντι-ροκ πολιτικής της κράτους [που] σαμποτάρει για πολλούς μήνες τις συναυλίες»⁵⁶⁷ είτε όχι, είναι γεγονός πως σε αυτό το «ντου», ο Φίλιας εντοπίζει άλλο ένα κρούσμα «εγκληματικότητας και 'ανομικής' συμπεριφοράς στη νεολαία», «[ανομικής] με την έννοια της απόρριψης και του μη σεβασμού κάθε φόρμας ζωής [και] κάθε ρυθμιστικού κανόνα στο ατομικό και συλλογικό επίπεδο». Ως κοινωνιολόγος,

⁵⁶⁴ «Όταν η επίσημη αντίδραση σε ένα άτομο, μια ομάδα ατόμων ή σειρά συμβάντων είναι εκτός κάθε αναλογίας με την πραγματική απειλή που αυτά αντιπροσωπεύουν, και όταν οι 'ειδικοί' [...] αντιλαμβάνονται την απειλή με ταυτσημούς όρους και μιλούν με μία φωνή [γί' αυτήν] [...] τότε μπορούμε να μιλήσουμε για την απαρχή ενός ηθικού πανικού». Όπ.π., σ. 16.

⁵⁶⁵ «**Μάχη στο ρυθμό της ροκ**», δευτερεύων τίτλος στην πρώτη σελίδα της 13/5/1983.

⁵⁶⁶ Οι *Uriah Heep* έπαιζαν ένα μείγμα progressive rock και heavy metal, με αναχωρητικά θέματα και αναφορές στην φανταστική (fantasy) παραλογοτεχνία, εντελώς απολίτικο, αν όχι αντιδραστικό. Εξάλλου, όπως σημειώνει ο Π. Πετρίχος στο λήμμα «Χέβι Μέταλ: Εφηβική επιθετικότητα στον αντίποδα της κουλτούρας αμφισβήτησης», συνολικά η υποκουλτούρα του heavy metal ενσωματώνει «ακατέργαστες μορφές αντιδραστικότητας» και ο χαρακτήρας της είναι «αντισυμβατικός αλλά κενός πολιτικού περιεχομένου [που] αντιδρά στις αξίες των κυρίαρχων θεσμών της θρησκείας, της οικογένειας και του σχολείου [...] όμως τελικά μπορεί να συνυπάρχει με αυτές ως ένα επιθετικό, αλλά ουσιαστικά ακίνδυνο καπρίτσιο της νεανικής μόδας». Στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), όπ.π., σ. 652-4.

⁵⁶⁷ Τουρκοβασίλης, όπ.π., σ. 9. Πάντως, επεισοδιακή ήταν και η συναυλία του Peter Hamill στο κλειστό του Σπόρτινγκ τον Οκτώβριο του 1982 (σ. 58-62) και για αντίστοιχους λόγους («ντου» χωρίς εισιτήριο).

αποδίδει τα φαινόμενα αυτά στην «ταχύτατη αστικοποίηση» της ελληνικής κοινωνίας μεταπολεμικά, «που προκάλεσε πλήρη ανατροπή της σχέσης πόλης και υπαίθρου», στο «ραγδαίο πέρασμα στη λεγόμενη κοινωνία της αφθονίας και του καταναλωτισμού», στο ότι «οι συνθήκες και τα υποδείγματα που προϋπήρχαν ανατράπηκαν ολοκληρωτικά, μέσα σε μια εικοσιπενταετία» και στο πέρασμα μεγάλου μέρους του πληθυσμού «σε μη παραγωγικές απασχολήσεις».

Η εικόνα ζωής που δημιουργήθηκε, ενίσχυσε εντονότατα μια αντιπαραγωγική και παρασιτική αντίληψη και νοοτροπία, που διοχετεύτηκε στη νέα γενιά. [...] Χαλάρωση και, παράλληλα, παθολογική υπερπροστασία και δημιουργία της εντύπωσης στο παιδί, ότι είναι «φυσιολογικό» να τα βρίσκει όλα έτοιμα. [...] Ο χούλιγκαν, ο «μηχανάκιος», ο πρόωρα κουρασμένος, αδιάφορος και «μπαϊλντισμένος» από τη ζωή, ο αδιεξοδικός ναρκομανής κι ο αυτοκαταστροφικός έφηβος δεν είναι παρά «φυσικά» επιφαινόμενα.

Πέρα από την ακρίβεια ή μη της παραπάνω «διάγνωσης», αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι η κατανόηση του πλαισίου μέσα στο οποίο, αφενός μιλά κανείς το 1984 (από συγκεκριμένες βέβαια θέσεις εκφοράς) για «κοινωνική κρίση», και αφετέρου θεωρείται φυσικό ή αυτονόητο να τοποθετεί κανείς το, συμβολικό της έστω, επίκεντρο στα Εξάρχεια.

Παρότι απουσιάζουν οι σχετικές αναφορές στο κείμενό του, ο Φίλιας αντιδρά με αυτό, συνειδητά ή ασυνειδητά, όχι μόνο στο συγκεκριμένο συμβάν, αλλά και σε μια βραχεία αλλά έντονη προϊστορία του. Η πρώτη μεταπολιτευτικά συναυλία ξένου ροκ συγκροτήματος, αυτή των *Police* στις 30 Μαρτίου 1980 στο κλειστό γήπεδο του Σπόρτινγκ, σηματοδεύτηκε από την απόπειρα 2.000 νεαρών να μουν στο γήπεδο χωρίς εισιτήριο και τη σύγκρουσή τους με τα ΜΑΤ σε μια ευρεία περιοχή, που είχε ως αποτέλεσμα εκτεταμένες υλικές ζημιές και πολλούς τραυματίες (για να δώσει την ευκαιρία στον τύπο να κάνει το αναμενόμενο λογοπαίγνιο «*police* εναντίον *Police*»).⁵⁶⁸ Οι *Police*, την περίοδο της συναυλίας, ήταν μεν ένα γκρουπ στα πρόθυρα της ευρείας εμπορικής επιτυχίας, ο ήχος τους όμως χαρακτηριζόταν ακόμα από ένα υβρίδιο *runk* ενορχήστρωσης και *reggae* ρυθμολογίας, ένα μείγμα επιρροών που αρκούσε για να τους κάνει δημοφιλείς στο *underground* ακροατήριο: παρότι η *reggae* (τζαμαϊκανής προέλευσης και με άμεση σχέση με το κίνημα των *Rastafarians*)⁵⁶⁹ μπορεί να θεωρηθεί εκ των βασικών στοιχείων του αγγλικού *runk* ούτως ή άλλως –το οποίο γι' αυτό το λόγο αποτύπωνε με πολύ ιδιαίτερο τρόπο, μεταξύ άλλων, και την αντιφατική και πολύπλευρη δυναμική των αναδυόμενων φυλετικών, εθνοτικών και κοινωνικών υβριδίων μέσα στη και γύρω από τη βρετανική εργατική τάξη σε μια εποχή ραγδαίας αποβιομηχάνισης⁵⁷⁰– τα εκφραστικά μέσα των *Police* έκαναν αυτή τη σύνδεση πολύ πιο προφανή και σχεδόν ισότιμη.

Η επόμενη επεισοδιακή συναυλία ήταν αυτή του Rory Gallagher στο γήπεδο της ΑΕΚ στη Νέα Φιλαδέλφεια, στις 12 Σεπτεμβρίου 1981. Στην περίπτωση αυτή, δεν ήταν η μουσική καθαυτή ο

⁵⁶⁸ Αραπίνης, ό.π., σ. 15-16.

⁵⁶⁹ Αφρο-κεντρικό ιδεολογικό κίνημα με στοιχεία ριζοσπαστικού μεσιανισμού που αναδύθηκε στη Τζαμάικα τη δεκαετία του 1930. Ο τρόπος ζωής των *Rastafarians* συνίστατο στην απόρριψη του χυδαίου υλισμού των εγκόσμιων απολαύσεων, στην άρνηση της βίας και της καταπίεσης, και στην οιοει θρησκευτικής σημασίας χρήση της κάνναβης.

⁵⁷⁰ Γι' αυτά τα θέματα, βλ. την κλασική μελέτη του Hebdige, D. (1979) *Υποκουλτούρα: Το νόημα του στυλ*. Αθήνα: Γνώση.

πόλος έλξης του underground συναρμολογήματος –καθώς το παραδοσιακό blues-rock του Ιρλανδού κιθαρίστα φάνταζε μάλλον αδιάφορο και οπισθοδρομικό στο post-punk μουσικό περιβάλλον- αλλά, ευθέως, η πολιτική του στάση: «η αντικοφορμιστική στάση του Gallagher, μέλους του *Sinn-Fein*, τα τραγούδια του και οι φημολογούμενες φιλο-IRA πολιτικές απόψεις του έκαναν τα εισιτήρια της συναυλίας sold-out [...] [από όλες τις] ‘φυλές’ της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης».⁵⁷¹ Η συναυλία, που προσέλυσε κοινό 40.000 νέων, κατέληξε σε «συγκρούσεις με τις δυνάμεις των ΜΑΤ, κάψιμο περιπολικών, ρίψη δακρυγόνων και ολονύκτιο κυνηγητό στα γύρω στενά και τον σταθμό του ηλεκτρικού στον Περισσό».⁵⁷² Ο λόγος ήταν –και πάλι- η απαίτηση αδιευκρίνιστου αριθμού ατόμων να μπουν στο γήπεδο χωρίς εισιτήριο.

Το αναδύμενο αυτό «υπόδειγμα», που επαναλήφθηκε πάμπολλες φορές⁵⁷³ –με εξέχουσα την περίπτωση του μεγάλου και κρατικά οργανωμένου φεστιβάλ «Rock in Athens» το 1985, στο οποίο θα επανέλθουμε- δεν ήταν απλώς μια ιστορία «τζαμπατζίδικης» συμπεριφοράς. Όπως σημειώνει ο Π. Αραπίνης, «πρόκειται για μια νεολαιίστικη έκφραση που έλκει την καταγωγή της από το ιταλικό αυτονομιστικό κίνημα» και συγκεκριμένα από τον λεγόμενο πόλο της «επιθυμούσας ή επιθυμητικής αυτονομίας», ο οποίος, σε αντίθεση με περισσότερο «κομμουνιστογενείς» συνιστώσες του ιταλικού κινήματος (με εργατική προέλευση και απήχηση), δρούσε και θεωρητικολογούσε «εκτός της αυστηρά ορισμένης σφαίρας της οικονομίας» και στόχευε «σε αγώνες στο πεδίο της κουλτούρας και της καθημερινής ζωής», αποτελούμενος κυρίως από νέους –φοιτητές και ανέργους. Κατ' αντίστοιχο τρόπο, «λόγω της περιορισμένης ανάπτυξης της βιομηχανίας στη χώρα και της ισχυρής επιρροής του ΚΚΕ στα εργατικά συνδικάτα μέχρι τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια», το αναρχικό-αυτόνομο συναρμολόγημα στην Ελλάδα δεν ακολούθησε την κατεύθυνση της εργατικής αυτονομίας, αλλά περισσότερο τα ρεύματα του λεγόμενου πολιτιστικού αριστερισμού (δηλαδή της αντι-κουλτούρας).

Ο Αραπίνης σημειώνει πως και «κάποιες από τις πρώτες ομάδες χούλιγκανς, προτού αυτοί χρησιμοποιηθούν τόσο από την πολιτική εξουσία σαν μηχανισμός αποπροσανατολισμού, όσο και από τις διοικήσεις των μεγάλων ποδοσφαιρικών ομάδων σαν ιδιωτικός στρατός, έλκουν, εν

⁵⁷¹ Αραπίνης, όπ.π., σ. 16. Βλ. και το ελληνικό <http://rorygallagher.wordpress.com/> όπου αναφέρεται: «Ο Rory ήταν ο μόνος καλλιτέχνης που η μουσική του συσπείρωνε και ήταν σεβαστός από όλους τους νέους ανεξαρτήτως ‘φυλής’ που ανήκαν. Φρικιά, γεβυ μεταλλάδες, πανκιά, μοϊκανοί, new wave, φλώροι, καρεκλάδες κλπ. Τα τραγούδια του *Shadow Play*, *Philby*, *Follow Me*, *Moonchild*, παιζόντουσαν σε όλα τα πάρτυ, τις κοπάνες, χοροεσπερίδες, θερινές ντισκοτέκ».

⁵⁷² Αραπίνης, όπ.π. Ο ίδιος ο Gallagher, σε συνέντευξή του το 1992, χαρακτήρισε τη συναυλία της Αθήνας ως την «πιο τρομακτική» που είχε κάνει ποτέ, εξομολογούμενος ότι είχε φοβηθεί για τη ζωή του (<http://www.rory-gallagher-tributepage.de/rory1/rorygallagherstory.htm>).

⁵⁷³ Αξίζει ίσως να σημειωθεί πως, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990, θυμόμαστε προσωπικά ομάδες νεαρών πάνκ και καταληπιών από γνωστά στέκια του κέντρου της Αθήνας να εισέρχονται δωρεάν σε όλες τις συναυλίες και φεστιβάλ rock μουσικής στην Αθήνα. Το τελετουργικό ήταν συγκεκριμένο: όσοι είχαν εισιτήριο έμπαιναν πρώτοι στο χώρο και, περίπου μισή ώρα αφότου είχε αποσυμφορηθεί η είσοδος και λίγο πριν ξεκινήσει η συναυλία, επιτρέπεται η είσοδος σε 20-30 συγκεκριμένα άτομα και σε όσους αυτοί υποδείκνυαν. Την πρώτη ίσως φορά που αυτό δεν έγινε, σε συναυλία του συγκροτήματος *Gun Club* στο club Ρόδον το 1993, τα περισσότερα μέλη της ιδιωτικής ασφάλειας του χώρου χρειάστηκαν τις πρώτες βοήθειες και τη συναυλία παρακολούθησαν δωρεάν ακόμα και οι περαστικοί, αφού όλες οι πόρτες του κλαμπ, ακόμα και αυτές που κάλυπταν ολόκληρη την πρόσοψη και άνοιγαν μόνο για την έξοδο των θεατών, έμειναν ανοιχτές καθ' όλη τη διάρκεια της εκδήλωσης. Βλ. στη συνέχεια και τα σχετικά με τη *Villa Amalias*.

μέρει, την καταγωγή τους από τις ακτιβιστικές ομάδες της [ιταλικής] αυτονομίας». ⁵⁷⁴ Όχι τυχαία, και ο Τουρκοβασίλης αφιερώνει ειδικά κεφάλαια στους χούλιγκανς στα «Ροκ Ημερολόγια», χαρακτηρίζοντάς τους ένα «κύτταρο υγείας που φτύνει την αφύσικη ευγένεια και τον καθωσπρεπισμό μιας κοινωνίας» που τείνει να οργανωθεί «με πρότυπο ένα άψογο παραγωγικό μοντέλο, που δεν αφήνει περιθώρια για λάθη και απρόοπτα, γι' ασυστηματοποίητες ενέργειες, γι' αυθόρμητες ατομικές εκφράσεις». ⁵⁷⁵

13.2.3 Η πολιτική επικωδίκωση

Έτσι, για να επανέλθουμε στην «Επιχείρηση Αρετή», φαίνεται ότι αυτή δεν αφορούσε τους «πανκ» καθεαυτούς, αλλά συνδεόταν βαθύτερα με πιο αφανείς και υπόγειες κοινωνικές διαδικασίες που σχετίζονται με την ως άνω περιγεγραμμένη «κοινωνική κρίση» ή «κρίση της νεολαίας». Οι συγκεκριμένοι «πανκ», με την προκλητικά αντικοινωνική συμπεριφορά τους αλλά και την αμφιλεγόμενη προέλευσή τους, στην καλύτερη περίπτωση λειτούργησαν ως *αφορμή* για την αστυνομική επέμβαση, ως το θεαματικό εκείνο στοιχείο που απαιτούνταν να λειτουργήσει ως συμβαντικός δείκτης για τις πολύπλοκες διαγραμματικές μεταλλαγές, ώστε να καταστεί η «κρίση» παρατηρήσιμη και εντοπίσιμη αφενός, και να δικαιολογηθεί η επέμβαση αφετέρου. Το ότι η τελευταία δεν είχε ως στόχο τους «πανκ», δεν φαίνεται μόνο στην εκτύλιξή της, αλλά και στη συνέχειά της στα δικαστήρια της οδού Σανταρόζα, όπου «η αστυνομία ξαναχτύπησε με κλομπς κι έκανε νέες συλλήψεις», ενώ από νωρίς είχε «αποκλείσει το τετράγωνο των δικαστηρίων» «με 7 κλούβες, περιπολικά και μοτοσυκλέτες» ⁵⁷⁶ –μάλλον δυσανάλογη αστυνομική κινητοποίηση, αν ο στόχος της ήταν όντως «μια χούφτα» απομονωμένων, ξένων στην πλατεία, «πανκ». Και, πράγματι, σε ένα μικρό σε έκταση ρεπορτάζ στο πιο πάνω δισέλιδο της 3/10/1984, η Αστυνομία κάνει λόγο για επίθεση που δέχτηκε κατά την επιχείρησή της από ομάδα αναρχικών. Το ρεπορτάζ, που χρησιμοποιεί ως πηγή την ΕΛ.ΑΣ, έχει τίτλο «**Αστυνομία: Μας χτύπησαν**» και αναφέρει μεταξύ άλλων:

Ο κ. Χοχτούλας (σ.σ.: αστυνομικός διευθυντής, επικεφαλής των δυνάμεων), αφού υπογραμμίζει ότι η αστυνομία επενέβη ύστερα από παράπονα περιοίκων, τονίζει: «Με την κάθοδο των αστυνομικών δυνάμεων από τα υπηρεσιακά λεωφορεία στη γωνία της οδού Σπ. Τρικούπη και Πλατείας Εξαρχείων και κατά τη στιγμή που αυτές ευρίσκοντο ακόμη στο οδόστρωμα με κατεύθυνση προς την Πλατεία, δέχθηκαν αιφνιδιαστικά και από διάφορες κατευθύνσεις και ιδία από το μέσον της Πλατείας και την προέκταση της Σπ. Τρικούπη προς την Θεμιστοκλέους καταιγισμό από πέτρες (μεγέθους μέχρι και γροθιάς), μπουκάλια, ντενεκεδάκια από κονσέρβες, καδρόνια και αυγά, με αποτέλεσμα να τραυματιστούν οι παρακάτω υπάλληλοι (αναφέρει τα ονόματα 7 αστυνομικών). / Μετά τις ενεργηθείσες συλλήψεις και προσαγωγές στην ΥΓΑ, οι αστυνομικές δυνάμεις αποσύρθηκαν στην γωνία Σπ.

⁵⁷⁴ Στο Αραπίνης, ό.π., σ. 17.

⁵⁷⁵ Τουρκοβασίλης, ό.π., σ. 123. Γενικά για τους χούλιγκανς, βλ. σ. 98-127.

⁵⁷⁶ *Ελευθεροτυπία*, 4/10/1984, σ. 20-21. Το ρεπορτάζ έχει τίτλο: «**ΜΠΛΟΚΟ ΣΤΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ/Ξυλοδαρμός, νέες συλλήψεις και τριήμερη αναβολή της δίκης των δεκαοχτώ**».

Τρικούπη και Πλατείας Εξαρχείων. Στη συνέχεια και περί ώραν 23.30 έναντι των αστυνομικών δυνάμεων συγκεντρώθηκαν περί τα εκατόν πενήντα (150) άτομα κυρίως του αναρχικού χώρου, τα οποία έβριζαν [...] (μπάτσοι γουρούνια δολοφόνοι) και προκαλούσαν με διάφορες άλλες φράσεις όπως (ΤΙ ΜΠΟΣΙΝΑΚΗΣ ΤΙ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ – Το ΠΑΣΟΚ ξεπέρασε τη Χούντα – Η βία δεν θα περάσει!)).

Τα πιο πάνω επεισόδια, δεν αναφέρονται μεν πουθενά στο ρεπορτάζ της «Ε» για εκείνη τη νύχτα, είναι όμως πολύ πιθανά με δεδομένα τα περιστατικά της επομένης στην οδό Σανταρόζα. Ακόμα, υποδεικνύουν την πιθανότητα ο στόχος της αστυνομικής επέμβασης να ήταν εξαρχής πολιτικός και το προς εκκαθάριση συναρμολόγημα να μην ήταν οι «πανκ», αλλά οι αναρχικοί. Πάντως, είτε αυτός ήταν εξαρχής ο στόχος της είτε όχι, είναι βέβαιο ότι η «Επιχείρηση Αρετή» αποτέλεσε τον πρώτο κρίκο μιας μακράς αλυσίδας επεισοδιακών και βίαιων συμβάντων, που όχι μόνο ήταν σαφώς πολιτικά φορτισμένα καθαυτά, αλλά και συνδέονταν με την ευρύτερη πολιτική και ιδεολογική μεταστροφή του ΠΑΣΟΚ, την ίδια περίοδο.

Η ευθεία πολιτικοποίηση αυτού που ξεκίνησε ως «κοινωνικό πρόβλημα των Εξαρχείων» δεν αποφεύχθηκε πάντως από τον Γενικό Γραμματέα Νέας Γενιάς, Κ. Λαλιώτη. Στη σ. 21 του φύλλου της 4/10/1984 της «Ε», φιλοξενείται η ανακοίνωσή του για την «Επιχείρηση Αρετή», με τίτλο

ΛΑΛΙΩΤΗΣ: «Δεν τρομοκρατεί μόνο το κράτος»

Καταρχάς, είναι ενδιαφέρον πως η κυβερνητική ανακοίνωση για τα επεισόδια δεν προέρχεται από τον Υπουργό Δημόσιας Τάξης, όπως θα περίμενε κανείς μια και αυτά προκλήθηκαν από μια αστυνομική επιχείρηση και όπως γινόταν μέχρι τότε σε αντίστοιχες περιπτώσεις, αλλά από τον πολιτικό προϊστάμενο της επί ΠΑΣΟΚ συστηθείσας Γραμματείας Νέας Γενιάς. Και μόνη αυτή η παρατήρηση αρκεί για να υποστηρίξει κανείς δύο πράγματα. Πρώτον, ότι επιχειρείται εδώ μια αλλαγή τακτικής στην προσέγγιση των αυτόνομων και αναρχικών πολιτικών συνομαδώσεων, δια της στρατηγικής ένταξής τους σε ένα ευρύτερο «κοινωνικό πρόβλημα»: με άλλα λόγια, η αυτόνομη πολιτική οργάνωση ή η αναρχική ιδεολογία και πρακτική δεν αποτελούν αντιπάλους, έστω, στο πολιτικο-ιδεολογικό πεδίο, ούτε καν ένα πολιτικό ή κοινωνικό πρόβλημα από μόνες τους, αλλά μέρος ενός κοινωνικού προβλήματος, σύμπτωμα μιας ασθένειας, ειδικότερα της νεολαίας. Δεύτερον, ότι ταυτόχρονα επιχειρείται ένας αντιπερισπασμός της «κοινής γνώμης»: αντί για τη συντήρηση της συζήτησης για τη βία και την αυθαιρεσία της κατασταλτικής επέμβασης, που θα επέφερε αυτόματα η ανάληψη του λόγου από τον Υπουργό Δημόσιας Τάξης, τώρα η συζήτηση μετατοπίζεται στην «κοινωνική κρίση» –όχι απλά ως αφορμή για την αστυνομική επιχείρηση, αλλά ως το κύριο θέμα.

Είναι επίσης ενδιαφέρον (και συμβατό με την προηγούμενες παρατηρήσεις) πως ο Λαλιώτης ξεκινά την ανακοίνωσή του τονίζοντας την ιστορικοκοινωνική συνέχεια των Εξαρχείων, αντί να υποστηρίξει ή να υιοθετήσει τις αιτιάσεις της αστυνομίας, που εν πολλοίς καταδείκνυαν τους «πανκ» ως ουρανοκατέβητους και ανεπιθύμητους ακόμα και από τους κατοίκους και θαμώνες της πλατείας –ως μια καθαρή ενδεχομενικότητα («Τα πρόσφατα γεγονότα δεν πρέπει να τα αντιμετωπίσουμε μεμονωμένα, ως συμβάντα μιας βραδιάς. Πρόκειται για την εκδήλωση ενός κοινωνικού φαινομένου, που έχει μια μακρόχρονη διαδρομή σε ορισμένους χώρους της νεολαίας»). Έπειτα, υπογραμμίζει τον πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα των Εξαρχείων («αποτελούν

πόλο αναφοράς και έλξης νέων από όλο το λεκανοπέδιο, [συνεπώς] αναπτύσσονται [εκεί] διάφορα πρότυπα στάσης, συμπεριφοράς και πρακτικής», όχι όμως για να αναδειχθεί κάποιο κλίμα ανεκτικότητας και συγκερασμού των ιδιαιτεροτήτων, αλλά αντίθετα για να υποστηριχθεί ότι «αναπόφευκτα» δημιουργούνται «τριβές και εντάσεις», κυρίως επειδή «στην πλατεία Εξαρχείων εκδηλώνονται ορισμένες φορές, από πολύ μικρές ομάδες νέων, επιθετικές συμπεριφορές και πρακτικές τρομοκρατίας». Οι ομάδες αυτές, που τονίζεται τρις ότι είναι «μικρές», είναι επίσης «οργανωμένες», και «διαπνέονται από πνεύμα επιβολής και έντονου αυταρχισμού». Παρά τη συγκεχυμένη και εσκεμμένα ασαφή διατύπωση, είναι σαφές ότι ο γ.γ. εδώ αναφέρεται σε κάποιο (-α) πολιτικό(-α) συναρμολόγημα(-τα) και όχι, π.χ., στους «πανκ»: η μακρά ιστορία, το μικρό μέγεθος, η οργάνωση και το αυταρχικό πνεύμα επιβολής «φωτογραφίζουν» τις οργανώσεις εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς (στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις τους), ενώ οι «επιθετικές συμπεριφορές και πρακτικές τρομοκρατίας» τον αναρχικό χώρο (στην κυρίαρχη αναπαράστασή του). Δεν είναι τυχαία φυσικά η αποσιώπηση του πολιτικού χαρακτήρα των ομάδων, ούτε η σύγχυση μεταξύ τους, ούτε η αντιπαράθεσή τους με «[νέους] που διεκδικούν την ελευθερία και τον αυτοσεβασμό τους [στην πλατεία Εξαρχείων]», δηλαδή με άτομα που εδαφικοποιούνται σε «χαλαρά» συναρμολογήματα μέσω διαδικασιών υποκειμενοποίησης με αναφορές στην εμπορική και πολιτισμική σφαίρα.

Οι όποιες αντιρρήσεις για την ασύμμετρη δράση της αστυνομίας διατυπώνονται τυπικά («αυτό δεν είναι σωστό και αν έγινε, κακώς έγινε») και προσπερνώνται δια του συμψηφισμού («η τρομοκρατία δεν προέρχεται μόνο από το κράτος»). Τέλος, οι «τρομοκρατικές» ομάδες της πλατείας (που, επιτέλους, σχεδόν κατονομάζονται) αναπαρίστανται ως κάποιου είδους τοπική μαφία που παρεμποδίζει την ομαλή κοινωνική αναπαραγωγή:

Η πλατεία οφείλει να παραμείνει χώρος ελεύθερος, πρόσβασης και χρήσης από τον κάθε νέο και τον κάθε πολίτη, χωρίς κανένα τίμημα υποταγής σε κανένα. Ποιος νέος και ποιος πολίτης των Εξαρχείων μπορεί να συμβιβαστεί με την ιδέα να μεταβάλλεται ορισμένες ώρες η πλατεία σε γκέττο με «νονούς» και «αρχηγούς», που επιβάλλουν με βία το δικό τους νόμο; / Ποιος μπορεί να καλύψει εποχικούς και αμφίβολου «αντιεξουσιαστές», που φιλοδοξούν να μετατρέπουν την αυθαίρετη εξουσία της παρέας τους σε τρόμο προς τους κατοίκους και σε «λύτρα προστασίας» προς επαγγελματίες της περιοχής;

Ο Λαλιώτης, στο κείμενό του, ουσιαστικά *υπερασπίζει* τα Εξάρχεια, αλλά μόνο ως μηχανή (ανα)παραγωγής νεανικών ταυτοτήτων σε ατομικό επίπεδο: νέοι συγκεντρώνονται από όλο το λεκανοπέδιο, φοιτούν στα τριγύρω πανεπιστημιακά ιδρύματα, συγχρωτίζονται στα καφέ, διασκεδάζουν στα μπαρ, πειραματίζονται με υποπολιτισμικά στυλ, κ.λπ. –εν ολίγοις, ακολουθούν κάποιες διαδικασίες υποκειμενοποίησης που μπορεί, ως προς κάποιες παραμέτρους τους, να μοιάζουν καινούργιες και να ξενίζουν, αλλά στην ουσία ακολουθούν μια ατομική πορεία υγιούς κοινωνικής «ένταξης», απόλυτα ελεγχόμενη και αποδεκτή. Αυτό που εμφανίζεται ως προβληματικό, γιατί διαταράσσει ή εκτροχιάζει αυτή την ομαλή πορεία, είναι ένα μοντέλο πολιτικής / ιδεολογικής υποκειμενικότητας που απαιτεί άλλου είδους εντάξεις και πιστότητες – οργάνωση, θεωρητική συγκρότηση («δογματισμό»), κ.λπ. – αλλά και η διεκδίκηση του δημόσιου χώρου (της «πλατείας», κυριολεκτικά και μεταφορικά) από αυτό το μοντέλο.

Αντιπροσωπεύεται αυτού του τύπου η υποκειμενικότητα μόνο από τις πολιτικές οργανώσεις; Από τον τρόπο που εξελίχθηκε η «Επιχείρηση Αρετή» στην πλατεία Εξαρχείων, αλλά και από την επιμονή του Λαλιώτη στη μακρά ιστορία της περιοχής, φαίνεται πως όχι. Η κατασταλτική δράση της αστυνομίας, όπως είδαμε, εστιάστηκε στους χώρους διασκέδασης, σε αυτούς δηλαδή που, σύμφωνα με τη ρητορική του Γ.Γ. Νέας Γενιάς, θα έπρεπε να *προστατεύσει* ως μηχανές κατανάλωσης αισθητικών προϊόντων και αναπαραγωγής κοινωνικο-πολιτισμικών προτύπων. Η λύση του παραδόξου δεν είναι η προφανής («ο Λαλιώτης λέει ψέματα»), αλλά –θεωρούμε– πιο σύνθετη.

Τα Εξάρχεια είναι μια μηχανή (ανα)παραγωγής «εναλλακτικών» ταυτοτήτων, εν μέρει αφομοιώσιμων (επανακωδικοποίησιμων), άρα αποδεκτών από το Κράτος, και εν μέρει (και οπωσδήποτε εν δυνάμει) ριζοσπαστικών και «επικίνδυνων» για το Κράτος. Και είναι μια μηχανή που παράγει αυτά τα διττά, αβέβαια αποτελέσματα, τόσο μέσω των υποδομών ελεύθερου χρόνου και των υποπολιτισμικών δικτύων της, όσο και μέσω των πολιτικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στα όριά της.⁵⁷⁷

Το ζήτημα, λοιπόν, για το Κράτος, όπως εκφράζεται εν προκειμένω από τον γ.γ. Νέας Γενιάς, είναι η διασφάλιση της *επανεδαφικοποιητικής* λειτουργίας των Εξαρχείων, της παραγωγής ατομικότητων που συνδέονται μεταξύ τους μέσω της κατανάλωσης πολιτιστικών προϊόντων (έστω και «ύποπτης» υποπολιτιστικής προέλευσης), και ο αποκλεισμός της *απεδαφικοποιητικής* τους λειτουργίας, της παραγωγής δηλαδή πολιτικοποιημένων υποκειμένων που θα αμφισβητούν το κυρίαρχο πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής και θα οργανώνονται συλλογικά για να το ανατρέψουν, διαταράσσοντάς το έστω και τοπικά.

Ωστόσο, η αλληλοδιαπλοκή των δύο λειτουργιών σε χωρικό, λειτουργικό και συμβολικό επίπεδο και η δυναμική τους ισορροπία έκανε εξαιρετικά επισφαλή την επιλογή της βίαιης καταστολής της μίας εξ αυτών ώστε να μείνει, υποτίθεται, άθικτη ή ενδυναμωμένη η άλλη. Χαρακτηριστική είναι η διαμαρτυρία κατοίκου που εκδηλώθηκε σε συνάντηση της «Επιτροπής Κατοίκων των Εξαρχείων» με τον γενικό αστυνομικό διευθυντή Μανόλη Μποσινάκη –σύμφωνα με όσα προκύπτουν από το ρεπορτάζ της «Ε» στις 5/10/1984 (σ. 21) με τίτλο **«Μετά το ξύλο, διάλογος»**: «Οι αναρχικοί που πριν μερικά χρόνια, διαδήλωναν στους δρόμους και σπάζανε καμιά βιτρίνα σήμερα είναι καταναλωτές. Εγώ πάω με το παιδί μου στην πλατεία για καφέ. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι αρνούμαι την ιδεολογία μου. Θέλετε να μας ξαναβγάλετε στους δρόμους;». Τα Εξάρχεια, ως χωρο-κοινωνικό συναρμολόγημα, είναι σε μια κατάσταση οιονεί *ασταθούς ισορροπίας*, έτοιμο –ακόμα και από κατάσταση ηρεμίας– να ακολουθήσει βίαιες γραμμές απεδαφικοποίησης. Και το Κράτος «το γνωρίζει».

Και, πράγματι, μια πρώτη ένδειξη της ισχύος της προηγούμενης υπόθεσης βρίσκεται στο ίδιο φύλλο, σε ρεπορτάζ με τίτλο **«Ειρηνική διαδήλωση κόντρα στη βία»**, όπου καταγράφεται

---

⁵⁷⁷ Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι πολλά από τα καφέ και κάποια από τα μπαρ των Εξαρχείων ήταν και είναι στέκια συγκεκριμένων ιδεολογικοπολιτικών «φατριών». Όπως σημείωνε ο Γ. Ανδρουλιδάκης σε ένα μεταγενέστερο άρθρο του στο περιοδικό *Γαλέρα* («Σε φόντο κόκκινο και μαύρο», τεύχος 38, Νοέμβριος 2008, σ. 56-7), «Οι δημόσιες διαδικασίες στα Εξάρχεια διεξάγονται έξω από [τα πολιτικά γραφεία]. Αλλωστε, η απόσταση δεν ήταν ποτέ μεγάλη – πολλές φορές το κριτήριο εγκατάστασης μιας οργάνωσης ήταν η εγγύτητα με ένα 'κρίσιμο καφενείο'».

διαδήλωση διαμαρτυρίας για την «Επιχείρηση Αρετή» με πολιτικά συνθήματα ευδιάκριτης προέλευσης:

Αρχικά οι διαδηλωτές έκαναν συγκέντρωση στην πλατεία Εξαρχείων στις 7 το βράδυ. Συμμετείχαν και δεκάδες κάτοικοι της περιοχής. [...] Στις 7.15 οι συγκεντρωμένοι ξεκίνησαν τη δυναμική και ειρηνική πορεία στο κέντρο της Αθήνας. Από τα Εξάρχεια κατέβηκαν με πανώ τη Στουρνάρη – Πατησίων – Πανεπιστημίου (τον γύρο της Ομόνοιας) – Σταδίου – Κοραή – Πανεπιστημίου – Εμμ. Μπενάκη και κατέληξαν πάλι στα Εξάρχεια. / Οι διαδηλωτές φώναζαν τα συνθήματα: «Αυτή η κοινωνία είναι φυλακή. Φυλακισμένοι είναι όλοι οι μισθωτοί», «αλήτες είναι τα ΜΑΤ και οι ασφαλίτες», «βία στη βία της εξουσίας», «τι ΠΑΣΟΚ, τι Δεξιά, ίδια είν' τα αφεντικά», «οι δίκες θα γίνουν του κράτους καταδικές» και άλλα.

Φαίνεται πως οι αναρχικοί που είχαν «εξημερωθεί» σε καταναλωτές, τελικά «ξαναβγήκαν στους δρόμους» και αυτό ήταν άμεσο αποτέλεσμα της αστυνομικής επιχείρησης που υποτίθεται πως είχε ως στόχο να επαναφέρει την κανονικότητα στην πλατεία Εξαρχείων – μια κανονικότητα η οποία περιελάμβανε τους αναρχικούς και τις εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις και υποτίθεται πως διαταράχθηκε από μερικούς εξωτερικούς θορυβοποιούς.⁵⁷⁸ Ποιος μπορεί να αποφανθεί με σιγουριά αν αυτή η εξέλιξη ήταν μια απροσδόκητη συνέπεια της «επιχείρησης αρετής», μια –από πριν υπολογισμένη- παράπλευρη ζημία που αυτή επέφερε ή και η άμεση επιδίωξή της; Και ποιος μπορεί να πει με βεβαιότητα αν ο τελικός, στρατηγικός στόχος της επέμβασης ήταν να «εξαφανιστούν οι αναρχικοί από τα Εξάρχεια»,⁵⁷⁹ αφού πρώτα ερεθιστούν για να αντιδράσουν προκαλώντας την καταστολή τους, ή αν αυτό ήταν ένα ενδιάμεσο βήμα για την εξυπηρέτηση των οικονομικών συμφερόντων των ιδιοκτητών της περιοχής με μία «εκκαθάριση» και ανάπλαση της⁵⁸⁰ ή, τέλος, αν απλώς τα Εξάρχεια προσφέρθηκαν ως πεδίο άσκησης της επιχειρησιακής ετοιμότητας του Σώματος της ΕΛ.ΑΣ που συστηνόταν εκείνες τις μέρες;

---

⁵⁷⁸ Ο Β. Παναγόπουλος σημείωνε στο κεντρικό άρθρο γνώμης της «Ε» («Νάσιουτζικ, Εξάρχεια, Αστυνομία») στις 12/10/1984: «Είναι γνωστό ότι η κίνηση των αναρχικών που άνηθε για λίγο την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο στον χώρο των Εξαρχείων με διάφορους τρόπους –πολλοί από τους οποίους ανορθόδοξοι- έχει λήμε μαραθεί αν όχι εξαφανιστεί τελείως. Και τα Εξάρχεια της ενόχλησης, έχουν μεταβληθεί σε μια πλατεία ήσυχη, όπου παρέες νεαρών πολλοί από τους οποίους αριστεριστές –τι το κακό;- προβληματίζονται, κουβεντιάζουν, ξενυχτάνε, πάντως δεν πειράζουν κανένα, εκτός από εξαιρέσεις που δεν λείπουν από άλλες περιοχές. / «Σε λίγο θα έχω καταντήσει φοκκλόρ», έλεγε τις προάλλες ο γνωστός και συμπαθής θα λέγαμε αναρχικός «Κάιν και το άσπρο ποντίκι του». / Αυτή λοιπόν την πλατεία –στην οποία εμφανίστηκαν καμιά 10αριά άγνωστης προέλευσης πανκ- ήρθε να ταράξει μια ακατανόητη επέμβαση της αστυνομίας η οποία: / - Δημιούργησε ένα θέμα «εκ του μη όντος». / -Αναστάτωσε μια περιοχή. / - Συσπείρωσε μια ομάδα κόσμου εναντίον της συμπεριφοράς της αστυνομίας. / - Δημιούργησε σαφώς κακές εντυπώσεις σε βάρος της κυβέρνησης [...]».

⁵⁷⁹ Διατύπωση που αποδόθηκε στον Μποσινάκη από την «Επιτροπή Κατοίκων των Εξαρχείων» κατά τη συνάντησή τους. Ο ίδιος τη διέψευσε, ισχυριζόμενος ότι είπε πως «θα φύγουν ορισμένα στοιχεία που παραβαίνουν το νόμο και μάλιστα κατά τρόπο προκλητικό (πετάνε σπασμένα μπουκάλια, ουρούν στην πλατεία, κ.ά)». («Μετά το ξύλο, διάλογος», *Ελευθεροτυπία*, 5/10/1984, σ. 21).

⁵⁸⁰ Η «Επιτροπή Κατοίκων των Εξαρχείων» είχε εκφράσει την υποψία ότι «υπάρχει ευρύτερο σχέδιο μετατροπής της πλατείας Εξαρχείων σε πλατεία ακριβής διασκέδασης, κάτι σαν το Κολωνάκι και τη Φωκίωνος Νέγρη. Ψιθυρίζεται ότι οι ιδιοκτήτες ακινήτων της περιοχής υποκινούν την όλη υπόθεση» («Ε», όπ.π.). Η υποψία αυτή θα επανέλθει στο προσκήνιο με μεγαλύτερη ένταση μερικούς μήνες μετά, με την πρόταση του ΥΧΟΠ για ανάπλαση της περιοχής.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, φαίνεται πως οι «πανκς» λειτούργησαν ιδιαίτερα βολικά ως εξαφανιζόμενος μεσολαβητής, μια και, μετά από τις λίγες μέρες κατά τις οποίες προκάλεσαν τους περιοίκους και θαμώνες της πλατείας Εξαρχείων και τελικά την αστυνομική επέμβαση, έμοιασαν να εξαφανίζονται, όχι μόνο από την περιοχή καθαυτή, αλλά και από τον λόγο που επανεκκίνησε για την περιοχή, ο οποίος περιελάμβανε πια μόνο τους «συνήθεις υπόπτους» αναρχικούς. Αυτό για μερικές εβδομάδες, αφού στο τέλος του Οκτωβρίου 1984, επανέκαμψαν με επεισοδιακό και μοναδικό τρόπο.

13.3 Τα Εξάρχεια σε κλοιό

13.3.1 Δράση και λόγος: Πανκς μαινόμενοι

Στις 26 Οκτωβρίου, ο κύριος τίτλος της *Ελευθεροτυπίας* ήταν:

ΠΑΝΚΣ μαινόμενοι με μολότωφ

ΕΚΑΨΑΝ

το Πολυτεχνείο

Έσπασαν και 2 τράπεζες μαγαζιά και γραφεία Ν.Δ

Το Πολυτεχνείο καήκε ξανά, αλλά για άλλους λόγους. Το σύμβολο του αγώνα των φοιτητών του '73 βεβηλώθηκε χτες το βράδυ όταν ομάδες περιθωριακών νεαρών –μ' επικεφαλής έξαλλους πανκς- πολιορκήσαν επί τέσσερις ώρες το κτίριο, καταστρέφοντας ό,τι και όπως μπορούσαν.

Ωρες τρόμου έζησε όλη η περιοχή... Επτά αίθουσες του Πολυτεχνείου κάηκαν ή έπαθαν σημαντικές ζημιές, ενώ πολιορκημένοι φοιτητές ανταπέδωσαν την επίθεση με σκόνη από πυροσβεστήρες, καρέκλες και ό,τι άλλο έβρισκαν πρόχειρο. / Αφορμή στάθηκε η άρνηση των φοιτητών να επιτρέψουν στους πανκς να πραγματοποιήσουν συναυλία στο χώρο της σχολής. / Η αστυνομία που παρακολουθούσε από την αρχή τα γεγονότα δεν επενέβη σε καμία περίπτωση και δεν έκανε καμία σύλληψη. / Ομάδες των πανκς συνέχισαν και μακριά από το Πολυτεχνείο, σπάζοντας δύο Τράπεζες, αρκετά καταστήματα, αυτοκίνητα, μοτοσυκλέτες και τα γραφεία της Ν.Δ στα Εξάρχεια. / Οι πολιτικές νεολαίες καταδίκασαν τα έκτροπα, ενώ η ΕΦΕΕ μίλησε για προβοκάτορες.

Αυτή η σύντομη σύνοψη των γεγονότων που –ως συνήθως- συνοδεύει τον κύριο τίτλο του φύλλου, τον υποστηρίζει απολύτως ως προς τη συλλογική ταυτότητα των υποκειμένων που «έκαψαν το Πολυτεχνείο». Αν και η εισαγωγή αναφέρει αρχικά πως οι «πολιορκητές» του Πολυτεχνείου ήταν «ομάδες περιθωριακών νεαρών» «με επικεφαλής έξαλλους πανκς», η συνέχεια του σύντομου ρεπορτάζ αναφέρεται μόνο σε «πανκς» και σε «ομάδες των πανκς». Η σύνδεση των «πανκς» με τα επεισόδια μοιάζει λογικοφανής, μια και το έναυσμα των επεισοδίων

ήταν «η άρνηση των φοιτητών να επιτρέψουν στους πανκς να πραγματοποιήσουν συναυλία στο χώρο της σχολής» –δηλαδή, σε πρώτη ανάγνωση, μια αφορμή καθόλου πολιτική.

Ωστόσο, το αναλυτικό ρεπορτάζ των κεντρικών σελίδων (20-21), με τίτλο

ΜΟΛΟΤΩΦ: Βανδαλισμοί στο Πολυτεχνείο για μια συναυλία

Η νύχτα των...

ΠΑΝΚΣ

κατασκευάζει μια εικόνα αρκετά διαφορετική ως προς τη σύνθεση της ομάδας των «πολιορκητών». Αρχικά, πρόκειται για «60-70 πανκς, που στέκουν έξω από τη σχολή [...] φωνάζοντας συνθήματα» (δεν διευκρινίζεται το περιεχόμενό τους). Λίγο αργότερα όμως, «[α]πό την πλατεία Εξαρχείων κατεβαίνει κόσμος, που στο μεγαλύτερο ποσοστό του συντάσσεται με τους πανκς». Παρότι το σκηνικό πολιορκίας θυμίζει έντονα παλιότερες συγκρούσεις φοιτητών της ΚΝΕ με αναρχικούς, και παρότι η παρουσιαζόμενη εξέλιξη των γεγονότων μοιάζει απίθανη αν δεν προϋποθέσει κανείς οργανωμένες ομάδες ένθεν κακείθεν, προετοιμασμένες για κάποιου είδους σύγκρουση, το κείμενο επιμένει: όταν σκάει η πρώτη μολότωφ μέσα στο κτήριο, «οι πανκς αρχίζουν να χοροπηδάνε και να αλαλάζουν σαν Ινδιάνοι».

Η αμφισημία «πανκς / αναρχικοί» γίνεται ολοένα και πιο πρόδηλη, μια και τα συνθήματα τώρα είναι «κατά της ΚΝΕ και της κρατικής βίας» (αντίστοιχα, οι φοιτητές φωνάζουν ρυθμικά: «Αν ήταν απεργοί, θα είχαν συλληφθεί» υπονοώντας ότι οι «πανκς» είναι προβοκάτορες, δηλαδή άλλη μία μετάλλαξη των κουκουλοφόρων, των αναρχικών κ.λπ.). Ταυτόχρονα, επισημαίνεται και η, απαραίτητη σε αυτές τις περιπτώσεις, αδράνεια της αστυνομίας, η οποία τώρα «δεν εμφανίζεται πουθενά», παρότι τέσσερις αράδες πιο κάτω, το ρεπορτάζ αναφέρει: «Όταν οι αστυνομικοί αποφασίζουν να κάνουν μερικά βήματα μπροστά, οι πανκς και οι υπόλοιποι συγκεντρωμένοι φεύγουν τρομαγμένοι προς τα γύρω στενά». Όταν γίνεται σαφές πως «οι αστυνομικοί δεν θα προχωρήσουν», «μια ομάδα μπαίνει σε ένα τζιπ ‘Ρενεγκέτ’ 00 1407 και αφού λύνει το χειρόφρενο, το αφήνει να τσουλήσει στην κατηφόρα της Στουρνάρα, εκεί που βρίσκονται οι φωτορεπόρτερς, οι αστυνομικοί και οι περιέργοι». Το τζιπ καρφώνεται σ’ ένα δέντρο και οι «επιτιθέμενοι» «ανασυντάσσονται και ουρλιάζουν ινδιάνικα». Κατόπιν, οπισθοχωρούν προς την πλατεία Εξαρχείων, όπου ακινητοποιούν ένα λεωφορείο (στη γωνία Στουρνάρη και Σπ. Τρικούπη) και θρυμματίζουν τη «γυάλινη πρόσοψη της Εθνικής Τράπεζας» στο ίδιο σημείο. Μια άλλη ομάδα καταστρέφει («σε λίγα λεπτά δεν έχουν αφήσει τίποτα όρθιο») το εκλογικό κέντρο της ΝΔ στη γωνία Ερεσσού και Ζωοδ. Πηγής. Παρότι είναι πολύ δύσκολο πλέον να υποστηριχθεί πως οι ταραχοποιόι είναι... μέλη και οπαδοί πανκ συγκροτημάτων που θύμωσαν επειδή ακυρώθηκε η συναυλία τους, στο ρεπορτάζ γίνεται, από εδώ και κάτω, χρήση των εξής όρων στη θέση του συντακτικού υποκειμένου για τις ομάδες αυτές: «οι πανκς», «δου-τρεις μασκοφόροι» «μια άλλη ομάδα», «μια ομάδα νεαρών», «οι πανκς», «οι πανκς». Πιο κλασικό πολιτικό λεξιλόγιο χρησιμοποιείται μόνο από τις κομματικές νεολαίες και την ΕΦΕΕ: όπως αναφέρει το σχετικό ρεπορτάζ («**ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΟΥΝ ΝΕΟΛΑΙΕΣ ΚΑΙ Η ΕΦΕΕ**») που φιλοξενείται εντός πλαισίου στη σ. 20, «Με χαρακτηρισμούς που ποικίλλουν από ‘βανδάλους’ μέχρι ‘προβοκάτορες’, ‘εξωφοιτητικά στοιχεία’ και ‘αναρχικούς’ αντέδρασαν στα επεισόδια η ΝΔ, η ΕΦΕΕ, η Ν. ΠΑΣΟΚ και ο ‘Ρήγας Φεραίος’».

Την επομένη (27/10/1984), ο κύριος τίτλος της «Ε» είναι:

ΠΑΝΚΣ: Έρευνα σ' ένα εκρηκτικό κοινωνικό φαινόμενο

«ΒΙΑ... ΓΙΑΤΙ ΕΤΣΙ»

Ακριβώς δίπλα από τον τίτλο φιλοξενείται η φωτογραφία ενός «μοϊκανού» στα ¾ από πίσω («Αθηναίος πανκ με ανάλογη κόμμωση. Δεν δέχτηκε να φωτογραφηθεί στο πρόσωπο»). Το συνοδευτικό κείμενο αναφέρει:

«Μου αρέσει μοναχά να καταστρέφω. Μ' αρέσει η βία». / Σ' αυτή τη φράση συνοψίζεται όλη η «φιλοσοφία» των Ελλήνων «πανκς» που τον τελευταίο καιρό βρέθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης. Τελευταία τους εμφάνιση τα προχθεσινά βίαια επεισόδια στο Πολυτεχνείο. / Και ενώ ο υφυπουργός Νέας Γενιάς και Αθλητισμού κ. Κ. Λαλιώτης μιλάει για «ανεκδήγητο μιμητισμό του ευρωπαϊκού φασίζοντος χουλιγκανισμού», 17χρονοι πανκς με δηλώσεις τους στην «Ε», υποστηρίζουν ότι είναι «θύματα της κρατικής καταστολής» και εξυμνούν τη βία σαν το μόνο τρόπο έκφρασης και ευχαρίστησης.

Στο ρεπορτάζ της σ. 19, με τίτλο

Η πυρπόληση του Πολυτεχνείου

ΑΡΧΙΣΑΝ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ

επισημαίνεται το μάλλον προφανές: «Από τις μέχρι τώρα έρευνες της Ασφάλειας έχει προκύψει ότι αυτοί που πήραν μέρος στους βανδαλισμούς δεν ήταν μόνο πανκς, αλλά και αριστεριστές και αναρχικοί». Ανώτερος αξιωματικός της Αστυνομίας φέρεται να είχε πω «Είναι όλοι συγγενείς, [...] έγιναν μια παρέα και έδρασαν μαζί», ενώ ένας φοιτητής σημείωσε πως «σε καμιά περίπτωση δεν έχει να κάνει μόνο με το κίνημα των πανκς. Άνθρωποι με σβάστικες, με λοστούς και με Μολότωφ δεν είναι πανκς». Τέλος, αφήνονται υπονοούμενα για προβοκάτσια: «Μας έκανε εντύπωση η προκλητική στάση της Αστυνομίας [...]. Αλλά και η στάση της Πυροσβεστικής ήταν παράξενη. Αρκεί να σας πω ότι ήρθε μιάμιση ώρα μετά το τηλεφώνημά μας».

Στο κεντρικό δισέλιδο («σαλόνι») των σ. 20-21 δημοσιεύονται:

α) η αναγγελθείσα στην πρώτη σελίδα άτυπη έρευνα («ενδεικτική», και όχι «αντιπροσωπευτική» «συζήτηση», σύμφωνα με την εισαγωγή), με υπέρτιτλο **ΠΑΝΚΣ** (η γραμματοσειρά έχει κυματιστά-«τρεμουλιαστά» περιγράμματα θυμίζοντας αφίσα αμερικανικής ταινίας τρόμου β' διαλογής) και βασικό τίτλο

ΜΙΣΟΣ ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ

«Δεν μας αγαπάει κανένας – Δεν αγαπάμε κανένα»

β) η ανακοίνωση του Γ.Γ. Νέας Γενιάς Κ. Λαλιώτη με αφορμή τα επεισόδια (στο κάτω μισό της σ. 21) με τίτλο

Λαλιώτης: Διαφέρουν από τους αντιεξουσιαστές

γ) μια μικρή αναφορά στην ιστορία του όρου «πανκ» (μονόστιγλο στην άκρη της σ. 21: «**Γιατί τους λέμε ΠΑΝΚΣ**»).

Αρχίζοντας από το τρίτο, το σχετικό κείμενο είναι το εξής:

Στη Βρετανία –απ’ όπου ξεκίνησε το κίνημα των Πανκ (PUNK) δίνονται διάφοροι ορισμοί που όμως δεν είναι διαφορετικοί μεταξύ τους. Στο Πανεπιστήμιο Κεντ διδάσκουν: / Η λέξη «πανκ» αναφέρεται σε αλητάκια που δούλευαν περιστασιακά σε ανθρακωρυχεία του Νιουκάστλ. Όταν τους έδωχαν από τη δουλειά, ένιωθαν αδικημένοι, έσπαγαν βιτρίνες καταστημάτων για να εκτονώσουν το μίσος τους προς την εργοδοσία. Τα μαλλιά τους ήταν ανασηκωμένα στο κέντρο του κεφαλιού, γιατί ιδρωμένοι καθώς ήταν τα έσπρωχναν με την παλάμη προς τα πάνω. / Στο λεξικό «Λόνγκμαν», σελ. 893, διαβάζουμε: / «Στη Βρετανία, τη δεκαετία του 70 αναπτύσσεται μια κίνηση ανάμεσα σε ορισμένους νέους ανθρώπους που αντιτίθενται στις αξίες μιας κοινωνίας που βασίζεται μόνο πάνω στο χρήμα. Οι νέοι αυτοί εκφράζουν τα 'πιστεύω' τους ειδικά με δυνατή ζωντανή μουσική (Πανκ-ροκ) συχνά με βρώμικες λέξεις».

Έχει ενδιαφέρον η αντιπαραβολή αυτού του, οπωσδήποτε ψύχραιμου, κειμένου με ένα αντίστοιχο, που είχε δημοσιευτεί στην «Ε» την περίοδο που ξέσπασε το punk φαινόμενο στην Αγγλία, και συγκεκριμένα στις 19/6/1976, σε μόνιμη στήλη της Ελ. Χαλκούση. **«Και τώρα πανκ-ροκ»** (sic), τιτλοφορούνταν το άρθρο, στο οποίο διαβάζουμε μεταξύ άλλων:

Η λέξη PUNK (που σημαίνει σάπιο, βρώμικο, απωθητικό) χαρακτηρίζει στον 17ο αιώνα τις πόρνες και ξεθάφτηκε πριν 25 χρόνια για να προσδιορίσει τα κινηματογραφικά υποπροϊόντα του Χόλυγουντ. Σήμερα, εκφράζει το νέο κύμα της μουσικής ροκ μαζί με όλα τα παρακοινωνικά φαινόμενα που το συνοδεύουν: ντύσιμο, ιδεολογία, κοινό μέτωπο, κάθε είδος υπερβολής, και κυρίως η ανάγκη να εντυπωσιάσουν οπωσδήποτε και να βγουν από την αφάνεια. [...] Πρόκειται για καλλιτέχνες ή ομάδες καλλιτεχνών «ντε καντάν» (sic) που προπαγανδίζουν τη βία, τα ναρκωτικά, το σεξ, την αγωνία της ζωής. Κουρεμένοι σαν κατάδικοι, ντυμένοι στα καφετιά, χιτλερικά πουκάμισα, με μια μαύρη πέτσινη γραβάτα στο λαιμό με αδιάβροχα χαφιέδων, έχουν υιοθετήσει και αγωνίζονται να επιβάλουν ένα λεξιλόγιο – στα τραγούδια και στις ανθρώπινες (;) σχέσεις τους- που αποκλείεται να το δούμε τυπωμένο στη χώρα μας. (Προς το παρόν, τουλάχιστον...). [...] Οι Ραμόνς: τέσσερις τραγουδιστές με έκφυλες φάτσες, ωρύονται ασταμάτητα και άγρια ... ο Ουέηνυ Κάσαντυ, διάσημος «τραβεστί», ... η Τσέρρυ Βανίλα, αμαρτωλή σε όλα τα ταμπλώ της δεκαετίας 60-70, ...ο Τζόννυ Ρόττεν (Τζόννυ ο Σάπιος), 19 χρονών, ...με σημαδεμένο πρόσωπο, διαρκώς μεθυσμένος, πίνοντας φτηνή μύρα, που τραγουδά, ξεσκίζοντας τα ρούχα του [...]: Δεν ξέρω τι θέλω / μα ξέρω πώς θα το πετύχω / Θέλω όλα να τα σπάσω / όλα να τα ρημάξω / Θέλω να είμαι αναρχικός. [...] Μην αμφιβάλλετε ότι μετά από μερικά χρόνια, [το πανκ] θα κάνει την εμφάνισή του –Κύριος οίδε με ποια μορφή- και κάτω απ’ την Ακρόπολη.

Η πρώτη, και πιο πρόσφατη, παρουσίαση εστιάζει αφενός στην, ας πούμε, κοινωνική ετυμολογία του όρου, αναδεικνύοντας την ιστορική συσχέτισή του με τη νεολαία της βρετανικής εργατικής τάξης και, αφετέρου, δίνει έναν σύντομο, και πάλι οιονεί κοινωνιολογικό, ορισμό για τη χρήση του τη δεκαετία του '70: το πανκ ως κίνηση νέων ανθρώπων «που αντιτίθενται στις αξίες μιας κοινωνίας που βασίζεται μόνο πάνω στο χρήμα». Παρά την απλουστευτική προσέγγιση, το σύντομο αυτό κείμενο τονίζει τις κοινωνικοπολιτικές ρίζες της punk υποκουλτούρας –και ιδίως τις, έστω και ακαθόριστου θετικού περιεχομένου, αντικαπιταλιστικές της τάσεις. Αντίθετα, από

τις αλληπάλλληλες σοκαριστικές περιγραφές της δεύτερης, παλαιότερης, παρουσίας ξεχωρίζουν δύο χαρακτηριστικά της, αναδυόμενης τότε, punk υποκουλτούρας, τα οποία ήταν μεν υπαρκτά, αλλά των οποίων η απομονωμένη ανάδειξη στόχευε ξεκάθαρα στη δαιμονοποίησή της: μια αμφισεξουαλική παρακμιακότητα κυρίως (πόρνες, «ντε καντάν», προπαγάνδισή του σεξ, έκφυλες φάτσες, «τραβεστί», αμαρτωλή σε όλα τα ταμπλώ) και ένας φαιών αποχρώσεων μηδενισμός δευτερευόντως (χιτλερικά πουκάμισα, αδιάβροχα χαφιέδων, «θέλω όλα να τα σπάσω»). Ταυτοχρόνως δε, και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά ανάγονται στην «ανάγκη να εντυπωσιάσουν οπωσδήποτε και να βγουν από την αφάνεια» οι μουσικοί της punk rock: εδώ έχουμε την εισαγωγή ενός κινήτρου εμπορικότητας, το οποίο, ενώ απ'τη μια προσθέτει στον κατάλογο των «αμαρτιών» των πανκ την υποκρισία, απ' την άλλη τους εξημερώνει κιόλας, μια και υπονομεύει την αυθεντικότητα των άλλων «δαιμονικών» τους χαρακτηριστικών.⁵⁸¹

Αν αναφέρουμε εδώ το παλιότερο άρθρο της Χαλκούση, το οποίο ήταν αναμφίβολα επηρεασμένο από την εκστρατεία ηθικού πανικού στην οποία επιδιόταν ο βρετανικός τύπος την εποχή της συγγραφής του,⁵⁸² είναι γιατί τα δημοσιεύματα του ελληνικού τύπου την περίοδο «ανακάλυψης» της ελληνικής πανκ κοινότητας προσομοίαζαν περισσότερο σε αυτό παρά στο ψυχραιμότερο πρώτο –ακόμη και στην *Ελευθεροτυπία*- κι αυτό, παρά το γεγονός ότι οι ακραίες ενδυματολογικές και στυλιστικές επιρροές των βρετανών πανκ, στην Ελλάδα ήταν πολύ σπάνιες.⁵⁸³ Πράγματι, το βασικό άρθρο του δισέλιδου προσφέρει μια αντίστοιχη (αν και λίγο αμβλυμένη) οπτική: η συζήτηση με τους «πανκς της πλατείας Εξαρχείων» τους εμφανίζει ως απολίτικους και βίαιους μηδενιστές, που στέκουν με μια έννοια στον αντίποδα του ορισμού της σ. 21 –έστω και αν δεν φαίνονται και να έχουν σχέση με τις ηδονιστικές παρεκτροπές που προσάπτει στη σχετική υποκουλτούρα το άρθρο του 1976.

Οι έλληνες «πανκς», λοιπόν, ξεκαθαρίζουν εξ αρχής πως, δέχτηκαν να μιλήσουν με τους ρεπόρτερ της «Ε», «όχι για ν' απολογηθούν, αλλά για να γίνει γνωστό ότι [...] δεν είναι ούτε αναρχικοί, ούτε χούλιγκανς, ούτε φασίστες» και οι δημοσιογράφοι, προκειμένου να γίνει ο διαχωρισμός σαφέστερος, συμπεριλαμβάνουν στην κουβέντα «άλλους τόσους (σ.σ. τέσσερις-πέντε) αναρχικούς και αυτόνομους» (βέβαια, εκτός του διαχωρισμού που προκύπτει από τις

⁵⁸¹ Για μια συνοπτική αλλά σφαιρική προσέγγιση της πανκ υποκουλτούρας, βλ. το σχετικό λήμμα της Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Punk_subculture. Πάντα κλασική παραμένει η μελέτη του Hebdige, όπ.π., παρά το ότι εστιάζει αποκλειστικά στην Αγγλία. Είναι γεγονός πως, ενώ οι εκφραστικές συνιστώσες της υποκουλτούρας (μουσικό στυλ και τρόπος ζωής) πήραν μορφή στις ΗΠΑ (και ιδίως στην underground σκηνή της Νέας Υόρκης) στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ήταν η μεταλαμπάδευσή τους στο Λονδίνο και η γκροτέσκα, ακραία μεθερμηνεία τους μέσω κυρίως του συγκροτήματος *Sex Pistols*, που έκαναν το πανκ ένα εκρηκτικό κοινωνικό φαινόμενο μετά το 1976, αρχικά εντός αγγλικών συνόρων και αργότερα και εκτός. Στον κομβικό ρόλο του συναρμολογήματος *Sex Pistols*, που δεν περιελάμβανε μόνο το μουσικό συγκρότημα, αλλά και τον δαιμόνιο manager του, εικαστικό και σχεδιαστή μόδας, Malcolm McLaren, εστιάζει και το λήμμα «Πανκ» στο De Waresquiel, E. (επιμ.) (1999) *Ο Αιώνας των Ανατροπών: Το Λεξικό των Κινήματων Αμφισβήτησης στον 20ο Αιώνα*, Αθήνα: Οξύ, σ. 438-41.

⁵⁸² Ο καθημερινός tabloid τύπος στην Αγγλία άρχισε να δαιμονοποιεί το φαινόμενο (πολλαπλασιάζοντας ταυτόχρονα και την επιρροή του) μετά από μια εμφάνιση των *Sex Pistols* σε δημοφιλή καθημερινή τηλεοπτική εκπομπή, κατά την οποία ο κιθαρίστας τους έβρισε τον παρουσιαστή. Την επομένη, το πρωτοσέλιδο της *Daily Mirror* ήταν το διαβόητο «The filth and the fury» («η βρωμιά και η μανία», παράφραση σεξπικικού στίχου και του μυθιστορήματος του W. Faulkner «The Sound and the Fury»).

⁵⁸³ Βλ. Μποζίνης, Ν. (2008) *Ροκ Παγκοσμιότητα και Ελληνική Τοπικότητα: Η κοινωνική ιστορία του ροκ στις χώρες της καταγωγής του και στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 396-7.

διαφορετικές τους απόψεις, η συμπερίληψη αναρχικών στη συζήτηση με τους «πανκς» υπονοεί και μια συγγένεια μεταξύ τους). Χαρακτηριστική είναι η αποστροφή του «17χρονου Γ.»: «Ανάμεσά μας τους πανκς υπάρχουν και αναρχικοί και φασίστες και ναζί. Μένουμε μακριά απ' όλους. Ο καθένας για τον εαυτό του». Στην ερώτηση «Είσαστε μια ομάδα, μια ιδεολογία, τι πιστεύετε τέλος πάντων;», ο Γ. απαντά «Σου μιλάω για τον εαυτό μου... Οι πανκς είναι μια καινούργια επανάσταση. Βία σε καθημερινή βάση...». Στην ερώτηση αν καθοδηγούνται από προβοκάτορες, όπως «λένε μερικοί», ένας πανκ απαντά: «Όχι, όχι. Δεν είμαστε 13χρονα... Εμάς ποτέ δεν μας καθοδήγησε κανείς. Κάποιοι χτες το βράδυ φώναζε στους Κνίτες 'κομμούνια θα σας λιώσουμε', αλλά δεν το έκανε γιατί 'ναι φασίστας... Απλώς για να τους πονέσει... Δεν μπορούν οι κομματικές νεολαίες να μονοπωλούν τον χώρο και τη ζωή...».

Παρά τις ομοιότητες με τις πρακτικές των αναρχικών (και το κοινό κατά τα φαινόμενα μένος για την ΚΝΕ), η συζήτηση αναδεικνύει και διαφορές:

ΕΝΑΣ ΑΝΑΡΧΙΚΟΣ: Εμείς παλιότερα σπάγαμε βιτρίνες και αντιτάσσαμε βία στη βία, αλλά με κάποιο νόημα... Πίσω από κάθε πέτρα, πίσω από κάθε αναποδογυρισμένο περιπολικό, υπήρχε ένα όραμα... Να ανατρέψουμε την κοινωνία, να χτίσουμε μιαν άλλη... Εμείς θέλαμε να τ' ανατρέψουμε όλα και να τα χτίσουμε... / Ο Γ.: Εγώ δεν θέλω να χτίσω... Η βία μόνο μ' ευχαριστεί... Γι' αυτό ζω. Τέτοιες καταστάσεις σαν τη χτεςινή μ' αρέσουν... [...] Ο Γ.: Εγώ τους μισώ σχεδόν όλους. Τους περισσότερους τους σιχαίνομαι κι οι υπόλοιποι μ' αφήνουν αδιάφορο... [...] – Ποιον ν' αγαπήσω; Τους γονείς μου που με καταπιέζαν; Τους καθηγητές μου; Τους συμμαθητές μου; Όλους τους μισούσα... / - Καμιά κοπελιά; / - Α! Εγώ τις γυναίκες τις σιχαίνομαι! Τις θεωρώ όλες γκόμενες... / ΕΝΑΣ ΑΝΑΡΧΙΚΟΣ: «Εγώ θέλω να λυπάμαι, να κλαίω, να γελάω, ν' αγαπώ, να ερωτεύομαι... Η κρατική εξουσία θέλει να μας αποστερήσει από τα συναισθήματα, πρέπει ν' αντισταθούμε... / - Ο Γ.: Εσύ θέλε. Εγώ ούτε γελάω, ούτε κλαίω. Εγώ θέλω το χάος [...].

Έτσι, η «πανκ» υποκειμενικότητα παρουσιάζεται στην «έρευνα» να κυριαρχείται από ένα ακραία καταστροφικό *id* και να εκφράζεται άλλοτε ως υστερική πρόκληση⁵⁸⁴ («Με βλέπουν στο δρόμο και με κοιτούν παράξενα, επειδή είμαι κουρεμένος έτσι, με μια λουρίδα μαλλιά στο κεφάλι» και έπειτα «άμα [δω] κάνα γεροντάκι να [με] κοιτάει περίεργα τον [φτύνω]») και άλλοτε ως μανιοκατάθλιψη⁵⁸⁵ («έχουν μια θανάσιμη μοναξιά αυτά τα 17χρονα παιδιά κι όταν τα ρωτάς 'μα

⁵⁸⁴ Παρότι ο όρος αναφέρεται σε ένα φαινόμενο που απαντά στην ψυχαναλυτική ή γενικότερα θεραπευτική πρακτική, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η χρήση του εδώ γίνεται με αρκετή ακρίβεια. Ο θεραπευόμενος απευθύνει την πρόκληση προς τον θεραπευτή αναμένοντας υποσυνείδητα μια συγκεκριμένη αντίδραση από εκείνον (συνήθως την αντίθετη από τη φαινομενικά επιδιωκόμενη). Αν η υποσυνείδητη αυτή προσδοκία διαψευστεί, οι προκλήσεις γίνονται εντονότερες ή και παρατηρείται οπισθοδρόμηση στη θεραπευτική διαδικασία. Κατ' ανάλογο τρόπο, ο «πανκ» προκαλεί τον μεγάλο Άλλο (την, κοινωνικά καθορισμένη, συμβολική τάξη πραγμάτων), αρχικά με την ίδια του την παρουσία (κούρεμα, ένδυση). Αν η πρόκληση μείνει αναπάντητη, η πρόκληση εντείνεται (εξόβριση, ούρηση σε δημόσιο χώρο, ρίψη μπουκαλιών, κ.λπ.). Αν τελικά απαντηθεί (π.χ., με το «περίεργο» βλέμμα του γέρου), η εικόνα του μεγάλου Άλλου ως εχθρικού για το υποκείμενο επιβεβαιώνεται και οδηγεί σε όξυνση της «παρεκκλίνουσας» συμπεριφοράς. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, η «θεραπευτικά σωστή» απόκριση στην υστερική πρόκληση του πανκ θα ήταν η πλήρης αδιαφορία.

⁵⁸⁵ Κλινικά, η μανιοκατάθλιψη (ορθότερα, η διπολική διαταραχή) έχει μια πολύ κοντινή εικόνα: «περίοδοι ακραίας έξαρσης ή ευερεθιστότητας ακολουθούνται από κλασικά συμπτώματα κατάθλιψης». Οι πρώτες μπορεί να

πότε προλάβετε να μαραθείτε κιόλας', κουνάνε το κεφάλι κι απαντούν: 'Δεν μας ευχαριστεί τίποτα απ' όσα ζούμε'. Όταν τους βλέπεις μακριά από τις φωτιές και τα επεισόδια είναι διαφορετικοί, ήρεμοι κι απελπισμένοι». Αντίθετα, η «αναρχική» υποκειμενικότητα κυριαρχείται από το *εγώ*⁵⁸⁶ και εκφράζεται, στο κείμενο, με μια ισορροπημένη ψυχικά και ώριμη πολιτικά στάση (ένας εκ των αναρχικών φέρεται να λέει: «Σου επαναλαμβάνω ότι το θέμα που 'χει δημιουργηθεί εδώ, δεν αφορά τους πανκς [αλλά] όλους εκείνους που δεν θέλουν να ενταχθούν και ενοχλούν το σύστημα. Πάνω σ' αυτούς ασκείται η ωμή κρατική βία»).

Σε αυτή τη διάκριση μεταξύ αναρχικών («αντιεξουσιαστών») και (υποθέτει κανείς) «πανκς» δομεί την ανακοίνωσή του και ο Κ. Λαλιώτης, που αναλαμβάνει έναν ρόλο ανεπίσημου κυβερνητικού εκπρόσωπου για τα θέματα των Εξαρχείων.

[...] Οι μικροομάδες αυτές, που στην Ελλάδα μεταμφιέζονται σε «αντιεξουσιαστικές» αποτελούν έναν ανεκδιήγητο μιμητισμό του Ευρωπαϊκού Φασίζοντος Χουλιγκανισμού. Η συμπεριφορά τους είναι έκφραση μηδενιστικής ιδεολογίας, κοινωνικού αρνητισμού και ιστορικής αμνησίας. Ο πραγματικός παραλληλισμός αυτών των ομάδων είναι οι «σκιν-χεντς» στην Αγγλία, που εκείνοι τουλάχιστον δεν συγκαλύπτουν τους φασιστικούς τους προσανατολισμούς. / Βρισκόμαστε μπροστά σε μια επιφανειακή και στιγμιαία, ανέξοδη και ανεργάτιστη, απολίτικη και ψευδοαναρχίζουσα συμπεριφορά μιας αριθμητικά ασήμαντης και ποιοτικά θλιβερής μειοψηφίας νέων στα μεγάλα αστικά κέντρα. / Αυτές οι μικροομάδες [...] δεν έχουν καμία ιστορική και πολιτική συνάφεια και σχέση πρακτικής, με διάφορα ρεύματα αυτονομίας στο χώρο της Νεολαίας. [...] Είναι θέμα συνέπειας και ευθύνης όσων πιστεύουν στα δικαιώματα και στις ελευθερίες του πολίτη να τοποθετηθούν ανοιχτά απέναντι στο φασισμό των μικροομάδων. [...] Η πρακτική αυτών των ομάδων έχει ξεπεράσει τα όρια του θλιβερού. Είναι ταυτόχρονα προκλητική και επικίνδυνη και [σαν] τέτοια είναι αναγκαίο να απομονωθεί κοινωνικά και πολιτικά και να καταδικαστεί από όλους, τώρα που κατέρρευσαν τα προσχήματα και τα οποιαδήποτε «άλλοθι» μιας «αντιεξουσιαστικής» αλληλεγγύης.

Μια προσεκτική ανάγνωση των παραπάνω κάνει σαφές και εδώ πως, όπως και στην προηγούμενη σχετική ανακοίνωση, ο Λαλιώτης δεν αναφέρεται στους κοινωνούς μιας υποκουλτούρας με παράξενες μουσικές και στυλιστικές προτιμήσεις, αλλά σε «μικροομάδες» με πολιτικές αναφορές και στοχεύσεις, και ως τέτοιες τις αντιμετωπίζει. Ο λόγος του Λαλιώτη, όπως εξυφάνεται στο κείμενο, αποτελεί και πάλι μια «εξαιρετισμένη» εκδοχή του μεταπολιτευτικού περί «διμέτρου» και «προβοκατόρων» λόγου.⁵⁸⁷ Σχηματικά, ο λόγος αυτός:

χαρακτηρίζονται μεταξύ άλλων από αυξημένη σωματική ταραχή, υπερβολική αυτοπεποίθηση, μειωμένη κριτική ικανότητα και προκλητική, επιθετική ή και καταστροφική συμπεριφορά, και τα δεύτερα μπορεί να περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, σκέψεις θανάτου ή αυτοκτονίας, και αισθήματα λύπης ή κενότητας, ενοχής, απελπισίας και μοναξιάς. (http://medicalcenter.osu.edu/patientcare/healthcare_services/mental_health/mental_health_about/mood/bipolar_disorder/Pages/index.aspx)

⁵⁸⁶ «Προϋπόθεση για να αναδυθεί το 'εγώ' είναι να αρνηθεί τη διαμόρφωσή του σε συνθήκες εξάρτησης, οι οποίες είναι οι συνθήκες της ίδιας του της δυνατότητας». Butler, *όπ.π.*, σ. 20.

⁵⁸⁷ Τη σύνδεση αυτή είχε ήδη διαπισθανθεί ο γελοιογράφος ΚΥΡ: σε σκίτσο που δημοσιεύτηκε στην «Κυριακάτικη Ε» στις 8/10/1984 (η σελίδα έχει τον τίτλο «'Αρετή' στα Εξάρχεια»), απεικονίζονται δύο νεαροί με ατημέλητα μαλλιά και μουσι, κυνηγημένοι από αστυνομικό με σηκωμένο γκλομπ, με τον ένα εκ των δύο να λέει «Ψιθυρίζεται ότι αν δεν επικρατήσει η *αρετή* στα Εξάρχεια θα κατέβουν τα τανκς».

α) στην εκδοχή της πρώιμης μεταπολίτευσης, θεωρούσε πραγματωμένη τη λαϊκή βούληση με την εγκαθίδρυση ενός κοινοβουλευτισμού απαλλαγμένου από τους θεσμικούς αποκλεισμούς του μετεμφυλιακού κράτους και του δικτατορικού καθεστώτος και, συνεπώς, τοποθετούσε αυτομάτως τους όποιους αντιπάλους του «υπαρκτού» κοινοβουλευτισμού (τόσο εκ δεξιών όσο και εξ αριστερών του στο πολιτικό φάσμα) στους ακραίους υπονομευτές της δημοκρατίας και οπαδούς του ολοκληρωτισμού.

β) στην «σοσιαλιστική» εκδοχή του, θεωρεί τη λαϊκή βούληση πραγματωμένη με την εκλογική νίκη του ΠΑ.ΣΟ.Κ., το οποίο υποτίθεται ότι εκπροσωπεί τους «μη προνομιούχους», καταπιεσμένους και αποκλεισμένους, από το κράτος «της Δεξιάς», Έλληνες και, συνεπώς, τοποθετεί αυτομάτως τους αντιπάλους του κράτους (που άλλωστε τείνει να ταυτιστεί με το κυβερνών κόμμα) στο ακροδεξιό μονάχα άκρο του πολιτικού φάσματος, προϋποθέτοντας άρρητα ότι αποκλείεται σε αυτούς να περιλαμβάνονται σχηματισμοί της Αριστεράς, η οποία οφείλει πλέον να αισθάνεται ότι «συμμετέχει», δια των στελεχών του ΠΑ.ΣΟ.Κ., στην άσκηση της εξουσίας. (Η ρητή και έμπρακτη ανοχή της κοινοβουλευτικής Αριστεράς, και ιδίως του ΚΚΕ, έναντι της κυβέρνησης, το γνωστό «μορατόριουμ», έδινε οπωσδήποτε μια βάση σε αυτή την πεποίθηση.)

	Λαϊκή βούληση	→ Κράτος	Αντίπαλοι του Κράτους
1974-1981	Δημοκρατική ομαλότητα	= Κοινοβ/κή Δημοκρατία	Τα «άκρα»: Εχθροί της Δημοκρατίας → νοσταλγοί της ανωμαλίας
>1981	Σοσιαλιστική αλλαγή	= ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Οι «φασίστες»: Εχθροί του σοσιαλισμού → νοσταλγοί της Δεξιάς

Ας παρατηρήσουμε το εξής: ο Λαλιώτης *αποφεύγει* να χαρακτηρίσει τους ταραχοποιούς ως «πανκς» (όπως το απέφυγε και μετά την «Επιχείρηση Αρετή»), κι αυτό ισχυριζόμαστε πως γίνεται για δύο λόγους:

α) γιατί οι «πανκς» αποτελούν μια νόμιμη, και απολύτως αφομοιώσιμη από το πλαίσιο αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, υποπολιτισμική ομάδα που αναγκαστικά (για να είναι τέτοια) συμμετέχει στα εμπορευματικά δίκτυα προϊόντων (δίσκων, ρούχων, κ.λπ.) και κατανάλωσης ελεύθερου χρόνου (μπαρ, κλαμπ, κ.λπ.) και

β) γιατί το «πρόβλημα» δεν ήταν ποτέ οι «πανκς» ως τέτοιοι, ούτε γενικά –παρά μόνο στο βαθμό που η *punk rock*, χρησιμεύοντας σε κάποιες περιπτώσεις ως όχημα υποπολιτισμικής κυκλοφορίας αναρχικών συνθημάτων και ιδεών, ανέπτυξε προνομιακές σχέσεις (μεταξύ άλλων) και με τον αναρχικό χώρο- *ούτε* ειδικά στις συγκρούσεις των Εξαρχείων που, όπως είδαμε, θυμίζουν υπερβολικά έντονα προηγούμενες εμφανίσεις «αναρχοαυτόνομων» ομάδων για να είναι κάτι ριζικά διαφορετικό.⁵⁸⁸

⁵⁸⁸ Την, μάλλον προφανή, αυτή εκδοχή στηρίζει και το δημοσίευμα της ίδιας σελίδας με τίτλο «**Και η άλλη άποψη**», στο οποίο «μέλη της επιτροπής 'έναντια στην κρατική καταστολή', όπως αυτοτιτλοφορούνται, μιλάνε στην 'Ε' για τα επεισόδια στο Πολυτεχνείο» και υποστηρίζουν τα εξής: «Προχτές το απόγευμα, ξεκίνησαν αρκετά άτομα, φοιτητές και μη, να κάνουν μια συναυλία στην [ΑΣΟΕΕ] στην οδό Πατησίων. Η συναυλία ήταν προγραμματισμένη και γι' αυτό

Η μόνη αναφορά σε υποπολιτισμική ομάδα γίνεται για να παραλληλιστούν οι «μικροομάδες» με τους βρετανούς «σκιν-χεντς» –αναφορά που δεν είναι καθόλου αθώα. Οι *skinheads*, που ονομάστηκαν έτσι από τα ξυρισμένα τους κεφάλια, αποτελούσαν μια βρετανική υποκουλτούρα που διαφορίστηκε από αυτή των *mods* στα τέλη της δεκαετίας του 1960⁵⁸⁹ και συνιστούσε μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της (χαμένης ή απειλούμενης) αγγλικής προλεταριακής κοινότητας, διαμέσου της επαφής με μια κοινότητα ριζικά «ξένη», αυτή των μεταναστών από τις Δυτικές Ινδίες (ιδίως την Τζαμάικα).⁵⁹⁰ Όντας μια υποκουλτούρα προγραμματικά προλεταριακή και αμυντική (αν και όχι αποκλειστικά λευκή, τουλάχιστον αρχικά), σταδιακά ενσωμάτωσε στις εκφραστικές της συνιστώσες εθνικιστικούς και ρατσιστικούς λόγους και πολλοί κοινωνοί της άρχισαν να επιδίδονται σε συστηματικούς ξυλοδαρμούς –κυρίως Πακιστανών- μεταναστών. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, οι πυρήνες οπαδών του εθνικιστικού κόμματος National Front, όπως και μεγάλο μέρος των οργανωμένων οπαδών που συγκρούονταν στα γήπεδα και γύρω από αυτά στην Αγγλία, αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από *skinheads*. Στις διεθνείς της εκφάνσεις, η υποκουλτούρα αυτή συνδέθηκε προνομιακά (αν και όχι αποκλειστικά) με νεοφασιστικά συναρμολογήματα.⁵⁹¹

Έτσι, έχουμε το εκπληκτικό ρητορικό τέχνασμα να παρουσιάζονται οι ομάδες που –κατά τα φαινόμενα- ήταν ή αυτο-ορίζονταν ως «αντιεξουσιαστικές» (με όλα τα ερωτηματικά περί πιθανού επηρεασμού των χαλαρών και φύσει ευάλωτων δομών τους από μυστικούς αστυνομικούς ή άλλους προβοκάτορες που τις συνοδεύουν) ως «[ανεκδιήγητα μιμητικές] του Ευρωπαϊκού Φασίζοντος Χουλιγκανισμού» που «μεταμφιέζονται σε 'αντιεξουσιαστικές'».

είχαν ενημερωθεί οι πρυτανικές αρχές της σχολής. / Όταν οι νεαροί (περιθωριακοί, συσπειρώσεις, αντιεξουσιαστές, πανκς και άλλοι) έφθασαν στις 5.30 στην ΑΣΟΕΕ τα βρήκαν όλα κλειστά. / Το θεωρήσαμε, είπαν, εμπαιγμό, προσβολή και κοροϊδία αυτό. Ήταν απαράδεκτο να κλείσουν τη σχολή σε φοιτητές'. / Μετά την ΑΣΟΕΕ έφυγαν ειρηνικά –όπως πήγαν- και αποφάσισαν να κάνουν τη συναυλία στο Πολυτεχνείο. / 'Κανένας δεν μας απαγόρευσε τη συναυλία. Ούτε η [Σύγκλητος] του Πολυτεχνείου'. / Μόλις έφτασαν στην πύλη του Πολυτεχνείου ζήτησαν από τους ευρισκόμενους μέσα φοιτητές να τους ανοίξουν. / Στην πλειοψηφία τους, οι ευρισκόμενοι μέσα στο Πολυτεχνείο ήσαν νεολαίοι της ΚΝΕ. Τους ζητήσαμε ν' ανοίξουν κι αυτοί αντί άλλης απάντησης είπαν: 'Δεν ανοίγουμε γιατί δεν μας αρέσουν οι φάτσες σας'. / 'Εκτός από τις βρισιές μας πέταξαν και μερικά αντικείμενα. [...] Από πολλά στόματα ακούστηκε προχθές το βράδυ ότι 'δεν αποκλείεται να πετάνε τα διάφορα αντικείμενα, εκτός από τους Κνίτες και άτομα που έχουν σχέση με την αστυνομία'. / Όπως εξάλλου είπαν πολλοί από τους νεαρούς, ανάμεσά τους εντοπίστηκαν άτομα 'άγνωστης προέλευσης'. / 'Ξαφνικά, κατά τις 9 το βράδυ, στην οδό Στουρνάρα άναψαν φωτιές. Την ώρα εκείνη όλοι οι περιθωριακοί και οι άλλοι νεαροί βρίσκονταν στην πλατεία Εξαρχείων. Καμία σχέση δεν είχαν με τις φωτιές και τα άλλα επεισόδια που ακολούθησαν'».

⁵⁸⁹ Η αρχετυπική υποκουλτούρα της μεταπολεμικής Βρετανίας (το *mod* είναι συντομογραφία του *modern*). Οι βασικές της υλικές συνιστώσες: νεαροί προερχόμενοι από την εργατική τάξη, χαρακτηριστικό ευπρεπές ντύσιμο (κοστούμια, καλοχτενισμένα μαλλιά κ.λπ.), βέσπες, αμφεταμίνες. Οι βασικές εκφραστικές της συνιστώσες: μαύρη μουσική, ολονύκτια πάρτι, χαρακτηριστική αργκό. Η υποκουλτούρα παρήκμασε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και διακλαδώθηκε σε ένα κοινωνικά «ανοδικό» τμήμα (φοιτητών, πτυχιούχων, υπαλλήλων, κ.λπ.) που αφομοιώθηκε από τους *hippies* ή «αποσύρθηκε» και σε ένα «καθοδικό» τμήμα (εργατών, ανέργων κ.λπ.) που διαμόρφωσαν την υποκουλτούρα των *skinheads*.

⁵⁹⁰ Από τους τελευταίους δανείζονταν, όχι μόνο τη μουσική (*reggae*, *ska*, *rocksteady*), αλλά και την αργκό και την κινησιολογία, ενώ το ντύσιμό τους ήταν «σαν ένα είδος καρικατούρας του τυπικού εργάτη». Βλ. Hebdige, όπ.π., σ. 79-85. «Εδώ υπάρχει μια δυναμική απόδειξη της θέσης που υποστηρίχθηκε στο *Resistance through Rituals* του Hall, ότι η 'απάντηση της υποκουλτούρας' αναπαριστά τη σύνθεση στο επίπεδο του στυλ 'εκείνων των μορφών προσαρμογής, διαπραγμάτευσης και αντίστασης που αναπτύχθηκαν από την κουλτούρα των γονέων', και άλλων μορφών 'πιο άμεσων, συγκυριακών και ιδιαίτερων της νεολαίας, της θέσης και των δραστηριοτήτων της'». (όπ.π., σ. 81)

⁵⁹¹ Βλ. επίσης <http://en.wikipedia.org/wiki/Skinhead>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Δηλαδή, σύμφωνα με το λόγο που αναπτύσσεται εδώ, αυτές οι ομάδες όχι μόνο δεν είναι *αυθεντικά* αντιεξουσιαστικές (αναρωτιέται και εδώ κανείς ποια τάχα πρακτική θα δικαιωνόταν ως τέτοια) αλλά «φασίζουσες» που σημαίνει πως δεν είναι ούτε καν «αυθεντικά» φασιστικές – εξοβελισμένες έτσι ολοσχερώς από το πεδίο της πολιτικής. Αποτελούν απλά, για τον Λαλιώτη, *κακούς μιμητές ενός ξενόφερτου φαινομένου κοινωνικής παρακμής*, θυμίζοντας τις αντίστοιχες κατηγορίες που διατυπώνονταν για τους καταληψίες στα Εξάρχεια του 1981, αλλά και την περίοδο μετά τους θανάτους των μελών της RAF στις γερμανικές φυλακές, όταν οι Ευρωπαίοι αναρχικοί παρουσιάζονταν ως ένα σοβαρά οργανωμένο και πολιτικά συνειδητοποιημένο συναρμολόγημα και οι Έλληνες ομοϊδεάτες τους ως ακίνδunami ή κρετίνοι.

Θα έλεγε κανείς, αναλογιζόμενος και τον λόγο περί «κοινωνικής κρίσης», ότι η ελληνική νεολαία δεν δικαιούται να είναι παρά μόνο, ταυτολογικά, κάποιοι νέοι άνθρωποι που είναι Έλληνες ή κάποιοι Έλληνες που τυχαίνει να είναι νέοι: με άλλα λόγια, δεν τους επιτρέπεται να διαφέρουν σε οτιδήποτε από την προηγούμενη γενιά –δηλαδή, εδώ, από το πλειονοτικό πρότυπο του «κανονικού»- παρά μόνο στην ηλικία.

13.3.2 Η συναινετική περικύκλωση

Στο φύλλο της Δευτέρας 29/10/1984, που είχε κύριο τίτλο

«*Αυσασμένοι ανατροπείς*» απειλούν...

ΕΞΑΡΧΕΙΑ ΣΕ ΚΛΟΙΟ

γίνεται σαφές πως η πλατεία Εξαρχείων και η ομώνυμη συνοικία αντιμετωπίζονται πλέον από το κράτος, για πρώτη φορά με τόσο ξεκάθαρους όρους, ως το «γκέτο» που υποτίθεται πως ήταν, δηλαδή ως ένα *κοινωνικό-πολεοδομικό πρόβλημα*: «Σε ‘διακριτικό αστυνομικό κλοιό’ θα βρίσκονται από σήμερα τα Εξάρχεια, για να εντοπίζονται οι πανκς και όσοι δημιουργούν επεισόδια, σύμφωνα με την αμετακίνητη απόφαση των αρχών να βάλουν τάξη στο χώρο αυτό», αναφέρει η εισαγωγή του πρωτοσέλιδου κειμένου. Στη σ. 15, το αναλυτικό ρεπορτάζ με τίτλο «**Αστυνόμηση ναι, αλλά να πληρώνουν μόνο οι δράστες**», αναφέρει μεταξύ άλλων:

Αστυνόμηση, αλλά και ταυτόχρονη διατήρηση του χρώματος της πλατείας Εξαρχείων σαν διαλεκτικής και πλουραλιστικής «αγοράς». Αυτό είναι το συμπέρασμα που κατέληξαν οι χτεσινές αλληπάλληλες συσκέψεις στο υπουργείο Δημόσιας Τάξης, με αντικείμενο ακριβώς την ονομαστή πλατεία και τα κοινωνικά προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί εκεί. / [...] / Στην πρώτη σύσκεψη, που κράτησε μιάμιση ώρα, πήραν μέρος ο δήμαρχος και αντιδήμαρχος Αθήνας Δ. Μπέης και Σπ. Αυγερινός και οι εκπρόσωποι των μαζικών φορέων της πλατείας: «*Η Γειτονιά*», «*Εξάρχεια*», «*Το Στέκι*», *Δημοκρατικός Σύλλογος Γυναικών Εξαρχείων*, του ΕΠΟΙΖΩ, και της συντονιστικής επιτροπής των συλλόγων της περιοχής. / [...] / Ακολούθησε διάλογος και κατόπιν οι συμμετέχοντες στη σύσκεψη κατέληξαν σε πέντε σημεία.

1. Ότι στα Εξάρχεια υφίσταται ένα κοινωνικό πρόβλημα.
2. Η περιοχή υφίσταται μια πολλαπλή υποβάθμιση.

3. Η πλατεία Εξαρχείων χρήζει διακριτικής αστυνομικής παρουσίας, που να μπορεί να επιλαμβάνεται άμεσα.
4. Η αστυνομική επέμβαση να γίνεται αυστηρά προς την πλευρά του παραβάτη και μόνο.
5. Πίσω από τη «βιτρίνα» των επεισοδίων και της παρουσίας περιθωριακών στοιχείων στην πλατεία Εξαρχείων υπάρχει αυξανόμενη εγκληματικότητα.

Λίγα πράγματα έχει κανείς να προσθέσει στα παραπάνω, που μοιάζουν αναμενόμενα μετά από το λόγο που διαμορφώθηκε βασικά από τη Γ.Γ. Νέας Γενιάς, όπως τον αναλύσαμε πρωτύτερα. Συγκεκριμένα, διαπιστώνει κανείς την ενσωμάτωση (όχι μόνο από την πλευρά του κράτους, αλλά κυρίως από την πλευρά των κοινωνικών φορέων) των βασικών παραμέτρων της πρώτης ανακοίνωσης Λαλιώτη, όσον αφορά τη «διπολικότητα» των Εξαρχείων:

- αφενός ως μηχανισμού αναπαραγωγής «εναλλακτικών», αλλά κωδικοποιήσιμων-ενσωματώσιμων, νεανικών ταυτοτήτων («...διατήρηση του χρώματος της πλατείας Εξαρχείων σαν διαλεκτικής και πλουραλιστικής ‘αγοράς’»)
- και αφετέρου ως εστίας δραστηριοποίησης ομάδων που, πίσω από ιδεολογικο-πολιτικά προπετάσματα, αναπτύσσουν παραβατική ή εγκληματική δραστηριότητα του κοινού ποινικού δικαίου.

Έτσι, τα πέντε σημεία στα οποία «κατέληξαν» οι συμμετέχοντες στη σύσκεψη μπορούν να διατυπωθούν στην ουσία ως δύο «κινήσεις»:

- Απ' τη μια πλευρά, μια *διάγνωση* της κατάστασης που μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: «στα Εξάρχεια υφίσταται ένα κοινωνικό πρόβλημα» που έχει ως αποτέλεσμα «η περιοχή να υφίσταται μια πολλαπλή υποβάθμιση». Η υποβάθμιση αυτή έχει δύο βασικές συνιστώσες, μια επιφανειακή («βιτρίνα»), που συνίσταται στα επεισόδια αφενός και στην παρουσία περιθωριακών στοιχείων αφετέρου, και μια βαθύτερη, την «αυξανόμενη εγκληματικότητα».
- Απ' την άλλη πλευρά, μια κατεύθυνση δράσης: την εγκατάσταση ενός μόνιμου αστυνομικού μηχανισμού επιτήρησης και επέμβασης που να είναι, α) διακριτικός, β) άμεσα ενεργοποιήσιμος και γ) ακριβής και επιλεκτικός.

Ξεκινώντας από τη διάγνωση, αυτή περιλαμβάνει εμπειρικά στοιχεία απ' τη μια, και μια (καθόλου αυτονόητη) ερμηνεία τους απ' την άλλη. Τα μόνα εμπειρικά στοιχεία, πάνω στα οποία βασίζεται ολόκληρη η υπόθεση για τα Εξάρχεια, είναι αυτά που κάπως περιφρονητικά αποκαλούνται «βιτρίνα», δηλαδή οι «περιθωριακοί» και τα «επεισόδια». Αυτά είναι που, μαζί, αξιολογούνται ως «πολλαπλή υποβάθμιση» (μόνιμη ενοχλητική παρουσία / ξεσπάσματα βίαιων συμβάντων) κι ερμηνεύονται ως εκδήλωση ενός «κοινωνικού προβλήματος», αφού παράλληλα υποτίθεται πως αποτελούν απλά συμπτώματα βαθύτερων, αθέατων εγκληματικών δραστηριοτήτων που πολλαπλασιάζονται. Συνεπώς, αφού αυτά είναι το μόνο διαθέσιμο παρατηρήσιμο υλικό, εκεί θα επικεντρωθούν η αστυνομική επιτήρηση (στους περιθωριακούς) και επέμβαση (στα επεισόδια). Και μια και η παρουσία της αστυνομίας οφείλει να είναι «διακριτική», κανείς υποθέτει ότι θα συνεπάγεται την εμπλοκή αστυνομικών με πολιτικά. Και μια και οφείλει να είναι και «άμεση» και στοχευμένη, θα μπορούσε να συνεπάγεται ακόμα και τη

διείσδυση μυστικών αστυνομικών στις τάξεις των «περιθωριακών». Και, τέλος, μια και ο ορισμός αυτών των «περιθωριακών», όπως διαπιστώσαμε από την ανάλυση που επιχειρήσαμε στις ανακοινώσεις Λαλιώτη, είναι αρκετά ελαστικός ώστε να περιλαμβάνει και πολιτικές οργανώσεις και ομάδες, το σχέδιο «διακριτικής αστυνόμευσης» των Εξαρχείων μπορεί να ερμηνευτεί και ως μια επιχείρηση μόνιμης και εντατικής επιτήρησης των ιδεολογικο-πολιτικών συναρμολογημάτων της περιοχής, που θα είχε και δύναμη το «ελευθέρας» να εφαρμόζει έως και πρακτικές προβοκάτσιας, και μάλιστα όλα αυτά ανοιχτά, δημοσιοποιημένα και νομιμοποιημένα από τους φορείς κατοίκων της περιοχής.⁵⁹²

Ο πολιτικός χαρακτήρας του «προβλήματος των Εξαρχείων» αποκαλύπτονταν, σχεδόν αθέλητα, με παραπραξίες του πολιτικού προσωπικού και των δημοσιογράφων, όπως αυτές αποτυπώνονταν στα δημοσιεύματα των επόμενων ημερών. Στις 31/10/1984, σε ρεπορτάζ του οπισθοφύλλου (σ. 40) με τίτλο «**ΜΕ ΤΟ ΜΑΛΑΚΟ ΑΣΤΥΝΟΜΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ**», αναφερόταν πως, «[σε] σύσκεψη που έγινε χτες με τους εκπροσώπους των πολιτικών νεολαιών ο υπουργός Γιάν. Σκουλαρίκης είπε ότι δεν προτίθεται να διοργανώσει πογκρόμ συλλήψεων, αλλά να αφήσει να αμβλυνθεί το θέμα. 'Κι αυτό γιατί πρόκειται για νέα παιδιά που μετά από λίγα χρόνια μπορεί να έχουν αλλάξει ιδέες και δεν θα πρέπει να μείνουν στιγματισμένα'» (η έμφαση προστέθηκε). Επίσης, στο φύλλο της επόμενης (1/11/1984), σε ρεπορτάζ της σ. 4 με τίτλο «**Ειδικοί αστυνομικοί για φρουρά στα Εξάρχεια**», γράφονταν μεταξύ άλλων τα εξής:

Διαρκή, αλλά διακριτική επαγρύπνηση, από ειδικά επιλεγμένους αστυνομικούς χρειάζεται η πλατεία Εξαρχείων, που παρουσιάζει *αύξηση της εγκληματικότητας*. / Σ' αυτό το συμπέρασμα κατέληξαν οι εκπρόσωποι όλων των πολιτικών κομμάτων σε σύσκεψη (τελευταία με αυτό το αντικείμενο), που έγινε στο Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως υπό την προεδρία του υπουργού κ. Γιάν. Σκουλαρίκη. / Μια άλλη, εξ ίσου ενδιαφέρουσα, κοινή διαπίστωση ήταν ότι: / *Το πρόβλημα των Εξαρχείων δεν είναι μόνο θέμα πανκ αλλά διαφόρων ομάδων με διαφορετικούς σκοπούς η κάθε μία*. (οι υπογραμμίσεις δικές μας)

Όπως είδαμε, πριν από την πρώτη «Επιχείρηση Αρετή», ο λόγος περί «κοινωνικής κρίσης» ήταν μεν αρκετά διαδεδομένος, αλλά όχι άμεσα συνδεδεμένος με τα Εξάρχεια. Οι «πανκς», στις δύο βασικές ειδησεογραφικές εμφανίσεις τους, λειτουργούν ως ο «παράξενος ελκυστής» γύρω από

---

⁵⁹² Η μεθόδευση δεν είχε διαφύγει από πολιτικούς φορείς της εποχής. Η τροτσκιστική οργάνωση «Νέοι Σοσιαλιστές», με ανακοίνωσή τους στον τύπο (που δημοσίευσε η «Ε» σε διπλανή στήλη από το βασικό ρεπορτάζ), κατήγγειλε «τις συσκέψεις που οργανώνει το υπουργείο Δημόσιας Τάξης για να δώσει το χρίσμα της 'λαϊκής συναίνεσης' σε νέα μέτρα αστυνομικής-κρατικής καταπίεσης» και διαπίστωνε ότι «πρόκειται για μια χωρίς προηγούμενο συνωμοσία του κράτους, που θα στραφεί όχι απλά ενάντια σε μια ομάδα νεολαιών, τους πανκ, αλλά ενάντια σ' όλη τη νεολαία και σ' όλο το εργατικό κίνημα». Εξίσου εύστοχα έγραφε σχετικά και ο Γ. Καρέλιας, στο άρθρο γνώμης της σ. 9 στις 31/10/1984, με τίτλο «**Πανκς: Αλήθειες, μύθοι και υπερβολές...**»: «[έχει] δημιουργηθεί –τουλάχιστον στην Αθήνα– τέτοια ψυχολογία και τέτοια ατμόσφαιρα, που στο εξής θα διευκολύνει επεμβάσεις της αστυνομίας, την οποία πλέον θα καλούμε εμείς, ως 'ανησυχούντες' πολίτες. [...] Με την πανέξυπνη τακτική τους στα προχθεσινά επεισόδια, οι επικεφαλής [της Αστυνομίας] πέτυχαν αυτό που επιδίωκαν».

τον οποίο (τόσο συμβολικά όσο και χωρικά) αναδιατάσσεται και κωδικοποιείται μια σειρά νέων, αλληλένδετων φαινομένων:⁵⁹³

- η ανάδυση της νεολαίας ως αυτόνομου κοινωνικού υποκειμένου και αντικειμένου ειδικής κοινωνικής πολιτικής
- η οριστική απεδαφικοποίηση της οικογένειας από το πατριαρχικό μοντέλο
- η σταδιακή νομιμοποίηση της αυτοπραγμάτωσης ως ύψιστου κοινωνικού στόχου
- η παράλληλη υποχώρηση της λαϊκής αγωνιστικότητας ως πολιτισμικού υποδείγματος
- η διάδοση θεσμών και ηθών του ελεύθερου χρόνου.

Αυτά τα φαινόμενα, συνδέονται με πολύπλοκους τρόπους με ευρύτερες διαδικασίες που χαρακτηρίζουν την «ελληνική» δεκαετία του 1980: «τη σταδιακή απόσυρση του πολιτικού από το κοινωνικό πεδίο, την πρώιμη ανάπτυξη ενός ατομικισμού που ευνοείται από τις πολιτικές της ευμάρειας [...], την αναγνώριση μειονοτικών/μειοψηφικών αιτημάτων και ταυτοτήτων, την εμπέδωση της κοινωνικής συνοχής και την διαχείριση των πολιτισμικών τραυμάτων».⁵⁹⁴ Αυτές οι πολλαπλές όψεις μιας κοινωνίας σε μετάβαση, μαζί με την άρση των καθιερωμένων ιεραρχιών και ταξινομήσεων που επέφεραν, όπως και με κάποιες ακραίες όψεις των αναζητήσεων αυτοπραγμάτωσης (όπως η τοξικομανία), ήταν φυσικό να δημιουργούν την αίσθηση μιας κοινωνικής κρίσης.

Και έχει ενδιαφέρον ότι η υποκουλτούρα του πανκ και στην αυθεντική, αγγλική εκδοχή της, αυτο-ορίστηκε σε μεγάλο βαθμό, σύμφωνα με τον Hebdige, ως απόκριση σε έναν πολύ διαδεδομένο κρισιακό λόγο: «Οι punks σφετερίστηκαν τη ρητορική της κρίσης που γέμιζε τα ραδιοκύματα και τις στήλες των εφημερίδων εκείνη την περίοδο και τη μετέτρεψαν σε απτές (και ορατές) μορφές. [...] [H]ταν τα σύμβολα μιας έντονα κοινολογημένης κατάπτωσης».⁵⁹⁵ Φυσικά, πέρα από τις διαφορετικές αφετηρίες και αναφορές της «κρίσης» σε κάθε περίπτωση (στο αγγλικό συγκείμενο της δεκαετίας του 1970 επρόκειτο για σεισμικές γεωπολιτικές και οικονομικές αλλαγές που έφεραν τη Βρετανία στην υπαρξιακά αγωνιώδη θέση της οριστικής απώλειας του αυτοκρατορικού της χαρακτήρα και της «εσωτερίκευσης» αυτής της απώλειας), ο κοινωνικός και πολιτισμικός ρόλος και η βαρύτητα της υποκουλτούρας του πανκ ήταν πολύ διαφορετικά.⁵⁹⁶ Ακόμα και από την άποψη του ηθικού πανικού που δημιουργήθηκε, στην ελληνική περίπτωση ήταν πολύ πιο περιορισμένος, κυρίως γιατί οι πανκ δεν ήταν τόσο οι αποδιοπομπαίοι τράγοι, όσο ο εξαφανιζόμενος μεσολαβητής για να δαιμονοποιηθεί το υποτιθέμενο χωρικό τους ενδιαίτημα, δηλαδή τα Εξάρχεια, και οι ομάδες που δραστηριοποιούνταν πολιτικά εντός του περιβάλλοντος αυτού.

---

⁵⁹³ Για τα επόμενα, βλ. Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (2010) «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος Π., όπ.π., σσ. XXXI – LXXI.

⁵⁹⁴ Όπ.π., σ. XXXV.

⁵⁹⁵ Hebdige, όπ.π., σ. 120.

⁵⁹⁶ Για το περιβάλλον του πανκ και το νόημα με το οποίο φόρτίστηκε στην Ελλάδα, βλ. Μποζίνης, όπ.π., σ. 397-414. Βλ. σχετικά και παρακάτω στο παρόν.

Είναι επίσης ενδιαφέρον να επισημάνουμε εδώ, ότι η «νεολαία» ως δυνάμει προβληματική κοινωνική κατηγορία στην Ελλάδα, ήδη από την ανάδυσή της κατά τη δεκαετία του 1960,⁵⁹⁷ είχε διττό χαρακτήρα ή «δύο μεγάλες συνομαδώσεις [...] που εξέφραζαν παράλληλα τη δυσφορία και την απείθειά της»: την «πολιτική αμφισβήτηση» και την «αμφισβήτηση της καθημερινότητας»⁵⁹⁸ –που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε επίσης «πολιτιστική αμφισβήτηση». Η (πολλές φορές υλική) αλληλοδιαπλοκή και παράλληλη ή αλληλοτροφοδοτούμενη λειτουργία των δύο «συνομαδώσεων» ήταν κάτι που οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους υποπεύονταν ή και γνώριζαν. Επίσης, η απειλή που αντιπροσώπευαν (η υπονόμευση των παραδοσιακών θεσμών και αξιών), ήταν σχεδόν απτή για ένα κράτος προγραμματικά και αυταρχικά πειθαρχικό. Απ' την άλλη, η πολιτιστική ιδίως αμφισβήτηση γέμιζε τη φαρέτρα της με δυτικά προϊόντα, που όχι μόνο δεν είχαν καμία σχέση με τον «επάρατο» κομμουνισμό, αλλά αντιπροσώπευαν, με μια έννοια, ό,τι πιο σύγχρονο και πρωτοποριακό είχαν να επιδείξουν οι προηγμένες μετα-βιομηχανικές κοινωνίες. Και γι' αυτό η αντιμετώπισή τους προκαλούσε ιδιαίτερη αμηχανία.

Και στα Εξάρχεια της δεκαετίας του 1980, έχουμε μια διασταύρωση του πολιτικού και του πολιτιστικού, και μαζί έναν συν-εντοπισμό τους. Ας θυμηθούμε πώς έγινε αυτός:

α) Αρχικά, και μετά από μια μακρά περίοδο ηρεμίας στην περιοχή των Εξαρχείων, εμφανίζονται στην πλατεία λίγες δεκάδες άγνωστοι, με εμφάνιση «πανκ» και συμπεριφορά κραυγαλέα προκλητική.

β) Η επιθετική και αντικοινωνική συμπεριφορά των «πανκς», οι οποίοι δεν είχαν απασχολήσει τον τύπο νωρίτερα, κλιμακώνεται επί μέρες και προκαλεί καταγγελίες (ανώνυμων περιοίκων, όχι τοπικών φορέων) στην αστυνομία.

γ) Η αστυνομία επεμβαίνει με μια θεαματική επιχείρηση εισβάλλοντας, με μεγάλο αριθμό αστυνομικών, σε όλους τους χώρους ψυχαγωγίας γύρω από την πλατεία και συλλαμβάνοντας μαζικά θαμώνες άσχετους με τους «πανκς» που έχουν εν τω μεταξύ εξαφανιστεί.

δ) Η σφοδρότητα και η ασυμμετρία της επιχείρησης, παρότι θεωρητικά χωρίς ιδεολογικό-πολιτικό στόχο, προκαλεί ευρύτερες αντιδράσεις και κινητοποιήσεις κοινωνικών φορέων, αλλά και πολιτικών οργάνωσεων της περιοχής.

ε) Ο Γ.Γ. Νέας Γενιάς εκδίδει μακροσκελή ανακοίνωση στην οποία υπερασπίζεται την πολυσυλλεκτικότητα της πλατείας Εξαρχείων έναντι «μικρών οργανωμένων ομάδων» και «αμφίβολων αντιεξουσιαστών» που τη «λυμαίνονται». Ωστόσο, η ηγεσία της Αστυνομίας επιμένει στην πρόθεση εκκαθάρισης της πλατείας από «προκλητικά παραβατικά στοιχεία».

---

⁵⁹⁷ Στη μελέτη του *Το «Πρόβλημα Νεολαία»: Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974* (Αθήνα: Εκδόσεις Απρόβλεπτες), ο Κώστας Κατσάπης τοποθετεί συγκεκριμένα τη στιγμή αυτής της ανάδυσσης στο 1964, λόγω κυρίως της εμφάνισης στο προσκήνιο των *Beatles*, η μανία για τους οποίους «γεννάει και στην Ελλάδα χιλιάδες 'έξαλλους' νέους, οι οποίοι με την απείθεια και την αυθάδειά τους, συνιστούν μιαν άλλη (σ.σ.: από την πολιτική), καινοφανή και αρκετά παράξενη όψη της νεανικής αμφισβήτησης». (σ. 18) Πολιτικά, το 1964 σημαδεύεται από τη θριαμβευτική νίκη της Ένωσης Κέντρου στις εκλογές του Φεβρουαρίου και από την ίδρυση της μαζικότερης Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη.

⁵⁹⁸ Κατσάπης, ό.π., σ. 19.

στ) Λίγες εβδομάδες αργότερα, φοιτητικές συσπειρώσεις και αντιεξουσιαστικές ομάδες οργανώνουν συναυλία *punk rock* μουσικής στην ΑΣΟΕΕ την οποία όμως βρίσκουν απρόσμεσα κλειστή. Όταν επιχειρούν να μεταφέρουν την εκδήλωση στο ΕΜΠ, φοιτητές, κυρίως της ΚΝΕ, τους απαγορεύουν την είσοδο. Ακολουθούν επεισόδια που γενικεύονται με την «ενίσχυση» των ομάδων αυτών από, κατά τα φαινόμενα, αναρχικούς και αντιεξουσιαστές από την πλατεία Εξαρχείων.

ζ) Ο τύπος παρουσιάζει ως υπεύθυνους για τα επεισόδια τους «πανκς» των Εξαρχείων, δηλαδή μια μη-πολιτική οντότητα, αλλά ταυτόχρονα ερεθίζει τα ιδεολογικο-πολιτικά αντανάκλαστικά των αναγνωστών, χρησιμοποιώντας τίτλους όπως «Έκαψαν το Πολυτεχνείο» (*Ελευθεροτυπία*) ή «Φασιστικό σχέδιο» (*Εθνος*).

η) Οι πανκ γίνονται αντικείμενο ενός λόγου στον οποίο κατά κανόνα παρουσιάζονται ως τυφλά και ακραία βίαιοι, αντικοινωνικοί μηδενιστές –και μάλιστα λόγω προσωπικών «προβλημάτων» παρά από ιδεολογία.⁵⁹⁹ Παρ' όλα αυτά, συσχετίζονται συχνά, ρητά ή άρητα, με τους αναρχικούς, γεγονός που «θολώνει» τη διάκριση μεταξύ τους, όπως και μεταξύ των κοινωνικών και των ιδεολογικών/ πολιτικών εσώπων του ζητήματος.⁶⁰⁰

⁵⁹⁹ Η κυρίαρχη αφήγηση για τους πανκ διαμορφωνόταν με βάση δημοσιεύματα όπως αυτό της «Ε» στις 31/10/84 (σ. 17) με τίτλο «Στον ανακριτή: Έτρεμαν οι 'τρομεροί' πανκς...» και περιεχόμενο κοινωνικού μελό όπως αυτό: «Τίποτα περισσότερο από δύο μικρά παιδιά, 15 χρόνων το ένα και 17 χρόνων το άλλο, είναι οι... 'τρομεροί' πανκς, που χτες το πρωί οδηγήθηκαν στα ανακριτικά γραφεία. / Χωρίς ιδεολογική ταυτότητα και με προβλήματα ακόμη και στον προφορικό λόγο, παρουσιάστηκαν στους δημοσιογράφους. Φανερά ικανοποιημένοι έδειχναν από τη δημοσιότητα που τους δόθηκε τις τελευταίες μέρες. Έτσι, η συμπεριφορά τους ήταν ανάλογη με αυτή που επιβάλλει ένα «σταρ σύστημα». [...] Οι δύο κατηγορούμενοι αν και δεν αρνήθηκαν να μιλήσουν στους δημοσιογράφους, ήταν επιθετικοί με τους φωτορεπόρτερς, τους οποίους έφτυναν και απειλούσαν. [...] - Μένεις εδώ στην Αθήνα με τους γονείς σου; / - Ποιους γονείς μου. Σιγά τ' αυγά... [...] Τη στιγμή εκείνη έδειξε τον πατέρα του και είπε: / «Κοίταξέ τον. Αν έρθει και μου μιλήσει θα τον σκοτώσω. Μαζί με τη μάνα μου προσπάθησαν πολλές φορές να με χώσουν στο Δαφνί». / - Γιατί; Έχεις ψυχολογικά προβλήματα; / - Όχι, αλλά επειδή κόβω τα μαλλιά μου έτσι και βάζω σκουλαρίκια. Ντρέπονται για μένα. Και περισσότερο τους νοιάζει η γειτονιά. [...] Οι γονείς του Κ. Περίφανου (σ.σ.: ο οποίος προφυλακίστηκε) είπαν ότι το παιδί τους μόλις τους τρεις τελευταίους μήνες έγινε πανκ και ότι ήταν ιδιαίτερα συντηρητικός πριν, τόσο που πήγαινε στο σχολείο με γραβάτα. Μια μέρα όμως γύρισε στο σπίτι και κουρεύτηκε. / - Όταν το είδαμε πέσαμε 'ζεροι'. / - Παίρνει ναρκωτικά; / - Όχι σκληρά. Μόνο χασίσι. / - Έχει ψυχολογικά προβλήματα; / - Πάσχει από ψυχονευρωτικές καταστάσεις. / Και η μητέρα του λέει ότι για να μην μπλέξει χειρότερα το παιδί της, νύχτες ολόκληρες τον παρακολουθούν με το αμάξι στην πλατεία Εξαρχείων. [...]

⁶⁰⁰ Σε αυτό το κλίμα, ανακοινώσεις όπως η παρακάτω (που δημοσιεύτηκε στη σ. 15 της «Ε» στις 29/10/84, μαζί δηλ. με το ρεπορτάζ «Αστυνόμηση ναι, ...» που αναφέρθηκε πιο πάνω, με τίτλο «ΠΑΝΚΣ: Διάλογο με Λαλιώτη» μέσω της «Ε»), και ήρθαν αργά, και πέρασαν μάλλον απαρατήρητες: «[...] Εμείς που υπογράφουμε αυτή την επιστολή δεν είμαστε ομάδα, δεν είμαστε επιτροπή, δεν είμαστε αρχηγοί (νονοί), είμαστε 3 μέλη διαφορετικών μουσικών συγκροτημάτων. Πιστεύουμε ότι εκπροσωπούμε τη γνώμη μερικών πολιτικά τοποθετημένων Πανκ. [...] Οι Πανκς δεν είναι φασίστες, αναρχικοί ούτε προβοκάτορες. Δεν ανήκουν σε καμιά πολιτική παράταξη. Είναι μια μειονότητα που αμφισβητεί τη σημερινή πολιτική δομή. / Κατακρίνουμε την αψυχολόγητη περιττή βία. / Αντιπαραθέτουμε τη βίαιη αντίδραση ενάντια στην βίαιη επιβολή θεσμών και επικροτούμε τον καλοπροαίρετο διάλογο. [...] ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΟΥΜΕ: / Καθημερινά στην Ελληνική Δημοκρατική κοινωνία καταπατούνται τα Συνταγματικά δικαιώματα ορισμένων πολιτών (ελευθερία έκφρασης και ελευθερία λόγου) με κριτήρια την πολιτική τοποθέτηση και εξωτερική εμφάνιση, ενώ την ίδια στιγμή τα κόμματα έχουν δικαίωμα έκφρασης, πολιτικής προπαγάνδας και άσκησης «νόμιμης» βίας. / Καταγγέλλουμε: την περιθωριοποίηση της ανένταχτης μειονότητας, την οποία δεν επιδιώκουμε, την ρατσιστική προκλητική στάση και νοοτροπία, την ανεύθυνη στάση του τύπου, την «ανεξήγητη» ουδέτερη στάση της αστυνομίας, την παράνομη από τους φοιτητές χρησιμοποίηση χημικών ουσιών (αμμωνία, ξηρό άνθρακα...) και την εις βάρος μας συκοφαντία από ψευδείς δηλώσεις.»

θ) Νέα ανακοίνωση του Γ.Γ. Νέας Γενιάς αποφεύγει και πάλι να κάνει λόγο για «πανκς» και χαρακτηρίζει τους ταραξίες «δήθεν αντιεξουσιαστές» αντίστοιχους των *skinheads* στην Αγγλία. Φυσικά, η έδρα τους είναι τα Εξάρχεια.

ι) Το υπουργείο Δημόσιας Τάξης οργανώνει διαδοχικές συσκέψεις με κοινωνικούς φορείς των Εξαρχείων, πολιτικές νεολαίες και εκπροσώπους των κοινοβουλευτικών κομμάτων, στις οποίες συμφωνείται και νομιμοποιείται ένα καθεστώς μόνιμης επιτήρησης της περιοχής από «ειδικές δυνάμεις» της αστυνομίας, επί τη βάση ενός λόγου που τη χαρακτηρίζει, οιονεί επίσημα, ως γκέτο υποβάθμισης και εγκληματικότητας και το κέντρο της λεγόμενης «κοινωνικής κρίσης»,⁶⁰¹ σε βαθμό που η λέξη «Εξάρχεια» αρχίζει να χρησιμοποιείται μετωνυμικά για οποιαδήποτε ανομικά βίαια φαινόμενα.⁶⁰²

Εκτός λοιπόν από τον εντοπισμό της κοινωνικής κρίσης στα Εξάρχεια και την όξυνση του σχετικού λόγου, είχαμε και μία *αποσιώπηση του αναγκαστικά πολιτικού χαρακτήρα αυτού του εντοπισμού*. Με άλλα λόγια, ενώ οι «πανκς» και ο περί αυτών λόγος χρησιμοποιήθηκαν σαν κατ' εξοχήν πολιτικά εργαλεία για τη διασφάλιση της, νομιμοποιημένης και με ελαχιστοποιημένες αντιδράσεις, περιχαράκωσης και διαρκούς επιτήρησης ενός τμήματος της πόλης κι ενός κοινωνικού χώρου με διαχρονικά ιδεολογικο-πολιτικά γνωρίσματα, την ίδια στιγμή χρησίμευσαν ώστε να αποκρυβεί η ίδια τους η πολιτική εργαλειακότητα, μεταμφιεζόμενη σε κοινωνιολογική προβληματική.⁶⁰³

Προσοχή εδώ: δεν ισχυριζόμαστε ότι δεν υπήρχε καμία κοινωνική διάσταση στο θέμα των «πανκς» ή, πολύ περισσότερο, ότι οι «πανκς» ήταν εξ ολοκλήρου ένα κατασκευάσμα των εφημερίδων: φυσικά υπήρχε σχετικά ανεπτυγμένη *punk* υποκοουλτούρα στην Ελλάδα, και μεγάλο μέρος των εκφραστικών της δραστηριοτήτων λάμβανε χώρα στο κέντρο της Αθήνας,⁶⁰⁴ και ιδίως

---

⁶⁰¹ Υπήρχαν φυσικά και κείμενα που απέφευγαν να ταυτίζουν τα Εξάρχεια με την «κοινωνική κρίση» (ή και στηλίτευαν την ταύτιση αυτή ως αποπροσανατολιστική), αλλά χωρίς να αμφισβητούν την ύπαρξη και τη φύση της «κρίσης» αυτής. Παράδειγμα το άρθρο του Β. Νέτα: «**Κρίση νεολαίας ή μια βαθύτερη κοινωνική κρίση;**» (*Ελευθεροτυπία*, 6/11/84, σ. 9), όπου γραφόταν μεταξύ άλλων: «Μη γελιόμαστε, δεν βρισκόμαστε μπροστά σε ένα 'πρόβλημα' Εξαρχείων, το οποίο λύσαμε και τελειώσαμε. Εξάρχεια, θεατά ή αθέατα, με πολλές και διαφορετικές όψεις υπάρχουν πολλά, όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά σ' ολόκληρη την Ελλάδα. Υπάρχει ένα γενικότερο πρόβλημα νεολαίας, σαν μέρος του προβλήματος της κοινωνικής κρίσης που περνάμε, κάθε τόσο με διάφορες κορυφώσεις και εντάσεις».

⁶⁰² Ενδεικτικός ο τίτλος «**Τύποι Εξαρχείων οι σκληροί της νεολαίας!**» (*Ελευθεροτυπία*, 2/11/84, σ. 5) σε ρεπορτάζ για τις διαμάχες στην ΟΝΝΕΔ.

⁶⁰³ Χαρακτηριστικό το άρθρο γνώμης του κοινωνιολόγου Β. Φίλια στη σ. 9 της *Ελευθεροτυπίας* στις 3/11/1984 με τίτλο «**Χούλιγκανς, πανκς και κίνδυνος**», όπου αναλύεται η «ολοένα αυξανόμενη 'δράση' περιθωριακών [...], ένα φαινόμενο που έχει εκδηλωθεί σ' ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική [με κοινό παρονομαστή τη] λεγόμενη 'κοινωνία της αφθονίας' [...] που διαμορφώθηκε στον 'ύστερο' καπιταλισμό». Οι περιθωριακές αυτές ομάδες, κατά τον Φίλια, δηλαδή «οι 'χούλιγκανς', οι 'πανκς' και αυτοί που κατηλεύονται μια από τις μεγαλύτερες ιδέες του 19^{ου} αιώνα, την ιδέα του αναρχισμού», είναι παρακμιακές γιατί «εκφράζουν έναν στείρο, τυφλό, και καταστροφικό αρνητισμό και μηδενισμό, δεν έχουν πολιτικό αίτημα, οπωσδήποτε πάντως είναι βαθύτατα και γενικευμένα αντικοινωνικές», ενώ οι δύο πρώτοι (ο Φίλιας διαχωρίζει σιωπηρά τους αναρχικούς) «αποτελούν το προζύμι των φασιστικών νεολαιών στον τόπο μας».

⁶⁰⁴ Βλ. Μποζίνης, όπ.π., σ. 400-1. Το πανκ ιδίωμα ξεκίνησε από τα στέκια της Πλάκας και μετά την ανάπασή της πολλοί πανκ μετακινήθηκαν στα Εξάρχεια, αλλά «ξέχωρες πανκ εστίες διόλου αμελητέες» δημιουργήθηκαν σε αρκετές γειτονίες της Αθήνας.

στα Εξάρχεια.⁶⁰⁵ Εξάλλου, η «κοινωνιολογική» στρατηγική λόγου που εκτυλίχθηκε είχε και παραγωγικές όψεις: για παράδειγμα, οπωσδήποτε συνδέθηκε με τη δημιουργία, σε ένα κτήριο του Υπουργείου Γεωργίας στην οδό Τσαμαδού, ενός «πρότυπου πολιτιστικού κέντρου νεολαίας» («το πρώτο του είδους σε μια προβληματική περιοχή»), ενός πολυλειτουργικού χώρου «όπου, πολύ πιθανό, αρκετά ‘αντικοινωνικά στοιχεία’ θα μπορούν να μεταστοιχειώνονται σε κοινωνικά».⁶⁰⁶ Μια τέτοια προνοιακή υποδομή είναι το κατ’ εξοχήν προϊόν ενός εξουσιαστικού/ γνωσιακού λόγου που διαχωρίζει, αξιολογεί, ιεραρχεί και εν τέλει παράγει διαδικασίες (ανα-) διαμόρφωσης υποκειμενικότητας –και, στη συγκεκριμένη συγκυρία, προϊόν της στρατηγικής που ανέπτυξε το ΠΑΣΟΚ έναντι των νέων, κυρίως με τη Γ.Γ. Νέας Γενιάς. Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο ότι είναι καθαυτή ή εξ’ ορισμού καταπιεστική ή ότι δεν υπόκειται σε ενδεχόμενες απεδαφικοποιήσεις (που μπορεί να προκληθούν από διάφορους παράγοντες ή συνδυασμούς παραγόντων) που να μεταλλάξουν τη λειτουργία της προς δυνητικά ριζοσπαστικές κατευθύνσεις. Πάντως, αυτού του τύπου η αντιμετώπιση εκ μέρους του κράτους υλοποιεί τη μία από τις δύο δυνατότητες ή γραμμές φυγής του, την ρυθμιστική/ παραγωγική, το αποκορύφωμα της οποίας θα είναι το σχέδιο ανάπλασης των Εξαρχείων που θα δημοσιοποιηθεί μερικούς μήνες αργότερα.

Η άλλη δυνατότητα, η αρνητική/ κατασταλτική, που θα επιστρατευθεί χρονικά πρώτη «εξ ανάγκης» (και θα την εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο), έχει ήδη καταστεί άμεσα υλοποιήσιμη εξαιτίας της στρατηγικής που προσπαθήσαμε να ανατμήσουμε εδώ:

- μια ελάσσων (στην Ελλάδα) νεανική υποκουλτούρα αναδεικνύεται, εξαιτίας των προκλητικών εκφραστικών στοιχείων της, σε σύμβολο μιας (αρχόμενης ή επαπειλούμενης) κοινωνικής «παρακμής»
- ταυτόχρονα, λόγω των υλικών/ χωρικών συνιστωσών της υποκουλτούρας αυτής (των χώρων συγχρωτισμού των μελών της και ανάπτυξης/ επεξεργασίας/ κυκλοφορίας των εκφραστικών της στοιχείων), η «κρίση» που η υποκουλτούρα συμπυκνώνει μεταφορικά, εντοπίζεται/ πυκνώνει/ εκπορεύεται και αυτή από το ίδιο χωρικό κέντρο
- αυτό όμως το χωρικό κέντρο αποτελεί την πραγματική ή φαντασιακή έδρα κατ’ εξοχήν ιδεολογικο-πολιτικών συναρμολογήσεων που, με τη σειρά τους, γίνονται μέρος της κοινωνικής κρίσης και άρα χρήζουν επιτήρησης, αναμόρφωσης ή καταστολής.

Πρόκειται για ένα παράδειγμα «ενοχής δια της συσχέτισης», ένα από τα πιο διαδεδομένα εργαλεία του προπαγανδιστικού λόγου⁶⁰⁷: 1. Οι πανκς ενσαρκώνουν την κοινωνική κρίση, 2. Οι πανκς συχνάζουν στα Εξάρχεια, 3. Και οι αναρχικοί συχνάζουν στα Εξάρχεια, 4. Άρα και οι αναρχικοί ενσαρκώνουν την κοινωνική κρίση.

Γιατί επιμένουμε στη κατασκευασμένη διάσταση του παραπάνω σχήματος και στη στρατηγική του λειτουργία; Ας μην ξεχνάμε πως το θέμα αρχικά εισέβαλε στη δημόσια σφαίρα σαν ένα πρόβλημα νεανικής παραβατικότητας (χωρίς να υποτιμούμε το πολιτικά ανατρεπτικό φορτίο της

---

⁶⁰⁵ «Μπορεί η Πλάκα να υπήρξε η μήτρα του underground της εποχής που εξετάζουμε, τα Εξάρχεια όμως ήταν η περιοχή που εκείνο ανετράφη και ανδρώθηκε», στο Κολοβός, Γ., όπ.π., σ. 43.

⁶⁰⁶ «Ένα αλλιώτικο κέντρο για νέους στα Εξάρχεια», *Ελευθεροτυπία*, 6/11/1984, σ. 2.

⁶⁰⁷ Βλ. http://en.wikipedia.org/wiki/Association_fallacy. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

έννοιας αυτής)⁶⁰⁸, αλλά χρειάστηκε η θεαματική και υπερβολική επέμβαση της αστυνομίας ώστε να δημιουργηθεί ως «είδηση» και να ενταθεί ο λόγος περί κοινωνικών προβλημάτων των Εξαρχείων, ερεθίζοντας παράλληλα και τα μάλλον κατευνασμένα πολιτικά αντανάκλαστικά των αριστεριστικών και αντιεξουσιαστικών συνομαδώσεων της περιοχής. Με το δεύτερο περιστατικό, υστερικά μεγεθυμένο από τα ΜΜΕ, οι «πανκς» δαιμονοποιούνται ως το προϊόν κοινωνικών, οικογενειακών ή και ψυχικών παθολογιών και κατηγορούνται ως αναρχο-φασίζουσα απόκλιση, ενώ τα όρια μεταξύ αυτών και των αναρχικών γίνονται συχνά απροσδιόριστα.

Έτσι, μ' αυτά και με τ' άλλα, οι «πανκς» αιωρούνται ανάμεσα στο κοινωνικό και στο πολιτικό, ανάμεσα στο (διαπιστωμένο) πρόβλημα και στον (επερχόμενο) κίνδυνο, ανάμεσα στον αναρχισμό και στον φασισμό, ανάμεσα στο να είναι «μικρά παιδιά» και «τυφλοί μανιακοί της βίας», θυμίζοντας το «άδειο ράφι» και το «φωτεινό πράγμα που είναι πάντα στο ράφι από πάνω» το οποίο δανείζεται ο Deleuze από τον Lewis Carroll⁶⁰⁹ για να περιγράψει αυτό που (κατά Lacan) «χάνεται στη θέση του», το (κατά Levi-Strauss) «κενό ή αιωρούμενο σημαίνον» που ο ίδιος αποκαλεί «παράδοξο στοιχείο» ή «διαφοροποιητή»: τον διαφεύγοντα φορέα του νοήματος που «καθορίζει τόσο το σημαίνον όσο και το σημαίνόμενο ως τέτοια»,⁶¹⁰ που ενώνει τις αποκλίνουσες σειρές τους σαν φερμουάρ, σαν «σημείο σταυροβελονιάς», το σημείο σύγκλισης που επιτρέπει σε όλα τα στοιχεία του λόγου που οργανώνεται γύρω του να παίρνουν, εκ των υστέρων και αναδρομικά, τη θέση τους.

13.4 Η Ανεξάρτητη Ροκ Σκηνή και τα Εξάρχεια

13.4.1 Rock in Athens

Είναι ενδεικτικό ότι οι «πανκς» σχεδόν εξαφανίζονται από τον δημόσιο λόγο μετά από αυτό το εμπρηστικό και πολύ σύντομο πέρασμά τους από αυτόν. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν τα επεισόδια στο φεστιβάλ *Rock in Athens*, στις 26 και 27 Ιουλίου 1985. Το φεστιβάλ αυτό ήταν από μόνο του ένα παράδοξο: ενταγμένο στις εκδηλώσεις του νεότευκτου θεσμού της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης και οργανωμένο από το Υπουργείο Πολιτισμού και τη Γ.Γ. Νέας

---

⁶⁰⁸ Βλ. Vergely, B. (2010), «Παραβατικότητα», στο de Waresquiel, όπ.π., σ. 444-6: «Ήδη οι σουρεαλιστές και οι ελευθεριακοί είχαν προβάλει τον ανατρεπτικό χαρακτήρα της ελευθεριότητας γενικά και του Σαντ ειδικότερα. Ένα μέρος της σκέψης που προήλθε από τον Μάη του '68 θα εντάξει τον Μπατάιγ σ' αυτή τη γραμμή και θα εγκωμιάσει τις αξίες της παραβατικότητας [...]. [Εμφανίστηκε] σαν μια θεωρητική πρακτική, αρχικά [...] που απομυθοποιεί τους θεσμούς. Υπό τη μορφή επίσης μιας λογικής ανάτασης του δυνατού, λαμβάνοντας τη μορφή ενός διαβήματος αισθητικού και δημιουργικού, ενίοτε παιδικού [για να υποκαταστήσει] την τάξη του νόμου».

⁶⁰⁹ «Το μαγαζί φαινόταν γεμάτο με κάθε είδους περιεργα πράγματα· το πιο περιεργο όμως ήταν, πως κάθε φορά που η Αλίκη κοίταζε προσεχτικά κάποιο ράφι για να καταλάβει τι ακριβώς είχε πάνω, αυτό το συγκεκριμένο ράφι ήταν πάντα άδειο. (Κι ας ήταν τα διπλανά του παραφορτωμένα). 'Τα πράγματα είναι πολύ ρευστά εδώ', είπε στο τέλος παραπονιάρικα, αφού για ένα δυο λεπτά είναι παρακολουθήσει μάταια ένα μεγάλο, λαμπερό αντικείμενο, που φαινόταν πότε σαν κούκλα και πότε σαν κουτί εργόχειρου, και βρισκόταν πάντα στο παραπάνω ράφι απ' αυτό που κοίταζε». Κάρολ, Λ. (1991[1872]) *Μέσα απ' τον Καθρέφτη*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 85-6.

⁶¹⁰ Deleuze, G. (1990), *The Logic of Sense*. London & New York: Continuum, σσ. 60-1.

Γενιάς, φιλοξενούσε μεταξύ άλλων, δύο από τα σημαντικότερα συγκροτήματα του βρετανικού *punk*, τους *Stranglers* και κυρίως τους *Clash*.

Όπως σημειώνει ο Ευάγγελος Λαγός,⁶¹¹

Την περίοδο εκείνη ο αντεξουσιαστικός/αντικρατικός χώρος (που αποτελούσε μεγάλο μέρος του κοινού των *punk* συγκροτημάτων που θα εμφανίζονταν στην Αθήνα) αντιμετώπισε τη διοργάνωση του φεστιβάλ από το ΥΠΠΟ τόσο ως πρόκληση προς τις ιδέες και την πολιτιστική του ταυτότητα όσο και ως ευκαιρία να ταπεινώσει την κρατική πολιτική και να αντιπαρατεθεί ανοιχτά μαζί της, αμφισβητώντας την εύρυθμη εξέλιξη του πολιτιστικού αυτού γεγονότος.

Πράγματι, η πρώτη μέρα του φεστιβάλ ήταν επεισοδιακή τόσο έξω και γύρω από το Παναθηναϊκό Στάδιο, όταν ομάδα συγκεντρωμένων επιχείρησε να μπει στο χώρο του φεστιβάλ χωρίς εισιτήριο και συγκρούστηκε, αρχικά με την εταιρεία φύλαξης της εκδήλωσης και αργότερα με αστυνομικές δυνάμεις,⁶¹² όσο και μέσα σε αυτό, όταν μέρος του «σκληροπυρηνικού» ακροατηρίου αποδοκίμασε το εμπορικό ποπ σχήμα των *Culture Club* και λοιδώρησε τον παρενδυτικό τους τραγουδιστή Boy George (κάτι για το οποίο δεν έγινε λόγος στην *Ελευθεροτυπία*). Πάντως, αργά τη δεύτερη μέρα, λίγο πριν εμφανιστούν οι *Clash*, επιτράπηκε η δωρεάν είσοδος στο χώρο του φεστιβάλ, κι έτσι τυχόν νέα επεισόδια αποτράπηκαν και το φεστιβάλ τελείωσε πανηγυρικά.

Παρότι τα επεισόδια έξω από το Παναθηναϊκό Στάδιο έδωσαν την ευκαιρία για τα συνήθη υστερικά ρεπορτάζ, η συνολική αποτίμηση της διοργάνωσης μάλλον πρέπει να περιστραφεί γύρω από δύο αλληλένδετα σημεία: α) την «κανονικοποίηση» των ροκ υποπολιτισμικών τροπισμών, ως τρόπων έκφρασης μιας νεολαίας που απεδαικωτοποιείται και συμμετέχει μέσω των εμπορικών και θεαματικών δικτύων σε μια παγκόσμια πολιτισμική αγορά –όπου ακόμα και οι εκκεντρικότητες της Nina Hagen, ο ερμαφροδιτισμός των *Culture Club* και το ανατρεπτικό πανκ-ροκ των *Clash* έχουν νόμιμες και εναλλάξιμες θέσεις- και β) τη ρύθμιση αυτής της κανονικοποίησης και την, τελικά μάλλον επιτυχημένη, επικωδίκωση του περιεχομένου της από το κράτος.

Η κανονικοποίηση ή ενσωμάτωση (φανερή ως πρόθεση και με την ίδια την ένταξη και τηνπραγματοποίηση του φεστιβάλ στα πλαίσια της «Πολιτιστικής Πρωτεύουσας») αντανάκλαστηκε στα σχετικά «πολιτιστικά» δημοσιεύματα. Πρώτα και κύρια, στο ολοσέλιδο ρεπορτάζ με τίτλο

Δύο μέρες γεμάτες ροκ

⁶¹¹ Στο «Rock in Athens: Νεολαία και μαζικός πολιτισμός», από το Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), όπ.π., σ. 517-519.

⁶¹² Τα σχετικά δημοσιεύματα της «Ε» είχαν τίτλους «**Αίμα, ξύλο και φωτιές χτες στο ροκ-φεστιβάλ**» (χαμηλά στη σ. 1) και «**ΑΙΜΑ, ΒΙΑ ΣΤΟ ΦΕΣΤΙΒΑΛ**» (στη σ. 14). Στο σχετικό «καλλιτεχνικό» ρεπορτάζ, ο τίτλος ήταν «**Οι Στράνγκλερς ανέβασαν το θερμόμετρο**» (σ. 15). Όχι τυχαία, τα επεισόδια έξω από το Στάδιο ξέσπασαν όταν έπαιζε το εν λόγω πανκ συγκρότημα, παρότι οι αντιδικίες μεταξύ των συγκεντρωμένων νεαρών που απαιτούσαν να παρακολουθήσουν τη συναυλία χωρίς εισιτήριο απ' τη μια και των διοργανωτών και αστυνομικών απ' την άλλη είχαν ξεκινήσει από πολύ νωρίτερα.

με το οποίο στην ουσία αναγγέλθηκε το φεστιβάλ (2/7/1985, σ. 10), γινόταν λόγος για «μερικά από τα δημοφιλέστερα στον κόσμο ποπ και ροκ συγκροτήματα [που] θα παίξουν το διήμερο στο Στάδιο» χάρη στα οποία «δεκάδες χιλιάδες νέοι απ' όλη την Ελλάδα και από το εξωτερικό υπολογίζεται να συρρεύσουν [στην Αθήνα]». Το ρεπορτάζ απαριθμούσε ακόμη τις εντυπωσιακές τεχνικές προδιαγραφές της σκηνης και του ηχητικού εξοπλισμού, τα αναγκαία μέτρα τήρησης της τάξης (πλήθος και διάταξη αστυνομικών δυνάμεων, απαγόρευση κατανάλωσης αλκοόλ εντός του συναυλιακού χώρου), τις δυσκολίες κατοχύρωσης κάποιων από τα συμμετέχοντα συγκροτήματα (που έδειχναν το πόσο περιζήτητα ήταν αυτά, αλλά και τους επαγγελματικούς όρους υπό τους οποίους θα διεξαγόταν το φεστιβάλ) και τα σημεία προπώλησης εισιτηρίων. Η κλίμακα και το οργανωτικό επίπεδο της εκδήλωσης, όπως αποτυπωνόταν από τις παραπάνω αναφορές, δεν άφηναν αμφιβολία πως δεν επρόκειτο για κάποιο περιθωριακό υποπολιτισμικό γεγονός, αλλά για ένα σημαντικό εγχείρημα που μόνο υπό την αιγίδα του κράτους θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί, αλλά και το οποίο θα είχε ευρεία -ακόμα και υπερεθνική- απήχηση. Δεύτερο ρεπορτάζ, η ολοσέλιδη συνέντευξη της Nina Hagen με τίτλο

«**Τα μάτια μου είναι όμορφα γιατί είναι και η ψυχή μου**»

στην οποία, αντί να γίνεται λόγος για το καλλιτεχνικό της στίγμα ή την συναυλιακή της παρουσία που θα μπορούσε εύκολα να «τρομάξει» το ευρύ κοινό (ένα σουρεαλιστικό μείγμα πανκ-ροκ και εξπρεσιονιστικού θεάτρου), δινόταν έμφαση στο μακιγιάζ της, στην μικρή κόρη της και στις διακοπές της στην Κρήτη, προσωπικές δηλαδή πληροφορίες που την «κανονικοποιούσαν» στα μάτια ενός κοινού καταρχήν καχύποπτου (26/7/1985, σ. 12). Τρίτο ρεπορτάζ, αυτό της πρώτης μέρας του φεστιβάλ, με περιγραφές σαν κι αυτή:

Αυτό που εντυπωσίαζε με την πρώτη ματιά ήταν η πολύχρωμη, εκκεντρική αμφίεση πολλών Πανκ με κοκκινοπράσινα μαλλιά, ξυρισμένα στο πλάι, κοπέλες μαυροντυμένες με «αχινωτά» μαλλιά και δαντελένια γάντια στα χέρια, νεαροί με βαμμένα χείλη και χαίμαλιά στους λαιμούς. Ακόμη και με μικρίνα θεάθηκε νεαρή τουρίστρια στον αθλητικό χώρο. Αρκετοί βρεχόντουσαν κι ήταν γυμνοί από τη μέση και πάνω λόγω της ζέστης.⁶¹³

Η αντίθεση με τη δαιμονική εικόνα των αντικοινωνικών πανκ των Εξαρχείων μόλις λίγους μήνες νωρίτερα είναι εντυπωσιακή και, όπως θα δούμε αμέσως μετά, παγιώνεται τα επόμενα χρόνια. Το όραμα του Γ.Γ. Νέας Γενιάς, Κ. Λαλιώτη (της ενσωμάτωσης των υπολιτισμικών «Εξαρχείων» στην κοινωνία του θεάματος) πραγματοποιούνταν, και μάλιστα με κρατική σφραγίδα.

Η τελευταία επιβεβαιώθηκε ακόμα και στον τρόπο εκτόνωσης των επεισοδίων, όπως αποτυπώθηκε από την *Ελευθεροτυπία* στο ρεπορτάζ «**Ο Γ. Παπανδρέου έδωσε τη λύση**».⁶¹⁴ Σύμφωνα με αυτό, ο υφυπουργός Πολιτισμού «σε θέματα νέας γενιάς», την «πρώτη μέρα ανάληψης των καθηκόντων του», μόλις πληροφορήθηκε τα επεισόδια έξω από το Καλλιμάρμαρο, έσπευσε επί τόπου και ζήτησε να ανοίξουν οι πόρτες ώστε να σταματήσουν οι συμπλοκές. «Κύριε υπουργέ, ειλικρινά αυτό πρώτη φορά συμβαίνει στην Ελλάδα. Σας

⁶¹³ «**Οι Στράνγκλερς ανέβασαν το θερμόμετρο**», *Ελευθεροτυπία*, 27/7/1985, σ. 15.

⁶¹⁴ Όπ.π. Σχετική αναφορά υπήρχε και στην πρώτη σελίδα («**Πυροσβέστης' ο Γ. Παπανδρέου**») αλλά και στο ρεπορτάζ των επεισοδίων.

ευχαριστούμε πολύ για το μεγάλο ενδιαφέρον σας», του απάντησαν –σύμφωνα με το ρεπορτάζ- οι νεαροί (!). Θα μπορούσε η συγκεκριμένη διευθέτηση μπορεί να θεωρηθεί και ως «νίκη» του πανκ-αναρχικού συναρμολογήματος; Ενδεχομένως, μέσα από το πρίσμα του ότι μια σκληροπυρηνική μερίδα του κατάφερε να παρακολουθήσει τα συγκροτήματα που την ενδιέφεραν με τους δικούς της όρους, χωρίς δηλαδή να υποκύψει στον «εκβιασμό» της εμπορευματικής συναλλαγής. Κατά την εκτίμησή μας όμως, ο τρόπος που αυτή επιτεύχθηκε (ή ο τρόπος που αυτός ο τρόπος προβλήθηκε επικοινωνιακά) δεν αναιρεί την κρατική επικωδίκωση του συγκεκριμένου μουσικο-κοινωνικού συμβάντος και τη συνολική γραμμομοριοποίησή του: ήταν οι «απ' έξω» που ήθελαν να συμμετάσχουν σε αυτό που γινόταν «μέσα», όπως αυτό είχε σχεδιαστεί και γινόταν, και δεν το αναίρεσαν ούτε το επηρέασαν σε κάτι σημαντικό (από αυτή την άποψη, η αποδοκιμασία του Boy George θα ήταν περισσότερο ανατρεπτική, αν δεν ενείχε – υποψιάζεται κανείς- μια έκδηλα ομοφοβική συνιστώσα). Ακόμα και το άνοιγμα των θυρών έγινε με τους όρους του «Υφυπουργείου Νέας Γενιάς», ενώ οι ατίθασοι αναρχο-αυτόνομοι πανκ άλλων αφηγήσεων παρουσιάζονταν τώρα σαν κακόμοιροι τζαμπατζήδες που ευγνωμονούσαν τον υπουργό για την ευρύτητα πνεύματος και την καλοσύνη του.

Το *Rock in Athens* αποτελεί χωρίς αμφιβολία την πιο προφανή εκδήλωση της επιθυμίας για κρατική ρύθμιση του ελεύθερου χρόνου της νεολαίας, αλλά δεν ήταν η μόνη: αντίθετα, αποτέλεσε το αποκορύφωμα μιας πολιτικής στρατηγικής που ήταν χαρακτηριστική της πρώτης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και εκφράστηκε με τη δημιουργία του Υφυπουργείου Νέας Γενιάς και Αθλητισμού το 1982, και κυρίως της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς έναν χρόνο αργότερα. Οι θεσμικές αυτές καινοτομίες εκπλήρωναν υποσχέσεις του προγραμματικού λόγου του ΠΑΣΟΚ και συνδυάζονταν με «την προσδοκία ενός νέου περιεχομένου πολιτικής [και] ενός νέου στυλ και ύφους, μοντέρνου και αντικοφορμιστικού» που ενσάρκωσε και ο πρώτος γ.γ., ο Κώστας Λαλιώτης, αναπτύσσοντας έναν λόγο που αναγνώριζε αιτήματα «πλουραλισμού, ελεύθερης πολιτιστικής έκφρασης και αυτονομίας» των νέων, εστιάζοντας κυρίως στον ελεύθερο χρόνο τους ως πεδίο που έπρεπε να ρυθμιστεί μέσω κρατικών υποδομών. Γι' αυτό το λόγο, ιδρύθηκε ένα εκτεταμένο δίκτυο Κέντρων Νεότητας σε όλη τη χώρα και πολυάριθμα «πολιτιστικά κέντρα», ενώ εγκαινιάστηκε και πολιτική παροχών προς τους νέους (κοινωνικός τουρισμός, εκπαιδευτική κάρτα νέων, δωρεάν εισιτήρια για θεατρικές παραστάσεις) που έτυχαν ευρείας απήχησης.⁶¹⁵ Παράλληλα όμως, και αναγνωρίζοντας την ανάπτυξη των νεανικών υποπολιτισμών που ήταν κυρίως μουσικοί, επιχείρησε να συμμετάσχει και σε αυτό το πεδίο, όχι μόνο με μεγάλες χειρονομίες όπως το *Rock in Athens*, αλλά και με κρατικές επιχορηγήσεις σε τέτοιου είδους, έστω και μικρότερης κλίμακας, εγχειρήματα.

Ο αναρχικός/αντιεξουσιαστικός «χώρος», που όπως ήδη αναφέραμε διαπλεκόταν ή και σε κάποιο βαθμό ταυτιζόταν με τα punk/rock υποπολιτισμικά συναρμολογήματα, αντιμετώπισε την ανάπτυξη της πιο πάνω πολιτικής με καχυποψία ή και εχθρότητα, ως μέρος ενός συνολικού σχεδιασμού «ιδεολογικής καταστολής» του (η οποία φάνηκε να επιβεβαιώνεται από τις ανακοινώσεις του Κ. Λαλιώτη με αφορμή τους «πανκς των Εξαρχείων», τις οποίες ήδη αναλύσαμε). Όπως έγραφε αργότερα ο Λ. Χρηστάκης, που χαρακτήριζε τη Γ.Γ. «κάτι ανάλογο –

⁶¹⁵ Βλ. Γιαννάκη, Ν. (2010) «Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς: Το κοινωνικό υποκείμενο 'νεολαία', ο ελεύθερος χρόνος και οι κρατικές πολιτικές», στο Βαμβακάς, Παναγιωτόπουλος, ό.π., σσ. 76-9.

αλλά διαφοροποιημένο λόγω εποχής ΕΟΚ- με τις φασιστοειδείς νεολαίες του Μουσολίνι, του Χίτλερ και άλλων συναφών» (!), «τη 'φόλα' που έριξε ο Λαλιώτης και οι 'εν Πολυτεχνείω οραματιστές' (;) σύντροφοί του την έφαγαν εκατοντάδες ανεργάτιστοι νέοι και νέες που ξεπούλαγαν, για μερικές τζαμπέ παραστάσεις και ορισμένες μέρες διακοπών, την –μια κάποια- ιδεολογία τους ή ένα μένος –αν είχαν τέτοιο- κατά της εξουσίας».⁶¹⁶ Μέσα από αυτό το πρίσμα, τα επεισόδια της πρώτης μέρας στο *Rock in Athens* δεν μπορούν να ερμηνευθούν μόνο από τη διάθεση του πλήθους να μην πληρώσει εισιτήριο (αν και, όπως είπαμε, και αυτή ακόμα δεν ήταν χωρίς πολιτικές συνδηλώσεις), αλλά πρέπει να συνεκτιμήσει και την υποβόσκουσα ένταση περί την «ιδεολογική καταστολή», όπως φυσικά και τα προηγηθέντα επεισόδια της αστυνομικής καταστολής στα Εξάρχεια. Απ' την άλλη, η ειρηνική κατάληξη της δεύτερης μέρας δείχνει και τα όρια της συγκρουσιακής διάθεσης: χωρίς αφορμή, αυτή δεν εκδηλώθηκε ποτέ.⁶¹⁷

Ένα κάπως αντίστοιχο περιστατικό με τα επεισόδια του *Rock in Athens*, αν και σε μικρότερη κλίμακα και με διαφορετική αφορμή, συνέβη ξανά τον Σεπτέμβριο του 1988, σε φεστιβάλ που είχε διοργανώσει (σε συνέχεια και συνάφεια της στρατηγικής που περιγράψαμε) ο Δήμος Αθηναίων, αυτή τη φορά στο Πεδίο του Άρεως και με ελεύθερη είσοδο. Αυτή τη φορά, η αφορμή δόθηκε από την άρνηση του βρετανικού συγκροτήματος *Public Image Ltd. (PiL)*, βασικού «ονόματος» της βραδιάς, να εμφανιστεί, με την επίκληση λόγων ασφάλειας –καθώς «νεαροί θεατές είχαν ανέβει στις σκαλωσιές με τους προβολείς, ενώ άλλοι είχαν πλησιάσει πολύ κοντά στη σκηνή», σύμφωνα με το σχετικό ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας*.

Τότε 200 εξαγριωμένοι νεαροί όρμησαν στη σκηνή και έσπαγαν ό,τι έβρισκαν μπροστά τους. Μικρόφωνα, προβολείς, μουσικά όργανα, ηχητικά μηχανήματα και ό,τι άλλο υπήρχε πάνω στη σκηνή έγιναν γυαλιά-καρφιά, σε μικρό χρονικό διάστημα. Άλλοι θεατές πέταξαν μπουκάλια, μεταλλικά κουτιά αναψυκτικών, πέτρες και ξύλα. [...] Η «πολεμική» εικόνα συμπληρώθηκε με τις φωτιές που άναψαν οι πιο θερμόαιμοι ταραξίες. Η φωτιά γρήγορα κατέστρεψε ό,τι είχε απομείνει από τα σπασμένα μηχανήματα και σκηνικά. Επίσης κάηκε ένα φορτηγάκι κι ένα τροχόσπιτο. / Πανικόβλητοι οι θεατές προσπαθούσαν να φύγουν από το Πεδίο του Άρεως, αλλά δεν τα κατάφεραν, γιατί έπεσαν πάνω στα ΜΑΤ. Αδιακρίτως οι άνδρες της αστυνομίας χτυπούσαν τον κόσμο, ενώ έριχναν και δακρυγόνα. [...] Ομάδες ταραξιών διασκορπίστηκαν σ' όλη την έκταση του πάρκου και επιδόθηκαν σε κλεφτοπόλεμο με διμοιρίες αστυνομικών. Τα επεισόδια επεκτάθηκαν λίγο μετά τις 12.00 και στους γύρω από το Πεδίο του Άρεως δρόμους. [...] Ομάδα νεαρών ταραξιών, κατά τη φυγή της προς τα Εξάρχεια, έσπασε με «βόμβα μολότωφ» την τζαμαρία της Τράπεζας Πίστεως, στην οδό Στουρνάρη.

Οι *PiL* δεν ήταν ένα οποιοδήποτε συγκρότημα: ηγέτης τους ήταν ο John Lydon, πάλαι ποτέ τραγουδιστής του αρχετυπικού πανκ συγκροτήματος των *Sex Pistols* ως Johnny Rotten (Τζόνι ο Σάπιος). Παρότι προφανώς οι περιστάσεις ευνοούσαν ένα νέο υστερικό ξέσπασμα περί «πανκ» (κι ας είχε αλλάξει ο Lydon καλλιτεχνικό προσανατολισμό με το νέο του σχήμα αρκετά χρόνια νωρίτερα), ακόμα και αυτή η λέξη *απουσιάζει εντελώς* από τα σχετικά δημοσιεύματα. Επιπλέον, παρότι οι τίτλοι των σχετικών ρεπορτάζ μοιάζουν να συνθέτουν μια νέα αφήγηση περί τυφλής

⁶¹⁶ Χρηστάκης, ό.π., σσ. 30-1.

⁶¹⁷ Για μια ερμηνεία που υπερτονίζει την πολιτική διάσταση των επεισοδίων, βλ. Σούζας, ό.π., σσ. 81-2.

βίας γύρω (αυτή τη φορά) από το σημαίνον «ροκ»,⁶¹⁸ το περιεχόμενό τους αποκαλύπτει μια πολύ πιο ψύχραιμη προσέγγιση. Από αυτά συμπεραίνει κανείς δύο πράγματα: πρώτον, επιβεβαιώνεται αναδρομικά ο πιθανώς κατευθυνόμενος και πάντως σίγουρα πολιτικός χαρακτήρας των δημοσιευμάτων του 1984. Δεύτερον, φαίνεται πως, παρότι το ροκ φαινόμενο διατηρεί τα εξωτικά υποπολιτισμικά χαρακτηριστικά του,⁶¹⁹ είναι ενταγμένο πια στην κανονικότητα των κοινωνικών λειτουργιών και η επικινδυνότητά του αποτελεί αντικείμενο διαχείρισης: το ξέσπασμα της βίας δεν είναι πια παρά μια πρόσκαιρη ανωμαλία που προκαλείται από λανθασμένους χειρισμούς,⁶²⁰ και όχι αναγκαίο χαρακτηριστικό ή σύμπτωμα μιας κοινωνικής ασθένειας. Πώς φτάσαμε όμως σε αυτή τη διαφαινόμενη ενσωμάτωση;

13.4.2 Η Ανεξάρτητη Ροκ Σκηνή

Όπως ήδη σημειώσαμε, η εργαλειακή χρήση των «πανκς» για πολιτικούς λόγους στα Εξάρχεια του 1984-85 δεν σημαίνει ότι αυτοί αποτέλεσαν ένα εξ ολοκλήρου μηντιακό κατασκεύασμα (παρότι η έμφαση σε αυτούς και στους «εξωτικούς» ενδυματολογικούς τους κώδικες ήταν ηθελημένα υπερβολική). Αντίθετα, η όλη στρατηγική που αναπτύχθηκε γύρω τους βασίστηκε σε κάποια αναμφισβήτητα πραγματολογικά στοιχεία. Το σημαντικότερο από αυτά ήταν η ανάδυση στη δεκαετία του '80 ενός σύνθετου και πολυσυλλεκτικού μορφώματος, της Ανεξάρτητης Ροκ Σκηνής (ΑΡΣ), η οποία προφανώς συνδέεται γενεαλογικά με το υπό διαμόρφωση μειονοτικό συναρμολόγημα της δεκαετίας του '70, για το οποίο κάναμε λόγο σε προηγούμενη ενότητα, τόσο μέσω προσωπικών διαδρομών (για παράδειγμα, επιφανείς εκπρόσωποι του δεύτερου, όπως ο Ν. Άσιμος, η Κ. Γώγου, ο Π. Σιδηρόπουλος, αποτέλεσαν, ρητά ή άρητα, συμβολικό κεφάλαιο της πρώτης –ή και ενεργά της μέλη, αν και με σαφώς μειωμένη επιρροή)⁶²¹, όσο και –κυρίως– μέσω χωρικών συσχετίσεων (είδαμε πώς η μετακόμιση των «υπόγειων» ροκ στεκιών της Πλάκας στα Εξάρχεια έγινε λόγω του ήδη παγιωμένου «αντισυμβατικού» προφίλ της περιοχής). Παρ' όλα

⁶¹⁸ Οι σχετικοί τίτλοι από την «Ε» ήταν: «Ροκ, φωτιές, πανικός» (5/9/88, σ. 1), «Ξόλο στο ροκ του Δήμου –Φωτιές και δακρυγόνα στο Πεδίο του Άρεως» (όπ.π., σ. 20), «Ροκ: Γιατί τέτοιο ξέσπασμα βίας;» (6/9/88, σ. 1), «Ανατομία στη ροκ έκρηξη: 'Επιτέλους, δεν είμαι βίαιος'» (11/9/88, σ. 24-5).

⁶¹⁹ «Ένα πολύχρωμο πλήθος κατέκλυσε χτες βράδυ το Πεδίο Άρεως. Νεαροί και νεαρές με πράσινα, μοβ και κίτρινα μαλλιά δημιούργησαν ένα φανταζίστικο κλίμα. Ντυμένοι κυρίως με μπλου-τζιν (μερικοί σκισμένο), κυκλοφορούσαν με ύφος ανέμελο, ξάπλωναν στο χορτάρι, χόρευαν, κάπνιζαν, έπιναν. Λοφία πάνω στο κεφάλι, μπράτσα με τατουάζ και άρβυλα στρατιωτικά και τα βλέμματα ανήσυχα, χαρούμενα, προκλητικά». («Ροκ και πρόκληση», *Ελευθεροτυπία*, 5/9/1988, σ. 29)

⁶²⁰ Από το ρεπορτάζ «5 συγγραφείς και μουσικοί στην 'Ε'», *Ελευθεροτυπία*, 6/9/1988, σ. 24-5: «Παύλος Σιδηρόπουλος (μουσικός): «[...] Αν ανέβαιναν οι «Πάμπλικ Ίματζ» κι έπαιζαν οτιδήποτε, δεν θα γινόταν τίποτα. Από πλευράς συναισθήματος, το κοινό είχε δίκιο. Αλλά το μέγεθος των πράξεων είναι απαράδεκτο». Από άλλο ρεπορτάζ («Η γνώμη ενός παλιού ροκά») στο ίδιο δισέλιδο: «Σαράντα ενός ετών σήμερα, παλιός ροκάς, έχει προ πολλού ξεπεράσει το στάδιο του οπαδού. «Μα γι' αυτόν έχουν πάει εκεί. Πώς να μην αγριέψουν;» μας λέει. «Αν έβγαιναν οι 'Πάμπλικ Ίματζ' δεν θα γινόταν τίποτα. [...] Δεν έχουν επαφή με την πραγματικότητα και την ψυχολογία του κόσμου οι διοργανωτές».

⁶²¹ Στην περίπτωση του Π. Σιδηρόπουλου, η αμφιθυμία προήλθε κυρίως από τη διάθεση συμμετοχής του στην αναδυόμενη κρατική πολιτική για τη νεολαία και το rock, ενώ στην περίπτωση του Άσιμου ρόλο έπαιξαν τα πιο «ελληνοπρεπή» εκφραστικά του μέσα και η συνεργασία του με τραγουδιστές του «κύριου ρεύματος». Βλ. Σούζας, όπ.π., σ. 79 και Κολοβός, όπ.π., σ. 43.

αυτά, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως στις δύο περιόδους έχουμε το ίδιο συναρμολόγημα -και αυτό για δυο λόγους:

- Αφενός, στο θέμα του υλικού περιεχομένου: πρόκειται για ένα φύσει νεανικό μόρφωμα που ανανεώνει τους φυσικούς του φορείς με μεγάλη συχνότητα. Εξάλλου, όπως είδαμε, πολλά από τα μέλη του μειονοτικού συναρμολογήματος της δεκαετίας του '70 είτε απεδαιφικοποιήθηκαν ανεξέλεγκτα (ναρκωτικά, θάνατοι, αυτοεξορίες) είτε επανεδαιφικοποιήθηκαν εντασσόμενα στην «κανονική» κοινωνική ζωή. Επιπλέον, η «υπόγεια» σκηνή της δεκαετίας του '80 συγκροτήθηκε πιο ενεργά γύρω από τα μουσικά ιδιώματα και τους αντίστοιχους υποπολιτισμούς τους και, παρά τη διατήρηση των δεσμών με το αντιεξουσιαστικό μόρφωμα στις διάφορες εκφάνσεις του, οι «ταυτοτικές αναφορές [των υποκειμένων που το συγκροτούσαν] πρέπει να συσχετιστούν με τα τεκταινόμενα στις αντίστοιχες παγκόσμιες [...] σκηνές και μάλιστα μέσα από μία επικοινωνιακή διαδικασία σε πραγματικό χρόνο». ⁶²²
- Αφετέρου, στο θέμα των εκφραστικών μορφών: η ΑΡΣ της δεκαετίας του '80 θα μπορούσε κάλλιστα να οριστεί ως ένα σύνολο διαφορετικών αντιδράσεων στην καταλυτική επιρροή του *punk*, η έκρηξη του οποίου, στα τέλη της δεκαετίας του '70, είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση των κύριων μουσικών μορφών έκφρασης της λεγόμενης *freak culture* (*art-rock*, *progressive*), που ήταν κυρίαρχη στο ελληνικό underground συναρμολόγημα της δεκαετίας του '70. Οι *art/progressive* μουσικοί είτε (στην πλειοψηφία τους) ενσωματώθηκαν (εδαιφικοποιήθηκαν) στη βιομηχανία της διασκέδασης «στρεφόμενοι στην εμπορική μουσική για αποχωνωμένους καταναλωτές απ' τη μια ή εντασσόμενοι σε ασήμαντα συγκροτήματα λαϊκής μουσικής απ' την άλλη» είτε απεδαιφικοποιήθηκαν περαιτέρω, «στρεφόμενοι στη *free-jazz* και άλλες μορφές πειραματικής μουσικής» ⁶²³ και μένοντας ως εκ τούτου στην αφάνεια. Αλλά και σε επίπεδο υποπολιτισμικού στιλ, όπως γράφει ο Γ. Κολοβός, «η διαφορά των πανκς, των πρώιμων γκοθάδων (ή ντεθιάρηδων) των μοντς και της αρχικής μορφής των σκινάδων από τα φρικιά ήταν πως οι τελευταίοι ζούσαν λατρεύοντας και υπηρετώντας ένα παρελθόν με επίχρυση πατίνα, ενώ οι νέες φυλές έμοιαζαν να έχουν ξεπεταχτεί από τις αναπαραστάσεις του μέλλοντος, όμοιοι με ήρωες δυστοπικών φιλμ επιστημονικής φαντασίας». ⁶²⁴

Επιπλέον, η Ανεξάρτητη Ροκ Σκηνή της δεκαετίας του '80 χαρακτηρίστηκε, ως συναρμολόγημα, από τις εξής βασικές παραμέτρους:

- Ως προς την υλική της διάσταση, από την αποκέντρωση και την αυτοοργάνωση. Οι ηχογραφήσεις χρηματοδοτούνταν από τα ίδια τα συγκροτήματα ή υποστηρίζονταν από μικρές ανεξάρτητες εταιρείες που συστήνονταν από συντελεστές της «σκηνής»

---

⁶²² Κολοβός, ό.π., σ. 44.

⁶²³ Papanastassatos S., Kritharis T., Pougounas M. (χωρίς χρονολογία) «Psychedelic Greece», στο http://progressive.homestead.com/files/greek_psych - Crohinga Well Visits Greece.txt (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

⁶²⁴ Κολοβός, ό.π., σ. 43.

(μουσικούς, ραδιοφωνικούς παραγωγούς, ηχολήπτες, ιδιοκτήτες δισκοπωλείων, στούντιο ή κλαμπ συναυλιών) και η διανομή των ηχογραφημάτων γινόταν με παράλληλα, «υπόγεια» δίκτυα δισκοπωλείων, *fanzines* κ.λπ.⁶²⁵ Αντίστοιχα, οι συναυλίες δημοσιοποιούνταν από στόμα σε στόμα ή/και με χειροποίητες ή φωτοτυπημένες αφίσες και γίνονταν είτε σε μικρά κλαμπ είτε σε καταλήψεις, πανεπιστημιακούς χώρους, πλατείες κ.λπ., πολύ συχνά σε συνδυασμό με εκδηλώσεις πολιτικής διαμαρτυρίας ή συμπαραστάσης σε καταλήψεις, σε κρατούμενους του «χώρου» κ.λπ. Γενικά, όλο το υλικό δίκτυο υποστήριξης της ΑΡΣ χαρακτηριζόταν από το *Do-It-Yourself*, την ευελιξία και τη μικρή κλίμακα –μια καθαρή κληρονομιά του *punk*. Από χωρική άποψη, παρά τη διάχυση και την προσωρινότητα των συναυλιακών χώρων, τα Εξάρχεια μπορούν να θεωρηθούν ένα οιονεί κέντρο της σχετικής δραστηριότητας, γιατί στην εν λόγω περιοχή ή τις παρυφές της συγκεντρώνονταν πολλές από τις αναγκαίες υποδομές της ΑΡΣ: τα τυπογραφεία ή τα φωτοτυπάδικα για τα *fanzines*, πολλά από τα δισκοπωλεία (ο άλλος πόλος συγκέντρωσής τους ήταν το Μοναστηράκι),⁶²⁶ οι πιο σταθεροί συναυλιακοί χώροι (τόσο οι *ad hoc*, όπως το ΕΜΠ, η ΑΣΟΕΕ και η Νομική, όσο και οι «μόνιμοι», όπως ο «Πήγασος», το «127dB» και το «ΑΝ»)⁶²⁷ αλλά και τα μπαρ στα οποία ακούγονταν τα σχετικά μουσικά είδη.⁶²⁸

- Ως προς την εκφραστική της διάσταση, από την αμφισβήτηση των κυρίαρχων προτύπων και την αναζήτηση της καινοτομίας –περισσότερο κληρονομιά των διαφόρων μετα-πανκ ρευμάτων. Η ΑΡΣ συγκέντρωσε «ομάδες της νεολαίας που ασφυκτιούσαν [τόσο] από τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο, την κομματική καθοδήγηση και το συντηρητισμό της ελληνικής κοινωνίας», όσο και από «τον κορεσμό που περιέβαλλαν το πολιτικό, το λαϊκό και το ρεμπέτικο τραγούδι»,⁶²⁹ μέχρι του σημείου να αυτοπροσδιορίζεται ως συνειδητά εξόριστη από την ελληνική μουσική παράδοση. Οι μουσικές παραλλαγές που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια της σκηνής υπήρξαν ποικίλες (παραδοσιακό ροκ, νεο-ψυχεδέλεια, gothic, garage-punk, synth-pop, κ.ο.κ) και όχι πάντοτε καινοτόμες με απόλυτα κριτήρια, αφού οι επιρροές από ξένα πανκ και μετα-πανκ συγκροτήματα ήταν

⁶²⁵ Για τα *fanzines*, «προπατορική» κατά κάποιο τρόπο μορφή των οποίων υπήρξε ο Λεωνίδας Χρηστάκης, βλ. Σούζας, Ν. (2012), «Τι είναι τα *fanzines*; Από την απρόσκοπτη προσωπική έκφραση στη συγκρότηση νέων μορφών κοινωνικότητας», στο Αραβίνης, ό.π., σσ. 59-71, αλλά και Χρηστάκης, ό.π., σσ. 118-31 και για τον προπατορικό *underground* τύπο, βλ. σσ. 112-18.

⁶²⁶ Στα Εξάρχεια ή γύρω από αυτά, βρίσκονταν τα *Happening*, *Art Nouveau*, *Pilgrim*, *Jazz Rock* και στο Μοναστηράκι τα *7+7*, *Jazz Rock*, *Δισκάδικο της Αθηνάς*.

⁶²⁷ Κοινός παρονομαστής των συναυλιακών Εξαρχείων ήταν ο Π. Κουτσούμπας. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα ανασκόπηση της «σκηνής» των Εξαρχείων από τον ίδιο, βλ. Μίχος, Θ. (2015), «Πόσο διαφορετική θα ήταν άραγε η Αθήνα αν δεν είχαν υπάρξει ο Πήγασος και το ΑΝ;» στο <http://popaganda.gr/koutsoumpas-pegasus-an/>.

⁶²⁸ Την ατμόσφαιρα της εποχής μεταφέρει με πυκνότητα ο Γ. Κολοβός (ό.π., σ. 45): «Ο κατάλογος των μπαρ ήταν ατελείωτος, όπως ατελείωτη ήταν εκείνη την εποχή και η 'μπαρότσαρκα' από το ένα στο άλλο: Αρχικά υπήρχε ο Πήγασος, το Βιτόφσκι και το Άλλοθι, κατόπιν το Ίρις, το *Elephant*, η *Οκτάνα*, το *Mo' Better*, το *Alligator*. Στη συμποτική ατμόσφαιρα [...] κυκλοφορούν μουσικές και στιλ, μαθαίνεις τα τελευταία νέα από το εξαρχειώτικο χωριό, φτιάχονται και χωρίζουν ζευγάρια, αρχίζουν και τελειώνουν καυγάδες, γίνονται πολιτικές συζητήσεις».

⁶²⁹ Κυμιώνης, Στ. (2010) «Ροκ Σκηνή: Η διαμόρφωση αντισυστημικών πολιτισμικών και πολιτικών ταυτοτήτων», από το Βαμβάκας, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), ό.π., σ. 520-2. Για την κυριαρχία του πολιτικού τραγουδιού τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, βλ. Νταλούκας, ό.π., σσ. 342-51 και Μποζίνης, ό.π., σσ. 370-77.

σε πολλές περιπτώσεις ευδιάκριτες ή και καθοριστικές. Πάντως, παρά την εκφραστική διαφοροποίηση μεταξύ τους, οι ίδιοι οι μουσικοί (όπως και οι υπόλοιποι συντελεστές, αλλά και το κοινό) μοιράζονταν τη συνείδηση συμμετοχής τους σε μια κοινότητα, που σημαίνει πως, όχι μόνο *κατασκεύαζαν* ενεργά την κοινότητα αυτή δια της κοινής τους πεποίθησης και των πρακτικών τους, αλλά και διαμόρφωναν την ίδια τους την ταυτότητα δια της συμμετοχής τους σε αυτήν –ιδίως μέσω των συναυλιών, που λειτούργησαν έτσι «ως τελετουργικά που συνένωναν τις εξαρχειώτικες φυλές και [διέλυαν] τα, όντως ρευστά, όρια που χώριζαν το πολιτικό και το πολιτισμικό *underground* αλλά και [τις] γραμμές που οριοθετούσαν τους υποπολιτισμούς». ⁶³⁰

Έτσι, η ιδιαίτερη συνάρθρωση των επιμέρους χαρακτηριστικών της ΑΡΣ με το κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό περιβάλλον της Ελλάδας της δεκαετίας του '80 την κατέστησε, όχι μόνο έναν «δημιουργικό χώρο παραγωγής καλλιτεχνημάτων [και] διαμόρφωσης συνειδήσεων και ταυτοτήτων, [αλλά και έναν χώρο] εκκόλαψης κοινωνικής και πολιτικής δράσης», μια και οι πρακτικές αλλά και οι εκφραστικές (και ιδεολογικές) συνιστώσες του συναρμολογήματος ευνόησαν τη σύμπλευσή του με «τις τότε ανθούσες εναλλακτικές μορφές σκέψης και δράσης, όπως εκφράζονταν κυρίως από τον πολιτικό χώρο των Αυτόνομων-Εναλλακτικών». ⁶³¹

Αυτή η διαπλοκή πολιτικού-(υπο)πολιτιστικού διαπνέει σε μεγάλο βαθμό και τα *Ροκ Ημερολόγια* του Γ. Τουρκοβασίλη, όπου σαφώς συνδέεται η αποστροφή μέρους της νεολαίας για «τη συντηρητική νοοτροπία του μέσου έλληνα οικογενειάρχη» με αυτή για την ελληνική μουσική και η επακόλουθη στροφή προς *underground* ξένα μουσικά ρεύματα και στυλ με την έλξη προς διάφορες αναρχικές ιδεολογίες:

[Η ελληνική μουσική] μένει στάσιμη σ' ένα ύφος λαϊκίστικο, μοιρολατρικό και πομπώδες. Η σύγκριση αποβαίνει μοιραία. Ένα μεγάλο τμήμα της νεολαίας αποξενώνεται οριστικά από την ελληνική μουσική, βρίσκοντας ότι το χέβυ-μέταλ, το πανκ, το νιου-γουέιβ εκφράζει καλύτερα τη νευρικότητα, το αδιέξοδο, αλλά και το δυναμισμό του σύγχρονου ανθρώπου. [...] Στα επόμενα χρόνια οι νέοι [...] πολιτικοποιούνται προς τον αναρχισμό [και] η ιδεολογική τους διαφοροποίηση από τον μέσο Έλληνα εκφράζεται έντονα με το διαφορετικό ντύσιμο, που από το 82 παίρνει μαζικές διαστάσεις. [...] Σήμερα οι σωστοί πανκ είναι αναρχικοί, όπως και τα φρικιά. Προτιμάνε τα σκούρα ρούχα, ιδίως τα μαύρα. Ο αναρχισμός τους δεν προέρχεται από ανάγνωση βιβλίων –είναι μια αυθόρμητη ενστικτώδης θέληση για αυτονομία [...] η άρνηση της επίσημης ηθικής και κουλτούρας. ⁶³²

Αυτή η κοινωνική δυναμική χρειαζόταν φυσικά κάποιες χωρικές προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί. Σε αυτό το σημείο, είναι χρήσιμη η αντιπαραβολή της αθηναϊκής περίπτωσης με αυτές των «μητροπόλεων» της ευρείας και πολυσυλλεκτικής μετα-πανκ «σκηνης» της ίδιας χρονικής περιόδου (αυτής που ο Τουρκοβασίλης αποκαλεί «νιου-γουέιβ»). Η σύγκριση που θα

---

⁶³⁰ Κολοβός, ό.π., σ. 45.

⁶³¹ Κυμιώνης, ό.π.

⁶³² Τουρκοβασίλης, ό.π., σ. 7-9 και σ. 18. Για τα διαφορετικά στυλ ντυσίματος και χτενίσματος που αντιστοιχούσαν στα διαφορετικά μουσικά υπο-είδη, βλ. ό.π., σ. 15-26.

επιχειρηθεί (η οποία, αν και αναγκαστικά πρόχειρη, θεωρούμε πως δεν είναι αυθαίρετη, για λόγους που θα φανούν στη συνέχεια) αποκαλύπτει ενδιαφέρουσες συγκλίσεις, παρά τις αναμενόμενες σημαντικές διαφορές.

Πρώτα απ' όλα, η χρονική σύμπτωση δεν είναι στην περίπτωση αυτή αδιάφορη ή παραπλανητική. Το μετα-πανκ ήταν, άλλωστε, ένα τόσο πολύμορφο και ετερόκλητο μουσικό κίνημα, σχεδόν παγκόσμιο, που άνετα μπορεί να συμπεριλάβει στους κόλπους του και την αθηναϊκή ανεξάρτητη σκηνή –η οποία, εξάλλου, είχε επίμονα στραμμένες τις κεραίες της στις μουσικές εξελίξεις του καιρού της.⁶³³ Τα διάφορα μουσικά στυλ που εντάσσονται στον μετα-πανκ «κανόνα» εμφανίστηκαν προφανώς μετά το πανκ. Το τελευταίο αποδείχθηκε εξαιρετικά βραχύβιο –αναμενόμενα: το πανκ αναδύθηκε ως αντίδραση στη γραμμομοριοποίηση του ροκ, δηλ. στη στυγνή εφαρμογή εμπορικών συνταγών και στην αναπαραγωγή μουσικών κοινοτοπιών. Στις χειραγωγητικές πρακτικές της μουσικής βιομηχανίας, το πανκ αντέτεινε ωμή, ενστικτώδη ενέργεια, ένα αχαλίνωτο νεανικό *id* που, εξ ορισμού, δεν γινόταν να διαρκέσει χωρίς να μετατραπεί το ίδιο σε αντίγραφο αυτού που επιθυμούσε να ανατρέψει.

Εκτός όμως από το κοινό χρονικό πλαίσιο, τα μετα-πανκ ρεύματα μοιράζονταν και δύο σημαντικά κοινά χαρακτηριστικά, η εμφάνιση των οποίων θα ήταν αδύνατη χωρίς το πανκ: πρώτο (σημείο συνέχειας) την επιθυμία «να ολοκληρώσουν την ημιτελή μουσική επανάσταση που ξεκίνησε το πανκ» και δεύτερο (σημείο ρήξης) την «εξερεύνηση νέων ηχητικών δυνατοτήτων μέσω του εναγκαλισμού με τους ηλεκτρονικούς ήχους, τον θόρυβο, τις dub τεχνικές της reggae, την παραγωγή της disco, την jazz και την κλασική πρωτοπορία».⁶³⁴ Κοινωνικός φορέας του μετα-πανκ υπήρξε μια ορισμένη «μεσοαστική μποέμ νεολαία με καλλιτεχνικές ανησυχίες»⁶³⁵ η οποία διαχωρίστηκε, στις περισσότερες περιπτώσεις, από τη «σύμμαχό» της, στους κόλπους του πανκ, νεολαία της εργατικής τάξης –που σχηματικά εξακολούθησε να «υπηρετεί» το πανκ ιδίωμα, τυποποιημένο πια και αδιάφορο (ως καλλιτεχνική μορφή), αλλά ταυτόχρονα περιθωριακό (ως χωρικό-κοινωνικό συναρμολόγημα).

Το πολύμορφο μετα-πανκ άνοιξε σε διάφορες πόλεις του κόσμου, οι τοπικές ιδιομορφίες των οποίων διαμόρφωσαν τοπικές σκηνές με ιδιαίτερα, διακριτά χαρακτηριστικά. Επιχειρώντας μια πρόχειρη τυπολογία, θα ξεχωρίζαμε:

- Κάποιες σημαντικές βιομηχανικές πόλεις, περισσότερο ή λιγότερο παρακμάζουσες λόγω της αποβιομηχάνισης στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όπου αναδείχθηκαν συγκροτήματα με ηλεκτρονικό ή έκδηλα «συνθετικό» ήχο και σκοτεινή (προσωπική ή συλλογική) έως μετα-αποκαλυπτική θεματολογία: οι *Cabaret Voltaire* από το Σέφιλντ, οι *Joy Division* από το Μάντσεστερ, οι *Pere Ubu* και οι *Devo* από το Κλίβελαντ, οι *Kraftwerk* και οι *Die Toten Hosen* από το Ντύσελντορφ.
- Μεγάλες μητροπόλεις με υψηλές συγκεντρώσεις νέων καλλιτεχνών και φοιτητών απ' τη μια, και φτηνών ενοικίων ή καταλήψεων απ' την άλλη, σε συνδυασμό με ένα δίκτυο

⁶³³ Ο Τουρκοβασίλης σημειώνει σχετικά (όπ.π., σ. 46) πως «τα παιδιά που ακούνε ροκ έχουν συνείδηση ότι είναι πολίτες όλου του κόσμου σε μια εποχή που ο παγκόσμιος καπιταλισμός ισοπεδώνει όλες τις εθνικές διαφορές».

⁶³⁴ Reynolds, S. (2005) *Rip It Up and Start Again: Postpunk 1978-1984*. London: Faber & Faber, σ. xvii.

⁶³⁵ Όπ.π.

underground χώρων τέχνης ή διασκέδασης, όπου αναδύθηκαν περισσότερο συνεκτικές «σκηνές» με πειραματικό έως ακραίο καλλιτεχνικό χαρακτήρα: στο Lower East Side της Ν. Υόρκης, στο Σαν Φρανσίσκο, στο ανατολικό Λονδίνο και στο δυτικό Βερολίνο γεννήθηκαν οι θορυβώδεις πειραματισμοί του *no-wave* και του *industrial*.

- Πόλεις με πολυφυλετικά και πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπου αναδείχθηκαν υβριδικές εκφραστικές μορφές που συνέχισαν να αναμειγνύουν «μαύρες» και «λευκές» φόρμες: το Μπρίστολ ανέδειξε το επιδραστικό *funk-punk* των *Pop Group* και το Κόβεντρι υπήρξε η γενέτειρα του πολύ επιτυχημένου (ειδικά στη Βρετανία) *ska-punk* των *Specials* και των *Madness*.
- Πόλεις με μεγάλο φοιτητικό πληθυσμό, υψηλά ποσοστά ανεργίας και οξυμένες κοινωνικο-πολιτικές εντάσεις (όπως το Leeds), όπου αναδύθηκαν σκηνές με πολιτικοποιημένα ή και στρατευμένα συγκροτήματα (όπως οι αριστεριστές *Gang of Four* και *Mekons*).⁶³⁶

Η Αθήνα ανακάλυψε το πανκ όταν οι παραπάνω πόλεις, ή τουλάχιστον οι νεανικές πρωτοπορίες τους, ήδη το ξεπερνούσαν (το πανκ ως «ζωντανό» είδος στη μουσική ιστορία του ροκ ήταν εξαιρετικά βραχύβιο, αντίθετα από την πολύ μακρά του διάρκεια ως επιρροή). Σύμφωνα με τον Μποζίνη, οι πρώτοι Έλληνες πανκ ήταν νέοι οι οποίοι, κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, «είχαν συμμετοχή στις ροκ-χίπιες και φρικ παρέες» και ταυτόχρονα είχαν μετάσχει «στον πολιτικό προβληματισμό της εποχής», ώσπου συνειδητοποίησαν τις αντινομίες και τα αδιέξοδα και των δύο αυτών θεωρήσεων και θέλησαν «να τις ξεπεράσουν».⁶³⁷ Εκεί εντοπίζεται και ένα σημείο επαφής με το αναρχοαυτόνομο συναρμολόγημα, με χωρικές και εκφραστικές διαστάσεις:

Οι ομάδες αυτές κινούνταν στους ίδιους νεανικούς ροκ χώρους στους οποίους είχαν πρόσβαση και οι πανκ, είχαν προσωπικές γνωριμίες με πανκ μέλη από παλιότερα, είχαν έναν σιτουανιστικό προσανατολισμό, [...] και τελικά καταλάβαιναν ότι η δυναμική της πολιτικοποίησης είχε αρχίσει να φθίνει και ότι οι πανκ αποτελούσαν μια φρέσκια «επαναστατική» δύναμη. [...] Λίγο βέβαια συνετέλεσε σ' αυτή τη συνάντηση και το γεγονός ότι οι αναρχικοί, ως φοιτητές, [ή] πολλοί από αυτούς, είχαν σπίτια και χώρους να τους φιλοξενήσουν.⁶³⁸

Στο επίπεδο της ευρύτερης πολιτισμικής του λειτουργίας, το πανκ υπήρξε, κατά τον Μποζίνη, «η πρώτη ελληνική ροκ υποκουλτούρα» που συνέθεσε προγραμματικά «το ροκ με το πολιτικό και κατ' επέκταση το προσωπικό με το κοινωνικό», προβάλλοντας το δικαίωμα του υποκειμένου να αποσυναρμολογεί τις κοινωνικά επιβαλλόμενες κοσμοεικόνες και να ανασυνθέτει ad hoc τα στοιχεία τους, συμβάλλοντας έτσι ουσιαστικά «στην εξοικείωση της ελληνικής νεανικής κουλτούρας με πολιτισμικές αντιλήψεις και διαδικασίες που βρίσκονταν στην καρδιά των εξελίξεων στην Ευρώπη».⁶³⁹ Ταυτόχρονα όμως (και αντιφατικά), διαχώριζε τη θέση του «από

⁶³⁶ Όπ.π., κυρίως τα κεφάλαια 3-5, 7, 9-10, 12-13.

⁶³⁷ Μποζίνης, όπ.π., σ. 395.

⁶³⁸ Όπ.π., σ. 405-6.

⁶³⁹ Όπ.π., σ. 409.

καταναλωτικές, ατομιστικές και ηδονιστικές συνήθειες οι οποίες παρουσιάζονταν ως πρωτοπορία» και προπαγάνδιζε ρητά μορφές συλλογικότητας με οιονεί «ταξικό» πρόσημο, αν και όχι με την παραδοσιακή έννοια (βλ. την εμφάνιση σκληροπυρηνικών ομάδων *skinhead* και *rockabilly* που δημιουργήθηκαν σε εργατικές συνοικίες με καθοδικά κινούμενο πληθυσμό εξαιτίας της αποβιομηχάνισης).

Η (μετα-πανκ) Ανεξάρτητη Ροκ Σκηνή της δεκαετίας του '80 υπήρξε για τους κοινωνούς της, πριν και πάνω από όλα, μια υποκειμενοποιητική διαδικασία. Η «ανεξάρτητη ροκ» υποκειμενικότητα της δεκαετίας του 1980 ήταν εναλλακτική σε σχέση με τις διαθέσιμες, με την έννοια ότι «έθετε επιτακτικά το αίτημα του επαναπροσδιορισμού εννοιών, στάσεων και συμπεριφορών» στο εσωτερικό μιας κοινωνίας που ήταν σε μετάβαση και ταυτόχρονα σε άρνηση (με την ψυχαναλυτική έννοια) αυτής της μετάβασης. Δεν αμφισβήτησε συνολικά τη δομή (το αφηρημένο διάγραμμα) της μοντέρνας υποκειμενικότητας, το *πρόσωπο*, κατά Deleuze και Guattari, ως τέτοιο. (Εν τούτοις, το απεδαικωποίησε, αμφισβήτησε το κυρίαρχο, πλειονοτικό πρότυπό του: το χρωμάτισε άσπρο, έβαψε έντονα τα μάτια, σήκωσε τα μαλλιά, ξύρισε το κεφάλι.) Χρησιμοποίησε, κι αυτή, το γενικό σχήμα του «άσπρου τοίχου», της επιφάνειας σημειωτικών εγγραφών, και των «μαύρων τρυπών» της μετα-σημειωτικής ενδοσκόπησης του πάσχοντος υποκειμένου. Αλλά δεν χρησιμοποίησε τα διαθέσιμα σημειωτικά σύνολα (ούτε τον αυταρχικό κρατικό λόγο της δεξιάς παράδοσης, ούτε τον λαϊκιστικό πατριωτικό λόγο της «Αλλαγής», ούτε τον καταγγελτικό αλλά κάποτε εργαλειικό λόγο της αριστεράς), παρά αναζήτησε νέα θεματολογία και νέες μορφές έκφρασης –είναι ενδεικτική εδώ η χρήση της αγγλικής γλώσσας, η οποία θεωρούνταν μέχρι πρόσφατα επιλογή αντιεμπορική και ανατρεπτική *per se*. Επίσης, κάποιες φορές αμφισβήτησε και το ίδιο το μετα-σημειωτικό καθεστώς, υιοθετώντας προ-σημειωτικές, «πρωτόγονες» μεθόδους υπονόμεισής του, τρόπους έκφρασης και οργάνωσης που είναι «ασημειωτικοί, ανυποκειμενικοί, ουσιαστικά συλλογικοί, πολύφωνοι και σωματικοί». ⁶⁴⁰ Πρόκειται για καθεστώτα που περιλαμβάνουν μη-ανθρώπινα γίνεσθαι (τα «νυχτοπούλια» και τους «βρυκόλακες» του Ρόμβου).

Κάθε συναρμολόγημα όμως χαρακτηρίζεται και από τις γραμμές (επαν)εδαικωποίησής του, τις διαδικασίες και τις ροές που το επαναδεσμεύουν στην κοινωνική ομαλότητα, έστω κι αν αυτή η τελευταία έχει εν τω μεταξύ μεταλλαγεί από την ίδια του την πρωταρχική απεδαικωποίηση. Και, στην περίπτωση της ΑΡΣ, η (επαν)εδαικωποίηση ήταν διπλή: αφενός, η όλη λειτουργία και ανάπτυξη της μπορεί να θεωρηθεί ως ένα «εγχείρημα εμφύτευσης του ροκ στην καθημερινότητα ως νομιμοποιημένης κουλτούρας», ως μια διαδικασία αναδιαμόρφωσης του κυρίαρχου συμβολικού πλέγματος διά της ένταξης σε αυτό των εκφραστικών του στοιχείων· αφετέρου, σε μια διαδικασία παράλληλη με και σύμφυτη στην προηγούμενη, «προς το τέλος της δεκαετίας η σκηνή δεν κατάφερε να αντισταθεί στους μηχανισμούς μαζικής εμπορευματοποίησης του ροκ μέσα από τις πολυεθνικές εταιρείες». ⁶⁴¹

⁶⁴⁰ Deleuze & Guattari (1987), ό.π., σ. 175.

⁶⁴¹ Κυμιώνης, ό.π. Βλ. και Μποζίνης, ό.π., σ. 424: «Στην Ελλάδα μάλιστα, ο βαθμός της αποδοχής και της αφομοίωσης του [ροκ] έμοιαζε ακόμη μεγαλύτερος λόγω της προηγούμενης μεγάλης επιφυλακτικότητας και καχυποψίας απέναντί του. [...] [Η] συνέχιση της ευρείας διάδοσής του στην ελληνική κοινωνία, η εκτεταμένη αφομοίωσή του από αυτήν, η δημιουργική παρουσία της ροκ σκηνής αλλά και η όλο και στενότερη σχέση του ροκ με το λαϊκό και το έντεχο τραγούδι είναι τα χαρακτηριστικά της περιόδου από το 1986 μέχρι το 1992». Σύμφωνα με τον

Πράγματι, η κοινωνική-πολιτιστική ενσωμάτωση των «ροκ» πρακτικών και ιδεολογημάτων (σε όλο το σύνθετο πλέγμα θεάματος, μεταφορντικών παραγωγικών και καταναλωτικών ηθών, έξεων και πρακτικών καθημερινότητας) έγινε, διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα, ταυτόχρονα με τη διαμεσολάβηση της μουσικής βιομηχανίας που ενσωμάτωνε και «εξημέρωνε» αδιάκοπα κάθε μοριακή νεανική έκφραση, όσο «ανατρεπτική» κι αν ήταν αρχικά (hip-hop, techno, grunge κ.λπ.).⁶⁴² Πράγματι, και στην ελληνική περίπτωση, οι νέοι υποπολιτισμοί που αναδύονται κατά τη δεκαετία του 1990 (κυρίως γύρω από τοπικά ιδιώματα του *hip hop*) δεν μοιράζονται την αφήγηση περί «αντιεμπορευματικότητας» που καθόριζε την αθηναϊκή αντικουλτούρα, παρότι υιοθετούν πολλά χαρακτηριστικά της –ενώ και άλλες εξελίξεις εντείνουν τις τάσεις απεδαιφικοποίησης των «υποπολιτισμικών Εξαρχειών» και, αντίθετα, οδηγούν στη δημιουργία ενός πιο συμπαγούς και εσωστρεφούς πολιτικού συναρμολογήματος.

Αλλά αυτές οι εξελίξεις ανήκουν σε μια εποχή μεταγενέστερη, που θα σχολιάσουμε σε επόμενο κεφάλαιο, καθώς με τα γεγονότα στα Εξάρχεια, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, δεν έχουμε τελειώσει ακόμα.

Κολοβό (όπ.π.), ήταν κυρίως η επιτυχία του αμερικανικού συγκροτήματος των *Nirvana* (που σχεδόν συνέπεσε με την έναρξη της μετάδοσης του μουσικού τηλεοπτικού δικτύου *MTV* στην Ελλάδα) στις αρχές της δεκαετίας του 1990, καθώς και η επιτυχία των συγκροτημάτων *Τρύπες* και *Ξύλινα Σπαθιά*, που έστρεψε τα εγχώρια παραρτήματα των πολυεθνικών δισκογραφικών εταιρειών στην «ανεξάρτητη σκηνή», πολλά από τα μέλη της οποίας (κάποια παλιά, τα περισσότερα νεόκοπα) αρχίζουν να φαντασιώνονται την καθολική εμπορική επιτυχία.

⁶⁴² «[Η] πολύ μεγάλη αποδοχή του [ροκ] σε συνδυασμό με τη μεγάλη του διασπορά και την εμπορική εκμετάλλευση απειλούσαν την ίδια του τη φύση ως πρωτοποριακού και επαναστατικού πολιτισμικού υποσυστήματος και έτειναν να το υποβαθμίσουν σε ένα είδος απλής διασκέδασης». Και όλα αυτά σε ένα τοπίο «όπου αποκτούσαν όλο και μεγαλύτερη έκταση και κοινωνική σημασία οι ατομικές συμπεριφορές, η κατανάλωση, οι επιμέρους ταυτότητες και η αίσθηση ότι είναι δύσκολο να αλλάξουν συνολικά τα πράγματα». Μποζίνης, όπ.π., σ. 426, 428.

14. Τα Εξάρχεια ως πεδίο πολέμου

14.1 ΜΕΑ και «αγανακτισμένοι πολίτες»

Όπως είδαμε νωρίτερα, η άτυπη εκχειρία του κράτους της «Αλλαγής» με τον «χώρο» των Εξαρχείων έληξε μεν με κάποιες μικροσυμπλοκές (που οδήγησαν σε δέκα συλλήψεις) μετά την πορεία του Πολυτεχνείου το 1983, αλλά ουσιαστικά ο κύκλος της ανοιχτής σύγκρουσης άρχισε έναν χρόνο περίπου αργότερα, με τις «επιχειρήσεις Αρετή» εναντίον των «πανκς της πλατείας». Ωστόσο, το περιορισμένης έκτασης συμβάν του «Πολυτεχνείου 1983» έχει σημασία και σε ένα άλλο επίπεδο, μια και έδωσε την αφορμή για την επανεμφάνιση των Μονάδων Ειδικών Αποστολών ή ΜΕΑ επί διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ (μετά τις καταλήψεις του 1981), ενός τμήματος της αστυνομίας που έπαιξε στρατηγικής σημασίας ρόλο στην περίοδο που εξετάζουμε.

Οι ειδικές αυτές μονάδες είχαν ιδρυθεί ως ΔΕΑ (Διμοιρία Ε.Α.) μετά από την ψήφιση του «αντιτρομοκρατικού» Ν. 774/1978 και στα πλαίσια της εφαρμογής του, στα πρότυπα των ειδικών αντιτρομοκρατικών μονάδων των ΗΠΑ (SAS) και της Δυτ. Γερμανίας. Όμως, η εμπλοκή τους στο θάνατο του γιατρού Τσιρώνη, τον Ιούλιο του 1978, και οι αντιδράσεις που ακολούθησαν οδήγησαν το νεότευκτο σώμα σε αχρηστία. Το ΠΑΣΟΚ, στα πλαίσια της «συμφιλίωσης του κράτους με τον πολίτη», της γενικότερης δηλαδή στρατηγικής ενσωμάτωσης των μαζών στην καπιταλιστική κοινωνική αναπαραγωγή έναντι των διάφορων προληπτικών και κατασταλτικών πολιτικών των προηγούμενων κυβερνήσεων, κατάργησε μεν τον Ν. 774 αλλά, παραδόξως, επανέφερε τα ΜΕΑ στην ενεργό δράση –και μάλιστα επιφυλλάσσοντάς τους έναν ευρύτερο, «κοινωνικό» ρόλο.

Όπως σημείωνε ο Γ. Μαυρής στον «Σχολιαστή» δύο χρόνια μετά,⁶⁴³ «η δράση των ΜΕΑ αφορά πλέον το ριζοσπαστικό κομμάτι της νεολαίας που δεν μπορεί να ενσωματώσει το Υφ. Νέας Γενιάς ή ο πολιτικός λόγος των κομματικών νεολαίων». Και ήταν κυρίως αυτού του τύπου η δράση που επιτάχυνε αφενός «την ποινικοποίηση κάθε πολιτικής πρακτικής με αντικαπιταλιστικό περιεχόμενο που ξεφεύγει απ' ό,τι θεωρείται 'πολιτικό' και αποδεκτό στα κοινοβουλευτικά πλαίσια» και αφετέρου «την αυτονόμηση των μηχανισμών καταστολής από κάθε αντιπροσωπευτικό έλεγχο», αφού «τα ΜΕΑ (και τα ΜΑΤ) ελέγχονται άμεσα από τις κορυφές της αστυνομίας και της πολιτικής εξουσίας» (υπερβαίνοντας κάθε τυπική διοικητική ιεραρχία), «το νομικό πλαίσιο ίδρυσής τους επίσημα (και σκόπιμα) αγνοείται ή αποκρύβεται, ενώ ο εσωτερικός κανονισμός λειτουργίας τους θεωρείται *απόρρητος!* (όπως και για τα ΜΑΤ)».⁶⁴⁴

Η πρώτη εμφάνιση των ΜΕΑ σε επεισόδια ευρείας κλίμακας έγινε στη διαδήλωση διαμαρτυρίας κατά της επίσκεψης του ηγέτη της γαλλικής ακροδεξιάς και τότε ευρωβουλευτή Ζαν-Μαρί Λεπέν στην Αθήνα στις αρχές Δεκεμβρίου 1984. Κατά τον εορτασμό του «Πολυτεχνείου» το Νοέμβριο

⁶⁴³ Μαυρής, Γ. (1985) «ΜΕΑ: Απ' τον Τσιρώνη στον Κάιν», *Σχολιαστής*, τ. 29, 8/1985, σ.16-7.

⁶⁴⁴ Για μια πολύ ενδιαφέρουσα επισκόπηση των χαρακτηριστικών του συναρμολογήματος των ΜΕΑ, βλ. το σχετικό αφιέρωμα του *Σχολιαστή* (όπ.π., σ. 18) με τίτλο «Όσα θα θέλατε να γνωρίζετε για τα ΜΕΑ και δεν τολμούσατε να τα ρωτήσετε».

του 1984, και παρά τις εντάσεις που είχαν προηγηθεί μόλις ένα μήνα νωρίτερα με την «επιχείρηση Αρετή» για τους πανκ, έγιναν επεισόδια «περιορισμένης έκτασης». Στο ρεπορτάζ των σ. 24-25 στις 19/11/1984, με τίτλο «**11 χρόνια Πολυτεχνείο: Χέρι-χέρι!**» γραφόταν πως αυτά «έγιναν μεταξύ 7 και 8.30 το βράδυ, όταν ομάδες αναρχικών κι αυτόνομων θέλησαν να μπουν στην πορεία, στα Χαυτεία». Όταν αυτοί εμποδίστηκαν (υποθέτει κανείς από τις ομάδες περιφρούρησης της ΕΦΕΕ), «μερικοί έβγαλαν πέτρες από πλαστικές σακούλες που κρατούσαν και τις πέταξαν στο πλήθος της πορείας», με αποτέλεσμα κάποιους ελαφρείς τραυματισμούς. Μετά το τέλος της πορείας «βρέθηκαν σπασμένες [κάποιες] βιτρίνες» στην οδό Βουκουρεστίου, ενώ «ρίχτηκαν και δυο βόμβες μολότωφ, [μία] κατά της Εθνικής Τράπεζας στην οδό Πανεπιστημίου και μια κατά του ξενοδοχείου 'Κινγκ Παλλάς'». Σημειώνεται επίσης πως, αμέσως πριν από την επίσκεψη Λεπέν, είχε προηγηθεί σειρά βομβιστικών επιθέσεων σε διάφορους στόχους οι οποίες είχαν αποδοθεί, από τον φιλοκυβερνητικό τουλάχιστον τύπο, σε ευρύτερο σχέδιο συνταγματικής εκτροπής από ακροδεξιούς θύλακες στις ένοπλες δυνάμεις.⁶⁴⁵

14.1.1 Δεκέμβριος 1984: Λεπέν

Οι πρώτες συγκρούσεις λαμβάνουν χώρα στις 3/12/1984 μετά τις 6 το απόγευμα. Σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Ε» (4/12, σ.14) με τίτλο «**Πεδίο μάχης για τον Λεπέν**», μετά από «συγκέντρωση διαμαρτυρίας κατά του Λεπέν, που έγινε στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου», «ογδόντα περίπου αναρχικοί» ακολούθησαν την πορεία Πανεπιστημίου – Μπενάκη – Ακαδημίας (όπου στάθηκαν έξω από τα γραφεία της νεολαίας της ΕΠΕΝ⁶⁴⁶ και φώναζαν αντιφασιστικά συνθήματα) – Ιπποκράτους – Ερεσού, όπου «επιτέθηκαν στα γραφεία του ΕΝΕΚ,⁶⁴⁷ φωνάζοντας 'Φασίστες θα πεθάνετε', [πέταξαν] πέτρες στα κλειστά παράθυρα [και] κατέβασαν ένα μπλε πανώ». Εκείνη τη στιγμή «δέχτηκαν επίθεση από τους αστυνομικούς» (πιθανά από το γειτονικό Α.Τ. Εξαρχείων στην Καλλιδρομίου), μια σύντροφός τους συνελήφθη και οι «νεαροί [...] επιτέθηκαν στην αστυνομική δύναμη με πέτρες, ξύλα και μολότωφ και στη συνέχεια άναψαν φωτιά έξω από το κτίριο του Χημείου στην οδό Ναυαρίνου». Γύρω στις 7.30 πάντως, σύμφωνα με το δημοσίευμα, τα πράγματα είχαν ηρεμήσει.

---

⁶⁴⁵ Είναι χαρακτηριστικό πως η «Ε» αφιέρωνε τον κύριο τίτλο της στα γεγονότα αυτά επί μία εβδομάδα, από τις 23 έως τις 30/11/1984: «**ΒΟΜΒΕΣ** – Νύχτα τρόμου στην Αθήνα / Οργανωμένο σχέδιο φασιστικής σύλληψης για προβοκάτσια», «**ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΟΙ ΒΟΜΒΕΣ** / Κρατούνται δύο της 'πυτζάμας'», «**ΕΚΡΗΞΗ** – Σείστηκε ο Ρέντης / Φασίστες άφησαν τα ίχνη τους», «**ΣΧΕΔΙΟ ΠΑΝΙΚΟΥ με βόμβες-μπλόφες**», «**ΕΚΤΑΚΤΑ ΜΕΤΡΑ ΣΕ ΜΟΝΑΔΕΣ** – Επιφυλακή στο Πεντάγωνο», «**ΘΑ ΠΑΤΑΧΘΟΥΝ** – Εντοπίστηκαν 100 σταγονίδια», «**ΠΙΑΣΤΗΚΕ ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ της ανωμαλίας**». Οι «ορφανές» αυτές βόμβες, για τις οποίες καμία οργάνωση δεν είχε αναλάβει την ευθύνη, είχαν σταθεί η αφορμή για την ενεργοποίηση του «Σχεδίου Ξενοκράτης», η οποία αποτελούσε την τρίτη κινητοποίηση «για την απόκρουση ενδεχόμενου πραξικοπήματος» από το ΠΑΣΟΚ. Η πρώτη έγινε τον Ιούνιο του 1982 και η δεύτερη και σοβαρότερη τον Φεβρουάριο του 1983. Βλ. Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2007) «Επίδοξοι πραξικοπηματίες 1974-1983: Τα τανκς της Μεταπολίτευσης», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 22/7/2007, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20070722.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015).

⁶⁴⁶ ΕΠΕΝ (Εθνική Πολιτική Ένωση): εθνικιστικό κόμμα που ιδρύθηκε το 1984, κερδίζοντας και μία έδρα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, και διαλύθηκε το 1996.

⁶⁴⁷ ΕΝΕΚ (Ενιαίο Εθνικιστικό Κίνημα): εθνικιστικό κόμμα που ιδρύθηκε το 1979.

Την επομένη, τα επεισόδια ήταν πολύ πιο εκτεταμένα, χωρικά και χρονικά. Η «Ε» στις 5/12/1984 αφιερώνει όλη την πρώτη σελίδα σε αυτά, και ο κύριος τίτλος είναι

Ο Λεπέν «καίει» την Αθήνα

ΠΕΔΙΟ ΜΑΧΗΣ

Φασίστες κατά αναρχικών

Μολότωφ και ξύλο με Αστυνομία

Το συνοδευτικό κείμενο στην πρώτη σελίδα γράφει πως «[η] Αθήνα, από το Κάραβελ ως το Σύνταγμα, το Πανεπιστήμιο και τα Εξάρχεια έγινε πεδίο συγκρούσεων φασιστών και αναρχικών». Το ξενοδοχείο, όπου είχαν συγκεντρωθεί «φασίστες και χουντικοί της ΕΠΕΝ» για την «πανηγυρική υποδοχή» του «γάλλου αρχιφασίστα», «πυρπολήθηκε με βόμβες Μολότωφ, έσπασαν τις τζαμαρίες [του, καθώς] και άλλων κτιρίων, αυτοκίνητα ανατράπηκαν, στήθηκαν οδοφράγματα, άναψαν φωτιές στους δρόμους και καταλήφθηκε για τρεις ώρες και η Νομική Σχολή».

Στο «σαλόνι» των σ. 20-1, το ρεπορτάζ με τίτλο

ΜΟΛΟΤΩΦ για το φασίστα

Διαδήλωση -11 τραυματίες-6 συλλήψεις -Καταστροφές

αποδίδει την ευθύνη για τις συμπλοκές σε «ομάδες φασιστοειδών [που] με αλυσίδες και σιδερένιες γροθιές είχαν κάνει από νωρίς την εμφάνισή τους» έξω από το Κάραβελ, «για να αντιμετωπίσουν την πορεία» (κάτι αρκετά παράδοξο, αν δει κανείς τον τίτλο που «δείχνει» ως ενεργούντα υποκείμενα –και άρα, θα έλεγε κανείς, ως λογικά υπεύθυνους των επεισοδίων, τους αναρχικούς). Σύμφωνα με το ρεπορτάζ, η πορεία, που είχε οργανωθεί από την «Ομάδα Πρωτοβουλίας», ξεκίνησε από τα Προπύλαια στις 5.45 μ.μ. «δυναμικά και ειρηνικά» με αντιφασιστικά συνθήματα. Όμως έξω από το ξενοδοχείο «δέχτηκαν πέτρες από φασίστες», οι οποίοι είχαν «κοντά τους [...] άνδρες των ΜΕΑ, οι οποίοι κρατούσαν ρόπαλα».

Στις 7.05 οι διαδηλωτές κάνουν επίθεση εναντίον της Αστυνομίας της ΜΕΑτζήδων και των φασιστών γιατί όπως έλεγαν προστάτευσαν τις φασιστικές ομάδες. Με πέτρες και βόμβες Μολότωφ έσπασαν τις τζαμαρίες του «Κάραβελ» κι έβαλαν φωτιά να το κάψουν. / «Απόψε πεθαίνει ο φασισμός, κι εσύ Λεπέν θα καείς ζωντανός» φώναζαν. Η επίθεση των διαδηλωτών κατά των φασιστοειδών και του «Κάραβελ» κράτησε δέκα λεπτά, ώσπου έφθασαν τα ΜΑΤ. / Οι δυνάμεις των κρανοφόρων έκαναν διάφορους σχηματισμούς και επιτέθηκαν κατά των διαδηλωτών, ενώ άφησαν ανενόχλητους τους φασίστες. / Οι άνδρες των ΜΑΤ με τα κλομπς, οι ΜΕΑτζήδες με ρόπαλα και οι φασίστες με αλυσίδες και σιδερογροθιές βρίσκονται κοντά στο ξενοδοχείο. / Στις 7.20 οι κρανοφόροι κάνουν τρίτη επίθεση [...]. / Κάτοικοι της περιοχής που είχαν βγει στα μπαλκόνια τους φώναζαν: «Τους φασίστες χτυπήστε και όχι τους διαδηλωτές. Μέτωπο με τους φασίστες κάνετε απόψε; Να φύγει ο Λεπέν από την Ελλάδα». / Οι συμπλοκές συνεχίζονται μέχρι που οι εκατοντάδες διαδηλωτές αναγκάστηκαν να διαλυθούν. Στη συνέχεια άγνωστοι έσπασαν την Τράπεζα Εργασίας στην οδό Μιχαλακοπούλου 2 και τα παμπρίζ μερικών αυτοκινήτων κοντά στο «Χίλτον». [...]

Σύμφωνα με άλλο ρεπορτάζ της σ. 21, πολλοί από τους διαδηλωτές επέστρεψαν στα Προπύλαια, όπου «τους περίμεναν τα ΜΑΤ, τα οποία άρχισαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις δέρνοντας, σύμφωνα με ορισμένες καταγγελίες, ακόμα και περαστικούς». Οι διαδηλωτές «κατέφυγαν στο χώρο μπροστά από τη Νομική, όπου κατέφθασαν και μερικά ακόμα άτομα (κυρίως πανκς) από τα Εξάρχεια» και άναψαν φωτιές στήνοντας πρόχειρα οδοφράγματα. Μετά τις 8, οπότε «διμοιρίες των ΜΑΤ επιτίθενται με ιαχές εναντίον των συγκεντρωμένων, ενώ πίσω τους ακριβώς άνδρες των ΜΕΑ με πολιτικά ρίχνουν πέτρες μέσα στο πλήθος», οι συγκεντρωμένοι κατέφυγαν «στο εσωτερικό της Σχολής, από τα παράθυρα της οποίας [πετούσαν] εναντίον των κρανοφόρων οτιδήποτε [είχε] βρεθεί μπροστά τους». Τα ΜΑΤ υποχώρησαν, και οι καταληψίες διαλύθηκαν «λίγο πριν τα μεσάνυχτα».

Δυο σύντομες παρατηρήσεις, μια και αφορούν ζητήματα που έχουν θιγεί και σε άλλα σημεία της εργασίας, με διαφορετικές αφορμές:

- Παρατηρεί κανείς μια διαφοροποίηση ανάμεσα στις ακολουθούμενες τακτικές λόγου στους τίτλους αφενός και στο σώμα του κειμένου αφετέρου. Ενώ στους τίτλους η σύγκρουση αναπαρίσταται με όρους συμμετρικού διπόλου (παρότι το «φασίστες κατά αναρχικών» δίνει τον ρόλο του συντακτικού –και ενεργούντος- υποκειμένου στους «φασίστες», το «μολότωφ και ξύλο με Αστυνομία», σε συνδυασμό φυσικά με το «Πεδίο μάχης» του κύριου τίτλου, παραπέμπει σαφώς σε εμπρηστικές ενέργειες των αναρχικών), από το κείμενο προκύπτουν σαφείς ευθύνες πρωταίτιου για τους υποστηρικτές του Λεπέν. Αυτή η ασυμφωνία μπορεί να αντανακλά διαφορετικές στρατηγικές μεταξύ των συντακτών και της διεύθυνσης της εφημερίδας, αλλά μπορεί να αποτελεί και μια συνειδητή στρατηγική, μια και επιτρέπει στην εφημερίδα να διατηρεί ένα προφίλ φίλα προσκείμενο στην εξωκοινοβουλευτική αριστερά, αναπαράγοντας ταυτόχρονα τον κυρίαρχο λόγο στα πρωτοσέλιδα και τους τίτλους –που αποτελούν ένα κείμενο από μόνα τους, και μάλιστα με μεγαλύτερη αναγνωσιμότητα και επιρροή.
- Σε επίπεδο περιεχομένου του κειμένου, είναι πιθανότατα η πρώτη φορά που στις αστυνομικές δυνάμεις αποδίδεται ανοιχτά συνεργασία με ακροδεξιές ομάδες, ενώ και η δράση των ΜΕΑ απεικονίζεται απερίφραστα ως προβοκατόρικη. Έως τώρα, τέτοιου είδους δράσεις ή «συμμαχίες» μόνο υπονοούσαν.

Την επομένη, 6/12/1984, ο κύριος τίτλος της «Ε» είναι

Άγρια νύχτα στα Εξάρχεια:

170 ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ

και αναφέρεται στην «τρίωρη πολιορκία από άνδρες των ΜΕΑ στα γραφεία του περιοδικού 'Ρήξη' στην οδό Θεμιστοκλέους» που ακολούθησε συγκέντρωση 200-300 νεαρών «στα ανακριτικά γραφεία της Αθήνας (Πατησίων και Χαλκοκονδύλη) για να συμπαρασταθούν σ' αυτούς που πιάστηκαν κατά τα χτεςινά επεισόδια στο Κάραβελ». Όταν ο εισαγγελέας υπηρεσίας τους ενημέρωσε ότι «με διαταγή του αστυνομικού διευθυντή της Αθήνας κ. Μποσινάκη είχε απαγορευθεί για χτες οποιαδήποτε συγκέντρωση σε ανοιχτό χώρο», οι συγκεντρωθέντες κατευθύνθηκαν προς τα γραφεία της «Ρήξης». Και εκεί όμως (σύμφωνα με το ρεπορτάζ), «αστυνομικοί με πολιτικά» που είχαν στρίψει στη Θεμιστοκλέους από την οδό Σόλωνος τους

επιτέθηκαν και «με κλομπς [άρχισαν] να χτυπάνε όποιον βρισκόταν έξω απ' το κτίριο». Ταυτόχρονα, «δύναμη από κρανοφόρους αστυνομικούς με ρόπαλα» εμφανίζεται στην αρχή της Σόλωνος «από την Κάνιγγος» και μια άλλη ομάδα κατηγορίζει τη Σόλωνος από τη Νομική.

7.20. Έχει δοθεί το σύνθημα για την έφοδο. Τα γνωστά χτυπήματα πάνω στις ασπίδες και με τα κλομπς αρχίζουν να χτυπάνε αδιακρίτως συγκεντρωμένους και περαστικούς. Όσοι προλαβαίνουν, κλείνονται στα γραφεία του περιοδικού, ενώ οι υπόλοιποι κατευθύνονται προς την πλατεία Εξαρχείων για να ξεφύγουν. Τους κυνηγούν οι ομάδες των αστυνομικών. Τρόμος στους δρόμους [...]. Με επικεφαλής πάντα τον κ. Γεωργαγάκη τα ΜΕΑ (υπήρχαν και αστυνομικοί με πολιτικά) χτενίζουν όλους τους δρόμους των Εξαρχείων. [...] «Θα την ξεκαθαρίσουμε την περιοχή», μουρμουρίζει ικανοποιημένος ο κ. Γεωργαγάκης.

Γύρω στις 8, τα γραφεία της «Ρήξης» έχουν αποκλεισθεί «από τέσσερις διμοιρίες των ΜΕΑ στους δρόμους Σόλωνος, Κωλέττη και Θεμιστοκλέους», οι οποίοι απομακρύνουν τους περαστικούς «με απειλές, ιαχές και με χτυπήματα των κλομπς πάνω στις ασπίδες τους». Στις 8.30, συλλαμβάνεται ο εκδότης του περιοδικού, Γ. Καραμπελιάς, «για ηθική αυτουργία στα προχτεσινά επεισόδια». Μισή ώρα μετά, «τα [170 περίπου] άτομα που βρίσκονταν στο κτίριο αρχίζουν να κατεβαίνουν [...], οδηγούνται σε κλούβες και προάγονται στη Γενική Ασφάλεια».⁶⁴⁸

Τα ενδιαφέροντα σημεία πως προκύπτουν από τα ρεπορτάζ των επόμενων ημερών, που δείχνουν την ιδιαίτερη θέση και λειτουργία των Εξαρχείων στη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία, θεωρούμε πως είναι τα εξής:

- *Η νομολογική/ δικαστική διάσταση:* και οι 126 συλληφθέντες στα γραφεία της «Ρήξης» αντιμετώπισαν κατηγορίες σε βαθμό πλημελήματος, αλλά οι «4 νεαροί» που συνελήφθησαν τη βραδιά των επεισοδίων για τον Λεπέν διώχθηκαν σε βαθμό κακουργήματος» και κινδύνευαν ακόμα και με ισόβια κάθειρξη (!) «με τη βαριά κατηγορία της προσβολής του πολιτεύματος», για πρώτη φορά με βάση «τον πρόσφατο νόμο 1366/83, που τροποποίησε το άρθρο 134 του Ποινικού Κώδικα, περί εσχάτης προδοσίας».⁶⁴⁹
- *Η πρακτική λόγου που επιστρατεύθηκε:* εκμεταλλευόμενη και τις πρόσφατες βομβιστικές ενέργειες, αναβίωσε μεν έναν τύπο αριστεροχουντισμού (επισημαίνοντας την επικινδυνότητα των εκδηλώσεων των διαδηλωτών για το πολίτευμα), χωρίς όμως τον σχεδόν μυστικιστικό/ αποκαλυπτικό χαρακτήρα του πρώιμου μεταπολιτευτικού λόγου – τώρα, οι «προβληματικές» ομάδες είναι γνωστές και οι διαχωριστικές γραμμές σαφείς.⁶⁵⁰

⁶⁴⁸ «Παραδινόμαστε! / Και γέμισαν οι κλούβες με νεαρούς», *Ελευθεροτυπία*, 6/12/1984, σ. 24.

⁶⁴⁹ «ΜΕΧΡΙ ΙΣΟΒΙΑ για τους 4 αναρχικούς / Σκουλαρίκης: Συμμαχούν άτυπα με τον Λεπέν» (*Ελευθεροτυπία*, 6/12/84, σ. 23)

⁶⁵⁰ Βλ. τη δήλωση του υπουργού Δημόσιας Τάξης Γ. Σκουλαρίκη (από το ρεπορτάζ της «Ε», όπ.π.): «Εύλογο είναι [...] ο ελληνικός λαός, που έχει τόσο ταλαιπωρηθεί από την 7χρονη δικτατορία να δείχνει και ευαισθησία και συγκίνηση και αγανάκτηση (σ.σ.: για επισκέψεις σαν αυτή του Λεπέν). Αυτό δεν μπορεί να μονοπωληθεί από καμιά ομάδα, η οποία μάλιστα να προβεί σε έκνομες ενέργειες, που [...] με τον τρόπο που εμφανίζονται βοηθούν στην ύπαρξη κλίματος ανωμαλίας και ταυτίζονται με τους στόχους του κ. Λεπέν και των ομοϊδεατών του, ντόπιων και ξένων. Έτσι, (οι δημιουργοί των επεισοδίων) βρίσκονται σε άτυπη συμμαχία μαζί τους.» (η έμφαση προστέθηκε)

- Η συνέχιση των βίαιων κατασταλτικών πρακτικών της Αστυνομίας εις βάρος ανύποπτων πολιτών, οι οποίες εγκαινιάστηκαν στην πρώτη «επιχείρηση Αρετή».⁶⁵¹
- Η συντήρηση και ανατροφοδότηση ενός τεταμένου κλίματος κοινωνικής σύγκρουσης από την ίδια την αστυνομική δράση που υποτίθεται πως είχε ως στόχο την καταστολή του: μια κατάληψη σχολής στη Θεσσαλονίκη⁶⁵² και, κυρίως, ο εμπρησμός ενός τραπεζικού καταστήματος στην Αθήνα⁶⁵³ έγιναν αφορμή για τη συντήρηση ενός κλίματος πολέμου ή μόνιμης απειλής ευρείας κλίμακας. Αντίθετα, θετικά προβλήθηκε από την «Ε» μια συγκέντρωση εξωκοινοβουλευτικών οργανώσεων «ενάντια στην αστυνομοκρατία», την ημέρα που ανακοινώθηκε η αποφυλάκιση των συλληφθέντων στη «Ρήξη».⁶⁵⁴
- Αυτή η τελευταία, που χαρακτηρίστηκε από την «Ε» ως «η μεγαλύτερη συγκέντρωση της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς» και έγινε στις 10 Δεκεμβρίου 1984 στα Προπύλαια, είχε οργανωθεί από «την ‘Ομάδα Πρωτοβουλίας’, τις ‘Εργατικές Συσπειρώσεις’, τους ‘αναρχικούς’, τον ‘Μαχητή’ και άλλες οργανώσεις», αριθμούσε «κατά τις εκτιμήσεις τις 7-8.000» και κατέληξε σε πορεία («Πανεπιστημίου –πλατεία Ομονοίας –Σταδίου –πλατεία Συντάγματος –Προπύλαια») την οποία «δυο κλούβες γεμάτες με αστυνομικούς ακολουθούσαν διακριτικά» χωρίς να γίνει τίποτε αξιοσημείωτο. Τόσο όμως η συγκέντρωση αυτή, όσο και οι μαζικές συλλήψεις στα γραφεία της «Ρήξης», παρότι η διαφορά τους από αντίστοιχες του παρελθόντος ήταν κυρίως ποσοτική, αποτελούν ενδείξεις και μιας ποιοτικής αλλαγής, τόσο στη σύνθεση και στην απήχηση του «χώρου» (του αναρχο-αυτόνομου ή αντιεξουσιαστικού συναρμολογήματος), όσο και στην κλίμακα και τα χαρακτηριστικά της σύγκρουσής του με το κράτος.

14.1.2 Μάιος 1985: Χιμείο

Μια από τις σημαντικότερες στιγμές στη «συγκρουσιακή» ιστορία των Εξαρχείων έχει ως γεωγραφικό επίκεντρο το Χιμείο και διάρκεια πέντε ημέρες: από τις 9 έως τις 13 Μαΐου 1985. Δεν επρόκειτο όμως για κάποιο ξαφνικό συμβάν, μια και είχε τρόπον τινά «προαναγγελθεί» την Πρωτομαγιά από κάποιες συγκρούσεις στην πλατεία (άσχετες ωστόσο, κατά τα φαινόμενα, με τις

---

⁶⁵¹ «**Άγριο ξύλο και σε γυναικόπαιδα**», (Ελευθεροτυπία, 7/12/84, σ. 15). Το ρεπορτάζ αναφέρει μεταξύ άλλων: «Οι γονείς του παιδιού, κλαίγοντας, είπαν: [...] Τότε τρέξαν ΜΕΑτζήδες και μας επιτεθήκανε. Προσπαθούσαν να μας πάρουν το παιδί από τα χέρια για να μας πάνε στην Ασφάλεια. Μας πιάσανε από τα μαλλιά και μας τραβάγανε στο πεζοδρόμιο. Ο ίδιος ο κ. Γεωργαγάκης έδινε τις εντολές. Οι άνδρες των ΜΕΑ μας χτυπούσαν με γροθιές και κλωτσιές. ‘Εσύ είσαι πατέρας κι εσύ μάνα;’».

⁶⁵² «**Κατέλαβαν σχολή οι αναρχικοί**» (Ελευθεροτυπία, 7/12/84, σ. 1, με αναλυτικό ρεπορτάζ στη σ. 17) και «**‘Δεν είμαστε αναρχοπάνκ’ / Η κατάληψη και πολιορκία της Α.Β.Σ.Θ**» (8/12/84, σ. 12)

⁶⁵³ «**ΕΚΑΨΑΝ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗ ΝΥΧΤΑ / Αντίποινα για τους 124 αναρχικούς που διώκονται**» (Ελευθεροτυπία, 10/12/84, κ.τ.)

⁶⁵⁴ «**Φιάσκο οι συλλήψεις / ΕΞΩ ΟΛΟΙ**» (Ελευθεροτυπία, 11/12/84, κ.τ.) και «**ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ στις συλλήψεις / Η μεγαλύτερη συγκέντρωση της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς**» (όπ.π., σ. 7)

όποιες εκδηλώσεις της ημέρας). Στο πρώτο σχετικό ρεπορτάζ («**ΠΑΛΙ ΞΥΛΟ ΚΑΙ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ ΣΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ**» -σ. 40, οπισθόφυλλο) δίνεται μια εικόνα παρόμοια με της πρώτης «επιχείρησης Αρετή», που είναι σαφές πως πλέον αποτελεί επιχειρησιακό πρότυπο:

Νέες συγκρούσεις αστυνομικών και αναρχικών αναστάτωσαν χτες τη νύχτα τα Εξάρχεια και τη γύρω περιοχή. Μια βόμβα μολότωφ που άγνωστοι νεαροί έριξαν σε αστυνομική κλούβα προκάλεσε την αντεπίθεση των αστυνομικών. / Τις πρώτες αστυνομικές επιθέσεις δέχθηκαν οι νεαροί θαμώνες της πλατείας Εξαρχείων. Τα θύματα των αστυνομικών επιθέσεων υποστηρίζουν ότι δεν είχαν καμία σχέση με την βομβιστική επίθεση και διαμαρτύρονται για την κακοποίησή τους. / Οι αστυνομικοί έκαναν εφόδους στα κέντρα της περιοχής και έκαναν ελέγχους ταυτότητας και πολλές συλλήψεις. Οι αστυνομικές δυνάμεις που κινητοποιήθηκαν ήταν πέντε διμοιρίες των ΜΑΤ και τρεις διμοιρίες των ΜΕΑ. / Οι συγκρούσεις επεκτάθηκαν στις οδούς Μπενάκη, Σόλωνος, Χαριλάου Τρικούπη, Καλλιδρομίου, Ερεσσού, Ζωοδόχου Πηγής και σε άλλους δρόμους. / Στις 12.30 άνδρες των ΜΕΑ με επικεφαλής τον αστυνομικό διευθυντή κ. Αρκουδέα μπήκε στο «Νταντά» κι έκανε έλεγχο. / [...]

Στο δεύτερο δημοσίευμα («**Πιάσανε 34, τους άφησαν το πρωί**», 3/5/1985, σ. 7), γράφεται πως η ρίψη της μολότωφ που στο ρεπορτάζ της προηγούμενης εγκαινιάζει την αφήγηση (και άρα μοιάζει να πυροδοτεί τα επεισόδια) πραγματοποιήθηκε ως απάντηση στον «ξυλοδαρμό ενός νεαρού, που είχε προηγηθεί, στα καλά καθούμενα, όπως είπαν [οι αναρχικοί], από δύο αστυνομικούς», ενώ σημειώνεται επίσης πως «για πρώτη φορά προχτές το βράδυ ομάδες κρανοφόρων κυνήγησαν πολίτες μέχρι τις πλαγιές του Λυκαβηττού». Άσχετα λοιπόν με το πώς ξεκίνησε ο γύρος αυτός της αντιπαράθεσης (είτε από τη μολότωφ είτε από τον ξυλοδαρμό), γεγονός είναι πως πυροδότησε μια επιχείρηση με ασύμμετρα χαρακτηριστικά, τόσο από εντατική όσο και από εκτατική άποψη: κινητοποίηση 8 διμοιριών (περί τα 240 άτομα, τη στιγμή που στην πρώτη «επιχείρηση Αρετή» του Οκτωβρίου 1984 συμμετείχαν 300 αστυνομικοί), μαζικοί έλεγχοι και συλλήψεις δικαίων και αδικών, αλλά και επέκταση των συγκρούσεων σε όλη την περιοχή των Εξαρχείων και πέρα από αυτήν, μέχρι τη Νέαπολη και τον Λυκαβηττό. Όσον αφορά το τελευταίο σημείο, το οποίο δείχνει και μια ποιοτική μεταβολή σε σχέση με την πρώτη «επιχείρηση Αρετή», διερωτάται κανείς σε ποιο βαθμό ήταν το αποτέλεσμα της μεγαλύτερης συσπείρωσης και ετοιμότητας του «χώρου» και σε ποιο βαθμό αποτελούσε τακτική (ή και στρατηγική) επιλογή της Αστυνομίας, είτε για να «επικοινωνήσει» την αύξηση της έντασης και την αποφασιστικότητά της για «μηδενική ανοχή», είτε για να διαδώσει τη βία και την όχληση ως «εδαφικά σήματα» των Εξαρχείων. Υποθέτουμε ότι επρόκειτο για συνδυασμό όλων των παραπάνω, κι η εικασία αυτή μοιάζει να επιβεβαιώνεται από τα γεγονότα του Χημείου.

Στο φύλλο της «Ε» στις 10/5, το κύριο ρεπορτάζ βρίσκεται πάλι στο οπισθόφυλλο («**ΣΥΡΡΑΞΗ –Βόμβες, πυροβολισμοί, πέτρες, μεταξύ ΜΕΑ-MAT και αναρχικών**», σ. 40), αλλά ανακοινώνεται και στην πρώτη σελίδα με τον τίτλο: «**Μολότωφ, πιστολιές, σύρραξη στα Εξάρχεια**». Από την αφήγηση στο ρεπορτάζ προκύπτει σαφής ευθύνη της αστυνομίας για την έναρξη και την κλιμάκωση των συγκρούσεων, και μάλιστα σε τρεις φάσεις. Αρχικά, επιβάλλεται μια μάλλον αναίτια απαγόρευση συγκέντρωσης στην πλατεία Εξαρχείων η οποία επιπλέον ανακοινώνεται με προκλητικό τρόπο:

Ο αστυνομικός διευθυντής ανακοίνωσε την απαγόρευση με την ντουντούκα, λέγοντας: / «Απαγορεύεται η πορεία. Αλλά και η συγκέντρωση στο χώρο της πλατείας –η οποία δεν σας προσφέρει άσυλο- εφόσον φωνάζετε συνθήματα όπως ‘Μπάτσοι-γουρούνια-’ κ.λπ. Σε τέτοια περίπτωση θα συλληφθείτε και θα ισοπεδωθείτε...». / Μετά από αυτό, ομάδες αναρχικών άρχισαν να φεύγουν προς το Χημείο.

Σε δεύτερη φάση, κι ενώ

ο αστυνομικός διευθυντής κ. Χοχτούλας και ο εισαγγελέας ήταν έτοιμοι να φύγουν, άρχισαν τα επεισόδια στο Χημείο. Μια ομάδα αστυνομικών ΜΕΑ (με πολιτικά) κατέβηκε από ένα λευκό φορτηγάκι κι επιτέθηκε σε μια ομάδα αναρχικών. / [...] / Η σύρραξη δεν άργησε να γενικευτεί, αφού στη μάχη μπήκαν οι δεκάδες άνδρες των ΜΑΤ, που είχαν από νωρίς πάρει θέσεις σ’ ολόκληρη την περιοχή.

Και τελικά, όταν μετά από επέμβαση του πρύτανη της σχολής –και υφυπουργού τύπου από την ημέρα των επεισοδίων!- κ. Σταθόπουλου, «δόθηκε εντολή στους αστυνομικούς να υποχωρήσουν» και στους αναρχικούς «η άδεια να μείνουν στο κτίριο ή ν’ αποχωρήσουν εάν το ήθελαν» και η ένταση φάνηκε να αποκλιμακώνεται, «επενέβησαν οι άνδρες των ΜΕΑ που θέλησαν να κάνουν συλλήψεις όσων βρίσκονταν έξω από το χώρο». Η ενέργεια αυτή «είχε σαν αποτέλεσμα να οξυνθούν πάλι τα πνεύματα και ν’ αρχίσει νέος πετροπόλεμος», ενώ στους γύρω δρόμους «δημιουργήθηκαν πύρινα οδοφράγματα».

Στη 1 μετά τα μεσάνυχτα οι αστυνομικοί έχασαν τον έλεγχο της ίδιας της αποστολής τους και με χιλιάδες πέτρες άρχισαν να χτυπάνε το κτίριο του Χημείου. / Οποιοσδήποτε πολίτης τύχαινε να περάσει από το σημείο των συμπλοκών γινόταν τόπι στα χέρια τους και μπροστά στους αξιωματικούς δεχόταν βρισιές αλλά και χτυπήματα με κλομπς, με χέρια και με πόδια. / [...] Στις μία και τέταρτο μετά τα μεσάνυχτα η Αστυνομία έκανε και νέα επίθεση προς την Ιπποκράτους και Ναυαρίνου, χρησιμοποιώντας δακρυγόνα. Από τους καπνούς, κάτοικοι των γύρω πολυκατοικιών βγήκαν στα μπαλκόνια τους και διαμαρτύρονταν προς τους αστυνομικούς. / [...] Μαζί με τους άνδρες των ΜΕΑ και των ΜΑΤ υπήρχαν και δεκάδες φασίστες οι οποίοι πετούσαν πέτρες κατά των αναρχικών και έκαναν συλλήψεις! Στις 5 το πρωί συλλάβανε ένα άτομο αφού πρώτα τον χτύπησαν με πέτρα στο κεφάλι. / Την ίδια ώρα τα ΜΑΤ απομακρύνθηκαν και την πολιορκία συνέχιζαν οι ακροδεξιοί.

Οι επίμονες προκλήσεις από την πλευρά της Αστυνομίας, όπως προκύπτουν από το ρεπορτάζ, μπορεί να μην είναι πρωτοφανείς ως τακτική, αλλά αν ιδωθούν προσεκτικά σηματοδοτούν μια σαφή αλλαγή επιχειρησιακού παραδείγματος (και δεν αποτελούν, φυσικά, «απώλεια ελέγχου»). Πρώτον, γιατί η αστυνομική επίθεση δεν εκδηλώθηκε με αφορμή κάποια –ασήμαντη, έστω- πρόκληση από την πλευρά των αναρχικών («αυθεντική» ή μη), αλλά αντίθετα ξεκίνησε η ίδια ως η κατάληξη μιας σειράς κλιμακούμενων προκλήσεων. Δεύτερον, οι προκλήσεις αυτές μοιάζουν να προέρχονται από αυτόβουλα, οιονεί αυτόνομα τμήματα μιας αστυνομικής δύναμης που συνολικά προβαίνει σε αντιφατικές και αντικρουόμενες κινήσεις. Τρίτον, τα αυτόνομα αυτά τμήματα (στην προκειμένη περίπτωση, οι ΜΕΑ) δρουν ούτως ή άλλως σε μια γκριζα ζώνη (τόσο νομιμότητας όσο και ορατότητας) αφού εκ της συστάσεώς τους προβλέπεται η δράση τους με

πολιτική περιβολή και με τη χρήση «ανορθόδοξων» μεθόδων. Τέταρτον, οι τελευταίες περιλαμβάνουν την ανοιχτή *ενεργητική* συνεργασία με ακροδεξιούς (αποτελώντας εξέλιξη των γεγονότων «Λεπέν», τα οποία θα μπορούσαν να παρουσιαστούν ως έχοντα οιονεί παθητικό χαρακτήρα –δηλαδή την υπεράσπιση των ακροδεξιών από τους επιτιθέμενους διαδηλωτές) καθώς και τον λιθοβολισμό, όχι μόνο του «αντίπαλου» πλήθους αλλά και ενός δημοσίου κτηρίου (εκπαιδευτικού ιδρύματος), ως μέθοδο καταστολής! Όσον αφορά ειδικά το τελευταίο σημείο, η συνεργασία των ειδικών αστυνομικών μονάδων με μέλη νεοφασιστικών οργανώσεων (που θα δούμε στη συνέχεια να γενικεύεται) υπάρχουν ενδείξεις πως *δεν* ήταν αποτέλεσμα ιδεολογικής συγγένειας σε ατομικό-μοριακό επίπεδο, αλλά στρατηγική επιλογή της ηγεσίας της Αστυνομίας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο κοινός εχθρός της αναρχοαυτόνομης νεολαίας.⁶⁵⁵

Όλα τα παραπάνω σημεία επιβεβαιώνονται από τα ρεπορτάζ των επόμενων ημερών. Η προκλητική και παράνομη συμπεριφορά των ΜΕΑ («Σχηματισμένοι σε ομάδες με κλομπς μέσα στα τζηνς τους, επιδόθηκαν επί ώρες σε ένα ακατάσχετο υβρεολόγιο και πετροβολούσαν συνεχώς τους 'καταληψίες' και το κτίριο»),⁶⁵⁶ η φαινομενικά αντιφατική αστυνομική τακτική (την ίδια ώρα που ο διευθυντής αστυνομίας Αττικής κ. Μποσινάκης δήλωνε ότι «η αστυνομία είναι αποφασισμένη να συλλάβει μέχρις ενός τους ταραξίες, έστω κι αν χρειαστεί να περιμένει αιώνες έξω απ' το κτίριο», «οι επί τόπου αστυνομικοί διευθυντές έδιναν υποσχέσεις ότι δεν θα πειράξουν κανένα, αν αποχωρήσουν ειρηνικά»),⁶⁵⁷ η κλιμάκωση της έντασης αντί για την εκτόνωσή της («**ΝΕΟ ΧΑΟΣ!** –*Αναρχικοί κατέλαβαν τη Νομική Αθήνας και τη Θεολογική Θεσσαλονίκης*»), η ενεργητική εμπλοκή των ακροδεξιών.⁶⁵⁸ Μάλιστα, η έκδηλη ασυμμετρία στη χρήση της αστυνομικής βίας (οι καταληψίες, σύμφωνα με τα ρεπορτάζ, δεν ξεπερνούσαν τα 50 άτομα) και η εκούσια εντατικοποίηση και επέκτασή της από την πλευρά του κράτους, οδηγούν στην υπόθεση πως ο τελικός σκοπός της Αστυνομίας *δεν ήταν καν* η σύλληψη των ταραξιών ή η διάλυση των πυρήνων των αναρχικών ή κάποιων εξωκοινοβουλευτικών οργανώσεων, αλλά *αυτή καθαυτή η εκδήλωση της βίας* στον αστικό χώρο και χρόνο με όσο το δυνατόν πιο θεαματικό και ενοχλητικό τρόπο (βλ. τις μεταμεσονύχτιες επιχειρήσεις, το λιθοβολισμό του Χημείου, τα δακρυγόνα στις γειτονιές και τους ξυλοδαρμούς και τις συλλήψεις διαμαρτυρόμενων περαστικών), χωρίς παράλληλα να διακινδυνεύεται μια πραγματικά ανεξέλεγκτη διάχυση της βίας (αφού οι λίγοι «καταληψίες» είναι αποκλεισμένοι σε ένα πολιορκούμενο κτήριο). Η

---

⁶⁵⁵ Ενδεικτική εδώ είναι η πληροφορία (όσο κι αν μοιάζει επισφαλής) που αναφέρεται στο αφιέρωμα του «Σχολιαστή» στα ΜΕΑ, πως «το 70% των ανδρών [των ΜΕΑ], σύμφωνα με πληροφορίες, δηλώνουν με τις δημοκρατικές δυνάμεις, ΠΑΣΟΚ αλλά και ΚΚΕ». «Όλα όσα θα θέλατε να γνωρίζετε για τα ΜΕΑ...», *Σχολιαστής*, όπ.π.

⁶⁵⁶ «**ΒΡΑΖΟΥΝ' ΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ** –*Μετά το Χημείο κατάληψη και στη Νομική / 14 στον Εισαγγελέα –Τι λένε κόμματα και οργανώσεις*» (*Ελευθεροτυπία*, 11/5/1985, σ. 18-19)

⁶⁵⁷ Όπ.π.

⁶⁵⁸ Από το ρεπορτάζ της 13/5/1985 (σ. 48) με τίτλο «**ΚΟΜΦΟΥΖΙΟ!** –*Αποκλεισμένοι από τρόφιμα-φάρμακα οι αναρχικοί. Νέα επεισόδια με φασίστες. Τραυματίας από σφαίρα*»: «Στο 'χορό' των επεισοδίων μπήκαν αργά το βράδυ, επίσημα πια, και μέλη της ακροδεξιάς ΕΠΕΝ, οι οποίοι επιτέθηκαν στις 11 μ.μ. με ρόπαλα και βόμβες μολότοφ εναντίον ακροαριστερών, κατά τη διάρκεια 'πορείας διαμαρτυρίας για την αστυνομική τρομοκρατία'. / Η πορεία βρισκόταν στο ύψος της Ζωοδόχου Πηγής και Ακαδημίας όταν δέχτηκε την επίθεση των φασιστών, κατά την οποία τραυματίστηκαν δύο άτομα. / Οι νεαροί ακροδεξιοί προκαλούσαν επί μία περίπου ώρα τους αστυνομικούς με πέτρες, μολότοφ και βρισιές και με συνθήματα 'Πουλμημένοι', 'Πινοςέτ-Πινοςέτ', 'Ο Μάλλιος ζει, αυτός μας οδηγεί', κλπ. Κανένας δεν συνελήφθη».

παραπάνω υπόθεση ενισχύεται από τις αντιδράσεις των καταστηματαρχών των Εξαρχείων, είκοσι από τους οποίους έκλεισαν τα καταστήματά τους «σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αστυνόμευση των τελευταίων ημερών», όπως και από τη συγκρότηση «επιτροπής κατοίκων», η οποία εξέδωσε την πιο κάτω ανακοίνωση:

«Αρνούμαστε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο να δεχτούμε την αστυνομική βία σαν μέτρο κρίσης και επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων. Σήμερα η εκβαρβαρισμένη αστυνομία απειλεί να εισβάλει στο πολιορκημένο Χημείο και να παραβιάσει το πανεπιστημιακό άσυλο, επιχειρώντας να συλλάβει τους έγκλειστους, που έχουν ανακοινώσει ότι θα προβούν στην έσχατη χειρονομία ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Της ανατίναξης του κτιρίου, συμπαρασύροντας στο θάνατο και τους διώκτες τους. [...] Δηλώνουμε πως σαν μέσο επίτευξης αυτού του στόχου (σ.σ.: της πάσης της αστυνομικής βίας) επιλέγουμε να προσέλθουμε στο πολιορκημένο κτίριο του Χημείου και να ακολουθήσουμε ως το τέλος τη μοίρα των εγκλείστων του».⁶⁵⁹

Αυτή η αναγωγή των καταληψιών σε μάρτυρες και ο παραλληλισμός τους με ήρωες του «εθνικοαπελευθερωτικού» αγώνα του 1821,⁶⁶⁰ αντιδιαστέλλεται έντονα με τις σύγχρονες περίπου δηλώσεις του τότε προέδρου της Ν.Δ. Κ. Μητσοτάκη περί «ελεύθερου κράτους αναρχικών στο κέντρο της Αθήνας».⁶⁶¹ Ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι πρόκειται για δύο αντίστροφες μεν, αλλά *συμμετρικές* οπτικές: η απεικόνιση της Αστυνομίας ως στρατού κατοχής δεν είναι ασύμβατη με τον χαρακτηρισμό των Εξαρχείων ως ελεύθερου κράτους που «είναι ντροπή να υπάρχει». Αντίθετα, είναι η αντίληψη που παρουσιάζει την περιοχή ως «κράτος αναρχικών» που *επιτρέπει*, αν δεν επιβάλλει, την εισβολή κρατικών δυνάμεων κατοχής σε αυτήν. Το πρόβλημα, βέβαια, είναι πως η αιτιακή σχέση είναι αντίστροφη: η κατασταλτική βία δεν εξαπολύθηκε επειδή οι αναρχικοί την προκάλεσαν αλλά, όπως είδαμε, η κατασταλτική βία εξαπολύθηκε για να προκαλέσει τους αναρχικούς με τρόπο που να διασφαλίζει τον πολλαπλασιασμό και την εντατικοποίησή της σε έναν αυτοτροφοδοτούμενο κύκλο.⁶⁶²

Τελικά, η ανεπεισοδιακή «λύση» της κατάληψης του Χημείου ήρθε προς επί πλέον επίρρωση της υπόθεσης που διατυπώθηκε πιο πάνω: «**Έληξε ομαλά η πολιορκία**» έγραφε η «Ε» στην πρώτη σελίδα της στις 14/5/85 και στο ρεπορτάζ των σσ. 14-15 («**Η πορεία τους 'ρούφηξε'** / *Ελεύθεροι και οι '14'*») διαβάζουμε πως, όχι μόνο οι αναρχικοί καταληψίες αποχώρησαν ανενόχλητοι από το

⁶⁵⁹ «**ΑΨΙΜΑΧΙΕΣ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΚΛΟΙΟ**» (*Ελευθεροτυπία*, 13/5/1985, σ. 18-19)

⁶⁶⁰ «Ενώ στο Χημείο –όπου η κατάληψη συνεχίζεται– έχει επιβληθεί πια απόλυτος αποκλεισμός. Κανείς, ούτε καν δημοσιογράφοι και ασθενοφόρα δεν επιτρέπεται να πλησιάσει το κτίριο. Οι έγκλειστοι αντιμετωπίζουν σοβαρό πρόβλημα νερού και τροφίμων». Όπ.π.

⁶⁶¹ «**Δηλώσεις και αντεγκλήσεις για την κατάληψη**» (*Ελευθεροτυπία*, 14/5/1985, σ. 14-15)

⁶⁶² Από το ρεπορτάζ με τίτλο «**ΚΟΜΦΟΥΖΙΟ!** [...]», όπ.π.: «Μία ώρα [μετά την πορεία που διαλύθηκε από τα μέλη της ΕΠΕΝ] και ενώ η πλατεία Εξαρχείων ήταν γεμάτη κόσμο, κάποιοι επιτέθηκαν σε διερχόμενο περιπολικό προκαλώντας του σημαντικές ζημιές. / Στη 1 μετά τα μεσάνυχτα, η πλατεία μετατράπηκε ξανά σε πεδίο μάχης, καθώς κρανοφόροι αστυνομικοί και ΜΕΑτζήδες άρχισαν να χτυπούν. Ομάδες αναρχικών 'ταμπουρώθηκαν' σε γωνίες κι άρχισαν να πετούν πέτρες, ενώ κατά τη διάρκεια των επεισοδίων έγιναν θρύψαλα αρκετές βιτρίνες. / Κάτοικοι της πλατείας τηλεφωνούσαν στις εφημερίδες ανάστατοι από το θέαμα που αντίκριζαν. / Ένα τέτοιο τηλεφώνημα: '[...] Μένω στην οδό Ζωσιμάδων. Αυτό το θέαμα που βλέπω, δεν το 'χω ζήσει ούτε επί δικτατορίας: Οι αστυνομικοί χτυπούν βάρβαρα όποιον πέσει μπροστά τους... Είναι τρομερό... Είναι ντροπή...!'.»

κτήριο, αλλά απελευθερώθηκαν και οι «14 σύντροφοί τους» που είχαν συλληφθεί την πρώτη νύχτα των επεισοδίων.⁶⁶³ Παρ' όλα αυτά, μέχρι την τελευταία στιγμή, οι αστυνομικοί συνέχιζαν τις πρακτικές των προηγούμενων ημερών: «εμπόδιζαν ακόμα και όσους κατοικούν μέσα στην 'εμπόλεμη ζώνη' να πάνε στα σπίτια τους, ενώ έβριζαν και προπηλάκιζαν όσους δεν 'καταλάβαιναν με την πρώτη' τις εντολές τους». Ενδιαφέρον όμως έχει και ο τρόπος που έγινε η «έξοδος»: σύμφωνα με το ρεπορτάζ, «στα Εξάρχεια εκατοντάδες αναρχικοί, αυτόνομοι και αριστεριστές συγκεντρώθηκαν για να κάνουν πορεία προς την Ακαδημία και να διευκολύνουν τη 'φυγάδευση' των καταληψιών». Στις 9.30 μ.μ., «περίπου 3.000 άτομα έφτασαν στη γωνία Ακαδημίας και Μαυρομιχάλη», παρέλαβαν τους καταληψίες και, «με μαύρες σημαίες και συνθήματα» (τόσο κατά της Αστυνομίας και του κράτους, όσο και κατά του ΠΑΣΟΚ, της ΝΔ και του ΚΚΕ –περνώντας από τα αντίστοιχα γραφεία και εκλογικά κέντρα), «διέσχισαν τους δρόμους Ακαδημίας, Πανεπιστημίου, Πατησίων και στις 11.30 έφτασαν στην πλατεία Εξαρχείων». Όπως σημειώνει η εφημερίδα, «τη διαδήλωση που απαγόρευσε την περασμένη Πέμπτη η αστυνομία, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί στο αδιέξοδο των 4 ημερών, την 'εισέπραττε' τώρα στο δεκαπλάσιο», ενώ οι δυνάμεις της «είχαν εξαφανιστεί από το κέντρο της Αθήνας».

Λίγες μόλις μέρες μετά, τα γεγονότα του Χημείου «παραγκωνίστηκαν» από τον θάνατο του Χρήστου Τσουτσουβή και τριών αστυνομικών στου Γκύζη, μετά από ενέδρα και ένοπλη συμπλοκή, και την μετατόπιση του ενδιαφέροντος τόσο της αστυνομίας όσο και του τύπου στις οργανώσεις «ένοπλης λαϊκής βίας»⁶⁶⁴ –οι οποίες συνθέτουν, όσον αφορά την αντιμετώπισή τους από το κράτος και τα ΜΜΕ σε συσχέτιση με την πολιτικο-οικονομική συγκυρία, μια γενεαλογία που, χωρίς να είναι άσχετη με την αντίστοιχη των Εξαρχείων, θα χρειαζόταν να μελετηθεί ξεχωριστά. Στα Εξάρχεια καθ' εαυτά, με εξαίρεση ένα σχετικά μικρής σημασίας συμβάν στα τέλη Μαΐου (στο οποίο εμπλεκόταν πάλι η ΕΠΕΝ),⁶⁶⁵ επικράτησε σχετική ηρεμία μέχρι τον Νοέμβριο.

⁶⁶³ Ακόμα και γι' αυτό το θέμα πάντως, οι αρχές εξακολουθούσαν να εκπέμπουν αντιφατικά μηνύματα. «Καμιά συμφωνία δεν έγινε μεταξύ κράτους και αναρχικών, ούτε εδόθη καμιά υπόσχεση ότι δεν θα διωχθούν. Τι θα συμβεί στη συνέχεια είναι θέμα της Εισαγγελίας Αθηνών». («Α. ΦΛΩΡΟΣ: **Θα διωχθούν οι καταληψίες**», *Ελευθεροτυπία*, 15/8/85, σ. 8). Το ρεπορτάζ βρίσκεται δίπλα σε άλλο, με τίτλο «**ΓΗΣ ΜΑΔΙΑΜ**» (σ. 7) στο οποίο γράφεται πως οι αναρχικοί που κατέλαβαν το Χημείο άφησαν «ζημιές εκατομμυρίων, που δεν μπορούν όμως να υπολογισθούν ακριβώς». Παρότι η γειτνίαση των δύο δημοσιευμάτων στην εφημερίδα δημιουργεί εύλογα την εντύπωση στον αναγνώστη ότι «δικαίως» θα διωχθούν όσοι συνελήφθησαν, αφού προκάλεσαν τόσο εκτεταμένες φθορές στο πανεπιστημιακό κτήριο, η λεπτομέρεια που διαφεύγει είναι πως οι συλληφθέντες δεν είχαν προλάβει καν να μπουν στο Χημείο, ενώ αυτοί που τελικά το κατέλαβαν (και «άφησαν» τις ζημιές) διέφυγαν εντελώς τη σύλληψη!

⁶⁶⁴ Ενδεικτικά οι σχετικοί τίτλοι της «Ε»: «**ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΕΚΤΕΛΕΣΤΩΝ –Το μακελειό στου Γκύζη**» (16/5/1985, κ.τ), «**ΕΦΘΑΛΟΣ ΣΤΗ 'ΓΙΑΦΚΑ'**» (18/5/1985, κ.τ και στις σ. 18-9: «**Στα ίχνη οργάνωσης εκτελεστών**»), «**30 μπλόκα, δεκάδες συλλήψεις**» (20/5/1985, σ. 6-7), «**ΣΤΗ ΦΑΚΑ άλλοι δύο εκτελεστές**» (21/5/1985, κ.τ) (σ.σ.: αναφέρεται στους Λεσπέρου και Μπαλάφα), «**ΜΙΑΨΕ Η ΟΜΑΔΑ που ανήκε ο Τσουτσουβής / Προκήρυξη του ΕΛΑ για τη μάχη στου Γκύζη**» (23/5/1985, κ.τ). Βλ. ακόμα το αφιέρωμα «**Το 'πάνθεο' των οργάνωσεων**» (24/5/1985, σ. 6).

⁶⁶⁵ Τα σχετικά περιορισμένης έκτασης επεισόδια αποτέλεσαν το δεύτερο θέμα του πρωτοσέλιδου της «Ε» στις 28/5/1985: «**Εξάρχεια: Στις φλόγες τράπεζα**». Στο ρεπορτάζ της σ. 47 (με τίτλο «**Αφορμή η ΕΠΕΝ για τις καταστροφές**») γίνεται αναφορά σε «'θερμή'» νύχτα [που] πέρασαν πάλι χτες τα Εξάρχεια, καθώς 300, περίπου, αναρχικοί, εφοδιασμένοι με πέτρες, ρόπαλα και βόμβες μολότοφ, επιτέθηκαν κατά των γραφείων της φασιστικής ΕΠΕΝ στην οδό Ακαδημίας και στη συνέχεια πυρπόλησαν υποκατάστημα της Τράπεζας Πειραιώς. Τα επεισόδια άρχισαν «από το απόγευμα, όταν μέλη των Αριστερών Συσπειρώσεων Φοιτητών, προσπάθησαν να μπουν στη Νομική Σχολή, για να κάνουν μια συζήτηση που είχαν προγραμματίσει». Ο αστυνομικός «κλοιός προστασίας» όμως (κατά των καταλήψεων –βλ. «Ε», 23/5/1985, «**ΣΕ ΚΛΟΙΟ 'ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ' ΟΙ ΣΧΟΛΕΣ –Για να μη γίνει νέα κατάληψη**») τους εμπόδισε κι έτσι αυτοί «σημάτισαν πορεία και έφτασαν στο Πολυτεχνείο», στο οποίο εισήλθαν χωρίς να το

14.2 Πολυτεχνείο 1985: Το συμβάν-Καλτεζάς

Με αφορμή –ως συνήθως– τον εορτασμό του «Πολυτεχνείου», λαμβάνει χώρα ένας άλλος βίαιος θάνατος, υπό συνθήκες πολύ διαφορετικές από αυτή του Τσουτσουβή, ο οποίος φορτίζεται και με εντελώς διαφορετικό συμβολικό περιεχόμενο (και με πολύ μεγαλύτερη κοινωνική απήχηση): η δολοφονία του 15χρονου μαθητή Μιχάλη Καλτεζά. Το συγκείμενο είναι πολύ ενδιαφέρον, όχι τόσο αναφορικά με την προετοιμασία του εορτασμού καθ' εαυτή, όσο κυρίως με το πώς αυτός εντασσόταν σε ένα ευρύτερο κλίμα που ήταν ιδιαίτερα οξυμμένο λόγω των πρόσφατων, τότε, εξελίξεων στον τομέα της οικονομικής πολιτικής.⁶⁶⁶

14.2.1 Το πλαίσιο και η πορεία

Στις 11 Οκτωβρίου 1985 ο τότε υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Κώστας Σημίτης, ανακοίνωσε το λεγόμενο «Πρόγραμμα Σταθεροποίησης», το οποίο προέβλεπε, εκτός από υποτίμηση της δραχμής κατά 15% και συνεχή διολίσθησή της, δάνειο από την ΕΟΚ με μια σειρά εγγυήσεις οι οποίες περιελάμβαναν την κατάργηση της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής των μισθών και το διετές πάγωμά τους, μεγάλες ανατιμήσεις στα τιμολόγια των τότε Οργανισμών Κοινής Ωφελείας και περιορισμό των κοινωνικών δαπανών και των δημοσίων επενδύσεων. Το «Πρόγραμμα» αυτό σηματοδότησε το τέλος της «νεοκευνσιανής» φάσης της ΠΑΣΟΚικής διακυβέρνησης –η προσπάθεια υλοποίησης της οποίας «προσέκρουε στις συνθήκες σκληρού διεθνούς ανταγωνισμού, στα άμεσα συμφέροντα κεφαλαιοκρατικών μερίδων αλλά και στην αναγκαιότητα να μετατοπισθούν στο πεδίο της παραγωγής οι συσχετισμοί δύναμης σε βάρος της εργασίας και υπέρ του κεφαλαίου».⁶⁶⁷ Τα μέτρα του νεοφιλελεύθερου «Προγράμματος» εγκαινιάζουν μια «στρατηγική επίθεση [...] κατά της οργανωμένης εργασίας σε όλα τα επίπεδα»:

Το εισοδηματικό-κοινωνικό, αυτό των κοινωνικών παροχών, το επίπεδο των παραδοσιακών πολιτικών και συνδικαλιστικών εκπροσωπήσεων και την «ανάγκη» να αλλάξει ο πελατειακός

καταλάβουν, «για να αποδείξουν ότι είναι ψεύτικο το επιχείρημα ότι οι σχολές μένουν κλειστές για να μην καταληφθούν». Παραμένει αδιευκρίνιστο το πώς συνδέεται αυτή η κίνηση των φοιτητών με μια συγκέντρωση 200 περίπου αναρχικών έξω από το Πολυτεχνείο και στη συνέχεια στην πλατεία Εξαρχείων, η οποία έγινε μάλλον για λόγους ετοιμότητας απέναντι σε συγκέντρωση της ΕΠΕΝ στο Σύνταγμα, την ίδια ώρα.

⁶⁶⁶ Ενδεικτικοί οι τίτλοι της «Ε» για την προετοιμασία του εορτασμού: «**Τα μέτρα διχάζουν το Πολυτεχνείο / Ασυμφωνία για τα συνθήματα**» (11/11/1985, σ.40), «**Μη σκοτώνετε το Πολυτεχνείο' / 'Θέλουμε ενωτικά συνθήματα στην πορεία'**» (12/11/1985, σ.14-5). Η τελική διακήρυξη της ΕΦΕΕ αποτελεί μάλλον αποτέλεσμα συμβιβασμού, καθώς κάνει λόγο για «την κατοχύρωση της Δημοκρατίας, το χτύπημα του αυταρχισμού στους τόπους δουλειάς, ενάντια στις απολύσεις» αλλά αποφεύγει την αναφορά στην οικονομική πολιτική και στις απεργίες. («**ΕΝΩΜΕΝΟΙ και φέτος στο Πολυτεχνείο / Σύμφωνες όλες οι παρατάξεις πλην της ΟΝΝΕΑ / Τι συνθήματα θα ακουστούν στην πορεία / Η διακήρυξη της ΕΦΕΕ**» (13/11, σ.18-9)

⁶⁶⁷ Μπελαντής, ό.π., σ. 177.

τρόπος άσκησης της πολιτικής, το επίπεδο των ιδεολογικών στάσεων με την εγκατάλειψη του παραδοσιακού «φιλεργατισμού» των κεντροαριστερών διανοούμενων κ.λπ.⁶⁶⁸

Μετά την ανακοίνωση των μέτρων ακολούθησαν συλλαλητήρια, κλαδικές απεργίες και ανακατατάξεις στο συνδικαλιστικό κίνημα, έως την χαρακτηρισμένη ως «μεγαλύτερη απεργία μετά τον Εμφύλιο» (με τη συμμετοχή 47 Εργατικών Κέντρων και 39 Ομοσπονδιών)⁶⁶⁹ στις 14/11/1985 –την οποία η Ελευθεροτυπία χαϊρέτιζε (;) με το αμφίσημο «**ΜΕΡΑ–ΦΩΤΙΑ**» στη σελ. 19 (!) του φύλλου εκείνης της μέρας και με το επίσης αμφίσημο «**Η ΜΑΧΗ**» στον κύριο τίτλο της επόμενης (και με το σύνηθες «**ΠΕΔΙΟ ΜΑΧΗΣ**» στο ρεπορτάζ στο σαλόνι των σ. 20 και 21), για να τονιστούν –τι άλλο- βίαιες συμπλοκές μεταξύ απεργών-διαδηλωτών και αστυνομικών δυνάμεων.⁶⁷⁰

Με τόσες «μάχες» κάθε λίγο και λιγάκι, ίσως δεν θα έπρεπε να αποτελεί έκπληξη ότι τελικά υπήρξε και

Ν Ε Κ Ρ Ο Σ

από σφαίρα αστυνομικού

ΕΞΑΡΧΕΙΑ – Μάχη με μολότωφ και πιστολίδι

(στο κάτω δεξί τέταρτο της σελίδας, φωτογραφία του νεκρού Μ. Καλτεζά)

Στο ρεπορτάζ της σ. 16 (*Ελευθεροτυπία*, 15/11/1985) με τίτλο «**Τον σημάδεψε στον κρόταφο!**» περιγράφονται «τα επεισόδια που κατέληξαν στο θάνατο του 15χρονου Μιχάλη Καλτέζα», τα οποία, σύμφωνα με το κείμενο, «άρχισαν στις 11.45 το βράδυ στην πλατεία Εξαρχείων, όταν τρεις αστυνομικοί με στολή μπήκαν στο σουβλατζίδικο ‘Ρουαγιάλ’ –παρά το ότι τα πνεύματα στην πλατεία ήταν οξυμένα [ενώ] συγχρόνως, δύο άλλοι συνάδελφοί τους (με στολή κι αυτοί) μπήκαν στο ζαχαροπλαστείο ‘Μαρονίτα’». Οι αστυνομικοί εκδιώχθηκαν από «μερικές δεκάδες αναρχικών» από την πλατεία και, κνηγμένοι, «κατέβηκαν τη Σολωμού και έστριψαν στην οδό Μπόταση». Εκεί, κατέφυγαν σε σταθμευμένη κλούβα, την οποία οι αναρχικοί πολióρκησαν φωνάζοντας συνθήματα και πετώντας «μολότωφ και πέτρες». Όταν η κλούβα έπιασε φωτιά, «αστυφύλακες χωρίς ασπίδες και κράνη» βγήκαν για να αντιπαρατεθούν με τους συγκεντρωμένους. «*Από την πλευρά των αστυνομικών ακούγονται πυροβολισμοί –τουλάχιστον τρεις. Οι αναρχικοί υποχωρούν και εξαφανίζονται προς το λόφο του Στρέφη, ενώ η κλούβα εξακολουθεί να φλέγεται*». Ο Καλτεζάς μένει πίσω, νεκρός στο πεζοδρόμιο. Τα επεισόδια συνεχίζονται: «οι κρανοφόροι ξυλοκοπούν όποιον βρίσκουν μπροστά τους και συλλαμβάνουν αρκετούς, με το πρόσχημα της εξακρίβωσης».

Η αμέριμη βόλτα αστυνομικών εν στολή στην πλατεία Εξαρχείων μοιάζει βέβαια παράδοξη, ειδικά μετά από πορεία του Πολυτεχνείου, πόσω μάλλον όταν σε αυτή έχουν συμβεί εκτεταμένα

⁶⁶⁸ Όπ.π., σ. 177-8.

⁶⁶⁹ Μπόλαρη, Μ. (2010), «Η σύγκρουση του ΠΑΣΟΚ με τους εργαζόμενους (1985-87)», στο <http://goo.gl/a4SziR> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

⁶⁷⁰ Βλ. «**Ξύλο και 21 συλλήψεις στα αμαξοστάσια ΕΑΣ και ΗΠΑΠ και στην ‘Πεταλούδα’**» (*Ελευθεροτυπία*, 15/11/1985, σ.21).

επεισόδια –όπως καταγράφεται στο ρεπορτάζ της ίδιας σελίδας με τίτλο «Γυαλιά καρφιά στο ‘Χίλτον’». Σε αυτό καταγράφονται ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία.⁶⁷¹

- Πρώτον, οι εστίες έντασης (οι στόχοι ομάδων διαδηλωτών) ήταν μάλλον πρωτότυπες: αυτές ήταν, αφενός τα γραφεία των αερογραμμών της Νότιας Αφρικής «S.A.A.» στη γωνία Σταδίου και Καραγεώργη Σερβίας στο Σύνταγμα (όπου «μια ομάδα περίπου δέκα μασκοφόρων, ξέφυγε από τους υπόλοιπους που φώναζαν συνθήματα κατά του ‘απαρτχάιντ’ και με πέτρες έσπασαν τη βιτρίνα της εισόδου») και αφετέρου το ξενοδοχείο «Χίλτον» (όπου «λίγοι νεαροί πέρασαν το γρασιδί του ξενοδοχείου και άρχισαν να κοροϊδεύουν τους πελάτες της καφετέριας ‘Βυζαντινό’» και, όταν οι τελευταίοι «έντρομοι αντέδρασαν νευρικά, εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και μαζεύτηκαν στο βάθος της καφετέριας», μια «δεύτερη ομάδα αναρχικών πετώντας πέτρες και χτυπώντας με ξύλα, έσπασε τις τζαμαρίες της καφετέριας, ενώ οι υπόλοιποι φώναζαν συνθήματα κατά των αστών και του κράτους»).⁶⁷²
- Δεύτερον, σε καμία από τις δύο περιπτώσεις δεν επενέβη η αστυνομία. Το ρεπορτάζ αποδίδει την απουσία αυτή στην τακτική που ακολούθησε το μπλοκ των αναρχικών στην πορεία (βλ. παρακάτω), αλλά οπωσδήποτε οφείλεται και στη μικρή κλίμακα των ζημιών που δεν μπόρεσαν να διαταράξουν μια γενικά ήρεμη πορεία.
- Τρίτον λοιπόν, οι αναρχικοί επέλεξαν «να μην βρίσκονται [...] ποτέ τελευταίοι στην πορεία». Από την αρχή της πορείας, τα «αναρχικά» μπλοκ «θέλησαν να ακολουθήσουν τα μπλοκ της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, να μπουν δηλαδή μπροστά από τα μπλοκ του ΚΚΕ εσ.». Προσωρινά τα κατάφεραν, αλλά «στη διασταύρωση Σανταρόζα-Σταδίου, οι ‘Ρηγάδες’ που παρέκαμψαν από την οδό Πανεπιστημίου, ξαναμπήκαν μπροστά τους», μέχρι την πλατεία Κλαυθμώνος, όπου οι αναρχικοί τους προσπέρασαν. Οι διαρκείς αυτοί ελιγμοί σε συνδυασμό με το ότι τα επεισόδια ήταν μάλλον ασήμαντα (δυο σπασμένες βιτρίνες και μερικά συνθήματα δεν συνιστούν, ασφαλώς, αξιοσημείωτη ταραχή), δείχνουν ότι η πορεία προστατεύθηκε από μια μάλλον αποτελεσματική περιφρούρηση.
- Τέταρτον, μετά τις μάλλον «θεατρικές» επιθέσεις στην «S.A.A.» και το Χίλτον, και αφού μπροστά στην Αμερικανική Πρεσβεία οι αναρχικοί περιορίστηκαν στην εκφώνηση συνθημάτων, ακολούθησε μια ενδιαφέρουσα «κατάβαση» της Λ. Αλεξάνδρας, κατά την οποία τρεις διμοιρίες των ΜΑΤ «που [χτυπούσαν] τις ασπίδες τους», μία διμοιρία των ΜΕΑ και «αρκετές κλούβες» συνόδευσαν 70-80 αναρχικούς «που τραγούδαγαν», έως ότου «χαθούν» στο ύψος του λόφου του Στρέφη. Οι αστυνομικοί ανταποκρίθηκαν, παίρνοντας θέσεις γύρω από την πλατεία Εξαρχείων («στις οδούς Χαρ. Τρικούπη, Σπ. Τρικούπη, Οικονόμου, Τοσίτσα και Αλεξάνδρας»). Γύρω στις 10.30, σύμφωνα πάντα με

---

⁶⁷¹ Εδώ πρέπει να προστεθεί και η συμβολή της (δραστήριας εκείνη την εποχή) ΕΠΕΝ στο κλίμα των ημερών: αρχικά με την προκλητική αναγγελία συνεδρίου στη Χαλκίδα την παραμονή της επετείου (που ματαιώθηκε μετά από σχετική τοπική κινητοποίηση), με την επίθεση με μαχαίρι ομάδας ΕΠΕΝιτών σε τρεις Τούρκους πολιτικούς πρόσφυγες στον υπόγειο της Ομόνοιας (14/11/1985) που προκάλεσε επίθεση αντιφασιστών στα γραφεία της ΕΠΕΝ (15/11/1985) και, τέλος, με τον εμπρησμό του αναρχικού βιβλιοπωλείου «Ελευθερος Τύπος» στα Εξάρχεια ως αντίποινα (16/11/1985).

⁶⁷² Τα συνθήματα, σύμφωνα με άλλες πηγές, ήταν μάλλον σκωπτικά, αν κρίνει κανείς από το «Βραστός-βραστός θα φάμε τους αστούς/ αυτοί μας τρώνε τους αστακούς».

το ρεπορτάζ, εμφανίστηκαν στην πλατεία ομάδες αναρχικών και, αμέσως μετά, τέσσερις κλούβες που χτυπήθηκαν με ξύλα. «Τρία αυτοκίνητα της αστυνομίας έπαθαν ζημιές στα τζάμια».

Υπενθυμίζουμε πως, μία ώρα περίπου μετά από αυτή την, σχεδόν τελετουργική, οιονεί-χορογραφία ανταλλαγής προκλήσεων και ενώ η πλατεία Εξαρχείων παραμένει περικυκλωμένη από διμοιρίες των ΜΑΤ, πέντε ένστολοι αστυνομικοί μπαίνουν σε δυο καταστήματα επί της πλατείας σαν πελάτες! Η κίνηση αυτή, όπως τουλάχιστον περιγράφεται στα πιο πάνω δημοσιεύματα, μοιάζει τόσο εξώφθαλμα προκλητική, που φτάνει κανείς να αναρωτηθεί μήπως είχε ως μοναδικό στόχο την πρόκληση επεισοδίων τα οποία, χάρη στην αποτελεσματική περιφρούρηση της πορείας, είχαν μέχρι τότε αποφευχθεί.

Όπως κι αν έχει πάντως, το από αποτέλεσμα της δολοφονίας του Καλτεζά στο πεδίο της δημοσιότητας ήταν η εξαφάνιση από αυτό της μεγαλύτερης απεργιακής κινητοποίησης της μεταπολιτευτικής περιόδου, κι ας είχε αυτή συμβεί μία μόλις ημέρα πριν, καθώς και η αναστολή όλων των σχεδιαζόμενων κινητοποιήσεων των εργαζομένων ενάντια στο «πρόγραμμα σταθερότητας». Το κέντρο της Αθήνας, αναμενόμενα, έγινε τις επόμενες ημέρες το θέατρο άλλου τύπου συγκρούσεων:

ΚΟΛΑΣΗ-ΟΔΟΜΑΧΙΕΣ

58 τραυματίες στο Πολυτεχνείο

Ληλασίες-φωτιές

Η ανάγνωση του φύλλου στο οποίο ανήκει ο πιο πάνω κύριος τίτλος (*Ελευθεροτυπία*, 19/11/1985) αποκαλύπτει κάτι ενδιαφέρον: η σειρά των ρεπορτάζ στις σελίδες του δεν έχει σχέση με τη χρονική σειρά των γεγονότων που καταγράφονται σε αυτά. Δεν είναι φυσικά η πρώτη φορά που παρατηρούμε κάτι τέτοιο, αλλά η σύγχυση που επιφέρει αυτή η άτακτη παράθεση (όσο κι αν υπαγορευόταν πιθανά από τους υλικούς περιορισμούς των διαδικασιών στοιχειοθεσίας, σχεδιασμού του δοκιμίου κ.λπ.), και γενικά αλλά και ειδικά στη συγκεκριμένη περίπτωση, στην πρόσληψη των «ειδήσεων» και στη νοητική αναδιάταξή τους με τρόπο που να παράγει νόημα, είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη. Ενδεικτικά παραθέτουμε τους τίτλους των ρεπορτάζ κατά σειρά εμφάνισής τους στο συγκεκριμένο φύλλο και σε παρένθεση τη χρονική θέση των εξιστορούμενων συμβάντων όπως αυτά εκτυλίχθηκαν διαδοχικά.

- (1) σ. 4-5: «**Οι 48 ώρες που συγκλονίζουν την Αθήνα**» (4: βράδυ 18/11, Πολυτεχνείο)
- (2) σ. 4-5: «**Επίθεση με δακρυγόνα**» (5: ξημερώματα 19/11, Πολυτεχνείο)
- (3) σ. 14-15: «**Εισβολή με όλα τα 'πυρά'**» (1: ξημερώματα και πρωί 18/11, Χημείο)
- (4) σ. 19: «**ΗΦΑΙΣΤΕΙΟ το κέντρο της Αθήνας**» (3: απόγευμα και βράδυ 18/11, Πολυτεχνείο - Εξάρχεια)
- (5) σ. 20-21: «**ΠΥΡ ΚΑΙ ΜΑΝΙΑ**» (2: μεσημέρι και απόγευμα 18/11, Πολυτεχνείο - Ομόνοια)

Ανασυστήνοντας λοιπόν την αφήγηση, αρχικά σημειώθηκε η εισβολή στο κατειλημμένο (από το προηγούμενο βράδυ, λίγο μετά τη δολοφονία του Καλτεζά από τον αστυνομικό Μελίστα) κτήριο του Χημείου:

Η πρωτοφανής για την Αθήνα επιχείρηση –ως προς την εκτέλεση, αλλά και τη σοβαρότητά της –«διεκπεραιώθηκε» από 18, εκπαιδευμένους κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, «κομμάντος», με τη συνδρομή εκατοντάδων κρανοφόρων και πυροσβεστικών οχημάτων. Τα δακρυγόνα και τα καπνογόνα που εκτοξεύθηκαν κατά δεκάδες στην ταράτσα και το εσωτερικό του Χημείου έπνιξαν –εκτός από τους καταληψίες-ολόκληρη την περιοχή και συνέθεσαν μια από τις εφιαλτικότερες εικόνες της μεταπολιτευτικής περιόδου. / Οι σκηνές άγριας βίας που εκτυλίχθηκαν [...] σε συνδυασμό με τις εκτεταμένες συλλήψεις ανύποπτων πολιτών, έδωσαν στην Αθήνα τη μορφή αστυνομοκρατούμενης πόλης.⁶⁷³

Η έφοδος έγινε στις 10.20 το πρωί αλλά, σύμφωνα με το ρεπορτάζ, «ο αστυνομικός κλοιός γύρω από το χώρο του Χημείου άρχισε να σφίγγει» από τις 5.30 (είχε αποκλειστεί η κίνηση από τα Εξάρχεια με μπλόκα στις διασταυρώσεις «Ναυαρίνου και Ιπποκράτους, Διδότου και Χαρ. Τρικούπη, Ναυαρίνου και Ζωοδόχου Πηγής [...], Σόλωνος [και] Μαυρομιχάλη, Ιπποκράτους, Ζωοδόχου Πηγής και Χαρ. Τρικούπη») ενώ οι τελικές προετοιμασίες ξεκίνησαν στις 7 το πρωί: «Αυτοκίνητα με συμβατικά νούμερα μετέφεραν αρκετά κιβώτια με δακρυγόνα, τα οποία μοιράστηκαν στις ειδικές μονάδες, για να τα εκτοξεύσουν από τις γύρω πολυκατοικίες», ενώ στο αίτημα των καταληψιών για απομάκρυνση των αστυνομικών, άμεση δίωξη των υπευθύνων της δολοφονίας του Καλτεζά και «αντικειμενική ενημέρωση της κοινής γνώμης», «ο επικεφαλής αστυνομικός τους ανακοίνωσε: *‘Έχετε πέντε λεπτά καιρό να παραδοθείτε. Αλλιώς θα επέμβουμε’*».⁶⁷⁴

Η επέμβαση, που συνιστά την πρώτη παραβίαση του πανεπιστημιακού ασύλου από τη θεσμοθέτησή του το 1982,⁶⁷⁵ κάνει εντύπωση, όχι τόσο λόγω της βιαιότητάς της (που δεν ήταν άλλωστε πρωτοφανής), όσο κυρίως λόγω της αποτελεσματικότητας, της ταχύτητας και της κλίμακάς της: οργανώθηκε και εκτελέστηκε μέσα σε ελάχιστες ώρες (και αυτές νυχτερινές) από την πράξη της κατάληψης, ενώ ενέπλεξε «εκατοντάδες κρανοφόρους» και δεκαοκτώ ειδικά εκπαιδευμένους καταδρομείς για την αντιμετώπιση των 35 περίπου νεαρών που είχαν καταλάβει το κτήριο.

Όπως ήταν αναμενόμενο, αυτή η επίδειξη αποφασιστικότητας και ισχύος εκ μέρους του κράτους προκάλεσε νέες αντιδράσεις από τις «αντιεξουσιαστικές» ομάδες, οι οποίες ήρθαν να προστεθούν στο ήδη τεταμένο, από τη δολοφονία Καλτεζά, κλίμα:

Από τις 3 το μεσημέρι, εκατοντάδες αναρχικοί και μέλη εξωκοινοβουλευτικών ομάδων άρχισαν να συγκεντρώνονται έξω από το Πολυτεχνείο, στην οδό Στουρνάρη, κλείνοντας την κυκλοφορία από την πλατεία Εξαρχείων μέχρι την οδό Πατησίων. / Στη γωνία των οδών

⁶⁷³ «Εισβολή με όλα τα 'πυρά'», *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1985, σ. 14-5.

⁶⁷⁴ Οπ.π.

⁶⁷⁵ Η σχετική άδεια δόθηκε από την ειδική Επιτροπή Πανεπιστημιακού Ασύλου, με πρόεδρο τον πρύτανη Μιχ. Σταθόπουλο. Η ΕΦΕΕ αντέδρασε με πορεία διαμαρτυρίας στις 19/11/1985.

Στουρνάρη και Μπότσια, όπου δολοφονήθηκε ο 15χρονος, υπήρχαν λίγα γαρύφαλλα και μία αφίσα, με τη φωτογραφία του, που έγραφε: «Να παραιτηθούν οι δολοφόνοι Τσούρας και Κουτσόγιωργας, να διαλυθούν τα ΜΑΤ και να αποπλιστεί η Αστυνομία».⁶⁷⁶ / Στην οδό Πατησίων, ομάδες νεαρών σταματούσαν τα τρόλλεϋ και τα λεωφορεία και έγραφαν πάνω τους με σπρέν: «15χρονος νεκρός», «Εκδίκηση», «Το Κράτος δολοφονεί». [...] Στις 4.30 το απόγευμα, ορισμένοι από τους συγκεντρωμένους είχαν μπει στο χώρο του Πολυτεχνείου, μπροστά στην είσοδο της οδού Στουρνάρη. Όπως έλεγαν, θα γινόταν κατάληψη του ιδρύματος. [...] / Στις 5.30 οι μισοί από τους συγκεντρωμένους έμειναν στο Πολυτεχνείο και οι άλλοι ξεκίνησαν πορεία από την οδό Πατησίων προς την Ομόνοια, φωνάζοντας συνθήματα.⁶⁷⁷

Είναι αξιοσημείωτο εδώ το πώς το συγκρότημα του Ε.Μ.Π. χρησιμοποιείται ως πόλος (αρχικά, και κατόπιν ως ορμητήριο) γύρω από τον οποίο οι «ομάδες νεαρών» διεκδικούν κι εγκαθιδρύουν, με διάφορους τρόπους, μια *δημόσια παρουσία*:

- πρώτα και κύρια, σημαδεύουν εδαφικά το συμβολικό κέντρο των εκδηλώσεών τους, στήνοντας ένα πρόχειρο μνημείο στο σημείο που έπεσε νεκρός ο Καλτεζάς. Το σημείο αυτής της *στερέωσης* βρίσκεται ακριβώς απέναντι από το Πολυτεχνείο, με όλες τις συγκινησιακές συνηχήσεις που αυτό συνεπάγεται
- έπειτα, κλείνοντας την κυκλοφορία στην οδό Στουρνάρη, εξασφαλίζουν μια ελεύθερη οδό επικοινωνίας ανάμεσα σε έναν ελεύθερο και «φιλικό» χώρο με πολλαπλές επιλογές τόσο *διαφυγής* όσο και *καταφυγής* (πλατεία Εξαρχείων) απ' τη μια και σε μια κεντρική αρτηρία του κέντρου (Πατησίων) απ' την άλλη, οδός που είναι ταυτόχρονα μια ελεγχόμενη «ενδιάμεση» ζώνη μπροστά από τη βασική είσοδο του χώρου-ορμητηρίου τους
- έχοντας εξασφαλίσει αυτά, «ανοίγονται» προς τα έξω σημειωτικά και σωματικά: αρχικά, διαδίδουν τα μήνυμά τους σε όλη την πόλη γράφοντας συνθήματα πάνω στα οχήματα μαζικής μεταφοράς που διέρχονται μπροστά από τη ζώνη επιρροής τους και, τέλος,
- οργανώνουν πορεία ώστε να μεταφέρουν, με τα σώματα και τις φωνές τους, τη διαμαρτυρία τους σε μια ευρύτερη περιοχή του αστικού κέντρου.

Στο σημείο αυτό συμβαίνει μια βίαιη ρήξη: κατ' αρχάς, ο διαχωρισμός –για πρώτη φορά στο κείμενο του ρεπορτάζ- αριστεριστών και αναρχικών («Στα Χαυτεία το μπλοκ των αναρχικών έστριψε δεξιά προς την Ομόνοια, όπου κυνήγησαν δυο τροχονόμους πετώντας τους πέτρες, ενώ τα μπλοκ των οργανώσεων ΚΚΕ μ-λ, ΟΚΔΕ και ΟΣΕ άρχισαν να ανεβαίνουν τη Σταδίου») έπειτα, οι βανδαλισμοί των αναρχικών έναντι «όλων των Τραπεζών που βρίσκονται στην οδό Σταδίου» τέλος, η σύγκρουση με δυνάμεις των ΜΑΤ («μπροστά στην Τράπεζα Ελλάδος»), οι οποίες στρέφονται, ως συνήθως, και κατά των «αμέτοχων» αριστεριστών. Όσοι είχαν μείνει στο χώρο του Ε.Μ.Π. («αναρχικοί», σύμφωνα με το ρεπορτάζ), τον καταλαμβάνουν και έτσι ξεκινά πολύωρος «'κλεφτοπόλεμος' μεταξύ των ΜΑΤ και των αναρχικών» (από τις 7.30 το απόγευμα

⁶⁷⁶ Ο υπουργός Εσωτερικών και Δημόσιας Τάξης Μ. Κουτσόγιωργας και ο αναπληρωτής υπουργός Εσωτερικών και Δημόσιας Τάξης Θανάσης Τσούρας υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους «για λόγους ευθιξίας» στον πρωθυπουργό, αυτός όμως δεν τις έκανε δεκτές.

⁶⁷⁷ «ΠΥΡ ΚΑΙ ΜΑΝΙΑ», *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1985, σ. 20-1.

έως τις πρώτες πρωινές ώρες τουλάχιστον) με αποτέλεσμα εκτεταμένες ζημιές σε «δεκάδες», σύμφωνα με την εφημερίδα, καταστήματα και τράπεζες, καθώς και σε πολλά αυτοκίνητα (κυρίως στη Στουρνάρη και στη Σολωμού). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ενίσχυση των αστυνομικών συνάμεων από «αγανακτισμένους πολίτες» («κυρίως νεαρά άτομα») που, σύμφωνα με τα ρεπορτάζ, «είχαν συγκεντρωθεί [γύρω απ' το Πολυτεχνείο] και πετροβολούσαν τους αναρχικούς, μαζί με τους αστυνομικούς»⁶⁷⁸ και γενικά «επετίθεντο εναντίον των αναρχικών με το σύνθημα 'Βία στη βία των αναρχικών'»,⁶⁷⁹ ενώ μετά τα μεσάνυχτα «επιχείρησαν να μπουν στο Πολυτεχνείο, για αυτοδικία, αλλά εκδιώχτηκαν από τους έγκλειστους».⁶⁸⁰ Το ότι δεν επαναλήφθηκε μια επιχείρηση όπως αυτή που είχε λάβει χώρα νωρίτερα στο Χημείο («το σχέδιο της Αστυνομίας, που ενέκριναν 6 υπουργοί, προέβλεπε [βασικά] εκκαθάριση του χώρου γύρω από το Πολυτεχνείο»)⁶⁸¹, πρέπει να αποδοθεί τόσο στο πλήθος των καταληψιών (ακόμα και στις 5.30 το πρωί, «περίπου 2000 αναρχικοί βρίσκονταν μέσα στο Πολυτεχνείο»)⁶⁸² όσο και στην απροθυμία των πρωτανικών αρχών να επιτρέψουν την παραβίαση του ασύλου στον οπωσδήποτε συμβολικά φορτισμένο χώρο του Πολυτεχνείου.

14.2.2 Αντιδράσεις και ερμηνείες

Στη σ. 7 του ίδιου φύλλου, φιλοξενούνται δηλώσεις πολιτικών αρχηγών και ανακοινώσεις κομμάτων για τη δολοφονία Καλτεζά αλλά και τα επεισόδια που ακολούθησαν («**Καταδικάζουν όλοι το φόνο**»). Από αυτές, που γενικά «καταδικάζουν τη δολοφονία του νεαρού διαδηλωτή Μιχάλη Καλτεζά και ζητούν αυστηρή τιμωρία του αυτουργού και όσων αστυνομικών οργάνων διαπιστώνεται ότι παρανόμησαν στα αιματηρά γεγονότα του τελευταίου 48ώρου», ξεχωρίζουν η δήλωση του τότε προέδρου της Ν.Δ. Κ. Μητσοτάκη και η ανακοίνωση του ΚΚΕ.

Ο πρώτος διαχωρίστηκε από την κοινή, λίγο-πολύ, ρητορική γραμμή των υπολοίπων, αρνούμενος να επικαλεστεί έστω και ατομικές ευθύνες στην πλευρά της Αστυνομίας και εστιάζοντας, για μια ακόμη φορά, στο «κράτος των Εξαρχείων»:

[...] Η Αθήνα έγινε πεδίο μαχών, αναρχείται και κανείς δεν γνωρίζει ποιες διαστάσεις μπορεί να πάρει η αναταραχή και πού μπορεί να οδηγήσει. Η Νέα Δημοκρατία είχε έγκαιρα και επανειλημμένα επισημάνει τους κινδύνους που εγκυμονούσε η δημιουργία με την ανοχή της κυβέρνησης ενός «ανεξάρτητου κράτους» των αναρχικών στο κέντρο της Αθήνας. Ακόμα και χθες η κυβέρνηση απέφυγε να αντιδράσει. Σήμερα, κι αφού η Αστυνομία επενέβη αποτελεσματικά στην κατάληψη του Χημείου, ο Πρωθυπουργός με τις δηλώσεις του έριξε όλο το βάρος των ευθυνών που ανήκουν στην Κυβέρνησή του στα Σώματα Ασφαλείας τραυματίζοντας βαρύτερα το ηθικό τους. [...]

⁶⁷⁸ Οπ.π.

⁶⁷⁹ «**ΗΦΑΙΣΤΕΙΟ το κέντρο της Αθήνας**», *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1985, σ. 19.

⁶⁸⁰ «**Επίθεση με δακρυγόνα**», *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1985, σ. 4-5.

⁶⁸¹ Οπ.π.

⁶⁸² Οπ.π.

Αναμενόμενη αυτού του τύπου η ρητορική από τον αρχηγό ενός συντηρητικού, δεξιού κόμματος –πόσω μάλλον όταν είναι νέος στη θέση του και προέρχεται από τον χώρο του κέντρου διαδεχόμενος έναν εκπρόσωπο της «σκληρής» Δεξιάς- ο οποίος απευθύνεται, όχι μόνο στο εκλογικό του ακροατήριο, αλλά και στον, παραδοσιακά προσκείμενο στην παράταξή του (ιδεολογικά και ιστορικά), κατασταλτικό βραχίονα του κράτους *ως εάν* αυτός να ήταν εντελώς ανεξάρτητος από την κυβέρνηση και, κατά κάποιον τρόπο, απέναντί της. Έτσι πρέπει να αναγνωστεί και η εκ πρώτης όψεως παράδοση ή προκλητική αναφορά στα Εξάρχεια ως «ανεξάρτητο κράτος» των αναρχικών, *ακριβώς* στο βίαιο αποκορύφωμα της, χωρικά, απολύτως στοχευμένης καταστολής τους: για τον Κ. Μητσοτάκη, η τελευταία δεν είναι το αποτέλεσμα της άσκησης μιας πολιτικής κρατικής (άρα και με πιθανές ευρύτερες στοχεύσεις), αλλά η ευπρόσδεκτη συνέπεια της αυτοτελούς δράσης της Αστυνομίας *σε πείσμα* της κρατικής ανοχής στους αναρχικούς. Πρόκειται λοιπόν για μια δήλωση ταυτόχρονα επωφελή για το κόμμα και παραπλανητική σε ό,τι αφορά την εκτύλιξη μιας συνειδητής, σχεδιασμένης κρατικής πολιτικής για τα Εξάρχεια ως συμβολικού πολιτικού χώρου.

Το ΚΚΕ αρνήθηκε επίσης να εστιάσει στην ατομική ευθύνη των «παρανομούντων» αστυνομικών, αλλά επέμεινε στο πώς οι αναταραχές λειτούργησαν *αντικειμενικά* ως τροχοπέδη των μαζικών απεργιακών κινητοποιήσεων σε μια περίοδο όξυνσης των ταξικών συγκρούσεων, και είχαν συνεπώς συστημική λειτουργία.

[...] Το ερώτημα είναι αν τα παραπάνω αποτελούν εκδηλώσεις αυθαιρεσίας μεμονωμένων αστυνομικών οργάνων ή ενέργειες που σχεδιάζονται από σκοτεινά κέντρα με στόχο να τροφοδοτήσουν τη δράση των διαφόρων αναρχοαυτόνομων ομάδων, που βρίσκεται σε εξέλιξη. Το ΚΚΕ καταδικάζει τη δράση των διαφόρων αυτών αναρχοαυτόνομων ομάδων που παίζουν ύποπτο και προβοκατόρικο ρόλο. Το ΚΚΕ δεν μπορεί να θεωρήσει απλή σύμπτωση ότι γεγονότα σαν τα χτεςινά και τα σημερινά που βρίσκονται σε εξέλιξη εμφανίζονται σε μια περίοδο ανάπτυξης των ενωτικών λαϊκών αγώνων [...]. Στόχος των γεγονότων αυτών, φαίνεται πως είναι ο εκφοβισμός του λαού και η περίσπαση του ενδιαφέροντος των εργαζομένων από τα καυτά βιοτικά τους προβλήματα και την πάλη για την αντιμετώπισή τους. [...]

Παραδόξως, σε παρόμοιο μήκος κύματος ήταν και η ανακοίνωση του ΚΚΕ εσωτ. που, αν και με μεγαλύτερη ασάφεια και «αποσυλλογικοποιώντας» την ευθύνη των αναρχικών («Πρέπει ακόμη να καταδικαστούν οι ενέργειες μεμονωμένων αναρχικών ατόμων και προβοκατόρικών στοιχείων που αποτελούν πρόσχημα για τη δημιουργία κλίματος τρομοκρατίας και τροφοδοτούν τα σχέδια των κύκλων που αποδεδειγμένα δρουν υπονομευτικά»), επισήμαινε και αυτή το σχεδόν προφανές: πως η δολοφονία του 15χρονου και οι συνακόλουθες αστικές ταραχές, τόσο ως συμβάντα όσο και ως αναπαραστάσεις, επικάλυψαν τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά επίδικα της περιόδου.

Τεκμαίρεται έτσι ο ενσυνείδητα προβοκατόρικός ρόλος είτε των «αναρχοαυτόνομων ομάδων» είτε έστω κάποιων «μεμονωμένων αναρχικών ατόμων»; Κατά τη γνώμη μας, όχι απαραίτητα: θεωρούμε πως τα γεγονότα που περιγράφηκαν στις προηγούμενες σελίδες μπορούν κάλλιστα να αποδοθούν και σε επιτυχημένες τακτικές χειραγώγησης (εκ μέρους της Αστυνομίας) του αναρχικού/αντιεξουσιαστικού συναρμολογήματος με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, δηλαδή τις συγκεκριμένες υλικές και εκφραστικές συνιστώσες (μνήμη, συνήθειες, αντανάκλαστικά,

πρακτικές, σχέσεις με το χώρο και με άλλες ομάδες, κ.λπ.) που συνδιαμόρφωναν ένα δυνητικό πλαίσιο μεταλλαγών και αντιδράσεών του. Υπενθυμίζουμε:

- Τον χορό των προκλήσεων μεταξύ αναρχικών και αστυνομικών δυνάμεων αφενός και αναρχικών και εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς αφετέρου κατά τη διάρκεια της πορείας του «Πολυτεχνείου» ή αμέσως μετά από αυτήν. Οι προκλήσεις αυτές περιορίστηκαν σε έναν σχεδόν «θεατρικό» (στην πρώτη περίπτωση) ή και «παιγνιώδη» (στη δεύτερη) χαρακτήρα –χάρη οπωσδήποτε και στην αυξημένη ετοιμότητα των ομάδων περιφρούρησης της ΕΦΕΕ λόγω της ευρύτερης συγκυρίας. Ήταν όμως αδικαιολόγητες αυτές οι προκλήσεις ή, έστω, απρόσμενες; Μετά από δεκατέσσερις μήνες αλυσιδωτών, πυκνών και βίαιων συγκρουσιακών συμβάντων μεταξύ αναρχικών και αστυνομίας –και καθώς τα συναρμολογήματα των πρώτων είναι, εκ της σύστασης και εκ της ιδεολογίας τους, χαλαρά από ιεραρχική και οργανωτική άποψη– το ότι δεν επέδειξαν οι «αναρχοαυτόνομοι» πειθαρχία και αυτοσυγκράτηση, όπως ενδεχομένως θα έπρεπε προκειμένου να προστατευθεί το ευρύτερο διακύβευμα της οργάνωσης και κλιμάκωσης των κοινωνικών αγώνων με ταξικό επικαθορισμό (τον οποίο επίσης δεν αποδέχονται απαραίτητως), δεν μπορεί ασφαλώς να προκαλεί έκπληξη.
- Τις κλιμακούμενες αστυνομικές προκλήσεις που οδήγησαν στην πυρπόληση της κλούβας και στη δολοφονία του Καλτεζά, οι οποίες είχαν έναν ιδιαίτερο *εδαφικό* (territorial) χαρακτήρα. Αρχικά οι αστυνομικοί φράζουν τους δρόμους προς τα Εξάρχεια στα μπλοκ των αναρχικών που κατηφορίζουν τη λ. Αλεξάνδρας, αργότερα περικυκλώνουν την πλατεία Εξαρχείων και διασχίζουν τους γύρω δρόμους με κλούβες και, όταν τα πράγματα φαίνονται να εκτονώνονται μετά από κάποια μικρής έκτασης επεισόδια, επισκέπτονται καταστήματα της πλατείας σαν πελάτες. Το ότι αυτές οι κινήσεις ερμηνεύθηκαν ως προκλήσεις δεν είναι φυσικά αυτονόητο, αλλά ακριβώς ως τέτοιες είχαν σχεδιαστεί και ως τέτοιες επιτελέστηκαν, ακριβώς γιατί το αθηναϊκό αναρχικό συναρμολόγημα είχε έντονα εδαφικό χαρακτήρα και ιδιαίτερες σχέσεις με τον αστικό και κοινωνικό χώρο των Εξαρχείων. Με άλλα λόγια, ο Κ. Μητσοτάκης είχε, με μια έννοια, δίκιο: στο φαντασιακό τουλάχιστον των ίδιων των «αναρχοαυτόνομων», αλλά και στη συμβολική γεωγραφία (στη νοητική χαρτογράφηση) του αθηναϊκού αστικού χώρου για ευρύτατα τμήματα του πληθυσμού, τα Εξάρχεια ήταν όντως μια οιονεί «ανεξάρτητη» περιοχή ή μια γειτονιά ελεγχόμενη από τους «αναρχικούς» –εν ολίγοις, μια ετεροτοπία.

Όπως όμως ήδη σημειώσαμε, παρότι δεν στοιχειοθετείται *εμπρόθετη* εμπλοκή των αναρχικών (ή έστω κάποιων προβοκατόρων στις τάξεις τους) σε κάποια επιχείρηση αποπροσανατολισμού του πολιτικού σώματος και της «κοινής γνώμης» από τα πολιτικο-οικονομικά διακυβεύματα της συγκυρίας, αυτό δεν σημαίνει πως τέτοια επιχείρηση δεν υπήρξε κιόλας. Αντίθετα, ο τρόπος που χειρίστηκε το συμβάν «Καλτεζά» ο ημερήσιος τύπος αποτελεί μια επιπλέον ένδειξη που επιβεβαιώνει τους ισχυρισμούς των δύο ΚΚΕ. Και εδώ εννοούμε συγκεκριμένα τη συναισθηματική χειραγώγηση του αναγνωστικού κοινού που επιχειρήθηκε με την παράλληλη εκτύλιξη δύο αντικρουόμενων, φαινομενικά, επιδιώξεων: την πρόκληση φόβου απ' τη μια, και συγκίνησης απ' την άλλη. Η στρατηγική αυτή, συμπτυκνωμένη άλλωστε και στην πρωτοσέλιδη φωτογραφία του δολοφονημένου εφήβου, πρακτική εξαιρετικά ασυνήθιστη ούτως ή άλλως που

επιδίωκε φανερά την πρόκληση ισχυρού σοκ, ακολουθήθηκε για αρκετές μέρες και είναι φανερή και στους τίτλους των ρεπορτάζ. Ας ξεφυλλίσουμε ξανά την «Ε» της 19^{ης} Νοεμβρίου 1985:

- «**ΚΟΛΑΣΗ-ΟΔΟΜΑΧΙΕΣ / 58 τραυματίες στο Πολυτεχνείο / Λεηλασίες-φωτιές**» (σ. 1)
- **Οι 48 ώρες που συγκλονίζουν την Αθήνα / Επίθεση με δακρυγόνα** (σ. 4-5)
- **Εισβολή με όλα τα 'πυρά'** (σ. 14-15)
- **'Ένα γελαστό παιδί...'** (σ. 17)
- **ΕΝ ΨΥΧΡΩ! Πυροβόλησε τον 15χρονο** (σ. 18)
- **ΗΦΑΙΣΤΕΙΟ το κέντρο της Αθήνας** (σ. 19)
- **ΠΥΡ ΚΑΙ MANIA** (σ. 20-21)

Αντίστοιχα, στο φύλλο της επόμενης μέρας, από τον κύριο τίτλο «**ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΚΤΟΝΩΣΗ, ΕΙΚΟΝΕΣ ΣΥΜΦΟΡΑΣ**» περνάμε στον τίτλο του ρεπορτάζ της σ.7 «**Θρήνος και αγανάκτηση στην κηδεία του 15χρονου**». Το τέχνασμα εδώ είναι σύνθετο και είναι το εξής: υποδαύλιση του «δίκαιου» αισθήματος θυμού για τη δολοφονία, με τον συνεχή τονισμό της μικρής ηλικίας του θύματος έναντι της ιδεολογίας ή της ένταξής του αλλά και με την υπογράμμιση της πρόθεσης του Μελίστα (βλ. «ΕΝ ΨΥΧΡΩ! Πυροβόλησε τον 15χρονο») και, παράλληλα, κατευνασμός του θυμού με τη «μελοδραματικοποίηση» του συμβάντος αφενός (βλ. «Ένα γελαστό παιδί...»), και με την προώθηση μιας γενικής ατμόσφαιρας πολεμικού τρόμου αφετέρου (βλ. «κόλαση», «λεηλασίες», «τραυματίες», «επίθεση», «εισβολή», «ηφαίστειο», «συμφορά», κ.λπ.). Σε κάθε περίπτωση, *η πολιτική απουσιάζει*: το συμβάν της δολοφονίας απ' τη μια αποπολιτικοποιείται δια της ατομοκεντρικότητάς του (ο συγκεκριμένος αστυνομικός πρέπει να τιμωρηθεί γιατί παρανόμησε –ενώ οι τακτικές της αστυνομίας δεν εξετάζονται- και το συγκεκριμένο θύμα ήταν ένα «παιδί» και είναι γι' αυτό που «μας» συγκλονίζει η δολοφονία του, η οποία επιπλέον δεν εξηγείται –αφού επρόκειτο για ένα «παιδί»- παρά ως μια πράξη τρέλας) και οι γενικευμένες συγκρούσεις απ' την άλλη αποπολιτικοποιούνται αποσυνδεδεμένες όσο είναι δυνατόν από τη δολοφονία και αναπαριστώμενες ως μια κλιμακούμενη σύγκρουση μανιασμένων αντιπάλων με αυτοσκοπό τη βία και θύμα το ίδιο το θέατρο της σύγκρουσης, δηλαδή την πόλη.

«Επίσημο» δείγμα της επιχείρησης αποσύνδεσης των συγκρούσεων των ημερών εκείνων από την πολιτική αποτελεί η ανακοίνωση του Γ.Γ. Νέας Γενιάς, στην οποία ο Κ. Λαλιώτης, ενώ αρνείται τον πολιτικό χαρακτήρα των συγκρούσεων, ταυτόχρονα τονίζει την αντικειμενική επικινδυνότητά τους για το πολίτευμα:⁶⁸³

«[...] Το 1973, το Πολυτεχνείο ήταν πρωτοπόρα έκφραση μιας λανθάνουσας, δηλωμένης, αλλά υπαρκτής συντριπτικής πλειοψηφίας. Έτσι αποφίσαμε πολιτικά, ιδεολογικά και ηθικά με τη λαϊκή μας εξέγερση τον φασισμό και τη δικτατορία. Η δύναμη και η ακτινοβολία των ιδεών μας και των μηνυμάτων μας συνέτριψε τη δύναμη των όπλων και τη βαρβαρότητα των δικτατόρων. Αγωνιστήκαμε και θυσιάστηκαμε με τη δύναμη των ιδεών μας για τις ιδέες μας. Δεν χρησιμοποιήσαμε τη βία για τη βία. / Αυτοί που σήμερα χρησιμοποιούν τη βία, μέσα σε

⁶⁸³ «**Λαλιώτης: Καρικατούρα Πολυτεχνείου οι καταλήψεις –Έκκληση στα κόμματα και τις νεολαίες**», *Ελευθεροτυπία*, 20/11/1985, σ. 4.

συνθήκες Δημοκρατίας και Ελευθερίας, ας μην επικαλούνται το Πολυτεχνείο ως αναδρομική νομιμότητα για τις ανιστόρητες πράξεις τους. Μπορεί κανείς να κατανοεί τα *κοινωνικά φαινόμενα* και να ερμηνεύει τις *κοινωνικές πρακτικές* των διαφόρων *πολύ μικρών μειοψηφιών*, αλλά ταυτόχρονα οφείλει όχι μόνο να τα αρνείται σιωπηρά, αλλά και να τα καταγγέλλει δημόσια. [...] Με την *καρικατούρα* των σημερινών καταλήψεων, κάποιοι φερόμενοι αντιεξουσιαστές δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να προκαλούν κατάφωρα τη δημοκρατική πλειοψηφία και τη δημοκρατική νομιμότητα και να συμβάλλουν αντικειμενικά σε σενάρια αποσταθεροποίησης. Στη δημοκρατία, οι μειοψηφίες μπορούν, ελεύθερα, να αγωνίζονται για τις ιδέες τους. Δεν μπορούν, όμως, να προκαλούν και να επιβάλλουν τις *αντιδημοκρατικές και αντικοινωνικές πράξεις* τους, προωθώντας έναν ιδιότυπο *εκφασισμό* της κοινωνίας μας. Η αποφασιστική παρέμβαση της κυβέρνησης στο όνομα της δημοκρατικής νομιμότητας και της ομαλότητας και στο όνομα της κοινωνίας των πολιτών, είναι και δικαιολογημένη και επιβεβλημένη. [...] (οι υπογραμμίσεις δικές μας)

Η, μάλλον αυθαίρετη, κατασκευή του διπλού *Πολυτεχνείο 1973* (σε εξιδανικευμένη εκδοχή)⁶⁸⁴ – *Καταλήψεις 1985* (σε δαιμονοποιημένη εκδοχή) είναι χαρακτηριστική: το πρώτο ήταν «πρωτοπόρα έκφραση» «μιας συντριπτικής πλειοψηφίας», το δεύτερο μια «καρικατούρα» «πολύ μικρών μειοψηφιών»· εκείνο «αφόπλισε το φασισμό», ετούτο «προωθεί τον εκφασισμό»· η «δύναμη των ιδεών» απ' τη μια, η «βία για τη βία» απ' την άλλη· κ.ο.κ. Και κυρίως, οι τωρινές *δεν είναι πολιτικές πράξεις*, αλλά «κοινωνικές πρακτικές» που όμως «συμβάλλουν αντικειμενικά σε σενάρια αποσταθεροποίησης».

Αυτό το τελευταίο σημείο χρήζει προσοχής: δεν πρόκειται εδώ για απλή επαναφορά του σχήματος της «αμυνόμενης δημοκρατίας» της πρώιμης μεταπολίτευσης. Το 1975, το επιχείρημα ήταν ότι η Γ' Ελληνική Δημοκρατία ήταν εύθραυστη και *όντως* κινδύνευε, οπότε οι κοινωνικές διεκδικήσεις και οι πολιτικές αντιπαλότητες θα έπρεπε να συγκρατηθούν για να μην καταστήσουν περαιτέρω ευάλωτο το κράτος σε μια εποχή που υπήρχε ανάγκη σταθερότητας για την εμπέδωση των θεσμών, κ.λπ. Το 1985, έχει γίνει μια λεπτή ίσως, αλλά ευδιάκριτη μετατόπιση: το κράτος πλέον δεν είναι ευάλωτο ή ανίσχυρο· αντίθετα, έχει –εκτός από το καθήκον- και τη *δυνατότητα* και τη *θέληση* να επεμβαίνει «αποφασιστικά» για να ακυρώνει εν τη γενέσει τους τα όποια «σενάρια αποσταθεροποίησης». Αυτή η μετατόπιση είναι ακόμα πιο φανερή στο κύριο άρθρο του ίδιου φύλλου της «Ε» (στη σ. 8), που είχε τίτλο «**ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ**»:

[...] Η αναταραχή με τις καταλήψεις ξεκίνησε από μια δικαιολογημένη αντίδραση για το φόνο του 15χρονου από αστυφύλακα. Και η εξέλιξη ήταν μάχες με τα ΜΑΤ, πυρπολισμοί (sic), λεηλασίες καταστημάτων, καταλήψεις. [...] Φυσικό ήταν την κατάσταση να εκμεταλλευτούν κάποιοι προβοκάτορες και χουντικά στοιχεία, που πάλι έδρασαν για να εξυπηρετήσουν σκοτεινούς, αλλά μάταιους σκοπούς. / Ωστόσο, τώρα μετά την ένταση, πρέπει να εκτιμηθεί πόσο διογκώθηκαν και μεγιστοποιήθηκαν τα γεγονότα, μέχρι του σημείου να προβάλλεται η άποψη ότι ολόκληρη «η Αθήνα αναρχοκρατείται» και ότι «κινδυνεύει η Δημοκρατία». Η

⁶⁸⁴ Βλ. τις υποβόσκουσες εκτιμήσεις του κειμένου για το πόσο ισχυρή κοινωνική πλειοψηφία εξέφραζε το «Πολυτεχνείο» ως *συγκεκριμένο* συμβάν, για τη σοβαρότητα του πλήγματος που κατάφερε στο καθεστώς, κ.λπ. που, κατά την εκτίμησή μας, συνιστούν πραγματολογικά λάθη.

Δημοκρατία δεν κινδυνεύει από τέτοια και τέτοιας έκτασης γεγονότα, στα οποία πρωτοστατούν ομάδες χωρίς γενικότερη απήχηση. [...]

Το «μάθημα» εδώ είναι σαφές: οι σκοποί των «προβοκατόρων και χουντικών» είναι «μάταιοι», η «Δημοκρατία» (δηλ. το κράτος) δεν κινδυνεύει «από τέτοια και τέτοιας έκτασης γεγονότα» τα οποία είναι, εν γένει, διαχειρίσιμα. Μάλιστα, γίνεται και κριτική για το «πόσο διογκώθηκαν και μεγιστοποιήθηκαν τα γεγονότα», τη στιγμή που, *από την ίδια εφημερίδα και στο ίδιο φύλλο*, τα ίδια γεγονότα (τα σχεδόν ασήμαντα για το παραπάνω editorial) παρουσιάζονται ως η κόλαση επί της γης (ο τίτλος του κεντρικού ρεπορτάζ των σ.14-15 είναι «**Κόλαση έξω... Φρίκη μέσα**»)! Η παράγραφος αυτή μοιάζει να συμπυκνώνει μια διπλή, κυνική παραδοχή: τα γεγονότα, που εμείς οι ίδιοι (ως εφημερίδα και ως δημοσιογράφοι) διογκώσαμε και μεγιστοποιήσαμε, ήταν στην ουσία ασήμαντα! Στο ίδιο φύλλο⁶⁸⁵ επιβεβαιώνεται πως, αν μη τι άλλο, η εκτόνωση της έντασης ήταν αρκετά εύκολη υπόθεση: από τη στιγμή που αυτή αποφασίστηκε σε πολιτικό επίπεδο, οι αστυνομικοί και οι «αγανακτισμένοι πολίτες» υποχώρησαν και οι «αριστεριστές και οι αναρχικοί» εγκατέλειψαν το Πολυτεχνείο για να κάνουν «πορείες στο κέντρο της Αθήνας, χωρίς επεισόδια».

Αυτή η αντι-δραματική λύση (που δεν είναι άλλωστε η πρώτη φορά που δόθηκε) επαναφέρει φυσικά και το ερώτημα κατά πόσο οι πολυήμερες συγκρούσεις ήταν αναπόφευκτες. Ο Β. Φίλιας, στο άρθρο γνώμης της σ.9 στις 23/11/1985 με τίτλο «Αστραπές, αλλά όχι εν αιθρία...» σημειώνει πως ήταν η κυβέρνηση «με τα οικονομικά μέτρα που εξήγγειλε» που «άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου», που μεταξύ άλλων περιελάμβαναν και την «ενεργοποίηση των αναρχικών πυρήνων», ενώ η «παράδοση και αντιφατική κυβερνητική αντιμετώπιση» στη συνέχεια «περιέπλεξε σοβαρά τα πράγματα». Κατόπιν, παρέθετε σειρά «ακατανόητων» κυβερνητικών χειρισμών και κατέληγε πως «η ευθύνη είναι αποκλειστικά πολιτική» διερωτώμενος:

Οφείλεται η κλιμάκωση των γεγονότων σε παράλυση, αναποφασιστικότητα και κακοδιοίκηση; Οφείλεται σε υπολογισμένη ανεκτικότητα, δεδομένου ότι οι αναρχικές αυτές εκδηλώσεις απέστρεψαν το ενδιαφέρον του κοινού από τα οικονομικά μέτρα και την κρίση στη ΓΣΕΕ προς άλλες κατευθύνσεις; Οφείλεται στη δυνατότητα που δόθηκε με τις ταραχές αυτές, για καλλιέργεια κινδυνολογικού κλίματος και φοβίας, αποτρεπτικής μελλοντικών συνδικαλιστικών κινητοποιήσεων;

Έπειτα, τόνιζε και κάποια «ερωτήματα» για τις αναρχικές ομάδες «στη βάση της δικής τους συλλογιστικής, οπτικής και αντίληψης της κοινωνικο-πολιτικής πάλης» (αναφορικά, τόσο με το πώς «μπορεί να είναι βέβαιες ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν με έντεχνη διάβρωση», όσο και με τη σκοπιμότητα της χρήσης βίας σε «μη επαναστατικές περιόδους»). Πρέπει να σημειωθεί πως τέτοιες διεισδυτικές αναλύσεις ήταν μάλλον σπάνιες, ακόμα και στην, παραδοσιακά ανεκτική στην εναλλακτική άποψη, *Ελευθεροτυπία*.⁶⁸⁶ Η κυρίαρχη αντίληψη, που είχε διαμορφωθεί

⁶⁸⁵ «**Ωρα προς ώρα το 2ήμερο**», όπ.π., σ. 14. Βλ. και «**Ειρηνικό φινάλε**», όπ.π., σ. 16.

⁶⁸⁶ Πάντως, η χρονική σύμπτωση των γεγονότων αυτών με το «Πρόγραμμα Σταθερότητας» ήταν πολύ προφανής για να περάσει απαρατήρητη γενικότερα. Ενδεικτική είναι και η σελίδα του γελοιογράφου ΚΥΡ («Ε», 23/11/1985, σ. 13). Ανάμεσα στις, επικριτικές για την κυβέρνηση, γελοιογραφίες, ξεχωρίζει εκείνη στην οποία δυο φιγούρες περπατούν ανάμεσα σε σκόρπιες πέτρες με φόντο ένα φλεγόμενο αστικό τοπίο. Η μία από αυτές ρωτά: «Είδες οι βάνδαλοι πώς κάνανε την οδό 3^{ης} Σεπτεμβρίου;» και η άλλη απαντά: «Αυτό δεν είναι τίποτα! Εσύ είδες πώς κάνανε τη διακήρυξη της

σταδιακά επί μήνες και η οποία με τις συγκρούσεις του Νοεμβρίου 1985 εγκαταστάθηκε μάλλον σταθερά στο επίπεδο των συλλογικών αναπαραστάσεων, ήταν αυτή που διαφαίνεται στο ρεπορτάζ της 20/11/1985 με τίτλο «**Στα 'πηγαδάκια' βρήκαν ποιος φταίει**» (σ.15):

[...] / «*Γιατί παιδί μου αντί να πάτε να δουλέψετε, σπάτε βιτρίνες;*» ρωτούσε ένας καλοντυμένος και κάποιας ηλικίας κύριος, νεαρό υποστηρικτή της κατάληψης του Πολυτεχνείου, στην οδό Στουρνάρα. / «*Μου βρίσκεις δουλειά, παππού;*», του αντιγυρίζει ο νεαρός εν μέσω υποστηρικτών. / Με τις βόμβες «μολότωφ» θα βρεις δουλειά; / - Ποιος σου είπε ότι εγώ συμφωνώ με τις βόμβες; / - Τότε ποιος τις έριξε; / - Ξέρω γω ποιος έριξε; *Να μην εμφανίζονται οι μπάτσοι, να μην πέφτουν βόμβες...* / - Είσαι καλά παιδί μου; Χωρίς αστυνομία πώς θα είμαι ήσυχος εγώ; / - Τι λες ρε παππού. Στα Εξάρχεια μας έχουν σαπίσει στο ζύλο... / - Α, πας και κει με τους ανώμαλους και τους ναρκομανείς; / - Τι ναρκομανείς μου λες, εμείς πάμε για καφέ και μας δέρνουν. / - Παιδάκι μου, τόσες πλατειές υπάρχουν, γιατί δεν πάτε εκεί για καφέ;

14.3 Μάιος 1986: Τσερνόμπιλ και άλλες προληπτικές επεμβάσεις

Το πυρηνικό ατύχημα του Τσερνόμπιλ έλαβε χώρα στις 26 Απριλίου 1986 στον πυρηνικό σταθμό παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας του Τσερνόμπιλ της τότε Σοβιετικής Ένωσης (σε ουκρανικά εδάφη). Πέρα από τις άμεσες τοπικές συνέπειές του, το ατύχημα είχε ως αποτέλεσμα την έκλυση μεγάλης ποσότητας ραδιενεργών σωματιδίων στην ατμόσφαιρα, τα οποία μεταφέρθηκαν σχεδόν σε όλη την Ευρώπη τις επόμενες ημέρες. Το ραδιενεργό νέφος εισήλθε στην Ελλάδα μετά τις 2 Μαΐου, ενώ μετά τις 5 Μαΐου οι συγκεντρώσεις ραδιενεργών σωματιδίων υπήρξαν υψηλές.⁶⁸⁷ Από εκείνη την ημέρα, άρχισαν να γίνονται συστάσεις από το Κέντρο Ερευνών «Δημόκριτος» για περιορισμό από τον ελληνικό πληθυσμό της κατανάλωσης φρέσκου γάλακτος και το σχολαστικό πλύσιμο φρούτων και λαχανικών, ενώ η ανησυχία του πληθυσμού «άγγιξε τα όρια της υστερίας» με «κατοχικές σκηνές [να] εκτυλίσσονται στα σούπερ-μάρκετ της χώρας, καθώς όλοι έσπευσαν να προμηθευτούν γάλα και κονσέρβες με ημερομηνία παραγωγής πριν από το δυστύχημα» (η κατανάλωση φρέσκων γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων είχε ήδη σταματήσει σχεδόν ολοκληρωτικά).⁶⁸⁸ Εκτός όμως από τον διατροφικό πανικό, το πυρηνικό ατύχημα έγινε και αντικείμενο πολιτικής διαμάχης, αναβιώνοντας ψυχροπολεμικές διαχωριστικές γραμμές στο εγχώριο πολιτικό –ιδίως το ΚΚΕ βρέθηκε σε δύσκολη θέση.⁶⁸⁹

³¹⁵ Σεπτεμβρίου;» αναφερόμενη στο ιδρυτικό κείμενο του ΠΑΣΟΚ και υπονοώντας σαφώς την κραυγαλέα ανακολουθία του περιεχομένου του με την ακολουθούμενη κυβερνητική πολιτική.

⁶⁸⁷ Βλ. τη γραφική απεικόνιση της διασποράς του ραδιενεργού νέφους εδώ: <http://ratical.org/radiation/Chernobyl/IRSN14dayPlume.html>

⁶⁸⁸ Ψαρά, Μ. (2010) «Τσερνόμπιλ: Η Ελλάδα των 'ρεμ' και των 'μπεκερέλ', του διατροφικού πανικού και της οικολογικής αγωνίας» στο Βαμβακάς, Παναγιωτόπουλος, όπ.π., σ. 599.

⁶⁸⁹ Η Μ. Ψαρά αναφέρει χαρακτηριστικά την κόντρα μεταξύ Έθνους και Πρώτης, με το πρώτο να δικαιολογεί «με την ευκαιρία του ατυχήματος την απομάκρυνση του ΠΑΣΟΚ από τα κομμουνιστικά ιδεώδη» και τη δεύτερη να καταγγέλλει «το ΠΑΣΟΚ και τους εκφραστές του ότι ταυτίζονταν με την κριτική των ειδικών». Όπ.π.

Η εξωκοινοβουλευτική Αριστερά και ο «χώρος» των Εξαρχείων δεν αντιμετώπιζαν τέτοια προβλήματα, καθώς, τόσο η κριτική τους στο σοβιετικό σοσιαλιστικό μοντέλο, όσο και τα οικολογικά ζητήματα (που μετά από το ατύχημα του Τσερνόμπιλ απασχόλησαν πολύ ευρύτερα στρώματα και στην Ελλάδα) αποτελούσαν μέρος της ατζέντας τους από χρόνια. Έτσι, πολύ γρήγορα (στις 9 Μαΐου), οργανώθηκαν συγκεντρώσεις και πορείες διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας από ομάδες αναρχικών (στα Προπύλαια) και οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς (ΚΚΕ μ-λ, ΕΚΚΕ, Μ-Λ ΚΚΕ) (στην Ομόνοια). Σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Ε» στις 10/5/1986 (στις σ. 14-15) με τίτλο «'Τσερνομπίλ' τα Εξάρχεια», τα συνθήματα των δύο συγκεντρώσεων είχαν παρόμοιο ύφος και περιεχόμενο («Κάτω τα πυρηνικά δυτικά και ανατολικά», «Αμερικάνοι – Ρώσοι φονιάδες των λαών», κ.λπ.) και αντιμετωπίστηκαν από τους περαστικούς με «επιδοκίμασιες». Παρ' όλα αυτά, η συγκέντρωση των «αυτόνομων» στα Προπύλαια εμποδίστηκε από διμοιρίες των ΜΑΤ που είχαν από νωρίς το απόγευμα περικυκλώσει το χώρο του Πανεπιστημίου (ενώ όσοι επιχειρούσαν να σπάσουν τον κλοιό αντιμετωπίστηκαν με συλλήψεις και καταδιώξεις «προς την Πατησίων»), ενώ η πορεία των εξωκοινοβουλευτικών έγινε κανονικά (με σποραδικές προκλήσεις από τα ΜΑΤ, που πάντως δεν κλιμακώθηκαν). Μετά τη λήξη της πορείας και τη διάλυση των «αριστεριστών», τα ΜΑΤ επιτέθηκαν σε όσους αναρχικούς είχαν προλάβει να συγκεντρωθούν στα Προπύλαια (πριν τον αποκλεισμό τους) και έκαναν «τουλάχιστον 15 συλλήψεις, [ενώ] ξυλοκοπήθηκαν άγρια και περαστικοί πολίτες». Μάλιστα, η «Ε» σημειώνει πως οι συλληφθέντες μεταφέρονταν «σηκωτοί» στις κλούβες όπου ξυλοκοπούνταν εκ νέου, ενώ «πολίτες που βρίσκονταν κοντά διαμαρτύρονταν έντονα γι' αυτή τη μεταχείριση» με φράσεις όπως: «Να τους συλλαμβάνετε, αλλά όχι να τους δέρνετε» (!). Λίγο αργότερα, στις 9 μ.μ. «ξεκίνησε πορεία των αναρχικών» από την πλατεία Εξαρχείων με συνθήματα όπως «Κάτω οι μπάτσοι και τα πυρηνικά, ζήτω τα φρούτα και τα λαχανικά». Σύμφωνα με το ρεπορτάζ,

οι αναρχικοί πέρασαν από τις οδούς Θεμιστοκλέους, Πανεπιστημίου, έκαναν το γύρο της Ομόνοιας και άρχισαν να ανεβαίνουν τη Σταδίου, ενώ αυτοκίνητα, λεωφορεία και τρόλλεϋ τους ακολουθούσαν από πίσω. / [...] / Στη Σταδίου στήνονταν σε παράταξη άντρες των ΜΑΤ. / Οι αναρχικοί σταματούν στο ύψος της οδού Αρσάκη. Μερικοί προτείνουν να στρίψουν από το στενό και να βγουν στην Πανεπιστημίου και προς στιγμή φάνηκε ότι αυτό θα έκαναν. / Ξαφνικά όμως αρκετοί αναρχικοί άρχισαν να ανεβαίνουν τρέχοντας προς τα πάνω, στη Σταδίου πλησίασαν κοντά στα ΜΑΤ και έριξαν προς το μέρος τους «μολότωφ». [...] [Οι αστυνομικές δυνάμεις] άρχισαν να κυνηγάνε και να ξυλοφορτώνουν τους αναρχικούς που διαλύθηκαν τρέχοντας προς διάφορες κατευθύνσεις. / Από την Αστυνομική Διεύθυνση ανακοινώθηκε χτες το βράδυ ότι έγιναν 30 συλλήψεις.

Την επομένη (13/5/1986), ο κύριος τίτλος της εφημερίδας είναι

100 ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ

στα Εξάρχεια

Βίαιη διάλυση πορείας για τα πυρηνικά

Μολότωφ και δακρυγόνα

Στο κάτω μέρος του πρωτοσέλιδου, αναγράφεται: «Ρεπορτάζ για τα επεισόδια και τη ραδιενέργεια στις σελ. 5, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21». Η ομαδοποίηση δύο θεμάτων διαφορετικής κλίμακας, ποιότητας και σημασίας έχει μια διπλή συνέπεια: απ' τη μια, στα επεισόδια (και, συνειρμικά, στα Εξάρχεια) αντανακλώνται διαστάσεις μιας τεράστιας καταστροφής· απ' την άλλη, συμμετρικά και αντίστροφα, το σοκ της επαφής με έναν δυνητικά αποκαλυπτικών διαστάσεων κίνδυνο εξημερώνεται σε κάτι, δυσάρεστο μιν, αλλά σε κάθε περίπτωση οικείο και επαναλαμβανόμενο (και, με μία έννοια, αυτό γίνεται προφητικά εύστοχα: η ξαφνική συνειδητοποίηση ότι η ίδια η τροφή –το στοιχειώδες και απαραίτητο μέσο επιβίωσης- μπορεί να είναι θανατηφόρα, θα γίνει μια σχεδόν κοινότοπη διαπίστωση τα επόμενα χρόνια, με διάφορες αφορμές).

Για να επανέλθουμε στο υπό συζήτηση συμβάν, αυτό αποτελεί μια μοναδική ίσως στιγμή έκδηλης διασταύρωσης του θέματος των «μηχανάκηδων» με τα Εξάρχεια (παρότι, όπως είδαμε, τα δυο αντικείμενα λόγου ήταν ούτως ή άλλως γειτονικά στον «αποφαντικό χώρο» γύρω από το «κοινωνικό πρόβλημα» ή το «πρόβλημα της νεολαίας» κ.λπ.)⁶⁹⁰ και ο λόγος ήταν ότι η αφορμή για τα επεισόδια ήταν η απαγόρευση «πορείας δικυκλιστών προς τις πρεσβείες ΗΠΑ και ΕΣΣΔ». Από το ρεπορτάζ λοιπόν της σ. 14 με τον κοινότοπο πλέον τίτλο «**Πεδίο μάχης Προπούλια-Εξάρχεια**» προκύπτει ότι, στα πρότυπα της αντιμετώπισης της συγκέντρωσης των αναρχικών μια μέρα νωρίτερα, «ισχυρή αστυνομική δύναμη κύκλωσε από νωρίς τον χώρο των Προπουλαίων» για να εμποδιστεί η συγκέντρωση των διαδηλωτών, ενώ παράλληλα «οι διαταγές από το κέντρο της Άμεσης Δράσης ήταν να συλλαμβάνονται όλοι οι δικυκλιστές και οι αστυνομικοί να αρπάζουν τα κλειδιά από τις σταματημένες μηχανές στα φανάρια» (!). Η τακτική αυτή ήταν εν μέρει αποτελεσματική, αφού η πορεία –έστω και αποδεκατισμένη- τελικά έγινε χωρίς απρόοπτα, παρά τις «πληροφορίες ότι θα σημειωθούν βίαιες ενέργειες» και ότι «υπάρχει κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια», όπως επικαλέσθηκε η Αστυνομία για να δικαιολογήσει την απαγόρευση.

Η βραδιά όμως δεν τελείωσε εκεί, αφού «από τις επτά το βράδυ δυνάμεις της αστυνομίας βρίσκονταν στην πλατεία Εξαρχείων και τους γύρω δρόμους, κάνοντας περιπολίες και μεμονωμένες συλλήψεις» (αδιευκρίνιστο το γιατί). Κατόπιν, ακολούθησαν τα αναμενόμενα: η στάθμευση τριών φορτηγών («κλούβες») των ΜΑΤ στην πλατεία προκαλούν την επίθεση «50 περίπου αναρχικών» με πέτρες και μολότωφ, οι αστυνομικοί «έντρομοι» απάντησαν με δακρυγόνα και συλλήψεις όσων «έτυχε να περνούν πεζοί από την περιοχή» που «οδηγήθηκαν βίαια στις κλούβες». Παράλληλα, «δεν υπήρχε ούτε ένας δικυκλιστής που να μη συνελήφθη» (!) ενώ «μοτοσυκλετιστές της Αμέσου Δράσεως και άνδρες των ΜΑΤ συνέχισαν το έργο τους 'συλλαμβάνοντας' τα παρκαρισμένα μηχανάκια και βάζοντάς τα σε φορτηγό της αστυνομίας» προξενώντας μάλιστα και αρκετές ζημιές (!).

Εδώ έχουμε ένα εξέχον παράδειγμα αυτού που θα αποκαλούσαμε, μαζί με τον Agamben, «χώρο της εξαίρεσης»: έναν συγκεκριμένο, οριοθετημένο χώρο («η πλατεία Εξαρχείων παρέμενε αποκλεισμένη μέχρι αργά το βράδυ»), μας πληροφορεί το ρεπορτάζ τον οποίο η ίδια η κρατική εξουσία κηρύττει (ή, όπως εδώ, *πράττει ως εάν να είχε κηρύξει*) σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, αναστέλλοντας κάθε έννοια νομιμότητας εκτός της απεριόριστης δικής της ισχύος. «Η

---

⁶⁹⁰ Βλ. ενδεικτικά το άρθρο του Γ. Βότση, «'Δαίμονες της ασφάλτου' και αστυνομικά μπλόκα», *Ελευθεροτυπία*, 2/7/1977, σ. 9.

κατάσταση εξαιρέσης δεν είναι ένα ιδιαίτερο είδος δικαίου (όπως το δίκαιο του πολέμου) στο βαθμό που είναι η αναστολή της ίδιας της δικανικής τάξης, ορίζει μάλλον το κατώφλι του δικαίου ή το όριό του».⁶⁹¹

Δεν είναι φυσικά η πρώτη φορά (μια και οι αυθαίρετες μαζικές προσαγωγές που ξεκίνησαν με την «Επιχείρηση Αρετή» κατά των «πανκ» παραβιάζαν θεμελιώδη αστικά δικαιώματα) ωστόσο, το συγκεκριμένο συμβάν έχει μια ιδιαίτερα γκροτέσκα διάσταση (και «το γκροτέσκο είναι μία από τις πιο ουσιώδεις διαδικασίες της αυθαίρετης κυριαρχίας»)⁶⁹² που, κατά τη γνώμη μου, αναδεικνύεται στα εξής σημεία:

- Η ικανή συνθήκη για να συλληφθεί κανείς εξελίσσεται από «βρίσκομαι στα Εξάρχεια» (που κάποια παρανοϊκή αναγωγή θα μετέτρεπε σε «συχνάζω στα Εξάρχεια» και κατά συνέπεια σε «είμαι αναρχικός / ναρκομανής / περιθωριακός» κ.λπ.)⁶⁹³ σε «διέρχομαι από τα Εξάρχεια οδηγώντας μοτοσυκλέτα» (δηλαδή «χρησιμοποιώ νόμιμα ένα νόμιμο μέσο μεταφοράς για να μετακινηθώ από το σημείο Α στο σημείο Β», όπου Α, Β δεν είναι καν απαραίτητα τα Εξάρχεια) –το σχήμα γίνεται τόσο αφηρημένο, που η ικανή συνθήκη σύλληψης μπορεί να περιλαμβάνει έναν δυνητικά άπειρο συνδυασμό κατηγορημάτων γύρω από το κύριο σημαίνον «Εξάρχεια»: «x-y-Εξάρχεια-z», όπου x (οποιοδήποτε) ρήμα, y (οποιοδήποτε) σύνδεσμος, z (οποιαδήποτε) δευτερεύουσα πρόταση.⁶⁹⁴
- Από την αστυνομική αυθαιρεσία δεν ξεφεύγουν ούτε οι ίδιες οι μοτοσυκλέτες που, σε μια αντεστραμμένη μορφή φετιχισμού, «συλλαμβάνονται» (δεν είναι τυχαία η χρήση του ρήματος από τον δημοσιογράφο) επειδή «βρίσκονται στα Εξάρχεια» και μάλιστα τους προξενούνται, με χαρακτηριστική αδιαφορία ή χαιρεκακία, και ζημιές –κι εδώ έχουμε την καταπάτηση ενός ακόμη θεμελιώδους αστικού δικαιώματος (αυτού της ιδιοκτησίας), αλλά κι άλλη μία ενδιαφέρουσα αντιστροφή: τα πλέον συνήθη «θύματα» των «αναρχικών» (ή, στην καλύτερη περίπτωση, των «συγκρούσεών τους με την αστυνομία») πάνω από τα σπασμένα παράθυρα ή τα καμμένα απομεινάρια των οποίων πλέκονταν οι οδυρμοί των εφημερίδων ήταν (εκτός από τα καταστήματα) τα *αυτοκίνητα*, δηλαδή το κοντινότερο από οικονομική και κοινωνική άποψη είδος εμπορεύματος με την μοτοσυκλέτα (ιδιόκτητο μέσο ατομικής μετακίνησης, προϊόν συγκεκριμένου τύπου βιομηχανικής και χωρικής ανάπτυξης, με αντίστοιχα δίκτυα εμπορικής διανομής κ.ο.κ.) εδώ, αρκεί η διαφορά στην κοινωνική σημασία, καθώς η μοτοσυκλέτα συνδηλώνει την ελευθερία, τη νεανικότητα, την ατομικότητα, την ταχύτητα, τη νομαδικότητα, σε

---

⁶⁹¹ Agamben (2005), ό.π., σ. 4.

⁶⁹² Foucault (2003), ό.π., σ. 12.

⁶⁹³ Η *Ελευθεροτυπία* δημοσίευσε έρευνα με τίτλο «**Συλλαμβάνεστε! ...προληπτικά**» στο «σαλόνι» (σ.20-21) του φύλλου της 16/5/1986. Από εκεί σταχυολογούμε την εξής εκπληκτική *καταφώνηση*: «Δεν υπάρχουν προληπτικές συλλήψεις, είπε στην 'Ε' αγανακτισμένος ο υπουργός [...]. Είμαι εναντίον των συλλήψεων αυτών. *Αλλά πιστεύω ότι είναι καλύτερα να συλληφθεί ένας αθώος σήμερα και να αφηθεί αύριο ελεύθερος, παρά να χυθεί αίμα*». Αυτού του τύπου οι αποφάνσεις συνιστούν την πεμπτουσία της κήρυξης της κατάστασης έκτακτης ανάγκης.

⁶⁹⁴ Απόδειξη του αυθαίρετου χαρακτήρα των μαζικών συλλήψεων αποτελεί το ότι, από τους 98 συλληφθέντες, τελικά κρατήθηκε μόλις ένας «για παράνομη οπλοφορία»: «Ήταν ένας νεαρός που κρατούσε ένα σιλέτο, και 'μάλλον δεν είναι αναρχικός', όπως είπε αστυνομικός. Οι υπόλοιποι 97 αφέθηκαν σταδιακά ελεύθεροι, αφού [...] δεν βρέθηκαν στοιχεία εις βάρος τους». Από το ρεπορτάζ «**ΒΙΑΙΟ ΞΕΣΠΑΣΜΑ**», *Ελευθεροτυπία*, 14/5/1986, σ. 19.

αντιδιαστολή με τον οικογενειακό, εδραίο χαρακτήρα του αυτοκινήτου στο ελληνικό τουλάχιστον συγκείμενο, για να δικαιολογήσει την καταστροφή.

Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια, την οποία κρατάμε μαζί με τις παρατηρήσεις της προηγούμενης ενότητας, είναι η ιδιαίτερη αναφορά στους κατοίκους των Εξαρχείων ως *θυμάτων των «ταραχών»*: «Μολότωφ, δακρυγόνα και δεκάδες συλλήψεις δημιούργησαν μια εκρηκτική ατμόσφαιρα, που αναστάτωσε για μια ακόμη φορά τους κατοίκους της περιοχής, αναγκάζοντάς τους να ξενυχτίσουν στα μπαλκόνια τους», γράφει η εισαγωγή της κεντρικής παραγράφου «Στα Εξάρχεια».

Παρόμοια εξέλιξη και κατάληξη είχε και η συγκέντρωση διαμαρτυρίας της επόμενης ημέρας που είχε οργανωθεί από «μέλη της Αντιπυρηνικής Πρωτοβουλίας και αριστεριστές». Σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Ε» με τίτλο «**ΒΙΑΙΟ ΞΕΣΠΑΣΜΑ**» (14/5/1986, σ. 19), αναρχικοί που ακολουθούσαν την πορεία («κατέβαιναν την Πανεπιστημίου με σκοπό να περάσουν από την Ομόνοια και τη Σταδίου και να ενωθούν με το μπλοκ της ΑΚΕ [...] στην πλατεία Κλαυθμόνος») προκάλεσαν τους αστυνομικούς «που είχαν αποκλείσει τις αρχές της Σταδίου» φωνάζοντας συνθήματα και ρίχνοντας «μπουκάλια γάλα, πέτρες και μολότωφ». Ακολούθησαν συγκρούσεις και συλλήψεις συνολικά 60 ατόμων «που πιάστηκαν κατά τη διάρκεια των επεισοδίων και αργότερα γύρω από την Ομόνοια και τα Εξάρχεια».

Η εμπλοκή των Εξαρχείων δεν ήταν αυτή τη φορά συνδεδεμένη με την εξέλιξη των συγκρούσεων. Σύμφωνα με εντός πλαισίου κείμενο με τίτλο «**Φοβερή έφοδος και σάρωμα τη νύχτα**», στα Εξάρχεια έλαβε χώρα αστυνομική επιχείρηση «εκκαθάρισης» μετά τις 11 το βράδυ (ενώ τα επεισόδια στα Χαυτεία εκτυλίχθηκαν περίπου μεταξύ 7.30 και 8.00) με εντολή του Αττικάρχη Ν. Αρκουδέα. Στην επιχείρηση έλαβαν μέρος «γύρω στις δέκα διμοιρίες ΜΑΤ και άνδρες των ειδικών δυνάμεων», ενώ η περιοχή είχε αποκλειστεί με κλούβες. Η «εκκαθάριση» συνίστατο στη σύλληψη «όσων βρίσκονταν στην πλατεία», στον προπηλακισμό των θαμώνων μπαρ και καταστημάτων «σε ακτίνα 400 μέτρων με κέντρο την πλατεία Εξαρχείων» και στην (άκαρπη, τελικά) έρευνα «για ύπαρξη 'γνωστών ατόμων'» στο λόφο του Στρέφη. Σύμφωνα με το ρεπορτάζ, «μέχρι τα ξημερώματα επικρατούσε πρωτοφανής αστυνόμευση, περιμετρικά των Εξαρχείων, ώστε δεν μπορούσε να περάσει 'κουνούπι'».

Τις επόμενες ημέρες, δεν υπήρξαν νέες συγκεντρώσεις ή πορείες διαμαρτυρίας για τα «πυρηνικά», αλλά οι ad hoc αστυνομικές επιχειρήσεις στα Εξάρχεια συνεχίστηκαν με αυξομειούμενη ένταση και με κάθε είδους αφορμή –και κάθε φορά τα ρεπορτάζ τόνιζαν τη δυσφορία ή τη δυστυχία των κατοίκων.⁶⁹⁵ Οι δύο πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ήταν η

---

⁶⁹⁵ Βλ. για παράδειγμα το ρεπορτάζ «Εξάρχεια: Ανάστατοι κάτοικοι και καταστηματαρχες για την αστυνομοκρατία: **'Ε, όχι κι έτσι!'**» (21/5, σ. 20-1): «Έτσι άρχισε η εκκαθάριση των Εξαρχείων αυτές τις μέρες. Αυτές τις μέρες που αν επιχειρήσεις να φτάσεις μέχρι την πλατεία αντιμετωπίζεις τις εξής εκδοχές: / - Αν είσαι περαστικός: Πρέπει να μην τρέξεις (αν είναι δυνατόν, όταν ξαφνικά θα δεις μια ολόκληρη διμοιρία να σε κυνηγάει). Να έχεις ταυτότητα, να μην έχεις αντιρρήσεις και 'υποπτη φυσιογνωμία' και να δεχτείς το 'συγγνώμη, λάθος' μετά από τυχόν ξυλοκόπημα ή σύλληψη. / - Αν είσαι καταστηματαρχής, μπαρ, ταβέρνας, καφενείου, κ.λπ.: Θα μείνεις άναυδος από τις εισβολές των ΜΑΤ και των ΜΕΑ, που αναποδογυρίζουν τραπέζια μέσα στα μαγαζιά και απειλούν πελάτες και προσωπικό. / - Αν είσαι κάτοικος της περιοχής: Θα τηλεφωνήσεις έντρομος στις εφημερίδες: 'Μένω στην τάδε οδό. Να πάω σπίτι μου;' ή θα ξενύχταγες στο μπαλκόνι σου βλέποντας ένα άγριο θρίλερ, περιμένοντας να πραγματοποιηθεί η περιβόητη εκκαθάριση της συνοικίας σου, που γίνεται για σένα».

απαγόρευση μιας εκδήλωσης για τους αντιρρησίες συνείδησης στο ανοιχτό αμφιθέατρο του λόφου του Στρέφη (στις 14/5/1986) και η σύλληψη ομάδας «φεμινιστριών», όπως χαρακτηρίστηκαν από τον τύπο, κατά τη διάρκεια ανοιχτής συζήτησης (!) στην πλατεία Εξαρχείων (στις 22/5/1986).

Στην πρώτη περίπτωση, η εκδήλωση (που προφανώς είχε ανακοινωθεί με αφίσες) «απαγορεύτηκε με διαταγή του κ. Αρκουδέα» και η επιβολή της απαγόρευσης επιχειρήθηκε με «σημαντική κινητοποίηση δυνάμεων της Αστυνομίας και των ΜΑΤ, που είχαν αποκλείσει τη διάβαση στο λόφο του Στρέφη» και περιπολίες ομάδων αστυνομικών που «είχαν εντολή από τη Διεύθυνση Αττικής 'να συλλάβουν όσους έδειχναν τάσεις συγκέντρωσης'». Σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Ε» με τίτλο «**Απαγόρευση Αρκουδέα και στους αντιρρησίες συνείδησης**» (15/5/1986, σ. 7), συνελλήφθησαν συνολικά 16 άτομα, εκ των οποίων «οι 14 ήταν αναρχικοί ή περιθωριακοί, ένας είχε τρανζίστορ κατάλληλα ρυθμισμένο και παρακολουθούσε το κέντρο της Άμεσης Δράσης, και άλλος ένας είχε σύριγγα για χρήση ναρκωτικών».

Το συμβάν αυτό εγείρει αρκετά ερωτήματα για την ειδική σχέση των ιδεολογικών και κατασταλτικών μηχανισμών του Κράτους με το συναρμολόγημα των Εξαρχείων αλλά και για τις σχέσεις του τελευταίου με το ευρύτερο ριζωματικό ιδεολογικοπολιτικό μόρφωμα του αναρχοαυτόνομου/αντιεξουσιαστικού «χώρου». Για παράδειγμα, είναι δεδομένο ότι μια εκδήλωση για τους αντιρρησίες συνείδησης έχει στο επίκεντρο της ανάλυσης και της πολεμικής της έναν βασικό ΙΜΚ (τον στρατό), άρα εντάσσεται *de facto* σε έναν αντιεξουσιαστικό/αντικρατικό σχηματισμό λόγου, και συνεπώς αποτελεί με τη σειρά της ένα «νόμιμο» (ή αναμενόμενο) πεδίο ελέγχου ή και περιορισμών από την πλευρά του Κράτους. Στα Εξάρχεια όμως, ο προκλητικός για το Κράτος χαρακτήρας της εκδήλωσης υψώνεται, ούτως ειπείν, «στο τετράγωνο»: η επιμονή δηλαδή του συναρμολογήματος των Εξαρχείων στη διεκδίκηση του «ζωτικού» του χώρου εκλαμβάνεται από την αστυνομία ως εδαφική πρόκληση καθαυτή, σχεδόν ανεξάρτητη από το ρηματικό περιεχόμενο της εκδήλωσης –και σωστά! Διότι, εάν η ίδια εκδήλωση γινόταν π.χ. στην Κυψέλη, το πιθανότερο είναι ότι η κρατική επέμβαση θα περιοριζόταν το πολύ σε μια διακριτική παρακολούθησή της, και παρ' όλα αυτά, η εκδήλωση οργανώνεται στα Εξάρχεια, όπου τις τρεις αμέσως προηγούμενες νύχτες, έχουν γίνει σχεδόν 200 συλλήψεις. Αποτέλεσμα: η εκδήλωση απαγορεύεται προληπτικά χωρίς αιτιολόγηση και οι συλλήψεις γίνονται με κριτήριο την εξωτερική εμφάνιση και τον τόπο σύλληψης (γιατί στο ρεπορτάζ, που βασίζεται σε ανακοίνωση της Αστυνομίας, δεν γίνεται λόγος για οποιοδήποτε αδίκημα των 14 από τους 16 συλληφθέντες, εκτός από το ότι ήταν «αναρχικοί ή περιθωριακοί» – και πάλι, είναι αμφίβολο εάν τα ίδια άτομα θα αποτελούσαν στόχο εάν βρίσκονταν σε άλλη γειτονιά της Αθήνας).⁶⁹⁶ Το διακύβευμα εδώ –και για τις δύο πλευρές- δεν είναι αν η εκδήλωση με το δεδομένο «ευαίσθητο» θέμα θα γίνει ή όχι, αλλά αν θα γίνει ή όχι στα Εξάρχεια.

⁶⁹⁶ Μια καταγγελία που αναφέρεται στο ίδιο ρεπορτάζ με έναν τρόπο *διαψεύδει* τον ισχυρισμό αυτόν και μ' έναν άλλον τον *επιβεβαιώνει*. Γράφει στο κείμενο πως «άλλοι 6 νεαροί πιάστηκαν στην κεντρική πλατεία Νέας Σμύρνης γιατί 'έμοιαζαν με φρικιά και οδηγήθηκαν στην Ασφάλεια για εξακρίβωση, παρ' όλο που είχαν ταυτότητες'» (η έμφαση στο πρωτότυπο). Τον διαψεύδει: γιατί φαίνεται πως η κρατική καταστολή στοχοποιεί νεολαιίστικες εκφραστικές τροπικότητες στο δημόσιο χώρο και πέρα από τα Εξάρχεια –και αυτό επιβεβαιώνεται από το άρθρο του τ. 20 του «Σχολιαστή» (11/1984) με τίτλο «Η ρουτίνα της καταστολής» το οποίο είναι αφιερωμένο στις «επιχειρήσεις αρετής» που λάμβαναν χώρα στην πλατεία Ελευθερίας στον Κορυδαλλό. Τον επιβεβαιώνει: οι νεαροί της Νέας Σμύρνης προσήχθησαν γιατί «έμοιαζαν με φρικιά» –πράγματι, και στο παραπάνω άρθρο, οι νεαροί (πάντα άνδρες)

Πολύ περισσότερο πρόδηλη είναι η παραπάνω λεπτή διαφοροποίηση στην περίπτωση των «φεμινιστριών», 28 γυναικών-μελών «αυτόνομων γυναικείων ομάδων», σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Ε» στις 23/5/1986 (σ. 7, «**Πήραν σηκωτές τις φεμινίστριες –ΜΑΤ με ‘βοήθεια’ κατοίκων της περιοχής**»), κατά τη διάρκεια «ανοιχτή[ς] συζήτηση[ς] με θέμα ‘Γυναίκα και δημόσιος χώρος’, στην πλατεία Εξαρχείων». Η ομαλή διεξαγωγή της εκδήλωσης εκτροχιάστηκε από την αρχή, λόγω αντιδράσεων από «Εξαρχειώτισσες νοικοκυρές» που βρίσκονταν στην πλατεία «με τα παιδιά τους να παίζουν» και την υποστήριξη των τελευταίων από «περίεργους περίοικους και διάφορους ‘αγανακτισμένους πολίτες’». Σύμφωνα με το κείμενο, όταν «το κλίμα άρχισε να παίρνει υστερικές διαστάσεις, πλησίασαν τα ΜΑΤ, που ήδη καιροφυλακτούσαν στις γωνίες της πλατείας» και ζήτησαν από τις «φεμινίστριες» να φύγουν «με το πρόσχημα ότι δεν είχε επιτραπεί η συγκέντρωση από την Αστυνομική Διεύθυνση». Εκείνες αρνήθηκαν, οι «περίοικοι» και οι «αγανακτισμένοι» άρχισαν να φωνάζουν, και οι αστυνομικοί των ΜΑΤ τις οδήγησαν στις κλύβες, στην Ασφάλεια Αττικής «και στη συνέχεια αφέθηκαν όλες ελεύθερες».

Εδώ, συχνά με τη χρήση ενός σεξιστικού (και άρα, έστω και ασυνείδητα μεροληπτικού) λόγου, εξιστορείται μια ξεκάθαρα εδαφοκυριαρχική διαμάχη. Οι «νοικοκυρές» φαίνονται να διεκδικούν την πλατεία ως ένα «κανονικό» χώρο, ομαλής κοινωνικής αναπαραγωγής («Αφήστε μας επιτέλους να ησυχάσουμε, να παίζουν τα παιδιά μας ελεύθερα») και η αξιώσή τους ενισχύεται από την εντοπιότητά τους (είναι «Εξαρχιώτισσες»). Οι «φεμινίστριες», όχι μόνο έρχονται «απ’ έξω» και «εκ των υστέρων», αλλά επίσης συγκεντρώνονται για να «συζητήσουν». Το θέμα της συζήτησης («Γυναίκα και δημόσιος χώρος») θα μπορούσε κάλλιστα να αφορά και τις «νοικοκυρές» ως τέτοιες ή ως μητέρες κ.λπ.· κι όμως, αυτές ενοχλούνται –από τι άραγε;

Απάντηση: από τη μειονοτική παρουσία των «άλλων» γυναικών. Οι «νοικοκυρές» αποτελούν μέλη της πλειονότητας, με την έννοια της υποταγής και της ένταξής τους στην «οργάνωση» που επιβάλλει η κυριαρχία του άντρα ως κοινωνικού φύλου, στην «διαγράμμιση» του χώρου που εξυπηρετεί την αναπαραγωγή της κυριαρχίας του κ.λπ. Αυτή η έμφυλη διαγράμμιση ιδιωτικού-δημόσιου χώρου θέλει το δημόσιο χώρο μια κάπως πιο ευάερη εκδοχή του ιδιωτικού περικλειστού χώρου της κατοικίας, μια προέκτασή της στην κλίμακα της γειτονιάς: η πλατεία προορίζεται για το παιχνίδι των παιδιών υπό την επίβλεψη των μητέρων τους. Η διεκδίκηση του δημόσιου χώρου ως τέτοιου από τις γυναίκες δια της ενάσκησης μιας «αντρικής» δημόσιας δραστηριότητας –της συζήτησης- είναι σκανδαλιστική γιατί είναι μειονοτική με την ντελεζογκουαταριανή έννοια: στο ριζικό της παρόν, η δημόσια επιτελεστικότητα αποτελεί ένα γίγνεσθαι που ανοίγει «άλλες» δυνατότητες υποκειμενοποίησης, υπονομευτικές του κυρίαρχου προτύπου. Γι’ αυτό και οι «αγανακτισμένοι πολίτες» φωνάζουν στα μέλη των γυναικείων οργανώσεων, εκτός από το διαχρονικό «Ξέρετε μόνο να εκδίδεστε» (η γυναικεία δημόσια παρουσία –ιδίως στα πλαίσια του γυναικείου κινήματος, από τον 19^ο αιώνα έως τη δεκαετία του 1960- πολύ συχνά αντιμετωπίστηκε με κατηγορίες για πορνεία κ.λπ.), και το φαινομενικά παράδοξο «Δεν είναι δημόσιος χώρος τα Εξάρχεια... Να φύγετε»!

Ο ισχυρισμός του υπουργού Δημόσιας Τάξης Αντ. Δροσογιάννη, μερικές μέρες αργότερα, ότι «οι φεμινίστριες πιάστηκαν σε επιχείρηση για ναρκωτικά» (*Ελευθεροτυπία*, 28/5/1986, σ.7) είναι,

---

Κορυδαλλιώτες κατηγορούνται ως «μηχανόβιοι», «αλήτες», «τσαντάκηδες» κ.λπ.· φαίνεται πως στίγματα όπως του «αναρχικού» και του «περιθωριακού» συνδέονται σχεδόν αποκλειστικά με τους νεαρούς θαμώνες των Εξαρχείων.

παρ' όλη του την παραδοξότητα, πολύ αποκαλυπτικός: οι «φεμινίστριες» αποτελούσαν μια ακόμα εκδοχή του μειονοτικού συναρμολογήματος, μια ακόμα ομάδα περιθωριακών, μια ακόμα απειλή για την «κανονική» κοινωνική αναπαραγωγή. Όπως άλλωστε και οι ίδιοι οι «ναρκομανείς», ο λόγος για τους οποίους και για τη σχέση τους με τα Εξάρχεια, πύκνωσε –όχι κατά σύμπτωση- την ίδια ακριβώς περίοδο που εξετάζουμε εδώ.

15. Πολεοδομική καταστολή

Σε προηγούμενη ενότητα δώσαμε ιδιαίτερη έμφαση στην ενδεχόμενη χρήση της δολοφονίας Καλτεζά και των ταραχών που την ακολούθησαν ως αντιπερισπασμού εν όψει της δραματικής στροφής που επιχείρησε η κυβέρνηση στην οικονομική πολιτική της. Αυτή ήταν μια τακτική που προφανώς ακολουθήθηκε, αλλά η επισήμανσή της από μόνη της δεν εξηγεί, ούτε τις προηγούμενες διαδοχικές στιγμές σύγκρουσης των κατασταλτικών (και ιδεολογικών) μηχανισμών του κράτους με το συναρμολόγημα των Εξαρχείων, ούτε τις επόμενες, η πιο εξαιρετική από τις οποίες ήταν η σχεδιασθείσα από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε «ανάπλαση» της γειτονιάς, κυρίως γιατί αυτή η τελευταία δεν εντασσόταν στις συνήθεις κατασταλτικές τακτικές αλλά, όπως θα δούμε σε αυτή την ενότητα, αποτελούσε το συμπλήρωμά τους.

Αν ισχύει η αντιστροφή που έκανε ο Foucault στη γνωστή ρήση του Clausewitz περί πολέμου και πολιτικής (καταλήγοντας ότι «η πολιτική είναι η συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα»)⁶⁹⁷, τότε η πολεοδομία, ένα από τα κύρια μέσα άσκησης πολιτικής του μοντέρνου Κράτους, αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο έρευνας για τον ερευνητή της πολιτικής ιστορίας.

Στην περίπτωση των Εξαρχείων, το σχέδιο ανάπλασης αποτελεί μια παραδειγματική απόπειρα βιοπολιτικής διαχείρισης ενός σύνθετου φαινομένου, αφού αυτό εννοιολογήθηκε ως πρόβλημα.

Ποιο είναι το φαινόμενο για το οποίο κάνουμε λόγο; Η ανάδυση και συναρμολόγηση μιας μειονότητας –ή πολλών- με χωρική και συμβολική αναφορά τα Εξάρχεια. Πώς εννοιολογήθηκε αυτό το φαινόμενο ως πρόβλημα; Δια της εμπειρικής και φαντασιακής συσχέτισής του με μια σειρά καθημερινών πρακτικών και επιλογών τρόπου ζωής που εκτεινόταν από το εναλλακτικό έως το αντι-κοινωνικό και από το παραβατικό έως το αυτοκαταστροφικό.

Κάναμε ήδη λόγο για τις φωνές που, από την πρώτη «επιχείρηση Αρετή» κατά των πανκ, επέμεναν ότι το «φαινόμενο Εξάρχεια» δεν ήταν παρά η χωρική αντανάκλαση ή συμπύκνωση ενός ευρύτερου κοινωνικού προβλήματος. Οι φωνές αυτές εντάθηκαν μετά τα γεγονότα του Νοεμβρίου 1985. Ένα από χαρακτηριστικά αυτής της γραμμής σκέψης άρθρα ήταν του Θ. Μητσόπουλου με τίτλο «**Ποιο είναι το κοινωνικό πρόβλημα**» (*Ελευθεροτυπία*, 22/11/1985, σ. 9), στο οποίο μεταξύ άλλων γραφόταν:

Και το ερώτημα που μπαίνει είναι τούτο: / Για ποια «νίκη» αγωνίζονται αυτά τα παιδιά, ποια «αδανικά» και ποιοι «σκοποί» τα οδηγούν στα Εξάρχεια και στα άλλα παρόμοια «στέκια» και τι είναι εκείνο που τα σπρώχνει στη βία και την εκδήλωση τόσης καταστροφικής μανίας με τις καταλήψεις κ.λπ. κ.λπ.; / Από ποια σπίτια ξεπορτίζουν κάθε βράδυ αυτά τα παιδιά; Ποιοι είναι οι γονείς τους [...]; Από ποια σχολεία βγήκαν [...]; Σε ποιο κοινωνικό περίγυρο ζουν, κινούνται και τρέφονται ψυχικά, ηθικά, πνευματικά; [...] / Το φαινόμενο είναι κοινωνικό, δεν το δημιούργησε η κυβέρνηση. [...]

Το κομβικό ερώτημα εδώ είναι το «Από ποια σπίτια ξεπορτίζουν κάθε βράδυ αυτά τα παιδιά [...] και ποιοι σκοποί τα οδηγούν στα Εξάρχεια και στα άλλα παρόμοια 'στέκια'» ή αλλιώς, όπως έλεγε ο κύριος του αποσπάσματος στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου, «*Τόσες πλατιές*

⁶⁹⁷ Foucault (2002), ό.π., σ. 33.

υπάρχουν, γιατί δεν πάτε εκεί για καφέ [και πάτε στα Εξάρχεια] με τους ανώμαλους και τους ναρκομανείς;». Σε απάντηση λοιπόν ενός κοινωνικού προβλήματος που εκφράζεται με χωρικούς όρους (γιατί εκεί και όχι αλλού), το κράτος, φυσιολογικά, μεθοδεύει μια λύση με χωρικά-πολεοδομικά εργαλεία.

Πριν όμως από αυτήν, ο κύριος ρόλος δόθηκε στους κατασταλτικούς μηχανισμούς, και ο ρόλος αυτός ήταν ιδιαίτερα σύνθετος στη διαδικασία της «προβληματοποίησης» των Εξαρχείων. Εν πρώτοις, ήταν φυσικά αρνητικός: δια των κατασταλτικών μηχανισμών και λειτουργιών του, το Κράτος προσπάθησε να *εκριζώσει* το συναρμολόγημα των Εξαρχείων, να το διαλύσει, να το απεδαφικοποιήσει οριστικά, παράλληλα αποθαρρύνοντας την υλική του ανανέωση και την επέκταση της επιρροής του. Ήταν όμως, παραδόξως ίσως, και θετικός: η διετής κατασταλτική εκστρατεία *παρήγαγε* με έναν τρόπο το ίδιο το πρόβλημα ως τέτοιο, ανέδειξε τις επικίνδυνες διαστάσεις και πλευρές του συναρμολογήματος, ερέθισε τα βίαια αντανακλαστικά του, το έβγαλε –όπως έλεγε ο «εξημερωμένος» αναρχικός μετά την υποτιθέμενη επιχείρηση κατά των πανκ-«στο δρόμο».

Παράλληλα όμως, με τη δολοφονία του Καλτεζά, η καταστολή άγγιξε και ένα είδος ορίου: το ταμπού του θανάτου, και μάλιστα ενός ανήλικου παιδιού, έκανε επείγουσα την ανάγκη ενεργοποίησης περισσότερο συναινετικών, βιοπολιτικών διαδικασιών διαχείρισης του ζητήματος. Τέτοιες διαδικασίες όντως τέθηκαν σε κίνηση και υπήρξαν αργές και, ως ένα βαθμό, «χωρίς υποκείμενο»: εννοούμε εδώ τη βαθμιαία ενσωμάτωση κάποιων υποπολιτιστικών πρακτικών, νοοτροπιών και υποκειμενικών μορφών έκφρασης του συναρμολογήματος στη διαμορφούμενη από τα τέλη της δεκαετίας του '80 οικονομία του *life-style* (απεδαφικοποίηση των εκφραστικών συνιστωσών του συναρμολογήματος). Χρειάζονταν όμως και θεαματικές, χωροχρονικά συγκεκριμένες, αναπαραστάσιμες και επικοινωνήσιμες χειρονομίες, με υπολογίσιμα και μετρήσιμα αποτελέσματα. Και αυτές ήταν εφικτές, ακριβώς όπως και η θεαματική καταστολή της οποίας αποτελούσαν το συμπλήρωμα, λόγω της χωρικής φύσης του συναρμολογήματος, που ήταν τοπικό, συγκεντρωμένο και οριοθετημένο. Η απεδαφικοποίηση των υλικών συνιστωσών του συναρμολογήματος έγινε λοιπόν με δύο συμπληρωματικές διαδικασίες: αν, στο μακροεπίπεδο τουλάχιστον, θεωρήσουμε τις βασικές υλικές συνιστώσες του συναρμολογήματος το *ανθρώπινο δυναμικό* του απ' τη μια και το *χωρικό υπόβαθρό* του απ' την άλλη, τότε το πρώτο στοχοποιήθηκε από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς και το δεύτερο από το σχέδιο πολεοδομικής ανάπλασης. Κοινός στόχος των δύο διαδικασιών δεν ήταν φυσικά η εξολόθρευση του υλικού περιεχομένου (παρά το ακραίο παράδειγμα του Καλτεζά), αλλά η *αποσύνδεση* των δύο βασικών του συνιστωσών μεταξύ τους (που αρκεί για να επιφέρει την κατάρρευση): απ' τη μια, η καταστολή στόχευε είτε στην ακούσια, βίαιη απομάκρυνση των σωμάτων (προσαγωγές, συλλήψεις, κ.λπ.) είτε στην εκούσια, προληπτική αποφυγή του χώρου εκ μέρους τους (για το φόβο επεισοδίων, προβλημάτων με την Αστυνομία, κ.λπ.) απ' την άλλη, η ανάπλαση στόχευε στη μετατροπή του αστικού περιβάλλοντος σε ακατάλληλο ή αφιλόξενο για την εκδίπλωση των εκφραστικών λειτουργιών του συναρμολογήματος (και άρα, κυριολεκτικά, στην απεδαφικοποίησή του).

Το γεγονός ότι οι διαδικασίες αυτές ήταν υπό μία έννοια συμπληρωματικές, δεν σημαίνει ότι σχεδιάστηκαν και αναλήφθηκαν από το ίδιο υποκείμενο ή με ενιαίο τρόπο. Οι διαφορετικοί

κρατικοί μηχανισμοί που ενεπλάκησαν στην εκτύλιξη των δύο αυτών σχεδίων δεν δρούσαν απαραίτητα από κοινού, ούτε εμπνέονταν από τα ίδια κίνητρα, ενώ οι αποκλίνουσες εκφραστικές τους συνιστώσες (ιδεολογικά σχήματα, επιχειρησιακές μέθοδοι, στόχοι, κ.λπ.) αποδείχθηκαν τελικά, όπως θα δούμε, καθοριστικές σε μεγάλο βαθμό για την έκβαση του πολεοδομικού εγχειρήματος. (Μια παραδειγματική κατασταλτική εκστρατεία, αρκετά πυκνή με την έννοια της συγκέντρωσης πολλών από τα παραπάνω χαρακτηριστικά, ήταν και αυτή με την οποία ασχοληθήκαμε στην προηγούμενη ενότητα με αφορμή τις μικρής κλίμακας οργανωμένες δράσεις για το πυρηνικό ατύχημα του Τσερνόμπιλ, η οποία εξαπολύθηκε λίγες μέρες πριν από την ανακοίνωση του σχεδίου ανάπλασης της περιοχής από το ΥΧΟΠ.)

15.1 Χώρος και βιοπολιτική

15.1.1 Μικρή ιστορία της πολεοδομίας

Τη σημασία των χωρο-χρονικών υλικιοτήτων για την εδραίωση της εξουσίας που σχετίζεται με την επικράτηση του καπιταλισμού έδειξε πρώτος ο Foucault. Στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας*, διατυπώνεται η έννοια της «βιο-εξουσίας», της εξουσίας πάνω στη ζωή, όπως αυτή διαμορφώνεται σταδιακά από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα (με το τέλος της κατά Foucault «κλασικής εποχής»). Πρόκειται για την ιστορική μεταστροφή του ενδιαφέροντος της εξουσίας από ένα καθεστώς παρακράτησης και υφαρπαγής προϊόντων, δουλειάς και αίματος, που συνοδευόταν από το κυριαρχικό δικαίωμα ζωής και θανάτου επί των υπηκόων, σε ένα καθεστώς προτροπής, ενίσχυσης, ελέγχου, προσαύξεσης και επιτήρησης, που αρθρώνεται ανάμεσα σε δύο πόλους: την *ανατομο-πολιτική του σώματος* και την *βιο-πολιτική του πληθυσμού*. Τις προϋποθέσεις λειτουργίας αυτής της εξουσίας, και εστιάζοντας κυρίως στον πρώτο πόλο –που αποτελεί όμως λογική προϋπόθεση του δεύτερου–⁶⁹⁸ ο Foucault τις είχε αναλύσει και παρουσιάζει ήδη στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*. Σε ό,τι έχει να κάνει με το χώρο, η οργάνωσή του είναι ακριβώς η πρώτη μέριμνα της πειθαρχικής εξουσίας για την κατανομή και την οργάνωση των σωμάτων, πριν και μαζί με τη χρονική τους καθυπόταξη με αώτερο σκοπό τη σύνθεση και τη συνεχή αύξηση των δυνάμεών τους⁷ η κοινωνική μηχανή της πειθαρχίας είναι ο *πανοπτισμός*,

⁶⁹⁸ Το δίπολο αυτό θα μπορούσε κανείς να αντιστοιχίσει εννοιολογικά στη διπλή κίνηση εξατομίκευση/ολοποίηση, από ιστορική άποψη ωστόσο μια τέτοια αντιστοιχίση θα ήταν βεβαιωμένη και χονδροειδής. Και αυτό γιατί, ενώ και οι δύο πόλοι είναι ήδη παρόντες στο αργό πέραςμα προς τη Νεωτερικότητα, ο καθοριστικός πόλος στη μετάβαση είναι ο πρώτος, με το δεύτερο να περιορίζεται, κατά κάποιο τρόπο, στο φόντο. Η «ανατομο-πολιτική του σώματος» είναι αυτή που χαρακτηρίζει, στην προσέγγιση του Foucault, την «πειθαρχική» κοινωνία της εγκαθίδρυσης του βιομηχανικού καπιταλισμού. Η «βιο-πολιτική του πληθυσμού» είναι εξαρχής παρούσα (γιατί οι εννοιολογικές της προϋποθέσεις είναι που επιτρέπουν τη «συσσώρευση» των σωμάτων σε «πλήθος») αλλά σχετικά ανενεργή, γιατί οι συνθήκες για την πλήρη λειτουργία της διαμορφώνονται από την απρόσκοπτη μικρο-λειτουργία του «σωματικού» πόλου. Για να χρησιμοποιήσουμε ένα άλλο δίπολο προσφιλές στον Foucault, το σχήμα «εξουσία/ γνώση», ο βιο-πολιτικός πόλος «εξουσιάζει» τον πληθυσμό, εκμεταλλευόμενο τις γνώσεις που ο ανατομο-πολιτικός πόλος έχει συσσωρεύσει. Έτσι, θα μπορούσε κανείς να πει ότι η «συσσώρευση των ανθρώπων» αποτελεί τη θεμελιακή κίνηση της βιο-πολιτικής, αλλά αυτή δεν εισέρχεται σε φάση πλήρους λειτουργίας παρά με τη στέρεη ιστορική παρουσία της μαζικής κοινωνίας, η διακυβέρνηση της οποίας όλο και απομακρύνεται από το πειθαρχικό μοντέλο, ώσπου η κοινωνία αυτή να χαρακτηριστεί «κοινωνία του ελέγχου». Βλ. και παρακάτω.

η αρχή λειτουργίας του οποίου στηρίζεται στη γνωστή αρχιτεκτονική επινόηση του Bentham: ένας κεντρικός πύργος, ένας δακτύλιος από διαπερατά στο φως κελιά· παρατηρητές εγκαθίστανται στον πύργο, αόρατοι στα κελιά, κρατούμενοι, άρρωστοι, μαθητές –σώματα που πρέπει να πειθαρχηθούν, να μάθουν, να επαναλάβουν, να προσλάβουν και να αποβάλουν συνήθειες, εντελώς και απόλυτα εκτεθειμένα στο βλέμμα του παρατηρητή· σταδιακά, το βλέμμα εσωτερικεύεται, στο όριο δε χρειάζεται καν παρατηρητής στον πύργο, τα έγκλειστα υποκείμενα αυτοπειθαρχούνται γιατί δεν μπορούν να ξέρουν πότε παρακολουθούνται και πότε όχι. Το Πανοπτικόν χρησιμεύει στον Foucault ως το πιο κρίσιμο εργαλείο για το πέρασμα στη σύγχρονη εποχή, όχι για τη σημασία του ή τη διάδοσή του ως αρχιτεκτονικό επινόημα, αλλά ως κοινωνική μηχανή. Από αυτό το σημείο και πέρα, η ανθρώπινη συμπεριφορά συλλαμβάνεται ως ρυθμίσιμη, ελέγξιμη, διαμορφώσιμη, καθοδηγήσιμη σε συγκεκριμένους σκοπούς. Πρόκειται για την ανατολή της *διακυβέρνησης* στη θέση της *κυριαρχίας*.

Στο «κατώφλι της βιολογικής νεωτερικότητας» που περιγράφει ο Foucault, τη στιγμή δηλαδή που «το είδος υπεισέρχεται ως ζητούμενο στις ίδιες του τις πολιτικές στρατηγικές»,⁶⁹⁹ η αρχιτεκτονική γίνεται πολιτική, με την έννοια ότι αναπτύσσεται ένα είδος αρχιτεκτονικού στοχασμού ως συνάρτηση των σκοπών και των τεχνικών της διακυβέρνησης των κοινωνιών –και έτσι γεννιέται η πολεοδομία: τα σχέδια πόλης καταστρώνονται πλέον με βάση μια νέα πολιτική γραμματεία και τα προβλήματα που αυτή θέτει –τον έλεγχο των επιδημιών και των εξεγέρσεων, την απρόσκοπτη εργασία, την ηθική οικογενειακή ζωή, κ.λπ..⁷⁰⁰ Πριν από αυτό το σημείο, η αρχιτεκτονική επιτελούσε προφανώς και πολιτικές λειτουργίες, αλλά με διαφορετικό τρόπο: η σχέση της με την εξουσία ήταν κυρίως *αναπαραστατική*, και ενέγραφε στο χώρο την *αρνητικότητα* της εξουσίας, την απαγορευτική και καταπιεστική της διάσταση. Η νεωτερικότητα της πολεοδομίας έγκειται λοιπόν ακριβώς στο ότι επινοείται για να υπηρετήσει μια εξουσία *απρόσωπη* αφενός, *θετική/παραγωγική* αφετέρου.

Από μία πρότερη φουκωική οπτική, στην προ-νεωτερική περίοδο η γνώση ταυτιζόταν με την αναπαράσταση, ενώ το πέρασμα στη νεώτερη σκέψη, με την καντιανή φιλοσοφία και τις «νέες εμπειρικές» της ζωής, της εργασίας και της γλώσσας, αποσυνδέει τη σκέψη από την αναπαράσταση και τη μετατρέπει σε «αναλυτική της περατότητας». Η περατότητα του «εμπειρικού-υπερβατικού διδύμου που λέγεται άνθρωπος» είναι «διπλά δεδομένη: πρώτον, ως *εμπειρικό αντικείμενο* της γνώσης (...) είναι εμπειρικά προσδιορίσιμο και μετρήσιμο ως τέτοιο· και δεύτερον, ως *υπερβατικό υποκείμενο* της γνώσης, από το γεγονός ότι και η ίδια η γνώση έχει τα όριά της».⁷⁰¹ Πράγματι, το κέντρο βάρους των αστικών συνθέσεων στον ευρωπαϊκό χώρο από το 17^ο στον 19^ο αιώνα υφίσταται σημαντικές μετατοπίσεις, παρότι το λεξιλόγιο μένει εν πολλοίς σταθερό. Συγκεκριμένα, «η χωρική σύλληψη του Ευρωπαϊκού Μπαρόκ συνάδει με τη μεταμεσαιωνική αποκήρυξη του στατικού σύμπαντος που υπαγορευόταν από τη θεολογία –ο κόσμος ως μια ακίνητη εξωτερική αντανάκλαση μιας εσώτερης τάξης. Με την Κοπερνίκεια στροφή από

---

⁶⁹⁹ Φουκώ (1982), ό.π., σ. 176.

⁷⁰⁰ Βλ. Φουκώ, Μ. (1987) «Χώρος, Γνώση και Εξουσία: Συζήτηση με τον Paul Rabinow τον Μάρτιο του 1982», στο *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, Αθήνα: Ύψιλον, σσ. 51-69.

⁷⁰¹ Δοξιάδης (1992), ό.π., σ. 105, η έμφαση προστέθηκε.

ένα γεω-κεντρικό σε ένα ηλιο-κεντρικό σύμπαν, ο κόσμος τώρα συλλαμβάνεται ως ένας απεριόριστος χώρος, ένα αντικείμενο που κινείται...».⁷⁰² Η πόλη στο Μπαρόκ σημαδεύεται από ένα δίκτυο μνημείων, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με εξίσου εντυπωσιακές λεωφόρους, που διευκολύνουν την κίνηση και απελευθερώνουν το βλέμμα: η μοναρχική εξουσία χαράσσεται στον ιστό της πόλης και, συμβολικά, τη συγκροτεί.

Η σημασία χρήσης του ίδιου λεξιλογίου στον αιώνα του Διαφωτισμού είναι πολύ διαφορετική, αφού η πόλη πια συνδέεται με τις αναπαραστάσεις του ανθρώπινου σώματος που ακολούθησαν τις ανακαλύψεις περί το κυκλοφορικό σύστημα: «[α]ντί να σχεδιάζει δρόμους χάριν της τελετουργικής προσέγγισης ενός αντικειμένου, ο σχεδιαστής του Διαφωτισμού έκανε την κίνηση αυτοσκοπό (...) Ο δρόμος ήταν [πια] ένας σημαντικός χώρος της πόλης (...), είτε διέτρεχε μια γειτονιά κατοικίας, είτε το τελετουργικό κέντρο της πόλης». Από εκείνη την εποχή προέρχεται ο παραλληλισμός δρόμου και αρτηρίας (αιμοφόρου αγγείου) και η σημασία του σχετίζεται με τη δημόσια υγιεινή: ήταν οι ιατρικές ανακαλύψεις που υπέβαλαν την ιδέα ότι «ο αέρας, το νερό και τα απορρίματα πρέπει να κινούνται απρόσκοπτα στους ανθρώπινους οικισμούς», και ότι γι' αυτό «απαιτούνταν προσεκτικός σχεδιασμός»⁷⁰³ –ήδη εισερχόμαστε στα χωράφια της βιο-εξουσίας.

Έναν αιώνα αργότερα, με τα «μεγάλα έργα» του βαρόνου Haussmann στο Παρίσι, είμαστε για τα καλά μέσα σε αυτά η επέμβαση σκόπευε (και σε γενικές γραμμές πέτυχε) μια σειρά στόχων: δημιουργία και αναβάθμιση των αστικών υποδομών, βελτίωση της δημόσιας υγιεινής, διευκόλυνση της κυκλοφορίας πεζών και οχημάτων, δημιουργία σύγχρονων περιοχών κατοικίας και επιχειρηματικών τομέων και ενίσχυση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας.⁷⁰⁴ Η βιο-πολιτική διάσταση είναι πλέον ξεκάθαρη και τότε, προς τι η χρήση του μπαρόκ λεξιλογίου; «Στην ηθελημένη συνέχεια ανάμεσα στα δημιουργήματα του απολυταρχισμού και [σε αυτά] της άρχουσας αστικής τάξης υπάρχει μια εναλλαγή τόνων. Η έντονη παρέμβαση του Βασιλιά Ήλιου προέρχεται από την αντίθεση ανάμεσα σε μια φιλόδοξη και σίγουρη σχεδίαση και σε μια εκτέλεση λειψή, που οφείλεται στην αστάθεια των οικονομικών και διοικητικών μέσων. Αυτή η ένταση τώρα αποδραματοποιείται με έναν αντίθετο συνδυασμό: ένα μηχανισμό λειτουργικό και αποτελεσματικό (...) και μια σεμνή σχεδίαση (...) [Αυτές οι εξελίξεις] αναγγέλλουν τη δυνατότητα ενός τοπίου ανοικτού, μεταβλητού, αχανούς, που κανένας δεν μπορεί να οικειοποιηθεί».⁷⁰⁵ Η αναπαράσταση πλέον απουσιάζει στη θέση της έχει εγκατασταθεί μια χωρική εξουσία αθόρυβη, επιστημονική, αποτελεσματική, ενεργητική.

Δεν υπάρχει ίσως ένα πεδίο ανίχνευσης των χαρακτηριστικών της βιο-εξουσίας περισσότερο προνομιακό από τη μοντερνιστική πολεοδομία. Η αποσύνδεση από την αναπαράσταση φτάνει

⁷⁰² Kostof, S. (1991), *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. London: Thames and Hudson, σ. 215.

⁷⁰³ Sennett (1994), ό.π., σσ. 264-65.

⁷⁰⁴ Ειδικά για το τελευταίο, στόχος ήταν η αποτροπή των οδοφραγμάτων και η εύκολη κίνηση του στρατού («οι σφαίρες δεν ξέρουν να στρίβουν στο πρώτο στενό δεξιά», έλεγε αξιωματούχος της εποχής –αναφ. στο Benevolo: 288) όπως σημειώνει ο Spiro Kostof, «η επιτυχία του Haussmann στην αντιμετώπιση αυτής της απειλής είναι προφανής, εάν σκεφτεί κανείς ότι, κατά τη διάρκεια της Κομμούνας του 1871, οι επαναστατικές εστίες βρίσκονταν σε περιοχές όπου δεν είχαν ασκηθεί *eventrements* –στη Montmartre, στην Belleville, στην Butte-aux-Calles». Βλ. Kostof, S. (1992) *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*, London: Thames and Hudson, σ. 266.

⁷⁰⁵ Benevolo, L. (1997) *Η Πόλη στην Ευρώπη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 292-94.

στα άκρα με την αναζήτηση των ‘αγνών’ μορφών και σχημάτων, και η βιο-πολιτική διάσταση είναι το κύριο μέλημα των θεωρητικών αναζητήσεων του μοντερνισμού, όπως εκφράστηκε από τα περισσότερα CIAM, με αποκορύφωμα τη «Χάρτα των Αθηνών», η οποία ομαδοποιούσε τις αστικές λειτουργίες σε τέσσερις περιοχές (κατοικία, εργασία, αναψυχή, κυκλοφορία) και προέτρεπε σε αυστηρό λειτουργικό διαχωρισμό μεταξύ τους, ιεραρχούσε τους κυκλοφοριακούς αγωγούς προς όφελος της ταχύτητας και της αποτελεσματικότητας, αλλά και της ασφάλειας και ηρεμίας των πεζών, προωθούσε το πρότυπο των «ψηλών, αραιοκτισμένων πολυκατοικιών» εν μέσω πρασίνου προς όφελος της υγείας και της ποιότητας ζωής. Το ρητό πρότυπο λειτουργίας της πόλης είναι αυτό της μηχανής: ο στόχος, η εξασφάλιση της ομαλής αναπαραγωγής του αστικού πληθυσμού.

Πρόκειται για την αποκρυσταλλωμένη μορφή της νεωτερικής χωρικής μήτρας, για την αυθεντικά νεωτερική χωρική μορφή: ο χώρος γίνεται ένα αφηρημένο μέγεθος που ποσοτικοποιείται, μετρίεται, διαιρείται και κατακερματίζεται με ακραία ορθολογικό τρόπο, για την εξασφάλιση της μέγιστης απόδοσης και χωρητικότητάς του, κι έπειτα κατοικείται από εξίσου αφηρημένες έμβιες μονάδες, των οποίων οι κινήσεις, οι χρονισμοί, οι τρόποι ζωής κανονικοποιούνται και κατευθύνονται με τον πιο αυστηρό τρόπο, ο οποίος παρ’ όλα αυτά δεν είναι αυθαίρετος: προκύπτει από τη συνεχή επεξεργασία επιστημονικών δεδομένων, από αδιάκοπη συλλογή και παραγωγή γνώσεων, από ενδελεχή παρατήρηση, από προσεκτική μοντελοποίηση. Το Κράτος είναι, στη συγκεκριμένη ιστορική φάση, ο εντολέας και ο ρυθμιστής αυτού του εγχειρήματος, που τακτοποιεί τον πληθυσμό σε ρυθμό και κλίμακα χωρίς προηγούμενο (και η *ειδική σχέση* του Κράτους με αυτή τη φάση της χωρικής/ οικονομικής/ κοινωνικής εξέλιξης έχει μεγάλο ενδιαφέρον και θα μας απασχολήσει στη συνέχεια). Προφανώς, εδώ πετυχαίνει με ένα σμπάρο πολλά τρυγόνια: ανάπτυξη της μαζικής βιομηχανικής παραγωγής στον κατασκευαστικό τομέα, τόνωση της οικονομίας για να ξεπεραστεί η μεσοπολεμική κρίση υπερσυσσώρευσης (επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο, υποδομές, κ.λπ.)⁷⁰⁶, απορρόφηση της κοινωνικής δυσaréσκειας (και υπό την «κομμουνιστική απειλή») μέσω της παροχής μαζικής στέγης, κ.λπ. Πολλές ερμηνείες έχουν δώσει το πρωτείο σε αυτή ή την άλλη πλευρά: μήπως όμως είναι η βιο-πολιτική διάσταση του φαινομένου που προσφέρει το κλειδί για τη σφαιρικότερη κατανόηση του μοντερνιστικού χωρικού προβλήματος; Δεν είναι αυτή που ώθησε πολλούς βιομηχάνους του 19^{ου} αιώνα στο σχεδιασμό και την κατασκευή πόλεων για την παροχή κατοικίας και υπηρεσιών στους εργάτες των εργοστασίων τους και τις οικογένειές τους, ακόμη κι όταν ο συνδικαλισμός ήταν στα σπάργανα;

---

⁷⁰⁶ Η ανάπτυξη παγίου κεφαλαίου αποτελεί, μαζί με το «καταναλωτικό απόθεμα» (consumption fund), το λεγόμενο «δευτερογενή κύκλο» του κεφαλαίου. Πρόκειται βασικά για το χτισμένο περιβάλλον που προορίζεται για παραγωγικές και καταναλωτικές δραστηριότητες. Για να δημιουργηθούν κεφαλαιακές ροές προς το «δευτερογενή κύκλο», πρέπει να υπάρχει πλεόνασμα τόσο κεφαλαίου όσο και εργατικής δύναμης, δηλαδή τάση προς υπερσυσσώρευση. Ακόμα κι έτσι όμως, οι μεμονωμένοι κεφαλαιοκράτες, κινούμενοι από ατομικό συμφέρον και υποσκάπτοντας την ομαλή λειτουργία του συστήματος, δύσκολα θα επενδύσουν στο «δευτερογενή κύκλο». Έτσι, «μια γενική συνθήκη για τη δημιουργία κεφαλαιακών ροών προς το δευτερογενή κύκλο είναι (...) η ύπαρξη μιας λειτουργούσας κεφαλαιαγοράς και ενός κράτους προτιθέμενου να χρηματοδοτήσει και να εγγυηθεί μακροχρόνια, μεγάλης κλίμακας έργα για τη δημιουργία του χτισμένου περιβάλλοντος». Harvey (1989), ό.π., σσ. 64-5 (η έμφαση προστέθηκε).

Στις πόλεις αυτές διαφαίνεται καλύτερα η διάσταση της βιο-εξουσίας που ο Foucault αποκαλούσε «ποιμαντική» (επειδή, όπως στους παλιούς χριστιανικούς θεσμούς, αφενός ενδιαφέρεται για *κάθε άτομο χωριστά*, και όχι μόνο για το σύνολο της κοινότητας, και αφετέρου συνεπάγεται έναν έλεγχο και μια γνώση και των πιο ασήμαντων συνηθειών, αλλά και της *συνείδησης*, του ποιμνίου): «[α]υτές οι πρότυπες πόλεις ήταν τα πνευματικά τέκνα ιδεαλιστών πρωτοπόρων της βιομηχανίας που ανέλαβαν έναν πατρικό ρόλο επί του εργαζόμενου γι' αυτούς πληθυσμού. Επωμίστηκαν την ευθύνη για τη φυσική και ηθική ευεξία του εργάτη, προσπαθώντας να τον κρατήσουν νηφάλιο, έντιμο και παραγωγικό». ⁷⁰⁷ Η πρότυπη εργατούπολη της Saltaire, για παράδειγμα, χαρακτηριζόταν από απόλυτο διαχωρισμό των χρήσεων και ιεράρχησή τους (εργοστάσιο–εκκλησία–ινστιτούτο–σχολικό συγκρότημα–κατοικίες), απόλυτη ομοιομορφία των κατοικιών, ενώ οι οδικές χαράξεις ήταν ευθύγραμμες και κάθετες μεταξύ τους. Η ζωή στη Saltaire κατευθυνόταν από ίδρυμα σε ίδρυμα: σχολείο (με αυστηρό διαχωρισμό με βάση το φύλο), ινστιτούτο (συνδυασμός τεχνικής σχολής, εντευκτηρίου και ψυχαγωγικού κέντρου –οι μπυραρίες στην πόλη απαγορεύονταν), εργοστάσιο και γηροκομείο (που περιέθαλπε μόνο τους «αφοσιωμένους και ηθικούς» εργάτες). Ο Foucault παρατηρεί πως η εργατούπολη του 19^{ου} αιώνα

...συναρθρώνει, κατά κάποιο τρόπο κάθετα, τους πειθαρχικούς μηχανισμούς ελέγχου των σωμάτων, με το χωρισμό της πολιτείας σε τετράγωνα, με την κατάτμησή της θα λέγαμε, με τον εντοπισμό των οικογενειών (η καθμία σε ένα σπίτι) και των ατόμων (το καθένα σε ένα δωμάτιο). Κατάτμηση, δυνατότητα παρατήρησης των ατόμων, τυποποίηση των συμπεριφορών, αυθόρμητος υπό μία έννοια αστυνομικός έλεγχος που ασκείται από την ίδια τη χωροταξία της πόλης. (...) Και στη συνέχεια, έχουμε μια σειρά ρυθμιστικούς μηχανισμούς που αφορούν τον πληθυσμό (...). Συστήματα ασφάλισης-περίθαλψης ή ασφάλισης-γήρατος· κανόνες υγιεινής που εξασφαλίζουν τη βέλτιστη μακροβιότητα του πληθυσμού· πιέσεις που η ίδια η οργάνωση της πόλης ασκεί επί της σεξουαλικότητας, άρα επί της αναπαραγωγής· (...) φροντίδα που προσφέρεται στα παιδιά· σχολική εκπαίδευση, κ.λπ. ⁷⁰⁸

Εδώ έχουμε μια ισορροπία μεταξύ ανατομο-πολιτικού πειθαρχικού και βιο-πολιτικού ελεγκτικού πόλου. Η μοντερνιστική πόλη αποτελεί την πολεοδομική έκφραση της βιο-εξουσίας: τη στιγμή που οι προβλέψεις, οι στατιστικές εκτιμήσεις, τα συνολικά μέτρα υπερισχύουν· η φροντίδα δίνεται στη διατήρηση του μέσου όρου, στην επιβολή ομοιόστασης· οι βιολογικές διεργασίες του ανθρώπου περισσότερο ρυθμίζονται παρά πειθαρχούνται, όπως και ο κοινωνικός του χρόνος. Η χωροχρονική τμηματικότητα αποτυπώνεται στον αστικό χώρο με τη μορφή εξειδικευμένων ζωνών δραστηριότητας (εργασία, κατοικία, μεταφορές, ελεύθερος χρόνος...), που όμως σχεδιάζονται ή αναπτύσσονται για να λειτουργούν απρόσκοπτα ως σύνολο με την αποτελεσματικότητα μιας μηχανής. Οι διαφορές ανάμεσα στο πιο «λόγιο», τυπικά μοντερνιστικό ευρωπαϊκό μοντέλο (του κεντρικού σχεδιασμού) και το πιο ατομικιστικό/καταναλωτικό αμερικανικό (της προαστιοποίησης) είναι δευτερεύουσες: και οι δύο παραλλαγές είχαν ως διπλό αποτέλεσμα, α) τη διάλυση των αστικών κέντρων ως πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών τόπων και β) την παρακμή των υπαρχόντων αστικών ιστών και την κατασκευή

⁷⁰⁷ Kostof (1991), *όπ.π.*, σ. 169.

⁷⁰⁸ Foucault (2002), *όπ.π.*, σσ. 308-9.

μεγαδομών-νησιών σε αχανείς, άδειους χώρους και τη μαζική παραγωγή απρόσωπων κατοικιών· επίσης, και οι δύο παραλλαγές είχαν την προϋπόθεση ο χρήστης της πόλης να παραμένει ο «μέσος άνθρωπος» με στατιστικά προβλέψιμη και ρυθμίσιμη συμπεριφορά.

Η αμφισβήτηση αυτού του μοντέλου ξεκίνησε ήδη από τη δεκαετία του 1950 και κορυφώθηκε την επόμενη, και έγινε από πολλές διαφορετικές πλευρές: αρχικά ως καλλιτεχνική αναζήτηση εναλλακτικών μορφών υποκειμενικότητας και επιβεβαίωσης της ατομικότητας, αργότερα ως φιλοσοφική, κοινωνιολογική ή ρητά πολεοδομική κριτική.⁷⁰⁹ Η στροφή που ακολούθησε τις δεκαετίες 1970-80 έφερε στο προσκήνιο «τα πολεοδομικά υποδείγματα του ιστορικισμού, του τοπικισμού, της 'θεματικής' και της αμυντικής πολεοδομίας», που επιχειρήσαν να ικανοποιήσουν «την επιθυμία για [επιστροφή στην] κοινότητα και ασφάλεια αφενός, και για έξαψη του ενδιαφέροντος και περιπέτεια αφετέρου, όλα τους στοιχεία που θεωρήθηκε ότι έλειπαν από τη μοντερνιστική πολεοδομία».⁷¹⁰ Φυσικά, η στροφή αυτή συνδεόταν με την κρίση του φορντικού μοντέλου συνολικά, και την ανάδυση του λεγόμενου μετα-φορντικού υποδείματος παραγωγής και κατανάλωσης και σήμαινε μια συνολική αναδιοργάνωση του χωροχρονικού βιωματικού πλαισίου των κοινωνικών υποκειμένων,⁷¹¹ παραμένοντας φυσικά βιοπολιτική, αν και με πιο εντατικούς, λεπτοφυείς και κρύφιους/μοριακούς τρόπους από τα μεγαλεπίβολα σχέδια του μοντερνισμού.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η ανάπλαση των Εξαρχείων όπως επιχειρήθηκε ενσωμάτωνε τέτοια «μεταμοντέρνα» χαρακτηριστικά (επιθυμώντας να κινητοποιήσει ιστορικοστικά εκφραστικά μέσα, επιχειρώντας να αλλάξει το κοινό απεύθυνσης της περιοχής με χρήση «θεματικών» κ.ο.κ.), με φόντο ένα περιορισμένης κλίμακας βιοπολιτικό πείραμα: την αλλαγή του κοινωνικού/εκφραστικού περιεχομένου μιας γειτονιάς της πόλης. Πριν όμως, οφείλουμε λίγα λόγια για την ειδική μορφή που πήρε η παραγωγή του χώρου στη μεταπολεμική Ελλάδα και τη σχέση της με τη συγκεκριμένη εξουσιαστική συναρμολόγηση που τη χαρακτήρισε.

15.1.2 Το μεταπολεμικό σύστημα γης-οικοδομής ως κοινωνική ρύθμιση

Είναι γεγονός πως, από όσα συζητήσαμε στην προηγούμενη ενότητα, ελάχιστα είναι αυτά που αφορούν την περίπτωση της Αθήνας, παρότι αυτή έδωσε το όνομά της στο κείμενο που συνόψισε τις εργασίες του πιο διάσημου από τα Διεθνή Συνέδρια Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, του περίφημου 4ου CIAM του 1933.⁷¹² Ο λόγος είναι πως τα συμπεράσματα του Συνεδρίου για την «Λειτουργική Πόλη» άρχισαν να εφαρμόζονται πρακτικά μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε

---

⁷⁰⁹ Για έναν ενδεικτικό κατάλογο τέτοιων κριτικών κειμένων που θρηνούσαν για τη «μοναξιά» του σύγχρονου ανθρώπου ή/και την απώλεια των κέντρων των πόλεων από αισθητική, κοινωνική και ψυχολογική άποψη, βλ. Ellin, N. (1999) *Postmodern Urbanism*. New York: Princeton Architectural Press, σ. 14.

⁷¹⁰ Όπ.π., σ. 1.

⁷¹¹ Βλ. σχετικά Harvey, D. (1990) *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, ιδίως σσ. 66-98, 141-88, 338-42.

⁷¹² Για μια περίληψη των βασικών θέσεων της «Χάρτας των Αθηνών», βλ. Σακελλαρόπουλος, Χ.Π. (2003), *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική και Πολιτική της Αστικής Ανοικοδόμησης: Αθήνα 1945-1960*. Αθήνα: ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών/Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 142-46.

οι τεράστιες ανάγκες για αναπλήρωση του κατεστραμμένου οικιστικού αποθέματος συνδυάστηκαν με την κεντρική οικονομική πολιτική ενίσχυσης της ζήτησης με τη βοήθεια μεγάλων κρατικών επενδύσεων για πλήρη ενεργοποίηση της βιομηχανικής παραγωγής,⁷¹³ ενώ στην Ελλάδα προωθήθηκε ένα πολύ διαφορετικό μοντέλο παραγωγής χώρου, παρά τις ομοιότητες του γενικού αναπτυξιακού υποδείγματος με τις άλλες χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας.

Καταρχάς, οι ανάγκες της Ελλάδας για αποκατάσταση του κατεστραμμένου οικοδομικού αποθέματος ήταν οι μεγαλύτερες από όλες τις συμμαχικές χώρες: ήδη από το 1946, οι κατεστραμμένες οικοδομές υπολογίζονταν σε 409.000 επί συνόλου 1.721.000 που είχαν απογραφεί το 1940 (24%). Από αυτές, το 82% είχε καταγραφεί σε οικισμούς με πληθυσμό μέχρι 1.000 κατοίκους.⁷¹⁴ Σε αυτή την πρωτοφανή καταστροφή, πρέπει κανείς να συνυπολογίσει και αυτές που υπέστησαν οι αγροτικοί οικισμοί κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε, ιδίως από τον εθνικό στρατό, ο οποίος παράλληλα προέβη και στον βίαιο εκτοπισμό μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού σε αστικά στρατόπεδα.⁷¹⁵ Οι επιχειρήσεις αυτές είχαν ως φαινομενικό κίνητρο την αποστέρηση των ομάδων του ΕΑΜ από τα απαραίτητα αποθέματα τροφής αλλά, όπως και η συνέχιση της κρατικής τρομοκρατίας στην ύπαιθρο μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1950 τουλάχιστον, δεν μπορούν να αποδοθούν μόνο στην στρατιωτική αναγκαιότητα, την πολιτική εχθρότητα –όπως και η παντελής αδιαφορία του κράτους για ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων οικισμών δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στην οικονομική ή διοικητική αδυναμία: όλα αυτά αποτελούσαν παράλληλα, και κυρίως, την υλοποίηση ενός σχεδίου βίαιης απεδαφικοποίησης του αγροτικού πληθυσμού από τη γη του ως φυσικού μέσο παραγωγής και επανεδαφικοποίησής του στα αστικά κέντρα στο ρόλο του εργατικού αποθέματος σε μια προϊούσα διαδικασία εκβιομηχάνισης.

Αυτή η τελευταία ήταν φανερή ως πρόθεση σε όλα τα κρατικά κείμενα οικονομικής πολιτικής της περιόδου, με εξέχον παράδειγμα την «Έκθεση επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος» του Κ. Βαρβαρέσου (1951), αλλά και φυσικά στις χρηματοδοτήσεις, τη νομοθεσία και την κατασκευή κρίσιμων έργων, που συνολικά εξυπηρετούσαν τις γενικές κατευθύνσεις που είχαν επιβάλει οι ΗΠΑ μέσω του εν εξελίξει «Σχεδίου Μάρσαλ».⁷¹⁶ Η «Έκθεση Βαρβαρέσου» είναι βέβαια διάσημη για την προώθηση της ιδιωτικής οικοδομικής δραστηριότητας ως

⁷¹³ Προφανώς υπήρχαν διαφορές στους τρόπους που προσέγγισαν το θέμα οι διάφορες δυτικοευρωπαϊκές χώρες (και οι ΗΠΑ), οφειλόμενες σε ένα σύνθετο σύνολο παραγόντων. Ωστόσο, οι ομοιότητες σαφώς υπερτερούν, τόσο σε επίπεδο παραγόμενων μορφών, ειδικά σε ό,τι αφορά το ευρωπαϊκό υπόδειγμα, όσο και σε επίπεδο «διαγραμματικής» σχέσης του καθεστώτος παραγωγής χώρου με τις γενικότερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Για τις περιπτώσεις Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας, βλ. ό.π., σσ. 171-248.

⁷¹⁴ Βλ. ό.π., σσ. 265-67.

⁷¹⁵ Βλ. Σαρηγιάννης, Γ. (2000) *Αθήνα 1830 – 2000: Εξέλιξη, Πολεοδομία, Μεταφορές*. Αθήνα: Συμμετρία, σσ. 140-41. Στο τέλος του Εμφυλίου το 1949, ο εκτοπισμένος εντός Ελλάδας πληθυσμός υπολογιζόταν σε άνω των 700.000 ατόμων.

⁷¹⁶ Για την «έκθεση Βαρβαρέσου» βλ. ό.π., σσ. 146-49. Για τις αμερικανικές αποστολές, τις προθέσεις και τον ρόλο τους, βλ. συνοπτικά ό.π., σσ. 136-41. Για το θεσμικό πλαίσιο που συστήθηκε ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, και προοιωνιζόταν μια ανάπτυξη με οιονεί αποικιοκρατικούς όρους εξάρτησης από το ξένο κεφάλαιο, βλ. Αντωνοπούλου, Σ. (1991) *Ο Μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας και το Οικιστικό Φαινόμενο 1950-1980*. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 55-60.

πανάκειας τόσο για την επίλυση του οξέος στεγαστικού προβλήματος όσο και για την άμεση αναθέρμανση της ελληνικής οικονομίας. Παρά τις αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν με βασικό επιχείρημα την «αντιπαραγωγικότητα» του οικοδομικού τομέα,⁷¹⁷ οι θέσεις του Βαρβαρέσου αποτέλεσαν οδηγό για τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση. Η τελευταία βασίστηκε σε αδρές γραμμές, αφενός στην εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης της αστικής γης, μέσω τόσο της αύξησης όλων των συντελεστών δόμησης, κάλυψης, ύψους κ.λπ., όσο και της ανεξαρτητοποίησής τους από τη γεωμετρική σχέση του κτηρίου με τους κενούς/κοινόχρηστους χώρους γύρω του,⁷¹⁸ και αφετέρου στο σύστημα της «αντιπαροχής», που ενεργοποίησε έναν τεράστιο εκτατικά και εντατικά μηχανισμό ανοικοδόμησης χωρίς την εμπλοκή μεγάλων ιδιωτικών κεφαλαίων και χωρίς την παραμικρή οικονομική συμμετοχή του κράτους,⁷¹⁹ επιτρέποντας ταυτόχρονα την εντατική εκμετάλλευση των υπαρχόντων οικοπέδων, οσοδήποτε μικρών.

Ο παραπάνω μηχανισμός με τα ειδικά χωρικά και οικονομικά του χαρακτηριστικά ανέπτυξε πολύ γρήγορα μια λειτουργία αυτοτροφοδοτούμενης αναπαραγωγής: δύσκολα άντεχε η μονοκατοικία που έμενε μόνη ανάμεσα σε πολυκατοικίες που την απέκοπταν από τον φυσικό φωτισμό, όπως επίσης δύσκολα ο ιδιοκτήτης της δεν υπέκυπτε στον πειρασμό της εξασφάλισης ενός ενοικίου ή μελλοντικής στέγης στα παιδιά του. Επίσης, λειτούργησε όχι μόνο για τα μικρομεσαία και ανώτερα στρώματα που αντικατέστησαν τις μονοκατοικίες τους των αστικών κέντρων με κάποια διαμερίσματα, αλλά και για τους φτωχούς «φυγάδες της υπαίθρου» που κατέκλυζαν κατά δεκάδες χιλιάδες την περιαιστική γη –στην περίπτωση της Αθήνας, τη δυτική πλευρά του λεκανοπεδίου. Εκεί, αναδύθηκε ένας παράλληλος μηχανισμός «αυθαίρετης» δόμησης, που βασίστηκε αφενός στην «κατάτμηση της παλιάς αγροτικής και κτηνοτροφικής ιδιοκτησίας» και αφετέρου στην ανάπτυξη κυκλωμάτων «δομημένων τόσο σε ροή χρήματος και μικροδωροδοκιών [...] όσο και σε πολιτικές δεσμεύσεις σε κάθε μορφής εξουσία»,⁷²⁰ ο οποίος όμως δεν εμπόδιζε την ανάπτυξη του χώρου σύμφωνα με το κυρίαρχο παράδειγμα σε δεύτερο χρόνο, με την εκ των υστέρων «ένταξη» των εν λόγω περιοχών (που αναπτύσσονταν με ιλιγγιώδεις ρυθμούς και αυξήσεις πληθυσμού της τάξης του 200% ανά δεκαετία) στο σχέδιο πόλης.

Όπως σημειώνει ο Δ.Ν. Καρύδης, η νόμιμη και η παράνομη οικοδομική δραστηριότητα είχαν παραπληρωματική σχέση, σαν «τα δύο πρόσωπα του Ιανού», επιφέροντας μια «σύγκλιση των ακραίων κοινωνικών στρωμάτων προς τον σχετικά ομοιογενή μικροαστικό τρόπο ζωής» με κομβικό στοιχείο την τυπική εμπορική πολυκατοικία και εξαιρετικά αρνητικές συνέπειες αναφορικά (μεταξύ άλλων) με τη συλλογική μνήμη, τη δημιουργική συλλογική ζωή και την

---

⁷¹⁷ Βλ. σχετικά ό.π., σσ. 126-30.

⁷¹⁸ Για μια σύντομη σύγκριση των οικοδομικών και πολεοδομικών ρυθμίσεων που ίσχυαν προ- και μετα-πολεμικά, βλ. Σακελλαρόπουλος, ό.π., σσ. 365-79. Για μια εξαντλητική ανάλυση του ΓΟΚ του 1955 σε σχέση με αυτόν του 1929, βλ. ό.π., σσ. 293-364.

⁷¹⁹ Για μια αναλυτική ποσοτική σύγκριση της ιδιωτικής και της δημόσιας δραστηριότητας στην οικοδομική δραστηριότητα, βλ. Αντωνοπούλου, ό.π., σσ. 175-76. Για τη δραστηριότητα των μεγάλων κατασκευαστικών εταιρειών ιδίως σε σχέση με την μικρής κλίμακας παραγωγή κατοικιών, σσ. 166-67.

⁷²⁰ Σαρηγιάννης, ό.π., σσ. 160-61.

επαφή με το φυσικό περιβάλλον.⁷²¹ Η κριτική που ασκεί ο Καρύδης είναι εύλογη και βάσιμη: όπως επισήμαινε η Σ. Αντωνοπούλου, η παραγωγή κατοικίας με τους όρους που σχηματικά περιγράψαμε λειτούργησε ως μηχανισμός κατανομής εισοδημάτων προς τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα (παρά την προλεταριοποίηση που επέφερε η βίαιη εκβιομηχάνιση και παρά την αντιλαϊκή πολιτική που ακολουθήθηκε στο σύνολο της μετεμφυλιακής περιόδου), δημιούργησε παραγωγική απασχόληση και μια ολοκληρωμένη παραγωγική βάση και ενεργοποίησε την ελληνική οικονομία ευρύτερα, δεσμεύοντας παραγωγικά τις αποταμιεύσεις και προσελκύοντας συνάλλαγμα από τον διογκούμενο μεταναστευτικό πληθυσμό στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης (και ιδίως τη Δυτ. Γερμανία).⁷²² Κι αν όλα αυτά ακούγονται θετικά από την άποψη της διατήρησης μιας ορισμένης μορφής κοινωνικής συνοχής και οικονομικής ανάπτυξης, και πέρα από την (αναμφίβολη) περιβαλλοντική και (την όποια) αισθητική υποβάθμιση επέφερε, το μεταπολεμικό υπόδειγμα γης-οικοδομής λειτούργησε πρωτίστως ως ένα συναρμολόγημα ιδεολογικής και οικονομικο-κοινωνικής αιχμαλώτισης, που έτεινε να εκταθεί σχεδόν στα όρια του κοινωνικού και ενεργοποίησε τροπικότητες όπως η χειραγώγηση, η αποπλάνηση ή η πειθώ (στην περίπτωση κυρίως της «νόμιμης» οικοδομικής δραστηριότητας), οι οποίες όμως συχνά εναλλάσσονταν (κυρίως στην «παράνομη» οικοδομική δραστηριότητα) με τον καταναγκασμό.

Μπορεί κανείς να πει πως το δέλεαρ του «κεραμιδιού πάνω απ' το κεφάλι» έπαιξε στη μετεμφυλιακή περίοδο για ευρύτατα λαϊκά στρώματα έναν ρόλο αντίστοιχο των «πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων» –που αποτέλεσαν ένα από τα βασικά υλικά/εκφραστικά μέσα του συναρμολογήματος επιτήρησης/καταναγκασμού που χαρακτήρισε την ίδια περίοδο. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η υπαγόρευση των κεντρικών επιλογών της μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής της Ελλάδας από τις ΗΠΑ αποτελούσε τη μία μόνο πλευρά του σχεδιασμού τους για τη διασφάλιση της γεωπολιτικής θέσης της χώρας στον διαμορφούμενο διπολικό παγκόσμιο χάρτη: η άλλη ήταν φυσικά η βίαιη καταστολή των σοσιαλιστικών ιδεωδών που άγγιζαν, όπως είχε δείξει η εμπειρία του Εμφυλίου, περίπου τον μισό ελληνικό πληθυσμό, αν και προφανώς σε διάφορους βαθμούς συνειδητότητας και με διάφορους τρόπους ιδεολογικοπολιτικής ένταξης.

Έτσι, μεγάλο μέρος της αμερικανικής βοήθειας για τη μεταπολεμική «ανοικοδόμηση» του ελληνικού κράτους είχε να κάνει με τον εμπλουτισμό της προϋπάρχουσας αντικομμουνιστικής πολιτικής τεχνολογίας⁷²³ με τη νομοθεσία (σε πολλές περιπτώσεις κατά λέξη) και την τεχνογνωσία «ελέγχου νομιμοφροσύνης» και «εθνικής ασφάλειας» του παράλληλα αναπτυσσόμενου Μακαρθισμού. Χωρίς να έχουμε εδώ το χώρο ή την πρόθεση να επεκταθούμε σε αυτό το τεράστιο ζήτημα, απλώς επισημαίνουμε μια ενδιαφέρουσα αναλογία ανάμεσα στον αντικομμουνιστικό μηχανισμό και τη διαδικασία αστικοποίησης της περιόδου:

⁷²¹ Καρύδης, Δ.Ν. (1991) *Ανάγνωση Πολεοδομίας: Η Κοινωνική Σημασία των Χωρικών Μορφών*. Αθήνα: Συμμετρία, σ. 329-30.

⁷²² Αντωνοπούλου, όπ.π., σσ. 259-64.

⁷²³ Η αντικομμουνιστική νομοθεσία στην Ελλάδα είχε προϊστορία από το 1919 (ένα μόλις χρόνο μετά την ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος), ενώ εντάθηκε την πενταετία 1928-1932. Τα νομικά και διοικητικά μέτρα συνοδεύτηκαν από την ανάπτυξη ειδικών μηχανισμών επιτήρησης και αναπτύχθηκαν σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα πολιτικής τεχνολογίας από το καθεστώς Μεταξά. Βλ. Samatas, M. (2004) *Surveillance in Greece: From Anticommunist to Consumer Surveillance*. New York: Pella, σσ. 17-20.

- Βασικό μοχλό πίεσης του πρώτου αποτελούσε η οικονομική ανέχεια και η υψηλή ανεργία της πρώτης ιδίως μεταπολεμικής περιόδου, που καθιστούσε «το 1951, το ένα τρίτο του ελληνικού πληθυσμού ολικά ή μερικά εξαρτημένο από κάποιο κρατικό μισθό ή επίδομα», για τη διατήρηση του οποίου ο υπάλληλος/δικαιούχος «έπρεπε να απέχει από οποιαδήποτε έκνομη (σ.σ.: αντικαθεστωτική) δραστηριότητα, να αποκόψει όλους τους αριστερούς συγγενείς ή φίλους του, και να βρει τρόπους να αποδείξει την εθνικοφροσύνη του ίδιου και της οικογένειάς του, συνεργαζόμενος με την αστυνομία». Είναι φανερό πως η (πολλές φορές απαραίτητη για την επιβίωση) απασχόληση στον ή επιδότηση από τον δημόσιο τομέα ήταν ουσιαστικά «μια μορφή εκβιασμού/ρουσφετιού που παραχωρούνταν σε αντάλλαγμα της αντικομμουνιστικής νομιμοφροσύνης». ⁷²⁴
- Σε ό,τι αφορά τη δεύτερη, και ιδίως την αυθαίρετη δόμηση που «απευθυνόταν» στον «εφεδρικό βιομηχανικό στρατό που συνέρρεε στις πόλεις» και σε μεγάλο μέρος του βίαια εκριζωμένου αγροτικού πληθυσμού, δηλαδή ακριβώς στα πιο εκτεθειμένα στην κομμουνιστική επιρροή κοινωνικά στρώματα, «το κράτος φάνηκε μεγαλόθυμο [...] και ανεκτικό, κατά περίπτωση και μόνο υπό τους όρους που το ίδιο έθετε: υποταγή στον πολιτικό και οικονομικό καταναγκασμό», δηλαδή μετατροπή του ενδιαφερόμενου/εκβιαζόμενου πληθυσμού σε «εθνικόφρων» πολιτική πελατεία και συναίνεση στους καθόλου ευνοϊκούς όρους εργασίας του. ⁷²⁵

Φυσικά, τα αποτελέσματα της μεταπολεμικής αστικής ανάπτυξης δεν ήταν μονοσήμαντα: όπως σημειώνουν οι Μακρυγιάννη και Τσαρδάρογλου, παρά την επιτυχία της, η διαχείριση των μετεμφυλιακών ταξικών και κοινωνικών συγκρούσεων μέσω της χαρακτηριστικής αυτής διαδικασίας αστικοποίησης είχε και παράπλευρες χωρικο-πολιτικές επιπτώσεις που ήταν μάλλον ασύμβατες με την επιθυμούμενη κοινωνική ρύθμιση. Αναφορικά με την «παράνομη» πλευρά της (και μένουμε και πάλι στην Αθήνα), οι «εκτεταμένες προλεταριακές εργατικές γειτονιές-παραγκουπόλεις» της δυτικής πλευράς, «σε συνδυασμό με τις παλιότερες προσφυγικές γειτονιές [...] και τις παραδοσιακές γειτονιές της εργατικής τάξης [...] δημιουργούν ένα πλέγμα εδαφών με έντονη ταξική συνείδηση», από το οποίο θα ξεπηδήσουν «οι πρώτες απεργίες της δεκαετίας του '60 [...] καθώς και οι μαχητικές διαδηλώσεις των Ιουλιανών το 1965». ⁷²⁶ Μέρος της κρατικής απάντησης ήταν ακριβώς οι νομιμοποιήσεις και η ένταξη των συνοικιών αυτών στο κυρίαρχο «νόμιμο» υπόδειγμα.

Ωστόσο, και το τελευταίο, από τη στιγμή που βασίστηκε αναγκαστικά στο προϋπάρχον καθεστώς κατάτμησης και ιδιοκτησίας της γης το οποίο (σε συνδυασμό με την «οριζόντια ιδιοκτησία») του επέτρεψε να λειτουργήσει ως μηχανή μαζικής μικροαστικοποίησης του πληθυσμού, αναπαρήγαγε και εντατικοποίησε τα «αντιμοντέρνα» χωρικά χαρακτηριστικά της πόλης (μεγάλες πυκνότητες πληθυσμού, μικρά πλάτη δρόμων, απουσία πρασίνου και εκτεταμένων δημόσιων χώρων, κ.λπ.) που, εκτός από ασφυκτικά από λειτουργική και περιβαλλοντική άποψη, είχαν και τις εξής αστυ-νομικές συνέπειες:

---

⁷²⁴ Samatas, ό.π., σ. 31-32.

⁷²⁵ Καρύδης, ό.π., σ. 325.

⁷²⁶ Μακρυγιάννη & Τσαρδάρογλου, ό.π., σσ. 19-20.

- Απ' τη μια, η πυκνότητα, η πολυλειτουργικότητα και η διάχυση της ιδιοκτησίας δημιούργησαν ένα συνεχές κοινωνικό ελέγχου που απέτρεψε σοβαρά προβλήματα εγκληματικότητας και τη δημιουργία γκέτο.
- Απ' την άλλη, η πυκνότητα του αστικού ιστού και του οδικού δικτύου που θυμίζει περισσότερο «τριτοκοσμικές» παρά ευρωπαϊκές πρωτεύουσες,⁷²⁷ δημιουργούν de facto δυσχερείς συνθήκες για αστυνομικές επιχειρήσεις σε συνθήκες εκτεταμένων συγκρούσεων ή εξεγέρσεων (όπως ήξερε πολύ καλά ήδη ο Βαρόνος Haussmann), καθιστώντας την Αθήνα μια εν πολλοίς «ανοχύρωτη πόλη».⁷²⁸

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, η αστική ανάπτυξη της Αθήνας αντιμετωπιζόταν ως αναντίρρητα προβληματική: τα δημοσιεύματα για το «νέφος» και το «κυκλοφοριακό» αποτελούσαν από χρόνια κοινό τόπο, η περιβαλλοντική υποβάθμιση, η ηχορύπανση και η έλλειψη ελεύθερων χώρων έσπρωχνε μαζικά τα μεσοστρώματα προς τα προάστια (άλλο που οι χουντικοί όροι δόμησης γρήγορα μετέφεραν κι εκεί τα ίδια προβλήματα) και σε αυτά ήρθε να προστεθεί το «κοινωνικό πρόβλημα» της νεολαίας που συμπυκνώθηκε, όπως είδαμε, με παροξυσμικό τρόπο στα Εξάρχεια. Σημαντικό μέρος αυτού του προβλήματος ήταν φυσικά τα ναρκωτικά, και στον χωρικό εντοπισμό και αυτής της διάστασης στον ίδιο χώρο το ίδιο διάστημα θα στραφούμε αμέσως.

15.2 Εξάρχεια και ναρκωτικά

15.2.1 Προϊστορία

Το πεδίο των ναρκωτικών ουσιών υπήρξε προνομιακό για τη βιοπολιτική των πληθυσμών μετά τα μέσα του 20ου αιώνα –και ακόμα είναι. Παρότι οι περισσότερες δυτικές χώρες ακολουθούσαν απαγορευτική πολιτική από την αρχή του 20ου αιώνα, τα ψυχότροπα αποτέλεσαν «απαραίτητο» όχημα ή εργαλείο των εναλλακτικών υποκειμενοποιήσεων που διερευνούσαν οι αναδυόμενες αντι-κουλτούρες (*beatniks, hippies*) ήδη από τη δεκαετία του 1950 (και ιδίως την επόμενη, όταν επινοήθηκαν και διαδόθηκαν ευρέως και συνθετικά ναρκωτικά όπως το LSD).⁷²⁹ Έτσι, στη δεκαετία του 1970 ξεκίνησε ένας νέος κύκλος δαιμονοποίησης και εντεινόμενης κατασταλτικής κρατικής πολιτικής (όπως ο αμερικανικός «πόλεμος κατά των ναρκωτικών»)⁷³⁰ Η πολύσημη

⁷²⁷ Βλ. τους πίνακες στο όπ.π., σσ. 52-53.

⁷²⁸ Η αναφορά των Μακρυγιάννη & Τσαρδάρου είναι φυσικά η παλιά (1977) «χαμένη» διάλεξη των «Τ./Β.» που ανακάλυψαν αναρχικοί καταληψίες του ΕΜΠ τον Ιανουάριο του 1991 και τελικά επανεξέδωσαν το 2002 με τον πρωτότυπο τίτλο της: Τ./Β. (2002) *Πολεοδομία και Δημόσια Τάξη: Αθήνα Οχυρωμένη Πόλη*. Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21ου Αιώνα. Το κείμενο αυτό εστίαζε στις «Οσμανικού τύπου» ρυθμιστικές μέριμνες πολεοδόμων και στρατιωτικών που αποσκοπούσαν άμεσα ή έμμεσα στον έλεγχο και την καταστολή του αθηναϊκού πληθυσμού μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα.

⁷²⁹ Βλ. σχετικά Rambaud, P. (1999) «Παραισθησιογόνα», στο De Waresquiel, E. (επιμ.) (1999) *Ο Αιώνας των Ανατροπών: Το Λεξικό των Κινημάτων Αμφισβήτησης στον 20ο Αιώνα*, Αθήνα: Οξύ, σσ. 444-45.

⁷³⁰ Για μια ιστορική επισκόπηση των σχετικών απαγορεύσεων, βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Prohibition_of_drugs.

σχέση των ναρκωτικών (με όλες τους τις διαβαθμίσεις και παραλλαγές από βιοϊατρική, ψυχολογική, κοινωνιολογική και συμβολική/πολιτισμική άποψη) και της εξουσίας δεν μπορεί φυσικά να θιγεί ούτε καν εισαγωγικά στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας,⁷³¹ αλλά κάποιες ελάχιστες επόψεις της θα ψηλαφήσουμε στην επόμενη ενότητα, με αφορμή την «εξαρχειώτικη» αφήγησή μας.

Η ενστικτώδης συσχέτιση της πλατείας Εξαρχείων με τα ναρκωτικά δεν ήταν ανέκαθεν αυτονόητη. Για την ακρίβεια, μέχρι το 1986, το μόνο δημοσίευμα που βρέθηκε να συνδέει – έμμεσα και αναδρομικά- το αντικείμενο λόγου «Εξάρχεια» με τα ναρκωτικά, έρχεται από τον Μάιο του 1976. Έμμεσα: η σύνδεση εγκαθίσταται μέσω του σημαίνοντος «αναρχικοί». Αναδρομικά: η σύνδεση αναρχικών-Εξαρχείων δεν είναι, τον καιρό του δημοσιεύματος, ακόμα παγιωμένη –όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η σταδιακή συγκρότηση του αντικειμένου «αναρχικοί», που γίνεται παράλληλα με τον εν-τοπισμό του τελευταίου στον χώρο των Εξαρχείων, ολοκληρώνεται λίγο πολύ τον χειμώνα του 1977-78. Το σχετικό ρεπορτάζ (στις 23/5/1976), που είχε τίτλο «**Πρόσχημα τα ναρκωτικά** / λένε οι αναρχικοί» ξεκινούσε ως εξής: «Γνωστοί στη γειτονιά για την αγάπη τους στη θορυβώδη μουσική ήταν οι επτά αναρχικοί που πιάστηκαν το Σάββατο σε διαμέρισμα του Παγκρατίου. Οι ίδιοι υποστηρίζουν σε σημείωμά τους ότι πρόσχημα για τη σύλληψή τους ήταν τα ναρκωτικά». Στο κείμενο που, κατά το δημοσίευμα, «μοίρασαν οι ίδιοι», διαβάζουμε: «[Η αστυνομία] έκανε εξονυχιστική έρευνα στο σπίτι καταστρέφοντας βιβλία και χειρόγραφα για την οποία ο εισαγγελέας πρόβαλε τη δικαιολογία πρώτα ναρκωτικών και ύστερα όπλων. Μετά την έρευνα η αρχική κατηγορία επανήλθε στη 'διατάραξη κοινής ησυχίας'». Ενδιαφέρον έχει εδώ η πρωτότυπη για την εποχή συμπερίληψη του σημαίνοντος «θορυβώδης μουσική» στη σειρά «αναρχικοί».

Γενικά πάντως, οι αναφορές στα ναρκωτικά ως αναδυόμενου μείζονος προβλήματος για την ελληνική κοινωνία πυκνώνουν σταδιακά κατά τη δεκαετία του 1970 ώσπου, στα τέλη της, το θέμα της χρήσης ναρκωτικών ουσιών, της ραγδαίας εξάπλωσής της και της αλλαγής των κοινωνικών, δημογραφικών και ιατρικών χαρακτηριστικών της έχει πλέον παγιωθεί.⁷³² Τα πρώτα

---

⁷³¹ Για την τοποθέτηση των Deleuze και Guattari επί του ζητήματος κατά πόσο τα ναρκωτικά μπορούν να εντάσσονται στο δικό τους σχέδιο εναλλακτικής υποκειμενοποίησης (και καθώς μια τέτοια σύνδεση μοιάζει προφανής), βλ. το πλατώ 10 του *Mille Plateaux* («1730: Γίνεσθαι-Εντατικό, Γίνεσθαι-Ζώο, Γίνεσθαι-Ανεπαίσθητο...»), όπου μεταξύ άλλων γράφουν: «Αυτό που μας επιτρέπει να περιγράψουμε ένα συνολικό Нарκο-συναρμολόγημα παρόλες τις διαφορές μεταξύ των ουσιών είναι μια γραμμή αντιληπτικής αιτιότητας που έχει τις εξής συνέπειες: (1) το ανεπαίσθητο γίνεται αντιληπτό, (2) η αντίληψη είναι μοριακή, (3) η επιθυμία επενδύεται απευθείας στην αντίληψη και το αντιληπτό». Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 282. Και επίσης: «Τα ναρκωτικά προσφέρουν στο ασυνείδητο την εμμένεια και το πεδίο που η ψυχανάλυση του στερεί συστηματικά. [Ωστόσο] η αιτιώδης γραμμή, ή γραμμή φυγής, των ναρκωτικών συνεχώς κατατμύεται από τις πιο άκαμπτες μορφές, αυτές της εξάρτησης, του 'φιξ' και της δόσης, του εμπόρου». Γ' αυτό τελικά «η εμμενής μοριακή και αντιληπτική αιτιότητα της επιθυμίας αποτυγχάνει στο Нарκο-συναρμολόγημα. Οι τοξικοεξαρτημένοι συνεχώς πέφτουν εκεί απ' όπου ήθελαν να αποδράσουν: μια τμηματικότητα ακόμα πιο άκαμπτη ακριβώς γιατί είναι περιθωριακή, μια εδαφικοποίηση ακόμα πιο τεχνητή γιατί βασίζεται σε χημικές ουσίες, παραισθητικές μορφές και φαντασιακές υποκειμενοποιήσεις». Όπ.π., σσ. 284-85.

⁷³² Στις 24/5/1980, ρεπορτάζ της «Ε» στη σ. 11 με τίτλο «*Άρχισε να μελετάται το θέμα στο Υπ. Παιδείας: /Διαφώτιση στα σχολεία για τα ναρκωτικά*», ανέφερε ότι ετοιμάζονταν και ειδικές τηλεοπτικές εκπομπές για το θέμα. Η αμηχανία του κράτους στην αντιμετώπιση του αναδυόμενου προβλήματος φαίνεται στο ότι, λίγες μέρες αργότερα (στις 3/6/1980 στη σ. 11), διαβάζουμε πως «Η 'διαφώτιση' προτρέπει τους νέους να δοκιμάζουν τα ναρκωτικά». Ο προβληματισμός και η κινητοποίηση γύρω από το ζήτημα είναι πάντως προφανή, παρότι, σύμφωνα με το παραπάνω

άρθρα επί του ζητήματος μετά τη μεταπολίτευση προέρχονταν κυρίως από το αστυνομικό ρεπορτάζ και προσέδιδαν έναν εξωτικό και επιφανειακό χαρακτήρα στο ζήτημα (π.χ. ενέπλεκαν πάντοτε τουρίστες που συλλαμβάνονταν σε κάποιο λιμάνι με μικροποσότητες χασίς κ.λπ.). Όταν άρχισε να εμπεδώνεται η αντίληψη ότι το θέμα είναι μάλλον ευρύτερο και αγγίζει μερίδες της ελληνικής νεολαίας, τα πρώτα άρθρα είχαν είτε έναν μάλλον αφελή και λυρικό τόνο⁷³³ είτε αναπαρήγαγαν έναν ιδεολογικοποιημένο αντιαμερικανισμό⁷³⁴ –κι αυτά, παρά το γεγονός ότι η Αστυνομία φαίνεται να είχε αρκετά ακριβή εικόνα των βαθύτερων αλλαγών που συντελούνταν στην ανθρωπογεωγραφία και τα χαρακτηριστικά της χρήσης ναρκωτικών –όπως φαίνεται για παράδειγμα από τη συνέντευξη τύπου που έδωσε «ανώτερος αξιωματικός της Γενικής Ασφάλειας Πειραιώς», αποσπάσματα της οποίας δημοσίευσε η «Ε» σε εκτεταμένο ρεπορτάζ στις 21/4/1976 (στη σ. 6) με τίτλο

ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ: Μια «βόμβα»

στα σπλάχνα των νέων...

Και η Ελλάδα τώρα στη λέσχη των πελατών των «σκληρών» ναρκωτικών

Στη συνέντευξη, αφού «το πρόβλημα των ναρκωτικών στην Ελλάδα» τοποθετούνταν «στην κορυφή της πυραμίδας των εθνικών μας ζητημάτων», επισημαινόταν μεταξύ άλλων:

Το πρόβλημα των ναρκωτικών στην Ελλάδα πήρε επικίνδυνες διαστάσεις τα τελευταία χρόνια οπότε οι «τσίκες» και οι «φούντες» του χασίς έπαψαν να απασχολούν τους λαθρεμπόρους. Εκείνο τον καιρό –μόλις προ 15ετίας- οι έμποροι ήταν απλά ανθρώπιακα του υποκόσμου με ορμητήριο την Τρούμπα και τον Άγιο Διονύση που διοχέτευαν στην «πιάτσα» μικροποσότητες, για τους πολύ «χαρμάνηδες». [...] Τη θέση τους σήμερα έχουν πάρει άνθρωποι διαφορετικοί με απατηλή εμφάνιση, με χρηματικά κεφάλαια και διεθνείς σχέσεις. [...] Οι άνθρωποι αυτοί που ξεπήδησαν τα τελευταία χρόνια στην κοινωνία του υποκόσμου, εγκατέλειψαν την παλιά πελατεία των τροφίμων φυλακών, αλητών, πορνών, κοινωνικών παρασίτων και άλλων και στράφηκαν προς τους νέους, όπου η μύηση φάνηκε πιο εύκολη. Η «πρόοδος» προς αυτό το στόχο απέδωσε 1 τοξικομανή προς 9000 άτομα. [...] Την τελευταία τριετία στη χώρα μας οι περιπτώσεις χρήσεως, εμπορίας και εισαγωγής ναρκωτικών ανήλθαν: το 1973 σε 75, το 1974 σε 84 και το 1975 σε 100 περίπου. Το χασίς ήταν η μοναδική «απόλαυση» των τοξικομανών στην Ελλάδα μέχρι το 1975. Με τον καινούργιο, όμως, χρόνο, στην παράνομη αγορά των

δημοσίευμα, σημειώνονταν μέχρι το 1980 μόλις 1-3 θάνατοι το χρόνο που σχετίζονταν με τη χρήση ναρκωτικών ουσιών.

⁷³³ Για παράδειγμα, βλ. το άρθρο του Αλ Λιδωρίκη (5/5/1976) με τίτλο «**Η Κίρκη του αργού θανάτου –και πώς θα σώσουμε τη νεολαία**», το οποίο αποτελούσε μέρος αφιερώματος της «Ε» στις «σύγχρονες μαστιγες» (οι άλλες δύο: η «αύξηση της εγκληματικότητας στον τόπο μας» και η «ρύπανση του περιβάλλοντος»). Σε αυτό, μια μυθική/μυστικιστική γλώσσα μολιάζει έναν πρόδηλο αντιαμερικανισμό, με αποτέλεσμα φράσεις όπως: «Θα την αφήσουμε [σ.σ. την Κίρκη] στον αόρατο μοιραίο θρόνο της να εξαπολύει τις σατανικές μαγείες της, ανενόχλητη σχεδόν; Αν ναι, τότε όλοι μας –το Κράτος πάνω από μας- θα είμαστε υπόλογοι που η συμφορά θα επεκταθεί όπως συνέβη αλλού, με φοβερό ορμητήριο τις Ηνωμένες Πολιτείες».

⁷³⁴ Βλ. το ρεπορτάζ «**Ναρκωτικά και αμερικανικός τρόπος ζωής**», *Ελευθεροτυπία*, 3/6/1977, σ. 2, στο οποίο η αύξηση της χρήσης ουσιών στη νεολαία αποδίδεται «στη γενικότερη οικονομική-κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας».

ναρκωτικών κυκλοφόρησαν χασισέλαιο, μορφίνη και ηρωίνη. Ίσως διατίθεται και «ελ-εσ-ντι», ένα χημικό ναρκωτικό που προκαλεί παραισθήσεις χρόνου και χώρου.

Πράγματι, η εξάπλωση αυτή πέρα από «τα φτωχά κι εξαθλιωμένα στρώματα της πόλης» και η στροφή στα λεγόμενα «σκληρά» ναρκωτικά, έλαβε χώρα σταδιακά στη δεκαετία του 1970 και ήταν πια πρόδηλη από τις αρχές της επόμενης. Έγινε δε «στο πλαίσιο μιας ατμόσφαιρας αμφισβήτησης που απηχούσε την επίδραση των μηνυμάτων της παγκόσμιας αντικουλτούρας των χρόνων του 1960» η οποία συνέβαλε στο να επενδυθούν τα ναρκωτικά «με πρωτόγνωρες σημασίες» και να πάρουν τη θέση συμβόλων «για την κριτική του δυτικού πολιτισμού και της παραδοσιακής ηθικής»,⁷³⁵ και έτσι να θεωρηθούν εργαλεία «αυτοπραγμάτωσης» και εναλλακτικών μορφών υποκειμενοποίησης.

Μετά την «Αλλαγή» του 1981, κι ενώ πύκνωσαν τα δημοσιεύματα που συνέδεαν το πρόβλημα με τον μαθητικό πληθυσμό,⁷³⁶ άρχισε να γίνεται παράλληλα λόγος για πιο σύγχρονες μεθόδους αντιμετώπισης του προβλήματος πέρα από την καταστολή (που ούτως ή άλλως κατέληγε, παρά τις επίσημες διαβεβαιώσεις, να στοχοποιεί κυρίως τους χρήστες):⁷³⁷ ρεπορτάζ με τίτλους όπως «*Τοξικομανείς: Θέλουμε κλινικές από την Κυβέρνηση της Αλλαγής*» (2/11/1981, σ.9), «*Μονάδα για αποτοξίνωση ναρκομανών / Αναθεωρείται η νομοθεσία για ανηλίκους*» (4/11/1982, σ.8), μαρτυρούν μια τέτοια στροφή, που όμως είχε πενιχρά απτά αποτελέσματα: ένα «συμβουλευτικό σταθμό» στην Αθήνα (στην οδό Τσαμαδού στα Εξάρχεια) ο οποίος ιδρύθηκε το Νοέμβριο 1984, χωρίς να έχει ως αποκλειστικό αντικείμενο τη βοήθεια σε χρήστες, και έναν στη Θεσσαλονίκη.

Τον Μάιο του 1985 (εν μέσω ταραχών στα Εξάρχεια, ανάμεσα στις συλλήψεις της Πρωτομαγιάς και στην κατάληψη του Χημείου) παίρνει μεγάλη δημοσιότητα νομοσχέδιο που καταθέτουν πέντε (!) συναρμόδιοι υπουργοί (Δικαιοσύνης, Υγείας, Παιδείας, Δημόσιας Τάξης και Υφ. Νέας Γενιάς), το οποίο υποτίθεται πως αποτελούσε «καρπό μιας έρευνας σε πανελλαδική κλίμακα που

⁷³⁵ Ανδριάκαϊνα, Ε. (2010) «Ναρκωτικά: Βιογραφικές επιλογές, αυτοπραγμάτωση και εξάρτηση», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π., όπ.π., σ. 355-7. Βλ. επίσης το άρθρο «*Έχουμε γίνει λαϊκή αγορά ναρκωτικών*» (*Ελευθεροτυπία*, 2/11/87, σ.18): «Πάνε τώρα καμιά δεκαριά χρόνια. Ήταν, τότε, μόνο το θέμα των αναρχικών. Αλλά ηρωίνη και χασίς δεν κυκλοφορούσε. Τα μαγαζιά κλείνανε στις 6 το πρωί. Όλοι οι νέοι θέλανε να ξεφύγουν από την κλεισούρα, το τιμνέτο, τη μοναξιά, τις δύσκολες σχέσεις με τους γονείς και με δεσμούς. Ήταν ένα κίνημα. Χωρίς τα σημερινά πρεζόνια, απλώς ήτανε καταπιεσμένα παιδιά. Η επαρχία, τότε, άσχετη με το ροκ, τους χίπις, την κουλτούρα, τους αναρχικούς, τους αμφισβητίες, τους διανοούμενους. Το μόνο που ξέρανε ήτανε το σκάψιμο της γης. Και καμιά πρεφούλα στο καφεεντάκι...», μας λέει με συλλογισμό, ο άνθρωπος που έρχεται από τη νύχτα της Αθήνας. / - Το επαρχιωτόπουλο παθαίνει ένα σοκ, μπαίνοντας ξαφνικά σ' ένα σύστημα κυκλοφορίας ιδεών, αυτοκινήτων, μόδας. Κάπου εκεί 'φλασάρεις' φίλε... Κάπου εκεί θέλεις να κρατηθείς. Πρέπει και συ να γίνεις άνθρωπος της πόλης. Να αλλάξεις ρούχα και συνήθειες. Για να πας στην πλατεία Εξαρχείων πρέπει και συ να ντυθείς πανκ. Η νεολαία ακούει Ντορς, Τζιμ Μόρισον και άλλες φωνές με προβληματισμένο στίχο και πολιτικοποιημένο... [...] Είναι όμως και κάτι πολύ αθάνα μέρη. [...] Κυρίως στην Αθήνα. / Κυκλοφοράνε με το τσιγάρο στο χέρι! Δίπλα μας, μέσα στο γραφείο, στο δρόμο! Έχει υπολογιστεί από μας, ότι κινούνται με αυτοκίνητα μηχανάκια, αλλά και ποδαρόδρομο, κάθε μέρα, στους δρόμους της Αθήνας, χιλιάδες 'φτιαγμένοι'. Ξέρω ονόματα δημοσίων προσώπων, εφοπλιστών, καλλιτεχνών, επαγγελματιών, να είναι χασισοπότες!».

⁷³⁶ «*Έμποροι θανάτου στα σχολεία!*» (24/11/1981, σ.2), «*Συναγερμός στα σχολεία για την ηρωίνη*» (25/11/1981, σ.2), «*Ναρκωτικά στα λύκεια - Νέο κρούσμα*» (4/12/1981, σ.1, 9), «*Στο λύκειό μας όλοι έχουμε καπνίσει χασίς!*» (16/12/1981, σ.3), κ.λπ. Όλα από την *Ελευθεροτυπία*.

⁷³⁷ Βλ. «*Ναρκωτικά: Οι έμποροι μένουν ανενόχλητοι*» (*Ελευθεροτυπία*, 26/11/1980, σ.2).

κράτησε δύομισι χρόνια κι επισταμένης μελέτης σε όλες τις παραμέτρους του προβλήματος». Η «Ε» στο σχετικό της ρεπορτάζ («**ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ: Ανθρωπιά και πάταξη**», 3/5/1985) χαιρέτιζε το νομοσχέδιο ως «πρωτοποριακό», «ανθρώπινο» και «προοδευτικό», βασικά γιατί ενώ «διατηρεί τον μηχανισμό των ποινικών κυρώσεων», τον συνδέει «με έναν θεραπευτικό οργανισμό και συστηματική προσπάθεια πρόληψης». Η τελευταία, σύμφωνα τουλάχιστον με τα στοιχεία του ρεπορτάζ, συνίσταται στην «πληροφόρηση στα σχολεία για το πρόβλημα με τη μορφή σεμιναρίων, και σε συνεργασία με άλλους φορείς, όπως η τοπική αυτοδιοίκηση», ενώ ο πρώτος γίνεται μεν αυστηρότερος για τους εμπόρους, αλλά και «για τους απλούς χρήστες προβλέπει απλή ποινή φυλάκισης» (!) με τη δυνατότητα του δικαστηρίου

να επιβάλλει αντί της ποινής της φυλάκισης το μέτρο της υποβολής σε θεραπευτικό πρόγραμμα, μόνο όταν: α. Ο δράστης δεν έχει καταδικασθεί ξανά στο παρελθόν. β. Η ποσότητα της οποίας έκανε χρήση ήταν ελάχιστη και συντρέχουν και άλλες περιστάσεις που δικαιολογούν μια τέτοια απόφαση. Όπως η σφόδρα πιθανολόγηση ότι ο δράστης, λόγω συγκρότησης και άλλων στοιχείων, δεν θα κάνει χρήση στο μέλλον κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες.

Με άλλα λόγια, η σύνδεση του ποινικού συστήματος με τον «θεραπευτικό οργανισμό» θεσμοθετείται στην ουσία για εκείνους από τους χρήστες που κατά τεκμήριο και κατ' εκτίμηση δεν τον χρειάζονται, μια και α) δεν πρέπει να έχουν καταδικαστεί ξανά και έκαναν χρήση ελάχιστης ποσότητας, άρα πιθανότατα είναι ευκαιριακοί χρήστες και συνεπώς μη εξαρτημένοι· και β) κρίνεται, «λόγω συγκρότησης» πως δεν θα ξανακάνουν χρήση και στο μέλλον!

Τα δύο βήματα που μάλλον θα δικαιολογούσαν το χαρακτηρισμό του νομοσχεδίου ως «πρωτοποριακού», η διάκριση «σκληρών» και «μαλακών» ουσιών αφενός και η αποποινικοποίηση της χρήσης αφετέρου, ενώ εξετάστηκαν, δεν υιοθετήθηκαν τελικά. Η πρώτη, διότι «οι ουσίες αυτές συνδέονται και συσχετίζονται μεταξύ τους, μια και φαίνεται η μία να αποτελεί προθάλαμο [ή] μεταβατικό σταθμό για την άλλη» και η δεύτερη, διότι «κρίθηκε ότι πρέπει να υπάρχει ένα κίνητρο αποτρεπτικό της χρήσης ναρκωτικών λόγω των βλαβερών συνεπειών τους [αλλά] και [ένα κίνητρο] διακοπής τους» αλλά και διότι «η ελεύθερη χρήση τους θα ήταν κακό παράδειγμα προς μίμηση για τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας».

Δεν υπάρχει πιθανότατα πιο προνομιακό πεδίο από αυτό (της ποινικής διάστασης της χρήσης ναρκωτικών) για να εξετάσει κανείς την κεντρική στο έργο του Foucault προβληματική για την «εγκληματικότητα» ως έννοιας που αναδύεται στη διασταύρωση ενός ψυχιατρικού και ενός δικαστικού λόγου στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Δεν θα επαναλάβουμε εδώ τις επεξεργασίες του *Επιτήρηση και Τιμωρία*, αλλά στην, λιγότερο επεξεργασμένη αλλά πιο λεπτομερή, προσέγγιση που επιχείρησε στο ζήτημα κατά τις διαλέξεις του στο College de France την ακαδημαϊκή χρονιά 1974-1975 και οι οποίες αργότερα εκδόθηκαν υπό τον τίτλο *Les Anormaux* («Οι Μη-Κανονικοί»).⁷³⁸

Στους «Μη-Κανονικούς» ο Foucault ιχνογραφεί δύο γενεαλογικές γραμμές καταγωγής που κορυφώνονται στη φιγούρα του μη-κανονικού ατόμου –μια ιστορία της ψυχιατρικής και του

⁷³⁸ Foucault (2003), όπ.π..

αυξανόμενα ισχυρού ρόλου της στην ιατρικο-νομική γνωμάτευση, και μια ιστορία της σεξουαλικότητας από την ανάδυση των Χριστιανικών εξομολογητικών πρακτικών έως τις σταυροφορίες του 19^{ου} αιώνα κατά του παιδικού αναντισμού. Η πρώτη προσφέρει έναν απολογισμό των τρόπων με τους οποίους συνδέεται η ψυχιατρική με τους δικαστικούς θεσμούς, η δεύτερη έναν απολογισμό της εμπλοκής της ψυχιατρικής με την οικογένεια.⁷³⁹

Θραύσματα του λόγου που παρήγαγε η δεύτερη γενεαλογία έχουμε συναντήσει επανειλημμένα στα κείμενα για το «κοινωνικό πρόβλημα» που ελλοχεύει πίσω από τους περιθωριακούς, τους αναρχικούς-εντός-εισαγωγικών, τους πανκ, κ.λπ. Τα θραύσματα αυτά παίρνουν τη μορφή, τότε αναφορών στις μυθικές «διαλυμένες οικογένειες», τότε δραματικών επικλήσεων του κατοπτρικού τρόμου «κανονικών / φυσιολογικών» οικογενειών που ξαφνικά διαπιστώνουν ότι γέννησαν τέρατα.

Τυπικό παράδειγμα του λόγου της πρώτης γενεαλογίας, απ' την άλλη, αποτελεί το παραπάνω νομοσχέδιο. Πρώτον, το αδίκημα ως τέτοιο έχει μικρότερη βαρύτητα στον υπολογισμό της ποινής από τον κατηγορούμενο ως άτομο –ή μάλλον από αυτό που ο Foucault αποκαλούσε «ψυχολογικο-ηθικό σωσία». Πρόκειται για τη «συγκρότηση και [τα] άλλα στοιχεία» του νομοσχεδίου που εν τέλει κρίνουν αν ο «ναρκομανής» είναι άξιος θεραπείας ή τιμωρίας: το οικογενειακό περιβάλλον, η παιδική ηλικία, οι σχολικές επιδόσεις, η μόρφωση και η επαγγελματική σταδιοδρομία, η οικογενειακή κατάσταση, όλο δηλαδή το προσωπικό ιστορικό (ο βαθμός επιτυχίας ένταξης στις διαδοχικές και στις ομόκεντρες κοινωνικές καταταμίσεις) είναι αυτό που εξετάζεται η πράξη ως τέτοια (το πλέον αποφασιστικό στοιχείο των προ-νεωτερικών δικαστικών και κολαστικών πρακτικών και μεθόδων) φωτίζεται, ευμενώς ή δυσμενώς, από την «προσωπικότητα» του κατηγορούμενου και όχι το αντίστροφο.

Με αυτή την έννοια, «περιθωριακός» και «ναρκομανής» ήταν δύο πολύ συγγενικά αντικείμενα λόγου στη δεκαετία του '80, κι αν ακόμα το πρώτο σχετιζόταν με ένα ευρύτερο πεδίο αποφάνσεων από ό,τι το δεύτερο, ήταν συχνά η συγκρότηση του δεύτερου που έδινε μορφή στο πρώτο, μέσα ακριβώς από ένα φουκωϊκό σχήμα συνταύτισής τους στο πεδίο της ψυχοκοινωνικής παρέκκλισης ή παθογένειας.

15.2.2 Το πρόβλημα και ο χωρικός του εντοπισμός

Άσχετα με την αποτελεσματικότητα μιας τέτοιας νομικής αντιμετώπισης αναφορικά με τον δηλωμένο στόχο του ελέγχου της διακίνησης και της χρήσης των ναρκωτικών, η ευρύτερη «διαγραμματική» λογική της και η εμπράγματη λειτουργία της συναρθρωνόταν με την ευρύτερη στρατηγική επιλογή στοχοποίησης των «παρεκκλινοσών» νεολαϊστικών πρακτικών αφενός, και με την παραδειγματική εφαρμογή της στον χώρο των Εξαρχείων αφετέρου. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι οι σχετικές αστυνομικές επιχειρήσεις εντάθηκαν στα μέσα του 1986, παράλληλα σχεδόν με τη δημοσιοποίηση της σχεδιαζόμενης από το ΥΠΕΧΩΔΕ ανάπλασης των Εξαρχείων.

---

⁷³⁹ Από την κριτική παρουσίαση του βιβλίου από την Jana Sawicki, στο <http://ndpr.nd.edu/news/23977-abnormal-lectures-at-the-college-de-france-1974-1975/>

Στις 9/5/1986, για παράδειγμα, στη σ. 2 της «Ε» υπάρχει ρεπορτάζ με τίτλο

«Ντου» στα Εξάρχεια για ναρκωτικά

που αναφέρεται σε «επιχείρηση σκούπα» «στα πλαίσια των εντολών του υπουργείου Δημόσιας Τάξης για ξεκαθάρισμα της περιοχής από όσους εμπορεύονται ή κάνουν χρήση ναρκωτικών», στην οποία συμμετείχε «ολόκληρη, σχεδόν, η δύναμη του τμήματος δίωξης ναρκωτικών της Ασφάλειας». Οι αστυνομικοί μάζεψαν, σύμφωνα με το ρεπορτάζ, 50 άτομα από την πλατεία, που οδηγήθηκαν στην Ασφάλεια με κλούβες για να κρατηθούν τελικά οκτώ που είχαν πάνω τους μικροποσότητες ναρκωτικών (ένα «τσιγαριλίκι», χάπια, και από μία δόση έως 2 γρ. ηρωίνης). «Όπως είπε στην 'Ε' ο προϊστάμενος δίωξης κοινού εγκλήματος της Ασφάλειας κ. Κων. Μαραγιάννης, 'οι συλλήψεις δεν έγιναν στην τύχη, ούτε πιάστηκαν αναρχικοί ή περιθωριακοί. Προσέχθησαν όσοι βρέθηκαν εκεί και ήταν γνωστό στις αστυνομικές αρχές ότι κινούνται στο χώρο των ναρκωτικών'. Το γεγονός βέβαια πως η επιχείρηση αυτή (και μάλιστα με το σύνολο της δύναμης του αρμόδιου τμήματος) έγινε λίγες ημέρες πριν από την ανακοίνωση του σχεδίου ανάπλασης δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο, πόσω μάλλον όταν ήταν η πρώτη του είδους που κατέγραψε η έρευνά μας στο αρχείο της «Ε». Αντίθετα, όταν λίγους μήνες νωρίτερα, στις 17/2/1986, ομάδες αναρχικών έδιωξαν με τη βία τους εμπόρους της ηρωίνης από την πλατεία, τα ΜΑΤ επενέβησαν για να οδηγήσουν στο δικαστήριο τους αναρχικούς, ενώ ο υπουργός Δημόσιας Τάξης Δροσογιάννης λίγες μέρες αργότερα έλεγε πως «ο αναρχισμός έχει γίνει μανδύας για ποικίλες παράνομες δραστηριότητες, όπως το εμπόριο ναρκωτικών».⁷⁴⁰

Αυτή η αλλαγή ρητορικής φανερώνει μια μετατόπιση από την κατασταλτική τακτική (τη χρήση των ναρκωτικών ως προσχήματος για τη σύλληψη αναρχικών) σε μια επιδίωξη ευρύτερης συναίνεσης, δια του διαχωρισμού των δύο ζητημάτων και άρα την αποφόρτιση του προβλήματος των ναρκωτικών από ιδεολογικο-πολιτικές συνδηλώσεις. Έτσι, την επόμενη της επιχείρησης-σκούπα, στις 10/5/1986, το ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας* στη σ. 3 έχει τίτλο:

ΕΞΑΡΧΕΙΑ: 'Τους βλέπουμε να χτυπάνε τις ενέσεις'

Ο Δήμος σφραγίζει κι άλλο σπίτι αλλά η πληγή θα μείνει

και συνοδεύεται από φωτογραφία με λεζάντα: «Νεαροί τοξικομανείς παίρνουν τη δόση τους στην αυλή του ερειπωμένου κτιρίου».

Άλλο ένα σπίτι «λευκού θανάτου» στα Εξάρχεια σφραγίζεται μεθαύριο Δευτέρα από τη δημοτική αρχή της Αθήνας. Είναι το ερειπωμένο κτίριο της οδού Κουντουριώτου 25, δίπλα στο παλιό αρχοντικό του Λαπαθιώτη. / [...] Την απόφαση αυτή πήρε ο δήμος της Αθήνας, μετά τα συνεχή διαβήματα των γειτόνων, που καθ' όλη τη διάρκεια του 24ώρου έβλεπαν από τα μπαλκόνια τους νέους ανθρώπους να «τρυπάνε» τα σημαδεμένα τους κορμιά και στη συνέχεια να «κυλιούνται στα χόρτα αδύναμοι να κάνουν έστω κι ένα βήμα». / [...] / Ας σημειωθεί ότι πριν από ένα μήνα συνεργείο της δημοτικής αρχής είχε «σφραγίσει» με τσιμεντόλιθους και λάσπη, την κεντρική είσοδο και τα παράθυρα του οικήματος της οδού Κουντουριώτου 25. Είχε... ξεχάσει, όμως, να κλείσει την είσοδο της αυλής. Έτσι, οι τοξικομανείς, που δεν μπορούσαν, πλέον να «χτυπάνε» ενέσεις μέσα στο σπίτι

⁷⁴⁰ Το Βήμα, 18/5/1986. Αναφέρεται στο <http://eagainst.com/articles/eksarxeia/>.

χρησιμοποιούσαν την αυλή. / Οι ένοικοι των γύρω κτιρίων, που τα μπαλκόνια τους βλέπουν στην αυλή είχαν απαυδήσει. [...] / Σύμφωνα με όσα μας είπαν άλλοι γείτονες, οι τοξικομανείς έρχονταν κατά ομάδες. Πολλές φορές διαφορετικές παρέες συγκρούονταν μεταξύ τους, σηκώνοντας όλη τη γειτονιά στο πόδι. / Οι τοξικομανείς πολλές φορές διαπληκτίζονταν και με τους ενοίκους των γύρω κτιρίων [...]

Εκτός από την αποκλειστική εστίαση του δημοσιεύματος σε «νεαρούς τοξικομανείς», μια νέα αποκλειστική κοινωνική κατηγορία ξέχωρη από τους «αναρχικούς», τους «πανκς» ή οποιοδήποτε άλλο συναρμολόγημα που ο δημόσιος λόγος συσχετίζει με τα Εξάρχεια, είναι ενδιαφέρον να προσέξουμε τον τρόπο που εισάγεται εδώ μια *χωρική* προβληματική. Η έμφαση δεν είναι καν στο πρόβλημα των ναρκωτικών ως κοινωνικό φαινόμενο, αλλά στις δυσλειτουργίες που αυτό συνεπάγεται στη χωροχρονική μικροκλίμακα –στη μικροκλίμακα της καθημερινότητας και της οικιστικής μονάδας. Η αυλή, το ερειπωμένο κτήριο, το ιστορικό αρχοντικό, τα γύρω μπαλκόνια, η ξεκλειδωτή πόρτα, οι γύρω δρόμοι, η γειτονιά –όλα τους είναι αντικείμενα διεσπαρμένα σε έναν πραγματικό χώρο, αλλά και σε έναν, κατά Lefebvre, «χώρο της αναπαράστασης», μια ιδεατή-μυθολογική εκδοχή της Αθήνας, συμβολικά πυκνοκατοικημένη. Επίσης, όλα καθοριζόμενα από κάποιες εγγενείς χωρικές *ιδιότητες* που τα κατανέμουν σε θέσεις μιας συμβολικής ιεράρχησης. Τέλος, όλα αλληλοκαθοριζόμενα από μεταξύ τους χωρικές *σχέσεις* που τα καθιστούν αντικείμενα δυναμικών χρήσεων και οικονομιών.

Το πρόβλημα πια είναι:

- πρόβλημα γειτνίασης αντιθέτων: ακατοίκητο (-) δίπλα στα κατοικημένα (+), «ερειπωμένο κτήριο» (-) δίπλα στο «παλιό αρχοντικό» (+),
- πρόβλημα διαπερατότητας / προσβασιμότητας: ανοικτό κτήριο (-) > σφραγισμένο κτήριο (+) > αφύλακτη αυλόπορτα (-),
- πρόβλημα ορατότητας: εκτεθειμένη αυλή (χαμηλά) (-) / γύρω μπαλκόνια (ψηλά) (+)

Είναι επίσης ένα πρόβλημα που *μετατοπίζεται*, που όταν προσπαθεί να το κοιτάξει κανείς αυτό έχει ήδη προχωρήσει στα όρια του βλέμματος:

- Το ερειπωμένο (-), άδειο (-) κτήριο είναι ήδη πρόβλημα –αισθητικό και υγειονομικό.
- Όταν κατοικείται, όταν δηλαδή το άδειο πληρούται [(-) → (+)] το πρόβλημα εντείνεται και ως προς τις δύο του διαστάσεις, διότι αυτό που είναι πια «μέσα» είναι άρρωστο, ενοχλητικό κι επικίνδυνο (-).
- Όταν το κτήριο σφραγίζεται προκειμένου το «μέσα» να μείνει έξω [(-) → (+)], η πλήρωση του «έξω» αποδεικνύεται ακόμα πιο ενοχλητική γιατί η παθητικότητα της αρρώστιας και του θανάτου είναι πια εκτεθειμένη στα βλέμματα.
- Όταν οι «κάτοικοι» αποσύρουν τα βλέμματα και τα σώματά τους από το τραυματικό «έξω» στο δικό τους προστατευμένο «μέσα» [(-) → (+)], και παράλληλα τα παθητικά, αναίσθητα σώματα γίνονται ενεργητικά [(-) → (+)] και συμπλέκονται στο δρόμο υπερασπιζόμενα τα εδαφικά τους δικαιώματα, το πρόβλημα διαπερνά τα κλειστά κελύφη ως ακουστικό σήμα.

- Με κάθε προσπάθεια αποκλεισμού του «προβλήματος» της παρουσίας του τοξικομανούς, αυτό ερχόταν εγγύτερα η παρουσία του, από φασματική σε έναν δικό του ιδιωτικό χώρο, γινόταν με κάθε βήμα εκρίζωσής της όλο και πιο «πραγματική» –ώσπου έγινε συνεχής και αναπόφευκτη.

Στις 13/5/1986, στην πρώτη σελίδα της «Ε» αναγγέλθηκε «**ΛΟΥΚΕΤΟ σε στέκι ‘λευκού θανάτου’**». Στο ρεπορτάζ της σ. 7, διαβάζουμε πως «χθες το πρωί γκρεμίστηκε από συνεργείο του δήμου της Αθήνας και η ερειπωμένη αποθήκη στην αυλή του σπιτιού της οδού Κουντουριώτου 25, που σφραγίστηκε στις 27 Απριλίου» ενώ, από την προηγούμενη ημέρα, «μια ψηλή μάνδρα κλείνει κάθε δυνατότητα πρόσβασης στο διατηρητέο της Κουντουριώτου». Αλίμονο όμως, το πρόβλημα απλώς μεταφέρθηκε: «οι νεαροί ναρκομανείς ήδη βρήκαν κι άλλο εγκαταλειμμένο σημείο. Μόλις λίγα μέτρα από εκεί. Στην οδό Μεθώνης, απέναντι από το νούμερο 75, όπου στο άκτιστο οικόπεδο έχει απομείνει μια... παράγκα». Και πάλι, το πρόβλημα παρουσιάζεται σαν ένας μεταστατικός καρκίνος που μολύνει ένα-ένα τα αφρόντιστα όργανα της πόλης: τα εγκαταλελειμμένα κτήρια, τις ερειπωμένες αυλές, τα κενά οικόπεδα. Με αυτόν τον τρόπο, προσχεδιάζεται και το είδος της λύσης: είναι απλώς θέμα εξάλειψης των ευάλωτων αστικών νησίδων, φωτισμού των σκοτεινών σημείων, μετατροπής των «αρνητικών» χώρων σε «θετικούς», των κενών σε πλήρη, των περισσευμάτων σε αστικούς συντελεστές, των *ετεροτοπιών σε τόπους*.

Αγκιστρωμένα σε μια χωρική προβληματική, τα δημοσιεύματα αυτού του τύπου προετοιμάζαν την «κοινή γνώμη» για τα σχέδια ανάπλασης, σε δύο επίπεδα:

- σε επίπεδο γενικό, με την έμφαση στις χωρικές / πολεοδομικές διαστάσεις του «προβλήματος» των ναρκωτικών έναντι των κοινωνικών επόψεών του
- σε επίπεδο ειδικότερο, με την επίμονη εστίασή τους στις συνέπειες που έχει το φαινόμενο στο συγκεκριμένο τοπικό επίπεδο, στα Εξάρχεια, και στο πώς διαταράσσει την κανονικότητα της καθημερινής ζωής στη γειτονιά –μια κανονικότητα που αίφνης ανακαλύπτεται, όταν διαλύονται οι καπνοί από τις μολότωφ και τα δακρυγόνα.

Βέβαια, το θέμα με τα Εξάρχεια είναι πως η επίκληση της «κανονικότητάς» τους είναι εξίσου λανθασμένη και συμμετρικά άστοχη με την πλήρη αποσιώπησή της. Με άλλα λόγια, όσο η καθημερινή ζωή στα Εξάρχεια προφανώς και δεν ορίζεται (όχι απλά απολύτως, αλλά ούτε κατά κύριο λόγο) από τους κουκουλοφόρους, τους αναρχικούς ή τους ναρκομανείς, τόσο και οι «κανονικοί» της κάτοικοι δεν μένουν ανεπηρέαστοι από τη συμβίωσή τους ούτε με τις πολιτικές ομάδες κι οργανώσεις ούτε με τις λιγότερο ή περισσότερο περιθωριακές ομάδες, κι αυτό είτε σε επίπεδο ανεκτικότητας και εξοικείωσης με το «διαφορετικό», είτε σε επίπεδο διαλογικών πρακτικών, είτε σε επίπεδο κριτικής στάσης απέναντι στην άσκηση της εξουσίας (καθώς είναι πιο ανοιχτοί σε και πιο εξοικειωμένοι με πιο «ριζωματικές» μορφές κοινωνικής συμβίωσης και πιο πολύμορφες στρατηγικές καθημερινότητας, και άρα μικρότερος κίνδυνος παρανοικών/φασιστικών προσκολλήσεων) –και αυτά, παρά τις αναμφισβήτητες τάσεις συστημικής ενσωμάτωσης, όχι μόνο των «απλών» κατοίκων, αλλά και κάποιων από τις ομάδες συμβολικής οργάνωσης της αμφισβήτησης του κοινωνικού γνώμονα.⁷⁴¹

⁷⁴¹ Βλ. Κάλλας, Γ., Μαυρομάτη, Α., όπ.π.

Δείγμα αυτής της «λοξής» στάσης των «απλών» κατοίκων των Εξαρχείων αποτέλεσε και η κινητοποίησή τους σε σχέση με τους διακινητές των ναρκωτικών ουσιών στην πλατεία σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις που πήραν δημοσιότητα, τον Ιούλιο του 1986 και τον Νοέμβριο του 1987. Στοιχεία που στοιχειοθετούν αυτή την ιδιαιτερότητά τους ήταν η άρνηση να συμμεριστούν τις υστερικές αντιδράσεις απέναντι στην παρουσία των τοξικομανών στο δημόσιο χώρο, η έμπρακτη αμφισβήτηση των πρακτικών του Κράτους και της Αστυνομίας σε σχέση με την καταστολή της χρήσης των «ουσιών» και η ενεργητική εμπλοκή τους στη συμβολική «επανόρθωση» αυτών των πρακτικών.⁷⁴² Και βέβαια η αρκετά διαδεδομένη και εν μέρει βάσιμη πεποίθηση ότι η συγκέντρωση εμπόρων και τοξικομανών γύρω από την πλατεία Εξαρχείων δεν οφειλόταν αποκλειστικά στη «φυσιολογική» αναζήτηση πελατείας ανάμεσα στον φοιτητόκοσμο και τα μειονοτικά συναρμολογήματα της περιοχής, αλλά και σε στρατηγική επιλογή της αστυνομίας που, διοχετεύοντας τοξικομανείς από άλλες «πιάτσες» της Αθήνας προς τα Εξάρχεια και ταυτόχρονα ανεχόμενη τη δράση των εμπόρων εκεί (που φυσιολογικά ακολούθησαν την πελατεία τους), πετύχαιναν ταυτόχρονα τα εξής:

- τον περιορισμό των σχετικών δραστηριοτήτων (οι οποίες, εκτός από οχλούσες, ενέχουν και κινδύνους για τη δημόσια υγεία και ασφάλεια) σε μία περιοχή αντί για τη διασπορά τους σε περισσότερες, με το προφανές πλεονέκτημα της ευκολότερης επιτήρησης, ελέγχου και καταστολής τους,
- την επιβάρυνση μιας περιοχής ήδη στοχευμένης ως προβληματικής και ήδη επιτηρούμενης, και ταυτόχρονα φιλόξενης σε εναλλακτικούς/πειραματικούς τρόπους ζωής και υποκειμενοποίησης (άλλωστε, ήταν πολλές οι απώλειες και του εναλλακτικού rock συναρμολογήματος από την ηρωίνη),⁷⁴³

---

⁷⁴² Στις 4/7/1986, στην πρώτη σελίδα της «Ε» αναγράφεται: «**Ναρκοτικά: Ξεσηκώθηκαν οι Εξαρχειώτες**». Έτσι διατυπωμένος βέβαια, αυτός ο τίτλος θα μπορούσε να σημαίνει πολλά πράγματα –κάλλιστα θα μπορούσε να εγγραφεί στη γραμμή του προηγούμενου άρθρου, και μάλιστα αυτή η ανάγνωση θα ήταν πιθανότατα η πρώτη («Ξεσηκώθηκαν κατά των ναρκωτικών», δηλαδή κατά της ενοχλητικής παρουσίας τους, δηλαδή κατά των χρηστών). Ωστόσο, το ρεπορτάζ της σ. 7 («**Κε Δροσογιάννη, να οι έμποροι ναρκωτικών**») είναι πιο κατατοπιστικό: «Το χασίσι μοιράζεται μπροστά στα μάτια μας. Η Αστυνομία δεν επεμβαίνει. Η υπηρεσία δίωξης ναρκωτικών αδιαφορεί! Αυτά κατήγγειλαν χτες το μεσημέρι μέλη του 'Καταναλωτικού Συμμετοχικού Ομίλου' και πολλοί κάτοικοι Εξαρχείων που συγκεντρώθηκαν στον πεζόδρομο, στη συμβολή Βαλτετσίου και Εμ. Μπενάκη. / Οκτώ κάτοικοι της περιοχής [...] αποφάσισαν να δραστηριοποιηθούν [...]. Συγκέντρωσαν στοιχεία, αριθμούς αυτοκινήτων και μηχανών ατόμων, που διακινούν ναρκωτικά στα Εξάρχεια. Τα στοιχεία αυτά κοινοποίησαν χτες στον υπουργό Δημόσιας Τάξης μαζί με κείμενο διαμαρτυρίας. / Σ' αυτό μεταξύ άλλων αναφέρουν: 'Με το δικαίωμα της ιδιότητάς μας σαν Έλληνες πολίτες σας καλούμε να μας απαντήσετε: / [...] / - Γιατί συλλαμβάνετε και αφήνετε αμέσως ελεύθερα κάθε φορά τα ίδια πρόσωπα πρεζόνια και λιανοπωλητές, ενώ είναι το καλύτερο δόλωμα για να πιάσετε μέσα σε λίγες ώρες όλα τα κοράκια σ' όλες τις κλίμακες διακίνησης; / - Ποιος έδωσε εντολή (όπως μας λένε) στις περιπόλους που μας αστυνομεύουν στην πλατεία να μην επεμβαίνουν όταν τους δείχνουμε τους χοντρέμπορους λίγο πιο πάνω; Ενώ τότε-πότε τους βλέπουμε να σταματούν και να ψαχουλεύουν κανένα πρεζόνι. / - Σας δηλώνουμε ξεκάθαρα ότι οι φαινομενικές συλλήψεις που κάνετε στα διάφορα «πρεζόνια» και στους λιανοπωλητές τις θεωρούμε στάχτη στα μάτια μας και κακόγουστο θέατρο... [...]'. / Αγανακτισμένοι οι κάτοικοι χτες αναρωτιούνται 'πώς όταν γίνονται στην περιοχή έλεγχοι για ναρκωτικά εξαφανίζονται οι έμποροι;».

⁷⁴³ Όπως έλεγε σχετικά ο Π. Κουτσούμπας, «Πάρα πολύς κόσμος από αυτή τη γενιά χάθηκε από την πρέζα, δεν ήταν μόνο ο Παύλος [Σιδηρόπουλος]. Γιατί η πρέζα εκείνο τον καιρό, στα 80s, δεν είχε γίνει αντιληπτό τι μπορεί να κάνει. Ζούσαμε το μύθο της. [...] Πέθαναν σπουδαίοι άνθρωποι, όπως ο *Fill Scars* (σ.σ. ο τραγουδιστής των *Yell-O-Yell*), μία καταπληκτική προσωπικότητα, αργότερα θα «έφευγε» κι ο *Pluto* (σ.σ. Γιώργος Αντωνιάδης, τραγουδιστής των *Mushrooms*), ένας από τους καλύτερους ποιητές και τραγουδιστές που έχουν περάσει από τη ροκ σκηνή. Τα Εξάρχεια

- την καταστροφική εκ των έσω απεδαφικοποίηση των συναρμολογημάτων πολιτικής/πολιτιστικής αμφισβήτησης που δεν ήταν αρκετά πειθαρχικά-ιεραρχικά οργανωμένα ώστε να ελέγχουν «παρεκκλίσεις» όπως η χρήση ψυχότροπων ή που αντίθετα την ενθάρρυναν κιάλας, αναπαριστώντας τις ως μέσο «πνευματικής απελευθέρωσης», «αυτοπραγμάτωσης», «διαφώτισης» κ.λπ.,⁷⁴⁴
- την εκμετάλλευση των μικρεμπόρων ως πληροφοριοδοτών για τις δραστηριότητες ή/και τα σχέδια των αναρχικών κ.ά. πολιτικών οργανώσεων και συλλογικοτήτων στο περιβάλλον των Εξαρχείων.⁷⁴⁵

Όπως θα δούμε, το τελευταίο σημείο έπαιξε, σύμφωνα με μια κρίσιμη μαρτυρία, καθοριστικό ρόλο στη ματαίωση της εφαρμογής του σχεδίου ανάπλασης των Εξαρχείων, αναδεικνύοντας την ανταγωνιστικότητα ακόμα και συμπληρωματικών στρατηγικών διαγράμμισης του χώρου, όπως και τη σχετική αυτονομία των διαφορετικών μηχανισμών του κράτους. Ας εξετάσουμε όμως επιτέλους και το σχέδιο ανάπλασης καθαυτό.

15.4 Το σχέδιο ανάπλασης των Εξαρχείων

15.4.1 Πλαίσιο και προθέσεις

Μια επιστολή αναγνώστη που δημοσιεύτηκε στην «Ε» στις 26/5/1986, με τίτλο **«Μια εκπομπή για τα Εξάρχεια»** (σ. 27) μας προσφέρει μια ενδιαφέρουσα εισαγωγή στο θέμα. Η εν λόγω εκπομπή (για την οποία, δυστυχώς, δεν έχουμε άλλα στοιχεία που θα ήταν χρήσιμα, όπως την ώρα προβολής, τη θέση στο πρόγραμμα, τη διάρκεια κ.λπ.) ξεκινούσε, σύμφωνα με την επιστολή, με ένα μοντάζ εικόνων «από πυρπολήσεις τραπεζών, αστυνομικών μηχανών και αυτοκινήτων, που έγιναν σε διάφορα σημεία της Αθήνας» με υπόκρουση «σκληρής –heavy

---

μετράνε εκατοντάδες σταυρούς ανθρώπων που είχαν ποιότητα και ταλέντο, δυστυχώς όμως έβλεπαν τη «ζάχαρη» και δεν έβλεπαν την παγίδα. [...] Χάθηκε πάρα πολύς κόσμος από την πρέζα και μόνο στις αρχές των 90s, όταν όλοι αυτοί οι θάνατοι, όλη αυτή η καταστροφή έγινε συνείδηση, μπόρεσε να αντιμετωπιστεί κάπως η ιστορία – αλλά είχαμε ήδη χάσει πολλά παιδιά». Βλ. Μίχος, *όπ.π.*

⁷⁴⁴ Σύμφωνα με μεταγενέστερο αφιέρωμα του περιοδικού «Επιόν» της *Ελευθεροτυπίας* («30 χρόνια μάχες με τη 'σκόνη'», 1/8/2010), «Η πρέζα εμφανίστηκε στην περιοχή στα τέλη της δεκαετίας του 1970 κι άνοιξε στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Στη μεταπολίτευση, τα Εξάρχεια, με την έντονη παρουσία των φοιτητών του Πολυτεχνείου και την εξάπλωση της αντικουλτούρας της αμφισβήτησης, τραβούσαν τους εμπόρους. Ο ρόλος της αστυνομίας θεωρήθηκε ύποπτος από νωρίς. Το σύνθημα 'οι μπάτσοι πουλάνε την ηρωίνη' γράφτηκε στους τοίχους των Εξαρχείων στις αρχές της δεκαετίας του 1980. 'Σε πρώτη φάση η αστυνομία θεώρησε μεγαλύτερο πρόβλημα την ανάπτυξη της αναρχίας σε σχέση με την πρέζα, γι' αυτό και έκανε τα στραβά μάτια ή προωθούσε την πρέζα από άλλες πλατείες εδώ, λέει ο Νώντας Σκυφτούλης (σ.σ.: από την Αντιεξουσιαστική Κίνηση και τον ελεύθερο κοινωνικό χώρο *Nosotros*). 'Ιστορικά, υπήρξε μεγάλος ανταγωνισμός μεταξύ αναρχίας και πρέζας, μιας και είχαμε το ίδιο τάρκετ γκρουπ στη νεολαία. Και ο χώρος μας είχε μεγάλες απώλειες από την πρέζα'. Θυμίζουμε εδώ τον διαλυτικό ρόλο που έπαιξε ιδίως η ηρωίνη στο «πρώτο κύμα καταλήψεων» του 1981. Βλ. σχετική ενότητα στο παρόν, Σούζας (2015), *όπ.π.*, σ. 119, Αλλαμανής, *όπ.π.*, σ. 161.

⁷⁴⁵ Όπως εύστοχα γράφει ο Ν. Σούζας, το σύνθημα «Οι μπάτσοι πουλάνε την ηρωίνη» «μπορεί να διαβαστεί με δύο τρόπους (: η αστυνομία σπρώχνει την πρέζα, ή: όποιος σπρώχνει την πρέζα είναι μπάτσος)». Βλ. Σούζας (2015), *όπ.π.*, σ. 87.

metal- μουσικής», καθώς και πλάνα από «μικρά γυφτάκια που μουντζώνουν και βρίζουν», «κάποιο στρώμα απλωμένο στο γρασίδι», και «[έναν νεαρό] που απολαμβάνοντας τη λιακάδα έχει αποκοιμηθεί στην καρέκλα του ΤΣΑΦ». Η σημειολογία των πλάνων είναι διττή:

- απ' τη μια, τυφλή βία και καταστροφικό μίσος για τις δυνάμεις της τάξης και την ιδιοκτησία.
- απ' την άλλη, αντικοινωνική-αντιαστική συμπεριφορά –τα γυφτάκια «αντιπροσωπεύουν» τα Εξάρχεια στην υποτιθέμενη εξ επιλογής αυτοπεριθωριοποίησή τους και την περιφρόνησή τους για αστικές αξίες όπως η υγιεινή, η μόρφωση και η ευπρεπής συμπεριφορά, και το στρώμα στο γρασίδι συμπυκνώνει την αντι-εργασιακή ηθική (το «δικαίωμα στην τεμπελιά», όπως ο κοιμισμένος θαμώνας της κεφετέριας) και τη σεξουαλική ελευθεριότητα,⁷⁴⁶ επικωδικωμένα από την παραβίαση βασικών κανόνων διαχωρισμού του δημόσιου από τον ιδιωτικό χώρο και τις συναφείς τους δραστηριότητες.

Αντίθετα, η παρουσίαση του σχεδίου ανάπλασης («τα λόγια και τα σχέδια των Κουλουμπή-Μπέη»), που έπεται στη χρονική ροή της εκπομπής, συνοδεύεται οπτικοακουστικά από «ρομαντική μουσική, λουλούδια, δέντρα, όλα τα πάρκα της Αθήνας, ακόμη και το Ζάππειο και [την] Ακρόπολη» –με άλλα λόγια, σύμβολα μιας φαντασιακής χαμένης «Εδέμ» προκοινωνικής μακαριότητας, σε συνδυασμό με αστικά σύμβολα μιας υπερ-ιστορικής (και γι' αυτό εξ ίσου φαντασιακής) υλικής ισχύος και πνευματικής ανωτερότητας του αθηναϊκού κέντρου. Σε αυτό το πλαίσιο, το σχέδιο παρουσιάζεται όχι απλώς ως απόπειρα αποκατάστασης μιας πεζής κανονικότητας (το «θα κάνουμε τα Εξάρχεια μια συνοικία όπως όλες οι άλλες» που δήλωνε ο υπουργός Δημόσιας Τάξης στα μέσα Μαΐου),⁷⁴⁷ αλλά ως ένα εγχείρημα ιστορικού χαρακτήρα, που συνίσταται στη διπλή αποκατάσταση (α) μιας ευκλεούς αθηναϊκής ταυτότητας και (β) της επαφής με το φυσικό περιβάλλον. Όπως προκύπτει (και) από την εκπομπή, η ιδιαιτερότητα των Εξαρχείων, η οποία δικαιολογεί και την κατασταλακτική εκστρατεία που συνοδεύει την ανάπλαση,⁷⁴⁸ συνίσταται στο ότι τα Εξάρχεια δεν έχουν απλώς απωλέσει τα παραπάνω θετικά γνωρίσματα, όπως ενδεχομένως άλλες συνοικίες της Αθήνας, αλλά τα *απαρνούνται ενεργητικά και πεισματικά*.

Έτσι λοιπόν, το σχέδιο ανάπλασης των Εξαρχείων φαίνεται να συνδυάζει δύο «αιτήματα» που φαινομενικά αφορούν δύο εντελώς ξεχωριστά πεδία:

---

⁷⁴⁶ Ο υπουργός Δημόσιας Τάξης Δροσογιάννης δήλωνε στις 20 Μαΐου τα εξής: «Έχω πληροφορίες ότι γινόταν βιασμός 8χρονου μπροστά στα μάτια του κόσμου και κανένας δεν αντέδρασε. Επίσης μαθαίνω ότι 2 κοπέλες εκδίδονταν στη μέση της πλατείας. Δεν μπορούν να γίνονται τέτοια πράγματα. Δεν είναι θέμα κοινωνικό. Είναι θέμα εφαρμογής των νόμων του κράτους». («**ΑΜΕΙΛΙΚΤΟΣ ΜΕ ΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ**», *Ελευθεροτυπία*, 21/5/1986, σ. 40)

⁷⁴⁷ «**Δροσογιάννης: Θα καθαρίσω τα Εξάρχεια**», *Ελευθεροτυπία*, 14/5/1986, σ.40)

⁷⁴⁸ Ενδεικτικό είναι το γεγονός πως όλες οι, έστω έμμεσες, αναφορές στη σχεδιαζόμενη ανάπλαση πριν αυτή ανακοινωθεί αρμοδίως, γίνονταν από τον υπουργό Δημόσιας Τάξης. Βλ. ενδεικτικά τα δημοσιεύματα που αναφέρονται στις προηγούμενες παραπομπές, όπως και το «**Περισσότερο φως στα Εξάρχεια**» (*Ελευθεροτυπία*, 28/5/1986, σ. 7), στο οποίο ο Δροσογιάννης φερόταν να δήλωσε πως «φωτισμός και πολιτιστικές εκδηλώσεις θα είναι μεσοπρόθεσμα τα μέτρα που θα ληφθούν στα Εξάρχεια μέχρι τη χωροταξική αναβάθμισή τους», ενώ «επέδειξε επίσης στους δημοσιογράφους επιστολές κατοίκων των Εξαρχείων, με τις οποίες τον ευχαριστούν 'για την προσπάθεια κάθαρσης της περιοχής που έχει αναλάβει'».

- το ένα είναι κοινωνικό και συμπυκνώνει τον προβληματισμό ή και την υστερία για όλο το φάσμα νεανικής παραβατικότητας (καμικάζι, χούλιγκαν, τσαντάκηδες, ναρκωτικά) ή οιονεί παραβατικότητας («ατίθασα» στυλ, δημόσιες εκδηλώσεις ερωτισμού, ξενύχτι) –το οποίο, ακόμα κι αν δεν εξαντλείται χωρικά στα Εξάρχεια, αναμφίβολα ταυτίζεται συμβολικά με αυτά
- το δεύτερο είναι χωρικό και συμπυκνώνει ένα δημόσιο κι έναν επιστημονικό λόγο γύρω από υπαρκτά προβλήματα του αθηναϊκού αστικού σχηματισμού (το νέφος, το κυκλοφοριακό, την ηχορύπανση, την έλλειψη πρασίνου, κ.λπ.) –το οποίο, αν και δεν συνδέεται συμβολικά με τα Εξάρχεια, αναμφίβολα τα περιλαμβάνει γεωγραφικά.

Ειδικά όσον αφορά το δεύτερο σημείο, διαμόρφωσε έναν κεντρικό άξονα της κυβερνητικής πολιτικής και στηρίχθηκε στο ιδεολόγημα της «ποιοτικής αναβάθμισης» της πόλης. Ως άξονες της αναβάθμισης παρουσιάζονταν:

- οι πεζοδρομήσεις και η δημιουργία χώρων ψυχαγωγίας («λειτουργική αναβάθμιση»)
- οι αναστηλώσεις («αναπαλαιώσεις») παλαιών κτηρίων («πολιτιστική αναβάθμιση»)
- η ισχυροποίηση της τοπικής αυτοδιοίκησης («διοικητική αναβάθμιση»).

Όπως σημείωναν όμως οι Γ. Κάλλας και Α. Μαυρομάτη σε άρθρο της εποχής στον «Σχολιαστή»,⁷⁴⁹ η επιλογή των πρώτων περιοχών που πιλοτικά είχαν εφαρμοστεί ή θα εφαρμόζονταν τα παραπάνω, καθώς κρίθηκαν οι πλέον «προβληματικές» και πρόσφορες για «αναβάθμιση», ήταν ενδεικτική των στρατηγικών προθέσεων του σχεδιασμού. Η Φωκίωνος Νέγρη, η Πλάκα και τα Εξάρχεια, μοιράζονταν κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά:

- Χαρακτηρίζονταν ως «υποβαθμισμένες» από τον επίσημο λόγο, παρότι δεν είχαν διαφορετικά χωρικά χαρακτηριστικά σε σχέση με άλλες περιοχές του κέντρου,
- είχαν έντονη κίνηση και πολλά κέντρα ψυχαγωγίας, που συγκέντρωναν κυρίως νεολαία και μάλιστα από όλη την πόλη,
- ήταν στέκια «περιθωριακών», δηλαδή ομάδων της νεολαίας με υποπολιτιστικά χαρακτηριστικά και με άξονα κυρίως τη μουσική έκφραση, γύρω από τις οποίες παρατηρούνταν όντως κάποιες παραβατικές συμπεριφορές που σχετίζονται με τη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών (όχι μόνο ναρκωτικών, αλλά και αλκοόλ).

Πράγματι, σύμφωνα με τον πολεοδόμο, σύμβουλο του τότε υπουργού ΠΕΧΩΔΕ Ευ. Κουλουμπή και υπεύθυνο της ομάδας μελέτης για τα Εξάρχεια, Σπ. Τσαγκαράτο (στο βιβλίο του *Πολεοδομικά Τετράδια* περιγράφει εκτενώς όλο το σκεπτικό και τα βασικά σημεία της πρότασης, καθώς και το πλαίσιο στο οποίο έγινε προσπάθεια να εφαρμοστεί), τα Εξάρχεια αντιμετώπιζαν, από τα τέλη της δεκαετίας του '70, «έντονη κρίση», «ρήξη του πολεοδομικού και κοινωνικού ιστού της περιοχής, υποβάθμιση του περιβάλλοντος και των συνθηκών διαβίωσης [και] απώλεια της φυσιογνωμίας [τους]» με αποτέλεσμα να μετατραπούν «σε ghetto της πόλης». Οι αιτίες αυτής της κρίσης ήταν, για τον Τσαγκαράτο, αρχικά και καταγωγικά χωρικές και κατόπιν κοινωνικές.

⁷⁴⁹ Κάλλας, Γ., Μαυρομάτη, Α. (1984), «Ένα, δύο, τρία... πολλά Εξάρχεια», *Σχολιαστής*, τ. 20, 11/1984, σ.33-4.

Καταχάς, η πίεση για επέκταση των χρήσεων γραφείων από το γειτονικό κορεσμένο κέντρο (αλλά και από την Πατησίων και αργότερα και από την Αλεξάνδρας, που αυξήθηκε κι άλλο μετά τη μεταφορά των δικαστηρίων στην πρώην Σχολή Ευελπίδων το 1984), σε συνδυασμό με την αντιπαροχή και τον υψηλό συντελεστή δόμησης, αντικατέστησαν σταδιακά (από τα μέσα της δεκαετίας του '50) μεγάλο ποσοστό των νεοκλασικών και παλιών κατοικιών με εξώροφα κι επτάωροφα κτήρια, χωρίς όμως να αλλάξουν οι χαράξεις και τα πλάτη των δρόμων ή να δημιουργηθούν κοινόχρηστοι χώροι (που έτσι κι αλλιώς έλειπαν), κι έτσι επήλθε «πολεοδομική και περιβαλλοντική υποβάθμιση».⁷⁵⁰ Ως εδώ, η αφήγηση του Τσαγκαράτου είναι αρκετά εύλογη, και η απόφασή του για «υποβάθμιση» είναι συνεκτική με τη θετική εικόνα που παρουσιάζει εισαγωγικά για τα παλιά Εξάρχεια (με την «ανθρώπινη κλίμακα», τη χαμηλή πυκνότητα, τον «χαρακτήρα» του οικιστικού αποθέματος).⁷⁵¹

Ως συνέπεια των προηγούμενων, επέρχεται η «διάσπαση του κοινωνικού ιστού» της γειτονιάς δια της εγκατάλειψής της από τους (παλιούς) κατοίκους της. Όμως τα Εξάρχεια δεν ερημώνουν: οι νέοι κάτοικοί τους είναι «εργαζόμενοι στο κέντρο [...], νέοι φοιτητές [και] νοικοκυριά από την επαρχία», γενικά «χαμηλών εισοδημάτων» ενώ πλειοψηφούν πλέον «τα νοικοκυριά των δύο ατόμων» (που σημαίνει κυρίως φοιτητές ή νέοι εργαζόμενοι που συγκατοικούν ή νεαρά ζευγάρια). Και τα παραπάνω είναι ακριβή –ωστόσο, οι εξελίξεις αυτές δεν περιορίζονται στα Εξάρχεια: ήδη από τη δεκαετία του 1970, παρατηρείται αυξανόμενη τάση μετοίκησης των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων από τις γειτονίες του ευρύτερου κέντρου προς τα αναπτυσσόμενα προάστια, αρχικά προς «το βορειοανατολικό τμήμα του πολεοδομικού συγκροτήματος και, σε μια δεύτερη φάση, το νότιο και ευρείες περιοχές του Υπολοίπου Αττικής», λόγω της «παρακμή[ς] εκτεταμένων περιοχών της πόλης», όχι μόνο «μεγάλου μέρους του κέντρου, κυρίως στη δυτική του πλευρά», αλλά και του «Πειραιά και άλλ[ων] πυκνοδομημέν[ων] περιοχ[ών] (όπως του Ζωγράφου, το Γαλάτσι και η Καλλιθέα), συμπεριλαμβανομένων περιοχών παραδοσιακά μεσοαστικών ή και αστικών (όπως το Παγκράτι και η Κυψέλη)».⁷⁵²

Άρα, γιατί ήταν «ghetto της πόλης» ειδικά τα Εξάρχεια; Γιατί χαρακτηρίζονται «από την πραγματικότητα της εγκατάλειψης, της απομόνωσης, της παρακμής, της ραγδαίας υποβάθμισης»⁷⁵³ ειδικά τα Εξάρχεια; Μα, εξαιτίας του χαρακτήρα της ομόνυμης πλατείας φυσικά, μια και αυτή αποτέλεσε μεν «βασικό πυρήνα ανάπτυξης και έκφρασης του φοιτητικού κινήματος, κινήσεων διανοούμενων και καλλιτεχνών, ανταλλαγής απόψεων, χωνευτήρι ζυμώσεων [της] νεολαίας», αλλά και «υποδοχέα των σύγχρονων προβλημάτων των νέων: των ναρκωτικών, της απομόνωσης, της ανεργίας», κι έτσι παρουσιαζόταν «ως η πηγή του φαινομένου

⁷⁵⁰ Τσαγκαράτος, Σ. (2001) *Πολεοδομικά Τετράδια*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 16-20.

⁷⁵¹ Όπ.π., σ. 14-5.

⁷⁵² Σουλιώτης, Ν. (2010), «Προάστια: Αναζήτηση της ομοιογένειας, απομάκρυνση της οικογένειας, κριτική της αστυφιλίας», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.), όπ.π., σ. 484. Υπεύθυνη δεν ήταν μόνο η περιγραφόμενη «παρακμή», αλλά και ο διαβόητος Αναγκαστικός Νόμος 395/68 της χούντας που αύξησε τους σ.δ. κατά 30% σε όλη τη χώρα (!), μεταφέροντας την οικοδομική πίεση εκτός του κορεσμένου κέντρου προς τα προάστια και αυξάνοντας τον πληθυσμό τους μεταξύ 80-120% στη δεκαετία του 1970. Βλ. Σαρηγιάννης, όπ.π., σ. 218.

⁷⁵³ Τσαγκαράτος, όπ.π., σ. 21.

της υποβάθμισης της περιοχής, η βασική αιτία που αντιστρατευόταν και καταπίεζε την καθημερινή ζωή των κατοίκων, η κύρια αφορμή για την απομάκρυνσή τους».⁷⁵⁴ Έτσι αποφασίστηκε ότι η περιοχή έχριζε παρέμβασης κατά προτεραιότητα, μια και θα έδειχνε την αποφασιστικότητα του κράτους να αναστρέψει την παρακμή του κέντρου της πρωτεύουσάς του αφενός, και να ανακτήσει το χαμένο κύρος που οφειλόταν στην αδυναμία αντιμετώπισης «μιας χούφτας αναρχικών και ναρκομανών»⁷⁵⁵ αφετέρου.

Το σχέδιο ανάπλασης των Εξαρχείων εντασσόταν στο Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας (ΡΣΑ) που είχε θεσμοθετηθεί από τον Ν. 1515/1985. Ανάμεσα στ' άλλα, το ΡΣΑ οριοθετούσε το ιστορικό κέντρο της Αθήνας και παράλληλα έθετε «στόχους για την αναβάθμισή του». Περιέργως πώς, μαζί με την ενιαία περιοχή Πλάκα-Θησείο-Μεταξουργείο-παλιό εμπορικό κέντρο-Ψυρρή, το ιστορικό κέντρο περιελάμβανε και τα Εξάρχεια, μια κοντινή μεν, αλλά αποκομμένη αστική νησίδα. Παρότι ο Τσαγκαράτος παρουσιάζει την ιδέα για ανάπλαση των Εξαρχείων ως *παρεπόμενο* της ένταξής τους στο ιστορικό κέντρο, μπορεί κανείς να εικάσει ότι έγινε το αντίστροφο: τα Εξάρχεια συμπεριλήφθηκαν στο ιστορικό κέντρο, *προκειμένου* να βρουν θεσμοθετημένους «[τους] στόχο[υς] και [τις] διαδικασίες για την αναβάθμισή [τους]», η οποία είχε μάλλον προαποφασιστεί. Η εικασία αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι η ανάπλαση των Εξαρχείων παρουσιάζεται ως πρωτοβουλία του υπουργού Κουλουμπή, επί των ημερών του οποίου ψηφίστηκε ο Ν. 1515, παρότι η βασική επεξεργασία του ΡΣΑ είχε γίνει από τον προκάτοχό του, Αντ. Τρίτση.⁷⁵⁶

Για την ακρίβεια, αυτό που «οραματίστηκε» ο τότε υπουργός ήταν η «μεταφορά της επιτυχίας της Πλάκας», η οποία πριν την ανάπλασή της (1980-1985) αντιμετώπιζε, σύμφωνα με τον Τσαγκαράτο, παρόμοια προβλήματα με τα Εξάρχεια («εισβολή κέντρων διασκέδασης και αναψυχής καθώς και κτηρίων γραφείων, με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους της») άρα, λογικά, θα μπορούσε και να δεχθεί παρόμοιες λύσεις: βίαιη απομάκρυνση των bar και των κέντρων αναψυχής (άρα και «των αναρχικών και των ναρκομανών»), πραγματοποίηση έργων υποδομής και αισθητικής αναβάθμισης, χωροθέτηση πολιτιστικών δραστηριοτήτων, προσέλκυση τουριστών, υποδοχή κατοικίας υψηλών εισοδημάτων.

Για την επίτευξη των στόχων αυτών, αποφασίστηκε, αντί για μια «επιφανειακή παρέμβαση» με βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα (με την «τεχνητή αύξηση της υπεραξίας της γης σε επιλεγμένες ζώνες» που θα έκανε τη γειτονιά χώρο αγορών και ήπιας ψυχαγωγίας για τους τουρίστες από το γειτονικό Αρχαιολογικό Μουσείο), να ακολουθηθεί μια «ήπια, μακροχρόνια και δύσκολη παρέμβαση» με «τόνωση και επαναφορά της κατοικίας» και ενίσχυση του πολιτισμικού κεφαλαίου της περιοχής.

Σύμφωνα με συνέντευξη του Τσαγκαράτου στον Δ. Ψαρά για το περιοδικό «Σχολιαστής» (τ. 39, 6/1986) οι βασικοί πυλώνες του σχεδίου που προωθήθηκε ήταν τρεις:

⁷⁵⁴ Οπ.π., σ. 22-3, η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁵⁵ Οπ.π., σ. 28.

⁷⁵⁶ Οπ.π., σ. 26-7.

- το «διάταγμα χρήσεων γης» (με άξονες την «τόνωση» της κατοικίας, τη προσθήκη κάποιων τοπικών εξυπηρετήσεων και τη διατήρηση «μόνο» των βιβλιοπωλείων και βιβλιοδετειών ως υπερτοπικών χρήσεων),
- η κήρυξη των «παραδοσιακών» κτηρίων ως διατηρητέων και η «αξιοποίησή» τους (συνολικά 250 νεοκλασικών και μεσοπολεμικών κτισμάτων, με παράλληλη μείωση του συντελεστή δόμησης «για να αποτραπεί η ανοικοδόμηση») και, τέλος,
- «τα έργα ανάπλασης»: κυκλοφοριακή μελέτη με άξονες «την αποτροπή των διαμπερών κινήσεων» και «ένα δίκτυο πεζοδρόμων [για τη] σύγκλιση των τμημάτων της γειτονιάς μεταξύ τους», «απαλλοτρίωση κάποιων παραδοσιακών κτιρίων, ώστε να γίνουν υποδοχείς πολιτιστικών δραστηριοτήτων», αλλά και επεμβάσεις στη θεωρούμενη ως εστία του προβλήματος, την πλατεία Εξαρχείων.

Όλες οι παραπάνω αλλαγές θα είχαν ως αντικειμενική συνέπεια, και σε αυτό το σχέδιο, την άνοδο των αξιών γης (και, άρα, θα ευνοούσαν τους ιδιοκτήτες ή/ και θα προσέλκυαν νέους) και την προσέλκυση άλλου είδους υπερτοπικών επισκεπτών που θα αντικαταθιστούσαν (σε συνδυασμό με την αλλαγή χρήσεων) τους υπάρχοντες. Ο Τσαγκαράτος παραδεχόταν: «οι σημερινοί χρήστες δεν είναι μόνο όσοι είναι στην πλατεία, αλλά και όσοι κυκλοφορούν και ενδιαφέρονται να έχουν δραστηριότητα στην περιοχή [...] σκεφτόμαστε ακόμα και οι τουρίστες του Μουσείου να μπορούν να επισκεφτούν αυτές τις χρήσεις».

15.4.2 Το σχέδιο και οι αντιδράσεις

Το σχέδιο ήταν όντως μια προσαρμοσμένη επανάληψη της ανάπλασης της Πλάκας: όπως κι εκεί προϋπόθεση της «επιτυχίας» του σχεδίου (ή αναγκαία παράμετρός του) ήταν η απομάκρυνση των «οχλουσών» νεανικών νυχτερινών δραστηριοτήτων, οι οποίες «μετακομίζοντας» αποτέλεσαν – ειρωνικά– μια σημαντική συνιστώσα του πολιτιστικού συναρμολογήματος των Εξαρχείων στη δεκαετία του 1980, έτσι και σε αυτό το σχέδιο, ήταν οι ίδιες χρήσεις που φανερά στοχοποιούνταν και όχι –όπως ίσως κανείς θα φανταζόταν– οι καθαρά πολιτικές.⁷⁵⁷

---

⁷⁵⁷ Ο Τσαγκαράτος διευκρίνιζε, στην ίδια συνέντευξη, πως στις «περιθωριακές» ομάδες δεν περιλαμβάνονταν οι «πολιτικές ομάδες [που δραστηριοποιούνται] γύρω από διάφορα περιοδικά» οι οποίες «μέχρι το '78 δε δημιούργησαν πρόβλημα» και πως «στόχος της μελέτης δεν είναι η παρεμπόδιση της δραστηριότητάς [τους]». Σε αυτό το θέμα ο Τσαγκαράτος επέμεινε και στα επόμενα δύο τεύχη του «Σχολιαστή» που φιλοξένησαν δημοσιεύματα για το θέμα, τονίζοντας πως τα βιβλιοπωλεία και τα βιβλιοδετεία είναι από τις ελάχιστες χρήσεις «υπερτοπικής σημασίας» που διατηρούνται σε όλη την περιοχή με το νέο σχέδιο, ακριβώς για να διαφυλαχθεί ο χαρακτήρας των Εξαρχείων ως πεδίου «διακίνησης ιδεών». Βέβαια, στη συζήτηση του τ. 40 του «Σχολιαστή» (7/1986), σημείωνε: «Σε ό,τι αφορά τώρα τη διακίνηση των ιδεών: Δεν νομίζουμε πως διακινούνται όλες οι ιδέες, λόγω χάρη οι κάτοικοι δε διακινούν τις ιδέες τους. Αυτή τη στιγμή –ή μάλλον πριν από λίγο, γιατί τώρα δε διακινείται καμία ιδέα– οι ιδέες που διακινούνταν ήταν μιας κατεύθυνσης [...]. Και εν πάση περιπτώσει δεν μπορούμε να έχουμε ισορροπία των χρήσεων, όταν στην περιοχή έχουμε ναρκωτικά και είναι κέντρο όλων των περιθωριακών ομάδων υπερτοπικής εισροής. Αυτά είναι κοινωνικά προβλήματα που δε λύνονται με την ανάπλαση, αλλά ο στόχος μας είναι να υπάρξει στην περιοχή τοπικός κοινωνικός έλεγχος» (σ. 52). Η Μ. Μαντουβάλου απαντούσε: «Στα Εξάρχεια διακινούνται ιδέες, και αυτή τη διακίνηση δεν την κάνουν οι κάτοικοι. Εξάλλου οι φιλήσυχτοι κάτοικοι της πόλης δεν διακινούν ιδέες. Οι ιδέες διακινούνται από κάποιους περιέργους τύπους, οι οποίοι τροφοδοτούν τους άλλους, τους πιο σεμνούς, τους φοιτητές,

Είναι αξιοσημείωτο πως, σε ερώτηση του δημοσιογράφου για το εάν οι διαπιστώσεις για τους περιθωριακούς και τη σύγκρουσή τους με τους κατοίκους, πάνω στην οποία όπως είδαμε δομούνταν στην ουσία όλη η «ειδική προβληματοποίηση» της περιοχής, βασιζόνταν σε κάποια «κοινωνιολογική ή άλλη» ερευνητική δουλειά, ο συντονιστής της μελέτης απαντούσε πως βασιζόνταν στο «Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο [...] που αφορά όλο το Α' Διαμέρισμα». Πέρα από το προφανές αλλόκοτο της απάντησης (πώς μπορεί διαπιστώσεις που θα προϋπέθεταν μια ερευνητική εργασία πεδίου να βασίζονται σε ένα κανονιστικό σχέδιο μεγάλης κλίμακας), και οι ίδιες οι υποτιθέμενες διαπιστώσεις μοιάζουν παράδοξες: κι αυτό επειδή, εάν ο ισχυρισμός πως οι «περιθωριακές ομάδες» βρίσκονταν «σε σύγκρουση» με τους κατοίκους μπορεί να είχε κάποια αληθοφάνεια (ανάλογα βέβαια με το ποιες ομάδες περιλάμβανε στις περιθωριακές)⁷⁵⁸ η επικαλούμενη ασυμβατότητά τους με τις χρήσεις της περιοχής προσέκρουε στην κοινή παραδοχή ότι ήταν ακριβώς οι χρήσεις της περιοχής που προσέγκυσαν τις ομάδες αυτές ή τις επέτρεψαν να αναδυθούν. Γι' αυτόν το λόγο άλλωστε η (σταδιακή, έστω) αλλαγή των χρήσεων ήταν ένας από τους βασικούς άξονες της ανάπλασης: δεν επρόκειτο για επιστροφή σε κάποιο εξιδανικευμένο παρελθόν της «παραδοσιακής γειτονιάς» (η οποία εξάλλου δεν ήταν ποτέ περιοχή αμιγούς κατοικίας αλλά χαρακτηριζόταν από τα τέλη του 19ου αιώνα από τα καφενεία και τις ταβέρνες της, μέχρι και από πολλούς –συνήθως παράνομους- οίκους ανοχής)⁷⁵⁹, αλλά για τη διάνοιξη ενός δομημένου πεδίου δυνατοτήτων συγκεκριμένης κατεύθυνσης το οποίο είναι εντελώς νέο, έστω και αν επικάθεται σε ένα προϋπάρχον χωρικό υπόστρωμα.⁷⁶⁰

Ας πάρουμε για παράδειγμα την πλατεία: η φιλοδοξία του σχεδίου ήταν να ανοιχθεί σε πολλαπλές λειτουργίες αναψυχής, να ενισχυθεί με αστικό πράσινο, να συνδεθεί με τους γύρω (προς υλοποίηση) πεζοδρόμους, να αποκατασταθούν οι όψεις που «έβλεπαν» σε αυτήν, να εμπλουτιστεί με αστικό εξοπλισμό χρηστικού και αισθητικού χαρακτήρα και, τέλος, να φωτιστεί. Με αρνητικό τρόπο μπορεί να διατυπωθεί η ασφαλής υπόθεση πως η πλατεία τότε ήταν σκοτεινή, φτωχή σε αστικό εξοπλισμό και ξεκομμένη από το περιβάλλον και τις χρήσεις του: ένας «λειός χώρος», αδιαμόρφωτος και αδόμητος, μια «μαύρη τρύπα» στο αστικό συνεχές, αποικισμένος από ξενιστές, αφιλόξενος. Η φιλοδοξία του σχεδίου ήταν η πλατεία να επαναδιαγραμματιστεί, να επανενταχθεί στην κανονικότητα, να επαναπληρωθεί με «καθημερινή ζωή»: επέκταση των εμπορικών λειτουργιών των καταστημάτων (τραπεζάκια), προσέγκυση

τους διανοούμενους [...] Επειδή όμως ούτε το σχέδιο είναι απλά ρομαντικό, ούτε άσχετο με τη γενική πολιτική για την πόλη, μήπως τελικά ο έμμεσος στόχος είναι μόνον η απομάκρυνση της νεολαίας από το κέντρο της Αθήνας;» (σ. 54)

⁷⁵⁸ Στην επιστολή του που δημοσιεύθηκε στο τ. 41 (8/1986) του «Σχολιαστή», ο Σ. Τσαγκαράτος διευκρινίζει πως «θεωρούμε πως οι μόνοι που υποβαθμίζουν την περιοχή είναι οι έμποροι και χρήστες ναρκωτικών και οι οπαδοί διάφορων 'μοδών'». Η Α. Βρυχέα, στη συζήτηση που οργάνωσε ο «Σχολιαστής» στο προηγούμενο τεύχος (τ. 40, 7/1986), σημείωνε: «Μήπως η ασάφεια του όρου 'περιθωριακές ομάδες' χρησιμοποιείται συνειδητά για να περιλάβει, όπου και όταν χρειαστεί, τους αναρχικούς, τους εξωκοινοβουλευτικούς, τις γυναικείες ομάδες, τους νέους, γενικά κάθε μορφής μειονότητα ή άτομο που η καθημερινή του ζωή δεν χωράει στα κοινώς παραδεκτά κοινωνικά πρότυπα;» (σ. 54)

⁷⁵⁹ Βλ. Καιροφύλλας, Γ. (2002) *Η Ωραία Νεάπολις και τα Παρεξηγημένα Εξάρχεια*, Αθήνα: Φιλιππότη, σ. 116-20. Στη Νεάπολη, και συγκεκριμένα στη σημερινή οδό Εμμ. Μπενάκη (τότε Προαστίου), άνοιξε και το πρώτο «café-chantant» της Αθήνας, το «Γκαϊτέ», στο οποίο «οι ξένες κοπέλες [...] τραγούδαγαν, χόρευαν [και] πουλούσαν τα θέληγτρά τους σε υπέρογκες τιμές [...] σε κάποιον εφήμερο εραστή» (όπ.π., σ. 115).

⁷⁶⁰ Για μια πιο λεπτομερή παρουσίαση του σχεδίου, βλ. Τσαγκαράτος, όπ.π., σ. 32-50.

διαφορετικών «κοινών» από τα υπάρχοντα, τόσο από τη γειτονιά όσο και πέρα από αυτή, αύξηση της οικονομικής και συμβολικής της αξίας, συνακόλουθη αντικατάσταση χρήσεων, κ.ο.κ.

Η πρόταση προέβλεπε ότι την υλοποίηση του σχεδίου θα αναλάμβανε ο Δήμος μέσω ανεξάρτητου Πολεοδομικού Γραφείου και με χρηματοδότηση του ΥΠΕΧΩΔΕ. Σύμφωνα με τον Τσαγκαράτο, ο Κουλουμπής είχε αμφιβολίες ως προς το εφικτό (ή και το επιθυμητό) της απαγόρευσης των χρήσεων γραφείων στο κέντρο και επέμεινε να μετατοπιστεί η έμφαση στα έργα ανάπλασης έναντι των θεσμικών ρυθμίσεων. Επίσης, απαίτησε να ενημερωθούν «οι εμπλεκόμενοι αρμόδιοι κυβερνητικοί φορείς, όπως το Υπουργείο Πολιτισμού, το Τεχνικό Επιμελητήριο και το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης – μια πράξη που απέβη μοιραία για το ίδιο το πρόγραμμα», όπως σημειώνει ο Τσαγκαράτος⁷⁶¹ (και θα δούμε στη συνέχεια γιατί).

Πριν βέβαια γίνουν γνωστές οποιεσδήποτε λεπτομέρειες για το σχέδιο –πόσω μάλλον για τις αλλαγές της τελευταίας στιγμής που επέβαλε ο υπουργός- είχαν οργανωθεί ποικίλες αντιδράσεις. Από τη μια μεριά, ανοιχτές ενημερωτικές εκδηλώσεις και συναυλίες επί της πλατείας Εξαρχείων επιχείρησαν να καταστήσουν θέμα του δημόσιου διαλόγου την επιχειρούμενη ανάπλαση, τους ρητούς και άρρητους στόχους της, την οργανική σύνδεσή της με τη συνεχιζόμενη εκστρατεία καταστολής στην περιοχή, τα ευρύτερα κοινωνικά διακυβεύματα.⁷⁶² Από την άλλη μεριά, σημειώθηκαν τρεις βίαιες συμβολικές ενέργειες που είχαν ρητή σύνδεση με τις εξελίξεις στα Εξάρχεια:

- Τα ξημερώματα της 1/6/1986, ξέσπασε πυρκαγιά στα γραφεία της κομματικής εφημερίδας του ΠΑΣΟΚ «Εξόρμηση». Τα γραφεία βρίσκονταν στην οδό Τηλεμάχου 11 στα Εξάρχεια, «μόλις 60 μέτρα από το αστυνομικό τμήμα της περιοχής». Η πυρκαγιά οφειλόταν σε εμπρησμό, την ευθύνη του οποίου ανέλαβε η ομάδα «Αναρχική Δράση» με προκήρυξή της προς την *Ελευθεροτυπία*, η οποία είχε τίτλο «ΤΑΞΗ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙ ΣΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ –ΤΑΞΗ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ» και στην οποία γινόταν λόγος, μεταξύ άλλων, για την «ελεύθερη νεολαία των Εξαρχείων που εδώ και μια δεκαετία παρενοχλεί και παρεμποδίζει τις κατασταλτικές δραστηριότητες το κράτους, [δεχόμενη] με τη σειρά της την έκφραση της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ», το οποίο «εφ' όσον έθεσε εκτός νόμου τις απεργίες, τις εργατικές κινητοποιήσεις και έκανε το συνδικαλισμό

---

⁷⁶¹ Τσαγκαράτος, όπ.π., σ. 52.

⁷⁶² Βλ. Το ρεπορτάζ «Κατακραυγή για το 'πείραμα Εξάρχεια'», (*Ελευθεροτυπία*, 29/5/1986, σ. 7) για «εκδήλωση-συνέντευξη τύπου [στην οποία] συμμετείχαν και μίλησαν: ο βουλευτής *Στάθης Παναγούλης*, η δημοτική σύμβουλος Αθηνών *Άννα Βρυχέα*, ο δημοσιογράφος Γιώργος Βότσης, επιτροπή κατοίκων Εξαρχείων, αντιπρόσωποι των αριστερών φοιτητικών συσπειρώσεων, των εργατικών συσπειρώσεων, αυτόνομες γυναικείες ομάδες και πολλοί άλλοι». Ακόμη, βλ. «Εξάρχεια: Μουσική άνευ... ξύλου» (*Ελευθεροτυπία*, 6/6/1986, σ. 18) για εκδήλωση (ανοιχτή συζήτηση-συναυλία) που διοργάνωσε η ΕΚΟΝ-Ρήγας Φεραίος, επίσης στην πλ. Εξαρχείων, την ίδια ημέρα που το ΥΠΕΧΩΔΕ ανακοίνωσε με συνέντευξη τύπου στο Δημαρχείο της Αθήνας ότι «**Αρχίζει η ανάπλαση**» (όπ.π.). Τέλος, βλ. «Εξάρχεια: 'Όχι στην αστυνομική... ανάπλαση'» (*Ελευθεροτυπία*, 20/6/1986, σ.7) για «εκδήλωση που διοργάνωσαν, [την προηγούμενη] στην πλατεία Εξαρχείων, η ομάδα φοιτητών αρχιτεκτονικής, η επιτροπή πολιτών για τα συνταγματικά δικαιώματα και ομάδα αρχιτεκτόνων» με κεντρικά «μηνύματα» «'ΟΧΙ' στην ανάπλαση των Εξαρχείων, 'ΟΧΙ' στην αστυνομική καταστολή».

παράρτημα του υπουργείου και τα ΜΑΤ εργατική πολιτική, έπρεπε να [ολοκληρώσει την] εικόνα της τάξης». ⁷⁶³

- Η ίδια ομάδα ανέλαβε την ευθύνη και για δεύτερο εμπρησμό, στις 23/6/1986, στα γραφεία του ΠΑΣΟΚ στη Χαρ. Τρικούπη 45. Αυτή τη φορά η *Ελευθεροτυπία* διατύπωσε (κεκαλυμμένα έστω) αμφιβολίες για την «αυθεντικότητα» του χτυπήματος («Εκείνο όμως που προκαλεί εύλογες απορίες είναι πώς οι δράστες κατάφεραν να δράσουν και πάλι ανενόχλητοι και μάλιστα κάτω από τη μύτη των αστυνομικών δυνάμεων, που φυλάνε τα γραφεία της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ, στην Χαρ. Τρικούπη 50, ακριβώς απέναντι από αυτά που κήκων;»), ενώ επισήμαινε και τον κίνδυνο επέκτασης της πυρκαγιάς σε γειτονικές πολυκατοικίες, ο οποίος ενίσχυε το έρεισμα του γραφείου τύπου του ΠΑΣΟΚ και της νεολαίας του όταν έκαναν λόγο στις ανακοινώσεις τους για «αυταρχισμό του στουπιού και φασισμό της μολότωφ», για «ψευτοεπαναστάτες του Σαββατοκύριακου» που «απομονωμένοι» «δρουν προβοκατόρικα και υπονομευτικά», κ.λπ. Αντίθετα, σύμφωνα με την προκήρυξη της «Αναρχικής Δράσης», οι ενέργειες αυτές «στα κατεχόμενα Εξάρχεια» στρέφονταν «ενάντια στη φασιστική τάξη πραγμάτων που θέλει να επιβάλει η εξουσία του ΠΑΣΟΚ» «[με] την απόλυτη εξουσία των αφεντικών, [με] την χωρίς όρους εκμετάλλευση της εργασίας, [με] την εισβολή της αστυνομίας στη ζωή μας, [με] την ανάπτυξη του νεοφασισμού». ⁷⁶⁴
- Τα ξημερώματα της 1/7/1986, δύο βόμβες τοποθετήθηκαν σε υπηρεσίες του ΥΠΕΧΩΔΕ στους Αμπελόκηπους, εκ των οποίων εξερράγη η μία, προκαλώντας υλικές ζημιές. Αυτή τη φορά, την ευθύνη ανέλαβε ο Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας (ΕΛΑ) με προκήρυξη, στην οποία ανέλυε τον ευρύτερο πολιτικό στρατηγικό χαρακτήρα της «ανάπλασης-αναβάθμισης» ως πολεοδομικού εργαλείου («την πολιτική ξεχωρίσματος και απομόνωσης του πληθυσμού και άρα τον καλύτερο πολιτικο-κοινωνικό έλεγχο», «που σημαίνει ότι στη σημερινή ανάπτυξη του καπιταλιστικού-ιμπεριαλιστικού καθεστώτος δεν μπορείς πια να κατοικείς, να εργάζεσαι, να διασκεδάζεις, να εκπαιδεύεσαι στην ίδια περιοχή, γιατί αυτό δημιουργεί και δημιουργούσε κινδύνους αμφισβήτησης και μη αποδοχής του καθεστώτος και άρα επαναστατικές διαδικασίες») και τον ρόλο της περίπτωσης των Εξαρχείων στη συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική συγκυρία («αφού πρώτα μετακίνησαν τα Πανεπιστήμια και μεγάλο μέρος των σπουδαστών στο γκέτο του Ζωγράφου, γέμισαν σιγά-σιγά την περιοχή με μπάτσους του Μπαταριά που προωθούν, διακινούν, εμπορεύονται την ηρωίνη» και «εξαπέλυσαν επίθεση με τα ΜΑΤ-ΜΕΑ και τα 'κατοχικά' περίπολα σε μόνιμη και 24ωρη βάση σε ολόκληρη την περιοχή») η οποία δεν ήταν, σύμφωνα με τον ΕΛΑ, παρά η τοπική εφαρμογή μιας πολιτικής πλανητικής («[υπεύθυνοι είναι] οι πολιτικοί προϊστάμενοι της Πασόκινης κυβέρνησης-τοποτηρητή

⁷⁶³ Βλ. «'ΑΝΑΡΧΙΚΗ ΔΡΑΣΗ': 'Εμείς βάλουμε τη φωτιά'» (*Ελευθεροτυπία*, 2/6, σ. 7). Το θέμα ήταν αναμενόμενα «πρώτο χτύπημα» στο φύλλο, με κεντρικό τίτλο: «ΠΥΡΙΝΗ ΡΕΒΑΝΣ».

⁷⁶⁴ Από το ρεπορτάζ με τίτλο «Κάτω απ' τη μύτη των αστυνομικών / ΕΜΠΡΗΣΜΟΣ» (*Ελευθεροτυπία*, 24/6/1986, σ. 24-5). Το θέμα αυτή τη φορά δεν έδωσε τον κύριο τίτλο του φύλλου, αλλά απλό χτύπημα στην πρώτη σελίδα με τίτλο «Προκήρυξη αναρχικών: Έκαψαν πάλι γραφεία ΠΑΣΟΚ».

των Βορειοαμερικάνων, της ΕΟΚ και της οικονομικής κυριαρχίας και πολιτικής εξουσίας του διεθνοποιημένου πολυεθνικού κεφαλαίου».⁷⁶⁵

Παράλληλα, τα παραπάνω σοβαρά συμβάντα απουσιάζουν εντελώς από την αφήγηση του Τσαγκαράτου, σύμφωνα με τον οποίο η πρόταση παρουσιάστηκε «πίσω από τα φώτα της δημοσιότητας [...] στους κατοίκους με ανοικτές συγκεντρώσεις στην Πλατεία, στους φορείς και το Δήμο» –χωρίς να δίνει περαιτέρω πληροφορίες για το πώς την υποδέχθηκαν.⁷⁶⁶ Εκεί που επιμένει ο επικεφαλής της ομάδας μελέτης είναι στο ότι η πρόταση ακυρώθηκε στην ουσία από τα ΜΑΤ που «επέβαλαν το δικό τους δίκαιο χτυπώντας, συλλαμβάνοντας, [...] απαγορεύοντας με την παρουσία τους κάθε εκδήλωση, ποδοπατώντας κάθε προσπάθεια [...] [και] δικαιώνοντας όσους πίστευαν ότι όλα όσα προτεινόταν ήταν η επίφαση για να επικρατήσει βίαια η κρατική εξουσία».⁷⁶⁷ Καθώς ο Τσαγκαράτος κάνει λόγο για «βίαιη και αναίτια κατάληψη της περιοχής [που] διήρκεσε δύο μήνες», φαίνεται πως αναφέρεται στην τελευταία φάση της κατασταλτικής επιχείρησης που ξεκίνησε με τις πορείες για το Τσερνόμπιλ. Σύμφωνα λοιπόν με τον σύμβουλο του υπουργού, η πρόταση ήταν ήδη «νεκρό γράμμα» όταν άρχισε να παίρνει δημοσιότητα, ήταν ήδη ακυρωμένη από τα πράγματα. Η ερμηνεία που δίνει είναι ενδιαφέρουσα:

Τα Εξάρχεια όντας υποβαθμισμένα [...] αποτελούσαν προνομιακό χώρο για την Αστυνομία, η οποία έχοντας σε περιορισμένο χώρο στο κέντρο της γειτονιάς το σύνολο σχεδόν της διακίνησης ναρκωτικών το έλεγχε πλήρως. Παράλληλα, οι ομάδες των αναρχικών, των μη οργανωμένων (ή και συνειδητοποιημένων) φοιτητών και νέων προσέφερε στην Αστυνομία το καλύτερο άλλοθι, όχι μόνο για την αναγκαιότητά της, αλλά και για την ανεξέλεγκτη δράση και παρέμβασή της σ' όλο το κέντρο της πόλης. Μια επιτυχημένη ανάπλαση στα Εξάρχεια [...] θα υποβάθμιζε αισθητά το ρόλο και τη σημασία της Αστυνομίας ως μοναδικού εγγυητή του Νόμου και της Τάξης στην περιοχή. [...] [Η] «επιχείρηση εκκαθάρισης των Εξαρχείων από τους αναρχικούς» δεν ήταν παρά μια συνειδητή κίνηση των κατεστημένων Υπουργείων Δημόσιας Τάξης και Εσωτερικών, των πολιτικών ηγεσιών τους και των συμφερόντων που καλύπτονταν και εκφράζονταν απ' αυτούς, για να αποτρέψουν κάθε παρέμβαση στο χώρο, κάθε άλλη πρόταση και ενέργεια και κυρίως δράση.⁷⁶⁸

---

⁷⁶⁵ Από το ρεπορτάζ «'Δουλειά' του ΕΛΑ-2 βόμβες» (*Ελευθεροτυπία*, 1/7/1986, σ. 20-1). Και πάλι, το θέμα έγινε απλό χτύπημα στην πρώτη σελίδα με τίτλο «**Προκήρυξη ΕΛΑ για τις βόμβες**». Όπως και στην περίπτωση του εμπρησμού των γραφείων του ΠΑΣΟΚ, η «Ε» επέλεξε μια μετριοπαθή προσέγγιση (τόσο στην επιλογή του περιεχομένου των τίτλων όσο και στο «πλασάρισμά» τους), η οποία υποδήλωε μια πρόθεση υποβιβασμού του θέματος «αναρχική τρομοκρατία» και μια άρνηση συμμετοχής στη δημιουργία κλίματος αποσταθεροποίησης για πολιτική εκμετάλλευση ή αντιπερισπασμό.

⁷⁶⁶ Τσαγκαράτος, *όπ.π.*, σ. 55.

⁷⁶⁷ *Όπ.π.*, σ. 53.

⁷⁶⁸ *Όπ.π.*, σ. 54-5. Θυμίζουμε εδώ τις προσπάθειες ομάδων αναρχικών να διώξουν με τη βία τους διακινητές ναρκωτικών (και τους τοξικοεξαρτημένους) από την πλατεία, οι οποίες αντιμετώπιζονταν με βιαιότητα και συλλήψεις από την Αστυνομία, αλλά και τις προσπάθειες κατοίκων των Εξαρχείων να δώσουν συγκεκριμένα στοιχεία για τους διακινητές στην Αστυνομία και στη δημοσιότητα, οι οποίες αποδείχθηκαν επίσης μάταιες. (Βλ. την προηγούμενη ενότητα). Βλ. επίσης μεταγενέστερο άρθρο του Τάκη Καμπύλη στα *Νέα* (6/11/2004) σχετικό με τα Εξάρχεια στη στήλη «Η λέξη της εβδομάδας». Ανάμεσα στα άλλα, επικαλούνταν μαρτυρία του Τσαγκαράτου σύμφωνα με την οποία ««η επέμβαση [σ.σ.: των ΜΑΤ] στην πλατεία έγινε, διότι όπως μου εξήγησε ο κ. Σταθάτος, υφιστάμενος του Νίκωνα

Τελικά, από το σχέδιο εφαρμόστηκαν κάποια αποσπασματικά έργα που ανέλαβε ο Δήμος – κυρίως πεζοδρομήσεις (η Θεμιστοκλέους, η Τσαμαδού, η Βαλτετσίου, η Δερβενίων, η Μεθώνης, αλλά όχι οι Στουρνάρη, Εμμ. Μπενάκη, Αραχώβης, Οικονόμου) και μικρές επεμβάσεις στην πλατεία που «φυτεύτηκε και φωτίστηκε και ένα μέρος της αποτέλεσε χώρο υποδοχής των χρηστών των γύρω καταστημάτων»⁷⁶⁹- ενώ, σε θεσμικό επίπεδο, το Προεδρικό Διάταγμα των Χρήσεων Γης θεσμοθετήθηκε οκτώ χρόνια αργότερα κηρύσσοντας κάποια επιλεγμένα κτήρια ως διατηρητέα. Είναι σίγουρο ότι, κατά τη διάρκεια εκπόνησης του σχεδίου και της όποιας διαβούλευσης και δημοσιότητάς του, κάποιοι έσπευσαν να επενδύσουν στην περιοχή αγοράζοντας ακίνητα, εκμεταλλευόμενοι τις ευκαιρίες αγοράς που είχαν δημιουργήσει δύο χρόνια διαρκών αναταραχών και στοχοποίησης της περιοχής.⁷⁷⁰ Η ματαιώση του σχεδίου δεν τους επέτρεψε πιθανότατα να αποσπάσουν την προσδωκόμενη υπεραξία (οι μηχανισμοί του «αστικού εξευγενισμού» λειτούργησαν πολύ αποτελεσματικότερα στην περίπτωση της Πλάκας και, αργότερα, του Ψυρρή), ωστόσο ακόμα και αυτά τα περιορισμένα έργα που έγιναν, καθώς και η σχετική ηρεμία που επήλθε στην πλατεία την περίοδο που ακολούθησε, οδήγησε σε σταθεροποίηση των τιμών της γης σε αρκετά υψηλό επίπεδο –δυσανάλογα υψηλό, θα έλεγε κανείς, σε σχέση με τη φήμη της περιοχής.

Αρκουδέα, η Αστυνομία χρειάζεται τα "πρεζάκια" και τα "βαποράκια" ως πηγές πληροφόρησης. Δεν ρισκάρουμε να τους χάσουμε με πεζοδρομήσεις και αναπλάσεις». Το άρθρο υπάρχει ολόκληρο στο <http://www.multiforums.gr/humanity/viewthread.php?tid=657>.

⁷⁶⁹ Τσαγκαράτος, όπ.π., σ. 56.

⁷⁷⁰ Βλ. «Ξύπνιοι επενδυτές κερδοσκοπήσαν σε βάρος των κατοίκων στα Εξάρχεια», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 25/5/1986.

ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΡΟΣ > ΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ ΩΣ ΣΤΡΩΜΑ

16. 1987 – 1994: Νέες εδαφικότητες

Το 1986, με το κλείσιμο του κύκλου της πολύπλευρης καταστολής και με τη ματαιωμένη εφαρμογή του σχεδίου ανάπλασης, συνιστά ένα είδος ορίου στη γενεαλογία των Εξαρχειών, κυρίως ως αντικείμενου λόγου –λόγου όχι πια μόνο ρητά ιδεολογικο-πολιτικού, αλλά και επιστημονικού: κοινωνιολογικού και πολεοδομικού. Ως χωρικο-κοινωνικό συναρμολόγημα, τα Εξάρχεια εξακολούθησαν φυσικά να εξελίσσονται αλλά, και πάλι, οι εκφραστικές/λειτουργικές τους παράμετροι είχαν τρόπον τινά «κλειδώσει» σε μια θετική ανατροφοδότηση αναπαράγοντας σε μεγάλο βαθμό, έστω με τις αναμενόμενες συγκυριακές διαφοροποιήσεις, τα χαρακτηριστικά που είχαν διαμορφωθεί μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80. Γι' αυτό τον λόγο, η αφήγησή μας από δω και στο εξής θα γίνει πιο συνοπτική προσπαθώντας να αναδείξει τις πραγματικά σημαντικές/παραγωγικές στιγμές που τα «Εξάρχεια» συναρθρώθηκαν με τη συγκυρία με πρωτότυπο (αν και όχι απαραίτητα πρωτοφανή) τρόπο. Αυτός είναι επίσης ο λόγος που δώσαμε τον χαρακτηρισμό «Στρώμα» στον τίτλο του Μέρους που ξεκινά εδώ: η συναρμολόγηση έχει λίγο πολύ τελεστεί, ο κύκλος της εδαφικοποίησης του αντιεξουσιαστικού/αντιπολιτισμικού συναρμολογήματος έχει κλείσει και, μάλιστα, με τη βίαιη απεδαφικοποίηση της δεκαετίας 1984-86, η ανταγωνιστική του συνιστώσα εκτείνεται και διαχέεται στον ευρύτερο αθηναϊκό χώρο αποκτώντας πιο ριζωματικό χαρακτήρα, παρότι τα Εξάρχεια διατηρούν την ισχύ τους ως συμβολικό της κέντρο.

Στις ενότητες που ακολουθούν, η γενική μεθοδολογία προσέγγισης του αρχείου δεν αλλάζει: κύριος άξονας παραμένουν οι ετήσιες επέτειοι του Πολυτεχνείου, αλλά παρουσιάζεται και όποιο άλλο συμβάν σχετίζεται λογοθετικά ή πρακτικά με το πεδίο αποφάνσεων ή συμβάντων γύρω από τα «Εξάρχεια»/Εξάρχεια, με κυρίαρχες (το αμέσως επόμενο διάστημα) τις εξελίξεις στον χώρο της παιδείας.

16.1 1987-1989: Σταθεροποίηση και τελετουργική επανάληψη

16.1.1 Νοέμβριος 1987: Ένα νέο 1979;

Μετά την υποτονική και γενικά ήρεμη πορεία του «Πολυτεχνείου» 1986 (που έγινε πάντως με την ιδιαίτερα έντονη παρουσία αστυνομικών δυνάμεων και την παραδοχή του υπουργού Δροσογιάννη πως «η αστυνομία έχει επαρκείς πληροφορίες από το χώρο των αναρχικών και γι' αυτό είχε λάβει τα μέτρα της στην πορεία»)⁷⁷¹, ο Νοέμβριος του 1987 σημαδεύτηκε από δύο σημαντικά γεγονότα από τη σκοπιά της παρούσας διατριβής: απ' τη μια πλευρά, το μεγαλύτερο κύμα φοιτητικών κινητοποιήσεων μετά το 1979 και, απ' την άλλη, τη διακοπή του

⁷⁷¹ «'Μάτι' της Αστυνομίας στον χώρο των αναρχικών», *Ελευθεροτυπία*, 26/11/1986, σ. 14.

Σταθεροποιητικού Προγράμματος με την (ώθηση σε) παραίτηση του «εμπνευστή» του Κ. Σημίτη από τη θέση του υπουργού Εθνικής Οικονομίας (στις 25/11).

Το δεύτερο ήταν πιθανότατα προσωπική απόφαση του Α. Παπανδρέου υπό την πίεση πολύμορφων εργατικών κινητοποιήσεων (στάσεων εργασίας, καταλήψεων, συγκεντρώσεων, 24ωρων και πολυήμερων απεργιών)⁷⁷² και εν όψει των επόμενων εκλογών, με δεδομένη τη λαϊκή δυσαρέσκεια⁷⁷³ και εκφρασμένη ήδη τη δυσφορία των κατεστημένων εκδοτών του φιλοκυβερνητικού τύπου για τον Γ. Κοσκωτά.⁷⁷⁴ Το πρώτο αποτέλεσε αντίδραση, αφενός στο νομοσχέδιο που εξήγγειλε το υπουργείο Παιδείας υπό τον Α. Τρίτση, το οποίο έθετε για πρώτη φορά ζήτημα διάσπασης του ενιαίου πτυχίου δια των πολλαπλών εξειδικεύσεων, μείωσης εισακτέων, εντατικοποίησης των σπουδών και άμεσης σύνδεσης του βαθμού του πτυχίου με την εύρεση εργασίας, καθώς και τοποθέτησης της έρευνας εκτός πανεπιστημίου, και αφετέρου στα σοβαρά προβλήματα υποχρηματοδότησης των ιδρυμάτων και στις πολύπλευρες πρακτικές δυσχέρειες που αυτά συνεπάγονταν.

Η κοινωνική ένταση που υπέβασκε στο χώρο της παιδείας εκφράστηκε σε επίπεδο μεγάλων διαδηλώσεων και εκτεταμένων συγκρούσεων στον αθηναϊκό αστικό χώρο πριν ακόμα από την επέτειο του «Πολυτεχνείου», και συγκεκριμένα στις 5/11 (με συγκεντρώσεις στο κέντρο της Αθήνας, καταλήψεις ενός ξενοδοχείου, της πανεπιστημιακής λέσχης και ενός σταθμού του ΗΣΑΠ και, τέλος, συγκρούσεις με δυνάμεις των ΜΑΤ στην περιοχή της πλατείας Κάνιγγος), στις 10/11 (με την, σύμφωνα με την «Ε», «πορεία της 10ετίας» στο κέντρο) και στις 13/11 (με μεγάλη πορεία και βίαιες συγκρούσεις με δυνάμεις των ΜΑΤ στη Σταδίου και Κολοκοτρώνη). Αντίθετα ίσως από ό,τι θα περίμενε κανείς, στην καθιερωμένη πορεία που ήταν φυσικά ιδιαίτερα «φορτισμένη» (όπως σημείωνε ανήμερα της επετείου η «Ε» στον κύριο τίτλο της), σημειώθηκαν

---

⁷⁷² Οι Βερναρδάκης – Μαυρής ξεχωρίζουν τρεις περιόδους στις κοινωνικές αντιδράσεις μετά τον Οκτώβριο 1985: η πρώτη, που διαρκεί μέχρι τις δημοτικές εκλογές του 1986, χαρακτηρίστηκε από «δειλία, αμηχανία, αποσπασματικότητα». Στη δεύτερη, μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου 1986, κορυφώθηκαν οι εργατικές κινητοποιήσεις με τρεις γενικές απεργίες. Η τρίτη χαρακτηρίστηκε από περισσότερο μοριακές κινητοποιήσεις, με ενιαία πάντως δυναμική. Σε αυτή την τρίτη φάση, εντάσσονται και οι φοιτητικοί αγώνες του Νοεμβρίου 1987. Ενδιαφέρον έχει η παρατήρησή τους πως, στην απονομιμοποίηση του Προγράμματος Σταθερότητας συνέβαλε αποφασιστικά η αντινεοφιλελεύθερη ρητορική που το ίδιο το ΠΑΣΟΚ είχε χρησιμοποιήσει ως βάση του προεκλογικού λόγου. Βλ. «Πάλη των τάξεων και πολιτικά κόμματα 1985-1987. Η κρίση εκπροσώπησης σε εξέλιξη», *Θέσεις*, τ. 22, 01-03/1988 (και στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=211&Itemid=29).

⁷⁷³ Στις δημοτικές εκλογές του 1986 το ΠΑΣΟΚ υπέστη μείωση των εκλογικών του ποσοστών κατά 13% περίπου σε σχέση με τις βουλευτικές εκλογές, που είχαν γίνει μόλις ένα χρόνο νωρίτερα. Το ποσοστό αυτό καρπώθηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου η αριστερή «Συμπράταξη» υπό το ΚΚΕ, το οποίο απέσυρε τη στήριξή του από τους κυβερνητικούς υποψηφίους στο β' γύρο. Η συγκεκριμένη κίνηση σήμανε και το τέλος του «μορατόριουμ» Αριστεράς-ΠΑΣΟΚ. Για μια σχετική ανάλυση βλ. «Δημοτικές εκλογές και κοινωνική πόλωση», *Θέσεις*, τ. 17, 10-12/1986 (και στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=170&Itemid=29). Επίσης, βλ. Κουστένης, Π. (2010), «Δημοτικές εκλογές: Οι 'λοιπές δημοκρατικές δυνάμεις' του 1982 και η ρήξη της Αριστεράς με το ΠΑΣΟΚ το 1986», στο Βαμβακάς, Παναγιωτόπουλος, *όπ.π.*, σ. 114-7.

⁷⁷⁴ Οι εκδότες των μεγάλων εφημερίδων (Βουδούρης, Κουρής, Λαμπράκης, Μπόμπολας, Τεγόπουλος) απέστειλαν κοινή επιστολή στον Α. Παπανδρέου την 1η Αυγούστου 1987 ζητώντας να απαγορευθεί η έκδοση εφημερίδων από τραπεζίτες. Παράλληλα, στις εφημερίδες τους άρχισαν να εμφανίζονται δημοσιεύματα που διατύπωναν υποψίες για την προέλευση των χρημάτων του Κοσκωτά. Η απάντηση του επιχειρηματία ήταν η αγορά του Ολυμπιακού, με την οποία εκτόξευσε τη δημοφιλία του. Βλ. Κουστένης, Π. (2010) «Σκάνδαλο Κοσκωτά: Πολιτική διαφθορά και ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο των ΜΜΕ» στο Βαμβακάς, Παναγιωτόπουλος, *όπ.π.*, σ. 549-52.

μόνο περιορισμένης έκτασης επεισόδια, αργά μετά την πορεία, τα οποία ξεκίνησαν, σύμφωνα με την «Ε», μικροομάδες αναρχικών έξω από την πρεσβεία των ΗΠΑ και τα οποία περιορίστηκαν στη γύρω περιοχή. Σε κατοπινή τους συνέντευξη,⁷⁷⁵ μέλη των αριστερών «Συσπειρώσεων» επισήμαιναν ότι το φοιτητικό κίνημα περιφρούρησε πολύ προσεκτικά και αποτελεσματικά την πορεία, ακριβώς για να μη δώσει τις αφορμές που, όπως υποστήριζαν, επιδίωκε να εκμεταλλευτεί η κυβέρνηση «για επέκταση της σύγκρουσης και αστυνομοκρατία στην Αθήνα [έτσι ώστε] σε συμπαιγνία με μερίδα του Τύπου, χρησιμοποιώντας το χαρτί μιας τάσης τρομολαγνείας, να κερδίσει με το μέρος της ένα μέρος της κοινής γνώμης».

Παρά τις φανερές ομοιότητες των κινητοποιήσεων του 1987 με εκείνες του 1979, κυρίως σε ό,τι αφορά την ανεξαρτησία και των δύο από την άμεση επιρροή των κοινοβουλευτικών κομμάτων, υπάρχουν και σημαντικές διαφορές. Όπως σημείωνε σε άρθρο γνώμης εκείνες τις μέρες ο Σ. Πολυμίλης, απ' τη μια, όπως το 1979, «στις περισσότερες γενικές συνελεύσεις, οι σπουδαστικές παρατάξεις που στις εκλογές συγκεντρώνουν τη συντριπτική πλειοψηφία των φοιτητών, δεν καταφέρνουν τίποτε άλλο παρά να μαζεύουν μερικές δεκάδες ψήφους», απ' την άλλη όμως, σε αντίθεση με το 1979, πρώτον, «οι αποφάσεις των συνελεύσεων και τα αιτήματα που προβάλλονται, κάθε άλλο παρά συγκροτούν έναν πολιτικό λόγο [μη όντας παρά] κείμενα διαμαρτυρίας με κάποια ψήγματα γενικής αμφισβήτησης» και, δεύτερον, «η συμμετοχή των φοιτητών είναι μάλλον περιορισμένη, ενώ λείπουν οι αντιδικίες και οι χειροδικίες»⁷⁷⁶ –δείγμα, προφανώς, ενός κλίματος έντονων πολιτικών-ιδεολογικών ζυμώσεων και αντιπαραθέσεων των παλαιότερων εκείνων καταλήψεων, που είχαν ηγεμονευθεί από ένα ακμάζον αυτόνομο/αναρχικό ρεύμα (που είχε με τη σειρά του ενισχυθεί από αυτές).

Πού οφειλόταν αυτή η διαφοροποίηση; Δεν μπορεί κανείς να πει με σιγουριά, ακόμη και αν υποθέσει ότι η κρίση του αρθρογράφου δεν σκοτιζόταν από προσωπικές προκαταλήψεις ή και την εξιδανίκευση του παρελθόντος που μερικές φορές φέρνει η χρονική απόσταση. Φαίνεται πάντως ότι παγιωνόταν μια αίσθηση κρίσης του πολιτικού συστήματος (που εν μέρει οφειλόταν στις διαψεύσεις της δεύτερης περιόδου διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ) η οποία, σε συνδυασμό με τις εν εξελίξει (αλλά στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 ήδη αρκετά προχωρημένες) μεταβολές σε επίπεδο κοινωνικών ταυτοτήτων, προσδοκιών, αναπαραστάσεων κ.λπ., έκανε τη συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία μια υπόθεση περισσότερο σημειοκά εστιασμένη ή εργαλειώδη και λιγότερο προγραμματικά συλλογική. Η αίσθηση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται και στην επόμενη επέτειο.

16.1.2 Νοέμβριος 1988: Πορεία φθοράς στη σκιά Κοσκωτά

Το Νοέμβριο του 1988 η πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας έχει εισέλθει για τα καλά στη δίνη του «σκανδάλου Κοσκωτά». Σύμφωνα με το πόρισμα του επιτρόπου Σ. Παπαδάτου, που δημοσιεύτηκε στις 20 Οκτωβρίου, ο Κοσκωτάς είχε υπεξαιρέσει συνολικά 33,5 δισ. δρχ. από τις

⁷⁷⁵ «Εμείς, οι Συσπειρώσεις», *Ελευθεροτυπία*, 22/11/1987, σ.18-9.

⁷⁷⁶ «Οράματα, πορείες και πραγματικότητα», *Ελευθεροτυπία*, 16/11/1987, σ. 9.

καταθέσεις της Τράπεζας Κρήτης. Στον επιχειρηματία ασκήθηκε ποινική δίωξη και στις 3/11 ο κύριος τίτλος της «Ε» ήταν

ΦΥΛΑΚΗ ΣΗΜΕΡΑ Ο «ΚΡΟΙΣΟΣ»

Εν τω μεταξύ, η σχέση του Κοσκωτά με τους ηγετικούς κύκλους της κυβέρνησης ήταν πασιδηλές, και οι σχετικές υπόνοιες και κατηγορίες κατά του πολιτικού προσωπικού καθημερινό θέμα στον τύπο (συμπολιτευόμενο και αντιπολιτευόμενο) επί τουλάχιστον ένα χρόνο. Η θριαμβευτική επιβεβαίωση των καταγγελιών, παρά την υστερόβουλη αφετηρία τους, ενίσχυσαν την αξιοπιστία του παραδοσιακού τύπου αλλά καταρράκωσαν αυτήν του κυβερνώντος κόμματος, πλήττοντας παράλληλα και την εικόνα του πολιτικού συστήματος εν γένει.⁷⁷⁷ Από το κλίμα πολιτικής κρίσης της περιόδου, ήταν αδύνατο να μείνει ανεπηρέαστος ο εορτασμός του Πολυτεχνείου. Στις 18/11, ως δεύτερο θέμα στο πρωτοσέλιδο της «Ε», ο εορτασμός προβάλλεται ως εξής:

Πορεία θλίψης

Δακρυγόνα και μάχες στη σκιά Κοσκωτά

Στο τετρασέλιδο ρεπορτάζ των κεντρικών σελίδων, η «μικρότερη πορεία που έγινε ποτέ στην αμερικανική πρεσβεία» (παρότι, σύμφωνα με τον ίδιο τον συντάκτη, όταν η κεφαλή της έφτανε στην πρεσβεία το τέλος της περνούσε από τα Χαντεία, που σημαίνει πως σε σύγκριση με μεταγενέστερες πορείες, αλλά και με απόλυτα κριτήρια, ήταν μάλλον πολυπληθής) χαρακτηριζόταν «Πορεία στην απογοήτευση»: ενδεικτικό της ματαίωσης του μεταπολιτευτικού οράματος όπως το εξέφρασε σε μεγάλο βαθμό και για μεγάλο τμήμα των λαϊκών μαζών το ΠΑΣΟΚ, η οργανωμένη νεολαία του οποίου μάλιστα λειδωρήθηκε από περαστικούς και θεατές κατά τη διάρκεια της πορείας (με αποτέλεσμα ο Κ. Λαλιώτης να την εγκαταλείψει στο ύψος της οδού Ακαδημίας «με έκφραση αηδίας και δυσφορίας στο πρόσωπό του»).

Σημαντικό τμήμα του δισέλιδου 24-25 καταλαμβάνει το ρεπορτάζ του Γ. Τζεδάκι με θέμα συγκρούσεις μεταξύ αναρχικών και αστυνομίας μετά τη λήξη της πορείας και τίτλο

Αιματηρό τέλος

Οι συγκρούσεις έλαβαν χώρα στην περιοχή γύρω από την πρεσβεία, ενώ μικροσυμπλοκές σημειώθηκαν και στα Εξάρχεια αργότερα το βράδυ (όπου ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις παρέμειναν κατά τη διάρκεια της νύχτας, όπως και στο Χημείο, στη Νομική και στο Πολυτεχνείο). Το ρεπορτάζ ξεκινά από την περιγραφή των επεισοδίων και των ζημιών και στη δεύτερη ενότητα αναφέρεται στην παρουσία του ογκώδους (800 άτομα) μπλοκ των αναρχικών κατά τη διάρκεια της πορείας (για λόγους που έχουμε προσπαθήσει να προσεγγίσουμε και σε άλλα σημεία της εργασίας, ο όρος «αναρχικοί» παρατίθεται στο ρεπορτάζ πάντοτε και μόνο

---

⁷⁷⁷ Για την (προσωρινή) αυτονόμηση του Τύπου από το πολιτικό/κομματικό σύστημα και την αναζήτηση εκ μέρους των εκδοτών μιας νέας θέσης μέσα στο σύστημα εξουσίας με αφορμή το «σκάνδαλο Κοσκωτά», βλ. Κομνηνού, Μ. (1990) «Κρίση του Τύπου – Κρίση Εξουσίας: Οι Εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989», στο Λυριντζής & Νικολακόπουλος (επιμ.) ό.π., σσ. 289-306.

εντός εισαγωγικών), κύριο αίτημα της οποίας ήταν η αποφυλάκιση των συντρόφων τους Μπουκουβάλα, Βογιατζή, Σμυρναίου και Μαρίνου.⁷⁷⁸

Πάντως, σε σχετικό αφιέρωμα στον «αποκαρδιωτικό και υποτονικό» εορτασμό του 1988 που δημοσίευσε η «Ε» στις 19/11, με τίτλο «**Περιμέναμε την αποτυχία**» (σ. 12-3), οι πολιτικές νεολαίες που τοποθετήθηκαν σχετικά, ξεχώρισαν τους εξής λόγους για τη μικρή συμμετοχή στην πορεία: α) το «αδυνάτισμα της ιστορικής μνήμης, ιδιαίτερα στη νεολαία» και την αποστασιοποίηση των πολιτικών φορέων από τα «πραγματικά προβλήματα» της νεολαίας (Ν. ΠΑΣΟΚ), β) την υπαγωγή του εορτασμού στον εκμεταλλευτικό «πολιτικό καιροσκοπισμό» των κομμάτων της αριστεράς και του ΠΑΣΟΚ (ΟΝΝΕΔ), γ) τη μακροχρόνια «επίθεση φθοράς» που επιτελούν κατά της επετείου τα ΜΜΕ (και ιδίως η τηλεόραση) και η Αστυνομία, αλλά και τη «διάχυτη απογοήτευση και αγανάκτηση της νεολαίας και του λαού» (ΚΝΕ), δ) τη «δυσοσμία από τη γενικότερη πολιτική και κοινωνική κρίση», αλλά και την «παραδοσιακή λογική του γιορτασμού-κομματικής φιέστας» (ΕΚΟΝ Ρ. Φεραίος), ε) τον σταδιακό εκφυλισμό του εορτασμού σε «μια μουσειακή ανάμνηση, σε ένα πανηγύρι επετειακών ομιλιών» και «σε μια κομματική παρέλαση» (Ριζοσπαστική Αριστερή Νεολαία). Στη σταδιακή απώλεια του νοήματος του εορτασμού, στη μετατροπή του σε ένα «κενό μνημόσυνο» και στην μικροκομματική εκμετάλλευσή του στάθηκαν εν πολλοίς και οι σχετικά ερωτώμενοι «πνευματικοί άνθρωποι» (Π. Μάρκαρης, Γ. Μαρκόπουλος, Γ. Κουρουπός, Μποστ).

Εδώ έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, ενώ ειδησεογραφικά κυριάρχησαν και σε αυτή την περίπτωση οι βίαιες συγκρούσεις μεταξύ ομάδων διαδηλωτών και Αστυνομίας που συνέβησαν μετά από την πορεία, η κριτική παρέμβαση της εφημερίδας και οι τοποθετήσεις των πολιτικών νεολαίων επέμειναν στο φαινόμενο της συρρίκνωσης και της παρακμής της πορείας το οποίο, επιπλέον, *απέφυγαν* να αποδώσουν στα επεισόδια. Αντίθετα, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις στις διατυπώσεις και την υστεροβουλία κάποιων απαντήσεων, ο κοινός παρονομαστής όλων ήταν η κομματικοποίηση του εορτασμού –άρα, υπόρρητα, η απουσία μαζικού κινήματος υπεράσπισης ή μετεξέλιξης του «νοήματός» του. Με την έννοια αυτή, και ανεξάρτητα από τις προθέσεις των φορέων του, αυτός ο λόγος σημαδεύεται από μια αμφισημία σε ό,τι αφορά τους αναρχικούς οι οποίοι αναδεικνύονται λογικά (αν και άρρητα) είτε ως «σπόρος» ενός μελλοντικού κινήματος, είτε ως σύμπτωμα της σοβούσας κοινωνικοπολιτικής κρίσης. Γεγονός πάντως είναι πως, είτε έτσι είτε αλλιώς, και κρίνοντας από την απουσία σχετικών αναφορών στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις, η σύνδεση της παρουσίας τους με βίαια επεισόδια φαίνεται να λαμβάνει χαρακτηριστικά κοινού τύπου.

⁷⁷⁸ Οι Μπουκουβάλας και Βογιατζή αφέθηκαν όντως ελεύθεροι με εισαγγελική πρόταση λίγες μέρες αργότερα, μετά από 14 μήνες στη φυλακή. Βλ. «**ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ**», *Ελευθεροτυπία*, 24/11/1988, σ. 12. Οι Σμυρναίος και Μαρίνος που κατηγορούνταν για απόπειρα κλοπής κρατικού αυτοκινήτου αθώωθηκαν επίσης, αργότερα (ο τρίτος σύντροφός τους, Μ. Πρέκας, είχε δολοφονηθεί το βράδυ της σύλληψής τους από αστυνομικούς της αντιτρομοκρατικής). Αυτό ήταν το πρώτο κεφάλαιο στη μακρά ιστορία εμπλοκής του Χρ. Μαρίνου με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους, η οποία έληξε με την αμφισβητούμενη αυτοκτονία του, το καλοκαίρι του 1996.

16.1.3 Νοέμβριος 1989: Τοπικοί ριπιδισμοί κοσμοϊστορικών μεταβολών

Στην αρχή του μήνα έγιναν επαναληπτικές βουλευτικές εκλογές (5/11), οι οποίες είχαν σχεδόν τα ίδια αποτελέσματα με αυτές του Ιουνίου που είχε προηγηθεί: η ΝΔ συγκέντρωσε το υψηλότερο ποσοστό, αλλά όχι αρκετό για να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση, το ΠΑΣΟΚ εμφάνισε αξιοσημείωτη αντοχή μετά από τη δίνη του σκανδάλου Κοσκωτά, και ο ΣΥΝ εξήλθε της νέας αναμέτρησης αποδυναμωμένος, προφανώς αποδοκιμαζόμενος για τη σύμπραξή του με τη ΝΔ στην κυβέρνηση Τζανετάκη. Παρόλα αυτά, η πρωτοφανής αυτή για τα ελληνικά πολιτικά πράγματα συγκυβέρνηση Δεξιάς-Αριστεράς, φωτίστηκε με ιδιαίτερο τρόπο από το κοσμοϊστορικής σημασίας συμβάν της πτώσης του τείχους του Βερολίνου στις 9 Νοεμβρίου 1989 –το κατεξοχήν συμβάν δηλαδή που σηματοδότησε το τέλος του «Ψυχρού Πολέμου» (ή, κατά Fukuyama, και της ίδιας της Ιστορίας)⁷⁷⁹, που επέτρεψε τις αφηγήσεις περί οριστικής δικαίωσης του φιλελεύθερου καπιταλισμού ως του «καλύτερου δυνατού» συστήματος κοινωνικής οργάνωσης και που, τέλος, επέτρεψε τη συκοφάντηση, υποχώρηση και περιθωριοποίηση του μαρξισμού δια της ταύτισής του με τον ηττημένο «υπαρκτό σοσιαλισμό».⁷⁸⁰

Εκτός όμως από αυτό το εξαιρετικά πυκνό, από συμβολικής άποψης, γεγονός, που αναμφίβολα είχε πολλαπλές επιπτώσεις, πέρα από τις ανυπολόγιστες υλικές του συνέπειες, και στην πολιτική επικοινωνία και στη συγκρότηση και εξέλιξη των αντίστοιχων ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, και μάλιστα σε παγκόσμιο επίπεδο, ο Νοέμβριος του 1989 σηματοδεύτηκε και από άλλου τύπου τομές, περισσότερο τοπικής σημασίας –αν και συνδεδεμένες με ποικίλους τρόπους με τις παγκόσμιες ανακατατάξεις της εποχής. Οι (μακροπρόθεσμα) σημαντικότερες από αυτές ήταν «**Η μεγάλη στιγμή της ιδιωτικής TV**», όπως την ανακοίνωνε η «Ε» στην πρώτη σελίδα της στις 19/11 με αφορμή την έναρξη λειτουργίας του *Mega Channel*, και η έναρξη της μεταναστευτικής εισροής από το καταρρέον «ανατολικό μπλοκ» (το «σαλόνι» της «Ε» στις 20/11 αφιερωνόταν σε ρεπορτάζ με τίτλο: «**Μετανάστες: Και ξαφνικά προτιμούν την Ελλάδα**»).

Σύμφωνα με τη μελέτη της Μ. Κομνηνού για τις μεταλλαγές της δημόσιας σφαίρας στη μεταπολεμική Ελλάδα,⁷⁸¹ το 1989 σηματοδότησε την αρχή της «τρίτης φάσης της μεταπολίτευσης» η οποία χαρακτηρίστηκε από ευρεία αμφισβήτηση του πολιτικού συστήματος και ανατροπή της ηγεμονίας του προς όφελος των επιχειρηματιών του τύπου. Οι τελευταίοι, δραττόμενοι της ευκαιρίας που παρουσίαζε η δημοσιοποίηση του σκανδάλου Κοσκωτά και των επακολούθων του, απαγκιστρώθηκαν από την μονόδρομη εξάρτησή τους από το κράτος και το

---

⁷⁷⁹ Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man*, London: Penguin.

⁷⁸⁰ Δεν έχουμε τη φιλοδοξία ούτε καν να αγγίξουμε αυτό το τεράστιο θέμα. Για μια συνοπτική παρουσίαση των εξελίξεων στην Ανατολική Ευρώπη που οδήγησαν στην πτώση του τείχους και την επανένωση της Γερμανίας, βλ. Woods, A. (2009) «The Fall of the Berlin Wall», στο <http://www.marxist.com/fall-berlin-wall-20-years-later.htm>. Για μια ευρύτερη επισκόπηση του «τέλους του σοσιαλισμού», βλ. το ομώνυμο κεφάλαιο από το Hobsbawm, E. (1999) *Η Εποχή των Ακρων: Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 587 κ.ε. και ιδίως για την πολιτική-οικονομική «ενδόρρηξη» της ΕΣΣΔ, βλ. σ. 604-629. Για μια ανάλυση που εστιάζει περισσότερο στις συνέπειες της πτώσης του τείχους από τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας, βλ. <http://marxisttheory.org/part-6-fall-berlin-wall/>.

⁷⁸¹ Κομνηνού, Μ. (2001) *Από την Αγορά στο Θέαμα – Μελέτη για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας και του κινηματογράφου στην Ελλάδα, 1950-2000*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 180-86.

πολιτικό σύστημα και εξύφαναν, σταδιακά, μια πιο πολύπλοκη σχέση αμοιβαίας εξάρτησης. Κρίσιμο βήμα σε αυτή τη διαδικασία ήταν η ίδρυση ιδιωτικών ραδιοφωνικών αρχικά και κατόπιν τηλεοπτικών διαύλων η οποία, παρότι με αρκετά αδιαφανή σημεία σε θεσμικό επίπεδο, ήταν ωστόσο ευρύτατα νομιμοποιημένη εξαιτίας και του ασφυκτικού κρατικού ελέγχου της δημόσιας τηλεόρασης επί ΠΑΣΟΚ, ο οποίος αν μη τι άλλο κατέστησε εύλογη τη φιλελεύθερη ρητορική περί «πλουραλιστικής πληροφόρησης» (χαρακτηριστικός άλλωστε ο όρος «ελεύθερη» ραδιοφωνία / τηλεόραση). Έτσι, με όλες τις τοπικές κοινωνικοϊστορικές ιδιαιτερότητες, τα ελληνικά ΜΜΕ συνέκλιναν με τα δυτικά:

- αποτελώντας ένα πεδίο δράσης για επέκταση των δραστηριοτήτων τόσο των ήδη κατεστημένων επιχειρήσεων τύπου, όσο και επιχειρηματιών από άλλους χώρους,
- συμβάλλοντας στην εμπορευματοποίηση της πολιτιστικής παραγωγής (με κυρίαρχο πια τον ρόλο της διαφήμισης, αλλά και επιπτώσεις στην ποιότητα και τις απευθύνσεις της παραγωγής αυτής) και της ενημέρωσης (με αντίστοιχες επιπτώσεις και κυρίως τη δραματοποίησή της),
- εμπλεκόμενα σε μια νέα φάση σχέσεων και εξαρτήσεων με το κράτος.

Οι παραπάνω εξελίξεις στον χώρο των ΜΜΕ παίζουν συγκροτητικό ρόλο στη συναρμολόγηση αυτού που ο Colin Crouch ονόμαζε, στην φερόνυμη μελέτη του, *Μεταδημοκρατία*.⁷⁸² την ουσιαστική αποδυνάμωση των δημοκρατικών θεσμών και μηχανισμών εκπροσώπησης του *δήμου* στο υστεροκαπιταλιστικό περιβάλλον, παρά την φαινομενικά απρόσκοπτη λειτουργία τους, και την ολοένα κι εντονότερη πρόσδεσή τους σε μικρές και ισχυρές ομάδες συμφερόντων. Τα ιδιωτικά ηλεκτρονικά ΜΜΕ θα αναλάβουν, με τη σταδιακή αύξηση της επιρροής τους, να διαμεσολαβήσουν τη σχέση κράτους-πολίτη με τρόπο που αποδείχθηκε εξαιρετικά επιδραστικός στο πολιτικό πεδίο, τόσο άμεσα, όσο και έμμεσα –μέσω της ανάδειξής τους σε βασικό θεσμό προώθησης της νεοφιλελεύθερης υποκειμενικότητας (στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε).

Το συμβάν ωστόσο που κυριαρχούσε την περίοδο εκείνη στην επικαιρότητα -αν και είχε λάβει χώρα πάνω από ένα μήνα νωρίτερα- δεν ήταν άλλο από τη δολοφονία του Παύλου Μπακογιάννη από τη «17 Νοέμβρη». Λογικά και αναμενόμενα: όχι μόνο επρόκειτο για ένα συμβάν απολύτως συγκεκριμένο χωροχρονικά (που προσφέρεται για ειδησεογραφική αναπαραγωγή πολύ περισσότερο από μια μακρά και αργή γεωπολιτική διαδικασία), αλλά επιπλέον αφορούσε έναν εκπρόσωπο της εγχώριας πολιτικής σκηνής που, χάρη στη λαϊκή του καταγωγή, την αντιδεξιά κουλτούρα του και την αντιδικτατορική του δράση (έστω και στο εξωτερικό), ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής σε ένα ευρύτερο ακροατήριο και όχι μόνο σε αυτό της συντηρητικής παράταξης με την οποία πολιτευόταν.⁷⁸³ Η δολοφονία Μπακογιάννη, παρότι αιτιολογημένη στην προκήρυξη της οργάνωσης επί τη βάση της ενεργού εμπλοκής του θύματος στο σκάνδαλο Κοσκωτά αλλά και του διαμεσολαβητικού του ρόλου στην κοινοβουλευτική συμμαχία Δεξιάς και Αριστεράς για το σχηματισμό της κυβέρνησης Τζανετάκη, αποτέλεσε μάλλον το πρώτο βήμα ευρείας

⁷⁸² Crouch, C. (2006) *Μεταδημοκρατία*. Αθήνα: Εκκρεμές. Μια πρώτη επεξεργασία βρίσκεται στο άρθρο «Coping with Post-Democracy» (2000) στο <http://www.fabians.org.uk/wp-content/uploads/2012/07/Post-Democracy.pdf>.

⁷⁸³ Βλ. Παππάς, Τ. (2010) «Δολοφονία Μπακογιάννη: Σκανδαλολογία, κάθαρση και πολιτική απήχηση στο στόχαστρο της 17Ν», στο Βαμβακάς, Παναγιώτοπουλος, όπ.π., σ. 123-5.

απονομιμοποίησης της δράσης της «17N», την αρχή του τέλους μιας ιδιότυπης (αλλά όχι ανεξήγητης) απήχησης που είχε ο λόγος και η δράση της οργάνωσης σε ευρεία τμήματα του κοινωνικού σώματος (την αποφασιστική τομή σε αυτή την κατεύθυνση αποτέλεσε ο θανάσιμος τραυματισμός του σπουδαστή Θ. Αξαριλιάν κατά την απόπειρα δολοφονίας του τότε υπουργού Οικονομικών Γ. Παλαιοκρασσά, τον Ιούλιο του 1992).⁷⁸⁴

Ο εορτασμός του «Πολυτεχνείου» ήταν ακόμα πιο υποτονικός από αυτόν του 1988 και η συμμετοχή ακόμα μικρότερη, ενώ σημειώθηκαν και εκτεταμένα επεισόδια. Ο τίτλος του σχετικού ρεπορτάζ της «Ε» στις 18/11/1989 (σ. 22-3), που αναφέρεται στο πολιτικό τελετουργικό της τρίτης μέρας των εκδηλώσεων (παρουσίες, προσφωνήσεις, λόγοι, διάταξη και συνθήματα της πορείας) είναι χαρακτηριστικός:

Ζ Ε Ι... κομμάτια και θρύψαλλα

Τα ρεπορτάζ που περιγράφουν τα επεισόδια έχουν ακόμα πιο γλαφυρούς τίτλους:

Π Υ Ρ Ο – Μ Α Ν Ι Α

Πεδίο μάχης τα Εξάρχεια

τιτλοφορείται το κείμενο για τους εμπρησμούς καταστημάτων στην οδό Στουρνάρη από αναρχικούς μετά τις 10 το βράδυ (σ. 21), ενώ

Ε Π Ε Λ Α Σ Η Μ Ε... Μ Ο Λ Ο Τ Ω Φ

είναι ο τίτλος του δισέλιδου ρεπορτάζ (σ. 24-5) για τις διαδοχικές ρίψεις μολότωφ από ομάδες αναρχικών σε όλη τη διάρκεια της πορείας. Σύμφωνα με το τελευταίο, «Περίπου 100 αποκομμένοι από την πορεία χούλιγκανς, σχεδόν ανενόχλητοι [...] πυρπόλησαν ξενοδοχεία και καταστήματα στα περίξ του Πολυτεχνείου και πετροβόλησαν όλες τις τράπεζες κατά μήκος της οδού Σταδίου έως το Σύνταγμα». Επεισόδια έξω από την αμερικανική πρεσβεία δεν έγιναν, και πιθανά αυτός να ήταν και εξ αρχής ο στόχος της Αστυνομίας (που εμφανίζεται σε διάφορα σημεία των δημοσιευμάτων ως διακριτική και συγκρατημένη),⁷⁸⁵ πόσω μάλλον όταν την προηγούμενη της πορείας είχαν σημειωθεί επεισόδια μεταξύ αστυνομικών δυνάμεων και διαδηλωτών της ΕΦΕΕ έξω από την αμερικανική βάση του Ελληνικού.⁷⁸⁶

---

⁷⁸⁴ Η δολοφονία Μπακογιάννη, αλλά και η αποτυχημένη απόπειρα κατά του Γιώργου Πέτσου λίγους μήνες νωρίτερα (8/5/1989) με παρόμοια αιτιολογία (εμπλοκή στο σκάνδαλο Κοσκωτά), εγκαινίασαν μια φάση άμεσης ανάμειξης της «17N» στις πολιτικές εξελίξεις, με στοχοποίηση πολιτικών προσώπων. Επίσης, πυροδότησαν εκ νέου τις φήμες που διακινούνταν από το 1980 τουλάχιστον από «έγκυρους κύκλους» και συνέδεαν τη «17N» με το ΠΑΣΟΚ ή και προσωπικά με τον Ανδρέα Παπανδρέου. Σύμφωνα με τον Τ. Παππά (όπ.π.), η φημολογία αυτή «[και] δηλητηρίασε την πολιτική ζωή της χώρας και εμπόδισε τις διωκτικές αρχές να δουν με καθαρό μάτι την υπόθεση της τρομοκρατίας». Για ένα (μετριοπαθές και προσεκτικό, πάντως) δείγμα αυτής της σειράς δημοσιευμάτων, βλ. τα ανυπόγραφα (!) «**Τρομοκρατία: Μια 'πολιτική' με άλλα μέσα**» και «**Μια κοινωνία τρομοκρατημένη γεννάει κι άλλους τρομοκράτες**», *Ελευθεροτυπία*, 10 και 14/11/1989, σ. 20 και 35 αντίστοιχα.

⁷⁸⁵ Ο υπηρεσιακός υπουργός Δημ. Τάξης Δ. Μανίκας δήλωνε «δεν θεωρώ σοβαρά τα φετεινά επεισόδια», ενώ ο συντάκτης Γ. Μαρνέλλος κατέληγε: «Τα έκτροπα και οι μάχες γύρω από την πρεσβεία, με 'θύματα' και αθώους διαδηλωτές, αποφεύχθηκαν φέτος, γιατί οι χούλιγκανς παρέμειναν κυριολεκτικά αποκομμένοι. [...] Κατά κάποιο τρόπο αφέθηκαν από την Αστυνομία να τα σπάσουν στην αρχή, για να υπάρξει ήρεμο φινάλε».

⁷⁸⁶ Βλ. «**Μέσα πλήξη, έξω ρήξη**», *Ελευθεροτυπία*, 17/11/1989, σ. 24-5.

Η τακτική αυτή της Αστυνομίας, το να παρακολουθούν δηλαδή διακριτικά και στην ουσία να επιτρέπουν την κατ' εξακολούθηση πρόκληση σοβαρών φθορών σε ιδιωτική και δημόσια περιουσία (και με κίνδυνο απώλειας ζωών: στη Στουρνάρη, σε ένα από τα καταστήματα που πυρπολήθηκαν το οποίο στεγαζόταν στο ισόγειο εξώροφης πολυκατοικίας, η φωτιά εξαπλώθηκε στους τρεις από τους ορόφους της εγκλωβίζοντας τους ενοίκους), πιθανώς και να συνδέεται με την απονομιμοποίηση που επέφερε στην ένοπλη δράση της «17N» η δολοφονία Μπακογιάννη, κι έτσι να εξηγείται ως μια συνειδητή απόφαση «κοινωνικής περικύκλωσης» της αναρχικής/αντιεξουσιαστικής δράσης. Δεδομένης βέβαια και της παρουσίας υπηρεσιακής κυβέρνησης (η «οικουμενική» υπό τον Ξ. Ζολώτα σχηματίστηκε στις 21/11/1989), και παρ' όλη τη σχετική αυτονομία των κρατικών μηχανισμών, το παραπάνω δεν μπορεί παρά να διατυπωθεί ως μια ανεπιβεβαίωτη υπόθεση.

Εκείνο όμως που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, πέρα από και παρά την όποια αστυνομική τακτική, είναι η παγίωση της σύνδεσης της πορείας του Πολυτεχνείου με βίαιες ταραχές ως δεδομένης και αναμενόμενης. Στα τρία ρεπορτάζ που η «Ε» δημοσιεύει για την πορεία, τα επεισόδια χαρακτηρίζονται «καθιερωμένα» και «καθεστώς», ενώ γίνεται σαφές και από μια σειρά πληροφοριών ότι ήταν αναμενόμενα και, ως εκ τούτου, διαχειρίσιμα –τόσο σε πρακτικό όσο και σε διαθετικό (affective) επίπεδο. Ακόμα και ο τρόπος προβολής των ταραχών από την εφημερίδα, η οποία τα υποβαθμίζει σε δεύτερο θέμα στο πρωτοσέλιδό της («**Ποια πορεία;**»), δείχνει πως η «είδηση» αυτή δεν έχει (πλέον) την αξία του αναπάντεχου συμβάντος (αυτό που στη μιντιακή γλώσσα αποκαλείται «shock value»), αναλαμβάνοντας μάλλον τη θέση μιας τελετουργικά επαναλαμβανόμενης επιτέλεσης.

Αυτή η «εξημέρωση» του συγκρουσιακού συμβάντος θα διακοπεί από τις πολυεπίπεδες εξελίξεις του «θερμού χειμώνα» 1989-1990.

16.2 Απεδαφικοποιήσεις σε μια φάση μετάβασης

16.2.1 Ο «θερμός χειμώνας» των καταλήψεων

Αντίθετα με την τάση «κανονικοποίησης» που περιγράψαμε πιο πάνω, την αντιμετώπιση «αυθεντικού» συμβάντος είχαν οι βίαιες ταραχές που ξέσπασαν στην Αθήνα μετά την αθώωση του Αθ. Μελίστα, του αστυνομικού που είχε τραυματίσει θανάσιμα τον 15χρονο Μιχ. Καλτεζά μετά την πορεία του «Πολυτεχνείου» τον Νοέμβριο του 1985. Στις 27/1/1990, το πρωτοσέλιδο της «Ε» έχει ως κύριο τίτλο

Α Θ Ω Ω Σ Η – Φ Ω Τ Ι Α

Κόλαση το κέντρο τη νύχτα

Στο θέμα η εφημερίδα αφιερώνει έξι σελίδες: η σ. 20, με γενικό τίτλο

Και η ποινή: ΑΘΩΩΣ

είναι αφιερωμένη στο δικαστικό ρεπορτάζ, η απέναντι σ. 21 με τίτλο

Ολονυκτία με μολότωφ

φιλοξενεί ρεπορτάζ για τα επεισόδια που ξέσπασαν μετά τις 8 μ.μ. στην περιοχή γύρω από το Πολυτεχνείο μεταξύ ομάδων αναρχικών και αστυνομικών δυνάμεων, τα οποία κατέληξαν σε κατάληψη του συγκροτήματος του ΕΜΠ από 200 περίπου αναρχικούς, στο δισέλιδο 22-23 παρατίθενται δηλώσεις πολιτικών και «προσωπικοτήτων» («Ανδρέας: Έκπληκτος» / «Φλωράκης: Πρόκληση» / «Χατζηδάκης: Είμαστε κράτος δολοφόνων») και στις σ. 24-25 περιλαμβάνονται διάφορα παραλειπόμενα και σχόλια, όπως και ρεπορτάζ από την πορεία της ΕΦΕΕ που πραγματοποιήθηκε ως διαμαρτυρία για την απόφαση, πριν από τα βραδινά επεισόδια στα Εξάρχεια («Αίσχος – ξέσπασε η μητέρα του νεκρού», «Δυναμική πορεία ΕΦΕΕ και απειλή για τη συνέχεια» και «Κατάλογος ατιμωρησίας»), που απαριθμούσε τις περιπτώσεις ατιμώρητης αστυνομικής βίας μετά τη μεταπολίτευση).

Τις επόμενες μέρες πάντως, τα σχετικά δημοσιεύματα περιορίζονται στη συνεχιζόμενη κατάληψη του Πολυτεχνείου, η οποία κράτησε τελικά 19 μέρες και αποδείχθηκε κομβική για μια διπλή σειρά καταλήψεων:

- Απ' τη μια, αποτελεί την πιο θεαματική (και ταυτόχρονα την πιο εφήμερη) ενέργεια του πιο αξιοσημείωτου, ποσοτικά, μετά το 1981, καταληψιακού κύματος από αναρχικούς σε εγκαταλελειμμένα κτήρια στο ευρύτερο αθηναϊκό κέντρο
- Απ' την άλλη, αποτέλεσε το προοίμιο ενός κύματος καταλήψεων χωρίς προηγούμενο σε ανώτερα και ανώτατα ιδρύματα αλλά, για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση, και σε σχολεία όλης της Ελλάδας, το οποίο ξέσπασε λίγους μήνες αργότερα, το Νοέμβριο του 1990, με το οποίο θα θα ασχοληθούμε στη συνέχεια.

Σε ό,τι αφορά ωστόσο το πρώτο σημείο, η ταυτόχρονη εμφάνιση αρκετών νέων καταλήψεων στέγης αποτελεί τον βασικό λόγο που η περίοδος αυτή αποκλήθηκε «ο θερμός χειμώνας των καταλήψεων», παρότι, από ποιοτική άποψη, αυτές αποτέλεσαν τη συνέχεια του «δεύτερου κύματος» του 1986-87 που ήδη σχολιάσαμε σε προηγούμενη ενότητα. Οι σημαντικότερες από τις καταλήψεις ήταν η *Κεραμεικού και Μυλλέρου*, η *Villa Amalias*, η *Φυλής και Φερρών*, η *Ακομινάτου* και το *Αυτοδιαχειριζόμενο Κέντρο Περιστερίου*. Όλες ανέπτυξαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο έντονη δράση, συμμετείχαν σε ευρύτερα συλλογικά εγχειρήματα, δικτυώθηκαν οριζόντια μεταξύ τους αλλά και με παλιότερες καταλήψεις (όπως η *Λέλας Καραγιάννη*), ανέπτυξαν πολιτικό λόγο τόσο για το στεγαστικό ζήτημα όσο και για ευρύτερα (εμπορευματοποίηση, милитарισμός, εθνικισμός κ.λπ.) μέσω αφισών, εκδηλώσεων ή και περιοδικών (οι *Πειρατές της Ημισελήνου* αποτελούσαν το κορυφαίο τέτοιο εγχείρημα, της κατάληψης *Κεραμεικού και Μυλλέρου*) και προσπάθησαν να «ανοιχτούν» στις γειτονιές τους ή τουλάχιστον να διατηρήσουν αρμονικές σχέσεις με αυτές.⁷⁸⁷

---

⁷⁸⁷ Για μια πιο αναλυτική επισκόπηση, βλ. Σούζας (2015), ό.π., σσ. 132-37. Ο Παναγιώτης Καλαμαράς, ωστόσο, θεωρεί πως οι καταλήψεις δεν κατάφεραν να παίξουν τον σημαντικό ρόλο που θα ήθελαν στο αστικό γίνεσθαι: «Παρά τις προσπάθειές τους οι γειτονιές δεν έδειξαν ποτέ και ιδιαίτερο ενδιαφέρον. [...] Το καλύτερο που περίμενε τους καταληψίες ήταν η παθητική ανοχή. Απέτυχαν επίσης κάποιες απόπειρες σύνδεσης και με τη νέα μητροπολιτική φιγούρα, τους μετανάστες (τουλάχιστον μέχρι στιγμής)» κυρίως γιατί οι τελευταίοι δεν ήθελαν να εγκλωβιστούν σε έναν διπλό «ιλλεγγαλισμό»: «του ανά πάσα στιγμή παράνομου μετανάστη, αλλά και του πολιτικού αμφισβητία έξω

Τόσο στις πρακτικές, όσο και στον θεωρητικό λόγο που αναπτύχθηκε αυτή την περίοδο, αλλά και τα επόμενα χρόνια, από το κίνημα των καταλήψεων, άσκησε το (ρητά επηρεασμένο από τους Deleuze και Guattari) δοκίμιο του Hakim Bey για τις «Προσωρινές Αυτόνομες Ζώνες» που είχε εκδοθεί το 1985 και, παρότι αμετάφραστο στα ελληνικά μέχρι το 1998, είχε διαδοθεί ευρέως ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990.⁷⁸⁸ Το δοκίμιο προτείνει τη συγκρότηση προσωρινών κοινωνικών χώρων που εκφεύγουν των επίσημων δομών εξουσίας και ελέγχου, δίνοντας πολλά σχετικά παραδείγματα από την ιστορία και τη φιλοσοφία.⁷⁸⁹ Παρότι ο Bey τόνιζε την προσωρινότητα αυτών των «ετεροτοπιών» ως ειδοποιό και αναγκαίο τους χαρακτηριστικό (προκειμένου να εκμεταλλεύονται τις ρωγμές της κρατικής/καπιταλιστικής εξουσίας και να αυτοδιαλύονται πριν συντριβούν ή ενσωματωθούν από αυτήν), αργότερα πρότεινε την έννοια των «Μόνιμων Αυτόνομων Ζωνών»⁷⁹⁰ οι οποίες αντιστοιχούν πιο πειστικά σε χώρους όπως οι αυτοδιαχειριζόμενες κοινότητες και τα στέκια γειτονιάς, οι καταλήψεις, οι πειρατικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί, τα συνεργατικά δίκτυα παραγωγής και «δίκαιου εμπορίου» κ.λπ.

Σε αντιστοιχία με αυτές τις θεωρητικές επεξεργασίες, ένα αξιοσημείωτο κοινό χαρακτηριστικό των καταλήψεων στέγης της περιόδου ήταν η σχετική τους αποκέντρωση: η τάση που είχε διαφανεί με τη *Λέλας Καραγιάννη* επιβεβαιώθηκε και εντάθηκε κατά τον «θερμό χειμώνα», όταν τα κατειλημμένα κτήρια ήταν πια όλα εκτός του «σκληρού πυρήνα του 'κέντρου των εξελίξεων' προς –λιγότερο ή περισσότερο– υποβαθμισμένες περιοχές», εγκαταλελειμμένες από τους παραδοσιακούς κατοίκους τους και αφημένες από το κράτος στους «'παρεκκλίνοντες' [και] το 'κοινωνικό περιθώριο' (μικρή εγκληματικότητα, πορνεία, μειονότητες, μετανάστες)».⁷⁹¹ Η χωρική αυτή διασπορά αντιστοιχούσε και σε μια πολιτική διασπορά, στην αλλαγή δηλαδή του υποδείγματος που ήθελε το πεδίο της πάλης να είναι το στενά ταξικό ή πολιτικό, και άρα υπαγόρευε την εγκατάσταση της αντιεξουσίας δίπλα ή μέσα στο κέντρο των πολιτικών αποφάσεων, εξελίξεων και συγκρούσεων, με μια εννοιολόγηση της εξουσίας (και την παραγωγής υπεραξίας) ως διάχυτης σε όλο το κοινωνικό σώμα και στο σύνολο του αστικού ιστού, η οποία υποχρεώνει την αντιεξουσία σε μια διασπορά στο μητροπολιτικό σώμα για την επανάκτηση κομματιών του χώρου και του χρόνου από την καπιταλιστική κωδίκωση.⁷⁹²

Ακόμα πιο ειδικό ενδιαφέρον για τη δική μας έρευνα είχε η περίπτωση της *Villa Amalias*, η οποία ξεκίνησε από μια παρέα «runks των Εξαρχείων» σε ένα κτήριο στη Λ. Αμαλίας 56 αλλά

από τα καθιερωμένα» (το κείμενο είναι του 1995). Βλ. Καλαμαράς, Π. (2013), *Πατησίων και Στουρνάρη γωνία*. Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα, σ. 71.

⁷⁸⁸ Bey, H. (1991) *T.A.Z.: The Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*. New York: Autonomedia, και στο http://hermetic.com/bey/taz_cont.html.

⁷⁸⁹ Παρά τη λογοτεχνική φύση του κειμένου (την οποία και ο ίδιος ο Bey είχε κατά καιρούς υπερτονίσει), το *T.A.Z.* αποδείχθηκε πολύ επιδραστικό προκαλώντας και αντιδράσεις από πιο παραδοσιακές/ πολιτικές θέσεις εκφοράς εντός του αναρχικού κινήματος. Βλ. για παράδειγμα Bookchin, M. (1995) *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism: An Unbridgeable Chasm*. Stirling: AK Press, και στο <https://libcom.org/library/social-anarchism—lifestyle-anarchism-murray-bookchin>.

⁷⁹⁰ Bey, H. (1993) «Permanent TAZ's» στο http://dreamtimevillage.org/articles/permanent_taz.html.

⁷⁹¹ Αναφέρεται στο Σούζας (2015), όπ.π., σ. 141.

⁷⁹² Βλ. σχετικά Negri, T. (2003) «Το Πλήθος και η Μητρόπολη» και «Ενδιάμεσα Εδάφη», στο *Το Πλήθος και η Μητρόπολη*, Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα, σσ. 5-26.

κατέληξε στο πρώην Β' Γυμνάσιο Αρρένων, στη γωνία Αχαρνών & Χέυδεν, όπου παρέμεινε για 23 χρόνια, μέχρι την οριστική του εκκένωση και κατεδάφιση (!) το 2013. Πέρα από τις υπόλοιπες δραστηριότητές της (δημόσιες παρεμβάσεις επί του στεγαστικού ζητήματος, αλλά και μόνιμη φιλοξενία καφενείου, βιβλιοθήκης και φωτογραφικού στούντιο), η *Villa* έμεινε στην ιστορία κυρίως για τις εκατοντάδες συναυλίες (κυρίως *punk* και *hardcore*, ελληνικών και ξένων συγκροτημάτων) που στέγασε, πάντα με μια αδιαπραγμάτευτη αντιεμπορευματική λογική (ελεύθερη είσοδο ή προαιρετική συμμετοχή) –κάνοντας πράξη και τη θέση του Bey περί της μουσικής ως οργανωτικής αρχής των ΠΑΖ. Η λογική αυτή, παράλληλα με την υιοθέτηση πιο «επαγγελματικής» πολιτικής εισόδου από χώρους όπως το AN club, κατέληξε να προκαλέσει «σχίσμα» στους κόλπους της αθηναϊκής *punk* σκηνής (το οποίο επεκτάθηκε και σε άλλες πόλεις) με αφορμή την απόφαση της *Villa* να σταματήσει να φιλοξενεί συναυλίες οποιουδήποτε συγκροτήματος εμφανιζόταν σε σκηνή του εμπορικού κυκλώματος –δηλαδή, με εισιτήριο- ή κυκλοφορούσε δίσκο μέσω οποιασδήποτε δισκογραφικής εταιρείας, ακόμα και ανεξάρτητης. Το «σχίσμα» είχε, ανάμεσα στις άλλες επόψεις του,⁷⁹³ και την εξής πολύ ενδιαφέρουσα συνέπεια: τα Εξάρχεια βρέθηκαν, για πρώτη ίσως φορά στη μεταπολιτευτική ιστορία, στην πιο «συμβατική» πλευρά του διπόλου αφού στέγαζαν, ως γεωγραφική περιοχή, όχι πια τις καταλήψεις, αλλά τους επαγγελματικούς χώρους εμπορικής διάδοσης της εναλλακτικής μουσικής.

Για να γυρίσουμε δε στην κατάληψη του Πολυτεχνείου από την οποία ξεκινήσαμε, σύμφωνα με κάποιες απόψεις, σήμανε και αυτή μια άλλη ρήξη, αυτή τη φορά ανάμεσα στους «εξεγερσιακούς» (που υποστήριζαν ακόμα και τη «θεαματική» βία με την προσδοκία ότι θα λειτουργήσει υποκινητικά για ευρύτερα στρώματα) και τους «επιθυμητικούς» (που δεν θεωρούσαν τη σύγκρουση αυτοσκοπό).⁷⁹⁴ Όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτή η ρήξη αποδείχθηκε μάλλον διαρκής, όχι απαραίτητα με την έννοια της ανοιχτής σύγκρουσης, αλλά με αυτή των διαφορετικών επιλογών: ενώ οι δεύτεροι θα συνεχίσουν στις καταλήψεις, οι πρώτοι θα εμφανίζονται στο δρόμο, ολόενα και πιο τυφλά συγκρουσιακοί.

16.2.2 Ταξικός «πόλεμος» και αντιτρομοκρατία

Η αθώωση του Μελίστα δίνει την αφορμή στον Γ. Βότση να απαριθμήσει, στο άρθρο του «**Απροκάλυπτος και ελλοχεύων αυταρχισμός**», πρόσφατα τότε γεγονότα που, «παρά την εφησυχαστική, σχεδόν εκμαυλιστική, θαλπωρή, που αποπνέουν συμφιλιωτικά κηρύγματα και

---

⁷⁹³ Βλ. Σούζας (2015), όπ.π., σσ. 295-305 και για μια ερμηνευτική προσέγγιση σσ. 322-27.

⁷⁹⁴ Βλ. Καλαμαράς, όπ.π., σ. 69. Το χάσμα αυτό φαίνεται να έχει την καταγωγή του τουλάχιστον στις μέρες του Χιμείου (1985), οπότε είχε πάρει τη μορφή του ρήγματος ανάμεσα στους «ιστορικούς» και τους «αυθορμητιστές» που διαφωνούσαν στα δύο θέματα «που φαίνεται να ταλανίζουν τον 'αναρχικό χώρο' από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα: πώς οργανωνόμαστε και τι άποψη έχουμε για τη βία». Όπως γράφει ο Καλαμαράς σε σχέση με το δεύτερο σημείο, «οι αναρχικοί υποστηρίζουν τη χρήση της [βίας] ως προς την επίτευξη των στόχων τους [...] αλλά αυτό θα πρέπει να συμβαίνει με όσο το δυνατόν πιο μαζικούς όρους και αφού πρώτα έχει συζητηθεί από τα υποκείμενα του αγώνα». Έτσι, διαφοροποιούνται τόσο από τον ένοπλο αγώνα, όσο και από τη «θεαματική» βία «που δεν εξυπηρετεί συγκεκριμένους στόχους» και αναπαράγει μια άσκοπη σύγκρουση με τις δυνάμεις καταστολής. Όπ.π., σσ. 35-7. Οι διαφωνίες αυτές αντανakλούν και την ευρύτερη συζήτηση εντός του διεθνούς αναρχικού κινήματος μεταξύ πιο παραδοσιακών θεωρητικών και αυτών του «νεοαναρχισμού». Βλ. λ.χ. Bookchin, όπ.π., σ. 16.

συναινετικές πολιτικές πρακτικές», αποκάλυπταν έναν «σύμφυτο σε όλες τις εξουσίες» αυταρχισμό:

- Από την πλευρά της εκτελεστικής εξουσίας, την επιστράτευση των απεργών της τοπικής αυτοδιοίκησης, με σκεπτικό την προστασία της δημόσιας υγείας (έναντι των σωρών των σκουπιδιών), αλλά και της κοινωνικής συνοχής (έναντι των «αντικοινωνικών» συντεχνιακών συμφερόντων)
- Από την πλευρά της νομοθετικής εξουσίας, την πρόταση νόμου για απαγόρευση της δημοσίευσης ανακοινώσεων τρομοκρατικών οργανώσεων (που αργότερα κυρώθηκε από την κυβέρνηση της ΝΔ, οδηγώντας μάλιστα σε διώξεις εκδοτών)
- Από την πλευρά της δικαστικής εξουσίας, μια σειρά αποφάσεων, μεταξύ των οποίων και την αθώωση του Μελίστα.

Στην πρώτη από αυτές τις επισημάνσεις αξίζει να σταθούμε: είδαμε νωρίτερα πώς, περίπου στο μέσο της ταραχώδους «διετίας των Εξαρχείων», τον Οκτώβριο του 1985, εγκαινιάστηκε, με την ανακοίνωση των μέτρων του «Προγράμματος Σταθερότητας», η νεοφιλελεύθερη φάση του μεταπολιτευτικού κράτους. Μια φάση που, όπως και η προηγούμενη, «νεοκεϋνσιανή» φάση ενίσχυσης της ζήτησης, δεν ήταν ομοιογενής και η οποία, επιπροσθέτως, σε σύγκριση με την τρέχουσα, μετα-μεταπολιτευτική, «μνημονιακή» φάση, μοιάζει αναδρομικά εξαιρετικά ήπια. Και πράγματι, για ποικίλους και διαφορετικούς κάθε φορά λόγους, η εφαρμογή της νεοφιλελεύθερης πολιτικής προσέλαβε μέχρι το 2004, όπως σημειώνει ο Δ. Μπελαντής, «τρεις εναλλακτικές διαχειριστικές μορφές»:

- αυτήν του «ήπιου» ή «κοινωνικού» νεοφιλελευθερισμού των περιόδων 1985-1988 και 1993-1996, με πρωθυπουργό τον Α. Παπανδρέου
- αυτήν του «αυθεντικού» ή «άγριου» νεοφιλελευθερισμού της περιόδου 1990-1993, με πρωθυπουργό τον Κ. Μητσοτάκη
- αυτήν του «ήπιου» μεν αλλά «πιο εκσυγχρονισμένου πλέον με τον πυρήνα του νεοφιλελεύθερου μοντέλου κρατικής διαχείρισης» μετά το 1996, με πρωθυπουργό τον Κ. Σημίτη.⁷⁹⁵

Σε αντιστοιχία με αυτές τις ιστορικές φάσεις, ο Μπελαντής περιγράφει την εξέλιξη του λόγου που επιστρατεύτηκε σε επίπεδο κυβερνητικό (και σε δεύτερο χρόνο σε επίπεδο μέσων ενημέρωσης) για να απομονώσει κοινωνικά τις ομάδες εργαζομένων που κάθε φορά αντιδρούσαν με απεργιακές ή άλλες κινητοποιήσεις στη στοχοποίησή τους από την ακολουθούμενη οικονομική πολιτική.

Στην πρώτη φάση, που προετοιμάζεται ουσιαστικά από το 1983 (με το διαβόητο άρθρο 4 του «αντεργατικού» Ν. 1365/83)⁷⁹⁶, εισάγεται στο δημόσιο λόγο η έννοια της «αντικοινωνικής» και

⁷⁹⁵ Μπελαντής, ό.π., σ. 178.

⁷⁹⁶ Με το οποίο επιχειρήθηκε «η ενίσχυση της 'αντιπροσωπευτικότητας' του συνδικάτου, ιδίως κατά τη λήψη απόφασης σχετικής με τη διεξαγωγή απεργίας (ιδίως η διάταξη για την λήψη απόφασης με την απόλυτη πλειοψηφία επί των εγγεγραμμένων μελών)» (ό.π., σ. 179). Ενώ η διάταξη αυτή υποτίθεται ότι ανέτρεπε το προϋπάρχον καθεστώς

«συντεχνιακής» απεργίας, αρχικά με βάση τη «συνυπευθυνότητα» των εργαζομένων για την πορεία των «κοινωνικοποιημένων» επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας. Στα τέλη του 1985, η έννοια αυτή παγιώνεται για να χαρακτηρίσει κάθε συνδικαλιστική πρακτική που «αρνείται να αναλάβει μονομερώς την ευθύνη για έξοδο από την κρίση».⁷⁹⁷ Με τις απεργίες στην Ολυμπιακή Αεροπορία το 1986, αναδύεται η ρητορική περί «προκλητικών» απεργιών από τα περίφημα και πάντα επίκαιρα «μισθολογικά ρετιρέ», με προφανή στόχο τη διάσπαση των εργαζομένων και την ενεργοποίηση κοινωνικού αυτοματισμού.⁷⁹⁸ Στις περιπτώσεις της ΔΕΗ (1988) και των καθηγητών της ΟΛΜΕ (1988-90), οι απεργίες από προκλητικές έγιναν «επικίνδυνες» για το κοινωνικό σύνολο: ο στόχος του λόγου αυτού ήταν ουσιαστικά η *de facto* αφαίρεση του δικαιώματος απεργίας από εργαζόμενους σε θέσεις-κλειδιά για την ομαλή διεξαγωγή της «καθημερινής ζωής», ιδίως των αστικών πληθυσμών, και απαραίτητη συνθήκη λειτουργίας του ήταν η αποσιώπηση των όποιων ευθυνών της εργοδοτικής πλευράς (στην περίπτωση αυτή, της κυβέρνησης) για την απουσία ή για το ατελέσφορο των διαπραγματεύσεων ή και για την απεργία αυτή καθαυτή. (Παρατηρούμε επιπλέον τη διαστολή των εννοιών ως την α-νοησία: η γενική απεργία στη ΔΕΗ που σε κάποιες περιπτώσεις οδήγησε στη διακοπή της ηλεκτροδότησης θα μπορούσε όντως να αποδειχθεί δυνάμει επικίνδυνη για την υγεία ή την ασφάλεια μέρους του πληθυσμού. Η απεργία των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης, έστω και κατά τη διάρκεια των εισαγωγικών εξετάσεων, μπορεί να ήταν αντιδημοφιλής ή και ενοχλητική για τους τελειόφοιτους μαθητές και τις οικογένειές τους, αλλά με καμία λογική δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί «επικίνδυνη» με όρους δημόσιας υγείας -*ωστόσο*, έτσι ακριβώς χαρακτηρίστηκε, με στόχο τον συναισθηματικό επηρεασμό του κοινού).

Στη δεύτερη φάση, αλλά και σε λογική συνέχεια από τα προηγούμενα, οι όποιες αντιστάσεις εκ μέρους των συνδικαλιστικών οργανώσεων στις νεοφιλελεύθερες «μεταρρυθμίσεις» παρουσιάζονται πλέον ως οιονεί τρομοκρατικές πράξεις. Η τακτική αυτή που, όπως είδαμε, είχε ήδη χρησιμοποιηθεί για την επιστράτευση απεργών, αποκρυσταλλώθηκε νομοθετικά με την ψήφιση του «αντιαπεργιακού» Ν. 1915/1990 τον Δεκέμβριο του 1990, με τον οποίο ουσιαστικά θεσμοθετήθηκε η «αντικοινωνικότητα» της απεργίας, ιδίως στις δημόσιες και κοινωφελείς επιχειρήσεις.⁷⁹⁹ Πέρα από αυτό, ο επίσημος λόγος, υποβοηθούμενος από τα έντυπα και κυρίως τα

κατά το οποίο αποφάσιζαν οι απομονωμένες συνδικαλιστικές «μειοψηφίες», στην ουσία περιόριζε εξαιρετικά την πιθανότητα λήψης νόμιμης απόφασης για απεργία.

⁷⁹⁷ Είναι χαρακτηριστικό πως, σύμφωνα με τον Μπελαντή, «η επιχειρηματολογία των εισηγητών του 'άρθρου 4' θα επανεμφανιστεί τροποποιημένη κατά την έκδοση των Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου του [Οκτωβρίου] και του [Δεκεμβρίου] 1985 για την προστασία του 'σταθεροποιητικού προγράμματος' της οικονομίας από 'άκαιρες' και πέραν των καθοριζόμενων ορίων αυξήσεις μισθών και συνδικαλιστικές διεκδικήσεις». (ό.π., σ. 180)

⁷⁹⁸ Το γεγονός πως η ρητορική της «πρόκλησης από τα ρετιρέ» αξιοποιήθηκε μεταγενέστερα (1990-92) στις απεργίες πολύ λιγότερο «προνομιούχων» κλάδων, όπως των εργαζόμενων στη ΔΕΗ και στις τράπεζες, είναι ένδειξη πως αυτό που επεδίωκε να πλήξει ήταν βασικά η «ιστορικά ισχυρότερη και ανθεκτικότερη συνδικαλιστική συγκρότηση των λεγόμενων 'προνομιούχων κλάδων' του δημόσιου τομέα» πρωτίστως δια της «αποδυνάμωσης της εργασιακής αλληλεγγύης». (ό.π., σ. 183)

⁷⁹⁹ Ο νόμος περιελάμβανε «ειδικές ρυθμίσεις για την καταγγελία της εργασιακής σχέσης των συμμετεχόντων στην παράνομη ή καταχρηστική απεργία», το «δικαίωμα καταγγελίας για την κατάληψη εργασιακού χώρου» και τη διαστολή των, καλυπτόμενων από προσωπικό ασφαλείας, «στοιχειωδών αναγκών του κοινωνικού συνόλου». (ό.π., σ. 185)

ηλεκτρονικά ΜΜΕ, στιγματίζε κάθε αντίσταση στις ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων υποδομών ως «αντι-αναπτυξιακή» και οπισθοδρομική (συνδεδεμένη και με τον ηττημένο «υπαρκτό σοσιαλισμό»), κάθε αντίσταση στην περικοπή των κοινωνικών παροχών ως «αντι-εξισωτική» και παρασιτική πρακτική εχθρική προς το «κοινωνικό σύνολο», κάθε διεκδίκηση ως «συντεχνιακή» και κάθε δυναμική δράση ως «τρομοκρατική».⁸⁰⁰

Όχι τυχαία, ταυτόχρονα σχεδόν με τον «αντιαπεργιακό», ψηφίστηκε και ο Ν. 1916/1990, ο λεγόμενος «αντιτρομοκρατικός», το δεύτερο σημαντικό σχετικό νομοθέτημα στην Ελλάδα μετά από τον Ν. 774/1978. Και, όπως είχε γίνει και δώδεκα χρόνια νωρίτερα, η συγκυρία ήταν ευνοϊκή για την προώθηση του νομοσχεδίου. Ο Ν. 774 συνέπεσε με την ανάδυση του τρομοκρατικού φαινομένου στην Ελλάδα αλλά κυρίως νομιμοποιήθηκε, αφενός δια της συσχέτισης κάποιων εγχώριων συμβάντων (με περισσότερο συμβολικά-θεαματικά χαρακτηριστικά) με την έξαρση της δράσης ένοπλων οργανώσεων στο εξωτερικό –κυρίως της RAF στη Γερμανία και των «Ερυθρών Ταξιαρχιών» στην Ιταλία- και, αφετέρου, με την πανθομολογούμενη ανάγκη προστασίας του πολιτεύματος έναντι της εκ των «άκρων» αποσταθεροποίησης.

Κατά την ψήφιση του Ν 1916/1990, η τρομοκρατική δραστηριότητα είχε παγιωθεί και επεκταθεί στην Ελλάδα, χωρίς όμως να ξεπεράσει τον κλειστό και μη μαζικό χαρακτήρα της –η εσωστρέφειά της δε, όπως είδαμε, ενισχύθηκε περαιτέρω μετά τη δολοφονία του Π. Μπακογιάννη από τη «17N». Απ’ την άλλη, το πολιτικό/ιδεολογικό στίγμα των ένοπλων οργανώσεων είχε πια ξεκαθαρίσει, όπως είχε γίνει και ευρύτερα αποδεκτή –σε θεσμικό τουλάχιστον επίπεδο- η εξωτερικότητά τους ως προς τους κρατικούς μηχανισμούς, γεγονός που διασφάλιζε μια ελάχιστη διακομματική συναίνεση για την ειδική νομική αντιμετώπισή τους.

Απ’ την άλλη, μια ματιά στο «χρονολόγιο» των ενεργειών της «17N» επιβεβαιώνει την υποψία πως η ψήφιση του νόμου από την κυβέρνηση της ΝΔ (που ήταν οριακά αυτοδύναμη από τον Απρίλιο) είχε μάλλον ευρύτερη πολιτικο-ιδεολογική στόχευση και όχι την πάταξη του «τρομοκρατικού» φαινομένου καθαυτού. Το διάστημα πριν από την ψήφιση του Ν. 1916/1990 χαρακτηρίστηκε από ενέργειες εντυπωσιακές επιχειρησιακά αλλά μάλλον συμβολικού χαρακτήρα (επιθέσεις με ρουκέτες στα γραφεία της *Procter & Gamble* στη λεωφόρο Κηφισίας τον Αύγουστο και στα γραφεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Βασιλίσσης Σοφίας το Δεκέμβριο) και μία απόπειρα δολοφονίας (κατά του Β. Βαρδινογιάννη, το Νοέμβριο), τη στιγμή που τη διετία 1988-89 οι απόπειρες δολοφονίας είχαν φτάσει τις επτά (οι τέσσερις εκ των οποίων ήταν επιτυχείς). Επιπλέον, το επόμενο έτος, οι ενέργειες της οργάνωσης ανήλθαν στις δεκαέξι, έξι από τις οποίες μόλις το πρώτο τρίμηνο –άρα, κατά τεκμήριο, η ψήφιση του νόμου φαίνεται να επέφερε έξαρση της ένοπλης «τρομοκρατικής» δράσης λειτουργώντας μάλλον προβοκατόρικα ή σαν αυτοεκπληρούμενη προφητεία (με την έννοια ότι οι δηλωμένοι στόχοι της ερεθίστηκαν και

⁸⁰⁰ Ακόμα και «προοδευτικοί» αρθρογράφοι συνέβαλαν στη δημιουργία αυτού του ρητορικού σχήματος. Βλ. για παράδειγμα το άρθρο του Κλ. Γρίβα «Περί απεργίας και κοινωνικού εγκλήματος» (*Ελευθεροτυπία*, 3/10/1990, σ. 9), στο οποίο κατακεραυνώνονται οι συνδικαλιστικές ηγεσίες «κάποιων κρατικοδιαίτων συντεχνιών» γιατί μετατρέπουν τις απεργίες σε «λυσσαλέα σύγκρουση [μεταξύ] των ‘ρετιρέ’ και της κοινωνίας» και καταφεύγουν στον «γκανγκστερικό εκβιασμό της μερικής ή όλικής διακοπής του ενεργειακού μεταβολισμού της κοινωνίας, που είναι κοινωνικά διαλυτικός και πολιτικά επικίνδυνος». Στο ίδιο κείμενο, η «ολοκληρωτική κρατικιστική λογική των προνομιάτων ‘ρετιρέ’» συσχετίζεται με τα «ανθρωποβόρα αυταρχικά εθνικιστικά ‘σοσιαλιστικά’ καθεστάτα» που «σαρώθηκαν σαν χάρτινο πύργου» και «αποτελούν ιστορικά παραδείγματα προς αποφυγή κι όχι προς μίμηση».

έσπευσαν να απαντήσουν) παρά αποτρεπτικά. Συνεπώς, πολύ περισσότερο σχετική με την κατάθεση του «αντιτρομοκρατικού» φαίνεται, λόγω και της πυκνότητάς της, η επικαιρότητα του Νοεμβρίου 1990 που αφορούσε την προληπτική δράση του κράτους έναντι κάποιων δραστήριων, σε κοινωνικά κινήματα και σε εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις, δεδηλωμένων ιδεολογικών του αντιπάλων.⁸⁰¹

Έτσι, δείχνουν να επιβεβαιώνονται οι παρατηρήσεις του Δ. Μπελαντή ότι νομοθετήματα όπως ο Ν. 1916 δεν προσφέρουν καμία εγγύηση αποτελεσματικής εξάρθρωσης τρομοκρατικών οργανώσεων, αλλά ένα πλαίσιο νομοθετικής ρύθμισης και εντατικοποίησης της (ούτως ή άλλως ακολουθούμενης) πρακτικής διώξεων κατά ατόμων με ριζοσπαστική ιδεολογία και δράση. Αντίθετα, λειτουργούν ως «αυτοεκπληρούμενες προφητείες», προκαλώντας την έξαρση της δράσης των τρομοκρατικών οργανώσεων, οι οποίες στοχοποιούνται πλέον ρητά ως κοινωνικός εχθρός, ενώ παράλληλα αποτελούν τη θεσμική συμπύκνωση και ταυτόχρονα τον καταλύτη διάδοσης μιας «ιδεολογίας ασφάλειας», η οποία «απηχεί και μαζί μετατοπίζει την πραγματική 'τρομοκράτηση' της κοινωνίας από τους γρήγορους και ριζικούς μετασχηματισμούς του ύστερου καπιταλισμού και την ανασφάλεια που προκαλούν».⁸⁰²

16.2.3 Ιανουάριος 1991: Η διαφοροποιημένη επιστροφή των γνωστών-αγνώστων

Η νεοφιλελεύθερη μεταρρυθμιστική ομοβροντία της κυβέρνησης Μητσοτάκη δεν σταμάτησε στα πεδία της εργασίας και της δημόσιας τάξης, αλλά επεκτάθηκε και στον παραδοσιακά δύσβατο για τους φορείς της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης χώρο της παιδείας. Περί τα μέσα Νοεμβρίου, τις μέρες δηλαδή της επετείου του «Πολυτεχνείου», η οποία επιβεβαίωσε τις τάσεις φθοράς των προηγούμενων ετών με το παγιωμένο πλέον ανατροφοδοτούμενο δίπολο της ολοένα μειούμενης λαϊκής συμμετοχής και των βίαιων επεισοδίων στην πορεία,⁸⁰³ άρχισαν να διαρρέουν πληροφορίες από το υπουργείο Παιδείας για ένα προς κατάθεση «πολυνομοσχέδιο» που θα επέφερε μεγάλες αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας των υφιστάμενων ΑΕΙ («κατάργηση της δωρεάν παροχής συγγραμμάτων και περικοπές στις υπόλοιπες παροχές προς τους φοιτητές, περιορισμό της φοιτητικής συμμετοχής στην ανάδειξη των πανεπιστημιακών οργάνων, [...] κατάργηση της επετηρίδας διορισμού των εκπαιδευτικών, επιβολή χρονικού ορίου στις σπουδές

---

⁸⁰¹ Στις 8/11/1990, «**Βόμβα-λαχείο για την Ασφάλεια**» («Ε», 9/11/1990, σ.1) εκρήγνυται στα χέρια του Κ. Μαζοκόπου, γεγονός που οδηγεί σε «**Όργιο συλλήψεων**» («Ε», 12/11/1990, σ.1) και ερευνών σε σπίτια –τις περισσότερες φορές γνωστών «στόχων» της Αστυνομίας, όπως οι Μπουκετσίδης, Σμυρναίος και Μπουκουβάλας. Βλ. και το «προφητικό» (μια και είχε προηγηθεί των παραπάνω συμβάντων) αφιέρωμα της δημοσιογραφικής ομάδας του «Ιού» στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* στις 4/11/1990 με γενικό τίτλο «**Σκευωρίες: Σε μια κόλλα χαρτί**», το οποίο αναφερόταν στη μεταπολιτευτική ιστορία των προληπτικών συλλήψεων και φυλακίσεων συνδικαλιστών, αναρχικών κ.ά. με βαριές κατηγορίες που στην πλειονότητα των περιπτώσεων κατέρρεαν στο δικαστήριο.

⁸⁰² Μπελαντής, όπ.π., σ. [redacted]. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁸⁰³ Οι πρωτοσέλιδοι –αλλά όχι κεντρικοί, κάτι που είναι ενδεικτικό της «κανονικοποίησης» της παρακμής του εορτασμού– τίτλοι στην *Ελευθεροτυπία* εκείνες τις ημέρες ήταν «**Ορφανό χθες το Πολυτεχνείο**» (16/11/1990), «**Το Πολυτεχνείο... ζει!**» (17/11/1990), «**Πολυτεχνείο με δακρυγόνα και μολότωφ**» (18/11/1990) και «**Πορεία φθοράς...**» (19/11/1990).

και πιθανότατα περιστολή του πανεπιστημιακού ασύλου»)⁸⁰⁴ και επιπλέον προέβλεπε την ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων.

Μετά από κάποιες πρώτες καταλήψεις, η αναταραχή διαδόθηκε και στα ΤΕΙ (οι απόφοιτοι των οποίων θα έχαναν τα επαγγελματικά τους δικαιώματα) και, κυρίως, στα λύκεια, όταν διέρρευσε πως το «πολυνομοσχέδιο» περιελάμβανε προεδρικά διατάγματα με μια σειρά αυταρχικών μέτρων ελέγχου της σχολικής ζωής, όπως «κατάργηση αδικαιολόγητων απουσιών, επιβολή ‘ομοιόμορφης’ ενδυμασίας και ‘πειθαρχικού ελέγχου’ της εξωσχολικής ζωής, επανακαθιέρωση προσευχής, έπαρσης της σημαίας και εκκλησιασμού».⁸⁰⁵ Το αποτέλεσμα ήταν ένα πρωτοφανές πανελλαδικό κύμα καταλήψεων: υπολογίζεται ότι «στα μέσα Δεκεμβρίου το 70% των σχολείων της χώρας τελεί υπό κατάληψη, [ενώ] οι διαδηλώσεις κυμαίνονταν μεταξύ 10.000 (6/12) και 30.000 (18/12)».⁸⁰⁶

Η συνέχιση των καταλήψεων και μετά τις γιορτές οδήγησε σε κλιμάκωση της έντασης, με σημείο καμπής τη δολοφονία του καθηγητή Νίκου Τεμπονέρα σε σχολείο της Πάτρας από τον πρόεδρο της τοπικής οργάνωσης της ΟΝΝΕΔ, Γιάννη Καλαμπόκα (τη νύχτα της 8ης προς την 9η Ιανουαρίου 1991). Το συμβάν δεν ήταν αποτέλεσμα μιας μεμονωμένης σύρραξης, αλλά «ατυχής» (και αποκαλυπτική) κατάληξη μιας γενικευμένης προσπάθειας «ανακατάληψης» στην οποία πολλές φορές πρωτοστατούσαν «αγανακτισμένοι γονείς» αν και, σύμφωνα με πολλούς σχολιαστές, ήταν οργανωμένη και συντονισμένη από τους κομματικούς μηχανισμούς της ΝΔ.⁸⁰⁷

Η αναμενόμενα ταραχώδης συνέχεια αυτής της έκδηλης και θεαματικής επανεμφάνισης παρακρατικών μηχανισμών (με διαδηλώσεις και συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σε όλη την Ελλάδα, οι μεγαλύτερες και πιο επεισοδιακές εκ των οποίων έγιναν στην Αθήνα και στην Πάτρα) περιελάμβανε και άλλους τέσσερις νεκρούς που εγκλωβίστηκαν στο κατάστημα της «Κάπα Μαρούσης» στα Χαντεία, όταν ξέσπασε πυρκαγιά μετά από (σύμφωνα με πολλές και αδιάψευστες μαρτυρίες) ρίψη δακρυγόνων από άνδρες των ΜΑΤ. Ωστόσο, παρότι η «Ε» σημειώνει στο πρωτοσέλιδο στις 11/1/1991 (δίπλα από τον γενικό τίτλο: «**ΑΛΛΟΙ 3 ΝΕΚΡΟΙ**») «**Μαρούσης κι ένας αυτόπτης: Από τα ΜΑΤ η φωτιά**», ο υπέρτιτλος ήταν: «**ΧΑΟΣ: 200 ‘ασύλληπτοι’ και ΜΑΤ έκαψαν την Αθήνα**», ενώ στο ρεπορτάζ στη σ. 11 (με τίτλο «**ΝΕΟ ΑΙΜΑ...**») σημειωνόταν (στη δεύτερη παράγραφο) πως τα ΜΑΤ επενέβησαν «με αφορμή τη δράση, στο περιθώριο της πορείας, των γνωστών 200 ατόμων από τα Εξάρχεια».⁸⁰⁸

⁸⁰⁴ Βλ. Κωστόπουλος, Τρίμης, κ.ά. (2006), όπ.π.

⁸⁰⁵ Όπ.π. Οι καταλήψεις των σχολείων ξεκίνησαν τη Δευτέρα 3 Δεκεμβρίου 1990. Στις 17 του ίδιου μήνα ανακοινώθηκε η αναστολή των σημείων των διαταγμάτων που αφορούσαν το «πόιντ σύστημα» και τις απουσίες, αλλά αποφασίστηκε η συνέχιση των καταλήψεων έως την οριστική απόσυρση των προτεινόμενων αλλαγών.

⁸⁰⁶ Όπ.π.

⁸⁰⁷ Όπ.π., αλλά βλ. και «**Επιχείρηση πειθούς με τραμπουκισμούς**» (*Ελευθεροτυπία*, 9/1/1991, σ. 22-3). Για τις «παρακρατικές ομάδες της ΟΝΝΕΔ που δημιουργήθηκαν το 1981» με στόχο την ανάληψη δράσης «κατά των ιδεολογικών τους αντιπάλων, και ενίοτε το ξεκαθάρισμα εσωκομματικών λογαριασμών», βλ. «**Ρέιντζερ, Κένταυροι και Μαύροι Πάνθηρες**», *Ελευθεροτυπία*, 11/1/1991, σ. 13.

⁸⁰⁸ Σε άλλο ρεπορτάζ (σ. 20-21) με τίτλο «**ΤΡΕΙΣ ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΙ ΧΑΟΣ / 200 νεαροί και ΜΑΤ πυρπόλησαν το κέντρο**» περιγραφόταν πως τα επεισόδια ξεκίνησαν «λίγο πριν τις 3 όταν ομάδα από τους γνωστούς ταραξίες των συγκεντρώσεων, που η αστυνομία χρησιμοποιεί πάντως ως άλλοθι» επιτέθηκαν με πέτρες και μολότοφ στις διατεταγμένες στα Χαντεία διμοιρίες των ΜΑΤ, οι άνδρες των οποίων απάντησαν με ρίψη δακρυγόνων «κατά μήκος

Εκ πρώτης όψεως, έχουμε εδώ μια επανάληψη του περί προβοκατόρων λόγου και της ρητορικής ίσων αποστάσεων που τον συνοδεύει. Μια πιο προσεκτική ανάγνωση ωστόσο αποκαλύπτει μια πιο σύνθετη εικόνα. Ανάμεσα στα ρεπορτάζ που αφιέρωσε η «Ε» στις ταραχές της 10^{ης} Ιανουαρίου 1991 ήταν και αυτό στις σ. 24-25 με τίτλο

7 «γιατί» έκαψαν την Αθήνα

στο οποίο απαριθμούνταν επτά επώνυμες καταγγελίες, δύο εκ των οποίων από βουλευτές, που αφορούσαν

- αφενός «τη στάση που κράτησε η αστυνομία κατά τη διάρκεια των επεισοδίων»: όχι μόνο η πυρκαγιά προκλήθηκε από δακρυγόνο, αλλά (σύμφωνα με μαρτυρία του αντιπροέδρου της Βουλής Μ. Δρεττάκη) «η αστυνομία πετούσε δακρυγόνα στους πυροσβέστες που προσπαθούσαν να σβήσουν τη φωτιά στο κτήριο» ενώ ωρύτερα (σύμφωνα με πέντε βουλευτές του ΠΑΣΟΚ) «παρέμεινε απαθής όταν δέχτηκε έξω από τη βουλή επίθεση προβοκατόρικων στοιχείων με πέτρες και μπογιές». Αργότερα, «πέντε αστυφύλακες» θεάθηκαν να σπάνε «με γκλομπ βιτρίνες καταστημάτων» ενώ άλλοι, στην οδό Πατησίων «πετούσαν προς τον κόσμο μολότωφ και δακρυγόνα μαζί».
- αφετέρου «τη δράση των γνωστών ατόμων, που κάθε φορά αναστατώνουν την Αθήνα και ποτέ δεν συλλαμβάνονται»: αυτοκίνητο που κάηκε στην οδό Χαλκοκονδύλη αφέθηκε εκεί αφότου είχαν αρχίσει τα επεισόδια και ο οδηγός του, πριν απομακρυνθεί, έσπασε το πίσω τζάμι του. Αλλού, μασκοφόροι εφοδιάζονταν με μολότωφ από αυτοκίνητο του οποίου ο αριθμός κυκλοφορίας δημοσιεύτηκε.

Την επόμενη ημέρα, αυτή η οπτική ενσωματώθηκε στον κύριο τίτλο αλλά και στο βασικό ρεπορτάζ. Ο πρώτος ήταν:

Πυροσβέστες, ντοκουμέντα, μάρτυρες

«KAINE» TA MAT

Στο ρεπορτάζ των σ. 24-25 για τα επεισόδια που εκτυλίχθηκαν γύρω από το Πολυτεχνείο μετά από «μεγάλη σε όγκο και δυναμική σε παλμό» πορεία διαμαρτυρίας, το οποίο είχε τίτλο

2ος γύρος από γνωστούς-«αγνώστους»

γινόταν λόγος ευθύς εξαρχής για το ποιοι «μετέτρεψαν σε κόλαση την Αθήνα»: «MAT, ταραξίες με μάσκες και παρακρατικοί». Οι τελευταίοι, «δεκάδες άτομα με κοντά μαλλιά και πέτσινια μπουφάν καθώς και αστυνομικοί με πέτσινια μπουφάν –οι οποίοι μπαινόβγαιναν στις αστυνομικές κλούβες- εκινούντο στους χώρους των συγκεντρωμένων». Σύμφωνα με το ρεπορτάζ, στα σημεία

της Πατησίων». Μετά από λίγο, οι συγκρούσεις εκτυλίσσονταν σε «τρία μέτωπα»: «Χαυτεία, 3^{ης} Σεπτεμβρίου, πλατεία Κάνιγγος». Εν τω μεταξύ, οι μαθητές έμεναν συγκεντρωμένοι στην πλατεία Ομονοίας, απ' όπου τελικά εκδιώχθηκαν με χρήση δακρυγόνων μετά τις 5 το απόγευμα ενώ ο «κλεφτοπόλεμος» συνεχίστηκε στους γύρω δρόμους, έως ότου ξέσπασε η πυρκαγιά στο κατάστημα «Κ. Μαρούσης» γύρω στις 7.30 από δακρυγόνο που έσπασε τη βιτρίνα και προκάλεσε ανάφλεξη στα ρούχα του ισογείου. Η πυρκαγιά μαινόταν μέχρι τουλάχιστον τις 11 το βράδυ, όπως και οι συγκρούσεις «στην Πατησίων, την Πειραιώς, τα Χαυτεία, Σταδίου, Αιόλου...», ενώ φλεγόμενα οδοφράγματα είχαν στηθεί σε αρκετά σημεία, με μεγαλύτερο εκείνο στο ύψος του Πολυτεχνείου –εντός του οποίου υπήρχαν και έγκλειστοι που ζητούσαν όλο το βράδυ ιατρική βοήθεια λόγω της εκτεταμένης χρήσης δακρυγόνων εναντίον τους (που η Αστυνομία διέψευσε).

εκείνα «άναβαν φωτιές, παρά τις ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις που περιφρουρούσαν τους χώρους» ενώ, κατά τον «κλεφτοπόλεμο» που ξέσπασε έξω από το Πολυτεχνείο ανάμεσα σε αστυνομικές δυνάμεις που πετούσαν δακρυγόνα και σε συγκεντρωμένους «που απαντούσαν με μολότωφ», «οι αστυνομικοί έκαναν μεταβολή και στράφηκαν κατά των περιέργων, που παρακολουθούσαν τα γεγονότα από πίσω». Παράδοση συμπεριφορά: αν η σύγκρουση ήταν πραγματική, θα περίμενε κανείς οι αστυνομικοί να είναι συγκεντρωμένοι σε αυτήν. Απ' την άλλη, αν επρόκειτο απλώς για μια παράσταση, θα περίμενε κανείς ότι οι θεατές θα ήταν καλοδεχόμενοι. Πιθανή λύση του παραδόξου: επρόκειτο όντως για μια παράσταση, η οποία όμως δεν έπρεπε επ' ουδενί να ειπωθεί ως τέτοια –άρα η εκ του σύνεγγυς παρακολούθησή της, που θα μπορούσε να αποκαλύψει τους μηχανισμούς της, έπρεπε πάση θυσία να αποθαρρυνθεί. Η παράσταση είχε στηθεί για άλλου είδους θεατές.

Αυτή ήταν ίσως η πρώτη φορά που η συχνά καταγγελλόμενη ή υποτιθέμενη συνδυασμένη δράση «κουκουλοφόρων» και αστυνομίας έπαιρνε τη μορφή συγκεκριμένων στυγμιούτων μέσω επώνυμων καταγγελιών –ή τουλάχιστον, ήταν η πρώτη φορά που δινόταν τόσος χώρος στις σελίδες της *Ελευθεροτυπίας* σε τέτοιες καταγγελίες- και δεν έμενε στο επίπεδο των δημοσιογραφικών υπαινιγμών ή των κομματικών ανακοινώσεων περί προβοκάτσιας. Η εξέλιξη αυτή έχει σημασία, μια και ο γραμμομοριοποιημένος λόγος κυρίως του ΚΚΕ είχε πιθανότατα απαξιώσει την οπτική του, ακόμα κι όταν αυτή είχε βάσιμες αξιώσεις ισχύος (για παράδειγμα, στο συμβάν «Καλτεζά» που, όπως είδαμε, είχε αναστείλει τις κινητοποιήσεις κατά του «προγράμματος σταθερότητας» του Σημίτη).

Επιπλέον, σε επίπεδο έκδηλου περιεχομένου, σηματοδοτείται εδώ μια καμπή όχι μόνο ποσοτική (βαθμού) αλλά πρωτίστως ποιοτική (είδους).

- Μέχρι πριν από το σημείο αυτό, η όποια καταγγελλόμενη «προβοκάτσια» είχε ως δρών υποκείμενο είτε την αστυνομία είτε τους «αναρχο-αυτόνομους» –είτε κάποια υβριδική μορφή τους, τον μυστικό αστυνομικό που έχει διεισδύσει στον «χώρο», απ' τη μια, ή τον «αναρχικό» που λειτουργεί ως χαφιές λόγω π.χ. εκβιασμού, απ' την άλλη. Παρά την ύπαρξη αυτής της, υποφωτισμένης, «γκρίζας» ζώνης των υβριδικών ταυτοτήτων, τα στρατόπεδα ήταν ξεκάθαρα και αντίπαλα: ακόμα και τα ΜΕΑ, εξ ορισμού προορισμένα να θολώσουν τα όρια, συνήθως ήταν πολύ εύκολα ταυτοποιήσιμα, αποτελώντας ένα συναρμολόγημα με πολύ συγκεκριμένες υλικές και εκφραστικές μορφές. Επίσης, το αδύνατο σημείο του «χώρου», ο μοχλός που εκμεταλλευόταν το κράτος (είτε απ' έξω είτε από μέσα –μικρή σημασία έχει) για να θέσει σε λειτουργία την προβοκάτσια, ήταν η «ανευθυνότητα» ή ο βολονταρισμός του –πάντως, σε κάθε περίπτωση, στον «αναρχικό» αποδιδόταν μια υποκειμενική μορφή που του επέτρεπε να δρα ως υποκείμενο με δική του βούληση, έστω και χειραγωγούμενη.
- Το συμβάν «Κάπα Μαρούσης», τόσο λόγω των μαρτυριών από βουλευτές (που δεν μπορούσαν να αγνοηθούν ή να αποσιωπηθούν τόσο εύκολα), όσο και λόγω της προηγηθείσας δολοφονίας Τεμπονέρα που θύμισε παρακρατικές ενέργειες της δεκαετίας του '60, έδωσε σε έναν χώρο σκοτεινό και ασαφή εξ ορισμού μια πρωτοφανή για τα μεταπολιτευτικά δεδομένα διαφάνεια, εκθέτοντας έναν παρακρατικό μηχανισμό εν δράσει, σχεδόν χωρίς την ανάγκη μεσολάβησης της υβριδικής ή λανθάνουσας

ταυτότητας του «κουκουλοφόρου». Η δράση των ΜΑΤ *εμφανίζεται* να αρκεί από μόνη της για την παραγωγή του συμβάντος –και είναι ενδεικτικό πως η εκδοχή της ευθύνης των ΜΑΤ για την πυρκαγιά στο κατάστημα έχει μείνει στη συλλογική μνήμη ως η επικρατέστερη.⁸⁰⁹

16.3 Η αναδιάταξη του πεδίου

16.3.1 Οκτώβριος-Νοέμβριος 1991: «Αγανακτισμένοι πολίτες» και αναζωπύρωση του εθνικισμού

Η επανεμφάνιση των «αγανακτισμένων πολιτών» έγινε τον Οκτώβριο του 1991 σε ένα εξίσου – αν όχι περισσότερο- θεαματικό συμβάν, αν και αυτή τη φορά δεν υπήρξαν νεκροί. Στις 24/10/1991, μια μαθητική διαδήλωση από το Πολυτεχνείο προς το υπουργείο Παιδείας (στην πλ. Συντάγματος) κατέληξε σε εκτεταμένες συγκρούσεις και φθορές, κατάληψη του Πολυτεχνείου από μέρος των διαδηλωτών και ολονύκτια «πολιορκία» του συγκροτήματος από αστυνομικές δυνάμεις και «αγανακτισμένους πολίτες» που κατέληξε σε πυρπόληση του κτηρίου της Πρυτανείας και τη σχεδόν ολοσχερή καταστροφή του. Είχε προηγηθεί μια απόπειρα επανάληψης του καταληψιακού κύματος του προηγούμενου χρόνου («**Φουντώνουν οι καταλήψεις – Σε αμυχανία ο υπουργός**» έγραφαν χαμηλά στην πρώτη σελίδα τα «Νέα»⁸¹⁰ στις 10/10/1991) και μια επεισοδιακή μαθητική πορεία στις 18/10:

ΣΤΗΜΕΝΑ ΕΠΕΙΣΟΔΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ

Φωτιές αναρχικών στην εκδήλωση των μαθητών

ήταν ο κύριος τίτλος των *Νέων* στις 19/10/1991, ενώ ο τίτλος του ρεπορτάζ στις σ. 16-17 δεν άφηνε περιθώρια ως προς το ποιοι ξεκίνησαν τα επεισόδια:

Ψεύτικοι μαθητές με ...γκλομπ αντί στυλό

Όπως και οι δύο τίτλοι παραπάνω, το ρεπορτάζ ξεχωρίζει δύο ειδών «προβοκάτορες» (αν και δεν χρησιμοποιείται αυτή η λέξη στο κείμενο): «[νεαρούς] που ο μόνος τους σκοπός ήταν να προκαλέσουν επεισόδια και να έρθουν σε σύγκρουση με τις δυνάμεις των ΜΑΤ» και «[αστυνομικούς] με πολιτικά ρούχα –σύμφωνα με καταγγελίες διαδηλωτών και άλλων πολιτών- οι οποίοι πετούσαν πέτρες και προκαλούσαν επεισόδια». Αυτά ξεκίνησαν κοντά στο υπουργείο Παιδείας (αν και η ρίψη πετρών και νερατζιών είχε ξεκινήσει από την οδό Πατησίων κιόλας) όταν προπηλακίστηκαν δύο τροχονόμοι και πυρπολήθηκε η μοτοσυκλέτα τους. Ακολούθησαν λιθοβολισμοί και καταδιώξεις κατά μήκος της Πανεπιστημίου και της Πατησίων, συμπλοκές που έφτασαν έως το ύψος της ΑΣΟΕΕ (όπου και η πυρπόληση άλλης μίας μοτοσυκλέτας της

⁸⁰⁹ Βλ. το δημοσίευμα της εφημερίδας *Το Βήμα* μετά από τον εμπρησμό του υποκαταστήματος της Marfin Bank στην οδό Σταδίου στις 5/5/2010. <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=329835>.

⁸¹⁰ Στη βιβλιοθήκη της Βουλής, όπου έγινε η έρευνα και ανάγνωση του αρχαιακού υλικού, δεν στάθηκε δυνατή η πρόσβαση στα φιλμ από την *Ελευθεροτυπία* για τον Οκτώβριο 1991.

Αστυνομίας) και αποχώρηση των αστυνομικών δυνάμεων σχετικά γρήγορα, «κήρυσσοντας τη λήξη του ‘αγώνα’».

Εκ πρώτης όψεως, στις 24 Οκτωβρίου δεν συνέβη παρά μία πιστή, τελετουργική σχεδόν, επανάληψη των επεισοδίων της 18^{ης}. Αυτή η εντύπωση, καθώς και το γεγονός ότι η Πρυτανεία πυρπολήθηκε στις 4 το πρωί της 25^{ης} (οπότε δεν υπήρχε χρόνος για εκτεταμένες αλλαγές στη στοιχειοθεσία) «έσπρωξαν» το σχετικό θέμα στη δεύτερη θέση στο πρωτοσέλιδο των «Νέων»:

Πνίγηκε στα δακρυγόνα η Αθήνα!

ήταν ο σχετικός τίτλος και το ρεπορτάζ (στις σ. 18-19) συμπλήρωνε:

Οργανωμένο σχέδιο των γνωστών-αγνωστών

Αυτή τη φορά δεν γινόταν αναφορά σε «αστυνομικούς με πολιτικά», παρά μόνο σε «κουκουλοφόρους», στους οποίους αποδιδόταν η ευθύνη για την έναρξη των επεισοδίων, και σε «αγανακτισμένους», οι οποίοι «με επικεφαλής γνωστούς ακροδεξιούς, εμφανίστηκαν το απόγευμα ως ‘βοηθητικά’ τμήματα των ΜΑΤ και πολιορκήσαν από κοινού το Πολυτεχνείο», στο οποίο είχαν καταφύγει οι «γνωστοί-άγνωστοι κουκουλοφόροι». Οι ταραχές ξεκίνησαν με πανομοιότυπο τρόπο, μπροστά από το υπουργείο Παιδείας. Από το ρεπορτάζ όμως δεν προκύπτει σοβαρή αστυνομική παρουσία, μόνο επανειλημμένες προσπάθειες των μαθητών να απομονώσουν τους «κουκουλοφόρους» οι οποίοι, αφού προξένησαν κάποιες ζημιές, κατευθύνθηκαν «ανενόχλητοι» προς το Πολυτεχνείο «όπου βρήκαν καταφύγιο». Δυνάμεις των ΜΑΤ επενέβησαν μόνο μετά τις 4 το απόγευμα, όταν κάποιοι από τους καταληψίες ακινητοποίησαν και πυρπόλησαν λεωφορείο επί της Πατησίων (αφού το είχαν εκκενώσει).

Μέχρι εκείνη τη στιγμή, η απουσία αστυνομικών δυνάμεων, όπως προκύπτει από το δημοσίευμα, ήταν επιδεικτική. Κατά κάποιο τρόπο, η Αστυνομία φάνηκε να ακολουθεί την αντίθετη σχεδόν τακτική από τις 18/10. Τότε, «την ίδια ώρα που τα επεισόδια ξεκινούσαν στο Σύνταγμα, από το Κέντρο Επιχειρήσεων της Αστυνομίας δινόταν εντολή στις δυνάμεις να πάρουν θέσεις κοντά στο Πολυτεχνείο» ενώ, λίγο μετά τις 4 το απόγευμα, αποχώρησαν και τα επεισόδια σταμάτησαν. Στις 24/10, αντίθετα, η ασφυκτική περικύκλωση του κτηριακού συγκροτήματος και ο επίμονος εγκλωβισμός των καταληψιών, με τη χρήση εκατοντάδων δακρυγόνων και τις συνεχείς προκλήσεις ακροδεξιών «αγανακτισμένων» –που φρόντιζαν να υπονομεύουν στην πράξη τις διαπραγματεύσεις των «αναρχικών» με τον αστυνομικό διευθυντή για την έξοδό τους (παρουσία μάλιστα του πρύτανη Ν. Μαρκάτου και δημοσιογράφων)- οδήγησε μάλλον εκούσια τα πράγματα στα άκρα: στον εμπρησμό της Πρυτανείας και τελικά, με τη συγκατάθεση της Συγκλήτου, στην κατάλυση του ασύλου για τη σύλληψη των καταληψιών από τα ΜΑΤ εντός του χώρου του Πολυτεχνείου.

Στις 26/10/1991, τα *Νέα* είχαν ως κύριο τίτλο

ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΙ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ

150 ‘άγνωστοι’ έκαψαν το Πολυτεχνείο

Η κυβέρνηση επιδιώκει πολιτικά κέρδη

Στα ρεπορτάζ των σ. 16-17, όπου παρατίθονταν τα γεγονότα που έλαβαν χώρα τα ξημερώματα της 25^{ης} Οκτωβρίου, με γενικό τίτλο

150 «άγνωστοι» έκαψαν 140 χρόνια Ιστορίας

προφανώς υιοθετούνταν η άποψη πως η πυρκαγιά στο κτήριο της Πρυτανείας προκλήθηκε «από τις φωτιές που είχαν ανάψει οι καταληψίες για να εξουδετερώσουν την ισχύ των δακρυγόνων», παρότι αναφερόταν και η μαρτυρία που προερχόταν από «καταληψίες αλλά και μέλη της ΕΦΕΕ» ότι «η φωτιά προκλήθηκε από δακρυγόνο που ειδικοί σκοπευτές της αστυνομίας εκτόξευσαν και το οποίο διαπέρασε τα τζάμια της Πρυτανείας». Κατά τα άλλα, η αναφορά στις ζημιές «που προξένησαν οι αναρχικοί» ήταν πολύ σύντομη («Κάηκαν βιβλιοθήκες, αρχεία που είναι αδύνατο πλέον να αντικατασταθούν, δεκάδες πίνακες ιδρυτών και δωρητών όχι μόνο ανυπολόγιστης υλικής αξίας») και το κείμενο εστίαζε στο πώς εκτυλίχθηκαν τα γεγονότα μέχρι τη σύλληψη 28 εκ των καταληψιών (οι 12 ανήλικοι), σύμφωνα με εκπρόσωπο της ΕΦΕΕ. Από τα ρεπορτάζ του δισέλιδου προέκυπε ομόφωνη καταδίκη των καταληψιών (από κυβέρνηση, αντιπολίτευση και πανεπιστημιακούς φορείς) αλλά και αλληλοκατηγορίες⁸¹¹ για τον χειρισμό της κατάστασης απ' τη μια, και το άνοιγμα μιας συζήτησης για τον «επαναπροσδιορισμό» του πανεπιστημιακού ασύλου «με σκοπό να προστατευθούν τα πανεπιστήμια από καταστροφές» απ' την άλλη.

Όσο λογική και αναμενόμενη κι αν φαινόταν μια τέτοια συζήτηση υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες, δεν παύει να αντανάκλα μια επιχειρούμενη αναδιάταξη των πολιτικών και ιδεολογικών συσχετισμών με μετατόπιση του «κέντρου» (ενός σε κάθε περίπτωση κενού σημαίνοντος που ολοένα και περισσότερο αρχίζει εκείνη την εποχή να αποϊδεολογικοποιείται και να νοηματοδοτείται με όρους εργαλειακής ορθολογικότητας) προς τα δεξιά. Αυτή την προσπάθεια αφορούσε το σχετικό δημοσίευμα της σ. 15 («**Πολιτική εκμετάλλευση**») όπου σημειωνόταν ότι η κυβέρνηση επιχειρούσε την «πολιτική αξιοποίηση των εκτρόπων και των καταστροφών στο Πολυτεχνείο, με αντικειμενικό στόχο τη σκλήρυνση της γενικότερης τακτικής της προς όλες τις κατευθύνσεις». Η σχετική κυβερνητική ανακοίνωση ήταν εξαιρετικά γενικευτική ώστε να γίνει σαφές πως «προτίθεται να πάρει σκληρά (αστυνομικά) μέτρα ακόμη και κατά εργατικών κινητοποιήσεων».

Ένα δείγμα αυτής της σκλήρυνσης των κατασταλτικών μηχανισμών ήρθε πολύ γρήγορα με τη σύλληψη 33 αφισοκολλητών στα Εξάρχεια (στην οδό Θεμιστοκλέους), μεταξύ άλλων για «φθορά ξένης περιουσίας» και «διασπορά ψευδών ειδήσεων». Η αφίσα που κολλούσαν έκανε παραλληλισμό ανάμεσα στον εμπρησμό του Ράιχσταγκ από τους Ναζί και αυτόν της Πρυτανείας από «φασίστες [...] για να δικαιολογηθεί η εισβολή των ΜΑΤ στο Πολυτεχνείο». Το εντυπωσιακό είναι πως, σύμφωνα με καταγγελίες των συλληφθέντων, οι αστυνομικοί τους απείλησαν με τα περίστροφά τους κατά τη σύλληψη –μάλλον υπερβολικές αντιδράσεις για μια αφισοκόλληση.⁸¹²

---

⁸¹¹ «Οι πρυτανικές αρχές κατηγορούν την κυβέρνηση για έλλειψη συντονισμού και την αστυνομία για ανικανότητα. Η κυβέρνηση, από την πλευρά της, επιρρίπτει τις ευθύνες για τις καταστροφές στη Σύγκλητο προσάπτοντας στις πρυτανικές αρχές ολιγωρία και υποστηρίζοντας ότι δεν δόθηκε εγκαίρως η έγκριση για την επέμβαση της Αστυνομίας. Οι φοιτητές κατήγγειλαν τόσο την κυβέρνηση για τη δημιουργία επεισοδίων και για τις καταστροφές, όσο και τη Σύγκλητο για την άδεια παραβίασης του πανεπιστημιακού ασύλου χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της ΕΦΕΕ».

⁸¹² «'Κόλλησαν στον τοίχο' 33 αφισοκολλητές», *Ελευθεροτυπία*, 4/11/1991, σ. 3. Βλ. στην ίδια σελίδα, «'Μας χτύπησαν κατά τη διάρκεια της ανάκρισης'».

Ασφαλώς, τα «οξυμμένα αντανακλαστικά» των αστυνομικών οφείλονταν και στην επίθεση με ρουκέτες κατά κλούβας των ΜΑΤ από τη «17 Νοέμβρη» με έναν νεκρό κι επτά τραυματίες (την 1η Νοεμβρίου, στην οδό Χαρ. Τρικούπη στο ύψος των Εξαρχείων) –όμως και την ίδια αυτή επίθεση η ένοπλη οργάνωση προσπαθούσε να τη δικαιολογήσει με επίκληση στη σκλήρυνση των κατασταλτικών μηχανισμών. Είναι ενδεικτικό άρθρο γνώμης των ημερών⁸¹³ στο οποίο ο Ν. Κιάος επικαλούνταν τον «φιλελευθερισμό» της ΝΔ και την κεντρώα προέλευση των αρμόδιων υπουργών (Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης) για μετριασμό των φαινομένων αυθαιρεσίας.⁸¹⁴ Η έκκληση του Κιάου για μετριοπάθεια δεν θα γινόταν εάν δεν είχαν υπάρξει ενδείξεις μιας εξυφαινόμενης «στρατηγικής της έντασης» με την ταυτόχρονη νομιμοποιημένη (επαν)ανάδυση ανοιχτά ακροδεξιών στοιχείων και την επίδειξη μηδενικής κρατικής ανοχής προς το «άλλο άκρο», την εξωθεσμική και αναρχική αριστερά.

Αυτή η στρατηγική εντάχθηκε, πολύ γρήγορα, στο γενικότερο εθνικιστικό και ξενοφοβικό κλίμα που εδραιώθηκε στο δημόσιο λόγο από τον Δεκέμβριο του 1991 και κορυφώθηκε τους πρώτους μήνες του 1992. Τους λόγους περιγράφει συνοπτικά ο Δ. Ψαρράς:⁸¹⁵

Προηγήθηκε η κατάρρευση του καθεστώτος της Αλβανίας και η μαζική μετακίνηση μεταναστών από τα βόρεια σύνορα. Τα μέσα ενημέρωσης και ειδικά η ιδιωτική τηλεόραση που είχε μόλις δύο χρόνων ζωή βρήκαν το αγαπημένο τους θέμα στην «εγκληματικότητα των αλλοδαπών». Στο κλίμα φόβου και ανασφάλειας προστέθηκαν οι «εθνικοί κίνδυνοι» από την αμφισβήτηση του ονόματος της Μακεδονίας.⁸¹⁶

Σε αυτό το κλίμα, η ιδιωτική τηλεόραση (κυρίως) άρχισε, μεταξύ άλλων, να δίνει βήμα σε «διανοούμενους» του εθνικιστικού χώρου ως ειδημόνων επί των «εθνικών θεμάτων». Παρότι, σύμφωνα με μετέπειτα αποκαλύψεις, η έξαρση του εθνικιστικού λόγου υπό μορφή κοινωνικού πανικού ήταν σε κάποιο βαθμό κατευθυνόμενη (ακόμη και από προσωπικά κίνητρα προβολής συγκεκριμένου κυβερνητικού παράγοντα),⁸¹⁷ είναι εν τούτοις βέβαιο –και πιο ενδιαφέρον για την οπτική της παρούσας έρευνας- ότι η προϊούσα νομιμοποίηση και διευρυνόμενη απήχηση του λόγου της ακροδεξιάς, για πρώτη φορά μετά τη Μεταπολίτευση, αφενός έγινε ανεκτή και πιθανότατα ενθαρρύνθηκε «από τα πάνω» γιατί εξυπηρετούσε έναν ευρύτερο πολιτικό σχεδιασμό, και αφετέρου έτυχε ευρύτατης αποδοχής και ανταπόκρισης «από τα κάτω» και μάλιστα διασχίζοντας εν πολλοίς οριζόντια ένα μεγάλο φάσμα των πολιτικών χώρων. Διόλου

⁸¹³ «Φιλελευθερισμός και μαζί αναρχισμός», *Ελευθεροτυπία*, 7/11/1991, σ. 9.

⁸¹⁴ Ενδεικτικά, βλ. το ρεπορτάζ «Συνελήφθη γιατί φορούσε μαύρα ρούχα», *Ελευθεροτυπία*, 1/11/1991, σ. 22.

⁸¹⁵ Ψαρράς, όπ.π., σ. 63.

⁸¹⁶ Τα δημοσιεύματα του ελληνικού τύπου πληθύνονται και εντείνονται σταδιακά μετά τον Δεκέμβριο 1991 και την απόφαση της τότε ΕΟΚ να αναγνωρίσει το δικαίωμα ανεξαρτητοποίησης των επί μέρους Ομόσπονδων Γιουγκοσλαβικών Δημοκρατιών (Σλοβενίας – Κροατίας). Τότε έγινε ορατός ο «κίνδυνος» να αναγνωριστεί η ΠΓΔΜ με το συνταγματικό της όνομα, «Δημοκρατία της Μακεδονίας».

⁸¹⁷ Βλ. ενδεικτικά τα κείμενα της ομάδας του Ιού: Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2009γ) «Τα μυστικά κονδύλια της Νέας Δημοκρατίας: Οι μαύρες σακούλες του 1992», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 13/12/2009, <http://www.iospress.gr/ios2009/ios20091213.htm> και Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2007β) «Ντοκουμέντα πληρωμένης δημοσιογραφίας: Μυστικά κονδύλια, φανερά άρθρα», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 3/6/2007, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20070603.htm>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

τυχαία, σε αυτή την εξαιρετικά ευνοϊκή για την ανάπτυξη εθνικιστικών και ξενοφοβικών αντανεκλαστικών συγκυρία, έκανε την επίσημη εμφάνισή της στο δημόσιο χώρο και η νεοναζιστική «Χρυσή Αυγή» –ένα χρόνο περίπου μετά τον εμπρησμό της Πρυτανείας με την ενεργή συμμετοχή «γνωστών ακροδεξιών», που οδήγησε την επέτειο του Πολυτεχνείου του 1991 σε ιστορικό χαμηλό ρεκόρ συμμετοχής («Οι 700 χιλ. της πρώτης πορείας έμειναν 10», έγραφε η «Ε»).

16.3.2 Νοέμβριος 1992: Η αποδόμηση του άκρου που επιμένει

Τα δημοσιεύματα του Νοεμβρίου του 1992, γύρω από τη 19η επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, αντανεκλούν την επιτυχία της κρατικής στρατηγικής της έντασης, όπως την είδαμε να κλιμακώνεται τα προηγούμενα χρόνια. Μπορεί κανείς να διακρίνει τρία αλληλοσχετιζόμενα σχετικά σημεία, αφού επισημάνει την, οπωσδήποτε σχετική με το θέμα, προϊούσα απονομιμοποίηση της ένοπλης δράσης της «17N» μετά από την αποτυχημένη απόπειρα, τον Ιούλιο του 1992, κατά του υπουργού Οικονομικών Ι. Παλιαοκρασσά, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τον θανάσιμο τραυματισμό του διερχόμενου από το σημείο φοιτητή Θ. Αξαρλιάν.

Καταρχάς, ο εορτασμός της επέτειου και η πορεία έφτασαν σε νέο ναδίρ από άποψη συμμετοχής: «Όλα σαν πέρυσι αλλά... πιο λίγα» ήταν ο τίτλος στο σχετικό ρεπορτάζ της «Ε» στις 17/11/1992, ενώ η εισαγωγή του έγραφε: «Όταν μια επέτειος κρατιέται με 'σωληνάκια', ενώ για μια πενταετία τουλάχιστον ψυχορραγεί, τότε... δεν υπάρχει άλλοθι». Η απογοήτευση που εκφραζόταν στο κείμενο είχε να κάνει και με τις οδομαχίες που εκτυλίχθηκαν στις 16/11/1992, τόσο το μεσημέρι –με ρίψη μολότωφ στο υπουργείο Εμπορίου στην πλατεία Κάνιγγος, που προξένησε εγκαύματα σε περαστική γυναίκα- όσο και το βράδυ –με οδοφράγματα, μολότωφ και δακρυγόνα στους δρόμους γύρω από το Πολυτεχνείο, όταν κάποιες δεκάδες νεαρών «που αρέσκονται να αποκαλούνται αναρχικοί» κατευθύνθηκαν εκεί με σχέδιο της Αστυνομίας (κατά την ΕΦΕΕ) από τα Προύλαια που είχαν συγκεντρωθεί.

Δεύτερον, ο εκφυλισμός του εορτασμού σχετιζόταν άμεσα με την πλήρη απαξίωση, από τον τύπο, του αναρχοαυτόνομου συναρμολογήματος των Εξαρχείων, ή τουλάχιστον της πλέον ορατής ή δραστήριας υπο-ομάδας του, της οποίας η πρακτική και η δράση αναπαριστώνταν ως παντελώς άσχετες με την πολιτική συγκυρία και τους κοινωνικούς αγώνες. Περισσότερο από ποτέ, οι εκπρόσωποι του «χώρου» παρουσιάζονταν ως ανεργάτιστα παλιόπαιδα, ως απόβλητα ενός προβληματικού συστήματος που στρέφονται εναντίον του με τυφλό και αδιέξοδο τρόπο, τα οποία στην καλύτερη περίπτωση χρησιμοποιούνταν από την αστυνομία άθελά τους για να υπονομευθούν οι «πραγματικοί» κοινωνικοί αγώνες. Χαρακτηριστικά δημοσιεύματα των ημερών ήταν:

- το ρεπορτάζ «'Δεν γίνονται έτσι οι αγώνες...» (17/11/1992, σ. 23), στο οποίο μητέρα θύματος της βραδιάς του Πολυτεχνείου στηλίτευε με «χοντρά δάκρυα» στα μάτια «αυτούς που πετάνε μολότωφ» αντιπαραβάλλοντας τη δράση τους με το παράδειγμα των «παιδιών μας» που «σκοτώθηκαν για τα ιδανικά τους»,

- η συνέντευξη του καθηγητή Βασίλη Καραποστόλη με τίτλο «**Έχει μέλλον η αμφισβήτηση σήμερα;**» (17/11/1992, σ. 24-25), της οποίας θέμα αποτελούσε η αναζήτηση ενός θετικού ορισμού ή προτάγματος για την αμφισβήτηση, την εξέγερση και την ουτοπία, και από την οποία απουσίαζε εντελώς (έστω και ως προβληματική εκδοχή) η δράση των «αναρχικών», επιλογή που έθετε την εν λόγω δράση, άρρητα αλλά προφανώς, εκτός θέματος και, τέλος και κυρίως,
- η δισέλιδη συνέντευξη τριών «Λύκων των Εξαρχείων», της οργάνωσης (;) που ανέλαβε την ευθύνη για τις οδομαχίες της 16^{ης} Νοεμβρίου «σε συμπαράσταση σε Σκυφτούλη, απολυμένους της ΕΑΣ και για να δούμε ότι υπάρχουμε»,⁸¹⁸ με τίτλο «**‘Σπάμε γιατί δεν έχουμε μέλλον’**» (19/11/1992, σ. 12-13). Το δημοσίευμα φέρνει στο νου τη συνέντευξη των «πανκ» μερικά χρόνια νωρίτερα, καθώς αναδείκνυε μια εικόνα εξόχως και πολυπλεύρως προβληματική: οι νεαροί, «εβδομήντα χρόνων και οι τρεις μαζί», φωτογραφημένοι με μαύρα ρούχα και καλυμμένα τα πρόσωπα, «παιδιά προβληματικών οικογενειών [που] πέρασαν, όπως είπαν, απ’ όλα τα στάδια της πρέζας, αλλά δεν εξαρτήθηκαν», «αγέλη αυτοκατευθυνόμενη» «με πρόβλημα αυτοπροσδιορισμού»,⁸¹⁹ των οποίων «τα χτυπήματα είναι εντελώς αυθόρμητα [χωρίς] σχέδιο»,⁸²⁰ δήλωναν ότι προτιμούσαν τα Εξάρχεια ως πεδίο δράσης γιατί ήξεραν «τους δρόμους και τα κατατόπια» και διαχώριζαν τη δράση τους από τα «χουλιγκάνια» που κατέβαζαν τις βιτρίνες, καθώς αυτοί χτυπούσαν «μόνο δημόσιες υπηρεσίες και Τράπεζες»,⁸²¹ ενώ υποστήριζαν ότι «πάντα υπάρχουν» αστυνομικοί με πολιτικά ανάμεσά τους.

Τρίτο σημείο, η προβολή της αστυνομικής τακτικής απομόνωσης των «ταραξιών» κατά τη διάρκεια της πορείας ως θετικής, αφενός, και ως κεντρικού θέματος αφετέρου (το σχετικό ρεπορτάζ καταλάμβανε το δισέλιδο 12-13 της 18^{ης} Νοεμβρίου, με τίτλο «**Πώς απομόνωσαν τους κουκουλοφόρους**» ενώ έδινε και τον –δεύτερο, πάντως- τίτλο στο πρωτοσέλιδο: «**Στην ουρά οι μασκοφόροι**»). Σύμφωνα με το ρεπορτάζ, η Αστυνομία απέδειξε «πως όταν θέλει μπορεί να δράσει αποτελεσματικά», αφού στη συγκεκριμένη περίπτωση πέτυχε «να μην πνίξει την Αθήνα στα δακρυγόνα, να αποκόψει εγκαίρως από το σώμα της πορείας τις συμμορίες των αναρχικών, να μην κτυπηθούν από τα ΜΑΤ ειρηνικοί διαδηλωτές [αφού] ξύλο έφαγαν μόνο οι ταραξίες, να απομονώσει σε συνεννόηση με την Πρυτανεία το χώρο του Πολυτεχνείου». Και μάλιστα, χωρίς να παρευρεθεί στην πορεία (επί τω λόγω της τιμής του Αττικάρχη) «ούτε ένας αστυνομικός με πολιτικά». Στη συνέχεια, αναφερόταν πως οι «περισσότεροι από διακόσιους ουραγούς» προσπάθησαν ανεπιτυχώς δύο φορές να εισέλθουν στο μπλοκ του ΚΚΕ, έβαλαν φωτιά στο κεντρικό κατάστημα των ΕΛΤΑ στην Αιόλου και εκεί τελικά διαλύθηκαν «χωρίς ούτε ένα δακρυγόνο αλλά με αρκετό ξύλο». Η επαναλαμβανόμενη στο ρεπορτάζ αναφορά στη χρήση

⁸¹⁸ «**Βάζουν φωτιά στο γιορτασμό**», *Ελευθεροτυπία*, 17/11/1992, σ. 24.

⁸¹⁹ Από το ρεπορτάζ: «Οι ίδιοι μας κοίταξαν αμήχανοι όταν τους ρωτήσαμε: Επιτέλους, τι είστε; Γιατί καταστρέφετε;».

⁸²⁰ Από το ρεπορτάζ: «-Δηλαδή, πίνετε καφέ στην πλατεία και ξαφνικά σηκώνεστε για να χτυπήσετε; - Περίπου. Βλέπουμε μόνο αν μας παίρνει. Στα Εξάρχεια μας παίρνει».

⁸²¹ Από το ρεπορτάζ: «Ο μεγαλύτερος από αυτούς είναι δεκαοχτώ. Κατεβαίνουν στις συγκεντρώσεις, μπαίνουν ανάμεσά μας χαπακωμένα και δεν ξέρουν τι κάνουν. Με κονκάρδες και κασκόλ από τα γήπεδα... Προσπαθούμε να τους απομονώσουμε, αλλά είναι περισσότεροι από μας».

σωματικής βίας από την αστυνομία «περνάει» ως, όχι απλά αποδεκτή, αλλά απαραίτητη και ευκαταία, από τη στιγμή που εστιάζοταν αποκλειστικά στους «κουκουλοφόρους», τους μοναδικούς πια βέβηλους της επετείου (από τη στιγμή μάλιστα που «δεν είχαν» προβοκάτορες αστυνομικούς ανάμεσά τους), που ορθά εκδιώκονται και στιγματίζονται, αυτοί μόνοι, ως αποδιοπομπαίοι τράγοι.

Κι ενώ η επέτειος του Πολυτεχνείου παρήκμαζε με διάφορους τρόπους, ένα μόλις μήνα αργότερα, «το ιστορικό πρωινό της 10ης Δεκεμβρίου 1992 [...] εκατοντάδες χιλιάδες 'νέοι μακεδονομάχοι' [έσπαγαν] το ρεκόρ μαζικότητας που κατείχε η διαδήλωση στην πρώτη επέτειο του Πολυτεχνείου».⁸²² Ανάμεσά τους, μόλις «καμιά εκατοστή», αλλά με εξαιρετικά δυναμική παρουσία (πρωτοστατώντας στην εκφώνηση συνθημάτων όπως «Στα όπλα, στα όπλα, να πάρουμε τα Σκόπια»), βρίσκονταν τα μέλη της Χρυσής Αυγής, τα οποία έσπευσαν, πριν ακόμα τελειώσει η διαδήλωση, να εισβάλουν στην ΑΣΟΕΕ η οποία τελούσε υπό κατάληψη και να ξυλοφορτώσουν τους καταληψίες υπό την ανοχή ή, κατά το συντονιστικό της κατάληψης, και υπό την προστασία της αστυνομίας.⁸²³ Ακολούθησε μία σειρά επιθέσεων, στην πλειοψηφία τους «αόρατων» από τα ΜΜΕ και ακαταδίωκτων από την Αστυνομία, που πραγματοποιούνταν «στα πρότυπα των μουσολινικών *squadristi*: αστραπιαίες επιδρομές με μαχαίρια, ρόπαλα και σιδηρολοστούς, σακάτεμα του θύματος (ή των θυμάτων) και εξαφάνιση»⁸²⁴ και στοχοποιούσαν, παρά την ξενοφοβική ρητορική της οργάνωσης, κυρίως ιδεολογικούς αντιπάλους, πολλές φορές από το μαθητικό ή το σπουδαστικό-φοιτητικό κίνημα.⁸²⁵

16.3.3 Νοέμβριος 1993 –1994: Απέναντι στους «αναρχοχουλιγκαν»

Η 20^η επέτειος του «Πολυτεχνείου» γιορτάστηκε υπό νεοεκλεγείσα κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ (οι βουλευτικές εκλογές είχαν γίνει στις 10 Οκτωβρίου), αλλά η συνέχεια της ιδιότυπης αφήγησης που εξυφαίνουμε εδώ δεν μοιάζει να διαταράσσεται. Οι «αναρχοχουλιγκάνοι» πλέον (κατά την Ελευθεροτυπία) έκαναν την επεισοδιακή επανεμφάνισή τους στις 12/11/1993 κατά τη διάρκεια μαθητικής αντιφασιστικής πορείας. Η πορεία, που είχε οργανωθεί με αφορμή την επίθεση νεοναζιστών σε 16χρονη μαθήτρια στο Πολυκλαδικό Λύκειο Αμπελόκηπων, και στην οποία συμμετείχαν «χιλιάδες μαθητές» καθιστώντας την «την πιο εντυπωσιακή και μεγαλειώδη συγκέντρωση που έχει γίνει τα τελευταία χρόνια στην Αθήνα»,⁸²⁶ στιγματίστηκε από «επίδειξη αγριότητας από 50-60 νεαρούς αναρχοχουλιγκάνους» (κατά το ρεπορτάζ) οι οποίοι επιδόθηκαν σε «κλιθοβολισμούς, εμπρησμούς, εισβολή στην Ανωτάτη Εμπορική, επιθέσεις με τσεκούρια σε πυροσβέστες και δημοσιογράφους», καταφέροντας να δώσουν «τα χειρότερα δείγματα φασιστικής πρακτικής». Τα επεισόδια ξεκίνησαν έξω από τα γραφεία της «Χρυσής Αυγής»,

---

⁸²² Ψαρράς, όπ.π., σ. 64-5.

⁸²³ Όπ.π., σ. 65-7.

⁸²⁴ Όπ.π., σ. 84.

⁸²⁵ ΥΡΕ (Νεολαία ενάντια στο ρατσισμό στην Ευρώπη) (1999), *Ημερολόγιο του ρατσισμού στην Ελλάδα. Από τον Γενάρη του 1991 ως τον Απρίλη του 1999*, Αθήνα.

⁸²⁶ «Δεν θα περάσουν!», *Ελευθεροτυπία*, 13/11/1993, σ. 11.

Κεφαλληνίας και Πατησίων, όπου μέρος της πορείας (το κύριο μέρος της είχε ξεκινήσει από τα Προπύλαια με προορισμό τη Βουλή) ήρθε αντιμέτωπη με δύο διμοιρίες των ΜΑΤ που τα φυλούσαν. Οι συγκρούσεις επεκτάθηκαν στους γύρω δρόμους και οι αναρχικοί κατέφυγαν στο κτήριο της ΑΣΟΕΕ, με ορμητήριο το οποίο πυρπόλησαν ένα πυροσβεστικό όχημα και ένα φορτηγάκι του τηλεοπτικού σταθμού «Αντέννα».

Αναφορικά με την επέτειο καθαυτήν, και σε ό,τι αφορά τουλάχιστον την *Ελευθεροτυπία*, μετά την αποδοχή της αστυνομικής βίας κατά των «κουκουλοφόρων» την προηγούμενη χρονιά, αυτή τη φορά επιχειρήθηκε να νομιμοποιηθεί ρητορικά μια άλλη, τουλάχιστον αμφιλεγόμενη, αστυνομική πρακτική: οι προληπτικές συλλήψεις. Στις 17/11/1993, στο ρεπορτάζ με τίτλο «**Εκκαθαριστική επιχείρηση πριν από την πορεία**» (σ. 16-17), σημειωνόταν πως η Αστυνομία, «με το ξεκίνημα της πορείας, σκοπεύει να κάνει *εκκαθαριστική επιχείρηση* πριν κλείσουν οι πόρτες του Ιδρύματος, ύστερα από συνεννόηση με τον πρότανη», ενώ σχεδιαζόταν να χρησιμοποιηθούν «περίπου 3.000 αστυνομικοί για να διασφαλίσουν το ήρεμο κλίμα και να αποτρέψουν εκτεταμένα έκτροπα». «Αλίμονο αν δεν τα καταφέρουν», σημείωναν οι συντάκτες, με αφορμή την «ατμόσφαιρα τρόμου» που δημιούργησαν οι «αφηνιασμένοι κουκουλοφόροι [που] οπλισμένοι με σπρέι χημικών και σφεντόνες με μπίλιες από μολύβι, έσπειραν τον πανικό κυρίως στους απλούς πολίτες». Σύμφωνα με το ρεπορτάζ, οι «αναρχοχούλιγκαν» πυρπόλησαν, το απόγευμα της 16^{ης} Νοεμβρίου, ένα «λεωφορείο των ΣΕΠ» στην πλ. Κάνιγγος, ένα σταθμευμένο ΙΧ, δύο κυβερνητικά αυτοκίνητα και ένα βαν του ραδιοφωνικού σταθμού «Σκάι», πριν κλειστούν στο προαύλιο του Πολυτεχνείου.

Το δεύτερο θέμα του πρωτοσέλιδου της 18^{ης} Νοεμβρίου 1993 της «Ε» διαπίστωνε: «**Όλο και μικραίνει... / Οι συλλήψεις ηρέμησαν την πορεία**». Από το ρεπορτάζ με τίτλο «**Καλά, 'αυτούς' τους πρόλαβαν νωρίς...**» (σ. 22-23) πάντως, προληπτικές συλλήψεις ή «εκκαθαριστικές επιχειρήσεις» εντός του Πολυτεχνείου δεν προέκυπταν, αλλά η Αστυνομία και πάλι επαινούταν για την έγκαιρη και στοχευμένη δράση της, επειδή διέσπασε πολύ γρήγορα (στη γωνία Χαλκοκονδύλη και Πατησίων) την «ουρά» και, σε άτυπη συνεργασία με το μπλοκ του ΚΚΕ («η συνοχή του οποίου θύμιζε τις... παλιές, καλές εποχές», όπως σημείωνε κολακευτικά η εφημερίδα), προέβη σε αρκετές συλλήψεις.

Και αυτό το στιγμιότυπο, όπως αποτυπώθηκε στην *Ελευθεροτυπία*, δίνει αφορμές για προβληματισμό ως προς τη στάση της εφημερίδας η οποία ήταν παραδοσιακά το λιγότερο εχθρικό (πολλές φορές και το περισσότερο φιλικό) προς τον «χώρο» ευρείας απήχησης ενημερωτικό μέσο.

- Κατά πρώτον, αναρωτιέται κανείς αν η καθιέρωση των όρων «αναρχοχούλιγκαν» και «κουκουλοφόροι» έναντι του πλέον συνήθους «αναρχικοί» ή του δημοφιλούς τα αμέσως προηγούμενα χρόνια «γνωστοί άγνωστοι», αντανακλά μια πραγματολογική, ποιοτική αλλαγή στη σύνθεση του συναρμολογήματος ή μια επιλογή ρητορικής περικύκλωσής του από την πλευρά της εφημερίδας –η επικράτηση βολонταριστικών-βίαιων στοιχείων ή η εντονότερη δημόσια παρουσία τους είναι φυσικά πιθανή, αλλά οι παραπάνω ορολογικές επιλογές αποκλείουν υπόρρητα την πιθανότητα υποκίνησης από προβοκάτορες, παρότι αυτή είχε σχεδόν αποδειχθεί μόλις δυο χρόνια νωρίτερα.

- Δεύτερον, εγκαταλείπεται η ρητορική των ίσων αποστάσεων («αναρχικοί και ΜΑΤ έκαψαν την Αθήνα») η οποία, παρά την κατά καιρούς προβληματική χρήση της, επέμενε εν τούτοις σε μια ταξική ή εξωθεσμική διάσταση στη δράση της αστυνομίας, και υιοθετείται ένας σχεδόν καθαρός μανιχαϊστικός δυϊσμός σύμφωνα με τον οποίο η δράση της Αστυνομίας, μια και πλέον εστιάζεται μόνο στην καταστολή των «ταραξιών» (δηλαδή επιτελεί αυστηρά τον νόμιμο θεσμικό ρόλο της έναντι των μοναδικών στοιχείων που αψηφούν τη νομιμότητα), παρουσιάζεται ως αναμφίβολα θετική.
- Τρίτον, και η ενεργή συμμετοχή του μπλοκ του ΚΚΕ στην καταστολή των «αναρχοχούλιγκαν» όχι μόνο παρουσιάζεται ως αυτονόητα θετική, αλλά, παραδόξως σε σχέση με την ευαισθησία για τη θεσμική νομιμότητα, και ως θετικά αυτονόητη. Εδώ, μια σύγκριση με τα γραφόμενα της εφημερίδας τον Νοέμβριο του 1979, οπότε η ΚΝΕ είχε αναλάβει την καταστολή των «αναρχοαυτόνομων» σχεδόν υποκαθιστώντας την αστυνομία, είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική: τότε, η ΚΝΕ παρουσιάστηκε ως το «μακρύ χέρι του κράτους» (ενός κράτους αυταρχικού και ταξικά μεροληπτικού) που δρούσε εντός του φοιτητικού κινήματος κι ενάντια στον παράγοντα απεδαφικοποίησης του φ.κ. εκτός του ελέγχου της, και σε κατευθύνσεις πιθανώς ριζοσπαστικές: τώρα, εμφανιζόταν σαν σύμμαχος ενός κράτους-εγγυητή της νομιμότητας ενάντια στον παράγοντα που, όχι μόνο απέτρεπε τη συμμετοχή των μαζών στις εκδηλώσεις του φ.κ., αλλά και τους αποστερούσε το νόημά τους –ένα νόημα που, με κυκλικό τρόπο, φαινόταν να εξαντλείται στην ειρηνική, αδιατάρακτη επιτέλεσή τους.

Οι προληπτικές συλλήψεις που είχαν ανακοινωθεί αλλά δεν έγιναν την προηγούμενη χρονιά, έγιναν πριν από την πορεία της 21ης επετείου, τον Νοέμβριο του 1994. Η αφορμή δόθηκε από τα συνήθη, τα δύο προηγούμενα χρόνια, επεισόδια της παραμονής. «Το σκηνικό, όπως και άλλες χρονιές, το ίδιο. Μια μικρή μειοψηφία που αποτελούνταν από 20-30 'γνωστούς-αγνώστους', [...] 'τα άνθη του κακού' αλλιώς, προκάλεσαν για άλλη μια φορά σοβαρά επεισόδια», προλόγιζε το ρεπορτάζ της «Ε» («**ΤΑ ΑΝΘΗ του κακού**», 17/11/1994, σ. 22-23). Τα επεισόδια ξεκίνησαν «λίγο μετά το μεσημέρι» όταν οκτώ κουκουλοφόροι επιτέθηκαν με βόμβες μολότωφ κατά των κινητών μονάδων του ραδιοφωνικού σταθμού «Φλας» και του τηλεοπτικού «Αντέννα». Αργότερα, «γύρω στις 5 το απόγευμα, μια ομάδα λίγων ατόμων επιτέθηκε σε συνεργείο του τηλεοπτικού σταθμού 'Σκάι'» κυνηγώντας τους δημοσιογράφους και τους τεχνικούς, ενώ λίγη ώρα αργότερα, «ένας νεαρός πέταξε τρεις βόμβες μολότωφ σε ένα φορτηγάκι διανομής τύπου» που ήταν σταθμευμένο στην οδό Πατησίων, απέναντι από την κεντρική πύλη του ΕΜΠ, το οποίο κάηκε ολοσχερώς. Οι «μασκοφόροι» κλείστηκαν κατόπιν στον περίβολο του Ιδρύματος και άρχισαν να λιθοβολούν τις διμοιρίες των ΜΑΤ που παρατάχθηκαν στην οδό Στουρνάρη. Τα επεισόδια έληξαν μετά τις 8, όταν (μάλλον, δεν διευκρινίζεται στο ρεπορτάζ) αποχώρησαν οι αστυνομικές δυνάμεις, όπως ζητούσε ο πρόεδρος Ν. Μαρκάτος, ο οποίος με δηλώσεις του αργά το βράδυ αναρωτιόταν ρητορικά, «εφόσον το φαινόμενο είναι επαναλαμβανόμενο, και μάλιστα από μια αμελητέα ομάδα περιθωριακών, γιατί δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί» και άφηνε αιχμές για «τους περιθωριακούς, αλλά και τους ομολόγους τους, του άλλου άκρου» ότι θα

εξυπηρετούνταν από κατάργηση του εορτασμού, και για άτομα ή μηχανισμούς που δεν κατονόμαζε, ότι «πιέζουν να [καταργηθεί] το άσυλο».

Την επομένη της επετείου, οι τίτλοι της «Ε» συνέχιζαν την παράδοση της εντεινόμενης παρακμής του εορτασμού: «**Και διηγώντας τα...**» ήταν ο τίτλος χαμηλά στο πρωτοσέλιδο, ενώ η συνοδευτική φωτογραφία είχε λεζάντα «Προτιμήσαμε αυτή τη φωτό από το 1977, γιατί χθες...». Το ρεπορτάζ για την πορεία στη σ. 15 είχε τίτλο «**ΛΙΓΟ...ΤΕΧΝΕΙΟ**» και η καθιερωμένη δισέλιδη (σ. 16-17) ανταπόκριση από τα επεισόδια (με μεγάλες φωτογραφίες πάντως, και σχετικά μικρό κείμενο) τιτλοφορούνταν «**Τίναξαν στον αέρα τις μνήμες**». Η απουσία υποκειμένου από τον τίτλο σηματοδοτεί την επιστροφή του λόγου των «δύο άκρων» και των «ίσων αποστάσεων». Και αυτό γιατί, παρότι από την εισαγωγή του ρεπορτάζ προέκυπτε καταρχήν ευθύνη της Αστυνομίας («Η εντολή της Αστυνομίας για προληπτικές συλλήψεις έξω από τις πόρτες του Πολυτεχνείου, λίγη ώρα πριν από την έναρξη της πορείας, ήταν η κίνηση που πυροδότησε τις αντιδράσεις των 'γνωστών-αγνώστων' και τίναξε στον αέρα την εκδήλωση»), η πρώτη παράγραφος του κειμένου επισήμαινε πως «για πρώτη φορά φέτος, η επίσημη τελετή που πραγματοποιείται στον χώρο του [ΕΜΠ] αμαυρώθηκε από την αυθαίρετη παρέμβαση μιας χούφτας νεαρών που, επιδεικνύοντας μια πρωτοφανή ασέβεια στις μνήμες, διέκοψαν βίαια τις καθιερωμένες ομιλίες, ζητώντας την απελευθέρωση των 'συντρόφων' τους». Αν αφαιρέσει κανείς από την παραπάνω φράση τους απαξιωτικούς και αρνητικά φορτισμένους προσδιορισμούς («αμαυρώθηκε», «αυθαίρετη», «χούφτας», «ασέβεια», «βίαια», «'συντρόφων'» σε εισαγωγικά) μένει μια ενδεχομένως άκομψη ενέργεια, αλλά δεν προκύπτει κάτι ιδιαίτερα κατακριτέο –ενώ, επίσης, είναι και η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στο *ποιοι* ήταν οι αναφερόμενοι «σύντροφοι» και στο *γιατί* κρατούνταν, η οποία έτσι, αποσιωπώντας το πραγματολογικό περιεχόμενο του αιτήματός τους, αφήνει την επέμβασή τους έωλη ως αυθαίρετη και παράλογη.⁸²⁷

Το κείμενο συνεχιζόταν στο ίδιο μοτίβο: ενώ ήταν η κίνηση της Αστυνομίας να συλλάβει «ομαδικώς», έξω από την πύλη της οδού Στουρνάρη χωρίς καμία αναφερόμενη αφορμή, «νεαρούς που θεωρήθηκαν 'ύποπτοι' επεισοδίων», αυτή που δημιούργησε ανησυχία στην ΕΦΕΕ και στον πρύτανη και κινητοποίησε μια σειρά διαβουλεύσεων για την αποφυλάκισή τους προκειμένου να μην ξεσπάσουν επεισόδια, και επιπλέον παρότι τέτοια δεν έγιναν, ήταν οι νεαροί που αναφέρονταν ως «έξαλλοι», ως «εξαγριωμένο μπουλούκι με απειλητικές διαθέσεις» και με την απαίτηση «να μην ξεκινήσει η πορεία εάν δεν δίνονταν οι απαραίτητες εγγυήσεις για την ασφάλεια των φίλων τους» (ωστόσο, καίτοι «οι προσπάθειες για διαπραγματεύσεις δεν οδήγησαν πουθενά», η πορεία έγινε κανονικά).

Αν και το παραπάνω συμβάν:

- είχε ως άμεσο αίτιο τις προληπτικές συλλήψεις στις οποίες προέβη η Αστυνομία,
- είχε μόνο συμβολικό χαρακτήρα (διατάραξη του προγράμματος των ομιλιών) και
- δεν περιελάμβανε καμία βίαιη ενέργεια (η πορεία έγινε κανονικά, οι πύλες του Ιδρύματος έμειναν ανοικτές και κανένας δεν εκδιώχθηκε από το χώρο),

⁸²⁷ Η απορία δεν είναι ρητορική: στο ρεπορτάζ της προηγούμενης ημέρας, αναφερόταν πως «η Αστυνομία έκανε προσαγωγές ατόμων που θεωρούνταν ύποπτα για τα επεισόδια, αλλά δεν ανακοινώθηκαν συλλήψεις».

τροφοδότησε ωστόσο, και αυτό, τον μονόπλευρο λόγο δαιμονοποίησης των «γνωστών αγνώστων»: στο άρθρο γνώμης «**Υπόλογοι οι πάντες για την κατάντια**» της Έλ. Βαρινού (18/11/1994, σ. 17), τα δύο τρίτα περίπου του κειμένου αφιερώνονταν στη δράση των «νεαρών περιθωριακών» και στην «πρωτοφανή επίδειξη ασέβειας» με την οποία «κατόρθωσαν να τινάζουν στον αέρα την επέτειο της εξέγερσης» και το υπόλοιπο ένα στις ευθύνες της Αστυνομίας, για την οποία το μόνο σχόλιο ήταν ότι «οι ενέργειες [της] ήταν εκτός χρόνου» (χωρίς να αμφισβητείται δηλαδή η νομιμότητα ή και η σκοπιμότητά τους εν γένει), των πρυτανικών αρχών (3 σειρές) και της ΕΦΕΕ (7 σειρές). Ήταν πλέον ολοφάνερο στους πιο παρατηρητικούς, ότι κάτι είχε αλλάξει: χωρίς πλέον την ανάγκη επίκλησης κανενός από τα προσαρτήματα του λόγου περί εξτρεμισμού όπως μεταλλάχθηκε όλη τη μεταπολιτευτική εικοσαετία (αριστεροχουντισμός ή δύο άκρα, προβοκάτορες, σιωπηρές πλειοψηφίες και θλιβερές μειοψηφίες, αναπαραστάσεις της βίας κ.λπ.), και χωρίς καν την χρήση έμπρακτης βίας εκ μέρους τους παρά μόνο εναντίον τους, οι «περιθωριακοί» στιγματίζονται, θα έλεγε κανείς, ως τέτοιοι *επειδή διεκδίκησαν να μην είναι τέτοιοι*, δεν συμμορφώθηκαν στο στερεότυπο που θα τους ήθελε να καταφεύγουν σε μια άλογη βίαιη επιτελεστικότητα και, αντίθετα, απαίτησαν να διατυπώσουν δημόσιο λόγο.

Σε αυτό το φαινομενικά ασήμαντο επεισόδιο, και στον τρόπο που αναπαραστάθηκε συγκεκριμένα από την, παραδοσιακά «ευαίσθητη» σε κινηματικά θέματα, *Ελευθεροτυπία*, μπορεί να ανιχνευτεί η ανάδυση της νέας «εκσυγχρονιστικής» κανονικότητας, η οποία δεν μπορεί να εννοιολογηθεί με όρους τομής με την «άγρια νεοφιλελεύθερη» περίοδο της κυβέρνησης Μητσοτάκη, αλλά αυστηρά με όρους συνέχειας και προσαρμογής.

16.3.4 Πολυτεχνείο 1995: Σε απευθείας μετάδοση

Η 22^η επέτειος της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, όχι μόνο ήταν μία από τις πλέον επεισοδιακές, αλλά επίσης «έκλεισε», με τον θεαματικό τρόπο της, έναν κύκλο που, σύμφωνα με την ανάγνωση που επιχειρήθηκε εδώ, άρχισε να διαγράφεται μετά τα εκρηκτικά συμβάντα της περιόδου Οκτώβριος 1984-Ιούλιος 1986 (τα οποία όμως, αν και μπορεί να ειπωθεί ότι τον εγκαινίασαν, συνιστούν μια ιδιαίτερη ενότητα) και είχε ως κύριο χαρακτηριστικό την σταδιακή απαξίωση της επετείου του «Πολυτεχνείου», η οποία είχε πολλές και αλληλοτροφοδοτούμενες παραμέτρους:

- Καταρχάς, την ολοένα μειούμενη λαϊκή συμμετοχή. Από πίνακα που δημοσίευσε η *Ελευθεροτυπία* στις 19/11/1990 (σ. 7) προέκυπτε ότι, από έναν μέσο όρο 150-200 χιλιάδες κόσμου για τη δεκαετία 1976-1985, το 1986 η συμμετοχή μειώθηκε στις 120 χιλ., το 1987 στις 80, το 1988 στις 60, το 1989 («πρώτη μέρα της οικουμενικής κυβέρνησης Ζολώτα») στις 30 και το 1990 στις 40 χιλιάδες.⁸²⁸ Όπως είδαμε, από το 1991 και μετά οι εκτιμήσεις έκαναν λόγο για συμμετοχή μόλις 10 χιλιάδων κόσμου.

---

⁸²⁸ Αναλυτικά οι αριθμοί ήταν: το 1974, 50 χιλ. στην «ανεπίσημη» πορεία των εξωκοινοβουλευτικών («Ακρας Αριστεράς» για τον πίνακα) προς το σκοπευτήριο της Καισαριανής στις 15/11 και 700 χιλ. στην «επίσημη» προς το ΕΑΤ/ΕΣΑ στις 24/11· το 1975, 300 χιλ. ως την πρεσβεία των ΗΠΑ· το 1976, 200 χιλ. ως τη Βουλή· το 1977 (στις 27/11, λόγω βουλευτικών εκλογών στις 17, και με απαγόρευση πορείας) συγκεντρώθηκαν 150 χιλ.· το 1978, το 1979 (οπότε η καταστολή αναρχοαυτόνομων και αριστεριστών από την ΚΝΕ) και το 1980 (ως τη Βουλή και με τις

- Επίσης, την μειούμενη (ως έκταση και μορφή) και μειωτική (ως περιεχόμενο) προβολή από τον τύπο. Παρότι αυτή υποτίθεται ότι αντανακλούσε τη μειωμένη σωματική συμμετοχή και διαθετική (affective) εμπλοκή του πλήθους (κάτι που ως ένα βαθμό φυσικά ισχύει), εν μέρει τις διαμόρφωσε κιόλας. Χαρακτηριστικό ρόλο έπαιξαν εδώ, πέρα από τα ρεπορτάζ για τις διαμάχες στην ΕΦΕΕ τις παραμονές, τη δυσανάλογη προβολή ακόμα και των πιο ασήμαντων επεισοδίων, κ.ο.κ., και τα αλλεπάλληλα αφιερώματα στο «Πολυτεχνείο» μέσα από το πρίσμα του πολιτικού προβληματισμού, του είδους «Ποιο το σημερινό νόημα της εξέγερσης». Παρότι αυτά τα τελευταία μπορεί και να είχαν νόμιμη αφετηρία και καλές προθέσεις, όπως την επικαιροποίηση της επετείου, τη σύνδεσή της με τους εκάστοτε κοινωνικούς αγώνες κ.λπ. (για να μην αναφέρουμε πιο σύνθετες θεωρητικές αναζητήσεις, όπως την εξέταση της εξέγερσης ως συμβάντος στην ενικότητά του, τη διερεύνηση των συνεπειών της γραμμομοριοποίησης του, την ανάδειξη του παραδόξου της κομματικής επικωδίκωσής του, κ.λπ.), το αποτέλεσμα ήταν ακριβώς το αντίθετο: αντί για την διαθετική και κατόπιν τη σωματική κινητοποίηση, αυτά τα αγωνιώδη αφιερώματα προκαλούσαν μια εντεινόμενη αίσθηση ανεπείκαιρου, ξεπερασμένου, άσχετου με τη συγκυρία.⁸²⁹
- Φυσικά, τα τελετουργικά επαναλαμβανόμενα επεισόδια στην «ουρά» τα οποία, εκτός της δυσφορίας που προκαλούσαν στους συμμετέχοντες στην πορεία και στους κατοίκους του κέντρου, άρχισαν να δημιουργούν την εντεινόμενη «γενική αίσθηση» ότι ήταν, ακριβώς, μια τελετουργική αναπαράσταση χωρίς αυθύπαρκτο περιεχόμενο. Αυτή η αίσθηση, αντί να λειτουργεί ως υπενθύμιση ενός εμμένοντος κοινωνικού ανταγωνισμού, ως ο αντίλαλος ενός επίμονου χάσματος που αμφισβητούσε τη συναινετική ρητορική του εκσυγχρονισμού, λειτουργούσε αντίθετα δυσφημιστικά και για τις όποιες συγκρούσεις είχαν άλλο, ενδεχομενικό χαρακτήρα, αφού ευρύτατα στρώματα του πληθυσμού (και ιδίως αν δεν τις ζούσαν από κοντά αλλά μέσα από την οπτική των ΜΜΕ) «έκαιγαν τα χλωρά μαζί με τα ξερά».
- Τα σποραδικά «αυθεντικά» συμβάντα συγκρούσεων σε διαφορετικές συγκυρίες. Κάποια από αυτά συνέπεσαν με το Πολυτεχνείο χωρικά, και κάποια άλλα συνέπεσαν και με το «Πολυτεχνείο» χρονικά. Η χωρική σύμπτωση μπορεί να αποδοθεί στην προστασία που παρείχε το άσυλο, στην εγγύτητα με την πλατεία Εξαρχείων, στην ποικίλη προσβασιμότητα του συγκροτήματος του ΕΜΠ από τα συνήθη σημεία συγκέντρωσης και διαμαρτυρίας και, φυσικά, στο συμβολικό και φαντασιακό του δυναμικό. Η χρονική σύμπτωση, κατά παράδοξο, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, τρόπο, μπορεί να αποδοθεί στους ίδιους λόγους στους οποίους οφείλονταν και τα «ψευδοσυμβάντα» των θεαματικών-αναπαραστατικών «τελετουργικών» συγκρούσεων, οι οποίοι ήταν κυρίως συμβολικοί-φαντασιακοί (η εξέγερση του Πολυτεχνείου ως έμπνευση και ως παράδειγμα), παρά την υπαρκτή υλική τους βάση (συγκεντρωμένα πλήθη). Η διαφορά με

δολοφονίες Κουμή και Κανελοπούλου) από 150 χιλ. το 1981 (πρώτη επί ΠΑΣΟΚ και με ζωντανή αναμετάδοση από την τηλεόραση), το 1982 και το 1983 (οπότε το «Πολυτεχνείο» «αντιμετωπίζεται ως εθνική γιορτή) από 200 χιλ. το 1984 και το 1985 (οπότε και έσπασε η σειρά των ειρηνικών πορειών με τη δολοφονία Καλτεζά) από 150 χιλιάδες.

⁸²⁹ Αποκορύφωμα, στο πολυσέλιδο σχετικό αφιέρωμα της «Ε» στις 17/11/1973, το τελευταίο άρθρο του με τίτλο: «Τ' ΟΝΕΙΡΟ ΜΟΥ: ΕΝΑ ΜΠΙΛΙΑΡΔΑΔΙΚΟ – Γεννημένος στις 17/11/1973»

τα συνήθη επεισόδια της «ουράς» ήταν ότι, παρά την αντίστοιχου περιεχομένου και ακόμα πιο έντονα υστερική αντίδραση που συναντούσαν από τα ΜΜΕ, τα «αυθεντικά» συγκρουσιακά συμβάντα «κατόρθωναν» να επικοινωνήσουν την αλήθεια τους, έστω και με περιορισμένα τμήματα του πληθυσμού, ενεργοποιώντας σε αυτά διαδικασίες υποκειμενοποίησης.

Ένα τέτοιο συμβάν, που είχε παράλληλα και την ιδιαιτερότητα να λειτουργήσει σαν καθρέπτης αντίστοιχων συμβάντων που προηγήθηκαν, αποκαλύπτοντας την βραδυφλεγή, αν και αόρατη, δυναμική και απήχησή τους, ήταν το «Πολυτεχνείο» του 1995.

Τα προεόρτιά του δεν προμήνυαν κάτι τέτοιο, καθώς, παρότι το πρώτο κιόλας βράδυ του τριημέρου σημειώθηκαν επεισόδια που «κράτησαν σχεδόν όλη τη νύχτα με φωτιές, δακρυγόνα, μολότοφ, πέτρες, σπασίματα, αλλά και συμπλοκές μεταξύ αναρχικών και αστυνομικών», τα επεισόδια ήταν «συνήθη» και συνέθεσαν «ακριβώς το ίδιο, όπως και άλλες χρονιές, σκηνικό». ⁸³⁰ Την επόμενη ημέρα, που το ρεπορτάζ ήταν πιο πλήρες (μια και το φύλλο της 16^{ης} Νοεμβρίου κυκλοφόρησε μόλις λίγες ώρες μετά από το πιο πάνω συμβάν), το ρεπορτάζ αποκάλυπτε πως ο «πετροπόλεμος» ξεκίνησε μόλις «ομάδα νεαρών που φώναζαν ακροδεξιά συνθήματα έφτασαν στη συμβολή Στουνάρη και Τζωρτζ», λίγο μετά την είσοδο «νεαρών αναρχικών [...] στο εσωτερικό του Πολυτεχνείου». ⁸³¹ Μάλιστα, το φύλλο της 17^{ης} Νοεμβρίου 1995 περιλαμβάνει και άλλα δύο ρεπορτάζ στο ίδιο δισέλιδο, με τίτλους «**Από τον Γκοτζαμάνη στους... φουσκωτούς**» (σ. 18) και «**Καλύπτουν τον αστυνομικό**» (σ. 19) που μετατοπίζουν περαιτέρω το «εστιακό κέντρο» της ευθύνης για τα επεισόδια από τους συνήθεις τα περασμένα χρόνια «κουκουλοφόρους» και αναφέρονται, το μεν πρώτο στους «αγανακτισμένους πολίτες», επιβεβαιώνοντας τη σταθεροποίηση στη δημόσια σφαίρα ακροδεξιών «εθνικιστικών» ομάδων (χωρίς πάντως αυτές να κατονομάζονται), ⁸³² το δε δεύτερο σε ατιμώρητες βιαιοπραγίες αστυνομικού με πολιτικά εναντίον συμμετέχουσας σε αντιφασιστική διαδήλωση τον Απρίλιο του 1995.

Ένα άλλο συμβάν, που εκτυλίχθηκε σχεδόν παράλληλα και οπωσδήποτε επηρέασε την τροπή της 22^{ης} επετείου, ήταν η εξέγερση των κρατούμενων στις φυλακές Κορυδαλλού η οποία, ασχέτως των κινήτρων και των μεθόδων των κρατουμένων που πρωτοστάτησαν σε αυτήν, γρήγορα επεκτάθηκε παίρνοντας διεκδικητικό-αγωνιστικό χαρακτήρα με ευρύτερη πολιτική απήχηση,

---

⁸³⁰ **Νυχτερινή έφοδος**», *Ελευθεροτυπία*, 16/11/1995, σ. 17.

⁸³¹ «**Αθώοι οι 8 του πετροπόλεμου**», *Ελευθεροτυπία*, 17/11/1995, σ. 18. Οι 8 συλληφθέντες του τίτλου προέρχονταν από τις τάξεις των «αγανακτισμένων» και όχι των καταληψιών.

⁸³² Κρατούν λοστάρια στα χέρια, πέτρες και βαρίδια στις τσέπες, ουρλιάζουν για «ντου», φλερτάρουν την Αστυνομία, ντοπάρουν στη θέα των αναρχικών. Νέοι από 20 έως 35, κοντοκουρεμένοι, με καθαρό σβέρκο, ακριβά ρούχα, γυμνασμένοι, θεωρούν εαυτούς σταυροφόρους της ευταξίας. Κάποιοι, αν όχι όλοι, έχουν οικογενειακό ιστορικό εθνικιστικής νομιμοφροσύνης, συγγενείς που έδρεψαν δάφνες σε παρακρατικές οργανώσεις ή νομιμοφανείς ομάδες, όπως η ΕΚΟΦ, γενικώς «αγανακτισμένους» προγόνους. Τέτοιες ομάδες υπήρχαν πάντα, είτε ως δεκανίκια της κρατικής εξουσίας είτε ως μαριονέτες διάφορων μηχανισμών, όχι κατ' ανάγκη κρατικών. [...] Αυτού του είδους τα στηρίγματα της κρατικής καταστολής από το 74 κι έπειτα άλλαξαν χαρακτήρα, αφού οι πολιτειακές μεταβολές και οι κοινωνικές δομές δεν επέτρεπαν την αποκάλυπτη καλλιέργεια τέτοιων φρούτων. Ωστόσο, η μαγιά έμεινε και οι ομάδες αυτές στελεχώνονται σήμερα από εθνικιστικές ή ακροδεξιές οργανώσεις και κινήματα, από [χούλιγκαν] των γηπέδων, από ηγετίσκους και επικίνδυνους μεσήλικους καθοδηγητές. [...]

τουλάχιστον σε κάποιους χώρους της αριστεράς και στους αναρχικούς.⁸³³ Όσον αφορά τους τελευταίους, κινητικότητα είχαν ήδη προκαλέσει οι απεργίες πείνας των συντρόφων τους Κ. Καλαρέμα και Χρ. Μαρίνου, οι οποίοι ήταν προφυλακισμένοι για ληστείες με βάση αμφισβητούμενες ομολογίες συγκατηγορούμένων τους.

Η ροή των γεγονότων δεν ήταν πολύ διαφορετική από αντίστοιχα περιστατικά προηγούμενων ετών, αποτελώντας μια «διαφορική επανάληψη» τους:

- ο πρύτανης ζήτησε την απομάκρυνση των αστυνομικών (φοβούμενος επανάληψη της εμπρηστικής τους προληπτικής δράσης του προηγούμενου έτους), εγγυώμενος την περιφρούρηση του χώρου από δυνάμεις της ΕΦΕΕ
- όσο διαρκούσαν οι εκδηλώσεις και οι ομιλίες εντός του χώρου του ΕΜΠ, οι πόρτες παρέμειναν κλειστές και ο χώρος περιφρουρούνταν επιτυχώς έναντι «ομάδα[ς] νεαρών, όχι περισσότερ[ων] από 50 άτομα»,⁸³⁴ που επιχειρούσαν να «σπάσουν» την πόρτα της Τοσίτσα
- όταν ξεκίνησε η πορεία, οι «νεαροί» εισέβαλαν στο χώρο του Πολυτεχνείου από την κεντρική πύλη της Πατησίων, «από την οποία για πρώτη χρονιά [βγήκε] η σημαία του Πολυτεχνείου», και κατέλαβαν «τους χώρους και τα μικρόφωνα»
- «λίγο πριν τις 6.30» ξεκίνησαν τα «επεισόδια» και οι διαπραγματεύσεις της Συγκλήτου με τους καταληψίες με υποσχέσεις «ασφαλούς αποχώρησής» τους
- τελικά, μετά από ολονύκτιες συγκρούσεις («Δακρυγόνα, καπνογόνα και χημικά από τη μία πλευρά. Μολότοφ, ξύλα και πέτρες από την άλλη»), η Σύγκλητος αποφάσισε την άρση του ασύλου, την εισβολή της Αστυνομίας στο ίδρυμα και την εκκένωσή του.

Μέχρι εδώ, παρά τα επιμέρους καινοφανή στοιχεία, η αφήγηση μοιάζει οικεία, σαν να συντίθεται από τις αντίστοιχες αφηγήσεις των αμέσως προηγούμενων εφετιών. Κι όμως, υπήρξαν δύο χαρακτηριστικά που διαφοροποίησαν *ποιοτικά* το συμβάν «Πολυτεχνείο 1995» σε σχέση με προηγούμενα και, παραδόξως, και τα δύο είχαν κυρίως *ποσοτική* διάσταση αφ' εαυτά:

- Το πρώτο ήταν το πλήθος που τελικά εμπλεκόταν στην κατάληψη και στις ολονύκτιες συγκρούσεις. Παρά την κοινότοπη αρχική εκτίμηση για «50 άτομα», σύμφωνα με το ρεπορτάζ «**Ένα δακρυγόνο μπρος, δυο βήματα πίσω...**» (18/11/1995, σ. 16) έξω από το Πολυτεχνείο βρίσκονταν «εκατοντάδες νεαροί, περισσότεροι από 200», ενώ «ακόμη περισσότεροι βρίσκονταν μέσα». Οι τελικοί αριθμοί, που αποκαλύφθηκαν την επόμενη ημέρα με την εκκένωση του χώρου, ήταν οπωσδήποτε εντυπωσιακοί: εκτός από τα περίπου 250 άτομα που είχαν αποχωρήσει οικειοθελώς μέχρι τα μεσάνυχτα (κυρίως «εγκλωβισμένοι φοιτητές» αλλά, σύμφωνα με το πιο πάνω ρεπορτάζ, «και λίγοι αναρχικοί») και τα 32 άτομα που είχαν προσαχθεί στην ΓΑΔΑ κατά τη διάρκεια της

⁸³³ Τα παραδοσιακά «αστικά» φύλλα προέβαλαν κυρίως την ποινική διάσταση της εξέγερσης και τις εγκληματικές «προσωπικότητες» που την ξεκίνησαν, αποσιωπώντας τους λόγους που αυτή επεκτάθηκε και τα αιτήματα που σχετίζονταν με την αποσυμφόρηση της φυλακής, τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης κ.λπ.

⁸³⁴ «**Κρυφτούλι με το άσυλο**», *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1995, σ. 15. Όλες οι επόμενες παραπομπές είναι από το ίδιο ρεπορτάζ.

νύχτας, το πρωί της 18^{ης} Νοεμβρίου προσήχθησαν άλλα 472 άτομα, για τα οποία χρειάστηκαν 15 λεωφορεία της Αστυνομίας: ήταν «οι μαζικότερες προσαγωγές στην ιστορία της ΕΛ.ΑΣ.». ⁸³⁵

- Το δεύτερο ήταν η κάλυψη «σε απευθείας σύνδεση» μεγάλου μέρους των επεισοδίων από τα ιδιωτικά τηλεοπτικά δίκτυα (συχνά παράλληλα με τα τεκταινόμενα στον Κορυδαλλό), η οποία κατέστη αφενός εφικτή από τη μεγάλη διάρκεια των συγκρούσεων (το ποσοτικό στοιχείο) και αφετέρου «υποχρεωτική» ώστε να μην «χαθεί» κάποιο θεαματικό συμβάν όπως ο εμπρησμός της Πρυτανείας τέσσερα χρόνια νωρίτερα. Οι «μαραθώνιες», σύμφωνα με την τηλεοπτική ιδιόλεκτο, συνδέσεις, σε συνδυασμό με τον υστερικό λόγο που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τους δημοσιογράφους για να συνοδεύσει τις βίαιες και αβέβαιες εικόνες, παρήγαγαν αρκετά ευτράπελα, αλλά και ενδεικτικά για την κοινωνική και πολιτική λειτουργία της τηλεοπτικής ενημέρωσης μετά το 1990, στιγμιότυπα. ⁸³⁶ Δύο από αυτά –τα σοβαρότερα- προκάλεσαν ευρύτατες συζητήσεις: το πρώτο χρονικά ήταν ο ξυλοδαρμός από τουλάχιστον δέκα άνδρες των ΜΑΤ ενός 13χρονου μαθητή-καταληψία και το δεύτερο, αλλά μάλλον κυρίαρχο συμβολικά (μια και χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον ως μετωνυμική συμπύκνωση του «Πολυτεχνείου 1995» στους τίτλους των ειδήσεων), ήταν το κάψιμο από τους καταληψίες μιας μεγάλης ελληνικής σημαίας στην κεντρική πύλη του ΕΜΠ, το οποίο χρησιμοποιήθηκε και για να δικαιολογήσει αναδρομικά (!) τον ξυλοδαρμό του μαθητή. ⁸³⁷

Και τα τρία παραπάνω συμβάντα (το πλήθος των καταληψιών, ο ανηλεής ξυλοδαρμός του μαθητή και το κάψιμο του «εθνικού συμβόλου») προκάλεσαν, σύμφωνα με την κοινότοπη έκφραση των ΜΜΕ, «σοκ στην κοινή γνώμη». Ισχυριζόμαστε πως αυτό το «σοκ» δεν ήταν μόνο το αποτέλεσμα της συναισθηματικής και διαθετικής χειραγώγησης των τηλεθεατών (κυρίως) από τα, τακτικά και έκτακτα, δελτία ειδήσεων (που προφανώς υπήρξε), αλλά είχε και την αυθεντική διάσταση της απρόσμενης ανατροπής ή αμφισβήτησης εδραιωμένων πεποιθήσεων και βεβαιοτήτων.

Όσον αφορά το πρώτο από τα παραπάνω σημεία, χαρακτηριστικό ήταν το πρωτοσέλιδο της «Ε» στις 20/11/1995:

«ΓΙΑΤΙ»

Γιατί εξεγείρονται βίαια αυτοί οι νέοι

⁸³⁵ Τα στοιχεία από το ρεπορτάζ «Σε απευθείας σύνδεση», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 19/11/1995, σ. 8.

⁸³⁶ Βλ. «Καθημερινές ιστορίες τηλεοπτικής τρέλας», *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1995, σ. 16. Ανάμεσα στα ευτράπελα που σταχυολογεί ο συντάκτης του άρθρου είναι «ο [ρεπόρτερ] του Star που λέει 'πέφτουν ναρκωτικά και πυροβολισμοί' και η άλλη του Σκάι που μίλησε για 'τραυματίες από χάπια και σφαίρες'», ο «ΑΝΤ1 να κάνει αυτοσχέδιο γκάλοπ 'Να επέμβουν τα ΜΑΤ ή όχι'», ο Σκάι που «έφτιαξε το μοναδικό και ασυναγώνιστο τηλεοπτικό προϊόν: ήχο με Κορυδαλλό και εικόνα με Πολυτεχνείο!».

⁸³⁷ Βλ. σχετικά το κείμενο της ομάδας του Ιού: Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2009β) «Το κοντινό μας 1995: 1, 2, 3, πολλά δεκαεξάχρονα», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 25/01/2009, και στο <http://www.iospress.gr/ios2009/ios20090125.htm>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

και οι έξι σελίδες (!) σχετικών ρεπορτάζ και άρθρων, που έδιναν έμφαση τόσο στο απρόσμενα μεγάλο πλήθος που αποκαλύφθηκε ότι συμμετείχε στην κατάληψη, όσο και στην κοινωνική και δημογραφική του σύνθεση. Το πρώτο απέδειξε ότι η αντίληψη «για 50-100 κουκουλοφόρους που Τύπος και κοινωνία ζητούσαν επιτέλους να συλληφθούν, για να ηρεμήσει η Αθήνα» ήταν «απλοϊκή και λανθασμένη»,⁸³⁸ αφού αποκαλύφθηκε, μετά τις 504 προσαγωγές και υπολογίζοντας τις διαδοχικές μαζικές εξόδους πριν την πρωινή επέμβαση, ότι κάποια στιγμή οι «‘ταραξίες’ έφτασαν και τις 2.000 μέσα στο Πολυτεχνείο». Το δεύτερο, με τη μαζική παρουσία αφενός ανηλίκων («οργδόντα πέντε παιδιά κάτω των 16 ήταν ανάμεσα στους καταληψίες») και αφετέρου γόνων μεσοαστικών οικογενειών («δικηγόρων, επιχειρηματιών, καθηγητών») που βρέθηκαν «ανάμικτοι με αναρχικούς και χούλιγκαν» έθεσε εν αμφιβόλω την αντίληψη περί προβοκατόρων «γνωστών αγνώστων», αφού τελικά «αποδείχθηκε πως [αυτοί] ήταν και γνωστοί, αλλά κυρίως άγνωστοι στους αστυνομικούς μηχανισμούς», δημιουργώντας την εικόνα κάποιου υπερταξικού νεολαιίστικου κινήματος με ακαθόριστα, πρωτεϊκά χαρακτηριστικά και κλίση στην αντικρατική βία: μια εικόνα ιδιαίτερα ανησυχητική για τους κρατικούς –κατασταλτικούς και ιδεολογικούς- μηχανισμούς.⁸³⁹

Η ανησυχία προφανώς εντάθηκε από το κάψιμο της ελληνικής σημαίας. Μπορεί αυτή η χειρονομία να είναι μια καθαρά συμβολική κίνηση, πολλάκις χρησιμοποιούμενη σε διαδηλώσεις, διαμαρτυρίες, κ.λπ. σε όλο τον κόσμο, ωστόσο, στο γενικό ιδεολογικό πλαίσιο περί έθνους και εθνικής ταυτότητας που, για λόγους και με τρόπους που σαφώς ξεπερνούν τις προθέσεις της παρούσας έρευνας και δεν μπορούν να αναλυθούν εδώ, ήταν ανέκαθεν ιδιαίτερα αυστηρό στην Ελλάδα και επιπλέον περιχαρακώθηκε περαιτέρω με το «Μακεδονικό» και τη στάση των ΜΜΕ, ξεπερνούσε την απλή «προσβολή εθνικού συμβόλου» και ισοδυναμούσε στα μάτια πολλών με εσχάτη προδοσία. Η τελευταία, συνοδευόμενη από την ανάλογη δαιμονοποίηση, εύκολα θα μπορούσε να αποδοθεί σε μια χούφτα αναρχικούς/περιθωριακούς/χούλιγκαν που ήταν, ούτως ή άλλως, ήδη στιγματισμένοι. Όταν όμως συνοδεύεται από την αποκάλυψη του πλήθους των καταληψιών και της σύνθεσής του, είναι ικανή να προκαλέσει βαθιές υπαρξιακές αγωνίες (τουλάχιστον στα συντηρητικά ακροατήρια) –με το πραγματολογικό ερώτημα του κατά πόσο

⁸³⁸ «Ήψαχναν για κουκούλες, τους προέκυψε κίνημα», *Ελευθεροτυπία*, 20/11/1995, σ. 12. Οι επόμενες παραπομπές είναι από αυτό το ρεπορτάζ, και από το εισαγωγικό κείμενο του δισέλιδου 12-13 με τίτλο «Άγνωστοι με ταυτότητα, ερωτηματικά χωρίς απάντηση».

⁸³⁹ Κείμενα αναρχικών ομάδων, τόσο της εποχής όσο και μεταγενέστερα, δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην «εξέγερση» του «Πολυτεχνείου 1995», ακριβώς επί τη βάση της μαζικότητάς της –σε σχέση με τις αντιλήψεις της εποχής- και του σαφώς αντικρατικού της χαρακτήρα. Βλ. το Συλλογικό (2011) *Η Εξέγερση, Πολυτεχνείο 1995: Συλλογή Ντοκουμέντων*, Αθήνα: Αρχείο Κοινωνικών Αγώνων, για κείμενα της εποχής. Ένα από αυτά, με υπογραφή «Οι ‘γνωστοί-άγνωστοι’ του Πολυτεχνείου, Κρατητήρια Γενικής Ασφάλειας, 19/11/95» δημοσιεύτηκε στην «Ε» στις 21/11/1995 (σ. 50) με τίτλο «Είμαστε όρθιοι και συνεχώς πληθαίνουμε». Για ένα σύντομο κείμενο αποτίμησης (γραμμένο το 2005), βλ. «Πολυτεχνείο 1995: Μια εξέγερση μοναδική», στο <http://anarchypress.wordpress.com/2009/11/15/ημέρες-μνήμης-και-εξέγερσης-δύο-κορυφ-2/>. Ξεχωριστή σημασία αποδόθηκε στο «Πολυτεχνείο 1995» και από την «άλλη» πλευρά. Βλ. π.χ. το δημοσίευμα του «Βήματος» της 18^{ης} Απριλίου 2010 (<http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=326386>) με τίτλο «Η ‘τάξη του ‘95’ γέννησε αντάρτες», στο οποίο ο συντάκτης επικαλούνταν δηλώσεις «ανώτατου αξιωματικού της ΕΛ.ΑΣ.» για «τουλάχιστον 20 υπόπτους [για συμμετοχή σε ένοπλες επαναστατικές ομάδες] που βρίσκονταν στην κατάληψη αυτή». Ενδιαφέρον έχει η παραδοχή που αποδιδόταν σε «αξιωματικούς της αστυνομίας» ότι «ίσως» ήταν η καταγγελλείσα «κακοποίηση πολλών από τους προσαχθέντες μέσα στις κλούβες των ΜΑΤ» το πρωί της 18^{ης} Νοεμβρίου 1995 που «μεγέθυσε το μίσος [τους] για την Αστυνομία» και επέτεινε την επαναστατική υποκειμενική τους ένταξη.

είναι δυνατόν να ήξεραν ή να συμφωνούσαν *όλοι* οι καταληψίες με το κάψιμο της σημαίας να υποχωρεί μπροστά στη συμβολική δύναμη της εικόνας και τη φαντασιακή ενότητα που με διάφορους τρόπους αποδόθηκε στους έγκλειστους.

Τέλος, ο ξυλοδαρμός του 13χρονου καταληψία, ως τέτοιος, δεν ήταν παρά ένα ακόμα επεισόδιο ασύμμετρης αστυνομικής βίας –και μάλιστα όχι από τα πλέον ακραία ή σοβαρά. Ωστόσο, η ειδοποιός διαφορά του συγκεκριμένου ήταν η ζωντανή τηλεοπτική του κάλυψη και η συχνή επαναπροβολή του, που το κατέστησε αναμφισβήτητο ακόμα και για τον πιο δύσπιστο συντηρητικό πολίτη-τηλεθεατή. Οπότε το ερώτημα που τίθεται είναι: εάν τα ΜΜΕ ως καπιταλιστικές επιχειρήσεις (και ειδικά στην Ελλάδα, κρίνοντας από την μετοχική τους σύνθεση και τη σχέση της με μεγάλους κατασκευαστικούς κ.λπ. επιχειρηματικούς ομίλους που αναλάμβαναν μεγάλες υπεργολαβίες από το δημόσιο –ειδικά από τη δεκαετία του 1990 και μετά) επιτελούν εξ ορισμού έναν κομβικό ρόλο στην αναπαραγωγή και «διόρθωση» του εξουσιαστικού διαγράμματος, γιατί άραγε επέμειναν στην ανάδειξη του συγκεκριμένου συμβάντος, που δυνητικά θα μπορούσε να αποδομήσει ή να αμαυρώσει την εικόνα των «δυνάμεων της τάξης»; Εδώ έχουμε τρεις τουλάχιστον πιθανές απαντήσεις, που μάλιστα δεν αλληλοαποκλείονται: τη σαδιστική/ήδονοβλεπτική, την καταγγελτική/δεοντολογική και την παραδειγματική/αποτρεπτική. Η πρώτη θα ήταν σύμφωνη τόσο με την εμπορική λειτουργία των μηχανισμών του θεάματος, που οφείλουν να προσφέρουν συγκινήσεις στο κοινό, ακόμα και στα όρια του σοκ, όσο και με την ικανοποίηση των όποιων εκδικητικών συναισθημάτων δημιουργήθηκαν στο κοινό με το κάψιμο του εθνικού συμβόλου και την υπερπροβολή του.⁸⁴⁰ Η δεύτερη πιθανή απάντηση θα ήταν ότι η υπερπροβολή του ξυλοδαρμού πράγματι καταγγέλει τη συμπεριφορά των συγκεκριμένων αστυνομικών (ικανοποιώντας και τη δεοντολογική απαίτηση «ελέγχου της εξουσίας»), αλλά ίσως και ευρύτερα, καλεί σε αποϊδεολογικοποίηση του ρόλου της Αστυνομίας, εστιάζοντας στις «δυσλειτουργίες» του οργανισμού και εκφράζοντας την απαίτηση «του κοινού αισθήματος» για χρηστή διοίκηση με διαχειριστικούς όρους.⁸⁴¹ Η τρίτη απάντηση τονίζει το γεγονός ότι το Πολυτεχνείο 1995 ήταν η πρώτη φορά που οι ιδιωτικοί τηλεοπτικοί σταθμοί (μαζί με την κρατική ΕΡΤ) «ανέλαβαν ένα νέο ρόλο που κράτησαν πιστά από τότε: να δημιουργήσουν μια κοινωνική συναίνεση για την αστυνομική καταστολή που είχε ως στόχο να σωπάσει το ριζοσπαστικό τμήμα

---

⁸⁴⁰ Παραδειγματικό εδώ είναι το ρεπορτάζ του Mega της 18^{ης} Νοεμβρίου 1995 στο <http://www.youtube.com/watch?v=MIYBivq3gXY>. Το κάψιμο της σημαίας προβάλλεται πρώτο (από το 0:52) και διαρκεί (σε μονοπλάνο) ασυνήθιστα πολύ σε σύγκριση με τα υπόλοιπα πλάνα του φιλμ (έως το 1:18), και μάλιστα χωρίς εκφώνηση για μέγιστο συναισθηματικό αντίκτυπο. Ο ξυλοδαρμός του μαθητή, παρότι προηγήθηκε χρονικά της σημαίας, προβάλλεται στο 5:00 και τα σχετικά πλάνα, επαναλαμβάνόμενα, διαρκούν ακόμα περισσότερο, μέχρι το 6:30.

⁸⁴¹ Στο προηγούμενο βίντεο, ο ξυλοδαρμός του μαθητή εισάγεται λεκτικά με τα εξής: «Την ίδια ώρα, ο Αρχηγός της Αστυνομίας έδωσε εντολή να διεξαχθεί έρευνα για τον ξυλοδαρμό 13χρονου μαθητή από τα ΜΑΤ, έξω απ' το Πολυτεχνείο» –αυτό που προβάλλεται δηλαδή ρητορικά είναι η πρωτοβουλία του Αρχηγού της Αστυνομίας για την αποκατάσταση της νομιμότητας, ως εάν ο ομαδικός ξυλοδαρμός ενός άοπλου και παραδομένου εφήβου να είναι μια απλή «ανωμαλία» και όχι λογικό αποτέλεσμα των εκφραστικών συνιστωσών ή εγγενής λειτουργική τροπικότητα του συναρμολογήματος-MAT.

της νεολαίας που κέρδιζε έδαφος από το 1991».⁸⁴² Φαίνεται μάλιστα ότι αυτός ο στόχος δεν περιοριζόταν στα τηλεοπτικά μέσα –και η υποψία αυτή εξηγεί και τη σταδιακή αλλαγή στάσης της *Ελευθεροτυπίας*, όπως την καταγράψαμε μετά το 1991.⁸⁴³

Συμπερασματικά, το «Πολυτεχνείο 1995» φαίνεται να αποτέλεσε το κλείσιμο του κύκλου που είχε ανοίξει το 1990 με τις μαθητικές/φοιτητικές καταλήψεις και την είσοδο σε μια μεταβατική φάση που άρχισε να παίρνει πιο ξεκάθαρα χαρακτηριστικά λίγα χρόνια αργότερα. Για το αναρχικό/αντιεξουσιαστικό συναρμολόγημα, ή τουλάχιστον τις πιο συγκρουσιακές συνιστώσες του ήταν οπωσδήποτε μια στιγμή πολλαπλής απεδαφικοποίησης: αφενός «η κατάσταση ομηρίας στην οποία περιήλθαν οι συλληφθέντες και το περιβάλλον τους ήταν ένα χτύπημα στο αναρχικό κίνημα», και αφετέρου το ίδιο «άρχισε να διέρχεται μια εσωτερική διαφοροποίηση»⁸⁴⁴ που μπορεί να ερμηνευθεί ως μια περαιτέρω νίκη των «επιθυμητικών» έναντι των «εξεγερσιακών» συνιστωσών, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι τελευταίες εξέλιπαν –αντίθετα, αν και αποδυναμωμένες, συσπειρώθηκαν: όπως σημειώνει ο Κολοβός, τα κατασταλτικά και ποινικά χτυπήματα του 1995, «διαχώρισαν την ήρα από το στάρι και οδήγησαν στη δημιουργία ενός πολύ πιο συμπαγούς, εσωστρεφούς και ακτιβιστικού πυρήνα» που είχε ως αποτέλεσμα «οι ομόκεντροι κύκλοι που έως τότε απάρτιζαν την 'αόρατη ενδοχώρα' του κόσμου των Εξαρχειών '[να πάνε] σπίτι τους'. [...] Η ίδια η 'φάση της Πλατείας' έσπασε». Οι πιο κινηματικοί στράφηκαν στη δημιουργία «αυτόνομων στεκιών» στις γειτονιές, ενώ οι πιο «υποπολιτισμικοί» «μετακόμισαν στην πλατεία Μαβίλη».⁸⁴⁵

---

⁸⁴² Giovanopoulos, C., Dalakoglou, D. (2011) «From Ruptures to Eruption: A Genealogy of the December 2008 Revolt in Greece», στο Vradis, A., Dalakoglou, D. (eds.) *Revolt and Crisis in Greece: Between a Present yet to Pass and a Future still to Come*. Oakland & Edinburgh: AK Press, σ. 106.

⁸⁴³ Όπως σημειώνει ο Μ. Τσιμιτάκης, το 1995 αποτελεί και τη στιγμή που «διακόπτεται οριστικά και η όποια σχέση έχουν τα αστικά ΜΜΕ με το κίνημα, αφού οι εφημερίδες κυκλοφορούν με φωτογραφίες στα πρωτοσέλιδά τους στις οποίες εμφανίζονται κυκλωμένα με κόκκινο χρώμα πρόσωπα και προτροπή στην αστυνομία να τα συλλάβει. Στις πορείες αρχίζει να ακούγεται το «αλήτες ρουφιάνοι δημοσιογράφου». Τσιμιτάκης, Μ. (2012) «Η ανασύσταση του Πολιτικού στα χρόνια της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας», στο Αραπίνης (επιμ.), ό.π., σ. 57.

⁸⁴⁴ Giovanopoulos & Dalakoglou, ό.π.

⁸⁴⁵ Κολοβός, ό.π., σ. 48.

17. 1995 – 2004 : Νεοφιλελευθερισμός και χωρικές πρακτικές εξαίρεσης

Στο χρονικό εύρος που έχει καλύψει μέχρι τώρα η αφήγησή μας, ο νεοφιλελευθερισμός ενέπνευσε την κρατική οικονομική πολιτική σε δύο τουλάχιστον «στιγμές»: σχεδόν ανομολόγητα κατά το πρόγραμμα προσαρμογής που ακολούθησε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ μετά το 1985 και με αρμόδιο υπουργό τον Κ. Σημίτη, και με απολύτως έκδηλο τρόπο από την κυβέρνηση του Κ. Μητσοτάκη την περίοδο 1990-93. Ωστόσο, παρά την επιθετική ρητορική πολλών κυβερνητικών στελεχών και δημοσιολογούντων και την επίκληση της «κοινής λογικής» ως βασικού λογοθετικού όπλου εκ μέρους τους, στις αρχές της δεκαετίας του 1990 το νεοφιλελεύθερο οικονομικό δόγμα απείχε πολύ από το να θεωρείται με οποιονδήποτε τρόπο ηγεμονικό. Μετά τη διαδοχή του Α. Παπανδρέου από τον Κ. Σημίτη και την επικράτηση της λεγόμενης «εκσυγχρονιστικής» πτέρυγας στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ, άρχισε να εδραιώνεται μια διαδικασία εμπέδωσης των νεοφιλελεύθερων ιδεολογημάτων, συνήθως υπό ψευδεπίγραφους μανδύες, η οποία ήρθε να συναντήσει και να ενισχύσει/ενισχυθεί από ιδεολογικές μετατοπίσεις που λάμβαναν χώρα σε άλλα πεδία, με άλλα μέσα και σε πιο μακρούς χρόνους κοινωνικού μετασχηματισμού. Χωρίς να επεκταθούμε ιδιαίτερα, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε αυτές τις διαδικασίες με τη βοήθεια της φουκωικής έννοιας της *κυβερνοτροπίας*.

17.1 Θεωρητικές επισημάνσεις

17.1.1 Νεοφιλελεύθερη κυβερνοτροπία

Η κυβερνοτροπία (*gouvernementalité, governmentality*) είναι μια έννοια που εισήγαγε ο Foucault στα τέλη της δεκαετίας του 1970, κυρίως κατά τις διαλέξεις του στο *Collège de France*, χωρίς όμως να την εξελίξει επαρκώς, πιθανώς γιατί παραγκωνίστηκε ή αντικαταστάθηκε από τις, συγγενείς εξάλλου, επεξεργασίες του για την πολύπλευρη σχέση εξουσίας και υποκειμένου στους τρεις τόμους της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας*. Ωστόσο, η έννοια αυτή γνωρίζει ιδιαίτερη απήχηση τα τελευταία σχεδόν είκοσι χρόνια, κυρίως μεταξύ πολιτικών επιστημόνων του αγγλοσαξωνικού ακαδημαϊκού κόσμου (Mitchell Dean, Nikolas Rose, κ.ά.), οι οποίοι την αναβίωσαν ως χρήσιμο εργαλείο προσέγγισης επόψεων του νεοφιλελευθερισμού ως κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου.

Καταρχάς, μια εξήγηση για τη μεταφραστική επιλογή που ακολουθείται στο κείμενο: γιατί επιλέχθηκε ο νεολογισμός «κυβερνοτροπία» για την απόδοση του όρου *gouvernementalité*, αντί του συνήθους «κυβερνητικότητα» (ή «κυβερνησιμότητα»). Παρότι έχει υποστηριχθεί (βάσιμα) πως ο Foucault δεν συνέθεσε τον όρο από το *gouvernement* (διακυβέρνηση) και το *mentalité* (νοοτροπία), αλλά από την απλή μετατροπή του επιθέτου *gouvernemental* (κυβερνητικός) σε αφηρημένο ουσιαστικό με το επίθεμα *-ité*,⁸⁴⁶ η σύγχρονη χρήση του όρου συνάδει με την πρώτη εκδοχή, η οποία άλλωστε είναι περισσότερο συνεπής από τη δεύτερη με το φουκωικό ερευνητικό

---

⁸⁴⁶ Βλ. την εισαγωγή του όρου από τον ίδιο στο Foucault, M. (2004) *Sécurité, Territoire, Population: Cours au Collège de France, 1977-1978*, Paris: Seuil/Gallimard, σ. 111-2.

και εννοιολογικό κληροδότημα. Όπως γράφει ο Thomas Lemke, «η έννοια της κυβερνοτροπίας αναδεικνύει την υπόθεση εργασίας του Foucault που αφορά τον αμοιβαίο καθορισμό εξουσιαστικών τεχνικών και γνωσιακών μορφών, ή καθεστώτων παρέμβασης και καθεστώτων αναπαράστασης» ενώ εκφράζει το ενδιαφέρον του, όχι για την ανάπτυξη των πολιτικών και διοικητικών δομών καθ αυτών, αλλά για «τις πολλαπλές και ποικίλες σχέσεις ανάμεσα στη θεσμοθέτηση του κρατικού μηχανισμού αφενός και ιστορικών μορφών υποκειμενοποίησης αφετέρου».⁸⁴⁷ Άλλωστε, ο κατά Foucault ορισμός της διακυβέρνησης είναι «η αγωγή της διαγωγής» («*the conduct of conduct*»), μια και η διακυβέρνηση, σύμφωνα με τη γενεαλογική της ανάλυση, αναφέρεται όχι μόνο σε πολιτικές, αλλά και σε φιλοσοφικές, θρησκευτικές, ιατρικές και παιδαγωγικές πρακτικές και μορφές λόγου, οι οποίες, ενώ έχουν λιγότερο ή περισσότερο μακραίωνες και λιγότερο ή περισσότερο αυθύπαρκτες ιστορικές διαδρομές, από τα τέλη του 18ου αιώνα ενσωματώνονται ή προσαρτώνται σταδιακά στις πρώτες. Πρόκειται για τη σταδιακή, σε διάφορες ταχύτητες και με διάφορες επιμέρους μορφές και προσμίξεις, συγκρότηση του βιοπολιτικού εξουσιαστικού παραδείγματος.⁸⁴⁸

Αυτή η ανάδυση απασχόλησε τον Foucault για δύο διαδοχικές χρονιές στις διαλέξεις του. Στην πρώτη (1977-78), με τον γενικό τίτλο «Ασφάλεια, Επικράτεια, Πληθυσμός», το σημείο ενδιαφέροντος ήταν η γέννηση της κυβερνοτροπίας, με την απεδαφικοποίηση, την ενσωμάτωση (σε κάποιες κλίμακες) και την αντιστροφή (σε άλλες) του πειθαρχικού παραδείγματος, αλλά και η γενεαλογία της, με κυρίαρχη μορφή την ποιμαντική εξουσία και κυρίαρχη διαδικασία την απορρόφηση και μετάλλαξη της από τις αναδύμενες κρατικές μορφές στη Δυτική Ευρώπη μετά τον 18ο αιώνα. Στη δεύτερη (1978-79), τη «Γέννηση της Βιοπολιτικής», οι διαλέξεις περιστράφηκαν τελικά γύρω από τον φιλελευθερισμό ως «γενικό πλαίσιο της βιοπολιτικής», αλλά και γύρω από τον νεοφιλελευθερισμό ως νέας (τότε) μορφής διακυβέρνησης.

Σύμφωνα με τον Foucault, η βασική διαφορά του νεοφιλελευθερισμού από τον κλασικό φιλελευθερισμό μοιάζει με μια απλή μετατόπιση έμφασης, έχει ωστόσο αρκετά σοβαρές συνέπειες. Το δομικό σχήμα είναι το ίδιο: και οι δύο μορφές ανασύρουν κάποιο εμπειρικό χαρακτηριστικό της λειτουργίας της αγοράς ως κυρίαρχο, στη συνέχεια το ανάγουν σε βασική ανθρωπολογική σταθερά (τόσο ερμηνευτική όσο και κανονιστική) και κατόπιν επεκτείνουν την ισχύ του ως γενική κοινωνική μήτρα. Στον κλασικό φιλελευθερισμό αυτό το χαρακτηριστικό είναι η ανταλλαγή· στον νεοφιλελευθερισμό είναι ο ανταγωνισμός. Η αλλαγή όμως αυτή δεν είναι «αθώα» γιατί, ενώ η ανταλλαγή θεωρείται φυσική/ φυσιολογική δραστηριότητα, ο ανταγωνισμός εννοιοποιείται ως κάτι ευκαίιο μιν, που χρήζει προστασίας δε, τόσο από τις μονοπωλιακές τάσεις της αγοράς, όσο και από τις κρατικές «από τα πάνω» ρυθμίσεις. Με παράδοξο τρόπο, αυτός που καλείται να διασφαλίσει την ανεμπόδιστη εκδίπλωση του ανταγωνισμού, ακόμα και, ή κυρίως έναντι του εαυτού του, είναι το ίδιο το κράτος –ενώ δηλαδή του απαγορεύεται να ρυθμίζει την αγορά καθ αυτήν, του επιβάλλεται να ρυθμίζει τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτή λειτουργεί. Επίσης, ενώ ο κλασικός φιλελευθερισμός «παρήγαγε» ελευθερία (και γι' αυτό έπρεπε να επιβάλλει οριοθετήσεις, ελέγχους, μορφές καταναγκασμού, υποχρεώσεις βασισμένες σε απειλές,

---

⁸⁴⁷ Lemke, T. (2002) «Foucault, Governmentality and Critique», *Rethinking Marxism*, Vol. 14, Nr. 3.

⁸⁴⁸ Για παρόμοιους λόγους, υποθέτω, σε πολλά κείμενα ο όρος μεταφράζεται ως «κυβερνολογική».

κ.λπ.), ο νεοφιλελευθερισμός λειτουργεί μέσω της ρύθμισης συμφερόντων, επιθυμιών και προσδοκιών: η κύρια δράση του δεν είναι κατευθείαν επί των σωμάτων (όπως η κυριαρχική εξουσία) ούτε επί των πράξεων (όπως η πειθαρχική εξουσία), αλλά επί των *συνθηκών των πράξεων* –γι' αυτό και συνιστά βιοεξουσιαστική συνθήκη. Εξ ου και το φαινομενικό παράδοξο: καθώς η νεοφιλελεύθερη κυβερνοτροπία εντατικοποιείται, η εξουσία που ασκεί χάνει τα εκτατικά της χαρακτηριστικά, γίνεται λιγότερο σωματική και λιγότερο περιοριστική ταυτόχρονα όμως κορεννύει το πεδίο δυναμικής δράσης, λιγοστεύει τις επιλογές ενώ υποτίθεται ότι τις πολλαπλασιάζει.

Διαδικασία κλειδί της νεοφιλελεύθερης κυβερνοτροπίας είναι η απορρύθμιση: το κυβερνάν δια της εξατομίκευσης και της διασποράς (σε αντίθεση με την πειθαρχία, το κυβερνάν δια της εγκλειστικής χωροθέτησης και της πρόσδεσης με παραγωγικούς μηχανισμούς). Συνοδευτική διαδικασία υποκειμενοποίησης: η μετατροπή του εαυτού σε επιχειρηματία του εαυτού, μέσω της διαστολής της οικονομικής σφαίρας⁸⁴⁹ και της εξάλειψης του ανταγωνισμού κεφαλαίου-εργασίας –όχι φυσικά μέσω αλλαγής του τρόπου παραγωγής, αλλά μέσω της παραγωγής ακριβώς αυτής της νέας υποκειμενικότητας.⁸⁵⁰

Ο Sam Binkley γράφει πως η νεοφιλελεύθερη κυβερνοτροπία (ν.κ.) είναι

οι τρόποι με τους οποίους τα υποκείμενα διακυβερνώνται ως δρώντες στην αγορά, δηλ. ενθαρρύνονται να αυτοπροβάλλονται ως αυτόνομα άτομα που επιδιώκουν το ατομικό τους συμφέρον και να εννοιοποιούν τους πόρους και τις ικανότητές τους ως ανθρώπινο κεφάλαιο που πρέπει να επενδυθεί και να αποδόσει. Η ν.κ. περιλαμβάνει μια λίγο πολύ συνεχή σειρά ανάμεσα στις μακρο-τεχνολογίες με τις οποίες τα κράτη κυβερνούν πληθυσμούς ολόκληρους και τις μικρο-τεχνολογίες με τις οποίες τα άτομα κυβερνούν τους εαυτούς τους, και οι οποίες επιτρέπουν την διακυβέρνηση των ατόμων «εξ αποστάσεως».⁸⁵¹

Αυτή η σειρά τεχνολογιών διακυβέρνησης είχε ως στόχο καταρχήν να εκριζώσει αυτό που ο Jacques Donzelot αποκαλούσε «το κοινωνικό», δηλαδή τον τρόπο διακυβέρνησης που μεσολάβησε ανάμεσα στον κλασικό και τον νεο- φιλελευθερισμό και είχε ως «υποκειμενικά» χαρακτηριστικά, πρώτον, τη μεταβίβαση της ευθύνης από το άτομο σε συλλογικές μορφές και, δεύτερον, τη χρονική αίσθηση «διάρκειας» που αναδύοταν από αυτή τη μετατόπιση. Σκοπός αυτού του, «εξίσου» βιοεξουσιαστικού, «κοινωνικού» (φορντικού-μαζικοδημοκρατικού-κεϋνσιανού) παραδείγματος ήταν η μετρίαση του ανταγωνισμού μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, όχι μόνο χωρίς την προώθηση κάποιας θεμελιώδους κοινωνικής αλλαγής, αλλά

⁸⁴⁹ Αντίστοιχα, το κεφάλαιο εκμεταλλεύεται όχι μόνο τις δυνάμεις του σώματος, αλλά τη «γενική διάνοια», και μάλιστα ακόμα και κατά τη διάρκεια του (κάποτε) χρόνου ανάπαυσης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης που γίνεται ευθέως παραγωγικός, μέσω του θεάματος και των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας. Να κι άλλος ένας λόγος που ο έλεγχος της υποκειμενικότητας είναι θεμελιώδους σημασίας. Βλ. σχετικά Debord, ό.π., Hardt & Negri, ό.π., σσ. 29-30 και 364-67, και Beller, J. (2006) *The Cinematic Mode of Production: Attention Economy and the Society of the Spectacle*, Hanover & London: Dartmouth College Press, ιδίως σσ. 1-36 και 88-149.

⁸⁵⁰ Read, J. (2009) «A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity», *Foucault Studies*, No 6.

⁸⁵¹ Binkley, S. (2009) «The Work of Neoliberal Governmentality: Temporality and Ethical Substance in the Tale of Two Dads», ό.π., σ. 62.

ακριβώς ως μέτρο για την αποτροπή της. Ο πόλος της εργασίας ήταν άλλωστε πολύ ισχυρός για μια σειρά αλληλοσχετιζόμενων λόγων –γεωπολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών κ.ά.- οπότε αυτή κατέκτησε μια θεσμοθετημένη θέση «συλλογικής πραγματικότητας» που πρακτικά επέβαλε την οργάνωση του συνόλου σχεδόν της καθημερινής ζωής, σε μία συνέχεια χωρικών και χρονικών τροπικοτήτων από το μικρο- στο μακρο-επίπεδο και με προφανή συνέπεια τη δόμηση μιας αντίστοιχης υποκειμενικότητας.

Αυτή την υποκειμενικότητα, της οποίας οι χωροχρονικές συντεταγμένες στο μικρο-επίπεδο είχαν τεθεί ήδη στο πλαίσιο των πειθαρχικών μηχανισμών και στο μακρο-επίπεδο συντίθεντο από τη βιοπολιτική διαχείριση των πληθυσμών (παράγοντας βασικά «έναν αφηρημένο/ομοιογενή χρόνο ξεκομμένο από τις ευθύνες του δρόντος και επενδεδυμένο στα απόμακρα σχέδια των θεσμών») ⁸⁵², έχει ως στόχο να αναδομήσει ο νεοφιλελευθερισμός. Και για να το επιτύχει, χρειάζεται να θέσει υπό αμφισβήτηση ή αναμόρφωση, τόσο τους θεσμικούς μηχανισμούς που την παρήγαγαν (και την αναπαρήγαγαν) όσο και τα ιδεολογικά και λειτουργικά τους στηρίγματα – με άλλα λόγια, μια σειρά από συναρμολογήματα (ή Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους) έπρεπε να απεδαφικοποιηθούν και, είτε να χαθούν για πάντα, είτε να επανεδαφικοποιηθούν σε νέες συντεταγμένες λειτουργίας.

Οι μελέτες του φαινομένου από γεωγραφική/χωρική σκοπιά συγκλίνουν όλες στο ότι, για την επιβολή του νεοφιλελευθερισμού σε διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς με ποικίλες ιστορικές τροχιές, γεωπολιτικές σχέσεις, πολιτικές παραδόσεις και κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα, επιστρατεύονται εξουσιαστικές τροπικότητες που μπορούν να λειτουργήσουν μέσω δικτύων που γεφυρώνουν διαφορετικές χωρικές κλίμακες και μπορούν να λειτουργήσουν εξίσου καλά από απόσταση. Στόχοι είναι, αφενός η μεταφορά λογοθετικών πρακτικών από διεθνείς οργανισμούς όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ή η Παγκόσμια Τράπεζα, και ο συνδυασμός και η υποστήριξή τους από τοπικές δεξαμενές σκέψης, οικονομικά ινστιτούτα, ακαδημαϊκούς και συμβούλους –υποτίθεται για την ενίσχυση της αξιοπιστίας τους και την ενσωμάτωση των τοπικών δεδομένων- και αφετέρου η αναδιάταξη του τοπικού/εθνικού κανονιστικού πλαισίου στη νεοφιλελεύθερη κυβερνοτροπία. Ενεργοποιείται λοιπόν ένας συνδυασμός αυθεντίας (αυτόν το ρόλο παίζουν οι επισκέπτες εμπειρογνώμονες, τα συνέδρια, οι εκθέσεις των οργανισμών κ.λπ.), χειραγώγησης (αφού οι δηλωμένοι στόχοι των νεοφιλελεύθερων προγραμμάτων –αύξηση της ανταγωνιστικότητας, δομική προσαρμογή, οικονομία της αγοράς, εξορθολογισμός, κ.λπ.- αποκρύπτουν τα πραγματικά αποτελέσματα –αύξηση των ανισοτήτων, αποδόμηση του κοινωνικού κράτους, ιδιωτικοποιήσεις, συγκεντρωποίηση του κεφαλαίου, κ.λπ.) και αποπλάνησης (η προβολή των «επιτυχημένων» χωρών, η αίγλη –των εγκαταστάσεων- των διεθνών οργανισμών, κ.λπ.). ⁸⁵³

Παρά το ότι νεοφιλελεύθερες πολιτικές και πρακτικές λόγου είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται στην Ελλάδα, και μάλιστα με τρόπο όχι αμελητέο ή περιθωριακό όπως είδαμε, ήδη από το 1985, μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως το παραπάνω σχέδιο άρχισε να εφαρμόζεται συνολικά και

---

⁸⁵² Οπ.π.

⁸⁵³ Faulconbridge, J., Hall, S. (2009) «Organisational geographies of power: introduction to the special issue», *Geoforum* 40 (5), σσ. 785-789.

συνεκτικά κατά τη λεγόμενη «περίοδο του εκσυγχρονισμού». Η προβολή «εθνικών στόχων» όπως η ένταξη στην Οικονομική Νομισματική Ένωση και η «φιλοξενία» των Ολυμπιακών Αγώνων κινητοποίησαν τις παραπάνω τροπικότητες (καθώς και εγκάρσιες-συνεργατικές, με αποκορύφωμα τον εθελοντισμό) που αποδείχθηκαν πολύ πιο αποτελεσματικές από τις κυριαρχικές-καταναγκαστικές που είχαν επιστρατευθεί στην προηγούμενη φάση (αν και λιγότερο αποτελεσματικές από αυτές που εφαρμόζονται μετά το 2010 και την κρίση χρέους).

17.1.2 Η ελληνική περίπτωση

Οι ιδιομορφίες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, προϊόντα ιστορικών και γεωγραφικών ενικοτήτων με πολύπλοκες εσωτερικές και εξωτερικές αλληλεπιδράσεις (που είναι αυτονόητο πως ακόμη και η αναφορά τους ξεπερνά κατά πολύ τις φιλοδοξίες της παρούσας εργασίας), υπαγόρευσαν και ιδιαίτερους τρόπους, «αυθόρμητους» ή επιβληθέντες, νομιμοποίησης και επιβολής των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα.

Ένα καλό παράδειγμα είναι η ελληνική γενεαλογία του «εκσυγχρονισμού» ως αντικειμένου λόγου. Οι Σακελλαρόπουλος και Σωτήρης⁸⁵⁴ επιμένουν εύστοχα στην επιτυχία του όρου να υπερβαίνει εκ κατασκευής τους παραδοσιακούς διαχωρισμούς «αριστεράς»/»δεξιάς» και να εγκαθιστά μια άλλη, οριζόντια και φαινομενικά απο-ιδεολογικοποιημένη, διαίρεση μεταξύ των «εκσυγχρονιστών» από τη μια, φορέων του καινούριου, του μέλλοντος, της προόδου κ.λπ. με όλες τις συνδηλώσεις που αυτά συνεπάγονται, και των «αντιεκσυγχρονιστών» ή «λαϊκιστών» από την άλλη, εξ ορισμού υπερασπιστών του παρελθόντος και «άρα» της οπισθοδρόμησης.⁸⁵⁵ Οι δύο συγγραφείς δείχνουν πως σύμμαχος στον ηγεμονικό αγώνα του «εκσυγχρονισμού» στάθηκε και σημαντικό μέρος της αριστερής διανόησης στο βαθμό που επέμεινε σε έναν μονοδιάστατο οικονομισμό που ήθελε τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό «υπανάπτυκτο», προϊόν και φορέα διαφόρων «στρεβλώσεων» ή «ανορθολογισμών» που λειτουργούσαν ως εμπόδια στην ομαλή οικονομική του ανάπτυξη και, αργότερα, δέσιμο του «λαϊκισμού» και των πελατειακών κρατικών παροχών. Σταδιακά, αναδύθηκε ένας λόγος σύμφωνα με τον οποίο (α) αντίπαλος του εκσυγχρονισμού έπαιξαν να είναι οι καθυστερήσεις ή οι εξαρτήσεις της αστικής τάξης ή μερίδων της, αλλά οι συσσωρευμένες κατακτήσεις, απαιτήσεις και προσδοκίες των λαϊκών στρωμάτων και ταυτόχρονα (β) ο εκσυγχρονισμός αναδείχθηκε, όχι ως μια προτιμητέα πολιτική στρατηγική

---

⁸⁵⁴ Σακελλαρόπουλος, Σ., Σωτήρης, Π. (2004) *Αναδιάρθρωση και Εκσυγχρονισμός: Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 61-6.

⁸⁵⁵ Κορυφαίο θεωρητικό κείμενο του ελληνικού εκσυγχρονισμού που καθιέρωσε το παραπάνω σχήμα, ήταν το δοκίμιο του Νικηφόρου Διαμαντούρου, *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή*, που γράφτηκε στα αγγλικά το 1994, πριν μεταφραστεί και εκδοθεί στα ελληνικά το 2000. Σε αυτό, ο Διαμαντούρος διατύπωνε την υπόθεση ότι όλη η ιστορία του νέου ελληνικού κράτους (αλλά και των υπόλοιπων νοτιοευρωπαϊκών χωρών) θα μπορούσε να ερμηνευθεί στη βάση του ανταγωνισμού ανάμεσα σε δύο αντίπαλες πολιτισμικές παραδόσεις, της «μεταρρυθμιστικής» (εξωστρεφούς, καινοτομικής και φιλελεύθερης, με καταγωγή στο δυτικό Διαφωτισμό) και της «παρωχημένης» (εσωστρεφούς, αυταρχικής, αντινεωτερικής, με ρίζες στο Βυζάντιο και την Οθωμανική διακυβέρνηση). Υποστήριζε επίσης ότι η μεταπολιτευτική περίοδος ήταν μεταβατική και έβλεπε στη συγκυρία μια ευκαιρία υπέρβασης του δυϊσμού με οριστικά κυρίαρχη τη «μεταρρυθμιστική» κουλτούρα. Διαμαντούρος, Ν. (2000) *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

ανάμεσα σε άλλες, αλλά ως η αναγκαστική προσαρμογή στη νομοτέλεια της παγκοσμιοποίησης (εξ ου και η αναγωγή της ένταξης στην ΟΝΕ σε αναντίρρητο εθνικό στόχο).

Όπως σημείωνε ο Ν. Σεβαστάκης στη μελέτη των κυρίαρχων πολιτισμικών διαστάσεων της ίδιας περιόδου, «κυρίαρχη καθίσταται [μια πολιτισμική λογική] όταν κωδικοποιεί αποτελεσματικά τις εμπειρίες ενός κοινού νου προδιατεθειμένου ήδη να δεχθεί ορισμένους κανονισμούς ισχύος, συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές θεσπίσεις *ως τις μόνες δυνατές*».⁸⁵⁶ Έτσι, σημαντικό ρόλο στην εδραίωση των ιδεολογικών προϋποθέσεων του «εκσυγχρονισμού» (που, όπως είδαμε, πριν από περιγραφικός όρος, ήταν κανονιστικός) έπαιξαν και οι κυρίαρχοι λόγοι που διαχειρίστηκαν τα επιτελεία μαζικής κουλτούρας, τα οποία προσάρμοσαν διεθνείς ροές και αναπαραστάσεις σε οικείες εμπειρίες, συνοδεύοντάς τις με μια ειρωνική υπονόμηση της κριτικής πολιτικής συνείδησης, τη διακωμώδηση των ριζοσπαστικών υποκειμένων και της μεταπολιτευτικής αγωνιστικής λαϊκότητας. Βέβαια, τα υλικά και συμβολικά δίκτυα εξουσίας της νέας κοινωνική υποκειμενικότητα δεν κατασκευάστηκαν από τις μιντιακές εκκλήσεις, χωρίς αντιστοίχιση στην κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα.

Σύμφωνα με τους Σακελλαρόπουλο και Σωτήρη, η πρωθυπουργία Σημίτη σηματοδοτεί την έναρξη της δεύτερης, πιο επιθετικής φάσης της νεοφιλελεύθερης αναδιάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας, με αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία (αύξηση των επενδύσεων σε εξοπλισμό και εισαγωγή καινοτομιών), διατήρηση της λιτότητας με την έννοια της σταθερής υστέρησης των μισθών σε σχέση με την παραγωγικότητα, αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις (γενίκευση μορφών απασχόλησης περιορισμένου χρόνου και μερικής απασχόλησης, απελευθέρωση απολύσεων), επέκταση του κεφαλαίου σε νέους χώρους κερδοφορίας (εντατικοποίηση των ιδιωτικοποιήσεων και άλωση «μικροαστικών» τομέων δραστηριότητας), τομές στις παραγωγικές δυνάμεις (μικροηλεκτρονική και πληροφορική, τηλεπικοινωνίες, βιοτεχνολογία), αλλαγές στο ασφαλιστικό σύστημα (κεφαλαιοποίηση αποθεματικών, μείωση παροχών) και στη διαχείριση της ανεργίας (επιδότηση των επιχειρήσεων για θέσεις εργασίας), αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα και, τέλος, επίταση του κατακερματισμού των εργαζομένων, κυρίως με την εισδοχή αλλοδαπών εργαζομένων και τη διατήρησή τους σε καθεστώς οιονεί παρανομίας.⁸⁵⁷

Σε ό,τι αφορά τους κρατικούς μηχανισμούς, η βασική εξέλιξη της περιόδου είχε να κάνει με την αναβάθμιση της εξουσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και άλλων υπερεθνικών ολοκληρώσεων, η οποία όμως δεν οδήγησε σε μαρασμό του κράτους, αλλά σε αλλαγή του ρόλου του: παράλληλα με την άρση των προστατευτικών μηχανισμών έναντι του διεθνούς ανταγωνισμού, το κράτος ανέλαβε τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας του εθνικού κεφαλαίου και τη μετακύλιση του κόστους της στα λαϊκά στρώματα, καθώς και τη μετάθεση εξουσιών προς κέντρα αδιαπέραστα από τον λαϊκό-δημοκρατικό έλεγχο, μια τάση που παρουσιάστηκε ως τεχνοκρατική επιλογή,

---

⁸⁵⁶ Σεβαστάκης, Ν. (2004) *Κοινότητα Χώρα: Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Σαββάλας, σ. 59.

⁸⁵⁷ Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης, *ό.π.*, σ. 101-25.

υπέκρυπτε όμως μια μετάβαση σε αυτό που ο Πουλαντζάς αποκαλούσε «αυταρχικό κρατισμό».⁸⁵⁸

Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύτηκαν από την ανάδυση δύο «νέων» μεσοστρωμάτων με σημαντική κοινωνική και πολιτισμική επιρροή και αυξανόμενη αλληλεπίδραση: των προνομιούχων δικτύων που σχετίζονται με τον ευρύτερο δημόσιο τομέα (άνωτερα στελέχη, σύμβουλοι κομματικής αγοράς, ΔΕΚΟ, πανεπιστημιακή επιχειρηματικότητα) αφενός και των στελεχών της εμπορικής επικοινωνίας, του πολιτιστικού και εκδοτικού *marketing* και της χρηματοπιστωτικής αγοράς αφετέρου. Σύμφωνα με τον Σεβαστάκη, η στρατηγική σύμπνοια των δύο αυτών στρωμάτων έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ηγεμονία συγκεκριμένων εκδοχών του μεταμοντερνισμού που, μέσω κυρίως των νέων ΜΜΕ, έντυπων (με πρωτοπόρο το περιοδικό «ΚΛΙΚ» και το ρεύμα που αυτό δημιούργησε) και ηλεκτρονικών (κυρίως των ιδιωτικών τηλεοπτικών καναλιών), διαμόρφωσαν αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «απολογίες του Σύγχρονου»: την απαγκίστρωση από «νεοελληνική αθλιότητα», την απόδραση από τα βάρη και τις ενοχές της Ιστορίας, την εξοικείωση με τεχνολογίες απόλαυσης και ατομικότητας και τον διαχωρισμό μεταξύ των υγιών και των «παρακμασμένων» κυττάρων της κοινωνίας, με στόχο την «εθνική εξυγίανση» που συνδεόταν, αφενός με τη δημοσιονομική αυστηρότητα, την ορθολογική διοίκηση και τις «υπεύθυνες» διεκδικήσεις, αφετέρου (παραδόξως;) με τα αναδυόμενα αντι-εκσυγχρονιστικά ρεύματα της περιόδου, τη μετάβαση στα «αυθεντικά βιώματα» της «εθνικής κοινότητας» κ.λπ.⁸⁵⁹

Όλες αυτές οι παράλληλες διαδικασίες στόχευαν στη δόμηση ενός νέου υποκειμένου, και μάλιστα, σε ένα πρώτο-άμεσο επίπεδο, με τρόπο ευθέως φουκωικό: δια των αδιάκοπων παραινέσεων για μια λεπτομερή «φροντίδα του εαυτού» (του σώματος, των ρούχων, του τρόπου ζωής και διατροφής, των εμπειριών) με τη βοήθεια της αγοράς (δηλαδή μιας ολόκληρης οικονομίας νέων προϊόντων και υπηρεσιών) με στόχο την απεδαφικοποίησή του από το «μίζερο και αντιαισθητικό» παρελθόν (που περιελάμβανε από τη συντηρητική οικογένεια έως την πελατειακή κομματοκρατία) και τον προσανατολισμό του προς την ανοιχτοσύνη της αγοράς. Ο «εκσυγχρονισμός» στην Ελλάδα υπήρξε έτσι, πριν από μια διαδικασία κοινωνικής αλλαγής, μια τεχνολογία νεοφιλελεύθερης υποκειμενοποίησης.

⁸⁵⁸ Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να εγγραφεί τόσο η μεταρρύθμιση στη στελέχωση του Δημοσίου που επέφερε ο νόμος Πεπονή και το ΑΣΕΠ (η οποία, σύμφωνα με τους Σακελλαρόπουλο-Σωτήρη, δεν είχε ως στόχο τον περιορισμό των πελατειακών σχέσεων –που ούτως ή άλλως αναδιατάχθηκαν και δεν εξέλιπαν- αλλά βασικά τη νομιμοποίηση του περιορισμού των προσλήψεων στο Δημόσιο, η οποία λειτούργησε συμπίεστικά και για τους μισθούς και τις εργασιακές σχέσεις στον ιδιωτικό τομέα), όσο και οι αλλαγές στους κατασταλτικούς μηχανισμούς (στεγανοποίησή τους απέναντι ακόμα και στις θεσμικές εξουσίες, πολλαπλασιασμός των προσλήψεων, παράλληλη άνθηση του κλάδου των ιδιωτικών υπηρεσιών ασφάλειας, αυξανόμενη εμπλοκή με υπερεθνικούς κατασταλτικούς μηχανισμούς και συνθήκες). Ditto για την αναβάθμιση της δικαστικής εξουσίας και για τη σταδιακή μεταλλαγή των «κυβερνητικών» κομμάτων (υιοθέτηση κοινών θέσεων και πρακτικών, διαπλοκή με φορείς ιδιωτικού κεφαλαίου, δημιουργία αναλώσιμων κομμάτων-αναχωμάτων της λαϊκής δυσaréσκειας). Βλ. ό.π., σ. 143-51. Για τον αυταρχικό κρατισμό ως μορφή έκφρασης του κράτους του νεοφιλελευθερισμού, βλ. Πουλαντζάς, Ν. (1991) *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 291 κ.ε. και ιδίως 345-55.

⁸⁵⁹ Σεβαστάκης, ό.π., σ. 77-98.

17.2 Η Αθήνα ως πόλη της εξαίρεσης

17.2.1 Νοέμβριος 1996 – 1998: Εδραίωση και νομιμοποίηση της προληπτικής καταστολής

Αυτού του τύπου η απαίτηση, χαρακτηριστική της «εκσυγχρονιστικής» περιόδου στην οποία είχε επισήμως εισέλθει η ελληνική πολιτική ζωή μετά την εκλογή του Κ. Σημίτη στην προεδρία του ΠΑΣΟΚ και την πρωθυπουργία (Ιανουάριος 1996) και τη νίκη του κόμματος υπό την ηγεσία του στις βουλευτικές εκλογές του Σεπτεμβρίου 1996, πραγματοποιήθηκε μετ' επαίνων στον εορτασμό της 23^{ης} επετείου του «Πολυτεχνείου» αλλά, με κάπως μικρότερη επιτυχία, και των δύο επόμενων.

Η *Ελευθεροτυπία* προδικάζει ότι ο εορτασμός του Νοεμβρίου 1996 θα ήταν «**Φιλί ζωής στο Πολυτεχνείο**» (16/11/1996, σ. 1), αφιερώνοντας 16 σελίδες σε αφιέρωμα με θεωρητικά άρθρα για «**Κόμματα και ιδεολογίες**» στο διαμορφούμενο παγκοσμιοποιημένο μετα-δημοκρατικό τοπίο. Στις 18/11, ο δεύτερος τίτλος του πρωτοσέλιδου διαπίστωνε με έκπληξη: «**Κι όμως, Ζει!**», ενώ το ρεπορτάζ της σ. 21 (μόνο μία σελίδα, μια και δεν σημειώθηκαν έκτροπα) είχε γενικό τίτλο «*Η είδηση της χρονιάς: / Δεν άνοιξε μύτη!*». Σε σχετικό δημοσίευμα της επομένης ξεχώριζαν η ικανοποίηση του πρύτανη Ν. Μαρκάτου για τις ήμερες εκδηλώσεις, που αντιδιαστέλλοταν με τη δήλωση του αντιπρύτανη Γ. Πολύζου για «θρίαμβο της καταστολής» και αναφορές του σε «πολιτικές σκοπιμότητες και δεσμεύσεις», χωρίς όμως άλλες πληροφορίες σχετικά.⁸⁶⁰

Τέτοιες δίνονταν σε σχετικό δημοσίευμα για την προετοιμασία της Αστυνομίας εν όψει της επόμενης (24^{ης}) επετείου, στο οποίο μάλιστα αφιερωνόταν, μετά από χρόνια παραγκωνισμού του εορτασμού στο κάτω μέρος της σελίδας, και ο κύριος τίτλος του φύλλου (17/11/1997):

ΣΧΕΔΙΟ «ΒΕΝΤΑΛΙΑ»

Πώς θωρακίζει την πορεία η Αστυνομία το απόγευμα

Στο δισέλιδο 14-15, με τίτλο «**Οι τρεις εντολές του σχεδίου 'βεντάλια'**», παρουσιαζόταν, με τη βοήθεια ημισέλιδου διαγράμματος, η διάταξη των 3.500 περίπου αστυνομικών στην περιοχή που είχε ως στόχο, σύμφωνα με το δημοσίευμα, την ταυτόχρονη ικανοποίηση των εξής απαιτήσεων:

- Να μην προκαλεί τους διαδηλωτές
- Να αποθαρρύνει «ομάδες ταραχοποιών» να προσεγγίσουν τον χώρο του Πολυτεχνείου
- Να καταστήσει ικανούς τους αστυνομικούς εντός πέντε λεπτών να «κυκλώσουν το ίδρυμα, εάν εγκατασταθούν σε αυτό καταληψίες με πρόθεση καταστροφών, μετά την έναρξη της πορείας και το κλείσιμο των θυρών».

Τα δύο τελευταία σημεία συνδυαστικά στην ουσία υποδήλωναν την πρόθεση της Αστυνομίας να κυκλώσει το ίδρυμα *ούτως ή άλλως* μετά την απομάκρυνση και των τελευταίων μπλοκ της

---

⁸⁶⁰ Προκήρυξη της ομάδας «Μαχόμενος Αντάρτικος Σχηματισμός» που είχε αναλάβει την ευθύνη για «έκρηξη αυτοσχέδιου μηχανισμού σε αίθουσα του Πολυτεχνείου» το μεσημέρι της 14^{ης} Νοεμβρίου, η οποία απεστάλη στην «Ε» στις 18/11/1996 συνοδευόμενη από μια σφαίρα (!) για τον Ν. Μαρκάτο, έκανε λόγο για ηθελημένη αποχή του κόσμου που θα πήγαινε στην πορεία με «συγκρουσιακή διάθεση», γιατί «διέγνωσε την καλοστημένη παγίδα και χάρισε την επέτειο στους Μαρκάτους, στους κομματικούς χειροκροτητές, στα γραφειοκρατικά συνδικαλιστικά απολιθώματα, ΓΣΕΕ, ΕΦΕΕ κ.λπ.» («**Σφαιράτη' προκήρυξη**», *Ελευθεροτυπία*, 19/11/1996, σ. 55)

πορείας –κάτι που το ρεπορτάζ εξάλλου επιβεβαίωνε. Τα αρχικά σημεία «υψηλής συγκέντρωσης» αστυνομικών δυνάμεων, όπως σημειώνονταν στο διάγραμμα, ήταν οι συμβολές της οδού Πατησίων με τις οδούς Ιουλιανού και Ηλείου, της 3ης Σεπτεμβρίου με τις Μάρνη και Στουρνάρη και της Καποδιστρίου με την Τζωρτζ, ανάμεσα στο Πολυτεχνείο και την πλατεία Κάνιγγος. Άλλοι πόλοι ήταν τα άλλα πανεπιστημιακά ιδρύματα (Πάντειο, Νομική, ΑΣΟΕΕ) και «οι χώροι γύρω από την Αμερικανική Πρεσβεία». Ειδική μνεία γινόταν στο κείμενο στη διακηρυγμένη εγκατάλειψη από την Αστυνομία της τακτικής της παρείσφρυσης αστυνομικών «με πολιτικά» σε ομάδες «ταραχοποιών», όπως και τις εντολές για «άμεσες συλλήψεις» σε περίπτωση εμφάνισης «αγανακτισμένων πολιτών [ή] οργανωμένων ακροδεξιών ομάδων». Όλοι αυτοί οι σχεδιασμοί εξυπηρετούσαν, σύμφωνα με το ρεπορτάζ, τον στόχο «να παγιωθούν οι ομαλοί εορτασμοί χωρίς τα έκτροπα τα οποία στην πορεία εκφύλισαν την ιστορική επέτειο» και, πράγματι, κατά τον εορτασμό του 1997 επαναλήφθηκε η «επιτυχία» της προηγούμενης χρονιάς, που είχε μέχρι τότε καταγραφεί ως «η μοναδική που δεν συνέβη το παραμικρό».

Στην επόμενη επέτειο (1998) έμελλε η, χαρακτηριστική της κυβέρνησης Σημίτη, επιδίωξη ομαλού κλίματος ακόμα και με έντονη προληπτική καταστολή, να φτάσει στα όριά της. Η προετοιμασία της Αστυνομίας κινήθηκε, αναμενόμενα, στο πλαίσιο των δύο προηγούμενων ετών. Το σχετικό ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας* σημείωνε πως «... ισχύουν τα ίδια σχέδια που ισχύουν κατά τους εορτασμούς της επετείου του Πολυτεχνείου τα τελευταία δύο χρόνια [δηλαδή] διακριτική παρακολούθηση, αποφυγή προκλήσεων προς τις 'ευαίσθητες και επιρρεπείς σε επεισόδια ομάδες' και ταχύτατη και αποτελεσματική αντιμετώπιση στην περίπτωση που σημειώνονται εξάρσεις».⁸⁶¹ Το δημοσίευμα περιελάμβανε πληροφορίες για τις αλλαγές στα δρομολόγια των μέσων μαζικής μεταφοράς την ημέρα της επετείου και συνοδευόταν από σχεδιάγραμμα της περιοχής γύρω από το Πολυτεχνείο με σημειώμενους τους δρόμους στους οποίους απαγορευόταν η στάθμευση καθ' όλο το τριήμερο του εορτασμού –παρουσιάζοντας έτσι, χωρίς ιδιαίτερη έμφαση, την προληπτική εγκαθίδρυση ενός θυλάκου εξαίρεσης εντός του αστικού συνεχούς με μια απλή αστυνομική διαταγή, και υπονοώντας ταυτόχρονα ότι η διατάραξη της καθημερινότητας των κατοίκων ήταν αναπόφευκτη.

Εκτός όμως από την ίδια την άρση της κανονικότητας, κανονικοποιούνταν και η θεώρηση της επετείου του «Πολυτεχνείου» ως ξεπερασμένης και α-νόητης. Το «χτύπημα» στην πρώτη σελίδα για την εικοσιπενταετία από την εξέγερση έμοιαζε με προοίμιο τέλους (16/11/1998, σ. 1):

«25 ετών: ΖΕΙ... κουρασμένο»

Ταυτόχρονα, στο άρθρο της σ. 20 «**Πώς θα σταματήσει το 'ξέφτισμα'**» διατυπωνόταν ευθέως, ήδη από το τέλος της εισαγωγής, μια προτροπή για κατάργηση του εορτασμού («Καταργήστε επιτέλους αυτή τη γιορτή!»), με το βασικό σκεπτικό ότι, αφενός δεν προσφέρει τίποτα στη συλλογική μνήμη που δεν θα μπορούσε να προσφέρει κι ένας «έντυπος και ηλεκτρονικός εορτασμός» («με διαλέξεις, με ουσιαστικές εκδηλώσεις στα σχολεία, με ωραίες εκπομπές στην τηλεόραση και με ενδιαφέροντα άρθρα στις εφημερίδες») στα πρότυπα των επετείων του γαλλικού «Μάη του '68», αφετέρου έχει εκφυλιστεί με «ακραία εμπορευματοποίηση»,

⁸⁶¹ «**Με 4.000 αστυνομικούς κυκλώνουν το Πολυτεχνείο**», *Ελευθεροτυπία*, 16/11/1998, σ. 54.

«τυποποιημένες μνήμες» και ένα ξεπερασμένο πια, και κουραστικό, θέατρο: «Τα γιουρούσια των αναρχικών. Το παραδοσιακό κυνηγητό της Αστυνομίας. Και την πατροπαράδοτη εικόνα της επόμενης ημέρας, με τις κλούβες να 'ξερνάνε' στα δικαστήρια συλληφθέντες νεαρούς, τους οποίους πάλι θα ξαναδεί, έπειτ' από λίγες ημέρες, στην 'άγρια Πλατεία', που κι αυτή, όμως, δεν είναι καθόλου 'άγρια' πια...».

Επανέρχεται εδώ, με αυξημένη ένταση και δηλωμένες προθέσεις, ο λόγος περί εκφυλισμού του εορτασμού ο οποίος όμως, τη συγκεκριμένη στιγμή, επικαλείται τα τρία μόνο από τα τέσσερα σημεία που εντοπίσαμε πιο πάνω («Νοέμβρης 1995») ως «υπεύθυνα» για την παρακμή: (α) το μειούμενο ενδιαφέρον για τον εορτασμό (όχι μόνο ως αστικού τελετουργικού αλλά και ως λογοθετικής πρακτικής), (β) την εξασθένηση του συμβολικού του φορτίου και (γ) τα τελετουργικά επαναλαμβανόμενα επεισόδια. Αυτό που απουσιάζει εντελώς από την ανάλυση είναι το τέταρτο σημείο, τα αυθεντικά συγκρουσιακά συμβάντα (τα οποία έτσι υποθέτει κανείς ότι εμπíπτουν, κατά τους συντάκτες, στην κατηγορία του «παραδοσιακού» κύκλου «γιουρούσια – κυνηγητό – κλούβες στα δικαστήρια»).

Η αποσιώπηση αυτή συνιστά ακριβώς το *λανθάνον* μήνυμα του κειμένου, το οποίο συμπίπτει έτσι, με πλάγιο τρόπο, με το *έκδηλο* μήνυμά του: καθώς τα συμβάντα αυτά, που αποκάλυπταν τα χάσματα στην εκάστοτε «συρραφή» με την οποία επιχειρούνταν να καλυφθεί το καταστατικό χάσμα του κοινωνικού ανταγωνισμού, καταδεικνυοντας έτσι την ισχυρή συμβολική απήχηση του εορτασμού και εν τέλει αποτελώντας την *αλήθεια* του, απουσιάζουν από την ανάλυση, τότε, *όντως*, δεν μένουν παρά υστερικά επαναλαμβανόμενες επιτελέσεις και κενές νοήματος αναπαραστάσεις, στην κατάργηση των οποίων εύκολα κανείς συναινεί. Και εδώ, φυσικά, βρίσκεται το διακύβευμα. Ότι δηλαδή είναι ακριβώς η τελετουργικά επαναλαμβανόμενη επιτέλεση κενών χειρονομιών που «ανοίγει τον χώρο» για την έκρηξη του αυθεντικού συμβάντος –είναι αυτή η κενότητα που λειτουργεί ως ο «παράξενος ελκυστής» των δυνάμεων που, σπείδοντας να την πληρώσουν με νόημα, εκφράζουν και πραγματώνουν λανθάνουσες αντιστάσεις, «ανωμαλίες» στην πολλαπλότητα που η κυρίαρχη αφήγηση θεωρεί μια ομαλή και συνεχή επιφάνεια χωρίς ρήγματα και ασυνέχειες («σιωπηρή πλειοψηφία»).

Το θέμα λοιπόν είναι η εξάλειψη από τον κοινωνικό χωροχρόνο αυτής της μήτρας δυνητικών ανωμαλιών. Η συγκυρία, προφανώς, δεν είναι τυχαία, καθώς η «εκσυγχρονιστική» περίοδος ήταν το κατεξοχήν διάστημα εμπέδωσης της μεταδημοκρατικής συναίνεσης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, πράγμα που σήμαινε ότι η εκσυγχρονιστική κυβερνοτροπία: αφενός δεν είχε πλέον την ανάγκη θεμελίωσης του μεταπολιτευτικού συμβολαίου σε ένα ισχυρό σημείο *πολιτικής* κωδικής αγκύρωσης όπως το «Πολυτεχνείο» (με τις ποικίλες συνδηλώσεις και χρήσεις του ως συμβόλου της λαϊκής αγωνιστικότητας και της αποκατάστασης της δημοκρατίας ως πραγμάτωσης της λαϊκής βούλησης) και αφετέρου δεν μπορούσε να συμπεριλάβει την υπόμνηση της σύγκρουσης, πόσω δε μάλλον την διαφορική επανάληψή της.

Το πρωτοσέλιδο της 17ης Νοεμβρίου 1998 φαινόταν να διαφεύδει αυτή την πεποίθηση εξάλειψης των συγκρούσεων καθώς αφιέρωνε μεν στην επέτειο τον κύριο τίτλο του, που αποτελούνταν απλά από δύο χρονολογίες (της εξέγερσης και της τότε επετείου), τυπωμένες με στοιχεία τέτοιου μεγέθους, ώστε η κάθε μια (τοποθετημένες η μία κάτω από την άλλη) να καταλαμβάνουν το μισό πλάτος της σελίδας. Δίπλα στο «1973», μια φωτογραφία ενός ταγκ

κατευθυνόμενου προς την πύλη του Πολυτεχνείου, δίπλα αλλά και κάτω από το «1998», δύο κοντινές φωτογραφίες του Πρωθυπουργού Κ. Σημίτη και του Υπουργού Παιδείας Γ. Αρσένη σε αρκετά άβολες στάσεις και με εμφανείς εκφράσεις δυσφορίας. Ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες στοιχείων, ένα μικρό κείμενο εν είδει λεζάντας: «Με ένα τέταρτο του αιώνα στις πλάτες της, η εξέγερση του Πολυτεχνείου τιμάται σήμερα, με την κορυφαία εκδήλωση της πορείας. Με πολλά όμως ερωτήματα. Για την ποιότητα της γιορτής, για τα επεισόδια (όπως αυτά χθες με Σημίτη-Αρσένη), για το τότε και το τώρα».

Παρότι το πρωτοσέλιδο μοιάζει εκ πρώτης όψεως τιμητικό και συνεπές με τη φιλο-αριστερή παράδοση της εφημερίδας, είναι σαφής –από την γραφιστική οργάνωση της σελίδας, από την επιλογή των φωτογραφιών, από τον υπέρτιτλο

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ

και η επέτειος

και, τέλος, από το κείμενο- μια πρόθεση επιτιμητικής για το «τώρα» σύγκρισής του με το «τότε». Αν διαβαστεί δε σε συνέχεια του αφιερώματος της προηγούμενης ημέρας στο «ξέφτισμα» του εορτασμού, διακρίνει και εδώ κανείς μια προσπάθεια, όχι απλώς να καταγγεληθεί η οποιαδήποτε απόπειρα χρήσης της επετείου ως οχήματος διατύπωσης αγωνιστικών αιτημάτων ή έστω διαμαρτυριών για το «τώρα», αλλά και να αποκλειστεί αυτή η απόπειρα ως αδιανόητη. Είναι ενδεικτικό ότι, στο εσωτερικό ρεπορτάζ για τα επεισόδια (που, παρά την έμφαση που τους δίνεται στο πρωτοσέλιδο, δεν συνίσταντο παρά στη μάλλον σκωπτική υποδοχή των δύο πολιτικών στο χώρο κατάθεσης στεφάνων με «βροχή από νεράτζια, αυγά, κόκα κόλες, κέρματα και γενικώς ότι βρισκόταν πρόχειρο στον καθένα» και χαρακτηρίζονταν στο ίδιο το ρεπορτάζ ως «μικρής διάρκειας»),⁸⁶² δεν γινόταν καμία αναφορά στους πιθανούς, έστω, λόγους αυτής της ιδιότυπης αποδοκιμασίας. Έτσι, η πιθανότατη σύνδεσή της με την ευρεία και συνεχιζόμενη αναταραχή στον χώρο της παιδείας, που είχε προκληθεί από ακόμα μία σχεδιαζόμενη από το αρμόδιο Υπουργείο μεταρρύθμιση⁸⁶³ (αναταραχή η οποία εξ άλλου θα γινόταν ένα από τα πρώτα

⁸⁶² «Τους πέρασαν από... δοκιμασία» (Ελευθεροτυπία, 17/11/1998, σ.21).

⁸⁶³ Το ζήτημα αυτό είχε άλλωστε τελικά κεντρική θέση στα συνθήματα της πορείας της επόμενης ημέρας, συνδεδεμένο με την ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ και τις απαιτούμενες από τη διαδικασία αυτή «μεταρρυθμίσεις». Βλ. το ρεπορτάζ «Επίκαιρη πορεία», Ελευθεροτυπία, 18/11/1998, σ. 18. Για τη μεταρρύθμιση καθ'εαυτή, βλ. Ρέππας, Χ. (2014) «Για τη μεταρρύθμιση του 1997», στο <https://goo.gl/jhufAA> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015): «Ο νόμος 2525/97 έρχεται ν' απαντήσει σε νέα αιτήματα του κυρίαρχου συνασπισμού εξουσίας που έχουν να κάνουν με τη διεθνοποίηση των λειτουργιών του ελληνικού καπιταλισμού, μια διαδικασία που έχει ήδη ξεκινήσει από το 1985 (με την κύρωση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης), θεμελιώνεται με τη συνθήκη του Μάαστριχτ και συνεχίζει με ένταξη της Ελλάδας στην Ο.Ν.Ε. Η διαδικασία της διεθνοποίησης του ελληνικού καπιταλισμού αναπροσαρμόζει τον χαρακτήρα και τους προσανατολισμούς της εκπαιδευτικής πολιτικής και θέτει μια σειρά νέα αιτήματα στο εκπαιδευτικό σύστημα προκειμένου αυτό να λειτουργήσει αποτελεσματικά στο πλαίσιο της διεθνοποίησης. [...] Οι τομές που εισάγει τόσο ο νόμος 2525/97 όσο και ο νόμος 2986 /02 που τον ακολούθησε είναι ποιοτικού χαρακτήρα: Συγκεκριμένα : 1. Με το πρώτο άρθρο του νόμου δημιουργείται το Ενιαίο Λύκειο στο οποίο συνενώθηκαν όλοι οι μέχρι τότε τύποι Λυκείου (Γενικά, Τεχνικά, Πολυκλαδικά) 2. Καταργείται η επετηρίδα διορισμού των εκπαιδευτικών και η πρόσληψη γίνεται μέσω του διαγωνισμού του Α.Σ.Ε.Π. 3. Θεσμοθετείται το Ολοήμερο σχολείο και 4. τα σχολεία δεύτερης ευκαιρίας. Το Λύκειο μετατρέπεται σε χώρο συνεχών και παρατεταμένων εξετάσεων, όχι τυχαία. Με τη μεταφορά των εξετάσεων στο εσωτερικό του και τη σκλήρυνσή τους επιχειρείται η ανακατανομή της ροής του μαθητικού πληθυσμού προς την τεχνική εκπαίδευση, της οποίας η μορφή και το περιεχόμενο αναδιαμορφώνεται ριζικά. Η ανακατανομή της ροής του

θέματα της επικαιρότητας τις αμέσως επόμενες ημέρες)⁸⁶⁴ εξοστρακιζόταν ακόμα και από το πεδίο των εικασιών, ώστε η ρίψη των αντικειμένων να ενταχθεί στο «μονίμως συνδεδεμένο με τις εκδηλώσεις του Πολυτεχνείου φαινόμενο πράξεων βίας από μικρές ομάδες αναρχικών», σύμφωνα με την έκφραση του κυβερνητικού εκπροσώπου.⁸⁶⁵

Έχουμε λοιπόν κι εδώ τη σιωπηλή αναπαραγωγή του ίδιου νεοφιλελεύθερου, στον πυρήνα του, ιδεολογικού σχήματος: οι πολιτικές-ιδεολογικές συγκρούσεις ανήκουν στο παρελθόν («το τέλος της ιστορίας»), η μόνη νοητή πραγματικότητα είναι η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου που θα επιφέρει με βεβαιότητα τη γενικευμένη ευημερία, χρέος των συλλογικών και ατομικών υποκειμένων είναι να προσαρμοστούν όσο το δυνατόν καλύτερα στη νέα αυτή πραγματικότητα για να μεγιστοποιήσουν τα σίγουρα οφέλη τους, και άρα όσοι επιμένουν στην πραγματικότητα της ιδεολογικο-πολιτικής σύγκρουσης, (α) αναπαράγουν παρελθοντολαγνικές φαντασιοπληξίες χωρίς κοινωνικό αντίκρισμα, πιθανότατα γιατί (β) δεν μπορούν να προσαρμοστούν στη (νέα) πραγματικότητα, αλλά πάντως ντε φάκτο (γ) αντιτίθενται στο κοινό καλό που είναι η, όχι μόνο αδιαμαρτύρητη, αλλά και ολόψυχη συμμετοχή στην κεφαλαιακή αναπαραγωγή που εξ ορισμού θα ωφελήσει τους πάντες. Άρα, πρόκειται για αντικοινωνικά στοιχεία των οποίων ο παραλογισμός δεν έχει θέση στην κοινωνία.

Συνεπώς με αυτή την αφήγηση ήταν η επιχείρηση μαζικών προληπτικών συλλήψεων που σημάδεψε την πορεία εκείνης της ημέρας, με την ανοιχτή μάλιστα συνεργασία, για πρώτη φορά μετά από το 1979, των δυνάμεων περιφρούρησης της πορείας (που προέρχονταν από το ΚΚΕ).⁸⁶⁶ Το πρωτοσέλιδο της «Ε» στις 18/11/1998 αφιερωνόταν αποκλειστικά στο θέμα, με σχετικές φωτογραφίες και τον τίτλο:

Μ Α Τ ... Σ Ε 1 5 3

από «συνεργαζόμενες δυνάμεις»

Οι δυνάμεις αυτές δεν κατονομάζονταν, αλλά στην κοινή λεζάντα των φωτογραφιών, έγραφε: «Οι διαδηλωτές πορεύονται, αλλά στην 'ουρά' τα ΜΑΤ, σε συνεργασία με την 'περιφρούρηση', εγκλωβίζουν 153 νεαρούς, ως υπόπτους για σκοπούμενες βίαιες πράξεις και τους καθηλώνουν με τα κλομπ (δύο πήγαν στο νοσοκομείο)», και όλα αυτά κάτω από τον (φαινομενικά άσχετο) υπότιτλο «Γκαζάκια από αναρχικούς σε γραφεία ΚΚΕ». Στο ρεπορτάζ της σ. 15, αναφερόταν πως η «συνεργασία» της Αστυνομίας με τους «'πύργους' της περιφρούρησης (οικοδόμοι και άλλα

μαθητικού πληθυσμού είναι ένα από τα πλέον κρίσιμα ζητήματα της μεταρρύθμισης, καθώς εκεί απέτυχαν οι προηγούμενες απ' αυτή».

⁸⁶⁴ Πρωτοσέλιδη αναφορά («Τα νέα μέτωπα της παιδείας») και δισέλιδο ρεπορτάζ στις 19/11/1998 («Τι σχεδιάζουν μαθητές και εκπαιδευτικοί», σ. 22-3), κύριος τίτλος («ΠΑΙΔ-ΕΜΑΤΑ») και δισέλιδο ρεπορτάζ επίσης, στις 20/11/1998 («Ο Αρσένης στα σχολεία, οι μαθητές στους δρόμους», σ. 22-3).

⁸⁶⁵ Σε ρεπορτάζ άλλων σελίδων («Το 73 δεν είχαν γεννηθεί, σήμερα δεν θέλουν να σβήσουν», *Ελευθεροτυπία*, 17/11/1998, σ. 22-23) η συγκεκριμένη διαμαρτυρία παρουσιαζόταν μεν ως πολιτική πράξη, αλλά αδόκιμη και αναποτελεσματική: «Οι νέοι είναι δυσαρεστημένοι και οργίζονται με [τις ασκούμενες πολιτικές]. Τα συναισθήματα αυτά, εάν τα εκφράσεις με αυγά, θα χάσεις, εάν τα εκφράσεις πολιτικά, με αγώνες, με διεκδικήσεις, με γενικές συνελεύσεις, με μαζικό κίνημα, τότε θα κερδίσεις».

⁸⁶⁶ Η «συνεργασία» του μπλοκ του ΚΚΕ το 1993 είχε χαρακτηριστεί «άτυπη», μάλλον γιατί συνίστατο περισσότερο στην απώθηση των «ταραχοποιών», παρά στην ενεργητική καταδίωξη και «σύλληψή» τους, όπως το 1979.

δυναμικά συνδικάτα)» γινόταν «όλο και πιο στενή από το 1995 και μετά» και σε αυτήν αποδίδονταν οι τελευταίες ήρεμες επέτειοι, αλλά και η «αποφυγή εκτεταμένων ταραχών τόσο εντός όσο και εκτός του Πολυτεχνείου» τη συγκεκριμένη ημέρα, αφού «η δραστική συμμετοχή των ομάδων περιφρούρησης» διασφάλισε ότι «μέσα στο χώρο του Ιδρύματος δεν έμεινε κανείς από όσους θα μπορούσαν να αποτελέσουν εστία (sic) καταστροφών και άλλων αντιδράσεων».

Ενδιαφέρον εδώ έχει τόσο η εξίσωση των «άλλων αντιδράσεων» με τις καταστροφές, η υπόνοια ότι οι τελευταίες θα ήταν αναπόφευκτες αν δεν είχε εκκενωθεί ο χώρος του Ιδρύματος, όπως το ίδιο σίγουρες θα ήταν και οι εκτεταμένες ταραχές αν δεν είχε συνεργαστεί ενεργά με την Αστυνομία η ομάδα περιφρούρησης της πορείας. Πρόκειται για μια τυπική περίπτωση ηθικού πανικού: ως αποτέλεσμα της συχνότητας και του περιεχομένου δημοσιευμάτων που συνέδεαν την επέτειο του Πολυτεχνείου με βίαιες ταραχές, προκύπτει σχεδόν αυτονόητα η πρόβλεψη ότι αυτά θα επαναλαμβάνονται κάθε χρόνο, κάτι που δημιουργεί γενικευμένη κοινωνική αγανάκτηση και ανησυχία, η οποία εντείνεται από τη μηνιακή αναπαράσταση της ανάγκης για εξειδικευμένα μέτρα πρόληψης και καταστολής ως αυτονόητης, και που οδηγεί με τη σειρά της στη νομιμοποίηση και κανονικοποίηση απαράδεκτων και προφανώς παράνομων πρακτικών όπως οι *προληπτικές* συλλήψεις «για σκοπούμενες ενέργειες», οι οποίες επιπλέον βασιζόνταν σε κριτήρια προσωπικής εμφάνισης, τρόπων συνομάδωσης, διάταξης στον αστικό χώρο και σε σχέση με την υπόλοιπη πορεία κ.λπ.⁸⁶⁷

Ήταν επίσης εντυπωσιακή, σε αυτό το πλαίσιο, η αναλογία των όρων με τους οποίους περιγραφόταν η δράση της ομάδας περιφρούρησης απ' τη μια και της Αστυνομίας απ' την άλλη:

Από τη στιγμή που οι υπεύθυνοι της περιφρούρησης απομάκρυναν από το εσωτερικό του Πολυτεχνείου όσους υποπτεύονταν ότι θα μπορούσαν να δημιουργήσουν επεισόδια, έληξε και η πρώτη φάση της επιχείρησης. [...] Η δεύτερη φάση εκτυλίχθηκε στη Σταδίου, απέναντι από την Εθνική Τράπεζα. [Αντίστοιχα, οι αστυνομικές δυνάμεις] έπαιρναν διάφορες θέσεις έξω, απέναντι, γύρω από το Πολυτεχνείο, στους πίσω δρόμους, παντού [και] άλλαζαν συνεχώς θέσεις στις διασταυρώσεις, δίνοντας την εντύπωση ότι ακολουθούσαν ένα πολύπλοκο επιχειρησιακό σχέδιο, που έμοιαζε περισσότερο με παρτίδα σκακιού στα τετράγωνα του κέντρου της Αθήνας, παρά με εκκαθαριστική επιχείρηση του στυλ «όποιον πάρει το γκλομπ».⁸⁶⁸

Όταν, εν τέλει, οι περίπου 200 «τελευταίοι της περιφρούρησης» βγήκαν από το Πολυτεχνείο, «ακολούθησαν το μοναδικό δρόμο που είχε αφήσει ανοικτό η Αστυνομία ως πρόσβαση για την ουρά της πορείας», ώστε να επιτευχθεί η περικύκλωση των «επιρρεπών στη δημιουργία επεισοδίων νεαρών» και ο εγκλωβισμός τους.

Περισσότερο από την ακρίβεια της περιγραφής, που σε τελική ανάλυση θα μπορούσε και να αμφισβητηθεί στη βάση ενός πιθανού σχεδίου συκοφάντησης του ΚΚΕ (αν και η επίθεση στα

⁸⁶⁷ Σε άλλο ρεπορτάζ («Μπρος κράνη και πίσω ρόπαλα», Ελευθεροτυπία, 18/11/1998, σ.16) οι νεαροί επίδοξοι «καταστροφείς» περιγράφονταν ως εξής: «Περίπου εκατόν πενήντα πιτσιρικάδες, με χαμηλωμένα κεφάλια κάθονται οκλαδόν στη μέση του δρόμου. Μερικοί απ' αυτούς χτυπημένοι στο κεφάλι. Γεμάτοι αίματα στο πρόσωπο. Οι περισσότεροι θυμίζουν μαθητές που βγήκαν από το σχολείο [...]. Ανακατεμένα αγόρια και κορίτσια».

⁸⁶⁸ «Η οργανωμένη ουρά της περιφρούρησης», ό.π.

γραφεία του το ίδιο βράδυ μάλλον συνηγορεί στην ενεργή εμπλοκή του),⁸⁶⁹ αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι η χρήση μιας οιονεί στρατιωτικής ορολογίας σε σχέση με τον αστικό χώρο (είναι ενδεικτικό ότι το άρθρο συνοδεύεται από διάγραμμα στο οποίο απεικονίζεται επί χάρτου η «απομόνωση» των νεαρών στην ουρά της πορείας) και η εμπέδωση της νομιμότητας επιβολής καταστάσεων και ζωνών εξαίρεσης σε αυτόν, όχι μόνο κατασταλτικά, αλλά κυρίως προληπτικά.⁸⁷⁰

Παρότι, εκ πρώτης όψεως, αυτές οι πρακτικές εξαίρεσης δείχνουν να μη διαφέρουν από τις ρυθμίσεις των πορειών του Πολυτεχνείου κατά τη δεκαετία του 1970 (με τις απαγορεύσεις συνέχισης προς την πρεσβεία των ΗΠΑ), εν τούτοις σηματοδοτούν τις πρώτες ενδείξεις μιας πραγματικής ποιοτικής μετεξέλιξης στα θέματα ελέγχου του αστικού χώρου, και όχι απλές τακτικές διαφοροποιήσεις. Η λεπτομερής χαρτογραφική αποτύπωση της χωρικής διασποράς των απαγορεύσεων αλλά και των θέσεων των δυνάμεων καταστολής είναι το προϊόν μιας λεπτολόγου ανάλυσης των δεδομένων προηγούμενων συμβάντων και προοιωνίζεται τη χρήση δεδομένων χωρικών πληροφοριών και ηλεκτρονικών συστημάτων επιτήρησης με ζητούμενα τη μεγιστοποίηση της επιχειρησιακής αποτελεσματικότητας με τις ελάχιστες «δαπάνες» δυνάμεων, προσωπικού, τεχνικού και αστικού εξοπλισμού και χρόνου και απώτερο στόχο την ελάχιστη δυνατή διατάραξη της οικονομικής λειτουργίας της πόλης. Η «εκσυγχρονιστική» εκδοχή της ασφάλειας αποτελούσε προοίμιο μιας δομικής εξέλιξης στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποιημένη διαχείριση της πόλης ως χώρου καταστολής κρίσεων που έγινε ακόμα πιο φανερό τα επόμενα χρόνια και εγκαινίασε ακόμα και έναν νέο κλάδο στις χωρικές επιστήμες: τη (νέα) στρατιωτική πολεοδομία.

Ακόμα περισσότερο, οι προσαρμογές αυτές για την αντιμετώπιση «εξαιρετικών» αναγκών, παρότι είχαν εξ ορισμού προσωρινό χαρακτήρα, φώτισαν και τις κύριες τάσεις της λεγόμενης «μεταμοντέρνας» πολεοδομίας, ώστε να γίνεται λόγος για την «πόλη της εξαίρεσης» ως κυρίαρχο υπόδειγμα αστικής ανάπτυξης και διαχείρισης στην ύστερη, νεοφιλελεύθερη φάση του καπιταλισμού. Ο Στ. Σταυρίδης κάνει λόγο για τη μετανεωτερική πόλη ως «πόλη των θυλάκων»,⁸⁷¹ μια πόλη που πλέον δεν χωρίζεται σε ζώνες δραστηριοτήτων προκειμένου να

---

⁸⁶⁹ Δυο μέρες αργότερα, περίπου σαράντα «κουκουλοφόροι», σύμφωνα με το ρεπορτάζ της «Ε» («**Εισβολή και νέα γκαζάκια**», 20/11/1998, σ. 21), «αρκετοί από τους οποίους κρατούσαν ξύλα, πέτρες και σιδηρολοστούς», εισέβαλαν σε αμφιθέατρο της Νομικής σε ώρα συνέλευσης δημιουργώντας αναστάτωση και τραυματίζοντας οκτώ φοιτητές. Την ίδια ώρα περίπου (νωρίς το απόγευμα), εξερράγη και αυτοσχέδιος εμπρηστικός μηχανισμός στα γραφεία του ΚΚΕ στον Ζωγράφου, προκαλώντας υλικές ζημιές. Την ευθύνη ανέλαβε η «επαναστατική» ομάδα «Νέστορ Μαχνό» «για το βρώμικο ρόλο που έπαιξαν για άλλη μια φορά στην πορεία του Πολυτεχνείου οι ρουφιάνοι εργατοπατέρες του ΚΚΕ». Μετά από τα δύο περιστατικά, η ΚΝΕ εξέδωσε ανακοίνωση στην οποία κατηγορούσε «μερίδα του Τύπου και ιδιαίτερα [την] 'Αυγή' και [την] 'Ελευθεροτυπία'» για «αντικομμουνιστική υστερία» που παρείχε «αδεολογική και ηθική κάλυψη σε αυτές τις συμμορίες», ισχυριζόμενη ότι οι τραυματίες φοιτητές της Νομικής ήταν μέλη της.

⁸⁷⁰ Βλ. και «**Ελεύθεροι και οι 149 μέχρι νεότερας**», *Ελευθεροτυπία*, 19/11/1998, σ. 23. Είναι αξιοσημείωτο ότι όλοι οι προσαχθέντες (122 ενήλικοι και 27 ανήλικοι) παραπέμφθηκαν σε δίκη με τις κατηγορίες «της αντίστασης κατά συναυτουργία, διατάραξης κοινής ειρήνης [και] εξύβρισης», που είναι μεν πλημμελήματα, αλλά αρκετά αυταπόδεικτα ώστε να εγγυηθούν την παράταση της ταλαιπωρίας τους, ενώ, από τα κοινοβουλευτικά κόμματα, μόνο ο Συνασπισμός εξέδωσε ανακοίνωση καταγγελίας των πρακτικών «προληπτικής καταστολής» που εφαρμόστηκαν σε βάρος «δεκάδων νεαρών [...] μαζικά [και] ισοπεδωτικά [...] χωρίς να έχει διακριβωθεί η συμμετοχή τους σε συγκεκριμένες αξιόποινες πράξεις».

⁸⁷¹ Σταυρίδης, ό.π., σσ. 15-20.

λειτουργήσει συνεκτικά όπως η νεωτερική (και ειδικότερα η μοντερνιστική) πόλη, που λειτουργούσε με ενιαίους κανόνες και απευθυνόταν σε έναν ενιαίο (τον τυπικό, «μέσο») χρήστη που διερχόταν από όλες τις διαφορετικές ζώνες σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της μέρας ή της κοινωνικής του ζωής, αλλά αντίθετα αποτελείται από διακριτούς θυλάκους υψηλής επιτήρησης (χρηματοοικονομικές και επιχειρηματικές ζώνες, ζώνες κατανάλωσης και ψυχαγωγίας, φυλασσόμενα συγκροτήματα κατοικιών κ.λπ.)⁸⁷² που λειτουργούν με ειδικά πρωτόκολλα χρήσης με αντικείμενο την ασφάλεια⁸⁷³ και απευθύνονται σε εντοπισμένους χρήστες με τυποποιήσιμα χαρακτηριστικά. Αντίστοιχα, και οι εκτός θυλάκων περιοχές δεν είναι απλώς «μια θάλασσα αταξίας», αλλά υπάγονται σε, άτακτες και αυθαίρετες κατά κανόνα, «επεμβάσεις ρύθμισης και προσδιορισμού που ελέγχουν δειγματοληπτικά την υπαγωγή τους στο κοινωνικό καθεστώς». Οι επεμβάσεις αυτές κρίνονται αναγκαίες στο βαθμό που θεωρείται πως, σε αυτό το «ενδιάμεσο έδαφος» μπορούν να συντεθούν αντιστάσεις «επαναστατικών, υποκειμενικών μεταβάσεων».⁸⁷⁴ Έτσι, η γενική αρχή λειτουργίας της πόλης των θυλάκων, όχι μόνο εντός των θυλάκων αυτών, αλλά και εκτός, είναι πως «το δικαίωμα χρήσης θεμελιώνεται στην εξαιρέση: η [μόνιμη ή προσωρινή] αναστολή ενός γενικού δικαιώματος θεμελιώνει ταυτόχρονα και την ταυτότητα και το δικαίωμα χρήσης του χώρου».⁸⁷⁵

17.2.2 Νοέμβριος 1999: Η κανονικοποίηση των θυλάκων εξαιρέσης

Ο έλεγχος του αστικού χώρου με την έννοια της προληπτικής επιβολής περιοχών εξαιρέσης των βασικών λειτουργιών της πόλης και της ελεύθερης χρήσης της από τον αστικό πληθυσμό ή ένα μέρος του, ήταν το ρητό επίδικο γύρω από το οποίο αρθρώθηκε πολύ μεγάλο μέρος του πολιτικού και δημοσιογραφικού λόγου που παράχθηκε πριν από την επίσημη επίσκεψη του τότε Προέδρου των ΗΠΑ Μπιλ Κλίντον στην Αθήνα, τον Νοέμβριο του 1999.

Ακόμα και η παρ' ολίγον ματαιώση της επίσκεψης, η οποία τελικά μετατράπηκε σε εβδομαδιαία αναβολή, θέμα το οποίο πήρε μεγάλη έκταση στον τύπο και σε ιδιαίτερα δραματικούς τόνους (με άρθρα και αναλύσεις πολιτικών, διπλωματών και διεθνολόγων που επισήμαιναν τον κίνδυνο ανεπανόρθωτης έκθεσης της χώρας, διεθνούς ταπείνωσης κ.λπ.),⁸⁷⁶ αποδόθηκε στην «απόφαση της κυβέρνησης να επιτρέψει στην πορεία διαμαρτυρίας να φτάσει μέχρι την αμερικανική πρεσβεία», παρότι η «πρώτη απόφαση» ήταν η επιβολή κάποιων, δυνητικά ανοιχτών σε ποικίλες και ad hoc ερμηνείες, περιορισμών (προβλεπόταν «ότι οι διαδηλωτές δεν θα πλησίαζαν κοντά σε

---

⁸⁷² Η Nan Ellin παραφράζει, για κάθε μια από τις κύριες τάσεις της μεταμοντέρνας πολεοδομίας και τους θυλάκους στους οποίους αυτές αντιστοιχούν, το κλασικό μοντερνιστικό μότο «Form Follows Function» σε «Form Follows Finance/Finesse/Fiction/Fear». Βλ. Ellin, όπ.π., σσ. 154-204.

⁸⁷³ Βλ. Ellin, N. (ed.) (2007) *Architecture of Fear*. New York: Princeton Architectural Press. Ειδικά για μια γενεαλογία της «πολεοδομίας της ανασφάλειας» από το 1900 έως το τέλος του 20ου αιώνα, βλ. Ellin, N. (2007) «Shelter from the Storm or Form Follows Fear and vice versa», όπ.π., σσ. 13-46.

⁸⁷⁴ Negri, «Ενδιάμεσα Εδάφη», όπ.π., σ. 24.

⁸⁷⁵ Σταυρίδης, όπ.π., σ. 20.

⁸⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά *Ελευθεροτυπία*, 11/11/1999, σ. 4-7 και 11-12.

σημεία που θα βρισκόταν ο Κλίντον».⁸⁷⁷ Με άλλα λόγια, η υπερβολική ελευθερία κινήσεων που τελικά παραχωρήθηκε στους διαδηλωτές εμφανιζόταν ως η αιτία οιονεί διπλωματικού επεισοδίου με την πρώτη πλανητική δύναμη –έτσι, ένα εσωτερικό θέμα δημοκρατικών ελευθεριών μετατρεπόταν σε ζήτημα εθνικής σημασίας και συνεπώς απαιτούσε «ειδική» μεταχείριση.

Η αναβολή της επίσκεψης και η «ζημιά» που αυτή εκτιμήθηκε ότι προκάλεσε επανέφερε το αρχικό σχέδιο περιορισμού των διαδηλώσεων το οποίο, παρά την αοριστία του («**Η μεγάλη απορεία**») τιτλοφορούσε η «Ε» το σχετικό θέμα στην πρώτη σελίδα του φύλλου της στις 12/11/1999),⁸⁷⁸ προκρίθηκε έναντι της πρότασης ολικής απαγόρευσης, που υποστήριζαν κορυφαίοι υπουργοί και στελέχη της κυβέρνησης, ώστε να μην δοθούν αφορμές για συγκρίσεις με την κυβέρνηση Μητσοτάκη, η οποία είχε επιβάλει ολική απαγόρευση συγκεντρώσεων στην αντίστοιχη επίσκεψη Μπους το 1991.⁸⁷⁹

Φυσικά το σχέδιο δεν έμεινε αόριστο για πολύ. Πιθανότατα σε συνεργασία με την πρεσβεία των ΗΠΑ, αποφασίστηκαν τέσσερις «θύλακοι ασφαλείας» στους οποίους, από την Παρασκευή 19/11/1999 στις 15.00 και για 26 ώρες, απαγορεύτηκε «κάθε δημόσια υπαίθρια συγκέντρωση ή πορεία οργανωμένων ομάδων μέσα σ' αυτούς καθώς και στους δρόμους που τους ορ[ι]οθετούν». Σύμφωνα με το σχετικό δημοσίευμα της «Ε» στις 17/11/1999, το οποίο φυσικά συνοδευόταν από χάρτη στον οποίο σημειώνονταν οι εν λόγω δρόμοι (τμήμα του οποίου ήταν τυπωμένο και στο πρωτοσέλιδο κάτω από τον κύριο τίτλο «**26 ΩΡΕΣ 'ΚΛΕΙΣΤΟΝ'**»), εκτός από τον πρώτο θύλακο (το Αεροδρόμιο Ελληνικού), οι άλλοι τρεις συνέθεταν «στην ουσία μια ενιαία ζώνη αποκλεισμού» και ήταν η περιοχή του ξενοδοχείου «*Ιντερκοντινένταλ*», η περιοχή από την πρεσβεία των ΗΠΑ (και τους γύρω δρόμους) έως το «*Χίλτον*» και η περιοχή «*Βουλής, Μαξίμου, Προεδρικού Μεγάρου, Ζαπτείου, Ολυμπιακού Κολυμβητηρίου, Στύλων Ολυπίου Διός*», συνδεδεμένοι από τον οδικό άξονα «*Λεωφόρου Ποσειδώνος, Συγγρού, Αμαλίας, Βασ. Σοφίας, Μιχαλακοπούλου, Βασ. Κωνσταντίνου, Αρδηττού, Καλλιρόης*».⁸⁸⁰ Η απαγόρευση κυκλοφορίας στους δρόμους αυτούς θα γινόταν σταδιακά (λεπτομέρειες δίνονταν στα φύλλα των επόμενων

---

⁸⁷⁷ Όπ.π., σ. 1 [κύριος τίτλος: «**ΑΝΑΒΟΛΗ ΓΙΑ ΕΚΤΟΝΩΣΗ (;)**»]

⁸⁷⁸ Ο κύριος τίτλος του φύλλου αφιερωνόταν σε μια αμφιλεγόμενη «**ΕΠΙΘΕΣΗ μασκοφόρων στο ΚΚΕ**» (συγκεκριμένα στα γραφεία της Κομμ. Οργάνωσης Βάσης Αγ. Νικολάου), με ξύλα και σιδηρολοστούς, κατά την οποία τραυματίστηκαν τρία άτομα. Η επίθεση χρεώθηκε από την Αστυνομία σε «*αναρχικούς*» (οι εισβολείς άφησαν φεύγοντας ένα άλφα σε κύκλο με σπρέι στην είσοδο) αλλά, τόσο το ρεπορτάζ της «Ε», που έκανε λόγο για πιθανότητα οι «*ροπαλοφόροι*» να ήταν ακροδεξιοί, όσο και η ανακοίνωση του ΚΚΕ, που επέρριπτε ευθύνες για την επίθεση στην κυβέρνηση (και όχι στον «*αντιεξουσιαστικό*» χώρο, με τον οποίο είχε ούτως ή άλλως ανοιχτή αντιπαλότητα) δείχνουν ότι τα πράγματα ίσως να μην ήταν τόσο ξεκάθαρα.

⁸⁷⁹ «**Δακτύλιος για Κλίντον, αιχμές για Σημίτη**», *Ελευθεροτυπία*, 13/11/1999, σ. 4-5. Στο ρεπορτάζ αποτυπωνόταν επανειλημμένα επιθετικότητα εκ μέρους των κυβερνητικών στελεχών εις βάρος του ΚΚΕ, το οποίο πρωτοστατούσε στην αντιαμερικανική ρητορική που υποτίθεται ότι έθεσε σε κίνδυνο την επίσκεψη Κλίντον (πρβλ. με προηγ. Σημείωση). Για την επίσκεψη Μπους (στις 18 Ιουλίου 1991), βλ. «**Όταν είχε έρθει ο Μπους...**», *Ελευθεροτυπία*, 13/11/1999, σ. 6. Η επίσκεψη εκείνη, παρά την απαγόρευση, είχε σημαδευτεί από επεισοδιακή πορεία (που είχε οργανώσει η ΕΦΕΕ), η οποία κατέληξε σε συγκρούσεις με την Αστυνομία και δεκάδες συλλήψεις όταν εμποδίστηκε η συνέχισή της μέχρι την αμερικανική πρεσβεία. Επίσης, στις 16 Ιουλίου, είχαν «*χτυπήσει*» η «*17 Νοέμβρη*», ο «*ΕΛΑ*» και η «*1η Μάη*».

⁸⁸⁰ «**... 'Δια ταύτα απαγορεύομεν τας δημοσίας συγκεντρώσεις'**», *Ελευθεροτυπία*, 17/11/1999, σ. 6.

ημερών), ενώ παράλληλα ίσχυε απαγόρευση στάθμευσης σε μια σειρά μικρών και μεγάλων αρτηριών.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι παράλληλα ίσχυαν μια σειρά άλλων απαγορεύσεων (κυκλοφορίας οχημάτων και στάθμευσης) με αφορμή την πορεία του Πολυτεχνείου, γύρω από το συγκρότημα του ΕΜΠ στην Πατησίων και προς την πλατεία Εξαρχείων (οι οποίες είχαν επίσης αποτυπωθεί χαρτογραφικά στην «Ε» εκείνες τις ημέρες). Πορεία η οποία, λόγω της συγκυρίας, απ' τη μια αναμενόταν να «ζωντανέψει» συγκεντρώνοντας σημαντικό (ποσοτικά) πλήθος και ανανεώνοντας το αγωνιστικό νόημά της,⁸⁸¹ απ' την άλλη ωστόσο ενεργοποίησε λογοθετικούς και υλικούς μηχανισμούς καταστολής, αν και όχι πρωτοφανείς μεμονωμένα, πάντως συντονισμένους σε μια ολοκληρωτική συνολικότητα⁸⁸² η οποία, ακόμα και στην *Ελευθεροτυπία* (η οποία παρουσίαζε τον προληπτικό κατασταλτικό σχεδιασμό με γενικώς επικριτικό τρόπο), έλαβε έναν χαρακτήρα οιονεί «φυσικής» κανονικότητας.

Χαρακτηριστικό είναι από αυτή την άποψη το δημοσίευμα στις 19/11/1999 (αυθημερόν της άφιξης Κλίντον) με τίτλο «**Πόρτα πόρτα τα προσφυγόσπιτα**» (σ. 12), για την αστυνομική επιχείρηση στις «ύποπτες» προσφυγικές πολυκατοικίες πίσω από το ξενοδοχείο «*Ιντερκοντινένταλ*» στο οποίο θα διέμενε ο Κλίντον: απαγόρευση κυκλοφορίας και στάθμευσης οχημάτων σε όλους τους δρόμους, 24ωρη παρουσία δεκάδων αστυνομικών, ένστολων και μη, καταγραφή όλων των ενοίκων, είσοδος και έρευνα σε όλα τα άδεια διαμερίσματα (πολλά εκ των οποίων, σύμφωνα με μαρτυρία περιοίκου, ενοικιάζονταν από «παράνομους» μετανάστες οι οποίοι, φοβούμενοι απέλαση, είχαν εκείνες τις μέρες εξαφανιστεί), διαρκής παρακολούθηση της περιοχής από τις ταράτσες των κτηρίων. Το ρεπορτάζ, παρά την επισήμανση της ιδιαιτερότητας της επιχείρησης («*Ίσως να ήταν η πρώτη φορά που αστυνομικοί...*», «*Ποτέ άλλοτε οι κάτοικοι της περιοχής δεν 'απασχόλησαν' τόσο πολύ τις αρχές...*»), συντίθεται από μάλλον ανάλαφρες περιγραφές της διαταραγμένης καθημερινότητας των κατοίκων (η μια κυρία που «*διαμαρτύρεται γιατί δεν μπορεί να κυκλοφορήσει με τη ρόμπα στο σπίτι της*», η άλλη που δηλώνει πως «*αύριο το απόγευμα που θα έρθει ο Κλίντον, εγώ θα πάω κανονικά να πιω το καφεδάκι μου απέναντι στη φίλη μου*»), ουδέτερες επισημάνσεις πρακτικών αμφίβολης νομιμότητας («*Ηρθαν [αστυνομικοί] στην πολυκατοικία μας για έλεγχο και απ' ό,τι ξέρω θα ξανάρθουν. Πήραν το κλειδί της εισόδου για να ανεβούν στην ταράτσα τη νύχτα*»), θετικές αποτιμήσεις (ο κύριος που «*ομολογεί πως αισθάνεται ασφαλής με την παρουσία των αστυνομικών*», τα παιδιά «*που είναι ευχαριστημένα*» γιατί «*η μαμά μας αφήνει και παίζουμε, ακόμη κι όταν νυχτώσει*»), ενώ, ακόμη και όσοι «*είναι αντίθετοι με την παρουσία της μεγάλης αστυνομικής δύναμης*», εμφανίζονται να το κάνουν για τους αντίθετους λόγους από αυτούς που κανείς θα φανταζόταν: «*Δεν υπάρχει ασφάλεια ούτε με την παρουσία τους, λένε*» (προοιωνιζόμενοι, σε μοριακό επίπεδο, την

⁸⁸¹ Βλ. «*Πολυτεχνείο: το 'ζεσταίνει' ο Κλίντον*», όπ.π., 16/11/1999, σ. 48-9 και «*Στα βήματα του Νοέμβρη με στόχο τον Κλίντον*», όπ.π., 17/11/1999, σ. 50. Τελικά η πορεία συγκέντρωσε, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της 18ης Νοεμβρίου, περί τα 13.000 άτομα, οριακά περισσότερα από τις προηγούμενες χρονιές, μάλλον διαψεύδοντας τις προσδοκίες. Είχε πάντως, σύμφωνα με την «Ε», παλμό, έκδηλα αντιαμερικανικό χαρακτήρα και εκτυλίχθηκε χωρίς επεισόδια.

⁸⁸² Βλ. «*Και 27 εισαγγελείς στην ...πορεία*», όπ.π. και «*Σημίτης: πάση θυσία ειρηνική η πορεία*» και «*Επανερχεται η ΝΔ για περιορισμό του ασύλου*», όπ.π., 16/11/1999, σ. 11. Την πορεία «*παρακολούθησαν*» περί τους 5.000 αστυνομικούς, μια κινητοποίηση πρωτοφανής μέχρι τότε. Στο δισέλιδο σχεδιάγραμμα που συνόδευε το ρεπορτάζ της επομένης της πορείας, οι άνδρες των ΜΑΤ εμφανίζονται να περικυκλώνουν όλη τη σημειωμένη διαδρομή και απεικονίζονται ως περισσότεροι των διαδηλωτών.

υποκατάσταση του κράτους από τα περίπολα της «Χρυσής Αυγής» λίγα χρόνια αργότερα, στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα).

Ακόμη πιο θετικό ήταν το ρεπορτάζ «**Νέα Τάξη... στην Αθήνα**» (20/11/1999, σ. 16) με χαρακτηριστικό υπέρτιτλο «*Ο Κλίντον έλυσε... το κυκλοφοριακό*» που φιλοξενούσε τις μαρτυρίες εποχούμενων ικανοποιημένων από τις κυκλοφοριακές ρυθμίσεις (και από το προφανές γεγονός ότι αυτές απέτρεψαν πολλούς να κυκλοφορήσουν, με αυτοκίνητο ή χωρίς). Έτσι, σταδιακά, συντίθεται μια σειρά λόγων που συμφιλιώνει την κοινή γνώμη με τις καταστάσεις εξαίρεσης, αν όχι ακριβώς φυσικοποιώντας τις, πάντως εξημερώνοντας τον –εξ ορισμού έκνομο, βίαιο και αυθαίρετο- χαρακτήρα τους⁸⁸³ δια του τονισμού των θετικών στοιχείων που επιφέρουν αίροντας μια κανονικότητα που τείνει, στην καθημερινή της εκδίπλωση, να είναι *αυτή* ανυπόφορη.

Ως εντασσόμενη στο παραπάνω σχήμα θα μπορούσε να ιδωθεί και η, αρχική τουλάχιστον, ασυνήθιστη προσέγγιση της «Ε» στα επεισόδια που ξέσπασαν στην πλατεία Συντάγματος όταν «κλιμάκιο ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ» απαίτησε η πορεία διαμαρτυρίας της οποίας ήταν επικεφαλής να φτάσει στην πρεσβεία των ΗΠΑ και συνάντησε την αδιαπραγμάτευτη άρνηση των αστυνομικών να το επιτρέψουν. Οι συγκρούσεις, σύμφωνα με το σχετικό ρεπορτάζ («**Αθήνα φλαμπέ στο τραπέζι του Κλίντον**», 20/11/1999, σ. 6-7), ξεκίνησαν όταν η κεφαλή της πορείας προχώρησε προς τους παρατεταγμένους άνδρες των ΜΑΤ οι οποίοι, μετά από «συνθήματα και σπρωξίματα», χρησιμοποίησαν χημικά και χειροβομβίδες κρότου-λάμψης για να απωθήσουν το πλήθος, ενώ «λίγα μόνο λεπτά μετά [...] από τις κάθετες οδούς κατά μήκος της Πανεπιστημίου μαζεύτηκαν τουλάχιστον 400 αναρχικοί, οι οποίοι περίμεναν προφανώς την κατάλληλη στιγμή για δράση, η οποία εκφράστηκε με κυριολεκτικό πετροσάρωμα όλων των τραπεζών και κάποιων καταστημάτων δεξιά κι αριστερά της οδού». Ακολούθησαν «το χάος και ο πανικός» με «φωτιές, δακρυγόνα, ξύλο εκ του συστάδην» και κυνηγητό των διαδηλωτών, με τον «κύριο όγκο» να κινείται προς το «Μοναστηράκι από την οδό Μητροπόλεως» και την «ομάδα των 'γνωστών-αγνώστων'» να κινείται προς «τα γνωστά τους λημέρια, την οδό Πανεπιστημίου, Ομόνοια και Πειραιώς».

Γιατί γράφουμε «ασυνήθιστη προσέγγιση»; Καταρχάς, τα επεισόδια είχαν κατά μία έννοια προαναγγελθεί και εκ προοιμίου αποδοθεί, σε σύμπνοια με την κυβερνητική γραμμή, στο ΚΚΕ (ολοσέλιδο ρεπορτάζ στη σ. 7 στις 19/11/1999 είχε τίτλο «**ΚΚΕ: Στην πρεσβεία, ακόμα και με σύγκρουση**»). Κατά δεύτερον, παρά το γεγονός ότι το πρωτοσέλιδο αφιερώθηκε στα επεισόδια, αυτό έγινε με πολιτικά ουδέτερο και «εθνικά ορθό» τρόπο. Ο κύριος τίτλος ήταν

Κ Α Η Κ Α Μ Ε

μεταξύ μας...

⁸⁸³ Το Συμβούλιο της Επικρατείας πάντως έδωσε «σφραγίδα νομιμότητας» στα έκτακτα μέτρα, τουλάχιστον όσον αφορά την απαγόρευση των διαδηλώσεων έξω από την αμερικανική πρεσβεία «καθώς συντρέχουν λόγοι δημοσίου συμφέροντος» οι οποίοι «συνίστανται στην αποτροπή σοβαρού κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια (η διατήρηση της οποίας συνδέεται με τις διεθνείς σχέσεις της χώρας) και κατά το Σύνταγμα (άρθρο 11, παρ. 2) δικαιολογούν όντως τη λήψη του επίμαχου απαγορευτικού μέτρου» («**Σφραγίδα νομιμότητας στην απαγόρευση**», *Ελευθεροτυπία*, 20/11/1999, σ. 7). Αυτή η δικαιολόγηση βέβαια συνιστά ακριβώς έμπρακτη εφαρμογή της συνταγματικής πρόβλεψης της κατάστασης έκτακτης ανάγκης.

που σαφώς πρόκρινε την επιβεβαίωση της αδιαίρετης εθνικής ταυτότητας (α' πληθυντικό, «μεταξύ μας») πάνω και πέρα από οποιονδήποτε κοινωνικό ή πολιτικό ανταγωνισμό και τοποθετώντας την διαχωριστική γραμμή μπροστά στον «ξένο» –ο οποίος μάλιστα δεν είχε καμία ευθύνη και συμμετοχή στο «κάψιμο»- επισκέπτη. [Στο ίδιο πνεύμα βέβαια θα μπορούσε κανείς να δει κριτικά και την ξαφνικά ανυποχώρητη αγωνιστικότητα του ΚΚΕ όταν το διακύβευμα ήταν τα διαπιστευτήρια αντιαμερικανισμού (έστω και με την αναμενόμενη αντιιμπεριαλιστική ρητορική και στη δεδομένη, ιδιαίτερα φορτισμένη και κρίσιμη, συγκυρία των ΝΑΤΟϊκών βομβαρδισμών στη Σερβία), σε σύγκριση με άλλες, πιο «καθαρά» πολιτικές, κρίσεις, συγκρούσεις ή εντάσεις ακόμη και του πρόσφατου παρελθόντος, τις οποίες αντιμετώπιζε πολύ πιο προσεκτικά.]

Τρίτο σημείο, το μικρής έκτασης, σε σχέση με προηγούμενες αντίστοιχες περιπτώσεις, ρεπορτάζ: μόλις μία σελίδα αφιερώθηκε στο «τι συνέβη» (η δεύτερη φιλοξενούσε τις ανακοινώσεις των κομμάτων) και, από αυτήν, το μεγαλύτερο μέρος αφορούσε τις άκαρπες διαπραγματεύσεις της ηγεσίας του ΚΚΕ με την αστυνομία και τον υπουργό Δημόσιας Τάξης, αφήνοντας πολύ λίγο χώρο στην εξιστόρηση των επεισοδίων η οποία, κι αυτό είναι το τέταρτο σημείο, ήταν μάλλον υποτονική και επιτηδευμένα αμερόληπτη: η «σύγκρουση ήταν [πια] θέμα δευτερολέπτων» (σαν να επρόκειτο για φυσικό φαινόμενο), οι «ευθύνες γίνονταν μπαλάκι από τη μια πλευρά στην άλλη [και] πάλι δεν βγήκε άκρη» (και ο συντάκτης επίσης δεν πήρε θέση), οι συγκεντρωμένοι ήταν (απλώς) «αποφασισμένοι», η αστυνομία ακολούθησε (απλώς) μια «επιχειρησιακή τακτική», κ.ο.κ. Ακόμη και οι «ομάδες αναρχικών» και η δράση τους αναφέρονταν σε παράπλευρη στήλη με τίτλο «**Και τολμηρό χιούμορ από τους διαδηλωτές**», χωρίς χαρακτηρισμούς και με την αξιοσημείωτη αποφυγή της οποιασδήποτε αναφοράς στα Εξάρχεια, έστω και ως εδαφικού προσδιορισμού.

Όλα αυτά, όχι μόνο ήταν συμβατά με το εθνοκεντρικό, απολίτικο, συναινετικό πρωτοσέλιδο (καήκαμε μόνοι μας, και μάλιστα δεν φταίει κανείς, απλά έτσι συνέβη) αλλά επίσης εντάσσονταν, υποστηρίζω, στη γενικότερη τάση παρουσίασης της κατάστασης εξαίρεσης ως πιο «φυσιολογικής», και ίσως πιο επιθυμητής, από την κανονική. Έγραφε μεταξύ άλλων στο πιο πάνω ρεπορτάζ: «Από τη μια πλευρά της πόλης η κόλαση και από την άλλη η επιβεβλημένη διά αστυνομικών μέτρων απόλυτη ηρεμία, απ' όπου οι αμερικανικές λιμουζίνες διέσχιζαν τους αποκλεισμένους και έρημους δρόμους». Εδώ, ο συντάκτης του άρθρου μπορεί κάλλιστα να ήθελε να τονίσει την αντιδημοκρατική αντίθεση ανάμεσα στην προστατευμένη ζώνη «των λίγων και εκλεκτών» απ' τη μια πλευρά και την υπόλοιπη πόλη «όλων ημών των υπολοίπων» από την άλλη –ή, ακόμη, την τραγική ειρωνία της λήψης έκτακτων μέτρων που τελικά προκάλεσαν αυτό που υποτίθεται ότι επιβλήθηκαν για να αποτρέψουν. Όμως, ο τρόπος που πιθανότατα λειτούργησε ο λόγος αυτός σε κάποιο επίπεδο, σε συνδυασμό με τα όσα σημειώσαμε πιο πάνω περί επιτηδευμένης αμεροληψίας και αποφυγής απόδοσης ευθυνών, ήταν το να βάλει στη θέση της *αστικής κανονικότητας* τις συγκρούσεις αστυνομίας-διαδηλωτών (πόσω μάλλον που οι συγκεκριμένες συνέβησαν τόσο κοντά στην επέτειο του Πολυτεχνείου, όπως η παράδοση επιβάλλει), δηλαδή την *κόλαση*, την οποία μετά αντιπαραβάλλει με την, έστω και «διά αστυνομικών μέτρων» επιβεβλημένη «απόλυτη ηρεμία» του λείου χώρου που διατρέχουν ανεμπόδιστες, σαν σε ταινία, δηλαδή σαν σε συλλογικό όνειρο, οι, γεμάτες ανέκφραστους πράκτορες με γυαλιά-καθρέπτες, σιωπηλές αμερικανικές λιμουζίνες.

17.2.3 Πολυτεχνεία 2001-2003: Η σταθεροποίηση του νέου υποδείγματος

Η επέτειος του «Πολυτεχνείου» τον Νοέμβριο του 2000 δεν είχε τίποτε το αξιοσημείωτο: οι συνήθειες τα τελευταία χρόνια 4.000 αστυνομικοί και η διάταξή τους «σε σχήμα ανάποδου Π (κατά τη διάρκεια της πορείας) προκειμένου να αποκλειστεί η διείσδυση επίδοξων ταραξιών στο σώμα της διαδήλωσης», καθώς και η περιφρούρηση ΑΕΙ και πρεσβειών κατά μήκος της πορείας προαναγγέλθηκαν στα συνήθη ρεπορτάζ,⁸⁸⁴ ο κόσμος που συγκεντρώθηκε ήταν λιγιστός, επεισόδια δεν σημειώθηκαν.

Το 2001, το ρεπορτάζ για την καθιερωμένη πορεία του Πολυτεχνείου είχε τίτλο «**Νοέμβρης μιας νέας εποχής**» (19/11/2001, σ. 50), ίσως γιατί λάμβανε χώρα μόλις δύο μήνες μετά το κοσμοϊστορικό τρομοκρατικό χτύπημα στο *World Trade Center* της Νέας Υόρκης (11/9/2001) το οποίο, μαζί με τις αντιδράσεις της αμερικανικής κυβέρνησης που ακολούθησαν, επέτεινε την αίσθηση μιας πραγματικά νέας παγκόσμιας ιστορικής-γεωπολιτικής φάσης, δέκα χρόνια μετά το τέλος του ψυχροπολεμικού κόσμου. Πάντως τα πραγματολογικά χαρακτηριστικά της πορείας, όπως προκύπτουν από το ίδιο το ρεπορτάζ, που θα δικαιολογούσαν τον χαρακτηρισμό «της νέας εποχής», ήταν μάλλον ισχνά: δυναμική παρουσία των νεολαιών της Αριστεράς, με πρωτότυπα συνθήματα και πανώ, μειωμένη συμμετοχή των πολιτών και πλήρης αποχή των πολιτικών προσώπων από την πορεία, αν και αξιοσημείωτα ίσως, δεν συνιστούσαν ωστόσο δραματική ρήξη με όσα είχαν καταστεί συνήθη τα προηγούμενα χρόνια. Αν συνυπολογίσει κανείς και το ότι η πορεία κατέληξε, «παραδοσιακά» σύμφωνα με τις συντάκτριες, σε επεισόδια (μάλλον ασήμαντα πάντως, αφού περιορίστηκαν σε βραχυρόνια ανταλλαγή λίθων και δακρυγόνων ανάμεσα σε 200 περίπου αναρχικούς και στους παρατεταμένους έξω από την πρεσβεία των ΗΠΑ άνδρες των ΜΑΤ), δεν απομένουν και πολλές καινοτομίες να εξετάσει κανείς. Εκ πρώτης όψεως, μόνο η παρουσία του μπλοκ «Γένοβα 2001» που «άλλαξε [την] ατμόσφαιρα» όταν έφτασε «μπροστά απ' την πρεσβεία [...] με ευρωπαϊκό στιλ και με μουσικούς με σαξόφωνα, τύμπανα και τραγούδι, να προηγούνται», έμοιαζε καινοφανής.

Πράγματι, η εν λόγω ομάδα διαδηλωτών αποτελούσε ένα μικρό μέρος του λεγόμενου «κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης», ενός ετερόκλητου, παγκόσμιου, ριζωματικού συναρμολογήματος το οποίο αναδύθηκε ακριβώς χάρη και μέσα από τις παγκοσμιοποιητικές διαδικασίες που συγκροτήθηκε για να καταγγείλει (ή από μέρη ή συνέπειες αυτών των διαδικασιών).⁸⁸⁵ Για παράδειγμα, αναγκαία –αν και όχι ικανή, φυσικά- συνθήκη για τη δημιουργία και ανάπτυξη του κινήματος υπήρξε σαφώς η ραγδαία ανάπτυξη και επέκταση της ψηφιακής τεχνολογίας, και ιδίως στον τομέα της οπτικοακουστικής επικοινωνίας (διαδίκτυο, κινητή τηλεφωνία, μέσα

⁸⁸⁴ «Πολυτεχνείο: Συνοδεία 4.000 αστυνομικών η πορεία», *Ελευθεροτυπία*, 16/11/2000, σ. 50.

⁸⁸⁵ Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που πολλοί μελετητές του κινήματος ή στελέχη του θεωρούν τον προσδιορισμό «κατά της παγκοσμιοποίησης» ανεπιτυχή και αντί αυτού χρησιμοποιούν το «κίνημα παγκόσμιας δικαιοσύνης» ή «κίνημα εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης». Ένας δεύτερος λόγος είναι ότι οι περισσότερες από τις συλλογικότητες που συναποτελούν το κίνημα δεν είναι κατά της παγκοσμιοποίησης καθ' εαυτής, δηλ. υπέρ της επιστροφής σε ένα παρελθόν εθνικής περιχαράκωσης και κρατικού προστατευτισμού, αλλά υποστηρίζουν μια «εναλλακτική» παγκοσμιοποίηση που δεν θα τελείται υπό την κυριαρχία του κεφαλαίου και άρα θα περιορίζει τις ενδο- και δια-περιφερειακές ανισότητες, την κατασπατάληση των φυσικών πόρων, κ.λπ.

κωδικοποίησης και αποθήκευσης της πληροφορίας κ.ο.κ.) η οποία επέτρεψε το συντονισμό των συνιστωσών του σε εξαιρετικά σύντομους χρόνους και παρά τις εντυπωσιακές γεωγραφικές αποστάσεις που τις χώριζαν –οι οποίες, όχι μόνο θα δυσχέραιναν, σε προηγούμενες εποχές, την επικοινωνία σε αυτούς τους χρόνους, αλλά θα συνιστούσαν απαγορευτική συνθήκη ανάδυσης και κυκλοφορίας ακόμα και της πρωτογενούς πληροφορίας της ύπαρξης και του είδους δραστηριότητας μιας οργάνωσης ή συλλογικότητας.

Το κίνημα έκανε την παρουσία του αισθητή το καλοκαίρι του 1999, με το «Καρναβάλι κατά του Καπιταλισμού» που περιελάμβανε ταυτόχρονες διαδηλώσεις μεταξύ άλλων στο Λονδίνο και στην Κολωνία (όπου πραγματοποιούνταν η 25η Σύνοδος των G8), αλλά απέκτησε παγκόσμια φήμη και επιρροή τον Νοέμβριο του ίδιου έτους όταν κατόρθωσε να εμποδίσει την πραγματοποίηση της Συνόδου του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου στο Σιάτλ των ΗΠΑ. Η συγκεκριμένη επιτυχία του κινήματος βασίστηκε στην αιφνίδια κατάληψη καίριων σημείων της πόλης από τουλάχιστον 40.000 διαδηλωτές (σύμφωνα με τις πιο συντηρητικές εκτιμήσεις), η οποία κατέστησε την, ιδιαίτερα βίαιη, αστυνομική απάντηση, τελικά ανεπαρκή.⁸⁸⁶

Ακολούθησαν πολλές διαδηλώσεις, το αμέσως επόμενο διάστημα, σε πληθώρα πόλεων ανά τον κόσμο (Ουάσινγκτον, Νταβός, Πράγα, Μελβούρνη, Γκέτεμποργκ κ.α.), αλλά η σημαντικότερη έγινε στη Γένοβα τον Ιούλιο του 2001, όπου η εμπειρία των προηγούμενων κινητοποιήσεων έκανε τις ιταλικές αρχές να προετοιμάσουν και τελικά να διεξαγάγουν κανονικό αστικό πόλεμο. Πράγματι, παρότι τα επιμέρους στοιχεία που συνέθεσαν το συμβάν «Γένοβα 2001» δεν ήταν πρωτοφανή,⁸⁸⁷ η συγκέντρωση και η ένταση της εκδήλωσής τους ήταν τέτοιες που έχει διατυπωθεί και η απόφαση πως «για τους πολεοδόμους, ο 21ος αιώνας ξεκίνησε την 20η Ιουλίου 2001 στη Γένοβα».⁸⁸⁸

Είναι γεγονός πως η 27η σύνοδος των G8, όχι μόνο ενσωμάτωσε με εξαιρετικά πυκνό τρόπο πολυποίκιλες υλικές και συμβολικές διαστάσεις της «παγκοσμιοποίησης», αλλά αποτέλεσε και πρότυπο (τόσο θετικό όσο και αρνητικό)⁸⁸⁹ για τη διαχείριση παρόμοιων γεγονότων, πολιτικοοικονομικών και αθλητικών, τα επόμενα χρόνια. Η εμπειρία ιδίως του Σιάτλ οδήγησε τις ιταλικές αρχές στην κήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης έναν ολόκληρο χρόνο πριν από το συμβάν (μια αντίφαση εν τοις όροις). Μεταξύ 13 και 19 Ιουλίου 2001 (τις ημέρες της συνόδου) η συνθήκη Σένγκεν ανεστάλη (140.000 άνθρωποι υπέστησαν σωματική έρευνα στα ιταλικά σύνορα και 2.000 από αυτούς συνελήφθησαν) ενώ έκλεισαν το αεροδρόμιο, το λιμάνι και δύο σιδηροδρομικοί σταθμοί. Εφαρμόστηκαν έκτακτα αστυνομικά μέτρα, όπως προληπτικές έρευνες σε εκατοντάδες καταστήματα, ξενοδοχεία και κατοικίες, αλλά και καθαρά στρατιωτικά μέτρα όπως ο διαχωρισμός της πόλης σε ζώνες –κόκκινη για το κέντρο που αποκλείστηκε για όλους

---

⁸⁸⁶ Εντελώς ενδεικτικά, για μια πιο λεπτομερή εξιστόρηση των γεγονότων, του πλαισίου και του αντίκτυπου της «μάχης του Σιάτλ», βλ. http://en.wikipedia.org/wiki/1999_Seattle_Protests.

⁸⁸⁷ Για μια περιεκτική εξιστόρηση των συμβάντων, βλ. http://en.wikipedia.org/wiki/27th_G8_summit.

⁸⁸⁸ Botazzi, M. (2009) «Glimpses of an urbanism to come», εισήγηση στο Architecture and Justice Conference, Lincoln, UK. (http://researchonline.rca.ac.uk/765/2/Roberto_Bottazzi_Glimpses_of_an_Urbanism_to_Come.pdf)

⁸⁸⁹ Θετικό, με την έννοια ότι πολλές τακτικές που αναπτύχθηκαν στη Γένοβα επαναλήφθηκαν. Αρνητικό, διότι κάποιες μελλοντικές συναντήσεις των G8 έγιναν σε απομακρυσμένες, ερημικές τοποθεσίες για να αποφευχθούν εντελώς οι διαδηλώσεις και τα επεισόδια.

(πλην των μόνιμων κατοίκων που εφοδιάστηκαν με ειδικά πάσα) και περιφράχτηκε, κίτρινη για την αμέσως επόμενη, όπου επιτρεπόταν μόνο η διέλευση- και ο αποκλεισμός του χώρου εναέριας κυκλοφορίας με αντιαεροπορικά πυρά. Επίσης, οι διαδηλωτές ταξινομήθηκαν ανά ομάδες σύμφωνα με τον εκτιμώμενο κίνδυνο που αντιπροσώπευαν (και παρακολουθούνταν αναλόγως), ενώ τοποθετήθηκαν σε διάφορα σημεία της πόλης ειδικά μηχανήματα παρεμβολών για τα κινητά τηλέφωνα.

Όλα τα παραπάνω απέκτησαν περαιτέρω σημασία δύο μήνες αργότερα, με το χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου και την παγκόσμια αντιτρομοκρατική εκστρατεία που αυτό πυροδότησε υπό την ηγεμονία της πολιτικοστρατιωτικής μηχανής των ΗΠΑ. Στο πεδίο της πολεοδομίας, οι τάσεις που αναδύθηκαν τα επόμενα χρόνια, και ιδίως μετά την πολεμική εμπλοκή του NATO στο Αφγανιστάν και στο Ιράκ, αλλά και τη δράση των μυστικών υπηρεσιών (κυρίως) των ΗΠΑ σε ευρείες γεωγραφικές περιοχές (κυρίως) της Μέσης Ανατολής, ενάντια σε έναν εχθρό με πρωτοφανή χαρακτηριστικά για την ιστορία του πολέμου και σε ένα δυνητικό πεδίο επίσης πρωτοφανές, συντέτιναν στη διαμόρφωση ενός πολλαπλά υβριδικού σώματος ιδεών, πρακτικών και τεχνολογιών που αποκαλείται συνήθως «στρατιωτική πολεοδομία» («military urbanism»)⁸⁹⁰. Δεν θα επιμείνουμε εδώ στις καταβολές της, αλλά στις χρήσεις της: η νέα αυτή μορφή διαχείρισης του χώρου αποτέλεσε το εξελισσόμενο ακόμα (στα μέσα της επόμενης δεκαετίας) παράδειγμα καταστολής των δημοκρατικών δικαιωμάτων που έχουν ως πεδίο εκδήλωσης τον αστικό χώρο (συγκεντρώσεις, διαδηλώσεις, κ.λπ.) και, συνακόλουθα, ευθέως αντιδημοκρατικής προστασίας των μεταδημοκρατικών διαδικασιών της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η *ad hoc* εφαρμογή ενός πλέγματος νομικών, χωρικών και μιντιακών πρακτικών σε διάφορες κλίμακες, οι οποίες μπορούν εν πολλοίς να αναχθούν στην (κατά κανόνα και εξ ορισμού αυθαίρετη) επίκληση μιας κατάστασης «έκτακτης ανάγκης» για την επιβολή μιας συνθήκης εξαίρεσης.⁸⁹¹

Η θωράκιση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης από τη δημοκρατική αμφισβήτηση αλλά και τις ενδεχομένως βίαιες αντιδράσεις των θιγόμενων από τις διαδικασίες της είχε και μία καθαρά προληπτική νομική διάσταση που κατά κανόνα έλαβε τη μορφή «αντιτρομοκρατικών» συμφωνιών και νομοθετημάτων, όχι μόνο μετά την 11η Σεπτεμβρίου (με το αποκρύφωμα του αμερικανικού *Patriot Act*) αλλά και πριν ακόμα.

Για παράδειγμα στην Ελλάδα, ήδη από τον Απρίλιο του 2001, δηλαδή σε ένα φαινομενικά άσχετο χρονικό σημείο, σε μια συγκυρία ύφεσης του εγχώριου τρομοκρατικού φαινομένου⁸⁹² (αλλά και κάποιους μήνες νωρίτερα από τη Γένοβα και την «11/9»), ψηφίστηκε ο τρίτος

⁸⁹⁰ Βλ. Graham, S. (2010) *Cities Under Siege: The New Military Urbanism*, London & New York: Verso.

⁸⁹¹ Βλ. τον πίνακα των τακτικών που χρησιμοποιήθηκαν από την αμερικανική αστυνομία για την αντιμετώπιση μεγάλων διαδηλώσεων από το 1999 έως το 2005 (όπ.π., σ. 123): οι νομικές περιελάμβαναν από την απαγόρευση συναθροίσεων έως τις προληπτικές συλλήψεις και την παράταση της κράτησης, οι χωρικές από την απαγόρευση διέλευσης με σημειακούς ελέγχους έως τον αποκλεισμό περιοχών με φράχτες, οι μιντιακές από τον εκφοβισμό του κοινού τις προηγούμενες ημέρες έως τη δημοσιοποίηση ασκήσεων αντιμετώπισης ταραχών, κ.λπ.

⁸⁹² Το 1998 η «17 Νοέμβρη» είχε επιχειρήσει τέσσερις φορές, το 1999 δύο, το 2000 μόλις μία (δολοφονία Σόντερς στις 8 Ιουνίου), και από τότε είχε «σιωπήσει» μέχρι τη σύλληψη του Σάββα Ξηρού στις 29/6/2002.

«αντιτρομοκρατικός» νόμος της μεταπολίτευσης (Ν. 2928/2001), και μάλιστα από κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, το οποίο είχε επανειλημμένα απορρίψει τους προηγούμενους αντίστοιχους νόμους που ήταν και σαφώς ηπιότεροι. Αυτό που καθοδηγούσε την αντιτρομοκρατική πολιτική στη συγκεκριμένη συγκυρία ήταν,

- κυρίως, η αυξανόμενη επιρροή που είχε στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις το αμερικανικό μοντέλο θωράκισης και εσωτερικής κρατικής ασφαλείας (επιρροή που ήταν σε κάποιο βαθμό ιδεολογική, σε κάποιο λειτουργιστική και σε κάποιο αποτέλεσμα ποικίλων πιέσεων από την αμερικανική διπλωματία), το οποίο ενέτασσε στο σχήμα της «τρομοκρατίας» συμπεριφορές συλλογικής πολιτικής αμφισβήτησης της νεοφιλελεύθερης «νέας τάξης» και,
- δευτερευόντως, η σχετική έξαρση του οργανωμένου οικονομικού εγκλήματος, η συμπερίληψη του οποίου στο τρομοκρατικό φαινόμενο εξασφάλιζε την «προαξιολόγηση της μη πολιτικής φύσης των τρομοκρατικών αδικημάτων».⁸⁹³

Ο νόμος, στο πλαίσιο που υπαγορευόταν από διεθνείς συνθήκες, συμφωνίες και πρακτικές, ποινικοποιούσε τις «οργανωμένες ομάδες» επί τη βάση της δομής, της διάρκειας και του «προσανατολισμού» τους («χωρίς [να χρειάζεται] να συντρέχει άμεση και παρούσα διακινδύνευση έννομων αγαθών»), εισήγαγε «ειδικά ανακριτικά μέτρα» που, καταργούσαν στην ουσία τα ατομικά δικαιώματα (και μάλιστα όχι του κατηγορούμενου, αλλά του υπόπτου!), θέσπιζοντας έτσι μια «παρασυνταγματική νομιμότητα» και, τέλος, προέβλεπε την παράκαμψη των μεικτών ορκωτών δικαστηρίων –απομακρύνοντας έτσι το λαϊκό στοιχείο από την εκδίκαση υποθέσεων «τρομοκρατίας» και καταργώντας την προβλεπόμενη από το Σύνταγμα αρμοδιότητα για τα κακουργήματα μέσω «ειδικών» ποινικών νόμων. Με άλλα λόγια, η «τρομοκρατία», απ' τη μια «φυσιολογικοποιόταν» εξισωνόμενη με άλλες εγκληματικές πρακτικές, ώστε να απεκδυθεί τον πολιτικό της χαρακτήρα, και απ' την άλλη λάμβανε το status του απόλυτου κακού, ώστε να δικαιολογήσει την αυθαίρετη, κατεξοχήν πολιτική, άρση μιας σειράς δικαιικών περιορισμών για την καταπολέμησή της.

Αυτή η παράδοξη διαδικασία, στην περίπτωση της εξάρθρωσης της «Ε.Ο. 17 Νοέμβρη» το καλοκαίρι του 2002, πήρε την ακραία μορφή της υπερ-πολιτικοποίησης του δημόσιου λόγου και ταυτόχρονα της πεισματικής άρνησης του πολιτικού χαρακτήρα της οργάνωσης και της δράσης της.⁸⁹⁴ Αυτή η διπλή διαδικασία στηρίχθηκε σε έναν υποτιθέμενο δυϊσμό στο εσωτερικό της οργάνωσης, ανάμεσα στον διανοουμενισμό της «ηγεσίας» και στην λούμπεν λαϊκότητα των κατώτερων στελεχών (η οποία αναπαραστάθηκε συνοδευόμενη, τότε από δήθεν απογοήτευση, τότε από θημυδία). Ο πρώτος, ο οποίος συναγόταν και από τις προκηρύξεις της οργάνωσης και

---

⁸⁹³ Μπελαντής, ό.π., σ. 314.

⁸⁹⁴ Η στενή αντικειμενική θεωρία που ακολουθείται από τη νομολογία σε σχέση με τον ορισμό του πολιτικού εγκλήματος (πολιτικά εγκλήματα = όσα στρέφονται άμεσα και ευθέως κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος) συρρικνώνει έως ακύρωσης την έννοια αυτή, γιατί ουσιαστικά την περιορίζει στην έσχατη προδοσία, την επανάσταση και το πραξικόπημα. Σε περιπτώσεις τέτοιας ακραίας πολιτικής σύγκρουσης, κανείς δεν παραχωρεί στον αντίπαλό του το ευνοϊκό status του πολιτικού εγκληματία, τη στιγμή μάλιστα που οι βασικές αρχές του ίδιου του νομικού οικοδομήματος (σύνταγμα) θα βρίσκονται υπό κατάλυση ή θεμελιώδη ανασκευή. Η επικρατούσα πλευρά, είτε θα καταδικάσει τους «πολιτικούς εγκληματίες» ως προδότες, είτε θα τους ηρωοποιήσει, αναιρώντας πλήρως το αξιόποιν των πράξεών τους (βλ. Παπαδόπουλο κ.λπ. ή αντίστροφα Παναγούλη).

στήριζε ποικίλες εικασίες επί δεκαετίες, βρίσκοντας τελικά συγκεκριμένη αγκύρωση στο πρόσωπο του Αλ. Γιωτόπουλου, στήριξε μια εκστρατεία καταγγελίας και διασυρμού της αντιδικτατορικής δράσης και ευρύτερα σπύλωσης της Αριστεράς, η οποία βρέθηκε απολογούμενη ως οιονεί τρομοκρατική μήτρα. Η δεύτερη βοήθησε στη διάδοση της αντίληψης περί κοινού ποινικού χαρακτήρα της δράσης της 17N που (όπως και οι αλληλοκαταδόσεις των «εκτελεστικών» στελεχών), απ' τη μια «απεδείκνυε» τον εκφυλισμό των δομών της οργάνωσης, απ' την άλλη «δικαίωσε» την πρακτική της κατάλυσης των δικαιωμάτων των κρατουμένων εκ μέρους των αρχών μπροστά στον «υψηλό» στόχο της πάταξης της τρομοκρατίας.⁸⁹⁵

Μετά την εξάρθρωση της «Ε.Ο. 17N», η πορεία του 2002 θεωρήθηκε από την Αστυνομία αλλά και τον Τύπο ως αυτονόητα «υψηλής επικινδυνότητας». Η υποτιθέμενη σύνδεση ανάμεσα στη διαβόητη ένοπλη οργάνωση και στις ομάδες –έστω- των αναρχικών που συνήθως επιδίδονταν σε βανδαλισμούς ή σε συγκρούσεις με τις αστυνομικές δυνάμεις, που θα έκανε τις δεύτερες να σχεδιάζουν κάποια εκδικητική ενέργεια, δεν διευκρινιζόταν. Και, όπως εκ των πραγμάτων τελικά αποδείχθηκε, ούτε η προετοιμασία της Αστυνομίας και των δυνάμεων περιφρούρησης της πορείας φάνερωνε κάποια αυξημένη ανησυχία (στις εφημερίδες αναπαράγονταν τα συνήθη σχέδια αποκλεισμού των συνήθων οδών και ανάπτυξης των –ελαφρά αυξημένων- 5.000 αστυνομικών), ούτε η ίδια η εξέλιξη της πορείας (που περιελάμβανε κάποιους συνήθεις βανδαλισμούς σε καταστήματα και αστικό εξοπλισμό και μια συνήθη ανταλλαγή καπνογόνων και μολότοφ με δακρυγόνα στην περιοχή του Πολεμικού Μουσείου) θα τη δικαίωσε.

Κι όμως, η 29η επέτειος της εξέγερσης του «Πολυτεχνείου» δεν ήταν παρά μια αφορμή περαιτέρω άσκησης και διάδοσης των λογοθετικών πρακτικών αναθεώρησης της πρόσφατης ελληνικής πολιτικής ιστορίας η οποία, από ένα μετριοπαθές εγχείρημα στο πλαίσιο του «εκσυγχρονιστικού» συναινετισμού, εξελίχθηκε σε πολιτικό πρόγραμμα με διπλό στόχο την ανάκτηση της ιδεολογικής ηγεμονίας από μια ιστορικά «αποενοχοποιημένη» Δεξιά και την εκ προοιμίου απονομιμοποίηση και αδρανοποίηση των όποιων αντιδράσεων στο νεοφιλελεύθερο μετασχηματισμό.⁸⁹⁶

Και τον επόμενο χρόνο, στην «τελική ευθεία» για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, κι ενώ είχε μεσολαβήσει η «δίκη της 17 Νοέμβρη» και η σύλληψη και η παραπομπή σε δίκη έξι υπόπτων για συμμετοχή στον *Επαναστατικό Λαϊκό Αγώνα* (η οργάνωση «ένοπλης πάλης» που, παρότι είχε αναστείλει τη δράση της από το 1995, έδωσε αφορμή για αναζωπύρωση του τρομοκρατικού κλίματος), το κλίμα εντάθηκε περαιτέρω στις κατευθύνσεις που προδιαγράφονταν τα αμέσως προηγούμενα χρόνια. Όπως σημείωνε ο Γ. Βότσης, «μετά την εξάρθρωση των ένοπλων οργανώσεων '17 Νοέμβρη' [...] και ΕΛΑ, εκδηλώθηκαν αποκάλυπτα δύο απόπειρες: (α) Να

---

⁸⁹⁵ Βλ. Žižek, S. (2002) «Are we in a War? Do we have an Enemy?», London Review of Books, 24 (10), <http://www.lrb.co.uk/v24/n10/slavoj-zizek/are-we-in-a-war-do-we-have-an-enemy>, για τη θρυλούμενη «θεμιτότητα» της χρήσης βασανιστηρίων στον «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας».

⁸⁹⁶ Κεντρικό ρόλο σε αυτό το εγχείρημα κατέλαβε η (επαν)εγγραφή της ιστορίας του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1945-1949) από ομάδα «νέων» ιστορικών (Μαραντζίδης, Καλόβας), που συνεχίζεται ακόμα και όταν γράφονται αυτές οι γραμμές (τέλη 2014). Για τη σημασία και τις λογοθετικές μεθόδους αυτού του αναθεωρητικού κύματος κατά το ξεκίνημά του, βλ. Γαβρηλίδης, Α. (2007) *Η συνέχιση του εμφυλίου με άλλα μέσα*, Αθήνα: ΚΨΜ.

απαξιωθεί ή και να ενοχοποιηθεί, συνολικά ή εν μέρει, η δυναμική αντίσταση στη χούντα, και (β) Να κυριαρχήσει το ιδεολόγημα ότι αντίσταση, με όποια μορφή, νοείται μόνο σε ολοκληρωτικά καθεστώτα».⁸⁹⁷

Όπως ήταν αναμενόμενο, η επέτειος της εξέγερσης του Πολυτεχνείου αντιμετωπίστηκε ως ευκαιρία επίδειξης της επιχειρησιακής ετοιμότητας των δυνάμεων ασφαλείας, η οποία απευθυνόταν, τόσο σε επίδοξους «ταραξίες», όσο και σε ξένους αξιωματούχους και δημοσιογράφους (τον «μεγάλο Άλλο» της ελληνικής δημόσιας σφαίρας) οι οποίοι συστηματικά διατύπωναν σχετικές (υστερόβουλες) αμφιβολίες εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με δημοσίευμα ανήμερα της επετείου,

[ε]πιτελικά στελέχη της ΕΛ.ΑΣ. έχουν καταρτίσει σχέδιο περιμετρικού αποκλεισμού και αστυνόμευσης [σ.σ.: με πενήντα διμοιρίες] των οδικών αρτηριών απ' όπου θα διέλθει η πορεία, ενώ αυξημένα μέτρα ασφαλείας από αστυνομικούς με πολιτικά έχουν ληφθεί [...] γύρω από δημόσια κτήρια και πανεπιστημιακά ιδρύματα για τον φόβο ενδεχόμενων καταλήψεων. [...] Η αστυνομική επιτήρηση της πορείας θα γίνει και από αέρος με τα ελικόπτερα της ΕΛ.ΑΣ. τα οποία με κάμερες θα μεταδίδουν εικόνες στο κέντρο επιχειρήσεων όπου θα βρίσκεται και εισαγγελικός λειτουργός. [...] [Η] προσέγγιση με αυτοκίνητο στο κέντρο της Αθήνας το μεσημέρι θα είναι αδύνατη, καθώς θα παραμείνουν κλειστές οι βασικές οδικές αρτηρίες πρόσβασης, όπως η Λ. Αλεξάνδρας, η Πειραιώς, η Καρέα, η Αρδηττού και η Μεσογείων.⁸⁹⁸

Αυτή η μεγάλης κλίμακας κινητοποίηση μιας πολυμορφίας υλικών πόρων και θεσμικών μηχανισμών, καθώς και πολυάριθμου ανθρώπινου δυναμικού, αποδείχθηκε ότι ξεπερνούσε κατά πολύ τις όποιες ανάγκες αστυνόμευσης της πορείας. Ο πρωτοσέλιδος τίτλος του φύλλου της επόμενης μέρας ήταν:

ΨΩΜΙ, ΠΑΙΔΕΙΑ, ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ

Διαδηλωτές 15.000, αστυνομικοί 7.000

και στο σχετικό ρεπορτάζ αναφερόταν πως «η επικίνδυνη για την πρόκληση επεισοδίων ομάδα ανθρώπων, που έφταναν τους περίπου πεντακόσιους» είχε εγκλωβιστεί από νωρίς, κάτι που «έδωσε την ευκαιρία στις πάμπολλες αστυνομικές δυνάμεις [...] να τους εξουδετερώσουν με τις μικρότερες δυνατές απώλειες», ενώ στο τέλος της πορείας, όταν «άρχισαν να εκδηλώνονται τα πρώτα επεισόδια» στην πλατεία Μαβίλη, η αστυνομία αντέδρασε αμέσως κατασταλακτικά και συνέχισε «με καταγισμό δακρυγόνων στη Λ. Αλεξάνδρας και στο Πεδίον του Άρεως, όπου και οι ομάδες κουκουλοφόρων διαλύθηκαν, αφού έριξαν λιγότερες από δέκα μολότοφ».⁸⁹⁹

Τις ίδιες ημέρες, άλλα δημοσιεύματα επιβεβαίωναν την τάση συντηρητικοποίησης και αποπολιτικοποίησης της νεολαίας που αποτυπωνόταν σε αρκετές δημοσκοπήσεις της περιόδου. Το πιο ενδιαφέρον από αυτά: «**Οκτώ στους 10 ξέρουν λίγα ή τίποτα**» για το Πολυτεχνείο, σύμφωνα με έρευνα στα λυκεία του Κερατσινίου με 274 μαθητές και μαθήτριες (*Ελευθεροτυπία*,

⁸⁹⁷ Βότσης, Γ. «Το Πολυτεχνείο, η μυθοπλασία και η τρομολαγνεία», *Ελευθεροτυπία*, 17/11/2003.

⁸⁹⁸ «Κάμερες στον αέρα, εισαγγελείς στους δρόμους», ό.π.

⁸⁹⁹ «30 χρόνια μετά, ήσυχα, ήσυχα κι απλά», *Ελευθεροτυπία*, 18/11/2003, σ. 18-9.

17/11/2003), οι οποίοι επίσης στην πλειοψηφία τους «απαξιώνουν την πολιτική» ενώ αντίθετα «εμπιστεύονται την οικογένεια, την εκκλησία, το σχολείο και το στρατό» –αν και ταυτόχρονα «διαμαρτύρονται για τον πόλεμο, την ανεργία και το ρατσισμό», ενώ επίσης «προστατεύουν το περιβάλλον, υποστηρίζουν τον εθελοντισμό και την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, διαβάζουν περιστασιακά εφημερίδες και δυσπιστούν έντονα στην τηλεόραση». Τα ευρήματα της (μικρής μεν εμβέλειας, αλλά ενδεικτικής) έρευνας και το «θολό τοπίο» που, σύμφωνα με την εφημερίδα, δείχνουν όχι τόσο –ή όχι ακόμα- μια ιδεολογική συνεκτικότητα (που μόνο αργότερα θα αρχίσει να θεωρητικοποιείται ως «ακραίο κέντρο») όσο τη βαθιά επιρροή των «νέων» ΜΜΕ, ανάμεσα στα οποία προεξάρχοντα ρόλο έπαιζε φυσικά η τηλεόραση, παρά τη δυσπιστία με την οποία υποτίθεται ότι αντιμετωπιζόταν.⁹⁰⁰

17.2.4 Εξάρχεια / Εξαίρεση 2004

Σε όλα τα προηγούμενα, τα Εξάρχεια ως χωρική αναφορά εμφανίζονταν πολύ σπάνια. Θα έλεγε κανείς ότι η παρουσία τους ως αντικειμένου λόγου περιορίστηκε στους γειτονικούς τοπολογικά χώρους των κυκλοφορούντων αποφάνσεων –ως σημαίνοντος δηλαδή σχετικού με το «Πολυτεχνείο», την «τρομοκρατία» και τις «ταραχές», για παράδειγμα. Εξαίρεση αποτέλεσε μια νέα κοινωνική αντιπαράθεση για τον προωθούμενο ανασχεδιασμό της πλατείας εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 –είκοσι χρόνια σχεδόν μετά από την επιχειρηθείσα ανάπλαση του Κουλουμπή. Μια αξιοπρόσεκτη ομοιότητα ήταν πως, όπως το 1985, έτσι και το 2003-4, η χωρική διένεξη δεν πήρε ιδιαίτερη δημοσιότητα ή έκταση στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο ως τέτοια. Μια σημαντική διαφορά ήταν πως, σε αντίθεση με το 1985, η ανάπλαση του 2004 δεν ήρθε να σφραγίσει ή να συνοδεύσει κάποια ευρεία κατασταλτική εκστρατεία. Όπως φάνηκε στα προηγούμενα και μόλις αναφέρθηκε, τα Εξάρχεια είχαν πάψει να απασχολούν τις εφημερίδες, όπως είχαν πάψει να απασχολούν ως ένα βαθμό και την Αστυνομία –χωρίς βέβαια να ξεφεύγουν από το καθεστώς επιτήρησης και προσοχής που μια «ιδιαίτερη» περιοχή απαιτεί.

Η πρώτη ομοιότητα οφείλεται εν πολλοίς στη μυστικότητα με την οποία μεθοδεύθηκε ο ανασχεδιασμός. Με μια γρήγορη αναζήτηση στο διαδίκτυο, μόνο ένα δημοσίευμα του *Βήματος* προαναγγέλλει την ανάπλαση –κι αυτό χωρίς λεπτομέρειες. Συγκεκριμένα, στις 17/11/2002, το άρθρο «**Πώς θα είναι η Αθήνα το 2004**» στο οποίο απαριθμούνται τα χωρικά οφέλη που θα αποφέρουν οι Ολυμπιακοί Αγώνες (ο υπότιτλος ήταν «*Ανανεωμένη και πιο ανθρώπινη - Με καινούργια υπόγεια γκαράζ - Με βελτιωμένες συγκοινωνίες - Με περισσότερο πράσινο*»). Το άρθρο πρόβαλλε τη μεγάλη διασπορά και κλίμακα των έργων («Περισσότερα από 120 έργα και παρεμβάσεις προγραμματίζει το ΥΠΕΧΩΔΕ σε 60 περιοχές της Αττικής που καλύπτουν περίπου 37.000 στρέμματα και αφορούν οδικούς άξονες συνολικού μήκους περίπου 120 χλμ., συνολικού προϋπολογισμού 84 δισ. δρχ.»), καθώς και την εκτίμηση πως τα έργα «θα συμβάλουν ώστε να

---

⁹⁰⁰ Παρόμοιο συμπέρασμα βγαίνει και από το ρεπορτάζ της επόμενης μέρας «στις σχεδόν γεμάτες καφετέριες του Θησείου και της Πλάκας» («**Εδώ σκασιαρχείο**», *Ελευθεροτυπία*, 18/11/2003, σ. 20), στο οποίο οι απόντες από την πορεία φοιτητές δικαιολογούσαν την αποχή τους αναπαράγοντας την κινδυνολογία των μέσων: «Δεν είναι πορεία, είναι συλλαλητήριο για να δώσεις ξύλο», «Δεν με εκφράζει αυτό το κίνημα των δεκαεπτάχρονων-εικοσάχρονων που δεν ξέρουν γιατί πάνε και γιατί κάνουν επεισόδια» και «Η πορεία έχει γίνει η αιτία να μαζευτούν οι αναρχικοί για να τα σπάσουν», ήταν μερικές ενδεικτικές απαντήσεις.

εκτιναχθούν στα ύψη οι αξίες των ακινήτων σε όλες σχεδόν τις περιοχές της πρωτεύουσας καθώς με την εκτέλεσή τους ολόκληρη η Αττική αποκτά υπεραξία», δίνοντας έμφαση στις προγραμματισμένες αναπλάσεις των μεγάλων πλατειών της πόλης (εκ των οποίων η Ομόνοια ήταν ήδη σε φάση ολοκλήρωσης, ενώ τα έργα στο Μοναστηράκι και το Σύνταγμα θα ξεκινούσαν μετά από λίγους μήνες). Σε αυτό το πλαίσιο υπάρχει αναφορά στον ανασχεδιασμό της πλατείας Κολωνακίου, όπως τελικά υλοποιήθηκε, με τη σημείωση πως αυτό το έργο

είναι ενταγμένο σε ομάδα αναπλάσεων που περιλαμβάνει και τις πλατείες Εξαρχείων, Βάθης και Καραϊσκάκη, καθώς και την οδό Μάρνη - Καρόλου. Στόχος είναι να αναδειχθούν ως λειτουργικοί χώροι συγκέντρωσης κοινού. Θα γίνουν κυκλοφοριακές ρυθμίσεις για την απόδοση χώρων κυκλοφορίας στους πεζούς με κατάλληλη διαχείριση της παρόδιας στάθμευσης, ενώ θα υπάρξουν και πεζοδρομήσεις ή διαπλατύνσεις πεζοδρομίων σε δρόμους χωρίς κυκλοφοριακή βαρύτητα, που βρίσκονται σε άμεση συνάφεια με τις πλατείες.⁹⁰¹

Το σχέδιο της ανάπλασης έμεινε μυστικό και φυσικά μακριά από κάθε είδους διαβούλευση με τους κατοίκους και τους φορείς μέχρι το καλοκαίρι του 2003. Σύμφωνα με σχετική ανακοίνωση του «πολιτιστικού χώρου Ηλιοτρόπιο», μέχρι τις 5 Ιουνίου, οπότε «εισέβαλαν στην πλατεία τα συνεργεία της εταιρίας 'Δικτύωση' η οποία έχει αναλάβει το έργο από το ΥΠΕΧΩΔΕ», κανείς δεν ήξερε τίποτε.⁹⁰² Στην ανακοίνωση αυτή αναφέρεται ολόκληρο το χρονικό των τοπικών αντιδράσεων οι οποίες ξεκίνησαν αμέσως μετά την περιφραγή της «μέσα» πλατείας και την αποξήλωση του πλακόστρωτου από τα συνεργεία και περιελάμβαναν από αυθόρμητες δυναμικές ενέργειες (όπως απομάκρυνση της περιφραγής και δολιοφθορές –κάποιες από τις οποίες επέσυραν μέχρι και ποινές φυλάκισης με αναστολή) ως πιο συλλογικές-εξωτρεφείς δράσεις (όπως τις παραστάσεις κουκλοθεάτρου και τις λαϊκές γιορτές στην πλατεία), έως ότου άρχισε να αναδύεται μια πιο οργανωμένη αντίδραση στην ανάπλαση μέσω της «Πρωτοβουλίας Κατοίκων Εξαρχείων», με συνελεύσεις στον λόφο του Στρέφη, ανοιχτές συνεντεύξεις τύπου και πορείες διαμαρτυρίας που κράτησαν όλο το καλοκαίρι. Το σχέδιο της ανάπλασης, σύμφωνα με την ως άνω ανακοίνωση, προέβλεπε «τον κατακερματισμό του χώρου σε διαφορετικά επίπεδα και την κατασκευή τσιμεντένιων κερκίδων ώστε να είναι όσο το δυνατόν πιο απρόσιτος για ελεύθερη χρήση και ταυτόχρονα να διευκολύνεται η κερδοσκοπική αξιοποίησή του από τα μπαρ-καφετέριες» και καταγγελλόταν ως «μέρος [μιας] διαδικασίας κατασκευής ασφυκτικότερων κοινωνικών συνθηκών [...] [με] την προώθηση –μέσω επιβεβλημένων από τα πάνω χρήσεων του χώρου και πολλαπλών απαγορεύσεων- της αποξένωσης, της αλλοτρίωσης, της συντριβής κάθε δυνατότητας συλλογικής δραστηριότητας και αντίστασης, την ατομική υποταγή του καθενός στους κανόνες της 'τάξης και της ασφάλειας'».⁹⁰³

⁹⁰¹ Βλ. «Πώς θα είναι η Αθήνα το 2004», *Το Βήμα*, 17/11/2002, <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=146910>

⁹⁰² Βλ. Πολιτιστικός Χώρος Ηλιοτρόπιο (2003), «Οχι στην Ανάπλαση-Καταστροφή της πλατείας Εξαρχείων», στο http://squathost.com/hliotro/gr/k_platia.htm.

⁹⁰³ Για τις κινητοποιήσεις των κατοίκων τον Ιούλιο του 2003 με σχετικό φωτογραφικό υλικό, βλ. «Εξάρχεια: Οι κάτοικοι λένε δυναμικά 'όχι' στην ανάπλαση της πλατείας», <https://athens.indymedia.org/post/125199/>. Για την προετοιμασία των κινητοποιήσεων, βλ. <https://athens.indymedia.org/post/111369/>.

Εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως, οι αιτιάσεις αυτές μοιάζουν υπερβολικές. Για παράδειγμα, στο πολυτελές λεύκωμα «Τα Έργα της Νίκης» (έκδοση που «υποστηρίχθηκε» από το ΥΠΕΧΩΔΕ εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων για να προβάλλει ακριβώς τα έργα που το πιο πάνω δημοσίευμα του *Βήματος* προανήγγειλε),⁹⁰⁴ οι αστικές αναπλάσεις καταλαμβάνουν μόλις τέσσερις σελίδες, εκ των οποίων οι δύο αφιερώνονται στην ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας (έργο που ήταν άσχετο με τους Αγώνες αλλά το οικειοποιήθηκε η ΔΟΕ) και οι άλλες δύο, που τιτλοφορούνται «Οι Ολυμπιακές αναπλάσεις στην Αττική: μια υπόκληση στη σύγχρονη πολεοδομία και αρχιτεκτονική» (sic) απεικονίζουν κάποιες επεμβάσεις ελάχιστα φιλόδοξες και πολύ χαμηλής έντασης. Αντίθετα, οι επόμενες 200 σελίδες του λευκώματος αφιερώνονται στα οδικά και συγκοινωνιακά έργα υποδομής και στα κατεξοχήν «Ολυμπιακά» έργα, όπως οι αθλητικές εγκαταστάσεις και οι υποδομές φιλοξενίας. Η ανισορροπία αυτή είναι ενδεικτική της κλίμακας των έργων και των πολιτικών προθέσεων, αλλά η αποσπασματική δομή και διαφημιστική λογική του λευκώματος δεν αφήνουν να φανεί η συνεκτικότητα του μεγάλου, συνολικού εγχειρήματος.

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας υπήρξαν όντως το «το επιστέγασμα και ταυτόχρονα το κύκνειο άσμα της 'στρατηγικής της ισχυρής Ελλάδας'»⁹⁰⁵ που είχε ξεκινήσει την εποχή του «εκσυγχρονισμού» και περιελάμβανε ως πρώτο μεγάλο ορόσημο την είσοδο στην ΟΝΕ. Όλη αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε από τη συναινετική νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση στο εσωτερικό και την επεκτατικότητα του ελληνικού κεφαλαίου στο εξωτερικό –τουλάχιστον στη γειτονική ΝΑ Ευρώπη. Το «όραμα της Ολυμπιάδας» συμύκνωσε τα κυρίαρχα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό ιδεολογικά ρεύματα (εθνικισμός, θέαμα, νεοφιλελεύθερη υποκειμενικότητα με το δίπολο εθελοντισμός/αριστεία) και τις πρακτικές μεθόδους και επιδιώξεις των κυρίαρχων τάξεων (εντατικοποίηση της εργασίας και άρση νομικής προστασίας της με τη δικαιολογία του «επείγοντος», συγκέντρωση κεφαλαίου και προνομιακή σχέση του με το κράτος, αδιαφορία για την κοινωνική διάσταση του σχεδιασμού, ιδιωτικοποίηση πόρων και υποδομών, «έκτακτο» θεσμικό πλαίσιο για την άρση των ασύμφορων περιορισμών), οι οποίες αποτυπώθηκαν με τη σειρά τους στο κύριο όχημά τους τη συγκεκριμένη περίοδο: την παραγωγή του χώρου.

Εκτός από αυτά, οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποδείχθηκαν μια πρώτη τάξεως ευκαιρία για περαιτέρω ενίσχυση και εμβάθυνση των τάσεων στρατιωτικοποίησης του χώρου που ήδη σχολιάσαμε. Παρά την εξάρθρωση των μεγαλύτερων ένοπλων οργανώσεων τους τελευταίους μήνες πριν από τους Αγώνες, τα μέτρα ασφαλείας κόστισαν μόνα τους σχεδόν διπλάσια από το σύνολο του προϋπολογισμού του φακέλου υποψηφιότητας, ενώ με αφορμή την «Αθήνα 2004» αγοράστηκε και εγκαταστάθηκε ένα υπερσύγχρονο δίκτυο ηλεκτρονικής επιτήρησης του χώρου (το διαβόητο *C4I*) και στο σχέδιο των δυνάμεων ασφαλείας ενεπλάκη, για πρώτη φορά μετά τη δικτατορία, και ο στρατός.⁹⁰⁶ Παράλληλα, κατά τη διάρκεια των Αγώνων, η επιδιωκόμενη

⁹⁰⁴ Σειμάνιδη-Βέλλιου, Α. (επιμ.) (2004) *Τα Έργα της Νίκης/The Victory Projects*, Αθήνα: Αργώ Ελλάς Επικοινωνίες.

⁹⁰⁵ Βλ. Κομπρεσέρ (2012) «Αθήνα 2004: Χτίζοντας την Αθήνα της κρίσης», στο <http://goo.gl/ps30m5>.

⁹⁰⁶ Για την εγκατάσταση και αλληλεπίδραση των παγκόσμιων δικτύων παρακολούθησης μετά το 2000, βλ. το παράδειγμα του αμερικανικού Echelon, του συστήματος που εγκατέστησε η NSA για να υποκλέπει και να καταγράφει διεθνείς επικοινωνίες που «περνούν» από τους τηλεπικοινωνιακούς δρομολογούς που περνούν πάνω από το έδαφος των

«ασφαλής», «καθαρή» και «εύρυθμη» εικόνα της πόλης απαίτησε την κυριολεκτική εξαφάνιση από τους δημόσιους χώρους τοξικοεξαρτημένων, αστέγων, ζητιάνων και αδέσποτων ζώων (!), καθώς και την πειθάρχηση των κατοίκων της πόλης σε μια σειρά έκτακτων μέτρων χωρικού χαρακτήρα (εκτεταμένων αποκλεισμών αστικών ζωνών και κυκλοφοριακών ρυθμίσεων).

Ιδωμένη μέσα από αυτό το πρίσμα, η ανάπλαση της πλατείας Εξαρχείων δεν μοιάζει πια μια «αθώα» επιχείρηση «αισθητικής αναβάθμισης»· αντίθετα, εντάσσεται απολύτως στο ευρύτερο πλαίσιο που πολύ συνοπτικά περιγράψαμε, σε όλες του τις παραμέτρους: σχεδιασμός και επιβολή «από τα πάνω», αδιαφανείς διαδικασίες ανάθεσης και «έκτακτες/επείγουσες» μέθοδοι κατασκευής, υπερβολικό κόστος (870.000 ευρώ), περιορισμός του πρασίνου και τσιμεντοποίηση που δείχνουν την αδιαφορία των ιθυνόντων για τις επιπτώσεις της επέμβασης στο μικροκλίμα, το κοινωνικό πρόσημο και την ιστορικότητα του αστικού συντελεστή, καθώς και την πρόθεσή τους να διευκολύνουν τις εμπορευματικές χρήσεις του απ' τη μια, και την επιτήρηση και βιοπολιτική «εκκαθάριση» του απ' την άλλη.⁹⁰⁷ Είναι ωστόσο γεγονός πως η τελική μορφή της πλατείας (γιατί η εν λόγω μικρής κλίμακας ανάπλαση, σε αντίθεση με την πιο φιλόδοξη του 1986, πραγματοποιήθηκε τελικά) δείχνει μια επέμβαση αρκετά ήπια, ειδικά αν συγκριθεί με τις αντίστοιχες της («αποτυχημένης») πλατείας Ομονοίας και της («επιτυχημένης») πλατείας Κολωνακίου, που δύσκολα δικαιολογεί τη σφοδρότητα των αντιδράσεων. Αυτή η αναντιστοιχία δεν πρέπει να παραβλεφθεί ως ένα άσχετο επιφαινόμενο, αλλά νομίζω ότι είναι πολύπλευρα ενδεικτική της ειδικής θέσης των Εξαρχείων ως τόπου συμβολικής σύγκρουσης με την εξουσία και των υλικών της αποτελεσμάτων.

Αλλά γι' αυτά θα πούμε δυο λόγια στη συνέχεια, αντί επιλόγου, μαζί με μια πολύ συνοπτική ανακεφαλαίωση κάποιων κύριων σημείων της αφήγησής μας.

ΗΠΑ, στο Campbell, D. (2002) "Inside Echelon: The History, Structure, and Function of the Global Surveillance System Known as Echelon", στο Levin, Frohne & Weibel, όπ.π., σσ. 158-69.

⁹⁰⁷ Είναι ενδεικτικό ότι, στις 11/12/2003, «στην εκπομπή 'Φάκελοι' του Α. Παπαχελά, με θέμα 'Τρομοκρατία, μετά τη 17N' και καλεσμένους τη Ντ. Μπακογιάννη (σ.σ.: τότε Δήμαρχο Αθηναίων) και τον Μ. Χρυσοχοϊδη (σ.σ.: τότε Υπουργό Δημόσιας Τάξης), προβλήθηκε μεταξύ άλλων ρεπορτάζ για τα Εξάρχεια και το ρόλο τους ως 'στέκι' των 'γνωστών-αγνώστων', μετά το οποίο η δήμαρχος έσπευσε να ανακοινώσει πως η περιοχή βρίσκεται υπό ανάπλαση, δηλώνοντας πως 'για τα σχέδια ανάπλασης της πλατείας αρχικά υπήρχαν κάποιες αντιδράσεις αλλά ευτυχώς μετά από διάλογο με όλους τους ενδιαφερόμενους, και με αυτούς που αντιδρούσαν, υπήρξε συμφωνία και τα Εξάρχεια θα γίνουν μια από τις ομορφότερες πλατείες της Αθήνας'». Εξαρχειώτες (2004), «Ένα χρονικό της αντίστασης στην ανάπλαση της πλατείας Εξαρχείων», *Αναρχικό Δελτίο*, νο 29, Μάρτης 2004, και στο http://squathost.com/a_deltio/gr/d29_exar.htm.

18. Αντί επιλόγου

Έχουν περάσει πάνω από δέκα χρόνια από τη λήξη της περιόδου μελέτης της διατριβής και τα Εξάρχεια, παρότι με μια έννοια μοιάζουν «στάσιμα» και πολυπλεύρως «ξεπερασμένα» από τα ζητήματα που έχουν αναδυθεί και εξελιχθεί κατά τη διάρκειά τους, εν τούτοις εξακολουθούν και παραμένουν, με τη μία ή την άλλη αφορμή, στην επικαιρότητα. Αυτό το παράδοξο είναι βέβαια μόνο φαινομενικά τέτοιο: είναι ακριβώς η στρωματική σταθεροποίηση των Εξαρχείων που τους διασφαλίζει μια θέση στον τρέχοντα πολιτικό λόγο ως ένα παγιωμένο αντικείμενο, που εγείρει μονίμως του ίδιου τύπου διαμάχες και πολεμικές. Ακόμα και το κορυφαίο συμβάν της περιόδου, η δολοφονία του εφήβου Αλέξη Γρηγορόπουλου από τον αστυνομικό Επ. Κορκονέα στις 6/12/2008 και η πολυήμερη αναταραχή που ακολούθησε, ξεκίνησε μεν από τα στενά των Εξαρχείων (πυροδοτώντας μια άνευ προηγουμένου έκρηξη παραγωγής δημόσιου λόγου και ένα επίσης πρωτοφανές διεθνές ενδιαφέρον για την «ιστορική γειτονιά») αλλά δεν περιορίστηκε σε αυτά, ούτε ευρύτερα στο αθηναϊκό κέντρο, ούτε καν στην Αθήνα, παρά ξέσπασε σχεδόν ταυτόχρονα σε πάνω από 40 (!) μικρές και μεγάλες ελληνικές πόλεις.⁹⁰⁸

Με αυτή την επισήμανση δεν προσπαθώ να υποτιμήσω την επιρροή των Εξαρχείων στην «εξέγερση του Δεκέμβρη»: το γεγονός και μόνο ότι η δολοφονία συνέβη στα Εξάρχεια δεν ήταν ασφαλώς τυχαίο—μια και οι περιστάσεις που οδήγησαν σε αυτήν, με όλες τους τις επιμέρους ενδεχομενικότητες, «περιελάμβαναν» τα Εξάρχεια σε όλες σχεδόν τις διαστάσεις που προσπαθήσαμε να αναδείξουμε σε όσα προηγήθηκαν, τόσο ως τόπου ανάπτυξης της νεανικής, πολιτικής και (υπο)πολιτισμικής αμφισβήτησης με συγκεκριμένα χωρικά/κοινωνικά συναρμολογήματα, όσο και ως πολλαπλά κωδικωμένου χώρου που οι ανταγωνιστικές αφηγήσεις που εξυφάνθηκαν γύρω του αναπαράγουν αναπαραστάσεις και προκαταλήψεις που ανατροφοδοτούνται (και) μέσω των υλικών τους αποτελεσμάτων. Με αυτή την έννοια, το συμβάν «Γρηγορόπουλος» δεν θα μπορούσε να είχε συμβεί *παρά* στα Εξάρχεια, και το συμβάν «Δεκέμβρης» δεν θα είχε καν συμβεί χωρίς όλες τις περιλήψεις του πρώτου συμβάντος που αποτέλεσε τον πυροκροτητή μιας ως τότε αδιανόητης εξέγερσης, ακόμα και αν αυτή περιελάμβανε, περισσότερο ή σταδιακά λιγότερο σιωπηρά, πολλά περισσότερα από την αναίτια δολοφονία ενός εφήβου από έναν αστυνομικό στη «λάθος» γειτονιά.

Ωστόσο, γεγονός παραμένει ότι το συμβάν «Δεκέμβρης» επιβεβαίωσε, και δεν διέψευσε, το σχήμα που ανέδειξε η προηγούμενη διερεύνηση, τόσο μέσω της πρωτοφανούς και αστραπιαίας διασποράς της εξέγερσης σε κάθε γωνιά της χώρας (που χωρίς τη διάδοση των οπτικοακουστικών τεχνολογιών επικοινωνίας πραγματικού χρόνου ασφαλώς δεν θα ήταν δυνατή), μιας απεδαφικοποίησης δηλαδή που σχετικοποίησε τη σημασία των Εξαρχείων ως «λίκνου» ή «ομφαλού» της εξέγερσης, όσο και μέσω της επανεδαφικοποίησης της «ταυτότητας» των Εξαρχείων δια της επανοικειοποίησης του συμβάντος ως οιονεί «αποκλειστικότητάς» τους, η οποία επανεπιβεβαιώνεται και στις ετήσιες επετείους της δολοφονίας με τα γνωστά τελετουργικά της πορείας-διαδήλωσης και εν συνεχεία του επεισοδιακού «κρυφτού» με την αστυνομία στα στενά της γειτονιάς. Είναι βέβαια ενδιαφέρον ότι η επανεδαφικοποίηση και η επανακωδίκωση της εξέγερσης στο στενό πλαίσιο των Εξαρχείων δεν επιχειρείται μόνο από τις πιο τυφλά

⁹⁰⁸ Μακρυγιάννη & Τσαρδάρη, ό.π., σ. 9.

συγκρουσιακές συνιστώσες του αναρχικού/αντιεξουσιαστικού συναρμολογήματος, που με διάφορες αφορμές έχουν διεκδικήσει τα τελευταία χρόνια να μετατραπούν τα Εξάρχεια πράγματι σε ένα είδος άβατου για όποια πρόσωπα εκείνες κρίνουν ανεπιθύμητα, αλλά εξίσου, και ίσως περισσότερο, επιχειρείται και από ένα κομμάτι του κυρίαρχου λόγου, που από την αρχή αμφισβήτησε ότι ο «Δεκέμβρης» είχε οποιοδήποτε κοινωνικό νόημα που να υπερβαίνει το τυφλό ανομικό ξέσπασμα από ένα αποπροσανατολισμένο και εν τέλει απολίτικο τμήμα μιας νεολαίας που, περισσότερο από «άγρια», είναι απλώς κακομαθημένη.

Για να σταθούμε λίγο στον χαρακτηρισμό της περιοχής ως «άβατου»: όπως είδαμε σε όσα προηγήθηκαν, οι λογοθετικές και υλικές συγκρούσεις στα (και περί τα) Εξάρχεια είχαν πολύ συχνά και έναν εδαφοκυριαρχικό χαρακτήρα, μια ρητή διάσταση χωρικού διακυβεύματος. Συχνότερα αυτή έμοιαζε να ακολουθεί μια ευρύτερη ιδεολογικο-πολιτική σύγκρουση για λόγους εν πολλοίς άσχετους με τη σύγκρουση καθαυτή, ενώ άλλες έμοιαζε να την αναδεικνύει και να την αντανakλά αποκτώντας προτεραιότητα ως προνομιακό σημείο συμπύκνωσης και εκδήλωσής της. Αυτός ο εδαφοκυριαρχικός ανταγωνισμός, κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου που εξετάσαμε αλλά και αυτής που ακολούθησε, δεν εκφράστηκε φυσικά μόνο με την κατά καιρούς ανάδειξη της «αρνητικής», εσωστρεφούς λογικής που δεν κάνει και πολλά παρά να επιβεβαιώνει την κυρίαρχη κοινοτοπία περί «άβατου» και να περιχαράσσει τον χώρο με μισαλλόδοξες λογικές ιδιοκτησίας ανατροφοδοτώντας ηθικούς πανικούς. Πολύ συχνά πήρε και άλλες μορφές, ως μια «θετική» συλλογική δύναμη δημιουργίας ανοιχτών χώρων που θα λειτουργούν ως «κοινά», με κορυφαίο ίσως παράδειγμα τη διεκδίκηση και δημιουργία του «αυτοδιαχειριζόμενου πάρκου Ναυαρίνου», αλλά και μικρότερης κλίμακας εγχειρήματα καταλήψεων και δράσεων αλληλεγγύης, «επαναδιεκδικήσεων» της πλατείας Εξαρχείων με ευρύ κοινωνικό πρόσημο, κ.λπ. Ακόμα συχνότερα, εκδηλώθηκε σε μεικτές και αντιφατικές μορφές, πολύ ταιριαστά με το συνολικό σχήμα που προσπάθησε η εργασία αυτή να αναδείξει.

Μια κι έκανα όμως επανειλημμένα ήδη λόγο για το σχήμα που αναδύθηκε από την διερεύνηση που προηγήθηκε, αξίζει τον κόπο να θυμηθούμε τα κύρια χαρακτηριστικά του. Η πιο κάτω ανασκόπηση γίνεται με αναγκαστικά αδρές γραμμές, στις οποίες εμφιλοχωρούν και κάπως λακωνικές ερμηνείες σύνθετων φαινομένων· δεν πρέπει αυτή η προσέγγιση να παρεξηγηθεί ως απλοϊκός αναγωγισμός ή παρανόηση της πολυπλοκότητάς τους. Απλώς, ελπίζω ότι αυτή αποδόθηκε αρκετά σαφώς στις επίπονες αναλύσεις που προηγήθηκαν: εδώ, επιλέγω να εστιάσω σε κάποια ερμηνευτικά σχήματα που ποτέ δεν προϋποτέθηκαν, αλλά αντίθετα αναδύθηκαν από αυτές. Ελπίζω ότι η σχηματικότητα των ακόλουθων σημειώσεων δεν αδικεί τις προηγηθείσες αναπτύξεις.

Τα Εξάρχεια χαρακτηρίστηκαν, τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, από την εμφάνιση του χαλαρού οργανωτικά κινήματος που αργότερα καθιερώθηκε να αποκαλείται αναρχικός/αντιεξουσιαστικός «χώρος». Εδώ προτίμησα τον ντελεξιανό όρο «συναρμολόγημα», γιατί τονίζει τη δυναμική και ενδεχομενική φύση του σχηματισμού, τις σχέσεις εξωτερικότητας μεταξύ των μερών του και τη σχετικότητα της χωροχρονικής του κλίμακας έναντι μεγαλύτερων σχηματισμών που το περιλαμβάνουν και μικρότερων που το συναποτελούν. Το εν λόγω συναρμολόγημα αναδύθηκε (κατά πρώτον) σταδιακά, δηλαδή περνώντας από ορισμένα (ενδεχομενικά) κατώφλια συγκρότησης/σταθεροποίησης· καθόλου τυχαία, ο ντελεξιανός όρος

για αυτή τη διαδικασία είναι *εδαφικοποίηση*: έτσι, το συναρμολόγημα αναδύθηκε επίσης (κατά δεύτερον) *συγκεκριμένα* στα Εξάρχεια, και αυτό για μια σειρά λόγους, υλικούς και συμβολικούς.

Οι υλικοί λόγοι ήταν ότι τα Εξάρχεια ήταν, για σχεδόν έναν αιώνα, μια περιοχή «μεικτής κατοικίας» που, περικυκλωμένη από τα σημαντικότερα πανεπιστημιακά ιδρύματα της Αθήνας, χαρακτηριζόταν από έντονη φοιτητική παρουσία, άρα και διανοητικές/πνευματικές αλλά και πολιτικές/ιδεολογικές ζυμώσεις, αλλά και σημαντική καλλιτεχνική και νυχτερινή ζωή, φιλοξενώντας και τις αντίστοιχες χωρικές υποδομές: βιβλιοπωλεία, τυπογραφεία, καφέ, ταβέρνες, κ.λπ. Ταυτόχρονα, υπήρξε διαχρονικά μια περιοχή χαμηλών τιμών γης (και ενοικίων), σε σχέση ιδίως με το γειτονικό Κολωνάκι, παρότι βρίσκεται σχεδόν το ίδιο κοντά στα κέντρα πολιτικής και οικονομικής ισχύος, και παρότι απέκτησε, ιδίως με τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση, παρόμοια χωρικά/γεωμετρικά χαρακτηριστικά και λειτουργικά/περιβαλλοντικά προβλήματα. Οι συμβολικοί λόγοι, που προφανώς σχετίζονταν και με τα υλικά γνωρίσματα της περιοχής, τόσο από άποψη γεωγραφικής μορφολογίας όσο και λειτουργικής υποδομής, σχετίζονταν με τις «περιλήψεις» (*préhensions*) του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος και του συμβάντος της εξέγερσης του Πολυτεχνείου.

Το Πολυτεχνείο, τόσο εντός όσο και εκτός εισαγωγικών, δηλαδή τόσο με την έννοια του συμβάντος όσο και με αυτή του κτηριακού συγκροτήματος του ΕΜΠ, ήταν φυσικά κεντρικής σημασίας και στην υλική και στη συμβολική γεωγραφία της περιοχής. Αλλά όχι μόνο: επιβεβαιώνοντας την παρατήρηση των Deleuze και Guattari πως «η επανεδαφικοποίηση λαμβάνει χώρα πάντα επί του πλέον απεδαφικοποιημένου στοιχείου», ο ηγεμονικός σχηματισμός λόγου μετά τη δικτατορία αγκιστρώθηκε στην εξέγερση του Πολυτεχνείου για να την επικωδικώσει ως «αγώνα του λαού για τη δημοκρατία» και να συρράψει έτσι το ανταγωνιστικό χάσμα που αυτή φανέρωσε. Αυτό το ηγεμονικό εγχείρημα έγινε φανερό από την πρώτη κιόλας μεταπολιτευτική επέτειο και προκάλεσε αμέσως αντιδράσεις και ανταγωνιστικές τριβές, ενώ το «νόημα της επετείου» έγινε σύντομα ένα από τα κεντρικά επίδικα του πολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ, όχι τόσο της δεξιάς με την αριστερά, όσο των κοινοβουλευτικών δυνάμεων εν συνόλω με τις εξωκοινοβουλευτικές δυνάμεις της αριστεράς και των αναρχικών. Απ' την άλλη, η υλική σημασία του Πολυτεχνείου αναδείχθηκε, τόσο με τις χωρικές διαστάσεις του ηγεμονικού αγώνα για την κωδίκωση της επετείου (το αν θα γίνεται ή όχι πορεία, ποια διαδρομή θα ακολουθεί, πού θα καταλήγει, ποιοι θα συμμετέχουν και πώς, κ.λπ.), όσο και με την πρόσκαιρη μετατροπή του σε καταφύγιο για όσους διαδηλωτές συγκρούονταν κατά καιρούς με την αστυνομία στο κέντρο της Αθήνας.

Με αφορμή αυτούς τους τελευταίους, μπορούμε να αγγίξουμε άλλη μια έποψη του κυρίαρχου μεταπολιτευτικού λόγου που συνετέλεσε στην ανάδυση του συναρμολογήματος των Εξαρχείων. Η διάσταση αυτή συνίσταται στον λογοθετικό αποκλεισμό των μη-ενσωματώσιμων κατάλοιπων του αντιδικτατορικού κινήματος και της εξέγερσης του Πολυτεχνείου δια του «διμέτρου αγώνα» της δημοκρατίας κατά του «εξτρεμισμού» (που πήρε το ειδικό όνομα «αριστεροχουντισμός») και των «προβοκατόρων». Αυτό το λογοθετικό υποσύνολο αναπτύχθηκε την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο για να αναχαιτίσει τις πιο αγωνιστικές συνιστώσες του εργοστασιακού (και όχι μόνο) συνδικαλισμού που δεν ελέγχονταν ούτε από τα επίσημα αναγνωρισμένα/θεσμικά όργανά του ούτε από τα κόμματα, και οι οποίες εμφανίζονταν πολύ

επιθετικά στον χώρο της πόλης με αφορμή μαζικές απεργίες οι οποίες –όχι τυχαία- συνέπιπταν συχνά με πολύ φορτισμένες από την πρόσφατη πολιτική ιστορία επετείες.

Παρότι οι «εξτρεμιστές» και οι «προβοκάτορες» των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων σπανίως είχαν κάποια απροσδιόριστη, μυστηριώδη ταυτότητα, κατασκευάστηκαν εν τούτοις ως αφηρημένες, σκοτεινές και απειλητικές για τη δημοκρατική ομαλότητα φιγούρες στις οποίες ήρθαν να προσαρμοστούν, σταδιακά, οι «κουκουλοφόροι αναρχικοί» των Εξαρχείων. Οι τελευταίοι άρχισαν να διεκδικούν χώρο στην πόλη και τις στήλες του ημερήσιου τύπου με διάφορες διεθνιστικές αφορμές (την υπόθεση του υπό έκδοση Γερμανού δικηγόρου Ρολφ Πόλε, τις αμφισβητούμενες «αυτοκτονίες» των φυλακισμένων μελών της RAF) και τελικά εγκαθίδρυσαν την παρουσία τους στο «Πολυτεχνείο» 1977, ως μια χλευαστική δύναμη υπονόμευσης της κοινωνικής νόρμας που ανά πάσα στιγμή μπορεί να εκτραπεί στη φαινομενικά αναίτια βία. Αυτή η βέβηλη, σχεδόν σουρεαλιστική ταυτότητα που εξόργιζε εξίσου δεξιές και αριστερές υποκειμενικές θέσεις στο πολιτικό φάσμα (και συνέτεινε στη διαμόρφωση της απόφασης περί «γκέτο των Εξαρχείων») ήταν αποτέλεσμα των ιδιαίτερων εκφραστικών συνιστωσών του χωρικού συναρμολογήματος (ή ενός σημαντικού τμήματός του), οι οποίες ήταν απότοκο των ανταγωνιστικών πολιτισμικών (counter-cultural) περιλήψεών του, αντηχήσεων του γαλλικού Μάη του '68 και όλης της σχετικής κληρονομιάς του «πολιτισμικού αριστερισμού» που τον επηρέασε και επηρεάστηκε από αυτόν, σε μια προσπάθεια διερεύνησης, με ή χωρίς τη βοήθεια της μουσικής και των παραισθησιογόνων, εναλλακτικών τρόπων υποκειμενοποίησης και κοινωνικοποίησης, που έμοιαζαν να λένε, σε συνδυασμό με τις συγκρουσιακές/βολονταριστικές συνιστώσες, ότι ο κόσμος δεν επιδέχεται διόρθωση –άρα πολιτική ρύθμιση- παρά μόνο καταστροφή ή/και ριζική επανίδρυση από τα κάτω –ή από «μέσα μας».

Εδώ όμως πρέπει να επισημανθεί η μεικτή φύση του συναρμολογήματος των Εξαρχείων (όχι με την εξ' ορισμού έννοια της συμπερίληψης σε αυτό ετερογενών υλικών και εκφραστικών στοιχείων, «πράξεων και παθών», αλλά) από την άποψη της συνύπαρξης σε αυτό *δύο διαφορετικών* συναρμολογημάτων. Παρά τα πολλές φορές δυσδιάκριτα μεταξύ τους όρια, ιδίως σε ό,τι αφορά τις υλικές τους συνιστώσες, το πολιτικό/συγκρουσιακό και το πολιτισμικό/επιθυμητικό τμήμα λειτουργούσαν υπό διαφορετικά καθεστώτα σημείων, υπό διακριτά αφηρημένα διαγράμματα λειτουργίας:

- το πρώτο ενσωμάτωνε αντι-σημειωτικά χαρακτηριστικά πολεμικής μηχανής: ενεργητική απόθεση της προσωπότητας (κουκούλες, ανώνυμη παρουσία στις διαδηλώσεις), δηλαδή των άνωθι επιβαλλόμενων υποκειμενοποιήσεων και σημασιοδοτήσεων, και απρόβλεπτες και μη-συντεταγμένες εμφανίσεις στον δημόσιο χώρο ή εκμετάλλευση των πρόσφορων προς «λείανση» (και δύσκολα επιτηρούμενων λόγω των γεωμετρικών τους χαρακτηριστικών ή των θεσμικών τους κωδικώσεων) τμημάτων του, όπως των δρόμων και των στοών ή των πανεπιστημιακών κτηρίων με το άσυλό τους.
- το δεύτερο υλοποιούσε πρωτίστως χαρακτηριστικά του μετα-σημειωτικού, υποκειμενικού καθεστώτος: η άρνηση των άνωθι διαθέσιμων υποκειμενοποιήσεων εδώ δεν γινόταν με τη στρατευμένη απόρριψη *κάθε* ταυτότητας, αλλά με τη διεκδίκηση της ατομικής ελευθερίας επιλογής της ανάμεσα σε δυνητικά άπειρους ή και ασταθείς/προσωρινούς συνδυασμούς, αλλά σε κάθε περίπτωση ενάντια σε γραμμομοριακές

κατασκευές (και σημειωτικά συστήματα) όπως η «παράδοση», η οικογένεια, η θρησκεία κ.λπ..

- Παρά το ότι οι διαφορές τους μοιάζουν θεμελιώδεις, στην πράξη τα δύο συναρμολογήματα λειτουργούσαν (όπως όλα) υπό μεικτά καθεστώτα, ακόμα και ενσωματώνοντας το ένα στοιχεία του άλλου. Η κυριότερη όμως ομοιότητά τους ήταν μια ισχυρή προ-σημειωτική συνιστώσα εδαφικής προσκόλλησης: παρότι μπορεί να είχε εν μέρει φονξιοναλιστική αφετηρία, η κοινή χωρική τους αναφορά (τα Εξάρχεια) δεν ήταν ενδεχομενική, αλλά *ισχυρά ταυτοτική* σε αυτή την πρώτη περίοδο –και εδώ εντοπίζεται και η κύρια πηγή των μεταξύ τους σχέσεων και τομών.

Οι ανταγωνιστικές «πολιτισμικές» συνιστώσες του συναρμολογήματος, που πυκνώνονταν γύρω από καλλιτεχνικές μορφές όπως ο Π. Σιδηρόπουλος (και το συγκρότημα «Σπυριδούλα»), η ποιήτρια Κ. Γώγου και ο τραγουδοποιός και *performer* Ν. Άσιμος, ολοένα κι ενδυνάμωναν την παρουσία τους, παράλληλα όμως γνώριζε απροσδόκητη «άνθηση» και ένα, συγγενικό και οπωσδήποτε συνδεδεμένο με διάφορες πολιτικές συνιστώσες των Εξαρχείων, «αυτόνομο» κίνημα στα πανεπιστήμια (περισσότερο εξωκοινοβουλευτικό παρά αναρχικό, πάντως), με αφορμή τους φοιτητικούς αγώνες του τέλους της δεκαετίας του 1970. Όταν το ανερχόμενο αυτό κίνημα χτυπήθηκε βίαια από την επίσημη ΕΦΕΕ (που ελεγχόταν από την ΚΝΕ) στην επέτειο του «Πολυτεχνείου» 1979 και τελικά απεδαφικοποιήθηκε από την κατά τεκμήριο τρομοκρατική αστυνομική επιχείρηση της επόμενης εποχής, το υποπολιτισμικό συναρμολόγημα ήταν σχεδόν το μόνο που απέμεινε, επανεδαφικοποιούμενο στις πρώτες καταλήψεις στέγης του 1981, σχεδόν ταυτόχρονα με την (αδιανόητη λίγα χρόνια νωρίτερα) ανάληψη της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ. Η στάση της τελευταίας απέναντι σε αυτές τις καταλήψεις (ανεκτικότητα που έδωσε σύντομα τη θέση της στην καταστολή) έδειξε και τα όρια που δεν ήταν διατεθειμένη να υπερβεί σε σχέση με το ανταγωνιστικό κίνημα ευρύτερα, παρά τις ευοίωνες ενδείξεις των ειρηνικών πρώτων εποχών (οι οποίες όμως πρέπει μάλλον να αποδοθούν περισσότερο στη διάλυση που είχαν επιφέρει σε αυτό τα πρόσφατα τότε χτυπήματα, παρά στη συμφιλιοτική διάθεση του κράτους απέναντί τους).

Η ταραγμένη διετία 1984-1986 είναι οπωσδήποτε κεντρικής σημασίας για οποιαδήποτε απόπειρα ιστορικής προσέγγισης των Εξαρχείων, όχι μόνο λόγω της πυκνότητας των συμβάντων, αλλά και λόγω της ποικιλομορφίας των ζητημάτων που ανέδειξε, τα οποία διαμόρφωσαν και τα Εξάρχεια ως κοινωνικό χώρο, αλλά και τον δημόσιο λόγο γι' αυτά, για πολλά χρόνια –παραμένοντας μάλιστα, ανάλογα με την εκάστοτε συγκυρία, ενεργά ή λανθάνοντα μέχρι και σήμερα. Η ανάγνωση της διετίας αυτής ως ενός μεγάλου, αλυσωτού συμβάντος με τις περιλήψεις και τις μακροσκοπικές και μικροσκοπικές συνδέσεις του, μπορεί να συμπυκνώσει ευρύτερες υποθέσεις για τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς της περιόδου, αλλά και για τις εξουσιαστικές λογοθετικές και χωρικές πρακτικές που προσπάθησαν να αποτελέσουν μηχανισμούς απορρόφησης των κραδασμών των μεταβολών αυτών.

Η κυρίαρχη συνέπεια του μακρο-συμβάντος αυτού ήταν η παγίωση των Εξαρχείων ως παραδειγματικά προβληματικού χώρου, ως μιας «μαύρης τρύπας» στον ιστό της πόλης, ως ενός γκέτο ανομίας που λειτούργησε ως παράδειγμα προς αποφυγή συνολικά για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό στη συγκεκριμένη ιστορική του φάση. Η διαδικασία κινήθηκε

εκμεταλλεζόμενη αρχικά ένα από τα υποπολιτισμικά συναρμολογήματα της περιοχής, τους *punks*, που λόγω του ότι αποτελούσαν νέο και εισαγόμενο φαινόμενο με «προβληματικά» εκφραστικά χαρακτηριστικά, όπως η εικονογραφική αποτύπωση της παρακμής των βιομηχανικών κοινωνιών και της επισφάλειας της νεολαίας τους και η επιθετική αμφισβήτηση όλων των μορφών κοινωνικής αυθεντίας, προσφερόταν για να συμπυκνώσει ένα αναδυόμενο «κοινωνικό πρόβλημα» της εποχής, που σχηματικά συνίστατο στα ανεπιθύμητα υπο-προϊόντα μιας ευρύτερης διαδικασίας: της αυξανόμενης επιρροής του μετανεωτερικού διαγράμματος υποκειμενοποίησης ιδίως στον νεανικό πληθυσμό των αστικών κέντρων. Το τελευταίο πρακτικά συνέπιπτε με τη σταδιακή επικράτηση του μετα-σημειωτικού καθεστώτος σημείων, φορέας του οποίου όπως είδαμε υπήρξε και το συναρμολόγημα του πολιτισμικού αριστερισμού και οι εγχώριες συνιστώσες ή παραφυάδες του («μειονότητες» όπως των Εξαρχείων ή των νέων κοινωνικών κινημάτων), μόνο που υποκουλτούρες όπως οι *punks*, ή φαινόμενα όπως των «καμικάζι» ή των «ναρκομανών» αποτελούσαν οιονεί περιττωματικά υπόλοιπα της αποδεκτής υλοποίησης του διαγράμματος ως εξατομικευμένης επιλογής μη συμβατικών ή «νέων» στιλ ζωής συνδεόμενων με την κατανάλωση, και συνεπώς έπρεπε, αν όχι να εξαλειφθούν, πάντως να στιγματιστούν και να περιοριστούν. Αυτό το εγχείρημα, που στην ευρύτερη, θετική μορφή του, εκφράστηκε από κρατικούς μηχανισμούς όπως η Γ.Γ. Νέας Γενιάς, στην αρνητική του ενεργοποίησε λόγους και πρακτικές όπως οι Επιχειρήσεις Αρετή (των οποίων άλλωστε η Γ.Γ. αποτέλεσε σημαντικό λογοθετικό πόλο).

Το παράδοξο, αλλά ίσως και σχεδιασμένο, αποτέλεσμα της κατασταλτικής εκστρατείας δεν ήταν το ξερίζωμα του συναρμολογήματος των Εξαρχείων, αλλά η περαιτέρω εδαφικοποίηση και πολιτικοποίησή του, η οποία δημιούργησε έναν φαύλο κύκλο καταστολής και αντιβίας, ο οποίος κατέστησε τα Εξάρχεια ένα διαρκές «πεδίο μάχης» για τον δημόσιο λόγο, δηλαδή μια ζώνη δυνητικής και μονίμως επικείμενης έκτακτης ανάγκης. Αυτή η δεύτερη φάση συνέχισε να παρουσιάζεται ως αποτύπωση και αποτέλεσμα του κοινωνικού προβλήματος της νεολαίας (όπως έδειξαν και οι χωρικές και λογοθετικές πρακτικές εντοπισμού της «μάστιγας των ναρκωτικών» – δηλαδή απ' τη μια οι εκ μέρους της αστυνομίας προσπάθειες συγκέντρωσης και εντοπισμού των σχετικών παραβατικών δραστηριοτήτων στην περιοχή γύρω από την πλατεία Εξαρχείων και απ' την άλλη οι δημοσιογραφικές αφηγήσεις της παρακμής των πάλαι ποτέ αρχοντικών και νυν ερειπωμένων νεοκλασικών-τεκέδων), αλλά παράλληλα αποτέλεσε σιωπηρά και τη μετάθεση και υποκατάσταση μιας ταξικής σύγκρουσης η οποία κωδικοποιήθηκε στο Πρόγραμμα Σταθερότητας και που η κρατική στρατηγική πέτυχε, με τη χωροποίηση και τον εντοπισμό της στα Εξάρχεια, να μην ξεσπάσει ποτέ ως τέτοια. Το μερικώς πραγματοποιηθέν σχέδιο ανάπλασης της περιοχής ήταν το θετικό/παραγωγικό συμπλήρωμα της σχεδόν διετούς κατασταλτικής εκστρατείας που είχε προηγηθεί, αφού προέκυψε εξίσου ως συνέπεια της εκστρατείας πολύπλευρου στιγματισμού των Εξαρχείων και, ως τέτοιο, δεν ήταν παρά μια απόπειρα αναμόρφωσης του χωρικού υποβάθρου και του κοινωνικού περιεχομένου της γειτονιάς μέσω του αστικού εξευγενισμού, απολύτως συμβατή με τον μετα-νεωτερικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, σημαντικό εργαλείο για τον οποίο αποτελούσε άλλωστε και το νεοφιλελεύθερο οικονομικό πρόγραμμα που είχε ανακοινωθεί λίγους μήνες νωρίτερα.

Κατά μία έννοια λοιπόν, όλες οι επακόλουθες μεταβολές, υποχωρήσεις, ανασυντάξεις, διακυμάνσεις, διασπάσεις και επανεδαφικοποιήσεις, όλα όσα επακολούθησαν, όχι μόνο μέχρι το 2004 που σταμάτησε η προηγούμενη αφήγηση, αλλά και μέχρι σήμερα (τέλος του 2015) που γράφονται αυτές οι γραμμές, δεν είναι παρά η εξέλιξη μιας παρτίδας, ανοιχτής βέβαια και με μεταβαλλόμενους κανόνες και συσχετισμούς, αλλά της οποίας οι βασικοί παίκτες, τα διακυβεύματα και το γενικό πεδίο δυνάμεων είχαν λίγο πολύ τεθεί εκείνη την ταραγμένη διετία:

- οι επιθυμητικές/υποπολιτισμικές συνιστώσες πέρασαν διαδοχικές φάσεις διασπάσεων και βαθμιαίων απεδαφικοποιήσεων (απαγκιστρώσεων από τα Εξάρχεια) και χωρικά διάσπαρτων επανεδαφικοποιήσεων (του «δεύτερου κύματος» καταλήψεων αρχικά, των συναυλιακών και συναφών μουσικών χώρων αρκετά αργότερα) οι οποίες δικτυώνονται, σε όλες τους τις φάσεις, με τη βοήθεια εξελισσόμενων μέσων επικοινωνίας (αφίσες, φανζίν, διαδίκτυο)
- οι ανταγωνιστικές/συγκρουσιακές συνιστώσες μοιάζουν επίσης να μεταλλάσσονται, αν και με λιγότερο ευανάγνωστους τρόπους, και να περνούν φάσεις απεδαφικοποίησης (διασπάσεων, εσωτερικών συγκρούσεων, διάλυσης κάποιων υποσυναρμολογημάτων, επανεδαφικοποίησης ή γραμμομοριοποίησης κάποιων άλλων, κ.λπ.) που τις διαδέχονται αντίρροπες κινήσεις μερικών εσωστρεφών συσπειρώσεων που, ανά διαστήματα και με αφορμή κάποια κομβικά συμβάντα (όπως οι καταλήψεις του 1991, το Πολυτεχνείο 1995, η Γένοβα 2001, ο Δεκέμβρης 2008, οι πλατείες των αγανακτισμένων του 2011), εκδηλώνονται και απεδαφικοποιούνται –με την έννοια της διάδοσης, της απελευθέρωσης δυνητικότητων και της διασποράς- για να ανοίξουν νέους κύκλους εσωτερικών/εντατικών διαφοροποιήσεων και χωρικών/εκτατικών κατανομών
- το κράτος το οποίο, παρά τη σχετική οργανωτική και λειτουργική (συναρμολογηματική) αυτοτέλεια των πολύπλοκων και μεταβαλλόμενων μηχανισμών του που επιτελούσαν και επιτελούν συμπληρωματικούς ή και ανταγωνιστικούς μεταξύ τους ρόλους (πολλές φορές και ταυτόχρονα), έκανε όλο το επόμενο διάστημα, παρά τις πρόσκαιρες υποχωρήσεις και δισταγμούς, μια συνολική στροφή στη νεοφιλελεύθερη αυτο-οργάνωση και διαχείριση, με ορόσημα την «άτσαλη» απόπειρα της διακυβέρνησης Μητσοτάκη και την επιτυχή ομαλότερη περίοδο του «εκσυγχρονισμού» και αποκορύφωμα την καταναγκαστική «Μνημονιακή» φάση της τελευταίας πενταετίας
- η σταδιακή (επ)άνοδος της ακροδεξιάς, με την καθιέρωση αρχικά των «αγανακτισμένων πολιτών» ως οιονεί παρακρατικού μηχανισμού, και την οριστική εδαφικοποίησή τους σε πιο στέρες και ορατές οργανωτικές μορφές με ποιοτικό κατώφλι το «Μακεδονικό», το οποίο (μαζί με τις «ταυτότητες» λίγα χρόνια αργότερα) σήμανε και τη λογοθετική επανόρθωση και αυξανόμενη επιρροή εθνικιστικών και νεοσυντηρητικών σχημάτων που αποτέλεσαν το εκφραστικό οπλοστάσιο πολιτικών μορφωμάτων όπως ο ΛΑΟΣ, καθώς και το ιδεολογικό προκάλυμμα πιο ειδικών μορφών όπως η Χρυσή Αυγή
- σε ό,τι αφορά θέματα πιο ειδικά χωρικού ενδιαφέροντος, νεοφιλελεύθερες μορφές παραγωγής και διαχείρισης του χώρου όπως ο κατακερματισμός του σε θυλάκους, η επιβολή καταστάσεων έκτακτης ανάγκης και ο αστικός εξευγενισμός, πρακτικές που εφαρμόστηκαν όλες (αν και η τελευταία ημιτελώς και τελικά μάλλον ανεπιτυχώς) στα

Εξάρχεια κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, επανήλθαν με διάφορους τρόπους και με διαφορετικά αποτελέσματα τα επόμενα χρόνια στο αθηναϊκό κέντρο, συνοδευόμενες (ιδίως κατά την τελευταία περίοδο πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες) από έναν επιθετικό αστικο-κεντρικό λόγο που διαμόρφωσαν και υπηρέτησαν κυρίως τα έντυπα *free-press* και, αργότερα, οι διαδικτυακές τους παραφύαδες (η μετεξέλιξη δηλαδή του περιοδικού *life-style* τύπου, ο οποίος είχε παίξει κομβικό ρόλο, μαζί με την ιδιωτική τηλεόραση, κυρίως στην προηγούμενη περίοδο εμπέδωσης του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος υποκειμενοποίησης).

Πολλά από τα παραπάνω θέματα (και άλλα, που έμειναν πιο μοριακά και έτσι διαμορφώνουν πιο ανολοκλήρωτες προσεγγίσεις) έμειναν φυσιολογικά στο φόντο της κυρίως αφήγησης που προηγήθηκε, μια και αυτή, αφενός περιορίστηκε μέχρι το 2004, και αφετέρου συγκροτήθηκε μέσα στο αυστηρό μεθοδολογικό πλαίσιο της εκτύλιξης της μέσω του αρχείου του ημερήσιου τύπου –ο οποίος υπακούει αναγκαστικά σε συγκεκριμένους κανόνες χρονικότητας που δεν μπορούν να παρακολουθήσουν τις εντατικές διαδικασίες, ούτε τις συνήθως μακρές τους διάρκειες. Ελπίζω ωστόσο ότι ο συγκεκριμένος τρόπος ανάδειξης αυτών των διαδικασιών –ακόμη και τις φορές που ο σχολιασμός τους έμοιαζε σαν υπαινιγμός ή σαν αδρή ιχνογράφηση– είχε ένα αντισταθμιστικό κέρδος: την παράλληλη ανάδειξη των ειδικών, συγκεκριμένων, ενικών και γι' αυτό δύσκολα ταξινομήσιμων τρόπων συνάρθρωσης και αλληλοεξάρτησής τους με την εκάστοτε συγκυρία, και της ανοιχτής και ενδεχομενικής φύσης τους η οποία, παρά τη φαινόμενη εσωτερική λογική που μπορεί να τους αποδοθεί αναδρομικά (που οφείλεται στο ότι υλοποιούσαν συγκεκριμένες δυναμικότητες, πράγμα όμως ριζικά διαφορετικό από τον ντετερμινισμό), καθιστούσε τόσο αναγκαία την επιστράτευση εξουσιαστικών τροπικοτήτων –του καταναγκασμού φυσικά, αλλά και της αυθεντίας, της χειραγώγησης, της αποπλάνησης-, τόσο σε επίπεδο υλικό (που καταρχήν το υποθέτουμε, ασχέτως του βαθμού βεβαιότητας), όσο και σε επίπεδο λόγου –που βέβαια έχει πάντα υλικές συνέπειες ούτως ή άλλως και, ειδικά όταν καταγίνεται με τον χώρο, παρά την περιγραφική σπουδή του, καταλήγει πάντα σε κάποιο βαθμό κανονιστικός.

Ελπίζω ότι, με τη μέθοδο της πιστής παρακολούθησης των συμβαντικών ιχνών στους παράπλευρους και συμπληρωματικούς χώρους των «των Εξαρχείων» αποφάνσεων, και της απόπειρας σκιαγράφησης των γραμμών φυγής των ιχνών αυτών στον ιστορικό ορίζοντα του παρόντος, έκανα ό,τι μπορούσα για να αφήσω το πεδίο μελέτης, επαρκώς μεν προσδιορισμένο και οριοθετημένο, αλλά ταυτόχρονα αρκετά ανοιχτό για μελλοντικές επαναπροσεγγίσεις και επανεκτιμήσεις –ένα ρίζωμα με μυριάδες άκρες, για να το ξαναπιάσει κανείς από την αρχή.

Οπότε, καταλήγουμε εδώ, αλλά δεν κλείνουμε τίποτα.

Βιβλιογραφία

- Αγγελής, Β. Δαφέρμος, Ο. (επιμ.) (2003) *Όνειρο Ήταν: Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και το Πολυτεχνείο με το βλέμμα των πρωτεργατών*. Αθήνα: Γαβριηλίδης
- Αθανασάτου, Ι. (2010) «Πολυτεχνείο 1980: το βίαιο προανάκρουσμα του τέλους της δεξιάς διακυβέρνησης», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα
- Αλλαμανής, Γ. (2000), *Δίχως καβάτζα καμιά: Βίος και Πολιτεία του Νικόλα Ασιμου*. Αθήνα: «Νέα Σύνορα» – Α.Α. Λιβάνη
- Αλτουσέρ, Λ. (1977) «Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους», στο *Θέσεις (1964-1975)*. Αθήνα: Θεμέλιο
- Ανδριάκαινα, Ε. (2010) «Ναρκωτικά: Βιογραφικές επιλογές, αυτοπραγμάτωση και εξάρτηση», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 355-57.
- Ανδρουλιδάκης, Γ. (2008) «Σε φόντο κόκκινο και μαύρο», *Γαλέρα*, τεύχος 38, σσ. 56-57
- Αντιπληροφόρηση* (2003), *Μια Αρχαιακή-Ιστορική Καταγραφή ενός Μέρους του Επιθετικού Πολιτικού Λόγου της Μεταπολίτευσης*, Τόμος Ι, Τεύχη 1-11, 1975-1977, Αθήνα: Γραφές
- Αντιπληροφόρηση* (2003), *Μια Αρχαιακή-Ιστορική Καταγραφή ενός Μέρους του Επιθετικού Πολιτικού Λόγου της Μεταπολίτευσης*, Τόμος ΙΙ, τεύχη 12-20, 1977-1978, Αθήνα: Γραφές
- Αντωνοπούλου, Σ. (1991) *Ο Μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας και το Οικιστικό Φαινόμενο 1950-1980*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ανυπόγραφο (1984) «Η 'ενάρετη' 4η εξουσία», *Σχολιαστής*, τ. 20, 11/1984, σ. 36
- Ανυπόγραφο (1985) «Όσα θα θέλατε να γνωρίζετε για τα ΜΕΑ και δεν τολμούσατε να τα ρωτήσετε», *Σχολιαστής*, τ. 29, 8/1985, σ. 18
- Ανυπόγραφο (1986) «Δημοτικές εκλογές και κοινωνική πόλωση», *Θέσεις*, τ. 17, 10-12/1986
- Αραπίνης, Π. (2012), «Όταν η στάση δημιουργεί τέχνη ΙΙ», στο Αραπίνης, Π. (επιμ.) (2012), *Αντικουλτούρα: Η Ανάδυση ενός Νέου Κοινωνικού Υποκειμένου μετά το 1980*, Σπάρτη: Ιδιομορφή
- Άσιμος, Ν. (1981) *Αναζητώντας Κροκανθρώπους*. Αθήνα: «Ανέκδοτο»
- Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών (1983), *Νοέμβρης '73: Αυτοί οι Αγώνες Συνεχίζονται, Δεν Εξαγοράζονται, Δεν Δικαιώθηκαν: 10 Χρόνια Ντοκουμέντα*. Αθήνα: Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών
- Agamben, G. (2005a) *Homo Sacer: Κυρίαρχη Εξουσία και Γυμνή Ζωή*. Αθήνα: Scripta
- Agamben, G. (2005b), *State of Exception*, Chicago and London: University of Chicago Press
- Allen, J. (2003) *Lost Geographies of Power*. Oxford: Blackwell.
- Allen, J. (2011) “Powerful assemblages?”, *Area* 43(2)
- Anderson, B. (2008) “For space (2005): Doreen Massey” στο Hubbard, P., Kitchin, R. & Valentine, G. (Eds.), *Key Texts in Human Geography*, London: Sage
- Arendt, H. (2000) *Περί Βίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (2010) «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. XXXI – LXXI
- Βερναρδάκης, Χ., Μαυρής, Γ. (1988) «Πάλη των τάξεων και πολιτικά κόμματα 1985-1987. Η κρίση εκπροσώπησης σε εξέλιξη», *Θέσεις*, τ. 22, 01-03/1988

- Βερναρδάκης, Χ., Μαυρής, Γ. (1991) *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας
- Βότσος, Γ. (1983), *Σε Μαύρο Φόντο*. Αθήνα: Στοχαστής
- Badiou, A. (2002) *Ethics: An essay on the understanding of Evil*. London & New York: Verso
- Balasopoulos, A. (2010) "Anti-utopia and dystopia: Rethinking the generic field", http://radicaldesire.blogspot.gr/2010/06/blog-post_10.html (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Beaulieu, A (2011) "The status of animality in Deleuze's thought", *Journal for Critical Animal Studies*, Volume IX, Issue 1/2
- Beller, J. (2006) *The Cinematic Mode of Production: Attention Economy and the Society of the Spectacle*, Hanover & London: Dartmouth College Press
- Benevolo, L. (1997) *Η Πόλη στην Ευρώπη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Bey, H. (1991) *T.A.Z.: The Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*. New York: Autonomedia
- Bey, H. (1993) "Permanent TAZ's" στο http://dreamtimevillage.org/articles/permanent_taz.html. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Binkley, S. (2009) "The Work of Neoliberal Governmentality: Temporality and Ethical Substance in the Tale of Two Dads", *Foucault Studies*, No 6.
- Bonta, M., Protevi, J. (2004) *Deleuze and Geophilosophy: A Guide and Glossary*, Edinburgh: Edinburgh University Press
- Bookchin, M. (1995) *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism: An Unbridgeable Chasm*. Stirling: AK Press
- Botazzi, M. (2009) «Glimpses of an urbanism to come», http://researchonline.rca.ac.uk/765/2/Roberto_Bottazzi_Glimpses_of_an_Urbanism_to_Come.pdf (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Boyer, M.C. (1996) *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. Cambridge Ma. & London: MIT Press
- Brigstocke, J. (2014) *The Life of the City: Space, Humour, and the Experience of Truth in Fin-de-siècle Montmartre*. Farnham: Ashgate
- Bruns, G. (2007) «Becoming-Animal (some simple ways)», *New Literary History*, Volume 38, Number 4, Autumn 2007.
- Buchanan, I. (2008), «Power, Theory and Praxis», Buchanan, I., Thorburn, N. (eds.) *Deleuze and Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Burchill, L. (2011) "In between 'Spacing' and the 'Chôra' in Derrida: A pre-originary medium?", Oosterling, H. & Plonowska Ziarek, E. (Eds.), *Intermedialities, Philosophy, Art, Politics*, New York: Lexington Books
- Butler, J. (2009) *Η Ψυχική Ζωή της Εξουσίας*. Αθήνα: Πλέθρον
- Γαβριηλίδης, Ά. (2007) *Η συνέχιση του εμφυλίου με άλλα μέσα*. Αθήνα: ΚΨΜ
- Γιαννάκη, Ν. (2010) «Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς: Το κοινωνικό υποκείμενο 'νεολαία', ο ελεύθερος χρόνος και οι κρατικές πολιτικές», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*. Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 76-9.
- «Γίγας», Γ. (2012), «Η κατάληψη του Φωτεινείου», στο Αραπίνης, Π. (επιμ.) (2012), *Αντικουλτούρα: Η Ανάδυση ενός Νέου Κοινωνικού Υποκειμένου μετά το 1980*. Σπάρτη: Ιδιομορφή, σσ. 87-95

- Campbell, D. (2002) "Inside Echelon: The History, Structure, and Function of the Global Surveillance System Known as Echelon", στο Levin, T.Y., Frohne, U., Weibel, P. (eds.) *Ctrl [Space]: Rhetorics of Surveillance from Bentham to Big Brother*, Karlsruhe: ZKM, σσ. 158-69
- Cenzatti, M. (2008) "Heterotopias of Difference", Dehaene, M., De Cauter, L. (eds.), *Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society*, London: Routledge, σσ. 75-86
- Crouch, C. (2006) *Μεταδημοκρατία*. Αθήνα: Εκκρεμές
- Δαρβέρης, Τ. (2002) *Μια Ιστορία της Νύχτας 1967-74*. Αθήνα: Βιβλιοπέλαγος
- Δημαράς, Γ. (1981) *Εμπρός στον Έτσι που χάραξε ο Τέτοιος*. Αθήνα: Κάκτος
- Διαμαντούρος, Ν. (2000) *Πολιτισμικός Δυσισμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δοξιάδης, Κ. (1992) *Υποκειμενικότητα και Εξουσία: Για τη Θεωρία της Ιδεολογίας*. Αθήνα: Πλέθρον
- Δοξιάδης, Κ. (2008) *Ανάλυση Λόγου: Κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*. Αθήνα: Πλέθρον
- De Certeau, M. (1988) *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press
- De Freitas, E. (2013) "The Mathematical Event: Mapping the Axiomatic and the Problematic in School Mathematics", *Studies in Philosophy and Education*, 32 (1)
- Dehaene, M., De Cauter, L. (2008) "The Space of Play: Towards a General theory of Heterotopia", Dehaene, M., De Cauter, L. (eds.), *Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society*, London: Routledge, σσ. 87-102.
- DeLanda, M. (1997) *A Thousand Years of Non-Linear History*. New York: Zone Books
- DeLanda, M. (2002) *Intensive Science and Virtual Philosophy*, New York: Continuum
- DeLanda, M. (2006a) *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*. London and New York: Continuum
- DeLanda, M. (2006b) "Deleuzian Social Ontology and Assemblage Theory", στο Fuglsang, M., Sørensen, B. M., (eds.) *Deleuze and the Social*, Edinburgh: Edinburgh University Press
- Deleuze, G. (1988) *Foucault*. London & New York: Continuum
- Deleuze, G. (1990) *The Logic of Sense*, London & New York: Continuum
- Deleuze, G. (1997) «Desire and Pleasure», <http://www.artdes.monash.edu.au/globe/delfou.html> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Deleuze, G. (2002) "Postscript on Control Societies", στο Levin, T.Y., Frohne, U., Weibel, P. (eds.) *Ctrl [Space]: Rhetorics of Surveillance from Bentham to Big Brother*, Karlsruhe: ZKM, σσ. 316-321
- Deleuze, G. (2006) *Η Πτώση: Ο Λάμπνις και το Μπαρόκ*, Αθήνα: Πλέθρον
- Deleuze, G. (2007) *Two Regimes of Madness*, New York: Semiotext(e)
- Deleuze, G., Guattari, F. (1987), *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. London & New York: Continuum
- Deleuze, G., Guattari, F. (2004) *Τι Είναι Φιλοσοφία;* Αθήνα: Καλέντης
- Deleuze, G., Parnet, C. (1987) *Dialogues II*, London and New York: Continuum
- De Mare, H., Vos, A. (eds.) (1993), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands*. Assen: van Gorcum
- Εξαρχειώτες (2004), «Ένα χρονικό της αντίστασης στην ανάπλαση της πλατείας Εξαρχείων», *Αναρχικό Δελτίο*, νο 29, Μάρτης 2004, και στο http://squathost.com/a_deltio/gr/d29_exar.htm. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

- Ellin, N. (1999) *Postmodern Urbanism*. New York: Princeton Architectural Press
- Ellin, N. (2007) “Shelter from the Storm or Form Follows Fear and vice versa” στο Ellin, N. (ed.) *Architecture of Fear*. New York: Princeton Architectural Press
- Faulconbridge, J., Hall, S. (2009) “Organisational geographies of power: introduction to the special issue”, *Geoforum* 40 (5), σσ. 785-789.
- Foucault, M., Deleuze, G. (1972) “Intellectuals and Power: A conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze”, στο <https://goo.gl/pnVbza> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Foucault, M. (1977) “Preface to 'Anti-Oedipus'”, <http://goo.gl/mRIUCV> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Foucault, M. (1987) *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, Αθήνα: Εξάντας
- Foucault, M. (2002) *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, Αθήνα: Ψυχογιός
- Foucault, M. (2003) *Abnormal: Lectures at the Collège de France 1974-1975*. London & New York: Verso
- Foucault, M. (2004) *Sécurité, Territoire, Population: Cours au Collège de France, 1977-1978*, Paris: Seuil/Gallimard
- Foucault, M. (2008) “Of Other Spaces (1967)”, Dehaene, M., De Cauter, L. (eds.), *Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society*, London: Routledge
- Fowler, R. (1991), *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London & New York: Routledge
- Galtung, J., Ruge, M.H. (1965) “The Structure of Foreign News: The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers”, στο *Journal of Peace Research*, March 1965, vol. 2 no. 1, 64-90
- Giovanopoulos, C., Dalakoglou, D. (2011) «From Ruptures to Eruption: A Genealogy of the December 2008 Revolt in Greece», στο Vradis, A., Dalakoglou, D. (eds.) *Revolt and Crisis in Greece: Between a Present yet to Pass and a Future still to Come*. Oakland & Edinburgh: AK Press
- Glaeser, E. (1997) “Ghettos: The Changing Consequences of Ethnic Isolation”, στο https://www.bostonfed.org/economic/nerr/rr1997/spring/glsr97_2.htm (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Graham, S. (2010) *Cities Under Siege: The New Military Urbanism*, London: Verso
- Gregory, D., Johnston, R. Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (eds.) (2009) *The Dictionary of Human Geography, 5th Edition*. Oxford: Wiley-Blackwell
- Harcup, T., O'Neill, D. (2001) “What Is News? Galtung and Ruge revisited”, *Journalism Studies*, 2 (2)
- Hardt, M., Negri, A. (2000) *Empire*, Cambridge, MA. & London: Harvard University Press
- Hardy, S. (n.d.) “The Fall of the Berlin Wall”, <http://marxisttheory.org/part-6-fall-berlin-wall/>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Harvey, D. (1989) *The Urban Experience*, Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Harvey, D. (1990) *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell
- Hebdige, D. (1979) *Υποκουλτούρα: Το νόημα του στυλ*. Αθήνα: Γνώση
- Hobsbawm, E. (1999) *Η Εποχή των Άκρων: Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα: Θεμέλιο

- Holland, E. (1999) *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: An Introduction to Schizoanalysis*, London: Routledge
- Howarth, D., Stavrakakis, Y. (2000) "Introducing Discourse Theory and Analysis", στο Howarth, D., Norval, A.J., Stavrakakis, Y. (eds.) (2000) *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester: Manchester University Press
- Ισμαηλίδου Ε. (2010) «Ι. Κουμής – Σ. Κανελοπούλου: οι ξεχασμένοι νεκροί της αστυνομικής βίας», <http://goo.gl/XFPfow>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Καιροφύλλας, Γ. (2002) *Η Ωραία Νεάπολις και τα Παρεξηγημένα Εξάρχεια*, Αθήνα: Φιλипπότη
- Καλαμαράς, Π. (2013), *Πατησίων και Στουρνάρη γωνία*. Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα
- Κάλλας, Γ., Μαυρομάτη, Α. (1984), «Ένα, δύο, τρία... πολλά Εξάρχεια», *Σχολιαστής*, τ. 20, 11/1984, σ. 33-34
- Καλοδούκας, Α. (2010) «Η 'χαμένη δεκαετία του 1980' και η ιδεολογική αντιστροφή της πραγματικότητας», στο <http://goo.gl/dW58rz>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Κάρολ, Λ. (1991) *Μέσα απ' τον Καθρέφτη*, Αθήνα: Νεφέλη
- Καρύδης, Δ.Ν. (1991) *Ανάγνωση Πολεοδομίας: Η Κοινωνική Σημασία των Χωρικών Μορφών*. Αθήνα: Συμμετρία.
- Κατσάπης, Κ. (2013) *Το «Πρόβλημα Νεολαία»: Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974* Αθήνα: Εκδόσεις Απρόβλεπτες
- Κατσαρός, Μ. (1999) *Εγώ ο Προβοκάτορας, ο Τρομοκράτης: Η Γοητεία της Βίας*. Αθήνα: Μαύρη Λίστα
- Κολοβός, Γ. (2012) «Στρουθοκάμηλος, η μόνη πραγματική underground τραγουδίστρια: Η μουσική της 'υπόγειας σκηνής' 1985-2012», στο Αραπίνης, Π. (επιμ.) (2012), *Αντικουλτούρα: Η Ανάδυση ενός Νέου Κοινωνικού Υποκειμένου μετά το 1980*, Σπάρτη: Ιδιομορφή
- Κομνηνού, Μ. (1990) «Κρίση του Τύπου – Κρίση Εξουσίας: Οι Εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80: Εξελίξεις και Προοπτικές του Πολιτικού Συστήματος*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 289-306.
- Κομνηνού, Μ. (2001) *Από την Αγορά στο Θέαμα – Μελέτη για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας και του κινηματογράφου στην Ελλάδα, 1950-2000*, Αθήνα: Παπαζήση
- Κομπρεσέρ (2012) «Αθήνα 2004: Χτίζοντας την Αθήνα της κρίσης», στο <http://goo.gl/ps30m5>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Κονδύλης, Π. (1999) *Θεωρία του Πολέμου*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Κοροβέσης, Π. (1983) *Ανθρωποφύλακες*. Αθήνα: Κάλβος
- Κουκουλάς, Δ. (2015) *Οι Αριστεριστές: Ένα γλυκόπικρο χρονικό της μεταπολιτευτικής ουτοπίας μας*. Αθήνα: Εύμαρος
- Κουρής, Γ (2010) «Γιορτή του Πολυτεχνείου: Η εξέγερση ως σχολικός θεσμός», από το Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 79-81
- Κουστίνης, Π. (2010α) «Δημοτικές εκλογές: Οι 'λοιπές δημοκρατικές δυνάμεις' του 1982 και η ρήξη της Αριστεράς με το ΠΑΣΟΚ το 1986», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 114-17
- Κουστίνης, Π. (2010β) «Σκάνδαλο Κοσκωτά: Πολιτική διαφθορά και ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο των ΜΜΕ» στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 549-52

Κυμώνης, Στ. (2010) «Ροκ Σκηνή: Η διαμόρφωση αντισυστημικών πολιτισμικών και πολιτικών ταυτοτήτων», από το Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 520-22.

Κυρίτσης, Φ. (1994) «Λίγα λόγια για τους αναρχικούς της μεταπολίτευσης που δεν υπάρχουν πια», στο Χρηστάκης, Λ. (2008) *Τα Εξάρχεια δεν υπάρχουν στην ιστορία, στο χάρτη, στη ζωή*. Αθήνα: Τυφλόμυγα, σσ. 92-3 και στο <https://athens.indymedia.org/post/515172/> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Κυρίτσης, Φ. (2014) «Ποιος ήταν ο Μιχάλης Πρωτοψάλτης που γνώρισα», <https://athens.indymedia.org/post/1525338/> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2004) «Η αστυνομική Μεταπολίτευση: πώς έφτιαξα τα ΜΑΤ», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 1/8/2004, <http://www.iospress.gr/ios2004/ios20040801a.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2006) «Οι νόμοι που καταργήθηκαν στο πεζοδρόμιο: Οι νίκες των φοιτητών», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 2/7/2006, <http://www.iospress.gr/ios2006/ios20060702.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2007α) «Εξάρχεια 1984-2007: Η ιστορία ενός ψευδοκράτους», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 13/5/2007, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20070513.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2007β) «Ντοκουμέντα πληρωμένης δημοσιογραφίας: Μυστικά κονδύλια, φανερά άρθρα», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 3/6/2007, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20070603.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2007γ) «Επίδοξοι πραξικοπηματίες 1974-1983: Τα τανκς της Μεταπολίτευσης», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 22/7/2007, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20070722.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2007δ) «Νοέμβρης 1973 – Νοέμβρης 1974: «Οι 12 μήνες που δεν άλλαξαν τον κόσμο», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 18/11/2007, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20071118.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2009α) «Ποινικοποίηση των κοινωνικών αντιστάσεων: Ποιοι είναι οι κουκουλοφόροι», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 1/3/2009, <http://www.iospress.gr/ios2009/ios20090301.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2009β) «Το κοντινό μας 1995: 1, 2, 3, πολλά δεκαεξάχρονα», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 25/01/2009, και στο <http://www.iospress.gr/ios2009/ios20090125.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Κωστόπουλος, Τ., Τρίμης, Δ., Ψαρρά, Α., Ψαρρά, Α., Ψαρράς, Δ. (2009γ) «Τα μυστικά κονδύλια της Νέας Δημοκρατίας: Οι μαύρες σακούλες του 1992», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 13/12/2009, <http://www.iospress.gr/ios2009/ios20091213.htm> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Keen, F. (1999) «Πανκ», στο De Waresquiel, E. (επιμ.) *Ο Αιώνας των Ανατροπών: Το Λεξικό των Κινήματων Αμφισβήτησης στον 20ο Αιώνα*, Αθήνα: Οξύ, σ. 438-41.

Kinna, R. (2005), *Anarchism: A Beginner's Guide*, Oxford: Oneworld

Kostof, S. (1991), *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. London: Thames and Hudson

Kostof, S. (1992) *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*, London: Thames and Hudson.

Kozinchef, A. (2010) *The Mirror of Laughter*, New Jersey: Transaction

Krinsky, C. (2013) "Introduction: The Moral Panic Concept", στο <https://www.ashgate.com/pdf/SamplePages/Ashgate-Research-Companion-to-Moral-Panics-Intro.pdf> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

- Λαγός, Ε. (2010α), «Επιχείρηση Αρετή: Αστυνομική καταστολή και συντήρηση ενός μύθου», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 201-204
- Λαγός, Ε. (2010β) «Rock in Athens: Νεολαία και μαζικός πολιτισμός», από το Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 517-519.
- Lacan, J. (1994) «The Mirror-phase as Formative of the Function of the I», στο Žižek, S.(ed.) *Mapping Ideology*. London & New York: Verso
- Laclau, E. (1983) *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία*. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα
- Laclau, E., Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso
- Laclau, E. (1997) *Για την Επανάσταση της Εποχής μας: Κοινωνική Εξάρθρωση, Ηγεμονία και Ριζοσπαστική Δημοκρατία*. Αθήνα: Νήσος
- Latour, B. (1996) “On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications”, <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/P-67%20ACTOR-NETWORK.pdf>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Lefebvre, H. (1991), *The Production of Space*, Oxford: Blackwell
- Legg, S. (2011) “Assemblage/apparatus: using Deleuze and Foucault”, *Area* 43(2)
- Lemke, T. (2002) “Foucault, Governmentality and Critique”, *Rethinking Marxism*, Vol. 14, Nr. 3
- Lemke, T. (2014) “New materialisms: Foucault and the ‘government of things’”, *Theory, Culture & Society*, e-pub ahead of print και στο https://www.academia.edu/6635562/New_materialisms_Foucault_and_the_government_of_things (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Μακρυγιάννη, Β., Τσαρδάρου, Χ. (2010) *Αθήνα Ανοχύρωτη Πόλη: Χωρική ανάλυση της εξέγερσης του Δεκέμβρη 2008*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις για τους Χωρικούς Ανταγωνισμούς, http://urbananarchy.gr/athina_anoxiroti_polh.pdf (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Μαυρή, Γ. (1985) «ΜΕΑ: Απ' τον Τσιρώνη στον Κάιν», *Σχολιαστής*, τ. 29, 8/1985, σσ. 16-17
- Μαυρή, Γ. (2013) «Το φοιτητικό κίνημα στην πρώιμη μεταπολίτευση, 1974-1981», στο *Εκτός Γραμμής*, τ. 35, Νοέμβριος 2013, και στο <http://goo.gl/HiXXsm> (τελευταία πρόσβαση: 11/12/2015)
- Μαυρομάτη, Α. (1986) «Τα Εξάρχεια δεν είναι μόνα», *Σχολιαστής*, τ. 39, 6/1986
- Μίχος, Θ. (2015), «Πόσο διαφορετική θα ήταν άραγε η Αθήνα αν δεν είχαν υπάρξει ο Πήγασος και το ΑΝ;» στο <http://popaganda.gr/koutsoumpas-pegasus-an/>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Μπελαντής, Δ. (2004) *Αναζητώντας τον «Εσωτερικό Εχθρό»: Διαστάσεις της Αντιτρομοκρατικής Πολιτικής*. Αθήνα: Προσκήνιο
- Μπίρης, Κ. (1966) *Αι Αθήναι 1830-1966*. Αθήνα: Μέλισσα
- Μποζίνης, Ν. (2008) *Ροκ Παγκοσμιότητα και Ελληνική Τοπικότητα: Η κοινωνική ιστορία του ροκ στις χώρες της καταγωγής του και στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νεφέλη
- Μπόλαρη, Μ. (2010), «Η σύγκρουση του ΠΑΣΟΚ με τους εργαζόμενους (1985-87)», στο <http://goo.gl/a4SziR> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Mann, M. (2010) *Οι Πηγές της Κοινωνικής Εξουσίας: Μια Ιστορία της Εξουσίας από τις Αρχές ως το 1760 μ.Χ.* Αθήνα: Πόλις
- Massey, D. (2005) *For Space*, London: Sage

- Mauger, G. (1999), «Αριστερισμός», De Waresquiel, E. (επιμ.) (1999), *Ο Αιώνας των Ανατροπών: Το Λεξικό των Κινημάτων Αμφισβήτησης στον 20ο Αιώνα*, Αθήνα: Οξύ.
- Middleton, D., Brown, S.D. (2011) “Memory and Space in the work of Maurice Halbwachs”, Meusburger P., Heffernan M., Wunder E. (eds.) *Cultural Memories: The Geographical Point of View*, New York: Springer.
- Mullarkey, J. (n.d.), “Badiou and Deleuze”, http://www.academia.edu/212618/Badiou_and_Deleuze (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Müller, M. (2015) “Assemblages and Actor-networks: Rethinking Socio-material Power, Politics and Space”, *Geography Compass* 9/1 (2015)
- Νίτσε, Φ. (χ.χ.) *Η Γενεαλογία της Ηθικής*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτική Θεσσαλονίκης.
- Ντελέζ, Ζ., Γκουαταρί, Φ. (1977) *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια: ο Αντι-Οιδίπους*, Αθήνα: Ράππας
- Ντελέζ, Ζ. (1993) *Σπινόζα: Πρακτική Φιλοσοφία*, Αθήνα: Νήσος
- Negri, T. (2003) *Το Πλήθος και η Μητρόπολη*, Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα
- Παναγιωτάκης, Μ. (2013) «Πολιτική τοπολογία», <http://histologion-gr.blogspot.gr/2013/07/blog-post.html> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Παναγιωτόπουλος, Π., Τζήμος, Ν. (2010) «Μορατόριουμ: Η αντιδεξιά στήριξη της Αριστεράς στο ΠΑΣΟΚ 1981-1986», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 342-46.
- Πανταζόπουλος, Α. (2001) *Για το Λαό και το Έθνος: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα: Πόλις
- Παππάς, Γ. (2010) «Δολοφονία Μπακογιάννη: Σκανδαλολογία, κάθαρση και πολιτική απήχηση στο στόχαστρο της 17N», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 123-5.
- Πιτροπάκης, Γ. (2002) «Αφιέρωμα Εξάρχεια: Ζωντανές ιστορίες», *Έπιλον της Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας*, τ. 606, 17/11/2002
- Πολιτιστικός Χώρος Ηλιοτρόπιο (2004) «Όχι στην Ανάπλαση – Καταστροφή της πλατείας Εξαρχείων», στο http://squathost.com/hliotro/gr/k_platia.htm. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Πουλιαντζάς, Ν. (1991) *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο
- Πουλιαντζάς, Ν. (2006) *Η Πτώση των Δικτατοριών: Πορτογαλία – Ελλάδα – Ισπανία*. Αθήνα: Θεμέλιο
- Πρωτογάλης, Μ. (χ.χ.), <https://romvos.wordpress.com/octopus-press/> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Papanastassatos S., Kritharis T., Rougounas M. (χωρίς χρονολογία) «Psychedelic Greece», στο http://progressive.homestead.com/files/greek_psych_-_Crohinga_Well_Visits_Greece.txt. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Patton, P. (2000) *Deleuze and the Political*. London & New York: Routledge
- Ρέππας, Χ. (2014) «Για τη μεταρρύθμιση του 1997», στο <https://goo.gl/jhufAA> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015).
- Ρόμβος, Τ. (2009) *Τρία Φεγγάρια στην Πλατεία*. Αθήνα: Βιβλιοπέλαγος
- Rambaud, P. (1999) «Παραισθησιγόνα», στο De Waresquiel, E. (επιμ.) (1999), *Ο Αιώνας των Ανατροπών: Το Λεξικό των Κινημάτων Αμφισβήτησης στον 20ο Αιώνα*, Αθήνα: Οξύ, σσ. 444-45.
- Read, J. (2003) “A Universal History of Contingency: Deleuze and Guattari on the History of Capitalism”, *Borderlands e-journal* 2(3), στο

http://www.borderlands.net.au/vol2no3_2003/read_contingency.htm (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Read, J. (2009) "A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity", *Foucault Studies*, No 6

Reynolds, S. (2005) *Rip It Up and Start Again: Postpunk 1978-1984*. London: Faber & Faber

Riout, D. (2003), «Ο Άλαν Κάπρου και η επινόηση του χάπενινγκ», στο De Waresquiel, E. (επιμ.) (1999), *Ο Αιώνας των Ανατροπών: Το Λεξικό των Κινημάτων Αμφισβήτησης στον 20ο Αιώνα*, Αθήνα: Οξύ

Robinson, A. (2015) "On Badiou versus Deleuze", στο <https://ceasefiremagazine.co.uk/alain-badiou-badiou-deleuze/> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Russell, N. (2006) "Collective Memory before and after Halbwachs", *The French Review*, Vol. 79, No. 4, σσ. 792-804

Σακελλαρόπουλος, Σ., Σωτήρης, Π. (2004) *Αναδιάρθρωση και Εκσυγχρονισμός: Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90*. Αθήνα: Παπαζήσης

Σακελλαρόπουλος, Χ.Π. (2003), *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική και Πολιτική της Αστικής Ανοικοδόμησης: Αθήνα 1945-1960*. Αθήνα: ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών/Εκδόσεις Παπαζήση

Σαρηγιάννης, Γ. (2000) *Αθήνα 1830 – 2000: Εξέλιξη, Πολεοδομία, Μεταφορές*. Αθήνα: Συμμετρία

Σεβαστάκης, Ν. (2004) *Κοινότοπη Χώρα: Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Σαββάλας

Σειμανίδη-Βέλλιου, Α. (επιμ.) (2004) *Τα Έργα της Νίκης/The Victory Projects*, Αθήνα: Αργώ Ελλάς Επικοινωνίες

Σνάιντερ, Μ. (1982) *Νεύρωση και Πάλη των Τάξεων*. Αθήνα: Ράππα.

Σούζας, Ν. (2012), «Τι είναι τα fanzines; Από την απρόσκοπτη προσωπική έκφραση στη συγκρότηση νέων μορφών κοινωνικότητας», στο Αραπίνης, Π. (επιμ.) (2012), *Αντικουλτούρα: Η Ανάδυση ενός Νέου Κοινωνικού Υποκειμένου μετά το 1980*, Σπάρτη: Ιδιομορφή, σσ. 59-71

Σούζας, Ν. (2015) «Μη Μιλάς για Θάνατο, Μωρό μου»: *Πολιτική και Κουλτούρα στο Ανταγωνιστικό Κίνημα στην Ελλάδα (1974-1198)*. Θεσσαλονίκη: Ναυτίλος

Σουλιώτης, Ν. (2001) «Ο αστικός χώρος ως συμβολικό αγαθό: Τα μπαρ των Εξαρχείων και του Κολωνακίου», *Δοκιμές*, τεύχος 9-10, σσ. 211-38

Σουλιώτης, Ν. (2010α) «Μπαράκια: Διάχυση της διασκέδασης και αναδιοργάνωση της νεανικής κοινωνικότητας», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 346-47

Σουλιώτης, Ν. (2010β), «Προάστια: Αναζήτηση της ομοιογένειας, απομάκρυνση της οικογένειας, κριτική της αστυφιλίας», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 483-85

Σπουρδαλάκης, Μ. (1988) *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*. Αθήνα: Εξάντας

Σταυρίδης, Σ. (2010), *Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Σταυρίδης, Σ. (2006), «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες», περ. *Ουτοπία*, τ. 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2006

Συλλογικό (2011) *Η Εξέγερση, Πολυτεχνείο 1995: Συλλογή Ντοκουμέντων*, Αθήνα: Αρχείο Κοινωνικών Αγώνων

Σωτήρης, Π. (2004) «Ο Αλαίν Μπαντιού και το ερώτημα της ηθικής πέραν του Κακού», *Θέσεις*, τ. 88

- Sennett, R. (1994), *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*, London and New York: WW Norton
- Shaviro, S. (2007a) “Deleuze’s Encounter With Whitehead”, στο <http://www.shaviro.com/Othertexts/DeleuzeWhitehead.pdf>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Shaviro, S. (2007b) “God, or the Body without Organs”, στο <http://www.shaviro.com/Othertexts/God.pdf>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Smith, D. (2003) “Mathematics and the Theory of Multiplicities: Badiou and Deleuze Revisited”, *Southern Journal of Philosophy* 41 (2003): 411-449
- Smith, D., Protevi, J. (2012) *Gilles Deleuze*, Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/deleuze/>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Stavrakakis, Y. (1999) *Lacan and the Political*. London & New York: Routledge
- Sun Tzu (2002) *The Art of War*. London: Penguin
- Τ./Β. (2002) *Πολοδομία και Δημόσια Τάξη: Αθήνα Οχρωμένη Πόλη*. Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21ου Αιώνα.
- Τουρκοβασίλης, Γ. (1984) *Τα Ροκ Ημερολόγια: Ελληνική νεολαία και Ροκ εν Ρολ*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Τσαγκαράτος, Σ. (2001) *Πολοδομικά Τετράδια*. Αθήνα: Νεφέλη
- Τσαγκαρουσιάνου, Ρ. (1994) «Πολιτική κουλτούρα και μαζική επικοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Ο αθηναϊκός Τύπος και οι πολιτικές μειονότητες», στο Δεμερτζής, Ν. (επιμ.) *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 329-49
- Τσέκερης, Φ. (2008) *Εδώ Πολυτεχνείο στα Χρόνια της Κατοχής: Από τους Αγώνες με τη Σπουδάζουσα*. Αθήνα: Εντός
- ΥΡΕ (Νεολαία ενάντια στο ρατσισμό στην Ευρώπη) (1999), *Ημερολόγιο του ρατσισμού στην Ελλάδα. Από τον Γενάρη του 1991 ως τον Απρίλη του 1999*, Αθήνα
- Vergely, B. (2010) «Παραβατικότητα», στο de Waresquiel (επιμ.) *Ο Αιώνας των Ανατροπών: Το Λεξικό των Κινημάτων Αμφισβήτησης στον 20ο Αιώνα*. Αθήνα: Οξύ, σ. 444-46
- Weber, M. (2001) *Οι Τύποι της Εξουσίας*. Αθήνα: Κένταυρος
- Weiss, J (2009), *Συντηρητισμός και Ριζοσπαστική Δεξιά. Παραδοσιακρατία, Αντίδραση και Αντεπανástαση στην Ευρώπη 1770-1945*. Αθήνα: Θύραθεν
- Woods, A. (2009) «The Fall of the Berlin Wall», στο <http://www.marxist.com/fall-berlin-wall-20-years-later.htm>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)
- Φουκώ, Μ. (1982) *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 1: Η Δίψα της Γνώσης*. Αθήνα: Ράππα
- Φουκώ, Μ. (1986) *Οι Λέξεις και τα Πράγματα: Μια Αρχαιολογία των Επιστημών του Ανθρώπου*. Αθήνα: Γνώση.
- Φουκώ, Μ. (1988) *Τι Είναι Διαφωτισμός;* Αθήνα: Έρασμος
- Φουκώ, Μ. (1989α) *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*. Αθήνα: Ράππα
- Φουκώ, Μ. (1989β) *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 2: Η Χρήση των Απολαύσεων*. Αθήνα: Ράππα
- Φουκώ, Μ. (1991) *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*. Αθήνα: Ύψιλον
- Χορκχάιμερ, Μ., Αντόρνο, Τ. (1986), *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Αθήνα: Ύψιλον
- Χρηστάκης, Λ. (2008) *Τα Εξάρχεια δεν υπάρχουν στην ιστορία, στο χάρτη, στη ζωή*. Αθήνα: Τυφλόμυγα

Χουμεριανός, Μ. (2010), «Χούλιγκαν: Οργάνωση βίαιων κοινωνικών ταυτοτήτων και πρακτικών», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*. Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 657-60

Ψαρά, Μ. (2010) «Γσερνομπίλ: Η Ελλάδα των 'ρεμ' και των 'μπεκερέλ', του διατροφικού πανικού και της οικολογικής αγωνίας» στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*. Αθήνα: Το Πέρασμα

Ψαρράς, Δ. (2012) *Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής: Ντοκουμέντα από την Ιστορία και τη Δράση μιας Ναζιστικής Ομάδας*. Αθήνα: Πόλις

Žižek, S. (2001) “What can Lenin tell us about Freedom today?”, <http://www.lacan.com/freedom.htm>. (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Žižek, S. (2002a) “Are we in a War? Do we have an Enemy?”, *London Review of Books*, 24 (10), <http://www.lrb.co.uk/v24/n10/slavoj-zizek/are-we-in-a-war-do-we-have-an-enemy> (τελευταία πρόσβαση 11/12/2015)

Žižek, S. (2002b) *Μίλησε Κανείς για Ολοκληρωτισμό; Πέντε Παρεμβάσεις σχετικά με την Κατάχρηση μιας Ιδέας*. Αθήνα: Scripta

Žižek, S. (2003) *Organs Without Bodies: Deleuze and Consequences*. Oxford: Routledge.

Žižek, S. (2010) *Βία: Έξι λοζοί στοχασμοί*. Αθήνα: Scripta.

Παράρτημα: Τα δημοσιεύματα που εξετάστηκαν

Ο παρακάτω πίνακας αποτέλεσε πίνακα εργασίας κατά τη διάρκεια της διατριβής, για την καλύτερη ταξινόμηση και αναζήτηση των δημοσιευμάτων που λήφθηκαν υπόψη για τη συγγραφή της (αναγνώστηκαν όλα, αλλά δεν αναλύθηκε παρά ένα μέρος τους). Αριστερά στοιχίζονται τα δημοσιεύματα αυτά, με μια χαλαρή κωδικοποίηση (π.χ. με έντονα στοιχεία είναι οι κύριοι τίτλοι) και δεξιά στοιχίζονται με μεγαλύτερη ακρίβεια στον χρονικό άξονα κάποια σημαντικά συμβάντα, όπως εντοπίσιμες πολιτικές εξελίξεις, τρομοκρατικές ενέργειες κ.λπ. ώστε να τεκμηριωθούν ή να απορριφθούν υποθέσεις για τυχόν αντιστοιχίες με τις αναπαραχθείσες στον τύπο εξελίξεις στον χώρο των Εξαρχείων. Ο πίνακας παρατίθεται χωρίς ειδικά συμπεράσματα, καθώς αφενός όσα από αυτά κρίθηκαν καλύτερα τεκμηριωμένα ή πιο ενδιαφέροντα ενσωματώθηκαν στη διατριβή, και αφετέρου ο ίδιος θα μπορούσε να θεωρηθεί και ένα έργο-εν-εξελίξει και να τύχει περαιτέρω επεξεργασίας.

07/74	<p>24: ΩΡΚΙΣΘΗ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ Ο κ. ΚΩΝ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ-Σήμερα το πρωί, ώρα 4.15 (>5) Και ο "Γέρος" παρών στο χθεσινό πανηγύρι -Οι Αθηναίοι γιορτάζουν για την αλλαγή (4)</p> <p>25: ΜΕΤΡΑ ΙΣΟΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΕΥΣΕΩΣ -Απολύονται από σήμερα όλοι οι πολιτικοί κρατούμενοι</p>	Μεταπολίτευση:24	07/74
08/74		Απόσυρση Ελλάδας από στρ. σκέλος ΝΑΤΟ:14	08/74
TA NEA			
09/74	<p>1:ΑΠΕΦΑΣΙΣΘΗ Η ΔΙΩΞΗ των πρωτεργατών της 21^{ης} / Κατηγορία: Εσχάτη προδοσία Το ΕΙΡΤ απολογείται –για το φιλμ του Πολυτεχνείου –για την κάλυψη στη Θεσ/νίκη</p> <p>3:ΤΕΡΑΣΤΙΕΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΕΙΣ -6 αρχηγικοί λόγοι το Σαβ/κο Οι δύο Ολλανδοί μιλούν για την ταινία του Πολυτεχνείου (12)</p> <p>8:ΑΝΤΙΜΟΝΑΡΧΙΚΗ Η ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ –Όλοι πήραν θέση εκτός της ΝΔ</p>	<p>Ίδρυση-Διακήρυξη ΠΑΣΟΚ:3</p> <p>Επανεμφάνιση ΕΚ:20 Νομιμοποίηση ΚΚΕ:23 Ίδρυση ΝΔ:28</p>	09/74
10/74	<p>12:Μετά τις εκλογές όλες οι αποφάσεις για τις διώξεις –ΤΩΝ ΒΑΣΑΝΙΣΤΩΝ –ΤΩΝ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑΤΙΩΝ –ΤΩΝ ΥΠΕΥΘΥΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ</p> <p>14:Το Πολυτεχνείο θα τιμηθεί μετά τις εκλογές (7)</p> <p>15: Μετά τις 17 οι εκδηλώσεις για την επέτειο (7)</p> <p>18:ΓΙΑΤΙ: Η χθεσινή λαϊκή ετυμηγορία –και η λαϊκή ερμηνεία της Αυτοί που άνοιξαν το δρόμο προς τις κάλπες (5)</p>	<p>Αντι-ιμπεριαλιστική διαδήλωση:1</p>	10/74
11/74	<p>19:Από την Παρασκευή ΣΕΙΡΑ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ (7)</p> <p>20:ΛΑΪΚΟ ΠΡΟΣΚΗΝΥΜΑ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (7)</p> <p>21:Οι στόχοι των εκδηλώσεων Πολυτεχνείου (7)</p> <p>22:Τρεις μεγάλες εκδηλώσεις για το Πολυτεχνείο (1>10)</p> <p>23:Η Αθήνα τιμά τους νεκρούς του Πολυτεχνείου / Λαϊκή πορεία αύριο προς το ΕΑΤ/ΕΣΑ (1>9)</p>	<p>Βουλ. Εκλογές>νίκη ΝΔ:17</p> <p>1η επέτειος Πολ. -Αναβολή εορτασμών-Αντιδράσεις</p>	11/74
12/74	<p>23:Συλλήψεις φοιτητών –Κινήσεις υπόπτων Και τυφλοί είδαν την ελευθερία στο Πολυτεχνείο (7)</p> <p>25:Η ΠΙΟ ΜΕΓΑΛΗ ΔΙΑΔΗΛΩΣΗ ΠΟΥ ΕΓΙΝΕ / Τιμή στη μνήμη αυτών που καταξίωσαν την ύπαρξη ενός ολόκληρου Λαού ΗΤΑΝ ΜΙΑ ΠΟΡΕΙΑ ΣΥΓΚΛΟΝΙΣΤΙΚΗ –Πειθαρχημένη–Πολιτισμένη–Αντιμοναρχική >ΕΝΑΣ ΛΑΟΣ ΤΙΜΑ ΑΥΤΟΥΣ ΠΟΥ ΚΕΡΔΙΣΑΝ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ (12-13)</p>	<p>Δημοψήφισμα: κατάργηση της Βασιλείας:8</p>	12/74
01/75	<p>9/12: ΕΠΙΤΕΛΟΥΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ -Με 70% -Αθήνα: ποσοστό 86,5% Η Αθήνα γορτάζει τη νίκη >7: Η Αθήνα γιορτάζει</p>	<p>α' σύνοδος ΚΕ ΠΑΣΟΚ:19</p>	01/75
02/75			02/75
03/75			03/75
04/75	<p>22:ΝΑ ΒΡΕΘΟΥΝ ΟΙ ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΤΩΝ ΑΙΜΑΤΗΡΩΝ ΤΑΡΑΧΩΝ -Κυβέρνηση και κόμματα: Έργο προβοκατόρων >10 >Να βρεθούν οι υπεύθυνοι / Καταγγέλλουν τα έκτροπα /Συζήτηση στη Βουλή</p> <p>23:ΝΑ ΔΙΩΧΘΟΥΝ ΟΛΟΙ ΟΙ ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ - Περιορίζονται οι συγκεντρώσεις και –ίσως- και οι απεργίες >10 Ανεξήγητη η αδράνεια της Αστυνομίας τη στιγμή της επιθέσεως στην πρεσβεία (10)</p> <p>24:ΕΠΙΚΡΙΝΕΤΑΙ ΕΝΤΟΝΑ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ -Από την αντιπολίτευση >10</p> <p>25:Με διαταγή του κ. Γκίκα έδρασε η αστυνομία (1)</p>	<p>Πορεία προς Αμερ. Πρεσβεία-επεισόδια:21</p> <p>Απόπειρα εμπρησμού Αμερ. Βάσης Ελευσίνας/ΕΛΑ:29</p>	04/75
05/75			05/75

06/75	<p>21: ΣΤΟ ΕΔΩΛΙΟ ΚΥΝΙΚΟΙ ΟΙ 21 ΣΥΝΟΜΩΤΕΣ Γ. Κάτρης: Ιστορικός συμβιβασμός ΧΟΥΝΤΑΣ και κατεστημένου (4)</p> <p>23: Πορεία αγωνιστική 5.000 φοιτητών -εναντίον της κρατικοποίησης (1)>5</p> <p>24: ΕΥΡΥ ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΝΕΑ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ-ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΗ ΠΡΟΒΟΚΑΤΣΙΑ ΠΡΑΚΤΟΡΩΝ ΚΑΙ ΧΟΥΝΤΙΚΩΝ > Μεγάλοι οι κίνδυνοι των λαϊκών ελευθεριών (2)</p>	06/75	<p>Διάσπαση ΠΑΣΟΚ>26</p>
07/75	<p>ΟΔΟΦΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (8-9)</p> <p>25: ΟΠΛΑ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ ΠΑΡΑ ΤΙΣ ΔΙΑΤΑΓΕΣ Γνωστός ναζιστής ήρωας των ταραχών αποκαλύπτει την προβοκάτσια (1)</p> <p>Μεγάλοι οι κίνδυνοι των λαϊκών ελευθεριών (2)</p>	07/75	
08/75	<p>26: ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ ΑΝΑΚΡΙΣΕΙΣ "Έχουμε 16.000 σπαδούς" (2)</p> <p>28: Τα "όπλα" των προβοκατόρων στα χέρια των φοιτητών / "Επιπόλαιος... αναρχικός" ο άνθρωπος με το καρώ πουκάμισο (2)</p> <p>29: Συγκalύπτονται οι ταραχοποιοί (2)</p> <p>Κανένα φως στη δίκη των "24" -απεχώρησαν οι συνήγοροι (3)</p> <p>30: ΕΝΕΔΡΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ 10 -στο Πολυτεχνείο (2)</p>	08/75	<p>Καταδίκη πρωταίτιων πραξικοπήματος:23</p>
09/75	<p>ΜΑΚΡΥΜΑΛΛΗΔΕΣ-ΚΟΝΤΟΜΑΛΛΗΔΕΣ (6)</p> <p>31:Καταδίκες 20 φασιστών και άλλων (1) > Καταδικάστηκαν 20 -αθώοι 2 (3)</p>	09/75	<p>Β:Ελληνική παρωδία της Νυρεμβέργης</p>
10/75	<p>1/11:«Θα σκοτώσουμε 10 χιλ. φοιτητές» ...για την ησυχία του λαού (2)</p> <p>>Ομαδικό τάφοι νεκρών της σφαγής (6)</p> <p>3:ΚΤΥΠΙΑΤΕ μπορούμε να σκοτώνουμε –έλεγε ο Ντερπλής και πυροβολούσε / «ΜΕ ΕΘΑΨΑΝ ως το λαιμό!» (11)</p> <p>3:Γ.Κάτρης:Ποιος αόρατος έχει δώσει εγγυήσεις στους ενόχους (4)</p> <p>4:Ο Ντερπλής μοίραζε όπλα και διέταξε: Σκοτώστε! / Και μαρτύριο της σταγόνας (11)</p> <p>5:«Ένα παιδάκι 9 χρονώ σκοτώθηκε στην αγκαλιά μου» (12)</p>	10/75	<p>Β:Ο ιδεολογικός στόχος στις δίκες της Χούντας</p> <p>Β:Τα στεγανά του Στρατού</p> <p>Β:Ο Φράνκο προκαλεί δάκρυα υποκρισίας</p>
11/75	<p>6:Αφρούς βγάζει ο αρχιβασιανστής / Εντολή στρατού προς αεροπορία: Βομβαρδίστε το Πολυτεχνείο! Βασανιστές: Απειλούν τους πάντες (2)</p> <p>7:Πυροβολείο δολοφόνων η τάρτασα του ΟΤΕ / Του χάραζαν την κοιλιά με ξιφολόγη (11)</p> <p>7:Σπ. Καρατζαφέρης:Η Χούντα στηρίζει τη Δεξιά (4)</p> <p>8:Βασάνιζε λέγοντας ανέκδοτα (3)</p> <p>10: Μαχαίρωμα αριστερού σπουδαστού στα Εξάρχεια (3) *</p>	11/75	<p>Δίκες "βασανιστών"-υπ. Πολυτεχνείου</p> <p>Προκήρυξη ΕΛΑ:11</p> <p>2η επέτειος Πολυτεχνείου</p>
12/75	<p>11:Κ. Νικολάου:Πόσο μεγάλη είναι η χουντική διάβρωση του κρατικού μηχανισμού (4)</p> <p>12:Εμείς κάψαμε το Πι-Εξ (1)</p> <p>13:Ανασκολόπιζαν και έδερναν αλύπητα και με 'επιστήμη'–Η Ασφάλεια ξεπέρασε την ΕΣΑ σε σκανδαλώδη φαντασία</p> <p>>Τους έλειωναν δεμένους επάνω σε πάγκο (7)</p> <p>Λαϊκό προσκύνημα αύριο στο Πολυτεχνείο (3)</p>	12/75	<p>Δολοφονία Γουεζ, Ψυχικό/17Ν:23</p>
01/76	<p>14:Τέρμα στα έκτακτα μέτρα του Εμφυλίου (3)</p> <p>Διστραμμένοι, βιαστές και σάτυροι στο άντρο της Ασφάλειας (7)</p> <p>15:Ξαναζει το τριήμερο ελευθερίας (3)</p> <p>Αξιωματικός εκτελεί φοιτήτρια εξ επαφής (6)</p> <p>>Βιασμοί με ρόπαλα –Ξεπέρασαν και τον Χίτλερ οι σκυλάνθρωποι της Ασφάλειας (9)</p>	01/76	<p>Διαγραφή "τροτσκιστών" από ΠΑΣΟΚ</p>
02/76	<p>17:Ημέρα δόξας –Έκτακτα μέτρα κατά των προβοκατόρων</p> <p>18:Πανστρατιά -1.000.000 λαού στην πιο εντυπωσιακή και πειθαρχημένη πολιτική εκδήλωση >Ο Νοέμβρης ενώνει τους Έλληνες (2-3)</p> <p>19:Απειλές και μετά τη Μεταπολίτευση –Ασφάλεια: Για σας κομμούνια δεν άλλαξε τίποτε...(11)</p> <p>24:Τοποτηρητές της Χούντας στα Σώματα Ασφαλείας καταγγέλλει ο Ανδρέας (1)</p>	02/76	
03/76	<p>24:Χούντα και Αμερική (9)</p> <p>26:Ποιοι είναι οι Αμερικανοί πράκτορες στην Ελλάδα (1)</p> <p>24/12:Δολοφονήθηκε ο αρχηγός της CIA στην Ελλάδα –στο Ψυχικό χθες στις 10 το βράδυ</p> <p>>Κυβέρνηση και Αντιπολίτευση καταδικάζουν τη δολοφονία / Για προβοκάτσια μιλούν ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ εσωτ. (16)</p>	03/76	<p>Β:Νομοθετικοί φραγμοί στην απεργία</p> <p>Β:Ο αντεργατικός νόμος (330/76)</p>
04/76	<p>28/4:ΠΡΩΤΟΜΑΓΙΑ ΜΕ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ–Στο Δημαρχείο παρά την απαγόρευση</p> <p>30:Στο Πεδίο του Άρεως τελικά η συγκέντρωση –Η κινδυνολογία της κυβερνήσεως απέδωσε... (1)</p> <p>>Γ. Βότσης:Γιατί θέλουν πανηγύρι την Πρωτομαγιά (4)</p>	04/76	<p>Θάνατος Σίδηρη (αφισοκολλητή ΚΟ Μαχητή):30</p>
05/76	<p>3/5:ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ–(...) –Νέα υπόθεση Λαμπράκη</p> <p>Θυσία στην Πρωτομαγιά (1>16)</p> <p>4:ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΜΕ ΑΠΟΔΟΚΙΜΑΣΙΕΣ</p>	05/76	<p>Θάνατος Αλ. Παναγούλη:1</p> <p>Πορεία ΚΟ Μαχητή (Πολ.-Βουλή):4</p> <p>Κηδεμία Παναγούλη:5</p>

6	5:Οι αύρες υποχώρησαν και επεισόδια δεν έγιναν (6) B: Η Μάινχοφ νεκρή στα "λευκά κελιά"	Θάνατος Μάινχοφ:11	6
06/76	6:ΞΕΣΠΑΣΜΑ 1,5 ΕΚΑΤ. ΛΑΟΥ/Συνθήματα οργής κατά Αμερικανών, ΝΑΤΟ και Αβέρωφ 10:Γ. Κάρης:30 χρόνια παρακράτος (4) 12:Άδοξο τέλος σ' ένα κελί... Γιατί μια αστή έγινε αντάρτισσα των πόλεων (12) >Ερωτηματικά γύρω απ' το θάνατο της Μάινχοφ (16) 25:Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΑΠΕΡΓΙΑΣ > ΣΟΚ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ (3) 26:ΠΟΙΟΙ ΜΑΣ ΚΑΙΝΕ / Ερωτηματικά μετά το αιματοκύλισμα / Καρτιέ Λατέν... >ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΒΟΚΑΤΣΙΑ ΣΤΟ ΑΙΜΑΤΟΚΥΛΙΣΜΑ –οι αύρες σπέρνουν τον τρόμο και θερίζουν (2-3) *	Ψήφιση Ν.330/1976 Διαδήλωση/επεισόδια στο κέντρο της Αθήνας:25 B:Η "Ευρωαστυνομία" B:Τα "ιδιώνυμα" B:Να σώσουμε τον Ρολφ Πόλε	06/76
07/76	15-26/6:Αφιέρωμα στην εξωκοιν. Αριστερά (7) 23:Ιδιώνυμο αδικήμα η βιαιοπραγία κατά αστυνομικού (1) 26:Ανακρίνονται στελέχη 'εξτρεμιστών' για ηθική αυτοργία: Κ.Ο. Μαχητής, ΕΚΚΕ, ΟΚΔΕ, ΟΠΑ, ΕΕΑΜ (1) 28:Χωρίς εξαγορά οι φυλακίσεις –Τι προβλέπει ο νόμος για το 'ιδιώνυμο' (1) 29:Η ΑΣΤΥΝΟΜΕΥΣΗ ΕΠΙΤΕΙΝΕΤΑΙ–Δραστηριοποιούνται σ[.] ασφαλείας-Δικαιοσύνη 30/7:Αμείλικτες ποινές κατά πολιτών (1) 31:ΑΠΕΙΛΟΥΝΤΑΙ ΤΑ ΑΤΟΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ 59 συλλήψεις και επεισόδια για τον Πόλε (1) * > ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ τελικά η προγραμματισμένη εκδήλωση (2) *	B:Η έκδοση του Ρ. Πόλε σημαίνει εξόντωσή του Ψήφιση Ν.410/76 (ιδιώνυμο)	07/76
08/76	2/8:ΠΑΓΙΔΑ για τις ατομικές ελευθερίες μας το νομοσχέδιο 4:ΑΝΑΒΙΩΝΕΙ ΤΟ ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ 5:ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΣΤΟ ΠΑΡΑΚΡΑΤΟΣ 6:Δημοκρατία με ΧΕΙΡΟΠΕΔΕΣ εισάγει το ν.σ. (2) 7:Καταργήθηκε και το Πανεπ. Άσυλο: ΨΗΦΙΣΤΗΚΕ Ο ΠΙΟ ΣΚΛΗΡΟΣ ΝΟΜΟΣ 18:Επεισόδια, συλλήψεις στην εκδήλωση για τον Πόλε (1) *	B: Δείξτε μας την αληθινή Γερμανία	08/76
09/76	11/11:Κυβερνητική σύσταση να ματαιωθεί η πορεία προς την Πρεσβεία –Ανένδοτη η ΕΦΕΕ (1) 15:Νέα απόφαση των φοιτητών: ΠΟΡΕΙΑ ΩΣ ΤΟ ΑΓΓΛΑΜΑ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ Έξη μάνες αφηγούνται πώς σκότωσε η χούντα τα παιδιά τους (7) 16:Ο λαός έπαιξε πρώτο ρόλο στο Πολυτεχνείο (1) Αυτοί που η χούντα 'αυτοκτόνησε'... 17:Στο Σύνταγμα η μεγάλη πορεία –ΣΥΜΦΩΝΗΣΕ ΚΑΙ Η ΕΦΕΕ B.Φίλιας:Υπόθεση όλου του λαού το Πολυτεχνείο 18:ΑΝΤΙΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ Η ΠΟΡΕΙΑ–Κοινό σύνθημα η εθνική ανεξαρτησία/Στο ΚΑΤ μετά από βάρβαρη επίθεση στη Β. Σοφίας	B:Ποιος δεν φοβάται την Καταρίνα Μπλουμ;	10/76
11/76	15/12:Διευκολύνει η δολοφονία τους κύκλους της ανωμαλίας (1) 16:Η πιθανότερη εκδοχή για εκπροσώπους της Δικαιοσύνης: Ο Φασισμός σκοτώνει τα καμένα χαρτιά του (3) 17:ΑΙΜΑΤΗΡΗ ΦΑΣΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ από χουντική αγέλη υπό το βλέμμα αστυνομικών Βόμβα σε γραφεία του ΚΚΕ εσ. τη νύχτα (1) 'Ποιον έχουμε να φοβηθούμε;' Ρωτάει η χουντική οργάνωση ΝΕΚ (2-3) 18:Κυβέρνηση: Άσκοπη η συζήτηση στη Βουλή για τα έκτροπα (16) 22:ΚΡΥΒΟΥΝ ΤΟΥΣ ΕΝΟΧΟΥΣ –'Άγνωστοι' οι χουντοτραμπούκοι, 'άγνωστοι' οι πιστολάδες της κηδείας 23:ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ 5 ΝΕΟΦΑΣΙΣΤΩΝ	3η επέτειος Πολυτεχνείου Δολοφονία Μάλλιου, Π.Φάληρο/17Ν:14 Διάλυση ΠΑΣΠ, μαζικές διαγραφές (ΠΑΚ)	11/76
12/76	7/2:Από 11 μήνες σε 7 αναρχικούς (1) *	B:Η "Χάρτα77" και οι ερπύστριες B:Η "αντίσταση" των επωνύμων	01/77
01/77		B:Το απεργιακό κύμα ανησυχεί τον Καραμανλή	02/77
02/77		B:Στη Λάρυμνα και τη Μαντέμ-Λάκκο	03/77
03/77		B:Τα πρώτα βήματα της αντίστασης	04/77
04/77			

05/77	3/5:23 ΣΕ ΔΙΚΗ ΓΙΑ ΤΑ ΕΚΤΡΟΠΑ-Ενωτική η συγκέντρωση, αλλά αναρχικοί και αριστεριστές 'έδρασαν' / Συγκρούσεις με την Αστυνομία επί 1,5 ώρα-Μελετάται η δίωξη ΕΚΚΕ και 'Μαχητή' / Επεισόδια Πρωτομαγιάς	05/77
06/77	Ασύλληπτοι άγνωστοι με κουκούλες, αλυσίδες και μαύρες σημαίες >90 λεπτά επεισοδίων σφράγισαν με αίμα την ειρηνική γιορτή (9) * Β:Ελλιπής προβληματισμός για την κρίση του Τύπου 4:Α.Στάγκος:Ποιος κερδίζει από τις βίαιες συγκρούσεις Αριστεράς-Αριστεριστών; (7) 7:Γ. Βότσης:Τα επεισόδια της Πρωτομαγιάς στο εδώλιο (4) 23:'Πρόσχημα τα ναρκωτικά', λένε οι αναρχικοί (1)	06/77
07/77	19/6:Και τώρα πονκ-ροκ (?) 2/7:ΜΟΤΟ ΘΑΝΑΤΟΣ απειλεί εποχούμενους και πεζούς (11) 9:Γ. Βότσης:'Δαίμονες της ασφάλτου' και αστυνομικά μπλόκα (4) Α' Πανελλ. Συνδιάσκεψη ΠΑΣΟΚ	07/77
08/77	14/9:«Αναρχικοί» με Μολότωφ κατά γραφείων του ΕΚΚΕ (1) * 19/10:ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΕΣ Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΕΣ; –Αντιφάσκουν οι επίσημες γερμανικές ανακοινώσεις –Παγκόσμιος σάλος Αθήνα: Επεισόδια και συλλήψεις 7 αριστεριστών 20:Επεισόδια χθες με αναρχικούς και συλλήψεις (σε Αθήνα-Θεσ/νίκη) (1>11) Έρευνα για τη νομιμοποιημένη βία: Το Κράτος βίας δεν είναι Κράτος (11) ΠΥΡΟΒΟΛΗΘΗΚΕ από πίσω ο Μπάαντερ –Το αποκάλυψαν χθες οι δικηγόροι του –Ο αγώνας τώρα αρχίζει, λένε οι αναρχικοί (16)	08/77
09/77	21:Παραιτήθηκε ο υπ. Δικαιοσύνης–Σαμποτάζ στην Κολωνία και παντού διαδηλώσεις (1) >Έρευνα στο δρόμο και ...42 Αθηναίοι απαντούν: δολοφονία (3) >ΦΟΥΝΤΩΝΕΙ το κύμα βίας στην Ευρώπη (16) 22:Καταγγελία για την 'αυτοκτονία' των 3: 'Ανοιχτή πρόκληση για όλη την Ευρώπη' (3)	09/77
10/77	Παρατηρητής: Χρεωκοπεί η Δεξιά σε όλη την Ευρώπη (9) 24:Γ. Κάτσης: Η τεχνητή διαίρεση του λαού –μόνιμο στήριγμα της Δεξιάς στην εξουσία (4) 25:Φοβούνται σε όλο τον κόσμο την εκδίκηση των αναρχικών (16) 29:ΕΚΔΙΚΗΣΗ ορκίστηκαν οι αναρχικοί μπροστά στα φέρετρα των '3' (1) Β:Γιώργος Κεχαϊδης-Γιάννης Γκουλιόβας Παρατηρητής: Η τρομοκρατία δώρο στη Δεξιά (7)	10/77
11/77	3/11:Φανταστικά στοιχεία δίνουν οι Γερμανοί για τους αναρχικούς (16) Β:Το "κυνήγι των μαγισσών" 9:Γ. Βότσης:Άρχισε κι εδώ το κυνήγι των μαγισσών –Σκέψεις από την έξαρση των μηχανισμών καταστολής (4) 18:Ελεύθερος ο Γκόρος, μένουν μέσα οι 6 εκδότες (1) 4η επέτειος Πολυτεχνείου Βία επεισόδια (1>3) Βουλ. Εκλογές>νίκη ΝΔ, άνοδος ΠΑΣΟΚ:20	11/77
12/77	21: ΠΑΣΟΚ ΘΡΙΑΜΒΟΣ -90 έδρες 26:Επιμένουν για την πορεία οι Νεολαίες (1>10) 27:20 τραυματίες από επίθεση 3.000 αστυνομικών... (1) >Δίωρος 'κλεφτοπόλεμος' στην καρδιά της Αθήνας –με δακρυγόνα, κλομπς, πέτρες και άγριο ξύλο (7)	12/77
01/78	10/1:Συναυλία για τους πολιτικούς κρατούμενους (3) 14:Γ. Βότσης:Το 'γκέτο' των Εξαρχειών –γι' αυτούς που μονοπωλούν κι εκθέτουν το αντιεξουσιαστικό κίνημα (4) *	01/78
02/78	6/3:Δύο βόμβες έσκασαν στο 'Αντί' και σε γραφεία του ΚΚΕ εσ. (1) 13:Βόμβα σε σινεμά με 18 τραυματίες –Σοβαρά οι τρεις –Το Σάββατο σε βραδινή προβολή Σοβιετικής ταινίας (1) 14:Κυβέρνηση-Αντιπολίτευση ΑΝΗΣΥΧΟΥΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΒΟΜΒΕΣ 16:Αποκαλύψεις νεοφασίστα για τους βομβιστές είχαν αγνοηθεί (1) 16:ΑΠΗΧΘΗ Ο ΜΟΡΟ –Το πρωί στη Ρώμη από ανάρτες των Ερυθρών Ταξιαρχιών 17:ΣΥΝΟΜΩΣΙΑ ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ -(...) / Υποψίες για προβοκάτσια ξένης δύναμης 18:ΞΕΝΗ ΔΥΝΑΜΗ απήγαγε τον Μόρο; -Σε κατάσταση ανάγκης θα κηρυχθεί η Ιταλία; (16) 20:Γ. Κάτσης:Ποιους ωφελεί η κλιμάκωση της βίας; -Για να μην γίνουμε Ιταλία, Τουρκία ή και Λίβανος (4)	02/78
03/78	21:Στην Πάτρα: άγριο ξύλο + 30 συλλήψεις / ΜΑΧΗ ΦΟΙΤΗΤΩΝ – ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ / 70 ΤΡΑΥΜΑΤΙΕΣ Βομβιστικές επιθέσεις 22:ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ / Τα κόμματα καταγγέλλουν –Κυβέρνηση: Σκληρή γραμμή Απαγωγή Μόρο, Ιταλία:15 23:Η κυβέρνηση εξαγγέλλει σήμερα ή αύριο ΙΔΙΩΝΥΜΑ ΚΑΙ ΠΟΙΝΕΣ ΘΑΝΑΤΟΥ –με αφορμή τη δράση βομβιστών 23:Έντονες αντιδράσεις για τα γεγονότα της Πάτρας (12) / Μέτρα αυταρχικά κατά του φοιτητικού κινήματος (15) 24:ΚΑΙ ΟΙ ΓΟΝΕΙΣ ΘΑ ΚΑΤΑΔΙΔΟΥΝ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥΣ!!/Κατεπίγον ν/σ στη Βουλή Κατάθεση "Αντιτρομοκρατικού"	03/78
0	Θυελλώδεις αντιδράσεις των κομμάτων: Τρομοκρατούν τους πολίτες –Επανερχονται τα έκτακτα μέτρα (1>3) Βόμβες στα θεμέλια της Δημοκρατίας τα 'μέτρα' κατά της τρομοκρατίας (12)	0

4/78	'Άγνωστοι' ρίχνουν 'μολότωφ' (1) 27:Ανδρέας: απαράδεκτο ηθικά, πολιτικά και νομικά το 'αντιτρομοκρατικό' ν/σ: ΜΑΧΗ ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΗ ΒΟΥΛΗ	B:Μας θέλουν λαό λωτοφάγων	4/78
	Έρευνες πάλι σε σπία αναρχικών / Στα Εξάρχεια: Δυο βόμβες κατέστρεψαν δύο αυτοκίνητα (1) *	Ψήφιση N.774/78	
05/78	ΕΠΕΙΣΟΔΙΑ ΣΕ ΟΛΗ ΤΗ ΧΩΡΑ και πολλές συλλήψεις/Η Αστυνομία εμπόδισε τους αγωνιστές της εθνικής Αντίστασης (...) (3) Κατακραυγή – 'Τα μέτρα θυμίζουν εποχή χούντας' / Γκάλοπ: Η Αθήνα ψηφίζει 'όχι' στο ν/σ (7) 28:Αντιδράσεις και στη Ν.Δ. για τα μέτρα (1) Γ. Δεληπέτρου:Αδέξιοι χειρισμοί, απάνθρωπες διατάξεις (3) 29:Η ΜΑΦΙΑ ΑΝΕΛΑΒΕ ΝΑ 'ΣΩΣΕΙ' ΤΟΝ ΜΟΡΟ	Δολοφονία Μόρο, Ιταλία:9	05/78
06/78	29:Να αποσυρθεί το ν/σ ζητεί το ΚΚΕ (1) B. Φίλιας:Επικίνδυνες αντινομίες εν ονόματι της αντιβίας (4) / Κ. Μπέης:Η πολιτική βάση των έκτακτων μέτρων (7)		06/78
06/78	1/4:Συλλήψεις συνδικαλιστών για τις στάσεις –Μπλόκα και κρανοφόροι (1) >1.000 απολύσεις συνδικαλιστών σε δυο μήνες –Παναθηναϊκή συγκέντρωση για το αντιτρομοκρατικό την Τρίτη (3) X. Θεοχαράτου:Η τρομοκρατία πρόσχημα για ανατροπή των δημοκρατιών (4)		06/78
07/78	2: (...) Γ. Κάτσης:Πού σκοπεύουν τα 'ιδιώνυμα'; (4) 3:Γνωμοδότηση του ΔΣΑ: Σε άλλους στόχους αποβλέπει το αντιτρομοκρατικό (3) 5:Κραυγή κατά των αντιτρομοκρατικών μέτρων (1) / Όχι στο νέο 509 φώναξαν οι εργαζόμενοι (?) 7:Κ.Νικολάου:Τι θέλει να 'καταστείλει' το περί 'καταστολής' νομοσχέδιο: Αντιτρομοκρατία α λα Ελληνικά (4)	B:Και "προγραφές" κακοποιών	07/78
08/78	8:Και οι 100 θαμνώνες του κέντρου στην Ασφάλεια- Νυκτερινές συλλήψεις στα Εξάρχεια (1) * 10:Αρχίζει η μάχη για το 'τρομοκρατικό' –Συγκέντρωση αύριο στα Προπύλαια (1) Διεθνής έρευνα: το πρόσωπο του Νεοφασισμού σε όλο τον κόσμο (9)	B:Κομμάτια και θρύψαλλα B:Οι ομοφυλόφιλοι στον Καιάδα	08/78
08/78	11:Βουλή: Σφυροκοπείται το αντιτρομοκρατικό – ΚΑΤΗΦΟΡΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΟ >Αγχόνη αστυνομικού κράτους για τις λαϊκές ελευθερίες (2)	B:Νεκρός ο αντάρτης γιατρός Β. Τσιρώνης	08/78
09/78	Κορυφώνεται η οργή εναντίον του τρομοκρατικού / Συλλήψεις 8 φοιτητών / Συνελήφθη εκδότης περιοδικού (6) 12:ΚΑΤΑΚΡΑΥΓΗ με συλλαλητήρια χτες και με απεργίες αύριο (...)/ ΕΠΙΘΕΣΗ ΑΡΧΗΓΩΝ απόψε στη Βουλή >11 12:ΜΟΡΟ: Υπεύθυνη για το θάνατό μου η Κυβέρνηση (16) 13:ΔΥΝΑΜΙΤΗΣ στα θεμέλια της Δημοκρατίας –Κορυφώνεται η μάχη κατά των έκτακτων μέτρων 20:ΑΠΟΧΩΡΗΣΕ ΤΟ ΠΑΣΟΚ –Λίγο πριν ψηφιστεί το 'τρομοκρατικό' > Το οριστικό κείμενο του τρομοκρατικού (2)		09/78
10/78	6/5:Παρατηρητής: ΦΡΑΓΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΕΡΑ με πρόσχημα την τρομοκρατία (11) 10/5:ΤΡΟΜΟΣ στην Ιταλία –Σαραγκάτ: το πτώμα του Μόρο, πτώμα της Δημοκρατίας Τα ναρκωτικά έκαναν ...στροφή προς τους νέους-Κάθε μήνα ένας νεκρός (?)	B:Άλλη μία ψήφος με "μισή καρδιά"	10/78
11/78	11/11:Ελεύθερη η πορεία για το Πολυτεχνείο (1) 17:Οι Αρχηγοί διαπιστώνουν: Ανεκπλήρωτοι οι στόχοι του Πολυτεχνείου (1) >ΠΟΙΟΙ ΕΥΘΥΝΟΝΤΑΙ για τη φαλκίδευση του έπους (7) 18:ΜΟΝΟ ΜΙΑ ΔΙΩΡΗ ΓΙΟΡΤΗ στα σχολεία και 12 στίχοι σ'ένα βιβλίο –Ποιοι ευθύνονται; (7) 20:ΞΕΣΠΑΣΜΑ ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΤΙΚΟ–Ενωμένος ο λαός στη μεγάλη πορεία / Πάνω από ένα εκατομμύριο τίμησε το έπος	B:Ο Γ.Σερίφης στο εδώλιο	11/78
12/78	>ΠΑΛΛΑΪΚΗ ΙΑΧΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ / Επεισόδια κρανοφόρων με δεκάδες μασκοφόρων (6-7) * 21:Φταίει και η Αριστερά για τη φαλκίδευση του μεγάλου έπους; (7)	5η επέτειος Πολυτεχνείου	12/78
01/79		B:"Τρομοκρατία" στα πρότυπα της Ιταλίας B:Η ιδεολογική τρομοκρατία	01/79
02/79			02/79
03/79			03/79

04/79

05/79

06/79

07/79

08/79

09/79

04/79

05/79

06/79

07/79

08/79

09/79

B: Η δημοκρατία της Κασσάνδρας

B: Οι "ενοχλητικοί" εξοντώνονται

26/10: ΕΙΣΒΟΛΗ ΜΑΤ ΜΕ ΡΟΠΑΛΑ ΣΤΗ ΝΟΜΙΚΗ – Αφορμή η απόπειρα κατάληψης της Σχολής από 'ανεύθυνα στοιχεία'

> Το χρονικό της εισβολής / Καταγγέλλουν την παραβίαση του ασύλου-Και μιλάνε για ύποπτα στοιχεία (3)

Ο 815 φραγμός στην Παιδεία – Η συγκέντρωση στα Προπύλαια

B: Ο Ελληνικού τύπου "ιστορικός συμβιβασμός"

27: Μεθοδεύεται η κατάργηση του ασύλου – Καταγγέλλει η ΕΦΕΕ (1>3)

Κατάληψη Νομικής-Εισβολή ΜΑΤ

30: Με επεμβάσεις των ΜΑΤ έγινε ο γιορτασμός της 28ης Οκτωβρίου

B: Να γιατί δεν απολογούμαι

1/11: Με κλειστή τη Νομική γίνεται η συγκέντρωση στα Προπύλαια / Σύσκεψη υπουργών για 'ερμηνεία' του Ασύλου (1)

2: Περισσότερες οι συλλήψεις από τους ...ταραξίες (1)

14: Καλούν τα ΜΑΤ να ματαιώσουν την πορεία (12)

6η επέτειος Πολυτεχνείου

15: ΕΦΕΕ: Ως τη Βουλή η πορεία (1) > Η πορεία θα σταματήσει στο Σύνταγμα – Για να κοπάζει και η κινδυνολογία... (12)

16: Ο Ανδρέας καταγγέλλει: ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΒΟΗΘΑ ΤΟ ΠΑΡΑΚΡΑΤΟΣ

B: Η βία δεν είναι μονόδρομος (*)

19: Πορεία ειρηνική και μεγαλειώδης: ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΙΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ των χουντικών

> ΑΝΤΙΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ιαχή στη μνήμη της θυσίας / 'Τότε και τώρα, ίδιο νόημα στον αγώνα' (9)

20: ΕΦΕΕ: Φασιστικά στοιχεία ανάμεσα στους 'αναρχικούς' (1>15)

> Θα απομονώσουμε όλα τα ύποπτα στοιχεία / Νέα επεισόδια χθες σε Νομική-Ιατρική (8)

Μ. Γιουμπανόλια: Οι πέντε στόχοι που δεν εκπληρώθηκαν – Το Πολυτεχνείο χωρίς 'θολούρες' και περιστροφές (4)

10/79

11/79

12/79

10/79

11/79

12/79

01/80

02/80

B: Πολιτική ανατομία της δεκαετίας του 70

Δολοφονίες Πέτρου-Σταμούλη, Παγκράτι/17Ν:16

B: Η ένοπλη δράση της "17 Νοέμβρη"

01/80

02/80

03/80		03/80
04/80		04/80
05/80		05/80
06/80		06/80
07/80		07/80
08/80		08/80
09/80	<p>7/11:Νέος αντιτρομοκρατικός (2)</p> <p>12:Εκρήξεις βομβών τη νύχτα σε σουπερ μάρκετ / Έρευνες σε σπίτια για όπλα (1)</p> <p>Πορεία στην πρεσβεία των ΗΠΑ το κορύφωμα των εκδηλώσεων για το Πολυτεχνείο (12)</p> <p>15:Μέχρι τη Βουλή θα φτάσει η πορεία του Πολυτεχνείου (1)</p> <p>17:ΜΑΚΕΛΕΙΟ ΧΤΕΣ μετά την πορεία 2 χαροπαλεύουν / ΜΙΑ ΝΕΚΡΗ 100 ΤΡΑΥΜΑΤΙΕΣ σφαίρες, βόμβα, λεηλασία</p> <p>Ανδρέας: Προβοκάτσια -ΕΦΕΕ: Όργιο τρομοκρατίας -Εξτρεμιστές-αναρχικοί λέει η κυβέρνηση -Ανήσυχα τα κόμματα (1)</p>	09/80
10/80	<p>Πολιτικές οργανώσεις καταγγέλλουν όργιο βίας της Αστυνομίας (?) / Έτσι σκότωσαν την 21χρονη (?)</p> <p>Επιθέσεις των ΜΑΤ με δακρυγόνα -Δεκάδες συλλήψεις όλη τη νύχτα (1) > Λεπτό προς λεπτό το μακελειό (16)</p> <p>Εκατοντάδες χιλιάδες λαού βρωντοφώναζαν χτες στη μεγαλειώδη πορεία: Να φύγει η Δεξιά από την εξουσία (7)</p> <p>18:ΣΤΟ ΨΑΧΝΟ πυροβόλησαν αστυνομικοί -Παραδέχεται η Κυβέρνηση</p> <p>Ανδρέας: Δρουν παρακρατικοί στα σώματα ασφαλείας (1)</p>	10/80
11/80	<p>Συγκρούσεις - τραυματισμοί / ΕΦΕΕ: Έδρασαν πάλι στοιχεία προβοκατόρικα (1)</p> <p>>Συγκρούσεις αλλά χωρίς αστυνομία... (8)</p> <p>Μακελειό: Μια μέρα μετά: 'Θύμιζαν αναβίωση χουντικού παρακράτους' / 'Γης-μαδιάμ' 101 μαγαζιά (9)</p> <p>ΟΡΓΗ ΚΑΙ ΘΡΗΝΟΣ! / Οι Αθηναίοι ανησυχούν για τη δημοκρατία (9)</p> <p>Οι αντιδράσεις για το μακελειό / Ευθύνες για τους πυροβολισμούς αλλά κάλυψη για τα επεισόδια (16)</p> <p>19:"ΚΡΥΒΟΝΤΑΙ" ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΚΑΙ ΣΦΑΙΡΕΣ / ΕΦΕΕ: Υπάρχει σχέδιο για συνέχιση των επεισοδίων (1>7)</p> <p>Β. Φίλιας:Ποιους βαρύνουν οι ευθύνες για τα έκτροπα (4)</p> <p>Τα ΜΑΤ χτύπησαν για να διαλυθεί η πορεία -Επισημαίνει το ΚΚΕ εσ. και θεωρεί υπεύθυνη την κυβέρνηση (7)</p> <p>Αδίκαιωτοι μένουν οι στόχοι του Πολυτεχνείου (9>15)</p> <p>20:ΚΑΜΙΑ ΔΙΩΞΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΦΟΝΟΥΣ / Ομολογεί μετά τις αποκαλύψεις της "Ε" ο αρχιφύλακας: "Ναι, πυροβόλησα!"</p> <p>Τους είδα να πέφτουν απ' τα πυρά αστυνομικών! / (...) / Ζήτησαν αποζημίωση μόνο για τα μαγαζιά!</p>	11/80
12/80	<p>21:ΕΝΤΟΠΙΣΤΗΚΑΝ ΟΙ "ΠΙΣΤΟΛΕΡΟ" της αστυνομίας - Κατασχέθηκαν τα περίστροφα</p> <p>Α. Κοροβήλας:Βάλτε τέρμα στην κρατική τρομοκρατία / Έλληνας Βουλευτής, είναι ιστορική η αυριανή συνεδρίαση (4)</p> <p>Από το "σωρό" οι συλλήψεις / Προφυλακίστηκαν οι 6 από τους 7 νεαρούς (7)</p> <p>22:ΣΦΥΡΟΚΟΠΟΥΝΤΑΙ Κυβέρνηση-Αστυνομία / Για το μακελειό της Κυριακής - Οξύτατη επίθεση του Ανδρέα</p>	12/80
01/81	<p>24:ΠΕΘΑΝΕ ΚΑΙ Ο ΦΟΙΤΗΤΗΣ - Τις ευθύνες Κυβέρνησης και Αστυνομίας τονίζει και πάλι η Αντιπολίτευση</p> <p>25:12 ΜΗΝΥΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΜΑΤ / Ασφάλεια: "Άγνωστοι" οι δράστες των φόνων και των τραυματισμών</p>	01/81
02/80		02/80

Β: "Ρεαλιστικό" το ΠΑΣΟΚ απέναντι στην εξουσία

7η επέτειος Πολυτεχνείου - Δύο νεκροί

Β:Οι δύο νέοι νεκροί του Πολυτεχνείου

Β:Οι πολιτικοί πρόσφυγες

1	26:Ειρηνική η πορεία της ΕΦΕΕ – Μαζική η συμμετοχή παρά την κινδυνολογία (1) Ναρκωτικά: Οι έμποροι μένουν ανενόχλητοι... (2) 29:Εκστρατεία κατά ναρκωτικών (3)	1
03/81		03/81
04/81		04/81
	B:Αυτοάμυνα στο "νέφος" μέχρις αυτοδικίας	
05/81		05/81
	B:Εγγυήσεις για ομαλή εναλλαγή	
06/81		06/81
07/81		07/81
08/81		08/81
09/81	2/11:Τοξικομανείς: Θέλουμε κλινικές από την Κυβέρνηση της Αλλαγής (9) 8:Δεκάδες άστεγοι κατέλαβαν ακατοίκητο σπίτι στα Εξάρχεια (3) * 9:Κατέλαβαν και 2ο κτίριο οι άστεγοι (1) * > Θα κάνουμε κι άλλες καταλήψεις!... (3) * 10:Πολυτεχνείο: Πορεία ως την Πρεσβεία – Αποφάσισε η ΕΦΕΕ (1>8) Κατελήφθη και 3ο κτίριο στα Εξάρχεια (1) * > Ψάχνουμε χώρο για παιδικό σταθμό! -5η μέρα κατάληψης στα Εξάρχεια (12) * 11:Και 4η κατάληψη κτιρίου –τώρα σε προάστιο / Νεολαίες: Απομίμηση των 'σκουάτερς' (1>11) *	09/81
10/81	12:Σχολική γιορτή η 17η Νοέμβρη (1) 13:Δεν φεύγουμε με τίποτα! (3) Μιλάνε οι πρωταγωνιστές του: Άρχισε η δικαίωση του 'Πολυτεχνείου' (11) 14:Η Κυβέρνηση αποφάσισε: ΠΟΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΕΣΒΕΙΑ Καταλήψεις: Επέμβαση εισαγγελέα (8) *	10/81
	Βουλ. Εκλογές>νίκη ΠΑΣΟΚ:18 B:Στο σταυροδρόμι της Αλλαγής	
11/81	16:ΕΙΡΗΝΙΚΑ, ΕΛΕΥΘΕΡΑ / Μεγαλειώδης η πρώτη πορεία της Αλλαγής / Πέρσι, με MAT ΛΟΥΛΟΥΔΙΑ εκεί που τα MAT πέρασι σκότωναν / Ήρθε η πρώτη δικαίωση του λαού (8) ΔΙΚΑΙΩΣΗ ΤΩΡΑ! / Τιμή στους νεκρούς (9) 17:ΕΦΕΕ: Η πορεία βαρυσήμαντο πολιτικό γεγονός (12) 18:Νοσοκομείο είχε γίνει το Πολυτεχνείο στην Κατοχή (9-10) 19:Αλλάζουν όψεις οι καταλήψεις –Εμειναν λίγοι που βάφουν και ...απαγγέλλουν στη Βαλτετισίου (11) * 20:Η 'Στέλλα' χωρίς πόρτες και πατώματα...» (13) 24:Έμποροι θανάτου στα σχολεία! –Άγνωστος ο αριθμός των θυμάτων (3) 27:Νεκρός από τα ναρκωτικά στα 21 του!» (2)	11/81
	Καταλήψεις κτηρίων 8η επέτειος Πολυτεχνείου	
12/81		12/81
01/82	9: Ισοπέδωσαν την... κατάληψη (3) 13: Πιάστηκαν 19 μετά από έφοδο της αστυνομίας στα τρία κτίρια (1) --> Διώχτηκαν βίαια οι καταληψίες... (3) Κλεφτοπόλεμος μεταξύ MAT και αναρχικών (3)	01/82
	B: Από την Κροστάνδη ως το Γκνάνασκ B: Καταλήψεις και δίκες	

02/82

03/82

04/82

05/82

06/82

07/82

08/82

09/82

10/82

11/82

12/82

0

02/82

03/82

04/82

05/82

06/82

07/82

08/82

09/82

10/82

11/82

12/82

0

B: Ταμπού ο Στρατός και για την Αλλαγή

B: Μετά τη "λήθη η επιβράβευση;

B: Μεγαλοαπατεώνες και αναρχικοί

Αναγνώριση Εθνικής Αντίστασης

4/11: Μονάδα για αποτοξίνωση ναρκομανών / Αναθεωρείται η νομοθεσία για ανηλίκους (8)

8: Αξονας πορνό-ναρκωτικών (2)

16: Προσκύνημα σήμερα από την πολιτική ηγεσία – Αύριο η πορεία στην πρεσβεία (1)

B. Νέτας: Να μείνει γιορτή ομοψυχίας το Πολυτεχνείο (4)

17: Ωρα 4: Ενωμένοι όλοι στην πορεία (1) > Ενωμένος ο λαός στο προσκύνημα (7)

18: ΠΟΡΕΙΑ-ΣΕΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΗΠΑ-ΝΑΤΟ / Η μεγαλύτερη μετά το 1974 – Ειρηνική, ενωτική

ΟΛΟΗΜΕΡΟ ΠΑΝΗΓΥΡΙ ΛΕΥΤΕΡΙΑΣ / Η πιο μεγάλη πορεία / Μοναδική απούσα η Δεξιά... (8-9)

9η επέτειος Πολυτεχνείου

B: Οι δύο "γραμμές" στο Συνέδριο του ΚΚΕ

1/83

02/83

03/83

04/83

05/83

06/83

07/83

08/83

09/83

10/83

11/83

12/83

1/83

02/83

03/83

04/83

05/83

06/83

07/83

08/83

09/83

10/83

11/83

12/83

B:Γιατί αυτοκτονούν οι "κεκαρμένοι"

13/5:Μάχη στο ρυθμό της ροκ (1) > Τα 'σπασαν για το ακριβό εισιτήριο... (7)
 14:Β. Φίλιας:Οι νέοι 'φταίνε', γιατί φταίξαμε πρώτα εμείς... (4)
 31 νεαροί 'ροκάδες' στο Αυτόφωρο για τα επεισόδια (8)
 19:Κλείνουν μόνο τα κακόφημα στην Πλάκα – και όχι οι παραδοσιακές ταβέρνες (9)
 21:ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΜΕ ΦΡΕΝΟ ΣΤΙΣ ΑΠΕΡΓΙΕΣ
 24:ΑΠΕΡΓΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΡΓΙΑ
 28:ΚΟΡΥΦΩΝΕΤΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ -30 απεργίες από Δευτέρα
 30:ΤΡΕΙΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ "ΑΡΘΡΟ 4"

Συναυλία Uriah Heep - επεισόδια

N.1365/83 ("Άρθρο 4")

B:Γνωστο το θύμα - Άγνωστοι οι θύτες

B:Η ενεργοποίηση των "υπερεξουσιών"

14:Η πολιτεία τιμά τους συμπαρασάτες του αγώνα –Έρχονται σήμερα 150 προσωπικότητες (2)
 16:"Σε συλ Γουέλτς η εκτέλεση" –Παλιό στέλεχος της CIA ο Τσάντες / (...) Η "17N" αναλαμβάνει την ευθύνη (1>2-3)
 Πολυτεχνείο: Κορυφώνονται οι εκδηλώσεις για τα 10 χρόνια από την εισβολή (11)
 18:Οργή λαού – Πορεία γίγας (1) / Άγριο ξύλο με αναρχοαυτόνομους (1) *
 Η προκήρυξη της "17N" (1>9)
 ΕΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΓΩΝΑΣ / Και στρατιώτες χωρίς κουκούλες / Πελώριο "όχι" στο τουρκικό πραξικόπημα (2-3)
 Π. Μακρής:Το νόημα της συσπείρωσης της γενιάς 1-1-4 (4)
 19:Παρατηρήσεις στην προκήρυξη της "17N" (3)

Απόπειρα δολοφ. 2 χ/φ, Ψυχικό/17N:8
Δολοφονία Τσάντες+, Ψυχικό/17N:15
10η επέτειος Πολυτεχνείου

01/84		01/84	
02/84		02/84	
03/84	<p>2/10:Νυχτερινή επιδρομή στα Εξάρχεια (1) * > Σε καραντίνα για μια χούφτα πανκ (14) * > ΑΓΡΙΟ ΞΥΛΟ ΚΑΙ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ (40) *</p> <p>3:Εξάρχεια: 18 στο εισαγγελέα * / Περίοικοι: Όχι κι έτσι! (1) * > Ο 'πόλεμος' των Εξαρχείων: (...) (20-21) *</p> <p>Αστυνομία: Μας χτύπησαν (20) * / Δεν ζητήσαμε επέμβαση της Αστυνομίας (21) *</p> <p>4:ΜΠΛΟΚΟ ΣΤΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ - Ξυλοδαρμός, νέες συλλήψεις και τριήμερη αναβολή της δίκης των δεκαοχτώ (20-21) *</p>	03/84	
04/84	<p>ΛΑΛΙΩΤΗΣ: 'Δεν τρομοκρατεί μόνο το κράτος' (21) *</p> <p>5:Μετά το ξύλο, διάλογος * / Ειρηνική διαδήλωση κόντρα στη βία * (21)</p> <p>12:Β. Παναγόπουλος:Νάσιουτζικ, Εξάρχεια, Αστυνομία (9) *</p> <p>14(Κ):Γ. Βότσης:Όπου η "Αρετή" επιβάλλεται με τα γκλομπ</p> <p>26:ΕΚΑΨΑΝ το Πολυτεχνείο –ΠΑΝΚΣ μαινόμενοι με μολότωφ / Έσπασαν και 2 τράπεζες μαγαζιά και γραφεία Ν.Δ *</p> <p>>Η νύχτα των... ΠΑΝΚΣ/ ΜΟΛΟΤΩΦ: Βανδαλισμοί στο Πολυτεχνείο για μια συναυλία (20-21) *</p>	Απόπειρα δολοφονίας Τζαντ, Ελληνικό/17Ν:3	04/84
05/84	<p>Καταδικάζουν νεολαίες και η ΕΦΕΕ (20)</p> <p>27:ΠΑΝΚΣ: ΒΙΑ ΓΙΑΤΙ... ΕΤΣΙ –Έρευνα σ' ένα εκρηκτικό κοινωνικό φαινόμενο</p> <p>Η πυρπόληση του Πολυτεχνείου – Άρχισαν συλλήψεις (19)</p> <p>>ΠΑΝΚΣ: ΜΙΣΟΣ ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ: Δεν μας αγαπάει κανένας – Δεν αγαπάμε κανένα' (20-21) *</p>		05/84
06/84	<p>Γιατί τους λέμε ΠΑΝΚΣ (20) / Λαλιώτης: Διαφέρουν από τους αντιεξουσιαστές / Και η άλλη άποψη * (21)</p> <p>28(Κ): Όλα όσα δεν ξέρετε για τη νύχτα των πανκ (?)</p> <p>29:'Λυσσασμένοι ανατροπείς' απειλούν... ΕΞΑΡΧΕΙΑ ΣΕ ΚΛΟΙΟ *</p> <p>>'Αστυνόμευση ναι, αλλά να πληρώνουν μόνο οι δράστες' * / Πανκς: Διάλογο με Λαλιώτη μέσω της 'Ε' (15)</p> <p>31:Στον ανακριτή: 'Έτρεμαν οι 'τρομεροί' πανκς... (17) * / ΜΕ ΤΟ ΜΑΛΑΚΟ ΑΣΤΥΝΟΜΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ (40) *</p>		06/84
07/84	<p>1/11:Ειδικό αστυνομικό για φρουρά στα Εξάρχεια (4)</p> <p>Γ. Καρέλιας:Πανκς: Αλήθειες, μύθοι και υπερβολές... (9)</p> <p>2:"Τύποι Εξαρχείων οι σκληροί της νεολαίας"! (5)</p> <p>3:Β. Φίλιας: Χούλιγκανς, πανκς και κίνδυνοι (9)</p> <p>Τα είπαν πανκς-υπουργείο (15)</p>		07/84
08/84	<p>5:ΕΝΙΑΙΑ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ: Το πρόβλημα βρήκε λύση 60 χρόνια μετά (20-21)</p> <p>6:Ένα αλλιώτικο κέντρο για νέους στα Εξάρχεια (2)</p> <p>Β. Νέτας:Κρίση νεολαίας ή μια βαθύτερη κοινωνική κρίση; (9)</p> <p>7:Έρευνες για Κουμή και Αγγελοπούλου (13)</p> <p>12:Ακροδεξιά η... βόμβα (17)</p> <p>13:Όχι άλλες διώξεις για τα δίκυκλα! – Πορεία στη Βουλή (7)</p>		08/84
09/84	<p>17:ΓΟΝΑΤΙΣΑΝ ΚΑΙ ΟΙ ΣΤΡΑΤΗΓΟΙ –Συγκλονιστικό προσκύνημα χτες / 4.30 ξεκινά η μεγάλη πορεία</p> <p>Β. Φίλιας:Πολυτεχνείο: Ο λαός αγνόησε τους "σώφρονες" (9)</p> <p>19:Γυαλιά-καρφιά σε ντίσκο γιατί δεν έκαναν το κέφι στους πανκς! (2)</p> <p>11 χρόνια Πολυτεχνείο: Χέρι-χέρι! – Και 500 στρατευμένοι στην πορεία / Επεισόδια (24-25)</p>		09/84
10/84	<p>23:ΒΟΜΒΕΣ – Νύχτα τρόμου στην Αθήνα / Οργανωμένο σχέδιο φασιστικής σύλληψης για προβοκάτσια (>2,40)</p> <p>24:ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΟΙ ΒΟΜΒΕΣ / Κρατούνται δύο της "πιττζάμας" > 6 βόμβες εισαγωγής (18)</p> <p>>ΗΞΕΡΑΝ –Πληροφορίες στην Ασφάλεια εδώ και μέρες αλλά με στόχους τις ΕΡΤ-1 – ΕΡΤ-2» (σ.19)</p> <p>ΑΘΗΝΑΙΟΙ: Υπάρχει κέντρο τρομοκρατίας (18-19) / Έρευνες σε σπίτια ακροδεξιών-ακροαριστερών (19)</p> <p>>Τα μεσάνυχτα του φασισμού (20-21)</p>		10/84
11/84	<p>26:ΕΚΡΗΞΗ – Σείστηκε ο Ρέντης / Φασίστες άφησαν τα ίχνη τους</p> <p>27:ΣΧΕΔΙΟ ΠΑΝΙΚΟΥ με βόμβες-μπλόφες</p> <p>28:ΕΚΤΑΚΤΑ ΜΕΤΡΑ ΣΕ ΜΟΝΑΔΕΣ– Επιφυλακή στο Πεντάγωνο</p> <p>29:ΘΑ ΠΑΤΑΧΘΟΥΝ – Εντοπίστηκαν 100 σταγονίδια / Δήλωση Ανδρέα</p> <p>30:ΠΙΑΣΤΗΚΕ ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ της ανωμαλίας / Ο Σκουλαρίκης ενημέρωσε τον Καραμανλή</p>	11η επέτειος Πολυτεχνείου	11/84
	<p>3/12:Φασιστική πρόκληση – Ίδιες οι βόμβες (1)</p>		

12/84	4:Πεδίο μάχης για τον Λεπέν (14) 5:ΠΕΔΙΟ ΜΑΧΗΣ / Ο Λεπέν "καίει" την Αθήνα –Φασίστες κατά αναρχικών Μολότωφ και ξύλο με Αστυνομία ΜΟΛΟΤΩΦ για το φασίστα / Διαδήλωση -11 τραυματίες -6 συλλήψεις –Καταστροφές / Πολιορκία (;) της Νομικής (20-21) 6:Άγρια νύχτα στα Εξάρχεια: 170 ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ Ληστεία ΕΤ+, Πετράλωνα/17Ν:24	12/84
01/85	> ΜΕΧΡΙ ΙΣΟΒΙΑ για τους 4 αναρχικούς / Σκουλαρίκης: Συμμαχούν άτυπα με τον Λεπέν (23) > Παραδινόμαστε! / Και γέμισαν οι κλούβες με νεαρούς (24) Το πρόσωπο του φασισμού (23) / Η παράτα των γελοίων στο Σπόρτινγκ (?) 7:"Κατηγορώ" για 126 (15) / "Να γιατί χτυπήσαμε το Κάραβελ" / Άγριο ξύλο και σε γυναίκοπαιδα (16) 8:"Δεν είμαστε αναρχοπάνκ" – Η κατάληψη και πολιορκία της Α.Β.Σ.Θ (12) Κατέλαβαν σχολή οι αναρχικοί (σ.σ.: στη Θεσ/νίκη) (1) > "Να αποφυλακιστούν οι σύντροφοί μας της Αθήνας" (17)	01/85
02/85	9(Κ):ΕΟΚ, ΝΑΤΟ και Εξάρχεια 10:ΕΚΑΨΑΝ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗ ΝΥΧΤΑ –Αντίποινα για τους 124 αναρχικούς που διώκονται Απεργία πείνας των 124 (17) / 2 ΒΟΜΒΕΣ ΜΟΛΟΤΩΦ (40) 11:Φιάσκο οι συλλήψεις –ΕΞΩ ΟΛΟΙ / 7 βόμβες στο Μουσείο (>20-21) >ΕΞΩ ΟΙ 70 / Συγκέντρωση ενάντια στην αστυνομοκρατία (7)	02/85
03/85	ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ στις συλλήψεις – Η μεγαλύτερη συγκέντρωση της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς» (?) 12:'Ε, όχι κι αρχηγός!' – Ο Γιώργος Καραμπελιάς μιλάει στην 'Ε' – 'Δεν είμαι αναρχικός' (20-21) 15:Β. Φίλιας:Ερωτηματικά για τα γεγονότα περί τον Λεπέν (9)	03/85
04/85	2/5:ΠΑΛΙ ΞΥΛΟ ΚΑΙ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ ΣΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ (40) 3:Πιάσανε 34, τους άφησαν το πρωί (7) ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ: Ανθρωπιά και πάταξη (20-21) 10:Μολότωφ, πιστολιές, σύρραξη στα Εξάρχεια (1) ΣΥΡΡΑΞΗ –Βόμβες, πυροβολισμοί, πέτρες, μεταξύ ΜΕΑ-MAT και αναρχικών (40) 11:2 βόμβες τη νύχτα –Άλλες δύο καταλήψεις –Σε "μπλόκο" η Σόλωνος (1) >ΒΡΑΖΟΥΝ ΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ!–Μετά το Χημείο κατάληψη και στη Νομική/14 στον Εισαγγελέα-Τι λένε κόμματα και οργανώσεις (18-19) ΝΕΟ ΧΑΟΣ! –Αναρχικοί κατέλαβαν τη Νομική Αθήνας και τη Θεολογική Θεσσαλονίκης (48) 13:"Μάχες" όλη τη νύχτα σε Χημείο-Εξάρχεια (1) > ΑΨΙΜΑΧΙΕΣ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΚΛΟΙΟ / 'Να φύγει η Αστυνομία' (18-19) ΚΟΜΦΟΥΖΙΟ! –Αποκλεισμένοι από τρόφιμα-φάρμακα οι αναρχικοί. Νέα επεισόδια με φασίστες. Τραυματίας από σφαίρα (48) 14:Ελήξε ομαλά η πολιορκία (1) > Η πορεία τους 'ρούφηξε'/Ελεύθεροι και οι '14'/Δηλώσεις και αντεγκλήσεις για την κατάληψη(14-15) 15:ΓΗΣ ΜΑΔΙΑΜ (7) > Α. ΦΛΩΡΟΣ: Θα διωχθούν οι καταληψίες / Ειρηνική πορεία κατά των MAT (8)	04/85
05/85	16:ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΕΚΤΕΛΕΣΤΩΝ –Το μακελειό του Γκύζη 18:ΕΦΟΔΟΣ ΣΤΗ 'ΓΙΑΦΚΑ' > Στα ίχνη οργάνωσης εκτελεστών (18-19) 20:30 μπλόκα, δεκάδες συλλήψεις (6-7) 21:ΣΤΗ ΦΑΚΑ άλλοι δύο εκτελεστές 23:ΜΙΛΗΣΕ Η ΟΜΑΔΑ που ανήκε ο Τσουτσουβής / Προκήρυξη του ΕΛΑ για τη μάχη του Γκύζη (>8) ΣΕ ΚΛΟΙΟ 'ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ' ΟΙ ΣΧΟΛΕΣ –Για να μη γίνει νέα κατάληψη (40) 24:Το "πάνθεο" των οργανώσεων (6) 28:Εξάρχεια: Στις φλόγες τράπεζα (1) > Αφορμή η ΕΠΕΝ για τις καταστροφές (47)	05/85
06/85	2: Δυο μέρες γεμάτες ροκ (10) 26: Ροκ φέστα στο Στάδιο (1) --> (Συνέντευξη Νίνα Χάγκεν) (12) 27: Αίμα, ξύλο και φωτιές χτες στο ροκ-φεστιβάλ ΑΙΜΑ, ΒΙΑ ΣΤΟ ΦΕΣΤΙΒΑΛ (14-15)	06/85
07/85	1/11:ΣΦΑΓΗ–Βόμβα θέρισε 28 σε λεωφορείο–Υποπτος Ιρακινός επιβάτης 2:ΚΙΝΔΥΝΟ ΕΚΤΡΟΠΗΣ επισείει ο Ανδρέας > ΑΝΔΡΕΑΣ: ΔΡΟΥΝ ΤΑ ΣΤΑΓΟΝΙΔΙΑ (4) 4:ΑΓΡΙΑ ΒΙΑ σε πέντε "μέτωπα" 6:Κατάληψη κατοικίας από άστεγους φοιτητές (1) > Το "νοίκισαν" με κατάληψη (20-21) / Μπείτε στ' άδεια σπίτια (?) 11: ΤΑ ΜΕΤΡΑ ΔΙΧΑΖΟΥΝ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ / Ασυμφωνία για τα συνθήματα (40) 12:"ΜΗ ΣΚΟΤΩΝΕΤΕ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ" / "Θέλουμε ενωτικά συνθήματα στην πορεία" (14-15) 13:ΕΝΩΜΕΝΟΙ και φέτος στο Πολυτεχνείο / Σύμφωνες όλες οι παρατάξεις πλην της ΟΝΝΕΔ / Τι συνθήματα (...)(18-19) 14:ΜΕΡΑ-ΦΩΤΙΑ / Η μεγαλύτερη, μετά τη μεταπολίτευση, απεργιακή κινητοποίηση (19) 15:Η ΜΑΧΗ / 9 σελίδες για την απεργία >ΠΕΔΙΟ ΜΑΧΗΣ / Ξύλο και 21 συλλήψεις στα αμαξοστάσια ΕΑΣ και ΗΛΠΑΠ και στην "Πεταλούδα" (20-21) 15:ΝΕΚΡΟΣ από σφαίρα αστυνομικού -15χρονος το θύμα –Κατάληψη στο Χημείο / Επεισόδια (...) Τον σημάδεψε στον κρόταφο! / Γυαλιά καρφιά στο 'Χίλτον' (16) / Μολότωφ σε ακροδεξιό βιβλιοπωλείο (2) Πολυτεχνείο -12 χρόνια ΖΕΙ (21)	07/85
08/85	19:ΚΟΛΑΣΗ-ΟΔΟΜΑΧΙΕΣ:58 τραυματίες στο Πολυτεχνείο / Ληλασίες-φωτιές / Ωρα 3 π.μ: Επίθεση με δακρυγόνα στο Πολ.	08/85
09/85		09/85
10/85		10/85
11/85		11/85

5	>Οι 48 ώρες που συγκλονίζουν την Αθήνα / Επίθεση με δακρυγόνα (4-5) / Εισβολή με όλα τα "πυρά" (14-15) Καταδικάζουν όλοι το φόνο (7) / Κόντρα για το άσυλο / Διαφώνησε η ΕΦΕΕ για την κατάργηση και αποφάσισε πορεία για σήμερα (16) "Ένα γελαστό παιδί..." (17) / ΕΝ ΨΥΧΡΩ! Πυροβόλησε τον 15χρονο (18)	5
12/85	ΗΦΑΙΣΤΕΙΟ το κέντρο της Αθήνας (19) / ΠΥΡ ΚΑΙ ΜΑΝΙΑ (20-21) 20:ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΚΤΟΝΩΣΗ, ΕΙΚΟΝΕΣ ΣΥΜΦΟΡΑΣ > ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ (8, edit.) >Λαλιώτης: Καρικατούρα Πολυτεχνείου οι καταλήψεις – Έκκληση στα κόμματα και τις νεολαίες (4) Θρήνος και αγανάκτηση –στην κηδεία του 15χρονου (7) Κόλαση έξω... / ... φρίκη μέσα (14-15) / Ωρα προς ώρα το 2ήμερο (14) / Στα 'πηγαδάκια' βρήκαν ποιος φταίει (15)	12/85
01/86	Ειρηνικό φινάλε (16) / 'Γιατί καταλάβαμε το Πολυτεχνείο' (17) 38 στον ανακριτή για κακούργημα / Αστυφύλακας: Παραπομπή για φόνο, αλλά με ελαφρυντικά που οδηγούν μέχρι αθώωση (18) Σύγκλητος: Σωστά τους έβγαλαν απ' το Χημείο / ΕΦΕΕ: ο φόβος για έκτροπα... (19) / <u>Καμμένη γη</u> (20-21) 21:Κυβέρνηση: όχι συζήτηση για τα επεισόδια (6) / Αστυνομία: Με όπλα ή χωρίς; / "Ενοπλη υπό όρους" (18-19)	01/86
02/86	Οι 36 σε απεργία πείνας / 'Μου διέλυσαν το περίπτερο. Εγώ τι φταίω;' (24-25) 22:Προφυλακίστηκαν 10 / Καταγγελία-σοκ για τον φόνο του 15χρονου (1) > 'Γονάτισε, σημάδεψε κι έριξε...' (21) <u>Θ. Μητσόπουλος</u> :Ποιο είναι το κοινωνικό πρόβλημα (9) 23:Ελεύθερος χθες ο αστυφύλακας –Μέσα άλλοι έξι (1) <u>Φ. Γερμανός</u> :Λάθος 'μολότωφ' σε λάθος χώρα (2)	02/86
03/86	<u>Β. Φίλιας</u> :Αστραπές, αλλά όχι εν αιθρία... (9) ΦΥΓΑΔΕΥΤΗΚΕ ο αστυφύλακας / Κλειστά και χθες Νομική και ΕΜΠ (20-21) 26: <u>Β. Νέτας</u> :Πότε θα βρούμε όλα εκείνα που μας ενώνουν; (9) 27:ΒΟΜΒΑ θερίζει 13 των ΜΑΤ / Με καλωδιακό μηχανισμό –Ενέδρα στο 'Κάραβελ' > 20-21 Ανδρέας: Αναρχικοί ή αποσταθεροποιητικά στοιχεία (40) 28:Προκήρυξη: Η 17 ΝΟΕΜΒΡΗ πήρε την ευθύνη > 16	03/86
04/86	Το χρονικό των επιθέσεων κατά της Αστυνομίας (22) Η γειτονιά του τρόμου / Φοβισμένοι και οργισμένοι οι περίοικοι απ' το γεγονός – Πολλές ζημιές σε σπίτια (24-25) 29:Δίνω το χέρι για χτύπημα των τρομοκρατών (σ.σ.: Μητσοτάκης) (5) Αντεπίθεση από αριστεριστές–Ρήξη: 'Καραγκιόζηδες κουμπουροφόροι κρυμμένοι' / ΚΟ Μαχητής: 'Η 17Ν έχασε την ψυχραιμία της' (19) 30:Κυβέρνηση: Μέτρα κατά τρομοκρατίας / Αρκουδέας: όλα πάνε καλά στα ΜΑΤ (1)	04/86
05/86	<u>Β. Φίλιας</u> :Οι ευθύνες και η ανάγκη αποκλιμάκωσης (9) 9/5:'Ντου' στα Εξάρχεια για ναρκωτικά (2) 10:48 συλλήψεις στα Εξάρχεια (1) > Εξάρχεια: 'Τους βλέπουμε να χτυπάνε τις ενέσεις' –Ο Δήμος σφραγίζει κι άλλο σπίτι (...) (3) 'Τσερνομπίλ' τα Εξάρχεια (14-15)	05/86
06/86	13:100 ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ στα Εξάρχεια / Βίαιη διάλυση πορείας για τα πυρηνικά –Μολότωφ και δακρυγόνα > Πεδίο μάχης Προτύλαια-Εξάρχεια (14) / ΛΟΥΚΕΤΟ σε στέκι 'λευκού θανάτου' (7) 14:Ντου στα Εξάρχεια: Μάχες μετά την πορεία / Μολότωφ, συλλήψεις και τραυματισμοί (1) ΒΙΑΙΟ ΞΕΣΠΑΣΜΑ – Αναρχικοί καίνε μοτό αστυνομικού –Μολότωφ σε κλούβα –Ξυλοδαρμοί από ΜΑΤ και 60 συλλήψεις (19) Φοβερή έφοδος και σάρωμα τη νύχτα (19) / Δροσογιάννης: Θα καθαρίσω τα Εξάρχεια (40)	06/86
07/86	ΟΧΙ στα 'Τσερνομπίλ' Ανατολής-Δύσης (20-21) / Συλλήψεις και στα δικαστήρια / Διώκονται για κακούργημα οι 39 (?) 15:Απαγόρευση Αρκουδέα και στους αντιρρησίες συνείδησης (7) 16:Έρευνα: 'Συλλαμβάνεστε! ...προληπτικά' / Δύο πολίτες μήνυσαν τον Αρκουδέα (20-21) 17:Μολότωφ σε σκοπό αστυφύλακα στη Ν. Ιωνία (1>5) Εξάρχεια: Όχι κι έτσι... (1) > Εξάρχεια: Ανάστατοι κάτοικοι και καταστηματαρχες για την αστυνομοκρατία: 'Ε, όχι κι έτσι!' (20-21) Νέα μήνυση κατά Αρκουδέα (21)	07/86
08/86	19:Απειλή κατά Δροσογιάννη (23) 21:Ο Δροσογιάννης απειλεί το 'κράτος αναρχικών' –σκληρές δηλώσεις για τα Εξάρχεια (1) > ΑΜΕΙΛΙΚΤΟΣ ΜΕ ΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ (40) 23:ΜΑΤ κατά φεμινιστριών (πάλι στα Εξάρχεια!) (1) > Πήραν σηκωτές τις φεμινίστριες – ΜΑΤ με 'βοήθεια' κατοίκων της περιοχής (7) <u>Γ. Παπαμιχαήλ</u> :Ζώνες ασφαλείας από τα Εξάρχεια στο Τσερνομπίλ (9)	08/86
09/86	24:'Τείχος' από ΜΑΤ και νέες συγκρούσεις (1) 26:Επιστολή: "Μια εκπομπή για τα Εξάρχεια" (27) 27:'Αστυνομικοί παραβιάζουν το Σύνταγμα' / Κε Δροσογιάννη είναι παράνομες και οι συζητήσεις; (3) 28:Δροσογιάννης: Οι φεμινίστριες πιάστηκαν σε επιχείρηση για ναρκωτικά / Περισσότερο φως στα Εξάρχεια (7) 29:Κατακραυγή για το 'πείραμα' Εξάρχεια (7)	09/86
10/86	31:ΣΤΕΓΑΝΑ ΣΤΑ ΜΕΤΡΑ για την τρομοκρατία –Ενημέρωση σε αρχηγούς κομμάτων 2/6:ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ: Η 'Αναρχική Δράση' εκδικείται για τα ΜΑΤ / ΠΥΡΙΝΗ ΡΕΒΑΝΣ–Μεγάλες ζημιές στην 'Εξόρμηση' >Μπουρλότο στην 'Εξόρμηση' για τα Εξάρχεια / ΑΝΑΡΧΙΚΗ ΔΡΑΣΗ: 'Εμείς βάλαμε τη φωτιά' (7) Η ηρωίνη εκτοπίζει το χασίς (17) 6:Εξάρχεια: Μουσική άνευ... ξύλου / Αρχίζει η ανάπληση (18)	10/86

Διάσπαση ΠΑΣΚΕ στη ΓΣΕΕ:8

Δολοφονία Αγγελόπουλου, Κολωνάκι/17Ν:8

Βόμβες σε δημ. κτήρια/17Ν:5

11/86	<p>9: BOMBA ΣΕ '100' –Υποψίες για αναρχικούς (σ.σ.: στη Θεσ/νίκη) > Μολότωφ παντού (24-25)</p> <p>14: Σ. Καρατζαφέρης: Οι αναρχικοί, ο στρατηγός και το ρόπαλο (9)</p> <p>16: Θ. Καρζής: Οι 'αναρχικοί': ένα δράμα χωρίς εισαγωγικά (9)</p> <p>17: 15 γυναίκες μήνυσαν ΜΑΤ και Αρκουδέα (13)</p> <p>20: Εξάρχεια: 'Όχι στην αστυνομική... ανάπλαση' (7)</p> <p>24: Προκήρυξη αναρχικών: Έκαψαν πάλι γραφεία ΠΑΣΟΚ –Καταστροφές σε 2 ορόφους στην Τρικούπη (1)</p>	11/86	13η επέτειος Πολυτεχνείου
12/86	<p>>Κάτω απ' τη μύτη των αστυνομικών –Εμπρησμός / Το κείμενο της προκήρυξης (24-25)</p> <p>1/7: Προκήρυξη ΕΛΑ για τις βόμβες (1) > 'Δουλειά' του ΕΛΑ –2 βόμβες –Από την αρχή η Αστυνομία προσανατολίστηκε (...) (20-21)</p> <p>> Η προκήρυξη –Γιατί χτυπήσαμε το ΥΧΟΠ (25)</p> <p>4: Ναρκωτικά: Ξεσηκώθηκαν οι Εξαρχειώτες (1) > Κε Δροσογιάννη, να οι έμποροι ναρκωτικών / Συλλήψεις, αλλά με μάρτυρες (7)</p> <p>15: Η καταστολή δεν είναι μόνο για τα Εξάρχεια αλλά και για τους εργαζόμενους –Συζήτηση στον ΔΣΑ (6)</p>	12/86	
01/87	<p>3/11: Χρ. Κασίμης: Γιατί είμαστε καλύτεροι του ΕΛΑ (14-15)</p> <p>3 μολότωφ στο Στάδιο / Ο φόβος άδειασε γήπεδα (24-25)</p> <p>8: ΕΠΙΘΕΤΙΚΗ Η ΕΦΕΕ για το Πολυτεχνείο / Υπογράφει την κόντρα με την κυβέρνηση και η ΠΑΣΠ (3)</p> <p>14: Τυφλοί ψυχοβγάλτες' χτύπησαν με μολότωφ νύχτα στα Εξάρχεια (1) > Μολότωφ στα πόδια περιπόλου της Αστυνομίας (4)</p> <p>Πολυτεχνείο: Επίσημος εορτασμός στο στρατό (18)</p>	01/87	
02/87	<p>15: Πολυτεχνείο –Αφιέρωμα: Ο Ανδρέας μιλάει στην 'Ε' / ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ</p> <p>> Πολυτεχνείο: Μας οδηγεί, και πού; / Ανδρέας: Ανάγκη για ανανέωση της Αλλαγής –Ιδεολογικά και πολιτικά (19)</p> <p>4 καθηγητές αναλύουν: Η εξέγερση από 4 'σκοπιές' (20-21)</p> <p>17: ΦΟΒΕΡΑ ΜΕΤΡΑ –Φρουρούνται Χημείο, Νομική, Εξάρχεια / Σαν σήμερα ο φόνος του 15χρονου μαθητή / Όλοι σήμερα στην πορεία</p> <p>Οι πολιτικοί αρχηγοί απαντούν στην 'Ε': 'ΖΩΝΤΑΝΑ ΤΑ ΜΗΝΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΝΟΕΜΒΡΗ' (20-21) / Προσκύνημα ενότητας (24-25)</p>	02/87	Χαλάνδρι, απόπειρα/17N:4
03/87	<p>18: Η πιο μικρή πορεία με λίγες μόνο εξάρσεις / Ξύλο από αναρχικούς και βόμβα στη Βουλή(1)</p> <p>ΑΡΠΑΞΑΝ 4 ΠΙΣΤΟΛΙΑ (17)</p> <p>Ήταν η πιο μικρή πορεία / Διήρκησε μόνο 3 ώρες – Πολύς κόσμος φοβήθηκε επεισόδια και δεν συμμετείχε (18-19)</p> <p>'Ανταρσία' αστυνομικών / Δροσογιάννης: Τέρμα η ανοχή στις προκλήσεις (20-21)</p>	03/87	
04/87	<p>19: ΠΕΡΙΕΡΓΗ ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΜΕ ΣΦΑΙΡΑ (>29)</p> <p>22: ΚΑΘΑΡΣΗ ΣΕ 7 ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥΣ</p> <p>24: Έρευνα: Το σημερινό πρόσωπο των νέων / 'Δεν έχεις περιθώρια να κάνεις όνειρα' (13-15)</p> <p>Ταφόπετρα στο διχασμό – Γοργοπόταμος: Πρώτη φορά όλοι μαζί (24-25)</p> <p>25: Έρευνα: 'Η μουσική πνίγει τις κραυγές μας' (18-19)</p>	04/87	Ανατίναξη λεωφορείου αμερ.στρ., Ρέντης/17N:24
05/87	<p>26: 'Μάτι' στους αναρχικούς (1) > Αποκάλυψη Δροσογιάννη -'Μάτι' της αστυνομίας στο χώρο των αναρχικών (14)</p> <p>Έρευνα: 'Να γιατί κάνω κοπάνες' (18-19)</p> <p>27: Έρευνα: 'Πάνω στη μηχανή ξεχνάω το φόβο' / 'Εδώ στα μπαράκια, έρχομαι για να μιλήσω λίγο...' (18-19)</p> <p>28: Έρευνα: 'Γιατί σιχάθηκα τους χούλιγκανς' / 'Γενιά χωρίς νεύρο και με λογική του '60' (18-19)</p> <p>29: Έρευνα: Οι μοναχόλικοι της ασφάλτου... / 'Μπαίνεις στο λούκι...' (18-19)</p>	05/87	Πρώτος δημοτικός ρ/φ σταθμός (984):31
06/87		06/87	
07/87		07/87	
08/87		08/87	Υπόμνημα εκδοτών για Κοσκωτά:1 Βόμβα σε λεωφορείο με αμερ.στρ., Καβούρι/17N:10
09/87		09/87	
10/87	<p>1/11(K): Μια πρόταση (ed.8)</p> <p>2: Έχουμε γίνει λαϊκή αγορά ναρκωτικών (18)</p> <p>3: ΚΡΑΧ –ΔΕΚΑΗΜΕΡΟ ΑΝΑΣΤΑΤΩΣΗΣ: Η Παιδεία κατεβάζει τα... Ρολά (24-25)</p>	10/87	

0/87	<p>4:ΚΛΕΙΝΟΥΝ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ-Καταλήψεις δρόμων, μετρό και σχολών >ΚΡΑΧ-‘ΦΡΑΓΜΑ’ στο κέντρο / ΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ:Σπουδαστική παλίρροια στη Χαλκίδα (23-25) 5:Ξύλο με MAT (1) > ΚΡΑΧ-10ωρο έντασης / ‘Δεν υπάρχουν MAT’ ...κι αυτοί δέρνανε / (...) (21-25) 6:Η πιο μεγάλη πορεία από το 1979 (1)</p>	0/87	
1/87	<p>7:ΝΕΟΣ ΓΥΡΟΣ από πορείες-καταλήψεις (18-19) 11:Κ. Μπέης:Ο ξεσηκωμός των φοιτητών (9) > ΚΡΑΧ –Η πορεία της 10ετίας (23-25) 13:Η Παιδεία γράφει... ιστορία / Καταλήψεις, συμπλοκές με MAT, κλείσιμο δρόμων και πορείες / Υποδοχή από... Αγήματα (23-25) 14:ΚΥΡΙΕ ΕΛΕΗΣΟΝ / Πεδίο μάχης χτες η Αθήνα / MAT-δακρυγόνα τραυματίες δίπλα στον Πατριάρχη > Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ (21-22) ΕΦΕΕ-ΕΣΕΕ: Βολές κατά Δροσογιάννη (22)/Δροσογιάννης: Αυτοί ήταν προετοιμασμένοι (23)/ Η ΑΓΙΑ ΡΑΒΔΟΣ (24-25) 15(Κ):ΕΦΕΕ-ΕΣΕΕ: Κοινή διαδήλωση την Πέμπτη ‘έναντια σε βία, αυταρχισμό, καταστολή’ (2)</p>	<p>14η επέτειος Πολυτεχνείου Διακοπή σταθ.πρ.-Παραίτηση Σημίτη:25</p>	1/87
12/87	<p>16:ΕΚΡΗΞΗ ΣΤΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ Σ. Πολυμίλης:Οράματα, πορείες και πραγματικότητα (9) Ο πιο ‘βουβός’ γιορτασμός: Επέτειος στη σκιά των καταλήψεων (24-25)</p>		12/87
01/88	<p>17:ΠΟΡΕΙΑ ΦΟΡΤΙΣΜΕΝΗ / Επεισόδια-τραυματίες χτες –Καταδικάζουν όλα τα κόμματα >ΩΡΕΣ ΕΥΘΥΝΗΣ / Το 15λεπτο της ντροπής (21-25) 18:Ειρηνική η πορεία αλλά... ΜΑΧΕΣ ΤΗ ΝΥΧΤΑ / Επίθεση αναρχικών με βόμβες στην πρεσβεία των ΗΠΑ >Ξύλο, μολότωφ, δακρυγόνα, τραυματισμοί (4)/ > Κραυγή κατά των βάσεων / Ειρηνικό ποτάμι (20-25) > Και οδοφράγματα –αργά το βράδυ στο Πολυτεχνείο (40)</p>	<p>Φιλεθέη, απόπειρα δολοφονίας Κάρος/17N:21</p>	01/88
02/88	<p>19:Ανδρέας: Αστυνομικοί υπονομεύουν τη Δημοκρατία (1) > Ανδρέας: Υπνόμευση από αστυνομικούς και αναρχικούς (5) > ‘Η ΑΓΡΙΑ ΝΥΧΤΑ’ -6 κατηγορούνται αλλά αρνούνται (21)/ Πορεία κατά της βίας, της καταστολής και του αυταρχισμού (22) 21:Μολότωφ δίπλα σε κλούβα MAT (21) 23:Αποκτούμε πολιτική εμπειρία με τις καταλήψεις (6-7) > ΚΡΑΧ –ΕΠΕΙΣΟΔΙΑΚΕΣ ΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ (24-25)</p>		02/88
		<p>Φιλοθέη, δολοφονία Μποδοσάκη/17N:1</p>	
03/88			03/88
04/88			04/88
05/88		<p>Παγκράτι, βόμβα σε ΙΧ διπλ./17N:23</p>	05/88
06/88		<p>Κεφαλάρι, δολοφονία Νόρντιν/17N:28</p>	06/88
07/88		<p>Πατήσια, ληστεία ΤΤ/17N:13</p>	07/88
08/88		<p>Βύρωνας, εισβολή σε ΑΤ/17N:14 Αναχώρηση Α.Π. για Χέρφιλντ:23</p>	08/88
09/88	<p>5/9:Ροκ, φωτιές, πανικός (1) > Ξύλο στο ροκ του Δήμου –Φωτιές και δακρυγόνα στο Πεδίο του Άρεως (20) >Ροκ και πρόκληση (29) 6: Ροκ: Γιατί τέτοιο ξέσπασμα βίας; (1) > ΓΙΑΤΙ;» / «‘Είχαν έρθει για αίμα...’ (24-25) 5 συγγραφείς και μουσικοί στην ‘Ε’ (25) / ‘Ηταν προπαγάνδα για Έβερτ-9,84 (25)</p>	<p>Επεισόδια στη συναυλία των ΡΙΛ:4</p>	09/88

11:Ανατομία στη ροκ έκρηξη: 'Επιτέλους, δεν είμαι βίαιος'

3/11:ΦΥΛΑΚΗ ΣΗΜΕΡΑ Ο 'ΚΡΟΙΣΟΣ'

5:Η εξήγηση της πολιτικής απάθειας των Νεοελλήνων (33)

10:Πεδίο μάχης το Σύνταγμα (σ.σ.: Ταξιτζήδες) (24-5)

12:Γ. Παπαμιχαήλ: Όταν ακούς τάξη, ανθρώπινο κρέας μυρίζει... (9)

ΜΕΤΕΩΡΟΣ' ο γιορτασμός του Πολυτεχνείου –Διαφωνίες στην ΕΦΕΕ (1>21)

14:Αδιέξοδο πάλι για το Πολυτεχνείο –Αποχώρησε η ΠΑΣΠ (19)

15:Πολυτεχνείο: Ψάχνουν για συνθήματα (3)

16:Πολυτεχνείο 88 με διαφωνίες (3)

18:Πορεία θλίψης –Δακρυγόνα και μάχες στη σκιά Κοσκωτά» (1)

>Πορεία στην απογοήτευση / Λύγισε το Πολυτεχνείο; (22-23) > Στη σκιά του Κοσκωτά / Αιματηρό τέλος (24-25)

19:Περιμέναμε την αποτυχία (12-13)

22:Κατηγορίες-φιάσκο / Δίκες Βογιατζή-Μπουκουβάλα (13)

23:Διώκονται για τις ιδέες τους (22)

24:ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ (12) (σ.σ.: σε διπλανή στήλη: «Πιάστηκαν 6 με ηρωίνη»)

26:91 στελέχη της γενιάς του Πολυτεχνείου τονίζουν: 'Να διασωθεί το πνεύμα αντίστασης' (45)

Επίτροπος στην Τρ. Κρήτης:19

15η επέτειος Πολυτεχνείου
Δίκες Βογιατζή-Μπουκουβάλα

Συνασπισμός ΕΑΡ-ΚΚΕ:8

Ζωγράφου, δολοφονία Ανδρουλιδάκη/17N:10
Χαλάνδρι, απόπειρα/17N:18

Εκρήξεις σε διαμερίσματα/17N:22

Ψυχικό, απόπειρα κατά Πέτσου/17N:8

Βουλ. Εκλογές>νίκη ΝΔ χωρίς αυτοδυναμία:18

Κυβέρνηση Τζανετάκη:1

09/89		Κολωνάκι, δολοφονία Μπακογιάννη/17N:26	09/89
10/89	<p>1/11:Προκήρυξη 17N</p> <p>3:1η Μάη: Γιατί η βόμβα στον αρχηγό –Όλη η προκήρυξη / Επίθεση κατά πάντων –και κατά 17N (12-13)</p> <p>Τρομοκρατία: Επηρεάζει και πόσο την κάλη; (14-15)</p> <p>6:ΠΟΛΩΣΗ με δύο νικητές</p> <p>10:Τρομοκρατία -1: Μια ‘πολιτική’ με άλλα μέσα (20)</p> <p>14:ΕΠΕΣΑΝ –Το Τείχος μετά από 35 χρόνια / Ο Ζίβκωφ μετά από 34 χρόνια</p>		10/89
11/89	<p>Τρομοκρατία -2: Κοινωνία τρομοκρατημένη γεννάει κι άλλους τρομοκράτες (35)</p> <p>17:Πολυτεχνείο: Αίμα και φωτιές πριν την πορεία (1)</p> <p>Ποιο είναι το πολιτικό μήνυμα του Νοέμβρη; (22-23)</p> <p>Μέσα πλήξη, έξω ρήξη (24-25)</p> <p>18:Ποια πορεία; Νύχτα φωτιάς με λεηλασίες –Αναρχικοί ‘θερίζουν’ Τράπεζες-μαγαζιά (1)</p> <p>Πεδίο μάχης τα Εξάρχεια / ΠΥΡΟ-MANIA/ (...) (21)</p> <p>ΖΕΙ... κομμάτια και θρύφαλα (22-23) / ΕΠΕΛΑΣΗ με... μολότωφ (24-25) / ‘Θέρισαν’ όλες τις Τράπεζες! (25)</p> <p>19:Η μεγάλη στιγμή της ιδιωτικής TV (1)</p>	<p>Βουλ. Εκλογές>N.Δ χωρίς αυτοδυν.:5</p> <p>16η επέτειος Πολυτεχνείου</p> <p>Εκπομπή MEGA:20</p> <p>Κυβέρνηση Ζολώτα:22</p>	11/89
12/89	<p>20:Μετανάστες: Και ξαφνικά προτιμούν την Ελλάδα (22-23)</p> <p>22:Εγένετο! Οικουμενική-οικονομική / ΠΡΩΤΑ ΜΕΤΡΑ ΑΝΑΓΚΗΣ</p>	Λάρισα, αρπαγή όπλων από σ/π/17N:24	12/89
01/90	<p>16/1:Μελίστας 5 χρόνια μετά (1) / Ψάχνουν τώρα αν είναι δολοφονία (24-25)</p> <p>17:Δίκη Μελίστα: ‘Κράτα τ’ όπλο... μην ανησυχείς’ (12-13)</p> <p>27:ΑΘΩΩΣΗ-ΦΩΤΙΑ –Κόλαση το κέντρο τη νύχτα / Και η ποινή: ΑΘΩΟΣ (20) / Ολονυκτία με μολότωφ (21)</p> <p>Ανδρέας: Έκπληκτος / Φλωράκης: Πρόκληση / Χατζιδάκις: Είμαστε κράτος δολοφόνων (22-23)</p> <p>Αίσχος! –Ξέσπασε η μητέρα του νεκρού / Δυναμική πορεία ΕΦΕΕ και απειλή για συνέχεια (24-25)</p>		01/90
02/90	<p>Έπιασαν στον ύπνο τους καταληψίες (12)</p> <p>28:Μένουν στο Πολυτεχνείο (1)</p> <p>29:Καταλήψεις στις σχολές και πορεία της ΕΦΕΕ (1) / Κύμα καταλήψεων (12-13)</p> <p>Β:Απροκάλυπτος και ελλοχεύων αυταρχισμός (9)</p> <p>30:Πορεία χωρίς βία και ΜΑΤ / Κατά των καταλήψεων τα 3 κόμματα (1)</p> <p>ΔΙΑΜΑΧΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ / Ανδρέας: Εταιθελική πράξη μειοψηφίας (23)</p> <p>Έλειπαν ΜΑΤ και βία (24-25)</p>	Πολεμικό Μουσείο, αρπαγή όπλων/17N:3	02/90
03/90			03/90
04/90		Βουλ. Εκλογές>νίκη ΝΔ:8	04/90
05/90		Εκάλη, εμπρησμοί/17N:15	05/90
06/90			06/90
07/90			07/90
08/9		Λ. Κηφισίας, ρουκέτα στην Ρ&G/17N:10	08/9

0			0
09/90			09/90
10/90	<p>1/10:Β:Τα απόρρητα του ένστολου χαφιεδισμού (9)</p> <p>3:Κλ.Γρίβας:Περί απεργίας και κοινωνικού εγκλήματος (9)</p> <p>5:ΚΡΑΤΟΣ ΕΝ ΚΡΑΝΕΙ –Έφοδος / Άγρια δύση στο Κέτερινγκ / Τέρμα οι καταλήψεις λείη η Κυβέρνηση</p> <p>6:Ομόφωνα αθώοι –μπάτσος στα MAT (1)</p> <p>7(Κ):Π.Λουκάκος:Στον δρόμο των MAT (80)</p> <p>11:Πονοκέφαλος το 'αστέρι' –Προκήρυξη (17Ν;) κατά πάντων (35)</p>		10/90
11/90	<p>1/11:Η δασκάλα που πέθαινε και σκότωνε στα Εξάρχεια (3)</p> <p>4(Κ) Ιός:Σκευωρίες: Σε μια κόλλα χαρτί / Μας συγχωρείτε, λάθος / Τα όπλα των Κλουζώ (29-30, 51-52)</p> <p>9:Βόμβα-λαχείο για την Ασφάλεια –Κρατούνται Συμρναίος-Μπουκετσίδης-Μπουκουβάλας/Συλλήψεις-έρευνες σε σπίτια (1)</p> <p>BOMBA στα χέρια της Ασφάλειας (23)</p> <p>10:Είμαστε οι 'συνήθεις ύποπτοι' (1)</p> <p>12:Όργιο συλλήψεων (1) > Διάβημα στον Τσεβά για τις συλλήψεις (20-21)</p> <p>13:Επεισόδιο με τον Τσεβά / Κραυγή κατά της αυθαιρεσίας (14-15)</p> <p>14:Σήμερα δικάζονται Συμρναίος-Μαρίνος (14)</p> <p>15:Αναβολή και διαταγή για σύλληψη Μαρίνου (14)</p> <p>16:Στο πόδι πάλι οι φοιτητές / Ορφανό χθες το Πολυτεχνείο (1) > Πολυτεχνείο: Επέτειος χωρίς προσκυνητές (23)</p> <p>17:Το Πολυτεχνείο... ζει; (1) > Πολυτεχνείο 1990: Μήπως ξέφτισε το όραμα; (23) > ΕΔΩ ΠΟΛΥ... ΞΥΛΟ (24-25)</p> <p>18:Πολυτεχνείο με δακρυγόνα και μολότωφ (1) > Βροχή τα δακρυγόνα στην πορεία (4-5) / Κακόμοιρο Πολυτεχνείο! (10, edit.)</p> <p>19:Πορεία φθοράς... / Για μια ακόμα φορά το ίδιο σκηνικό... Η μικρότερη πορεία, τα συνήθη επεισόδια (7)</p> <p>21:ΡΟΥΚΕΤΕΣ ΚΑΤΑ... ΤΑΝΚΣ</p> <p>22:ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ: Η εξουσία της τοξικομανίας (14-15)/Διεθνές φόρουμ σήμερα στο Ζάππειο: Όχι στην απαγόρευση της χρήσης</p> <p>24:ΝΟΜΟΣ-ΤΡΟΜΟΣ: 'Όριμη' τώρα η κυβέρνηση / ΕΡΕΥΝΕΣ ΧΩΡΙΣ ΕΝΤΑΛΜΑ > Ανοίγουν και 'λευκά κελιά'!... (24-25)</p>	<p>17η επέτειος Πολυτεχνείου Απόπειρα κατά Βαρδινογιάννη/17Ν:20</p>	11/90
12/90		<p>Β.Σοφίας, ρουκέτες κατά γρ. Ε.Ε./17Ν:16 Ψήφιση Ν.1915/90 ("Αντιαπεργιακού") Ψήφιση Ν.1916/90 ("Αντιπρομοκρατικού")</p>	12/90
01/91	<p>25(Κ) Ιός:Drugwar (29-30, 51-52)</p> <p>26:Β:Ναρκωτικά: Πρώτο βήμα η ενημέρωση (9)</p> <p>27:ΤΡΕΙΣ ΓΙΑ ΕΚΤΕΛΕΣΗ –Ξανάπιασαν τον Μπουκετσίδη με τον οικοδόμο Κογιάννη –Ένταλμα για τον φαντομά Γ. Μπαλάφα</p> <p>28:Εισαγγελέας κατά 'Ε': Δίωξη-'πράσινο' για λογοκρισία (22-23)</p> <p>30:Όργιο φημών όλη νύχτα για συλλήψεις, γιάφκες (11)</p> <p>Σκευωρία της Αστυνομίας... / Το ένα φιάσκο μετά το άλλο (12-13)</p> <p>48ωρη μαμούθ την ώρα του αντι-απεργιακού (14)</p> <p>9: ΝΕΚΡΟΣ... > Φονική επίθεση σε Λύκειο (20-21)</p> <p>Επιχείρηση πειθούς με τραμπουκισμούς (22-23) > Με ομόνοια αποφάσισαν αποκλεισμό της Ομόνοιας / Αιματηρή επιδρομή (24-25)</p> <p>10: ΠΙΣΩ μετά το αίμα > ΑΙΜΑΤΗΡΟ ΜΑΘΗΜΑ... (17) > "ΠΑΡΑΙΤΗΘΕΙΤΕ..." (18)</p> <p>>ΕΡΧΕΤΑΙ ΘΥΕΛΛΑ... (20) / Δύο μήνες κατήφορου... (21)</p> <p>11: ΑΛΛΟΙ ΤΡΕΙΣ ΝΕΚΡΟΙ > Πολιτική έγινε η σύγκρουση (4-5) >ΝΕΟ ΑΙΜΑ (11)</p> <p>>Ρέιντζερς, Κένταυροι... (13) > ΤΡΕΙΣ ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΙ ΧΑΟΣ (20-21) > Ξύλο και δακρυγόνα γέμισαν τα νοσοκομεία (22-23)</p> <p>> 7 "γιατί" έκαψαν την Αθήνα</p> <p>12: "ΚΑΙΝΕ ΤΑ ΜΑΤ" > ΑΝΤΙ-αστυνομικό-κυβερνητικό ΞΕΣΠΑΣΜΑ (12-13) > ΦΩΤΙΑ ΣΤΑ ΜΑΤ από τους... Πυροσβέστες (16-17)</p> <p>> ΚΑΙ ΟΙ 4 ΑΠΟ ΑΣΦΥΞΙΑ... (18-19) > Ανακρίσεις από τους κατηγορούμενους (20-21) > "Τα δακρυγόνα έπεφταν βροχή..." (22-23)</p> <p>>2ος γύρος από γνωστούς-"αγνώστους" (24-25)</p> <p>13: Το χρονικό της εξέγερσης (5) > Τοπίο μετά τη μάχη (16)</p>	<p>Εκρήξεις σε τράπεζες, ρουκέτες AmEx, BP/17Ν:25,28,29</p>	01/91
02/91		<p>Ακρόπολη, βόμβες σε τουρ.λεωφ./17Ν:10 Γλυφάδα, βόμβα+/17Ν:12 Κεφαλάρι, ρουκέτα Πεντελικόν/17Ν:31</p>	02/91
03/91			03/91
04/91		<p>Πειραιάς, έκρηξη σε πλοίο/17Ν:26</p>	04/91
05/91		<p>Αγ. Ανάργυροι, ρουκέτα κ. γρ. ΔΕΗ/17Ν:2 Λ. Κηφισίας, ρουκέτες κ. γρ. Siemens/17Ν:7 Ασπρόπυργος, ρουκέτες κ. Χάλυψ/17Ν:16 Αταλάντη, ρουκέτες κ. Lowenbrau/17Ν:31</p>	05/91
06/91			06/91
07/91		<p>Ψυχικό, απόπειρα δολ. Τούρκου επιχ./17Ν:16</p>	07/91

08/91			08/91
09/91	TA NEA		09/91
10/91	<p>8/10:ΕΡΓΟ 17N Ο ΦΟΝΟΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ–Βαρύ κλίμα σε Αθήνα και Πόλη</p> <p>10:Φουντώνουν οι καταλήψεις –Σε αμηχανία ο υπουργός (1)</p> <p>12:Ευθύνες στην κυβέρνηση για τις καταλήψεις (1)</p> <p>19:ΣΤΗΜΕΝΑ ΕΠΕΙΣΟΔΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ / Φωτιές αναρχικών στην εκδήλωση των μαθητών</p> <p>Ψεύτικοι μαθητές, με κλομπ αντί... στυλό (>16-17) Δολοφονία Τούρκου διπλ.υπ./17N:7</p> <p>25:Πνίγηκε στα δακρυγόνα η Αθήνα! (1) > Οργανωμένο σχέδιο των γνωστών-αγνώστων (18-19)</p> <p>26:ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΙ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ / 150 ‘άγνωστοι’ έκαψαν το Πολυτεχνείο / Η κυβέρνηση επιδιώκει πολιτικά κέρδη (1)</p> <p>Πολιτική εκμετάλλευση (>15-17)</p>		10/91
11/91	<p>1/11:Στη φυλακή 13 στους 27 / Άσυλο: ‘όχι αλλαγή’ λένε πρυτάνεις και φοιτητές» (1)</p> <p>Συνελήφθη γιατί φορούσε μαύρα ρούχα (>22-23)</p> <p>2:ΡΟΥΚΕΤΕΣ ΣΚΟΤΩΝΟΥΝ ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΟ–και 6 τραυματίες</p> <p>3(Κ):17N: ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΣΤΑ 6 ΜΕΤΡΑ</p> <p>4:Αφισκοκλλητές –Κυνήγι των ΜΑΤ και 33 σε δίκη (1>3)</p> <p>ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ: Η ΚΑΠΗΛΕΙΑ ΕΝΟΣ ΣΥΜΒΟΛΟΥ (22-23)</p> <p>17N -13ο ΧΤΥΠΗΜΑ: ΗΘΕΛΑΝ ΝΑ ΤΟΥΣ ΕΞΟΝΤΩΣΟΥΝ ΟΛΟΥΣ (24-25)</p> <p>5:Η δίκη των 33: Μας έγδυσαν σε κοινή θέα αστυνομικών (1>14-15)</p> <p>6:Μάρτυρας υπεράσπισης: ‘Ανησυχούμε’ / Αν φταίνει αστυνομικοί... (1)</p> <p>7:N. Κιάος:Φιλελευθερισμός και μαζί αυταρχισμός (9)</p> <p>11:Ξύλο-μήνυμα για το Πολυτεχνείο (14-15)</p> <p>13:ΝεοΝΑΖΙάρηδες: ΕΝΤΕΚΑΔΑ ΜΕ ΔΡΑΣΗ / Δεν τους πάνει ο τρομόνομος (24-25)</p> <p>14:Πανηγύρι από τους 33 της αφίσας (1)</p> <p>Κλειστό Πολυτεχνείο και με περιφρούρηση –Αποφάσισε η ΕΦΕΕ για την Κυριακή» (>3)</p> <p>ΝΕΟΝΑΖΙ –Θορυβώδεις καταδρομείς: Και τώρα 2ο ημίχρονο (>20-21)</p> <p>15:ΝΕΟΝΑΖΙ–Τρεις στη φυλακή με τον αντιπρομοκρατικό (12)</p> <p>Η μάχη της αφίσας –Πορείες και... καταγγελίες (>13)</p> <p>16:Πολυτεχνείο 91: Σιωπηρός εορτασμός (12)</p> <p>17(Κ)Πόσο πάει η σβάστικα; Η Αθήνα των σκίνχεντς και των νεοναζί (16-17)</p> <p>18 χρόνια δυναμικές πορείες (18-19)</p> <p>18:ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ...–Οι 700 χιλ. της πρώτης πορείας έμειναν 10 (1>22-23)</p> <p>21:17N: ΠΩΣ ΞΕΦΥΓΑΝ–Με εκπαίδευση ανταρτών πόλης (>22-25)</p> <p>22:Η ΕΛ.ΑΣ. ΚΑΝΕΙ ΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ: ‘Αυτοί είμαστε’ (23)</p> <p>23:Λύστε μας τα χέρια ζητεί τώρα η ΕΛ.ΑΣ. (1) > Έκτακτες εξουσίες στην Αστυνομία (11)</p>	<p>Χ.Τρικούπη, ρουκέτα κ. λεωφ. ΜΑΤ+/17N:2</p> <p>18η επέτειος Πολυτεχνείου</p> <p>Σεπόλια, συμπλοκή με αστυνομικούς/17N:20</p>	11/91
12/91	<p>Ρουκέτες κ. Βιοχάλκο/17N:8</p>		12/91
01/92			01/92
02/92			02/92
03/92			03/92
04/92			04/92
05/92			05/92
06/92			06/92
		"Φιάσκο" Λ.Ριανκούρ/17N:23	

07/92		Σύνταγμα, ρουκέτα κ. Παλαιοκρυσά, θάνατος Αζαρλιάν/17N:14	07/92
08/92			08/92
09/92			09/92
10/92			10/92
11/92	<p>16/11:Πολυτεχνείο 92 –Πορεία μνήμης ή φθοράς; / Παίρνει μέτρα η Αστυνομία (15)</p> <p>17: 'ΚΑΙΝΕ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ–Ασύλληπτοι έδρασαν οι μασκοφόροι / Θύελλα από διαταγή Βαρβιτσιώτη περί 17N</p> <p>Βάζουν φωτιά στο γιορτασμό / Όλα σαν πέρυσι (>22-23) / Έχει μέλλον η αμφισβήτηση σήμερα; (24-25)</p> <p>18:Στην ουρά οι μασκοφόροι / Μολότωφ, φωτιές, 16 συλλήψεις, αλλά πορεία ειρηνική (1)</p> <p>Στην 11η επέτειο έγινε η πιο μικρή πορεία που όμως ήταν... / Αντικυβερνητική-Αντιπολεμική (11)</p> <p>Πώς απομόνωσαν τους κουκουλοφόρους (>12-13)</p> <p>Τιμή και δόξα... / Τα συνθήματα που κυριάρχησαν (>15)</p> <p>19: 'Σπάμε γιατί δεν έχουμε μέλλον' (12-13)</p>	<p>19η επέτειος Πολυτεχνείου</p> <p>Ν. Φιλαδέλφεια, ρουκέτα κ.Δ.Ο.Υ/17N:28</p> <p>Μαρούσι, έκρηξη σε Δ.Ο.Υ/17N:3</p>	11/92
12/92		Μαρούσι, απόπειρα κ. βουλευτή ΝΔ/17N:21	12/92
01/93			01/93
02/93		Μοσχάτο, έκρηξη στη Δ.Ο.Υ/17N:12	02/93
03/93		Χαλάνδρι, έκρηξη στη Δ.Ο.Υ/17N:23	03/93
04/93		Περιστέρι, έκρηξη στη Δ.Ο.Υ/17N:3	04/93
05/93		Πετρούπουλη, έκρηξη στη Δ.Ο.Υ/17N:9	05/93
06/93		Εκρήξεις σε ΙΧ/17N:26	06/93
07/93		Εκρήξεις σε ΙΧ/17N:2	07/93
08/93			08/93
09/93			09/93
10/93			10/93
11/93			11/93
12/93			12/93
01/94			01/94
02/94			02/94
03/94			03/94
04/94			04/94
05/94			05/94
06/94			06/94

3

07/93

08/93

09/93

10/93

11/93

12/93

01/94

02/94

03/94

04/94

05/94

3

07/93

08/93

09/93

10/93

11/93

12/93

01/94

02/94

03/94

04/94

05/94

Βουλ. Εκλογές>νίκη ΠΑΣΟΚ:10

11/11:Επίθεση νεοναζί σε μαθητές στους Αμπελόκηπους (1)
 13:Μαθητοπλημμύρα: Ξέσπασμα αντι-Ναζί / και βανδαλισμοί από αναρχο-χουλιγκάνους (1>11-13)
 Επίδειξη βίας με... τσεκούρια! (>12-13)
 14(Κ):Σε γκρίζο φόντο η επέτειος του Πολυτεχνείου (25)
 16:Σχέδιο για ομαλό εορτασμό και πορεία / ΕΦΕΕ: 'ίσως' συναυλίες και 'μάλλον' περιφρούρηση» (16)
 17:ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ: 10 ΧΡΟΝΙΑ ΜΟΝΑΞΙΑΣ (1) > Εκκαθαριστική επιχείρηση πριν από την πορεία (16-17)
 Αφιέρωμα: Πολυτεχνείο 20 χρόνια > 26-27: Στρογγυλό τραπέζι με 4 πρωταγωνιστές της εξέγερσης (*)
 >28-29: Στα 20 επαναστατες, 'ψάχνονται' στα 40 / >30-31: 'Περιβάλλον, παιδεία, ελευθερία'
 >34-35: 'Τότε που ημασαν ζωντανοί' / >36-37: ΗΣΥΧΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΝ
 >40: Τ ΟΝΕΙΡΟ ΜΟΥ: 'ΕΝΑ ΜΠΙΛΙΑΡΔΑΔΙΚΟ–Γεννημένος στις 17/11/73»
 18:Όλο και μικραίνει... Οι συλλήψεις ηρέμησαν την πορεία» (1) > Μικρό πλήθος λίγο πάθος... και καθόλου επεισόδια (21)
 Καλά 'αυτούς' τους πρόλαβαν νωρίς... (>22-23)

20η επέτειος Πολυτεχνείου

Κολωνάκι, δολοφονία Βρανόπουλου/17Ν:24

Χολαργός, έκρηξη στη Miele/17Ν:11

Κηφισίας, ρουκέτα κ. IBM/17Ν:18

06/94

07/94

08/94

09/94

10/94

11/94

12/94

01/95

02/95

03/95

04/95

0.

06/94

07/94

08/94

09/94

10/94

11/94

12/94

01/95

02/95

03/95

04/95

0.

Π.Φάληρο, δολοφονία συμβούλου Τουρκ. Πρ./17N:4

Πατήσια, έκρηξη σε ΙΧ/17N:3

Χαλάνδρι, έκρηξη σε CITIBANK/17N:19

Παιανία, ρουκέτες κ.ΜΕΓΑ/17N:15

16/11:Το Πολυτεχνείο αναζητεί γέφυρα με το παρόν (20)

17:Στάχτες έγιναν τα οράματα... (1) > ΤΑ ΑΝΘΗ του κακού/ του καλού: Έχετε μπροστά σας πολλά Πολυτεχνεία (22-23)

18:Και διηγώντας τα... Προτιμήσαμε αυτή τη φωτό από το 1977, γιατί χθες... (1)

ΛΙΓΟ...ΤΕΧΝΕΙΟ / Πορεία με το βήμα κουρασμένο και βαρύ (>15)

Τίναξαν στον αέρα τις μνήμες / Υπόλογοι οι πάντες για την κατάντια (>16-17) / Κατάληψη για τις συλλήψεις (18)

19:Ο ένας τα ρίχνει στον άλλο για τα επεισόδια / Μαρκάτος: ... / Παπαθεμελής: ... (*) (20)

21η επέτειος Πολυτεχνείου

5/95		5/95
06/95		06/95
07/95		07/95
08/95		08/95
09/95	<p>16/11:ΝΕΕΣ ΦΩΤΙΕΣ ΤΗ ΝΥΧΤΑ / Όλοι στη μάχη για αναίμακτο Πολυτεχνείο > Νυχτερινή έφοδος (17) 17: ΕΔΩ ΚΟΥΡΔΑΛΛΟΣ / (...)/ ... Εκεί Πολυτεχνείο» (17/11, κ.τ) > Βαριά ατμόσφαιρα (17) Αθώοι οι 8 του πετροπόλεμου / Από τον Γκοτζαμάνη στους... φουσκωτούς / Καλύπτουν τον αστυνομικό (>18-19) Ο κύκλος των χαμένων οραμάτων (Ψωμί-Παιδεία-Ελευθερία) / Γιατί δεν θα πάω στην πορεία (>20,45)</p>	09/95
10/95	<p>18:ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ... / Για το... άσυλο όλοι όσοι σκοτώνουν το Πολυτεχνείο / Και 'ζωντανή' κτηνωδία του νόμου Πολυτεχνείο: Το τέλος των ψευδαισθήσεων / Κρυφτούλι με το άσυλο (>15) Ένα δακρυγόνο μπρος, δυο βήματα πίσω... / Καθημερινές ιστορίες τηλεοπτικής τρέλας (16) Λιτσάρισμα από την ΕΛΑΣ / Άλλη μια ένστολη κτηνωδία (17) / Ώρα να ξαναδούμε το θεσμό του ασύλου (18-19) Η καραμέλα: ΕΞΕΓΕΡΣΗ (>26)</p>	10/95
11/95	<p>19(Κ):ΑΣΥΛΑ ΤΗΣ ΟΡΓΗΣ –Πολυτεχνείο-Κορυδαλλός: Αδιέξοδα μπροστά και πίσω απ' τα κάγκελα Σε απευθείας σύνδεση (>8)</p>	11/95
12/95	<p>20:504 'ΓΙΑΤΙ' –Γιατί εξεγείρονται βίαια αυτοί οι νέοι > Άγνωστοι με ταυτότητα, ερωτηματικά χωρίς απάντηση (12-13) Ένας μικρός... Κορυδαλλός (14-15) / «Κυρία, κρατήστε μου το χέρι, φοβάμαι...» (52-53) Γ. Τριάντης: Ευεξήγητο μίσος... (20) Ωρες αποτίμησης και ευθύνης για όλους / Μαρκάτος, Πρυτάνεις, πολιτικές νεολαίες, Ανδρέας, κόμματα (>54-55) 21:Για το μοναχικό παιδί που καίει τη σημαία του / Το φαινόμενο των καταλήψεων: μια τραγική ιστορία (48-49) Τραγουδώντας στο κελί / Κείμενο των 'γνωστών αγνώστων' από τα κρατητήρια: 'Είμαστε όρθιοι και συνεχώς πληθαίνουμε' (50) 22:Πολυτεχνείο: Έπεσαν οι πρώτες καμπάνες (1) Δίκτυο Κινήσεων για τα Πολιτικά και Κοινωνικά Δικαιώματα: 'Δεν έχουμε δικαίωμα να σιωπήσουμε' (46-47) 22 χρόνια μετά νιώθω δικαιωμένος' (47)</p>	12/95
01/96	<p>23:Κ. Γρίβας: Εξουσιαστική γενετική και (ορισμένα) ένστολα ζόμπι (22)</p>	01/96
02/96	<p>25:Τ. Φωτόπουλος: Κοινωνίες φυλακών και ναρκωτικών (9)</p>	02/96
03/96	<p>Σύγκλητος: Έτσι έγινε το Πολυτεχνείο 95 / Καταληψίες 73: Τα ...ψυχρά μας συγχαρητήρια (>16-7) Η καραμέλα... ΣΗΜΑΙΑ (27)</p>	03/96
04/96		04/96

Εξέγερση κρατουμένων στις φυλ. Κορυδαλλού

22η επέτειος Πολυτεχνείου

Παραίτηση Α. Παπανδρέου

Εκλογή Κ. Σημίτη ως Πρωθυπουργού: 18

05/96

06/96

07/96

08/96

09/96

10/96

05/96

06/96

07/96

08/96

09/96

10/96

Θάνατος Α. Παπανδρέου: 23

Βουλ. Εκλογές>νίκη ΠΑΣΟΚ:22

16:Φιλί της ζωής στο Πολυτεχνείο (1) > Το προστατεύει η γενιά του –Ασπίδα η μαζικότητα (19)

Εδώ Πολυτεχνείο 1996 / Αφιέρωμα 16 σελίδων: Κόμματα και ιδεολογίες –Αριστερά και Δεξιά

Θ. Γιαλκέτσης: Η πολιτική στα χέρια της αγοράς / André Gorz: Να ορίσουμε ξανά δεξιά και αριστερά

Θ. Γιαλκέτσης: Ποιος σοσιαλισμός; / Μ. Σπουρδαλάκης: Ο καπιταλισμός εξαντλεί τα όριά του

Γ. Βούλγαρης: Η Ευρώπη εργαστήριο για την Αριστερά

18:Κι όμως, Ζει! (1) > Η ειδηση της χρονιάς: Δεν άνοιξε μύτη! (21)

19:Ικανοποίηση και γκρίνια / Μαρκάτος: είμαι ευτυχής για τον εορτασμό –Πολύζος: θρίαμβος της καταστολής (54-55)

12/96 'Σφαιράτη προξήρυξη' (>55)

23η επέτειος Πολυτεχνείου

11/96

11/96

12/96

12/96

01/97

02/97

03/97

01/97

02/97

03/97

04/97

05/97

06/97

07/97

08/97

09/97

10/97

11/97

12/97

01/98

02/98

03/9

04/97

05/97

06/97

07/97

08/97

09/97

10/97

11/97

12/97

01/98

02/98

03/9

Πειραιάς, δολοφονία Περαιτικού/17N:28

16/11:1,2,3, πολλά Πολυτεχνεία (1)

Ταϊλάνδη 1973 –Γαλλία 1968, 86 –Μεξικό 1968 –Ιαπωνία 1966-69 –ΗΠΑ 1968-70 –Ιράν 1978 –Ν. Κορέα 1996 (>92-93)

Κ. Γρίβας: Από την Ιστορία στο μύθο (>94-95)

24η επέτειος Πολυτεχνείου

17:ΣΧΕΔΙΟ 'ΒΕΝΤΑΛΙΑ'–Πώς θωρακίζει την πορεία η Αστυνομία το απόγευμα

Οι τρεις εντολές του σχεδίου 'βεντάλια' (>14-15)

18:Απόντες νεκροί και ΕΦΕΕ / Παρόντες... φαντάροι και 3,500 αστυνομικοί (1)

Χωρίς προσκλητήριο νεκρών: Του χρόνου; / Όψιμο φθινόπωρο (>21)

Επεισόδια... πυροσβεστικά έξω απ' το Πολυτεχνείο / Τα συνθήματα της πορείας (>22-23)

Εκρήξεις σε 2 McDonald's/17N:3

Εκρήξεις σε αντ/πείες αυτοκινήτων/17N:19

8

04/98

05/98

06/98

07/98

08/98

09/98

10/98

11/98

12/98

01/99

02/99

Κυψέλη, ρουκέτα κ. CITIBANK/17N:7

8

04/98

05/98

06/98

07/98

08/98

09/98

10/98

11/98

12/98

01/99

02/99

16/11:Μήνυμα σε κλοιό (17)

17:25 χρόνια εδώ Πολυτεχνείο» (1)

Γ. Πανούσης: Ζέει και ζει; (>8)

18:Ειρηνική και μαζική πορεία με 153 προληπτικές συλλήψεις (1>18-19)

19:Ελεύθεροι οι 149 / Ένταση μεταξύ αριστερών και ανεξάρτητων φοιτητικών παρατάξεων μετά την πορεία (13)

25η επέτειος Πολυτεχνείου

Αμπελόκηποι, έκρηξη σε ΕΤ/17N:9

03/99

03/99

Γαλάτσι, ρουκέτα κ. γρ. ΠΑΣΟΚ/17N:3

04/99

04/99

05/99

05/99

Χαλάνδρι, ρουκέτα κ. οικίας Γερμανού πρέσβη/17N:16

06/99

06/99

07/99

07/99

08/99

08/99

09/99

09/99

11: **ΑΝΑΒΟΛΗ ΓΙΑ ΕΚΤΟΝΩΣΗ** (;) > 4-5, 6-7, edito 8, 11, 12
12: **ΕΠΙΘΕΣΗ μασκοφόρων στο ΚΚΕ** > 7 / Η μεγάλη α-πορεία (1) > Επιτρέπει την πορεία, αλλά όχι πολύ κοντά στον Κλίντον (4-5)
13: Πορείες ναι, αλλά μακράν Κλίντον (1) > Δακτύλιος για Κλίντον, αιχμές για Σημίτη (4,5) / Στους αναρχικούς ψάχνει...(5)

Όταν είχε έρθει ο Μπους... (6) / Γ. Ρούσσης: Ιδού ο βαθύτατα συντηρητικός χαρακτήρας της (9)

10/99

10/99

15: **Αναίμακτα, με παλιά και νέα συνθήματα** (6)

16: Σημίτης: Πάση θυσία ειρηνική η πορεία (11) / Πολυτεχνείο: Το "ζεσταίνει" ο Κλίντον (48-9)

17: **26 ΩΡΕΣ "ΚΛΕΙΣΤΟΝ"** / Δια ταύτα... (6) / Στο λίμιτ-απ Σοφοκλέους και Εκκλησία (48-9) / Στα βήματα του Νοέμβρη (50)

18: Αύριο, με οικοδόμους στην πρώτη γραμμή (1) / Πάνε κόντρα στην απαγόρευση (ΚΚΕ, ΣΥΝ, ΔΗΚΚΙ) (4-5)

Πού 'σαι Κλίντον να μας δεις... (16) / Το "πρόσωπο" της πορείας (17-8) / Γύμνια εποχής... (48)

11/99

11/99

19: **Παλλαϊκή υποδοχή Κλίντον** / ΚΚΕ: Στην πρεσβεία, ακόμα και με σύγκρουση (7) / Πόρτα-πόρτα τα προσφυγόσιπα (12-3)

Πού θα... σφίξει ο κλοιός (14)

26η επέτειος Πολυτεχνείου

20: **ΚΑΗΚΑΜΕ μεταξύ μας...** / Αθήνα φλαμπέ στο τραπέζι του Κλίντον (6-7)

Φωτόπουλος: Ο Κλίντον, το Σεάτλ και οι διαδηλώσεις (9)/ Νέα τάξη... στην Αθήνα (16)

Επίσκεψη Κλίντον

21 (Κ): Το FBI έδωσε στην ΕΛΑΣ συγχαρητήρια (8)

12/99

12/99

22: Η πιο μεγάλη κόντρα ΚΚΕ – κυβέρνησης (1) / "Εμείς τι φταίμε;" (1) > Και άφησε πίσω του συντρίμια (16)

Ξεθάβουν και το νόμο του 1951 (18) > ΚΚΕ – Κυβέρνηση... (19)

23: Πιάστηκαν Λένορμαν... (14-5)

01/00

01/00

0:

0:

2/00
03/00
04/00
05/00
06/00
07/00
08/00
09/00
10/00
12/00
01/01

Βουλ. Εκλογές > νίκη ΠΑΣΟΚ:9

Ψυχικό, δολοφονία Σόντερς/17N:8

2/00
03/00
04/00
05/00
06/00
07/00
08/00
09/00
10/00
12/00
01/01

16: Πολυτεχνείο: Συνοδεία 4.000 αστυνομικών (50)	27η επέτειος Πολυτεχνείου	11/00
17: Το Πολυτεχνείο ζει στα μάτια των νέων (17)		
18: "ΖΕΙ"! ΑΛΛΑ ΤΩΡΑ; > Σήμερα η δημοκρατία κινδυνεύει από τη διαπλοκή και τη διαφθορά (14) Το Πολυτεχνείο επιζεί (26-27) / Τ' όνομά μου είναι εξέγερση		
19(K): Η ΝΕΑ ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ (σ.σ.: για το 2004)		

02/01

03/01

04/01

05/01

06/01

07/01

08/01

09/01

10/01

11/01

12/01

02/01

03/01

04/01

05/01

06/01

07/01

08/01

09/01

10/01

11/01

12/01

Ψήφιση Ν.2928/2001 ("Αντιπρομοκρατικού")

Νέα Υόρκη, επίθεση στο WTC:11

14/11:Το Σάββατο η πορεία (?) / Γ.Α. ΜΑΓΚΑΚΗΣ: Νίκησε η εθνική ενότητα (?)

16:Σκοτεινή βόμβα (1) > Σκοτεινή βόμβα μέρα μεσημέρι (?)

Μνήμες εξέγερσης κραυγή ανεξαρτησίας (?) / Για 1η φορά εκδήλωση της Ν.Δ. για την επέτειο (?)

17:Στεφάνια μνήμης και συνήθη σπρωξίματα (?)

Γ.Α. Μαγκάκης:Η ιστορική σημασία της εξέγερσης του Πολυτεχνείου (?) / ΒΟΥΛΗ-«Είναι η κοινή μας διαθήκη» (?)

18(Κ):ΟΥΣΙΕΣ μετά μουσικής -ΕΡΕΥΝΑ για τη σχέση ναρκωτικών-διασκέδασης

>Την «ακούνε» και χορεύουν (?) / Οι ουσίες και τα οισοπνεύματα (?)

19:Νοέμβρης μιας νέας εποχής -ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ 2001: Η πορεία είχε νέους, παλμό, Τσε, Γκουέρνικα, αλλά μικρή συμμετοχή... (?)

Ν.Ψυχικό, βόμβα έξω από εμπ. κέντρο:15

28η επέτειος Πολυτεχνείου

01/02

02/02

03/02

04/02

05/02

06/02

Σύλληψη Σ. Ξηρού/17N:29

17: ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ κρατούν βομβιστή -Του πήραν αίμα για ανάλυση DNA -Ερευνες στους αναρχικούς

> Ξεσκονίζουν τώρα το χώρο των αντιεξουσιαστών

07/02

07/02

08/02

08/02

09/02

09/02

10/02

10/02

16/11:Σχέδιο «μηδενική ανοχή» -ΕΛ.ΑΣ. 5.000 αστυνομικοί στο δρόμο για τον τριήμερο εορτασμό του Πολυτεχνείου

N.Μαρκάτος:Το άσυλο του ασύλου / Το πρώτο «Εδώ Πολυτεχνείο»

17(Κ):ΑΦΙΕΡΩΜΑ-Του κόσμου τα Πολυτεχνεία (1) > Επέτειος-συναγεμρός / Η διαρκής εξέγερση (edit.)

Αυτοί που αντιστάθηκαν στη χούντα (...) / Αντιεξουσιαστική αντίσταση και πολιτική της εξέγερσης

Απ' το Πολυτεχνείο στο υπουργείο, ίσως δρόμος δεν πάει / Στιγμή καθολικής λύτρωσης

29η επέτειος Πολυτεχνείου

18:ΞαναΖΕΙ (1) > Χιλιάδες εδώ, 300 αιδώ -ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ 2002: Η μεγαλύτερη πορεία των τελευταίων χρόνων

Οι γνωστοί-άγνωστοι στο γνωστό ρόλο / Σε κλοιό οι Χρυσαιγίτες / Μηνύματα αντίστασης

19:Μαχαιριές με παρελθόν -ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ Πιάστηκε ένας, αναζητούνται δύο για την επίθεση του Σαββάτου

Σύλληψη εκ των υστέρων -28ΧΡΟΝΟΣ συνελήφθη στο σπίτι του για τα... επεισόδια στην πορεία

20:Πολυτεχνείο: Ελεύθεροι και οι «9» συλληφθέντες (?)

11/02

11/02

12/02

12/02

01/02

02/02

03/02

04/02

05/02

06/02

01/03

02/03

03/03

04/03

05/03

06/03

07/03

08/03

09/03

10/03

11/03

01/03

02/03

03/03

04/03

05/03

06/03

07/03

08/03

09/03

10/03

11/03

26/6:Ρέκβιεμ για την πλατεία *

28/7:Σταματήστε την... ανάπλωση να κατεβώ-ΕΞΑΡΧΕΙΑ: Οι κάτοικοι αντιδρούν στο λίφτινγκ (...)*

13/11:Βόμβα - μήνυμα -ΤΙ ΔΕΙΧΝΟΥΝ ο τόπος, ο χρόνος και ο μηχανισμός / «Περιφερειακά υπολείμματα»

14:7.000 αστυνομικοί επί ποδός και ... Αέρος / Τη Δευτέρα στην αμερικάνικη πρεσβεία

15:30 ΧΡΟΝΙΑ πριν κάστρο της ελευθερίας, σήμερα... **ΟΧΥΡΟ Πολυτεχνείο** -ΚΛΙΜΑ ΕΝΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΕΣ ΜΕ ΓΚΑΖΑΚΙΑ

> Τώρα, οχυρό... (edit.) / Πώς θα πάμε στην πορεία / Κλοιός εσ. διαδηλωτές εξ.

Αμετανόητοι και ...μπομπούκια -ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ των καταδικασθέντων για τη σφαγή στο Πολυτεχνείο

Η Αριστερά για το σήμερα της Εξέγερσης / Τα γκαζάκια «έφησαν» 6 φορές

17:ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ της επανάστασης -30 ΧΡΟΝΙΑ ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ Πολυτεχνείο

>Το ζητούμενο της εξέγερσης ποτέ δεν πεθαίνει /

Ζωγράφου, βόμβα σε CITIBANK -δεν εξερράγη:12

Κ.Τσουκαλάς:Η επανάσταση σήμερα - Το πολιτικό και η «πραγματικότητα»

30η επέτειος Πολυτεχνείου

Ν.Αλιβιζάτος:Ηθικοπολιτικά δικαιολογημένα - δημοκρατικά παράνομη

Π.Ρηγοπούλου:Επανάσταση, μελαγχολία, ελευθερία (ακόμα:Δαμανάκη, Τατούλης, Μουζέλης, Μπισαάκης, Γραμματικάκης...)

12/03	<p>Η μεγάλη πορεία / Κάμερες στον αέρα, εισαγγελείς στους δρόμους / Οκτώ στους 10 ξέρουν λίγα ή τίποτα Αν. Παπαληγούρας: Το Πολυτεχνείο ζει; / «Μαύρο-κόκκινο»: Αναρχισμός δεν είναι τα γκαζάκια / Πρόεδρος κατά αναρχικών 18: ΨΩΜΙ, ΠΑΙΔΕΙΑ, ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ -ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ 30 χρόνια: Πορεία στη μοναξιά >30 χρόνια μετά, ήσυχα, ήσυχα κι απλά -ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ 15.000 διαδηλωτές, 7.000 αστυνομικοί -Μικρής έκτασης επεισόδια Νασιάκος: Η πιο ήσυχη επέτειος / Το 1993 η πιο μικρή το 2002 η πιο μεγάλη / «Το Πολυτεχνείο μάς θέλει ανυπότακτους»</p>	12/03
01/04	7/2:ΕΛΑ 1975-1995: 20 χρόνια στο μικροσκόπιο	01/04
02/04		02/04
03/04	<p style="text-align: right;">Βουλ. Εκλογές>νίκη ΝΔ:7</p>	03/04
04/04		04/04
05/04	30/5(K):Η μεγάλη «σκούπα» του 2004 *	05/04
06/04		06/04
07/04	1/8(K):Οι ανεπιθύμητες φυλές *	07/04
08/04		08/04
09/04		09/04